ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ
ΤΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ
ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

(ΜΗΤΡΩΟΝ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ
ΡΟΥΣΕΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ

ΤΟΜΟΣ Β

ΕΚΔΟΤΗΣ: **Γ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΑΕΒΕ**
ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΠΡΟΣΦΟΡΑ
Κρήτη
Παγκρήτια Ημερήσια Εφημερίδα
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2001

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ
ΤΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ
ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ [illegible]
«ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ [illegible]
ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ [illegible]

[illegible] Αλεξίου, καθηγητής του Πα[illegible]
[illegible] στον πρόεδρο του Συλλόγου Λασιτ[illegible]
[illegible] η εκδήλωση της 16ης Αυγούστου [illegible]
[illegible] *τυπωμένη μνημειώδης έκδοση για*
[illegible] *φωτογραφίες, που δείχνουν την αγάπη*
[illegible] *τους, την Κρήτη. Γι' αυτό άλλωστ*
[illegible] *τους, και σ' αυτό τον μεγάλο μας δάσκ*

[illegible] Θεοχάρης Δετοράκης, καθηγητής
[illegible] του, κατά την τιμητική εκδ
[illegible] του, Ηρακλείου, την 19ην Οκτωβρ
[illegible] *Λόγος πρέπει να γίνει για το*
[illegible] *και Χωριά της Κρήτης στο πέρ*
[illegible] *και κυκλοφορεί ήδη ο πρώτος*
[illegible] *και για τη μοναδική συστηματική κ*
[illegible] *τα γεωγραφικά, αρχαιολογικά κα*
[illegible] *γραφία. Έργο χρησιμότατο, που τι*
[illegible] *γραφική, για την καλαίσθητη και άψο*

[illegible] Δημήτριος Λυκειάρχης Χρυσούλα Το
[illegible] τική εκδήλωση, που έγινε από
[illegible] στην αίθουσα της Παγκρητίο
[illegible] σχετικά: *...Τελευταίο του έργο*
[illegible] *Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των*
[illegible] *της Κρήτης. Εξετάζει την ι*
[illegible] *κή, πληθυσμιακή τους ανάπτ*
[illegible] *τόμος, πολύτιμη εργασία, έρ*
[illegible] *χρήγορα να ολοκληρωθεί το μ*

[illegible] την εφημερίδα «Μεσόγειος» της 2ο
[illegible] κής) γράφει: *Στο περιεχόμενο π*
[illegible] *τόμος του μεγάλου πονήματος*
[illegible] *της Κρήτης στο πέρασμα των*
[illegible] *αρχαιολογίας, διοίκησης κα*
[illegible] *του νησιού μας, που κατοικήθ*

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ»

Ο Στυλιανός Αλεξίου, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο μήνημα που απεύθυνε στον πρόεδρο του Συλλόγου Λασιθιωτών Αθηνών «ο Δικταίος» κατά την τιμητική εκδήλωση της 16ης Αυγούστου 1992, αναφέρει μεταξύ άλλων:

Και η πρόσφατη μνημειώδης έκδοση για τα Χωριά της Κρήτης, αποτελούν ακόμη συμβολές, που δείχνουν την αγάπη του και την αφοσίωσή του για την πατρίδα του, την Κρήτη. Γι' αυτό άλλωστε και δεν την εγκατέλειψε ποτέ, παρόλο που και σ' αυτό τον μεγάλο μας δάσκαλο Ξανθουδίδη....

Και ο Θεοχάρης Δετοράκης, καθηγητής επίσης του Πανεπιστημίου Κρήτης στην ομιλία του, κατά την τιμητικήν εκδήλωση του Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, την 19ην Οκτωβρίου 1992, αναφέρει μεταξύ άλλων:... *Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για το νέο μεγάλο έργο του Στέργιου Σπανάκη «Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων», του οποίου έχει κυκλοφορεί και κυκλοφορεί ήδη ο πρώτος τόμος και ετοιμάζεται ο δεύτερος. Πρόκειται για τη μοναδική συστηματική καταγραφή των οικισμών της Κρήτης, με όλα τα γεωγραφικά, αρχαιολογικά και άλλα στοιχεία, με την απαραίτητη βιβλιογραφία. Έργο χρησιμότατο, που τιμά και τον συγγραφέα και τον εκδότη Δ. Δετοράκη, για την καλαίσθητη και άψογη εκδοτική εμφάνιση.*

Η επίτιμος Λυκειάρχης Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσιανάκη, στην ομιλία της στη σχετική εκδήλωση, που έγινε από το Σύλλογο Ηρακλειωτών Αθηνών «Η Ένωσις», στην αίθουσα της Παγκρητίου Ενώσεως στις 17 Νοεμβρίου 1992, αναφέρει σχετικά: *...Τελευταίο του έργο, έκδοση 1991, είναι ο Α΄ τόμ. «Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων». Είναι μια εγκυκλοπαίδεια των οικισμών της Κρήτης. Εξετάζει την ιστορία και αρχαιολογία τους καθώς και τη διοικητική, πληθυσμιακή τους ανάπτυξη, κατά την περίοδο 1583-1981. Ένας όγκώδης τόμος, πολύτιμη εργασία, έργο ζωής. Προσφορά ανεκτίμητης αξίας. Ελπίζομε γρήγορα να ολοκληρωθεί το μνημειώδες αυτό έργο με τον Β΄ τόμο.*

Στην εφημερίδα «Μεσόγειος» της 26ης Σεπτεμβρίου 1991, ο Κ. Α. Γ.(αμματικάκης) γράφει: *Στο περιεχόμενο πολύτιμος και στην εμφάνιση άψογος, ο πρώτος τόμος του μεγάλου πονήματος του κ. Στέργιου Σπανάκη «Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων». Είναι μια εγκυκλοπαίδεια ιστορίας, αρχαιολογίας, διοίκησης και πληθυσμιακής ανάπτυξης ΟΛΩΝ των χωρών του νησιού μας, που κατοικήθηκαν ή κατοικούνται· και φανταστείτε απλώς*

το πλήθος των γνώσεων και το μέγεθος της εργασίας που απαιτεί μια Υ-ΠΕΥΘΥΝΗ καταγραφή των όσων η «Εκατόμπολις Κρήτη» προσφέρει. Γοητευμένος εν τάχει γύρισα τις σελίδες του τόμου πηδώντας από λήμμα σε λήμμα, διερωτήθηκα αν πραγματικά το βιβλίο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως «έργο ζωής» του ακάματου ερευνητή.... Απεδίωξα όμως τη σκέψη ως ασεβέστατη και το ίδιο νομίζω θα νιώσουν όλοι όσοι γνωρίζουν πόσα έχει προσφέρει μέχρι τώρα στην Κρήτη...

Στην εφημερίδα «Αλλαγή» 26 Σεπτεμβρίου 1991 ο Μανόλης Κυρέλλης γράφει: *Δεν θα διστάσω να χαρακτηρίσω πολύτιμο το νέο έργο του θαλερού πρεσβύτη Στέργιου Σπανάκη «Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων» εγκυκλοπαίδεια ιστορίας, αρχαιολογίας, διοίκησης και πληθυσμιακής ανάπτυξης, ο πρώτος τόμος του οποίου κυκλοφόρησε πρόσφατα, σε έκδοση των Γραφικών Τεχνών Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε. Μέρος της ύλης που περιέχεται στον δίτομο τουριστικό οδηγό, που τόση επιτυχία έχει σημειώσει, αλλά και που τόσο μας έχει βοηθήσει να γνωρίσομε τον τόπο μας.*

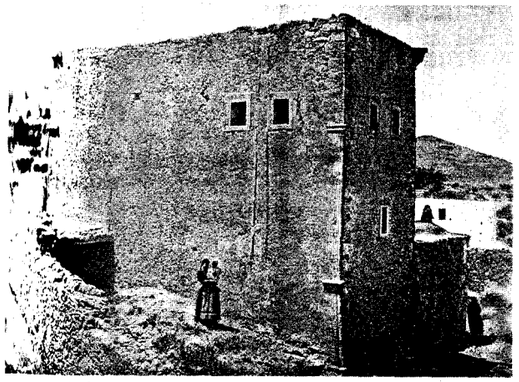
Ο Σταμάτης Α. Αποστολάκης, δάσκαλος - λαογράφος στην εκτενή βιβλιογραφία του στην εφημερίδα «Χανιώτικα Νέα» της 17 Οκτωβρίου 1991, γράφει μεταξύ άλλων: *...Η ευρύτερη εισαγωγή στο έργο (σ. 16-34) μελετά από κάθε πλευρά και σε βάθος την εγκατάσταση και τον οικισμό του ανθρώπου στην Κρήτη, - Τη θέση του οικισμού στο γεωφυσικό χώρο - Τους σημερινούς οικισμούς και τα ονόματα των (προϊστορικά, αρχαία, ρωμαϊκά, αραβικά, βυζαντινών περιόδων, φυτωνυμικά, ονόματα από τις εκκλησίες των οικισμών, φυσιογνωμικά από την εδαφική διαμόρφωση, ανδρωνυμικά, αγνώστου προελεύσεως.*

Τον πληθυσμό και την πληθυσμιακή εξέλιξη της Κρήτης από το 1577 μέχρι σήμερο... Πριν κλείσομε την παρουσίαση ενός τόσο μεγάλου έργου, θα θέλαμε να τονίσομε στον εκδότη κ. Γ. Δετοράκη να μην καθυστερήσει την έκδοση του Β΄ τόμου.

Ο αγαπητός μου φίλος Μαρίνος Σ. Κοσμετάτος από το Αργοστόλι Κεφαλονιάς γράφει σε επιστολή του το Δεκέμβριο 1991: *...Το υπέροχο σύγγραμμά σας για τις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης, αποτελεί τιμή μεγάλη για την Ελλάδα μας...*

Ηράκλειο Γενάρης 1993

Σ.Γ.Σ

Εικ. 216. Κουσές Καινούργιου. Ο πύργος τών Κουρμούληδων.

Απέχει από το Ηράκλειο 62 χλμ. 2 χλμ. δυτικά τής Πόμπιας.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.351), ο Paulus Serepeci κάτοικος τού χωρίου Ghusse.

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Cusse, από τον Καστροφύλακα (K103) Cusse με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Cussi το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kuşe με 13 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.123). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kussé (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 4 χριστιαν. οικογένειες, **Γκουσές** αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντ. με 42 χριστιαν. οικογένειες πριν και τότε (1842) μόνο 2. (Κρητικά σ.102). Το 1881 αναφέρεται **Κουσές** στο δήμο Πλατάνου, με 236 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 288 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, με 320 κάτ., το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 479, το 1940 ο **Κουσές** κάτ. 361, το 1951 κάτ. 334, το 1961 322 και το 1971 κάτ. 229.

Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Αστερουσίων ορέων. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια τών πλούσιων εδαφών τους. Υδρεύεται από πηγή με κοινοτικό δίκτυο διανομής. Την τουρκοκρατία το χωριό ήταν βακουφικό, δηλαδή οι φόροι που πλήρωνε ήταν αφιερωμένοι γιά τη συντήρηση τεμένους. (Βλ. Νικ. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ.148).

Είναι το χωριό τής γνωστής ιστορικής οικογένειας τών Κουρμούληδων. Όπως και πολλοί άλλοι Κρητικοί, και μάλιστα Βενετοκρητικοί, δεν υποφέραν τα βασανιστήρια, τούς βιασμούς και φόνους και αναγκάστηκαν να τουρκέψουν. Αναφέρεται ότι, η οικογένεια Κουρμούλη αλλαξοπίστησε το 1680, τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Αλλά διατήρησαν κρυφά τη χριστιανική θρησκεία των, διατήρησαν, μεταξύ των φυσικά, τα χριστιανικά των ονόματα. Επισήμως ήταν γνωστοί με τα τούρκικα ονόματα που τούς έδωσαν.

Ότι γνωρίζουμε γιά τούς Κουρμούληδες με βεβαιοτητα αναφέρεται στα χρόνια μετά την επανάσταση τού 1821, οπότε εξεδηλώθησαν και έγινε γνωστή η δράση των προ και μετά την επανάσταση. Το 1821 το γένος τών Κουρμούληδων αριθμούσε εκατό οικογένειες.

Σπουδαιότερα μέλη της ήταν, την εποχή τής επανάστασης, ο Μιχαήλ, γνωστός με το τούρκικο όνομά του Χουσεΐν και ο αδελφός του Γεώργιος - Γιουσούφ. Ήταν οι ευπορότεροι τής Μεσαράς σε κτήματα και ζώα, προστάτες τών καταπιεζομένων Χριστιανών και τιμωροί τών Τούρκων βασανιστών. Γι' αυτό τούς κατηγορούσαν συχνά οι Τούρκοι στις τουρκικές αρχές, γιά φόνους Τούρκων, και στο Χατζή Οσμάν πασά, που είχε σταλεί στην Κρήτη το 1812, γιά να τιμωρήσει τούς Τούρκους, που κακουργούσαν σε βάρος τών ραγιάδων. Ο Μιχ. Κουρμούλης δεν αρνήθηκε τούς φόνους Τούρκων «γιατί δεν σεβότανε τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τών υπηκόων τής κραταιάς βασιλείας μας, η οποία απέστειλε σήμερο την εξοχότητά σας να υπερασπιστήτε τούς υπηκόους της». Ο Οσμάν πασάς όχι μόνο δεν τον τιμώρησε αλλά τον βράβευσε, προσφέροντάς του και το συνηθισμένο τουρκικό δώρο, το «μπινίσι» (επανωφόρι). (Βλ. Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. 1859, σ.10).

Το Μιχ. Κουρμούλη είχε μυήσει στη Φιλική Εταιρία, λίγους μήνες πριν να εκραγεί η Επανάσταση, ο ιεροδιάκονος Γρηγόριος Καλονάς. Αμέσως τάχθηκε ανεπιφύλακτα στην υπηρεσία τής επανάστασης. Κατόρθωσε να διασώσει από τη σφαγή 1200 Χριστιανούς τής Μεσαράς, τούς οποίους έστειλε με δυό πλοία στα Σφακιά. (Κριτοβουλίδης, ό.π. σ.11 και 100).

Αλλά απογοητευμένος από την ατυχία τών αγώνων τής Κρήτης ακολούθησε τον Εμ. Τομπάζη στην Ύδρα, όπου και απέθανε στο σπίτι τού Τομπάζη το 1824, σε ηλικία 59 χρόνων.

Οι Κουρμούληδες είχαν εντευκτήριο οίκο στον Κουσέ, όπου ιερουργούσε κρυφά ιερέας, εβάπτιζαν τα παιδιά των και εκτελούσαν τα θρησκευτικά των καθήκοντα ως Χριστιανοί. Στις αρχές τού 20ο αιώνα σωζόταν δυό πύργοι τών Κουρμούληδων στον Κουσέ και τα ερείπια μιάς εκκλησίας, τής Αγ. Πελαγίας, στην οποία αναφέρεται η χρονολογία 1608. (Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.146). Η οικογένεια τών Κουρμούληδων στη δεκαετία τού αγώνα 1821 - 1830 έδωσε 100 θύματα.

Κούσκουρας, ο. Οικισμός, **Casale nomine Cuscura**, με γαίες, που τις καλλιεργούσαν τρία ζευγάρια βόδια. Ανήκε στη μονή Παλιανής, που ήταν **αυτοκρατορική μονή**. Monasterium Pale est monasterium imperiale, possessiones cuius suntiste, quas tenet hodie. (= Η αυτοκρατορική μονή Παλιανή έχει στην κατοχή της σήμερο τα χωριά, ονομαζόμενα **Σίβα, Απάνω** και **Κάτω Κεράσα, Φοινικιά, Κούσκουρα** κ.λπ.

Ως φαίνεται ο Κούσκουρας ήταν στην ίδια περιοχή. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 194).

Ο **κούσκουρας** είναι είδος διλουβιανού πετρώματος,

κυρίως σε παραθαλάσσιες περιοχές, είδος ανοιχτόχρωμης μάργας. (Βλ. και Ιωσ. Χατζιδάκη, Τύλισος Μινωική, «Αρχαιολ. Εφημερίς, 1912, σ. 197 και Αριστ. Κριάρη, Ο Κάμπος των Χανίων «Κρητ. Εστία», 1949, τεύχ. 2, σ. 23).

Κουστογέρακο, Παλαιός ορεινός οικισμός τής κοινότητας Σούγιας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 75, υψ. 510 μ. Απέχει από τα Χανιά 73 χλμ. Διαδρομή: Αγιά - Αλικιανού - Σκινές - Πρασές - Αγιά Ειρήνη - Καμπανός - Ροδοβάνι - Κουστογέρακο.

Είναι η πατρίδα τού Γεώργιου Καντανολέου, τού αρχηγού τής επανάστασης στη Δυτική Κρήτη, στις αρχές τού 17ου αιώνα και τού γενάρχη τής οικογένειας Γεωργίου Κριάρη ή Μπενουδάκη, που έδρασε το 18ο και 19ο αιώνα. Το Κουστογέρακο είναι γιά την Κρήτη ό,τι το Σούλι γιά την Ήπειρο. Δυό φορές το έκαψαν οι Βενετοί και ανοικοδομήθηκε από τη στάκτη του. Αποτεφρώθηκε και τρίτη φορά το 1821 από τα στίφη τού Χουσεΐν πασά, αλλά και πάλι επέζησε, σύμβολο τής Κρητικής Ελευθερίας.

Στο Κουστογέρακο έγινε σκληρή μάχη με τούς Γερμανούς, ενώ τουφέκιζαν τις γυναίκες τού χωριού. Οι Γερμανοί τράπηκαν σε φυγή και καταδιώχτηκαν μέχρι το χωριό Μονή, με πολλούς νεκρούς και τραυματίες.

Το όνομα τού χωριού αυτού έχει πάθει το μεγαλύτερο στραπάτσο από τούς ασχολούμενους με τα ονόματα τών χωριών τής Κρήτης τούς δυό τελευταίους αιώνες.

Ο οικισμός είναι αρχαιότατος. Πριν από 800 χρόνια, το 1182, αναφέρεται **τού Χριστού το γεράκι** στο έγγραφο τής διανομής τής Κρήτης στα λεγόμενα 12 αρχοντόπουλα τού Βυζαντίου, από τον Αλέξιο Κομνηνό: *Αρχίζοντας και αυτών τών Σκορδίληδων τα σύνορα, από τα Ασκύφια να υπάγει έως την Ανώπολιν, και έως την Αγίαν Ρουμέλην, ως χύνουν τα νερά προς το νότον και έως τού **Χριστού το Γεράκι**, όπου και αυτών δι' εγγράφου τα εδώκαμεν.* (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β΄, σ.43).

΄Αλλη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο τού δούκα τής Κρήτης Petro Boldu το 1536, 9 χρόνια μετά την καταστολή τής επανάστασης τού Καντανολέου, όπου αναφέρεται Cristogeraca (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. ΙΙΙ, σ. 139). Και ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia 1182-1669, σ.64) η μόνη γνωστή — μέχρι τελευταία — πηγή τής επανάστασης τού Καντανολέου, αναφέρει το όνομα τού χωριού Cristogeraco (= Χριστογέρακο) ενώ ο Σπ. Ζαμπέλιος στούς «Κρητικούς Γάμους» (έκδοση Χανίων 1913, σ.237) το γράφει **Κρουστογέρακο** επηρεασμένο από τη γραφή τής εποχής.

Στις γνωστές απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα αναφέρεται σωστά, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Christogeraco, από τον Καστροφύλακα (K239) αναφέρεται μαζί με άλλα κοντινά χωριά: Agriles, Moni, Cristogeraco et Rodovani με 280 κάτ. όλα μαζί το 1583 και (K224) αναφέρεται Moni et Christogeraco με 15 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Christogeraco, το 1630. Ακόμη και στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 υπήρχε η ίδια ονομασία, αλλά ο Pashley, (Travels in Crete, II, 309) το έγραψε λανθασμένα Krustogheraco, με 20 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βιζάντ. το γράφει το 1842 **Κωστογέρακο** (Κρητικά σ.40). Το 1881 ο Σταυράκης το γράφει **Κουστογέρακο** στο δήμο Καμπανού με 60 Χριστιαν. κάτ. Και στην απογραφή τού 1900, που εδιόρθωσε ο Γ. Χατζηδάκης, γράφεται **Κουστογέρακο** με 134 κάτ. Το 1920 **Κουστογέρακον** στον αγροτ. δήμο Σούγιας, κάτ. 150, το 1928 είναι στην κοινότητα Μονής, κάτ. 166, το 1940 κάτ. 166, το 1951 είναι στην κοινότητα Σούγιας κάτ. 132, το 1961, 174 και το 1971 115 κάτ.

Κατά την επανάσταση τού Καντανολέου όσοι κάτοικοι δεν απαγχονίστηκαν στα Χανιά απαγχονίστηκαν στο χωριό τους και έπειτα το ανέσκαψαν από τα θεμέλια. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.121).

Το χωριό πρέπει να επανακτήσει το ιστορικό του όνομα Χριστογέρακο, που χαρακτηρίζει την ιστορία και την ετυμολογία του.

Ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου τού 15ου αιώνα. Τοιχογραφίες μέτριας τέχνης τού ζωγράφου Γεώργ. Προβατόπουλου. Η κτητορική επιγραφή αναφέρει τη χρονολογία ,ϛϡϟϛ (= 6996 = 1488). Μεταξύ τών κτητόρων αναφέρονται επώνυμα Κοντολέος, Μακανάρης (= Μαγκανάρης η γνωστή οικογένεια που ανακαίνισε τη μονή τής Καρδιώτισσας Κεράς Πεδιάδας) και Μάρθα Θεοτοκοπουλίνα (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. II, σ.310, IV, σ. 470, Gerola -Λασιθιωτάκη Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.46).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας τόμ. ΙΙΙ, σ.141 — **Στεφ. Ξανθουδίδη**, Ενετοκρατία εν Κρήτη, κ.λπ. σ.121 — **Σπ. Ζαμπελίου**, Κρητικοί Γάμοι, 526 — **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάγος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ.46 —**Ant. Trivan**, Varie Cose di Candia, 64, 113 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. IV, 470.

Κουτού, το. Οικισμός τής κοινότητας ΄Ανω΄Ακρια, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 32.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (K98) Cutù με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Cutù το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Kutu με 12 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.121), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kutù (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 **Κουτού** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 50 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 3 κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Λαράνι, κάτ. 42, το 1928 στην κοινότητα ΄Ανω΄Ακρια κάτ. 32. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από το χωριό Λαράνι.

Κουτουλουφάρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Λιμένα Χερσονήσου, επαρχ. Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 159, υψ. 90 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση απότο Λιμάνι τής Χερσονήσου. Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τού υψώματος **Πυργιά**, τα, (580 μ.), με θέα προς το Λιμάνι και το Κρητικό πέλαγος.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Catafari metochio, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Cutrufari το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως ο οικισμός Cobanyana (Τζομπανιανά) με 30 χαράτσα, άγνωστος, αφού δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Ο Ν. Σταυρινίδης, (Μεταφράσεις Β΄, σ.117) σημειώνει ότι ήταν παλαιός οικισμός αποφροφηθείς αργότερον από το χωρίον Κουτουλουφάρι.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κουτουλουφάρι** στο δήμο Μοχού, με 253 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 το Κουτουλουφάρι είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 267, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 351, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Χερσονήσου κάτ. 361, το 1940 το **Κουτουλουφάριον** είναι στην κοινότητα Λιμένα Χερσονήσου, κάτ. 360, το 1951 με 347, το 1961 με 274 και το 1971 με 180 κάτ.

Κουτσουφιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 27, υψ. 90 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 **Κουτσουφιανά**, στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου με 37 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 38, το 1940 **Κουτουφιανά** στην κοινότητα Γραμπούσας, κάτ. 33, το 1951 κάτ. 34 και το 1961 κάτ. 27. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κούτρη, Παλαιός οικισμός στο νομό Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K239) Cutrè με 131 κάτ. το 1583, αλλά δεν ορίζεται η επαρχία που ήταν. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.193) αναφέρει το ακρωτήριο Cutri στη δυτική ακτή τής Κρήτης, «που απέχει 5 μίλια από τη Γραμπούσα», όπως αναφέρει. Το ακρωτήριο **Κούτρι** είναι στη δυτική ακτή τής Κρήτης στη θέση τής αρχαίας πόλης **Φαλάσαρνα**. Στο σχηματιζόμενο κόλπο είναι μιά μικρή νησίδα που αναφέρεται σε μερικούς χάρτες **Κούτρη** και σε άλλους **Πεταλίδα**. Συνεπώς ο **οικισμός Κούτρη** πρέπει να ήταν στην ακτή αυτή, όπου διατηρείται το τοπωνύμιο. Πιθανότατα καταστράφηκε την εποχή εκείνη από πειρατές, ή εγκαταλείφτηκε από τούς κατοίκους, γιά να αποφύγουν τις επιδρομές τών πειρατών, όπως συνέβη και με πολλά άλλα παράλια χωριά.

Κουτσοματάδος, βλ. Κατσοματάδω.

Κουτσουλόπετρες, οι. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Ρούσα Εκκλησά, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1928) 33. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Λιμ. Σητείας, με 25 κάτ., το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ρούσας Εκκλησάς, κάτ. 33. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βρισκόταν περίπου 500 μ. ανατολικά από τη Ρούσα Εκκλησά. Ο Εμ. Αγγελάκης στο βιβλίο του (Το χωρίον Αρμένοι Σητείας, σ.50) ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το χόρτο που λέγεται στη Σητεία **κουτσουλόχορτο** ή **Μαυροκούκι** ή **Μαυροσήσαμο**, κρητικές ονομασίες τού φυτού δράβη εαρινή. (Βλ. Π.Γ. Γεννάδιου, Φυτολογικόν Λεξικόν).

Κουτσουνάρα η. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην ίδια επαρχία το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Cuzzunari, από τον Καστροφύλακα (K98) Cuzzunara με 15 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Cuzzunara το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Kuçunara με 18 χαράτσα — που σημαίνει ότι ο πληθυσμός του είχε αυξηθεί — (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι σώζεται ως τοπωνύμιο κοντά στον οικισμό ΄Αγιος Νικόλαος (βλ. λήμμα) κοντά στα Καπετανιανιά.

Κουτσουνάρι, το. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Cuzzunari, από τον Καστροφύλακα (K100) Cuzzunari με 75 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Cussunari το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ούτε στις επόμενες.

Κουτσουνάρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Ιωάννου, επαρχίας Ιεράπετρας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 234 υψ. 60 μ. Είναι νεότατος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα με 7 κάτ. και τού 1971 με 12 κάτ.

Κουτσουράς, ο. Νεότατος παράλιος οικισμός τής κοινότητας Στραβοδοξάρι (Σταυροχώρι) επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 580 υψ. 10 μ. Βρίσκεται στα νότια παράλια τής Σητείας, στο 22,9 χλμ. τού δρόμου ανατολικά από την Ιεράπετρα, από την πόλη Σητεία απέχει 41,2 χλμ.

Κουφαλωτός, ο. (Αγ. Απόστολος). Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 62, υψ. 480 μ. (Το επίθετο υπονοεί κάποιο δένδρο, δρύ, πρίνο, πλάτανο).

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Cufaloto, από τον Καστροφύλακα (K239) Cuffaloto με 431 κάτ. το 1583, και (K224) Cuffalotò με 25 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Cuffalotò το 1630.

Ο Pashley, (Travels in Crete, II, 129) επισκέφτηκε το χωριό το 1834, όπως αναφέρει (we arrive at the village of Kufalotos) όμως δεν το αναφέρει στην αιγυπτιακή απογραφή, που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει **Κουφαλοτό** το

1842 (Κρητικά σ.40). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καντάνου **Κουφαλωτός**, μαζί με 10 άλλους οικισμούς με 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο μαζί με τούς οικισμούς Βαμβακάδω και Τσαγκαρολιανά με 78 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Κουφαλωτός μαζί με 19 οικισμούς στον αγρο. δήμο Καντάνου με 110 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά κανείς από τους 19 οικισμούς. Οι κάτοικοί των περιλαμβάνονται, ως φαίνεται, στούς 977 κατοίκους τής Καντάνου τής απογραφής αυτής. Το 1940 αναφέρεται ο Κουφαλωτός στην κοινότητα Καντάνου, κάτ. 98, μετονομάζεται **Άγ. Απόστολος**! κάτ. 105 και το 1971 κάτ. 61.

Κούφη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 147, υψ. 190 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 20,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 20 χλμ. του παλαιού δρόμου προς Χανιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Cufi, από τον Καστροφύλακα (K175) Cufi με 64 κάτ. το 1583 και (K183) Cuffi με 126 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.12) Cuffi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται, ούτε στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 ενώ την αναφέρει **Κούφι** ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, σ.44.). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κούφη** στο δήμο Αργυρούπολης, με 139 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Λαππαίων, κάτ. 188. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 235, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αρκούδαινας (Αρχοντική) κάτ. 230, το 1940 είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 273, το 1951 κάτ. 232, το 1961 κάτ. 169 και το 1971 κάτ. 139.

Κουφή Καρά, η. Οικισμός ή συνοικία τού χωριού Έλος, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο, το 1842 (Κρητικά σ.41) **Έλος, Κουφικαρά**, στην απογραφή τού 1881 **Έλος και Κουφή Καρά**, στο δήμο Εννέα Χωρίων, κάτ. 305 Χριστιαν. και 12 Τούρκοι. Το 1900 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Κουφή Καρά** στον αγροτ. δήμο Έλους, κάτ. 25. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κουφή καρά λέγεται στην Κρήτη το δένδρο καρυδιά, που τα καρύδια του είναι κούφια, χωρίς καρπό.

Κουφή Πέτρα, η. Ονομασία γυναικείας μονής, στούς πρόποδες τού υψώματος **Καβαλαρά**, τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Το Καθολικό της είναι ο Ευαγγελισμός τής Θεοτόκου.

Η μονή αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1630, τής μονής Αρετίου. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Α΄, σ.144). *μονή τής υπεραγίας Θεοτόκου τής Κουφής Πέτρας.* Η ονομασία κουφή πέτρα οφείλεται σε ένα βράχο κούφιο, τη λεγόμενη **Κουφόπλακα**, κάτω από την οποία είναι πηγή φημισμένου νερού.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Μονή Κουφή Πέτρα στο δήμο Νεάπολης, με 4 κάτ. και στην απογραφή τού 1900 στον ίδιο δήμο με 4 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Βρυσών, με 6 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο δήμος Νεάπολης τη διεκδικεί σήμερο, γιά να την ανακαινίσει, γιά να εγκατασταθούν καλόγριες.

Κουφογιαννιανά, τα. Οικισμός στο δήμο Μεσογείων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή 1900 Κουφογιαννιανά και Πλάτανος στο δήμο Μεσογείων, με 154 κάτ. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Ο Gerola, ασχολούμενος με την καταγραφή τής ιδιωτικής κατοικίας στην ύπαιθρο (abitazioni private) αναφέρει τον οικισμό Kufughjana, όπου σημειώνει τα ερείπια ενός πύργου (pirghos), δηλαδή οχυρωμένης οικίας (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. III, σ.258).

Κουφός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 169, υψ. 60 μ. Απέχει από τα Χανιά 14,7 χλμ. βορειοδυτικά τού Αλικιανού.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας (Piano) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Cuffo, από τον Καστροφύλακα (238) Cuffò με 174 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Cuffò το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kúfo (Pashley, Travels in Crete, II σ.310) με 6 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κουφός**, στο δήμο Αλικιανού, με 90 Χριστιαν. και 45 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 140 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 101, το 1928 στην κοινότητα Αλικιανού, κάτ. 209, το 1940 κάτ. 253, το 1951 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 206, το 1961 κάτ. 193 και το 1971 164 κάτ.

Μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε νοταριακό έγγραφο τού 1356, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Antonio Brixano (Μπρεσιάνο τον γράφει ο Σπ. Θεοτόκης, (βλ. Εισαγωγή εις την έρευναν τών μνημείων τής Ιστορίας κ.λπ. σ.78). Το έγγραφο είναι πληρεξούσιο τού γνωστού ποιητή τού Χάντακα Στέφ. Σαχλίκη προς τον Hemanueli Melissino κάτ. τού χωρίου Curna, turme Calamonis, γιά να πουλήσει στον δημόσιο πλειστηριασμό το πεζικό φέουδό του, τού χωριού Κουφού Κυδωνίας... *una mea serventaria de Cufo, posita in districtu Chanee, ponatur ad stridorem et per incantum publicum vendatur*...(βλ. Arnold F. V. Gemert, ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ.90).

Αλλά η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται στις αρχές τού 11ου αιώνα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος αναφέρει στη διαθήκη του, τών αρχών τού 11ου αιώνα (codex Boldeianus Oxonii)... *και ούτως κατέλαβον τον τόπον τού λεγομένου Κουφού και μέσον τού χωρίου ανέγειρα ναόν, τής υπεραγίας Θεοτόκου, κατεφύτευσα αμπέλιν και προσεκτησάμην και χωραφίτζια μοδίων τεσσαράκοντα και αποκείρας τον μοναχόν Κύριλλον*...(βλ. N. B. Τωμαδάκη, Ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά, Β΄, σ.60).

Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K238) στην επαρχία Κυδωνίας, τον οικισμό Cuffogavranù με 86 κάτ. και

[illegible] τον οικισμό Cuffo με 174 κάτ. το 1583, στη [illegible] (K223) Cufogavranù με 76 οφειλόμενες αγγα[illegible] και στη σελίδα (K242) Cuffogavranù με 5 προ[illegible]. Το Cuffogavranù μάλλον είναι συνοικία [illegible] Κουφού.

Κράνα, η. Οικισμός τής κοινότητας Λιβαδιών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 243, υψ. 610 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 45,5 χλμ. Διαδρομή: [illegible] παλιό δρόμο πρός Ηράκλειο Πέραμα - Χουμέρι [illegible], Μύρας - Κάλυβος - Λιβάδια - Κράνα. ή 8,5 χλμ. [illegible] Ανώγεια.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 [illegible] Fr. Barozzi (f°27v) Crana, από τον Καστροφύ[illegible] (K175) Crana με 170 κάτ. το 1583, και (K184) με [illegible] οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνη[illegible] Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Crana το 1630. Στην τούρκικη [illegible]απογραφή τού 1671 Krana με 21 χαράτσα, (N. Σταυ[illegible], Μεταφράσεις, Β΄, σ.130). Στην απογραφή τού [illegible] αναφέρεται στο δήμο Γαράζο με 107 Χριστιαν. [illegible], το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 120, το 1920 [illegible] στον αγροτ. δήμο Λιβαδιών κάτ. 127, το 1928 [illegible] στην κοινότητα Λιβαδιών κάτ. 171, το 1940 κάτ. 182, το 1951 κάτ. 208, το 1961 168 και το 1971 κάτ. 176.

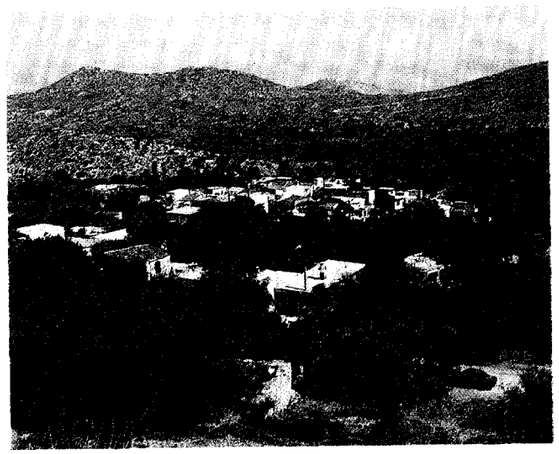
Το όνομα είναι ο δωρικός τύπος τού ονόματος κρήνη, [illegible] τονίζει την αρχαιότητα τού τοπωνύμιου. (Βλ. Γ. Φ. [illegible]αφέρμου, Μυλοποταμίτικα επώνυμα και τοπωνύ[illegible], Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Β΄, σ.375 και Κ. [illegible]Αμαντου, Κρητικά τοπωνύμια, Επ. Ετ. Κρητ. Σπου[illegible], Γ΄, σ.223).

Πατρίδα τού οπλαρχηγού τού Μαλεβιζίου Ηρακλή [illegible]οκκινίδη, που σκοτώθηκε στη μάχη τού Σερβιλή [illegible] στην περιοχή Γαζανού ποταμού Ηρακλείου, το 1868. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ.559). [illegible]Από την Κράνα ήταν και ο παπά Κρανιώτης (Νικόλαος [illegible]οκκινίδης), που βγήκε από το Αρκάδι τη νύχτα τής [illegible] προς 9 Νοεμβρίου 1866, πέρασε μέσα από το τουρκικό [illegible]στρατόπεδο, που πολιορκούσε τη μονή, γιά να μετα[illegible]φέρει στον Π. Κορωναίο επιστολή τού ηγουμένου [illegible]Γαβριήλ και λοιπών, ζητώντας ενίσχυση. (Βλ. Μη[illegible]τροπολίτη Τιμοθέου Βενέρη, Το Αρκάδι διά τών αιώ[illegible]νων, 1938, σ.245).

Κράπη, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Μπρόσ[illegible]νερο, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, πάνω στο [illegible]ομώνυμο οροπέδιο. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Βατουδιάρης και Κράπη**, στο δήμο Γεωργιούπολης με 182 κάτ. και οι δυό οικισμοί. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα (Ε)Μπρόσνερου με 27 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο οικισμός είναι εποχιακός γιά τις γεωργικές εργασίες στο οροπέδιο.

Ο Μιχ. Δέφνερ αναφέρει (Οδοιπορικαί Εντυπώσεις σ.91) ότι το όνομα είναι πανάρχαιο και έχει την ίδια ρίζα με το όνομα Κάρπαθος (αρχαίο Κράπαθος).

Ύστερα από την κήρυξη τής Επανάστασης τού Δασκαλογιάννηστις 25 τού Μάρτη τού 1770 στην

Εικ. 217. Κράσι Πεδιάδος (φωτ. Ρουσέτου).

Ανώπολη τών Σφακίων. Δυό χιλιάδες άνδρες Σφακιανοί συγκεντρώθηκαν στην Κράπη, στις 4 τού Απρίλι, ημέρα τού Πάσχα. Στη μικρή εκκλησία τού αγίου Ιωάννου τού Προδρόμου πανηγύρησαν τη δεύτερη Ανάσταση τού Σωτήρος, με ασπασμούς και πυροβολισμούς, συμπόσια και χορούς στο ανοιξιάτικο τοπίο τής Κράπης.

...και μιάν ημέρα τ' Απριλιού ως το κολατσιδάκι οι Σφακιανοί εστέσασι στην Κράπη το σαντζάκι.

Και άρχισαν την Επανάσταση με τον επίλογο τής καταστροφής τών Σφακίων και το τραγικό τέλος τού αρχηγού της.

Από την Κράπη αρχινά ο **Λαγγός τού Κατρέ**, οι Θερμοπύλες τών Σφακίων, όπου έχουν διαδραματιστεί σπουδαία πολεμικά γεγονότα, κατά τις επαναστάσεις τού περασμένου αιώνα. Την επανάσταση τού 1821 οι επαναστάτες εξόντωσαν εκεί πολλούς Τουρκοκρητικούς τού σερασκέρη Σερίφ πασά, που είχε εκστρατεύσει στα Σφακιά. Περισσότεροι από 300 σκοτώθηκαν. Ύστερα από 14 χρόνια ο Άγγλος περιηγητής Πάσλεϋ είδε τον τόπο σπαρμένο με τα ασπρισμένα κόκκαλα τών Τούρκων. (Βλ. Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα, σ. 42-44 και R. Pashley, Travels in Crete, II, σ. 172).

Κράσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 228, υψ. 600 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46,3 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 45,5 χλμ. τού δρόμου προς το οροπέδιο Λασιθίου. Βρίσκεται στούς δυτικούς πρόποδες τού όρους **Σελένα** (1559 μ.) στη νότια άκρα μικρού οροπέδιου. Κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι ελαιοκαλλιέργεια και η κτηνοτροφία. Στο υψηλότερο σημείο τού χωριού είναι η «Μεγάλη Βρύση», με άφθονα νερά, που υδρεύει το χωριό και αρδεύει μεγάλη περιοχή τού οροπέδιου. Έχει πολλά καρποφόρα δένδρα, μάλιστα καρυδιές.

Δίπλα στην πηγή είναι ένας πελώριος αιωνόβιος πλάτανος, που η περιφέρεια τού κορμού του είναι 24 μ. και σκιάζει μιά μεγάλη πλατεία. Εκεί πέρασε αρκετά καλοκαίρια στην νεανική του ζωή ο Νικ. Καζαντζάκης με την οικογένεια Αλεξίου, που κατάγεται από το Κράσι, ο Μάρκος Αυγέρης, ο Κ. Βάρναλης και άλλοι άνθρωποι τών Γραμμάτων.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1280 Chrassi, Crassi και Crassy (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, σ. 87, 109, 107 passim). Όλα αναφέρουν τούς παπά Νικόλαο Κουκουβεστιανό και Νικολ. Δραγουμάνο, κάτοικοι τού χωριού, που έχουν δοσοληψίες σταριού με τον Εβραίο τού Χάντακα Μεναχίν.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24v) Crassi, από τον Καστροφύλακα (K94) Crassi με 169 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Crassi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kraşi με 61 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.117). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Krási (Pashley, Travels in Crete, II σ.319) με 60 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κράσι** στο δήμο Μοχού με 457 κάτ., το 1900 στο δήμο Λαγκάδας κάτ. 457. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 380, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. το 1940 το **Κράσιον** έχει 458 κάτ. το 1951 425, το 1961 378 και το 1971 286 κάτ.

Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει (Κρητικά σ.56) το 1942 ότι οι κάτοικοί του είναι όλοι σχεδόν γανωματάδες.

Το 15ο αιώνα το Κράσι ήταν φέουδο τού λατινικού Πατριαρχείου τής Κωνσταντινουπόλεως, ως και πολλά άλλα χωριά, που τα εισοδήματά των χρησιμοποιούνταν γιά τον προσηλυτισμό τών Ορθοδόξων τής Κρήτης στον Καθολικισμό. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.57, 61, 212, 214).

Το 1867 η Επαναστατική Επιτροπή τών Ανατολικών Επαρχιών είχε την έδρα της στο Κράσι. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ.208, 213 και Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.387, 393, 405, κ.λπ.).

Ο Σπ. Μαρινάτος, ανέσκαψε στη θέση **Αρμί** θολωτό κυκλικό τάφο Νεολιθικής εποχής, που τα ευρήματά του έχουν κυκλαδική επίδραση, ο αρχαιότερος από τούς γνωστούς τής εποχής στην Κρήτη. (Αρχαιολογικό Δελτίο, 12, 1929, σ.102). Και ο Στυλ. Αλεξίου ερεύνησε το 1961 στρογγυλό κτιστό αποθέτη Παλαιοανακτορικών χρόνων, στη θέση **Σκίνου Κατάλειμμα**, και γειτονικό ορθογώνιο κτίσμα Νεοανακτορικών χρόνων. Στη θέση **Κάστελος** διαπιστώθηκε η ύπαρξη πρωτοελληνικής ακρόπολης, όπως στο **Βρόκαστρο**, στα παράλια τού κόλπου τού Μεραμπέλου, ΒΑ τού Καλού Χωριού.

Η ετυμολογία τού ονόματος από τη λέξη κράς, κάρα = άκρον, κορυφή πράγματος ή όρους (Βλ. Στέλ. Φιοράκη, το Κράσι, «Δρήρος», τόμ. Α΄, σ.234) νομίζω ότι δεν δικαιολογείται, γιατί η θέση τού χωριού δεν είναι κορυφή λόφου, όπως άλλα χωριά, που, όμως, κανένα δεν έχει παρόμοιο όνομα. Το τοπωνύμιο Κράσι είναι προελληνικό εξ υποκορισμού, αναφέρεται σε σχετικό Υπόμνημα τής Ετ. Κρητ. Ιστορικ. Μελετών. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.399).

Στη βόρειο Ιταλία, επαρχία Udine, υπάρχει σήμερο οικισμός με το όνομα Cras. (Annuario Generale, T.C.I. ediz. 1980). Είναι απλή σύμπτωση ή έχει σχέση με το κρητικό Κράσι;

Κρασούνα, η. Οικισμός τής κοινότητας Χουμέρι, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 100, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30 χλμ. Διαδρομή: Στον παλαιό δρόμο προς Ηράκλειο, Πέραμα - Χουμέρι - Κρασούνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Crassuna, από τον Καστροφύλακα (K175) Crassuna με 103 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Krasuna με 18 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.129). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κρασούνα** στο δήμο Μελιδονίου κάτ. 107, Χριστιαν. και 32 Τούρκ. Το 1900 γράφεται **Κρασούνας** στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Χουμέρι, κάτ. 137, το 1928 στην κοινότητα Χουμέρι, κάτ. 141, το 1940 ο **Κρασούνας** έχει 155 κάτ., το 1951 142, το 1961 110 και το 1971 92.

Την επανάσταση τού Βάρδα Καλέργη και την εξέγερση τών Μα(ρ)γαριτών κατά τής φορολογίας το 1333, επαναστάτησε γιά τον ίδιο λόγο και η Κρασούνα. Ο σύμβουλος τού δούκα Λαυρέντιος Μοροζίνι, αφού κατάστρεψε το χωριό Μαγαρίτες, εκστράτευσε και στην Κρασούνα, όπου είχαν καταφύγει οι επαναστάτες Σηφόπουλοι ή Ξιφόπουλοι. Αυτοί διέφυγαν και οι κάτοικοι δήλωσαν υποταγή. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.76 και Βασ. Φιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σ.922).

Κρατανατερια. Ο οικισμός αυτός αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des actes civils etc. σ.352) Cratanateria casale, με τα ονόματα τών κατοίκων του Nic. Sclavulino και G. Gid detto Rodhola. Δεν αναφέρεται σε ποιά επαρχία ανήκε, αλλά ο οικισμός, πιθανότατα ανήκε στο διαμέρισμα τού Χάντακα. Σε κανένα από τα γνωστά μου κείμενα δεν αναφέρεται οικισμός με παρόμοιο όνομα. Πιστεύω πως πρόκειται γιά κακή γραφή ή αντιγραφή άλλου παρόμοιου ονόματος.

Κρεβατάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κεφαλοβρύσι, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 66, υψ. 550 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 73,2 χλμ. Διαδρομή. Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Βιάννο. Περάπετρα στο 73,2 χλμ. (Κεφαλοβρύσι).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπαλβενιέρε το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Agios Vasilis Crevatas, από τον Καστροφύλακα (K96) S. Baseglio Crevatà με 689 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) S. Basegio Crevata το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Ay Vasil Kerata (προφανώς κακή γραφή τού τούρκου απογραφέα) με 30 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.138). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Virevata! (από τα συνηθισμένα λάθη τού Pashley, Travels in Crete, II σ.320) με 8 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Κρεβατάς**, στο δήμο Αγ. Βασιλείου, κατ. Χριστιανοί 107, το 1900 **Κρεββατάς**, στον ίδιο δήμο κάτ. 131, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κατ. 148, το 1928 είναι στην κοινότητα Αγ. Βασιλείου, κατ. 144, το 1940 179, το 1951 132, το 1961 είναι στην κοινότητα Κεφαλοβρύσι, κάτ. 112 και το 1971 κάτ. 104.

Ο Κρεβατάς πυρπολήθηκε, όπως και τα άλλα χωριά τής Βιάννου το 1943 από τούς Γερμανούς, και τουφεκτοκτήκαν 22 άρρενες κάτ. σε αντίποινα γιά τη γνωστή δράση τής Αντίστασης στην περιοχή.

Το όνομα τού οικισμού οφείλεται προφανώς σε επαγγελματία κρεβατά, ή σε ιστορημένο επαγγελματικό βυζαντινό επώνυμο τού πρώτου οικιστή.

Κρεμαστά, τα. Ενοριακή μονή μονίμως διατηρητέα, Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Βρίσκεται στο 2,5 χλμ. από τη Νιάπολη στο δρόμο προς το οροπέδιο Λασιθίου, στην κατάφυτη από πρίνους βουνοπλαγιά τού υψώματος **Καβαλαρά** (397 μ.), που φαίνεται να κρέμεται η μονή και γι' αυτό πήρε το όνομα Κρεμαστά, ως λέγεται.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Χουμεριάκου, **Μονή Κρεμαστά**, με 8 κάτ., στην απογραφή τού 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Βρυσών με 9 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 αναφέρεται και πάλι στην ίδια κοινότητα, κάτ. 6 και το 1951 κάτ. 4. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στο ανώφλιο τής πόρτας τής εκκλησίας είναι η επιγραφή: *1583 ΟΥΤΟΣ Ο ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΝΑΟΣ ΥΙΟ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΑΓΑΠΗΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΤΗ*, η οποία αναφέρει το χρόνο τής ίδρυσής της. Η Αγία Τράπεζα είναι μιά πλάκα με ανάγλυφα φύλλα αμπέλου, προτομή τού Χριστού και επιγραφή *« ΑΧΚΒ΄ (1622) Απριλίου...υπό Νικηφόρου Ανυφαντή οικοδομήτη»*. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. IV, σ. 520).

Στις αρχές τής Τουρκοκρατίας λειτούργησε στη μονή καλά οργανωμένο κρυφό σκολειό, που αργότερα έγινε κοινοτικό, όπου έμαθε τα γράμματα και ο λαϊκός ποιητής και ερευνητής τής Ιστορίας τού τόπου Μιχαήλ Λιαλυνάς. Στο σχολείο αυτό εδίδαξε και ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Λυμπρίδης, από την Αστυπάλαια, και συντέλεσε αξιόλογα στην καλλιέργεια τών Γραμμάτων στο Μεραμπέλο. Παράλληλα με την καλλιέργεια τών Γραμμάτων, οι καλόγηροι ασχολούνταν και με την καλλιέργεια μεταξοσκωλήκων και έκαναν μετάξι, όπως σημειώνει ο Ν. Σταυρινίδης. (βλ. Μεταφράσεις του τόμ. Β΄, σ.433).

Το 1866 έγινε στα Κρεμαστά σύσκεψη τών οπλαρχηγών τού Λασιθίου, στην οποία παρευρέθηκε και ο

Εικ. 218. Μονή Κρεμαστών Μεραμπέλου. Εκκλησία Μιχαήλ Αρχαγγέλου (φωτ. Ρουσέτου)

επίσκοπος Ιεράς και Σητείας Ιλαρίων, (Ιωάν. Κατσούλης από τα Μάλια).

Το 1868 ο διοικητής Λασιθίου Κωστής Αδοσίδης πασάς εγκατάστησε εκεί την οικογένειά του, στα οικήματα που έκτισε ο ίδιος και μετέφερε το νερό από την Κουφή Πέτρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Ι. Παπαδάκη**, Η Εκκλησία τής Κρήτης, 1936, σ.60, 84,95. — Περιοδικό «Δρήρος», τόμ. Β΄, σ.669 εξ.

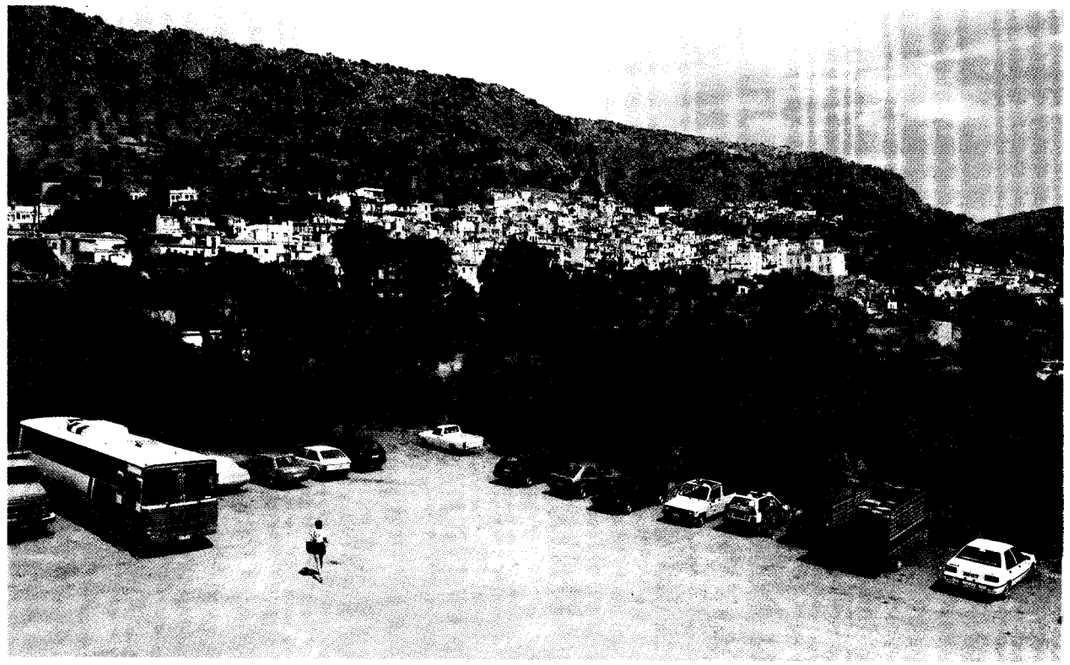
Κριθαρές, οι Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Σήμερο δεν υπάρχει. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Christares από τον Καστροφύλακα (K237) Camara Crithares με 36 κάτ. το 1583, στην ίδια σελίδα Crittares με 44 κάτ. και (224) Crittares με 30 οφειλόμενες αγγαρείες. Φαίνεται να ήταν δυό χωριστοί οικισμοί, κοντά ο ένας στον άλλο. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Crithares το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Ο Paul Faure σημειώνει τοπωνύμιο **Κριθαρές** στον Κακόπετρο Κισάμου. (Βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 14-15 σ.91).

Κριλαργια. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Crilargia Chissamo. Δεν αναφέρεται ούτε από τον Barozzi ούτε από τον Καστροφύλακα και μάλλον είναι λανθασμένη γραφή άλλου παρόμοιου οικισμού, ίσως Καλεργιανά.

Κριτσά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1910, υψ. 320 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 10,7 χλμ.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν το πιό πολυάνθρωπο χωριό τής Κρήτης. Αποτελούνταν από χωριστές συνοικίες και απογράφονται χωριστά, και γι' αυτό αναφέρεται στον πληθυντικό Κριτσές.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή τής εκκλησίας τού αγίου Κων-

Εικ. 219. Η Κριτσά Μεραμπέλου (φωτ. Ρουσέτου).

σταντίνου στα περίχωρα τού χωρίου το έτος 6823 από κτίσεως κόσμου, 1354 μ.Χ. (Gerola, Monumenti, IV, 533) και σε έγγραφο τού 1497, που λέει, ότι: Ο *Andrea Lando, archiepiscopus Gretensis, licentiam dedit papati Georgio Tangona, de casali Crices...qui iurauit...obediens sancte madri Ecclesie Romane*...που σημαίνει ότι: Ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης (καθολικός φυσικά) Ανδρέας Λάντο, έδωσε άδεια στον παπά Γεώργιο Ταγκόνα, τού χωρίου Κριτσές...ο οποίος ορκίστηκε υπακοή στην αγία Μητέρα Ρωμαϊκή Εκκλησία...(Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο τών Εκκλησιών και τών Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.335).

Το επώνυμο Tagona - Ταγκόνα (ίσως από το D' Ancona, γνωστή ιταλική πόλη τής Αδριατικής), υπάρχει σήμερο παραποιημένο στη Μεσαρά (Ν)ταγκων(άκης. που ομοιάζει περισσότερο με Ντ ' Ανκόνα).

Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°25r) Cricès Cornirata, Cricès tu Gristù από τον Καστροφύλακα (K97) Crizzes Chiprianà με 458 κάτ., Crizzes Cornarata με 712 κάτ. και Crizzes Christù με 455 κάτ., σύνολο 1625 το 1583. Οι συνοικίες Κυπριανά και Κορναράτα οφείλουν το όνομά των στα επώνυμα τών κατοίκων των. Η συνοικία τού Χριστού οφείλεται στην εκκλησία τής συνοικίας, ναός τού Σωτήρος Χριστού. Φαίνεται να ζούσαν στην Κριτσά, πολλοί Κορνάροι αφού είναι η πιό πολυάνθρωπη συνοικία. Υπήρχαν, ως φαίνεται, και πολλοί Κύπριοι. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Crices Chiperianà, Crices Christos, Crices Cornarata το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Kirce με 252 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.134).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Kritsà (R. Pashley, Travels in Crete, II, σ.321) με 180 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται στον ενικό **Κρητσά** με 2071 Χριστιαν. κάτ. έδρα ομών. δήμου. Το 1900 Κρητσά με 2377 κάτ., το 1920 η **Κρητσά** είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 2429, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 2476, το 1940 κάτ. 2572, γράφεται **Κριτσά**, το 1951 κάτ. 2548, το 1961 κάτ. 2396 και το 1971 κάτ. 2015.

Η Κριτσά βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες τού βουνού **Καθαρό** ή **Τζίβη** (υψ. 1664 μ) και έχει πανοραματική θέα προς την κατάφυτη από ελαιόδενδρα και αμυγδαλιές ευρύχωρη κοιλάδα, που απλώνεται ανατολικά της. Παράγει κυρίως λάδι, αμύγδαλα, χαρούπια και εκλεκτά κτηνοτροφικά προϊόντα.

Στη συνοικία **Χριστός** είναι ο ναός τού Σωτήρος Χριστού, παλαιά εκκλησία με βυζαντινές τοιχογραφίες κολασμένων κ.λπ. Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται σε υπερφυσικό μέγεθος ο κτήτορας με την επιγραφή: *ο παρομηοθής Χονηάτη.* (Βλ. σχετικά G. Gerola, Monumenti veneti, ecc. II, p.338, 344 και Πίν. 16 —Gerola -Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.84 και Μανόλη Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ.63) Βλ. κτητορική επιγραφή: *Ανεκαινίσθη ο θείος και πάνσεπτος ναός τού Σωτήρος Χριστού διά κόπου*

και εξόδου Γεωργίου τού Μαζηζάνου άμα Γεωργίω τω Κοντογιάννη έτους, ΖΡΚ΄ τρίτω (= 7123 = 1614 -1615). (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, IV, 531 και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί, «Αθηνά», τ. 15, σ.70).)

΄Αλλες παλιές εκκλησίες με βυζαντινές τοιχογραφίες είναι ο Αγ. Γεώργιος ο Καβουσιώτης, το ΄Αγιο Πνεύμα, ο Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Αγ. Κωνσταντίνος κοντά στην Κερά. Η κτητορική επιγραφή σε μαρμάρινη πλάκα εντοιχισμένη στη βόρεια πρόσοψη είναι η ακόλουθη, όπως την «αποκρυπτογράφησε» ο Gerola (Monumenti veneti, IV, σ.530).

΄Ετους, ΖΟΗ΄ (= 7078 = 1570) *Ανιστορήθη και ανοικοδομήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός τούτος τού μεγάλου Ιωάννη του Χρυσοσόμου δι ' εξόδου και κόπου Αλεξίου Σκλίντζα μετά τής συμβίας αυτού και με όλον το συν αυτού μέρος αντρόν τε και γινεκον. Καβαλάρης, ΑΦΟ΄* (= 1570). Επίσης η Παναγία η **Ταυραδιανή**, που βρίσκεται στη συνοικία τής οικογένειας τών (Ν)ταυράδων, ενοριακή εκκλησία των. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζαντ. Σπουδών, τόμ. Γ΄, σ.419). Το επώνυμο **Νταυράδος** ακούεται και σήμερο στην Κριτσά.

Το οικογενειακό επώνυμο Ταυράδος, που σήμερο ακούεται Νταυράδος έχει σχέση ετυμολογική με το ρήμα **νταυραντίζω, νταυραντώ**, που σημαίνει αντέχω, είμαι δυνατός ως ταύρος.

Καρδιά νταυράντα το σεβντά, τα βάσανα τσοι πόνους, ετσά που τσοί νταυράντιζες τσοι περασμένους χρόνους.

Ο Μαν. Πιτυκάκης στο Λεξικό του ετυμολογεί το ρήμα από το ταυτόσημο τουρκικό ρήμα davranmak, αλλά μάλλον το τουρκικό ρήμα έχει την καταγωγή του από τη βυζαντινή γλώσσα, όπως και πολλά άλλα.

Το επώνυμο **Ταυράδος** και **Νταυράδος**, όπως ακούεται σήμερο, από το οποίο πήρε η παλαιά εκκλησία τής Παναγίας το επώνυμο **Ταυραδιανή**, υπήρχε στην Κριτσά πριν να έλθουν οι Τούρκοι στην Κρήτη.

Η σχέση τού επώνυμου και τού ρήματος φυσικά **(ν)ταυραντίζω** είναι αναμφισβήτητο ότι υπήρχε από τη Βυζαντινή περίοδο. Η λέξη **ταυροαββάς** — που η ίδια ακούεται σήμερο **ταυραμπάς** — αναφέρεται στην «Αλεξιάδα» τής ΄Αννας Κομνηνής, όπως αναφέρει ο Φαίδων Κουκουλές στο πολύτιμο βιβλίο του: Βυζαντινών, Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Γ΄, σ. 302.

Το Σεπτέμβριο τού 1822 ο Αιγύπτιος Χασάν πασάς στρατοπέδευσε στο Καλό Χωριό Μεραμπέλου, με πρόθεση να επιτεθεί στούς επαναστάτες, που ήταν στην Κριτσά. Μέρος τής δύναμής του έστειλε στον Κρούστα και αυτός βάδισε από την κοιλάδα με το ιππικό του με σκοπό να τούς περικυκλώσει. Ύστερα από ολοήμερη μάχη αναγκάστηκε τη νύκτα να γυρίσει στο Καλό Χωριό, αφίνοντας 150 νεκρούς. Οι επαναστάτες, παρά τη νικηφόρο αντίστασή των, εγκατάλειψαν τη νύκτα την Κριτσά. Όταν το έμαθε ο Χασάν έστειλε το ιππικό του και κατάστρεψε όλο το χωριό και το έκαψε. Από εκεί κατευθύνθηκε και πάλι στο οροπέδιο τού Λασιθίου από το Καθαρό, ολοκλήρωσε την καταστροφή του και αιχμαλώτισε 400 γυναικόπαιδα. Και ακολούθησε η καταστροφή στο σπήλαιο τής Μιλάτου.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας γεννήθηκε στην Κριτσά, την επανάσταση τού 1821, μιά κόρη - ήρωας.

Η κόρη τού πρωτόπαπα, η ξακουστή Ροδάνθη

Ο γενίτσαρος Χουρσίτ από το Χουμεργιάκο την άρπαξε σαν όρνιο στην κρύπτη του στο Χουμεργιάκο. Η Ροδάνθη τον έσφαξε με το ίδιο το μαχαίρι του, πριν να την ατιμάσει, ντύθηκε τα σαλβάρια του και βγήκε στο βουνό με τον Καζάνη, πολέμησε μαζί του, χωρίς να γίνει γνωστό το φύλο της, παρά όταν τραυματίστηκε στη μάχη και πέθανε.

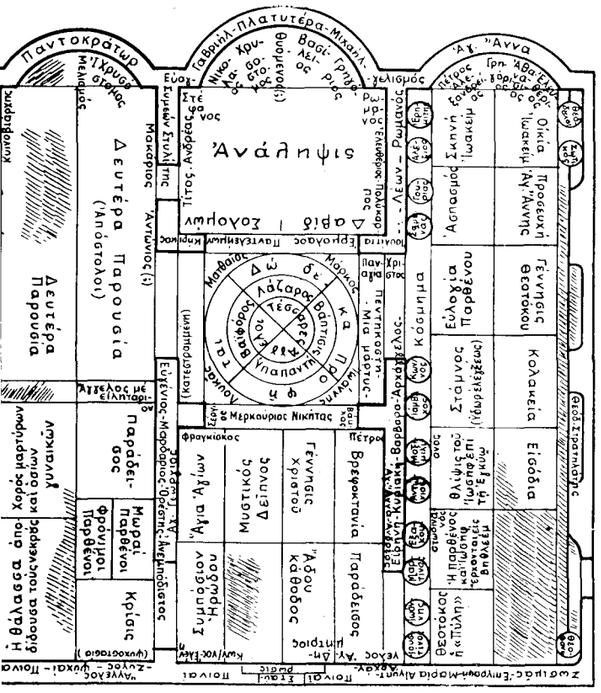
Η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Λασιθίου οργανώνει από το 1972 στην Κριτσά, με συνεργασία τής κοινότητας και τών κατοίκων της, την τελετή πραγματικού θρησκευτικού γάμου νέων τού χωριού, κατά τον οποίο τηρούνται όλα τα παλαιά κρητικά έθιμα, το **ψίκι**, το πλούσιο γαμήλιο τραπέζι, με την κρητική λύρα και τις κρητικές γαμήλιες μαντινάδες. Η τελετή συγκεντρώνει χιλιάδες θεατές.

Στο 9,5 χλμ. τού δρόμου προς Κριτσά, στη θέση **Λογάρι** είναι η **Παναγία η Κερά**, τρίκλιτος ναός, τής Κοίμησης τής Θεοτόκου το κεντρικό, τής Αγ. ΄Αννας το νότιο και τού Αγ. Αντωνίου το βόρειο. Ολόκληρος ο ναός είναι τοιχογραφημένος με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες διαφόρων ζωγράφων τού 14ου και 15ου αιώνα. Τα κλίτη είναι κεραμοσκέπαστα με κυλινδρικές καμάρες. Στο μεσαίο είναι τρούλλος με ψηλό τύμπανο, δίχως παράθυρα.

Κατά την άποψη τού Κ. Καλοκύρη, που ασχολήθηκε τελευταία με το μνημείο, αρχικά κτίστηκε το νότιο κλίτος τής Αγ. ΄Αννας και τοιχογραφήθηκε το 14ο αιώνα. Αργότερα το κεντρικό τής Κοίμησης τής Θεοτόκου, με το οποίο επικοινωνούσε με άνοιγμα, που γιά να γίνει, αποκόπηκαν τοιχογραφίες τού νότιου κλίτους. Το μεσαίο κλίτος έγινε ψηλότερο, με προοπτική να κτιστεί και το βόρειο, το οποίο οικοδομήθηκε και τοιχογραφήθηκε το 15ο αιώνα. Ύστερα από τη διαμόρφωση αυτή τού τρίκλιτου ναού έγινε ο τρούλλος, όπως μαρτυρεί η τοιχογράφηση.

Κάτω από το δυτικό παράθυρο τού νότιου κλίτους (τής Αγίας ΄Αννας) είναι η παρακάτω κτητορική επιγραφή, όπως την μετέγραψε ο Gerola (Monumenti veneti, IV, σ.532): † *Ανεκενίστι και ανιστορήθι, ο Θιος και πάνσεπτος ναός τής αγίας ΄Αννας μητρός τής Θεοτόκου διά συνδρομής και εξόδου τού χωρίου τής Κρητζιάς και διά συνεργίας κυρού Αντωνίου τού Λαμέρη και Ειγίνου τοπίκλην Σηνουλέτο. Έτους ςΩ...*(= 6800...από κτίσεως κόσμου = 1292-1392).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Κωνστ. Καλοκύρη**, Βυζαντινά Μνημεία Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ.211 εξ. **Μιχαήλ Διαλυνά** «Η Κριτσοπούλα», Ηράκλειο 1912 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.339, και πίν.2.

Παντοκράτωρ
Δευτέρα Παρουσία
Ανάληψις
Δαβίδ - Ζωοδόχος Πηγή
Παραδεισος
Μυστικός Δείπνος
Άγια Άγίων
Γέννησις Χριστού
Άγιος Κωνσταντίνος
Συμπόσιον Ηρώδου
Άγιος Γεώργιος
Παράκλησις
Κρίσις
Μυροφόροι Γυναίκες
Μυροφόροι Παρθένοι
Κοίμησις
Εύλογία Παρθένου
Σκηνή Γεννήσεως
Ωδείον
Ωδή Ζ
Ωδή Η
Ωδή Θ
Ωδή Α
Ωδή Β
Ωδή Γ
Ωδή Δ
Ωδή Ε
Ωδή ΣΤ
Ωδή Ι
Ωδή ΙΑ
Ωδή ΙΒ
Ωδή ΙΓ
Ωδή ΙΔ
Ωδή ΙΕ
Ωδή ΙΣΤ
Ωδή ΙΖ
Ωδή ΙΗ
Ωδή ΙΘ
Ωδή Κ
Ωδή ΚΑ
Ωδή ΚΒ
Ωδή ΚΓ
Ωδή ΚΔ
Ωδή ΚΕ
Ωδή ΚΣΤ
Ωδή ΚΖ
Ωδή ΚΗ
Ωδή ΚΘ
Ωδή Λ
Ωδή ΛΑ
Ωδή ΛΒ
Ωδή ΛΓ
Ωδή ΛΔ
Ωδή ΛΕ
Ωδή ΛΣΤ
Ωδή ΛΖ
Ωδή ΛΗ
Ωδή ΛΘ
Ωδή Μ
Ωδή ΜΑ
Ωδή ΜΒ
Ωδή ΜΓ
Ωδή ΜΔ
Ωδή ΜΕ
Ωδή ΜΣΤ
Ωδή ΜΖ
Ωδή ΜΗ
Ωδή ΜΘ
Ωδή Ν
Ωδή ΝΑ
Ωδή ΝΒ
Ωδή ΝΓ
Ωδή ΝΔ
Ωδή ΝΕ
Ωδή ΝΣΤ
Ωδή ΝΖ
Ωδή ΝΗ
Ωδή ΝΘ
Ωδή Ξ
Ωδή ΞΑ
Ωδή ΞΒ
Ωδή ΞΓ
Ωδή ΞΔ
Ωδή ΞΕ
Ωδή ΞΣΤ
Ωδή ΞΖ
Ωδή ΞΗ
Ωδή ΞΘ
Ωδή Ο
Ωδή ΟΑ
Ωδή ΟΒ
Ωδή ΟΓ
Ωδή ΟΔ
Ωδή ΟΕ
Ωδή ΟΣΤ
Ωδή ΟΖ
Ωδή ΟΗ
Ωδή ΟΘ
Ωδή Π
Ωδή ΠΑ
Ωδή ΠΒ
Ωδή ΠΓ
Ωδή ΠΔ
Ωδή ΠΕ
Ωδή ΠΣΤ
Ωδή ΠΖ
Ωδή ΠΗ
Ωδή ΠΘ
Ωδή Ρ
Ωδή ΡΑ
Ωδή ΡΒ
Ωδή ΡΓ
Ωδή ΡΔ
Ωδή ΡΕ
Ωδή ΡΣΤ
Ωδή ΡΖ
Ωδή ΡΗ
Ωδή ΡΘ
Ωδή Σ
Ωδή ΣΑ
Ωδή ΣΒ
Ωδή ΣΓ
Ωδή ΣΔ
Ωδή ΣΕ
Ωδή ΣΣΤ
Ωδή ΣΖ
Ωδή ΣΗ
Ωδή ΣΘ
Ωδή Τ
Ωδή ΤΑ
Ωδή ΤΒ
Ωδή ΤΓ
Ωδή ΤΔ
Ωδή ΤΕ
Ωδή ΤΣΤ
Ωδή ΤΖ
Ωδή ΤΗ
Ωδή ΤΘ
Ωδή Υ
Ωδή ΥΑ
Ωδή ΥΒ
Ωδή ΥΓ
Ωδή ΥΔ
Ωδή ΥΕ
Ωδή ΥΣΤ
Ωδή ΥΖ
Ωδή ΥΗ
Ωδή ΥΘ
Ωδή Φ
Ωδή ΦΑ
Ωδή ΦΒ
Ωδή ΦΓ
Ωδή ΦΔ
Ωδή ΦΕ
Ωδή ΦΣΤ
Ωδή ΦΖ
Ωδή ΦΗ
Ωδή ΦΘ
Ωδή Χ
Ωδή ΧΑ
Ωδή ΧΒ
Ωδή ΧΓ
Ωδή ΧΔ
Ωδή ΧΕ
Ωδή ΧΣΤ
Ωδή ΧΖ
Ωδή ΧΗ
Ωδή ΧΘ
Ωδή Ψ
Ωδή ΨΑ
Ωδή ΨΒ
Ωδή ΨΓ
Ωδή ΨΔ
Ωδή ΨΕ
Ωδή ΨΣΤ
Ωδή ΨΖ
Ωδή ΨΗ
Ωδή ΨΘ
Ωδή Ω
Ωδή ΩΑ
Ωδή ΩΒ
Ωδή ΩΓ
Ωδή ΩΔ
Ωδή ΩΕ
Ωδή ΩΣΤ
Ωδή ΩΖ
Ωδή ΩΗ
Ωδή ΩΘ
Η θάλασσα από χαρές μαρτύρων και σαίνων
Χαρές μαρτύρων και σαίνων
Ζωοδόχος Πηγή
Ζωοδόχος Πηγή - Μοίρα
Μοίρα
Μοίρα

Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.534). Ο Gerola διερωτάται μήπως το Clonza, προέρχεται από το Chiozza - Chioggia.

Κρουσώνας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2776, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 21,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση στο 7,5 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο - Κρουσώνας. Παράγει 3000 τόν. σουλτανίνα, 750 τόν. λάδι και εκλεκτά κτηνοτροφικά προϊόντα.

Το τοπωνύμιο είναι αρχαίο ελληνικό, τυπικώς και φθογγικώς αλώβητο, άνευ ουδεμιάς λογίας αναμίξεως. (Βλ. Υπόμνημα Ετ. Κρητ. Ιστορ. Μελετών, τόμ. Ι΄, σ.400 των «Κρητικών Χρονικών»). Άλλοι σχετίζουν το τοπωνύμιο με τη λέξη κούρσος. κρούσος, γνωστή και σήμερο στη φράση «κρούσος είναι το χωριό» ως συνέβαινε κατά τις επιδρομές τών κουρσάρων, που έφευγαν όλοι οι κάτοικοι.

Αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1961, σ.79) και ήταν φέουδο τού Marcus Justinian το 1374. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.180).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Chrussona, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Crussona με 262 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Crussona το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kursona με 103 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.127), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khrusonas (Pashley, Travels in Crete, II, σ.318) με 140 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Κρουσώνας** με 1269 κάτ, έδρα ομώνυμ. δήμου και το 1900 κάτ. 1753. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, **η Κρουσώνα**, κάτ. 2101, το 1928 **ο Κρουσσών**, έδρα ομών. κοινότητας, κάτ.2314, το 1940 ο **Κρουσών**, κάτ. 2577, το 1951 κάτ.2720, το 1961 2974 και το 1971 2676 κάτ.

Ο Κρουσώνας, ως και άλλα χωριά, με σουλτανικό φερμάνι τού 1646 έγινε βακουφικό, αφιερωμένο γιά τη συντήρηση τού αυτοκρατορικού τεμένους Σουλτάν Ιμπραχήμ τού Ρεθύμνου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ανδρέας Μηλιώτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.549).

Η θέση τού Κρουσώνα στις ανατολικές υπώρειες τού Ψηλορείτη, έπαιξε ανέκαθεν σπουδαιότατο ρόλο στούς απελευθερωτικούς αγώνες τής Κρήτης και ανέδειξε γενναίους πολεμιστές. Τον Ιούλιο τού 1822 μερικοί επαναστάτες μάζεψαν πολλά ζώα και το οδηγούσαν προς τον Κρουσώνα, γιά να προκαλέσουν τούς Τούρκους σε παγίδα. Ο Σερίφ πασάς, που ήταν στρατοπεδευμένος στον Αγ. Μύρωνα, όταν τούς είδε, διέταξε 370 Τουρκαλβανούς να τούς καταδιώξουν. Τούς ακολούθησαν και 15 Τουρκοκρητικοί. Όταν οι Τούρκοι μπήκαν στον Κρουσώνα τούς περικύκλωσαν από τα γύρω υψώματα οι επαναστάτες και τούς σφυροκόπησαν όλη την ημέρα. Όταν νύκτωσε μπήκαν στην εκκλησία τού Αγ. Χαραλάμπου, που ήταν πραγματική παγίδα γι' αυτούς. Οι επαναστάτες έζωσαν την έκκλησία, άνοιξαν τρύπες στο θόλο και έρριξαν μέσα λαδωμένα πανιά αναμμένα. Όσοι τολμούσαν να βγούν τούς σκότωναν στην πόρτα και οι υπόλοιποι πνίγηκαν από τούς καπνούς. Γλύτωσαν μόνο δυό.

Ύστερα απ' αυτό ο Σερίφ πασάς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Μαλεβίζι. (Βλ. Κυρ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.146).

Και κατά την επανάσταση τού 1866 έγιναν μάχες στην περιοχή τού χωριού. Οι Τούρκοι μπήκαν στο χωριό και έκαψαν τις εκκλησίες και πολλά σπίτια. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Η΄, σ.13).

Αλλά και κατά τη Γερμανική Κατοχή οργανώθηκε ανταρτική ομάδα, με αρχηγό τον Αντών. Γρηγοράκη ή Σατανά. Τα κομματικά ήταν από παλιά στον Κρουσώνα, αλλά κατά τη γερμανική κατοχή εκδηλώθηκαν εντονότερα. Η οικογένεια Τζουλιά, αντιβενιζελική παλαιότερα, έγινε όργανο τών Γερμανών, επρόδιδε τούς πολιτικούς αντιπάλους της και τούς τουφέκιζαν οι Γερμανοί, και αυτοί οι ίδιοι, ή τούς έστελναν στα κρεματόρια. 75 πατριώτες τού Κρουσώνα εκτελέστηκαν.

Στο λόφο **Κούπος** παρατήρησε ο Στέφ. Ξανθουδίδης το 1916 μυκηναϊκά, ή γεωμετρικά κομμάτια, λείψανα αναλειμματικών τοίχων μεγάλου οικισμού, που η νεκρόπολή του ήταν πιθανώς, στη θέση **Χοιρόμαντρες** ή **Πρινάρι**. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.538).

Στην ίδια θέση το 1983 έγινε ανασκαφή από την αρχαιολόγο Δημοπούλου - Ρεθεμνιωτάκη και αποκαλύφτηκαν καλοκτισμένα κτήρια αρχαϊκών χρόνων (7ου - 6ου αιών. π.Χ.), μερικά κτισμένα πάνω σε λείψανα παλαιοτέρου κτίσματος. Βρέθηκε ενδιαφέρουσα κεραμεική αρχαϊκών χρόνων, ειδώλια ζώων, σιδερένια εργαλεία, χάλκινο επιχρυσωμένο μετάλλιο ελληνιστικών χρόνων, πλακίδια, με ανάγλυφες παραστάσεις γυμνής θεότητας και κομμάτια αρχαϊκού πιθαριού 7ου αιών. π.Χ., με ανάγλυφη μυθολογική παράσταση φόνου γυναίκας από δυό γυμνούς άνδρες, παρουσία άλλης γυναίκας, που, πιθανότατα, παριστάνει τη μυθολογική σκηνή τού φόνου τής Ιφιγένειας, παρουσία τής Κλειταιμνήστρας.Η ανασκαφή συνεχίζεται, τελευταία (1986) από την ίδια αρχαιολόγο Δημοπούλου, με χρήματα τού Νομαρχιακού Ταμείου Ηρακλείου και της κοινότητας τού Κρουσώνα, στις θέσεις **Κούπος** και **Κοκκινιάκω**.

Κρυά, τα. Κάτω Κρυά και Απάνω Κρυά. Πρόκειται γιά δυό οικισμούς. **Κάτω Κρυά** κάτ. (1981) 102 και υψ. 530 μ. και **Απάνω Κρυά** κάτ. 19, υψ. 600 μ. στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Τα Κάτω Κρυά απέχουν από την πόλη Σητεία 24 χλμ. Τα Απάνω Κρυά είναι 700 μ. βορειότερα. Διαδρομή: Σητεία - Πισκοκέφαλο - Παρασπόρι - Κρυά.

Ο Μιχ. Καταπότης σχετίζει το τοπωνύμιο με το κρύο (νερό) και το γράφει **Κρυγιά**, με την κρητική προφορά (Βλ. περιοδικό «Μύσων», Α΄, σ.119).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Chria, από τον Καστροφύλακα

(Κ138) Cria με 176 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Cria το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Keriye με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 131). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Krýa (Pashley, Travels in Crete, II, σ.312) με 7 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει Επάνω Κρυά, Κάτω Κρυά το 1842 (Κρητικά, σ.36). Το 1881 αναφέρεται **Κρυγιά** στο δήμο Ρουκάκας, με 147 Χριστιαν. και 73 Τούρκ. κάτ. ενιαίος οικισμός. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 203, το 1920 τα Κρυά είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 237, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 236, το 1940 αναφέρονται χωριστά δυό οικισμοί, **Κρυά Κάτω**, κάτ. 153, υψ. 530 μ., έδρα τής κοινότητας και **Κρυά Επάνω** κάτ.69 υψ. 600 μ., το 1951 Κάτω Κρυά με κάτ. 167, και Επάνω Κρυά με κάτ. 66, το 1961 Κάτω Κ. κάτ.183 και Επάνω Κ. κάτ. 46 και το 1971 αντιστοίχως 148, και 36 κάτ.

Κρύα Βρύση, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 161, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 46 χλμ. Διαδρομή: Σπήλι -Κισσός - Νέα Κρύα Βρύση - Κρύα Βρύση.

Βρίσκεται στούς νότιους πρόποδες τού όρους Κέδρος, (Κέντρος το λένε οι εντόπιοι), και όπως φαίνεται από το όνομά του, έχει πολλά νερά.

Το Κέντρος, που 'χει εκατό βρύσες στα τρίγυρά του όπως αναφέρει ο Μπουρνιαλής.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Criavrissi από τον Καστροφύλακα (Κ176) Cria Vrissi με 129 κάτ. το 1583, και (Κ184) με 122 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Cria Vrissi το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Kirya Vrisi με 20 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Krya Vrysis (Pashley, Travels in Crete, II, σ.313). Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Μελάμπων με 327 Χριστιαν. κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 454, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 423, το 1940 κάτ. 432, το 1951 374, το 1961 267 και το 1971 κάτ. 199.

Κρύα Βρύση Νέα, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Κρύας Βρύσης, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 50, υψ. 440 μ. Ο οικισμός βρίσκεται στο 45 χλμ. τού δρόμου από Ρέθυμνο προς Τυμπάκι και είναι κτίσμα τών κατοίκων τής Κρύας Βρύσης τής ίδιας επαρχίας, η οποία βρίσκεται ένα χλμ. ΒΑ τής Νέας Κρ. Βρ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1961 με 93 κάτ. και το 1971 με 44 κάτ.

Κρύα Βρύση, η. Οικισμός τής κοινότητας Πανευφήμου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 69, υψ. 240 μ. Απέχει από τα Χανιά 36,6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. (μετά την Καλυδωνία) - Νοχιά - Καρθιανά - Βασιλόπουλο - Άστρικας - Κρύα Βρύση.

Εικ. 222. Το χωριό Κρύα Βρύση επαρχ. Αγ. Βασιλείου (φωτ. Ρουσέτου)

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Πανευφήμου με 43 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 86, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Πανευφήμου κάτ. 59, το 1928 κάτ. 66, το 1940 90, το 1951 78, το 1961 62 και το 1971 κάτ. 60.

Κρύα Βρύση, η. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ100) Chria Vrissi με 31 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Cria Vrissi το 1630. Ο Fr. Barozzi (f°23r) αναφέρει στην ίδια επαρχία τον οικισμό Chiliavrissi, που ασφαλώς είναι κακή γραφή τού ονόματος Chlia Vrissi (= Χλιά Βρύση με χλιαρό νερό) βλ. λήμμα Χελιά Βρύση. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, πιθανή ένδειξη καταστροφής στον Κρητικό Πόλεμο 1645-1669. Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητολογία τεύχ. 5, σ.63) Χλιά Βρύση τοπωνύμιο δυτικά τού χωριού Καμάρες τής ίδιας επαρχίας.

Κρυονέρι, το. Χωριό επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου. Βλ. λήμμα Ασυρώτοι.

Κρυονέρι, το. Χωριό επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Βλ. λήμμα Μισιργιού.

Κυδωνία, η. Μιά από τις σπουδαιότερες και πιό διάσημες πόλεις στο δυτικό τμήμα τής Κρήτης.

Ιδρυτής τής Κυδωνίας, κατά τη μυθολογία, είναι ο Κύδων, τον οποίο εγέννησε η κόρη τού Μίνωα Ακακαλλίς με τον Ερμή. *Τη Ακακαλλίδι συνελθείν φησί τον Ερμήν και τον Απόλλωνα· και εκ μεν Απόλλωνος γενέσθαι Νάξον, εκ δε Ερμού Κύδωνα, αφ' ού η πόλις Κυδωνία καλείται εν Κρήτη.* (Jean Richpin - Σπ. Μαρινάτου, Ελληνική Μυθολογία, τόμ. Α΄, σ.227). Ο Vlad. Georgiev αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Β΄ Κρητολογικό Συνέδριο, ότι Κυδωνία είναι η πόλη τών Κυδώνων. Κυδωνία είναι όνομα που προέρχεται από τη φυλή τών Κυδώνων. Όνομα αναμφισβήτητα

Κυδωνία

ελληνικής προέλευσης, που χαρακτηρίζει ανθρώπους ένδοξους, διάσημους, επιφανείς, μεγαλοπρεπείς. Ταυτόσημο με το ελληνικό όνομα προσώπου Κύδων, ινδοευρωπαϊκής ρίζας, από την οποία προέρχεται και το ρήμα **κυδάνω** = εγκωμιάζω, εξυμνώ, και **κυδαίνω** = μεγαλύνω, καυχώμαι, κύδος = δόξα. (Βλ. Vladimir Georgiev, Quand les Grecs sont-ils venus en Crète? Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.41). Ο Buondelmonti, (Descriptio Insule Crete, édition critique 1981, σ.134) αναφέρει ότι ονομάστηκε Κυδωνία από την αφθονία τών Κυδωνιών. *(Kydonia dicta a cotanorum affluentia).* Οι Κύδωνες ήταν από τούς αρχαιότερους λαούς τής Κρήτης, που κατοικούσαν στις όχθες τού Ιάρδανου ποταμού (σημερινού Πλατανιά), όπως αναφέρει ο Όμηρος:

ἠχι Κύδωνες ἔναιον Ἰαρδάνου ἀμφί ῥέεθρα
(γ 292)

Ήταν ονομαστοί γιά τη φιλοπατρία των και τη φιλοξενία των, — όπως πιστοποιεί το ρητό: *αεί τις εν Κύδωνος* — ως και γιά την ειδικότητά των στη χρήση τού τόξου, που το κατασκεύαζαν μόνοι των με τα κέρατα τού κρητικού αιγάγρου.

Σχετικά με την καταγωγή τών Κυδώνων υπάρχουν διάφορες γνώμες. Ο Στράβων τούς θεωρεί αυτόχθονες. Ήταν οι Ετεόκρητες τής Δυτικής Κρήτης και στις πινακίδες τής Κνωσού γραφής Α αναφέρεται η λέξη Ku-do-ni. Άλλοι πιστεύουν ότι ήταν φυλή τής Φοινίκης και σχετίζουν το **Ιάρδανος** με το **Ιορδάνης** τής Παλαιστίνης. Ο George Thomson (Κρητ. Χρον. ΙΕ΄ ΙΙΙ 94) λέει, ότι ήταν συγγενείς με τούς Πελασγούς και ήλθαν από την Αρκαδία. Ο Στυλ. Αλεξίου (Μινωικός Πολιτισμός σ. 54) αναφέρει ότι οι Κύδωνες εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη κατά την Μυκηναϊκή περίοδο.

Η θέση τής πόλης αμφισβητείται. Ο Χανιώτης γιατρός Εμμαν. Βαρδινογιάννης αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Β΄ Κρητολογικό Συνέδριο (Πεπραγμένα, τόμ. Β΄, σ.11 εξ.) ότι στη θέση τών σημερινών Χανίων υπήρχε το αρχαίο πόλισμα η **Αλχανία**, και όχι η Κυδωνία, η οποία ήταν στη θέση **Κάστελος Αγ. Κυριακής** στο **Βαρύπετρο**, νοτίως τής **Αγιάς** και αποτελεί πλάνη η τοποθέτησή της στη θέση τών σημερινών Χανίων. Στον Κάστελο, θέση οχυρή από τη φύση της, ήταν η ακρόπολη τής Κυδωνίας.

Αλλά η επιγραφή, στην οποία στηρίχτηκε το έτυμο τού τοπωνυμίου Χανιά, ομιλεί γιά κώμη **Αλχανία, Βαλχανία** ή **Βουλκανία** και όχι γιά πόλη. Και η Αλχανία ήταν στο χώρο μεταξύ Χανίων και Σούδας, όπως βεβαιώνεται από νεότερα στοιχεία βενετικών πηγών και από αρχαιολογική έρευνα. (Βλ. Νικ. Πλάτων, «Κρητικά Χρονικά», Α΄, σ.249).

Ο Στράβων αναφέρει (Γεωγραφικά, βιβλ. 10, παράγρ. 479): *Κυδωνία δε επί θαλάττη μεν εύρηται βλέπουσα προς την Λακωνικήν.* Και ο Σκύλαξ αναφέρει: *Κυδωνία και λιμήν κλειστός προς βορρέαν.* Και ο Γεώργ. Γεμιστός: *Κυδωνία δε επί μεν τω Αιγαίω και αύτη, εν δε τοίς εσπερίοις τής Κρήτης μέρεσι και επιθαλαττία.* Και ο Πτολεμαίος αναφέρει την Κυδωνία παραθαλάσσια πόλη στη βόρεια ακτή τής Κρήτης.

Ο R. Falkener (A Description of most important Theaters and other remains in Crete, London 1854, και Στέργ. Γ. Σπανάκης, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ. 151), αναφέρουν ότι τα Χανιά καταλαμβάνουν το χώρο τής αρχαίας Κυδωνίας.

Όλοι οι παραπάνω συγγραφείς συμφωνούν, ότι η Κυδωνία ήταν παραθαλάσσια πόλη και είχε λιμάνι, που έκλεινε με αλυσίδα, όπως αναφέρει ο Coronelli στο σχεδιάγραμμα τών Χανίων τού 1689: Bocca del porto che si chiude con catena. (Βλ.G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, fig.251).

Αντίθετα ο R. Pococke, (Description of the East and other Countries, vol. II, σ.247), στηριζόμενος σε χωρίο τού Στράβωνος: *εν τη χώρα τής Κυδωνίας ην όρος Τίτυρος και επ' αυτού Δικτύνναιον όπερ εστί ναός τής Δικτύννης,* αναφέρει, ότι η Κυδωνία ήταν πάνω σε ένα λόφο τού όρους τής Κυδωνίας Τίτυρος, νοτιοδυτικά τών Χανίων...Αλλά είναι γνωστό, ότι Τίτυρον έλεγαν το λεγόμενο σήμερα ύψωμα **Ροδωπού**, στο ακρωτήρι **Σπάθα**, στην επαρχία Κισάμου, όπου υπήρχε και το περίφημο Δικτυνναίον ιερόν. Ο Pashley, (Travels in Crete, I, 16) αντικρούει τον Pococke, γιατί παρανόησε το χωρίο τού Στράβωνα. «The assumption, that the city was quilt on the mountain is absolutely contradicted by the very author on whose alleged authority it is made».

Η άποψη τού Pococke παρέσυρε και τον καθηγητή Hoeck να πιστεύει, ότι η Κυδωνία ήταν μακρυά από τα Χανιά.

Ο Olivier (Βλ. G. A. Olivier, Voyage dans l' Empire Othoman, tom. I, σ.380) επισκέφτηκε το 1793 το μοναστήρι τής Αγ. Κυριακής και ανέβηκε στον Κάστελο, όπου δεν είδε ούτε επιγραφές, ούτε ανάγλυφα, ούτε λείψανα ναού ή σπουδαίων οικοδομών, τίποτε που να μπορεί να δείξει το όνομα αρχαίας πόλης...μετρίου μεγέθους. Και ο Pashley, τόμ. I, 16) συμπληρώνει, ότι στο λόφο τής Αγ. Κυριακής υπάρχουν μόνο λείψανα μεσαιωνικού φρουρίου. Σχετικά με τον Κάστελο ο Gerola (Monumenti veneti ecc. I, 83-86) αναφέρει ότι ο λόφος ήταν οχυρωμένος με ισχυρό **βυζαντινό** τείχος, όπου βρήκε δεξαμενές.

Άλλοι (Spratt, Travels and researches in Crete, II, 140 και I, Ναναδάκης, «Κρητ. Εστία» τόμ. 12, σ.157, 325, 393) υποστηρίζουν, ότι υπήρξαν δυό πόλεις με το ίδιο όνομα Κυδωνία, σε δυό διαφορετικές θέσεις και σε διαφορετικές εποχές. Η αρχαιότερη, η πελασγική, ή ομηρική, που ήταν στο ύψωμα Κάστελος τής Αγ. Κυριακής, κοντά στο χωριό Βρύσες Κυδωνίας, και η Κυδωνία τών Σαμίων, την οποία έκτισαν τον 3ο αιώνα π.Χ., στα ερείπια άλλης πόλης, τής Απολλωνίας, που είχε καταστραφεί. Η σαμιακή Κυδωνία διατηρήθηκε από το 510 π.Χ. μέχρι το 820 μ.Χ. οπότε καταστράφηκε από τούς Άραβες και στη θέση της έκτισαν **χάνια**, από τα οποία πήρε το όνομα η σημερινή πόλη **Χανιά**!

[illegible] από τις τελευταίες ανασκαφές στην [illegible] Αγ. Λικατερίνης στο Καστέλι Χανίων [illegible] Εφορο Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης Ιωάν. [illegible] όπου βρέθηκε οικοδόμημα τύπου μινωικού [illegible] πρωτομινωική και Μεσομινωική κερα[illegible] Το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρείας, [illegible] Ανασκαφή Ι. Τζεδάκη στο Καστέλι Χανίων) [illegible] από τα ευρήματα τού Νικ. Πλάτωνα (βλ. [illegible] Χρονικά» τόμ. Κ΄, σ.327) διαπιστώνεται, [illegible] των σημερινών Χανίων υπήρχε σπουδαίος [illegible] οικισμός, που ασφαλώς ήταν η Μινωική [illegible] την οποία κατοίκησαν έπειτα οι Σάμιοι. Οι [illegible] μαρτυρούν μέχρι βάθους 3,10 μ. απέδωσαν [illegible] κεραμεική, όλων τών περιόδων, από την [illegible] Νεολιθική μέχρι τη Γεωμετρική, την Κλασική [illegible] Ιστορικών χρόνων. Η μινωική εγκατάσταση [illegible] καταλαμβάνει ολόκληρο το Καστέλι. (Βλ. Ιω. Τζεδάκη, [illegible] και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Αρ[illegible] Δελτίο τόμ. 21 σελ. 425, 22 σ.501, 23 [illegible] και 24 σελ.428).

[illegible] άλλα σημεία στην περιοχή τής σημερινής [illegible] στο χώρο μεταξύ τών οδών Νικηφ. Φωκά και [illegible] Βενιζέλου έχουν γίνει ανασκαφές. Το 1939 βρέ[illegible] στρωματογραφικοί πίθοι και πρόχους ακανθωτή (barbotine) [illegible] Μεσομινωικής ΙΙΙα περιόδου, που πιστοποιούν [illegible] ακμή Μινωικού οικισμού.

[illegible] μια **Μαζαλή**, πάνω από τα Δικαστήρια, βρέ[illegible] μιά σπηλιά λαξευμένοι 13 τάφοι, με κτερί[illegible] Μυκηναϊκής εποχής. Στη συνοικία **Μπόλαρη**, [illegible] Πρίγκιπα Γεωργίου, θαλαμοειδής Υστερομινω[illegible] τυμβικός τάφος (1200 π.Χ.). Στο σπίτι τού Γ. [illegible], άγαλμα Αφροδίτης 0,62μ. Στα **Νέα Κατασκήματα** αποκαλύφτηκε ψηφιδωτό με πλούσιο [illegible] από πολύχρωμες ψηφίδες, που παριστάνει [illegible] σχέσεις τού Ποσειδώνα με τη νύμφη [illegible], των τελευταίων Ελληνιστικών χρόνων. (Βλ. [illegible] Κρητ. Σπουδών, Α΄, 609).

Στο **Λιμοτικό Κήπο** βρέθηκαν εργαλεία Νεολιθικής [illegible]. Όλα αυτά πιστοποιούν την ύπαρξη στην [illegible] μεγάλου οικισμού από τη Νεολιθική εποχή, [illegible] άκμασε στη μεγάλη πόλη Κυδωνία, το κέντρο [illegible] αναμφίβολα αρχαίου Λαού τών Κυδώνων, και δικαιώνουν [illegible] ενότητας τού Μινωικού Πολιτισμού [illegible] ολόκληρη τη νήσο.

Τούς ιστορικούς χρόνους η κυριαρχία τής Κυδωνίας [illegible] εκτείνονταν από το ακρωτήριο **Ψάκον**, σημερινό **Σπάθα**, μέχρι το ακρωτήριο **Κύαμον** το σημερινό **Μελέχα**. Προς νότο οι κτήσεις της έφθαναν μέχρι τα πρώτα υψώματα τών Λευκών Ορέων.

Ο Πολύβιος, (Απόσπ. Β΄, 27, κ.66), αντλώντας από το Διόδωρο Σικελιώτη, (β΄, 30, 17 Εκλογαί αρετ. και [illegible] 579) αναφέρει ότι το 160 π.Χ. *οι Κυδωνιάται ανάξιον κατά τον καιρόν εποίησαν πράγμα, δεινόν και παράσπονδον ομολογουμένως...υπαρχούσης γαρ αυτοίς ου μόνον φιλίας αλλά συμπολιτείας προς Απολλωνιάτας...και περί τούτων κειμένης ενόρκου συνθήκης, παρασπονδήσαντες τούς Απολλωνιάτας κατελάβοντο την πόλιν και τούς μεν άνδρας κατέσφαξαν τα δε υπάρχοντα διήρπασαν, τας δε γυναίκας και την πόλιν και την χώραν διανειμάμενοι κατείχον.*

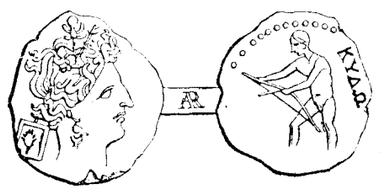
Η Κυδωνία ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στις εισβολές τών κατακτητών τής Κρήτης. Το 344 π.Χ. ο αρχηγός τών Φωκέων Φάλαικος ήλθε ως μισθοφόρος τής Κνωσού να καταλάβει τη Λύττο. Αλλά ο βασιλιάς τής Σπάρτης Αρχίδαμος τον έδιωξε και πήγε στην Κυδωνία να την καταλάβει. Εκεί διαλύθηκε ο στρατός του και ο ίδιος σκοτώθηκε. (Διόδωρος Σικελιώτης, XVI, 63, και Παυσανίας X, 2.7).

Όταν η Κνωσός και η Γόρτυνα βρισκόταν σε διαμάχη η Κυδωνία έδινε την υπεροχή σ' εκείνη που τής επιβάλαν τα συμφέροντά της. Σχεδόν πάντοτε ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τις γειτονικές της πόλεις Φαλάσαρνα, Πολυρρήνια, Έλυρο και Άπτερα. (Βλ. Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.605).

Το 74 π.Χ. ο πραίτωρ Μάρκος Αντώνιος εστάλη να κατακτήσει την Κρήτη και εκστράτευσε με πολυάριθμο στόλο, με περισσότερες αλυσίδες παρά όπλα, γιά να δέσει τούς Κρητικούς. Αλλά οι Κρητικοί, με τούς στρατηγούς των Λασθένη και Πανάρη καταναυμάχησαν το στόλο τού Αντωνίου, μπροστά στην Κυδωνία, συνέλαβαν τα περισσότερα πλοία και με τις αλυσίδες, που θα τούς έδενε ο Αντώνιος έδεσαν αυτοί τούς περισσότερους Ρωμαίους και τούς κρέμασαν στα κατάρτια τών πλοίων των. (Βλ. Φραγκ. Βερτολίνι Ρωμαϊκή Ιστορία, μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, Ι, σ.539 και Σ. Ξανθουδίδη, Ιστορία τής Κρήτης σ.59).

Μετά πέντε χρόνια, το 69 π.Χ. ο Ύπατος Κόιντος Μέτελλος αποβιβάστηκε με τρείς λεγεώνες στον κόλπο τής Κυδωνίας. Οι στρατηγοί Λασθένης και Πανάρης αντιστάθηκαν στο Μέτελλο αλλά νικήθηκαν και ο μεν Πανάρης πολιορκείται στην Κυδωνία και παραδίδεται με έντιμη συνθήκη ο δε Λασθένης συνέχισε τον πόλεμο στην Ανατολική Κρήτη.

Η Κυδωνία, πόλη ελεύθερη και ανεξάρτητη, είχε κόψει πολλά νομίσματα σε πολλούς τύπους, τής παλαιότερης Κυδωνίας και τών ρωμαϊκών χρόνων. Τα περισσότερα έχουν στη μιά όψη κεφαλή νύμφης (Άρτεμις) με στεφάνι και ενώτια από κλήμα αμπέλου, ή κεφαλή τού Απόλλωνα, και από την άλλη σκηνή κυνηγίου και τη λέξη *ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ.*

Εικ. 223. Νόμισμα τής Αρχαίας Κυδωνίας

Η Κυδωνία είχε θέατρο κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους, που σωζόταν μέχρι το 1585, οπότε το κατεδάφισαν οι Βενετσάνοι, γιά να χρησιμοποιήσουν τα υλικά του στα τείχη τών Χανίων, που έκτιζαν τότε, αναφέρει ο Onorio Belli ιατρός, που έζησε τα χρόνια αυτά στα Χανιά, στο πολύτιμο βιβλίο τού Rerum Creticarum,

Κυδωνίας επαρχία

Observationes Varie, continentes diversos actus, aedificia, Inscriptiones etc. που δυστυχώς χάθηκε ανέκδοτο το χειρόγραφο. (βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄, Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.148, 151).

Την πρώτη Βυζαντινή περίοδο η Κυδωνία ήταν έδρα επισκόπου. Στη Σύνοδο τής Σαρδικής, το 342/3, αναφέρεται επίσκοπος Κυδωνίας. Στην Πολιτική Γεωγραφία τού Ιεροκλή αναφέρεται **Κυδωνέα**.

Η Κυδωνία καταστράφηκε φαίνεται από τούς Σαρακηνούς το 828 μ.Χ., όπως και οι περισσότερες πόλεις τής Κρήτης. Ύστερα από την Αραβοκρατία ξαναϊδρύθηκε η επισκοπή Κυδωνίας και αναφέρεται 8η στο Τακτικό Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου το 980, (Βλ. Γεράσ. Κονιδάρη, Αι Επισκοπαί Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ΄, σ.464) και αναφέρεται ο *Κυδωνίας*. Γιά λόγους ιστορικούς διατηρήθηκε ο τίτλος τού επισκόπου και τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο.

Από την Κυδωνία καταγόταν ο χαλκοπλάστης **Κρησίλας** και ο δαιδαλικός καλλιτέχνης Αριστοκλής. (Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.511).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Εμμ. Βαρδινογιάννη**, Συμβολή εις την ανεύρεσιν τής θέσεως τής αρχαίας Κυδωνίας, Πεπραγμένα τού Β΄, Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.11) — **Ιωάν. Ναναδάκη**, Αι 41 πόλεις τού ν. Χανίων, «Κρητική Εστία», τόμ. 12, σ.157, 325, 393 — **Φραγκ. Βερτολίνι - Σπ. Λάμπρου**, Ρωμαϊκή Ιστορία, τ. Ι, σ.539 — **Γεράσ. Κονιδάρη**, Αι επισκοπαί Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά», Ζ΄, σ.464 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης σ.509, 511, 711 — **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Το Θέατρο στη Ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄, Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.148, 151 — **George Thomson**, Αρκουδιώτισσα, «Κρητικά Χρονικά» ΙΕ΄, τεύχ. 3, σ.94 — **Vlad. Georgiev**, Quand les Grecs sont-ils venus en Crète? Πεπραγμένα Β΄, Κρητολ. Συνεδρίου,τόμ. Β΄, σ.41 — **P. Φάλκενερ**, A Description of the most important theaters and other remains in Crète, London 1854 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. I, fig. 251 — **R. Pococke**, Description of the East and other Countries, II, 247 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 16 — **G. A. Olivier**, Voyage dans l'empire Othoman, I, 380 —**T.A.B. Spratt**, Travels and researches in Crete, II, 140 — **J. Svoronos** Numismatique de la Crète ancienne 96 — **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, 104

Κυδωνίας επαρχία. Επαρχία τού ν. Χανίων. Ορίζεται από το Βορρά από το Κρητικό πέλαγος, από την Ανατολή από την επαρχία Αποκορώνου, από τα δυτικά από την επαρχία Κισάμου και από το Νότο από την επαρχία Σφακίων. Η έκτασή της είναι 631 τ. χλμ. Το μεγαλύτερο μέρος της είναι πεδινό (Piano della Canea) και το υπόλοιπο ημιορεινό. Παράγει ποικίλα προϊόντα και πολλά εσπεριδοειδή, κυρίως στην κοιλάδα Κερίτη (Αγιά - Αλικιανού - Φουρνέ - Μεσκλά - Σκινές -Βατόλακκος - Πατελάρι), με εκλεκτές ποικιλίες. Η μέση παραγωγή των είναι 35 χιλιάδες τόν.

Ο Κωστής Παλαμάς γράφει στούς Βωμούς γιά τα δένδρα τής Κρήτης:

...Στούς κήπους σου οι πορτοκαλλιές, οι μοσκοβολημένες
θ' ακούν από τα γέρικα τα λιόφυτα, ποιός ξέρει!
ποιές ιστορίες πανάρχαιες, ποιές! και θα τις ξαναλένε.
Κι απάνου στα ψηλώματα και μέσα στις ραχούλες
να κι οι πελώριες καστανιές και τ' αγριοκυπαρίσσα.
Στα κυπαρίσσα οι καστανιές, θα τα ξεμολογιένται
ποιός ξέρει! τι άγραφα δεινά, και θα τα διαλαλούνε...

(Κωστ. Παλαμά, Βωμοί. Μιά βραδυά σ' ένα σπίτι, Άπαντα, τόμ. 7, σ.145).

Το κρασί τής Κυδωνίας ήταν, ως φαίνεται, τόσο φημισμένο, ώστε να εικονίζουν στα νομίσματά της το σταφύλι ή το κεφάλι τού Διόνυσου, ή γυναικεία κεφαλή κοσμημένη με κληματίδα. (Σβορώνος σ.99).

Στην επαρχία Κυδωνίας έχουν γίνει τα περισσότερα αρδευτικά έργα. Είναι πλούσια σε νερά, έχει τη μεγαλύτερη έκταση ποτιστική, κλίμα ήπιο και ευχάριστο, απαράμιλλες καλονές.

Η επαρχία τής Κυδωνίας αναφέρεται κατά τη βενετοκρατία Piano di Canea. Εξαρτώνταν διοικητικά από το ρετούρη τών Χανίων και δεν αποτελούσε Castellania. Τη σημερινή ονομασία τής επαρχίας, Κυδωνία έδωσαν οι διοργανωτές τής επανάστασης τού 1821. Θέλησαν έτσι να αναστήσουν το όνομα τής σπουδαίας αρχαίας Κυδωνίας. (Βλ. Διακήρυξη τών πληρεξουσίων τής Κρήτης, Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.121).

Η σημερινή επαρχία περιλαμβάνει περίπου τα εδάφη που εξουσίαζε η αρχαία Κυδωνία. Οι Βυζαντινοί διατήρησαν το όνομα και ονόμαζαν θέμα Κυδωνίας τήν ίδια την περιοχή, που οι Βενετσάνοι ονόμασαν έπειτα piano della Canea. Όταν οι Τούρκοι κατάκτησαν την Κρήτη αποτέλεσε επαρχία, γνωστή στα χαρτιά τους με την ονομασία **Χανιά Αγιασί** (= περίχωρα Χανιών. Αλλά με τον οργανικό νόμο τού 1867 καθιερώθηκε επίσημα από την τουρκική διοίκηση το όνομα Κυδωνία, γιά την επαρχία.

Από την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, οπότε υπήρχε ακόμη η πόλη Κυδωνία, ιδρύθηκε η Επισκοπή Κυδωνίας. Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο ανασυστάθηκε αλλά η έδρα της μεταφέρθηκε στην Αγιά Επισκοπή, όπου σώζεται ερειπωμένος ο επισκοπικός ναός. (Βλ.G. Gerola, Monumenti, Veneti ecc. II, σ.61). Σήμερο η επισκοπή (μητρόπολη) με έδρα τα Χανιά, συμπτύχθηκε με την επισκοπή Αποκορώνου.

Ο Πλίνιος αναφέρει (Historia Naturalis XV, 11) ότι το δένδρο **κυδωνέα** είναι ιθαγενές τής Κυδωνίας (απ' όπου και η ετυμολογία τού τοπωνύμιου). Από εκεί μεταφυτεύτηκε σε άλλους τόπους. Αλλά ο Γενάδιος (Λεξικόν Φυτολογικόν) αναφέρει, ότι η Κυδωνέα είναι ιθαγενής τής Περσίας. Ο Πλίνιος αναφέρει επίσης ότι στην περιοχή τής Κυδωνίας ζούσαν ελάφια. Αλλά μάλλον θα εννοεί το σημερινό **αγρίμι**, που εξακολουθεί να ζή στη Σαμαριά.

Το φρούριο τών Χανίων συγκεντρώνονταν κατά τις επαναστάσεις οι Τούρκοι από τις άλλες επαρχίες, για την ασφάλειά των από τις εκδικήσεις τών Χριστιανών. Από τα Χανιά εξορμούσαν στις γύρω περιοχές και λήστευαν τούς Χριστιανούς. Γι' αυτό οι γύρω προσβάσεις τού Θερίσου, η κοιλάδα τού Κερίτη (ή Βαρυπετρή) υπήρξαν θέατρα αιματηρών μαχών.

Πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας

Η πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας από το 16ο αιώνα μέχρι σήμερο είναι η ακόλουθη.

	οικισμοί	κάτοικοι
[illegible] (Barozzi 28r)	34	
1630 (Μνημεία V 137)	63	
[illegible] (Ant. Trivan)	83	
1834 (Pashley II, 310)	58...Χριστιαν. οικ.	1655
	.... Τούρκ. οικ.	252
1842 (Χουρμούζης σ.42)	124	
1881 (Στατιστ. Σταυρ).	97 ....Χριστιανοί	20.415
	..... Τούρκοι	13.603
1900 (απογραφή)	103	43.632
1920 "	138	48.654
1928 "	108	54.042
1940 "	129	61.684
1951 "	131	66.937
1961 "	128	75.653
1971 "	118	74.896
1981 "	125	84.149

Κονηγιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μα(ρ)γαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 62 υψ. 400 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30 χλμ., 3 χλμ. νοτιότερα από τις Μαργαρίτες. Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Κονηγιανά** στο δήμο Ελευθερναίων με 73 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Τριπόδω με 88 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Πρινέ, κάτ. 119, το 1940 είναι στην κοινότητα Μαργαριτών, κάτ.123, το 1951 109, το 1961 95 και το 1971 κάτ. 72.

Κυπαρίσσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 275, υψ. 220 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 22,8 χλμ. 3,4 χλμ. νοτιοδυτικά τού χωριού Κανλί Καστέλι. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα με θέα σε όλη την κοιλάδα. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως στην αμπελοκαλλιέργεια και η οικονομία των στηρίζεται στη σουλτανίνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Chiparissi, από τον Καστροφύλακα (K101) Chiparissi με 39 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Chiparissi, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται σε τούρκ. έγγραφα 1661 και 1671. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Α΄, σ.131 και 364).

Δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, ούτε από το Χουρμούζη το 1842. Πρώτη φορά αναφέρεται με το νέο το τούρκικο όνομα **Ντουμπουρτζή μετόχι** στην απογραφή τού 1881: **Τσαγκαράκη, Μυρθιώτη** και **Ντουμπουρτζή μετόχια** με 17 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Δαφνών. Από τα παραπάνω βγαίνει το συμπέρασμα, ότι το Κυπαρίσσι είχε καταστραφεί και ερημώθηκε, το όνομά του λησμονήθηκε. Τα μέσα τού 19ου αιώνα κατοίκησε στο Κυπαρίσσι κάποιος, που τον έλεγαν **Ντουμπουρτζή**, επειδή κατάγόταν από την **Ντομπρουτσά** (Dobrogea) περιοχή τής σημερινής Ρουμανίας. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Γ΄, σ.81). Έτσι έγραψαν στην απογραφή τού 1881 το **μετόχι τού Ντουμπουρτζή**, και έτσι αναφέρεται σ' όλες τις απογραφές μέχρι το 1951, οπότε επανέφεραν το παλιό όνομα τού οικισμού Κυπαρίσσι.

Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Πύργος και Δουρδουτζή**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 57. Το 1920 αναφέρεται **Δουρμπουτζή** στον αγροτικό δήμο τού χωριού Κανλί Καστέλι με 80 κάτ., το 1928 με 100 κάτ. Το 1940 γράφεται **Δουρβούτζιον** έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 172, το 1951 αναφέρεται **Κυπάρισσος**! ή (Δουρβούτζιον) κάτ. 193, το 1961 234 και το 1971 κάτ. 229.

Αυτές είναι οι περιπέτειες τών οικισμών τής Κρήτης!

Σε λατομείο τού χωριού αποκαλύφτηκε τάφος σε κοίλωμα βράχου, Υπονεολιθικής ή Πρωτομινωικής περιόδου, όπου βρέθηκαν αγγεία με γραμμική διακόσμηση, ένα σε σχήμα πλοίου, μαχαιρίδια από οψιδιανό και χαλκό. Στο λόφο **Κορφή τού Βαθειά** βρέθηκε ορθογώνιο κτήριο. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Πρωτομινωικαί ταφαί, «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ.444 και 275).

Κυπάρισσος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 137, υψ. 220 μ. Απέχει από τα Χανιά 19 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο -Κοντομαρί - Κυπάρισσος.

Ο οικισμός αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές **Ψείρες**. Στην απογραφή τού 1928 και έκτοτε αναφέρεται **Κυπάρισσος**. Η ονομασία Ψείρες όπως και η άλλη **Πύργος Ψειρόνερο** (σήμερα γράφεται Ψηλόνερο), πλησιόχωρου οικισμού, οφείλεται σε μικρό ζωύφιο, μεγέθους τής γνωστής ψείρας, που ζεί σε καθαρό νερό πηγών όπως η βδέλλα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Psirès, από τον Καστροφύλακα (K236) Psires Palamidiaco με 85 κάτ. και (K223) Psires με 16 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Epsires το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρει ο (Pashley, Travels in Crete, II, 310), πριν από το χωριό Κοντομαρί τον οικισμό Psylles, προφανώς λανθασμένη γραφή τού Psyres με 10 χριστιαν. οικογένειες. Και ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει **Ψύραις** (Κρητικά σ.42). Το 1881 αναφέρεται **Ψείρες** στο δήμο Πύργου, Ψηλόνερου με 72 Χριστιαν. και 40 Τούρκ. κάτ. Το 1900 Ψείρες στον ίδιο δήμο, κάτ. 98, το 1920 αναφέρεται **Κυπάρισσος**, στον αγροτ. δήμο Ντελή Μανωλάκη με

...αρχεί ... Χάνδακα χωριό με το όνομα αυτό δεν ... επαρχία Μονοφατσίου, στην περιοχή

Κυρτωνάς, ο. Σκορπιά και ξερότοπα επαρχίας και ν. ... (ΡΕΑ) ... υψ. 240 μ. Βρίσκεται στο ... προς τη μονή Αρκαδίου, σε καλή ... με αμπέλια και ελιές. Παλιόδενδρα.

... αναφέρεται στην επαρχία το 1577 από το Fr. ... Chirtana. Από τον Καστροφύλακα α... αναφέρεται με το ίδιο όνομα και τον ... (Κ177) Chirtana με 100 κάτ. ... 100 κατ. και (Κ183) με 404 οφειλόμενες ... Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. ... Chirtana το 1630. Στην τούρκικη απο... Το Χωριό με τα Καλύβια με 45 σπίτια. (Ν. ... Χωρογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρο... 130). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού ... αναφέρεται Kyrtana (Pashley, Travels in Crete, ... με τα παλαιά χωριά, με 50 χριστιαν. ... Ο Χουρμούζης Βυζ. το ... το 1834 **Κυρτιάννα**, στην απογραφή τού ... **Κυρτιαννα**, στο σήμα Λμνάτου με 200 ... και 57 Τουρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο ... Αρκαδίου με 277, το 1920 η Κυριάννα είναι ... αγροτ. σήμου, κάτ. 353, το 1928 έδρα ... κοινότητας, κάτ. 442, το 1928 κάτ. 531, το 1951 ... 1961 445 και το 1971 κάτ. 367.

Το σύμβολαιο του 1301, τού συμβολαιογράφου τού ... Benvenuto di Brixano, αναφέρεται ο οικισμός ... et Petranice, φέουδο αδιαίρετο των αδελφών ... et Nicolao Burgondione. (Βλ. R. Morozzo ... Foucca, Fonti per la storia di Venezia, σ.38). ... ήταν γνωρίζω άλλο χωριό στην Κρήτη με το ... αυτό, πιστεύω πως, το συμβόλαιο αναφέρεται ... Κυριάννα τού Ρεθύμνου. Στο τέλος τού 16ου ... ήταν φέουδο τού Ματθαίου Καλέργη. (Νέα ... τόμ. 80, σ. 1507)

Κυρμουσή, το. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου Ηρακλείου, ο χάρτης, το σημειώνει Συν(οικισμός) **Κυρμουσι**, μεταξύ των χωριών Μορόνι και Μάκρες.

... αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 ... το Fr. Barozzi (f°23r) Chirmussi, από τον Κα... (Κ103) Chirmussi, με 31 κάτ. το 1583, ... το Βασιλικατα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Chirmussi, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 ... με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, ... 123). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kirmusi (Pashley, Travels in Crete, II, 316). με 10 μουσουλμαν. ... Οι Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Κερμεσή**, ... αναφέρει ότι είχε πριν 25 τούρκ. οικογένειες και ... (1842) ήταν μονο 10 (βλ. Κρητικά, σ.97). Το 1881 ... αναφέρεται **Κυρμουσή** στο δήμο Αμπελούζου με 50 Τουρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Κυρμούσι** στο δήμο ... με 4 κάτ.

... επόμενες, δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι ... και δεν ξανακατοικήθηκε.

... ανθουδίδης αναφέρει (βλ. Χριστιανικαί Ε... «Αθηνά», τόμ. 15, σ.145) **Κυρμουσή**, μικρόν ... τουρκικόν εγκαταλελειμμένον. Είχε παμπάλαιη ... της Παναγίας στο νότιο άκρο τού χωριού, ... με επιγραφή: † *Όταν εις θεόν εκπετάσης ... θυτα* (ιερέος) *Γεωργίου ιστοριογράφου... ...γραφη* κ.λπ. Αναφέρεται και η χρονολογία ϛΩ.- ... κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στη ... χρονολογία 1293-1391. Αντίθετα ο Gerola, ... IV, σ. 546) συνδυάζει τα αρχικά τής χρο... που σώζονται, με τις ινδικτιώνες, και ... πρέπει να είναι μεταξύ 6810 = 1302 μέχρι ...

... δηλώνει το όνομα τού κτήτορα ή τού ... τού χωριού Κύρ - Μωυσή.

... τού 1320, τού Κατάστιχου Εκκλησιών ... τού Κοινού (Βλ. Έκδοση Τσιρ... Ιωαννινα 1985, σ.206) αναφέρεται ότι το **Κυρ**... μονή τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου.(*...reperimus ... vocatam Sanctus Michael, que est de iure ... Chirmossi quod fuit monasterium impreriale).* ... 150 *Kirmosi* και 156 *papas Kirmusin.*

... casale Chirmussi και σε έγγραφο τού ... Αρχείου τού Χάντακα τού 1379) (Βλ. El. ... Regestes des arrêts civils etc. σ.215).

Κυρτωμάδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγιάς, ... Ενοωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 108, υψ. ... από τα Χανιά 11 χλμ., 1,7 χλμ. ΒΔ τού ... Και το όνομα Κυρτωμάδω είναι βενετικής ... Το χωριό ή το φέουδο τής οικογενείας τών ..., και γι' αυτό γράφεται στα βενετσάνικα ..., Κυρθωμάδω(ν)(η σωστή γραφή τού ...

... αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, ... Curthomado, από τον Καστροφύλακα (Κ236) ...madho με 158 κάτ. και (Κ223) με 41 οφειλόμενες ... και (Κ242) με 4 προνομιούχους το 1583. ... Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) ...madho το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή ... Kortomádho (Pashley, Travels in Crete, II, ... χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην ... του 1881 **Κυρτωμάδος** με 48 Χριστιαν. και ... το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 70 ... 1920 ο **Κυρτομάδος** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. ... 155, το 1928 το **Κυρτομάδο** αναφέρεται ... Αλικιανού, κάτ. 188, το 1940 ο **Κυρτωμά**... 164, το 1951 είναι στην κοινότητα Αγιάς **Κυρτωμαδος**, κάτ. 151, το 1961 κάτ. 147 και το 1971 ...

... Βενετοκρατία οι κάτ. ήταν οι περισσότεροι ... φεουδάρχες, οι οποίοι, γιά να μή χάσουν ... των, τούρκεψαν, όπως συνέβη και σε ... Το 1897 οι Τούρκοι κάτοικοι έκαψαν το ... του και το εγκατέλειψαν.

Κυτταιον, το. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, δυτικά τού ... και στη θέση που είναι το βενετσάνικο φρούριο **Παλαιόκαστρο**, κάτω από το χωριό Ρογδιά, Ελληνικής ... εποχής, κατά τον Paul Faure (La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.196). Αρχικά ήταν λιμάνι τής Τυλίσου. Αργότερα περιήλθε στην κυριαρχία τής Ραύκου.

Αναφέρεται από τον Πλίνιο Histor. Natural, IV, 12, 59) *Cytaeum* από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφικά ΙΙΙ, 15, 5) *Κύταιον*, από το Στέφ. Βυζάντιο *Κύταιον πόλις Κρήτης*. Ο συγγραφέας τού κώδικα (cl. 7 Nº 918/8392) τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αναφέρει Κύταιον ή Χάντακος, μικρό φρούριο, όπου ήταν το λιμάνι τής Κνωσού. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Κατάλογος τών 100 πόλεων τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» ΙΑ΄, 286). Νόμιζε πώς το Κύταιον ήταν στη θέση τού σημερινού Ηρακλείου.

Τη θέση του καθόρισε ο Pashley, που αναφέρει: Πιστεύω ότι το Παλαιόκαστρο είναι η θέση τής αρχαίας πόλης Κύταιον (I believe Palaeokastron to be the site not only of a venitian castle but an ancient city. Travels in Crete, I, 259). Με την άποψη τού Πάσλευ συμφωνεί και ο Νικ. Πλάτων. («Κρητικά Χρονικά», Α΄, σ.16). Βλ. και L. Mariani Antichità Ctetesi, Monumenti antichi vol. VI, 1986, και Gerola, Monumenti Veneti, vol. I, σ.96).

Την ετυμολογία τού ονόματος σχετίζουν με το μυκηναϊκό τοπωνύμιο Kutato, που προέρχεται από τη χιτιτική λέξη kutt(a), που σημαίνει τοίχος, πόλη τειχιόεσσα. (Kytaeon est probablement identique au toponyme mycenien Kutato, provient du mot hittite Kutt(a) = mur). (βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ.96).

Κώμες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κουνάβων, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 159, υψ. 370 μ. 500 μ. ανατολικά τών Κουνάβων. Ο οικισμός, όπως γνωρίζω, εξακολουθεί να υπάρχει. Όμως η Στατιστική Υπηρεσία τον **διέγραψε** από τις απογραφές 1971 και 1981. Πώς δικαιολογείται η **διαγραφή** υπάρχοντος οικισμού, που αναφέρεται σε επίσημα έγγραφα πριν από 900 χρόνια; Έχει το δικαίωμα να διαγράφει ετσιθελικά την ιστορία τού κάθε οικισμού;

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, **Come**. Ο Guido de Pino κάτοικος τού χωρίου Pesse (Πεζά) οφείλει να παραδώσει με έξοδά του τον ερχόμενο Σεπτέμβριο, στο Viviano Cariola, κάτ. Χάντακα, 50 μίστατα κρασί καλό, γνήσιο κρητικό, από τα αμπέλια στο χωριό Come. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.43).

Αναφέρεται σε έγγραφα τού 1380 και 1393 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale (=χωρίον) Comes. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.221 και 322).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Comes, από τον Καστροφύλακα (Κ94) Comes με 82 κάτ. το 1583, από το Βασιλι-

129 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κοντομαρί με 89 κάτ., το 1940 με 227, το 1951 αναφέρεται **ο Κυπάρισσος**! έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 130. Το 1961 αναφέρεται στο λεξικόν Δήμων και Κοινοτήτων η Κυπάρισσος, τής επαρχίας Τεμένους Ηρακλείου, και αμέσως πιό κάτω **ο Κυπάρισσος**! τής Κυδωνίας με 140 κάτ. και το 1971 **ο Κυπάρισσος** με 116 κάτ. Τώρα γιατί η Κυπάρισσος Τεμένους θηλυκού γένους και η χανιώτικη αρσενικού αυτό το ξέρουν μόνο οι αρμόδιοι τής Στατιστικής Υπηρεσίας!

Κυριακοσέλια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ραμνής, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 360 μ. Απέχει από τα Χανιά 31 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22,8 χλμ. τού παλιού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου (Νιό Χωριό) - Μαχαιροί - Ραμνή -Κυριακοσέλια.

Το τοπωνύμιο αναφέρει ο Paul Faure (Κρητολογία, τεύχ. 14-15, σ.80) στον κατάλογο τών χωριών κώδικα τού 1629 τού Fr. Basilicata, Ciriacosell(ia). Όμως στην έκθεση τού ίδιου Φρ. Βασιλικάτα τού 1630, που δημοσίευσα στον τόμο τών Μνημείων τής Κρητικής Ιστορίας δεν αναφέρεται. Το τοπωνύμιο αναφέρει στο Χρονικό του και ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia) Ciriacoseglia. (σελ. 112 τού κώδικα Βιβλ. Παρισίων).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Kyriacusália (Pashley, Travels in Crete, II, 312). με 6 χριστιαν. οικογένειες. Στη σελ. 63 τού Ι τόμου τού ίδιου βιβλίου, ο τόσο μελετημένος Άγγλος περιηγητής, που επισκέφτηκε το χωριό το 1834, ασχολούμενος με την ετυμολογία τού τοπωνύμιου γράφει, ότι είναι **(Αγίου) Κυρικού-σάλια!** Ο Μιχ. Δέφνερ τον ειρωνεύεται στο βιβλίο του «Οδοιπορικές Εντυπώσεις από τη Δυτική Κρήτη» (σ.45).

Το τοπωνύμιο σχετίζεται φυσικά με τη λέξη **σέ(λ)λα** (από το λατινικό sella, βυζαντινό σέλλα, σέλλα τού αλόγου, αλλά γενικά κάθισμα) που στην Κρήτη το Σελί σημαίνει αυχένα μεταξύ δυό βουνών, όπως και στα ιταλικά (valico fra due montagne). **Κυριακοσέλια** το αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζάντ. (Κρητικά σ.43).

Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Κυριακοσέλλια**, στο δήμο Φρέ, κάτ. 60 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 59, το 1920 αναφέρεται Κυριακοσέλια στον αγροτ. δήμο Ραμνής, κάτ. 82, το 1928 στην κοινότητα Ραμνής κάτ. 82, το 1940 κάτ. 85, το 1951 74, το 1961 70 και το 1971 κάτ. 59.

Κυργιάλισο. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kiryaliso με 11 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων, Β΄, σ.119) στην επαρχία Μονοφατσίου. Σε προηγούμενη σελίδα 80 αναφέρεται **Κυριάλισα**. Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι πρόκειται γιά το χωριό Άγ. Κύριλλος, δυτικά τού χωριού Αγ. Νικόλαος, όπου σώζεται η εκκλησία. Αλλά Άγιος Κύριλλος αναφέρεται στην ίδια απογραφή και στην ίδια επαρχία και υπάρχει και σήμερο. (βλ. λήμμα). Άλλο χωριό με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου, στην περιοχή αυτή.

Κυριάννα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 377, υψ. 240 μ. Βρίσκεται στο 15 χλμ. τού δρόμου προς τη μονή Αρκαδίου, σε καλή και εύφορη τοποθεσία με πολλά ελαιόδενδρα.

Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Chiriana, Από τον Καστροφύλακα αναφέρονται δυό οικισμοί με το ίδιο όνομα και τον ίδιο αριθμό κατοίκων. (K172) Chiriana με 100 κάτ. και (K174) με 101 κάτ. και (K183) με 404 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Chirianna το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Kiryana με 45 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄ σ.130). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Kyrianà (Pashley, Travels in Crete, II, σ.314), μαζί με τα άλλα γύρω χωριά, με 50 χριστιαν. και 180 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει το 1842 **Κυργιάννα**, στην απογραφή τού 1881 επίσης **Κυργιάννα**, στο δήμο Αμνάτου με 200 Χριστιαν. και 57 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Αρκαδίου, με 277, το 1920 η Κυριάννα είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 353, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 442, το 1928 κάτ. 531, το 1951 514, το 1961 445 και το 1971 κάτ. 367.

Σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. di Brixano, αναφέρεται ο οικισμός **Chyriane** et Peraneme, φέουδο αδιαίρετο τών αδελφών Iohannes et Nicolao Burgondione. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.38). Επειδή δεν γνωρίζω άλλο χωριό στην Κρήτη με το όνομα αυτό, πιστεύω πως το συμβόλαιο αναφέρεται στην Κυριάννα τού Ρεθύμνου. Στο τέλος τού 16ου αιώνα ήταν φέουδο τού Ματθαίου Καλέργη. (Νέα Εστία, τόμ. 80, σ.1507).

Κυρμουσή, το. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου ν. Ηρακλείου, ο χάρτης το σημειώνει Συν(οικισμός) **Κερμούσι**, μεταξύ τών χωριών Μορόνι και Μάκρες.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) Chirmussi, από τον Καστροφύλακα (K103) Chirmussi, με 31 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Chirmussi, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Kirmusti με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.123). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kirmusi (Pashley, Travels in Crete, II, 316). με 10 μουσουλμαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Κερμεσή**, και αναφέρει ότι είχε πριν 25 τούρκ. οικογένειες και τότε (1842) ήταν μόνο 10 (βλ. Κρητικά, σ.97). Το 1881 αναφέρεται **Κυρμουσή** στο δήμο Αμπελούζου με 50 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Κυρμούσι** στο δήμο Γόρτυνας με 4 κάτ.

Στις επόμενες δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι έφυγαν και δεν ξανακατοικήθηκε.

[illegible] ανθουδίδης αναφέρει (βλ. Χριστιανικαί Ε[illegible] «Αθηνά», τόμ. 15, σ.145) **Κυρμουσή**, μικρόν [illegible] τουρκικόν εγκαταλελειμμένον. Είχε παμπάλαιη [illegible], Παναγίας στο νότιο άκρο τού χωριού, [illegible] με επιγραφή: † *Όταν εις θεόν εκπετάσης* [illegible] *θύτα* (ιερέος) *Γεωργίου ιστοριογράφου...* [illegible] κ.λπ. Αναφέρεται και η χρονολογία ϛΩ.- [illegible] από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στη [illegible] χρονολογία 1293-1391. Αντίθετα ο Gerola, [illegible] IV, σ. 546) συνδυάζει τα αρχικά τής χρο[illegible]Ω...που σώζονται, με τις ινδικτιώνες, και [illegible] πρέπει να είναι μεταξύ 6810 = 1302 μέχρι [illegible] 1311.

Το Κυρμουσή δηλώνει το όνομα τού κτήτορα ή τού [illegible] τού χωριού Κύρ - Μωυσή.

[illegible] τού 1320, τού Κατάστιχου Εκκλησιών [illegible] Μοναστηρίων τού Κοινού (Βλ. Έκδοση Τσιρ[illegible] Ιωαννινα 1985, σ.206) αναφέρεται ότι το **Κυρ**[illegible] ήταν μονή τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου.(*...reperimus* [illegible] *vocatam Sanctus Michael, que est de iure* [illegible] *Chirmossi quod fuit monasterium impreriale).* [illegible] 150 *Kirmosi* και 156 *papas Kirmusin.*

Αναφέρεται casale Chirmussi και σε έγγραφο τού [illegible] Αρχείου τού Χάντακα τού 1379) (Βλ. El. [illegible], Régestes des arrêts civils etc. σ.215).

Κυρτομάδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγιάς, [illegible] Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 108, υψ. [illegible] Απέχει από τα Χανιά 11 χλμ., 1,7 χλμ. ΒΔ τού [illegible] Αγιά. Και το όνομα Κυρτωμάδω είναι βενετικής [illegible]. Το χωριό ή το φέουδο τής οικογενείας τών [illegible] Θωμάδων, και γι' αυτό γράφεται στα βενετσάνικα [illegible] Chirtomadho, Κυρθωμάδω(ν)(η σωστή γραφή τού [illegible].

Ο οικισμός αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, [illegible] Chirthomado, από τον Καστροφύλακα (K236) [illegible] Chirtomadho με 158 κάτ. και (K223) με 41 οφειλόμενες [illegible] και (K242) με 4 προνομιούχους το 1583. [illegible] το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) [illegible] Chirtomadho το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή [illegible] 1834 Kertomádho (Pashley, Travels in Crete, II, [illegible]) με 6 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην [illegible]απογραφή τού 1881 **Κυρτωμάδος** με 48 Χριστιαν. και [illegible] Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 70 [illegible], το 1920 ο **Κυρτομάδος** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. [illegible], κάτ. 155, το 1928 το **Κυρτομάδο** αναφέρεται [illegible] κοινότ. Αλικιανού, κάτ. 188, το 1940 ο **Κυρτωμά**[illegible] κάτ. 164, το 1951 είναι στην κοινότητα Αγιάς ο **Κυρτομάδος** κάτ. 151, το 1961 κάτ. 147 και το 1971 [illegible] 113.

Κατά τη Βενετοκρατία οι κάτ. ήταν οι περισσότεροι [illegible] τοάνοι φεουδάρχες, οι οποίοι, γιά να μή χάσουν [illegible] προνόμιά των, τούρκεψαν, όπως συνέβη και σε [illegible] χωριά. Το 1897 οι Τούρκοι κάτοικοι έκαψαν το χωριό και το εγκατέλειψαν.

Κύταιον, το. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, δυτικά τού Ηρακλείου, στη θέση που είναι το βενετσάνικο φρούριο **Παλαιόκαστρο**, κάτω από το χωριό Ρογδιά, Ελληνικής εποχής, κατά τον Paul Faure (La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.196). Αρχικά ήταν λιμάνι τής Τυλίσου. Αργότερα περιήλθε στην κυριαρχία τής Ραύκου.

Αναφέρεται από τον Πλίνιο Histor. Natural, IV, 12, 59) *Cytaeum* από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφικά III, 15, 5) *Κύταιον*, από το Στέφ. Βυζάντιο *Κύταιον πόλις Κρήτης*. Ο συγγραφέας τού κώδικα (cl. 7 Nº 918/8392) τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αναφέρει Κύταιον ή Χάντακος, μικρό φρούριο, όπου ήταν το λιμάνι τής Κνωσού. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Κατάλογος τών 100 πόλεων τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά» ΙΑ΄, 286). Νόμιζε πώς το Κύταιον ήταν στη θέση τού σημερινού Ηρακλείου.

Τη θέση του καθόρισε ο Pashley, που αναφέρει: Πιστεύω ότι το Παλαιόκαστρο είναι η θέση τής αρχαίας πόλης Κύταιον (I believe Palaeokastron to be the site not only of a venitian castle but an ancient city. Travels in Crete, I, 259). Με την άποψη τού Πάσλευ συμφωνεί και ο Νικ. Πλάτων. («Κρητικά Χρονικά», Α΄, σ.16). Βλ. και L. Mariani Antichità Ctetesi, Monumenti antichi vol. VI, 1986, και Gerola, Monumenti Veneti, vol. I, σ.96).

Την ετυμολογία τού ονόματος σχετίζουν με το μυκηναϊκό τοπωνύμιο Kutato, που προέρχεται από τη χιτιτική λέξη kutt(a), που σημαίνει τοίχος, πόλη τειχιόεσσα. (Kytaeon est probablement identique au toponyme mycenien Kutato, provient du mot hittite Kutt(a) = mur). (βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ.96).

Κώμες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κουνάβων, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 159, υψ. 370 μ. 500 μ. ανατολικά τών Κουνάβων. Ο οικισμός, όπως γνωρίζω, εξακολουθεί να υπάρχει. Όμως η Στατιστική Υπηρεσία τον **διέγραψε** από τις απογραφές 1971 και 1981. Πώς δικαιολογείται η **διαγραφή** υπάρχοντος οικισμού, που αναφέρεται σε επίσημα έγγραφα πριν από 900 χρόνια; Έχει το δικαίωμα να διαγράφει ετσιθελικά την ιστορία τού κάθε οικισμού;

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, **Come**. Ο Guido de Pino κάτοικος τού χωρίου Pesse (Πεζά) οφείλει να παραδώσει με έξοδά του τον ερχόμενο Σεπτέμβριο, στο Viviano Cariola, κάτ. Χάντακα, 50 μίστατα κρασί καλό, γνήσιο κρητικό, από τα αμπέλια στο χωριό Come. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.43).

Αναφέρεται σε έγγραφα τού 1380 και 1393 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale (=χωρίον) Comes. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.221 και 322).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Comes, από τον Καστροφύλακα (K94) Comes με 82 κάτ. το 1583, από το Βασιλι-

κάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Comes, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Πιθανόν είχε καταστραφεί την περίοδο τού πολέμου γιά την κατάκτηση τής Κρήτης. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kómes (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 2 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Κώμαι στο δήμο Αγ. Παρασκιών με 38 Χριστιαν. και 64 Τούρκ. κάτ. Το 1900 **Κώμες** στον ίδιο δήμο, κάτ. 77, το 1920 αναφέρεται Κώμαις στον αγροτ. δήμο Κουνάβων, τής επαρχίας Τεμένους, κάτ. 140. Το 1928 Κώμες στην κοινότητα Κουνάβων, επαρχίας Πεδιάδας, κάτ. 171, το 1940 κάτ. 171, το 1951 168, το 1961 159.

Κωσταδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Φαλενιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 73, υψ. 70 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Κωσταδιανά και Μεσονήσι**, στο δήμο Παγευφήμου με 47 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 20 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Φαλενιανών κάτ.21, το 1928 κάτ. 27, το 1940 κάτ. 48, το 1951 γράφεται Κωτσαδιανά, κάτ. 56 και το 1961 κάτ. 73. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Το όνομα οφείλεται στον οικιστή **Κωσταδιό** κρητικό υποκοριστικό τού Κωνσταντίνος.

Κωστεφάνου, το. Οικισμός τής κοινότητας Ασυρώτων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 33, υψ. 340 μ. Πρώτη φορά το απαντώ στα «Κρητικά» τού Χουρμούζη Βυζάντ. (σ.45) **Κωστεφάνου**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κωστεφάνου**, στο δήμο Δαμάστας με 35 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 22. Το 1920 αναφέρεται Κωστεφάνου, στον αγροτ. δήμο Ασυρώτων, κάτ. 40, το 1928 στην κοινότητα Κλεψίμια κάτ. 52, το 1940 είναι στην κοινότητα Ασυρώτων κάτ. 51, το 1951 51 και το 1961 κάτ. 33. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κωστογιάννηδες, οι. Νέος οικισμός τής κοινότητας Σηρικάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 47, υψ. 610 μ. Βρίσκεται νοτιότερα, σε μικρή απόσταση από το χωριό Σηρικάρι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 57, και υψ. 540 μ. — ποιό είναι το σωστό 540 ή 610; —και το 1971 κάτ.47.

Λαγκά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lanka με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.121). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι από άλλο τουρκικό έγγραφο συνάγεται πως ήταν στην περιοχή Αγ. Θωμά Μονοφατσίου.

Λαγκά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 68, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 27 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Το τοπωνύμιο είναι ουδετέρου γένους. Το λαγκό - τα λαγκά = λαγκάδι. Κακώς αναφέρεται στις τελευταίες απογραφές **η Λαγκά**!.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Langa, από τον Καστροφύλακα (K176) Langha με 178 κάτ. το 1583 και (K183) με 958 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Langà το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lanka με 91 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 129). **Λαγκά** αναφέρεται το 1842 και από το Χουρμούζη Βυζάν. (Κρητικά, σ.45). Στην απογραφή τού 1881 **Λαγκά** στο δήμο Μαργαριτών με 98 Χριστιαν. και 15 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στο δήμο Ελευθερναίων με 116 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πλευριανών, κάτ.128 το 1928 είναι στην κοινότητα Πρινέ, κάτ. 149, το 1940 γράφεται **η Λαγκά**! στην κοινότητα Μαργαριτών, κάτ. 140, το 1951 κάτ.139, το 1961 112 και το 1971 κάτ. 77.

Λαγκά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K184) Langà στο Territorio Cato Sivrites (επαρχία Αγ. Βασιλείου) με 20 οφειλόμενες αγγαρείες. Αλλά ο ίδιος δεν αναφέρει τον οικισμό στην απογραφή τού πληθυσμού, ούτε αναφέρεται στις άλλες γνωστές απογραφές. Η θέση του άγνωστη.

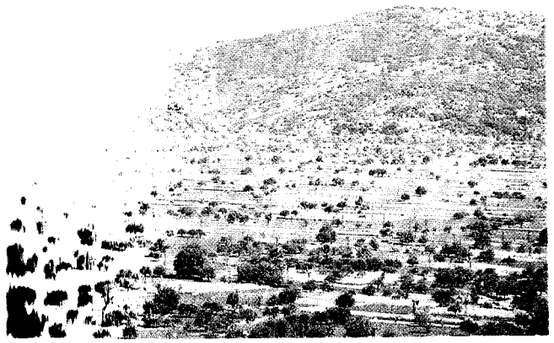
Λαγκάδα, η. Οικισμός στην επαρχία Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Calamafca Priria (Πρίνα;) **Langhadha** το 1630.

Λαγκάδα, η Μικρός οικισμός τής κοινότητας Καρυδίου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 43, υψ. 140 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 αλλά ακατοίκητος. Το 1951 κάτ. 13, το 1961 21 και το 1971 κάτ. 4.

Λαγκαδάς, Οικισμός κοινότ. Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνο. Βλ.**Κουμισιανά**.

Λαγολιό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 150, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 69 χλμ. 4,5 χλμ. βορείως από το Τυμπάκι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 με 6 χαράτσα (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.125). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lagoliò (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 2 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λαγωλιό** στο δήμο Κισσών με 54 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 105. Το 1920 το **Λαγωλιό** είναι στον αγροτ. δήμο Γληγοριάς, κάτ. 111, το 1928 είναι στην κοινότητα Κλήματος, κάτ. 111, το 1940 έγινε **Λαγολίον**! έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 136, το 1951 κάτ. 160, το 1961 158 και το 1971 κάτ. 142.

Εικ. 224. Το χωριό Λαγού, επαρχ. Λασιθίου (φωτ. Ρουσέτου)

Λαγού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 104, υψ. 830 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 45,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 1,2 χλμ. τού δρόμου προς Σητεία, Μέσα Λακκώνια - Χρόσι - Ποτάμοι - Μέσα Λασίθι - Μαρμακέτο - Τζερμιάδω - Λαγού. Από το Ηράκλειο απέχει 57 χλμ. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K105) Metochio di Lagù, αλλά δεν αναφέρει αριθ. κατοίκων. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) Metochio Lagù με 10 σπίτια το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lagu με 29 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lagú with Pinikiano (Pashley, Travels in Crete, II, σ.322) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Λαγού και Πινακιανό** στο δήμο Τζερμιάδω με 141 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 96. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 119, το 1928 είναι στην κοινότητα Τζερμιάδω, κάτ. 158, το 1940 κάτ. 167, το 1951 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 197, το 1961 189 και το 1971 κάτ. 135.

Το όνομά του οφείλεται στο επώνυμο Λαγός τού πρώτου οικιστή. Θωμάς Λαγός τού ποτέ Γεωργιλά, το 16ο αιώνα. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ.67).

Λαγού, το. Οικισμός τής κοινότητας Καστελίου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 18, υψ. 400 μ. Βρίσκεται ανατολικά από το χωριό Σμάρι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ενώ αναφέρεται στην τούρκικη τού 1671 Lagu με 4 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.115). Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει **Λαγού** το 1842 (Κρητικά σ.54). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Λαγού** στο δήμο Καστελίου, κάτ. 42. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 52. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μπιτζαριανώ, κάτ. 99, το 1928 γράφεται **Λαγός**, στην κοινότ. Καστελίου κάτ. 109, το 1940 κάτ. 92, το 1951 93, το 1961 52 και το 1971 κάτ. 22. Γιά την προέλευση τού ονόματος βλ. προηγούμενο λήμμα.

Λαγουδάκι, το. Μικρός οικισμός (μετόχι οικογένειας Λαγουδάκη) στο δήμο Δαφνών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1900 **Λαγουδάκι μετόχι** με 4 κάτ. Δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές. Ως φαίνεται το μετόχι άλλαξε ιδιοκτήτη και θα αναφέρεται με το νέο όνομα, εάν κατοικούνταν, όταν γινόταν οι απογραφές.

Λαγουδιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Lagudhiriana, από τον Καστροφύλακα (K177) Langadianà με 66 κάτ. το 1583 και (K183) Lagudianá με 99 οφειλόμενες αγγαρείες. και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Laudianà το 1630. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση του είναι άγνωστη. Ο Paul Faure υποθέτει (Κρητολογία τεύχ. 12—13 σ.224) πως είναι στο σημερινό οικισμό **Κυνηγιανά**, επειδή, ως φαίνεται, έχει σχέση ο κυνηγός με το λαγό!

Λαγούτα, η. Οικισμός τής κοινότητας Σκινιά, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 123, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 48,3 χλμ. (Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Μοναστηράκι - Βακιώτες - Λαγούτα.

Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, Lauta, (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della Colonia Veneziana di Creta 1942, σ.43). Σε ελληνικά γραμμένο συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου παπά Δαβίδ Λαμνωνίτη τού 1373, αναφέρεται ο *«Μιχαήλ Μπεβάρδος απέ τού* χωρίου *Λαβούτα»*. (Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα, περιοδ. «Θησαυρίσματα», τόμ. 3, σ.88). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1374 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Lauta. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.176).

Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°25v) Laguta, στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, από τον Καστροφύλακα (K96) Laguta στην ίδια επαρχία, με 107 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Laguta το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Laguta με 12 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 επίσης στην επαρχία Ρίζου Lagúta (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 14 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Λαγούτα**, στο δήμο Σκινιά, Μονοφατσίου, κάτ. 150 Τούρκοι. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, κάτ. μόνο 18. Οι υπόλοιποι είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Σκινιά, κάτ. 178, το 1928 αναφέρεται **Λαγούτα** στην κοινότ. Σκινιά, κάτ. 153, το 1940 κάτ. 142, το 1951 169, το 1961 195 και το 1971 κάτ. 188.

Λακκίθρες, οι. Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Ανα-

Λάκκοι

φέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ177) Lachithres με 86 κάτ. το 1583. Δεν καθορίζεται σε ποιά επαρχία ήταν. Χωριό η **Λακήθρα** αναφέρεται σήμερο στην Κεφαλληνία, επαρχ. Κραναίας, που αναφέρεται από τον ίδιο Καστροφύλακα επίσης Lacithres (Κ351) με 673 κάτ. το 1583.

Λάκκοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 416, υψ. 500 μ. Βρίσκεται στο 24,5 χλμ. τού δρόμου προς τον **Ομαλό**.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Lacus d'Armaro, δηλαδή οι Λάκκοι τού Νταρμάρο. Από τον Καστροφύλακα αναφέρονται δυό ξεχωριστά χωριά (Κ236) Lacus et Darmaro με 168 κάτ. το 1583 και (Κ242) Lacus με 43 προνομιούχους και τέλος Lacus Darmaro με 14 οφειλόμενες αγγαρείες.

Το επώνυμο **Νταρμάρος** είναι μαρτυρημένο στην Κρήτη από το 1378. Αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα ο Hem. Darmaro κάτ. τού χωρίου Καλέσα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.208). Και το 16ο αιώνα αναφέρεται ο κωδικογράφος Andreas Darmarios (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΙΣΤ΄, σ.89).

Το τοπωνύμιο Λάκκοι οφείλεται στούς τεχνικούς λάκκους, που γινόταν γιά να συγκεντρώσουν τα νερά μικρής πηγής, γιά να ποτίζουν τα ποίμνιά των (Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.1338), όπως γίνεται και σήμερο σε πολλούς βοσκότοπους, με λίγα νερά.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Laki (Pashley, Travels in Crete, II, σ.310) με 140 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα τού δήμου Λάκκων, κάτ. 871 Χριστιαν. Το 1900 έχει 1068 κάτ., το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 878, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 776, το 1940 κάτ. 910, το 1951, 704, το 1961 660 και το 1971 κάτ. 507.

Η παράδοση αναφέρει, ότι οι Λάκκοι κτίστηκαν από τρείς αντάρτες, από τον Αϊ Γιάννη τών Σφακίων, την περίοδο τής Βενετοκρατίας: Τον Κόκκο, το Θεόδωρο και το Μπίμπο, γιά να βρίσκονται κοντά στον Ομαλό. Ένα γυιό τού Κόκκου τον παρανόμιασαν **Γιάνναρο** επειδή ήταν γιγαντόσωμος. Ρίζα τής μεγάλης οικογένειας τών Γιαννάρηδων. Άλλη παράδοση αναφέρει ότι ο Κόκκος ήλθε από το Βυζάντιο και εγκαταστάθηκε στούς Λάκκους, όπου απόκτησε τρείς γυιούς: Το Γιάννη ή Γιάνναρο, γενάρχη τών Γιαννάρηδων, το Νικόλα, γενάρχη τών Νικολούδηδων και το Σκουλή, γενάρχη τών Σκουλάδων.

Γεγονός είναι, ότι οι Λάκκοι είναι ιστορικό χωριό, πατρίδα ιστορικών οικογενειών, Γιάνναρη, Μάντακα, Σκουλά, Μπολάνη, Νικολούδη και τής βυζαντινής οικογένειας Μαυρογένη, από την οποία κατάγονται και Βενετάρχοντες Mauroceni ▷ Morosini.

Η οικογένεια Γιάνναρη ανάδειξε πολλούς ήρωες κατά την Τουρκοκρατία, ο σπουδαιότερος τών οποίων ήταν ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης (1831-1916), ο Αχιλλέας τού 1866 — όπως τον αποκαλεί ο Ed. Desmaze, — γενικός αρχηγός Κυδωνίας στις επαναστάσεις 1866, 1878, 1896. Ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης τού 1866 τον συλλάβαν οι Τούρκοι και τον εξόρισαν στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου κατόρθωσε να διαφύγει στη Ρωσία. Η ρωσική κυβέρνηση τού χορήγησε σύνταξη κι εγκαταστάθηκε στην Πολτάβα, όπου έμεινε κάμποσα χρόνια.

Ύστερα από την έκρηξη τού ρωσοτουρκικού πολέμου το 1877 ήλθε στην Κρήτη και πρωτοστάτησε στην επανάσταση τού 1878.

Το 1912 ήταν πρόεδρος τής Κρητικής Συνέλευσης, που κύρηξε την ένωση τής Κρήτης με την Ελλάδα. Ο τάφος του είναι στο λόφο τού Αγ. Παντελεήμονα στον Ομαλό, όπου κατοικούσε τα τελευταία του χρόνια.

Ο Αντ. Γιάνναρης ή Γιανναράκης, ανεψιός τού προηγούμενου, καθηγητής και συγγραφέας.

Λακκιώτης ήταν και ο Εμ. Μαυρογένης, αρχηγός τής επανάστασης τού 1858.

Γενικά οι Λακκιώτες, γιγαντόσωμοι Αίαντες, όπως τούς αναφέρει ο Ψιλάκης, που χαίρεται κανείς να τούς βλέπει, προσθέτει ο Δέφνερ, διακρίθηκαν πάντοτε γιά την ανδρεία τους στούς απελευθερωτικούς πολέμους τής Κρήτης.

Ακόμη και οι Λακκιώτισσες δεν υστέρησαν στούς αγώνες αυτούς. Το 1867 οπλίστηκαν και αποτελέσαν ιδιαίτερο σώμα. Ο Χατζή Μιχάλης τις εκπαίδευσε στη σκοποβολή και πρόσφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες στον απελευθερωτικό αγώνα.

Ο T.A.B. Spratt, (Travels and researches in Crete, II, σ.165) επισκέφτηκε τούς Λάκκους, με οδηγό το Χατζή Μιχάλη και περιγράφει την αθλιότητα τών 200 σπιτιών τού χωριού, εξ' αιτίας τών επαναστάσεων, αλλά εξαίρει και τη χαρακτηριστική φιλοξενία τών κατοίκων.

Η θέση τού χωριού στις βόρειες βουνοπλαγιές τών Λευκών ορέων ευνοούσε πάντα την επαναστατική διάθεση τών κατοίκων, από την εποχή τής Βενετοκρατίας. Η **Στράτα τώ Μουσούρω**, τού ριζίτικου τραγουδιού ήταν πιό πάνω από τούς Λάκκους, στο δρόμο προς τον Ομαλό.

Και την Τουρκοκρατία έγιναν πολλές μάχες στην περιοχή τών Λάκκων. Το 1821 τρείς χιλιάδες Τούρκοι, με αρχηγό τον Καούνη, βγήκαν από το Θέρισο να καταλάβουν τούς Λάκκους. Αλλά στις Αλιάκες τούς επιτεθήκαν οι επαναστάτες και υποχώρησαν. Το 1822 ο Χασάν πασάς με 10000 στρατό, έκαμε επίθεση στούς Λάκκους. Οι Λακκιώτες, μιμούμενοι τούς Ρώσους κατά την εκστρατεία τού Ναπολέοντα, έβαλαν φωτιά στα σπίτια των και πίσω από τούς καπνούς και τις φλόγες πυροβολούσαν τούς Τούρκους, που είχαν μπεί στο χωριό.

Το 1858 έγινε στούς Λάκκους συνάθροιση τών αντιπροσώπων τών άλλων επαρχιών, γιά να διαμαρτυρηθούν γιά τα φορολογικά βάρη τού Βελή πασά, που εξελίχτηκε στην επανάσταση τού Μαυρογένη.

Το 1866 έγινε τριήμερη μάχη στο λόφο **Σαβουρέ** με το Μουσταφά πασά, στην οποία πήρε μέρος και ο Μιχ. Κόρακας. Οι Λακκιώτες έβαλαν και πάλι φωτιά

Λακκώνια Μέσα

στα σπίτια των. Ο Μουσταφάς, αφού δεν μπόρεσε να καταβάλει τους επαναστατημένους, ελεηλάτησε ό,τι απόμεινε από τη φωτιά και αποχώρησε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιωάν. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.247, 1107, 1309 — **Αντ. Γιάνναρη**, Χ΄ Μιχάλης Γιάνναρης, «Κρητική Εστία», τόμ. 8, σ.312 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης Α΄, 103, 1660 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.212, 310, 826, — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία τής Κρήτης, 247, — **Ν. Καλομενόπουλου**, Κρητικά 263 — **Εμ. Λαμπρινάκη**, Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.18 — **Victor Raulin**, Description phyisique de l' île de Crète, I, 195 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 165, 172.

Λάκκοι, οι. Νέος μικρός οικισμός τής κοινότητας Νέου Χωρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 20 υψ. 170 μ. Ο οικισμός βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως τού Νέου Χωριού. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Συρίλι - Νεριανά - Νιό Χωριό - Λάκκοι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 με 65 κάτ. το 1951 με 52, το 1961 48 και το 1971 με 34 κάτ.

Λάκκοι, οι. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Απανωχωρίου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αποτελεί συνοικία τού άλλου μικρού χωριού τής ίδιας κοινότητας Αγ. Ειρήνης. (βλ. λήμμα). Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Lacus Apano από τον Καστροφύλακα (Κ239) Lacus, S(anta) Erinia et Sgurafianà με 556 κάτ. το 1583 και (Κ224) Lacus Apanocori με 33 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) το 1630.

Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ονομαστικά.

Λάκκος, ο. Ερειπωμένος σήμερο οικισμός τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν, Ρεθύμνου, στούς πρόποδες τού υψώματος **Ξηρό**.

Ο οικισμός αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Laco από τον Καστροφύλακα (Κ174) Laco με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Laco το 1630, και στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Laco με 10 σπίτια. (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, σ.128). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Laco (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής με 50 χριστιαν. και 188 τούρκ. οικογένειες, από το Χουρμούζη Βυζάντ. Λάκκος το 1842 (Κρητικά, σ.39). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ντιμπλοχώρι και Λάκκος** με 74 Τούρκ. κάτ. Χριστιανοί δεν αναφέρονται. Μετά την ανακήρυξη τής Κρητικής Πολιτείας οι Τούρκοι εγκαταλείψαν το χωριό και δεν αναφέρεται στην απογραφή τού 1900. Το 1920 ξανακατοικήθηκε και αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μουρνέ με 12 κάτ. και το 1928 στην κοινότ. Μουρνέ με 12 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ο Μαν. Παπαδογιάννης από τη Μουρνέ, που ασχολήθηκε με τούς ερειπωμένους οικισμούς τής περιοχής του, αναφέρει (Προμηθεύς Πυρφόρος τεύχ. 31, σ.271) ότι, κατά την παράδοση, οι Τούκοι εγκαταστάθηκαν στα εύφορα χωριά Λάκκος και Ντιμπλοχώρι αφού έδιωξαν τούς κατοίκους, οι οποίοι κατέφυγαν στα χριστιαν. χωριά. Ο ίδιος αναφέρει (Προμηθεύς τεύχ. 24, σ.119), ότι, η τελευταία οικογένεια τού οικισμού Λάκκος Ζαχαριουδοκωστή μετοίκησε στη Μουρνέ το 1947.

Λακκώνια, τα. Σε μικρή απόσταση, δυτικά από τον Αγ. Νικόλαο, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, σε υψόμετρο 140 μ., είναι ένας μικρός κάμπος, 4×1 χλμ. περίπου, περιβαλλόμενος από λόφους, κατάφυτος από ελαιόδενδρα, αμυγδαλιές και χαρουπιές. Πριν από λίγα χρόνια ακόμη, πλημμύριζε το βορειοανατολικό τμήμα του από τα νερά τής βροχής, και γινόταν μικρή λίμνη η γωνία αυτή τού κάμπου, και έμενε ακαλλιέργητη. Επί Κρητικής Πολιτείας έγινε αποχετευτική σύραγγα και το γόνιμο έδαφος αποδώθηκε στην καλλιέργεια.

Στο μικρό αυτό κάμπο, που λόγω τής γεωφυσικής μορφής του πήρε το όνομα Λακκώνια, είναι μερικοί μικροοικισμοί, που υπάγονται στις δυό κοινότητες **Μέσα και Έξω Λακκώνια**. Σε παλαιότερες απογραφές αναφέρονται όλοι μαζί **Λακκώνια**.

Λακκώνια Έξω, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 108, υψ. 140 μ. Βρίσκεται στο 7,5 χλμ. τού δρόμου προς το οροπέδιο Λασιθίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Όξω Λακκώνια** στην απογραφή τού 1881, στο δήμο Χουμεργιάκου, με 203 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Όξω Λακκώνια**, στον ίδιο δήμο κάτ. 351, το 1920 τα **Έξω Λακκώνια** είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 506, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 392, το 1940 γράφεται **Όξω Λακκώνια**, κάτ. 106, το 1951 123, το 1961 114, το 1971 κάτ. 85. Στις πρώτες απογραφές, μέχρι το 1928, οι κάτ. τών μικροτέρων οικισμών απογραφώταν μαζί με τούς κάτ. τής έδρας τής κοινότ. και σ' αυτό οφείλεται ο μεγάλος αριθ. τών κατοίκων στις πρώτες απογραφές.

Το τοπωνύμιο πιστεύω ότι σχετίζεται με τη λέξη **λαγών**, λαγόνος = κοίλον, κενόν διάστημα, επί ανθρώπων το **λαγγόνι**, πληθυντ. τα Λαγγόνια ή **Λα(γ)κόνια Λακώνια**, επειδή σχηματίζονται κοιλώματα από τούς γύρω λόφους, όπως τό λαγγός, λαγγάδι. Γι αυτό η ορθογραφία Λακώνια τής απογραφής τού 1900 είναι ορθότερη. Λακόνια.

Λακκώνια Μέσα, τα. Μικρός οικισμός στο 5 χλμ. τού δρόμου προς το οροπέδιο Λασιθίου. Το όνομα τής κοινότητας είναι μάλλον συμβατική ονομασία τών οικισμών που την αποτελούν. Στην απογραφή τού 1951, που ιδρύθηκε η κοινότητα, δεν αναφέρεται μεταξύ τών οικισμών της, οικισμός Μέσα Λακκώνια, και η έδρα τής κοινότητας είναι στον οικισμοί **Φλαμουριανά**, κάτ. 88, υψ. 120 μ., οι **Κακοκάμωτες**. κάτ. 55, υψ.120 μ. (βρίσκεται στην περιοχή που απο-

στραγγίστηκε και πήρε το όνομα από τη δύσκολη άρωση), το **Σκίσμα**, κάτ. 35, υψ. 120, το **Χαμηλό**, κάτ. 136, υψ. 120 μ. και οι **Μαργέλοι**, κάτ. 7, υψ. 200 μ.

Και τα **Μέσα Λακκώνια** αναφέρονται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Κριτσάς, με 119 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Μέσα Λακώνια**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 221, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 279, το 1928 είναι στην κοινότητα Κριτσάς, κάτ. 299, το 1940 τα **Μέσα Λακκώνια** έχουν 370 κάτ. Στην απογραφή τού 1951 ιδρύθηκε κοινότητα Μέσα Λακκωνίων με έδρα τον οικισμό Φλαμουριανά, όπως αναφέρεται προηγουμένως.

Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ως οικισμός παρά μόνο ως κοινότητα.

Στα Μέσα Λακκώνια αναφέρει ο G. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ.338) την εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, τού 1432, όπως φαίνεται από την επιγραφή στην πόρτα τής εκκλησίας, ,Ϛ Μ΄ = 6940 = 1431-1432. (Βλ. Gerola, Monumenti ecc. vol. IV, σ.528 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.84). Οι κτήτορες τής εκκλησίας είναι ο Μιχαήλ και ο Νικόλαος **Μοχιότης**, (Μοχιανός) που εικονίζονται με τις ενδυμασίες τής εποχής, με τόξο και βέλη, στο δυτικό τοίχο τής εκκλησίας. Έγχρωμο αντίγραφο δημοσιεύει ο Gerola (βλ. τόμ. II, πίνακα 16).

Στα Μέσα Λακκώνια αναφέρεται επίσης το μοναστήρι τής Αγ. Τριάδος, που, κατά την παράδοση, κτίστηκε από καλογέρους από την Αμοργό. Αλλά ο Στ. Ξανθουδίδης αναφέρει στη μελέτη τού Χριστιανικαί Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά» τόμ. 15, σ.71) την παρακάτω κτητορική επιγραφή, που βρίσκεται σε πλάκα εντοιχισμένη πάνω από το υπέρθυρο τού ναού, όπου αναφέρονται ονομαστικά οι κτήτορες μοναχοί αδελφοί Νικηφόρος και Μαλαχίας Σιγανού:

Ανοικοδομήθη ο παρών θείος και πάνσεπτος ναός τής ζωοποιού και αδιαιρέτου Τριάδος δι 'εξόδου και κόπου τού οσιωτάτου κυρού Νικηφόρου ιερομονάχου Σιγανού και Μαλαχία, αδελφοί κατά σάρκα και παιδία τού ποτέ Μανόλη.

† Δευτέρα ανακαίνισις παρά Μανόλη Ιω. Σιγανού ΑΨΗΗ΄ = 1738 Ιουλλίου εις τας κη! ΖΡΛΑ΄ Ινδικτιώνος

Η τελευταία χρονολογία ,ΖΡΛΑ΄ (= 7131 από κτίσεως κόσμου = 1623 μ.Χ.) είναι η χρονολογία τής πρώτης οικοδομής τού ναού από τούς αδελφούς μοναχούς.

Λαλουμάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βορίζα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 35, υψ. 170 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 47 χλμ. (Διαδρομή: Άνω Ζαρός - Κάτω Ζαρός - Λαλουμάς.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Lume. Ως φαίνεται το είδε γραμμένο ή το άκουσε και νόμισε την πρώτη συλλαβή ως άρθρο και το παρέλειψε. La Luma. Ο Καστροφύλακας το αναφέρει (Κ103) σωστά Lalumà με 39 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Laluma το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Laluma με 7 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.124). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Λαλουμάς** στο δήμο Ζαρού, κάτ. 18 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 16, το 1928, κάτ. 27, το 1940 33, το 1951 62, το 1961 82 και το 1971 κάτ. 55.

Λαμεριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αχλαδέ, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 27, υψ. 60μ. Αναφέρεται το 1842 **Λαμεριανά** από το Χουρμούζη Βυζάντ. (Κρητικά σ.45) ενώ το 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Συριπιδιανά και Λαμεριανά** στο δήμο Μελιδόνι με 102 κάτ., στην απογραφή 1920 αναφέρεται **Λαμαργιανά** στον αγροτ. δήμο Σιριπιδιανών, κάτ. 43, το 1928 αναφέρεται Λαμεριανά στην κοινότητα Αχλαδέ, κάτ. 40. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται και αναφαίνεται και πάλι το 1961 με 27 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Λαμνώνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Ζίρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 680 μ. Ο οικισμός είναι αρχαιότατος. Σε έγγραφο τού 1374 αναφέρεται ο ιερέας και νοτάριος τού Χάντακα Δαβίδ **Λαμνωνίτης**. (Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα, «Θησαυρίσματα» τόμ. 3, σ.88). Λαμνωνίτης είναι ο καταγόμενος από το Λαμνώνι. Άρα το χωριό υπήρχε πολύ πριν από τη χρονολογία τού συμβολαίου. Και σε έγγραφο τού 1373, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα αναφέρεται και ο Siderus Lamnoniti de Castro Nuovo τού φρουρίου Καινούργιου (το σημερινό Καστέλι Καινούργιου).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Σητείας ν. Λασιθίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Lamoni από τον Καστροφύλακα (Κ138) Lamnogni με 211 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Lamnogni το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lamnoni με 29 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.133), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lamnóni (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λαμνώνι** στο δήμο Χαντρά, με 99 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Όλοι οι Τούρκοι κάτ. είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Στην απογραφή τού 1961 αναφέρεται **Λαμνώνιον**! στην κοινότητα Ζίρου, με κάτ. 0 και υψ. 680 μ. Και στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα αλλά ακατοίκητο.

Λαμπαδιανά, τα. Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (Κ172) Labadianà με 33 κάτ. το 1583. Βρισκόταν στην επαρχία Ρεθύμνου.

Λάμπη, η. Παλαιότερη ονομασία τής επαρχίας Αγίου Βασιλείου, (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.563).

Ο Στέφ. Βυζάντιος αναφέρει: *Λάμπη, πόλις Κρήτης, Αγαμέμνονος κτίσμα, από Λάμπου τού Ταρραίου.* Ο Στέφ. Βυζάντιος κάνει σύγχυση τών ονομάτων **Λάππα** και **Λάμπη**, όπως έκαμε σύγχυση και στα ανόμοια ονόματα Ανώπολις και Αραδήν τών Σφακίων και αναφέρει: *Αραδήν πόλις Κρήτης ή και Ανώπολις λέγεται διά το άνω είναι.* Η Λάμπη ταυτίζεται με τη Λάππα, που ήταν στη θέση τής σημερινής Αργυρούπολης, επαρχ. Ρεθύμνου, και ήταν έδρα επισκόπου, όπως αναφέρεται στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο τού 431: *ο Λάμπης.*

Εικ. 225. Το χωριό Λαμπηνή επαρχ. Αγ. Βασιλείου (φωτ. Ρουσέτου)

Λαμπηνή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 187, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 27 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 26 χλμ. τού δρόμου προς Σπήλι, 4 χλμ. πριν φθάσομε στο Σπήλι.

Το όνομα από την αρχαία πόλη Λάππα - Λάμπη. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.400), και η ορθή γραφή Λαμπηνή. Ο Κ. Καλοκύρης αναφέρει στην μελέτη του Η Επισκοπή Λάμπης και η Παναγία Λαμπηνή, «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ.306), ότι το όνομα οφείλεται στην εκκλησία τής **Παναγίας τής Λαμπηνής**. Αλλά και αυτό είναι επίθετο από το ουσιαστικό Λάμπη, λαμπηνός, λαμπηνή.

Το χωριό αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Lambini, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Lambini με 74 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Lambini το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Labini με 15 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lambinè (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 50 χριστιαν. και 188 τούρκ. οικογένειες μαζί με άλλα 10 χωριά τής περιοχής.

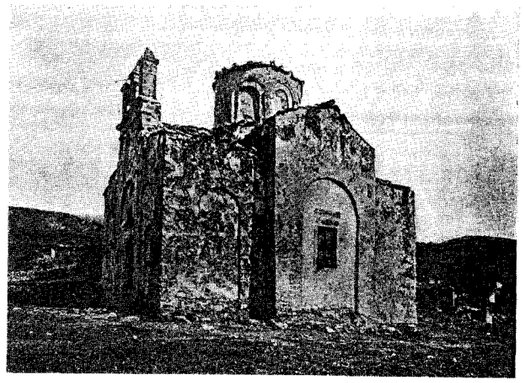
Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάμπης με 136 Χριστιαν. και 51 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 154 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Λαμπρινή** στον αγροτ. δήμο Δαριβιανών με 186 κάτ., το 1928 γράφεται **Λαμπινή**, στην κοινότ. Μιξόρρουμα, κάτ. 215, το 1940 κάτ. 241, το 1951 246, το 1961 226 και το 1971 κάτ. 171.

Στο χωριό διατηρείται σε καλή κατάσταση ο ναός τής Παναγίας με κεντρικό τρούλλο και υψηλό τύμπανο, κατάγραφη, τού 14ου αιώνα, ως εξάγεται από την αρχιτεκτονική μορφή τού ναού και από τις τοιχογραφίες. (Κ Καλοκύρη, Η Επισκοπή Λάμπης και η Παναγία η Λαμπηνή. «Κρητ. Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.313). Στην τοιχογραφία τής Πλατυτέρας αναφέρεται η επιγραφή ΛΑΜΠΗΝΗ, «ήτοι Παναγία η Λαμπηνή, ως ονομάζεται και ο ναός και εξ ής ονομάσθη και το χωρίον», λέει ο Καλοκύρης. (Βλ. και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, κ.λπ. σ.59). Η Λαμπηνή ήταν έδρα τής επισκοπής Λάμπης.

Ο σημερινός ναός πρέπει να είναι κτίσμα — ή ανακαίνιση τού αρχικού ναού — τών πρώτων αιώνων τής Βενετοκρατίας. Παρά τις περιπέτειές του τα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, είναι σε αρκετά καλή κατάσταση και μερικές τοιχογραφίες διατηρούνται σχετικά. Κάτω από το δάπεδο τού ναού υπάρχουν τάφοι, πιθανόν τών κτητόρων ή επισκόπων Λάμπης, όπως συνηθίζονταν.

Μέσα στην εκκλησία αυτή έχει γραφεί μιά τραγική σελίδα τής Κρητικής Ιστορίας, στις 20 τού Γενάρη τού 1829. (Βλ. Pashley, Travels in Crete, I, σ.120) και Μιχ. Παπαδάκη. Το χωριό τής θυσίας, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 20, σ.177). Λανθασμένα αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης σ.65) το έτος 1827).

Στη Λαμπινή κατοικούσε ένας αιμοβόρος γενίτσαρος, ο Αλμπάνης, απόγονος Βενετών φεουδαρχών, που τούρκεψαν, γιά να διατηρήσουν τα προνόμιά των. Ένας συχωριανός του είχε διαφορές μαζί του και κάποτε τον πυροβόλησε, αλλά δεν τον σκότωσε και ο Αλμπάνης ορκίστηκε εκδίκηση. Την παραπάνω χρονολογία μάζεψε τούς Τούρκους τής περιοχής και κύκλωσε την εκκλησία τής Λαμπηνής, την ώρα που εκκλησιάζονταν οι Χριστιανοί συγκάτοικοί του. Μερικοί απ' αυτούς ήταν οπλισμένοι, γιατί διαρκούσε η επανάσταση ακόμη, θέλησαν να αμυνθούν και έκλεισαν την πόρτα τής εκκλησίας. Οι Τούρκοι μάζεψαν κουρέλια, τα μούσκεψαν με λάδι, τα άναβαν και τα έριχναν από τα παράθυρα τού τρούλλου μέσα στην εκκλησία. Έπειτα μάζεψαν ξύλα στην ξύλινη πόρτα τής εκκλησίας, έβαλαν φωτιά και την έκαψαν. Ο Αλμπάνης τούς πρότεινε να παραδοθούν, υποσχόμενος ότι θα τούς προστατεύσει. Οι Χριστιανοί ήξεραν τι ήταν ο Αλμπάνης και προτίμησαν να πεθάνουν αντί να παραδοθούν. Αλλά ένας γνωστός τού Αλμπάνη

Εικ. 226. Λαμπηνή. Ο ναός τής Παναγίας

πέταξε έξω τα όπλα, πιστεύοντας στην υπόσχεσή του. Αμέσως οι Τούρκοι όρμησαν στην εκκλησία και έσφαξαν όλους τούς άνδρες. Τον παπά με τα άμφια, τις γυναίκες και τα παιδιά πήγαν δεμένους στο Ρέθυμνο και τούς πούλησαν. Η λειτουργία δεν τελείωσε γιά άλλη μιά φορά. Μιά από τις γυναίκες αυτές, η Μηλιά Μουζουράκη, σώθηκε από μιά φιλεύσπλαχνη αράπισσα στο Ρέθυμνο και διηγήθηκε τις λεπτομέρειες τού δράματος στον Πάσλευ το 1834.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Μιχ. Μ. Παπαδάκη**, Το δράμα τής Λαμπηνής, Κρητ. Εστία, τόμ. 11, σ.265 — τού **ίδιου**, Λαμπηνή το, χωριό τής θυσίας, «Προμηθεύς Πυρφόρος, τεύχ. 20, σ.177 — **Κ. Καλοκύρη**, Η Επισκοπή Λάμπης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.305 — **Pashley**, Travels in Crete, I, 120, 121, — **Gerola**, Monumenti veneti ecc. II, 62 — **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.59.

Λαμπιώτες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου (1981) 93, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 41 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση στο δρόμο προς Αμάρι, από τη μονή Ασωμάτων - Μοναστηράκι - Λαμπιώτες.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου, τού Χάντακα Benv. de Brixano, (βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.156) Lambrotes.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Lambrotes, από τον Καστροφύλακα (K174) Lambiotes με 80 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Lambiotes το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Labiótes (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 8 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει **Ζαμπιότες**, (Κρητικά σ.38). Το 1881 αναφέρεται **Λαμπιώταις** στο δήμο Μοναστηράκι, με 133 Χριστιαν. κάτ., το 1900 Λαμπιώτες με 178 κάτ. στο δήμο Πανακραίων, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 195, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Βιζάρι κάτ. 207, το 1940 οι **Λαμπιώται** είναι έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 183, το 1951 199, το 1961 163 και το 1971 κάτ. 89.

Διατηρείται η παλαιά εκκλησία τής Παναγίας, με τοιχογραφίες πού έχουν ανατολική επίδραση. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.66).

Ως φαίνεται ο οικισμός εποικίστηκε από κατοίκους τής πόλης **Λάμπη** — άλλη ονομασία, νεότερη, τής αρχαίας Λάππας — σημερινή Αργυρούπολη, ο κάτοικος Λαμπιώτης πληθυντ. Λαμπιώτες.

Λαμπιριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 27, υψ. 470 μ. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος. τον αναφέρει το 1842 **Λαμποριανά** (Κρητικά σ.40). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Λαμπιριανά** στο δήμο Καντάνου, μαζί με τούς άλλους οικισμούς τής Καντάνου: Κάντανος, Ανισαράκι, Κουφαλωτός κ.λπ. με 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Λαμπριανά και Σιδεριανά** στον ίδιο δήμο Καντάνου, με 54 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρονται ονομαστικά οι 20 οικισμοί τού αγροτ. δήμου Καντάνου και γράφεται **Λαμπηριανά** με 28 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά κανείς από τούς 20 οικισμούς παρά μόνο η Κάντανος. Στην απογραφή τού 1940 αναφέρεται **Λαμπριανά** με 30 κάτ., το 1951 με 42 και το 1961 με 27 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ιστορημένη εκκλησία τής Αγίας Κυριακής. Η κτητορική επιγραφή αναφέρει τον κτήτορα *Μανωήλ τού Χωρτάτζη και τής συμβίου αυτού.* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ., τόμ. II, 332 και IV, σ.450).

Λάπιθος, η. Οικισμός τής κοινότητας Στραβοδοξάρι (Σταυροχώρι), επαρχ. Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 67, υψ. 340 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιότερα από τη Ρουκάκα. Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού αρχείου τού Χάντακα Le feuda de Lapitho et Orinò τού Nicoletus Dandulo (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 133). Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Lapitha, από τον Καστροφύλακα (K138) Lapithò με 67 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα το 1630 δεν αναφέρεται, όπως και στην τούρκικη απογραφή τού 1671. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lapitho (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 5 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουκάκας **Λάπιθος** με 79 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 100. το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Σταυροδοξάρι (Σταυροχώρι) με 85 κάτ., το 1928 με 90, το 1940 με 113, το 1951 με 87, το 1961 101 και το 1971 κάτ. 87.

Το όνομα είναι προελληνικό και υπενθυμίζει τούς **Λαπίθες** και τη μάχη των προς τούς Κενταύρους. Οδύσσεια, φ, 295) .... *ο Κένταυρος θολώθη, μες στούς Λαπίθες όταν βρέθηκε, στο σπίτι τού αντρειωμένου.*

Λάππα, η. Μιά από τις σπουδαιότερες πόλεις τής Δυτικής Κρήτης, κυρίως τής Ρωμαϊκής περιόδου, στη θέση τής σημερινής Αργυρούπολης, τής επαρχίας Ρεθύμνου. Αναφέρεται και Λάππη, Λάμπη, Λάμπαι.

΄Ηταν κτισμένη πάνω σε λόφους με πανοραματική θέα προς το Βορρά και το Κρητικό πέλαγος, μεταξύ τών ποταμών **Μεσάπου** (τού σημερινού Μουσέλλα) και **τού Πετρέ**. Από την έκταση τών ερειπίων της υπολογίζεται, ότι αριθμούσε περί τις 10.000 κάτ. Οι κτήσεις της εκτείνονταν από το Κρητικό πέλαγος στο Λιβυκό, στις επαρχίες Αποκορώνου και Ρεθύμνου και Αγ. Βασιλείου και Σφακίων, μέχρι το ακρωτήριο **Ψύχιον** (το σημερινό Μέλισσα). Ο Πτολεμαίος αναφέρει (III, 15, 7) ότι ο **Φοίνιξ** (Λουτρό) τών Σφακίων ήταν λιμάνι τών Λαμπαίων. Στις βόρειες ακτές φαίνεται να είχε λιμάνι την **Υδραμία**, στην περιοχή τού σημερινού χωριού **Δράμια**. Τη σχέση της με τη θάλασσα, παρ' όλο που ήταν μεσόγειες, πιστοποιούν τα νομίσματά της, τής ρωμαϊκής περιόδου, που παριστάνουν την κεφαλή τού Ποσειδώνα, τρίαινες και δελφίνια.

Την αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII): *προς βορέαν δε άνεμον η Απτεραία χώρα· είτα η Λαμπαία, και διήκει αύτη αμφοτέρωθεν, και ποταμός Μέσσαπος* (= Μουσέλας) *εν αυτή εστί.*

Ο Στράβων (X, 475): *το δε ένθεν ισθμός εστίν ως εκατόν σταδίων, έχων κατοικίαν προς μεν τή βορείω θαλάττη Αμφίμαλλαν, προς δε τή νοτίω Φοίνικα τών Λαμπαίων.*

Ο Πτολεμαίος (Γεωγραφική Υφήγησις III, 15, 7): *Λάππα* μεταξύ τών μεσογειακών πόλεων τής Κρήτης.

Ο Ιεροκλής (Συνέκδημος 650, 10) *Λάμπαι.*

Ο Στέφανος Βυζάντιος, *Λάμπη· πόλις Κρήτης Αγαμέμνονος κτίσμα, από Λάμπου τού Ταρραίου...Ξενίων δε εν Κρητικοίς διά δύο ππ γράφει την πόλιν την Κρητικήν.*

Στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 431 (Corpus Notiarum Episc.) αναφέρεται *ο Λάμπης 2ος.* (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Ζ΄, πιν. Α΄, σ.464). Τίτλος που διατηρείται και σήμερο. *ο Λάμπης και Σφακίων.* (Βλ. και λήμμα Αργυρούπολις).

Κατά τις μυκηναϊκές παραδόσεις ιδρύθηκε από τον Αγαμέμνονα, κατά τον αχαϊκό αποικισμό τής Κρήτης. Αλλά πριν από τον εποικισμό αυτό η Λάππα υπήρχε, αφού στα νομίσματά της, τα παλιότερα, παριστάνεται η Βριτομάρτις ΄Αρτεμις, πανάρχαια κρητική θεότητα τής Δυτικής Κρήτης, την οποίαν ελάτρευαν οι Λαππαίοι, ως και τον Απόλλωνα.

Η Λάππα ήταν ισχυρή πόλη και οι Λαππαίοι διακρίνονταν γιά τη στρατιωτική των αρετή και η συμβολή της στα πολιτικά πράγματα τής Κρήτης ήταν μεγάλη. Στούς εμφύλιους πολέμους διετήρησε την ανεξαρτησία της. Το 220 π.Χ., παρ' όλο που ήταν σύμμαχος τής Κνωσού, όταν η τελευταία ανέσκαψε από τα θεμέλια τη Λύττο, οι Λαππαίοι δέχτηκαν τούς Λύττιους με συμπάθεια στα σπίτια των και τούς φιλοξένησαν. *Αύθις εξ αναστροφής επανήλθον εις την Λαμπαίων πόλην, φιλανθρώπως δε αυτούς και μετά προθυμίας τών Λαμπαίων υποδεξαμένων...*(Πολύβ. Δ΄, 53).

΄Οταν ο Μέτελλος κατέλαβε την Κρήτη το 68 π.Χ. ο Οκτάβιος, αξιωματικός τού Πομπήιου, που ήταν σε διάσταση με το Μέτελλο, κατέλαβε τη Λάππα. Ο Μέτελλος, παρά τις συνθήκες, κατέλαβε με έφοδο τη Λάππα, σκότωσε τούς μισθοφόρους τού Οκταβίου και κατάστρεψε την πόλη.

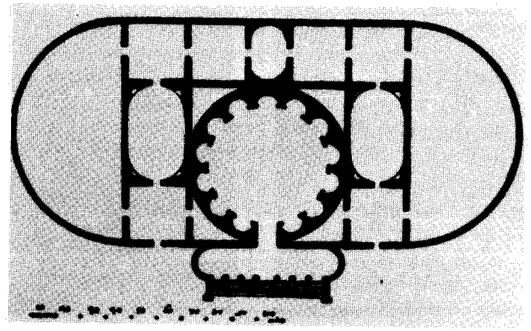
Στον εμφύλιο πόλεμο τών Ρωμαίων, κατά τη ναυμαχία τού Ακτίου το 31 π.Χ., οι Λαππαίοι πήγαν με το μέρος τού Οκταβίου εναντίον τού Αντωνίου. Ο Οκτάβιος, ύστερα από τη νίκη του, ευνόησε τούς φίλους του Λαππαίους, τούς άφισε ελεύθερους και ανοικοδόμησαν την πόλη των. *Κυδωνιάτας δε και Λαππαίους ελευθέρους αφήκεν, ότι τινά αυτώ συνήραντο και τοίς γε Λαππαίοις και την πόλιν ανεστώσαν συγκατώκησε.* (Δίων Κάσιος, 51, 2). Έκτοτε η Λάππα ευημέρησε στη ρωμαϊκή περίοδο, όπως δείχνουν τα ερείπιά της, που είναι κυρίως αυτής τής περιόδου, ως και τα νομίσματά της. Ένα από τα σπουδαία οικοδομήματά της ήταν οι **θέρμες**, απαραίτητο ίδρυμα στις ρωμαϊκές πολιτείες. Αυτές είχαν πολλά διαμερίσματα. Το frigidarium, το tepidarium και το calidarium, που σημαίνουν αντίστοιχα: ψυχρός λουτρώνας, χλιαρός και θερμός λουτρώνας), την παλαίστρα και άλλους βοηθητικούς χώρους.

Κατά την παράδοση, οι Ρωμαίοι, και αργότερα οι Βενετοί, είχαν εγκαταστήσει στη Λάππα **νομισματοκοπείο**. Στη θέση **Ελληνικά** βρέθηκαν το 1869 μηχανήματα νομισματοκοπείου και στη θέση **Παυλής** βρέθηκαν σωροί χαλκίνων νομισμάτων. (Βλ. Ι. Νουχάκη, Χωρογραφία τής Κρήτης, σ.197). Ο Crist. Buondelmonti (Βλ. Descriptio Insule Crete, edition critique, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.192, 213, 295) επισκέφτηκε τη Λάππα, την οποία αναφέρει *Apteriapoli* το 1415, και είδε κρήνη στολισμένη με αγάλματα. Αναφέρει επίσης ότι υπήρχαν μεταλλεία χρυσού, αργύρου και κασσιτέρου. *Argenti, auri atque stagni.*

Τη σπουδαιότητα τής Λάππας πιστοποιούν και τα πολλά νομίσματά της, κυρίως τη ρωμαϊκή περίοδο. Στην περιοχή τής Λάππας έχουν βρεθεί πολλά πήλινα αγγεία διαφόρων εποχών, αγαλμάτια πήλινα και μαρμάρινα, δακτυλιόλιθοι διαφόρων χρωμάτων, νομίσματα αργυρά και χάλκινα. Από αρχαιοκάπηλους βρέθηκε μαρμάρινη προτομή τού Σεράπιδος με πώγωνα, μαρμάρινο αγαλμάτιο γυμνού Διονύσου με στεφάνι από φύλλα αμπέλου και κισσού τού 3ου αιώνα π.Χ. Το 1940 βρέθηκε μικρό χάλκινο αγαλμάτιο πωγωνοφόρου άνδρα, που κρατεί σφαίρα, τού 4ου π.Χ. αιώνα. ΄Εχουν βρεθεί επίσης πολλές επιγραφές. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ.191 - 209).

Οι θεοί που ελάτρευαν οι Λαππαίοι, τούς οποίους απεικόνιζαν και στα νομίσματά των ήταν ο Ποσειδών, η ΄Αρτεμις και ο Απόλλων. (Βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ.212, 213).

Ο Onorio Belli είχε σχεδιάσει τα τέλη τού 16ου αιώνα το δημοσιευόμενο εδώ σχέδιο, το οποίο ονομάζει Tempio della città di Lampeo in Candia (= Ναός τής πόλης τών Λαμπαίων στην Κρήτη). (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα τού Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.150 και πίν. ΚΗ΄).

Εικ. 227. Λάππα. «Ναός τής Πόλης τών Λαμπαίων». (Σχέδιο Onorio Belli (Βλ. Πεπραγμ. Β΄ Κρητολ. Συνεδρίου, πίν. ΚΗ)

Η Λάππα εξακολούθησε να ζεί και την Α΄ Βυζαντινή περίοδο. Από τις αρχαιότερες επισκοπές τής Κρήτης είναι και η επισκοπή τής Λάμπης - Λάππας, που ιδρύθηκε από τον απόστολο Τίτο και μνημονεύεται από το 457. (Βλ. σχετικά «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Δ΄ σ.93, Ζ΄, σ.464 πίν. Α και Ι΄ σ.305 εξ.). Όταν οι Άραβες καταλάβαν την Κρήτη το 828 κατάστρεψαν τη Λάππα και το όνομά της λησμονήθηκε. Μετά την απελευθέρωση το 961 ξαναιδρύθηκε η επισκοπή Λάμπης και αναφέρεται στο Τακτικό του 980. Στις Notitie τού 1170-1179 η επισκοπή Λάμπης αναφέρεται **Επισκοπή Καλαμώνος**, με έδρα το χωριό Μεγάλη Επισκοπή, που μεταφέρθηκε το 15ο αιώνα στο Ρέθυμνο. Όμως ο παλαιός τίτλος **Λάμπης** διατηρήθηκε και διατηρείται με έδρα το Σπήλι Αγ. Βασιλείου και περιφέρεια τις επαρχίες Αγ. Βασιλείου, Αμαρίου και Σφακίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ.81 — **Κωστ. Καλοκύρη**, Η επισκοπή Λάμπης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Ι΄ σ.305 εξ. — **Βασ. Λαούρδα**, Τα εγκώμια Θεοδώρου και Γερασίμου Παλλαδά κ.λπ. τόμ. Δ΄ σ.93 — **Γεράσ. Κονιδάρη**, Αι επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού ι΄ αιών. τόμ. Ζ΄, 462 εξ. και πίν. Α΄ — **Νικ. Τωμαδάκη**, Ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, «Κρητ. Χρονικά» Β΄ 70 — **Ι. Τσίβη**, Λάππα, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 31-32 — **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Το Θέατρο στη Ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.150 και πίν. ΚΗ΄ — **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, σ.54 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί Εντυπώσεις κ.λπ. σ.62 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.198 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p. 208 e — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 81 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 115, 117 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 360, 370 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, 191.

Λαράνι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 319, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 37,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 25 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, Άγ. Θωμάς - Πρεβελιανά - Λαράνι.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογρ. τού Χάντακα Benv. de Brixano, Larani, φέουδο τού Andrea Barbarigo και ενοικιάζει τον αγρό του στη θέση Letino στο Νικόλαο Πανταλέο R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.22 και 49). Το 1391 ήταν φέουδο τού Marcus Dandulo. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.294).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi (f°24r) Larani et Lugrithi Cato et Larani et Lutres Apano. Από τον Καστροφύλακα (K99) Larani Apano με 58 και Larani Cato με 88 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Laragni Apano, Laragni Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Larani (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.121) με 7 χαράτσα. Το 1672 υπήρχε τέμενος τού Χουσεΐν πασά, όπως αναφέρεται στη σελ. 159 τού ίδιου τόμ.).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Laráni (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 20 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λαράνι** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 304 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 51 κάτ. Οι περισσότεροι Τούρκοι κάτ. είχαν φύγει. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 286. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Θωμά, κάτ. 217, το 1940 είναι έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 432, το 1951 251, το 1961 311 και το 1971 κάτ. 291.

Και σήμερο αποτελείται από δυό οικισμούς, όπως και τη Βενετοκρατία, αλλά σε όλες τις νεότερες απογραφές αναφέρεται ως ένας οικισμός. Από τούς σημερινούς κατοίκους οι περισσότεροι είναι Μικρασιάτες, ασχολούμενοι με τη γεωργία και κυρίως την αμπελοκαλλιέργεια. Το κυριότερο προϊόν τους είναι η σταφίδα, περισσότερη από 200 τόν.

Το όνομα οφείλεται στο μαρτυρημένο επώνυμο τού πρώτου οικιστή **Λαράνη**. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1671. Ο Γεώργιος Λαράνης, συμβολαιογράφος (;) ή γραφέας συμβολαίου αγοραπωλησίας ακινήτων. (Βλ. Ανδρ. Βουρδουπάκη, Κρητικά Συμβόλαια, «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β΄, σ. 399).

Λαρδάς, ο. (Γραμβουσά!). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 139, υψ. 180 μ. Απέχει από τα Χανιά 49,9 χλμ. από το Καστέλι Κισάμου 7,6. Διαδρομή: Καστέλι - Αγ. Γεώργιος - Ζεβιανά - Καμάρτσος - Λαρδάς.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29r) Lardha, από τον Καστροφύλακα (K237) Lardea με 118 κάτ. το 1583 και (K225) με 53 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Lardha το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Λαρδάς** στο δήμο Μεσογείων με 78 Χριστιαν. και 30 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 αναφέρεται Λαρδάς, στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 120, το 1928 είναι έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 113. Το 1940 ο Λαρδάς έγινε **Γραμβουσά**! γεν. τής Γραμβουσής, έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 223,το 1951 κάτ. 172, το 1961 152 και το 1971 κάτ. 148. Το τοπωνύμιο

από τον πρώτο οικιστή **Λαρδά**, επώνυμο μαρτυρημένο. Ο Ιωάννης Λαρδέας, συμβολαιογράφος (Βλ. Σπ. Ευαγγελάτου, «Θησαυρίσματα» τόμ. 7 σελ. 197).

Λασαία, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, στις νότιες ακτές της, που ήκμασε τη ρωμαϊκή περίοδο. Βρισκόταν στην νότια πλαγιά τού υψώματος **Κέρκελος**, ένα χλμ. ανατολικά τού όρμου Καλοί Λιμένες, απέναντι από τη νησίδα **Παλαιός μώλος** ή **Τράφος**, λιμάνι τής Γόρτυνας. Αναφέρεται και με τα ονόματα **Θάλασσα** και **΄Αλασα, Αλάσσαια, Αλάς**. Στούς Σταδιασμούς (322, 323) αναφέρεται: *από Λεβήνας εις Αλάς στάδιοι κ΄* (=20), *από Αλών εις Μάταλαν στάδιοι τ΄,* (=300). Στη Λασαία έχει βρεθεί επιτάφιος ανάγλυφη στήλη με την επιγραφή: *ΧΑΙΡΕΤΕ ΔΕ ΟΙ ΠΑΡΙΟΝΤΕΣ ΕΓΩ ΔΕ ΦΙΛΟΣ ΚΑΤΑΛΕΙΠΩ.* (Βλ. Margar. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ.106). Η στήλη βρίσκεται σήμερο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, στην αίθουσα γλυπτών.

Ο Crist. Buondelmonti επισκέφτηκε τη Λασαία το 1415, την οποία αναφέρει *Lapsea...civitas non magna...in qua...templum vetustissimum cum columpnis marmoreis erigebat et in eo ydolum sublibitatis collocatum...*που σημαίνει: Λασαία...πόλη όχι μεγάλη όπου...υπήρχε ένας αρχαιότατος ναός με μαρμάρινες κολόνες, και σ' αυτόν ήταν άγαλμα μεγάλου ύψους...(Βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio insume Crete, Κριτική έκδοση Marie-Anne Van Spitael, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.109).

Τη Λασαία αναφέρει και ο Απόστολος Παύλος, απ' όπου πέρασε, όταν τον μεταφέραν στη Ρώμη...*υπεπλεύσαμεν την Κρήτην κατά Σαλμώνην, μόλις τε παραλεγόμενοι αυτήν ήλθομεν εις τόπον τινά καλούμενον Καλούς Λιμένας, ώ εγγύς ήν πόλις* ***Λασσαία*** (Πράξεις τών Αποστόλων, κεφ. 27,7).

Δυτικά από τη Λασαία ήταν το νεκροταφείο της. Χωρικοί είχαν ανοίξει τάφους και ένας βοσκός είχε βρεί ένα ωραίο χρυσό δακτυλίδι με την επιγραφή *ΤΡΥΦΗΝΙΑ*.

Ο ΄Αγγλος πλοίαρχος T.A.B. Spratt, που έκανε τότε, το 1854, βυθομετρήσεις τών παραλίων τής Κρήτης, το αγόρασε και γράφει στο βιβλίο του: Travels and Researches in Crete, vol. II, σ.9) ότι τού υπενθύμισε το χωρίο τής προς Ρωμαίους επιστολής τού Παύλου (16, 12) που αναφέρει: *ασπάσασθε Τρύφαιναν και Τρυφώσαν, τας κοπιώσας εν Κυρίω.*

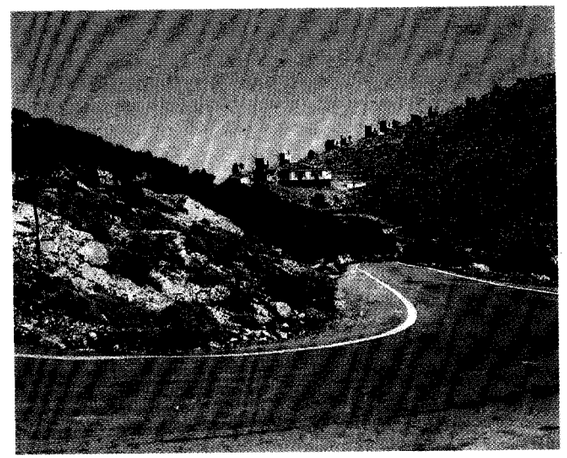
Ο Τράφος αποτελείται από ογκόλιθους, ριγμένους ακανόνιστα στη θάλασσα. Την περίοδο τών Επαναστάσεων είχε χρησιμοποιηθεί, ως καταφύγιο τών Επαναστατών. Είχαν κτίσει σπίτια με ξερολιθιά, όπου έμεναν. Ο Spratt νόμισε πώς ήταν πειρατές και έστειλε μιά φρεγάτα να τούς κυνηγήσει. Οι επαναστάτες τούς κτύπησαν και οι άνθρωποι τού Σπράτ έπαθαν σημαντικές απώλειες. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.115).

Τη Λασαία επισκέφτηκε και ο Onorio Belli το τέλος τού 16ου αιώνα και γράφει σε επιστολή του το 1586: «Η Λασαία διατηρεί ακόμη το όνομα, αλλά είναι όλη ερειπωμένη και δεν υπάρχει κανένας οικισμός στην περιοχή παρά μόνο 4-5 μίλια υψηλότερα στα βουνά, ένα μοναστήρι, που λέγεται **Απεζανές**, τόπος ωραιότατος και τερπνότατος. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα τού Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.164).

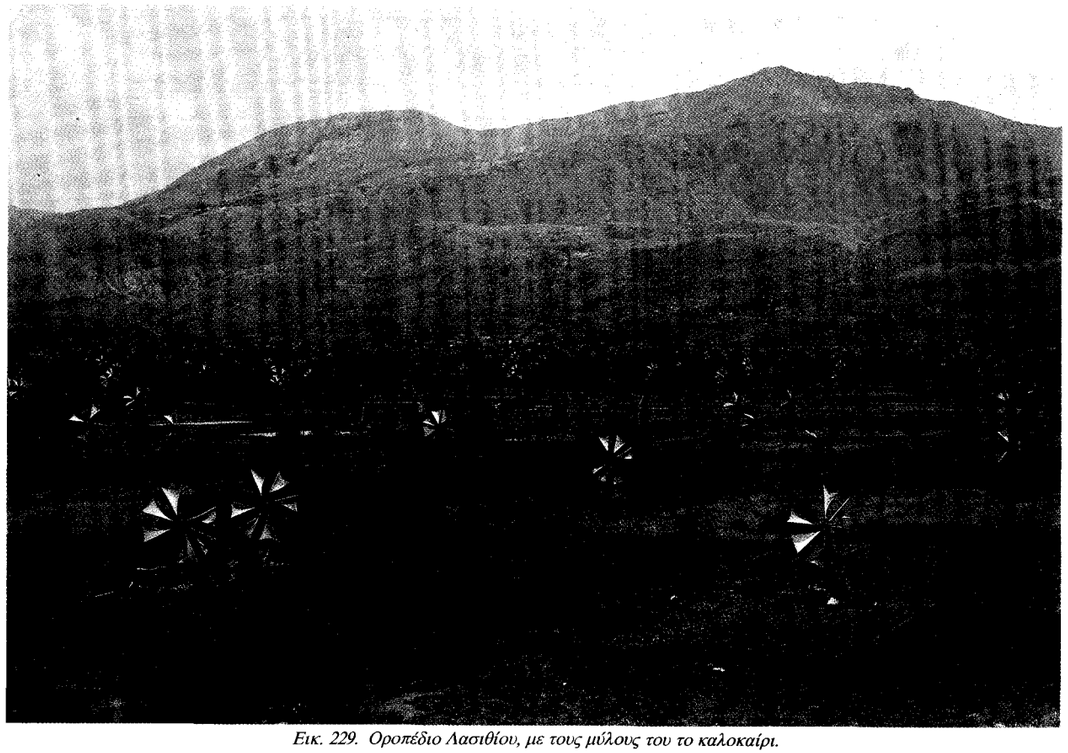
Το χώρο τών ερειπίων τής Λασαίας επισκέφτηκα το 1973. Εκτείνονται από την ακτή μέχρι ψηλά στην πλαγιά, λείψανα οικοδομών με θόλο, υδραγωγείου κ.λπ. Κατά τη διάνοιξη πρόχειρου δρόμου από Καλούς Λιμένες προς τα **Πλαθειά Περάματα** αποκαλύφτηκαν θεμέλια οικοδομών.

Λασιθίου επαρχία. Μιά από τις τρείς οροσειρές τής Κρήτης, η ανατολική είναι η **Δίκτη**, ή **Λασιθιώτικα Βουνά**. Η υψηλότερη κορυφή της, το Σπαθί, είναι 2148 μ. Στη Δίκτη σχηματίζεται, σε υψόμετρο 817-880 μ. ένα εκτεταμένο οροπέδιο, το μεγαλύτερο και το ευφορότερο από τα δυό άλλα, τη **Νίδα** τής Ίδης (Ψηλορείτη), 1450 μ. ακαλλιέργητο, και τον χωρίς νερό **Ομαλό** τών Λευκών Ορέων, 1000 μ. κ.λπ. με όψιμες, άνυδρες καλλιέργειες.

Το σχήμα τού οροπεδίου Λασιθίου είναι στενόμακρο, από την Ανατολή προς τη Δύση, σε μήκος 10 χλμ. και πλάτος 4-5 χλμ. Στην ανατολική πλευρά υψώνεται ως νησίδα μέσα στην πεδιάδα, ένας πετρώδικος λόφος, η **Κεφάλα**, και χωρίζει το οροπέδιο σε δυό μέρη. Το ανατολικό δεν έχει υπόγεια νερά ενώ το δυτικό, που είναι σε έκταση πολύ μεγαλύτερο, έχει άφθονα υπόγεια νερά σε βάθος 8-16-18 μ., ανάλογα με τη θέση. Χιλιάδες ανεμόμυλοι το αντλούν, με την αιολική ενέργεια, που είναι σχεδόν τακτική καθημερινά, το ποτίζουν και το μεταβάλλουν σε τεράστιο κήπο τούς θερινούς μήνες. Την περίοδο αυτή, με τούς χιλιάδες ανεμόμυλους, επιτόπιας έμπνευσης και κατασκευής, που κινούνται

Εικ. 228. Οροπέδιο Λασιθίου. Το Σελί τής Αμπέλου, δυτική όψη.

Εικ. 229. Οροπέδιο Λασιθίου, με τους μύλους του το καλοκαίρι.

σαν πεταλούδες πολύχρωμες, το Λασίθι είναι ένα τοπίο, μοναδικό στον κόσμο.

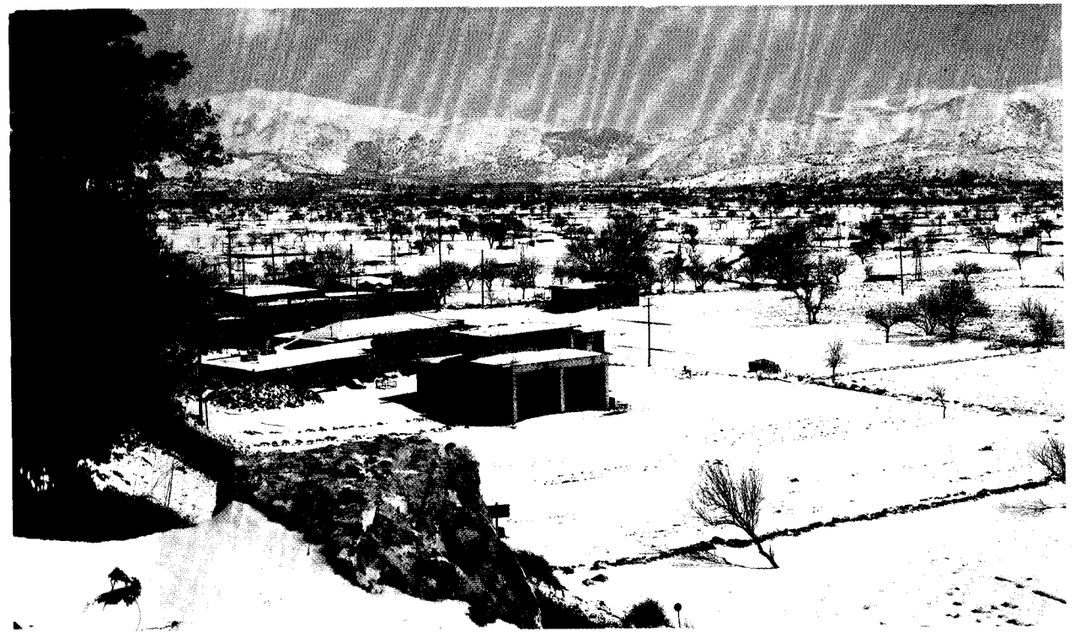
Διακλαδώσεις τής Δίκτης, ένα κύκλο γύρω από το οροπέδιο, το περικλείουν ως γίγαντες φύλακες, ώστε να είναι μοναδικό φυσικό οχυρό φρούριο, απόρθητο. Και σαν τέτοιο έπαιξε σπουδαιότατο ρόλο στις αλλεπάλληλες επαναστάσεις τού Κρητικού Λαού, από τη Μινωική εποχή μέχρι την εποχή μας. Τα όρη που το περιβάλλουν είναι: Νοτιοανατολικά ο κύριος όγκος τής υψηλότερης κορυφής **Σπαθί**, Ανατολικά η **Τζίβη** ή **Αλόιδα** 1664 μ. από το Βορά η **Σελένα** 1559 μ. και βορειοδυτικά το **Λουλουδάκι**, 1163 μ. από τη Δύση η **Σκλόκα**, 1298 μ. και ο **Αφέντης**, 1578 μ., από το Νότο το **Σαρακηνό**, 1580 μ., το **Βιργιωμένο**, 1414 και η **Μαγερεύτρα**, 1462 μ.

Ο κλοιός αυτός τών γύρω βουνών επιτρέπει την είσοδο στο οροπέδιο μόνο από ορισμένες διαβάσεις. Σήμερο υπάρχουν μόνο δυό δρόμοι ασφαλτόστρωτοι γιά αυτοκίνητα. Από ΒΔ το **Σελί** (αυχένας) τής **Αμπέλου**, που συνδέει το Λασίθι με το Ηράκλειο και από ΒΑ τού **Πατέρα τα Σελιά**, που το συνδέει με τον Αγ. Νικόλαο. Υπάρχουν και 6 άλλοι ημιονικοί δρόμοι, δυτικά από τον αυχένα **Τσούλη το μνήμα** προς το Καστέλι Πεδιάδας, νοτικά από το **Σελί τού Σταυρού** ή **Κλώρος** προς την Έμπαρο, ανατολικά από το οροπέδιο **Καθαρό** προς Μάλλες Ιεράπετρας και από τη βόρεια πλευρά τής Τζίβης προς Τάπες - Αγ. Νικόλαο, από το Βορρά είναι η πολύ επικίνδυνη διάβαση **Γιοφύργια**, προς Βραχάσι, Νεάπολη και από ΒΔ από το **Σελί Ασφεντάμι** προς Κερά - Κράσι.

Κατά τούς γεωλόγους η πόλη τού Λασιθίου είναι τεκτονική τάφρος, που η μορφολογία της τροποποιήθηκε μεταγενέστερα με τη διαλυτική ενέργεια τού νερού. Τα πετρώματα τής πόλγης είναι κυρίως ασβεστολιθικά. Στη νότια περιοχή Αγ. Γεωργίου - Αβρακόντε - Καμινάκι είναι σχιστόλιθοι και στην πεδιάδα είναι τεταρτογενείς προσχώσεις. Το πάχος τών προσχώσεων αυτών κυμαίνεται από 30 μέχρι 70 μ., όπως βεβαιώνουν οι γεωτρήσεις που έγιναν σε διάφορα μέρη. Το οροπέδιο, με τις συνεχείς υδρολιπάνσεις από τα γύρω βουνά, έχει έδαφος γονιμότατο. Έχει δυό υδροφόρους ορίζοντες 8-10 μ. και 14-18 μ. Πιό κάτω συνεχίζει η άργιλος σε μεγάλο πάχος μέχρι 30 μ. από τα 30 και κάτω είναι σχιστόλιθος.

Η υδροκριτική λεκάνη τού οροπεδίου περιορίζεται από την κορυφογραμμή τών γύρω βουνών, με όλες τις συγκλίνουσες προς το οροπέδιο πλαγιές των. Τα νερά τής βροχής τής λεκάνης αυτής, όπως και τα νερά τού οροπεδίου Καθαρού, που φθάνουν τα 1,5-2 μέτρα, διαρρέουν το οροπέδιο από την ανατολή προς τη δύση και καταλήγουν στην κυριότερη καταβόθρα, τού **Χώνου**, γιατί υπάρχουν και άλλες. Πολλές φορές οι καταβόθρες αυτές, στα δυτικά κράσπεδα, (ρίζες) τών βουνών, δεν προφθάνουν να απορροφήσουν το νερό και σχηματίζεται λίμνη, που σκεπάζει μεγάλο τμήμα τού κάμπου, με αποτέλεσμα να καταστρέφεται η σπορά.

Η πλημμύρα αυτή τού Λασιθιώτικου κάμπου ανάγκασε τη Βενετία, ύστερα από το 15ο αιώνα, οπότε άρχισε και πάλι η καλλιέργεια, ύστερα από την ερήμωση τού τόπου επί δύο αιώνες, να κάμει, στο τμήμα αυτό τού οροπεδίου, ένα τεράστιο αποστραγγιστικό έργο, με ευθύγραμμες τάφρους, 20 από την Ανατολή προς τη Δύση και 12 από το Βορρά προς το Νότο, τις

Εικ. 230. Το οροπέδιο Λασιθίου, χιονισμένο.

...ρμανες και σήμερο από τούς κατοίκους, με την ...ατεία ονομασία, **Λίνιες** (ligna, linea (= γραμμή),

Η τοπολογία τού τοπωνύμιου **Λασίθι** είναι άγνωστη. ...ι οι έχουν ασχοληθεί με το θέμα, αλλά οι προτει...ρενες ετυμολογίες δεν το έλυσαν. Ο Αντων. Γιάν...ρης στη μελέτη του περί Ερωτοκρίτου (1889, σ.3), βλέποντας τη βενετσάνικη γραφή τού ονόματος La ...thi και τη βενετσάνικη γραφή τής Σητείας La Sithia ...ρισε ότι είναι το ίδιο όνομα.

...ποθέτει, ότι το αρχικό όνομα ήταν Σίθι - Sithi και ...ι Βενετοί προσθέσαν το ιταλικό άρθρο la και έγινε ...thi, όπως αναφέρεται στα βενετσάνικα έγγραφα.

Φυσικά ο συλλογισμός δεν ευσταθεί. Οι Βενετοί ...ιφέρουν το όνομα από τον πρώτο χρόνο τής εγκα...τάστασής των στην Κρήτη, το 1211, **Λασίθι**, όπως το ...ούσαν, όπως το έλεγαν οι εντόπιοι. Όλα τα ονόματα ...ν οικισμών τής Κρήτης τα αναφέρουν, όπως α...ούονται και σήμερο.

Ο Ν.Β. Βασιλάκης καθηγητής, πιστεύει ότι το **Λα...ηθιον** κατάγεται από το θέμα Λατο—, τής γνωστής ...ιρας Λατώ, με την προσθήκη τής κατάληξης τών ...ντικών ονομάτων —ητης. Λατο-ήτης ▷ **Λατήτης** και το θηλυκότερο **Λατήτιον**. (Βλ. «Κρητική Εστία», τεύχ. ...).

Ο Τ.Α.Β. Spratt αναφέρει ότι το Λασίθι προέρχεται ...πο το **Λύττος**. (Lasethe derived from Lyttus), από το παραμορφωμένο τύπο τού ονόματος Λύττος σε Xeethe, στο οποίο πρόσθεσαν οι Βενετοί το άρθρο la και ...γιναν La Xeethe ▷ Lasethe. (Βλ. Spratt, Travels and ...searches in Crete, τόμ. I, σ.202).

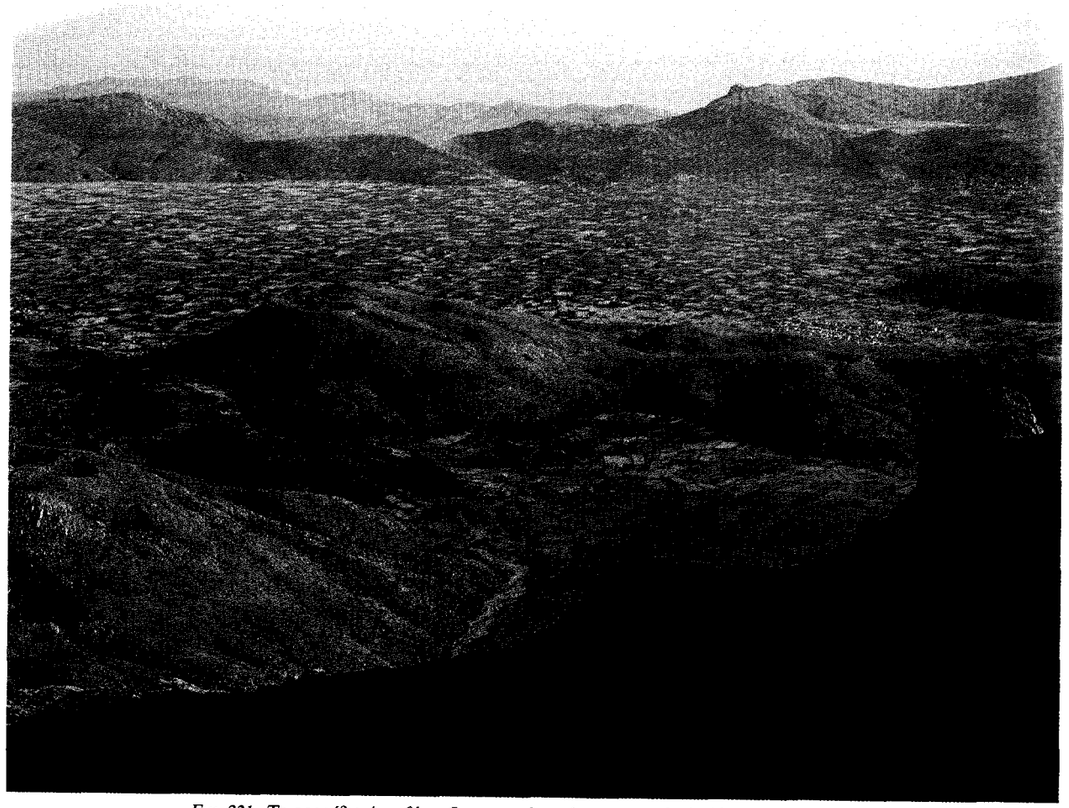
Ο Μ. Ξανθουδίδης ασχολήθηκε με το θέμα (Επετ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών, Γ΄, σ.39) αλλά ούτε εκείνος κατέληξε σε θετική ερμηνεία και πιστεύει ότι είναι αμάρτυρος ελληνική λέξη, και πρέπει να σχετισθεί με τη λέξη **λάσιος**, επειδή είχε πολλά πυκνά (λάσια) δάση. ή προέρχεται από βυζαντινό επώνυμο **Λασίθης**, όπως αναφέρεται Lasitis η επαρχία στην Creta Sacra (II, 237) κ.λπ. Επώνυμο Λασίθης αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1380 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, Bonomus Lassithi (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.223).

Η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών στο Υπόμνημά της γιά τον τοπωνυμικό πλούτο τής Κρήτης «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ.400) αναφέρει ότι το τοπωνύμιο είναι προελληνικό εξ υποκορισμού.

Τελευταία ο Γάλλος καθηγητής Paul Faure, πολύ γνωστός φίλος τής Κρήτης, ασχολείται με την ανάγνωση τής μινωϊκής γραφής Β και έχει γράψει μιά μελέτη, σχετικά με την ετυμολογία τού τοπωνύμιου Λασίθι, στη μνήμη τού κοινού φίλου Λευτέρη Πλατάκη. (D' où vient le nome de Lasithi - a la memoire d' Eleutherios Platakis).

Όπως αναφέρει, στις μινωικές πινακίδες τής Κνωσού τού 11ου αιώνα π. Χ., αναφέρεται πολλές φορές το τοπωνύμιο RA-SU-TO και ότι στα βουνά του βόσκουν κοπάδια πρόβατα, και οι βοσκοί των προσφέρουν ζώα γιά τις θυσίες, μαλλί κ.λπ.

Η λέξη RA-SU-TO, σύμφωνα με τα καθιερωμένα, γιά τον τύπο αυτό τής γραφής, αποδίδεται στα ελληνικά με τη λέξη **Λάσυνθος.** (...qui est transcrit en grec, selon les conventios propres a ce type d' écriture, par: **λάσυνθος.**

Εικ. 231. Το οροπέδιο Λασιθίου. Φωτογραφία από την κορυφή τής Δίκτης. Βορειοδυτική όψη.

Σύμφωνα με την ανωτέρω εξήγηση τής μινωικής λέξης RA-SU-TO σε **Λάσυνθος,** το όνομα Λασίθι είναι προϊστορικό τού ενδεκάτου αιώνα π.Χ.

Η αρχαιότερη γνωστή γραπτή μνεία τού τοπωνύμιου Lasithi αναφέρεται στην Carta Concessionis (= εκχωρητήριο έγγραφο) τού 1211. (Creta Sacra II, 239).

Το Λασίθι βρισκόταν στο κέντρο τού Μινωικού Κόσμου και κατοικήθηκε από τη Νεολιθική εποχή, όπως διαπίστωσαν οι αρχαιολογικές έρευνες τών τελευταίων χρόνων. Το **Σπήλαιο τής Τραπέζας**, το **Κρόνιον**, όπως το βάφτισαν, κοντά στο χωριό Τζερμιάδω, ήταν κατοικία νεολιθικών ανθρώπων, που ανέπτυξαν το δικό τους τύπο κεραμεικής. (Βλ. J. Pendrebury, The Archaeology of Crete, 1963, σ.35). Την Ι Μεσομινωική περίοδο είχε γίνει σπουδαίο ιερό, όπως δείχνουν οι σκαραβαίοι τής 11ης φαραωνικής δυναστείας τής Αιγύπτου, που βρέθηκαν εκεί. (Πεντλέμπουρυ σ.121).

Το 1900-1700 π.Χ. το θρησκευτικό κέντρο τής Τραπέζας μετατοπίζεται στο **Δικταίο Άντρο** (Σπήλαιο Ψυχρού), το σπήλαιο τής Βηθλεέμ τής προχριστιανικής θρησκείας τών Ελλήνων, όπου, κατά τη Θεογονία τού Ησιόδου, γεννήθηκε ο Ζεύς:

...άντρω εν ηλιβάτω, ζαθέης υπό κεύθεσι γαίης,
Αιγαίω εν όρει πεπυκασμένω υλίεντι...(Θεογονία σ.483)

(σ' απάτητη τον έκρυψε σπηλιά, μέσα στής άγιας γής τα βάθη, στο Αιγαίο βουνό το κατασκέπαστο από βλάστηση).
Το Δικταίο Άντρο υπήρξε σπουδαιότατος τόπος λατρείας, όπως φαίνεται από τα ευρήματα, τράπεζες σπονδών, χάλκινα ειδώλια σε στάση προσευχής, όπλα αναθηματικά, διπλοί πελέκεις κ.λπ. (Βλ. D.C.Hogarth, The Dictaean Cave, BSA, vol. VI, σ.94, 109).

Το Δικταίο Άντρο συγκεντρώνει το μεγαλύτερο τουριστικό ενδιαφέρον, από τα 3320 σπήλαια τής Κρήτης, τόσο γιά την προϊστορία του όσο και το θεαματικό λιθωματικό του διάκοσμο.

Μιά άλλη αρχαία πόλη υπήρξε τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο στην κορυφή τού υψώματος **Παπούρα** (1026 μ.), βορειοδυτικά τού χωρίου Λαγού. Στην περιοχή αυτή ανέσκαψε ο Pendlebury, όπως αναφέρει στο παραπάνω βιβλίο του (σ.319): At one end of Papoura is a group of Geometric tholoi, one of whiche has been excavated).

Επίσης στο σημερινό χωριό **Πλάτη**, κοντά στο Δικταίο Άντρο, ανασκάφηκε το 1913 από την Αγγλική Αρχαιολ. Σχολή οικισμός, που κατοικήθηκε την Υστερομινωική Ι μέχρι την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο. (Βλ. R. M. Dawkins, Exvavations of Plati in Lassithi, B.S.A. vol. XX, σ.1).

Άλλος Υπομινωικός οικισμός στην περιοχή τού Λασιθίου ήταν στο ύψωμα **Καρφί** (1100 μ.), στις δυτικές προσβάσεις τής Σελένας, βορειοδυτικά τού Τζερμιάδω. (Σχετικά βλ. λήμμα Καρφί).

Γιά τις επόμενες χρονικές περιόδους, ακόμη και γιά τη Β΄ Βυζαντινή, δεν υπάρχουν ειδήσεις γιά το Λασίθι. Ούτε μπορούμε να εικάσουμε από λείψανα τών περιόδων αυτών, γιατί η καταστροφή τού Λασιθίου από τη Βενετία, τούς τρείς πρώτους αιώνες τής κυ-

[illegible] ήταν ολοκληρωτική, και δεν άφισε [illegible] ειπια οικισμών ή εκκλησιών. Πόσοι [illegible] οικισμοί υπήρχαν στις περιόδους αυτές, [illegible] ούτε θα μάθομε ποτέ.

[illegible] βολάριο τού 1279, τού συμβολαιογράφου τού [illegible] Leonardo Marcello, αναφέρεται ότι ο Leo[illegible] Gradonico, κάτοικος Χάντακα, φεουδάρχης [illegible] Sancti Apostolli (Αποστόλοι) et Sophoro [illegible] ενοικιάζει, μαζί με τούς βιλλάνους τα [illegible] τούς Petro Quirino και τούς κληρονόμους [illegible] ήλθαν στα χωριά αυτά από το Λασίθι [illegible] κατοικούσαν και τώρα βρίσκεται σε [illegible] (σ.17).

[illegible] συμβόλαιο τού ίδιου συμβολαιογράφου [illegible] αναφέρονται ο Marino de Desso και η μητέρα [illegible] κάτοικοι στα χωριά Sancti Iohannis de [illegible] Χάρακας Μονοφατσίου) και Amorusa de [illegible] (εννοεί φυσικά την επαρχία). (σελ.67).

[illegible] αναφέρεται επίσης ως επώνυμο οικογενειακό σε [illegible] τού ίδιου συμβολαιογράφου ο Iohannes [illegible] και Iohannes de Lassyto, σ.159). (Βλ. Ch[illegible] Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, [illegible] αντίστοιχες σελίδες 18 και 152).

[illegible] περίοδο τής Βενετοκρατίας το Λασίθι απασχό[illegible] από την αρχή ως το τέλος, το Βενετό κατακτητή. [illegible] μιά την εγκατάσταση τών Βενετών στην [illegible] το οροπέδιο τού Λασιθίου υπήρξε σπουδαιό[illegible] κέντρο τών επαναστατών. Από τη φύση του [illegible] μια πλούσια παραγωγή τροφίμων, με τα πυκνά [illegible] που εκάλυπταν τα βουνά του, ήταν το ασφαλέ[illegible] καταφύγιο και ορμητήριο τών επαναστατών [illegible] κεντροανατολική Κρήτη, όπου είχαν εγκατα[illegible] αρχικά οι Βενετοί άποικοι. Από τα Λασιθιώτικα [illegible] ορμούσαν στα χωριά τής Πεδιάδας, σκότωναν [illegible] Βενετούς αποίκους και διαρπάζαν και καταστρέ[illegible] περιουσίες των. Οι Αγιοστεφανίτες, οι Σκορ[illegible], οι Μελισσεινοί, οι Καλέργηδες και άλλοι [illegible] από το Λασίθι ξεκινούσαν τον συνεχή [illegible] κατά τών Βενετών. Το Λασίθι ήταν πραγματικά **αγκάθι στην καρδιά τής Βενετίας**, Spina nel cuore di [illegible], όπως αναφέρεται στις εκθέσεις τών γενικών [illegible]. Γι' αυτό η Βενετία αποφάσισε και την [illegible] ηρωτική καταστροφή του. Κανένα άλλο μέρος [illegible] ηνικού χώρου, που κατάκτησε η Βενετία δεν [illegible] την καταστροφή και την ερήμωση που δοκίμασε το Λασίθι από το 1293 μέχρι το 1463. Τότε, γιά στρατιωτικές ανάγκες, ο κάμπος τού Λασιθιού, ιδιοκτησία [illegible] Βενετικού Δημοσίου, ύστερα από την καταστροφή [illegible] ενοικιαζόταν κάθε πέντε χρόνια, γιά να καλ[illegible] μαζευθεί σιτάρι, από το οποίο παραδίδαν μέρος στη [illegible] αποθήκη, αντί ενοικίου.

Από τότε άρχισε και πάλι η ζωή στο οροπέδιο. Οι [illegible] - καλλιεργητές τού κάμπου έκτιζαν πρό[illegible] σπίτια — μόνιμες κατοικίες απαγορευόταν — γιά [illegible] την περίοδο τής σποράς και τού θερισμού. [illegible] καλλιέργειες, και μάλιστα τής αμπέλου, α[illegible] απαγορευόταν.

Οι πρόχειροι εκείνοι οικισμοί - μετόχια - όπως αναφέρονται στα βενετσάνικα έγγραφα, που πήραν το όνομα τού πρώτου οικιστή, υπήρξαν τα έμβρυα τών σημερινών οικισμών τής επαρχίας Λασιθίου. Οι ενοικιαστές - καλλιεργητές έγιναν με το χρόνο μόνιμοι κάτοικοι τού τόπου.

Το 1546, ύστερα από την κατάκτηση τού Μοριά από τούς Τούρκους, η Βενετία θέλησε να αποκαταστήσει τούς πρόσφυγες «πιστότατους υπηκόους της», όπως τούς χαρακτηρίζει στα έγγραφα, από τούς κατοίκους τού Ναυπλίου και τής Μονεμβασίας — Napoli di Romania et di Malvasia — και εγκατάστησε στο Λασίθι αρκετές οικογένειες, μοιράζοντάς τους χωράφια στον κάμπο. (Βλ. το ψήφισμα τής Συγκλήτου 16 Μαρτ. 1543, Senato Mar, XXVII, f°6, στο βιβλίο Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. εκδ. 1957 και 1984, σ.20).

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας το Λασίθι έπαθε και πάλι μεγάλες καταστροφές, κατά τις επαναστάσεις, παρ' όλο που δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι εκεί. Το 1823 ο Αιγύπτιος Χασάν πασάς προσπάθησε να το καταλάβει από τις συνήθεις διαβάσεις τής Αμπέλου και Τσούλη Μνήμα, αλλά η άμυνα τού οροπεδίου ήταν αποτελεσματική. Προχώρησε από τη Βιάννο, κατάλαβε την Κριτσά Μεραμπέλου και απ' εκεί πέρασε στο **Καθαρό**, απ' όπου κατέβηκε στο οροπέδιο από αφρούρητο μονοπάτι και κατάστρεψε τα πάντα. Πυραμίδα έκαμαν με τα κεφάλια τών σκοτωμένων και πολλά παιδιά και γυναίκες πήρε αιχμαλώτους.

Το Μάη τού 1867 ο Αττίλας τής Κρήτης Ομέρ πασάς κατόρθωσε και αυτός να «πατήσει» το Λασίθι, από αφρούρητο και πάλι μονοπάτι, τής Γερακιανής Λαγκάδας, και να το καταστρέψει, ύστερα από πολυήμερες μάχες, με τούς επαναστάτες.

Και τελευταία, τη Γερμανοϊταλική κατοχή δεν υστέρησε σε θυσίες και τα γύρω βουνά έπαιξαν και πάλι τον αιώνιο ρόλο τους γιά την Ελευθερία.

Στατιστικά στοιχεία.

Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο το Λασίθι, ως φαίνεται, αποτελούσε **τούρμα**, που τη διοικούσε ο τουρμάρχης. Η τούρμα ήταν η κατώτερη διοικητική περιφέρεια,

Συνέχεια στη σελ. 468

Εικ. 232. Λασιθίου επαρχία. Η κοιλάδα τής Καρδαμούτσας

Λασιθίου επαρχία

ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΑΣΙΘΙΟΥ
ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ το 1583

	κάτ.	σπίτια
1. Αγίου Γεωργίου στον Εντίκτη (ήταν στην λαγκαδιά προς Τσούλη Μνήμα)	12	—
2. Κάτω Μετόχι (τότε αναφέρεται Gaiduromandra)	89	15
3. Το μετόχι Tapino Orfano	0	—
4. Πασπαλού	12	3
5. Το μετόχι τού Zoggia Stantia con sua famigi	14	3
6. Geromuri (Γερωντομουρί)	18	10
7. Stumusi (Στού Μούση)	—	6
8. Metochio de Sachielari	—	3
9. Mettochio Drassino	—	—
10. Mett. San Chirlo	—	—
11. Mett. Psicro	—	20
12. Mett. Magulà	—	15
13. Mett. Caminachi del favro (τού σιδηρουργού)	—	5
14. Μετt. Sichia	—	—
15. Mett. del Spera στο caminachi	—	—
16. Mett. de Oghra (Πλαθιανώ)	—	—
17. Mett. del Magazen (Αποθήκες γιά το φόρο)	30	2
18. Mett. Anavracode	15	5
19. Mett. Cudhumaglià	10	5
20. Mett. Sto clima del Venier (στο κλήμα τού Βενέρη)	11	2
21. Mett. Alexena (Αλέξαινα)	19	3
22. Mett. Vassilicù	29	2
23. Mett. del Foradari over Vasmulo	—	5
24. Mett. de Endicti	—	—
25. Mett. Migiogiani	—	4
26. Mett. Sarachinù	—	12
27. Mett. Marmachioti (Μαρμακέτω)	—	6
28. Mett. de Farsari (Φαρσάρω)	—	5
29. Mett. Alegospiglio Αλογοσπήλοι στο Τζερμιάδω	—	—
30. Mett. Gaitanù (δυτικά τού Τζερμιάδω)	—	6
31. Mett. Lagù	—	10
32. Mett. Carda muzza de Garazzadhes (Καρδαμούτσα)	—	6
33. Mett. Di Vidi (Βιδιανώ)	—	8
Σύνολα	259	171

Σε πολλά μετόχια δεν αναφέρονται κάτοικοι. Ως φαίνεται οι κάτοικοι έλειπαν, όταν έγινε η απογραφή. (Βλ. Καστροφύλακα (Κ104-105) και Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28). Οι οικισμοί Απάνω και Κάτω Ποτάμοι δεν αναφέρονται.

Η απογραφή τού Καστροφύλακα έγινε το 1583 και αναφέρει τούς κατοίκους μερικών οικισμών.

Το 1630 ο Βασιλικάτα (βλ.Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28) αναφέρει ένα κατάλογο τών μετοχίων τού Λασιθίου, στον οποίο σημειώνονται τα σπίτια που έχει κάθε οικισμός. Στον κατάλογο αυτό αναφέρονται 13 οικισμοί, τούς οποίους δεν αναφέρει ο Καστροφύλακας το 1583. Είναι ένδειξη αυτό, ότι δεν υπήρχαν και δημιουργήθηκαν το διάστημα, μεταξύ 1583 και 1630; Πιθανόν.

Τα 13 μετόχια που αναφέρει ο Βασιλικάτα είναι τα ακόλουθα:

	σπίτια
1. Mettochio Assomato	5
2. Mettochio Perghami	2
3. Mett. Chono Meghalo (Ag. Geörgiou Endicti?)	2
4. Mett. Chierassà	3
5. Mett. Zermiades	50
6. Mett. Scaffidhia (συνοικία Τζερμιάδω)	4

[illegible]	2
[illegible] Codù	30
[illegible] San Constantino	6
[illegible] Zancalocori	1
[illegible] Gadiacò	12
[illegible] San Zorzi Άγιος Γεώργιος	10
[illegible] Agustini	6
[illegible] Santi Anargiri	

Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας

[illegible] αναφέρεται και προηγουμένως, τούς πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας η επαρχία Λασιθίου, [illegible] επαρχίες Μεραμπέλου, Ιεράπετρας και Σητείας, αποτελούσε το sestiere di Canaregio. Ύστερα [illegible] περιώνα υπαγόταν στο territorio τού Χάντακα.

[illegible] αναφέρονται στην απογραφή τού Καστροφύλακα σύνολο κατοίκων τής επαρχίας 259 άτομα, [illegible] βρίσκαν τότε στο οροπέδιο.

[illegible] χρόνια τής Τουρκοκρατίας η επαρχία [illegible] στη διοικητική περιφέρεια Σητείας, [illegible] αποτελούσαν οι επαρχίες Λασιθίου, Μεραμπέλου, Ιεράπετρας και Σητείας.

Στην απογραφή τού 1671 αναφέρεται στη διοίκηση [illegible] (Nahiye-i laşit der Liva-iIstiye). Αναφέρονται [illegible]

[illegible] Laşit	με χαράτσα	..	25
[illegible] Kostanti m'a Marmaketo	"	.....	45
[illegible] Agnesti	"	.....	16
[illegible] Gomyado	"	.....	112
[illegible] Lapti	"	.....	29
[illegible] Pahro	"	.....	42
[illegible] Krodomuri	"	.....	37
[illegible] Gaydari Mandra	"	.....	20
[illegible] Plati	"	.....	15
[illegible] Aya Yorgi	"	.....	55
[illegible] Caminaki	"	.....	20
[illegible] Magula	"	.....	9
[illegible] Potamuz	"	.....	43

Στην απογραφή τής αιγυπτιακής κατοχής 1834 αναφέ[illegible] τα παρακάτω χωριά, με τον αριθμό τών οι[illegible] εκάστου.

[illegible] Gaiduromandra και	οικογένειες	..	30
[illegible] Krotontomuri	"	.....	25
[illegible] Plati	"	.....	35
[illegible] Psykhró	"	.....	25
[illegible] Maghulà	"	.....	30
[illegible] Kaminàki	"	.....	
[illegible] Avrakódi	"	.....	
[illegible] Kudhumalià	"	.....	100
[illegible] Platianò	"	.....	
[illegible] Haghio Gheórghi	"	.....	
[illegible] Hághio Kostantino	"	.....	30
[illegible] Mésa Lasithàki	"	.....	30
[illegible] Mésa Lasithi	"	.....	
[illegible] Monastery of the	"	.....	
Panaghia - Marmakéto	"	.....	25
[illegible] Farsáros and Dzermádha	"	.....	120
[illegible] Lagù with Pinakiano	"	.....	20
[illegible] Potamus	"	.....	20
Σύνολο οικογένειες			490

[illegible] περί τους 2.500 κάτ.

Στην απογραφή τού 1881 το Λασίθι είχε δυό δήμους, τού Τζερμιάδω και τού Ψυχρού.

	κάτ. χρισ.	τούρκ.	Στην απογρ. 1900
Τζερμιάδω	901	4	1031
Λαγού-Πινανακιανώ	141		90-50
Φαρσάρω-Μαρμακέτω	265		111-164
Άγιος Κωνσταντίνος	380		325
Μέσα Ποτάμοι	203		114
Όξω Ποτάμοι	247		197
Μέσα Λασίθι	449		301
Μονή Κρουσταλλένιας	30		16
Μέσα Λασιθάκι	—		96
	2582	4	2501
Ψυχρού	333		363
Πλάτη	279		333
Γερωντομουρί	149		160
Μετόχι	146		148
Μαγουλάς	161		149
Καμινάκι	314		325
Αβρακόντες	227	2	309
Κουδουμαλιά	131		143
Αγ. Γεώργιος	384	2	357
Μονή Ζωδόχου Πηγής Βιδιαν	10		10
	2405	4	2560

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ
από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834			1881		
οικισμοί	κάτοικ.	οικισμοί	οικογένειες χριστ.	τούρκ.	οικισμοί	κάτοικ. Χριστ.	Τούρκ.
32	259	10	245	0	19	4951	2

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
20	5061	24	4406	21	6462	23	7669

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
22	7351	22	6657	22	5368	22	5142

Λασιθίου νομός

Συνέχεια από τη σελ. 465

που αντιστοιχεί στη βενετική καστελανία και στη σημερινή επαρχία.

Οι Βενετοί, αφού έγιναν κυρίαρχοι τής Κρήτης, τη διαίρεσαν σε 6 διοικητικές περιφέρειες, τα sestieri, όπως είχε διαιρεθή και η Βενετία σε 6 sestieri που σημαίνει **συνοικίες**.

Η επαρχία Λασιθίου αναφέρεται στο sestiere Canaregio, που περιλάμβανε τις τούρμες Σητείας, Ιεράπετρας, Μεραμπέλου και Λασιθίου.

Το 14ο αιώνα έκαναν άλλη διοικητική διαίρεση. Η νήσος διαιρέθηκε σε 4 διοικητικές περιφέρειες και τις ονόμασαν territorii. Στη δεύτερη αυτή διαίρεση το Λασίθι, όπως και το Μεραμπέλο ήταν στο territorio τού Χάντακα, αλλά, ως επαναστατημένη περιοχή δεν αποτέλεσε καστελανία και έκτοτε, ύστερα από την καταστολή τών επαναστάσεων, ήταν ιδιοκτησία τού κράτους και εξαρτιώνταν από την κεντρική διοίκηση τού Χάντακα, μέχρι τέλους τής Βενετοκρατίας. Στο Λασίθι δεν εγκαταστάθηκε ποτέ καστελάνος.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας η επαρχία Λασιθίου υπαγόταν στο νομό Ηρακλείου, όπως άλλωστε και οι επαρχίες Σητείας, Ιεράπετρας και Μεραμπέλου. Ύστερα από τον Οργανικό νόμο τού 1867 ξαναϊδρύθηκε ο νομός Λασιθίου, που τον αποτέλεσαν οι επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου, Σητείας και Ιεράπετρας, όπως και σήμερο αποτελείται.

Στην επαρχία Λασιθίου αναφέρονται στην απογραφή τού 1583 ονομαστικά τα παρακάτω «μετόχια», όπως χαρακτηρίζονται τότε, γιατί πραγματικά ήταν μετόχια και όχι μόνιμες κατοικίες: (Βλ. σ. 466).

Η επαρχία Λασιθίου, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή, (1981) έχει 12 κοινότητες και 22 χωριά. 1) Αβρακόντε κάτ. κοινότητας 562, 2) Αγ. Γεωργίου, κάτ. 1030, 3) Αγ. Κωνσταντίνου κάτ. 229, 4) Έξω Ποτάμων κάτ. 243, 5) Καμινάκη, κάτ. 423, 6) Κάτω Μετόχι, κάτ. 251, 7) Λαγού κάτ. 139, 8) Μαρμακέτω κάτ. 206, 9) Μέσα Λασίθι, κάτ. 368, 10) Πλάτης, κάτ. 222, 11) Τζερμιάδω κάτ. 1060 και 12) Ψυχρού κάτ. 359.

Λασιθίου νομός: Ένας από τούς τέσσερις νομούς τής Κρήτης, ο ανατολικότερος. Συνορεύει από τη δυτική του πλευρά με το νομό Ηρακλείου, από τη βόρεια βρέχεται από το Κρητικό πέλαγος, από τη νότια από το Λιβυκό και από την ανατολική από το Καρπάθιο πέλαγος.

Βρίσκεται μεταξύ τού 35° και τού 35° 20΄ βορείου πλάτους και 25° 30΄ και 26° 20΄ ανατολικού μήκους Greenwich.

Ακρωτήρια έχει από το Κρητικό πέλαγος το **Δραπάνι** και τού **Αγ. Ιωάνου ή Αφορεσμένος** — επειδή είναι πάντα τρικυμισμένο — στις ακτές τής επαρχίας Μεραμπέλου, το **Γεφύριο** τής αρχαιότητας, το **Τραχήλι** ή **Φανερωμένης** — από την εκεί ευρισκόμενη ομώνυμη μονή — και το **Σίδερο** — το όνομα, παρεφθαρμένο, οφείλεται στην άλλοτε μονή τού Αγ. Ισιδώρου — στην επαρχία Σητείας. Στην ανατολική ακτή τής ίδιας επαρχίας είναι το ακρωτήριο **Πλάκα**, το **Σαλμώνιον**, που αναφέρεται στις Πράξεις τών Αποστόλων (27,7) και από το Λιβυκό είναι τα ακρωτήρια **Ερυθραίαή Γούδουρος, Τράχηλος**, και **Σεντώνα** (Σιδωνία) όπου τα όρια τών νομών Λασιθίου και Ηρακλείου.

Κόλπους έχει το μεγάλο κόλπο **Μεραμπέλου, Φανερωμένης** και τής **Σητείας** από το Κρητικό πέλαγος, τον **Γκράντεςή Παλαικάστρου, Καρούμπες** και **Ζάκρου** στην ανατολική ακτή και τούς **Κάβαλλος, Μακρύς Γιαλός** και **Καλού Νερού** στη νότια ακτή.

Στο νομό υπάγονται και οι νησίδες: στον κόλπο Μεραμπέλου η **Σπιναλόγκα**, με την πολυκύμαντη ιστορία της, οι νησίδες **΄Αγιοι Πάντες**, απέναντι από τον Αγ. Νικόλαο, σήμερο εκτροφείο κρητικών αιγάγρων, η **Κόνιδα** απέναντι από την Παχεία ΄Αμμο, η **Ψύρα** με το μινωικό οικισμό, η νησίδα **Μόχλου**, λιμάνι τής Πρωτομινωικής εποχής (βλ. λήμμα Μόχλος), οι **Διονυσάδες, Δραγονάδα** και **Γιανισάδα**, βορειοδυτικά από το ακρωτήριο Σίδερο, η **Γράντες** απέναντι από το Παλαίκαστρο, οι νησίδες **Καβάλλοι** στη νοτιοανατολική άκρα τής Σητείας, και στο Λιβυκό πέλαγος το **Κουφονήσι** ή **Λευκή** με τα νησάκια **Μακρουλό, Στρογγυλό** και **Τράχηλα**. Στο Κουφονήσι, ύστερα από τις ανασκαφές τού Νικ. Παπαδάκη τελευταία, αποκαλύφτηκαν λείψανα οικισμού Ελληνιστικής εποχής, με ναό και θέατρο (βλ. Ν. Π. Παπαδάκη, Σητεία, σ.66), και τέλος η **Χρυση** ή **Γαϊδονήσι**, απέναντι από την Ιεράπετρα.

Τα σπουδαιότερα βουνά τού νομού είναι το τρίτο ορεινό συγκρότημα τής Κρήτης, η **Δίκτη**, ή **Λασιθιώτικα Βουνά** με τις παραφυάδες του, το **Αιγαίον όρος** που αναφέρει ο Ησίοδος με τα πυκνά δάση του *Αιγαίω εν όρει πεπυκασμένω υλήεντι* (Ησιόδου Θεογονία, 484) γενέτειρα τού Δία. Η υψηλότερη κορυφή του, το **Σπαθί** έχει υψόμ. 2148 μ. Και τα όρη τής Σητείας, που χωρίζονται τελείως από τη Δίκτη. Η υψηλότερη κορυφή των είναι ο **Αφέντης**, 1476 μ.

Το έδαφος τού νομού είναι ορεινό. Η μοναδική πεδιάδα σε υψόμ. περί τα 100 μ. είναι τής Ιεράπετρας, από τον κόλπο τού Μεραμπέλου μέχρι το Λιβυκό πέλαγος μια στενή λωρίδα, η κοιλάδα τού Μεραμπέλου Νεάπολη — Λίμνες, η ομαλή ζώνη Λιμένα Σητείας -Πισκοκέφαλο, το μικρό οροπέδιο τού Χαντρά, και το συνεχόμενο τής Ζίρου. Η μεγαλύτερη πεδινή έκταση 10×6 χλμ. είναι το οροπέδιο τού Λασιθίου σε υψ. 850 μ.

Ο νομός Λασιθίου, ο τρίτος σε έκταση και πληθυσμό, έχει έκταση 1823 τ. χ.λμ. και πληθυσμό (1981) 70.053.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας η Κρήτη διαιρέθηκε σε διοικητικές περιφέρειες, **σεξτέρια**, sestieri, που έδωσαν στην κάθε μιά το όνομα μιάς από τις 6 συνοικίες

[illegible] Βενετίας. Οι σημερινές επαρχίες Ιεράπετρας, [illegible] Μεραμπέλου και Σητείας αποτελούσαν το [illegible] Canaregio. Το 14ο αιώνα άλλαξαν αυτή τη [illegible] διαίρεσε και αντί 6 διαίρεσαν την Κρήτη [illegible] διοικητικές περιφέρειες, τις οποίες ονόμασαν territorii. Το **territorio τής Σητείας**, με έδρα την [illegible] Σητείας, όπου και η σημερινή, περιλάμβανε [illegible] επαρχία Σητείας με τα 53 χωριά της και τούς [illegible] κατοίκους της και την επαρχία Ιεράπετρας με [illegible] χωριά της και τις 6.957 κατοίκους της, όπως [illegible] ο Καστροφύλακας (Κ138-139) το 1583. Τα [illegible] σύνορα τής περιφέρειας ήταν από το Βορρά ο [illegible] **Ιστρωνας**, τού σημερινού Καλού Χωριού [illegible] που ανήκε τότε στην επαρχία Ιεράπετρας [illegible] το Νότο ο **Κρυοπόταμος** ή **τού Μύρτου**. Ο [illegible] Μύρτος ανήκε στην διοικητική περιφέρεια [illegible] Χάντακα, στην επαρχία Μπελβεντέρε. Η διοικητική διαίρεση διατηρήθηκε μέχρι το τέλος τής [illegible] κρατίας.

Όταν οι Τούρκοι ολοκλήρωσαν την κατάκτηση [illegible] έκαναν απογραφή το 1671 γιά τον **κεφαλικό** [illegible] το χαράτσι (haraç). Οι Τούρκοι διατήρησαν τη [illegible] διαίρεση τών Βενετών. Το territorio τής [illegible] αποτελέστηκε από:

Nahiye-i Istiye der Liva-hod
Διοίκηση: Επαρχία Σητείας ομώνυμης Διοίκησης
Στην επαρχία αυτή αναφέρονται ονομαστικά 45 [illegible] με 891 φορολογούμενους. Υπόχρεοι στον [illegible] φόρο ήταν οι ηλικιωμένοι άνδρες εκτός [illegible] τα παιδιά, τούς γέροντες, τούς ανάπηρους και [illegible] κληρικούς. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.114).

Nahiye-i Meranblo der Liva-i Istive
Επαρχία Μεραμπέλου τής Διοίκησης Σητείας
Στην επαρχία Μεραμπέλου αναφέρονται ονομαστικά 16 οικισμοί με 1641 φορολογούμενους.

Nahiye-i Laşit der Liva-i Istiye
Επαρχία Λασιθίου Διοίκησης Σητείας
Αναφέρονται 13 οικισμοί με 468 φορολογούμενους.

Nahiye-i Yerepetre der Liva-i Istiye
Στην επαρχία Ιεράπετρας τής Διοίκησης Σητείας αναφέρονται 17 οικισμοί με 786 φορολογούμενους και 266 της πόλης Ιεράπετρα σύνολο 1052.

Nahiye-i Rizu der Liva-i Istiye
Επαρχία Ρίζου τής Διοίκησης Σητείας
Στη διοίκηση Σητείας αναφέρεται και η επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε (Βιάννος και το ανατολικό τμήμα τής σημερινής επαρχίας Μονοφατσίου) με 62 οικισμούς και 5146 φορολογούμενους.
(Βλ. Ν. Σταυρινίδη. Μεταφράσεις Β΄, σ.131-138

Από το 1671 δεν αναφέρεται άλλη απογραφή μέχρι την περίοδο τής αιγυπτιακής κατοχής 1830-1840. Το 1832-1833 έγινε απογραφή από το διοικητή τής Κρήτης Μουσταφά Ναϊλί πασά, βοηθούμενος και από το Μητροπολίτη Κρήτης Μελέτιο Νικολετάκη. Επίσημη δημοσίευσή της δεν μού είναι γνωστή. Πιθανότατα όμως ο Pashley από αυτή εδημοσίευσε The villages and Population of the several Districts of Crete, in 1834, στο βιβλίο του Travels in Crete, (vol.II, 308 εξ.), κατά επαρχίας, αλλά δεν αναφέρει νομούς. Στην απογραφή αυτή δεν αναφέρεται ο πληθυσμός αλλά οι οικογένειες τών χριστιανών και τών Τούρκων χωριστά, κάθε χωριού. Δυστυχώς είναι ελλιπής, γιατί έχει παραλείψει χωριά, όπως αναφέρει ο ίδιος. Σύμφωνα με την απογραφή αυτή:

1. Η επαρχία Μεραμπέλου είχε 900 οικογένειες Χριστιανών και 235 Τούρκων.
2. Η επαρχία Λασιθίου 490 οικογ. Χριστιανών.
3. Η επαρχία Ιεράπετρας 1125 οικογένειες μικτές κα
4. Η επαρχία Σητείας, 898 Χριστιανών και 324 Τούρκων.

Στην απογραφή τού 1881, που είναι η τελειότερη από τις προηγούμενες, ο πληθυσμός τού νομού κατά επαρχίες και κατά εθνικότητα κατανέμεται ως ακολούθως: (Βλ. επόμενη σελίδα).

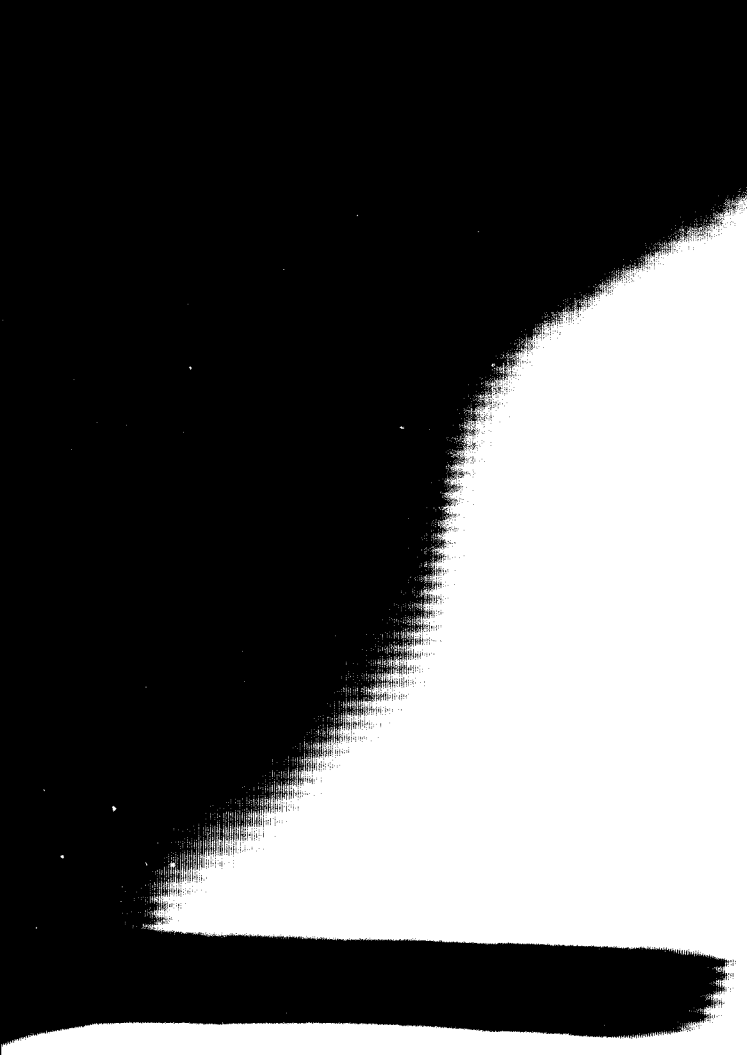
Λάστρος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 181, υψ. 340 μ. Βρίσκεται στο 35,4 χλμ. τού δρόμου προς Σητεία, στο μυχό κοιλάδας, μεταξύ τού υψώματος **Καψά**, (1000 μ.) δυτικά και μικροτέρων υψωμάτων ανατολικά. Γι' αυτό οι κάτοικοι, φιλοπαίγμονες και στιχουργοί, λένε:

Απού 'χει κόρην ακριβή στη Λάστρο να τη δώσει,
όπου βραδυάζ' απονωρίς κι αργεί να ξημερώσει!

Το όνομα Λάστρος, όπως και πολλών άλλων χωριών τής Σητείας είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι σ.400).

Εικ. 233. Το χωριό Λάστρος Σητείας.

Λασιθίου επαρχία

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ
ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1881

Επαρ.	Δήμοι	Οικισμοί	Χριστιανοί	Τούρκοι	Ολικός πληθυσ.
Ιερά-πετρας	Ιεράπετρας	7	1.721	1.905	
	Κάτω Χωρίου	4	1.436	150	
	Ανατολής	5	2.013	16	
	Καβουσίου	3	830	422	
Σύνολα		19	6.000	2.493	8.493
Βιάννου	Βιάννου	4	1.377	786	
	Αγ. Βασιλείου	7	2.397	—	
	Μουρνιών	8	2.213	—	
Σύνολα		19	5.987	786	6.773
Λασι-θίου	Τζερμιάδω	7	2.582	4	
	Ψυχρού	10	2.405	4	23.984
Σύνολα		17	4.987	8	4.995
Μερα-μπέλου	Νεάπολης	2	2.810	148	
	Σπιναλόγκας	1	1	1.111	
	Φουρνής	10	3.030	59	
	Χουμεριάκου	8	2.726	224	
	Βραχασίου	3	2.501	9	
	Κριτσάς	7	3.312	1.569	
Σύνολα		31	14.381	1.560	15.941
Σητείας	Λιμένας Σητείας	21	2.744	1.387	
	Τουρλωτής	6	2.688	187	
	Καρυδίου	15	1.727	22	
	Ρουκάκας	9	1.967	742	
	Χαντρά	27	2.821	1.189	
Σύνολα 5	20	78	11.947	3.527	15.474
Ν. Λασιθίου	Κάτοικοι	164	43.302	8.374	51.676

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 1900 - 1981

Επαρχίες	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Βιάννου	7220	7355	7771	—	—	—	—	—
Ιεράπετρας	8534	11644	12723	17197	18702	19457	17464	19309
Λασιθίου	5061	4406	6462	7667	7351	6657	5368	5142
Μεραμπέλου	16737	20203	20888	22868	23723	22639	21107	23446
Σητείας	15476	18716	20323	23438	24008	25127	22287	22156
Νομού	53028	62324	68167	71172	73784	73880	66226	70053

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Lastro, από τον Καστροφύλακα (K138) Lastro με 282 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Lastro το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Laştro με 35 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lástro (Pashley, Travels in Crete, II, σ.323) με 27 χριστιανικές και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τουρλωτής με 483 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 449, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ.480, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότ. κάτ. 484, το 1940 κάτ.

Λατσίδα

459, το 1951 407, το 1961 325 και το 1971 έμειναν 207 κάτ.

Στη Λάστρο είναι παλαιά εκκλησία τού Αγίου Γεωργίου, η οποία ήταν ιστορημένη αλλά οι τοιχογραφίες αφανίστηκαν και καταστράφηκαν. Διατηρείται βενετσάνικη καμπάνα που φέρει τη χρονολογία MDCVIIII (1609) με ιερές παραστάσεις» («Μύσων») Γ΄, σ.175).

Στην περιοχή τού χωριού υπήρχε προϊστορικός οικισμός που ίσως το όνομά του διατηρεί το σημερινό χωριό. ΝΔ από το χωριό ήταν Υστερομινωικό ΙΙΙ νεκροταφείο όπου βρέθηκε χάλκινο ξίφος και Υστερομινωικά ΙΙΙ αγγεία και πήλινο γυναικείο ειδώλιο.

Ο περιώνυμος γενίτσαρος Ιμπραχίμ Αφεντακάκης είχε πάρει «**με νικιά**» σύζυγο την κόρη τού Γιάννη Σκά από τη Λάστρο. («Μύσων», Β΄, σ.160).

Λατζιμάς, ο. Μικρός οικισμός, μετόχι, τής κοινότητας Πρίνου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 9.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 Λατζιμάς, στον αγροτ. δήμο Έρφων, κάτ. 9. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή. Βρίσκεται στην ομώνυμη περιοχή, στην οποία οφείλεται και το όνομα τού οικισμού, από την οποία διέρχεται ο παλαιός δρόμος προς Ηράκλειο.

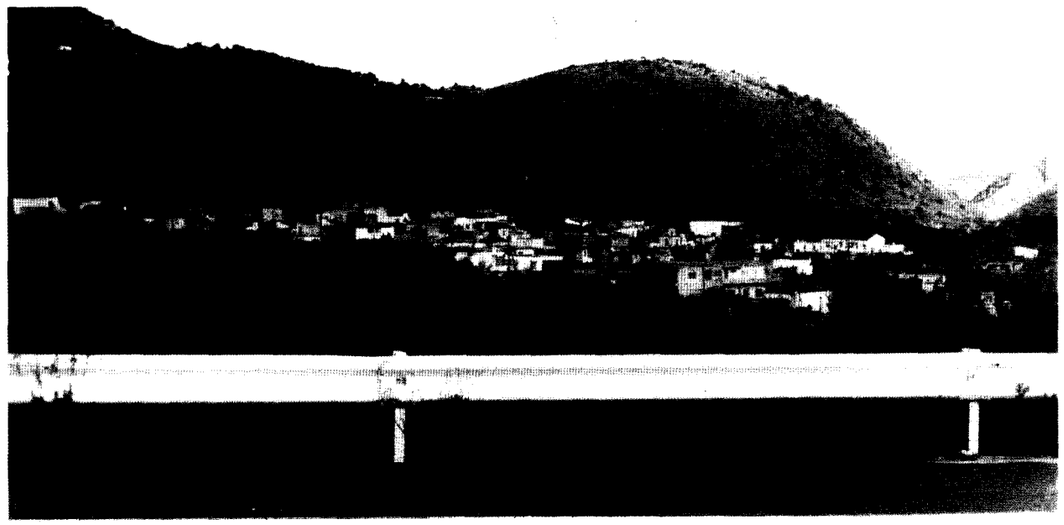
Ο Χρίστος Μακρής, στη μελέτη του, γιά το τοπωνύμιο **Λατζιμάς** (Βλ. περιοδική έκδοση «Ονόματα», τεύχ. 10, 1986, σ.191 εξ.) τής Ελληνικής Ονοματολογικής Εταιρίας αναφέρει, ότι η λέξη Λατζιμάς προέρχεται από την ιταλική la cima = η κορυφή, από το παρακείμενο μικρό ύψωμα. Και προσθέτει ότι οικισμός ακούεται σήμερο **στού Χούγια το μετόχι**. Όμως δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές.

Η ετυμολογία τού Μακρή δεν πείθει. Η συνεκφορά τού άρθρου la με τη λέξη cima προφέρεται στα ιταλικά, όπως και στην κρητική διάλεκτο **λακίμα** και όχι **λατζίμα**, la zima. Άλλωστε η τοποθεσία δεν ανταποκρίνεται στην έννοια τής λέξης cima = κορυφή βουνού αλλά μικρός οικισμός, μετόχι, που μάλλον με το όνομα τού ιδιοκτήτη θα έχει σχέση.

Λατσίδα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 458, υψ. 250 μ. Βρίσκεται στη ΒΔ άκρα τής «Σκάφης τού Μεραμπέλου», στο 51 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ηρακλείου - Λασιθίου. Σήμερο από το νέο δρόμο, πριν από τη Νεάπολη διακλάδωση αριστερά οδηγεί στη Λατσίδα. Στο χωριό υπάρχουν δυό βυζαντινές εκκλησίες, τής Παναγίας τής **Κερά Γωνιώτισσας** (Κοίμηση τής Θεοτόκου), που εικονίζεται στην κόγχη σε προτομή. Άλλες τοιχογραφίες: Η Φιλοξενία τού Αβραάμ, ο Ευαγγελισμός κ.λπ. Η εκκλησία είναι κρυμμένη μέσα σε δάσος δρυάδων, και η εκκλησία τής Αγ. Παρασκευής στο νεκροταφείο τού χωριού. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.83 και Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητ. Χρονικά», ΣΤ΄, σ.64).

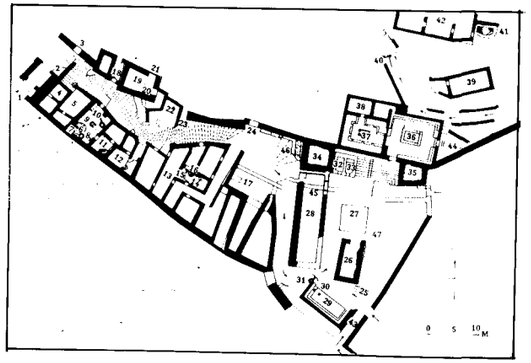
Αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφα τού 1369 κ.λπ. Lacida (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.31, 369 passim). Το 1369 η Lacida ήταν πεζικό φέουδο (serventaria) κατά τα 3/4 τού Franciscus Caravello και το 1/4 ήταν γονικό τού Johan Gaitana, vilanus della Commune. (δουλοπάροικος τής Κοινότητας).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K97) Lacidha με 740 κάτ. το 1583, από τα πιό μεγάλα χωριά τού Μεραμπέλου, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ.

Εικ. 234. Το χωριό Λατσίδα Μεραμπέλου (φωτ. Μανόλη Γιαλούρη)

Λατώ

Εικ. 235. Λατώ. Σχεδιάγραμμα ανασκαφών.

Εικ. 236. Λατώ, ο θεατρικός χώρος. (φωτ. Ρουσέτου)

Ιστ. V, σ.125) Lacidha το 1630. Αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lacide με 72 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.133). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Latsidha (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 35 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βραχασίου με 737 κάτ. Χριστιαν. και 9 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο με 669 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου με 714 κάτ. το 1928 έδρα κοινότ. με 674, το 1940 με 687, το 1951 με 657, το 1961 με 607, το 1971 με 505 κάτ.

Λατσίδα σημαίνει στην κρητική διάλεκτο σπηλαιοβάραθρο, μέρος βαθύ και σκοτεινό και το τοπωνύμιο οφείλεται στην τοποθεσία που βρίσκεται ο οικισμός.

Λατώ, η. Με το όνομα αυτό αναφέρονται δυό αδελφές - πόλεις τής Ανατολικής Κρήτης, τής Ελληνικής Αρχαϊκής περιόδου, Η **Λατώ προς Καμάρα** ή απλώς **Καμάρα**, παράλια, στη θέση τής σημερινής πόλης Άγιος Νικόλαος στον κόλπο Μεραμπέλου και η άλλη **Λατώ η Ετέρα**, μεσόγειος, στη θέση, που ακούεται σήμερο **Γουλάς** ή **Κοντάρατος**, μεταξύ Αγίου Νικολάου και Κριτσάς, απ' όπου απέχει 3 χλμ. ΒΒΑ. *Από Καμάρας εις Ετέραν στάδιοι ιε΄* (Σταδιασμοί 352).

Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Καμάρα· πόλις Κρήτης και ο πολίτης Καμαρίτης, ως Ξενίων εν Κρητικοίς φησιν. ήτις Λατώ ελέγετο.*

Και οι δυό αναφέρονται στη συνθήκη μεταξύ τής Τέω Ιωνίας και τών Κρητικών πόλεων τού 193 π.Χ. που καθόριζε το δικαίωμα ασύλου στο ιερό του Διονύσου. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, p.111, 131).

*(Έδοξεν Λατίων τοις κόσμοις και τα πόλει, επειδή Τήοι συγγενείς και φίλοι, διά προγόνων υπάρχοντες ψάμισμα και πρειγευτάνς απέσταλκαν Απολλόδοτον και Κωλώταν...περί τε τω γενέσθαι ταν καθιέρωσιν τώ Διονύσω τας πόλιος και τας χώρας τας Τηίων και ταν ασυλίαν...*κ.λπ. (Guarducci ό.π.σ.111 και 131).

Και οι δυό πόλεις είχαν τούς ίδιους αντιπροσώπους, κοινό ιερό τής Ελευθυίας, και τα νομίσματά των είχαν την ίδια απεικόνιση, κεφαλή τής Ελευθυίας.

Ο Σβορώνος (J.N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p.218) υποθέτει ότι η Λατώ προς Καμάρα ήταν σπουδαιότερη, επειδή αναφέρεται συχνότερα στα αρχαία κείμενα. (Nous pouvons supposer que Lato Camara était la plus importante, puisqu'elle est souvent citée). Λείψανά της δεν έχουν διαπιστωθεί στη θέση τού Αγ. Νικολάου, όπου υποτίθεται ότι ήταν, ίσως διότι έχουν εξαφανιστεί σε παλαιότερη εποχή.

Η Ετέρα Λατώ έχει ανασκαφεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (P. Demargne, Fouilles de Goulas, Bul. Cor. Hellenique, 1901, 282-307 etc.) από το 1900 μέχρι τα τελευταία χρόνια. Βρίσκεται στο δίκορφο ύψωμα Γουλάς ή Κοντάρατος. Η θέση της είναι εντυπωσιακή και η θέα τής περιοχής από τη θάλασσα μέχρι τα Λασιθιώτικα Βουνά καταπληκτική. Οι κατοικίες ήταν στο βόρειο ύψωμα. Στην κορυφή του ήταν ένας στρογγυλός πύργος. Κολόνες, κατώφλια και ανώφλια θυρών, σκάλες λαξευμένες στο βράχο, υπολείμματα τοίχων παρατηρούνται σ' όλη την έκταση.

Στο νότιο, υψηλότερο, λόφο ήταν τα δημόσια οικοδομήματα. Βρέθηκαν τα λείψανα αρχαϊκού ναού και άλλων οικοδομημάτων.

Στη Λατώ μπαίνει κανείς σήμερο από τη δυτική πλευρά τών λόφων, απ' όπου ήταν και παλαιά η είσοδος στην πόλη. Μπρος στο μικρό ίσωμα ήταν μιά πύλη που έκλειε, όπως στις μεσαιωνικές περιτειχισμένες πόλεις. Αμέσως μετά την πύλη αρχίζει ο δρόμος τής ανόδου, που ουσιαστικά είναι μια σκάλα με 80 σκαλοπάτια περίπου και πλατύσκαλα. Δεξιά ήταν η επαγγελματική συνοικία τής πόλης, τα καταστήματα και τα εργαστήρια, ασφαλισμένα από το νότιο μέρος με τείχος. Το τρίτο δωμάτιο δεξιά ανεβαίνοντας, όπου σώζονται στην αρχική θέση των μιά

Εικ. 237. Λατώ, Τα ερείπια τής πόλης. (φωτ. Ρουσέτου)

σκάφη, μιά λεκάνη, υδατοδεξαμενή κ.λπ., ήταν, ως φαίνεται, βαφείο. Απέναντι απ' αυτό, αριστερά, ήταν μιά πόρτα, με πύργους, από το ένα μέρος και από το άλλο, γιά ασφάλεια, και δρόμος που οδηγούσε στην κυρίως πόλη, όπου κατοικούσαν οι Λάτιοι. Πιό πάνω ήταν άλλες δυό πόρτες προς την ίδια κατέθυνση, γιά τις υψηλότερες συνοικίες.

Στην κορυφή τού ανηφορικού δρόμου, ανάμεσα στούς δυό λόφους, ήταν η **αγορά**. Ένας χώρος πεντάγωνος. Στη άκρα του ήταν μιά εξέδρα σκαλισμένη στο βράχο, με δυό βαθμίδες στις τρεις πλευρές. Ανήκει στην ελληνική εποχή.

Μπροστά από την εξέδρα ήταν το οικοδόμημα τού ιερού, πιθανόν υπαίθριο. Είναι άγνωστο σε ποιό θεό ήταν καθιερωμένο. Προς το βορρά, συνεχόμενη σχεδόν με το ιερό, ήταν μιά τετράγωνη δεξαμενή, με πλευρά 5,25 μ., στεγασμένη. Η στέγη στηριζόταν σε δυό δωρικές, λείες κολόνες. Η Λατώ υδρευόταν από τέτοιες υδατοδεξαμενές, που υπήρχαν σ' όλη την πόλη.

Βορειότερα από τη δεξαμενή αυτή είναι μιά σκάλα με 9 σκαλοπάτια ύψους 0,35 μ. το καθένα. Είναι οι κερκίδες τού θεατρικού χώρου, όπου κάθιζαν οι πολίτες, γιά να παρακολουθούν θεάματα, θρησκευτικές τελετές ή πολιτικές συζητήσεις. Δυό στενές σκάλες με χαμηλότερα σκαλοπάτια, που χρησίμευαν γιά την επικοινωνία με το πρυτανείο, χωρίζουν τις κερκίδες σε τρία ίσα μέρη. Στο δυτικό μέρος τού θεάτρου ήταν δυό δωμάτια, όπου κλειούσαν τα ζώα, που προόριζαν γιά τις θυσίες.

Ο χώρος 36 (βλ. σχεδιάγραμμα), πίσω από το θέατρο, ήταν το πρυτανείο. Το μεσαίο τετράγωνο ήταν τραπέζι ή βωμός και γύρω ήταν το «πεζούλι» όπου καθίζαν οι συνεδριάζοντες. Ο χώρος 37 ήταν η αίθουσα συμποσίων με βωμό στη μέση, όπου συνέτρωγαν οι άρχοντες και υποδέχονταν τούς επίσημους ξένους. Ο χώρος 38 ήταν το «κελέρι», αποθήκη τροφίμων, και πιθάργια γιά το κρασί. Εκεί τοποθετούσαν και τα όπλα των.

Η Λατώ Ετέρα κτίστηκε μάλλον την περίοδο τών Υπομινωικών - Αρχαϊκών χρόνων, αν και είναι δύσκολο να χρονολογηθεί από τα οικοδομήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ν. Πλάτωνος**, Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, 436 — Guide des Fouilles françaises en Crète, Paris, p.90 — **R. W. Hutchinson**, Prehistoric Crete, p.330 — **J. N. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p. 217 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones, Creticae, v.I, p.107.

Λαχανάς, ο. Οικισμός στην περιοχή τού Χάντακα (Paracandia). Αναφέρονται σε έγγραφο τού 1248, μαζί με τα χωριά Καϊάφα, Καρονήσι, κ.λπ., ιδιοκτησία τής Αρχιεπισκοπής Κρήτης κατά τη Βυζαντινή περίοδο (tempore grecorum). Στο χωριό αυτό εργαζόταν γιά

την καλλιέργεια τών κτημάτων τής αρχιεπισκοπής, δυό ζευγάρια (βόδια). (Βλ. S. Borsari Il Dominio Veneziano a Creta, 1963, p.15. Βλ. επίσης Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.188,190), όπου αναφέρεται ότι το χωριό απέδιδε κάθε χρόνο 30 υπέρπυρα. *(Casale Lachana quod reddit annuatim yperpera XXX).*

Λέθη, η. Μικρός οικισμός παρά το χωρίο Ζίρος, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Το αναφέρει ο Σητειακός Εμμ. Αγγελάκης στο βιβλίο του (Το χωρίον Αρμένοι, σ.21). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Λειβάδα, βλ. Λιβάδια Μυλοποτάμου.

Λεντάκι μετόχι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°26v) Lendacchi και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Lendachi metochio το 1630.

Λέντας, ο. **Λεβήν**. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, τής κοινότητας Μιαμού, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 127, υψ. 20 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940, στην κοινότητα Μιαμού με 13 κάτ., το 1951 με 13, το 1961 με 42, και το 1971 με 78 κάτ.

Απέχει από το Ηράκλειο 72,8 χλμ. Διαδρομή: Γόρτυνα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα - Μιαμού -Λέντας. Βρίσκεται στα νότια παράλια τής Κρήτης, στη θέση τής αρχαίας κρητικής Πόλης **Λεβήν**, σε μιά σκαφοειδή, ισοπεδωμένη έκταση.

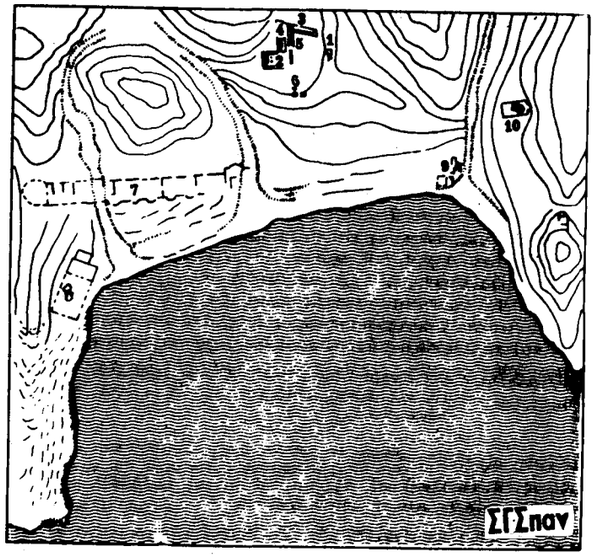
Κατά τη Μυθολογία απολιθώθηκε εδώ ένα από τα λιοντάρια, που τραβούσαν την άμαξα τής Ρέας και απ' αυτό πήρε το όνομα το λεοντόμορφο ακρωτήρι και απ' αυτό πήρε το όνομα και η αρχαία πόλη Λεβήν, που σχετίζεται με το φοινικικό λάβι = λέων, και το Λέντας = λέοντας.

Η αρχαία πόλη Λεβήν, λιμάνι τής Γόρτυνας, ήκμασε κυρίως την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Είχε περίφημο Ασκληπιείο, φημισμένο κέντρο υδροθεραπείας, χάρη στην ιαματική πηγή της.

Αναφέρεται από το Στράβωνα (Χ, 478): *διαχέει δε (Γόρτυς) τής Λιβυκής θαλάττης κατά Λεβήνα, το εμπόριον αυτής, ενενήκοντα στάδια.*

Στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης θαλάσσης (321, 322): *από Βιένου εις Λεβήναν στάδιοι ο΄* (=70) *εκεί παράκειται νησίον, ό καλείται Οξεία· ύδωρ έχει, από Λεβήνα εις Αλάς* (=Λασαία) *στάδιοι κ΄* (=20).

Υπήρχε η αντίληψη, ότι η Λεβήνα υπήρχε μόνο τούς ελληνορωμαϊκούς χρόνους. Αλλά, ύστερα από τις ανασκαφές τού Στυλ. Αλεξίου το 1958-60, διαπιστώθηκε ότι στην ίδια θέση ήταν οικισμός από την Πρωτομινωική περίοδο, 2500-1900 π.Χ. Πρωτομινωικοί τάφοι ανασκάφηκαν στις θέσεις **Παπούρα, Γεροκάμπος** και **Ζερβού**. Τού Γεροκάμπου είναι διπλός και έχει πρόσθετα μικρά δωμάτια, όπου γινόταν η λατρεία τών νεκρών. Από τον τρόπο κατασκευής, με πολύ

Ἡ ἀρχαία Λεβήν ἤ (Λέντας)
(L. Pernier - L. Bandi, Guida degli Scavi Italiani in Creta fig. 75)

1. Ἡ πηγή
2. Τό Ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ
3. Τό Ἄβατον
4. Ἡ Στοά
5. Μαρμάρινη Κλίμακα
6. Δεξαμενές - Κολυμβήθρες, ὅπου λουζόταν οι ασθενείς
7. Ξενῶνες γιά τούς προσκυνητές καί τούς πελάτες τοῦ Ἱεροῦ.
8. Ἐρείπια ἄλλου Ξενώνα
9. Ὑπολείμματα ἀρχαίας γέφυρας
10. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου μέ ἴχνη τοιχογραφιῶν τοῦ 14ου ἤ 15ου αἰώνα, κτισμένη στα ἐρείπια βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ 9ου αἰώνα.

Δυτικά: τό ἀκρωτήριο Λέντα Ἀνατολικά: τό ἀκρωτήριο Ψαμιδομούρι

Εικ. 238. Λέντας (Λεβήν). Σχηματική παράσταση τής περιοχής

μεγάλες πέτρες και από την κεραμεική (τών ρυθμών Πύργου και Αγ. Ονουφρίου), αποδεικνύεται, ότι είναι ο παλαιότερος από τούς θολωτούς τάφους τής Μεσαράς. Οι μεγάλες πυρές, που είχαν ανάψει μέσα στον τάφο, αποσκοπούσαν στο κάψιμο τών παλαιών λειψάνων, γιά να γίνουν νέες ταφές. Οι εποχές διακρίνονται στη στρωματογραφία τών ευρημάτων. Οι τάφοι ανήκαν σε γένη, γιατί την εποχή εκείνη δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί, ως κοινωνικό κύτταρο, η οικογένεια. Μαζί με τούς νεκρούς είχαν ταφεί και πολλά σκεύη Πρωτομινωικής περιόδου, σφραγίδες από ελεφαντοκόκκαλο, χρυσά περιδέραια, κοσμήματα και άλλα αντικείμενα προσωπικής χρήσης τού νεκρού.

Ήκμασε ως ιερή πόλη, και αναφέρεται και Ιεράπολη, που το διάσημο Ασκληπιείο της επισκεπτόταν ακόμη και Λίβυες. *(ες το ιερόν τούτω συνεφοίτα η Κρήτη, πολλοί δε Λιβύων ες αυτό περαιούνται...*Σε επιγραφές αναφέρονται πολλοί ονομαστικώς, οι οποίοι εθεραπεύθησαν. (βλ. M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σελ.159, Sanationes = θεραπείες). Το ιερό ίδρυσαν οι Γορτύνιοι κατά το σύστημα τού ιερού τής Επιδαύρου, όπως φαίνεται από επιγραφές, με διηγήσεις θαυματουργών ιάσεων. Ελάτρευαν τον Α-

[illegible] και την Υγεία Σώτειρα. Το Ασκληπιείο ήταν [illegible] κολοφώνα του κατά την αυτοκρατορική ρωμαϊκή [illegible]. Το 66 μ.Χ. έγινε μεγάλος σεισμός στην Κρήτη [illegible] θάλασσα αποσύρθηκε από την ξηρά 7 στάδια, [illegible] αναφέρει ο Φιλόστρατος (Απολλώνιος Τυανεύς [illegible]): *Ενταύθα (εν τώ Λεβηναίω ιερώ) διαλεγομένου [illegible] τού Απολλωνίου περί μεσημβρίαν...σεισμός α[illegible] την Κρήτη προσέβαλε, βροντή δε ουκ εκ νεφών, [illegible] εκ τής γης υπήχησεν, η θάλαττα δε υπενόστησε [illegible] επτά.*

Τα ελληνορωμαϊκές αρχαιότητες τής Λεβήνος έφερε [illegible] ο Federico Halbherr τής Ιταλικής Αρχαιο[illegible], Αποστολής το 1884 και 1913. Τα σωζόμενα [illegible] τών κτηρίων ανήκουν σ' εκείνη την περίοδο. [illegible] αρχαίο μνημείο είναι ο «Θησαυρός». Βρέθηκε [illegible] μέτρο κάτω από το ρωμαϊκό δάπεδο τής ΒΑ [illegible], έξω απότο ναό τού Ασκληπιού. Το δάπεδο [illegible] ωραίο μωσαϊκό με διάφορα σχέδια, με ψηφίδες [illegible], και κόκκινες, χωρισμένο σε δυό μέρη. Το ένα [illegible] ένα πλαίσιο με σπείρες και στη μέση ένα ιππό[illegible] και το άλλο δυό φοίνικες στη μέση. Το στόμιο [illegible] Θησαυρού σκέπαζε το ψηφιδωτό μωσαϊκό, που [illegible], ότι ο Θησαυρός είναι αρχαιότερος. Σε πα[illegible] εποχή είχαν τρυπήσει το μωσαϊκό, γυρεύο[illegible] ασφαλώς το θησαυρό, που, όπως φαίνεται, γνώ[illegible] την ύπαρξή του και τη θέση του. Στο άνοιγμα [illegible] τρύπας συνάντησαν δυό πλάκες, στις οποίες είχε [illegible] με χαρακτήρες τών τελευταίων ελληνιστικών [illegible], η παρακάτω αφιέρωση τού Θησαυρού στον [illegible] από τούς Γορτυνίους: *Ασκλαπιώ/επί τών [illegible]να/ώνων κορμιόν/των τών συν/Ερταίω τω Παρά[illegible] τος/ α πόλιςέθη/κανκατά το ψάφιμ/μα ό εψάφιξε [illegible]ραί/ος Παράωνος υπέρ/τας επισκευάς τώ θη/σαυρώ [illegible] τών αποτι/θεμένων χρημάτων/ες τον θησαυρόν.* (Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, XVII, [illegible] p.157).

Ο Θησαυρός έγινε το 2-1 αιώνα π.Χ. Είναι ένα [illegible] τετράγωνο με πλευρά 0,95 μ. και βάθος 1,90 μ. [illegible] μένο με 7 σειρές πελεκητές πέτρες. Της 6ης σειράς [illegible] χαν 0,10 μ. και σχημάτιζαν πατούρα γιά το κάλυμμα. [illegible] πολλές πέτρες είναι χαραγμένο το γράμμα Α. Ίσως [illegible] θέλαν να σημειώσουν το αρχικό γράμμα τού ονόματος [illegible] θεού. Το στόμιό του ήταν κυκλικό και έκλειε [illegible] χνικά με πλάκα διαμέτρου 0,58 μ. που έπρεπε να [illegible] χει κανείς ειδικό κλειδί γιά να την ανοίξει. Έτσι οι Ρωμαίοι ή οι Βυζαντινοί που βρήκαν το Θησαυρό, δεν μπόρεσαν να τον ανοίξουν και έσπασαν την πλάκα, που τα κομμάτια της βρέθηκαν μέσα στο πηγάδι, μοναδικό εύρημα από τα τόσα πλούτη που είχαν αφιερωθεί στον Ασκληπιό.

Ο ναός τού Ασκληπιού ιδρύθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. και ήταν φημισμένο κέντρο υδροθεραπείας, φυσιθεραπείας και ψυχιατρείο. Ήταν θεμελιωμένος πάνω σε τεχνητό δάπεδο που το σκέπαζαν μαρμάρινες πλάκες στο κέντρο και γύρω μωσαϊκό). Ο ναός ήταν προσανατολισμένος προς την Ανατολή. Στο βάθος, προς τη Λύση, σώζεται ο βωμός, μιά εξέδρα κτιστή κατά μήκος τού τοίχου μήκους 6 μ. πλάτους 1,35 μ. και ύψους 0,65 μ., στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες. Σ' αυτό είχαν τοποθετηθεί τα αγάλματα τού Ασκληπιού και τής Υγιείας, που τα είχαν σπάσει οι χωρικοί. Από τις κολόνες σώζονται μόνο δυό μαρμάρινες, μπροστά στο βωμό, ύψους 4,70 μ. Κοντά στη μιά σώζεται μαρμάρινη βάση αγάλματος τού Ασκληπιού, προσφορά κάποιου με το όνομα **Ξενίων**, όπως αναφέρει η επιγραφή.

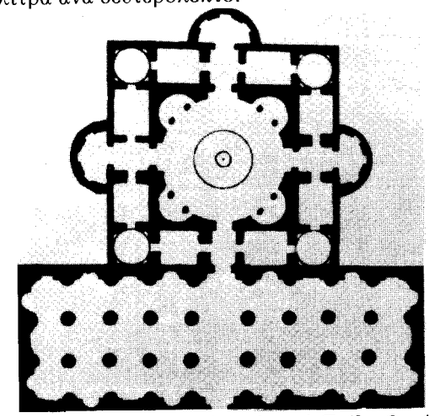
Στην ανατολική πλευρά τού ναού ήταν μιά μεγαλόπρεπη κλίμακα, που σώζονται 8 βαθμίδες της. Συνεχιζόταν στοά και στο τέλος ένα Νυμφαίο, προς νότο τού οποίου βρέθηκε η πηγή τού νερού σε βάθος 3.30 μ. Το **άβατον** τού ναού ήταν προσιτό μόνο στούς πιστούς, που ήταν άρρωστοι. Μπορούσαν να κοιμηθούν εκεί, και ύστερα από όνειρα θαυματουργά, έβγαιναν υγιείς.

Υπήρχαν γούρνες - κολυμβήθρες όπου ελουζόταν οι ασθενείς, ξενοδοχεία γιά τούς προσκυνητές.

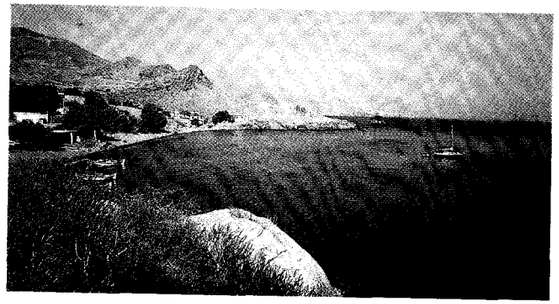
Η Λεβήνα εκγαταλείφτηκε κατά τον 7ο ή 8ο αιώνα μ.Χ.

Το Λέντα επισκέφτηκε το 1856 ο Βικεντίνος γιατρός Onorio Belli. Τότε διατηρούνταν ακόμη ακέραια τα λείψανα τού ιερού και εσχεδίασε ολόκληρη την κάτοψή του, όπως φαίνεται στο δημοσιευόμενο εδώ σχέδιό του.

Με την πηγή τού Λέντα ασχολήθηκε ο Κ.Γ. Μακρής, καθηγητής τής φαρμακευτικής Χημείας και φαρμακογνωσίας, και έχει γράψει τη μελέτη: Η Πηγή Λέντα Κρήτης, ένας αξιόλογος σταθμός ποσιοθεραπείας και κλιματοθεραπείας. (Βλ. Επετηρίς Φυσικομαθηματικής Σχολής, Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 8ος, 1958). Η πηγή Λέντα χαρακτηρίζεται υπόθερμη (23.5 Κελσίου). Είναι αλκαλική και περιέχει αρσενικό 0,00097 MG AS, που είναι ένα απ' τα σπάνια στοιχεία στα μεταλλικά νερά, και παίζει σπουδαίο ρόλο στις παθήσεις τού αίματος και στις αιμορραγικές διαθέσεις. Κατά τη γνώμη τού καθηγητή Μακρή η πηγή Λέντα πρέπει να περιληφθεί στις αναγνωρισμένες ιαματικές πηγές. Η παροχή της είναι 86,4 κυβικά μ. το 24ωρο ή μιά λίτρα ανά δευτερόλεπτο.

Εικ. 239. Λέντρας. Ο ναός τού Ασκληπιού (Σχέδιο Onorio Belli (Πεπραγμ. Β΄ Κρητολ. Συνεδρίου, Β΄ πιν. ΚΣΤ)

Εικ. 240. Ο Λέντας σήμερο

Την κατοχή οι Γερμανοί κατάστρεψαν όχι μόνο το σημερινό οικισμό αλλά κανονιοβόλησαν ακόμη και το ασκληπιείο!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **L. Pernier-Luisa Banti**, Guida degli scavi italiani in Creta, Roma, 1947, p. 67-75 — **Στυλ. Αλεξίου**, «Κρητικά Χρονικά» ΙΒ΄ σ.470 και ΙΓ΄, 370 — τού **ίδιου** Οι Πρωτομινωικοί τάφοι τής Λεβήνος και η εξέλιξις τών προανακτορικών ρυθμών, Πρακτικά Α΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, «Κρητικά Χρονικά», ΙΕ΄, σ.88, — **Κων. Γ. Μακρή**, Η πηγή Λέντα Κρήτης, Επετηρίς Φυσικομαθηματικής Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τ.8, 1958, σ.67-97 — **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Το Θέατρο στη Ρωμαϊκή Κρήτη, Πρακτικά Β΄ Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Β΄, 164.

Λευκοχώρι, το. Βλ. Βουτουφού.

Λευκώγεια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 215, υψ. 90 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού δρόμου (πρός Σπήλι) - Κοξαρέ -Ασώματος - Λευκώγεια.

Αναφέρεται στην επαρχ. Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Lefogia potamo (sic) από τον Καστροφύλακα (K176) Lefcogia με 86 κάτ. το 1583, και (K184) με 132 οφειλόμενες αγγαρείες. Στο Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Lefcogia το 1630, και στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Lefkoya με 14 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, σ.128).

Στην αιγυπτιακή απογραφή .τού 1834 αναφέρεται Levkòîa (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 30 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Φοίνικος με 230 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 243 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου με 288 κάτ. το 1928 με 314, το 1940 με 329 το 1951 με 276, το 1961 με 242 και το 1971 με 211 κάτ. Στην κοινότ. υπάγεται και ο οικισμός Γιαννιού με 95 κάτ.

Το όνομα είναι γεωφυσικό. Από τη λευκή γή τής περιοχής, που στην Κρήτη λέγεται σήμερο **άσπρουγας.**

Λιά. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K94) Glià με 42 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 123) Glià.

Δεν αναφέρεται σε άλλες νεότερες απογραφές. Η θέση του είναι άγνωστη. Λιά(ς) = Ηλίας.

Λιβάδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Αξού, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 73, υψ. 470 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 48,5 χλμ. Διαδρομή Αξός - 2,5 χλμ. ΒΑ - Λιβάδα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1920 Λειβάδα στην κοινότητα Αξού με 62 κάτ. το 1928 με 65, το 1940 με 86, το 1951 με 80, το 1961 με 74, και το 1971 με 84 κάτ.

Λιβάδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ.640 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως τού Αγριλέ. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου από το Fr. Barozzi (f°29v) Livadha και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Livadha το 1630. Επειδή δεν τονίζεται είναι αμφίβολο εάν εννοούν τη Λιβάδα ή το Λιβαδά, δυό οικισμοί που υπάρχουν και σήμερο στην ίδια επαρχία και στην ίδια περιοχή.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Livadhes (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 8 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Λειβάδα στο δήμο Καμπανού με 66 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 93 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Ροδοβάνι με 62 κάτ. το 1928 με 123, το 1940 με 165, το 1951 με 108, το 1961 με 93 και το 1971 με 94 κάτ. Εκκλησία τού Αγ. Προκοπίου, ιστορημένη με παράσταση τιμωρίας κολασμένων (Gerola, Monumenti Veneti, II, σ.342). Στο κρητικό γλωσσικό ιδίωμα το όνομα **λιβάδα**, η, είναι μεγεθυντικό τής λ. **λιβάδι**.

Λιβαδά, ο **Λιβαδάς**, ο. Οικισμός τής κοινότητας-Σούγιας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 52, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 66,7 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη - Καμπανού - Ροδοβάνι - Μονή - Λιβαδάς.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K239) Lavadá — προφανώς λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή — με 77 κάτ. το 1583. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 [illegible] Livadhá (Pashley, Travels in Crete II, 309) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρετα **Λειβαδα** στο δήμο Καμπανού με 105 κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο με 129 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Λειβαδάς στην κοινότητα Σούγιας με 132 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Μονής με 155, το 1940 με 154, το 1951 με 90 το 1961 με 87 και το 1971 με 65 κάτ. Καταστράφηκε από τους Γερμανούς το 1943.

Το τοπωνύμιο είναι μάλλον ανδρωνυμικό, από τον πρώτο οικιστή Λιβαδά, κοινό επώνυμο και σήμερο.

Λιβαδάκια, τα. Οικισμός, ο οποίος αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f° 26r) Livadachia, από τον Καστροφύλακα (K173) Livadachia με 13 κάτ. και (K183) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Livadia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται.

Λιβάδι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 26, υψ. 440 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση, βορείως από το Βουτά. Από τον Καστροφύλακα αναφέρεται (K224) ο οικισμός στον μεγεθυντικό Livadia στην επαρχία Σελίνου με 15 οφειλόμενες αγγαρείες, που, υποθέτω, αναφέρεται στον οικισμό Λιβάδι. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο λήμμα Πελεκάνος μαζί με τούς οικισμούς Καλιτσουνιανά (το χωριό τών Καλλιτσουνάκηδων) Βαρσουνιανά, Βουτάς και Φραμένο στο δήμο Παλαιόχωρας με 126 Χριστιανούς και 43 Τούρκους κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικώς. Το 1920 Αναφέρεται Λειβάδι στην κοινότητα Βουτά με 42 κάτ. το 1928 με 35, το 1940 Λιβάδιον με 57, το 1951 με 48, το 1961 με 38 και το 1971 με 49 κάτ.

Λιβάδια, τα. Μεγάλο χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 1215, υψ. 600 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44 χλμ. Διαδρομή: Πέραμα Αγ. Σίλας - Δαμαβόλου - Αλιάκες - Αγ. Ιωάννης Λιβάδια.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Livadhia, από τον Καστροφύλακα (K175) Livadhia με 669 κάτ το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Livadia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Livadye με 106 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 130). Το 1881 δεν αναφέρεται, εκτός εάν εννοούν τα Λιβάδια — όπως πιστεύω — με το λήμμα **Λειβάδα**, που αναφέρεται στο δήμο Γαράζου με 473 κάτ. Υπάρχει όμως και άλλος μικρότερος οικισμός στην ίδια επαρχία, η Λιβάδα, κοντά στην Αξό.(βλ. λήμμα). Το 1900 αναφέρεται Λιβάδια στο δήμο Γαράζου με 528 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 608 κάτ. το 1928 με 648, το 1940 με 710, το 1951 με 807, το 1961 με 772, και το 1971 με 946 κάτ. Είναι από τα λίγα χωριά τής Κρήτης, που παρατηρείται αύξηση τού πληθυσμού τα τελευταία χρόνια.

Τα Λιβάδια είναι από τα σπουδαιότερα ποιμενικά χωριά τού Μυλοποτάμου, με 28-30 χιλιάδες αιγοπρόβατα παραγωγής. Αλλά οι κάτοικοι ασχολούνται και με τη γεωργία. Υπολογίζεται σε 400-500 χιλιάδες τόννους η παραγωγή τής σταφίδας σουλτανίνας. Η μόδα τής αναβίωσης τής οικιακής υφαντουργίας, κυρίως γιά είδη τουριστικής κατανάλωσης, έχει επικρατήσει και στα Λιβάδια.

Οι Λιβαδιώτες πήραν μέρος στην επανάσταση τού 1866, με οπλαρχηγό το χωριανό τους Ιωάν. Σωπασή ή Κούβο. (Βλ. Στέργ. Μανουρά, Τα Λιβάδια Μυλοποτάμου, Αθήνα, 1977).

Στα Λιβάδια Μυλοποτάμου συνήλθε η Γενική Συνέλευση τών Κρητών το Σεπτέμβριο 1868 και υπόγραψε ψήφισμα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, με το οποίο ζητούσαν:

Α΄. Αυτόνομο Ηγεμονία τής Κρήτης.
Β΄. Σημαία δική της.
Γ΄. Μεικτό επιτόπιο στρατό με συμμετοχή αναλόγως τού πληθυσμού.
Δ΄. Ουδετερότητα τής Κρητικής Πολιτείας.
Ε΄. Οι συνθήκες τού Οθωμανικού κράτους να μην επιβαρύνουν την Κρήτη.
ΣΤ΄. Φόρος προς την Υψηλή Πύλη, άπαξ προσδιορισθησόμενος, δεν θα καταβάλλεται επί 10 έτη, γιά τις ζημίες τού πολέμου.
Ζ΄. Συνταγματικό Πολίτευμα κ.λπ.

(Βλ. Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, νέα έκδοση σ. 2398).

Λιβάδια, τα. Παλαιός οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Livadhia, από τον Καστροφύλακα (K99) Livadia με 96 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Livadia το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Livada με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 118). Έκτοτε δεν αναφέρεται σε καμμιά νεώτερη απογραφή, που σημαίνει, ότι καταστράφηκε. Σήμερο σημειώνεται στον ελληνικό χάρτη τής περιοχή **Λειβάδια** μετόχι, σε μικρή απόσταση ανατολικά τής μονής Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη.

Ο οικισμός Λιβάδια Μονοφατσίου ήταν φέουδο τού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1332, ενοικιασμένο από το Γεώργ. De la Pórta. Το 1450 ενοικιαστής του είναι ο Στέφ. Foscarini. Τούς τελευταίους αιώνες 16ο και 17ο είναι φέουδο τών Λαγγουβάρδων — που βοήθησαν γιά την ίδρυση τής μονής τού Αγ. Γεωργίου Επανωσήφη — και τα ερείπια τού πύργου των σώζονται

πάνω σε λόφο που εδέσποζε στο χωριό. (Βλ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. Θεσσαλονίκη 1967, σ.187).

Λιβαδιώτης, ο. Μετόχι τής μονής Οδηγήτριας, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Βρισκόταν στην πεδιάδα τής Μεσαράς. Στο χάρτη σημειώνεται **Λειβαδιώτης μετόχι** σε μικρή απόσταση βορείως τής Πόμπιας, στο δρόμο προς Μοίρες. Έχει ιστορικό ενδιαφέρον, σχετικά με την ενέδρα τών Τούρκων γιά την εξόντωση τού αρχηγού τής Μεσαράς το 1830 Νικολάου Μαλικούτη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.171,1120). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Λιβανιανά, τα. Οικισμός τής κοινότ. Ανώπολης επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 44, υψ. 250 μ. κοντά στη θάλασσα, βορειοδυτικά από τον όρμο τού Φοίνικα. Ο Pashley (Travels in Crete, II, 257) τον αναφέρει λανθασμένα Livadhianà, ενώ στην απογραφή 1834 που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο σ.311, τον αναφέρει σωστά Livanianà με 20 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται στο δήμο Ανώπολης, μαζί με τούς άλλους οικισμούς, έδρα τού δήμου, που αριθμούσε συνολικά 756 Χριστιανούς κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 126 κάτ. αλλά η έδρα τού δήμου ήταν στην Ανώπολη.

Το 1920 είναι στην κοινότητα Ανώπολης με 73 κάτ. το 1928 με 73, το 1940 με 92, το 1951 με 77, το 1961 με 74 και το 1971 με 59 κάτ.

Και τα Λιβανιανά, όπως και όλα τα χωριά τών Σφακίων, καταστράφηκαν, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης τού Δασκαλογιάννη το 1770. Ο Μπάρμπα Παντζελιός κλαίει το χαμό του με τούς παρακάτω στίχους:

...Λιβανιανά κι Ανώπολη, Μουρί και Κομητάδες,
πού είναι τα κονάκια σας, χαμόσπιτα κι οντάδες;
...Ούλα γενήκαν τρόχαλος και ποιός να τ' ανακτήσει,
που πιάσαν οι νοικοκυροί Ανατολή και Δύση!...

Λιγιδές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βαρυπέτρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 160, υψ. 65 μ. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην κοινότητα Βαρυπέτρου με 55 κάτ., το 1951 με 71, το 1961 με 77 και το 1971 με 137 κάτ.

Λιγόρτυνος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 578, υψ. 380 μ. Βρίσκεται στο 40 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο -Χάρακα.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος Legordine αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271. Τότε ήταν φέουδο τού λατινικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως και τα χωριά τής περιοχής Gypsea και Pirgo, τα οποία είχε ενοικιάσει ο Giacomo Mudacio. (Βλ. το συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana a Creta, Torino, 1942 σ.75, και Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. Θεσσαλονίκη, 1967, σ.190).

Σε άλλο συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano αναφέρεται Ligardino. (Βλ. Raim. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.91). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1399 Ligortinos, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc σ.382).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Ligortino, από τον Καστροφύλακα (K99) Ligortino με 193 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Ligh-ortino το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Ligortino με 29 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Ligórtyno (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τεφέλι με 3 Χριστιαν. και 163 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Χάρακα με 28 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Τεφέλι με 52 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότ. με 291 κάτ. το 1940 με 407, το 1951 με 500, το 1961 με 624 και το 1971 με 577 κάτ. ως επί το πλείστον Μικρασιάτες.

Αρχαία ευρήματα στην περιοχή τής Λιγόρτυνος Υστερομινωικής περιόδου βρίσκονται στο Μουσείο τού Λούβρου. (Βλ. Αικ. Μαυριγγιαννάκη, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1974, σ.45). Ο Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.74) αναφέρει μιά παλαιά κρήνη στη Λιγόρτυνο πολυμήχανου τεχνίτη, και νομίζει, ότι μάλλον πρόκειται γιά ένα νυμφαίο ρωμαϊκής εποχής, που διέφυγε την προσοχή τών αρχαιολόγων. Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό.

Ας σημειωθεί ότι αναφέρεται το τοπωνύμιο και ως οικογενειακό επώνυμο, το 1320. Nicolett Ligorhini (βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.198). Η Μάρθα Αποσκίτου αναφέρει («Κρητικά Χρονικά» ΙΔ΄ σ.148) ότι το τοπωνύμιο Λιγόρτυνο αναμφισβήτητα συνδέεται με το αρκαδικό όνομα **Λυκόρτας**.

Λίγκρες, οι. Παλαιός οικισμός στην περιοχή Κεραμέ, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Με το ίδιο όνομα αναφέρεται και ο μικρός ποταμός, που διαρρέει την κοιλάδα τού Δριμίσκου και χύνεται λίγο ανατολικότερα από τις εκβολές τού Κουρταλιώτη ποταμού. Τον αναφέρει ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.39) Ligres, fiume che macina molini et ha acqua

continua. Δηλαδή, κινεί μύλους, τρέχει συ... και έχει καλό νερό. Το όνομα πήρε από το ... που πρέπει να ήταν κοντά του — ή το χωριό ... από το ποτάμι.

Οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ... από το Fr. Barozzi, (f°26v) Lingres, από τον ...φύλακα (K174) Lingres με 31 κάτ. το 1583 και ... με 36 οφειλόμενες αγγαρείες. Και από το Βα... (Μνημεία κ.λπ. V, σ.130) το 1630.

...τουρκική απογραφή τού 1659 Ligrez με 11 ... (N. Σταυριν. Απογραφ. Πίνακες «Κρ. Χρ.» ... 128).

...απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Αγαλιανού** ... Λίγκρες με 75 κάτ. στο δήμο Αγ. Πνεύματος, και ... 1900 στον ίδιο δήμο με 117 κάτ. Το 1920 αναφέρεται ... κοινότητα Κεραμέ με 9 κάτ. το 1928 με 9 κάτ. Το ... και έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ο φίλος Μ.Μ.Παπαδάκης, δικηγόρος με πληροφό... (επιστολή του 30-9-1969) ότι το χωριό ακούεται ... Λίγκρες και όχι Λίγρες. Κατοικούσε σ' ... και μόνο οικογένεια Βλατά και είχε 11 σπίτια. Μόνο οι ανύπανδρες γυναίκες ήταν από άλλα χωριά ... όλοι οι άλλοι ήταν τής ίδιας οικογένειας, μέλη ... οποίας, λέγεται, έκτισαν τη μονή τών Βλατάδων ... Θεσσαλονίκη.

Λιοπιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχ. Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ. 580 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή ... 1920 στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων Ληδιανά ... 40 κάτ. Το 1928 γράφεται Ληδιανά με 38 κάτ. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται, ενώ αναφέ... το 1961 με 59 και το 1971 με 36 κάτ.

Λιθίνες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ... Λασιθίου, κάτ. (1981) 459, υψ. 250 μ. Απέχει από ... πόλη Σητείας 25 χλμ. στο νότιο οδικό άξονα τής ...ρήτης, Σητεία - Ρέθυμνο. Διαδρομή: Σητεία - Πι...οκέφαλο - Μαρωνιά - Παπαγιαννάδες - Λιθίνες. Από την Ιεράπετρα απέχει 36,7 χλμ.

Η αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται ... έγγραφο τού 1369 Lithines, turma de Sithia, φέουδο που το διεκδικεί ο Georgius Belli (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.42).

Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°22r) Lithines, από τον Καστροφύλακα (K138) Lithines με 175 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Lithines το 1630. Στην τούρκικη απογραφή 1671 αναφέρεται Litinez με 15 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β. σ. 133). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lithines (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 15 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Λιθίναις** στο δήμο Χαντρά, με 355 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Ιτρaισού με 490 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 456 κάτ. το 1928 με 440, το 1940 με 538, το 1951 με 545, το 1961 με 585 και το 1971 με 535 κάτ.

Το 1828 οι Επαναστάτες με τον Πρωτοπαπαδάκη, το Γεώργ. Τσουδερό και τον Παν. Ζερβουδάκη, με 2500 άνδρες, οι περισσότεροι χωρίς όπλα, προσβάλαν το χωριό Ρουκάκα. Οι Τούρκοι τού χωριού έφυγαν και πήγαν στις Λιθίνες, όπου κλείστηκαν μαζί με τούς Τούρκους τών Λιθινών στον εκεί τριόροφο οχυρό πύργο, 140 ένοπλοι και 250 γυναικόπαιδα. Οι Επαναστάτες τούς πολιόρκησαν στον πύργο δυό μέρες. Οι Τούρκοι από τον πύργο σκότωσαν 14 επαναστάτες. Και θα συνεχιζόταν η φθορά τών επαναστατών. Αλλά ο Τσουδερός άνοιξε μιά τρύπα στον τοίχο τού πύργου και έβαλε μέσα ένα σταμνί γεμάτο μπαρούτι και με ένα κομμάτι φυτίλι το άναψε. Ο πύργος δεν γκρεμίστηκε. Αλλά πήραν φωτιά τα ξύλινα πατώματα τού πύργου, και δημιούργησαν πανικό στούς πολιορκούμενους. Προσπάθησαν να σβήσουν τη φωτιά αλλά δεν είχαν νερό. Βρήκαν στον πύργο ένα πιθάρι γεμάτο.

Νόμισαν πως ήταν νερό και έχυσαν αρκετό στα καιόμενα ξύλα. Αλλά το νομιζόμενο νερό ήταν «ρακί», οινόπνευμα πολλών βαθμών, και το αποτέλεσμα υπήρξε αντίθετο από το αναμενόμενο. Σε λίγη ώρα όλοι είχαν γίνει κάρβουνα, εκτός από μιά γυναίκα, η οποία είχε την τόλμη να πηδήξει επάνω σε παπλώματα που της είχαν στρώσει οι επαναστάτες και να σωθεί. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα τού περί αυτονομίας τής Ελλάδας πολέμου τών Κρητών, σ.461).

Στις Λιθίνες διατηρείται η βυζαντινή εκκλησία τής Παναγίας τής «Λιθινιώτισσας», ιστορημένη, αλλά οι τοιχογραφίες της είναι καπνισμένες. Θεωρείται θαυματουργή και η παράδοση αναφέρει πολλά θαύματα. (Βλ. Τουριστικό Οδηγό τής Νομαρχίας Λασιθίου, σ.276). Εκκλησία τού Αγίου Αθανασίου. Κτητορική επιγραφή στον τάφο τού κτήτορα, που βρίσκεται μέσα στο ναό, αναφέρει:
...Ανεκαινήσθει ο θείος και πάνσεπτος ναός ούτος τού εν αγίοις πατρός ημών Αθανασίου αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας διά συνδρομής και κόπου και εξόδου τού ευγενούς άρχοντος αφέντου Γεωργίου Βλάχου... ΑΦΠΖ΄. (1587) (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV,590 και Στ. Ξανθουδίδη Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.81).

Κατά τον Εμμ. Αγγελάκη, (Σητειακά Α΄ σ.13 και Β΄, σ.98 και τον Μ. Καταπότη, «Μύσων» τόμ. Α΄, σ.198) οι Λιθίνες είναι κτίσμα τής βυζαντινής οικογένειας τών Λίτινων ή Λίθινων, μιά από τις 12 βυζαντινές οικογένειες, που αποίκησαν την Κρήτη το 1182, επί Αλεξίου τού Κομνηνού. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β΄, σ.44). Αλλά το τοπωνύμιο Λιθίνες, όπως και τόσα άλλα τής Κρήτης, είναι αρχαίο ελληνικό, τυπικώς και φθογγικώς αλώβητο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.400).

Λιθόμαντρα, η. Μικρός οικισμός (μετόχι) τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 7, υψ. 280 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το Φινοκαλιά. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1920 στην κοινότητα Φινοκαλιά με

22 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης με 8 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Λικάστη, η. Προάστειον (prastrum) τού Χάντακα. Το Μάρτιο τού 1212 ο δόγης Pietro Ziani επικύρωσε στη μονή τής Παναγίας τού Σινά, τα επόμενα αγαθά (beni) κτήματα, τα οποία κατείχε ήδη στην Κρήτη από την εποχή τών Βυζαντινών (Grecorum tempore)- ...*προάστειον di Licasti* με ένα αμπέλι...(Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, p.14). Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Λικοτιναρά, η. (και **Λικοτιναρέ** κατά το τοπικό ιδίωμα). Οικισμός τής κοινότητας Σελιών, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ. 290 μ. Απέχει από τα Χανιά 31,4 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες -Τσιβαράς - Βάμος - Λιτσάρδα - Σελιά - Λικοτιναρά, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα τού κόλπου Αλμυρού.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται, μαζί με άλλους οικισμούς τής περιοχής Likotinarà (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 300 χριστιαν. και 25 τούρκ. οικογένειες, όλοι οι οικισμοί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βάμου με 168 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 214 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Σελιών με 156 κάτ. το 1928 με 167, το 1940 με 156, το 1951 με 125, το 1961 με 129 και το 1971 με 63 μόνο κάτ.

Λιλιανώ(ν), το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 98, υψ. 380 μ. Απέχει, νοτίως, από το Καστέλι Πεδιάδας 3,5 χλμ. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Luliano με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 116), που σημαίνει, ότι υπήρχε τη Βενετοκρατία. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lulianó (Pashley, Travels in Crete, II, 319), με 3 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λιλιανώ** στο δήμο Καστελίου με 93 κάτ. Το 1900 γράφεται Λιλιανών, είναι στον ίδιο δήμο με 142 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ληλιανά, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 152 κάτ. το 1928 γράφεται Λιλιανό στην κοινότητα Μουκτάρων με 159 κάτ. το 1940 Λιλιανόν με 183, το 1951 με 146, το 1961 με 186 και το 1971 έμειναν 112 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι ανδρωνυμικό. Είναι το χωριό τής οικογένειας τών Λιλιανών και συνεπώς η σωστή γραφή είναι η αρχική Λιλιανώ(ν).

Στο χωριό υπάρχει μιά παλαιά βασιλική, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη. Αποτελείται από τρία κλίτη από τα οποία υψηλότερο είναι το κεντρικό. Μεταξύ τών επικοινωνούν με τόξα οξυκόρυφα, που υποβαστάζονται από κολόνες με κιονόκρανα ιωνικού ρυθμού. Μπροστά είναι ο νάρθηκας, κάθετος, χαμηλότερος, ανοικτός, με μεγάλο τόξο μπροστά. Η πόρτα τής εκκλησίας, όπως και τα παράθυρα, είναι οξυκόρυφα. Η εκκλησία είναι κτισμένη με πελεκητές πέτρες, παρμένες από παλιότερα κτήρια. Η οικοδομή παρουσιάζει αρχαϊκή όψη, μα η ίδρυση τής εκκλησίας δεν μπορεί να είναι προ τού 12ου ή 13ου αιώνα. Είναι το τελευταίο δείγμα ναού, κτισμένου πάνω στα σχέδια τών πιό αρχαίων βασιλικών, που άρχισε να εγκαταλείπεται από τότε. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol II, p.193).

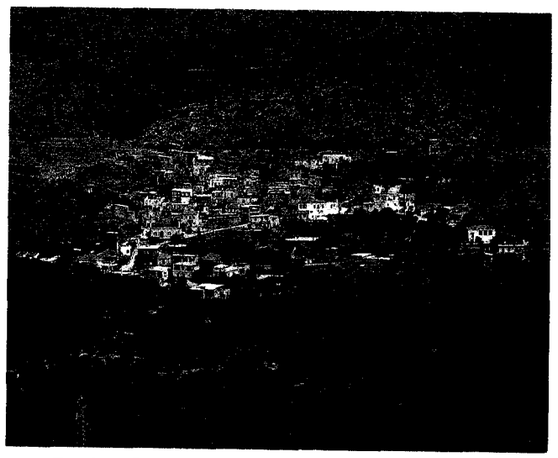
Λιμένας Χερσονήσου, βλ. Χερσονήσου Λιμήν.

Λίμνες, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 528, υψ. 200 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 10,7 χλμ. και από τη Νεάπολη 3,8 χλμ. Γραφικό χωριό με τα περιβόλια και τούς ιδιότυπους ανεμομύλους γιά την άντληση τού νερού από τα πηγάδια, μέσα στούς κήπους και τούς ελαιώνες. Το όνομα εξηγεί τη θέση τού οικισμού. Κοντά στο χωριό είναι η βυζαντινή εκκλησία τού Αγ. Ιωάνου τού Ευαγγελιστή με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες διαφορετικών τεχνοτροπιών, τού 14ου και τού 15ου αιώνα. (Βλ. Μαν. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ.63). Στις Λίμνες είναι επίσης η εκκλησία τού Ταξιάρχου Μιχαήλ τών αρχών, τού 17ου αιώνα, όπως αναφέρεται στην παρακάτω κτητορική επιγραφή:

Οικοδομήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός ούτος τού Ταξιάρχου Μιχαήλ εκ βάθρων γής, δι εξόδου και κόπου Νικοδήμου μοναχού τού Χασάνκι, Έτη από κτίσεως κόσμου ΖΡΙΔ΄ (=7114=1605) (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, 522).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248 Limene, medietas casali, que valet anuatim yperpera XXXIII που σημαίνει ότι το μισό χωριό αποδίδει 33 υπέρπυρα. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων κ.λπ. σ.190, 40, 41).

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Limnes, από τον Καστροφύλακα (K126) Limnes με 587 κάτ. το 1583, από το

Εικ. 241. Το χωριό Λίμνες Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου)

Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.126) Limnes το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Limyez με [illegible] (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 134). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται, μαζί με τα γειτονικά χωριά τής περιοχής, Lémnes (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 80 χριστιαν. και 80 τούρκ. οικογένειες όλα μαζί. Οι περισσότεροι Τούρκοι κατοικούσαν στο Χουμεριάκο. Το 1881 αναφέρεται **Λίμνες** στο δήμο Χουμεριάκου με 796 κάτ. και τα μετόχια Μαρουλάς (Λουσέστρο, Δράκου, Κερατίδια, Αγία Παρασκευή, Άγ. Γεώργιος, Δυό Πρίνοι, Ελληνικά, Κατσίκι, Κουφός, Λάκκος, Ραΐνιδω, και Χοιροβοσκός, όλα ανατολικά τών Λιμνών) με 204 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 803 κάτ. και τα μετόχια 371 κάτ.

Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 915 κάτ. Τα σπουδαιότερα μετόχια αναφέρονται ονομαστικά (Βλ. Λήμματα). Το 1928 με 880 κάτ. το 1940 με [illegible] το 1951 με 840, το 1961 με 760 και το 1971 με 616 κάτ.

Λιμνη, η. Οικισμός τής κοινότητας Έλους, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 103, υψ. 540 μ. Απέχει από τα Χανιά 58,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. προς Κίσαμο - Καλουδιανά -Τοπλού - Μύλοι - Βλάτος - Ρογδιά - Λίμνη.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135 Limni το 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννέα Χωρίων με 99 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 121 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Έλους με 161 κάτ. το 1928 με 191, το 1940 με 255, το 1951 με 193, το 1961 με 198 και το 1971 με 163 κάτ.

Λίμνη, Οικισμός τής κοινότητας Ζουνάκι, επαρχ. Κισσάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 175, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 25,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 16,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο, Καλυδοσχώρι - Ζουνάκι - Λίμνη.

Πρώτη φορά απαντάται **Λίμνη - Κερατίδι** στην απογραφή τού 1920, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 152 κάτ., το 1928 η Λίμνη - Κερατίδι είναι στην κοινότητα Νέου Χωριού με 168 κάτ. Το 1940 αναφέρεται μόνο Λίμνη στην κοινότητα Μουρνιών (;) με 172 κάτ. το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Ζουνάκι με 210 κάτ. το 1961 με 235 και το 1971 με 185 κάτ.

Ο οικισμός είναι παλαιότατος. Το 1577 αναφέρεται Κερατίδα - Λίμνη κ.λπ. (Βλ. και λήμμα Κερατίδα).

Λιμοχώρι, το. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) Limoghori, από τον Καστροφύλακα (K101) Limocori με 58 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Limochori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Σε τούρκικο έγγραφο τού 1659 αναφέρεται το **μετόχι Κιμνοχώρ** (ο Σταυρινίδης το μεταγράφει Λιμνοχώρι), στην περιοχή τού χωριού **Σίλαμος**. (Ν. Στ. Μεταφράσεις, τόμ. Β΄, σ.155). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρχανών, **Στεργιανώ** και **Λιμοχώρι** με 32 Τούρκους κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται μόνο το Στεργιανώ. Οι Τούρκοι κάτοικοι τού χωριού έφυγαν και το χωριό ερημώθηκε και δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές.

Λιμπιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Λουσακιές, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 37, υψ.180 μ. Αναφέρεται και στην απογραφή 1951 Λιμπιανά στην ίδια κοινότητα με 42 κάτ. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή προγενέστερη ή μεταγενέστερη.

Λισός, η. ή Λίσσος, ή Λίσσα. Αρχαία, μικρή παραθαλάσσια πόλη στον όρμο τού Αϊ Κυρ(ια)κού, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, 3 μίλια δυτικά τής Σούγιας, σε ωραιότατη θέση. Είχε σπουδαιότατο Ασκληπιείο, χάρη στην πηγή ιαματικού νερού.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφικά, ΙΙΙ, 15,3) *Λισσός*. Στούς Σταδιασμούς (332) *από Σύβης εις Λισσόν στάδιοι λ΄* (=30) *Στο Συνέκδημο τού Ιεροκλέους* (650,16) *Λισσός*. Σκύλαξ (Περίπλους XLVII): *Κυδωνία...προς βορέαν εν μεσογεία δε Έλυρος πόλις· προς νότον δε Λίσσα πόλις και λιμήν παρά Κριού Μέτωπον.* Στις Notitie Graecae episcop: αναφέρεται ο *Λισσού* (επίσκοπος). Αναφέρεται επίσης στο 9ο Τακτικό τών Αρχών τού 9ου αιώνα *ο Λίσσου* 20ος.

Η θέση της δεν ήταν γνωστή. Πρώτος ο Pashley (Travels in Crete, II, 90, 91), που επισκέφτηκε το χώρο το 1834, διαπίστωσε, ότι τα ερείπιά τής αρχαίας πόλης στην περιοχή τού Αϊ Κυρκού, ανήκουν στη Λισσό. Ήταν ένα από τα επίνεια τής Ελύρου και είχε πλουτίσει από το εμπόριο και το ψάρεμα. Γι' αυτό μόνο η Λισός και η **Υρτακήνα** είχαν κόψει χρυσά νομίσματα. Με τον εμπορικό και τον ψαράδικο στόλο της είχε γίνει γνωστή στα παράλια τής Αφρικής και ο βασιλιάς τής Κυρηναϊκής **Μάγα** υπολόγιζε πολύ στη συμμαχία τών **Ορείων**. (Βλ. σχετική επιγραφή σε στήλη Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, p.211). (**Ορεινά** λεγόταν παλαιότερα η επαρχία Σελίνου).

Χάρη στο ιαματικό νερό τής πηγής της, υπήρξε σημαντικό κέντρο υδροθεραπείας. Γι' αυτό υπήρχε και εδώ σπουδαίος και πλούσιος ναός τού Ασκληπιού. Η Λισός ήκμασε στη δωρική αλλά κυρίως στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή περίοδο. Μερικοί (Κριάρης, Ιστορία τής Κρήτης, Α΄ 214) αναφέρουν, ότι κατοικούνταν και στην περίοδο τής Βενετοκρατίας. Αλλά είναι απίθανο, γιατί δεν αναφέρεται σε κανένα από τούς γνωστούς καταλόγους τών χωριών τής Κρήτης.

Το 1957 κάποιος ιδιώτης, Λουγιάκης, ζητώντας να βρεί την αρχαία πηγή τού ιαματικού νερού τής Λισού,

έσκαψε ακριβώς πάνω στο χώρο, όπου ήταν το Ασκληπιείο. Και αντί νερού βρήκε πηγή από πολλά αγάλματα, αναθηματικά αφιερώματα στη θεά Υγεία, γιά να θεραπεύσει τούς προσφέροντας ή δείγματα ευχαριστίας ύστερα από τη θεραπεία.

Ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Νικ. Πλάτων έκαμε ανασκαφή στη θέση αυτή και αποκάλυψε το ναό τού Ασκληπιού. Ήταν ένας δωρικός ναός απλού τύπου, κτισμένος με πολυγωνικές πελεκημένες πέτρες από πωρόλιθο. Οι επάνω σειρές είχαν μετακινηθεί, τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν διασκορπισμένα μακρυά από τη θέση τους, τα αγάλματα σε κακή κατάσταση, τα περισσότερα χωρίς κεφαλή. Όλα αυτά δείχνουν, ότι ο ναός καταστράφηκε από σεισμό. Βρέθηκαν περί τα 20 αγάλματα μικρά και μεγάλα, μερικά σε φυσικό μέγεθος, τού Ασκληπιού, τής Υγιείας, τού Πλούτωνος και προσώπων αφιερωμένων στο θεό, παιδιών, κοριτσιών και αγοριών, γιά να τα θεραπεύσει ο θεός, ή ως δείγμα ευχαριστίας. Ένα αγόρι κρατούσε στον ώμο του ένα λαγό, κορίτσια κρατούσαν περιστέρια. Βρέθηκαν επίσης πολλά ενεπίγραφα βάθρα αγαλμάτων, που μνημονεύουν την ανάθεσή των στον Ασκληπιό ή στην Υγιεία. Μιά επιγραφή στο βάθρο αγάλματος τού Ασκληπιού, τού Γ΄ αιώνα π.Χ., έλεγε σε κείνους που πρόσφεραν τις θυσίες: *Τών κρεών ούκ αποφορά, το δέρμα τώ Θεώ.* Δηλαδή το κρέας τών θυσιαζομένων ζώων πρέπει να τρώγεται επί τόπου και το δέρμα να αφιερώνεται στο θεό.

Το κύριο άγαλμα τού Ασκληπιού βρέθηκε παλαιότερα, αλλά οι χωρικοί το έκαμαν κομμάτια, γυρεύοντας μέσα του θησαυρό! Σε καμμιά άλλη πόλη τής Κρήτης, εκτός από τη μεγαλούπολη Γόρτυνα, δεν βρέθηκαν τόσα πολλά γλυπτά. Αυτό πιστοποιεί τη σημασία και τον πλούτο τού Ασκληπιείου τής Λισού. Ανάμεσα στα αφιερώματα είναι και ένα μικρό φίδι χρυσό, με την επιγραφή *ΑΣΚΛΑΣ*, που εκπροσωπούσε το αγαθοποιό θεραπευτικό πνεύμα και ονομαζόταν **ασκάλαβος**, απ' όπου ετυμολογείται και το όνομα **Ασκληπιός** = θεός τών φιδιών, και γι' αυτό παριστάνεται στα αγάλματα με φίδι, που έχει καθιερωθεί και ως έμβλημα τής Ιατρικής. Στα Ασκληπιεία συντηρούσαν ζωντανά φίδια και όταν ιδρύονταν ένα Ασκληπιείο ήταν απαραίτητο να μεταφέρουν ιερό φίδι από άλλο ασκληπιείο. Στις περισσότερες από τις θαυματουργικές θεραπείες στα Ασκληπιεία το φίδι έπαιρνε ενεργό μέρος. Επίστευαν, ότι έγλυφε τις πληγές και...γονιμοποιούσε τις στείρες γυναίκες! Είναι γνωστό βέβαια, ότι το φίδι και στη μινωική θρησκεία είχε ιδιαίτερη θέση.

Το δάπεδο τού ναού ήταν στρωμένο με μωσαϊκό από λεπτές πολύχρωμες ψηφίδες με πολύπλοκα γεωμετρικά σχέδια, μέσα σε μαιανδρικά πλαίσια και με εικόνες ζώων. Η Λισός είχε επίσης υδραγωγείο και θέατρο, διαμέτρου 78 ποδών (Pashley, II, 78, 87, Spratt, II, 241) ως και ευρύχωρες θέρμες, ρωμαϊκών χρόνων. Ο Spratt είδε επίσης — τα μέσα τού 19ου αιώνα —μερικά μεγάλα οικοδομήματα και πολλούς κτιστούς νεκρικούς θαλάμους, το πιό εντυπωσιακό νεκροταφείο τής αρχαίας Κρήτης.

Η ιερότητα τού χώρου τής Λισού συνεχίστηκε και στη χριστιανική περίοδο. Την Α΄ Βυζαντινή περίοδο ήταν έδρα επισκόπου, αφού αναφέρεται στην Πολιτική Γεωγραφία τού Ιεροκλέους το 528 και στα Τακτικά 8 και 9 τών αρχών τού Θ΄ αιώνα («Κρητικά Χρονικά» Ζ΄, 464 πίνακες). Αυτό άλλωστε πιστοποιούν και τα λείψανα δυό παλαιοχριστιανικών βασιλικών, που σώζονται στη Λισό. Στο ιερό βήμα τής μιάς κτίστηκε σε νεώτερη περίοδο η μικρή εκκλησία τής Παναγίας που βλέπομε σήμερο. Στο ιερό βήμα τής άλλης τού Δ΄ ή Ε΄ αιώνα κτίστηκε η σημερινή εκκλησία τού Αϊ Κυρκού. Και οι δυό εκκλησούλες ήταν τοιχογραφημένες αλλά ελάχιστα υπολείμματα σώζονται.

Στο Τακτικό 3 τού Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου τού 980 δεν αναφέρεται επίσκοπος Λισού. Πιθανόν να καταστράφηκε κατά την Αραβοκρατία και δεν ανοικοδομήθηκε πιά.

Η Λισός είχε δικά της νομίσματα που είχαν από το ένα μέρος κεφαλή τής Αρτέμιδος και από το άλλο δελφίνι και τη λέξη *ΛΙΣΙΩΝ*. Είχε επίσης συμμαχία με την **Υρτακήνα** και έκαναν τις συναλλαγές των με κοινό νόμισμα, που είχε από το ένα μέρος δελφίνι ή περιστέρι με ανοικτά φτερά και από το άλλο άστρο με 8 ακτίνες και τη λέξη *Λ(ΙΣ)ΙΟ(Ν).* (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, p.211).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ν. Πλάτωνος**, Τα Ασκληπιεία στην Κρήτη, «Κρητική Εστία» τ.8. σ.19 εξ. — **τού ίδιου**, Τα Ασκληπιεία στην Κρήτη, «Περιηγητική», Ιούνιος 1962, σ.12 — **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, σ.503 — **Ν. Ε. Παδουβά**, Παλιοχριστινιανικαί βασιλικαί τής Δυτικής Κρήτης, «Κρητ. Εστία» τεύχ.66, σ.5 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, 273 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ.85,86 — «Κρητικά Χρονικά» ΙΑ, 336, ΙΒ΄, 465, — «Χρυσαλλίς», τόμ. Γ΄, 1865, φύλ. 62 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 87, 90, 91 — **T.A.B.-Spratt**, Travels and Researches in Crete, II 240 —**Savignoni**, Monumenti Antichi 1901 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 368, 370 — **P. Faure**, La Crète aux cent villes Κρητ. Χρονικά, ΙΓ΄ 196 — **Cornelius**, Creta Sacra, I, 235 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne 198, 222 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, p.211).

Λίσταρος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κουσέ, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 45, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 66 χλμ. Διαδρομή: Πόμπια - Κουσές - Λίσταρος.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Καινούργιου

[illegible] Fr. Barozzi, (f°23v) Listaro, από τον Καστροφύλακα (K103) Glistaro, με 72 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Glistaro το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή τού 1834 αναφέρεται Listaro (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 6 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λίσταρος** στο δήμο Μονοφατσίου με 76 κάτ. Το 1900 ο Λίσταρος, είναι στον ίδιο δήμο με 92 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Λήσταρος, στην κοινότητα Κουσέ με 137 κάτ., στην επόμενη τού [illegible] αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται Λίσταρος στην κοινότητα Κουσέ με 151 κάτ., το 1951 στην ίδια κοινότητα με 158 κάτ. το 1961 με 124, και το 1971 με [illegible] Κατά την Τουρκοκρατία ήταν βακουφικό χωριό (Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. σ.148), όπου το αναφέρει ο Λίσταρος Ηλίας (;)

Λιτσάρδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Ξεροστέρνι επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 112 υψ. 390 μ. Απέχει από τα Χανιά 27,8 χλμ., 2,7 χλμ. νοτιοδυτικά τού Βάμου. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Το 1881 η **Λιτσάρδα** είναι στο δήμο Βάμου με 214 Χριστιαν. και 4 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 233 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότ. Ξεροστέρνι με 232 κάτ., το 1928 με 263, το 1940 με 274, το 1951 με 274, το 1961 με 244 και το 1971 με 157 κάτ.

Το 1919 είχα καθηγητή Λογιστικών το Σπ. Λιτσάρδο, στο Λύκειο «Κοραής». Συνεπώς το όνομα θα οφείλεται στο επώνυμο τών κατοίκων;

Λιχένι, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lih(c)ni με 25 χαράτσα ενώ δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή, προγενέστερη ή μεταγενέστερη. Ο Ν. Σταυρινίδης (Μεταφράσεις Β΄, σ.117) σημειώνει, ότι Λιχένι ονομάζεται και σήμερο ο παρά το χωρίον Καστα[illegible]μονίτσα μικρός συνοικισμός Τείχος (το ορθόν είναι Τοίχος, από τον τοίχο, πάνω από τον οποίο περνούσε το υδραγωγείο τής Λύττου).

Ο οικισμός Τοίχος αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1928 στην κοινότητα Κασταμονίτσας με 48 κάτοικους. Συνεπώς είναι νέος οικισμός.

Υπάρχει όμως, απέναντι από τον οικισμό Τοίχος, στον ημιονικό δρόμο προς το οροπέδιο τού Λασιθίου, μιά πηγή, που ακούεται **στού Λιχένη τη Βρύση**, όπου υπάρχει επίσης μιά μικρή εκκλησία τού Αγίου Γεωργίου. Εάν υπήρξε οικισμός με το όνομα αυτό πρέπει να αναζητηθούν τα ερείπιά του εκεί. Τελευταία με πληροφόρησε ο Νίκος Ψιλάκης, ότι βορείως από τον οικισμό Τοίχος υπάρχουν ερείπια οικισμού, στην περιοχή, που ακούεται και σήμερα Λιχένι.

Λοκρίδι, βλ. Λοχρίδι.

Λούκια, τα. Οικισμός τής κοινότητα Βαγιονιάς, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 238, υψ. 360 μ. Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Αστερουσίων και απέχει από το Ηράκλειο 62,7 χλμ. Διαδρομή: Άγιοι Δέκα - Βαγιονιά - Λούκια.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται Luchia σε έγγραφο τού 1368 (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.135). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Lucchia, από τον Καστροφύλακα (K99) Luchia με 57 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Luchia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lukâ με 16 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.120). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lúkia (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 8 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα με 84 Χριστιανούς κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 135 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σταβιών, με 167, το 1928 είναι στην κοινότητα Βαγιονιάς με 198, το 1940 στην κοινότητα Βαγιονιάς με 253, το 1951 με 291, το 1961 με 269 και το 1971 με 230 κάτ.

Το όνομα δεν πιστεύω να έχει σχέση με το κύριο όνομα Λουκία, γιατί ο τονισμός θα ήταν διαφορετικός και οι Βενετσάνοι που γράφαν τις απογραφές θα το έγραφαν Lucia και όχι Lucchia. Υποθέτω πως έχει σχέση με το αραβοτουρκικό λούκι (oluk) = υδαταγωγός, λέξη γνωστή και στη νεοελληνική. Πληθυντικός λούκια. Ενδέχεται να ήταν εκεί κανένα ρωμαϊκό υδραγωγείο. Συνεπώς πρέπει να είναι τα Λούκια και όχι η Λούκια.

Λουκιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Τον αναφέρει Lukianà ο Pashley, (Travels in Crete, II, 129) που τον επισκέφτηκε το 1834. Αλλά στην αιγυπτιακή απογραφή τού ίδιου χρόνου, που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο δεν τον αναφέρει. Ούτε σε καμμιά απογραφή αναφέρεται. Ο Εμμ. Λαμπρινάκης τον αναφέρει στο δήμο Παλαιόχωρας. (Γεωγραφία Κρήτης σ.37). Στο χάρτη σημειώνεται ο οικισμός **Λουκιανός**, σε μικρή απόσταση βορείως από το χωριό **Σκάφη**, 55,5 χλμ. από τα Χανιά. Lukianà σημειώνεται και στο χάρτη τού γερμανικού επιτελείου, και μόνο οι ελληνικές αρμόδιες υπηρεσίες τον αγνοούν!

Λουκουμιχελιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουβών (Βούβες), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 39, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 25 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Κίσαμο στα Ραπανιανά - Νταρμαροχώρι - Λουκουμιχελιανά.

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Δρομόνερου (Βουκολιές) με 48 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Βουβών με 45 κάτ. το 1928 με 94, το 1940 με 76, το 1951 με 49, το 1961 με 51 και το 1971 με 40 κάτ.

Λούλος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γέρω Λάκκου (Παπαδιανών) επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 217, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 15,2 χλμ. Διαδρομή: Μουρνιές - Βάντες - Παναγιά - Αλετρουβάρι

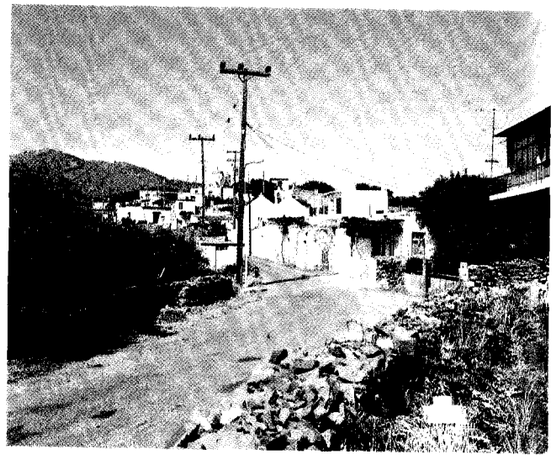
- Λούλος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lulos (Pashley Travels in Crete II.310) στα Κεραμειά με τη γενική ονομασία Papadhianà με 194 χριστιαν. οικογένειες, σε όλους τούς οικισμούς. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κεραμειών με 79 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 142 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Γέρω Λάκκου με 119 κάτ. το 1928 με 107, το 1940 με 123, το 1951 με 120. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Παπαδιανών (Γέρω Λάκκου) με 119 και το 1971 με 180 κάτ.

Στο Λούλο έγινε στις 14 τού Ιούνη 1821 η πρώτη μάχη όπως την περιγράφει ο Κ. Κριτοβουλίδης στα Απομνημονεύματά του (σ.5 εξ.). Τούρκος ωμός και θηριώδης Χανίων ο **Ταμπουρατζής**, βγήκε στα Κεραμειά με 60 πρωτοπαλήκαρα τών Χανιών, γιά να τιμωρήσει τούς ραγιάδες, που σήκωσαν κεφάλι. Στο Λούλο βρέθηκαν ο Ιωαν. Χάλης, ο Παπαδαντρέας και ο Μουτσογιάννης με 40 οπλοφόρους και ύστερα από πεισματώδικη μάχη, την πρώτη τής Επανάστασης, σκότωσαν επτά πρωτοπαλήκαρα και τον αρχηγό τους Ταμπουρατζή. Οι υπόλοιποι ρίξαν τα όπλα τους φεύγοντας να σωθούν στα Χανιά. Την επόμενη μέρα έκλεισαν τις πόρτες τής πόλης και άρχισαν γενική σφαγή τών κατοίκων, γιά να εκδικηθούν το θάνατο τού αρχηγού των και τών συντρόφων των.

Λούμας, ο. Είναι δυό οικισμοί, Κάτω και Απάνω Λούμας σε 500 μ. απόσταση μεταξύ των. Αποτελούν ιδίαν κοινότητα Κάτω Λ. κάτ. (1981) 53, υψ. 360 μ. και Απάνω Λ. κάτ. 49, υψ. 390 μ. Απέχουν από τον Άγιο Νικόλαο ο Κάτω Λ. 25 χλμ. και ο Απάνω Λ. 25,5 χλμ. Διαδρομή: Ελούντα - Πλάκα - Βρουχάς - Κάτω Λ. -Απάνω Λ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Luma (Pashley, Travels in Crete II.321) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λούμας** στο δήμο Φουρνής με 252 Χριστιαν. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Λησμόνησαν ως φαίνεται! Το 1928 αποτελεί ομώνυμη κοινότητα με 288 κάτ. Στην κοινότητα υπάγονται και οι οικισμοί: Άγιος Γεώργιος με 87 κάτ. ο Αγ. Δημήτριος με 124, ο Βάλτος με 102, η Παραμανλή με 95, οι Σέλες με 102, και οι Χοντροβολάκκοι με 37. Το 1920 έχει 288 κάτ. και υπάγονται στην κοινότητα οι Σέλες με 97 κάτ. Μεσάρμι με 12 κάτ. Το 1940 αναφέρονται ο Κάτω Λ. με 190 και ο Απάνω Λ. με 146 κάτ. και οι Σέλες με 91 κάτ. Το 1951 έχουν αντιστοίχως: 193, 128 και 120 κάτ. Το 1961 ο Κάτω Λ. έχει 111 και ο Απάνω Λ. 97 και το 1971 ο Κάτω Λ. 71 και ο Απάνω Λ. 62 κάτ.

Το Λούμα, ως και τα περισσότερα μετόχια τής περιοχής αυτής, ήταν μετόχια τών εκεί μονών, που συνοικίστηκαν τούς τελευταίους αιώνες από τούς ενοικιαστές - καλλιεργητές τών μοναστηριακών κτημάτων. (Στ. Ξανθουδίδη, Κρητικά Συμβόλαια εκ τής Ενετοκρατίας, «Χριστιανική Κρήτη» Α΄ σ.48, 278).

Η ονομασία λούμα είναι βυζαντινή, το λούσμα ▷ λούμα = λούσιμο αλλά και λουτρό, βαλανείο. (Βλ. Φαιδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Δ΄, σ.429 και Νικ. Παναγιωτάκη, Τοπωνυμικά

Εικ. 242. Το χωριό Κάτω Λούμας (φωτ. Ρουσέτου)

Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, 194). Μάλιστα στο Ευρετήριο τών συμβολαίων τής μονής Αρετίου, «Χριστιαν. Κρήτη», Α΄, 278) αναφέρεται η γενική **τού λουμάτου** ▷ λουσμάτου. Συνεπώς δεν είναι **ο Λούμας** αλλά **το Λούμα**.

Το τοπωνύμιο Λούμα γεννά το ερώτημα, σε όποιο γνωρίζει τα άνυδρα αυτά μέρη, όπου δεν βρίσκεται πηγή νερού, και η ύδρευση είναι άλυτο πρόβλημα μέχρι σήμερο, πώς δημιουργήθηκε εκεί, αφού δεν είναι δυνατόν, χωρίς νερό, να υπήρχε λουτρό.

Το 1965 βρέθηκε στο Λούμα τεμάχιο πίθου Νεοανακτορικών χρόνων. («Κρητικά Χρονικά» ΙΘ΄, σ.289).

Λουπασιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή ττού 1900 στο δήμο Μεσογείων, με 100 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πλατάνου με 68 κάτ και τού 1928 με 102 κάτ. Τι απέγινε ο οικισμός και δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές;

Λουραδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Δελιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Πανεθύμου, (Πανευφήμου) με 31 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Προδρόμου με 61 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Δελιανών με 46 κάτ., το 1940 αναφέρεται **Λουρδιανά** στην κοινότητα Δελιανών με 35 κάτ., το 1951, παραμένει στην ίδια κοινότητα με 38 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Στο χάρτη τού ν. Χανίων σημειώνεται Lurdianà 37 χλμ. από τα Χανιά στο δρόμο Νοχιά -Καρθιανά - Λουραδιανά.

Λούρες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 287, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53,8 χλμ. (Πραιτώρια - Ασήμι - Λούρες). Η οικονομία τού χωριού στηρίζεται στη σταφίδα και στο λάδι. Οι περισσότεροι σημερινοί κάτοικοι κατάγονται από τη Μικρά Ασία.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (K99) Lures με 109 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Lures το 1630. Στην απογραφή τού 1671 αναφέρεται Lures με 15 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119) Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lures (Pashley, Travels in Crete, II,317) με 8 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 7 χριστιαν. και 71 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 25 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σελλών με 180 κάτ., το 1928 με 216 το 1940 με 266, το 1951 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 293, το 1961 με 297 και το 1971 με 260 κάτ.

Λουσακιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 175, υψ. 260 μ. Βρίσκεται 17,7 χλμ. ΝΑ τού Καστελίου Κισάμου.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi, (f°29r) Lussachies, από τον Καστροφύλακα (K140) Lussachies με 438 κάτ. το 1583 και (K224) Lussachies με 27 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Lussachies το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Primiákos and Lusákies (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 40 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Λουσακιαίς** στο δήμο Καστελίου με 136 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 465 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 404 κάτ, το 1928 με 393, το 1940 με 578, το 1951 με 140, το 1961 με 154 και το 1971 με 190 κάτ.

Λουσέστρο, το. (Άγιος Ιωάννης!) Μικρός οικισμός (μετόχι) τής κοινότητας Λιμνών, επαρχίας Μεραμπέλλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 20, υψ. 360 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1881 Λουσέστρο στο δήμο Χουμεριάκου με 204 Χριστιαν. κάτ. όλα μαζί τα μετόχια του χωριού Λίμνες (βλ. λήμμα). Το 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920 αναφέρεται **Λουσέστο** (το ρ θεωρήθηκε περιττό!) με 69 κάτ., το .1928 με 80, το 1940 με 111, το 1951 αναφέρεται **Άγιος Ιωάννης** με 112, το 1961 με 77 και το 1971 με 48 κάτ.

Λουσιντα, η. Πατριαρχικό χωριό τής Κρήτης, που ανήκε στο λατινικό πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης τουλάχιστο κατά το χρόνο το 15ο αιώνα. Πιθανότατα λανθασμένη γραφή του τοπωνύμιου. Η τοποθεσία του αγνωστη. Ο Fl. Cornelio (Creta Sacra, I, 40) το αναφέρει Lusida. (Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα του καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.232).

Λουσούδι. Χωριό τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1393 (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 322) Lussudi quondam Mingorapti = Λουσούδι άλλοτε Μιγκοράπτη. Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lusudi με 5 χαράτσα στην επαρχία Μονοφατσίου. Ο Ν. Σταυρινίδης αναφέρει (Μεταφράσεις Β΄, σ.119) ότι υπάρχει τοπωνύμιο Λουσούδη στην περιοχή τού χωριού Καπετανιανά, όπου φαίνονται και λείψανα οικισμού.

Λούτρα, η. Οικισμός τής κοινότητας Μέσης, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 140, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 11 χλμ. τού δρόμου προς το Αρκάδι, κτισμένο πάνω σε υψηλή θέση «κώμη σύδενδρος από περσικάς μηλέας, βερικοκκέας κ.λπ.» αναφέρει ο Ρεθεμνιώτης Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, σ.79).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Lutra, από τον Καστροφύλακα (K172) Lutra με 71 κάτ. το 1583, και (K183) με 245 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Lútra το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Luttra (Pashley, Travels in Crete, II, 314) μαζί άλλα χωριά, Άδελε, Αμνάτο κ.λπ. με 50 χριστιαν. και 180 τούρκ. οικογένειες όλα μαζί. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πηγής με 211 Χριστιαν. και 8 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 180 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 251 κάτ. το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μέσης 222 κάτ. Το 1940 αναφέρεται πάλι στην κοινότητα Μέσης με 222 κάτ. Το 1940 αναφέρεται πάλι στην κοινότητα Μέσης με 252 κάτ., το 1951 με 221, το 1961 με 174 και το 1971 με 127 κάτ.

Λούτρα. Μικρός οικισμός (μετόχι) στην επαρχία Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K99) Lutra Mettochio στην επαρχία Μονοφατσίου, με 17 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Lutra το 1630. Ο Fr. Barozzi (f°24r) αναφέρει το 1577 στην ίδια επαρχία Larani και Lutres apano και υποθέτω να είναι ο ίδιος οικισμός. Εάν είναι έτσι πρέπει να ήταν κοντά στο Λαράνι.

Λουτράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Άνω Βιάννου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 134, υψ. 720 μ. Βρίσκεται σε ένα ειδυλλιακό τοπίο 1,5 χλμ. πάνω από τη Βιάννο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Απάνω Βιάννου με 159 κάτ., το 1928 με 184, το 1940 με 184, το 1951 με 205, το 1961 με 211 και το 1971 με 166 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές οι κάτοικοι απογράφονταν, ως φαίνεται, με τούς κατοίκους τής Απ. Βιάννου.

Λουτράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Σύμης, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 25, υψ. 350 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Κάτω Σύμης με 121 κάτ., το 1928 με 40, το 1940 με 0, το 1951 με 0, το 1961 με 48 και το 1971 με 45 κάτ. Η απουσία κατοίκων το 1940 και 1951 οφείλεται στην εγκατάλειψη του οικισμού εξαιτίας τού πολέμου.

Λουτράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Γεράνι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 139, υψ. 70 μ. Απέχει από τα Χανιά 17 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15.7 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο - Γεράνι - Λουτράκι.

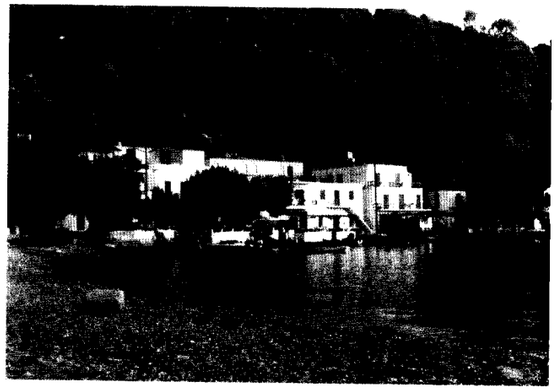
Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Monodhavli et Lutrachi, από τον Καστροφύλακα (K236) Lutrachi o Monodavli (=Λουτράκι ή Μονοδαύλι) με 84 κάτ. το 1583 και (K223) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Luttracha το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lutráki (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 6 χριστιαν. και 2 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 Αναφέρεται στο δήμο Ψηλονέρου με 110 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 161 κάτ. το 1920 έχει δική του κοινότητα με 204 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γερανίου 194 κάτ., το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Γερανίου με 235 κάτ., το 1951 με 252, το 1961 με 226 και το 1971 με 177 κάτ.

Λουτράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 149, υψ. 720 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20,9 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Κρουσώνα. Βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες του υψώματος **Βοσκερό**, (1199 μ). Αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1393. Τότε ήταν φέουδο τού Georgius Balbi και το πουλεί, μαζί με το φέουδο τής Delese (Τυλίσου) στον Amoratus Quirino (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.328).

Αναφέρεται επίσης το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Lutracchi, από τον Καστροφύλακα (K102) Lutrachi με 65 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Lutrachi το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lutraki με 14 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κρουσώνα με 188 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 229 κάτ. Το 1920 αποτελεί δική του ομώνυμη κοινότητα και αναφέρονται δυό οικισμοί: Λουτράκι Απάνω με 101 κάτ. (υψόμετρο 720 μ.) και Λουτράκι Κάτω με 84 κάτ. (υψόμ. 260 μ.).Το 1928 αναφέρεται μόνο Λουτράκι, έδρα ομώνυμης κοινότ. κάτ. 219. Το 1940 αναφέρεται Λουτράκι με 214 κάτ. το 1951 με 207, το 1961 με 158 και το 1971 με 144 κάτ.

Λουτράκι, το. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K138) Lutrachi με 72 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Lutrachi το 1630, και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Lutraki με 5 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄. 133). Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται παρά μόνο το 1920 στην κοινότητα Παπαγιαννάδω με 4 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure αναφέρει τον οικισμό Luceschi, που αναφέρει ο Fr. Barozzi (f°22r) και νομίζει ότι ταυτίζεται με το Lutrachi!

Λουτρό, το. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Ανώπολης, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 61, υψ. 20 μ. Δεν επικοινωνεί με οδικό δίκτυο, παρά

Εικ. 243. Λουτρό Σφακίων

μόνο με ημιονικό δρόμο με την Ανώπολη, ή με πλοίο στη Χώρα Σφακίων.

Βρίσκεται στον ανατολικό μυχό τού ακρωτηρίου **Μούρες** στη θέση τής αρχαίας πόλης **Φοίνιξ**. (βλ. Λήμμα). Ο οικισμός είναι αμφιθεατρικά κτισμένος και παρουσιάζει εντυπωσιακή εικόνα. Είναι χειμερινός οικισμός τών κατοίκων τής Ανώπολης αλλά και λιμάνι των. Γι' αυτό λεγόταν παλαιότερα **Κατώπολη** σε αντιπαράθεση με την **Ανώπολη**, όπως πληροφορήθηκε ο Pashley (Travels in Crete, II, 192) το 1834 από τούς κατοίκους.

Η ονομασία οφείλεται σε **λουτήρες**, όπου διοχέτευαν νερό από την Ανώπολη, τών οποίων λείψανα σώζονται.

Το λιμάνι τού Λουτρού, παρ' όλο που προσβάλλεται από τούς βόρειους ανέμους, που κατεβαίνουν ορμητικοί από τα βουνά, είναι από τα ασφαλέστερα — γιά μικρά πλοία, εννοείται — στα νότια παράλια τής Κρήτης. Ο Άγγλος πλοίαρχος T.A.B.Spratt (Travels and Researches in Crete, II, 249) αναφέρει, ότι είναι το μόνο λιμάνι στα νότια παράλια, όπου το πλοίο μπορεί να βρεί ασφάλεια, όλες τις εποχές. Ο ίδιος αναφέρει, ότι η ανύψωση τού εδάφους στο Λουτρό είναι 13 πόδια και 6 ίντσες. Το 1859, που επισκέφτηκε το Λουτρό, υπήρχαν 15 σπίτια, αλλά κατοικούνταν μόνο 4.

Το Λουτρό δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, όπως και όλα τα χωριά τής επαρχίας Σφακίων. Μόνο ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.18) αναφέρει το Lutrò, porto de Sfacchià. Ο Pashley, (Travels in Crete II, 311), το αναφέρει με 3 οικογένειες το 1834. Το 1881 δεν αναφέρεται το Λουτρό. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ανώπολης με 123 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Ανώπολης με 85 κάτ. το 1928 με 70, το 1951 με 55 και το 1971 με 22 κάτ. Ο Buondelmonti που πέρασε από το Λουτρό το 1415 αναφέρει στο βιβλίο του Descriptio Insule Crete, (βλ. Μετάφραση Μάρθας Αποσκίτη, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1983, σ.40): «Στο λιμάνι τού Φοίνικα, που σήμερα ονομάζεται Λουτρό, βλέπομε μιά αρχαία πόλη καταστρεμμένη, που οι κολόνες της είναι σπαρμένες στο έδαφος. Στις καλύβες τών χωρικών βρήκα σαρκοφάγους από πολύ λευκό μάρμαρο, από

Εικ. 244. Λουτρό Σφακίων. Τα ερείπια του παλαιού οικισμού Φοίνιξ

οποίες τα γουρούνια έτρωγαν το χυλό τους. Είδα αναρίθμες προτομές αγαλμάτων ακρωτηριασμένων, ...σε ερειπωμένα οικοδομήματα από μάρμαρο...»

Το λιμάνι τού Λουτρού χρησιμοποιήθηκε στις επαναστάσεις. Εκεί είχαν συγκεντρωθεί 400 γυναικόπαιδα, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης του Λιοκαλογιάννη, γιά να τα μεταφέρουν τα σφακιανά καράβια σε άλλα ασφαλή μέρη. Το 1821 αποβιβάστηκε εκεί ο γενικός έπαρχος τής Κρήτης Μιχαήλ Κομνηνός Χαρτούλιεφ. Το 1866 το «Πανελλήνιο» αποβίβασε στο Λουτρό τον Ιωάν. Ζυμβρακάκη, με 272 εθελοντές και πυροβόλα.

Στο Λουτρό είχε την έδρα της το 1821 η **Καγκελαρία**, που έλεγαν την Επαναστατική Επιτροπή που διηύθηνε την επανάσταση. Αποτελούνταν από 6 πλούσιους εμπορόπλοιάρχους, από τον Πρωτόπαπα τών Σφακίων, τον Ανδρέα Κριαρά, το Χατζή Ιωαν. Πωλιουδάκη, τον Ιωσήφ Παπαδάκη, το Στρατή Βουρδουμπά και τον Αναγν. Ψαρουδάκη. Γραμματέας ήταν ο Δημ. Φραμπουριάρης από το Ηράκλειο. Η σφραγίδα της είχε την εικόνα τής Παναγίας και γύρω ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ. Στο Λουτρό είναι και η ιστορημένη εκκλησία τού Σωτήρος (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. II, σ. 334 και Gerola Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης σ.47).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Β. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1850, 1631 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί εντυπώσεις σ. 139 — **Ανδρ. Βουρδουμπάκη**, Ανέκδοτα Κρητικά έγγραφα Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Γ΄, σ.207 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης 161 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti II, 334 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 192 — **Spratt**, Travels and Researches in Crete, II 249.

Λουτσάδι, το. Οικισμός στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Luzzadhi το 1630. Ο Paul Faure νομίζει ότι βρισκόταν μεταξύ Συκιάς και Λιθινών (Κρητολογία τεύχ. Ι, σ.30). Ο Ν. Σταυρινίδης νομίζει πως είναι λανθασμένη γραφή τού χωρίου Λουτράκι (Μεταφράσεις, Β΄, σ.133) ενώ το Lutrachi και το Luzzadhi αναφέρονται το ένα μετά το άλλο από τον ίδιο Βασιλικάτα.

Λουφαρδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιά Ρούματα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 34, υψ. 420 μ. Ένας από τούς 20 οικισμούς τού χωριού Παλαιά Ρούματα. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1920 με 22 κάτ. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Τον θυμήθηκαν και πάλι το 1961 με 63 κάτ. και το 1971 με 44 κάτ.

Λούχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Έλους, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 580 μ. Βρίσκεται μετά το Έλος στο δρόμο προς τη Χρυσοσκαλίτισσα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Εννέα Χωρίων, με 83 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 72 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Περβόλας ή Περβόλια με 82 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Έλους με 191 κάτ., το 1940 αναφέρεται πάλι στην κοινότητα Έλους με 81 κάτ. το 1951 με 85, το 1961 με 79 και το 1971 με 57 κάτ.

Ο Στ. Μοτάκης γράφει σχετικά (περιοδ. «Προμηθεύς Πυρφόρος» τεύχ. 24, σ.159). «Είναι σε μιά πλαγιά κατάφυτη και φωτεινή. Τα λιγοστά σπιτάκια με τα κεραμίδια, που ξεπροβαίνουν μέσα από το πράσινο, το κάνουν πιό φωτεινό. Θέλοντας και μη συσχετίζω το όνομά του με το λατινικό lux lucis = φώς».

Λοφια, Οικισμός. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K175) Loffia στο νομό Ρεθύμνου με 43 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Lofia το 1630, στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Ο Paul Faure αναφέρει (Κρητολογία, τεύχ. 12-13 σ.237) **Λοφά**, ερείπια είναι βορείως τού χωριού Λαμπηνή.

Λόφος, ο. Μετονομασία τού οικισμού Αγακιανά, επαρχίας Σελίνου, (Βλ. λήμμα).

Λοχριά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 224, υψ. 580 μ. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Loghrea, από τον Καστροφύλακα (K175) Oghrea με 68 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Locrea το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Lokhrié (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 6 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου με 80 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 160 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πλατάνου με 169 κάτ. Το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 196 κάτ. Το 1940 είναι και πάλι έδρα κοινότητας με 282 κάτ. το 1951 με 233, το 1961 με 234 και το 1971 με 207. Ήταν ένα από τα 12 χωριά τής Αμπαδιάς. (Βλ. λήμμα).

Απέχει από το Ρέθυμνο 60,5 χλμ. Διαδρομή: Μονή Ασωμάτων - Φουρφουράς - Κουρούτες - Νίθαυρη -Αποδούλου - Πλάτανος - Λοχριά. Από το Ηράκλειο, ακολουθώντας το δρόμο προς το Ζαρό, συναντούμε τη Λοχριά στο βάθος κοιλάδας, αμέσως μετά το χωριό Καμάρες, 56,3 χλμ.

Λοχριά, η. Οικισμός τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 στην επαρχία Μυλοποτάμου Lohriye με 10 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.130). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι βρίσκονται τα ερείπιά του ανατολικά από το χωριό Μακρυγιάννης Μυλοποτάμου, ως και το τοπωνύμιο.

Λοχρίδι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Πρώτη φορά αναφέρεται σε έγγραφο τού 1388 Locridi, φέουδο τής Frangulla Dandulo, κόρη τού Benedicti Cornario (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.262). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi (f°24r) Larani et Lugridhi Cato, από τον Καστροφύλακα (K99) Logridhi με 96 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Locridhi στην ίδια επαρχία. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Lohridi με 17 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.118). Σε τουρκικό έγγραφο τού 1672 (σ.4 τού ίδιου τόμου) αναφέρεται ότι καταστράφηκε και ερημώθηκε, προφανώς στη διάρκεια τού πολέμου γιά την άλωση τής Κρήτης από τούς Τούρκους, όπως και μερικά άλλα χωριά.

Λύδια, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Παλαιοκάστρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1, υψ. 70 μ. Το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται με 14 κάτ. και το 1971 με 0 κάτ.

Λύκτος και **Λύττος**, η. *Λύττος...αρχαιοτάτη τών κατά την Κρήτην πόλεων, άνδρας ομολογουμένως αρίστους αεί τρέφουσα.* (Πολύβιος, IV, 54, 6). Βρίσκεται ΒΑ τού σημερινού χωριού **Ξιδάς**, (39 χλμ. από το Ηράκλειο) ένα χλμ. μετά τον Ξιδά στο χωματόδρομο προς τούς Ασκούς, σε υψ. 600 μ. περίπου. Ήταν κτισμένη πάνω σε γήλοφους, στις δυτικές υπώρειες τών Λασιθιώτικων βουνών. Από την υψηλή αυτή θέση πήρε το όνομα Λύττος, όπως αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος: *Λύκτος· πόλις Κρήτης, από Λύκτου τού Λυκάονος. ένιοι Λύττον αυτήν φασιν διά το κείσθαι εν μετεώρω τόπω. το γάρ άνω και υψηλόν λύττον. φασί. Το Εθνικόν Λύκτιος και θηλυκόν Λυκτηίς.*

Ο΄Ομηρος την αναφέρει (Ρ611) *Λύκτο ευκτιμένη* (καλοκτισμένη) και ο Ησίοδος (Θεογονία 477)*...ες Λύκτον Κρήτης ες πίονα δήμον.* (=πλούσια χώρα τής Κρήτης).

Την αναφέρει ο Σκύλαξ (47):*...εν Μεσογείω δε Λύκτος, και διήκει αύτη αμφοτέρωθεν.*

Ο Στράβων, (Χ, 476): *μετέστη δε (η Κνωσός) το αξίωμα εις τε Γόρτυναν και Λύττον...διέχουσα τής μεν Γορτύνης σταδίους διακοσίους, τής δε Λύττου, ήν ο ποιητής* (ο΄Ομηρος) *Λύκτον ωνόμασεν, εκατόν είκοσι...Λύκτος δε και αυτή τής Λιβυκής ογδοήκοντα διέχει.*

Στην Πολιτική Γεωγραφία τού Ιεροκλέους αναφέρεται το 528 επαρχία Κρήτης υπό κονσιλιάριον πόλεις **4η Λύκτος** (Βλ. «Κρ. Χρονικά», Ζ΄ πίν. Α΄ σ.464).

Ο Μενέλ. Παρλαμάς πιστεύει ότι μπορεί να σχετίζεται ετυμολογικά με το ρήμα **λεύσσω**, που έχει διπλή ρίζα, **λεύκ** (λευκός) και **λύκ** (λύχνος) από την οποία μπορεί να γίνει και η λέξη **λυκτός**, που θα σημαίνει ορατός, περίοπτος, (βλ. περιοδικό «Παλύμψιστον» τεύχ. 2).

Η Λύττος, νεώτερος τύπος τού ονόματος, λεγόταν και **Καρνησόπολις**. Όνομα που φανερώνει τη δωρική της καταγωγή. Το πήρε από τη λατρεία τού Καρνείου Απόλλωνος, προς τιμήν τού οποίου ετελούντο εορτές και αγώνες. (Ψιλάκης Ιστορία τής Κρήτης, Α΄,317). (βλ. Buondelmonti σ.17), όπου την αναφέρει (Lizzina). Ο Fr. Basilicata αναφέρει στην έκθεσή του (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.45, 51) ότι την πόλη αυτή τήν έλεγαν **Ethos** και τώρα τη λένε **Lido**. Αναφέρει επίσης ότι βρίσκονται εκεί πολλά μάρμαρα, τάφοι και πολλές κολόνες. Εκεί βρέθηκε ένας βασιλιάς σκαλισμένος στο μάρμαρο, που κρατούσε ένα σκήπτρο με την επιγραφή: *Emberinus rex.*

Η Λύκτος είναι η Βηθλεέμ τής προχριστιανικής θρησκείας τών Ελλήνων. Σύμφωνα με τη Θεογονία τού Ησιόδου (στίχ.477) οι γονείς της έστειλαν τη Ρέα στη Λύκτο γιά να γεννήσει το Δία...*Πέμψαν δ' ες Λύκτον, Κρήτης ες πίονα δήμον οππότ' αρ οπλότατον παίδων τεκέσθαι έμελλε, Ζήνα μέγαν.*

Η Λύκτος ήκμασε κατά τούς ιστορικούς χρόνους. Ήταν από τις αρχαιότερες αποικίες τών Λακεδαιμονίων, στην οποία πήραν μέρος και οι Αθηναίοι. Ο Πλούταρχος, (Γυναικών Αρεταί, 8) αναφέρει ένα μύθο. Σύμφωνα μ' αυτό οι Τυρρηνοί κυρίεψαν τα νησιά Λήμνο και Ίμβρο και πήραν γυναίκες Αθηναίες. Τα παιδιά που γέννησαν διώκτηκαν από τούς Αθηναίους ως μιξοβάρβαρα και πήγαν στη Λακεδαίμονα, βοήθησαν τούς Λακεδαιμόνιους στον πόλεμο κατά τών Ειλώτων το 465 π.Χ. και απόκτησαν πολιτικά δικαιώματα. Έγιναν όμως ύποπτοι και οι Λακεδαιμόνιοι τούς φυλάκισαν. Οι γυναίκες των πήγαν στη φυλακή και παρακάλεσαν να επιτρέψουν να μπούν στη φυλακή *ασπάσασθαι και προσειπείν τούς άνδρας.* Αλλά αυτές βγάλαν τα φορέματά των, και έντυσαν τούς άνδρες των, και έτσι, με τα γυναικεία ρούχα και σκεπασμένοι με τις καλύπτρες, βγήκαν από τη φυλακή, όπου έμειναν οι γυναίκες με τα αντρικά ρούχα, έτοιμες να υποστούν τις συνέπειες. Οι άντρες τους καταλάβαν τον Ταΰγετο και κίνησαν σε αποστασία τούς Είλωτες. Οι Σπαρτιάτες φοβήθηκαν και δέχτηκαν να συμφιλιωθούν με τούς απογόνους τών Αθηναίων και τών Τυρρηνών, με τον όρο να πάρουν τις γυναίκες των, χρήματα και πλοία, γιά να φύγουν. Πραγματικά έφυγαν με αρχηγούς των τούς Λακεδαιμόνιους **Πόλλιν, Δελφόν** και **Κραταΐδαν** και αποβιβάστηκαν στη Χερσόνησο, το λιμάνι έπειτα τής Λύκτου. Έτσι δικαιολογείται η συγγένεια με τούς Αθηναίους.

Η Λύκτος πήρε μέρος στον Τρωικό πόλεμο. Έστειλε στρατό με τον Κοίρανο, το σύντροφο και αμαξηλάτη τού Μηριόνη, ο οποίος έσωσε τον Ιδομενέα από το κοντάρι τού Έκτορα, θυσιάζοντας τον εαυτό του.

[illegible] (ο Έκτορας) *κοντάρεψε τού Ιδομενέα, απάν' [illegible] στέκουνταν· μα ξέσφαλε μιά τρίχα το κοντάρι [illegible] Μηριόνη απά το σύντροφο κι αμαξηλάτη πέφτει, [illegible] Κοίρανο, που από την καλόκτιστη τον ακολουθούσε Λύκτο.*
Η [illegible] τσαρνό από τα δρεπανόγυρτα καράβια του είχε φτάσει [illegible] Λυκαστας, και τότε θα 'δινε στούς Τρώες μεγάλη δόξα, [illegible] ρομοδάρα άτια ο Κοίρανος με βιάση αν δε χτυπούσε. [illegible] τον εγλίτωσε, τη μαύρη τού 'διωξε ώρα, [illegible] σκοτώθηκε αυτός από τού Έχτορα τού αντροφονιά το χέρι.

[illegible] Ρ 608 εξ. Μετάφρ. Καζαντζάκη - Κακριδή).

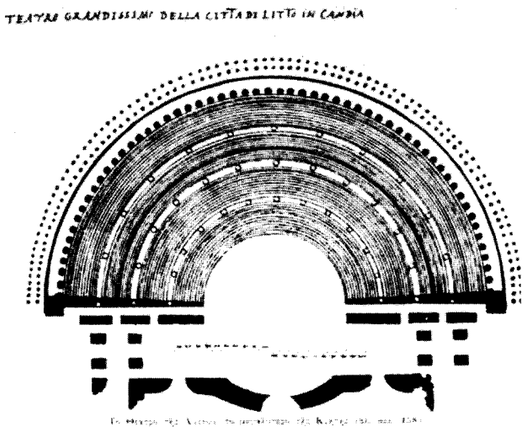
Η Λύκτος αναδείχτηκε μιά από τις επισημότερες [illegible] πρότερες πόλεις τής Κρήτης. Κυριάρχησε σ' [illegible] την Ανατολική Κρήτη και κυρίως στις επαρχίες [illegible] Λασιθίου, Μεραμπέλου, Μονοφατσίου, [illegible] Η κυριαρχία της έφθανε από τη βόρεια [illegible] μέχρι τη νότια θάλασσα. *διήκει αμφοτέρωθεν,* αναφέρει [illegible] (Περίπλους 47). Η Χερσόνησος ήταν το [illegible] της.

Χρησιμοποιήθηκε γιά πολύν καιρό την πρώτη θέση [illegible] στις κρητικές πόλεις. Γι' αυτό βρισκόταν [illegible] πόλεμο με την Κνωσό. Το 343 π.Χ. οι Κνώσιοι [illegible] τη Λύκτο, αλλά ο βασιλιάς τής Σπάρτης Αρχίδαμος βοήθησε τούς συγγενείς τών Σπαρτιατών [illegible] και ανάκτησαν την πόλην των. (Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 62).

Το 220 π.Χ. οι Λύκτιοι βρισκόταν σε πόλεμο με [illegible] Ιεραπύτνιους, δίχως να αφίσουν αρκετή φρουρά [illegible] την πόλη των. Οι Κνώσιοι καταλάβαν τη Λύκτο [illegible] πόλεμο, αιχμαλώτισαν τα γυναικόπαιδα και [illegible] έκαψαν την πόλη την ανάσκαψαν από τα θεμέλια. [illegible] Όταν γύρισαν οι Λύκτιοι και είδαν την καταστροφή [illegible] πίστηκαν τόσο, που δεν είχαν κουράγιο να ξα[illegible] κτίσουν την ερειπωμένη πόλη των. Αφού θρήνησαν [illegible] τη μοίρα των πήγαν στη Λάππα, όπου τούς δέχτηκαν [illegible] συμπάθεια. (Πολύβιος IV, 54).

Η Λύκτος ξανακτίστηκε με τη βοήθεια τής Σπάρτης, [illegible] δεν απόκτησε την παλιά της δύναμη έγινε μιά [illegible] τις πιό σπουδαίες πόλεις και συμμάχησε με την [illegible] Ιεράπετρα και την Ολούντα. Ακόμη και με τη Δρήρο, [illegible] τις χώριζε μεγάλο μίσος απόκτησε φιλία, όπως [illegible] μαρτυρεί σχετική επιγραφή. Πήρε μέρος στη συμμαχία [illegible] των 30 πόλεων τής Κρήτης με τον Ευμένη Β΄, βασιλιά [illegible] της Περγάμου, το 2, π.Χ. αιώνα. Κατά τη ρωμαϊκή [illegible] κατάκτηση αντιστάθηκε στο Μέτελλο και την κατέ[illegible] λαβε με τα όπλα. Τη ρωμαϊκή περίοδο διακρίθηκε και [illegible] πάλι, όπως δείχνουν οι πολλές επιγραφές τής περιόδου [illegible] εκείνης. Τα αγάλματα τών Ρωμαίων Μάρκου Αυρηλίου [illegible] και Τραϊανού, που είναι σήμερο στο αρχαιολογικό [illegible] μουσείο Ηρακλείου (αίθουσα ΧΧ) βρέθηκαν στη Λύ[illegible] κτο.

Τη Λύκτο επισκέφτηκε το 1856 ο Βικεντίνος γιατρός Onorio Belli, ο οποίος έκανε και ανασκαφές και βρήκε αγάλματα και το θέατρο τής πόλης τής ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο εσχεδίασε και περιέγραψε. Η περιγραφή τής πόλης, όπως την είδε ο Μπέλι, πριν από

Εικ. 245. Το θέατρο της Αρχαίας Λύκτου.

4 αιώνες, είναι πολύ ενδιαφέρουσα — γιατί σήμερο δεν υπάρχει τίποτε — και τη μεταφέρω εδώ:*...Το σχέδιο τού θεάτρου τής Λύττου είναι λίγο σκοτεινό στο τμήμα τής σκηνής, η οποία δεν κοσμείται ούτε με κολόνες ούτε με κάτι άλλο. Και αυτό οφείλεται στα πολύ μεγάλα ερείπια, που εμποδίζουν να δεί κανείς πώς ήταν. Τα καθίσματα είναι σκαμμένα στο βουνό, που είναι όλο από μαλακή πέτρα, που σκάβεται εύκολα και μ' αυτή κάνουν τις στέγες τών σπιτιών...που αντέχει στις βροχές. Τη μαλακή αυτή πέτρα τη λένε* **λεπίδα**. *Αυτό το θέατρο υπήρξε το μεγαλύτερο σ' αυτό το βασίλειο. Είχε τρείς σειρές χάλκινα ηχεία, γιά να πολλαπλασιάζουν τούς ήχους, και φαίνονται σχεδόν όλες οι θέσεις, που ήταν τοποθετημένα.*

Η πόλη αυτή τής Λύττου είναι κτισμένη πάνω σε ύψωμα με διάφορες κορυφές και είχε ελάχιστο επίπεδο έδαφος. Η τοποθεσία είναι η πιό παράξενη και άσχημη που έχω δεί. Και παρ' όλ' αυτά είχε σπουδαία οικοδομήματα. Βρήκα πολλά και ωραία αγάλματα, που μπορεί να τα δεί κανείς στο σπίτι τού εκλαμπρότατου κυρίου μου. (ήταν ο γενικός προβλεπτής Alvise Grimani). *Βρήκα επίσης πολλές επιτύμβιες επιγραφές.* (Έχουν δημοσιευθεί από τη Margar. Guarducci στο έργο της Inscriptiones Creticae, τόμ.Ι, σ.179-230). *Η Λύττος, παρ' όλο που καταστράφηκε από την Κνωσό και τη Γόρτυνα, άνθισε στην εποχή τού Τραϊανού και τού Αδριανού.* (Βλ. Σ.Γ. Σπανάκη Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα, Β΄, Κρητολογικού Συνεδρίου, 1968, τόμ. Β΄, σ.158).

Ένα σπουδαιότατο θέμα, άξιο μελέτης, είναι τα κοινά συσσίτια, γιά τα οποία ο Δωσιάδας, Κρητικός επιγραμματοποιός, αναφέρει: *Οι δε Λύκτιοι συνάγουσι μεν τα κοινά συσσίτια ούτως. Έκαστος τών γινομένων καρπών αναφέρει την δεκάτην εις την εταιρίαν και τας τής πόλεως προσόδους, άς διανέμουσιν οι προεστηκότες τής πόλεως εις τούς εκάστων οίκους. Τών δε δούλων έκαστος Αιγιναίον φέρει στατήρα κατά κεφαλήν. Διήρηνται δε οι πολίται πάντες καθ' εταιρίας,*

καλούσι δε ταύτας ανδρεία τών τ' επιμέλειαν έχει τού συσσιτίου γυνή, τρείς ή τέτταρας τών δημοτικών προσειληφυία προς τας υπηρεσίας, εκάστη δ' αυτών ακολουθούσι δύο θεράποντες ξυλοφόροι. Καλούσι δε αυτούς καλοφόρους. (Δωσιάδας, περί τών κρητικών συσσιτίων, παρ' Αθηναίω Δειπνοσοφ. β, 4, κ.22).

Η Λύκτος γιά την ύδρευσή της είχε μεταφέρει το νερό μιάς πηγής, γνωστής σήμερα με το όνομα **Κουρνιά**, μεταξύ τών χωριών Κεράς και Κράσι, με υδραγωγείο, σε μερικά σημεία σκαλισμένο στο βράχο και μιά τεράστια υδατογέφυρα, που τμήμα της σώζεται, βορείως τού χωριού Κασταμονίτσα. Η υδατογέφυρα αυτή, που ήταν χωρίς τόξα, σωζότανε, ως φαίνεται, το 1586 που την επισκέφτηκε ο Belli, είχε ύψος 100 πόδια, όπως αναφέρει, δηλαδή 35 μέτρα και πάχος 14 πόδια και προξενούσε stupore (έκπληξη και θαυμασμό).

Το λιμάνι τής Λύκτου ήταν η αδελφή πόλη Χερσόνησος.

Η Λύκτος, ως πόλη αυτόνομη, είχε δικά της νομίσματα, διαφόρων τύπων και διαφόρων εποχών. Το κυριότερο έμβλημα τών νομισμάτων τής Λύκτου ήταν ο αετός με ανοικτά φτερά, και πίσω κεφαλή αγριοχοίρου με τη λέξη *ΛΥΤΤΙΩΝ*.

Στη Λύκτο υπήρχε ναός τής Πολιάδας Αθηνάς, όπου έστησαν οι Λάτιοι και οι Ιεραπύτνιοι στήλη με τη συνθήκη των τού 113 π.Χ.

Τελευταία, το 1950, περισυνέλεξαν από το Λύττο γλυπτά και επιγραφές, μεταξύ τών οποίων μαρμάρινη κεφαλή ρωμαίου αυτοκράτορα τού Τραϊανού ή τού Νέρβα;) σε φυσικό μέγεθος. Σε δυό όψεις κιβολίθου επιγραφή στην επιτόπιο αρχαϊκή διάλεκτο και γραφή, με δυό ψηφίσματα τής πόλης τών Λυττίων, γραμμένα βουστροφηδόν. Το ένα αφορά τον καθορισμό ζωνών νομής ζώων και το άλλο είναι διάταξη, που απαγορεύει την εγκατάσταση ξένων στην πόλη. («Κρητικά Χρονικά» Δ΄, 534).

Το 1951 βρέθηκε τετράγωνο αναθηματικό βάθρο, με ανάγλυφη παράσταση ήρωα, μπροστά σε άλογο και σκύλους, που ορμούν σε έλαφο και ζαρκάδι. Σε μιά όψη φέρει την επιγραφή: *ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΧΙΛΛΕΩΣ*. (Κρητ. Χρονικά Ε΄, 446).

Το 1970 η Αγγελ. Λεμπέση ανέσκαψε τμήμα οικίας ελληνιστικής περιόδου καταστραφείσης πιθανώς κατά τη γνωστή εκστρατεία τών Κνωσίων το 220 π.Χ., τού γεγονότος τούτου πιστοποιουμένου σήμερο και αρχαιολογικώς. («Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΓ΄, σ.496).

Πάνω στα ερείπια τής Λύκτου βρίσκονται σήμερο δυό εκκλησίες, τού Τιμίου Σταυρού και τού Αγίου Γεωργίου. Η εκκλησία τού Τιμίου Σταυρού είναι κτισμένη στη θέση μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, παρά την αρχαία Αγορά, που το μωσαϊκό της αποκαλύφτηκε τελευταία (1953, Κρητ. Χρονικά, Ζ΄ 490). Στην εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου σώζονται ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες και κτητορική επιγραφή με τη χρονολογία, ,ςωκθ΄ (6829 από κτίσεως κόσμου) = 1321. (G. Gerola, Momumenti Veneti ecc. IV, σ. 515. Γιά τις τοιχογραφίες βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, Κρητ. Χρονικά, ΣΤ΄, 67).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **J.N. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 225 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. I, 72 — **A. Taramelli**, Ricerche archeologiche cretesi, in Monumenti Antichi della R. Academia dei Lincei, vol. IX, 1899, p.390 — **Angelo Scrinzi**, La Guerra di Lyttos 220 p.X. Venezia 1898 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, vol. I,89, 103 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 26, 268 — **Margar. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, Roma, 1935, vol. I, p.179 εξ. —**Χουρμούζη Βυζαντίου**, Κρητικά, σ.57 — **Β. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, Α, 581 — **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V 45, 51 — **Τού ίδιου**, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.158. — «Κρητικά Χρονικά», Δ΄, Σ. 534 — Ε΄, σ. 446 - ΚΓ΄, σ. 496.
— **Νικολ. Οικονομάκη**, Το Υδραγωγείο τής Λύκτου, περιοδικό «Λύκτος», τόμ. Α΄, σ. 66-99.

Λυριδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Φαλελιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 38, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 32,5 χλμ. στο δρόμο προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Πανεθήμου, (Πανευφήμου) με 55 Χριστιαν. κάτ., το 1900 με 51 κάτ. Στην απογραφή 1920 αναφέρεται **Λουριδιανά**, με 92 κάτ., το 1928 Λουριδιανά με 74 κάτ. το 1940 Λυριδιανά με 92 κάτ., το 1951 με 82, το 1961 με 60 και το 1971 με 36 κάτ.

Λυχνιανά, τα. Οικισμός τού χωρίου Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Καντάνου **Τζιναλιανά** και **Λυχνιανά**, με 46 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αρχιστράτηγου, ανάμεσα σε 19 άλλους οικισμούς, από τούς οποίους αποτελείται το χωριό Κακοδίκι με 26 κάτ. Στην επόμενη απογραφή τού 1940 η κοινότητα μετονομάζεται Κακοδικίου και αναφέρονται άλλοι οικισμοί. Δεν αναφέρεται ούτε στις επόμενες απογραφές.

Λωβοχώρι, το. Οικισμός στην περιοχή τής πόλης Ρέθυμνο. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ρεθύμνου με 55 Χριστιαν. και 32 Τούρκ. κάτ. λωβούς, λεπρούς. Χανσενικούς τούς λένε σήμερο.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας — τα προηγούμενα χρόνια τής Βενετοκρατίας δεν αναφέρεται — έξω από τα τείχη τών τριών πόλεων τής Κρήτης, κοντά στις Πόρτες, ήταν οικισμοί, όπου κατοικούσαν οι λεπροί, ζητιανέβοντας από τούς διαβάτες. Ο οικισμός αυτός στο Ηράκλειο ήταν έξω από την Πόρτα τού Λαζαρέτο, και αναφέρεται την περίοδο εκείνη με το όνομα **Μεσκινιά**, που τελευταία μετονομάστηκε Χρυσοπηγή. Η ονομασία από την ιταλική λέξη meschino που σημαίνει άθλιος, φτωχός, ταλαίπωρος, ελεεινός και όχι λεπρός. Ο λεπρός λέγεται lebbroso (lebbra = λέπρα).

Το Λωβοχόρι τού Ρεθύμνου είχε το 1900 96 λεπρούς. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Η Κρητική

Πολιτεία, από τα πρώτα μελήματά της ήταν να ιδρύσει το Λεπροκομείο τής Σπιναλόγκας το 1904, προοδευτικότερη από την ελεύθερη Ελλάδα, που εμιμήθη την Κρητική Πολιτεία. Εκεί συγκέντρωσε όλους τούς λεπρούς τής Κρήτης, όπου δεν τούς απασχολούσε, τουλάχιστο, η διατροφή των, γιατί την είχε αναλάβει η ίδια η Πολιτεία.

Μαγαρικάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 549, υψ. 450 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 72,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 61ο χλμ. τού δρόμου προς Τυμπάκι - Βόροι - Καλοχαιρετίτης - Μαγαρικάρι.

Ορεινό χωριό στις ΝΔ υπώρειες τού Ψηλορείτη, κτισμένο σε φυσικές καλονές, με πανοραματική θέα προς την πεδιάδα τής Μεσαράς, τα Αστερούσια και το Λιβυκό πέλαγος. Έχει δάση 5000 στρεμμάτων. Παράγει 700-800 τόν. λάδι, αμύγδαλα και κτηνοτροφικά προϊόντα.

Δεύτερη πατρίδα τού Πετρακογεώργη, αρχηγού ομάδας ανταρτών στη Γερμανική Κατοχή, το κατέστρεψαν ολοκληρωτικά οι Γερμανοί και πήραν 47 ομήρους από το χωριό, οι οποίοι πνίγηκαν μαζί με τους Ισραηλίτες τής Κρήτης και Ιταλούς, όταν τορπιλίστηκαν οι ίδιοι οι Γερμανοί, απέξω από τα Χανιά, το πλοίο που τούς μετέφερε στον Πειραιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) Margaritari, από τον Καστροφύλακα (K100) Magaricari με 140 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Magharicari το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Magarikari με 20 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.125).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Megarikhári (Pashley, Travels in Crete, II,315) με 25 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κισσών με 205 Χριστιαν. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 360 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 552 κάτ. το 1928 με 501, το 1940 με 640, το 1951 με 595, το 1961 με 649 και το 1971 με 516 κάτ.

Το τοπωνύμιο είναι βυζαντινό. (Βλ. Κρητικά Χρονικά, τόμ. Ι΄, σ.401).

Μαγαρίτες, Χωριό τού Μυλοποτάμου, Βλ. Μαργαρίτες.

Μαγατζές, ο. Οικισμός τής επαρχίας Λασιθίου, που ήταν ΒΑ από το χωριό Άγιος Γεώργιος, στούς πρόποδες τής **Κεφάλας**. Metochio di Magazen το αναφέρει ο Καστροφύλακας (K58) με 30 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα το αναφέρει (Μνημεία Κρητικής Ιστ. V, σ.30) Metochio Moro με 3 σπίτια το 1630. Το ίδιο το όνομά του Magazen, (από το αραβικό mayzen = σιταποθήκη) δηλώνει, ότι ήταν οι σιταποθήκες τής βενετικής διοίκησης Κρήτης, γιά να αποθηκεύσει τα σιτηρά

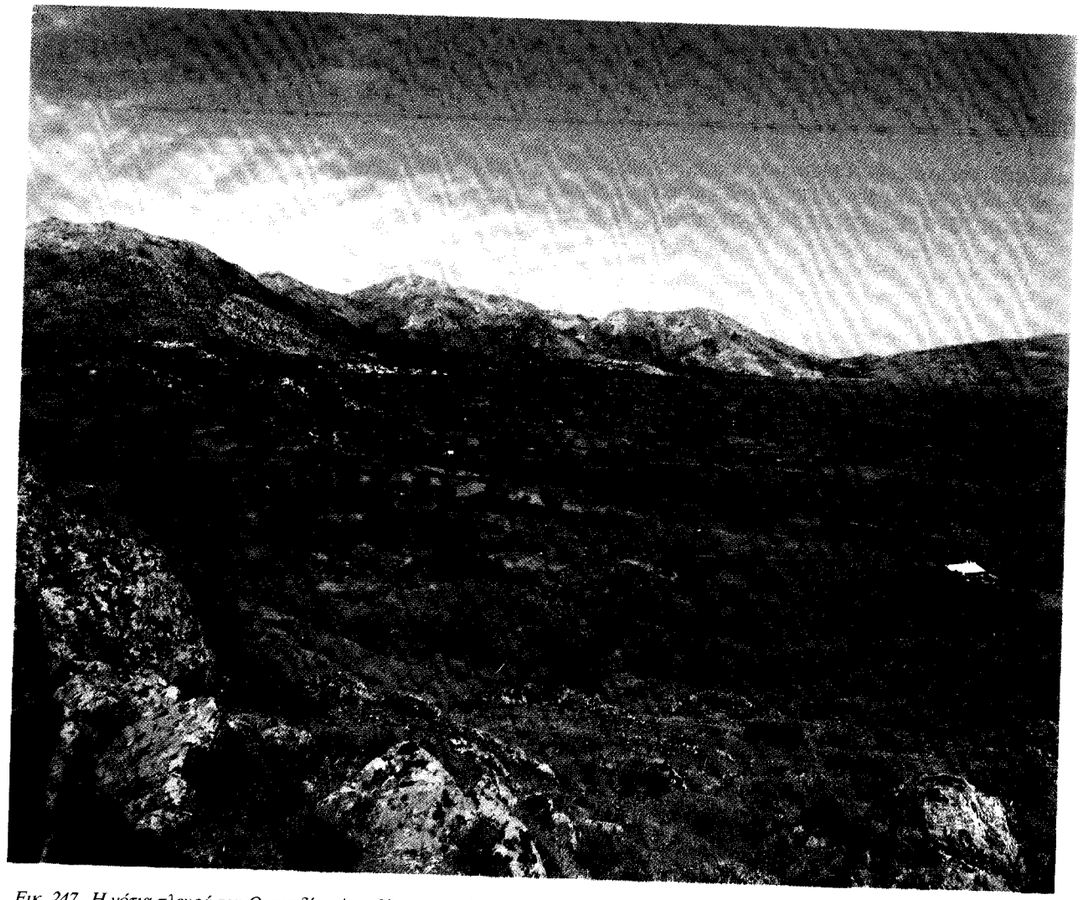
Εικ. 246. Μαγαρικάρι Πυργιωτίσσης.

που εισέπραττε από τούς ενοικιαστές - καλλιεργητές τού κάμπου ως ενοίκιο τών κτημάτων, τα οποία ανήκαν στο δημόσιο, ύστερα από την καταστροφή τού Λασιθίου. Λεπτομέρειες βλ. Σ.Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, Ηράκλειον 1957, και 1984.

Μαγκασάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μητάτου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 500 μ. Οι ανιστόρητοι κοινοτάρχες το θέλουν σήμερο **Βρυσίδιον!** διαγράφοντας τη μακρά ιστορία τού χωριού των. Ο Ν. Πλάτων αναφέρει (Κρητικά Χρονικά, τόμ. Ε΄, σ.117), ότι το όνομα μπορεί να θεωρηθεί προελληνικό, προερχόμενο από τον τύπο **Μαγασά** από το Μᾶ Ιᾶ, σχετικό με το Δᾶ Μᾶ = Μήτηρ Γή. Κατά τον Στ. Ξανθουδίδη (Χάνδαξ - Ηράκλειον σ.28) το όνομα είναι ανθρωπωνυμικό, από τον πρώτο οικιστή Μαγκασά, επώνυμο βυζαντινό, πιθανόν μετά την ανάκτηση τής Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά. Έτσι το ίδιο το όνομα τού οικισμού σημαδεύει και την εποχή τής ίδρυσής του.

Δεν αναφέρεται στις απογραφές τού 16ου και τού 17ου αιώνα. Πρώτη φορά το συναντώ στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Magasià (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 75 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες, από τα πιό πολυάνθρωπα χωριά τής Σητείας τότε. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μαγκασά**, στο δήμο Καρυδίου με 142 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ιτάνου Μαγκασάς, με 113 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μαγκασάς, έδρα ομώνυμης κοινότητας με 99 κάτ. Το 1928 υπάγεται στην κοινότητα Καρυδίου με 97 κάτ. Το 1940 υπάγεται στην κοινότητα Μισιριού με 97 κάτ. Το 1951 παραμένει στην ίδια κοινότητα αλλά με το όνομα **Βρυσίδιον** με 84 κάτ. Το 1961 άλλαξε πάλι κοινότητα και αναφέρεται στην κοινότητα Μητάτου με 39 και το 1971 με 18 κάτ.

Χωριό με το ίδιο όνομα **Magasa** υπάρχει στη Βόρειο Ιταλία, στην επαρχία Brescia. Ποιά συγγένεια και ποιά σχέση μπορεί να έχουν οι δυό συνώνυμοι οικισμοί άγνωστο.

Εικ. 247. Η νότια πλευρά του Οροπεδίου Λασιθίου. Σημειώνονται από αριστερά οι οικισμοί Μαγουλάς, Ψυχρό, Γερωντό Μουρί (φωτ. Ρουσέτου).

Μαγνησία, η. Οικισμός τής κοινότητας Έρφων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 62, υψ. 85 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1928 Νέα Μαγνησία στην κοινότητα Πρίνου με 63 κάτ. Το 1940 αναφέρεται Μαγνησία στην κοινότητα Έρφων με 74 κάτ. το 1951 με 65, το 1961 με 56 και το 1971 με 76 κάτ.

Στο χάρτη σημειώνεται κοντά στο χωριό Σταυρωμένος τής επαρχίας Μυλοποτάμου, στο 13 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Μαγουλάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ψυχρού, επαρχίας και ν. Λασιθίου κάτ. (1981) 111, υψ. 890 μ. Απέχει από τον Άγ. Νικόλαο Λασιθίου 47,2 χλμ. στο δρόμο προς το Σπήλαιο Ψυχρού. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τού πρώτου οικιστή, που πρέπει να ήταν **Μαγουλάς**, όπως πολλά χωριά τής επαρχίας (Λαγού, Τζαρμιάδω, Φαρσάρω κ.λπ.).

Αναφέρεται Magula Mettocchio από τον Καστροφύλακα (Κ104) στα **μετόχια** τής επαρχίας Λασιθίου, το 1583, αλλά δεν αναφέρει αριθμό κατοίκων. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28) στον κατάλογο τών μετοχίων τής επαρχίας αναφέρει Magulà Metochio με 15 σπίτια. Σε σχέση με τα άλλα μετόχια ήταν μεγαλύτερο.

Τα βενετικά έγγραφα αναφέρουν **μετόχια**, τούς πρώτους οικισμούς τής επαρχίας, γιατί η Βενετία απαγόρευε τη μόνιμη κατοίκηση τών ενοικιαστών τών κτημάτων τής επαρχίας, τα οποία ανήκαν στο βενετικό δημόσιο, και δεν επέτρεπαν το κτίσιμο μονίμων κατοικιών. (Βλ. σχετικά, Σ.Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ.).

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Magula με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Maghulà (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στο Λασίθι. Το 1881 αναφέρεται **Μαγουλάς** στο δήμο Ψυχρού με 161 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 143 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 130 κάτ. Το 1928 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Ψυχρού με 201 κάτ., το 1940 με 223, το 1951 με 208, το 1961 με 152 και το 1971 με 121 κάτ.

Την Τουρκοκρατία ο μαλικιανέ αγασί τής επαρχίας Λασιθίου Χανιαλή (καταγόταν από τα Χανιά και γι' αυτό λέγεται έτσι) Ζαδέ Αχμέτ αγάς, είχε το θερινό **κονάκι** του στο Μαγουλά, όπου είχε κάνει και μιά βρύση, που σώζεται σήμερο. Πλούτισε από το μαλικιανέ τού Λασιθίου. Το 1720 άλλαξε το φορολογικό

σύστημα τών **μουκατά(δων)**, δηλαδή το φόρο τής αγροτικής παραγωγής, ο οποίος ενοικιάζονταν κάθε χρόνο και καθιερώθηκε η ενοικίασή του, εφ' όρου ζωής τού ενοικιαστή, γνωστό με τη λέξη **μαλικιανέ. Μαλικιανέ αγασί** ήταν ο ενοικιαστής τού φόρου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Δ΄ σ.68). Ήταν ο πλουσιώτερος τής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διάφοροι λόγοι είχαν προκαλέσει την καταδίκη του. Γιά να αποφύγει τη θανάτωσή του κρύφτηκε στο Μαγουλά, και από εκεί πήγε, μαζί με το γραμματικό του Λασιθιώτη από το Μαγουλά Ντολαψή, στο μετόχι του τη Μύρτο Ηράπετρας. Πίστεψε σε καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις τού διοικητή Μουσταφά Ρεσίτ Κιουταχή πασά και γύρισε στο Ηράκλειο. Τη νύκτα τής 25 τού Δεκέμβρη 1815 τον κάλεσε ο πασάς, φιλικά δήθεν, στο διοικητήριο, όπου τον έπνιξε ο ίδιος, όπως αναφέρει σε ένα εκκλησιαστικό βιβλίο ο παπάς τού Μαγουλά. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, επιφυλλίδα στην εφημερίδα «Πατρίς» Ηρακλείου, 28-5-1964). Το όνομα ανδρωνυμικό από το επώνυμο τού πρώτου οικιστή Μαγουλά, μαρτυρημένο (βλ. Κ. Κριτοβουλίδη Απομνημονεύματα, σ.212), αλλά υπάρχει και σήμερο στο Ηράκλειο Μαγουλάκης.

Μαδαρό, το. Οικισμός τής κοινότητας Κάμπων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 38, υψ. 580 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 **Μαδαρός**, στο δήμο Κεραμειών με 107 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 123 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Κάμπων με 115 κάτ. Στην απογραφή τού 1928 δεν αναφέρεται (γιατί;). Το 1940 αναφέρεται το Μαδαρόν στην ίδια κοινότητα με 128 κάτ., το 1951 με 100, το 1961 με 65 και το 1971 με 29 κάτ. Το τοπωνύμιο από τη λέξη μαδαρός = φαλακρός, μέρος άδενδρο και γυμνό από βλάστηση. Μαδάρες λέγονται στην Κρήτη οι γυμνές κορυφές τών βουνών της.

Μαδέ, το. Οικισμός τής κοινότητας Χαράκι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 22, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 38,3 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Γεώργιος Απανωσήφης - Χαράκι - Μαδέ.

Η αρχαιότερη μνεία τού τοπωνύμιου αναφέρεται σε έγγραφο τού 1374 Made (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.180). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Madhé, από τον Καστροφύλακα (Κ99) Madé με 63 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Mathe το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Made με 1 χαράτσι. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, σ.118, τόμ.Β΄). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Madhé (Pashley, Travels in Crete II, 317) με 10 τουρκ. οικογένειες. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται **Μαδές** στο δήμο Τεφέλι με 61 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 9 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μαδέ στην κοινότητα Κακού Χωριού (Μεταξοχώρι) με 35 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Τεφέλι με 22 κάτ., το 1940 στην κοινότητα Κακού Χωριού με 29, το 1951 στην κοινότητα Χαράκι με 38, το 1961 με 42 και το 1971 με 24 κάτ.

Ο Νικ. Πλάτων αναφέρει, ότι το τοπωνύμιο διεπλάσθη από το αρχικό Μαδά = προελληνικής προέλευσης, σχετιζόμενο με το Μα - Δα = Μήτηρ - Γή. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, 117).

Μαδέ, το. Παλαιός οικισμός στην επαρχία Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°23r) Madhe, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Madè με 52 κάτ. το 1583, από Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Madhè το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως σε τουρκικό έγγραφο τού ίδιου χρόνου 1671, όπου γίνεται λόγος γιά αγρό, κείμενο στην περιφέρεια τού χωρίου Μαδέ, συνορευομένου με το Kemer Suyu (υδραγωγείο Μοροζίνι). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι το τοπωνύμιο **Στού Μαδέ** σώζεται νοτιοδυτικά τής υδατογέφυρας Αγ. Ειρήνης.

Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεώτερη απογραφή και πιθανότατα καταστράφηκε κατά τον πόλεμο 1645-1669.

Σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, αναφέρεται το χωριό casale Cato Mathe. Ο Coreadus de Clugio (Chioggia) ενοικιάζει ένα υδρόμυλο (molendinum) κείμενο στο χωριό Cato Mathe στον P. Paulo. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.3). Το χωριό αυτό είναι το ίδιο ασφαλώς που αναφέρεται στο προηγούμενο τουρκικό έγγραφο και σε ένα άλλο τού 1691, όπου αναφέρεται, ότι ο Γιουσούφ βέης πωλεί στο Χατζή Χουσεΐν ένα αγρό, ένα νερόμυλο, ένα κήπο κ.λπ. κείμενα στην περιφέρεια τού ερειπωμένου χωριού Μαδές, τής επαρχίας Τεμένους. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.376).

Μάζα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 120, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 37 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 34 χλμ. τού δρόμου προς Σφακιά, ύστερα από τις Βρύσες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Masa, από τον Καστροφύλακα (Κ242) Masa με 4 προνομιούχους και (Κ237 Maxa filippu Ganbassa με 128 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Masa Alicambo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Máza (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Μάζα στο δήμο Μαθέ, με 137 κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης με 162 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 173 κάτ., το 1928 με 169, το 1940 με 204, το 1951 με 204, το 1961 με 216 και το 1971 με 141 κάτ.

Μάζα, η. Οικισμός τής κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 113, υψ. 620 μ. Απέχει από τα Χανιά 59,8 χλμ. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ239) Masà με 70 κάτ. το 1583, και (Κ224) με 16 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Μάζα**

στο δήμο Καμπανού με 67 κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 94 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Υρτακίνας με 72 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Ροδοβάνι με 117, το 1940 με 145, το 1951 με 119, το 1961 με 110 και το 1971 με 134 κάτ.

Στη Μάζα είναι η παλαιά ιστορημένη εκκλησία τού Αγίου Νικολάου τού **Μαζιανού** (= τής Μάζας) με τοιχογραφίες τού Ιωάν. Παγωμένου, σε καλή κατάσταση. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ.29).

Στο δυτικό τοίχο είναι η κτητορική επιγραφή: *† Ανειστορείθη ο θήος κε σεβάσμειος ναός τού Αγίου κε θαματουργού κε μυροβλίτου Νικολάου τού Μαζιανού διά σεινεργήας κε κόπου Δειμιτρίου τού Σαρακηνοπούλου — τού Κοσταττίη τού Ράπτη της τουμισόν — Κοσταττήνου τού Σαρακηνοπούλου — Γεωργίου τού Μαβρομάτη — Μιχαήλ ιερέος — κέ παντός τού λαού τού χορίου τής Μάζας. Ο Κύριος γηνόσκη τα ονόματα αυτών. Ετελιόθη δε δηά χειρός αμαρτολού Ιωάννου τού Παγομένου. Έτους ϛΩΛΔ΄* (=6834 από κτίσεως κόσμου που αντιστοιχεί στο 1325 - 1326) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. II, σ.330 και τόμ. IV, σ.429 και Κ. Καλοκύρη, Ι. Παγωμένος, «Κρητικά Χρονικά» ΙΒ΄, σ.354).

Μαζοκοπιανά, τα. Οικισμός επαρχίας Κισάμου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Καστελίου Κισάμου με 28 κάτ. Μοζοκοπιανά, προφανώς λανθασμένη γραφή τού ορθού Μαζοκοπιανά, από το γνωστό επώνυμο Μαζοκοπάκης.

Μαθές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γεωργιούπολης, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 43 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 40 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο και στο 41,6 νέα διακλάδωση δεξιά.

Στην επαρχία Αποκορώνου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Mathea, από τον Καστροφύλακα το 1583 Mathè (K236) με 65 κάτ. και (K242) Mathia με 3 προνομιούχους και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Mathè το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Mathès (Pashley, Travels in Crete, II,312) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 **Μαθές** είναι έδρα ομώνυμου δήμου με 186 Χριστιαν. κάτ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο Γεωργιούπολης με 182 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Γεωργιούπολης με 200 κάτ. το 1928 με 171, το 1940 αναφέρεται ο Μαθές με 201, το 1951 με 187, το 1961 με 127 και το 1971 με 57 κάτ.

Μαθιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 230, υψ. 590 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46,2 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι Πεδιάδας - Ξιδάς - Κασταμονίτσα - Αμαριανό - Μαθιά.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται σε συμβόλαια τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, όπου αναφέρονται προαγορές σίτου και κρασιού από κατοίκους τού χωρίου Mithie (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.34 και 62). Πιστεύω, ότι είναι λανθασμένη γραφή τού χωριού Μαθιά, Mathia - Mathie, όπως συνήθως συμβαίνει σε παλαιά κείμενα.

Λανθασμένα γραφή πιστεύω πώς είναι και τού χωριού Methia αντί Mathia, που αναφέρεται σε έγγραφο τού 1380, τού Αρχείου τού δούκα τής Κρήτης. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.220).

Τόσο οι συμβολαιογράφοι όσο και οι συναλλασσόμενοι και οι υπάλληλοι τών υπηρεσιών ήταν ξένοι, και δεν μπορούσαν να προφέρουν και να γράφουν σωστά τα ονόματα τών χωριών και γενικά την κρητική διάλεκτο. Αντίθετα τούς δυό τελευταίους αιώνες οι απογραφείς και συγγραφείς, γραφείς κ.λπ. είχαν τελείως εξελληνιστεί και μητρική των γλώσσα ήταν η κρητική διάλεκτος, και σ' αυτήν έγραφαν τα έργα των οι Βενετοκρητικοί ποιητές και διανοούμενοι. (Βιτσ. Κορνάρος, Μαρκαντώνιο Φώσκολο κ.λπ.).

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Mathia, από τον Καστροφύλακα (K95) Mathià με 144 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα. (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Mathià το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Matiya με 19 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.117).

Η ετυμολογία τού τοπωνύμιου πιστεύω πως είναι από το βαπτιστικό όνομα γυναίκας **Ματτία**, θηλυκό τού Μαθαίος. Μαθιός - Μαθιά. Όνομα που υπήρχε στην Κρήτη και αναφέρεται σε κρητικά συμβόλαια. Η κυρά Ματτία Κορνέρ, (βλ. Κ.Δ.Μέρτζιου, Κρητικά Συμβόλαια κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά» ΙΘ΄, σ.141). Στην κρητική διάλεκτο προφέρεται Μαθιά όπως το αρσενικό ακούεται και σήμερο Μαθιός.

Το 1957 αποκαλύφτηκαν, στη θέση **Σταυρόπλακα**, Μεσομινωικές ταφές μέσα σε πίθους. Στη θέση **Καταλείμματα**, βορειοδυτικά τού χωριού βρέθηκε οίκημα με Υστερομινωικά ΙΙΙ ευρήματα, πίθους κ.λπ. και σε απόσταση 200 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη σημαντικού οικισμού με ισχυρά κτήρια πολυδώματα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΑ΄, σ.334).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Mathià (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 17 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 η **Μαθιά** είναι στο δήμο Παναγιάς με 187 κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο με 177 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 219 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γερακίου με 251 κάτ. Το 1940 έχει πάλι δική του κοινότητα με 297 κάτ., το 1951 με 329, το 1961 με 291 και το 1971 με 224 κάτ.

Μαθιά, η. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) αναφέρει στον κατάλογο τών χωριών τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου τα χωριά Mathià Apano και Mathià Cáto. Δεν αναφέρονται από κανένα άλλο. Ο Βασιλικάτα, μηχανικός κ.λπ. μορφωμένος συγγραφέας, έζησε στο Χάντακα τουλάχιστο 30 χρόνια. Σχέδιά του, γινομένα εδώ, χρονολογούνται από το 1612 μέχρι 1638. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. ιστ΄ και πίνακες). Συνεπώς δεν δικαιολογείται λάθος.

Μαθοκοτσανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Χρι[illegible] επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0 υψ. 300 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με 0 κάτ. και το 1971 με 0 κάτ. Πρόκειται περί [illegible] οικισμού εποχιακής διαμονής, στις ανατολικές πλαγιές [illegible] Λασιθίου.

Μακριανά, τα. Χωριό τής επαρχίας Κισάμου, ανάμεσα [illegible] Αμυγδαλοκεφάλι και Κούνενι. Το 1834 πέρασε [illegible] Pashley, (Travels in Crete, II, 80). Αλλά δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή, ούτε τού 1834 που αναφέρεται στον ίδιο τόμο τού βιβλίου του. Το αναφέρει [illegible] **Μακεριανά**.

Μακρές, οι. Χωριό τής επαρχίας Καινούργιου, κοινότητας Μορόνι, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 196, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56,3 χλμ. Διαδρομή: Ιεράπετρα - Νίβρητος - Μάκρες. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, αλλά το χωριό υπήρχε [illegible] αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Dersim' a Makres με 9 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124). Στην αιγυπτιακή απογραφή [illegible] 1834 αναφέρεται Makriana (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 5 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται **Μάκραις** στο δήμο Ζαρού, με 60 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 101 κάτ. Το 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ζαρού Μάκρες, με 162 κάτ., το 1940 [illegible] **Μάκραι** στην κοινότητα Μορόνι με 201 κάτ., το 1951 με 239, το 1961 με 225 και το 1971 με 206 κάτ.

Μακρομέση, η. Χωριό πιθανότατα στη διοικητική περιφέρεια τού Χάντακα (territorio di Candia), όπου είχε αμπέλια η λατινική αρχιεπισκοπή τού Χάντακα. Αναφέρεται σε έγγραφο τού δούκα Marino Falier (1148 1249) casale Macromesse. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ.15 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Επετηρίδα Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού 1985, σ.189).

Μακρυγέννησα, η. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 430 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως τής Νεάπολης. Στην απογραφή 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Νοφαλιά με 22 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Νεάπολης με 21 κάτ. Το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 επίσης. Το 1961 αναφέρεται στο δήμο Νεάπολης με 23 κάτ. και το 1971 με 15 κάτ.

Μακρυγιάννη, τού. Οικισμός τής κοινότητας Δοξαρού, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 55, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44 χλμ. Διακλάδωση αριστερά, στο 43 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς το Ηράκλειο.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, αλλά το χωριό υπήρχε, αφού αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mikiryani με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.130).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μακρυγιάννη** στο δήμο Δαμάστας με 46 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 92 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην ονομαστική ο Μακρυγιάννης στην κοινότητα Θεοδώρας με 104 κάτ. Το 1928 στην κοινότητα Αλόιδες με 91 κάτ. Το 1940 έγινε **Μακρυγιάννιον**! στην κοινότητα Δοξαρού με 124 κάτ., το 1951 με 125, το 1961 με 124 και το 1971 με 115 κάτ.

Μακρυλιά, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 84, υψ. 240 μ. Βρίσκεται βορειοδυτικά από την Ιεράπετρα, απ' όπου απέχει 7,7 χλμ. Από τον Αγ. Νικόλαο απέχει 24 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά (στο δρόμο προς Σητεία) - Καλό Χωριό - διακλάδωση αριστερά στο 16 χλμ. - Μεσελέροι - Μακρυλιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi (22r) Macilia, από τον Καστροφύλακα (K138) Macriglià με 187 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 113) Macrilea το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 με 10 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β΄, σ.135).

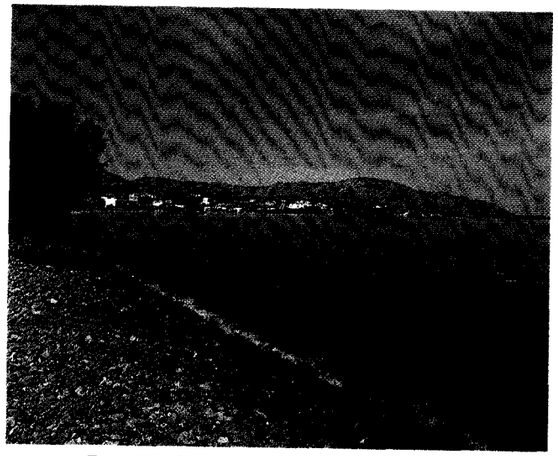
Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Makrilià (Pashley, Travels in Crete II, 323) με 10 οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Ιεράπετρας, **Μακρηλιά**, κάτ. Χριστιαν. 36, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 82 και γράφεται **Μακρυλιάς**. Το 1920 η **Μακρυλιά** είναι στον αγροτ. δήμο Μεσελέρων, κάτ. 16, το 1928 γράφεται **Μακρολιά**, κάτ. 171, το 1940 Μακρυλιά, κάτ. 223, το 1951 είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 225, το 1961 246 και το 1971 κάτ. 112.

Μακρύ Λιβάδι, το. Οικισμός τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Macrilivadhi, από τον Καστροφύλακα (K138) Macrì Livadhi με 67 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή. Ο Paul Faure σημειώνει τη θέση του στο**Μαύρο Κάμπο**, τής περιοχής Ζάκρου. («Κρητολογία», τεύχ. Ι, σ.30).

Μακρύς Γιαλός, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Γράς, (Αγ. Στέφανος), κάτ. (1981) 265, υψ.20 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 61,8 χλμ. Βρίσκεται στον όρμο **Καλά Νερά**, νότια παράλια τής Σητείας.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Χαντρά, με 5 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 12 κάτ., το 1940 με 28, το 1951 με 25, το 1961, με 67 και το 1971 με 75 κάτ. Η απότομη αύξηση τού πληθυσμού τη δεκαετία 71-81 είναι ένδειξη τής σημασίας τού οικισμού.

Μακρύς Τοίχος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Νταράτσου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 698, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στο 3 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Κοντά στο χωριό ήταν παλαιότερα το **Λου-**

Εικ. 248. Μακρύς Γιαλός, παραλία. (φωτ. Ρουσέτου).

βοχώρι, όπου κατοικούσαν οι λεπροί, αναφέρει ο Εμμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, σ.15). Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Περιβολίων: **Νταράτσος μετά Μακρύ Τοίχου** κ.λπ. με 174 Χριστιαν. κάτ. και 154 Τούρκ. Στην απογραφή 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Χανίων με 118 κάτ., το 1928 με 139, το 1940 είναι στην κοινότητα Γαλατά με 124 κάτ. Το 1951 στην κοινότητα Νταράτσου με 186 κάτ., το 1961 με 175 και το 1971 με 385 κάτ. Την Τουρκοκρατία κατοικούνταν από αιμοβόρους Τούρκους, φωλεά δολοφόνων τών Χριστιανών. Ο οικισμός των ήταν τόπος ενέδρας γιά τούς διαβάτες.

Μακρυτοίχος, ο. Παλαιότατος μικρός οικισμός, λίγα μέτρα δυτικά απότο ανάκτορο τής Κνωσού. Το όνομά του οφείλεται σε τοίχο μεγάλου οικοδομήματος, μάλλον τής Ρωμαϊκής Κνωσού. Ίσως εκείνο που σχεδίασε το τέλος τού 16ου αιώνα, ο Onorio Belli και δημοσιεύτηκε τελευταία (βλ. Σ.Γ.Σπανάκη, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.150 και πίν. ΚΖ΄).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού με το όνομα αυτό αναφέρεται Macrinchicon σε έγγραφο τού δούκα Marino Faliero (1248-1249). (Βλ.S. Borsari, Il Dominio Beneziano a Kreta, σ.15). Βλ. και (Z. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985 (όπου αναφέρεται το 1268 (σελ.143) ότι στο Macrindicho ήταν ο παπάς Michali Melissi, το 1315 (σ.155), ο παπάς Johannes Castamoniti, κάτοικος στο χωριό Macridicho, χρεωστεί στο σπαθάριο Johanni Quirino Spatario υπέρπυρα 4 κ.λπ. κ.λπ.

Αναφέρεται επίσης 1) σε συμβόλαια τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, Macrentico (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta σ.8).

2.) σε συμβόλαια τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, Machrantico (Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia σ.104, passim),

3.) σε συμβόλαια τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, Macrendichi. (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.106, passim),

4.) σε έγγραφα τού Αρχείου τού δούκα τής Κρήτης (1363-1392). Σε ένα απ' αυτά γίνεται λόγος γιά επιδιόρθωση τού καταπότη, από τον οποίο πότιζαν τούς κήπους τού Macridicho, επειδή είχε καταστραφεί από μιά πλημμύρα. (Βλ. έγγραφο 1376, τής σ.305, στο El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc p.305, passim). Ώστε από το 14ο αιώνα α ναφέρονται οι πλημμύρες τού ποταμού Κατσαμπά, οι οποίες επαναλαμβάνονται κατά περιόδους. Είναι γνωστές στούς πιό ηλικιωμένους, οι καταστροφές τής μεγάλης πλημμύρας του τον Οκτώβριο τού 1937.

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi, (f°23r) Macriticho, από τον Καστροφύλακα (K101) Macritico με 231 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.45, 117) Macriticho το 1630. Ο Βασιλικάτα αναφέρει στη σ.45, «ότι στην Κνωσό, όπου είναι το χωριό Μακρυτοίχος, υπάρχουν αρκετά κτήρια με καμάρες και άπειρα ερείπια. Υπάρχει ένας τοίχος μακρύς πολλά βήματα και αρκετά παχύς, από τον οποίο λέγεται, πήρε το όνομα το χωριό».

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Το κατάστρεψαν οι Τούρκοι ή το εγκατάλειψαν οι κάτοικοι κατά τη διάρκεια τής πολιορκίας τού Χάντακα. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μακρύς Τοίχος** και μετόχια στο δήμο Αρχανών με 47 Χριστιαν. και 69 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου με 125 κάτ. Το 1920 με 125, το 1928 με 180, το 1940 με 166, το 1951 με 288. Το 1961 όλοι οι μικροσυνοικισμοί τής περιοχής αναφέρονται με το ένδοξο προελληνικό όνομα **Κνωσός**. (βλ. Λήμμα).

Μάκρωνας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βουλγάρω, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 43 χλμ., λίγο νοτιώτερα από το Βουλγάρω. Διαδρομή: Καλουδιανά - Ποταμίδα -Βουλγάρω - Μάκρωνας.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Macrona, από τον Καστροφύλακα (K238) Macronà με 55 κάτ. το 1583, (K225) με 16 αγγαρείες, οφειλόμενος και (K243) με 1 προνομιούχο, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Macrona το 1630. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου), με 64 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 51 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 είναι στην κοινότητα Βουλγάρω με 55 κάτ., το 1940 με 69, το 1951 με 109, το 1961 με 76 και το 1971 με 51 κάτ.

Μαλάδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Σίλα, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 29, υψ. 40 μ. Βρίσκεται στο 9,4 χλμ. του δρόμου προς Κανλί Καστέλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°32r) Maladhes, από τον Καστροφύλακα

(K101) Malades με 18 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Maladhes το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρχανών: Μετόχια Επισκοπειανας, Ζερβού και **Μαλάδες** με 34 Τούρκους κάτ. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου Μαλάδες με Ζερβού Μετόχι με 26 κάτ. Το 1928 με 33, το 1940 αναφέρεται Μαλάδες στην κοινότητα Αγίου Σίλα με [illegible], το 1951 με 58, το 1961 με 16 και το 1971 με 17 κάτ.

Μαλάθηρος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 205, υψ. 315 μ. Απέχει από τα Χανιά 48 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά [illegible] χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου. Διαδρομή: Φαλελιανά - Ρόκκα - Σφακοπηγάδι - Μαλάθηρος. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Malathiro Apano, Malathiro Catto από τον Καστροφύλακα (K238) Apano Malathuro με 155 κάτ. και Catto Malatherò με 77 κάτ. και (K225) με 38 οφειλόμενες αγγαρείες αντιστοίχως. Ο Καστροφύλακας αναφέρει και άλλο χωριό Malathiros Vallich (K240) με 128 κάτ. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Malatiro Apano και Malatiro Catto το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Malathero (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 20 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μαλάθηρος** και Μεσαύλια στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου) με 230 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Μαλάθηρος με 322 κάτ. Το 1900 γράφεται Μαλάθυρος, δήμος ομώνυμης κοινότητας με 332 κάτ., το 1928 με 311, το 1940 με 379, το 1951 με 300, το 1961 με 310 και το 1971 με 259 κάτ.

Βυζαντινή εκκλησία τής Αγ. Ειρήνης με τοιχογραφίες, διατηρούμενες, σχετικώς, σε καλή κατάσταση. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.108). Τής Κοίμησης τής Θεοτόκου με καταστρεμμένες τοιχογραφίες και τού Αγίου Γεωργίου, στις υπώρειες τού υψώματος τού **Φρουρίου Μαλάθηρου**. (Βλ. Γ. Παπαδημητράκη, ζωγράφου, Αι Βυζαντιναί εκκλησίαι τού Μαλάθυρου, «Κρητική Εστία», τεύχ.46).

Νοτιώτερα τού χωριού 500 μ. βρίσκεται το απότομο από το Βορρά ύψωμα **Κάστρο τού Μαλάθηρου**, με ερειπωμένους πύργους και προμαχώνες, υδατοδεξαμενές, κ.λπ. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, p.86).

Μαλαθρές, ο. Τοπωνύμιο στην περιοχή τού χωριού Μουρνέ επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου όπου η μονή Αγίου Γεωργίου. Σώζεται ερειπωμένη μόνο η εκκλησία τού Αγίου Γεωργίου, (Βλ. Gerola -Λασιθιωτάκη, τοιχογραφημένες Εκκλησίες τής Κρήτης, σ.59) και λείψανα τών κτισμάτων τής μονής. (Βλ. Μανόλη Παπαδογιάννη, Η ερειπωμένη μονή τού Μαλαθρέ στη Μουρνέ, περιοδ. «Προμηθεύς Πυρφόρος» τεύχ. 31, σ.269 εξ. και λήμμα Μουρνέ). Μονή Μαλαθρέ, Προμηθεύς τ. 31, σ.269).

Μαλάκι, το. Δυό χωριστοί οικισμοί και κοινότητα, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981): **Απάνω Μαλάκι** 104, υψ.420 μ., και **Κάτω Μαλάκι**, 78, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο, το Κάτω Μαλάκι 18 χλμ. και το Απάνω Μαλάκι 22 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 11 χλμ. τού Παλαιού δρόμου προς Χανιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Malachi Cato, Malachi apano, από τον Καστροφύλακα (K174) Apano Malachi με 68 κάτ. και Catto Malachi με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Malachi cato, Malachi apano το 1630.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται μαζί **Μαλλάκια** στο δήμο Ρουστίκων με 170 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρονται Επάνω και Κάτω Μαλάκια με 276 κάτ. Το 1920 έχουν δική των κοινότητα και αναφέρονται χωριστά, Επάνω Μαλάκι με 126 και Κάτω Μαλάκι με 120 κάτ. Το 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Απάνω Βαρσαμόνερου, το Επάνω Μαλάκι με 121 και το Κάτω Μαλάκι με 116 κάτ. Το 1940 έχουν και πάλι τη δική τους κοινότητα, το Απάνω Μαλάκι με 152 και το Κάτω Μαλάκι με 107 κάτ. Το 1951 Απάνω Μαλάκι με 133 και το Κάτω Μαλάκι με 114 κάτ. Το 1961 το Απάνω Μ. με 110 και το Κάτω Μ. με 125 κάτ. και το 1971 το Απάνω Μ. με 108 και το Κάτω Μ. με 80 κάτ.

Νομίζω ορθή την ετυμολογία τού Ν. Σταυράκη, που το γράφει Μαλλάκι, από το μαλλί και όχι από το μαλάκιο.

Μαλάξα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 145, υψ. 470 μ. Απέχει από τα Χανιά 16,3 χλμ. Διαδρομή, Νεροκούρου - Μαλάξα.

Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Malaxa το 1630 στην επαρχία Αποκορώνου. Στη σελ. 21 αναφέρει και το βουνό Μαλάξα. Από τον Καστροφύλακα και τον Μπαρότση δεν αναφέρεται.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Malaxa (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 225 χριστιανικές οικογένειες, το 1881 αναφέρεται Μαλάξα στο δήμο Κεραμειών με 319 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 497 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 405 κάτ., το 1928 με 425, το 1940 με 426, το 1951 με 352, το 1961 με 264 και το 1971 με 180 κάτ.

Τα υψώματα τής Μαλάξας, στούς βόρειους πρόποδες τών Λευκών Ορέων, δεσπόζουν στην περιοχή και στον κόλπο τής Σούδας και υπήρξαν θέατρο πολέμου από πολύ παλιά. Σε κάθε επανάσταση πρώτη δουλειά τών επαναστατών ήταν να καταλάβουν τη Μαλάξα και τα υψώματά της. Το 1660, όταν πολιορκούνταν ο Χάντακας, αποβιβάστηκαν στη Σούδα μερικοί Γάλλοι, οι οποίοι, μαζί με Κρητικούς, κατέλαβαν τη Μαλάξα, γιά να φέρουν αντιπερισπασμό στούς Τούρκους. Αλλά ύστερα από αιματηρές μάχες την καταλάβαν οι Τούρκοι. Και το 1770 ο Δασκαλογιάννης κατέλαβε

τα υψώματα αυτά, με σκοπό να προσβάλει το φρούριο τών Χανίων. Το ίδιο συνέβη το 1821 και στις επόμενες επαναστάσεις, οπότε υπήρξε το κυριότερο έρεισμα τών επαναστατών. Το 1866 οι Τούρκοι έγιναν κύριοι τής Μαλάξας και έκτισαν ισχυρό πύργο, όπου εγκατάστησαν φρουρά. Το 1897 οι επαναστάτες τον πολιόρκησαν και ανάγκασαν τη φρουρά να παραδοθεί. Τα πλοία τών Μεγάλων Δυνάμεων εβομβάρδησαν τον πύργο από τη Σούδα και τον γκρέμισαν. Ο καθηγητής Αντ. Ν. Γιάνναρης αναφέρει στο βιβλίο του «περί Ερωτοκρίτου» ότι ήταν κτήμα τού Conte Malussa, εκ τού οποίου το όνομα (σ.15, υποσ. 1, περί Ερωτοκρίτου).

Ο Paul Faure, (Montagnes Grétoises) ετυμολογεί από τη ρίζα μάλα = βούνισμα. Κατά τον Νικ. Πλάτωνα ήταν εδώ η αρχαία πόλη **Χαλκητόριον**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιω. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, 483, 502, 1567, 1633, 1641, — **Ιω. Νουχάκη**, Χωρογραφία τής Κρήτης, 239 — **Α. Μακριδάκη**, Τουριστικός Οδηγός 49 — **Paul Faure**, Montagnes Crétoises, Bul. Assoc.Budè, t. XXIV, p.432 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, p.58 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.139 εξ.

Μαλαριανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Malariana. Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο, ούτε σε απογραφές. Στην περιοχή τού χωριού Γερακάρι υπάρχει τοπωνύμιο **Λαρινά**.

Μαλεβιζίου. Επαρχία, από τις επτά επαρχίες τού νομού Ηρακλείου, στη ΒΔ άκρα του. Έχει 52 οικισμούς, 31 κοινότητες με 18.860 κάτοικους (1981) και δυό γυναικείες μονές. Τη μονή Αγίου Αντωνίου Σαββαθιανών, κάτ.23 υψ.440 μ., κοντά στη Ρογδιά, 5 χλμ. δυτικά, και τη μονή τής Αγ. Ειρήνης, κάτ. 41, υψ.630 μ., πάνω από τον Κρουσώνα, απ' όπου απέχει 3 χλμ.

Τα χωριά: **Αηδονοχώρι** (Μετόχια Καμαριώτη), **Αστυράκι, Αχλάδα, Γωνιές, Δαμάστα, Καμαριώτης, Καμαράκι, Μάραθος** και **Φόδελε**, ανήκαν παλαιότερα στην επαρχία Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου.

Το οδικό δίκτυο τής επαρχίας είναι σχετικά υποφερτό.

Το Μαλεβίζι είναι η πλούσια επαρχία σήμερο από σταφίδα και κρασί τού ν. Ηρακλείου, η οποία κατέχει την έκταση τής βενετσάνικης Καστελανίας Malvisin, Malvicino από το ομώνυμο φρούριο, και μέρος τής επαρχίας Μυλοποτάμου. Πώς λεγόταν η τούρμα αυτή κατά τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο δεν είναι γνωστό. Ούτε ξέρομε ποιός πρώτος έκτισε το φρούριο αυτό. Το όνομα, σύμφωνα με παλιά ετυμολογία, προέρχεται από το βενετσάνικο malvicino = κακός γείτονας. Ονομάστηκε έτσι, όπως εξηγεί ο De Monacis, γιατί ήταν κακός γείτονας τών επαναστατών. Νεώτερες όμως έρευνες, πάνω στο θέμα, απέδειξαν, ότι το όνομα οφείλεται στην πολεμική πολιορκητική μηχανή malvesin τών Μεσαιωνικών χρόνων, που ήταν είδος petriera. Τις μηχανές αυτές ονόμαζαν οι Φράγκοι mauvais voisins = κακούς γειτόνους, mali vicini γιά τα τείχη τών φρουρίων, λόγω τής δραστηριότητός των.

Και ένα μέρος τής περιοχής τού φρουρίου αυτού δεν μοιράστηκε στούς Βενετούς αποίκους, παρά ανήκε στο βενετικό Δημόσιο, στην Paracandia, όπου ανήκε και η επαρχία Τεμένους.

Το Castel Malvesin ήταν κτισμένο πάνω από το χωριό **Κεραμούτσι**. Η τοποθεσία λέγεται και σήμερο **Καστέλι**, όπου σώζονται μερικά λείψανα τού τείχους. Κτίστηκε, ή επιδιορθώθηκε αρχικά από το Γενοβέζο Πεσκατόρε. Με το σεισμό τού 1303 καταστράφηκε τελείως, αλλά ξανακτίστηκε. Κατά την επανάσταση τών αδελφών Καλεργών το 1364 κατάλαβαν το φρούριο οι επαναστάτες, σκότωσαν τον καστελάνο Νικ. Δάνδολο και κάταστρεψαν τα κτήρια. Το φρούριο εγκαταλείφτηκε και η έδρα τού καστελάνου μεταφέρθηκε αλλού.

Η επαρχία Μαλεβιζίου υπαγόταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Κνωσού μέχρι το 1821, οπότε οι Τούρκοι έσφαξαν τον τελευταίο επίσκοπο Κνωσού. Έπειτα η επισκοπή καταργήθηκε και τώρα η επαρχία υπάγεται στην Αρχιεπισκοπή. Το 1821 μετονομάστηκε επαρχία Κνωσού, από το όνομα τής Επισκοπής, αλλά η μετονομασία δεν επικράτησε.

Από την εποχή τής Βενετοκρατίας ήταν φημισμένο το **κρασί Μαλβαζία**, που παραγόταν στην περιοχή αυτή, το γνωστό **μαλεβιζότικο κρασί**. Μερικοί νόμιζαν πως γινόταν από ειδικά σταφύλια, που δεν ευδοκιμούσαν σε άλλα μέρη τής Κρήτης. Η φήμη του ακούεται και σήμερο στις Κρητικές μαντινάδες:

Μα μένα η αγάπη μου πάει στο Μαλεβίζι.
και πίνει μαρουβά κρασί και ροδοκοκκινίζει.

Τα κύρια προϊόντα τής επαρχίας σήμερο είναι κυρίως η σταφίδα σουλτανίνα, το κρασί και το λάδι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Πλάτωνα**, Περί την ονομασίαν τής επαρχίας Μαλεβιζίου, «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, 156 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. I, 216 — **T.A.B.Spatt**, Travels and Researches in Crete, vol. II, p.60.

Μάλεμε, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 528, υψ.20 μ. Βρίσκεται στο 16,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Maleme, από τον Καστροφύλακα (K236) Maleme et Venerocori με 101 κάτ. το 1583 και (K223) με 28 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Malema το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μάλεμες** με 164 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου. Το 1900 αναφέρεται **Μάλεμες** στον ίδιο δήμο με 192 κάτ. το 1920 έχει δική του κοινότητα με 248 κάτ. το 1928 με 302, το 1940 με 578, το 1951 με 628, το 1961 με 268 και το 1971 με 468 κάτ.

Ο Paul Faure ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το

MALVICINO

casali	da fatti	putti	vechi	donne	Σύνολα
1 Assites apano	73	58	4	93	228
2 Attanatus	32	22	—	42	96
3 Abombadena	16	11	3	22	52
4 Assites catto	61	35	3	57	156
5 Cavrocori	55	24	—	80	159
6 Chierassa	12	9	—	14	35
7 Chitharida	28	16	3	22	69
8 Calessa catto	46	30	4	80	160
9 Calessa apano	23	21	5	39	88
10 Cazziladocori	22	29	—	49	100
11 Corfes	52	30	—	48	130
12 Chieramuzzi	55	50	—	87	192
13 Crussona	109	38	2	113	262
14 Chirnù	10	11	2	18	41
15 Evienichi	76	41	8	80	205
16 S(anto) Elia	14	13	1	12	40
17 Giofirachia	44	40	—	78	162
18 Gognes	72	51	8	116	245
19 Lutrachi	24	13	2	26	65
20 Gasi	43	28	—	37	108
21 Mertocamaro	32	26	1	36	95
22 Moni	18	9	—	23	50
23 S(an) Miro	78	49	2	125	254
24 Nissi	23	16	3	30	72
25 Pendamodi	64	45	3	87	199
26 Petrochieffalo	32	31	2	49	114
27 Pirgù	113	103	7	178	401
28 Sargho	26	12	1	43	82
29 Stavrachia apano	24	20	—	32	76
30 Stavrachia catto	83	61	1	113	258
31 Siva	104	80	3	125	312
32 Telese (Τύλισος)	144	115	7	280	546
33 Trapesachi	10	10	2	14	36
34 Vuttes	74	45	6	105	230

Summano le anime delli sopti casali sotto la giurisdition de Castel Malvisin:

Huomini da faciond' anni 14 fin 60	No	1692
Putti maschi 14 anni in zó	No	1193
Vechi da 60 anni in su	No	81
Donne tra grandi et picole	No	2253
	No	5219

(= Άθροισμα τών ψυχών τών παραπάνω 34 χωρίων, τής περιφέρειας τού φρουρίου Μαλεβιζίου:

Άνδρες γιά εργασία από 14 μέχρι 60 ετών	1692
Αρσενικά παιδιά 14 ετών και κάτω	1193
Γέροι από 60 χρονώ και πάνω	81
Γυναίκες μικρές και μεγάλες	2253
Σύνολο	5219

Σημείωση: Γιά τον κάθε οικισμό βλ. σχετικό λήμμα.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
από το 1577 - 1981

Ο παλαιότερος ονομαστικός κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας είναι τού 1577, τού Fr. Barozzi (f°22v) τού κώδικα 384 τής παρισινής Εθνικής Βιβλιοθήκης. Ville del territorio della città di Candia.

SOTTO IL CASTEL MALVICINO
(Οικισμοί τής διοικητικής περιφέρειας τής πόλης τού Χάντακα, τής καστελανίας Μαλεβιζίου).

1. Abombadena
2. Agladhea
3. Asites apano
4. Asites cato
5. Atanatus
6. Calessa apano
7. Calessa cato
8. Camari mirto camaro
9. Cavroghori
10. Cazilodogori
11. Chieramucij
12. Chierassa
13. Chitaridha
14. Crussona
15. Corfes
16. Gasi
17. Chadinù
18. Chirnù
19. Giofirachia
20. Gognies
21. Gurnes
22. Evienichi
23. Lutrachi
24. Nissi
25. Pendamodhi
26. Petrochiefalo
27. Pirgu
28. Santo Elia
29. Santo Miro
30. Sargho
31. Stavrachia apano
32. Stavrachia cato
33. Teles (Τύλισος)
34. Trapesachi
35. Verte
36. Vutes

Αλλά ο ακριβέστερος κατάλογος τών οικισμών, που αναφέρει και τον αριθμό τών κατοίκων εκάστου, είναι τού 1583, που έγινε από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή τών Γενικών προβλεπτών και Συνδίκων Γκρίτι και Γκαττσόνι. Αναφέρεται στον κώδικα τής 6ης σειράς τών ιταλικών χειρογράφων, τής Εθνικής Βιβλιοθήκης τού Αγ. Μάρκου τής Βενετίας, αριθ. 156/6005, σελ. (K102).

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΑΛΕΒΙΖΙΟΥ
από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834			1881		
οικισμοί	κάτ.	οικισμοί	οικογένειες χριστ.	οικογένειες τούρκ.	οικισμοί	κάτοικοι Χριστ.	κάτοικοι Τούρκ.
34	5219	25	901	94	29	9100	865

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
28	12648	55	16011	48	16813	40	18513

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
40	19652	46	21344	51	17546	57	18860

μάλαμα = χρυσός, υποθέτοντας, ότι θα υπήρχε εκεί ορυχείο χρυσού. (Βλ. Paul Faure, Les Minerais de la Crète antique, R.A.1966, p.71).

Κοντά στο Μάλεμε έγινε προπολεμικά το αεροδρόμιο τών Χανίων. Στη Μάχη τής Κρήτης οι Γερμανοί έρριξαν εκεί μεγάλο αριθμό αλεξιπτωτιστών και το κατέλαβαν, ύστερα από λυσσώδεις μάχες. Ήταν η αρχή τής κατάκτησης τής Κρήτης το Μάη 1941, από τούς Ναζιστές Γερμανούς. Σήμερα το αεροδρόμιο έχει αχρηστευθεί, με το νέο σύγχρονο αεροδρόμιο στο Ακρωτήρι.

Στη θέση **Καυκάλες**, βορείως τού χωριού, κοντά στο δρόμο, ανακαλύφτηκε πριν από 60 χρόνια θολωτός τάφος. Το 1966 ανασκάφηκε από τον αρχαιολόγο Κωστή Δαβάρα. Ο δρόμος του είχε μήκος 13.80 μ. και πλάτος 2μ. Ο θάλαμος ήταν τετράγωνος με κατακόρυφα τοιχώματα ύψους 4 μ. με στέγη ακανόνιστη πυραμιδική, μοναδικός στο είδος του. Είχε συλυθή αλλά βρέθηκαν αρκετά Υστερομινωικά ΙΙΙβ όστρακα και δυό κυλινδρικοί σφραγιδόλιθοι, ο ένας από χαλκό, που σπάνια χρησιμοποιήθηκε σε τέτοιες κατασκευές, και ο άλλος από αχάτη, με παράσταση ελάφου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Το Έργον τής Αρχαιολ. Εταιρίας το 1966 σ.144 — Archaeological Reports J. of Hellen. Stud. vol. LXXXVII, 1967.

Μάλια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2467, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στην παραλιακή ομαλή έκταση, που σχηματίζεται στούς βόρειους πρόποδες τού όρους **Σελένα** (1559 μ.), κλάδου τής Δίκτης στο ΒΑ άκρο τής επαρχίας. Από τη θέση του αυτή πήρε το όνομα: ομαλία ▷ Μάλια. Το όνομα σώζεται στην αρχική γλωσσική μορφή του στο τοπωνύμιο **Οι Ομαλές**, που αναφέρεται σε επίπεδο έκταση βορείως τής Σελένας και στα ορο-πέδια **ο Ομαλός** τών Λευκών Ορέων και τής νότιας πλευράς τής Δίκτης.

Ο βόρειος άξονας τού οδικού δικτύου τής Κρήτης διασχίζει το κέντρο τών Μαλίων στο 34 χλμ. από το Ηράκλειο στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου.

Τα Μάλια, πριν από τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, ήταν ένα συνηθισμένο κρητικό χωριό, που το έδερνε η ελονοσία. Οι κάτοικοί του ασχολούνταν κυρίως στην καλλιέργεια κηπευτικών και μπανάνας. Ήταν ένα γραφικό τοπίο με τούς ανεμόμυλους, ανέξοδοι «νεροκουβαλιτές», που πότιζαν τα περβόλια και έδιδαν μιά κίνηση ζωντανή στο τοπίο.

Σήμερο τα πολυτελέστατα ξενοδοχεία, που φιλοξενούν χιλιάδες τουρίστες, τα κοσμικά κέντρα, τα εστιατόρια, τα καταστήματα τουριστικών ειδών και η κίνηση αυτοκινήτων και ανθρώπων, το έχουν μεταβάλει σε μεγάλο κοσμοπολιτικό κέντρο. Η όψη τού άλλοτε ήρεμου χωριού άλλαξε ολωσδιόλου. Οι ανεμόμυλοι ρήμαξαν, τα περβόλια έγιναν οικόπεδα και οι κάτοικοι ασχολούνται, στο σύνολό τους σχεδόν, με τον τουρισμό. Ο τουρισμός τούς πλουτίζει, φυσικά, αλλά, δυστυχώς, τούς κάνει να χάσουν την κρητική

Εικ. 249. Το αεροδρόμιο στο Μάλεμε Κυδωνίας. Το 1941, κατέλαβαν οι Γερμανοί. Σήμερο έχει αχρηστευθεί.

[illegible] φιλοξενικότητα, τα ήθη και τα έθιμα τών προγόνων [illegible]

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε [illegible] τού 1390 μ.Χ. Manlia (El. Santschi, Régestes [illegible] civils etc. 1976, p.280). Στούς βενετσάνικους [illegible] αναφέρεται villa di Malia και ήταν από τότε [illegible] χωριό. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από το Fr. Barozzi, (f°24v) Demalia (εννοείται [illegible]) από τον Καστροφύλακα (K95) Maglia (κρητική [illegible] τού ονόματος) με 620 κάτ. το 1583, από το [illegible] (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Maglia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Malye με 130 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, [illegible] 117). Στη σελ. 291 τού ίδιου τόμου αναφέρεται, [illegible] αυτοκρατορικό χωριό, (Χαβάς-ι-Χουμαγιούν).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Malia (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 100 χριστιαν. [illegible] γένειες. Το 1881 έχει 806 κάτ., γράφεται σωστά **Μάλια** και υπάγεται στο δήμο Μοχού. Το 1900 αναφέρεται **Μάλλια** με 1068 κάτ. στον ίδιο δήμο. Το 1920 αναφέρεται **Μάλλιες**, με 924 κάτ., έδρα ομώνυμης [illegible] κοινότητας. Το 1928 γράφεται **Μαλλιά** με 1082 κάτ., το 1940 αναφέρεται τα Μάλια με 1298, το 1951 με 1892, το 1961 με 1465 και το 1971 με 1393 κάτ.

Τα Μάλια δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι. Υπήρξε [illegible] βίαση εξόρμησής των κατά τού νομού Λασιθίου.

Η εκκλησία τών Εισοδίων τής Παναγίας, γνωστή [illegible] ονομασία **Γαλαθιανή**, γιατί, κατά την παράδοση, [illegible] με λάσπη ζυμωμένη με γάλα, που πρόσφερναν [illegible] χάρη της οι κτηνοτρόφοι από τα γύρω βουνά [illegible] κατάγραφη, αλλά οι τοιχογραφίες καταστράφηκαν. Υπάρχει παλιά εικόνα τής Παναγίας Καρδιώ[illegible], και τού Αγ. Τρύφωνα τού 1495. Στο κτήριο [illegible] χρησιμοποιήσει μαρμάρινα μέλη αρχαίων ναών [illegible] περιοχής.

Στον κόλπο τών Μαλίων υπάρχει εστία σεισμών, κατά τον Sieber και από τούς σεισμούς ο κόλπος βρίσκεται σε καθίζηση. Το χωριό καταστράφηκε με το σεισμό τού 438 μ.Χ. (μάλλον 448). Με τη συνεχιζόμενη αυτή καθίζηση μιά βυζαντινή εκκλησία έχει μετατοπιστεί προς τα ενδότερα τρείς φορές. Τα ερείπιά της ως και η είσοδος τού λιμανιού, βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια τής θάλασσας από τούς ιστορικούς χρόνους. (Βλ. Δ. Κουτσουδάκη, Παν. Αρβανιτάκη Προμελέτη ρυθμιστικού σχεδίου Ρεθύμνης 1967, τόμ. Ι., σελ. 17 και Ελευθ. Πλατάκη, Οι σεισμοί τής Κρήτης, Κρητικά Χρονικά Δ΄, 474).

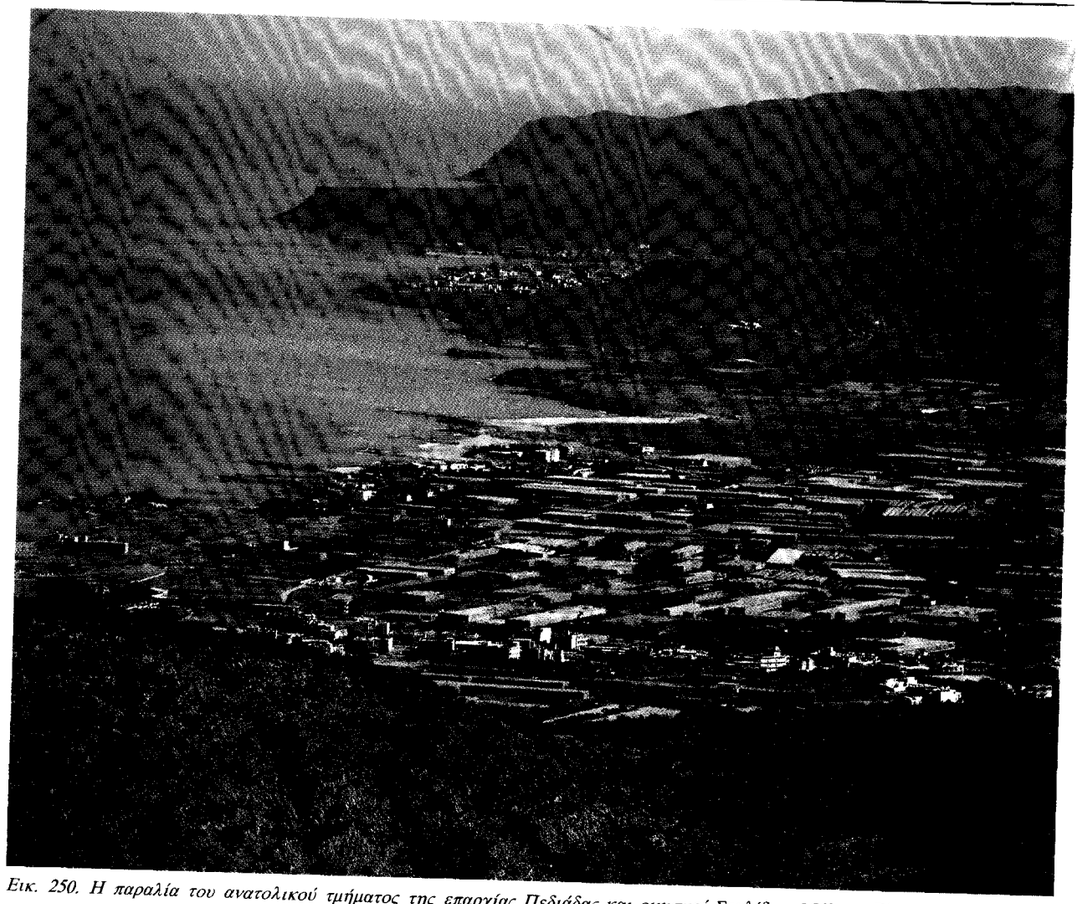
Η ΜΙΝΩΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΜΑΛΙΩΝ

Το όνομα Μάλια απόκτησε τελευταία και αρχαιολογική σημασία. Τον προηγούμενο αιώνα ένας βοσκός βρήκε μερικά φύλλα χρυσού στη θέση **Ελληνικό Λιβάδι + Ελληνικά** λένε στην Κρήτη κάθε αρχαιολογικό χώρο, που παρουσιάζει ερείπια αρχαίου οικισμού —3 χλμ. ανατολικά τού χωριού. Αυτό έδωσε αφορμή στούς κατοίκους τών Μαλίων και άλλων χωρίων να αρχίσουν συστηματικές ανασκαφές στο χώρο εκείνο, γυρεύοντας χρυσάφι. Πραγματικά βρήκαν μερικές ουγγίες και από τότε η θέση πήρε το όνομα **Χρυσόλακκος**.

Όλα αυτά παρακίνησαν το 1915 τον έφορο τών αρχαιοτήτων Ιωσ. Χατζηδάκη να φροντίσει γιά την αγορά τής περιοχής και να αρχίσει την ανασκαφή το Μάη τού ίδιου χρόνου. Την προσοχή του τράβηξε μιά μικρή έξαρση γής, γνωστή στούς χωρικούς με το όνομα **Ζουροκεφάλι**, που είχε τετραγωνικό περίπου σχήμα. Υπόθεσε, ότι εκεί θα ήταν το σπουδαιότερο αρχαίο οικοδόμημα και άρχισε την ανασκαφή στο σημείο αυτό.

Ανέσκαψε τούς χώρους Θ1-3, Η8-14, και Υ1-2. (Βλ.,

Μάλια

Εικ. 250. Η παραλία του ανατολικού τμήματος της επαρχίας Πεδιάδας και οικισμοί Σταλίδα - Μάλια - Σίσι (φωτ. Ρουσέτου).

σχεδιάγραμμα). Τα ευρήματα ήταν πενιχρά, γιατί ο τόπος είχε ανασκαφεί πολλές φορές, και την αρχαιότητα και τούς τελευταίους χρόνους, γιά την αναζήτηση θησαυρών. Αντελήφτηκε όμως, ότι πρόκειται γιά ευρύτατο μινωικό ανάκτορο, παρόμοιο με τα ανάκτορα τής Κνωσού και τής Φαιστού, που ήταν γνωστά τότε από τις ανασκαφές τών Άγγλων και τών Ιταλών.

Το τμήμα που ανέσκαψε ήταν κτισμένο με αμμουδόπετρες πελεκητές, που έχουν τέλεια εφαρμογή. Στα πόδια τών εξωτερικών τοίχων υπάρχει κρηπίδωμα, πλάτους 0,45 μ. και ύψους 0,45 μ., που μπορούσαν να το χρησιμοποιούν και ως πρόχειρο κάθισμα (πεζούλι), γιά να βλέπουν τα αγωνίσματα ή τις τελετές, που γινόταν στη δυτική αυλή.

Ο Χατζηδάκης δεν μπόρεσε να συνεχίσει την ανασκαφή, ασφαλώς γιά οικονομικούς λόγους. Το ελληνικό κράτος, και τότε όπως και σήμερο, διέθεται ελάχιστα χρήματα γιά τις ανασκαφές τής Κρήτης. Και έτσι αναγκάστηκε να παραχωρήσει το δικαίωμα τής ανασκαφής στη Γαλλική αρχαιολογική Σχολή, η οποία συνεχίζει τις έρευνές της.

Πρόκειται γιά μιά Μινωική πόλη, που είχε ανάκτορο ανάλογο με τα ανάκτορα τής Κνωσού και τής Φαιστού. Μέχρι τελευταία ανασκάφηκε το ανάκτορο, ορισμένες συνοικίες (quartiers) τής πόλης και το νεκροταφείο

Εικ. 251. Μάλια. Τμήμα της Μινωικής πόλης.

Μάλια

της, που ήταν στη θέση Χρυσόλακκος. Ήταν αναμφισβήτητα μιά σπουδαία πόλη, που ήκμασε από την Πρωτομινωική ΙΙΙ, (2000 π.Χ.) μέχρι την Υστερομινωική Ι (1650 π.Χ.). Αλλά το όνομά της είναι άγνωστο. Τα ολίγα ευρήματα τής Νεολιθικής περιόδου, που βρέθηκαν στο ανάκτορο τών Μαλίων, πιστοποιούν, ότι η εγκατάσταση τού νεολιθικού ανθρώπου εκεί δεν ήταν σπουδαία και πολυχρόνια, όπως στην Κνωσό και στη Φαιστό.

Ο Στέφανος Βυζάντιος αριθμώντας τις πόλεις που είχαν το όνομα Αρσινόη αναφέρει ένατη την *Αρσινόη Κρητών*, που την τοποθετεί ο M. Müller (Geographie von Griechenland, tom. II, σ.577) στην παραλία μεταξύ Χερσονήσου και Μιλάτου, στο βάθος τού κόλπου τών Μαλίων, που ήταν περιοχή τής Λύκτου. Την άποψη τού Müller δέχεται και ο Σβορώνος (Numismatique de la Crète ancienne σ.30).

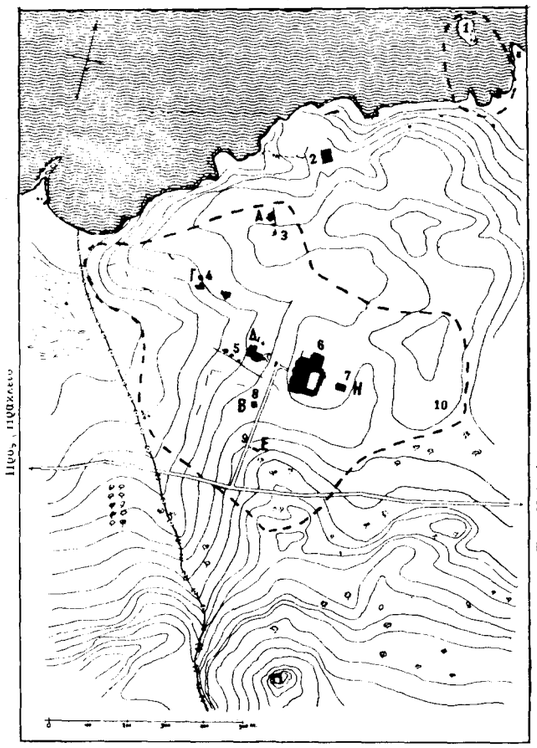
Ο Σπ. Μαρινάτος, έχοντας υπ' όψει του το τοπωνύμιο της περιοχής **Τάρμαρος**, εκφράζει τη γνώμη μήπως το όνομα τής πόλης τών Μαλίων ήταν Τάρμαρος ("Minos", 1951, p.42 και Hutchinso n, Prehistoric Crete, p.184). Αλλά το τοπωνύμιο Τάρμαρος μπορεί να έχει την αρχή του στο βενετσάνικο επώνυμο Νταρμάρος (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΣΤ΄, ΙΙ, 89, 288 και El. Santschi, Repestes des arrêts civils etc. p.208, Hemanul Darmaro από τα Καλέσα). Και στο χωριό Σκεπαστή Μυλοποτάμου, στην εκκλησία τού Αγίου Νικολάου σε κτητορική επιγραφή τού 1592 αναφέρεται το όνομα τού Νικόδημο Ταρμάρο. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. IV, σ.484).

Στη Μινωική πόλη τών Μαλίων βρέθηκαν αντικείμενα Πρωτομινωικής και Υστερομινωικής εποχής. Στη Νεκρόπολη τού Χρυσόλακκου βρέθηκαν αρκετά και ενδιαφέροντα αντικείμενα, μεταξύ τών οποίων το περίφημο χρυσό pendentif με τις μέλισσες. Στη θέση **Μαρμαρα** βρέθηκε τελευταία μεγάλη μαρμάρινη λάρνακα τού 3ου αιώνα. μ.Χ. με γιρλάντες, ερωτιδείς και βουκράνια, κάτω από το δάπεδο παλαιοχριστινικής βασιλικής. Περιείχε δυό νεκρούς και διάφορα χρυσά κοσμήματα. Σήμερο βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου, αίθουσα ΧΧ. Αυτό πιστοποιεί, ότι εκεί υπήρχε οικισμός και μέχρι την Α΄ Βυζαντινή περίοδο, τον οποίο εγκαταλείψαν οι κάτοικοι, το Μεσαίωνα, όπως και τόσα άλλα χωριά, γιά να απαλλαγούν από τον κίνδυνο τής πειρατείας.

Η χρονολόγηση τού ανακτόρου τών Μαλίων έχει απασχολήσει πολύ τούς ειδικούς. Πολλές αρχικές υποθέσεις εγκαταλείφτηκαν αργότερα και η σχετική γραφή δεν κατέληξε ακόμη σε θετικά συμπεράσματα. Κατά την επικρατέστερη γνώμη η πρώτη εποχή τού ανακτόρου χρονολογείται από τη Μεσομινωική Ι-ΙΙ περίοδο. Η δεύτερη εποχή ανήκει στη Μεσομινωική ΙΙΙ και στην Υστερομινωική Ι περίοδο.

Κατά το Μαρινάτο εδώ βασίλευε η δυναστεία τού Σαρπηδόνα, στην Κνωσό η δυναστεία τού Μίνωα και στη Φαιστό η δυναστεία τού Ραδάμανθυ.

Η Μινωική πόλη καταλάμβανε το χώρο, που σημειώνεται με ------ στο σχεδιάγραμμα τής περιοχής.

Μάλια: Σχεδιάγραμμα περιοχής της Μινωικής πολιτείας

1. Αγία Βαρβάρα
2. Χρυσόλακκος. Μινωική νεκρόπολη
3. Συνοικία Α
4. Συνοικία Γ
5. Συνοικία Δ
6. Το Ανάκτορο
7. Συνοικία Η
8. Συνοικία Β
9. Συνοικία Ε
10. Άγιος Νικόλαος
11. Ο λόφος του Προφήτη Ηλία όπου ήταν Ιερό Κορυφής.

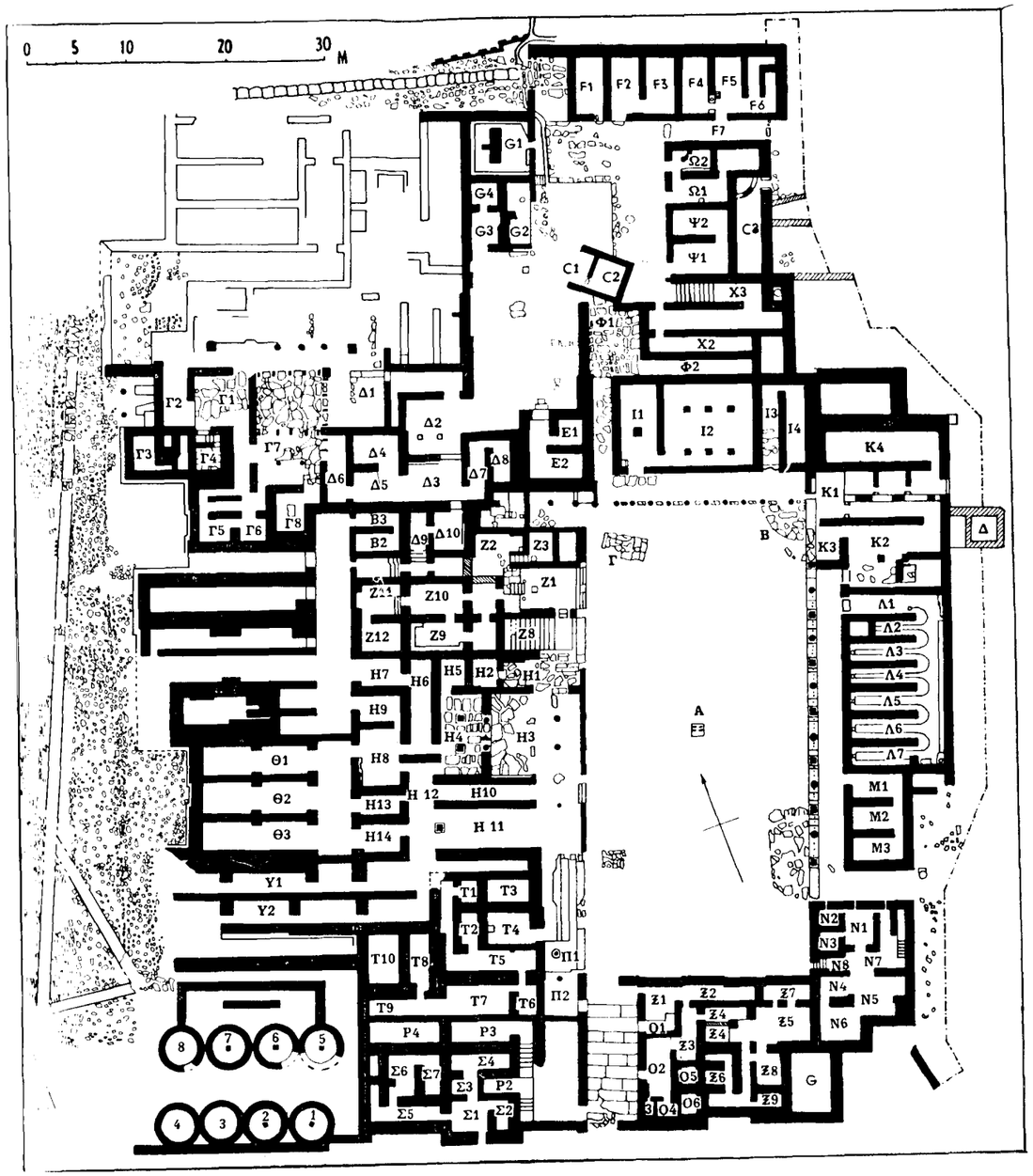
Είχε έκταση ένα περίπου τετραγωνικό χιλιόμετρο. Δεν έφτανε στη θάλασσα. Εκεί στη θέση 2 ήταν το νεκροταφείο της. Τα λιμάνια της ήταν δυτικά από το ανάκτορο και απέναντι από τη νησίδα τής Αγ. Βαρβάρας ΒΑ. Δεν είχε συνεχείς οικοδομές, μα συνοικίες χωριστές, που επικοινωνούσαν μεταξύ των με δρόμους. Μερικές απ' αυτές έχουν ανασκαφεί, οι σημειούμενες στο σχεδιάγραμμα, Α3, Γ4, Δ5, Η7, Β8, Ε9.

Ένας μικρός λόφος νοτίως, απέναντι στο ανάκτορο, αριθμ. 11, είχε στην κορυφή του Ιερό Κορυφής το οποίο αντικατάστησε η λατρεία τού Προφήτη Ηλία, ως συνέχεια τής επουράνιας Μινωικής θεότητας. Τα ιερά Κορυφής, τα οποία αναφέρει και η Παλαιά Διαθήκη στο βιβλίο τών Βασιλειών Γ΄ και Δ΄, ελάτρευαν επουράνιο θεότητα, στην οποία αφιέρωναν ειδώλια

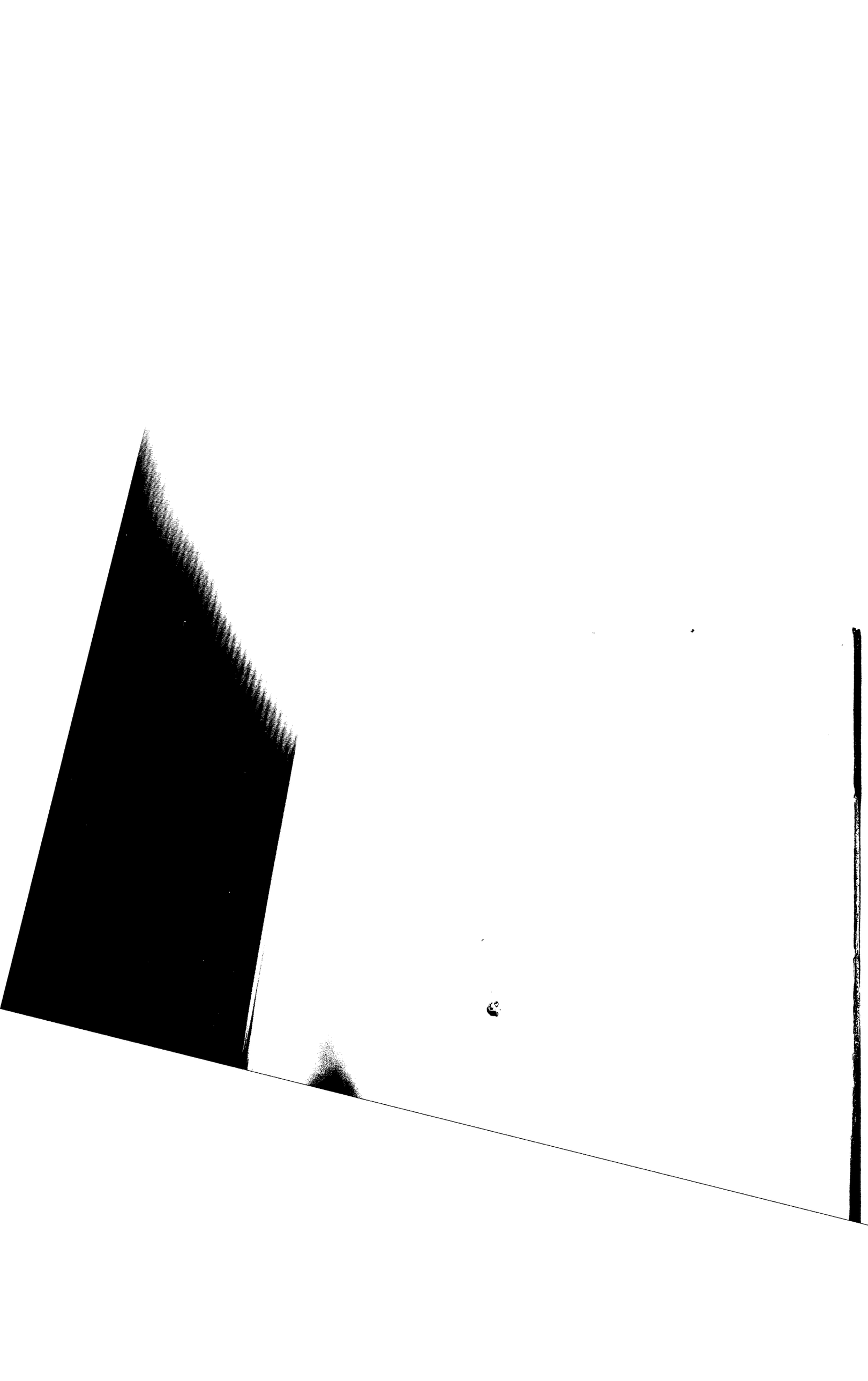
Μάλια

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Α. Κεντρική Αυλή και στο κέντρο της ο Βωμός
Β2, Β3. Αποθήκες λαδιού, κρασιού, δημητριακών κλπ.
Γ1-8, Δ1-8, Ε1-2. Τα βασιλικά διαμερίσματα τού Ανακτόρου
Γ1. Στη ΝΑ του γωνία ήταν ξύλινη σκάλα προς το επάνω πάτωμα.
Γ2. Αποθήκη
Γ3. Ο βόρειος προμαχώνας για τη φρούρηση της δυτικής εισόδου του Ανακτόρου.
Γ4. Χώρος καθαρμού
Γ8. Βρέθηκαν πινακίδες ενεπίγραφες με ιερογλυφική γραφή και αποτυπώματα σφραγίδων.
Δ1. Η βορεινή πλευρά του ήταν ανοικτή και επικοινωνούσε με την Αυλή.
Δ9. Εργαστήριο χαλκουργού
Δ10. Εργαστήριο του τεχνίτη που επεξεργαζόταν το ελεφαντοκόκκαλο.
Ε1,2. Τα κτίσματα υπενθυμίζουν κυκλώπεια τείχη. Βρέθηκε άφθονη κεραμεική Μεσομινωικής ΙΙΙ και Υστερομινωικής Ι περιόδων.
Ζ1. Λότζα ανοικτή πρός την Κεντρική Αυλή.
Ζ2. Αίθουσα των όπλων, όπου βρέθηκε το βασιλικό σκήπτρο.
Ζ3. Αποθήκη
Ζ8. Η μεγαλοπρεπέστατη Μεγάλη Κλίμακα προς το επάνω πάτωμα, το Piano nobile, πλάτους 3,20 μ., που έκλεινε με δίφυλλη πόρτα στο δεύτερο σκαλοπάτι.
Ζ9, 10. Χώρος λατρείας των εφεστίων θεών.
Ζ11. Εργαστήριο
Ζ12. Κρύπτη πολυτίμων αντικειμένων, όπου βρέθηκαν πολλά φύλλα χρυσού.
Η3. Πλακόστρωτος χώρος στεγασμένος στο δυτικό τμήμα.
Η4. Πιθανόν Ιερό.
Η8. Κουζίνα.
Η13. Βρέθηκε άλλος κέρνος με 40 κοιλώματα, όμοιος με αυτό που είναι στο άνδηρο Π1.
Θ1, 2, 3. Αποθήκες.
Ι1-4. Ανεξάρτητο αρχιτεκτονικό συγκρότημα.
Ι1. Προθάλαμος της κατοικίας
Ι2. Υπόστυλη αίθουσα με 6 κολόνες, παρόμοια με τις αιγυπτιακές υπόστυλες αίθουσες
Ι3, 4. Κλιμακοστάσιο
Κ2. Μαγειρείο
Λ1. Είσοδος των αποθηκών.
Λ2-7. Οι ιδιότυπες αποθήκες τού Ανακτόρου
Μ1-3. Αποθήκες με παρόμοια διάταξη τών αποθηκών Λ
Ν8. Είσοδος της συνοικίας από την Κεντρική Αυλή
Ξ1, 2, 3. Διάδρομοι
Ξ4. Αίθουσα
Ξ5, 6, 7, 8. Χώροι χρησιμοποιούμενοι ίσως σαν αποθήκες
Π1. Άνδηρο υπαίθριο, ανοικτό προς την Κεντρική Αυλή όπου βρέθηκε η τράπεζα προσφορών (κέρνος). Ήταν υπαίθριο Ιερό Μινωικής Λατρείας
Ρ, Σ, Τ, Υ. Δεν δημοσιεύθηκαν ακόμη τα πορίσματα των ανασκαφών.
Φ1. Πλακόστρωτος διάδρομος επικοινωνίας τών βορεινών διαμερισμάτων με την Κεντρική Αυλή.
Φ2. Αποθήκη
Χ2. Αποθήκη
Χ3. Σκάλα προς το επάνω πάτωμα
C1, 2. Νεότερη προσθήκη με διαφορετικό προσανατολισμό που θυμίζει το ομηρικό «μέγαρο» ή αρχαίο ναό. Ίσως ήταν οικοδόμημα λατρείας.
Ψ2. Η «αίθουσα με την κόκκινη ταινία», δωμάτιο εργασίας.
Ω1, 2. Εργαστήρια
F1-5. Αποθήκες
F7. Διάδρομος προς ΒΑ πύλη τού ανακτόρου
G1. Ελαιοτριβείο.
G2. Σκάλα προς το επάνω πάτωμα, όπου υπήρχε Ιερό.

Μάλια. Σχεδιάγραμμα τοῦ Ἀνακτόρου.

ανθρώπου ή μέλη σώματός του, επικαλούμενοι τη θεραπεία των, ως και ειδώλια κατοικιδίων ζώων, γιά να τα προστατεύσει η θεότητα από τις επιδημίες.

Το Μινωικό ανάκτορο τών Μαλίων έχει πολλές ομοιότητες με τα άλλα τής Κνωσού, τής Φαιστού και τής Ζάκρου. Ασφαλώς η αρχιτεκτονική αυτή ομοιότητα τών Μινωικών ανακτόρων δεν είναι τυχαία.

Κύριο χαρακτηριστικό τής αρχιτεκτονικής ομοιότητας αυτών είναι η **Κεντρική Αυλή**, σε σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, με τον ίδιο ΒΒΑ προσανατολισμό, που ίσως έχει θρησκευτική σημασία —όπως οι χριστιαν. ναοί τού ορθόδοξου ανατολικού δόγματος — αφού το ανάκτορο ήταν η επίσημη έδρα τού υπάτου άρχοντα και συγχρόνως **αρχιερέα** τής πόλης.

Η Μινωική πόλη τών Μαλίων, αν και βρισκόταν σε επίπεδο, και μάλιστα παραθαλάσσιο έκταση, ήταν ανοχύρωτη. Απόδειξη, ότι η Μινωική Κρήτη ήταν θαλασσοκράτειρα και κυριαρχούσε στις γύρω της θάλασσες, ώστε να μη τολμά κανένας εξωτερικός εχθρός να την προσβάλει και ότι οι Κρητικές πόλεις, την περίοδο εκείνη, ζούσαν ειρηνικά μεταξύ των και συνεργαζόταν στην τέχνη και στην πρόοδο.

Ο περιορισμένος χώρος στον οποίο κυριαρχούσε, και τα ίδια τα λείψανά της πιστοποιούν, ότι δεν είχε τον πλούτο και την οικονομική δύναμη τής Κνωσού και τής Φαιστού, με τις απέραντες και πλούσιες εκτάσεις, οι οποίες ήταν στην κυριαρχία των. Ήταν μιά πόλη δευτερεύουσα. Οι κάτοικοί της ζούσαν από τη γεωργία τού τμήματος αυτού, αλλά θα ασχολούνταν και στην εκμετάλλευση τής θάλασσας.

Αντίθετα από την περιοχή που είναι τα Μάλια, που έχει πολλά υπόγεια νερά, η περιοχή τής μινωικής πόλης δεν είχε και η ύδρευσή της γινόταν με δεξαμενές τού νερού τής βροχής.

Η περιοχή τής μινωικής πόλης ανήκε μέχρι τελευταία στο νομό Λασιθίου, όπως φαίνεται από τα σύνορα τών νομών στο δημοσιευόμενο σχεδιάγραμμα. Και ο μικρός οικισμός **Άζυμο** τής Βενετοκρατίας, που ήταν στην περιοχή τού ανακτόρου, αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές στην επαρχία Μεραμπέλου. Ύστερα από την αποκάλυψη τού ανακτόρου τα σύνορα τών νομών μετατέθηκαν ανατολικότερα, ώστε ο αρχαιολογικός χώρος υπάγεται τώρα στην κοινότητα Μαλίων.

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ

Το ανάκτορο τής Μινωικής πόλης τών Μαλίων είχε πολλές ομοιότητες με τα άλλα τής Κνωσού και τής Φαιστού, αλλά είχε και πολλές ιδιομορφίες, που πρέπει να οφείλονται σε ειδικές συνθήκες τού τόπου και τής χρήσης τών χώρων. Είχε και αυτό τη Δυτική του Αυλή πλακοστρωμένη, με τον πομπικό δρόμο με ιδιαίτερη πλακόστρωση. Αλλά επίσημη είσοδο στο ανάκτορο, όπως τής Φαιστού και τής Κνωσού και ο θεατρικός χώρος δεν υπάρχει. Δεν είχε συνεπώς τη σπουδαιότητα τών αντίστοιχων τής Κνωσού και τής Φαιστού.

Η είσοδος από τη δυτική πλευρά τού ανακτόρου δεν είναι σαφής. Ίσως ήταν από το στενόμακρο χώρο μεταξύ τών Γ5, Γ6, Γ8 και Θ1. Οδηγούσε σε εσωτερικό διάδρομο πλάτους 4 μ., ο οποίος διέσχιζε από βορρά προς νότο τα δυτικά διαμερίσματα, που φωτιζόταν με παράθυρα προς το διάδρομο. Οι εσωτερικοί φωταγωγοί (puits de lumiére) τής Κνωσού είναι σπάνιοι στα Μάλια.

Στη Νοτιοδυτική γωνία τού ανακτόρου βρέθηκαν 8 κυκλικά πηγάδια, με διάμετρο 4 μ. περίπου το καθένα, σε δυό σειρές, κτισμένα εσωτερικά και με επένδυση, ίσως αδιάβροχο. Γι' αυτό υπόθεσαν αρχικά, ότι ήταν υδατοδεξαμενές. Τελευταία όμως πιστεύουν, ότι ήταν αποθήκες σιτηρών, silos, από το ταυτόσημο ελληνικό σιρός. Στο κέντρο εκάστου υπήρχε στύλος υποστήριξης τής στέγης. Αποτελούσαν τμήμα τού ανακτόρου και ανήκουν στην πρώτη εποχή του.

Αξιοσημείωτη είναι η διαίρεση τών εσωτερικών χώρων τού ανακτόρου σε χωριστές ενότητες δωματίων επικοινωνούντων μεταξύ των, τις οποίες ονομάζουν οι ανασκαφείς **συνοικίες** (quartiers). Κάθε συνοικία χαρακτηρίζεται με κεφαλαίο γράμμα και τα δωμάτια με αραβικούς αριθμούς, που ακολουθούν.

Από τη νότια πλευρά το ανάκτορο είχε άλλη αυλή, απ' όπου έμπαιναν από την είσοδο 12, που την χαρακτηρίζουν οι ανασκαφείς μνημειώδη. (monumentale). Στη νοτιοδυτική γωνία τής Κεντρικής αυλής, στο χώρο ΙΙ 1 βρίσκεται στη φυσική του θέση μιά τράπεζα προσφορών, ο περίφημος **κέρνος** τών Μαλίων (pierre à cupules), σκεύος τής μινωικής λατρείας, διαμέτρου 0,90 μ. ύψους 0,36, που εξείχε από το πλακόστρωτο 0,11 μ. και το υπόλοιπο είναι «φυτεμένο στο πάτωμα. Η επιφάνειά του είναι στιλβωμένη και στην περιφέρειά του έχουν σκαλιστεί 34 κυκλικές κοιλότητες, διαμέτρου 0,55 μ. και βάθους 0,010 μ.. Απ' αυτές μιά είναι μεγαλύτερη, διαμέτρου 0,105 μ. και βάθους 0,019 μ. και εξέχει από την περιφέρεια τού κύκλου. Στο κέντρο τής τραπέζης υπάρχει μεγάλο κοίλωμα, που περιβάλλεται από αβαθέστερο. Εκεί τοποθετούσαν τη λαμπάδα με την ιερή φλόγα. Ο Evans νόμισε πως η τράπεζα προσφορών τών Μαλίων ήταν είδος παιγνιδιού, λέει ο Hutachinson (Prehistoric Crete, 227).

Στο σκεύος αυτό τής Μινωικής Λατρείας γινόταν, πριν από τη σπορά, η τελετή τού καθαγιασμού τών σπόρων δημητριακών, οσπρίων κ.λπ. Ο Μινωίτης ιερέας τοποθετούσε στα κοιλώματα τού σκεύους σπόρους από κάθε είδος δημητριακών. Στο μεγαλύτερο κοίλωμα θα τοποθετούσε, ως φαίνεται, σπόρους σίτου, που ήταν το σπουδαιότερο τών δημητριακών. Τούς σπόρους αυτούς καθαγίαζε, σύμφωνα με το τελετουργικό τυπικό τής Μινωικής Λατρείας, και παρέδιδε στούς γεωργούς μερικούς, ή και ένα μόνο, κάθε είδους. Τον καθαγιασμένο αυτό σπόρο έρριχνε στην ποσότητα τών σπόρων, που επρόκειτο να σπείρει. Έτσι όλοι οι σπόροι ήταν ευλογημένοι και η επιτυχία τής σποράς εξασφαλισμένη.

Είναι εκπληκτικό, η μινωική αυτή συνήθεια τού καθαγιασμού τών σπόρων πριν από τη σπορά, να

συνηρείται ακόμη και σήμερο, ύστερα από 3000 χρόνια, η ίδια κι απαράλλαχτη σχεδόν. Σε πολλά χωριά τής Κρήτης — έχω υπόψει μου το οροπέδιο τού Λασιθίου — κάθε γεωργός βάζει σε μερικά σακκουλάκια λίγους σπόρους από κάθε είδος, και τούς πηγαίνει στην εκκλησία, όπου τούς ευλογεί ο ιερέας. Έπειτα τους ανακατεύει με το «σπορικό» μέσα στο «σποροσακκί». Έτσι καθαγιάζεται ολόκληρο το περιεχόμενο του με τον ευλογημένο αυτό σπόρο σπέρνει τα χωράφια του.

Ώστε ο χώρος αυτός ήταν ένα υπαίθριο ιερό τής Μινωικής λατρείας. Η είσοδος τού ιερού ήταν από τον προθάλαμο Η2, ανοικτό προς το μέρος τού ιερού, με μιά στρογγύλη κολόνα στη μέση τού στηρίγματος.

Βορείως τού χώρου Η1 είναι μιά κλίμακα «μνημειώδης» escalier monumental, όπως χαρακτηρίζεται, με 9 βαθμίδες σε μήκος 8 μ. και ασυνήθιστου πλάτους, από 0,80 μ. μέχρι 1.10 μ. Η πρώτη βαθμίδα είναι μαρμαρισμένη σε δυό μέρη, με κενό στη μέση, όπου υποθέτει πως ήταν μιά κολόνα. Υποθέτουν, ότι ήταν μαζί τον εξέδρα από την οποία, ο άρχοντας τών Μαλίων, παρακολουθούσε τις ταυρομαχίες, εάν γίνει παραδεκτό, που γινόταν μέσα στην Κεντρική Αυλή.

Η Κεντρική Αυλή έχει τον ίδιο προσανατολισμό με αυλής τών άλλων ανακτόρων και τις ίδιες, περίπου, διαστάσεις. Στα Μάλια, στο γεωμετρικό κέντρο τής αυλής είναι ένα τετράγωνο άνοιγμα, που αναφέρεται από τούς ανασκαφείς bothros, βόθρος, τής εποχής τού δευτέρου Ανακτόρου. Ο σκοπός που εξυπηρετούσε δεν είναι γνωστός. Ίσως ήταν βωμός, ίσως είχε κάποιο ρόλο στις ταυρομαχίες, άν γινόταν εκεί.

Στην απέναντι από το βόθρο δυτική πλευρά τής αυλής μιά επιβλητική, imposant, κλίμακα (αριθ. σχεδίου 28), με ένα πλατύσκαλο μπροστά, που επικοινωνούσε με τούς παράπλευρους χώρους Η1 και Η3. Μετρώνται 9 βαλμίδες. Οδηγούσε στο επάνω πάτωμα του ανακτόρου, το «piano nobile». Η κλίμακα έκλειε με μόλινη πόρτα στο δεύτερο σκαλοπάτι, όπως δείχνει το κοίλωμα, όπου περιστρέφονταν η στρόφιγγα τής πόρτας. Είναι η μόνη μινωική κλίμακα που έκλειε με πόρτα. Δεν είναι εξακριβωμένο το ύψος τών ισογείων δωματίων, κι έτσι δεν ξέρομε και το ύψος τής κλίμακας.

Από το πλατύσκαλο τής κλίμακας έμπαιναν στο χώρο Η1, που πιθανότητα ήταν στεγασμένος, και από εκεί στα διαμερίσματα Η3 και Η4. Ο Chapouthier και ο Charboneaux υπογράμμισαν τη σπουδαιότητα τού διαμερίσματος τούτου και την άριστη κατασκευή του. Είχε πολυτελή πρόσοψη προς την κεντρική αυλή και ήταν το σπουδαιότερο διαμέρισμα τού ανακτόρου. Ο προθάλαμος Η3 ήταν πλακοστρωμένος και στο μισό, το δυτικό τμήμα στεγασμένος. Η αίθουσα Η4 είναι καλλιτεχνικά πλακοστρωμένη, με ορθογώνιες πλάκες, με δυό παραστάδες, που διατηρούνται οι βάσεις των.

Έχει μεγάλες αναλογίες με τίς Υπόστυλες κρύπτες τής αίθουσας 37 τού ανακτόρου τής Κνωσού, όπου φυλάσσονταν οι θησαυροί τού ιερού και τα είδωλα τής θεάς τών όφεων. Γι' αυτό πιστεύεται πως ήταν ιερό.

Γενικά η δυτική πτέρυγα τού ανακτόρου ήταν το κύριο ανάκτορο, όπου εκτυλίσσονταν η επίσημη και η ιδιωτική ζωή, εκείνων που το κατοικούσαν.

Στην ανατολική πλευρά τής Κεντρικής Αυλής ήταν στοά σε μήκος 34 μ. με μιά σειρά από 6 παραστάδες και 6 κολόνες εναλλασσόμενες, που ξεπερνά σε κομψότητα κάθε άλλη παρόμοια. Στις απέναντι πλευρές τών παραστάδων και κολονών υπάρχουν θέσεις, οι οποίες δείχνουν, ότι υπήρχε κιγκλίδωμα, clôture, που, κατά τον Graham (The Palaces of Crete, 1962) είχε σκοπό την εξασφάλιση τού χώρου τής στοάς, από ενδεχόμενη εισόρμηση τών ταύρων κατά τις ταυρομαχίες!

Πίσω από τη στοά ήταν οι αποθήκες, πρωτότυπες στο είδος τους. Δεν ομοιάζουν με τις αποθήκες τών άλλων ανακτόρων ούτε στο αρχιτεκτονικό σχέδιο ούτε στην εσωτερική διαρρύθμιση. Αποτελούνται από 6 διαμερίσματα, Λ2-Λ7, με μιά ενιαία είσοδο και κοινό διάδρομο απο την ανατολική πλευρά τού χώρου.

Οι αποθήκες αυτές ήταν διαμορφωμένες γιά την αποθήκευση υγρών προϊόντων. Λάδι και κρασί. Κατά μήκος τών τοίχων κάθε αποθήκης είναι κατασκευασμένα «πεζούλια» banquettes μικρού ύψους, όπου ήταν τοποθετημένα στη σειρά πιθάρια, μικρά και μεγάλα. Παραπλεύρως από το πεζούλι αυλάκι, καλά στοκαρισμένο, με ανάλογη κλίση, συγκέντρωνε το λάδι ή το κρασί, στην περίπτωση που χυνόταν, και το διοχέτευε σε πήλινο δοχείο, χωσμένο στο δάπεδο. Μιά σοφή πρόνοια να μη χάνονται τα πολύτιμα αυτά υγρά.

Αυτό μού υπενθύμισε μιά σημερινή παροιμία τού Κρητικού Λαού: *Εχύθηκε το λάδι μας κι ήπεσε το πυθάρι μας.* που σημαίνει πως δεν ζημιωθήκαμε από μιά εργασία, που έφερε ζημία, γιατί από άλλη εργασία σχετική κερδήθηκε ανάλογη ποσότητα.

Στο βάθος τού διαδρόμου τών αποθηκών βρέθηκε ένα πέτρινο θρανίο, όπου έμενε ο φύλακας τής αποθήκης και επέβλεπε. Το ανάκτορο τού Οδυσσέα τής Ιθάκης είχε μιά παρόμοια αποθήκη όπως αναφέρεται στην Οδύσσεια:

...Μιά πόρτα το κελάρι σφαλνούσε με διπλά πορτόφυλλα, καλαρμοσμένη, στέρια
και μιά κελάρισσα νυχτοήμερα βρισκόταν εκεί μέσα και φύλαε. Το μυαλό της έκοβε καλά, μαθές...

(Οδύσσεια β 343-351, Μετάφραση Καζαντζάκη - Κακριδή).

Οι αποθήκες του ανακτόρου τών Μαλίων κτίστηκαν τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο (1700-1600 π.Χ.) Μέσα σε μερικά αγγεία βρέθηκαν όσπρια και σιτάρι απανθρακωμένα. Άλλα, που περιείχαν, φαίνεται υγρά, βρέθηκαν κενά.

Η ανατολική πύλη τού ανακτόρου (αριθ.13) επικοινωνούσε με ιδιωτικές κατοικίες και δεν ήταν τόσο επίσημη, όσο η νότια πύλη.

Στη βόρεια πλευρά τής Κεντρικής Αυλής ήταν άλλη ευρύχωρη στοά, που την υποβάσταζαν 13 κολό-

νες. Στη βορειοδυτική γωνία της αυλής στενός διάδρομος οδηγούσε σε τετράγωνο πλακόστρωτο χώρο, Φ1, από εκεί στη βόρεια πύλη τού ανακτόρου που ήταν μεταξύ τών χώρων G1 και F1 απ' όπου άρχιζε ένας θαυμάσιος πλακοστρωμένος δρόμος προς τα δυτικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιωσ. Χατζηδάκη**, Ανασκαφαί έν Κρήτη, παρά το χωρίον Μάλια, Παράρτ. Αρχαιολ. Εφημερίδας 1915, σ.108, 1918, σ.12, 1919, σ.50 — **Fer. Chapouthier**, — **J. Charboneaux**, Fouilles exécutées à Malia, 1922-24, Études Crétoises, tom. I, Paris, 1928 — **F. Chapouthier**, Les écritures minoennes au palais de Malia, Études Crétoises tom.II, Paris 1930. — **F. Chapouthier - René Joly**, Exploration du Palais de Malia Études Crét. t. IV, Paris, 1936 — **F. Chapouthier**, Deux épées d'apparat decouvertes en 1936, Ét. Cr. t. V, Paris 1938 — **F. Chapouthier - P. Demargne**, Fouilles exécutées à Malia, Ét. Cr., tom.VI Paris, 1942 — **P. Demargne**, Explorations des Nécropoles à Malia, 1921-1933, Ét. Cr. t. VII, Paris, 1945 — **P. Demargne - H. Gallet de Santerre**, Exploration des Maisons et Quartiers d'habitation, 1921-1948, Et.Cr. t. IX, Paris 1953 — Exploration du Palais de Malia 1929-1935 et 1936-1960, Et. Cr tom. XII, Paris 1962 — **R. Hutchinson**, Prehistoric Crete, London 19622 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, I, — **Claire Tiré et Henri van Effenterre**, Guide des Fouilles Françaises en Crète, Paris 1966 **—παπά Παύλου Ζαχαριάδη**, Ιστορικαί Σημειώσεις στο Ευαγγέλιο τής εκκλησίας τών Εισοδίων.

Μάλλα, η. Αρχαία, προϊστορική πόλη τής Κρήτης, άγνωστη, μέχρι το 1885, οπότε βρέθηκε μιά επιγραφή συνθήκης μεταξύ τής Μάλλα και τής Λύττου. (Βλ. Bulletin de Correspondance Hellénique, 1885, σ.10-13). και (Margar. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ.231).

Υπήρχε και μιά άλλη επιγραφή, γνωστή από το 1848, αλλά τη διάβαζαν Πάλλα αντί τού ορθού Μάλλα. Απ' αυτές πληροφορούμεθα, ότι η πολιούχος θεότητα τής πόλης, που ελάτρευαν οι Μαλλαίοι ήταν ο **Ζεύς Μοννίτιος** ή **Μονήτιος**, τον οποίο ελάτρευαν και στη Λύττο και στην Ιεράπυτνα, με τις οποίες η Μάλλα είχε σχέσεις.

Οι Μαλλαίοι εόρταζαν επίσης και μιά εορτή με το όνομα **Υπερβόια**, που την εόρταζαν και οι Ιεραπύτνιοι και οι Πριάνσιοι. Η πόλη τής Κιλικίας **Μάλλος** φαίνεται πως ήταν αποικία τών Μαλλαίων.

Η Μάλλα, πόλη ανεξάρτητη και αυτόνομη, είχε δικά της νομίσματα, που είχαν από τη μιά πλευρά την κεφαλή τού Δία και από την άλλη αετό και τη λέξη ΜΑΛ.

Στη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ τού Ευμένη τού Β΄, τής Περγάμου και τών 30 Κρητικών πόλεων αναφέρονται και οι Μαλλαίοι. Αναφέρεται επίσης στη συνθήκη τής Τέω τής Ιωνίας, που καθορίζει το δικαίωμα ασύλου στο ιερό τού Διονύσου: *Έδοξε Μαλλαίων τοις κόσμοις και τα πόλει. επειδή Τήιοι φίλοι και συγγενείς υπάρχοντες διά προγόνων ψάφισμα και προγγευτάς απέσταλκαν Ηρόδοτον Μηνοδότω, Μενεκλήν Διονύσω...κ.λπ.* (Βλ. Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. I, σ.233).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p.240 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc., vol. III, p.308, IV, 578 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, p. 231 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, I,290.

Μάλλες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 665, υψ. 580 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 40,6 χλμ. Διαδρομή: Καλό Χωριό - Πρίνα - Καλαμαύκα - Ανατολή - Μονή Εξακουστή - Μάλλες.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1376, τού Αρχείου τού δούκα τής Κρήτης. Ο Foca Cavudato κάτ. τού χ. Males. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.194).

Στην επαρχία Ιεράπετρας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Males, από τον Καστροφύλακα (K138) Malles (ο Καστροφύλακας ήξερε την ετυμολογία τού ονόματος;) με 1483 κάτ.το 1583. Ήταν από τα μεγαλύτερα χωριά τής Κρήτης. Από τα Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ.Ιστ.V, σ.113). Males το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Males με 101 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.135). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Males (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 200 οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μάλλες** στο δήμο Ανατολής με 754 κάτ. Χριστιαν. και 15 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 861 κάτ. και γράφεται Μάλες. Το 1920 έχει δική του κοινότητα και 1008 κάτ. Το 1928 έχει 1049, το 1940 γράφεται αι Μάλλαι και έχει 1193 κάτ., το 1951 έχει 1253, το 1961 γράφεται Μάλαι με 1151 και το 1971 με 792 κάτ.

Στις Μάλλες υπήρχε ένα βενετσάνικο μέγαρο, που σήμερο δεν σώζεται. Σε ένα σπίτι τού χωριού είδε ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. III, p.308) μιά ωραία βυζαντινή πόρτα, που μαρτυρεί την αρχαιότητα τού χωριού. Υπάρχει παλαιά εκκλησία τής Παναγίας, που χρονολογείται από το 1431, σύμφωνα με την επιγραφή:

†(Α)νεκαι(νί)σθη ο θ(είος ... ναός) τής / υπεραγίας δεσποίνης ημών Θεοτόκου ... και / αειπ(αρ)θένου (Μ)αρίας ...)Γεωργίου τού/Μαρκατάντου (και τής συ)μβίου κ(αι τών τέκνων...)/ Έτους, ζ Μ΄ (6940 = 1431)

(Gerola, Monumenti ecc. IV, 578).

Οι Μάλλες έχουν πολλές εκκλησίες. Στην εκκλησία τού Αγίου Νικολάου τού Σταυρωτού υπάρχει επιγραφή τού 17ου αιώνα. Η Ζωοδόχος Πηγή, ο Άγιος Γεώργιος, και ο Μιχαήλ Αρχάγγελος. Η Παναγία η Μεσοχωρίτισσα με τοιχογραφίες σε δυό στρώσεις. Οι νεώτερες χρονολογούνται από το 1431, σύμφωνα με επιγραφή στο δυτικό τοίχο (ζ Μ΄ = 6940 = 1431. Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. IV, σ.578).

Εικ. 252. Μάλλες Ιεράπετρας. (φωτ. Ρουσέτου)

το ίσωμα, κάτω από τις Μάλλες, σώζονται τα ... τού οικισμού **Άγιος Γεώργιος ή Λούτρα**, όπου ... εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου με τοιχογραφίες, ...μπατικοί Άγιοι, ιεράρχες κ.λπ.).

Το 1583 οι Μάλλες είχαν 8 παπάδες. (Βλ.Σ.Γ.Σπα... Η Θρησκευτικο-εκκλησιαστική κατάσταση ... «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, σ.152).

Την επανάσταση τού 1821 έκαψε το χωριό ο αιγύ... Χασάν πασάς.

Το χωριό διασώζει αλώβητο το όνομα τής αρχαίας ... τής Κρήτης **Μάλλα**, που βρισκόταν μεταξύ ... χωριών Μάλλες και Χριστός.

Μαμουθιανά, τα. Οικισμός στην περιοχή Καντάνου, ...αρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά απαντάται ... απογραφή τού 1900 στο δήμο Καντάνου: **Παληκαριανά, Κουλουρίδα** και **Μαμουθιανά** με 108 κάτ. ... απογραφή τού 1920 αναφέρεται Μαμουθιανά ... κοινότητα Αρχιστράτηγου με 25 κάτ. Στις επό... απογραφές δεν αναφέρεται.

Μανεριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σασάλου, ...αρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 66, υψ. 480 ...

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα με 79 κάτ. και το 1971 με 72 κάτ.

Μάνη, η. Οικισμός στην επαρχία Μπελβεντέρε, ή Ρίζου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°25v) Magni. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Μανιατιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 74, υψ. 620 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1940 στην κοινότητα Σκλαβοπούλας με 79 κάτ., το 1951 με 74, το 1961 με 73 και το 1971 με 85 κάτ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειότερα από τη Σκλαβοπούλα, 78,2 χλμ. από τα Χανιά.

Μανιουδιανά, τα. Οικισμός τού χωριού Νιό Χωριό, τού δήμου Αρμένων, επαρχίας Αποκορώνου. βλ. λήμμα Νιό χωριό Αποκορώνου.

Μανολιόπουλο, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 255, υψ.120 μ. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 12,7 χλμ. τού κεντρικού δρόμου προς Κίσαμο, Γεράνι - Λουτράκι - Μανολιόπουλο.

Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 Manoilótos (Pashley, Travels in Crete, II,310) με

14 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μανηλόπουλο** στο δήμο Αλικιανού με 122 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, γράφεται **Μανωλιόπουλλο** με 187 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα, γράφεται Μανωλιόπουλον με 223 κάτ. Το 1928 με 230, το 1940 Μανολιόπουλον με 404 κάτ., το 1951 με 305, το 1961 με 254 και το 1971 με 248 κάτ.

Μανουσανά, τα. Μικρός οικισμός τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Σήμερο δεν υπάρχει. Τα ερείπιά του σώζονται βορειανατολικά τής μονής Οδηγήτριας. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Manousanà (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 2 χριστιαν. οικογένειες. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται καταστράφηκε από τούς Τούρκους, και δεν αναφέρεται σε καμμιά νεώτερη απογραφή.

Στο μικρό αυτό οικισμό γεννήθηκε το 1788 ο ήρωας τής Μεσαράς Ιωάννης Μαρκάκης, ο οποίος χειροτονήθηκε καλόγερος στην μονή Οδηγήτριας και πήρε το καλογερικό όνομα Ιωάσαφ. Γιά τούς αγώνες του και το τραγικό τέλος του στον πύργο τής μονής, όπου ήταν το ορμητήριό του βλ. το λήμμα Οδηγήτρια.

Μάντρα, η. Χωριό τής επαρχίας Ρίζου ή Μπελβεντέρε ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Madra, με 202 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι το χωριό είναι ακατοίκητο και ερειπωμένο σήμερο στην περιοχή τού οικισμού Μέση.

Χωρίς αμφιβολία λανθάνονται και οι Τούρκοι απογραφείς και ο Σταυρινίδης. Από το 62 χωριά που αναφέρονται στην επαρχία αυτή, μόνο η Απάνω Βιάννος είχε 179 χαράτσα. Άρα η Μάντρα ήταν το μεγαλύτερο χωριό τής επαρχίας. Είναι συνεπώς αδύνατο να παραλείψουν οι Βενετσάνοι απογραφείς το μεγαλύτερο χωριό τού Μπελβεντέρε, ώστε να μην αναφέρεται στις απογραφές των; Αλλά ούτε στις νεώτερες δεν αναφέρεται το «κεφαλοχώρι» Μάντρα. Ασφαλώς πρόκειται γιά λάθος γραφή τού ονόματος τού οικισμού ή στον αριθμό τού κεφαλικού φόρου.

Μαράθι, το. Σε έγγραφο τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1394, αναφέρεται το χωριό Marathi, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.340). Στην περιοχή τής διοίκησης τού Χάντακα, αλλά και σ' όλη την περιφέρεια δεν αναφέρεται χωριό μ' αυτό το όνομα. Ίσως είναι λανθασμένη γραφή τού χωριού Μάραθος. (βλ. λήμμα), ή το πιθανότερο — Μαραθίτης. Βλ. επόμενο λήμμα.

Το έγγραφο ίσως αναφέρεται στη νησίδα **Παλαιά Σούδα** απέναντι από το χωριό Στέρνες τού Ακρωτηρίου, που στα βενετικά έγγραφα και τούς χάρτες αναφέρεται πάντοτε Marathi, όμως ήταν ακατοίκητο.

Μαραθίτης, ο. Δυό οικισμοί, Απάνω και Κάτω Μαραθίτης αναφέρονται στις βενετσάνικες απογραφές. Βρισκόταν πιό πάνω από τη σημερινή Φορτέτσα τού Ηρακλείου, στο δρόμο προς τις Βασιλιές.

Εικ. 253. Ο Ξωπατέρας.

Η πιό παλιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271 Marathiri (λάθος ασφαλώς τού αντιγραφέα τού εγγράφου) (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.99). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1394 Marathi. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.340). Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου βιβλίου, σελ. 144, τού 1368 αναφέρεται σωστά Marathiti.

Στην επαρχία Τεμένους αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23) Marathiti Apano, Marathiti Cato. Από τον Καστροφύλακα (K101) Marathiti Apano με 156 και Marathiti Cato με 69 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Marathiti Apano, Marathiti Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Βρισκόταν κοντά στη **Φορτέτσα**, όπου έκτισαν το φρούριο οι Τούρκοι και το ονόμασαν Nuova Candia, όπου είχαν το στρατηγείο των τα χρόνια τής πολιορκίας. Ήταν αδύνατο συνεπώς να αισθάνονται Χριστιανούς δίπλα των. Φαίνεται, ότι τότε κατάστρεψαν τούς οικισμούς και δεν ξανακατοικήθηκαν. Αυτό το πιστοποιεί και τουρκικό έγγραφο τού 1707 (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Γ΄, σ.340) στο οποίο αναφέρεται πηγή

...προσωπικού, ρέοντος εκ τής **τοποθεσίας** Μαραθίτη. Η περιοχή, ως φαίνεται, κατοικήθηκε από μερικούς Τούρκους και αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Αρχανών με 15 Τούρκους κάτ. και το 1900 με 17. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου με 15 κάτ., το 1928 με 19, το 1940 με 32, και το 1951 με 52. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Στην έκθεση τού Filip. Pasqualigo τού 1594 αναφέρονται (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. III, σ.77), ένα ενδιαφέρον έγγραφο, που αφορά τούς οικισμούς αυτούς. Το 1591-92 η Μανούκλα είχε αποδεκατίσει τον πληθυσμό τού Χάντακα και είχε τρομοκρατήσει τον κόσμο τής υπαίθρου, ώστε να μη μεταφέρει πιά τρόφιμο στην πόλη. Η διοίκηση έστειλε υπαλλήλους της γιά την προμήθεια τροφίμων και πήγαν στο Μαραθίτη. Οι κάτοικοι όμως ξεσηκώθηκαν, τούς κυνήγησαν με αγροτικά όργανα, λέγοντας, ότι ο Άγιος Μάρκος δεν κυβερνούσε πιά εκεί. Και αποπειράθηκαν να τούς σκοτώσουν. Την ίδια νύκτα, πήγα στο χωριό αυτό, γράφει στην έκθεσή του ο capitano di Candia Pasqualigo και συνέλαβα κάποιο Μιχελή Πίτσουλο, που μού είχαν υποδείξει ως αρχηγό τής ανταρσίας και διάταξα τούς υπηρέτες να τον θανατώσουν μπροστά στούς συγγενείς του και να τον κρεμάσουν από το ένα πόδι στο δέντρο.

Το όνομα τού οικισμού ίσως οφείλεται στο όνομα κάποιου οικιστή, που αναφέρεται την ίδια εποχή, σε έγγραφο τού 1268, τού Κατάστιχου Εκκλησιών κ.λπ. (βλ. Γ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών κ.λπ. 1985, σ.113) όπου αναφέρεται ο κληρικός Leo Marathiti Clericus.

Μαραθοκεφάλα, η. Οικισμός τής κοινότητας Σπηλιάς επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 66, υψ. 190 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως από τη Σπηλιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29r) Maratho Chiefala, από τον Καστροφύλακα (K237) Maratto Chieffalà με 63 κάτ. το 1583 και (K224) Marattochieffala με 26 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Marathochiefalla το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 είναι οικισμός Σπηλιάς με 58 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Κολυμπάρι με 86 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Σπηλιάς με 78 κάτ., το 1928 με 79, το 1940 με 84, το 1951 με 89, το 1961 με 104 και το 1971 με 97 κάτ.

Μαραθος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 324, υψ. 400 μ. Βρίσκεται στο 20,3 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς το Ρέθυμνο. Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου του ν. Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Maratho, από τον Καστροφύλακα (K172) Maratto με 47 κάτ. το 1583 και (K183) με 144 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαμαιτών, επαρχίας Μυλοποτάμου με 146 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 216 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα, αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου με 275 κάτ., το 1928 με 377, το 1940 με 403, το 1951 με 337, το 1961 με 371 και το 1971 με 388 κάτ.

Ο Ν. Σταυράκης στη Στατιστική τού Πληθυσμού τής Κρήτης σελ.39 τών Πινάκων, σημειώνει το Μάραθος στο δήμο Δαμάστας με την υποσημείωση ότι προσαρτήθηκε διοικητικώς και δικαστικώς, λόγω αποστάσεως, στην επαρχία Μαλεβιζίου, όπως και το χωριό Φόδελε. Όμως και το ένα και το άλλο αναφέρονται στην απογραφή τού 1900 στην επαρχία Μυλοποτάμου, και μόνο το 1920 αναφέρονται στην επαρχία Μαλεβιζίου.

Το τοπωνύμιο Μάραθος είναι προϊστορικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.399). Σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα αναφέρεται το χωριό (casale) Marathi (Βλ.El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.340). Πιθανότατα πρόκειται γιά το Μάραθο Μαλεβιζίου, αφού δεν υπάρχει στην Κρήτη άλλο χωριό μ' αυτό το όνομα Μάραθος, απ' ότι γνωρίζω. Ίσως όμως το Marathi να είναι κακή γραφή του οικισμού τής επαρχίας Τεμένους Marathiti (βλ. λήμμα).

Μαράλια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καμπανού, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 45, υψ.400 μ. Απέχει από τα Χανιά 53,8 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Συρίλι - Ντερές - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Καμπανός - Μαράλια. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Marália (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 17 χριστιανικές και 2 τούρκικες οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καμπανού με 98 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 88 κάτ. Το 1920 στην κοινότητα Καμπανού 104 κάτ. το 1928 με 101, το 1940 με 77, το 1951 με 77, το 1961 με 64 και το 1971 με 76 κάτ.

Μα(ρ)γαρίτες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 365, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 27 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Στις βενετσάνικες απογραφές και τα βενετσάνικα έγγραφα αναφέρεται **Μαγαρίτες**. Αυτό είναι το αρχικό όνομα τού χωριού και συνεπώς στο όνομα αυτό πρέπει να αναζητηθεί η ετυμολογία του.

Στην επαρχία Μυλοποτάμου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Magarites, από τον Καστροφύλακα (K173) Magarites με 460 κάτ. το 1583, και (K183) με 1043 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) αναφέρεται Magharites το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Nefs Melopotamo = το κυρίως Μυλοπόταμο, πρωτεύουσα τής επαρχίας, με 24 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.129). Στην απογραφή τού 1881, ο Ν. Σταυράκης, ο οποίος διακρίνεται γιά τις ιστορικές του γνώσεις, δεν είχε υπόψει του τα

Μαργαρίτες

βενετικά έγγραφα και τις απογραφές και το γράφει **Μαργαρίτες** με 741 Χριστιαν. κάτ., έδρα ομώνυμου δήμου. Το 1900 ο δήμος μετονομάστηκε **Ελευθερναίων**, με πρωτεύουσα τις Μαγαρίτες, κάτ. 986. Το 1920 γράφεται Μαργαρίταις με 715 κάτ. έδρα ομώνυμης κοινότητας. Το 1928 Μαργαρίτες με 693 κάτ., το 1940 Μαργαρίται με 719, το 1951 με 669, το 1961 με 604 και το 1971 με 415 κάτ.

Το 1890 γράφει ο Εμμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.96), ότι είναι κώμη μεγάλη επί λαμπράς τοποθεσίας, όθεν και το όνομα Μαργαρίται!

Η Δήμητρα Ποθουλάκη, (στρατηγού), ασχολούμενη και εκείνη με την ετυμολογία τού ονόματος γράφει, ότι η βασίλισσα τής αρχαίας Ελεύθερνας Μαργαρίτα (πού τη βρήκε;) τόσο γοητεύτηκε από την ομορφιά τού τοπίου, ώστε έδωσε όλα τα κοσμήματά της και έκτισαν το χωριό, που προς τιμήν της το ονόμασαν Μαργαρίτες! («Κρητική Εστία», τεύχ. 8). Έτσι κακοποιείται η ιστορική αλήθεια.

Μαγαρίτες αναφέρεται το χωριό και όλη την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Α΄ σ.111). Μαγαρίτες και τούς κατοίκους **Μαγαριτσανούς** αναφέρει στο ημερολόγιό του το 1831-1845 ο Κωνστ. Κοζύρης (Βλ. σ.342 τού ίδιου τόμου τών Κρητ. Χρονικών).

Σχετικά με την ετυμολογία τού τοπωνύμιου ο Στ. Ξανθουδίδης γράφει (Χάνδαξ - Ηράκλειον σ.28), ότι το όνομα τού χωρίου αυτού όπως και πολλών άλλων (Γαβαλοχώρι - Αμάρι - Γερακάρι - Φουρφουράς κ.λπ.) οφείλονται σε οικογενειακά επώνυμα βυζαντινών οίκων.

Όμως η ετυμολογία του ονόματος του οικισμού πρέπει να αναζητηθεί στο αρχικό του όνομα *Μαγαρίτες*, που αναφέρεται τόσους αιώνες πριν.

Στο Μέγα Λεξικόν της Ελλην. Γλώσσης του Δημητράκου αναφέρεται η μεσαιωνική λέξη *μαγαρίτης*, που σημαίνει αρνησίθρησκος, αποστάτης αλλά χρησιμοποιείται και ως υβριστική αντί *μακαρίτης*, που δεν αποκλείεται να έχει σχέση με την ίδρυση του χωριού, από τον πρώτο οικιστή *μαγαρίτη*, αμάρτυρο.

Αλλά μάλλον πιστεύω ότι έχει πραγματική σχέση το όνομα του χωριού με τη βυζαντινή λέξη *μαγαρικόν*. Οι Βυζαντινοί έλεγαν *μαγαρικά* τα πήλινα υδροδοχεία, σταμνιά, κύπελλα, πιάτα κ.λπ., που είχαν γίνει από πηλό, που ήταν πήλινα, όπως γινόταν και μέχρι των ημερών μας, (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Β΄, σ. 104).

Η αγγειοπλαστική έχει παράδοση στις Μαργαρίτες, όπως και στο Θραψανό της επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, και μάλιστα οι κάτοικοι εξακολουθούν και σήμερα να εργάζονται σε απομιμήσεις αρχαίων μινωϊκών αγγείων, για τουριστική κατανάλωση.

Τους παλαιούς εκείνους αγγειοπλάστες των μαγαρικών αγγείων θα τους έλεγαν *μαγαρικούς* και πιθανόν κατά παραφθορά *Μαγαρίτες* όπως συμβαίνει με πολλά ονόματα και αυτοί θα ήταν οι πρώτοι οικιστές και πήρε το επαγγελματικό τους όνομα το χωριό, που

Εικ. 254. Μαργαρίτες Ρεθύμνου.

πρέπει να αναζητηθεί η ίδρυσή του τη βυζαντινή περίοδο.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν μεγάλο και σπουδαίο χωριό. Από τις Μαργαρίτες καταγόταν η πλούσια οικογένεια Μηλιώτη, cittadini originali di Rettimo. (Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Η παρά Τριβάν απογραφή, «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.41, 56). Βλαστός τής οικογένειας αυτής ήταν και ο Ανδρέας Μηλιώτης, ο οποίος υπηρέτησε τούς Τούρκους ως «Πρώτος Γραμματικός τής Πόρτας», τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, τον οποίο κρέμασαν οι ίδιοι οι Τούρκοι αργότερα σε μιά ελιά, στη θέση **Πλάκα**, τής περιοχής τού χωριού. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ανδρέας Μηλιώτης, πρώτος γραμματικός τής Πόρτας εν Κρήτη, «Κρητικά Χρονικά» Β΄, σ.546 εξ).

Το χωριό κατά τη Βενετοκρατία είχε πολλά μέγαρα βενετών αρχόντων, με ωραία θυρώματα, ερειπωμένα σήμερο, (1900) αναφέρει ο Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. III p.282). Ένα από τα μέγαρα αυτά ήταν τής οικογένειας Dandolo, όπως δείχνουν τα γράμματα Z D επιγραφής. Αλλά και η εκκλησία τού Αγ. Δημητρίου, που βρισκόταν κοντά στο μέγαρο και ήταν ιδιόκτητη τής οικογένειας Ντάντολο, πιστοποιεί το γεγονός. Σε επιγραφή τής εκκλησίας αναφέρεται, ότι ανιστορήθη με έξοδα τού άρχοντα Τζανάκη Ντάντολο και τού παπά Γεώργη Καλωσυνά. Σε υπέρθυρο μιάς πόρτας τού μεγάρου είναι σκαλισμένη η επιγραφή: *Tempore felici multi nominantur amici - Dum fortuna perit nullus amicus erit. 5 Magio 1634.* Παράφραση δίστιχου του Οβιδίου. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc., vol. IV, p.373). Αυτό σημαίνει: Τών ευτυχούντων πάντες φίλοι, τών δυστυχούντων ουδείς.

Στις Μαργαρίτες ήταν πολλές εκκλησίες. Η εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τού Ευαγγελιστή, τού 1383, τοιχογραφημένη. Αφιερωτής ο παπά Γεώργιος Κλάδος. (Βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. vol. II, p.334 και σχ. II, όπου η έγχρωμη εικόνα τού αφιερωτή Κλάδου και τομ. IV, σ.481).

Ο Αγ. Ιωάννης με ίχνη τοιχογραφιών, ο Αγ. Γεώργιος Σταυρορροπη. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.54, 110).

Η Παναγία η Περδικιώτισσα. Σύμφωνα με τοπική παράδοση, στη θέση τής σημερινής εκκλησίας ήταν βάτος. Πήγαν να τον κάψουν και άκουσαν μιά πέρδικα να κακαρίζει μέσα στο βάτο. Έψαξαν να βρουν τη φωλιά και βρήκαν το εικόνισμα τής Παναγίας. Γι' αυτό έκτισαν την εκκλησία και ακούεται Παναγία η Περδικιώτισσα.

Στα περίχωρα τού χωριού ήταν μετόχι τής μονής Καρακάλλα τού Άθω. Στο υπέρθυρο τής πόρτας ήταν η επιγραφή:

Ναός η Μεταμόρφωσις τού Ιησού Χριστού Παντοκράτορος ημών Θεού μονής Καρακάλλου τού Αγίου Όρους κτήμα υπάρχον από αρχαίων χρόνων.

(Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. III, σ.176).

Την επανάσταση τού 1332 ήταν έδρα τών επαναστατών, και όταν αιχμαλώτισαν τούς αρχηγούς Βάρδα Βαλσαμάκη και Πρικοσυρίδη και τούς καρατόμησαν, οι Βενετοί καταλάβαν το χωριό και αφού έσφαξαν πολλούς κατοίκους το έκαψαν. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Η Βενετοκρατία εν Κρήτη κ.λπ. σ.74).

Το 1830 υπήρξε έδρα τού Κρητικού Συμβουλίου. Το Νοέμβριου τού έτους αυτού συγκεντρώθηκαν στις Μαργαρίτες οι πληρεξούσιοι τής Κρήτης γιά την Εθνοσυνέλευση συνεδρίαση, συστήθηκε επιτροπή γιά να προετοιμάσει γιά την υπόθεση τής απελευθέρωσης και ενώπιον διαμαρτυρία προς όλο τον κόσμο, γιά την παραχώρηση τής Κρήτης και πάλι στην τουρκική κυριαρχία τού τουρκοαιγύπτιου Μεχμέτ Αλή, ύστερα από τόσους αγώνες.

Την επανάσταση τού 1867 απέκρουσε εδώ, στην περιοχή τού χωριού, ο Κορωναίος το Ρεσίτ πασά.

Ο ηγούμενος τού Αρκαδίου Γαβριήλ Μαρινάκης καταγόταν από τις Μαργαρίτες. Στην πλατεία τού χωριού στήθηκε χάλκινο άγαλμά του.

Μαργέλοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λασιθίου, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 200 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1951 **Μαργέλιον**, με 42 κάτ. στην κοινότητα Μέσα Λασιθίου, το 1961 με 28 κάτ. και το 1971 με 14 κάτ. Το όνομα τού οικισμού έχει την προέλευσή του από το επώνυμο τών κατοίκων Μαργέλος, μαρτυρημένο. Στην περιοχή αυτή τών Λακωνίων απαντώνται τα ονόματα τών οικισμών στην ονομαστική τού πληθυντικού, ως Βλάχηδες, Καρτέρηδες, Μαρνέλησες, Πεπόνηδες, Φιορέτζηδες. Συνεπώς Μαργέλοι και όχι Μαργέλιον.

Μαρδάτι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Κριτσάς, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 54, υψ. 60 μ. Βρίσκεται στο 7,2 χλμ. τού δρόμου προς Κριτσά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Μαρδάτη** με 75 κάτ. στο δήμο Κριτσάς. Μαρδάτη αναφέρεται και στην απογραφή τού 1920 με 83 κάτ. στον αγροτ. δήμο Κριτσάς. Μαρδάτη αναφέρεται και στην απογραφή τού 1920 με 83 κάτ. στον αγροτ. δήμο Κριτσάς. Το 1928 γράφεται Μαρδάτι με 82 κάτ., το 1940 τού προσθέσαν και...ουρά και το γράφουν Μαρδάτιον! με 71 κάτ. το 1951 με 81, το 1961 με 28 και το 1971 με 60 κάτ.

Μαρεδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καλεργιανών (Κάτω Παλαιόκαστρου), επαρχίας Κισάμου. ν. Χανίων κάτ. (1981) 61, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 44,5 χλμ., 5,8 χλμ. νοτίως από το Καστέλι.

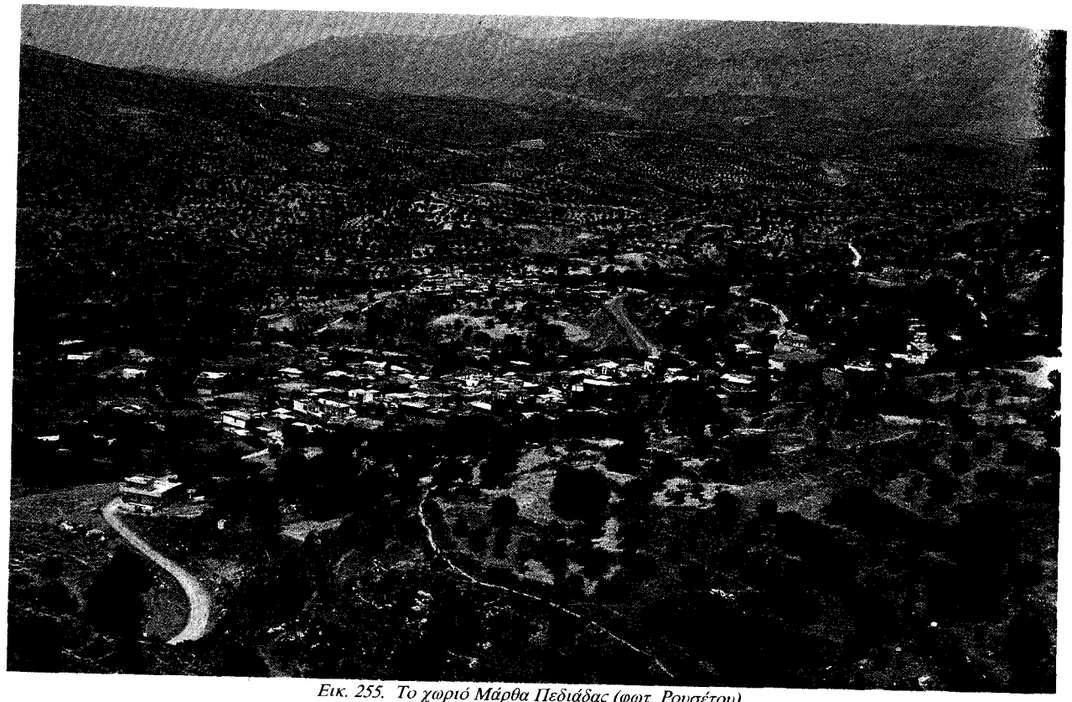
Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881: Παλαιόκαστρο, **Μαριδιανά** κ.λπ. με 547 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Μαρεδιανά** στον ίδιο δήμο Καστελίου με 97 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μαρεδιανά στην κοινότητα Παλαιοκάστρου με 129 κάτ. Το 1928 γράφεται Μαριδιανά με 111 κάτ. στην κοινότητα Κάτω Παλαιοκάστρου. Το 1940 γράφεται Μαρεδιανά με 100 κάτ. το 1951 με 143, το 1961 με 98 και το 1971 με 80 κάτ.

Μάρθα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 374, υψ. 390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56,8 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 56 χλμ. τού δρόμου προς Βιάννο.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται casale Martha, σε έγγραφο τού 1370, τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, οπότε ήταν φέουδο τής οικογένειας Barbadico. (Βλ. El.Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.53). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Martha, από τον Καστροφύλακα (K94) Martha apano με 43 κάτ. και Martha cato με 75 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Martha Apano, Martha Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Marta με 29 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.116).

Το 1881 αναφέρεται **Μάρθα** στο δήμο Παναγιάς με 159 κάτ. Χριστιαν. και 12 Τούρκ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 177 κάτ. Το 1920 αναφέρονται δυό οικισμοί, Μάρθα με 198 και Πέρα Μάρθα με 124 κάτ. έχουν δική των κοινότητα. Το 1928 αναφέρεται ένας οικισμός Μάρθα με 504 κάτ., το 1940 με 380, το 1951 με 417, το 1961 με 454 και το 1971 με 426 κάτ.

Ήταν σχετικά μεγάλο χωριό. Αλλά ο Spratt που πέρασε το 1851 από τη «βαθειά κοιλάδα τής Μάρθας» είδε ένα φτωχό χωριό με 10 μόνο σπίτια. (Βλ. T.A.B.

Εικ. 255. Το χωριό Μάρθα Πεδιάδας (φωτ. Ρουσέτου).

Spratt, Travels and Researches in Crete, I, 304). Ως φαίνεται είχε δεκατιστεί από τούς Τούρκους με τούς συνεχείς πολέμους.

Μαριανά, τα. Οικισμός τού δήμου Ανώπολης, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 μαζί με την Ανώπολη (Κάμπος, Μαριανά, Καμπιά, Σκάλα, Γύρος κ.λπ.) με 756 κάτ. συνολικά, Χριστιαν. Πρόκειται γιά τις συνοικίες τής Ανώπολης (βλ.λήμμα) και δεν αναφέρονται χωριστά στις επόμενες απογραφές.

Μαριού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 238, υψ.220 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30 χλμ. στο δρόμο προς τη μονή Πρέβελη, διακλάδωση δεξιά μετά το χωριό Ασώματος - Λευκώγεια - Μαριού. Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Mariu, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Mariu με 49 κάτ. το 1583, και (Κ184) Mariù με 40 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Mariù το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Marià (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 14 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μαριού** στο δήμο Φοίνικος με 161 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 178 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου και γράφεται με την κρητική προφορά **Μαργιού** (γενική υποκοριστικής λέξης Μαργιό, τού ονόματος Μαρία) με 259 κάτ. Το 1928 Μαργιού με 228 κάτ. Το 1940 Μαριού με 253, το 1951 με 248, το 1961 με 223 και το 1971 με 180 κάτ.

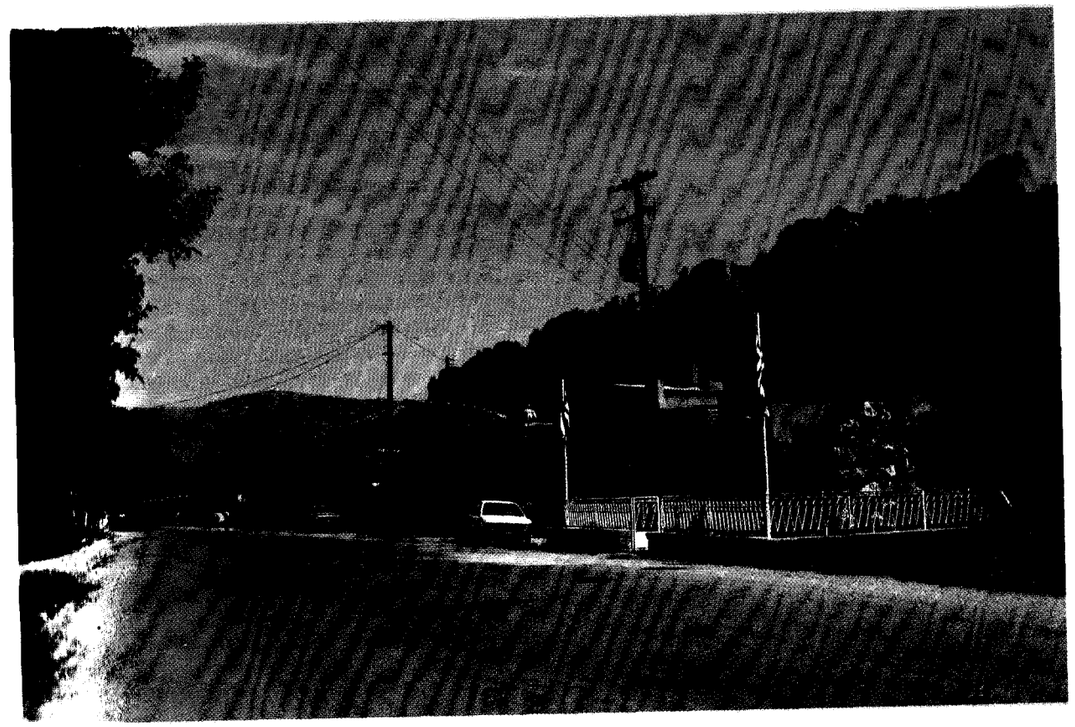
Ο Εμμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.67): κώμη έχουσα 50 οικίας, εξ αρχοντίσσης τινός Μαρίας λαβούσα το όνομα.

Μαρινιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Λιβαδίων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου κάτ. (1981) 55, υψ. 580 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιώτερα από το χωριό Λιβάδια, 44 χλμ. από το Ρέθυμνο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 με 48 κάτ., το 1951 με 55, το 1961 με 48 και το 1971 με 51 κάτ.

Μαρινινά, τα. Οικισμός τού δήμου Περιβολίων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1881: Περιβόλια (Γαρίπας, Μαρινιανά, Πορί, Κοκκιανά, Κατσιστροχώρι, Πύργος, Αγ. Κυριακή κ.λπ.) με 517 κάτ. Χριστιαν. και 364 Τούρκους. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή.

Μαρμακέτω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 123, υψ. 840 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 42 χλμ. στο δρόμο προς Τζερμιάδω. Το όνομα από το επώνυμο Μαρμακιώτης τών πρώτων κατοίκων, μαρτυρημένο (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΕ΄, σ.296 και Καστροφύλακα (Κ219) Marmachiotti).

Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (Κ105) Mettocchio Marmachiotti. Ο Βασιλικάτα το αναφέρει (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.30) Metochio Marmachiotti με 6 σπίτια το 1630. Λεπτομέρειες τής περιόδου τής

Εικ. 256. Το χωριό Μαρμακέτο επαρχίας Λασιθίου. (φωτ. Ρουσέ του).

Βενετοκρατίας βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σσ.71, 88, 98, 132). Το όνομα αναφέρεται και στο Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού 1320. Gaurili Marmachiotis. (βλ. Λαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο κ.λπ. 1985, σ.231).

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Marmaketo με 45 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις ..., σ.135). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φωσφόρο, Μαρμακέτω** με 141 Χριστιαν. κάτ. στο τσιφλίκι Τζερμιάδω. Το 1900 αναφέρεται Μαρμακέτων, κοινοτικό δήμο με 164 κάτ. Το 1920 γράφεται Μαρμακέτο, έχει δική του κοινότητα με 118 κάτ. Το 1928 με 119 κάτ. το 1940 με 177, το 1951 με 161, το 1961 με 162 και το 1971 με 153 κάτ.

Το Μαρμακέτω είναι η γενέτειρα τού θρυλικού ήρωα τής Κρήτης Μανόλη Καζάνη (1793-1846). Ο θαυμαστής του ποιητής Μιχ. Διαλυνάς από τη Νεάπολη, αντικρύζοντας το χωριό του αναφώνησε, όπως γράφει ο ίδιος:

Μικρό χωριό, μα έχει θεία χάρη.
Μικρό χωριό, μα γέννησε μεγάλο παληκάρι.

Στο Λασίθι δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι. Αλλά οι Τούρκοι τού Μεραμπέλου συχνά έκαναν επιδρομές και διέπρατταν ανοσιουργήματα. Ένας απ' αυτούς, ο Αλησάκος από το Χουμεριάκο, πήγε στο Μαρμακέτω, γύρω στο 1810, και «κόνεψε» στο σπίτι τού πατέρα τού Καζάνη. Θέλοντας να δείξει την παληκαριά του, φαίνεται, προκάλεσε σε πάλη το νεαρό δεκαεφτάχρονο Μανόλη. Ο Μανόλης έρριξε κάτω τον Τούρκο και έφυγε, για ν' αποφύγει την εκδίκησή του. Από τότε, σε νεαρότατη ηλικία, άρχισε το «χαΐνικο» ολιγόχρονο βίο του. Τούς Χριστιανούς που έβγαιναν στο βουνό, τιμωροί τών εγκλημάτων τών Τούρκων, οι Τούρκοι τούς έλεγαν **Χαΐνιδες** (hayin) στην κυριολεξία σημαίνει άπιστος, απειθής, αντάρτης).

Στην Ανατολική Κρήτη ήταν αμείλικτος τιμωρός τών κακουργούντων Τούρκων. Αμέτρητα είναι τα ανδραγαθήματά του, που τα ψάλλει σε ρίμα ο Νεαπολίτης ποιητής Μιχ. Διαλυνάς. Ωκυποδέστατος διέτρεχε την Κρήτη σε μιά νύκτα, ως νέος Τάλως.

Την επανάσταση τού 1821 εκπροσώπησε την επαρχία του, ως οπλαρχηγός, στις συνελεύσεις τών επαναστατών και πήρε ενεργότατο μέρος στις μάχες. Πολέμησε και στο Μεσολόγγι, μαζί με άλλους εθελοντές Λασιθιώτες, που ένας απ' αυτούς, ο Γ. Γιαμάκης, πληγώθηκε κατά την ΄Εξοδο.

Το 1829 που είχε σβήσει η Επανάσταση, έφυγε. Πήγε στη Νάξο, όπου έζησε εργαζόμενος σαν σκαφτιάς, γιατί η Ελληνική κυβέρνηση τού έκοψε μιά μικρή σύνταξη που έπαιρνε! Πέθανε, με το παράπονο, το 1846 στη Νάξο.

Το επώνυμο τής οικογενείας του ήταν Ροβίθης. Αλλά όταν βάφτιζαν τον παπού του στην Κρουσταλλένια το 1740, οι γενίτσαροι έσπασαν την πήλινη

κολυμπύθρα, και η βάφτιση τελείωσε σε ένα καζάνι. Κι από τότε πήρε το παρανόμι Καζάνης, επώνυμο.

Μαρμάνι, το. Ένας από τούς πολλούς οικισμούς στην περιοχή τού Χάντακα, την (Paracandia). Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis τού 1320 αλλά αφορά την περίοδο προ τού 1266. (Βλ. Silv Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta κ.λπ. σ.28 και «Κρητικά Χρονικά», Α΄, σ.241). Επίσης σε έγγραφο τού 1320 αναφέρεται ότι ο Vaxilius Culeli, κάτοικος τού χωριού Marmani, βεβαιώνει ενόρκως ότι, στο χωριό αυτό ήταν μιά παλαιά εκκλησία τού Sanctus Georgius (τού Αγ. Γεωργίου) ερειπωμένη, η οποία ανακαινίστηκε με άδεια τού αρχιεπισκόπου. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ.271).

Ο οικισμός αναφέρεται και σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano. Ο Iacobus de Priulis, κάτ. τού Χάντακα, έχει κήπο με δένδρα κ.λπ. (çardinum, = giardino) positum in casali **Marmani** = κείμενο στο χωριό Μαρμάνι, τον οποίο ενοικιάζει στο Nicolao de Molino κάτοικο Πετροκεφάλου (Petrochefalo) (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.183).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1379, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Marmani. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.183).

Μάρμαρα, ή Μαρμαράς. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από τον Fr. Barozzi, (f°26v) Marmara, από τον Καστροφύλακα (K172) Marmarà, Cicalarià et Exipota με 112 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Marmara το 1630· στην τούρκ. απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται. Ο Spratt αναφέρει επίσης, ότι περνώντας από τον οικισμό Μάρμαρα στην ευρύχωρη κοιλάδα τών Παλιόλουτρων, υπόθεσε, ότι θα υπάρχουν μερικά στοιχεία, που θα ανήκουν σε κάποια αρχαία πόλη, στη θέση τού χωριού ή στην περιοχή του. Αλλά με διαβεβαίωσαν ότι δεν υπάρχουν. Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεώτερη απογραφή. Η συνεκφορά του από τον Καστροφύλακα με το χωριό Τσικαλαριά προϋποθέτει, ότι ήταν κοντά. Και ο Spratt αναφέρει το χωριό Μάρμαρα στην ευρύχωρη κοιλάδα, απ' όπου πέρασε το 1851 (...in passing under the hamlet of Marmara, in the large valley of Palaio Lutro (βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol.II, σ.272), πιστοποιούν, ότι ήταν στην περιοχή τών σημερινών χωριών Αγ. Βασίλειος, Αγκουσελιανά, Παλιόλουτρα και Τσικαλαριά.

Μαρμαράς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βαρύπετρου επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 38, υψ.70 μ. Βρίσκεται στο 7 χλμ. τού δρόμου: Χανιά, Βαμβακόπουλο, Μαρμαράς, Βαρύπετρο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 με 78 κάτ., το 1951 με 92, το 1961 με 105 και το 1971 με 38 κάτ.

Μαρνέληδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Έξω Λακώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 89 υψ.160 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 6,7 χλμ. Στις παλαιότερες απογραφές όλοι οι μικροί οικισμοί τής περιοχής αναφέρονται Έξω Λακώνια και Μέσα Λακώνια. Πρώτη φορά αναφέρονται χωριστά στην απογραφή τού 1940, Μαρνέλληδες, με 71 κάτ., το 1951 με 127, το 1961 με 125 και το 1971 με 104 κάτ.

Μαρουδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 500 μ. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Κακοδίκι (Μαρουδιανά και άλλοι 6 οικισμοί) στο δήμο Καντάνου με 391 Χριστιαν. και 22 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται χωριστά. Και το 1920 αναφέρεται το γενικό όνομα Κακοδίκι και σε υποσημείωση αναφέρονται οι 19 οικισμοί, που περιλαμβάνει, με τούς κατοίκους τού καθενός χωριστά. Τα Μαρουδιανά με 18 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρονται χωριστά. Το 1961 αναφέρεται με 42 κάτ. και το 1971 με 55 κάτ.

Μαρουλάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 184, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 10 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 5 χλμ. (Πλατανές) τής κεντρικής αρτηρίας προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Marula, από τον Καστροφύλακα (K175) Marulà με 298 κάτ. το 1583, και (K183) με 357 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Marula, το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Marulà, (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 65 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πηγής με 120 Χριστιαν. και 236 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 212 κάτ. Το 1920 αποτελεί ομώνυμη κοινότητα με 348 κάτ. το 1928 με 512 το 1940 με 472, το 1951 με 374, το 1961 με 312 και το 1971 με 221 κάτ.

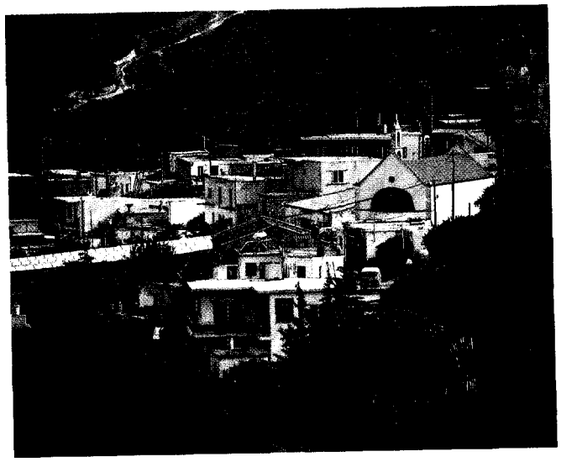
Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ήταν φωλέα τών πιό αιμοβόρων Τούρκων τού Ρεθύμνου, που ερήμωναν τον τόπο ως καλυδώνιοι κάπροι, αναφέρει ο Β. Ψιλάκης. (Ιστορία τής Κρήτης, σ.1513).

Μαρουλάς, ο. Προάστιο τού Χάντακα, στην ανατολική πλευρά τής πόλης, στη θέση τής σημερινής συνοικίας τῶν οδών Τίτου Γεωργιάδη, Ανθεμίου και Αρχιμήδους, ανατολικότερα και βορειότερα, στο χώρο τών σημερινών εργοστασίων Καστρινογιάννη, «Αθηνά» και βορειότερα, μέχρι τη θέση που ήταν το νεκροταφείο τών Καθολικών. (Βλ. σχεδιάγραμμα De Rossi τού 1573, G. Gerola, Monumenti Veneti Ια, σ. 103).

Ήταν μεγάλος οικισμός, αφού, όπως αναφέρει στην έκθεσή του ο Bondumier, είχε περισσότερους από 5000 κάτ., την εποχή που η πόλη είχε 15-16 χιλ. Είχε επίσης 3 εκκλησίες. Στην περιοχή υπήρχαν πολλοί ανεμόμυλοι, γιά την άλεση τών σιτηρών, που τούς εκμεταλλεύονταν μυλωνάδες κάτ. τού Μαρουλά. Απ' αυτούς οι περισσότεροι πέθαναν την περίοδο τής επιδημίας τής πανούκλας, το 1592-1595, όπως

αναφέρει στην έκθεσή του ο F. Pasqualigo (βλ. εκθεσή του, Μνημεία Κρητ. Ιστ. III, σ. 79).

Επειδή βρισκόταν κοντά στα νέα τείχη, η Γερουσία τής Βενετίας θεώρησε σωστό να κατεδαφιστεί, για την άμυνα τής πόλης, σε περίπτωση πολιορκίας, και έδωσε εντολή στο γενικό προβλεπτή Pietro Bondumier το 1619 να κατεδαφίσει τον οικισμό, όπως αναφέρει στην έκθεσή του, τού 1619, σ. τού χειρογράφου που έχω 19 — πού, δυστυχώς δέν μού δόθηκε η ευκαιρία να δημοσιεύσω, στη σειρά τών Μνημείων της Κρητ. Ιστ. — *io, in conformità dell' ordine, datomi da questo Ecc(ellentissi)mo Senato, feci destrugere qualche d'una delle migliori case, che in esso loco... del Marulà... Avendolo trovato populato da più di cinque mille anime...* (=Σύμφωνα με την εντολή, που μου έδωσε η εξοχότατη αυτή γερουσία, αισθάνθηκα να καταστραφούν κάμποσα από τα καλύτερα σπίτια, που ήταν στον τόπο αυτό τού Μαρουλά, τον οποίο βρήκα κατοικούμενο από 5000 και περισσότερες ψυχές. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. III, σ. 79).

Εικ. 257. Το χωριό Μαρωνία Σητείας (φωτ. Ρουσέτου).

Μαρουλά μετόχι, το. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χαντρά επαρχίας Σητείας με 11 κάτ. Αναφέρεται και το 1928 στην κοινότητα Λιθινών Μαρουλά με 19 κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Μαρουλιαχιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κυπαρίσσου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 57, υψ.110 μ. Ο Κυπάρισσος απέχει 19 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1951 στην ίδια κοινότητα με 92 κάτ., το 1961 με 96, και το 1971 με 74 κάτ.

Μαρουλογκρεμός, ο. Οικισμός τού δήμου Μαθέ, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή 1881: Ασπροσυκιά και Μαρουλογκρεμός με 76 Χριστιαν. κάτ. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή.

Μαρουλού, η. Οικισμός τής κοινότητας Μυριοκεφάλων, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 76, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 39 χλμ. Διακλάδωση ακριβώς λίγο πριν από τα Μυριοκέφαλα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Μαρουλούς** με 100 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Αργυρούπολης. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαππαίων Μαρουλού με 134 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Μυριοκεφάλων με 11 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Αρολίθι με 91 κάτ., το 1940 στην κοινότητα Μυριοκεφάλων με 88, το 1951 με 86, το 1961 με 69 και το 1971 με 63 κάτ.

Μαρωνιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 189, υψ. 120 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 79,4 χλμ. και από τη Σητεία 9,4 χλμ. (Σητεία - Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Marones, από τον Καστροφύλακα (K148) Marunea με 96 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Marunea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Maruta με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.131). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Marónia (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 8 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 η **Μαρωνιά** είναι στο δήμο Λιμένος Σητείας με 165 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Μαρώνια στον ίδιο δήμο με 276 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 332 κάτ. το 1928 με 309, το 1940 αναφέρεται Μαρωνία με 350, το 1951 με 310, το 1961 με 324 και το 1971 με 226 κάτ.

Σε συμβόλαιο τού 1591 αναφέρεται Μαρουνέα (βλ. Κ. Μέρτζιου, Βιτσέντζος Κορνάρος κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΗ΄, 241). Στη Σητεία ακούεται Μαρνιά. («Μύσων» Α΄, σ.199).

Επώνυμο Μαρώνης υπάρχει στο Τριέστι τής Ιταλίας. Ο κάτοχός του λέει, ότι οι πρόγονοί του μετανάστευσαν από την Κρήτη το 18ο αιώνα. Μπορεί να οφείλεται το όνομα σε πρώτο οικιστή Μαρώνη. Αλλά ενδέχεται να σχετίζεται με την αρχαία Μαρώνεια τής Θράκης. Πιθανώς ιδρύθηκε από στρατιώτες τού Νικ. Φωκά, καταγόμενοι από τη Μαρώνεια τής Θράκης. (Βλ. και Ν.Β.Τωμαδάκη, Ε.Ε.Κ.Σ., τόμ. Β΄, σ.7).

Το χωριό καταστράφηκε από το Χαΐρ-Εντίν Μπαρμπαροσσα το 1583. (Εμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Α΄, σ.19).

Μάση, (Μέση;). Οικισμός πιθανότατα στην περιοχή τής διοικητικής περιφέρειας τού Χάντακα (territorio di Candia). Αναφέρεται σε έγγραφο τού δούκα Marino Falier (1248-1249), ότι ανήκε στη λατινική αρχιεπισκοπή τού Χάντακα, που τα κτήματά της καλλιεργούσαν 4 ζευγάρια βοδιών. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, κ.λπ. σ.15).

Μασταμπάς, ο. Παλαιότερα προάστιο τού Ηρακλείου, προς νότο τής παλαιάς πόλης. Σήμερο αποτελεί τμήμα τής έξω τών τειχών πόλης. Η ονομασία έχει

αραβική προέλευση. Μασταμπά έλεγαν οι Άραβες τούς αρχαίους τάφους τών ευγενών, κτισμένους σε σχήμα τραπεζίου, που εξείχε πάνω από το έδαφος. Ήταν εκεί τάφος κανενός εμίρη τής Κρήτης; ή η ονομασία τής περιοχής οφείλεται στο τραπεζοειδές σχήμα τού τόπου;

Το 1949 ανακαλύφτηκε και ανασκάφηκε ξεστός τάφος Υστερομινωικών χρόνων ΙΙΙ,. Βρέθηκε μιά κοινή λάρνακα με κοινά κτερίσματα. Η εύρεση μινωικού τάφου πιστοποιεί την ύπαρξη νεκροταφείου στα κράσπεδα τής πόλης Ηρακλείου, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη τού πολίσματος Ηράκλειον, λιμάνι τής Κνωσού, από τούς Υστερομινωικούς ΙΙΙ χρόνους. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.594).

Μασταμπάς, ο. Προάστιο τού Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ρεθύμνου με 3 Χριστιαν. και 158 Τούρκους κάτ. Το 1900 με 264, το 1920 με 41 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Μαστραχιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γέργερης, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 153, υψ.380 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 40,5 χλμ., 800 μ. νοτιώτερα τής Γέργερης. Το όνομα από το επώνυμο τών οικιστών Μαστραχάς. Βλαστός τής οικογένειας αυτής ήταν ο **Φραγκιός Μαστραχάς**. Γεννήθηκε το 1792. Έδρασε την επανάσταση τού 1821. Την επανάσταση τού 1866 ήταν υπαρχηγός τών τριών επαρχιών τής Μεσαράς, ο καλύτερος καβαλάρης τής Κρήτης, ο σταυραετός τού Ρούβα. Σκοτώθηκε στη μάχη τών Κάτω Ασιτών στις 3 τού Σεπτ. 1866 και έχει ταφεί στη μονή Γοργολαΐνη, όπου και η προτομή του.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ζαρού, Γέργερη - Καρδαμιανά - Μαστραχιανά και Τζανινά με 619 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Το 1900 και 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Γέργερης με 94 κάτ., το 1940 με 108, το 1951 με 158, το 1961 με 119 και το 1971 με 127 κάτ.

Μάταλα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πιτσίδια επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 337, υψ. 5 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 70,6 χλμ. Διαδρομή: Μοίρες - Πετροκεφάλι - Πιτσίδια - Μάταλα.

Πρώτη φορά αναφέρεται ως σύγχρονος οικισμός στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Τυμπάκι με 14 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πιτσίδια με 180 κάτ. Το 1928 με 49, το 1940 με 18, το 1951 με 3, το 1961 με 37 και το 1971 με 83 κάτ.

Τα τελευταία χρόνια τα Μάταλα είναι σπουδαίο τουριστικό κέντρο στα νότια παράλια τής Κρήτης, γνωστό διεθνώς, όπου συγκεντρώνονται νεαροί τουρίστες, που χρησιμοποιούν γιά διαμονή των τις λαξευμένες στο βράχο σπηλιές. Ύστερα από διαμαρτυρίες τού μητροπολίτη Γορτύνης εκδιώχτηκαν, επειδή είχαν δημιουργήσει κακή φήμη.

Τα Μάταλα ήταν επίνειο τής Φαιστού κατά τη

Μινωική περίοδο και τής Γόρτυνας κατά τη ρωμαϊκή

Αναφέρεται από το Στράβωνα (Χ,478): *έχει (η Γόρτυς) δέ τι άλλο επίνειον το Μάταλον. διέχει δ' αυτής εκατόν τριάκοντα...(Φαιστόν) τής μεν Γόρτυνος διέχουσαν εξήκοντα...τού δε Ματάλου τού επινείου τετταράκοντα* (σταδίους).

Στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (323) αναφέρεται: *από Αλών*(=Λασαία) *εις Μάταλαν στάδιοι τ΄*(=300) *πόλις εστί και λιμένα έχει· από Ματάλης εις Σουλίαν* (=Αγία Γαλήνη) *στάδιοι ξε΄*(=65).

Ίχνη τού αρχαίου οικισμού διακρίνονται στο βυθό τής θάλασσας. Οι Γορτύνιοι, όπως αναφέρει ο Πολύβιος (2, IV, 55) καταλάβαν τα Μάταλα το 220 π.Χ. ύστερα από πόλεμο προς τη Φαιστό.

Στην περιοχή τών Ματάλων εναυάγησαν τα καράβια τού Μενελάου, όταν επέστρεφε από την Τροία. Η *λισσή αιπεία τε εις άλα πέτρη* (Οδυσ. γ, 293) πιστεύεται πως ήταν το ακρωτήριο **Νύσος**, μεταξύ τών όρμων Ματάλων και Κομμού. (βλ. λήμμα).

Στην απόκρυμνη βόρεια ακτή τού κόλπου τών Ματάλων είναι οι τεχνητοί σπηλαιώδεις χώροι, λαξευμένοι στο βράχο. Λέγεται ότι ήταν τάφοι. Μερικοί έχουν δωμάτια με προστώα, κλίμακες, θύρες, και παράθυρα. Φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες. Οι κλίνες ομοιάζουν με τούς τάφους τών Ετρούσκων.

Δυτικά από το σημερινό οικισμό, πάνω στο ύψωμα, διακρίνονται ίχνη φρουριακού τείχους. Στην κορυφή σώζεται κτήριο φρυκτωρίας. Ο χώρος είναι γεμάτος όστρακα, που δείχνουν, ότι εκεί ήταν αρχαίος οικισμός. Νοτιανατολικά τού οικισμού βρέθηκαν κίονες αρχαίου ναού. Στην παραλία κοντά βρέθηκε επίσης μεγάλη μαρμάρινη λάρνακα. Οι κάτοικοι λένε, ότι υπήρχε και το καπάκι της με ανάγλυφες παραστάσεις. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει το 1842 στο βιβλίο του «Κρητικά» (σελ.102) σχετικά τα ακόλουθα:...*σήμερον σώζονται αρκετά ερείπια οικιών, Ναών, Τάφων κ.λπ. καθώς και διάφοραι στήλαι. Είχε προσέτι και μικρόν λιμένα κατασκευαστόν, τον οποίον σήμερον, καλύπτει η θάλασσα, καθώς και μέρος τής πόλεως. Κατά το 1821 έγινε βροχή ραγδαιοτάτη, τής οποίας οι χείμαρροι ανεκάλυψαν πολλά ερείπια (καλυπτόμενα έως τότε από την γήν), εν οίς και ένα* ***σαρκοφάγον*** *έχοντα εκατέρωθεν δύο μικρούς) τον οποίον ιδών πρώτος είς χωρικός και βοηθηθείς παρά δύο άλλων, μετεκίνησε τό ογκώδες σκέπασμά του, εισελθών δε ηύρε τα κόκκαλα ανθρώπου, και δακτυλίδια, το έν ολόχρυσον, εις σχήμα όφεως δικεφάλου, το άλλο, με πέτρα σκαλιστήν, παριστάνουσαν κεφαλήν με γένεια και Στέφανον (πιθανόν τού Μίνωος). Τα δύω ταύτα δακτυλίδια εφύλαττεν αρκετόν καιρόν, πληροφορηθείς το πολύτιμόν των. Αλλά κατά το 1822 μεταβαίνων εις την Γαύδον, τού έπεσαν εις την θάλασσαν και έκτοτε εκ τής αθυμίας και λύπης του, έγινε φρανοβλαβής.*

Τη βενετική περίοδο υπήρχε ομώνυμος οικισμός, η Santa Maria di Matala ή Madonna di Matala. Σε ανέκδοτο βενετσάνικο έγγραφο αναφέρεται, ότι εδώ υπήρχε ναός τής Παναγίας, που στην είσοδό του ήταν ελληνική επιγραφή που έλεγε:

Εικ. 258. Μάταλα.

Πλύνετε την κεφαλήν και καθαρίσετε τούς πόδας και έπειτα εισέλθετε εις τον ιερόν τούτον οίκον.

Το έθιμο να εισέρχεται ο πιστός ακάλυπτος και ανυπόδητος στο ναό είναι αρχαιότατο, γνωστό και στην αρχαία Ελλάδα. Ο νεοπλατωνικός Ιάμβλιχος αναφέρει: *Θύειν χρεί ανυπόδητος και ανυπόδητος ιέναι και προσκύνει.*

Επί την αρχαία Τάρρα, τη σημερινή **Αγιά Ρουμέλη**, υπήρχε ναός τής Αφροδίτης ή τής Αρτέμιδος, όπου υπήρχε παρόμοια επιγραφή, όπως αναφέρει ο Cristoforo Buondelmonti: *Munda pedem, vela caput, et intra.* (Descriptio Insule Crete, έκδοση Συλλόγου, Πολιτισμός, Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.120).

Παρόμοια φράση είπε ο Άγγελος Κυρίου στο Μωυσή στο όρος Χωρήβ: *Λύσαι το υπόδημα εκ τών ποδών σου, ο γάρ τόπος εν ω συ έστηκας, γή αγία εστί* (Παλαιά Διαθήκη, Έξοδος, 3,5).

Πρόκειται γιά την παλαιά εκκλησία τής Παναγίας (Ελεήμων) στη δυτική άκρα τού οικισμού, λαξευτή μέσα στο βράχο, με δυό άγιες τράπεζες μαρμάρινες, χριστιανικά σύμβολα και κιονόκρανα παλαιότερου ναού τής Α΄ Βυζαντινής περιόδου. Υπάρχει επίσης μια παιπάλαια εικόνα τής Παναγίας με το βρέφος και άλλη, Κοίμηση τής Θεοτόκου με το Χριστό, που κρατεί στα χέρια του την ψυχή τής Παναγίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p.242 — **Fr. Barozzi**, Descrizione di Creta 1577 (f°5v,23r) — **Fr. Basilicata**, Relazione, 1630, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.41, 48, 196 — **Crist. Buondelmonti**, Descriptio Insule Crete, etc. édition critique par Marie Van Spitael, Ηράκλειο 1981, σ.120 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική τής Κρήτης, — **Μάρθα Αποσκίτου**, Κρήτη και Όμηρος, «Κρητικά Χρονικά», ΙΔ΄, 158.

Μάτιον, το. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος απαριθμεί τις αρχαίες πόλεις τής βόρειας ακτής τής Κρήτης και αναφέρει (Hist. Nat. IV, 12, 59 και 61) τις: Panhormum, Cytaeum, Apollonia, **Matium**, Heraclea, Miletos και παρακάτω (61) contra Matium Dia. Κανείς άλλος από τούς αρχαίους συγγραφείς δεν αναφέρει πόλη μ' αυτό το όνομα. Παρέσυρε όμως όλους τούς ασχολούμενους με την ιστορία τών αρχαίων πόλεων τής Κρήτης και αναγράφεται ως υπαρκτή πόλη και το Μάτιον, σε όλες τις σημερινές εγκυκλοπαίδειες.

Ο Νικ. Πλάτων εμελέτησε το θέμα και πιστεύει, ότι η πηγή από την οποία άντλησε ο Πλίνιος θα ανέφερε: ΠΟΛΙΣΜΑΤΙΟΝΗΡΑΚΛΕΙΑ, που σημαίνει, φυσικά,

μικρή πόλη Ηράκλεια, όπως ήταν το λιμάνι Κνωσού, και χώρισε το πολισμάτιον σε πόλις Μάτιον!

Η γνώμη τού Πλάτωνα είναι λογική και σωστή. Συνεπώς δεν υπήρξε πόλη στην Κρήτη με το όνομα Μάτιον, αφού άλλωστε δεν αναφέρεται από κανένα άλλο αρχαίο συγγραφέα. (Βλ. Νικ. Πλάτωνα, Δύο ονόματα ανυπάρκτων πόλεων Κρητικών, «Κρητ. Χρονικά» Α΄, 14).

Μαύρα Πηλά, βλ. Πηλά Μαύρα.

Μαυρίκι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Maurichi, από τον Καστροφύλακα (K184) Caridachi et Mavrichi, με 42 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή τού πληθυσμού δεν το αναφέρει. Δεν αναφέρεται σε νεώτερες απογραφές. Ερειπωμένος οικισμός στην κοινότητα Μουρνέ, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, (βλ. και «Προμηθεύς Πυρφόρος», τευχ. 24, σ.119).

Μαφεζέ, το. Οικισμός τού δήμου Επισκοπής, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. 30. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1900. Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεώτερη. Το όνομα είναι τούρκικο και σημαίνει φυλάκιο. Ο οικισμός ήταν στην περιοχή τού Καρτερού, κοντά στο σπήλαιο τής Ειλειθυίας, όπου ακούεται σήμερο ως τοπωνύμιο. Βλ. και «Κρητ. Χρον.» Β΄, 528.

Μαχαιράς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ίνι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 297, υψ.250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 44,3 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Μουσούτα - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές -Μαχαιρά.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248 τού δούκα τής Κρήτης Marino Falier (1248 - 1249) το casale Techera. (Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ.15 και Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Γιάννενα 1985, σ.189) το έγγραφο τού 1248 *...il casale Tachera in quo laborabant paria bovum* (Το χωριό Machera όπου εργάζονται 2 ζευγάρια βόδια). Αλλά χωριό με τέτοιο όνομα δεν υπάρχει στην Κρήτη, και είναι πιθανότατα λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή τού ορθού Μαχαιρά, όπως συνήθως συμβαίνει την εποχή εκείνη. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1378 Maghera και 1394 Machera. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.206 και 335).

Το 1595 ήταν φέουδο τής βενετοκρητικής οικογένειας Abramo. Η Marietta Abramo δίδει προίκα στην κόρη τού αδερφού της Ντιάνα το 1/3 από το φέουδό της στο χωριό Μαχαιρά. Η Ντιάνα ήταν μητέρα τού Κρητοβενετού ποιητή τού Φορτουνάτο, τού Marc' Antonio Foscolo. (Βλ. A.L.Vincent, «Θησαυρίσματα», τόμ.5, σ.125, 127).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Maghera, από τον Καστροφύλακα (K96) Maghierà με 113 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Maghiera το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Maşire με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Makherà (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 13 τούρκικες οικογένειες. Turkish village το αναφέρει και ο Spratt το 1851. (Βλ. Travels and Researches in Crete, I, σ.305). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μαχαιρά** στο δήμο Σκινιά με 26 Χριστιαν. και 200 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται Μαχαιρά και Μιτσιτσίρι στον ίδιο δήμο με 64 κάτ. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ίνι με 204 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Σκινιά με 232 κάτ., το 1940 στην κοινότητα Ίνι με 313, το 1951 με 73, το 1961 με 353 και το 1971 με 328 κάτ.

Το τοπωνύμιο από το βυζαντινό επαγγελματικό επώνυμο Μαχαιράς (μαχαιροποιός) και πάντοτε ακούεται **στον Μαχαιρά** και όχι στη Μαχαιρά, όπως το γράφουν οι τελευταίες απογραφές. (Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Γ΄, σ.41).

Μαχαιροί, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981 127, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 24 χλμ. Διαδρομή: Αρμένοι - Νιό Χωριό - Μαχαιροί. Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Maghierus, από τον Καστροφύλακα (K240) Machierus με 84 κάτ. το 1583 και (K223) με 39 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Machierus το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων με 250 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 Μαχαιροί είναι στον ίδιο δήμο με 298 κάτ. Το 1920 έχει δική του κοινότητα με 258 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Στύλου με 225 κάτ. Το 1940 με 226, το 1951 έχει πάλι τη δική του κοινότητα με 199, το 1961 με 142 και το 1971 με 109 κάτ.

Μεγάλα Χωράφια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καλάμι, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 37, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 12,7 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 11,7 χλμ. τής κύριας αρτηρίας προς Ρέθυμνο. Ο οικισμός είναι νέος και δεν αναφέρεται παλιές απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Μεγάλα Χωράφια** στο δήμο Αρμένων με 143 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 170 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Καλάμι με 224 κάτ. το 1928 με 105, το 1940 με 127, το 1951 με 103, το 1961 με 35 και το 1971 με 26 κάτ.

Μεγάλη Βρύση, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου κάτ. (1981) 689, υψ.620 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 31,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 25 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό - Άγιος Θωμάς - Μεγάλη Βρύση. Ή από το 29,5 χλμ. τού ίδιου προς Φαιστό άλλη διακλάδωση αριστερά 32,5 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Megalivrissi metochio, από τον Καστροφύλακα (K99) Megali Vrissi με 71 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Meghali Vrissi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Megali Vriş με 47 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β., σ.122). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Megáli Vrysis (Pashley, Travels in Crete, II,316) με 25 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 227 κάτ. Χριστιαν. και 12 Τούρκους. Το 1900 έδρα δήμου με 307 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 374, το 1928 γράφεται Μεγάλη Βρύσις, κάτ. 511, το 1940 Μεγάλη Βρύση, κάτ. 619, το 1951 κάτ. 666, το 1961 κάτ. 750 και το 1971 κάτ. 655.

Μιγένο, το. Χωριό στο Ακρωτήρι, επαρχ. Κυδωνίας, ν. Χανίων. Ο πλούσιος κτηματίας Ιάκωβος, ιδιοκτήτης τής περιοχής όπου κτίστηκε η μονή τής Αγίας Τριάδας, κατοικούσε **εν τώ χωρίω Μεγένω**. Βρισκόταν ανατολικά τής μονής σε απόσταση ενός σταδίου. Ερείπιά του φαίνονται σήμερο, αναφέρει ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, ηγούμενος τής μονής Αγ. Τριάδος (1862 - 1866 και 1873 - 1876), αναφέρει στο βιβλίο του: Ιστορία τής ιεράς μονής Αγ. Τριάδος, την οποία εξέδωσε ο Εμ. Λ. Πετράκης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Κ, σ.30).

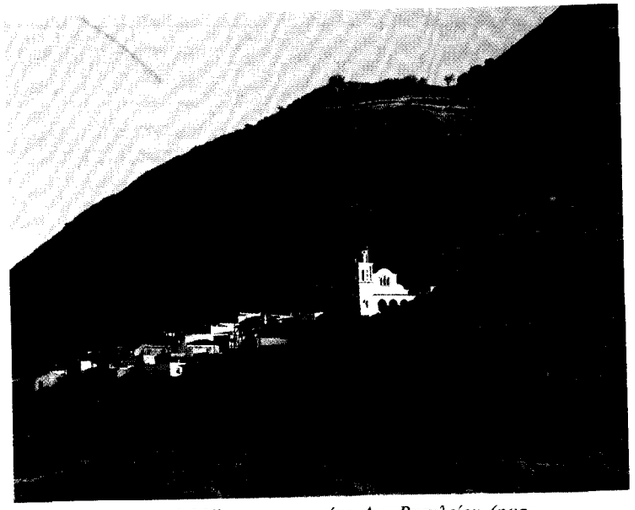
Μέλαμπες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 824, υψ. 570 μ. Βρίσκεται στην κοιλάδα ανάμεσα στον **Κέδρο** (1777 μ.) και τη **Βουβάλα** (947 μ.) στο 51 χλμ. τής οδικής αρτηρίας Ρέθυμνο - Σπήλι - Μέλαμπες - Τυμπάκι. Τα κυριότερα προϊόντα είναι το λάδι, εξαίρετο άσπρο κρασί, μέλι άριστο και τυρί εκλεκτό.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Melabes, από τον Καστροφύλακα (K174) Melambes με 338 κάτ. το 1583, και (K184) με 950 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Melambes το 1630. Τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, 1659, είχε 90 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Mélabes (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με πολλά χωριά τής περιοχή. Το 1881 οι **Μέλαμπες** είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 1002 κάτ. Χριστιαν. Το 1900, έδρα τού δήμου Μελάμπων, κάτ. 1180. Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 1287, το 1928 κάτ. 1289, το 1940 κάτ. 1414, το 1951 κάτ. 1401, το 1961 κάτ. 1314, και το 1971 κάτ. 1009.

Ο Ρεθύμνιος δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης, γράφει στο βιβλίο του: (Γεωγραφία Κρήτης, σ.70), ότι είναι η μεγαλύτερη και ευανδρωτέρα κώμη τής επαρχίας με 400 οικίας και πολλούς ναούς, συνοικισθείσα μετά την καταστροφή τής πόλεως Λάμπης, όθεν το όνομα Μέλαμπες ήτοι **εγώ είμαι η Λάμπη**!

Άλλοι σχετίζουν το όνομα με το αραβικό τοπωνύμιο

Εικ. 259. Το χωριό Μέλαμπες επαρχίας Αγ. Βασιλείου (φωτ. Ρουσέτου).

Μπεέλ Λαμπές τής Αφρικής, έδρα τής Γαλλικής λεγεώνος τών ξένων. (Βλ. «Κρητική Εστία», τεύχ.54). Ο Ν. Σταυράκης (στατιστική τής Κρήτης, σ.82) υποθέτει, ότι προήλθε από το: **Μέσα Λάμπη**.

Οι Μέλαμπες είναι τοπωνύμιο αρχαίο ελληνικό, με ιδιαίτερο αρχαϊκό χαρακτήρα, τυπικά και φθογγικά αλώβητο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.400).

Τα πρώτα χρόνια τού 19ου αιώνα ένας γενίτσαρος Αμπαδιώτης από το Βαθειακό, ο Μπραΐμ Αγακάκης, σκότωσε τον καπετάν Γιακουμή στις Μέλαμπες. Οι κάτοικοι τον συνέλαβαν και τον έκαναν κομμάτια. Αλλά οι άλλοι γενίτσαροι Αμπαδιώτες έσφαξαν 72 από τούς κατοίκους σε αντίποινα. Οι υπόλοιποι έστειλαν επιτροπή στην Πόλη και με τη μεσολάβηση τού πατριάρχη η Πύλη έστειλε στην Κρήτη το Χατζή Οσμάν πασά, ο οποίος, με τη βοήθεια τών Χαϊνιδων, εξόντωσε πολλούς γενίτσαρους τής Δυτικής Κρήτης. Και επειδή τούς έπνιγε οι Τούρκοι τον έλεγαν **Πνιγάρη** και **Παπαγιάννη**.

Ο Πάνος Κορωναίος, κατά την επανάσταση τού 1866, είχε την έδρα του στις Μέλαμπες. («Κρητικά Χρονικά», τομ.Ε΄, σ.166).

Εκεί είχε την έδρα του και ο Μιχ. Κόρακας με 1000 άνδρες και απ' εκεί ήλεγχε τις κινήσεις τών Τούρκων, που ήταν στρατοπεδευμένοι στο Τυμπάκι. Εκεί εόρτασαν μαζί με τούς εθελοντές τού Πετροπουλάκη στις 25 τού Μάρτη 1867 την επέτειο τής Επανάστασης τού 1821 (Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ.311, 340).

Κάτω από τις Μέλαμπες, στη θέση **Κούροι**, υπήρχε ναός τής Ηλέκτρας, και απ' αυτό πήρε το όνομα και ο ποταμός Ηλέκτρας.

Στην περιοχή τού χωριού, στη θέση **Βούλγαρη Αρμοκάστελα**, αποκαλύφτηκαν λείψανα κτηρίων και δυό επιγραφές. Απ' αυτές η μιά ομιλεί περί αρχόντων επιμεληθέντων τού ναού. Από τη φράση *α πεντηκοστός*

α πόλιος Κωρίων μαθαίνομε το όνομα άγνωστης πόλης, άγνωστης μέχρι σήμερο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, 391).

Το 1821 ζούσαν στις Μέλαμπες τέσσερις καλοί Χριστιανοί. Οι Μανουήλ και Αγγελής γυιοί τού Ιωάννη Ρετζέπη, ο Γεώργιος Κωνστ. Ρετζέπης και ο Νικολ. Ιωαν. Ρετζέπης. Φανερά ήταν Μουσουλμάνοι. Ρετζέπ είχαν ονομάσει το παππού των οι Τούρκοι, όταν τούρκεψε, και διατηρήθηκε έπειτα ως επώνυμο. (recep = ο έβδομος μήνας τού σεληνιακού έτους).

΄Οταν κηρύχτηκε η επανάσταση εκδηλώθηκαν και ακολούθησαν την τύχη τών Χριστιανών. Το 1824 τούς συλλάβαν οι Τούρκοι και στις 26 τού Οκτώβρη τούς απεκεφάλησε και τούς τέσσερις ο διοικητής τού Ρεθύμνου Μεχμέτ πασάς, στον πλάτανο τής Μεγάλης Πόρτας, που ήταν στη θέση όπου κτίστηκε η σημερινή εκκλησία, η αφιερωμένη στη μνήμη των, στη σημερινή **πλατεία τών Τεσσάρων Μαρτύρων**. Τα λείψανά των έθαψαν μετά τρείς ημέρες στη μονή τού Αγ. Γεωργίου στο προάστιο **Περβόλια**. Στην επισκοπή Ρεθύμνου βρίσκονται λείψανά των και οι κάρες τών τριών. Η μνήμη των εορτάζεται στις 28 Οκτωβρίου. Και στις Μέλαμπες ανοικοδόμησαν τελευταία λαμπρό ναό τών Τεσσάρων Μαρτύρων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία τής Κρήτης, σ.180 — **Ν. Καλομενόπουλου**, Κρητικά, 225 — **Ν. Σταυράκη**, Στατιστική κ.λπ. σ.82 — **Ευάγγ. Φρόνιμου**, Περί τών τοπωνυμίων τής Κρήτης, «Κρητ. Εστία», τευχ. 54 — **Εμ. Λαμπρινάκη**, Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.70 — «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, σ.127 —τόμ. Β΄, σ.166 — τόμ. ΙΓ΄, 391 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.311, 340 — και περιοδικό «Προμηθεύς ο Πυρφόρος», τεύχος 21 αφιερωμένο στούς 4 Μάρτυρες.

Μελανιές, οι. Μικρός οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1830 σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, casale Mellanies (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p.219). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°24v) Melanies metochio, από τον Καστροφύλακα (K95) Melagnes με 57 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Melagnes το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 και στις νεώτερες δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ.69) τοπωνύμιο Μελανιές και ερείπια κοντά στο χωριό Αβδού Πεδιάδας.

Μελέσες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 349, υψ. 380 μ. Βρίσκεται στο 21,7 χλμ. τής οδικής αρτηρίας προς Αρκαλοχώρι - Βιάννου.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο τού 1271 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, Mellexe. (Βλ. An. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.65). Ορθότερα αναφέρεται Melesse και Mellesse σε συμβόλαια τού

Εικ. 260. Το χωριό Μελέσες επαρχίας Πεδιάδας (φωτ. Ρουσέτου)

1281, και Micre Melesse, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, σ.123, 127, passim).

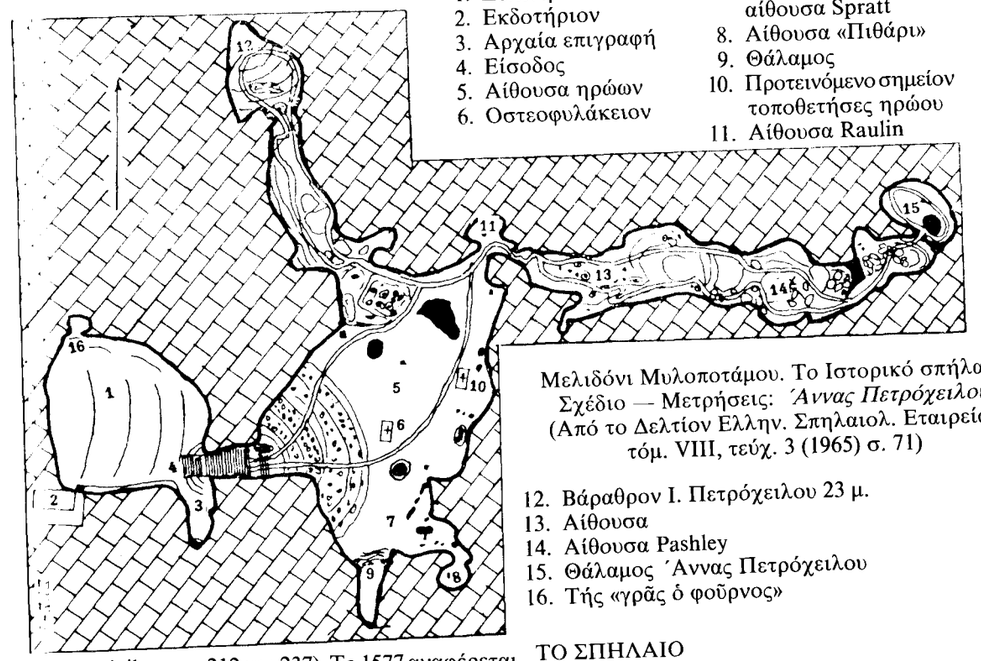
Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°24v) Melesses apano, Melesses cato, από τον Καστροφύλακα (K95) Melesses Catto με 217 και Melesses apano με 192 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Melesses Apano και Melesses Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Malases με 50 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.114).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Melisses (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 16 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Μελέσσαις** στο δήμο Αγιών Παρασκιών, με 160 Χριστιαν. και 187 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Μελέσες στον ίδιο δήμο με 180 κάτ. Το 1920 γράφεται Μελέσσαις, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 301, το 1928 αναφέρεται Μελέσσες στην κοινότητα Αγ. Βασιλείου με 334 κάτ. Το 1940 Μελέσαι, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 388, το 1951 κάτ. 336, το 1961 κάτ. 357 και το 1971 κάτ. 352.

Ανατολικά κοντά στο χωριό είναι ένας λόφος με το όνομα **Κάστελος**. Στην κορυφή του σώζονται τα ερείπια εκτεταμένου μεσαιωνικού φρουρίου, με διάφορα κτίσματα κατοικίες και ερείπια τής εκκλησίας τής Παναγίας. Ο G. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.271) πιστεύει πως ήταν εκεί το Castello di Beto, που σημειώνει ο Βασιλικάτα στο χάρτη του. Κοντά στα ερείπια τού φρουρίου, σώζεται και μιά κρήνη, που φέρει τη χρονολογία 1594. (Βλ. φωτογραφία της Monumenti Veneti, vol. IV, σ.73).

Μελιδόνι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 386, υψ.100 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 28 χλμ. Διακλάδωση από το χωριό Πέραμα.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφα τού 1379 και 1382, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, Melidoni, turma Millopotami, ότε ήταν φέουδο τού Iac. de Medio. (Βλ. El. Santschi, Régestes

1. Δολίνη
2. Εκδοτήριον
3. Αρχαία επιγραφή
4. Είσοδος
5. Αίθουσα ηρώων
6. Οστεοφυλάκειον
7. Δεξιός προθάλαμος, αίθουσα Spratt
8. Αίθουσα «Πιθάρι»
9. Θάλαμος
10. Προτεινόμενο σημείον τοποθετήσες ηρώου
11. Αίθουσα Raulin

Μελιδόνι Μυλοποτάμου. Το Ιστορικό σπήλαιο
Σχέδιο — Μετρήσεις: *Άννας Πετρόχειλου*
(Από το Δελτίον Ελλην. Σπηλαιολ. Εταιρείας τόμ. VIII, τεύχ. 3 (1965) σ. 71)

12. Βάραθρον Ι. Πετρόχειλου 23 μ.
13. Αίθουσα
14. Αίθουσα Pashley
15. Θάλαμος ΄Αννας Πετρόχειλου
16. Τής «γρᾶς ὁ φοῦρνος»

des arrêts civils etc. σ.212 και 237). Το 1577 αναφέρεται από το Fr Barozzi (f°28r) Melidoni, από τον Καστροφύλακα (K172) Melidoni με 645 κάτ. το 1583 και (K184) με 1269 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.132) αναφέρεται Mille done, ενώ στη σελ.21 το αναφέρει Mellidone το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Melidoni με 106 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.131).

Στην απογραφή τού 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 464 Χριστιαν. και 1 Τούρκ. κάτ. Το 1900 κάτ. 607, η έδρα τού δήμου μεταφέρθηκε στο Καστέλι (σημερινό Πάνορμο). Το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 658, το 1928 κάτ. 663, το 1940 Μελιδόνιον, κάτ. 730, το 1951 κάτ. 633, το 1961 κάτ. 596 και το 1971 κάτ. 424.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης γράφει (Γεωγραφία Κρήτης, σ.94) ότι «παράγει εύοσμον μέλι ούθεν το όνομα! Το τοπωνύμιο από βυζαντινό επώνυμο Μελιδόνης (Σ. Ξανθουδίδης, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Γ΄, σ.41). Επώνυμο που υπάρχει και σήμερο στην Κρήτη.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν από τα πιό μεγάλα χωριά τού Μυλοποτάμου. Την τούρκικη περίοδο ήταν φέουδο τού ντισντάρ (φρουράρχου) τού Μεγάλου Κάστρου αλλά Τούρκοι δεν κατοίκησαν σ' αυτό. Στις αρχές τού 19ου αιώνα ήταν έδρα τού επισκόπου Αυλοποτάμου. (Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, σ.98). Γενέτειρα τού Αντ. Μελιδόνη, φιλικού, αρχηγού τού Μυλοποτάμου την επανάσταση τού 1821, που τον σκότωσε στο Μοναστηράκι Αμαρίου ο Σφακιανός Ρούσος Βουρδουμπάς.

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ

Σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού χωριού, στη νότια πλευρά τού υψώματος 307 μ., είναι ένα από τα πιό ενδιαφέροντα, τόσο από σπηλαιολογική όσο και από αρχαιολογική και ιστορική άποψη, σπήλαια τής Κρήτης, το Tallaeum Antrum τής αρχαιότητος, γνωστό τελευταία με το όνομα Γεροντόσπηλιος. Ασφαλτοστρωμένος δρόμος 1800 μ. από το χωριό οδηγεί στο σπήλαιο, σε δημιουργηθείσα πλατεία, όπου και η νεόδμητη εκκλησία τής Παναγίας. (Ευαγγελισμός).

Το σπήλαιο έχουν μελετήσει γεωλογικά και κλιματολογικά οι Γ. Μαρίνος και Β. Κυριαζόπουλος. (Δελτίον Φυσικών Επιστημών, 1939, σ.40). Το 1964 το χαρτογράφησε, μελέτησε την τουριστική διευθέτησή του η πρόεδρος τής Ελ. Σπηλ. Ετ. ΄Αννα Πετρόχειλου, και δημοσίεψε σχετική μελέτη στο Δελτίο τής ΕΣΕ, τόμ VIII, 1965, σ.61, απ' όπου σταχυολογώ τά παρακάτω:

Το σπήλαιο αποτελείται από την Κεντρική **Αίθουσα τών Ηρώων** 44Χ55Χ10-25 μ. Κοσμείται από σταλακτίτες και στύλους, όπου είναι και το **Μνημείο - Οστεοφυλάκειο**. Από την αίθουσα αυτή χωρίζεται σε δυό πλοκάμους. Ο μεγάλος κατευθύνεται προς την Ανατολή και έχει μήκος 30 μ. Ο μικρότερος με κατεύθυνση προς Βορρά καταλήγει στο βάραθρο «Πετρόχειλος». Και οι δυό έχουν πλουσιώτατο λιθωματικό διάκοσμο.

Πάνω από το σπήλαιο υπάρχουν δυό ρήγματα, που έχουν την ίδια κατεύθυνση τών πλοκάμων. Από αυτά έτρεχε τό νερό τής βροχής και διάνοιξε καρστικά τούς χώρους τού σπηλαίου.

Τη Νεολιθική και τη Μινωική εποχή ήταν τόπος λατρείας και τού χάλκινου γίγαντα τής Κρήτης Τάλω. Σταλαγμίτες με διάφορες μορφές υπήρξαν αντικείμενα λατρείας. Βρέθηκαν μινωικά όστρακα καί ένας μπρούτζινος διπλός πέλεκυς 0,20 μ., Υστερομινωικής Ι εποχής (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Ι΄, 421). Ο Γάλλος σπηλαιολόγος Paul Faure, Fonctions des cavernes crétoises, Paris, 1964, p.131) αναφέρει, ότι δεν υπάρχουν αφιερώματα Γεωμετρικής και ελληνιστικής περιόδου. Τη ρωμαϊκή περίοδο ήταν αφιερωμένο στη λατρεία τού Ερμού. Η δολίνη προ τού σπηλαίου είχε διαμορφωθεί γιά ιεροτελεστίες. Τής ίδιας εποχής είναι και το μετρικό επίγραμμα, που ήταν χαραγμένο μπροστά στην είσοδο τού σπηλαίου, που έλεγε, ότι: Ο Μηνάς Σαλούιος είχε κάνει τάξιμο κι ερχόταν κάθε χρόνο με τη γυναίκα του από τα νησιά τού Αιγαίου και πρόσφερε θυσία στο θεό Ερμή. Μα η γυναίκα του Άρτεμις απέθανε και επειδή δεν ήλθε το έτος εκείνο να κάμει τη συνηθισμένη θυσία, το επόμενο έκαμε διπλή θυσία, επικαλούμενος τη βοήθεια τού παντοκράτορα Εριουνίου Ερμή.

Άρτεμις η Σαλουίου θυγατήρ.
Ούρεσι Ταλλαίοισιν ιδρυμένε Μαιάδος Ερμή,
σπονδήν και θυσίην δέξο φιλοφρόσυνος,
ήν σοι Σαλούιος Μηνάς λοιβαίσι γεραίρει,
κτήσεως εξ οσίης ψυχικά δώρα διδούς.
και πριν μεν ζώσης αλόχου φάος εισοροώσης,
συν κείνη κατ' έτος σούς εγέραιρε τόπους.
ανθ' ών δ' ενχρονίσας επετήσιον ούκ απέδωκεν,
συμβίου αγνοτάτης τούδε καταφθιμένης,
αλγήσας φρένα πολλά, μαθών δ' ότι δεί τά γε θεία
τιμάν, διπλήν σοι τήν δ' έπορεν θυσίαν.
και συ δε, παντοκράτωρ Εριούνιε, τόνδε φυλάσσοις
ζωόν, όπως τιμά σον δι' όλου τέμενος.

Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από την Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol.II, Roma 1939, p.303).

Περιγραφή τού σπηλαίου έχει γράψει το 1577 ο Fr. Barozzi (f°7v) στη Descrittione dell' isola di Creta.

Το σπήλαιο τού Μελιδονιού έχει συνδεθεί άρρηκτα με τούς αιματηρούς αγώνες τού Κρητικού Λαού τον τελευταίο αιώνα τής Τουρκοκρατίας. Μέσα σ' αυτό έχει γραφεί μιά τραγική σελίδα τής Ιστορίας τής Κρήτης. Το 1822 ο αιγύπτιος Χασάν πασάς, πηγαίνοντας στις ανατολικές επαρχίες κατάστρεφε τα πάντα. Οι κάτοικοι τού Μελιδονιού κρύφτηκαν στο Γεροντόσπηλιο και σώθηκαν.

Ο Χασάν πασάς πλήρωσε την καταστροφή στο σπήλαιο τής Μιλάτου. Τον γκρέμισε το άλογό του και τον σκότωσε. Οι διάδοχοί του, ο Χουσεΐν μπέης και ο Μουσταφά μπέης τον Οκτώβρη τού 1823 στρατοπέδεψαν στο Μελιδόνι να παραχειμάσουν. Οι κάτοικοι κρύφτηκαν πάλι στο σπήλαιο, όπου είχαν μεταφέρει τρόφιμα γιά 6 μήνες. Λίγο νερό υπήρχε στο σπήλαιο.

Ο Χουσεΐν μπέης έμαθε το καταφύγιο και τούς ζήτησε να παραδοθούν. Αλλά ήταν νωπή ακόμη η τραγωδία τού σπηλαίου τής Μιλάτου, και δεν πίστεψαν στις διαβεβαιώσεις των, που ποτέ δεν τις τήρησαν. Επροτίμησαν να γίνουν εκούσια θύματα, παρά να πέσουν στην αιχμαλωσία και τη σφαγή. (Κριτοβουλίδης, σ.271).

Κλεισμένοι μέσα στη σπηλιά, ελυώσαμ' ένα μήνα!
Μας έφαγε η αγρυπνιά, μας έφαγε η πείνα,
και άντικρυ σε τούρκικο ο Χάρος μετερίζι
τα δόντια του ανάμεσα εις το σκοτάδι τρίζει!
Επάψαμε να βλέπομε το φώς πιά τής ημέρας
και μόνο αντικρύζομε τη λάμψη τής μαχαίρας!
Δέκα τουφέκι' ακοίμητα το σπήλαιο κρατούνε!
Από στεργιά και πέλαγο οι Τούρκοι μάς κτυπούνε...
(Σοφ. Καρύδη, Βωμός, Αθήναι 1869)

Ο Χουσεΐν έκλεισε το σπήλαιο με πέτρες, απ' όπου έβλεπαν το φώς τής ημέρας και ανέπνεαν. Την επομένη τις είχαν πετάξει έξω από το σπήλαιο οι έγκλειστοι. Τέλος μάζεψαν άχυρα, ξύλα, λάδι, θειάφι κ.λπ. τα έρριξαν στο στόμιο και έβαλαν φωτιά. Σύννεφα καπνού κύλισαν μέσα στο σπήλαιο και γέμισαν τού πρώτους θαλάμους. Όσοι βρήσκονταν εκεί δεν άντεξαν και μόλις πρόφθασαν να αγκαλιάσουν τα παιδιά των και πέθαναν από ασφυξία. Άλλοι πρόφθασαν να εισχωρήσουν στο εσωτερικό τού σπηλαίου, αλλά ο καπνός τούς ακολουθούσε και σε λίγο υπέκυψαν και αυτοί στο πεπρωμένο τους, το Γενάρη τού 1824, αφίνοντας εκεί μέσα, στα έγκατα τής γής, την τελευταία πνοή των. Τα θύματα τής θηριωδίας τού Χουσεΐ ήταν 340 γυναικόπαιδα καί 30 οπλοφόροι.

Ύστερα από μέρες 6 από τούς κατοίκους πήγαν στο σπήλαιο. Δεν μπορεί να περιγράψει κανείς την αγωνία τών ανθρώπων αυτών, όταν είδαν πεθαμένα και ξεγυμνωμένα προσφιλή των πρόσωπα. Ο ένας απ' αυτούς πέθανε σε λίγες μέρες τρελλός και ο άλλος αργότερα μετά 20 μέρες. Ο τρίτος ο Μανόλης Κιρμιτζάκης έζησε και ύστερα από 10 χρόνια, το Φλεβάρη τού 1834, διηγήθηκε τα γεγονότα στον Pashley, που επισκέφτηκε το σπήλαιο, και έμαθε τη γυμνή αλήθεια δίχως στολίδια, γιά να περιγράψει τα γεγονότα στο βιβλίο του Travels in Crete, vol. I, p.131 εξής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Κ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. 269-271 — **Β. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, 432, 501 — **΄Αννας Πετρόχειλου**, Το σπήλαιο τού Μελιδονίου, ΕΣΕ, τόμ. 8, σ.61 — **Γ. Μαρίνου καί Β. Κυριαζόπουλου**, Το σπήλαιο τού Μελιδονίου, Δελτίον Φυσικών Επιστημών, έτος Ε΄, αριθμ. 50-51, σ.40 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, 599 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία κ.λπ. 172, 218 — **Σοφ. Καρύδη** Βωμός κ.λπ. σ.35 — «Κρητικά Χρονικά» Ι, 421 — **Σ. Ξανθουδίδη**, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. Γ΄, 41 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. II, 98, IV, 247 — **V. Raulin**, Description etc. I, 125 — **Fr. Barozzi**, Descrittione dell' isola di Creta, (f°7r) — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, Roma, 1939, p.303 — **R. Pashley**, Travels in Crete, vol. I, p.126 — **Spratt**, — Travels and Researches in Crete, II, 85 — **Paul Faure**, Fonctions des cavernes cretoises, Paris 1964, p.131.

Μελιδόνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 169, υψ. 410 μ. Απέχει από τα Χανιά 32 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά από 26,5 χλμ. (Αγ. Πάντες) τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο, Πεμόνια - Μελιδόνι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Melidhóni (Pashley, Travels in Crete, II,312) με 30 χριστιανικές οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Φρέ, με 259 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 286, το 1920, έδρα ομώνυμου αγρον. δήμου, κάτ. 375, το 1928 κάτ. 377, το 1940 Μελιδόνιον κάτ. 381, το 1951 κάτ. 294, το 1961 κάτ. 209 και το 1971 κάτ.222. Γιά την ετυμολογία του βλ. προηγούμενο λήμμα.

Μελιδοχώρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Δαμάνια, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 111, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 40,1 χλμ. Διαδρομή: Μονή Επανωσήφη - Κακό Χωριό (Μεταξοχώρι) - Χαράκι - Μαδέ - Μελιδοχώρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου, το 1577, από το Fr. Barozzi (f°24r) Muliadoghi (λανθασμένη γραφή) από τον Καστροφύλακα (K99) Melidhocori με 31 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Meglidocori το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Melidohori με 3 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.118). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Ο Σταυράκης το αναφέρει το 1881 **Μελισσοχώρι**, στο δήμο Τεφέλι με 11 τούρκ. κάτ. Μελισσοχώρι αναφέρεται και στην απογραφή 1900 στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 8 κάτ. Ο Περάργως αναφέρεται ορθώς Μελιδοχώρι στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Κακού Χωριού με 78 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Τεφέλι με 41 κάτ. Το 1940 έγινε Μελιδοχώριον στην κοινότ. Κακού Χωριού, κάτ. 49, το 1951 είναι στην κοινότητα Δαμάνια, κάτ. 67, το 1961 κάτ. 78 και το 1971 κάτ. 86. Ο Spratt (Travels and Researches in Crete, I, 319) αναφέρει, ότι είναι ένα άθλιο τουρκικό χωριό, με 10 περίπου οικογένειες, στους πρόποδες τού λόφου.

Μελιδοχώρι, το. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K96) Melidhoghori στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρεθύμνου με 31 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Meglidochoriò το 1630. Δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 ούτε στίς νεώτερες απογραφές.

Μέλικας, Ο. Χωριό στη Μεσαρά. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248, ως μετόχι τής μονής Παλιανής, μεταξύ τών άλλων πολλών ιδιοκτησιών της, σε πολλά σημεία τής περιοχής τού νομού Ηρακλείου. Το μετόχι είχε πολλά χωράφια, πού τα καλλιεργούσαν 60 ζευγάρια βόδια, δηλαδή ήταν 60 ζευγαρών. (ζευγαρά, η, λεγόταν στην Κρήτη τότε το χωράφι πού οργώνεται σε μιά γεωργ. περίοδο). (Casale, nomine Melica habet terram laboratoriam paria bovum LX, sine terra de pasculo et sine terra de adaquare, que est in eodem casali multa.) (εκτός αγριάδας γιά βοσκή και εκτός έκτασης γής ποτιστικής, η οποία είναι πολλή σ' αυτά τά χωριά).

Η αρχαιότερη Μνεία τού οικισμού **Μέλικα** αναφέρεται σε έγγραφο τού 1261, όπου αναφέρεται ότι: Ο δούκας τής Κρήτης Ιάκωβος Ντολφίνο, με το συμβούλιό του,... δίδει και παραχωρεί στον Πέτρο Βενέριο, Μάρκο Βενέριο, και Ιωάννη Κορνάριο και στούς κληρονόμους των, αγρούς, κτήματα τής μονής Παλιανής. Nos Jacobus Delphino, ducha Crete, cum nostro consilio, manifestum facimus... damus et concedimus Petro Venerio Marco Venerio et Johanni Cornario et eorum heredibus residuum terre sive possessionum Pale... cum **casale de Messarea nomine Melica.** (Βλ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 180).

Ο οικισμός Μέλικας αναφέρεται πολύ παλαιότερα, στην ίδια περιοχή, από τον Άγιο Ιωάννη τον Ξένο, από τη Σίβα τής Μεσαράς, τις αρχές τού XI αιώνα στη Διαθήκη του... *(εύρον τόπον έτερον, τον λεγόμενον τού Μέλικος, και επάνω τού χαμοβούνιου ανελθών ανοικοδόμησα τον άγιον Γεώργιον τον Δούβρικαν...* (Βλ. **Ζαχαρ. Τσιρπανλή,** Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σσ. 180, 194 και **Νικ. Τωμαδάκη,** Η Διαθήκη Ιωάννου τού Ξένου, Κρητικά Χρονικά τόμ. Β΄, σ. 58. Βλ. και λήμμα Αγ. Ιωάννης τού Μέλικα).

Μέλισσα, η. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1360 casale Melissa (Santschi, Régestes des arrêts civils etc. p. 302). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) **Melissa**, από τον Καστροφύλακα (K99) Melissa με 69 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ, Ιστ. V, σ.120) Meglissa το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Melissa με 8 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄.σ.121). Από άλλο τούρκικο έγγραφο συνάγεται, ότι ήταν στην περιοχή τού Αγ. Θωμά, σημειώνει ο Σταυρινίδης. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στην περιοχή του σώζονται ερείπια φρουρίου αναφέρει ο Gerola, Monumenti Veneti ecc. I, σ.278).

Μελισσάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κάμπου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 60, υψ. 450 μ. Απέχει από τα Χανιά 63,6 χλμ. και από την Κίσαμο 31,3 χλμ. Διαδρομή: Κίσαμος - Αγ. Γεώργιος - Καμάρτσος - Λαρδάς - Πλάτανος - Σφινάρι - Μελισσάς.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1881 **Μελισσιάς**, στο δήμο Εννέα Χωρίων με 95 Χριστιαν. κάτ. Μελισσιάς αναφέρεται και στην απογραφή 1900 στον ίδιο δήμο με 123 κάτ. Το 1920 τού έφαγαν το τελικό ς και αναφέρεται Μελισσιά στην κοινότητα Κάμπου

με 127 κάτ., το 1928 με 106, το 1940 τού προστέθηκε και το άρθρο. η και τού άλλαξαν και το γένος, κάτ. 115, το 1951 κάτ. 124, το 1961 κάτ. 96, και το 1971 κάτ. 49.

Μέλισσες, οι. Οικισμός τής κοινότητα Καβούσι, Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ.520 μ. Ορεινός εποχιακός οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με κάτ. 0 και τού 1971 κάτ. επίσης 0.

Μελισσουργάκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ.(1981) 64, υψ.330 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 32 χλμ. Διαδρομή: Πέραμα -Πασαλίτες - Μελισσουργάκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Melisurgachi, από τον Καστροφύλακα (K173) Melisurgachi με 97 κάτ. το 1583 και (K183) με 140 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ.131) Melissurghachi το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Melisurgaki με 10 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.129). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μελιδόνι με 78 Χριστιαν. και 15 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 107. Το 1920 έχει δική του κοινότητα κάτ. 131, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Χουμέρι, κάτ. 128, Το 1940 το Μελισουργάκιον! αποτελεί και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 143, το 1951 κάτ. 107, το 1961 κάτ. 95 και το 1971 κάτ. 70.

Μελισσουργειό, το. Οικισμός τής κοινότητας Καμάρα - Κουμούλι (Καλυδωνίας), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 66, υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 28 χλμ. Ένα χλμ. νοτιοδυτικά από τα Καλυδώνια!

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Melisurgio, από τον Καστροφύλακα (K238) Melissurgiò με 80 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Melissurgiò το 1630. Το 1881 αναφέρεται **Μελισσουργιό** με 99 κάτ. Χριστιαν. στο δήμο Σπηλιάς, το 1900 αναφέρεται Μελισσουργειό στο δήμο Κολυμπάρι με 114 κάτ. Το 1920 γράφεται Μελισσουργιό, στην κοινότητα Καμάρα - Κουμούλι με 167 κάτ. το 1928 με 177 κάτ. Το 1940 γράφεται Μελισσουργείον, κάτ. 152, το 1951 κάτ. 155, το 1961 κάτ. 139 στην κοινότητα Καλυδωνίας και το 1971 κάτ. 97.

Στο μικρό αυτό χωριό γεννήθηκε το 1789 ο Μισαήλ Αποστολίδης. Σε ηλικία 11 χρονών πήγε καλογεροπαίδι στη μονή Γωνιάς, όπου χειροτονήθηκε διάκονος και τον έστειλε η μονή με δαπάνες της στη Σχολή Σμύρνης. Εκεί εσπούδασε και εχρημάτησε καθηγητής και διευθυντής τής Σχολής. Πήγε έπειτα εφημέριος στις ελληνικές κοινότητες τής Τεργέστης και τής Βιέννης. Το 1832 τον κάλεσε ο βασιλιάς τής Βαυαρίας Λουδοβίκος να διδάξει, στο νεαρό γυιό του Όθωνα, που τον εκλέξαν τότε οι «Προστάτιδες Δυνάμεις» βασιλιά τής Ελλάδας, την ελληνική γλώσσα. Και γύρισε στην Ελλάδα μαζί με τον Όθωνα. Το 1837 ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο τών Αθηνών και ο Αποστολίδης ήταν μεταξύ τών 28 πρώτων καθηγητών του. Το 1852 προχειρίστηκε αρχιεπίσκοπος Πατρών και το 1862 μετατέθηκε στην αρχιεπισκοπή Αθηνών. Ύστερα από 7 μήνες, τον Ιούλιο 1862, απέθανε. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β΄, σ.50).

Μενιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 490 μ. Απέχει από τα Χανιά περί τα 66 χλμ. Κάντανος -Πλεμενιανά - Κακοδίκι - Μενιανά.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καντάνου, με τούς οικισμούς: Κακοδίκι (Αρμί -Μενιανά - Κανισκάδος - Αμουσκλιανά - Μαρουδιανά - Λυχνιανά - Τζιναλιανά - Παπαδιανά και Αμπντουλιανά). Το 1900 αναφέρεται Μενιανά - Κανισκάδος και Αρμί με 157 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αρχιστράτηγου το Κακοδίκι και σε υποσημείωση 19 οικισμοί, που υπάγονται στο Κακοδίκι και μεταξύ αυτών τα Μενιανά με 49 κάτ. Το 1928 το Κακοδίκι είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, στην οποία περιλαμβάνονται και όλοι οι παραπάνω οικισμοί με σύνολο κατοίκων 849. Στην απογραφή τού 1940 αναφέρεται ονομαστικά Μενιανά στην κοινότητα Κακοδίκι με 56 κάτ., το 1951 με 50, το 1961 με 46 και το 1971 με 34 κάτ.

Μεράδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Λουσακιές, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 106, υψ. 180 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Καστελίου, Λουσακιές - Πατεριανά - Μεράδες κ.λπ. με 456 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Μεράδα, στον ίδιο δήμο με 76 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μεράδες στην κοινότητα Λουσακιές με 116 κάτ. Το 1928 το γράφουν **Νεράδες**! με 118 κάτ. Το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Λουσακιές η Μεράδα με 153 κάτ., το 1961 με 111, και το 1971 με 90 κάτ.

Μεραμπέλου επαρχία. Μιά από τις τέσσερις επαρχίες τού νομού Λασιθίου. Κατέχει το βορειοδυτικό τμήμα τού νομού. Η βόρεια πλευρά της βρέχεται από το Κρητικό Πέλαγος, και η ανατολική από τον κόλπο τού Μεραμπέλου. Η νότια συνορεύει με την επαρχία Ιεράπετρας και η δυτική με τίς επαρχίες Λασιθίου και Πεδιάδας. Το έδαφός της είναι ορεινό και πετρώδικο εκτός τής μικράς κοιλάδας, που από το σχήμα της λέγεται **Σκάφη τού Μεραμπέλου** και τής μικρής κοιλάδας τής Κριτσάς. Η βόρεια πλευρά της, μεταξύ Σκάφης και Κρητικού πελάγους, βραχώδικη, έχει διάφορα υψώματα. Το ύψωμα τού **Σταυρού**, 794 μ., βορείως τής Νεάπολης, την **Καρδαμούτσα** 701 μ. ανατολικότερα τον **Κάστελο** απέναντι από τη Σπιναλόγκα και άλλα μικρότερα. Η βόρεια αυτή πλευρά στερείται παντελώς πηγών. Ακόμη και πηγάδια δεν υπάρχουν. Οι κάτοικοι

Μεραμπέλου επαρχία

εφοδιάζονται από δεξαμενές, όπου συγκεντρώνουν το νερό τής βροχής.

Το Μεραμπέλο παράγει λάδι κυρίως, λίγα σιτηρά, κριθάρι, αλλά το σπουδαιότερο προϊόν του είναι τα ξηραμένα αμύγδαλά του. Η επίσκεψη στο Μεραμπέλο τούς μήνες Γενάρη - Φλεβάρη, που είναι ανθισμένες οι αμυγδαλιές, είναι προνόμιο. Και οι κάμποι και οι πλαγιές τών λόφων και τών βουνών είνα κατάλευκα από τα μυρωμένα άνθη τής αμυγδαλιάς, που, στο πέρασμα τού ανοιξιάτικου ανέμου, διαχέονται στην ατμόσφαιρα, κομφετί στη μεγάλη γιορτή τής Φύσης, που ανανεώνεται. Αλλά, όπως φαίνεται από ένα συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, του 1371, ήταν φημισμένο και το τυρί τού Μεραμπέλου. Ο Iacobus Belcusinus, κάτοικος τού χωριού Σύλαμος, αναλαμβάνει την υποχρέωση να δώσει, γιά τα χρήματα που πήρε προκαταβολικά, στο Nicole Caridi τυρί καλό μυζήθρα, όπως εκείνο τού Μεραμπέλου. (...*bonum caseum cretensem* ***secundum quod in*** *Myrabello).* (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, σ.11).

Οι Μεραμπελιώτες διακρίνονται γιά την επίδοσή τους στα Γράμματα και ιδίως οι κάτοικοι τών χωριών της Φουρνής, που οι περισσότεροι, άνδρες και γυναίκες, είναι δάσκαλοι και μάλιστα εκπαιδευτικοί. Η Σοφία Μακρυδάκη - Παπαδάκη, η Μαρία Λιουδάκη, η Μαρία Χαριτάκου, εκπαιδευτικός σύμβουλος τού υπουργείου Παιδείας, γεννήθηκαν στη Φουρνή.

Οι διοικητικές αρχές τού νομού Λασιθίου βρίσκονται στην επαρχία Μεραμπέλου. Πρωτεύουσα τού νομού είναι ο Αγ. Νικόλαος, όπου είναι και όλες οι άλλες υπηρεσίες, εκτός τού Πρωτοδικείου Λασιθίου που παραμένει στη Νεάπολη. Στη Νεάπολη ιδρύθηκε και το πρώτο γυμνάσιο τού νομού Λασιθίου.

Πολεμησιαστικά η επαρχία Μεραμπέλου, και οι επαρχίες Λασιθίου και Βιάννου αποτελούν την περιφέρεια τής Επισκοπής Πέτρας, σήμερο Μητρόπολης. Η επισκοπή Πέτρας ιδρύθηκε τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και αναφέρεται στο Τακτικό τού Βασιλείου Βουλγαροκτόνου το 980 - και ο επισκοπικός τίτλος Πέτρας προσδιορίζει αρχική έδρα τής επισκοπής την αρχαία ομώνυμη πόλη Πέτρα, που ήταν στη σημερινή οχυρή θέση Λιόπετρο ή Λιόπετρα, απλοποίηση τής παλαιότερης ονομασίας **Παλαιόπετρα**, βορείως τού σημερινού χωριού τής Σητείας Χαμαίζι. (Βλ. λήμμα Πέτρα).

Η σημερινή επαρχία Μεραμπέλου αντιστοιχεί περίπου στην καστελανία di Mirabello, η οποία το 1583 είχε 30 χωριά με 9.486 κάτ. Τα σημερινά χωριά τής επαρχίας, περιοχής Καρύδι, Λούμας, κ.λπ. ήταν τότε μεμονωμένα, όπως εξακολουθούν να λέγονται και σήμερο. Ηταν ήταν το όνομα τής τούρμας (= κατωτέρα διοικητική περιφέρεια, που αντιστοιχεί στη σημερινή επαρχία) τη Βυζαντινή περίοδο, πριν να ονομαστεί **Μεραμπέλο**, μετά τη βενετική κατάκτηση; Άγνωστο. Στο «Συνέκδημο» τού Ιεροκλέους, το 528 (εποχή τού Ιουστινιανού 482 - 565), στις σ.649 - 651 αναφέρεται:

Εικ. 261. Το φρούριο Μεραμπέλο (σχέδιο R. Monanni).

κβ΄ 4) μητρόπολις Γόρτυνα 5) Ίνατος 6) Βιέννα 7) Ιεραπύδνα
650
1) Καμάρα (= Λατώ προς Καμάρα σημερινός Α. Νικόλαος) *2) Άλυγγος 3) Χερσόνησος* κ.λπ. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά» Ζ΄, πίν. Α΄, σ.464). Το όνομα τής επαρχίας ήταν και ο τίτλος τού επισκόπου τής τούρμας - επαρχίας. *ο Χερονήσου, ο Αρκαδίας* κ.λπ.

Ο T.A.B. Spratt, που επισκέφτηκε την Κρήτη τα μέσα τού περασμένου αιώνα, γιά τη βυθομέτρηση τών παραλίων τής Κρήτης, αναφέρει στο βιβλίο του (Travels and Researches in Crete, τόμ.Ι.σ.128) ότι ερώτησε τον **επίσκοπο Μεραμπέλου** (bishop of Mirabella) ποιός ήταν ο τίτλος τής επισκοπής πριν να πάρει το όνομα Μεραμπέλο από τούς Βενετούς. Μήπως ήταν **επισκοπή Άλυγγος**; (bishopric called Allyngus?) Ο επίσκοπος απάντησε, ότι δεν άκουσε ποτέ ένα τέτοιο όνομα, γιατί όλα τα σχετικά έγγραφα καταστράφηκαν την επανάσταση τού 1821. Πρόσθεσε ότι υπάρχει μιά παράδοση από τούς γέρους τού Μεραμπέλου, ότι ονομαζόταν Kallinkus ή Allinkus. Ο Σπράτt πείστηκε ότι το όνομα προέρχεται από το Άλιγγος και τέτοιο ήταν το όνομα. (Immediately seemed to me to be derived from Allyngus: hence, probably, this was its locality). (Βλ. και λήμμα Ολούς).

Τα πρώτα χρόνια τής Βενετοκρατίας η επαρχία Μεραμπέλου, το Λασίθι, η Ιεράπετρα και η Σητεία αποτελούσαν το sestiere (σεξτέριο, εξαρχία) di Canaregio. Μετά το 14ο αιώνα το Μεραμπέλο αποτέλεσε Καστελανία τής διοίκησης τού Χάντακα. Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο αποτελούσε **τούρμα**, όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1281 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα L. Marcello,: Iohannes Capello habitator in turma Mirabelli (Βλ. Chiaudano - Lombardo Fonti per la storia di Venezia, σ.18). Κατά την επαναστατική οργάνωση τού 1821 η επαρχία Μεραμπέλου μετονομάστηκε **επαρχία Πέτρας**, από το όνομα τής Επισκοπής,

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥ CASTEL MIRAMELO το 1583

casali	da fatti	putti	vechi	donne	in tutto
1. Asimo	11	17	1	23	52
2. Crizzes Chiprianà	113	87	13	245	458
3. " Cornarata	205	159	21	327	712
4. " Christò	127	99	14	215	455
5. Cumeriaco	307	228	19	507	1061
6. Chienurio coriò	287	317	37	631	1272
7. Furni Ambramocori	129	147	17	288	581
8. " Castello	137	133	13	297	580
9. Limnes	229	118	12	228	587
10. Lacida	205	171	23	341	740
11. Mirabello proprio Αγ. Νικόλαος	169	179	13	392	753
12. Merminga	19	18	—	28	65
13. Milato	61	73	7	146	287
14. Platipodi	19	27	2	59	107
15. Platanea	16	22	3	36	77
16. Tapes	25	21	2	59	107
17. Vulismeni	375	219	15	189	798
18. Vrisses	68	38	6	107	209
19. Vracassi	143	91	17	227	478
20. Furni apano	51	47	2	99	199

Summano le anime delli sop(rsde)tti casali della Giurisditione del sop(rade)tti castello Merabello:

Huomini da facion da 14 fino a 60 anni	No 2596
Putti maschi da anni 14 in Zò	No 2211
Vecchi	No 237
Donne et putte	No 4442
in tutto	No 9486

(= Ἄθροισμα τῶν ψυχῶν τῶν παραπάνω χωριών, τής περιφέρειας τού παραπάνω φρουρίου Μεραμπέλου):
Ἄνδρες γιά εργασία από 14 μέχρι 60 ετών 2596
Αρσενικά παιδιά από 14 ετών και κάτω 2211
Γέροι 237
Γυναίκες και κορίτσια 4442
Σύνολο 9486

Πηγή: Καστροφύλακας σ. Κ97

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834			1881		
οικισμοί	κάτ.	οικισμοί	οικογένειες χριστ.	οικογένειες τούρκ.	οικισμοί	κάτοικοι Χριστ.	κάτοικοι Τούρκ.
20	9486	24	900	235	31	14380	1560

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
33	16737	99	20203	99	20888	72	22868

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
82	23723	106	22639	104	21107	111	23446

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Στις απογραφές 1881, 1900 δεν αναφέρονται ονομαστικώς αλλά περιληπτικώς με τη λέξη **μετόχια**, ενώ στις επόμενες αναφέρονται ονομαστικώς το καθένα με το όνομά του και τον αριθμό τών κατοίκων του.

VILLE SOTTO ILCASTEL MIRABELLO το 1577

1. Asimo
2. Chienurio ghorio
3. Cricès Cornirata
4. Cricès tu Gristù
5. Ghumeriaco
6. Furni Castello
7. Furni Apano Abramoghori
8. Furni Cato Abramoghori
9. Limnes
10. Messa metochio
11. Merminga
12. Platipodhi
13. Tapes
14. Vraghassi
15. Vrisses
16. Vulismeni

Πηγή: Franc. Barozzi, Descrittione dell' Isola di Creta, 1577 (f° 25r).

επαρχία **Μινώας**, (Βλ. Κριτοβουλίδη, σ.121, [illegible] 370). Αλλά ούτε η μιά ούτε η άλλη επικράτησε.

Η σημερινή ονομασία οφείλεται στο φρούριο Castel Mirabello που το ίδρυσε ο Γενοβέζος πειρατής Enrico Pescatore το 1206, στη θέση που βρίσκεται σήμερο η [illegible] Λασιθίου στον Αγ. Νικόλαο. Μερικοί το [illegible] μ.λλ, μιμούμενοι την ιταλική γραφή. Άλλοι [illegible] ήνισαν Μεραμβέλλο, αλλά το πιό σωστό [illegible] να γράφεται όπως το προφέρουν οι κάτοικοί [illegible] Το τοπωνύμιο είναι κοινότατο και στην Ιταλία, [illegible] οικισμούς, όπως στην Ελλάδα το αντίστ[illegible] Καλλιθέα.

Οι κάτοικοι τού Μεραμπέλου ήταν, ως φαίνεται, οι [illegible] Κρητικοί, ή τουλάχιστο αγαπούσαν το [illegible] βίο. Από όλες τις επαρχίες τής Κρήτης είχε [illegible] προσότερα μοναστήρια, 14, τα πιό πολλά διαλυ[illegible] σημερο. Οι Άγιοι Πάντες κοντά στο **Χουμεριάκο**, [illegible] Αντώνιος στη **Φουρνή**, ο Αγ. Γεώργιος στο **Ημ[illegible]**, ο Αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος στην **Κριτσά**, ο [illegible] στο **Καλό Χωριό**, η Μεταμόρφωση τού [illegible] στην **Αγριλιά**, Ο Αγ. Κωνσταντίνος στις [illegible], ο Τίμιος Σταυρός στην **Καρδαμούτσα**, ο Αγ. [illegible] στον **Κέραμο**, ο Ευαγγελισμός στην **Κουφή** [illegible] η Παναγία στα **Παράμπελα**, η ιστορική μονή [illegible] Τριάδας στο **Αρέτι**, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος [illegible] **κρημαστά**, και ο Αγ. Γεώργιος στα **Ξερά Ξύλα**.

Η επαρχία Μεραμπέλου κατοικούνταν από την [illegible] εποχή. Στην περιοχή της ήταν η **Ολούς**, [illegible] βαθμό τού κόλπου τής σημερινής Ελούντας, που [illegible] το αρχαίο όνομα αλλοιωμένο. Η **Μίλατος**, δω[illegible] τόπος τής ιωνικής Μίλητος τής Μικράς Ασίας, [illegible] τής Κρητικής Μιλάτου. Η **Δρήρος** στην κο[illegible] τού υψώματος Αγ. Αντώνιος απέναντι από τη [illegible]. Η **Ιστρών** στην περιοχή τού Καλού Χωριού. [illegible] αντίστοιχα λήμματα)...

Μερκούρι, το. Οικισμός στην επαρχία Μαλεβιζίου, [illegible] Μαλεβιζίου. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβο[illegible] συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano τού 1301, [illegible] ήταν φέουδο τού Leonardus Abramo — *mei [illegible] de Dulo, postam in casali Mercuri* — (Βλ. R. [illegible] della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, [illegible] 106). Τήν το Dulo εννοεί το χωριό τού Μονοφατσίου [illegible] πρέπει να αναζητηθεί εκεί η θέση τού οικισμού [illegible] Μερκούρι. Το 1375 το μισό φέουδο τού Μερκούρι [illegible] στον Joh. Salamone (*...posséde la demi-Milice [illegible] Mercuri*). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts [illegible] etc. σ.200). Αλλά σε συμβόλαια, ελληνικά συ[illegible] μενα, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Γεωργ. [illegible] πουλου και άλλων (1574-1597) libro 9, φ.129r) [illegible] μύλος *βαλμένος εις το Καβροχώρι εις [illegible] Μερκούρι* (Βλ. Γιάν. Μαυρομάτη, Το τοπωνύμιο [illegible] στον Κατσούρμπο, «Θησαυρίσματα», 17, [illegible])

[illegible] συμβόλαιο, επίσης ελληνικά συνταγμένο, [illegible] συμβολαιογράφου τού Χάντακα Νικολ. Νέγρη, [illegible] 1641) αναφέρεται: *Ο κύρ Μακάριος καλόγερος Κοντόρκουλος ποτέ Ιωάννη από το χωριό Ροδιά* (το σημερινό Ρογδιά Μαλεβιζίου) *μα κατοικούμενος εις την Αγίαν Παρασκευή τού Μερκούρι ανάντια εις το χωρίο Καυροχώρι* (Βλ. την παραπάνω μελέτη τού Ι. Μαυρομάτη, σ.288). Συνεπώς δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία, ότι το χωριό Μερκούρι ήταν στην επαρχία Μαλεβιζίου, στην περιοχή τού χωριού Καβροχώρι.

Το ίδιο τοπωνύμιο Μερκούρι και η εκκλησία τής Αγίας Παρασκευής, που ορκίζεται η γριά ρουφιάνα Αννέζα, *...μα την αγιά Παρασκευή, οπού 'ναι στο Μερκούρι* (βλ. Λίνου Πολίτη, Κατζούρμπος, τού Γεωργ. Χορτάτση, έκδοση Ε.Κ.Ι.Μ. σ.46) υπάρχει και στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, ένα χλμ. ΒΑ τού χωριού Πασαλίτες, όπως διαπίστωσε ο Σπ. Α. Ευαγγελάτος στη μελέτη του: Γεώργιος Ιωάννης Χορτάτσης, «Θησαυρίσματα», 7, σ.200 εξ.).

Μέρμηγκας, ο. Οικισμός στην επαρχία Μεραμπέλου ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Μεραμπέλου από το Fr. Barozzi, (f°25r) Merminga, από τον Καστροφύλακα (Κ97) Merminga με 65 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Mermingha το 1630κ. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ένδειξη ότι από το 1630 μέχρι το 1671 ερημώθηκε. Το πιθανότερο είναι, ότι καταστράφηκε από τούς Τούρκους κατά τον πόλεμο 1645-1669, επειδή βρισκόταν στούς βόρειους πρόποδες τού υψώματος **Ανάβλοχος**, στην περιοχή **Καλαρρήτης**, απ' όπου περνούσε τότε ο κύριος δρόμος επικοινωνίας προς τις ανατολικές επαρχίες. Σώζεται η εκκλησία τού αγίου Πνεύματος και ερείπια τού οικισμού.

Μερτές, ο. Ορεινός οικισμός τής κοινότητας Ροδοβάνι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 49, υψ.530 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καμπανού **Μερτές και Παπαδιανά** με 48 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο Παπαδιανά και Μερτές με 83 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στην αγροτ. κοινότητα Υρτακίνης με 26 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Ροδοβάνι με 25 κάτ. Στην απογραφή τού 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 είναι στην κοινότητα Ροδοβάνι με 72 κάτ., το 1961 με 49, το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Το όνομα φυτωνυμικό από το φυτό μερτιά. Μερτές = τόπος με πολλές μυρτιές, όπως Πλατανές, Πρινές κ.λπ.

Ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Θεοδώρου τού 14ου αιώνα. Η κτητορική επιγραφή αναφέρει τη χρονολ. ,ϛΩΝΒ΄ (=6852=1344) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.469). Τοιχογραφία με τιμωρίες κολασμένων. (τόμ.ΙΙ, σ.342).

Μερτίδια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαικάστρου, τής επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 4 υψ. 70 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1928 στην κοινότητα Παλαικάστρου με 12 κάτ. Το 1940 δεν αναφέρεται και το 1951. Το 1961 αναφέρεται με 24 κάτ. και το 1971 με 13 κάτ.

Μέρωνας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 331, υψ. 620 μ. Στον Πίνακα τού πληθυσμού τής απογραφής 1981 γράφεται **Νέρωνας**! Τυπογραφικό λάθος, φυσικά, αλλά τέτοια χονδροειδή λάθη ονομάτων, τοπωνυμίων δεν επιτρέπονται. Από τα ωραιότερα χωριά τού Αμαρίου στη νοτιανατολική πλαγιά υψώματος, με θέα προς τον Ψηλορείτη, ολόκληρη την κοιλάδα τού Αμαρίου και τις βόρειες πλαγιές τού Κέδρου. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. Διαδρομή, στο δρόμο προς Αμάρι στο 30 χλμ. (Αποστόλοι) διακλάδωση δεξιά.

Πρώτη μνεία τού ονόματος τού χωριού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano το 1301, που αφορά την αγοραπωλησία μαλλιών. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ.43). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1375. Ο Marcus Vassalo διεκδικεί τον βιλάνο (χωρικός που εργαζόταν στα κτήματα τών φεουδαρχών και μετεβιβάζετο μαζί με τα κτήματα) Michael Calergi, γιατί, λέει ο Βασάλο, είναι γυιός τού βιλάνου Michael Copeo. Ο Καλέργης απαντά, ότι είναι γυιός τού Ματθαίου Καλέργη και συνεπώς δεν είναι βιλάνος αλλά ελεύθερος. Αποδείχνει, ότι γεννήθηκε στο χωριό Μέρωνα τού Αμαρίου (in casale Merona, turma Sivritorum), από μιά ονομαζόμενη Καλή, βιλάνα τού Ματθαίου Καλέργη, ο οποίος είναι ο πατέρας του. (Βλ. El. Santschi Régestes des arrêts civils etc. σ.200). Αναφέρω τη λεπτομέρεια αυτή, γιατί είναι μιά ζωντανή σελίδα τής κοινωνικής ζωής τού Κρητικού Λαού την περίοδο εκείνη τού 14ου αιώνα.

Το 1415 επισκέφτηκε το Μέρωνα ο Χριστόφ. Buondelmonti και γράφει ότι είναι χτισμένος σε μιά ευχάριστη υψηλή θέση, με πολλές καρυδιές και άλλα καρποφόρα δένδρα. (*...Merona dictum quod in alto, in suavi parte hedificatum erat. Infinitas nucum arbores atque domestica arbusta sub altis montibus...*) (Βλ. Christ. Buondelmonti, Descriptio insule Crete etc. édition critique par Marie-Anne Van Spitael, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου 1981, σελ. 185).

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Merona, από τον Καστροφύλακα (K175) Merona et Sagudi με 471 κάτ. το 1583, Ο Βασιλικάτα δεν το αναφέρει.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Mérona (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 54 χριστιαν. και 6 τούρκικ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 468 Χριστιαν. και 67 Τούρκ. κάτ. Το 1900 παραμένει έδρα τού δήμου, κάτ. 580. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 571, το 1928 κάτ. 596, το 1940 κάτ. 651, το 1951 κάτ. 580, το 1961 κάτ. 491 και το 1971 κάτ. 367.

Στη μέση τού χωριού είναι η βυζαντινή τοιχογραφημένη εκκλησία τής Παναγίας. Στο ανώφλιο τής πόρτας στέμμα τής οικογένειας Καλεργών. Στα περίχωρα είναι η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου με τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.63). Γύρω από την εκκλησία τής Παναγίας ήταν μέγαρα Βενετών αρχόντων, που είδε ο Gerola το 1900 ερειπωμένα, γιατί πήραν τα οικοδομικά υλικά γιά να κτίσουν το «κονάκι» των οι Τούρκοι. (Βλ. G. Gerola, Monumenti ecc. vol. III, 286).

Μετά την τουρκική κατάκτηση ο Μέρωνας έγινε βακουφικό χωριό. Σε τουρκικό έγγραφο τού 1648 ορίζεται, ότι τα έσοδα προορίζονται γιά τη συντήρηση τού αυτοκρατορικού τεμένους Σουλτάν Ιμπραχίμ στο Ρέθυμνο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Β΄, 549).

Στην περιοχή τού Μέρωνα, στη θέση Σωχώρα ο J. Pendlebury, (Archaeologia, σ.360, 370) είδε ελληνορωμαϊκά όστρακα και άλλα αρχαιολογικά αντικείμενα.

Μέσα Λασιθάκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λασιθίου τής επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 65, υψ.860 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 40,7 χλμ. και από τη Νεάπολη 32,2 χλμ. Βρίσκεται στούς δυτικούς πρόποδες τού όρους Τζίβη ή Αλόιδα (1664 μ.).

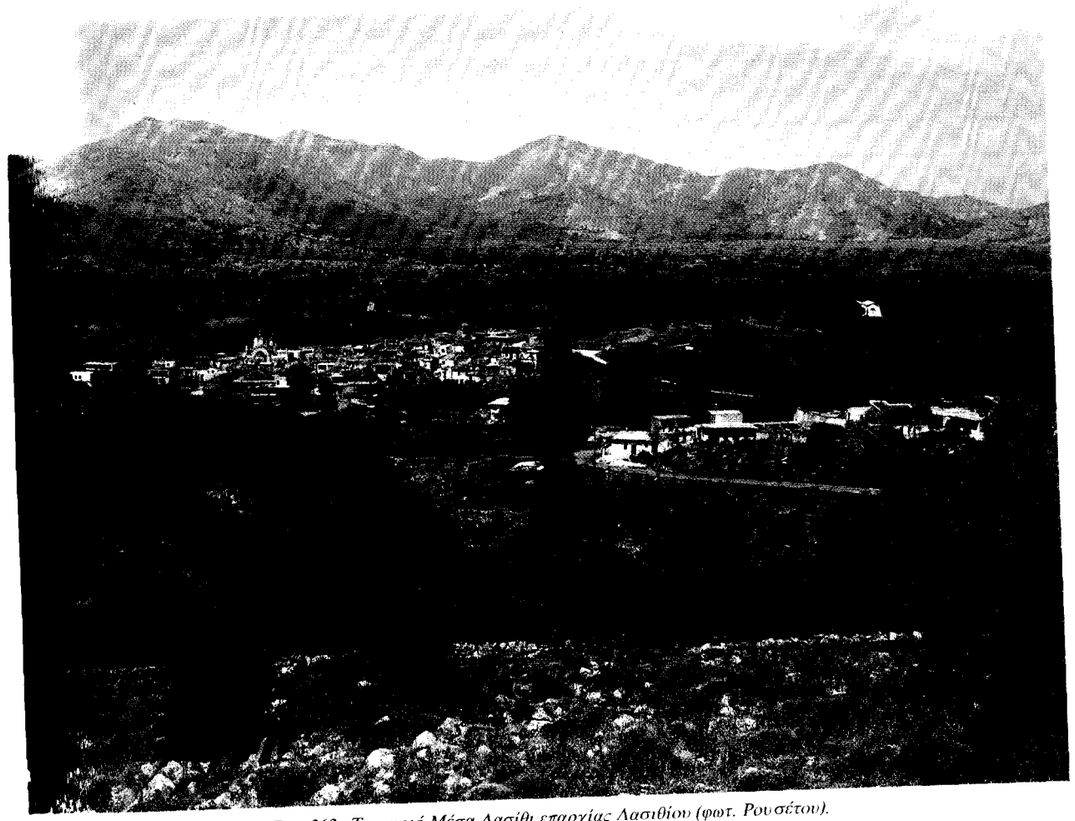
Δεν αναφέρεται στούς καταλόγους τών οικισμών τού Καστροφύλακα το 1583 και τού Βασιλικάτα το 1630, ούτε στην τούρκικη απογραφή τού 1671. Πρώτη φορά αναφέρεται Μέσα Λασιθάκι στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Τζερμιάδω με 96 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Μέσα Λασίθι με 84 κάτ., το 1928 κάτ. 110, το 1940 κάτ. 142, το 1951 κάτ. 160, το 1961 κάτ. 143 και το 1971 κάτ. 86.

Μέσα Λασίθι, το. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 303, υψ.870 μ. Και το χωριό αυτό βρίσκεται στην ανατολική άκρα τού κάμπου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mesa Laşit με 25 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.135). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mésa Lasithe και Mesa Lasitháki με 30 χριστιαν. οικογένειες και οι δυό οικισμοί. Το 1881 αναφέρεται Μέσα Λασήθι στο δήμο Τζερμιάδω με 449 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 301, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 264, το 1928 κάτ. 351, το 1940 κάτ. 425, το 1951 κάτ. 411, το 1961 κάτ. 435, και το 1971 κάτ. 343.

Παλαιότερα είχε μεγάλη παραγωγή μήλων εξαιρετικής ποικιλίας, που εξέλιπε δυστυχώς, και αμυγδάλων εκτός τών άλλων κηπευτικών προϊόντων. Τελευταία ιδρύθηκε τυροκομείο με προϊόντα εξαιρετικής ποιότητας. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 39,7 χλμ. και από τη Νεάπολη 31,8 χλμ.

Μεσαύλια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακόπετρου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 39, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 43,4 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Ανώσκελη - Δρομόνερο - Κακόπετρος - Μεσαύλια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Messaulia, από τον Καστροφύλακα (K238) Messaulia με 50 κάτ. το 1583, και (K224) Calami - Messaulia με 12 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Μαλάθηρος και **Μεσαύλια** στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου) με 230 Χριστιαν.

Εικ. 262. Το χωριό Μέσα Λασίθι επαρχίας Λασιθίου (φωτ. Ρουσέτου).

...13 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν ...αφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σά...ου με 45 κάτ., το 1928 κάτ 52, το 1940 κάτ. 62, ...ην κοινότητα Κακόπετρου, το 1951 κάτ. 51, το 1961 ...48 και το 1971 κάτ. 44.

Μεσελέροι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 180, υψ. 360 μ. Απέχει ...τον Αγ. Νικόλαο 19,8 χλμ. Διαδρομή: Άγιος ...ος - Καλό Χωριό - Μεσελέροι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από ...Fr. Barozzi, (f°22r) Messolerus, από τον Καστροφύ...α (K138) Messolerus με 155 κάτ. το 1583, από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Messolerus ...1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Meseleruz ...9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, ...135), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Meseléri ...Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 40 Χριστιαν. ...γένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Ιεράπετρας με ...Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 255, ...1920, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 322, το 1928 ...355, το 1940 κάτ. 453, το 1951 κάτ. 398, το 1961 ...369 και το 1971 κάτ. 221.

Βρίσκεται στη θέση τής αρχαίας κρητικής πόλης ...ρος (βλ. λήμμα) τής ελληνικής - αρχαϊκής -ελληνιστικής εποχής, τής οποίας διατηρεί το όνομα ...αλλοιωμένο. Η παλαιότερη γραφή Mesolerus ...σελέρο(υ)ς πλησιάζει περισσότερο στο αρχαίο ...ρος. Το χωριό είναι σε υψηλό μέρος με θέα προς ...ιαλάδα τής Ιεράπετρας και το Λιβυκό πέλαγος.

Νοτιοανατολικά τού χωριού βρίσκονται τα ερείπια τής παλαιάς μονής τής Παναγίας τής Βρυωμένης ή Βυργιωμένης, όπως την αναφέρει ο Ξανθουδίδης, αφιερωμένης στο Γενέσιον τής Θεοτόκου, με τοιχογραφίες. Έχει εγκαταλειφθεί προ πολλού και τώρα

Εικ. 263. Τα ερείπια της Μονής Παναγιάς Βρυωμένης (φωτ. Ρουσέτου).

είναι μετόχι τής μονής Φανερωμένης. Στο υπέρθυρο φέρει τη χρονολογία αφοζ΄ (=1577). (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.75 και Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, σ.155).

Μέση, η. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Βιάννου, τής ομώνυμης επαρχίας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 21, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 68 χλμ.

Το 16ο και 17ο αιώνα ήταν δυό οικισμοί, όπως αναφέρεται στις παλιές απογραφές. Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου από το Fr. Barozzi, (f°25v) Messi Cato, Messi Apano, από τον Καστροφύλακα (K96) Messi Cato με 57 κάτ. και Messi Apano με 74 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Messi Apano, Messi Cato, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mesi Apano με 20 χαράτσα και Messi Kato με 16 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι η Απάνω Μέση είναι ερειπωμένη ενώ η Κάτω Μέση χρησιμεύει ως χειμερινό μετόχι τών Λασιθιωτών. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.137).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε Mesé (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 3 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Το 1881, 1900, 1920 και 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Κάτω Βιάννου με 13 κάτ., το 1951 με 25, το 1961 κάτ. 62 και το 1971 κάτ. 73.

Ο Γ. Ν. Θεοδοσάκης γράφει στην εφημερίδα «Βιαννίτικα Νέα» (αριθ. φύλ.47), ότι η παλιά Μέση είναι σήμερο ερειπωμένη και βρίσκεται μεταξύ τού σημερινού οικισμού Μέση και Πέρα Μέση και ότι στην παλιά Μέση βρέθηκαν αντικείμενα προχριστιανικής εποχής και άγαλμα αθλητή στεφανωμένου, αλλά δεν αναφέρει πού βρίσκεται σήμερο.

Μέση, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου και νομού, κάτ. (1981) 107, υψ. 220 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 13 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 9 χλμ. (χωριό Πηγή) τού δρόμου προς το Αρκάδι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Messi, από τον Καστροφύλακα (K172) Messi με 114 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Messi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mése - Kyrianà (Pashley, Travels in Crete, II, 314) και άλλα κοντινά χωριά με 50 χριστιαν. και 180 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Αμνάτου, κάτ. 202 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. Το 1900 είναι στο δήμο Αρκαδίου (μετονομασία τού δήμου Αμνάτου), κάτ. 246. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 361, το 1928 κάτ. 260, το 1940 κάτ. 253, το 1951 κάτ. 174, το 1961 κάτ. 148 και το 1971 κάτ. 112.

Ο Ρεθεμνιώτης Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.81), ότι είναι πατρίδα τού ποιητή Γεωργ. Χορτάτση, ότι ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς τουφέκισε στη Μέση τούς πολεμιστές τού Αρκαδίου Δημακόπουλο, Κούβο, Δασκαλάκη και άλλους το 1866. (Βλ. σχετικά και Μητροπολίτη Τιμόθεου Βενέρη, Το Αρκάδι διά τών Αιώνων, σ.402).

Μέση, η. Οικισμός τού δήμου Κισσών, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Κισσών πρωτεύουσα: Κισσοί (Πυρήνες - Σουλακιανά - Χαλιλιανά - Καταρθιανά - Τουρτουδιανά - Χαλατσανά και Μέση έδρα τού δήμου) με 124 Τούρκους κάτ. Μάλλον πρόκειται γιά μικροοικισμούς, γνωστούς με το γενικό όνομα Κισσοί. Γι' αυτό στις επόμενες απογραφές αναφέρεται μόνο Κισσοί.

Μεσίσκλι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Βορίζα, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 4, υψ. 460 μ. Ο χάρτης το σημειώνει Μεσίσκλη, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά τού Ζαρού. Είναι παλαιότατος οικισμός. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου, από το Fr. Barozzi (f°23v) **Mesischia**.

Σε έγγραφο τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.194) Messischi, . Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Καινούργιου από τον Καστροφύλακα (K103) Mesiscli με 88 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Mesiscli το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mesiski με 5 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 124). Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται, παρά ύστερα από αιώνες στην απογραφή τού 1951 Μεσίσκλι στην κοινότητα Βορίζα με 30 κάτ., το 1961 με 31 κάτ. και το 1971 με 12 κάτ.

Μεσιτα. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1394 αναφέρεται το χωριό **Μεσιτα**, casale Messita, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.336). Η θέση του δεν αναφέρεται. Μάλλον είναι λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή άλλου ονόματος ή τύπος τής λέξης Μέση.

Μεσκλά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 540, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 20,4 χλμ. Διαδρομή: Χανιά - Βαμβακόπουλο - Αγιά - Αλικιανού - Φουρνές - Μεσκλά. Βρίσκεται στο βάθος τής κοιλάδας, που διαρρέει ο Κερίτης - Πλατανιάς, στούς βόρειους πρόποδες τών Λευκών Ορέων. Τοπίο ειδυλλιακό με πλούσια βλάστηση, πλούσιες πηγές και πορτοκαλεώνες. Τα Μεσκλά φημίζονται γιά τούς ωραίους νέους των, όπως το γειτονικό χωριό Θέρισο γιά τις όμορφες κοπέλες του.

Τα Μεσκλά δεν αναφέρονται στις βενετσάνικες απογραφές, γιατί είχε καταστραφεί από τούς Βενετούς κατά την επανάσταση τού Καντανολέου το 1527. Το νέο χωριό αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 Mesklà (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 82 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάκκων με 462 κάτ. που σημαίνει, ότι είχε οικιστεί από τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 617, το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 569, το 1928 κάτ. 619, το

1940 κάτ. 826, το 1951 κάτ. 628, το 1961 κάτ. 704 και το 1971 κάτ. 600.

Τα Μεσκλά έχουν συνδεθεί με την αιματηρή επανάσταση τού Καντανολέου. Ήταν η έδρα τής καγκελαρίας και ύστερα από το τραγικό τέλος τού Καντανολέου και τών συντρόφων του, πήραν τα ζώα και τα πράγματα τών κατοίκων και τα μοίρασαν στούς νικητάτες. Στα βουνά τής κώμης Μεσκλά έστησαν οι Βενετοί άλλες διακόσες κρεμάλες, όπου κρέμασαν ασυστόχαστο αριθμό επαναστατών, κατά την επανάσταση τού Καντανολέου (βλ. Σπ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι σ.95). Έπειτα έκαψαν και ανέσκαψαν το χωριό και δεν ανακτίστηκε πιά παρά μόνο την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Γι' αυτό δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού τέλους τού 16ου και τού 17ου αιώνα. Στα υψώματα τού χωριού κρέμασαν γιά παραδειγματισμό το ένα τρίτο τών επαναστατών, όπως αναφέρει ο Trivan. (*...et l'altra ultima portione furono impiccati sopra li monti di casal Mesclà, loro seconda habbitatione et residenza, et abbruciato anco detto casale et mobilia fu tolta e divisita alla soldatesca.* (Antonio Trivan, Varie Cose di Candia, 1182-1669) σ.74, τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale de Paris.)

Στο κάτω μέρος τού χωριού είναι η εκκλησία τού **Ταφου Χριστού**, τοιχογραφημένη από το Θεόδωρο και Μιχ. Βενέρη, το 1403, αλλά οι περισσότερες τοιχογραφίες είναι καταστρεμμένες.

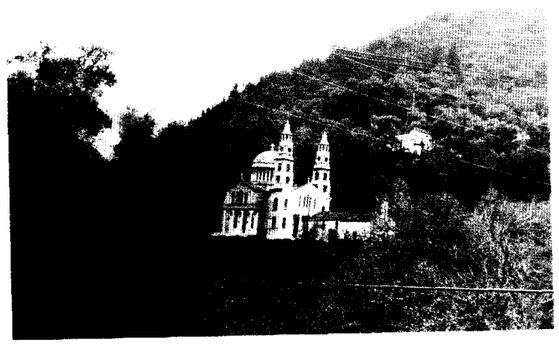
Αναστανίστι και ανιστορίθι ο θίος και πάνσεπτος τάφος τού κυρίου ημών Ιησού Χριστού και σωτήρος τού Μεσησκλυώτη, διά σηνεργίας και κόπου κε [illegible] και εξόδου πολού Λεοντήου μοναχού και ταπινού [illegible] Νωσάκυ. Ηστορίστη δε δια χηρός Θεοδώρου [illegible] τού ηστοριογράφου και τού ανηψυού αυτού Μιχαήλ τού Βενέρι. Και η αναγινόσκοντες εύστε διά [illegible] κύριον αμήν.

Ο Θεός σηχορέση τον.

[illegible] ΑΩΙΑ΄ ετελυόθι δε μινή μαΐω ης τες δε ΙΓ΄ = [illegible]

(... Cicrola, Monumenti veneti etc. IV, 426). Στην περιοχή τού χωριού είναι και η εκκλησία τής **Κοίμησης τής Παναγίας**, κτισμένη στο χώρο με τα υλικά ναού παλαιοχριστιανικών χρόνων, πιθανόν τής **Πανδήμου Αφροδίτης**. Μωσαϊκά της σώζονται.

Στην περιοχή τού χωριού σώζονται, σε αρκετό μήκος, κυκλώπεια τείχη, που φαίνεται να κτίστηκαν σε διάφορες εποχές τα παλαιότερα. Τα νεώτερα φαίνεται να είναι τού 14ου αιώνα π.Χ. Σώζονται επίσης ελληνικές λαξευτές στούς βράχους. Στη θέση **Πουλέ**, όπου φαίνεται να ήταν η ακρόπολη, σώζονται ερείπια τοίχων και πύργων. Στη θέση αυτή ήταν μιά αρχαία πόλη, που το όνομά της είναι άγνωστο. Ο Pashley και ο Spratt πιστεύουν, ότι ήταν η **Ριζηνία**. Αλλά η Faure διαπιστώθηκε ότι ήταν στην Πατέλα τού Πρινιά Μαλαβιζίου. Ο Ναναδάκης (Κρητ. Εστία τόμ.12, σ.157) αναφέρει πώς ήταν η **Πολίχνη** και τελευταία ο Paul

Εικ. 264. Μεσκλά. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (φωτ. Μαν. Γιαλούρης).

Faure (BCH τόμ.86, σ.50) πιστεύει ότι ήταν η **Κεραία**, όπως δείχνει και το όνομα τού ποταμού **Κερίτης**, που πηγάζει από εκεί. (Βλ. λήμμα Κεραία).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μ. Δέφνερ, Οδοιπορικαί Εντυπώσεις, σ.233, 239 — **Αν. Ορλάνδου**, Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων τ.8, σ.126 - 205 — **Ι. Ναναδάκη**, αι 41 πόλεις τών Χανίων, «Κρητ. Εστία» τ.12, σ.157 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία, 245 — **Paul Faure**, Cavernes et sites aux extremités etc. BCH, t.86, 1962, p.50 — **A. Trivan**, Varie Cose di Candia p.74 — **R. Pashley** Travels in Crete, II, 156.

Μεσοβούνι, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24v) Messovuni, από τον Καστροφύλακα (K95) Messovuni με 199 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Messovuni το 1630. Οι βενετσάνικοι χάρτες το σημειώνουν στο μικρό βραχώδικο λοφίσκο, ανατολικά από τις σημερινές εγκαταστάσεις τών δημοτικών θαλάσσιων λουτρών, τού Καρτερού. Ο οικισμός ακούεται τώρα ως τοπωνύμιο **Παλαιόχωρα**. Στην κορυφή τού μικρού λόφου ήταν ο οικισμός κατά τη Βενετοκρατία. Φαίνεται να καταστράφηκε κατά τον πόλεμο 1645-1669, αφού δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671.

Ο αρχαιολόγος Σπ. Μαρινάτος, όταν έκανε την ανασκαφή στο λιμάνι τής Κνωσού **Αμνισός**, που ήταν γύρω από το λοφίσκο (βλ. λήμμα) ανέσκαψε και ένα σπίτι τής Παλαιόχωρας, όπου βρήκε ολόκληρη την οικοσκευή του. Μετάλλινα και πήλινα μολυβδωτά σκεύη, χαλινάρια αλόγων, χειρόμυλος, λύχνοι μετάλλινοι, ψαλίδια, κουδούνια προβάτων κ.λπ. Αυτό σημαίνει ότι εγκαταλείψαν τον οικισμό βίαια και δεν πήραν τίποτε.

Ο Βασιλικάτα, ασχολούμενος στην έκθεσή του το 1630 με τις αναμενόμενες αποβάσεις τών Τούρκων, προτείνει να γίνει ένα φρούριο στην κορυφή τού λοφίσκου αυτού, που θα μπορέσει να αποτρέψει ασφαλώς αποβάσεις τού εχθρού στην παραλία τού Καρτερού. (Βλ. Σ.Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορίας, τόμ. V, σ.173).

Μεσόγεια, τα. Η περιοχή από το Καστέλι Κισάμου μέχρι τη Φαλάσαρνα αναφέρεται Μεσόγεια. Στις απογραφές τού 1881 και 1900 αναφέρεται ο δήμος Μεσογείων, που τον αποτελούσαν οι οικισμοί Άγιοι Πάντες, Καμάρτσος, Αγ. Γεώργιος Καλέργη, Νέο Χωριό, Καλυβιανή, Πιπεριανά, Αζογυρές, Λαρδάς, Πόρρω Μεσόγεια κ.λπ. Το 1834 όλα τα χωριά αυτά είχαν 216 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες, και το 1881 1548 Χριστιαν. και 90 Τούρκ. κάτ.

Κατά τη Βενετοκρατία αναφέρονται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Messogia S. Zorzi και Neogorio Messogia από τον Καστροφύλακα (K237) Messogia Santi Pandes με 99 κάτ. και (K238) ο οικισμός Messogia με 119 κάτ. το 1583, και (K243) Porus Messogia με 20 προνομιούχους κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ.134) Messogia και Porus Messogia το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Messóghia (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 216 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Σε υποσημείωση σημειώνει ο Πάσλευ τα χωριά που συμπεριλαμβάνονται στη λέξη Μεσόγεια.

Μεσοκεφάλα, η. Οικισμός τής κοινότητας Σκινέ επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 148, υψ. 130 μ. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή ούτε προηγούμενη ούτε μεταγενέστερη. Τι απέγινε ο οικισμός;

Μεσοκεφάλα, η. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1368 Messochefalla, φέουδο τού Franciscus de Molino (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.142, passim), το 1577 στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Messochiefalo από τον Καστροφύλακα (K99) Messochieffala με 47 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστορ. V, σ.121) Messochiefala το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ως και στις επόμενες απογραφές. Ένδειξη, ότι καταστράφηκε πιθανώς κατά τον πόλεμο 1645-1669.

Μεσομούρι, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας ν. Ηρακλείου. Στις βενετσάνικες απογραφές αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Messomuri metochio, από τον Καστροφύλακα (K95) Messomuri Mettocchio με 83 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικής Ιστορίας V, σ.124) Messomuri το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mesomuri με 48 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.117).

Πρόκειται γιά το σημερινό χωριό **Απάνω Κερά** τής κοινότητας Κεράς Πεδιάδας, που μού είναι γνωστό και με το όνομα **Μηνυτής**, με τη σημασία μηνύτωρ, αγγελιοφόρος. Και οι δυό ονομασίες υποδηλώνουν, ότι το χωριό βρίσκεται σε υψηλό μέρος (Μουρί είναι κοινότατο τοπωνύμιο, χωριό Κισάμου, Γαβαλομούρι, Γερωντομουρί κ.λπ.). (Βλ. λήμμα Κερά).

Μεσονήσα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ελενών επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 63, υψ. 660 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ., 7 χλμ. δυτικά από το χωριό Έλενες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Meronissa, (προφανώς λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή), από τον Καστροφύλακα (K173) Messinissù με 143 κάτ. το 1583, (K184) Messonissa στην επαρχία Αμαρίου με 394 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Messonissa το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μεσονήσια** στο δήμο Μέρωνα με 94 κάτ. Χριστιαν. και 23 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 125, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Γερακάρι, κάτ. 90, το 1928 κάτ. 103, το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Ελενών, κάτ. 123, το 1951 κάτ. 121, το 1961 κάτ. 94 και το 1971 κάτ. 92.

Μεσονήσι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Messonissi, από τον Καστροφύλακα (K175) Messonissi, με 37 κάτ. το 1583, αλλά ο Καστροφύλακας δεν αναφέρει την επαρχία στην οποία υπάγεται.

Μεσονήσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Φαλελιανών επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Κωσταδιανά και Μεσονήσι** στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου) με 47 κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Φαλελιανών με 20 κάτ., το 1928 με 7 και το 1940 με 6. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Μεσοσκάφη, η. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Messoscaphi, από τον Καστροφύλακα (K96) Messoscafi με 40 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Messoscaffi το 1630. Αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1672 **Μεσοσκάφο** στην επαρχία Μονοφατσίου. Ο δεφτερντάρης Μεχμέτ εφέντης ενάγει τούς Κινιάς Μπεσέ και Οσμάν Μπεσέ, κατοίκους τού χωρίου Φιλίππου και ιδιοκτήτες τού ερειπωθέντος χωρίου Μεσοσκάφο. (βλ. Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β΄, σ.69). Ασφαλώς ερειπώθηκε στη διάρκεια τού Κρητικού Πολέμου 1645-1669, και γι' αυτό δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671.

Η θέση τού οικισμού ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Μεσοχωριό (Βλ. λήμμα).

Μεσοχωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 887, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 55,3 χλμ. Διαδρομή: Πύργος Μονοφατσίου - Ροτάσι - Μεσοχωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Messo Ghorio, από τον Καστροφύλακα (K99)Messocoriò με 162 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Messochoriò το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Mesohoryo με 62 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.118).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Meso-Khoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 6 χριστιαν. και 9 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Χάρακα με 197 Χριστιαν. και 15 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 348, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 435, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 504, το 1940 αναφέρεται **Μεσοχώριον**! κάτ. 677, το 1951 κάτ. 743, το 1961 κάτ. 835 και το 1971 κάτ. 796.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται σε συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, το 1279. Τότε ήταν φέουδο τού Antonius Quirinus και το ενοικιάζει στην οικογένεια Nigro και στο Michalli Diasiano, γιά να το καλλιεργούν, με ορισμένα ζευγάρια βόδια ο καθένας. (Βλ. Chiaudano Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.29 και 31).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1377 Messocorio (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.195).

Η οικονομία τού χωριού στηρίζεται στο λάδι, τη σταφίδα και στα πρώιμα κηπευτικά προϊόντα. Το βασικό επίπεδο τών κατοίκων είναι αρκετά υψηλό. Το χωριό υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο διανομής.

Τρούς ναούς έχει: Το ναό τής Παναγίας τού 1570. Σ' αλλάκα τάφου αναφέρεται η επιγραφή: *Δέησης τού δούλου τού Θεού Τωμά (Θωμά) Ζένω, ΑΦΟ΄* = 1570. (Gerola, Monumenti IV, σ.572). Το νεόδμητο τρουλλαίο της Αγίας Τριάδος με δυό κωδωνοστάσια και τού Αγ. Ιωάννου.

Η παράδοση τού χωριού αναφέρει, ότι, σε παλαιότερους χρόνους, οι κάτοικοι τών οικισμών τού **Πεντάμη** πού το εξωκκλήσι σήμερο τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, τής **Μεσοσκάφης - Καβαλαρόπετρας**, τών **Γοργανώ**, όπου σήμερο το μετόχι **Φουντά**, τού **Αγ. Κωνσταντίνου**, τού **Αγίου Σπυρίδωνος** και τής **Αγ. Παρασκευής**, εγκαταλείψαν τούς οικισμούς των και συγκατοίκησαν στο σημερινό χωριό, στο οποίο έδωσαν το όνομα Μεσοχωριό, επειδή είναι στη μέση τών οικισμών. Αλλά από όλους τούς οικισμούς αυτούς μονο το χωριό **Μεσοσκάφη** αναφέρεται στην ίδια επαρχία Μπελβεντέρε στις βενετσάνικες απογραφές. (βλ. λήμμα).

Μεταξά, το. Οικισμός τής περιοχής τού Χάντακα, ονομαζόμενη Paracandia. Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum τού 1320 Metaxa. (Βλ. Sil. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, σ.28).

Το 1320 το casale Metaxa είχε ενοικιάσει ο Katerinus Jallina ο οποίος, αφού ορκίστηκε απάντησε ότι στο χωριό αυτό είναι η εκκλησία τού Αγίου Ιωάννου τού Ευαγγελιστή, ότι ήταν παλαιά εκκλησία, ερειπωμένη, και την ανοικοδόμησε ο πατέρας του Γεώργιος Γιαλινάς. Ερωτήθηκε άν την ανοικοδόμησε με άδεια τής αρχιεπισκοπής και απάντησε όχι. Έπειτα είπε ότι στο χωριό Μεταξά υπάρχει και άλλη εκκλησία, τής Παναγίας (Sancta Maria), παλαιά και αυτή και ανοικοδομήθηκε πριν από 8 χρόνια χωρίς άδεια τής αρχιεπισκοπής.

Τις παραπάνω καταθέσεις επικυρώνει με όρκο και ο βιλάνος τού Κοινού Romanus.

Ο Κατερίνης Γιαλινάς είχε βάλει ιερέα στο χωριό αυτό τον papa Michali Andrianopoliti πριν από 6 χρόνια. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.281, 282).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1391 το χωριό Μεταξά (Metaxa). Σ' αυτό υπήρχε (υδρό)μυλος, στον οποίο διοχετεύτηκε με καταπότη το νερό τής **Φοινικιάς**. Συνεπώς το χωριό βρισκόταν στην κοιλάδα τού Γιόφυρου δυτικά τού Χάντακα, όπου και το σημερινό χωριό Φοινικιά, και θα ήταν μετόχι κανενός Μεταξά.

Σε συμβόλαιο προαγοράς σίτου και οίνου, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, τού 1271 αναφέρεται το χωριό Ματαξάρι (Metaxari), (Βλ. Ant. Lombaro, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.7). Πιστεύω, ότι και το χωριό αυτό ταυτίζεται με το προηγούμενο Μεταξά.

Μεταξαριανώ, το. Οικισμός στην κοιλάδα τού χωριού Βραχάσι, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, σε μικρή απόσταση από τον Αγ. Γεώργιο Σελινάρι, δεξιά από το σημερινό αυτοκινητόδρομο. Σώζονται ερείπια σπιτιών.

Μεταξοχώρι, το. Μετονομασία τού χωριού Παρσάς τής επαρχίας Ιεράπετρας. (Βλ. λήμμα).

Μεταξοχώρι, το. Μετονομασία τού οικισμού Κακό Χωριό επαρχίας Μονοφατσίου. (Βλ. λήμμα).

Μετζανά, τα. Μικρός οικισμός στην περιφέρεια τού χωριού Στάβγιες, επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1672. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β΄, σ.80). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή ούτε στην τούρκικη τού 1671.

Μετόχι, το. Με το όνομα αυτό αναφέρονται στην Κρήτη, από πολύ παλιά, μικροσυνοικισμοί, στα κτήματα ορισμένων ιδιοκτητών, ως επί το πλείστον προσωρινής διαμονής, την περίοδο τής καλλιέργειας και τής συγκομιδής. Μετόχια λέγονται και μικρότερες μονές, με εκκλησία, κτήματα κ.λπ. που ανήκουν και διοικούνται από άλλο μεγαλύτερο μοναστήρι, το κε-

φαλομονάστηρο. Τα μετόχια στις αγροτικές περιοχές τών πόλεων Ηρακλείου, Χανίων και Ρεθύμνου την περίοδο τής Βενετοκρατίας ανήκαν σε Βενετούς, και έφερε το καθένα το όνομα τού ιδιοκτήτη. Την Τουρκοκρατία τα καταλάμβαναν Τούρκοι αγάδες και έπαιρναν το όνομα τού νέου ιδιοκτήτη αγά. Μετά την απελευθέρωση τα καταλάβαν νέοι προύχοντες και άλλαξαν και πάλι τα ονόματά των.

Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ.(1981) 18, υψ.110 μ. Στην απογραφή τού 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Βρυσών το **μετόχι Γετίμη**, το **μετόχι Μπουζήδων** και το **μετόχι Πετρούληδων**. Ποιό από τα τρία είναι το αναφερόμενο; Στην απογραφή τού 1940 αναφέρεται το Μετόχιον στην ίδια κοινότητα με 82 κάτ., το 1951 κάτ. 74, το 1961 κάτ. 61 και το 1971 κάτ. 27. Στο χάρτη σημειώνεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού χωριού Βρύσες.

Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Καλαμίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 57, υψ. 190 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1961 στην ίδια κοινότητα με 61 κάτ. και το 1971 με 72 κάτ.

Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Λουσακιές, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 22, υψ. 130 μ. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου, κάτ. 20, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 26, το 1940 στην κοινότητα Γραμπούσας, κάτ. 30, το 1951 στην κοινότητα Λουσακιές, κάτ. 68, το 1961, κάτ. 50 και το 1971 κάτ. 30.

Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κοντομαρί, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 129, υψ. 20 μ. Πιστεύω να είναι αυτό που αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου **Καλιοντζή Μετόχι** με 45 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Μετόχι Χατζή Καλιοντζή** στον ίδιο δήμο με 89 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Παλαιόν Μετόχι** στην κοινότητα Πύργου Ψηλονέρου με 30 κάτ. Στην απογραφή τού 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται Μετόχιον στην κοινότητα Κοντομαρί με 179 κάτ., το 1951 με 154, το 1961 με 131 και το 1971 με 132 κάτ.

Μετόχι, το. Οικισμός τής κοινότητας Συρίλι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 61, υψ. 60 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1951 **Μετόχιον Σιριλίου** στην ίδια κοινότητα, κάτ. 97, το 1961 κάτ. 86 και το 1971 κάτ. 64.

Μετόχια Καμαριώτη, τα. Βλ. λήμμα Αηδονοχώρι.

Μετόχια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Τσικαλαριών επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 307, υψ. 60 μ. Ίσως ταυτίζεται με το **Μετόχι Αγίου Ελευθερίου Κουκουναράς**, που αναφέρεται με το χωριό **Μουρνιές**, το **Κόκκινο Μετόχι** κ.λπ., με 342 Χριστιαν. και 349 Τούρκ. κάτ. στην απογραφή τού 1881. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Περιβολιών **Μετόχια Τοπαλτί**, με 709 κάτ. Δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές μόνο στην απογραφή 1961.

Μηλιά, η. Στο νομό Ρεθύμνου αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα το χωριό Miglià με 144 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται από τον Barozzi, ούτε από τον Βασιλικάτα, το 1577 και 1630, ούτε σε καμμιά από τις νεώτερες απογραφές. Η θέση του μού είναι άγνωστη

Μηλιά, η. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Miglia, το 1630 και από τον Εμ. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.29) **Μηλιές**, στο δήμο Ιναχωρίου (Εννέα Χωρίων).

Μηνυτής, Οικισμός τής κοινότητας Κεράς Πεδιάδας (βλ. λήμμα).

Μητάτο Παλαιό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 12, υψ. 590 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιανατολικά τού Μισιργιού.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά το απαντώ στην απογραφή τού 1881 **Παληό Μιτάτο** στο δήμο Καρυδίου, κάτ. 50 Χριστιαν. Το 1900 γράφεται Παληό Μιτάτο με 64 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου και αναφέρεται ορθώς **Παλαιό Μητάτο**, κάτ. 54. Το 1928 αναφέρεται μονολεκτικά Παλαιομητάτο στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 58, το 1940 γράφεται Παλαιόν Μητάτον, στην κοινότητα Μισιργιού, κάτ. 78, το 1951 διαγράψαν το Παλαιό και έμεινε Μητάτο, κάτ. 55, το 1961 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 41 και το 1971 έχει 18 κάτ. Σε τούρκικο έγγραφο (αχρονολόγητο) αναφέρεται Μάνδρα (Αρμένους και Μάνδρα) και σημειώνει ο Σταυρινίδης: ετέρα ονομασία τού χωριού Παλιό Μητάτο (Βλ. Μεταφράσεις Τουρκικών εγγράφων, Β΄, σ.338). Εννοείται μάντρα και μητάτο είναι ταυτόσημες λέξεις.

Η λέξη είναι βυζαντινή και σημαίνει το λιθόκτιστο οίκημα, ξερολιθιά, όπου διαμένουν οι βοσκοί, τυροκόμοι κ.λπ. αντίστοιχο με το στάνη.

Μητρόπολη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 423, υψ. 150 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 46,5 χλμ. Διαδρομή: Στο 45,5 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό διακλάδωση αριστερά. Βρίσκεται στα ερείπια τής Γόρτυνας. Στη στροφή τού δρόμου προς τη Μητρόπολη διατηρούνται τα ερείπια τού πρώτου μητροπολιτικού ναού τού Αγίου Τίτου, και σ' αυτό οφείλει το όνομά του το χωριό. Στο κέντρο του είναι ο ναός τού Αγ. Νικολάου, βυζαντινού ρυθμού, παραπλεύρως αρχαιότερου. Τελευταία αποκαλύφτηκε μέσα στον οικισμό το δάπεδο παλαιοχριστιανικής βασιλικής με θαυμάσια ψηφιδωτά. Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια τού

καλού εδάφους. Λάδι, σταφίδα, σιτηρά, εσπεριδοειδή, κηπευτικά, είναι τα κύρια προϊόντα των.

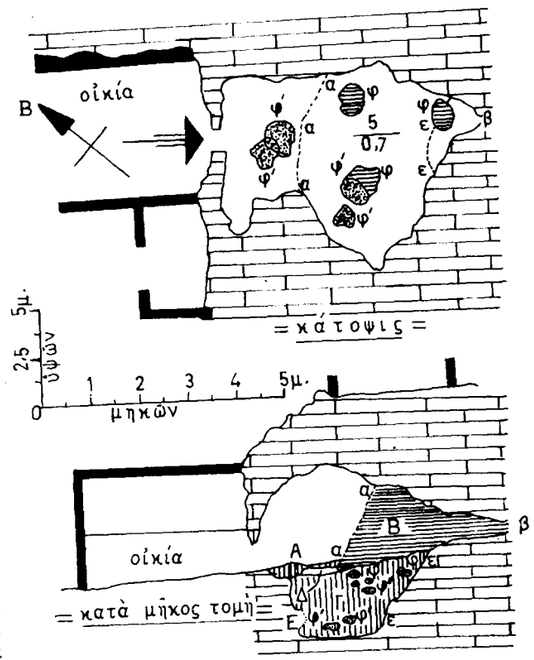
Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται σε έγγραφο τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368 (Acte Mitropolli (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts ducaux etc. σ.129). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f° 3v) Mitropoli, από τον Καστροφύλακα (K103) Mitropolli με 147 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Mitropoli το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Metropoli με 31 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.122). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Metrópolis (Pashley, Travels in Crete, II,316) με 5 χριστιαν. και 5 τουρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χουλούζου με 123 Χριστιαν. και 45 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Γόρτυνος με 236 κάτ. Το 1920 ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 288, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Δέκα, κάτ. 327, το 1940 η ίδια κοινότητα, κάτ. 347, το 1951 κάτ. 416, το 1961 κάτ. 412 και το 1971 κάτ. 370.

Μιαμού, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινουργίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 213, υψ. 500 μ. Βρίσκεται στο 65,8 χλμ. τού δρόμου προς Λέντα. Διαδρομή: Αγ. Δέκα - Μητρόπολη - Πλάτανος - Πλώρα Μιαμού.

Οι κάτοικοι πιστεύουν, ότι συνοικίστηκε από τούς κατοίκους τών οικισμών Αγ. Ελευθερίου, Φωτεινών, Αποτανών, Χάρακα και Αγ. Μαρίνας, τών οποίων τα ερείπια, λένε, φαίνονται κοντά στη Μιαμού. Αλλά ανεπίσημοι με τέτοια ονόματα δεν αναφέρονται στα γνωστά κείμενα, εκτός τής Αγ. Μαρίνας και τού Χάρακα, που βρίσκεται όμως στην επαρχία Μονοφατσίου. Το τοπωνύμιο είναι άγνωστο ετύμου. Ίσως αραβικό ().

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Maremu (λανθασμένα) από τον Καστροφύλακα (K103) Miamù με 204 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.118) Miamù το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Miamu με 46 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 123). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Miamù (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Πλατάνου, κάτ. 251 Χριστιαν. Το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 424, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 460, το 1928 κάτ. 519 το 1940 κάτ. 501, το 1951 κάτ. 440, το 1961 κάτ.429 και το 1971 κάτ. 277.

Στην περιοχή τού χωριού είναι ένα σπήλαιο, που κατοικήθηκε κατοικία νεολιθικών ανθρώπων. Έγιναν ανασκαφές από τον Taramelli, (American Journ. Arch. 1897, σ.287-312). Είναι μικρή σπηλαιώδης κοιλότητα ύψους 4,5 μ. και μέγιστο ύψος 5 μ. Στο παλαιότερο στρώμα Γ (βλ. σχεδιάγραμμα) που ήταν κατοικία νεολιθική βρέθηκαν εστίες πυράς φ΄ οι παλαιότερες και φ οι νεώτερες. Το στρώμα Β είναι νεώτερο. Το Δ αποτελείται από χώμα και ασβεστικές επιφλοιώσεις. Το στρώμα Α ήταν το ταφικό. (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Το Ηράκλειον και ο νομός του, Ηράκλειο, 1971, σ.32).

ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΜΙΑΜΟΥΣ (κατὰ A.TARAMELLI)
= προσαρμογή: Ἐλ. Πλατάκη =

Μικρή Επισκοπή, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Παρτίρων, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 24, υψ. 440 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως από τα Πάρτιρα. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881, Επισκοπή, στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 48 Τούρκοι και 1 Χριστιαν. Το 1900 κάτ. 13, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Πάρτιρα, κάτ. 62, το 1928 στην κοινότητα Πάρτιρα, κάτ. 24, το 1940 κάτ. 21, το 1951, 1961 και 1971 δεν αναφέρεται.

Εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου, οικοδομήθηκε...*διά συνδρομίς και μόχθου κ.....ιερομονάχου τού Δέσου, εν έτει 6953* = 1444. (Gerola, Monumenti, IV, 573).

Μίλατος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 278, υψ. 50 μ. και ο

Μίλατος

Εικ. 265. Το χωριό Μίλατος επαρχίας Μεραμπέλου.

οικισμός «Παραλία Μιλάτου», 1,5 χλμ. βορείως τού χωριού, κάτ. 69, όλοι Μιλάτιοι. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 26 χλμ. και από τη Νεάπολη 11 χλμ.

Η αρχαιότερη μνεία τού σημερινού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Milato το 1368, οπότε ήταν φέουδο τού Francischus Dodo. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.21).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K97) Milato με 287 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Milato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Milato με 34 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.133), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Milato (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 35 χριστιαν. οικογένειες. Τούρκοι δεν κατοίκησαν στη Μίλατο. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βραχασίου με 431 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 475 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μήλατος, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 504, το 1928 κάτ. 506, το 1940 γράφεται σωστά Μίλατος, κάτ. 517, το 1951 κάτ. 466, το 1961 κάτ. 438 και το 1971 κάτ. 329 και η Παραλία Μιλάτου 16.

Το κύριο προϊόν είναι το λάδι και τα χαρούπια. Η παραλία τής Μιλάτου, που αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή 1971, είναι νέος παραθαλάσσιος οικισμός με ωραία κέντρα που εξελίσσεται γοργά.

Η Μίλατος διασώζει αλώβητο τον προελληνικό δωρικό τύπο τής αρχαίας πόλης, που ήταν στην περιοχή τού σημερινού χωριού.

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΗΣ ΜΙΛΑΤΟΥ. Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τού χωριού είναι το ιστορικό σπήλαιο τής Μιλάτου. Πρόχειρος δρόμος 2,5 χλμ. από το χωριό οδηγεί κοντά στο σπήλαιο, που βρίσκεται σε μιά χαράδρα, σε υψ. 155 μ. Έχει 8 εισόδους σε μήκος 40 μ. σε 3 διαφορετικά οριζόντια επίπεδα. Ο λιθοματικός του διάκοσμος δεν είναι σπουδαίος. Αλλά το δράμα που παίχτηκε εκεί το Φεβρουάριο τού 1823 τού προσδίδει εξαιρετική ιστορική σημασία.

Ύστερα από την καταστροφή τού οροπεδίου Λασιθίου από τον Αιγύπτιο Χασάν πασά τον Ιανουάριο τού 1823, περνούσε από φωτιά και σίδερο και την επαρχία Μεραμπέλου. Δυό χιλιάδες; γυναικόπαιδα, γιά να σωθούν κλείστηκαν στο σπήλαιο τής Μιλάτου, με την προστασία 150 οπλοφόρων.

Ο Σπήλιος είν' απόκεντρος, δεν θα τον βρούν οι Τούρκοι
αλλά και να τόν εύρουνε δεν θα τόνε πατήσουν,
γιατί θα μπούνε μέσ' σ' αυτόν εξήντα παληκάρια,
που με τήν μπάλα ημπορούν την τρίχα να μοιράσουν...
(Μιχ. Διαλυνά, Άπαντα, Α΄, 1927, σ.165)

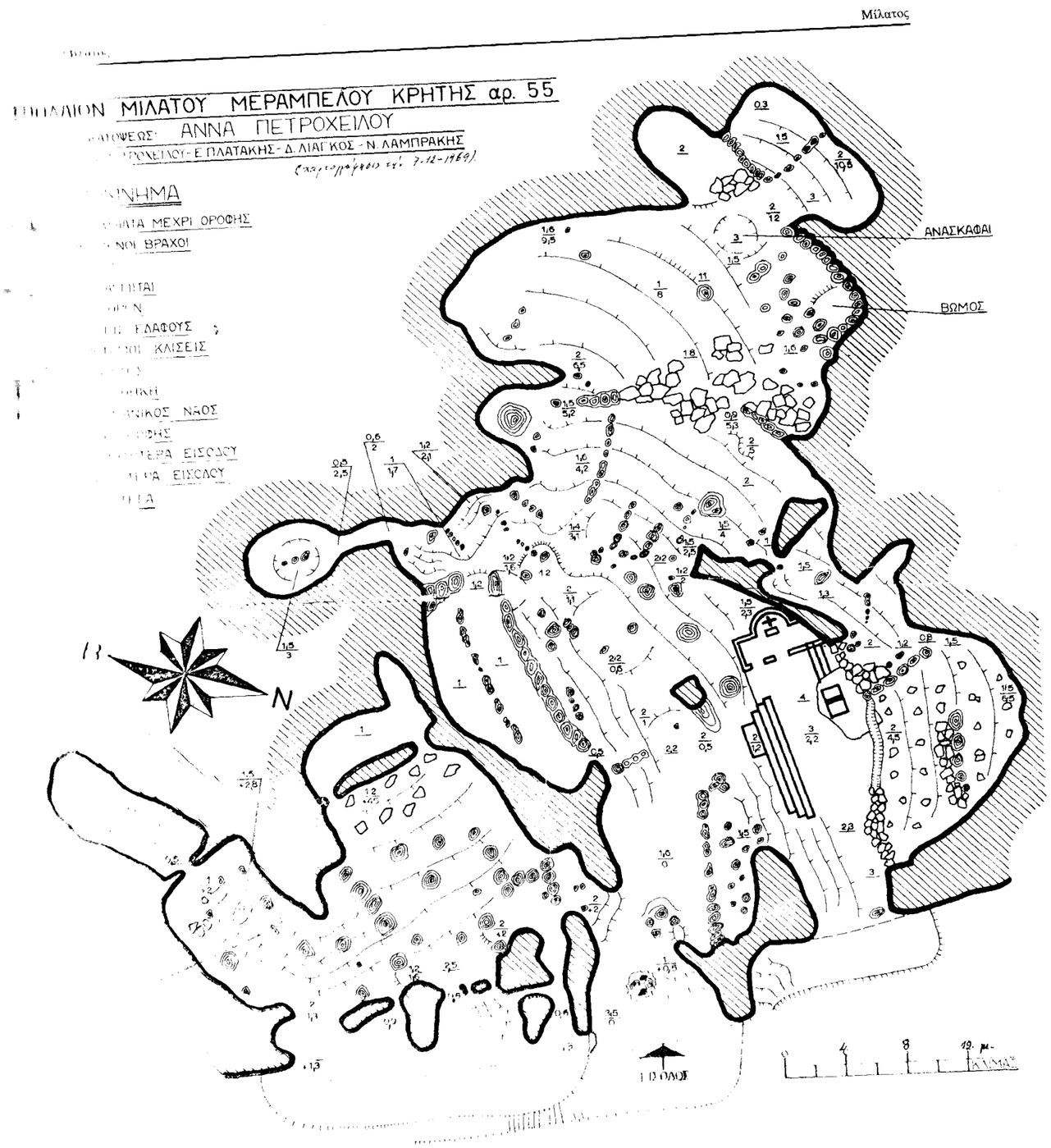
Όμως ένας Τούρκος από τη Βουλισμένη, από τούς εξωμότες Βενετσάνους Δραγανίγους, πρόδωσε το καταφύγιο τών Χριστιανών. Ο Χασάν πασάς έστειλε το Χουσεΐν βέη με 5000 στρατιώτες, να τούς πιάσει ζωντανούς.

Αλλά οι καπετάνοι τού Μεραμπέλου, που είχαν τις οικογένειές τους στο σπήλαιο, άρχισαν τον κλεφτοπόλεμο και έκαναν μεγάλη ζημιά στούς Τούρκους. Έτσι η πολιορκία τού σπηλαίου μάκραινε πολύ, και σκοτώθηκαν πολλοί Τούρκοι. Τα τρόφιμα και το νερό που ήταν στο βάθος τού σπηλαίου λιγόστευαν. Η πείνα και η δίψα άρχισε να βασανίζει τούς πολιορκουμένους. Άρχισαν να πεθαίνουν οι γέροι. Αλλά έγιναν και τοκετοί μέσα στο σπήλαιο.

Οι Τούρκοι φέραν κανόνια και κτυπούσαν στο στόμιο τού σπηλαίου από το απέναντι ύψωμα. Τούς καλούσαν να παραδοθούν, κάνοντας όρκους ότι δεν θα τούς πειράξουν. Αλλά ποιός πίστευε σε τούρκικους όρκους.

Οι επαναστάτες περίμεναν ενισχύσεις από τη Δυτική Κρήτη. Συγκεντρώθηκαν 2500 άνδρες. Αλλά ο Χασάν πασάς διέθεσε 16000 άνδρες, κανόνια, άφθονα πολεμεφόδια και τροφές.

Μ' ασκέρια μόνο τακτικά τριανταδυό χιλιάδες,
με χώρις τούς γενίτσαρους και τούς εντόπιους Τούρκους
Τραβά κανόνια εκατό κι άμετρους τσεπανέδες
(Διαλυνά, Άπαντα Α΄, σ.157).

Μίλατος

΄Ανισος αγώνας. Οι περισσότεροι οπλοφόροι τού σπηλαίου κατόρθωσαν κι έφυγαν γιά να ενωθούν με τούς άλλους επαναστάτες.

Η πολιορκία κράτησε 15 μέρες. Στην πείνα και τη δίψα προστέθηκε και η βρώμα τών νεκρών. Δεν μπορούσαν πιά να αντέξουν και αποφάσισαν να παραδοθούν. ΄Αρχισαν να βγαίνουν από το σπήλαιο οι οπλοφόροι που έμειναν. Πέταξαν τα όπλα των στα πόδια τών πολιορκητών.

Αλλά μόλις βγήκαν ο Χουσεΐν ξέχασε τούς όρκους του. Αυτοί που βγήκαν σφάζονται μπροστά στα μάτια τών γυναικοπαίδων, που άρχισαν να τρέχουν εδώ κι εκεί ωσάν τρελλά. Οι Τούρκοι τα μάζεψαν και άρχισαν να τα δένουν. Τα κορίτσια και τις νέες γυναίκες έδεναν μεταξύ των με τις πλεξούδες των. Τούς άλλους με σκοινιά και αλυσίδες, και τούς οδηγούσαν στούς **Αγόρους**, ένα μετόχι κοντά στο σπήλαιο. Χώρισαν 500 γέρους, τούς οδήγησαν στη θέση **Γραμπέλες** και τούς ποδοπάτησαν με τα άλογα οι Τούρκοι. Έπειτα έκοψαν τα κεφάλια των και έκανα πυραμίδα σ' ένα αλώνι. Τούς παπάδες άλλους σκότωσαν και άλλους έκαψαν ζωντανούς. Τα βρέφη τα έσφαξαν και τις μανάδες των πούλησαν σκλάβες. Αυτό ήταν το τέλος τού δράματος τής Μιλάτου.

Τα εγκλήματα που διέπραξε ο Χασάν πασάς σ' όλη την Κρήτη τα πλήρωσε πολύ σύντομα. Φεύγοντας από τη Μίλατο στρατοπέδευσε στο Καστέλι Πεδιάδας. Βγήκε γιά σεργιάνι. Μα το άλογό του αφηνίασε και έπεσε από το άλογο. Αλλά η πτώση του ήταν τέτοια ώστε έμεινε επί τόπου.

Μέσα στο σπήλαιο κτίστηκε τελευταία μικρή εκκλησία τιμωμένη στον Απόστολο Θωμά. Κάθε επέτειο τού δράματος ψάλλεται επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη τών θυμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Κ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα τού περί αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, σ.216 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.541 —**Σ. Ξανθουδίδη**, Έρευναι, σκαφαί, ευρήματα, Παράρτ. Αρχ. Δελτίου 1920-21 σ.154 — **΄ Αννας Πετρόχειλου**, Σπήλαιο Μιλάτου, Δελτίο Σπηλαιολογικής Εταιρίας τόμ. Χ, σ.34).

Μίλατος, η. Αρχαία Κρητική πόλη τής Ανατολικής Κρήτης, στην περιοχή τού σημερινού χωριού τής επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, που διατηρεί ακέραιο το αρχαίο όνομα. Αναφέρεται από τον ΄Ομηρο, γιατί και η Μίλατος έστειλε πολεμιστές με αρχηγό τόν Ιδομενέα στην εκστρατεία τής Τροίας.

Λύκτον Μίλητόν τε και αργυρόεντα Λύκαστον
(Ιλιάδα Β 647)

Είναι η μητρόπολη τής Μιλήτου τής Μικράς Ασίας, την οποία αποίκησε ο αδελφός τού Μίνωα Σαρπηδών, όπως αναφέρει ο Στράβων. (XIV, 634): *φησί δ' Εφορος* (ιστοριογράφος 405-330 π.Χ.) *το πρώτον κτίσμα είναι Κρητικόν, υπέρ τής θαλάττης, τετειχισμένον, όπου νυν η πάλαι Μίλητός εστι Σαρπηδόνος εκ Μιλήτου τής Κρητικής αγαγόντος οικήτορας και Θεμένου τούνομα τη πόλει τής εκεί πόλεως επώνυμον, κατεχόντων πρότερον Λελέγων τον τόπον.*

Αλλά ο Αντωνίνος Λιβεράλις (Μεταμορφώσεις XXX) αναφέρει άλλα, σχετικά με την ίδρυση τής Μιλήτου τής Μικράς Ασίας, τα ακόλουθα: Η κόρη τού Μίνωα Ακακαλλίς απόκτησε με τον Απόλλωνα ένα παιδί, το Μίλητο, που τον εγκατέλειψε στο δάσος. Λύκκοι, βουλή Απόλλωνος, το θήλασαν και βουκόλοι το παραλάβαν και το ανάθρεψαν. Το παιδί μεγάλωσε, έγινε ωραιότατος νέος και κίνησε το ενδιαφέρον τού παππού του Μίνωα. Ο Μίλητος γιά να γλυτώσει έφυγε με βάρκα, πήγε στην Καρία και έκτισε την πόλη στην οποία έδωσε το όνομά του Μίλητος. Παντρεύτηκε έπειτα την Ειδοθέη, θυγατέρα τού βασιλιά τών Καρών.

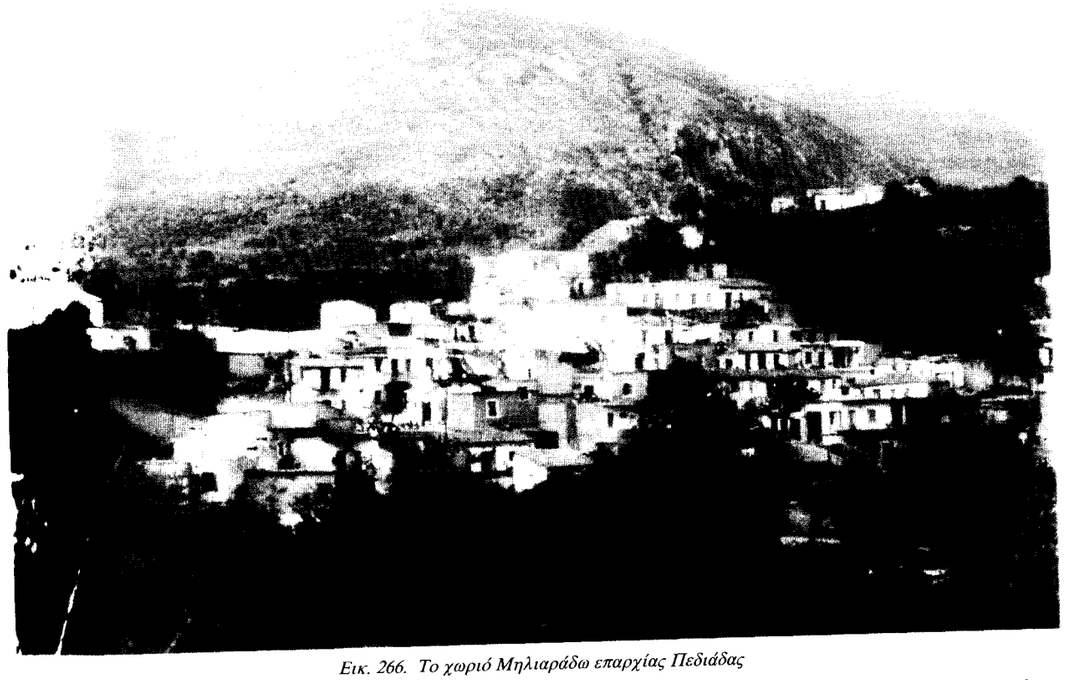
Απόλλωνος και Ακακαλλίδος τής Μίνω θυγατρός εγένετο παίς εν Κρήτη Μίλητος, τούτον η Ακακαλλίς δείσασα Μίνω εξέβαλεν εις την ύλην, και αυτόν επιφοιτώντες λύκοι βουλή Απόλλωνος εφύλαττον και ώρεγον παρά μέρος γάλα, έπειτα δε βουκόλοι περιτυχόντες ανείλοντο και έτρεφον εν τοίς οικείοις. επεί δε ο παίς ηύξετο και εγένετο καλός και δραστήριος και ο Μίνως κατά πόθον ενεχείρει βιάζεσθαι, τότε νυκτός ο Μίλητος εμβάς εις άκατον βουλή Σαρπειδόνος εις Καρίαν αποδιδράσκει και πόλιν ενταυθοί κτίσας Μίλητον έγημεν Ειδοθέην τήν Ευρύτου θυγατέρα τού βασιλέως τών Καρών.

Τη Μίλατο κατάστρεψαν από τα θεμέλια οι Λύκτιοι, πρώην σύμμαχοί των, (βλ. την επιγραφή τής τετράπλευρης στήλης τής Δρήρου — Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I σ.84) τον 3ο αιώνα π.Χ. και πήραν τα κτήματά των, όπως αναφέρει ο Στράβων (Γεωγραφικά, Χ, 479): *αι δε συγκαταλεχθείσαι πόλεις ουκέτ' εισί, Μίλητός τε και Λύκαστος, την δε χώραν την μεν ενείμαντο Λύττιοι την δε Κνώσιοι κατασκάψαντες την πόλιν.*

Η Μίλατος ήταν πατρίδα τού **Πανδάρεω**, ο οποίος, κατά τη Μυθολογία, έκλεψε από το ιερό τού Δία το χρυσό, αλλά έμψυχο σκύλο τού Δία — έργο τού Ηφαίστου — και τον παρέδωσε γιά φύλαξη στον Τάνταλο.

Ο Δίας σκότωσε τον Πανδάρεω και τη γυναίκα του και άφησε ορφανές τις τρεις θυγατέρες των. Την Αηδόνα, την Κλεοθήρα και τη Μερόπη, τις οποίες ανάθρεψε η Αφροδίτη. Η΄ Ηρα τούς έδωσε τη φρόνηση και το κάλλος, η΄Αρτεμις το ανάστημα και η Αθηνά τις εδίδαξε τα γυναικεία έργα. Αλλά όταν η Αφροδίτη πήγε στον΄Ολυμπο, να ζητήσει από το Δία ευτυχισμένο γάμο γιά τις προστατευόμενές της, οι΄Αρπυιες άρπαξαν τις παρθένες θυγατέρες τού Πανδάρεω και τις παρέδωκαν στις Ερινύες, γιά να τις έχουν σκλάβες, όπως διηγείται ο΄Ομηρος (Οδύσσεια, υ, 66 εξ.).

Η θέση τής αρχαίας Μιλάτου δεν έχει εντοπιστεί με βεβαιότητα! Έχουν ανασκαφεί μερικοί τάφοι στην

Εικ. 266. Το χωριό Μηλιαράδω επαρχίας Πεδιάδας

περιοχή τού σημερινού χωριού από τον Σ. Ξανθουδίδη το 1919 (βλ. Παράρτημα Αρχαιολ. Δελτίου, 1920-21, σ. 154) και τελευταία (1980) από τον έφορο αρχαιοτήτων Ανατολ. Κρήτης, Κωστή Δαβάρα, τής Υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου (1300-1220 π.Χ.) με κτερίσματα αγγεία, πήλινα και λίθινα. Σε ένα λίθινο υπάρχει γραμμική επιγραφή.

Μιλιαράδω, Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 348, υψ. 510 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 52,5 χλμ. 1,5 χλμ. νοτιοανατολικά τής Εμπάρου. Το τοπωνύμιο δεν αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές, ούτε στην τούρκικη τού 1671. Πρώτη φορά αναφέρεται **Μηλιαράδω** στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Παναγιάς, με 185 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Μιλλιαράδω, στον ίδιο δήμο, κάτ. 278. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, γράφεται Μηλιαράδων, κάτ. 332, το 1928 κάτ. 359, το 1940 Μιλλιαράδων, κάτ. 392, το 1951 κάτ. 374, το 1961 κάτ. 353 και το 1971 κάτ. 325.

Το τοπωνύμιο από το επώνυμο Μιλιαράς τών εποικιστών Μιλιαράδων. Η λέξη **μιλιαράς**, είναι βυζαντινή επαγγελματική. Ο επαγγελματίας που κατασκεύαζε τα **μιλιάρια** λεγόταν **μιλιαράς**. Τα μιλιάρια ήταν μεγάλα νομίσματα χάλκινα, γιά οικιακή χρήση, πλατειά κάτω και στενά επάνω, όμοια με το miliarium, δηλαδή την μαρμάρινη στήλη, που έγραφε τις χιλιομετρικές αποστάσεις τών ρωμαϊκών δρόμων, απ' όπου και η ετυμολογία του. (Βλ. Σ.Γ. Σπανάκη, Το Οικογενειακό επίθετο Μιλιαράς, «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.204 εξ.).

Νότια από την κοιλάδα τής Εμπάρου είναι το ύψωμα Κουμα, 1187 μ. Στη βόρεια πλευρά του, απέναντι από το χωριό Μιλιαράδω, κάτω από το **Δέτη**, δίπλα σε μιά σπηλιά, ασπρίζει από μακρυά η εκκλησία τής Παναγίας του Ευαγγελισμού. Γιά τη θαυματουργή εικόνα τού Ευαγγελισμού τής Θεοτόκου αναφέρει η επιτόπια παράδοση, ότι ήταν αρχικά στην εκκλησία τής **Κάτω Κεράς** στην΄Εμπαρο, που είναι γνωστή σήμερο με το όνομα «παλαιό σχολείο». (Σχετικά βλ. λήμμα΄Εμπαρος).

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας οι Τούρκοι τής Εμπάρου (το 1881 η΄Εμπαρος είχε 322 Τούρκους κάτ. και 95 Χριστιαν.) βεβήλωναν συχνά την εκκλησία. Η εικόνα τής Παναγίας δεν ανεχόταν τη βεβήλωση αυτή και κατέφυγε στο σπήλαιο τού Δέτη. Οι Χριστιανοί την επανέφεραν στη θέση της. Οι Τούρκοι πληροφορήθηκαν το γεγονός και έδεσαν την εικόνα σε μιά κολόνα τής εκκλησίας. Την επόμενη μέρα είδαν την εικόνα να πετά, όπως τα πουλιά, προς το Δέτη. Ο βράχος άνοιξε και έκρυψε την εικόνα.

Τελευταία κτίστηκε η εκκλησία δίπλα στη σπηλιά και εγκαινιάστηκε το 1979. (Από ένα φυλλάδιο τού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου. Σχετικά βλ. και το λήμμα Καρδιώτισσα).

Μιλιαρίσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2, υψ. 525 μ. σε μικρή απόσταση δυτικά από το χωριό Αγιά Σεμνή.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello τού 1261 Millarissi (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.136).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368 αναφέρεται Miliarissi. Ήταν φέουδο πεζικό (serventaria) τού Marco Gradonico και πωλείται σε πλειστηριασμό. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 28). Ο πρώην ιδιοκτήτης Μάρκος Γραδόνικος, ήταν αρχηγός τής αποστασίας τών Βενετών αποίκων, οι οποίοι κατέλυσαν τις αρχές τής αποικίας

και ανακήρυξαν τη Δημοκρατία τού Αγίου Τίτου, και εξελέγη ο ίδιος δούκας τής νέας δημοκρατίας το 1363. Η επανάσταση κατεστάλη τον ίδιο χρόνο, ο Μάρκος Γραδόνικος καταδικάστηκε σε θάνατο και απαγχονίστηκε μπροστά στο ναό τού Αγ. Μάρκο τού Χάντακα, μαζί με τούς συμβούλους του Μάρκο Φραδέλο και Γαβριήλ Λαβούδο, (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.96) και τα φέουδά του εκποιούνται σε πλειστηριασμοί το 1368, και μεταξύ αυτών και η σερβενταρία τού Μιλιαρίσι.

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1497, ότι: ο Νικόλαος Δοριανός, από το χωριό Μιλιαρίσι (Miliariss), τής επαρχίας Μπελβεντέρε, παίρνει άδεια από το λατίνο αρχιεπίσκοπο Κρήτης, να πάει εκτός τής Κρήτης, να χειροτονηθεί ιερέας, ο οποίος υπόσχεται να μνημονεύει τον Πάπα κ.λπ. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ. 336, 378).

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Maliarissi Apano και Maliarissi Cato, από τον Καστροφύλακα (K96) Migliarissi Apano και Migliarissi Cato με 91 κάτ. το Απάνω και 49 το Κάτω, το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Migliarissi Apano και Migliarissi Cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Malariş Apano και Malariş Kato με 15 και 19 χαράτσα αντιστοίχως. (Ν.Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι το Απάνω Μιλιαρίσι είναι ερειπωμένο. Και στην απογραφή τού 1834 υπήρχαν και οι δυό οικισμοί και αναφέρονται Epáno Myliárisi με 1 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες, και Káto Myliárisi με 0 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. (Pashley, Travels in Crete, II, 320). Το 1881 αναφέρεται ένας οικισμός **Μιλιαρίσι** στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 5 Χριστιαν. και 25 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Μυλιαρίσι, στον ίδιο δήμο, κάτ. 8. Το 1920 αναφέρεται στον πληθυντικό Μηλιαρίσια στον αγροτ. δήμο Ζίντα με 17 κάτ. Το 1928 πάλι στην κοινότητα Αρκαλοχωρίου, κάτ. 78, το 1940 γράφεται Μιλλιαρήσιον κάτ.32, το 1951 κάτ. 41, το 1961 κάτ. 37 και το 1971 κάτ. 13. Το τοπωνύμιο πρέπει να έχει σχέση με το βυζαντινό νόμισμα μιλιαρήσιον ή μιλιαρίσιον.

Μινός, ο. Μικρός, ορεινός, εποχιακός οικισμός τής κοινότητας Μύθων, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 820 μ., σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά τού οικισμού Παρσάς. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940, στην κοινότητα Μουρνιών **ο Μινός**, με 89 κάτ. Ήταν η εποχή τού πολέμου... Το 1951 αναφέρεται στην κοινότ. Μύθων, κάτ. 0, το 1961 κάτ. 0, το 1971 δεν αναφέρεται.

Μινώα, η. Παράλιος πόλη τής Δυτικής Κρήτης, στον κόλπο τής Σούδας, ακριβώς απέναντι στην νησίδα Σούδα, Ελληνικής - Αρχαϊκής εποχής. Στη θέση αυτή τη σημειώνει και η Margar. Guarducci στο χάρτη, που συνοδεύει τον ΙΙ τόμο τών Inscriptiones Creticae.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις, ΙΙΙ, 15), από τον Πλίνιο (4, 12, 20) και στούς Σταδιασμούς. Ο T.A.B.Spratt, (Travels and Researches in Crete vol. II, σ.129) που επισκέφτηκε τη θέση, αναφέρει: Η Μινώα ήταν στην κορυφή ενός λόφου, απέναντι από το νησί Σούδα.

Το 1949 ο επιμελητής αρχαιοτήτων καθηγ. Δ. Μαρουλάκης διεπίστωσε ότι στη θέση **Λίμνη**, παρά τον Μινωικόν οικισμόν, αρχαιοκάπηλοι εσύλησαν τάφο Ελληνικής εποχής, ίσως τού 4ου π.Χ. αιώνα, και νοτίως αυτού είχε συληθεί και άλλος νοτιότερα. (Βλ «Κρητική Εστία» τεύχ. 4, σ.15)

Μινώα, η. Άλλη πόλη τής ίδιας εποχής Ελληνικής - Αρχαϊκής, η **Μινώα Λυκτίων**. Τοποθετείται στη θέση τού σημερινού χωριού Παχεία Άμμος τής επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου. Στη θέση αυτή τη σημειώνει και η Margarita Guarducci, στο χάρτη τού ΙΙΙ τόμου τών Inscriptiones Creticae.

Την αναφέρει ο Στράβων (Χ, 475):...*πλατυτάτη δε κατά το μέσον* (η Κρήτη) *πάλιν δ' εντεύθεν εις στενώτερον τού προτέρου συμπίπτουσιν ισθμόν αι ηόνες* (ηιών-ηόν = ακτή) *περί εξήκοντα σταδίων, τον από Μινώας τής Λυττίων εις Ιεράπυτναν και το Λιβυκόν πέλαγος.*

Αναφέρεται και από τον Πλίνιο (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 15, 4): *Μινώα λιμήν, Καμάρα πόλις* (= Αγ. Νικόλαος).

Ο Νικ. Πλάτων (βλ. λήμμα Μινώα, Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός») πιστεύει ότι ήταν παρά την αρχαία πόλιν **Ιστρώνα** (βλ. λήμμα).

Μινωθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κολυμπάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 22, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 23 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. 22, Χριστιαν. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 28, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 35, το 1928 κάτ. 31, το 1940 κάτ. 39, το 1951 κάτ. 81, το 1961 κάτ.54, και το 1971 κάτ. 34. Το τοπωνύμιο από το γνωστό επώνυμο Μινωτής τών πρώτων οικιστών.

Μιξόρρουμα, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 18, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 26,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 26 χλμ. τού δρόμου προς Σπήλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγίου Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Mixoruma, από τον Καστροφύλακα (K176) Mixoruma με 64 κάτ. και (K184) Mixoruma με 16 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Mixoruma το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Miksurya με 8 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογρ. Πίν. «Κρητ. Χρον.» ΚΒ΄, 127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Mixoryma (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής, το 1881 αναφέρεται **Μιξόρουμα**, στο δήμο Λάμπης με 126

κάτ. Το 1900 γράφεται σωστά Μιξόρρουμα στο δήμο, κάτ. 146, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 207, το 1928 κάτ. 220. Το 1940 γράφεται **Μυξόρρουμα!** κάτ. 280. Στην απογραφή 1951 καταγράφονται δυό οικισμοί: Μιξόρρουμα με 173 κάτ. και **Άνω Μιξόρρουμα** με 148 κάτ. και υψ. 350 μ. Το 1961 Μιξόρρουμα κάτ. 128, και Άνω Μιξόρρουμα κάτ. 159, και το 1971 Μιξόρρουμα κάτ. 42 και Άνω Μιξόρρουμα κάτ. 216, και το 1981 Άνω Μιξόρρουμα κάτ. [illegible]

Από το 1940 κι έπειτα η Στατιστική Υπηρεσία γράφει το τοπωνύμιο **Μυξόρρουμα**, και δυστυχώς γράφεται έτσι και στη σχετική πινακίδα τού δρόμου. Εάν βέβαια οι προηγούμενες απογραφές θα απόφευγαν ένα λάθη, που μάς εκθέτουν στούς ξένους, που γράφουν καλύτερα την ορθογραφία τών τοπωνυμίων από ό,τι η Στατιστική Υπηρεσία τής Ελλάδας!.

Ρούμα στη Δυτική Κρήτη, πληθυντ. **ρούματα** λέγεται ο ρουμάς. Άρα Μιξόρρουμα = μίξις + ρούμα ▷ Μιξορρούμα. Συνεπώς το χωριό πήρε το όνομα από τη θέση που βρίσκεται, στη συμβολή δυό χειμάρρων και ...μύξα!

Μισίργια, τα. Οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου, στο 3 χλμ. τού δρόμου προς το Ηράκλειο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Μισήρη**, στο κτήμα Χρωμοναστηρίου με 65 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Μισίργια**, τα, στο δήμο Βρυσιναίων με 148 κάτ. Το 1920 γράφεται **Μυσίρια**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 110. Το 1928 αναφέρεται στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. 215, το 1940 κάτ. 294, το 1951 κάτ. 212. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ιδιαιτέρως. Το τοπωνύμιο είναι γεωφυσικό και ετυμολογείται από το αραβικό Misr = Αίγυπτος, Μισιρλής = Αιγύπτιος και χρονολογείται ασφαλώς από την εποχή τής Αραβοκρατίας. Στην Κρήτη λέγεται συνήθως μισίρι η κάθε γή, όπως είναι η αιγυπτιακή, που λιπαίνεται από το Νείλο. «Μισίρι είναι τα κουκιά σου φέτος», σημαίνει έχουν μεγάλη επιτυχία.

Η περιοχή που ήταν ο οικισμός είναι και σήμερο αφιερωμένη σε παραγωγή κηπευτικών.

Μισιργιού, το. Οικισμός τής κοινότητας (Παλαιού) Ρουμάτου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) [illegible] υψ. 660 μ. Απέχει 15 χλμ. από τη Σητεία. Διαδρομή: Πεύκος - Ρούσα Εκκλησά - Μισιργιού. Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Mesérios (Pashley, Travels in Crete, II, σ.323) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μισιργιού** στο δήμο Ιτάνου με 90 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Μισιργιού στο δήμο Ιτάνου, κάτ. 110, Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Παλαιού Μητάτου, κάτ. 99 Το 1928 είναι στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 96, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 92 και γράφεται η Μισιριού! τής Μισιριούς! Το 1951 κάτ. 101, το 1961 αναφέρεται με νέο όνομα, το **Κρυονέριον**! με 16 κάτ. και το 1971 με 45 κάτ. Γιά την ετυμολογία βλ. προηγούμενο λήμμα Μισίργια.

Μιτσιτσίρι, το. Χωριό τής επαρχίας Μπελβεντέρε ή Ρίζου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Miciciri, από τον Καστροφύλακα (K96) Miciciri με 64 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Miciciri το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Miçiçiri με 6 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mitsitséri (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μιτσιτσίρι** στο δήμο Σκινιά, κάτ. 24, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 64 μαζί με τον οικισμό Μαχαιρά. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Τα ερείπιά του σώζονται βορειοδυτικά τού χωριού Βακιώτες.

Η βενετσάνικη γραφή Miciciri αποδίδεται φωνητικά στην κρητική διάλεκτο Μικικίρι. Εάν η προφορά ήταν τότε Μιτσιτσίρι οι απογραφείς Βενετοί θα το έγραφαν Miziziri

Μιχαλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 24, υψ. 510 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται Μικελιανά στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου) με 18 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων Μιχαλιανά με 28 κάτ. ένας από τούς 20 οικισμούς (συνοικίες), από τούς οποίους αποτελείται όχι η κοινότητα αλλά το χωριό Παλαιά Ρούματα. Γι' αυτό δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές 1928, 1940 και 1951. Το 1961 αναφέρεται και πάλι στην ίδια κοινότητα με 42 κάτ. και το 1971 με 28.

Μόδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 213, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 15 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 13,7 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας (Piano della Canea) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Modhi, από τον Καστροφύλακα (K236) Modi da Mulle Sarachina με 200 κάτ. το 1583 και (K223) Modi da Milla (Νταμιλάκης) Νταμιλά ▷ Δαμιλάς (βλ. Νείλος Δαμιλάς, ιερομόναχος λόγιος (Βλ. Μιχ. Νικολιδάκη, Νείλος Δαμιλάς, 1981) με 46 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Modi Da Mulla (Νταμουλάκης - Δαμουλάκης).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Modi (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 18 χριστιαν. και 18 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μόδι** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 130 Χριστιαν. και 100 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 195, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 315, το 1928 κάτ. 286, το 1940 κάτ. 337, το 1951 κάτ. 330, το 1961 κάτ. 318 και το 1971 κάτ. 249.

Αρχαία Κρητικά νομίσματα φέρουν από το ένα μέρος τον Δία γενειοφόρο και από το άλλο κεφαλή ταύρου και τή λέξη ΜΩΔΑΙΩΝ. Με βάση και μόνο αυτό το νόμισμα (γιατί δεν αναφέρεται ούτε σε επιγραφές ούτε σε γνωστά κείμενα ο Σβορώνος υπόθεσε ότι ανήκουν σε αρχαία κρητική πόλη, που το όνομά

Εικ. 267. Η κωμόπολη Μοίρες (φωτ. Ρουσέτου).

της πρέπει να ήταν **Μώδα** ή **Μωδαία**. Η θέση της πρέπει να ήταν στο χωριό Μόδι, που σώζει το όνομα παραλλαγμένο.

Την άποψη τού Σβορώνου (βλ. Numismatique de la Crète ancienne, 243, 244) ενισχύει η ανασκαφική έρευνα, που έκαμε κοντά στο Μόδι το 1953 ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Νικ. Πλάτων, γιατί βρήκε 7 Πρωτογεωμετρικούς λαξευτούς τάφους, από τούς οποίους δυό είναι θαλαμοειδείς, αγγεία, όπλα σιδηρά, κρατήρες, σκύφοι, πυξίδες, πίθοι, αμφορείς κ.λπ. κτερίσματα, από τα οποία φαίνεται η μορφή τού Γεωμετρικού Πολιτισμού στη Δυτική Κρήτη.

Την άποψη τού Σβορώνου είχε, ως φαίνεται, υπόψει του ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ.17) και σχετίζει το Μόδι με τούς Μωδαίους και γράφει το όνομα τού χωριού **Μώδη**, ή. Και μάλιστα αναφέρει δυό οικισμούς **Επάνω Μώδη**, και **Κάτω Μώδη**, «ένθα έκειτο η παλαιά Μωδαία». Το πιθανότερο έτυμο τού τοπωνύμιου είναι το βυζαντινό μόδιος - μόδιν. **Ο μόδιος** ή **το μόδιν**, όπως αναφέρεται από τούς Βυζαντινούς, ήταν δοχείο - μέτρο σιτηρών, όπως το **μουζούρι** τής Βενετοκρατίας. Χρησιμοποιούνταν — όπως και το μουζούρι — και ως μέτρον έκτασης γης — περίπου 800 τ.μ. — που γιά τη σπορά της, χρειαζόταν σπόρος ενός μοδίου. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Ε΄, σ. 251).

Το χωριό τού Μαλεβιζίου **Πενταμόδι**, πιστοποιεί την προέλευση τού τοπωνύμιου από το βυζαντινό μόδι. Το Πενταμόδι θα ήταν ένα χωράφι έκτασης 5 μοδίων και το Μόδι ενός μόνο.

Μοθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γλώσσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 101, υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σπηλιά - Δρακώνα - Μοθιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 Μοθιανά στο δήμο Δρομόνερου, με 85 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Μουθιανά στην κοινότητα Σκαφιώτου κάτ. 107, το 1928 γράφεται Μοθιανά στην κοινότητα Γλώσσας, κάτ. 121, το 1940 κάτ. 143, το 1951 κάτ. 174, το 1961 κάτ. 164 και το 1971 κάτ. 116.

Μοίρες, οι. Κωμόπολη, Δήμος επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 3.501, υψ. 90 μ. Βρίσκεται στο 53 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό.

Δεν αναφέρεται στις Βενετσάνικες απογραφές. Πιστεύω, ότι εγκατάστησε εκεί η Βενετία, με απόφαση τού Συμβουλίου τών 40 (Sapientes Consilii XL) το 1543 τούς «πιστότατους», όπως τούς αποκαλεί, πρόσφυγες από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία, ύστερα από την άλωση τής Πελοποννήσου από τούς Τούρκους, στο μέρος εκείνο τής Μεσαράς, που ήταν ελεύθερο

και ανήκε στην Αυθεντία. (*il luogo del la Messarea, ove quella parte che hora è libera della Signoria nostra.* (Βλ. Σ.Γ.Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου, 1957, σ.22). **Μοίρασε** σ' αυτούς το μέρος εκείνο σε **μοίρες** (μερίδια), όπου εγκαταστάθηκαν οι Ναυπλιώτες και Μονεμβασιώτες πρόσφυγες, και ο οικισμός αυτός πήρε το όνομα **Μοίρες**, όπως έλεγαν τα φέουδα. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.65 και Κ. Μαρίζιου Η Συνθήκη Ενετών Καλλέργη, «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, 270, **μοιράδιον**. Και σε συμβόλαιο τού Αρχείου τού 1636 αναφέρεται τοπωνύμιο **Μεγάλη Μοίρα**, «Χριστιαν. Κρήτη», Α΄, 188). Αλλά και στην επαρχία Λασιθίου υπάρχει τοπωνύμιο **Μοίρες**, που υπάρχει από την ίδια εποχή και με την ίδια απόφαση τού Συμβουλίου τών 40, εγκατάστησαν και στο Λασίθι πρόσφυγες Ναυπλιώτες και Μονεμβασιώτες.

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το χωριό Metres με 31 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124). Ο Σταυρινίδης το μεταφέρει στα ελληνικά **Μοίρες** αλλά αμφιβάλλω άν το Μέτρες μπορεί να είναι Μοίρες. Μάλλον είναι εσφαλμένη γραφή άγνωστου οικισμού, όπως υπονοήθως.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Myres (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 6 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται Μοίραις στο δήμο Αμπελούζου με 83 Χριστιαν. και 62 Τούρκ. κατ. Το 1900 γράφεται Μοίρες, στον ίδιο δήμο, κάτ. 240. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 295, το 1928 κάτ. 553, το 1940 κάτ. 1093, το 1951 είναι έδρα ομώνυμου δήμου κάτ. 1674, το 1961 κάτ. 1795 και το 1971 κάτ. 2948. Τα τελευταία 50 χρόνια κατοικήθηκε από κατοίκους τών γύρω χωριών και είναι σήμερο μεγάλο αστικό κέντρο τής Μεσαράς με μεγάλη ανάπτυξη.

Στο έγγραφο τού 1373 τού Δουκικού Αρχείου τού Santschi αναφέρεται το casale Mirexe και η El. Santschi (Deputes des arrêts civils σ.170) προσθέτει σε παρένθεση (Moires). Εάν υπήρχε από το 1373 το χωριό έπρεπε να αναφέρεται στις επόμενες απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα.

Στο τούρκικο έγγραφο τού 1685 αναφέρεται το «φηρμανιόν» μετόχι Μουρίνου Θεοτοκόπουλου, που ήταν κοντά στις Μοίρες. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.220).

Μοναστηράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 157, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 37,5 χλμ. Διαδρομή: Ρέθυμνο - Πρινές - Αποστόλοι - Ασώματος - Μοναστηράκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Monastirachi, από τον Καστροφύλακα (K172) Monastirachi με 208 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Monastirachia το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Monasteráki (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει 276 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι έδρα του δήμου Πανακραίων, κάτ. 337, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 292, το 1928 κάτ. 306, το 1940 κάτ. 299, το 1951 κάτ. 282, το 1961 κάτ. 235 και το 1971 κάτ. 170.

Ήταν φέουδο τών Μιχαήλ και Βασιλείου Βαρούχα, μαζί με τα χωριά Αγ. Άννα, Σμιλέ, και Γέννα Αμαρίου (βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.47 και: Οι άρχοντες Βαρούχαι φεουδάρχαι σ. 12 ανατύπου).

Στο Μοναστηράκι ο Ρούσος Βουρδουμπάς σκότωσε το 1822 τον συμπολεμιστή του Αντώνιο Μελιδόνη, ύστερα από ανδραγάθημα τού τελευταίου στο Βαθειακό. (Βλ. Καλλίν. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.87).

Μοναστηράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Παχειάς Άμμου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 18, υψ. 180 μ. Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας από τον Καστροφύλακα (K138) Monastiri με 221 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Monastiri το 1630, και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Manastiraki με 8 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.134). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Monasteráki (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 10 οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καβούσι, με 30 χριστιαν. και 3 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 85 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Βασιλικής, κάτ. 71, το 1928 στην κοινότητα Παχειάς Άμμου, κάτ. 81, το 1940 κάτ. 74, το 1951 κάτ. 73, το 1961 κάτ. 53 και το 1971 κάτ. 26.

Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 26 χλμ. Διακλάδωση αριστερά 23,2 χλμ. τού δρόμου προς Ιεράπετρα.

Μοναστηράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Ίνι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 76, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 42,3 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Μοναστηράκι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Monastirachi, από τον Καστροφύλακα (K96) Monastirachi με 89 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Monastirachia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Manastiraki με 12 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 στην επαρχία Ριζόκαστρου Monasteráki (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Σκινιά, με 47 Τούρκ. κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 12, το 1920 στον αγροτ. δήμο Ίνι, κάτ. 46, το 1928 κάτ. 33 στην κοινότητα Σκινιά, το 1940 και πάλι στην κοινότητα Ίνι, κάτ. 50, το 1951 κάτ. 71, το 1961 κάτ. 95 και το 1971 κάτ. 74.

Μονή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 286, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16,9 χλμ., διακλάδωση αριστερά στο

15,7 χλμ. (μετά την Τύλισο) τού δρόμου προς Ανώγεια Μυλοποτάμου).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1366 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Moni, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.110). Στην επαρχία Μαλεβιζίου αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (Κ102) Mogni με 50 κάτ., από το Βασιλικάτα, (Μνημεία, Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Mogni το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Moni με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.126). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Moné (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 30 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Τυλίσου, κάτ. 197 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 287, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου, κάτ. 226, το 1928 στην κοινότητα Τυλίσου, κάτ. 330, το 1940 κάτ. 328, το 1951 έχει και πάλι δική του κοινότητα, κάτ. 361, το 1961 κάτ. 336 και το 1971 κάτ. 254.

Κύριο προϊόν τού χωριού η σουλτανίνα.

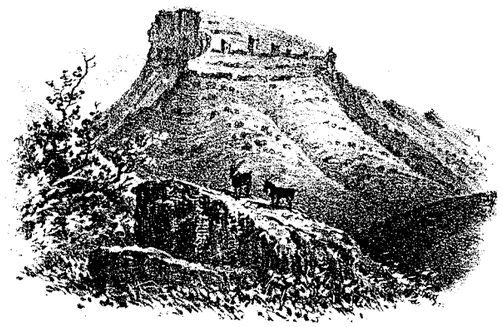
Μονή, η. Οικισμός τής κοινότητας Σούγιας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 160 μ., στις όχθες τού Αγιερνιώτικου ποταμού. Απέχει από τα Χανιά 61,5 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Καμπανός - Μονή).

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Moni et Christo gieraco, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Moni, Christogieraco et Rodovani με 280 κάτ. το 1583 και (Κ224) Moni Cristogieraco με 15 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Mogni το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Moné (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 4 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καμπανού, κάτ. 104 Χριστιαν., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 145, το 1920 στον αγροτ. δήμο Σούγιας, κάτ. 146, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 166, το 1940 στην κοινότ. Σούγιας, κάτ. 126, το 1951 κάτ. 96, το 1961 κάτ. 92 και το 1971 κάτ. 72.

Στην περιοχή τού χωριού ανδραγάθησε με τούς τρείς μεγαλύτερους αδελφούς του — οι οποίοι κατακρεουργήθηκαν — ο Κωνστ. Κριάρης και αναδείχτηκε καπετάνιος τού Κουστογέρακου, αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.38). Το χωριό καταστράφηκε από τούς Γερμανούς το 1943, για την εθνική δράση τών κατοίκων του.

Ιστορημένος ναός τού Αγ. Νικολάου με τοιχογραφίες καπνισμένες, τού γνωστού ζωγράφου Ιωάν. Παγωμένου. Στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται κτήτορας ο μοναχός Γρηγόριος Γαδανολέος. Έτος ,ςωκγ΄ (= 6823 = 1315) (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.470 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης σ.45).

Μονοδαύλι, το. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας (Piano della Canea) τού ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Monodhavli et Lutrachi,

Εικ. 268. Το φρούριο Bonriparo (Σκιαγράφημα T.A.B. Spratt)

από τον Καστροφύλακα (Κ236) Lutrachi Monodavli με 84 κάτ. το 1583 και (Κ223) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Monodafagli το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση του άγνωστη.

Μονοπάρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Απάνω Βαρσαμονέρου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 38, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 15,5 χλμ., 1,5 χλμ. νοτίως από το Απάνω Βαρσαμόνερο.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Monopari, από τον Καστροφύλακα (Κ172) Monopari με 198 κάτ. το 1583, και (Κ183) με 92 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Monopari το 1630.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ατσιπόπουλου με 73 Τούρκ. κάτ. το 1900 αναφέρεται Επάνω Βαρσαμόνερο και Μονοπάρι στον ίδιο δήμο, κάτ. 93, το 1920 στον αγροτ. δήμο Άνω Βαρσαμόνερου με 40 κάτ., το 1928 κάτ. 50, το 1940 έγινε Μονοπάριον! κάτ. 48, το 1951 δεν αναφέρεται — έπαθε έκλειψη! — το 1961 κάτ. 44, και το 1971 κάτ. 33.

Το όνομα από το παρακείμενο βενετσάνικο φρούριο Bonriparo ή Belriparo (προμαχώνας), που ίδρυσε ή επισκεύασε ο Γενοβέζος αρχιπειρατής Enrico Pescatore το 1206. Οι εντόπιοι το έλεγαν Μονοπάρι, όνομα που διατήρησε ο οικισμός. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.265).

Ο καστελάνος τού φρουρίου αυτού Pietro Filicanévo το 1217 έκλεψε άλογα και άλλα ζώα τού κρητάρχοντα Ιωάννη Σκορδίλη και άλλων. Ο Σκορδίλης διαμαρτυρήθηκε στο δούκα, ο οποίος διέταξε τον καστελάνο να επιστρέψει τα κλοπιμαία. Δεν τα επέστρεψε όμως και ο Σκορδίλης πήρε περισσότερα από τούς Βενετούς τού φρουρίου. Αυτό ήταν αφορμή τής επανάστασης τών δύο Συβρίτων, που κράτησε από το 1217-1236. (Βλ. G. Gerola, Castelli e Fortezze nell'isola di Candia, Rivista Militare 1904 σ.26 ανατύπου και Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.32).

Ο Εμ. Λαμπρινάκης, (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.80) αναφέρει, ότι το φρούριο Μονοπάρι ήταν ο Πύργος των Μελισσινών, που κτίστηκε επί τής αρχαίας Ιωνίας το 1185, σε υψηλή και απόκρημνη θέση (800 πόδια), με μακρύ βυζαντινό τείχος και 3 υψηλούς πύργους, με μαρμάρινη πύλη. Από το Βορρά, την Ανατολή και το Νότο δεν υπήρχε τείχος, γιατί ήταν κρημνός. Από αυτά αντλεί τις πληροφορίες του δεν αναφέρει.

Το φρούριο επισκέφτηκε τα μέσα τού 19ου αιώνα ο Spratt, ο οποίος αναφέρει ότι παρατήρησε τουλάχιστο δύο διαφορετικές τείχη, δυό διαφορετικών εποχών, το ένα ρωμαιοκρητικής εποχής. (Βλ. T.A.B.Spratt, Travels and Researches in Crete, II, σ.115, όπου και σκαρίφημα του φρουρίου). Ο J. Pendlebury (Arcaeology, σ.360) επισκέφτηκε το φρούριο το 1935 και παρατήρησε κεραμικά Ελληνιστικής περιόδου και βενετσάνικα ερείπια.

Μονοπλάτανος, ο. Χωριό τής επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Monoplatano, από τον Καστροφύλακα (Κ240) Monoplatano με 292 κάτ. το 1583 και (Κ224) με 27 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Monoplatano το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεοτερη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Μονοπλάτανος, ο. Χωριό τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Monoplatano μετόχιο, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Monoplatano στην επαρχία Αγ. Βασιλείου με 79 κάτ. το 1583. Στην ίδια επαρχία το αναφέρει και ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Monoplatano το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Μονοφατσίου επαρχία. Μιά από τις επτά επαρχίες του νομού Ηρακλείου. Βρίσκεται στη νότια πλευρά του νομού και συνορεύει από την ανατολή με τις επαρχίες Βιάννου και Πεδιάδας, από το βορρά με τις επαρχίες Πεδιάδας, Τεμένους και Μαλεβιζίου και δυτικά από την επαρχία Καινούργιου. Από το νότο βρέχεται από το Λιβυκό πέλαγος. Κατά την απογραφή του 1981 είχε 38 κοινότητες, 108 χωριά και 28,865 κατ.

Η επαρχία, κατά τη Βενετοκρατία είχε μικρότερη έκταση από τη σημερινή. Μέχρι το 1867 η διοικητική διαίρεση τής Κρήτης ήταν η ίδια τής Βενετοκρατίας. Τότε με το λεγόμενο Οργανικό Νόμο, άλλαξε η διοικητική διαίρεση και καταργήθηκε η επαρχία **Ρίζου** ή **Ρεθυμνοκάστρου**, η Belvedere τών Βενετών. Το ανατολικό τμήμα της αποτέλεσε τη σημερινή επαρχία Βιάννου και το δυτικό προσαρτήθηκε στην επαρχία Μονοφατσίου. Τα χωριά Χουμέρι, Αρκαλοχώρι, Πάρτυρα, Καρούτη, Καλύβια, Φιλίππου, Φαβριανά και τα απωτερικότερα απ' αυτά ανήκαν στην επαρχία Ρίζου, ενώ τα Ρουσοχώρια, Νιπηδητός, Παναγιά, Έμπαρος, Λαμπές, Μιλιαράδω, Κατωφύγι και Ξενιάκο, που ήταν κατοικημένα στην επαρχία Πεδιάδας.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ από το 1577-1981

Ο αρχαιότερος κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας τού 1577 τού Fr. Barozzi (f° 23v - 24v,) τού κώδικα 384 τής σειράς Fonds italien τών χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι

VILLE SOTTO'IL CASTEL BONIFACIO (= Οικισμοί τής καστελανίας Μονοφατσίου

1. Acamato
2. Acre apano
3. Acre cato
4. Adrius
5. Aghendria metochio
6. Agia Ghrussopigi
7. Agia Varvara
8. Amigdhalo
9. Anavalussa
10. Aposselemi
11. Apessocari
12. Archadhi
13. Argati apano
14. Argati cato
15. Armanogia
16. Assimu
17. Axedi
18. Azupadhes de Querini
19. Azupadhes de Venieri
20. Cacoghorio
21. Calivia
22. Caltiero
23. Caminachia metochio
24. Carechi (Carachi)
25. Cavallus
26. Cavussi
27. Chiefalla
28. Chienurio ghorio
29. Chieratea
30. Colena
31. Coprana
32. Coprasti
33. Croto
34. Culuridha
35. Cumassa
36. Curtes
37. Cuzzunari
38. Dhamania
39. Dhionissi
40. Dhorachi
41. Dhulli
42. Etea
43. Euolathi metochio
44. Faraneto metochio
45. Faragiana
46. Fazzidoghori
47. Flaschiotissa
48. Furnofarango
49. Casales
50. Gena metochio
51. Ghandra
52. Grados
53. Gurnia
54. Isterni
55. Ini apano
56. Larani et Lutres apano
57. Larani et Lugridhi Cato
58. Ligortino
59. Livadhia
60. Lucchia
61. Madhe
62. Mulia chato
63. Megalivrissi metochio
64. Melissa
65. Messochiefallo
66. Messo Ghorio
67. Muliadoghori
68. Panaia
69. Paranifus apano
70. Pendamodhi
71. Petrochiefallo
72. Pirgo
73. Platanea
74. Pretoria apano
75. Pretoria cato
76. Prinea cato
77. Pulla
78. Risica
79. Rotassi
80. Santa Lucia
81. Santo Mama
82. San Nicolò
83. S. Gio: Gharaca libero
84. S. Gio(vanni) Gharaca conditionato
85. Sta Soffia metochio
86. S. Liberale
87. S. Toma
88. S. Chirlo
89. Sto Blasio
90. Scalani
91. Sclaviana
92. Sfacchia metochio
93. Stavro Meno
94. Stolus
95. Stravora
96. Stuvoza
97. Tavies
98. Tefeli

Μονοφατσίου επαρχία

Αλλά ο ακριβέστερος κατάλογος τών οικισμών, ο οποίος αναφέρει και τον αριθμό τών κατοίκων εκάστου, είναι τού 1583, που έγινε από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή τών γενικών προβλεπτών και συνδίκων Γκρίτι και Γκαρτσόνι. Αναφέρεται στον κώδικα τής 6ης σειράς τών ιταλικών χειρογράφων, τής εθνικής βιβλιοθήκης τού Αγίου Μάρκου τής Βενετίας αριθ. 156/6005, σελίδες K98, K99 και K100

CASTEL BONIFACIO

casali	da fatti	putti	vechi	donne	in tutto
1. Arcadi	18	33	1	39	91
2. Assimu	87	84	—	141	312
3. Aposselemi	8	8	—	18	34
4. Arimanogia	18	15	1	32	76
5. Andrius	16	11	—	13	40
6. Appoini	71	57	5	105	238
7. Acracato	33	44	8	69	154
8. Azzupades de Acra	16	13	—	19	48
9. Axendi	127	95	18	192	432
10. Amigdalo	14	7	1	15	37
11. Acrapano	33	46	9	72	160
12. Azzupades del Quirini	20	22	1	22	65
13. Acamato	22	43	5	49	119
14. Anavalussa	16	12	—	19	47
15. Aghendria Mettochio	7	6	—	12	25
16. Argatia Catto	20	17	3	31	71
17. Argatia apano	24	23	5	47	99
18. Boniffacio proprio	26	10	2	18	56
19. S(anta) Barbara	63	64	12	115	254
20. Coprana	5	4	—	10	19
21. Carachi	14	15	1	35	65
22. Caco Ghorio	25	20	1	57	103
23. Candrà	18	20	1	31	70
24. Cutù	16	21	3	27	67
25. Cavussi	11	13	2	19	45
26. Cheffala	8	10	—	23	41
27. Chienurio Ghorio	7	10	—	16	33
28. Collena	16	23	—	48	87
29. Corridachia Mettochio	2	2	—	1	5
30. Cavallu	19	26	—	26	71
31. Coprasti	4	4	1	5	14
32. Cumassa	31	30	1	44	106
33. Callogerico	41	42	3	67	153
34. Chieratea	10	9	3	24	46
35. Cuzzunara	6	1	—	8	15
36. Calutadena	5	11	1	8	25
37. Caminades	4	3	—	9	16
38. Culurida	22	18	1	41	82
39. S(an) Chirlo	8	14	—	17	39
40. S(an) Crose	10	7	—	21	38
41. Crotto	51	37	—	29	117
42. Dhorachi	68	48	2	74	192
43. Dhamagna	11	9	—	31	51
44. Dugli	32	11	—	20	63
45. Dionissi	43	62	6	76	187

46. S(anta) Erini metochio	5	2	—	6	13
47. Ettea	11	10	2	23	46
48. Farangiana	31	35	7	52	125
49. Furnofarango	10	5	—	7	22
50. Farangi	8	11	1	13	33
51. Furlan Mettochio	3	1	—	5	9
52. Gangales	72	64	3	114	253
53. Grados	4	12	—	18	34
54. Sternes	19	25	2	33	79
55. Igna	15	15	—	22	52
56. Isterni	13	11	1	18	43
57. Logridhi	32	20	—	44	96
58. Livadia	27	26	—	43	96
59. Laragni apano	10	16	2	30	58
60. Laragni catto	21	27	—	39	87
61. S(anta) Lucia	15	15	2	21	53
62. Ligortino	61	53	7	72	193
63. Lures	35	33	2	39	109
64. Lucchia	15	17	1	24	57
65. Lutra Mettochio	5	3	2	7	17
66. S(an) Lefteri	45	34	—	29	108
67. S(anta) Marina	8	5	1	11	25
68. Madè	16	18	3	36	73
69. Mellidhocori	7	9	—	7	23
70. Meglissa	14	11	8	36	69
71. Megali Vrissi	20	20	3	38	81
72. Messochieffala	13	12	—	12	37
73. Mugliacato	25	25	4	53	107
74. Messocoriò	47	38	7	70	163
75. Murnea	26	30	5	41	102
76. S(an) Nicola	20	17	3	29	69
77. Prettoria	42	23	1	69	135
78. Pirgo	49	51	1	68	169
79. Pettrochieffalla	12	15	—	18	45
80. Paragnifus apano	7	2	2	17	28
81. Paragnifus catto	8	12	2	15	37
82. Platagni de novo	8	11	—	13	32
83. Plachiotissa	27	18	3	46	94
84. Pendamodhi	23	30	2	43	98
85. Panagià	27	24	1	40	92
86. Petrea	24	23	1	47	95
87. Prinea appano	15	13	2	29	59
88. Platanea	15	14	4	34	67
89. Prinea catto	12	10	1	25	48
90. Rottassi	42	47	3	69	161
91. Partheni	7	4	—	10	21
92. Risica	7	4	—	14	25
93. Stravorà	44	35	2	46	127
94. Socarà	33	25	4	22	84
95. Savidhoghori	3	4	1	13	21
96. Stavromeno Metochio	8	4	—	14	26
97. Scalagni	5	7	1	7	20
98. Stolus	13	8	1	14	36

99. Tefeli	29	37	1	60	127
100. S(an) Toma	135	131	12	243	521
101. Tavies (Στάβγιες)	71	60	3	72	206
102. Vorà	7	8	4	14	35
103. Vagli	21	23	1	40	85
104. Vorù Mettochio	6	—	1	9	16
105. Vageonea	40	22	5	44	111
106. Veluli	32	23	3	42	100
107. Xeriona	10	10	—	19	39
108. S(an) Zuane Gharaca libero	44	41	8	91	184
109. S(an) Zuane Gharaca conditionato	26	13	—	20	59
110. Zambres	8	4	2	8	22

Summano le Anime delli sopra 111 casali (λάθος η αρίθμησή του) sotto la giurisditione del castel Bonifacio:

Huomini da facion da 14 fino ad anni 60	2644
Putti maschi da 14 anni in Zò sopra 111	2524
Vecchi d' anni 60 in sù	258
Donne tra picole et grande	4143
in tutto	9569

(= Άθροισμα τών ψυχών τών παραπάνω 111 χωριών τής περιφέρειας τού φρουρίου Μονοφατσίου):

Άνδρες γιά εργασία από 14 μέχρι 60 ετών	2644
Αρσενικά παιδιά 14 ετών και κάτω	2524
Γέροι από 60 ετών και πάνω	258
Γυναίκες μικρές και μεγάλες	4143
Σύνολο	9569

Σημείωση: Γιά τό κάθε χωριό βλ. σχετικό λήμμα.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ
από το 1583 μέχρι το 1981

1583		1834			1881		
οικισμοί	κάτ.	οικισμοί	οικογένειες χριστ.	οικογένειες τούρκ.	οικισμοί	κάτοικοι Χριστ.	κάτοικοι Τούρκ.
110	9569	77	238	585	112	5960	8222

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
105	9164	126	17238	115	18951	106	24576

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
104	27092	108	29858	107	18415	108	28865

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Στην τούρκικη απογραφή τού 1671, γιά τον καθορισμό τού κεφαλικού φόρου (χαράτσι) αναφέρονται 86 χωριά και 1692 υπόχρεοι να πληρώνουν κεφαλικό φόρο.

Το Μονοφάτσι είναι το ανατολικό τμήμα τής Μεσαράς που περικλείεται από το νότο από τα Αστερούσια Όρη και από το βορρά από μικρούς χωματόλοφους, και διαρρέεται από τον ποταμό Αναποδάρη, επειδή η κατεύθυνσή του είναι αντίθετη από την κατεύθυνση τού Γέρω ποταμού. Αναφέρεται και με το όνομα Καταρράκτης. Είναι από τα ευφορότερα μέρη τής Κρήτης και γι' αυτό προσέλκυσε πάντοτε τη βουλιμία όλων τών κατακτητών. Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας κατοικούνταν κυρίως από Τούρκους. Πολλοί οικισμοί της είχαν κατοίκους μόνο Τούρκους. Γι' αυτό εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αυτή οι περισσότεροι από τούς Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Εκκλησιαστικώς υπαγόταν από πολύ παλιά στην επισκοπή Αρκαδίας, η οποία αναφέρεται από το 649 στην πολιτική Γεωγραφία τού Ιεροκλέους, στο Τακτικό τού Λέοντος Γ΄ το 731 μέχρι τελευταία, που μετονομάστηκε Γορτύνης.

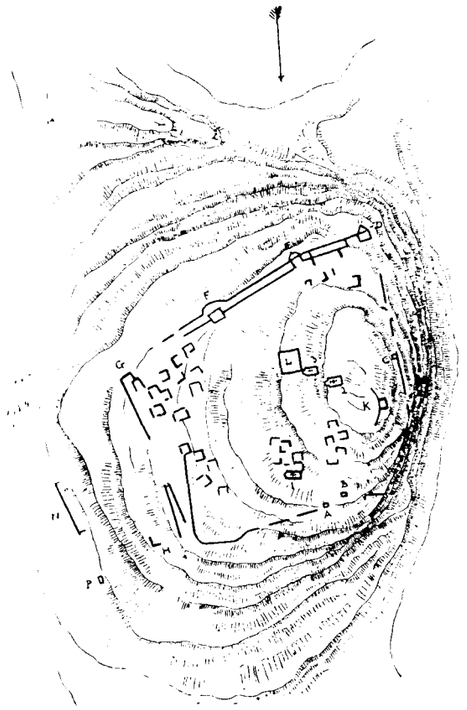
Το όνομα τής επαρχίας, που αναφέρεται από τις αρχές τού 13ου αιώνα, οφείλεται, όπως και πολλών άλλων επαρχιών, στο φρούριο τής περιοχής, όπου ήταν η έδρα τού στρατιωτικοπολιτικού διοικητή, τού castellano.

Το φρούριο κτίστηκε από το Γενοβέζο αρχιπειρατή Enrico Pescatore, αναφέρεται και κόμης τής Μάλτας, την πρώτη δεκαετία τού 13ου αιώνα (1206), οπότε αποβιβάστηκε στην Κρήτη και έκτισε και άλλα 13 ή 14 φρούρια.

Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει σχετικά: *Όθεν πειρατaί τινες Γενουίζαι, περιψήματα ανδρών και αμβλώματα, ου κατά τούτο μέν τινος, υπερφέροντες, αλλ' απανταχή πονήρως πράττοντες και δυσδαιμόνως, στρογγύλων πέντε νηών ευπορήσαντες και σκάφη τρίκροτα κατηρτηκότες προς τοις είκοσι τέσσαρα, ες την Κρήτην διαπλωίζονται. Και πλασσάμενοι τούς εμπόρους, είτα επιθεμένοι ως πολέμιοι, τής νήσου ξυμπάσης κατίσχυσαν ευμαρέστατα.* (Βλ G. Gerola, La Dominazione genovese in Creta, "Atti dell' Academia di Scienze, Lettere ed Arti, serie III, vol. VIII, 1902, σ.9)

Ο Πεσκατόρε τού έδωσε το όνομα Bonifacio από το Castel Bonifacio τής Κορσικής, που έκτισε το 820 ο Bonifacio Pisano και το κατακτήσαν οι Γενοβέζοι το 1195.

Το φρούριο βρίσκεται στο ύψωμα **Επάνω Καστέλι**, όπως λέγεται σήμερο, ερειπωμένο, δυτικά από το σημερινό χωριό **Τσιφούτ Καστέλι**, που διατηρεί το όνομα τού φρουρίου. Οι Βενετοί το διατήρησαν και

ολοκλήρωσαν, και αναφέρεται από το 1212 και εξής με το ίδιο όνομα, και με το ίδιο όνομα ονόμασαν και την επαρχία. Οι διοργανωτές τής προσωρινής Ελληνικής Πολιτείας, κατά την επανάσταση τού 1821 έκριναν νέα διοικητική διαίρεση τής νήσου και το ονόμασαν **Μονοπρόσωπο**, μεταφράζοντας «επί το ελληνικότερον» το bonifacio, που νόμισαν πώς ήταν το ίδιο με το Μονοπρόσωπον, σύνθετο από την ελληνική λέξη **μόνο** και **φάτσα** - faccia = πρόσωπο! (Βλ. Κ. Κυριακοβουλίδη, Απομνημονεύματα τό περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, σ.121).

Κατά τις επαναστάσεις εξυπηρέτησε το σκοπό του. Την επανάσταση τού 1230 οι επαναστάτες προσπάθησαν να το καταλάβουν. Αλλά ο φρούραρχος Καλλέργος Αβονάλε το υπερασπίστηκε γενναία και δεν το κατόρθωσαν. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Η Βενετοκρατία στην Κρήτη, σ.39). Το 1631 που το επισκέφτηκε ο R. Monani, αναφέρει στην έκθεσή του, ότι είχε ερειπωθεί, σωζόταν μονο λείψανα τών τειχών του, ο καστελάνος δεν μπορούσε να μένει εκεί, ότι υπήρχαν τρείς εκκλησίες και τρείς δεξαμενές δίχως νερό και οι 5-6 κάτοικοι, που μέναν εκεί, έπαιρναν νερό από τη βρύση, πού ήταν στούς πρόποδες τού υψώματος. Αργότερα οι κάτοικοι έφυγαν, κάτω από το φρούριο ένα νέο οικισμό, το σημερινό χωριό, που το έλεγαν οι Τούρκοι Τσιφούτ Καστέλι, επειδή κατοικούσαν εκεί πολλοί Εβραίοι. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.201).

Μονόχωρο, το. Οικισμός τής κοινότητας Γαλιάς, επαρχίας Καινούργιου νομού Ηρακλείου, κάτ. (1981) 27, υψ. 190 μ. Βρίσκεται λίγο βορειότερα από τις Μοίρες.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται το 1394 Monoghoro (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.336) σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου (Nuovo) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Monoghoro de Galea προς διάκριση από το Monoghoro della Marina (βλ. λήμμα Γιαλομονόχωρο), από τον Καστροφύλακα (K103) Monoghoro de Gaglià με 86 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Monoghoro de Galea το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Monoghoro Galya με 23 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, 324). Το 1834 Μονόκhoro (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 3 χριστιαν. οικογέν. Δεν είμαι βέβαιος άν πρόκειται γιά το Μονόχωρο τής Γαλιάς ή γιά το Γυαλομονόχωρο, γιατί δεν αναφέρει άλλο. (Βλ. λήμμα).

Το 1881 αναφέρεται **Μονόχωρο** στο δήμο Αμπελούζου με 14 Χριστιαν. και 17 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Γόρτυνος 28 κάτ. Το 1920 είναι στην κοινότητα Γαλιάς, κάτ. 28, το 1928 κάτ 58, το 1940 κάτ. 51, το 1951 κάτ. 66, το 1961 κάτ. 82 και το 1971 κάτ. 77.

Εκκλησία τής Παναγίας με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες τού 1345. Κτήτορας ο Γεώργιος Μουσούρης, εικονιζόμενος έφιππος με ακολουθία, μέσα σε κήπο από ρογδιές. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. II, p. 339, e tavola 17 No 1 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ.89).

Μοντοσίνι, το. Χωριό τού νομού Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα: Ο Nic. Alixa, κάτοικος τού casale Mondossini, εθεραπεύθη από τραύματα, που τού προξένησε ο Nichitas Schlavo κάτοικος τού casale Machera. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.335). Το Μοντοσίνι συνεπώς πρέπει να ήταν μάλλον στην επαρχία Μονοφατσίου και μάλιστα κοντά στο σημερινό χωριό Μαχαιρά. Όμως δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Πιθανόν να είναι λανθασμένη γραφή άλλου ονόματος.

Μοριά, η. Οικισμός τής κοινότητας Απάνω Άκρια, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 118, υψ.390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 55,3 χλμ. Διακλάδωση από το χωριό Ασήμι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Μωριάς** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 46 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται Μωρεά στον ίδιο δήμο, κάτ. 4, το 1920 αναφέρεται Μωριάς στον αγροτ. δήμο Στόλων, κάτ. 59, το 1928 στην κοινότητα Άνω Άκρια, κάτ. 73, το 1940 αναφέρεται **η Μοριά**, κάτ. 88, το 1951 κάτ. 97, το 1961 κάτ. 114 και το 1971 κάτ. 190.

Ποιό είναι το σωστό τοπωνύμιο; Ο Μωριάς ή η Μοριά, τοπωνύμιο όχι κρητικό, αφού στην Κρήτη η μοριά λέγεται Μουρνιά, Μουρνέ, Μουρνιές.

Μορόνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 295, υψ. 410 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 46 χλμ. (Γεωργική Σχολή) τού δρόμου προς Φαιστό. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1382 τού ταβουλάριου Κων. Καλομμάτη: *Εγώ ο Ιωάν. Λίμπου κατοικούμενος μετά τών μερών μου ες το Μορόνι καθομολογώ*...(Βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, Ελληνικά, νοταριακά έγγραφα, «Θησαυρίσματα» τόμ 3, σ.88.

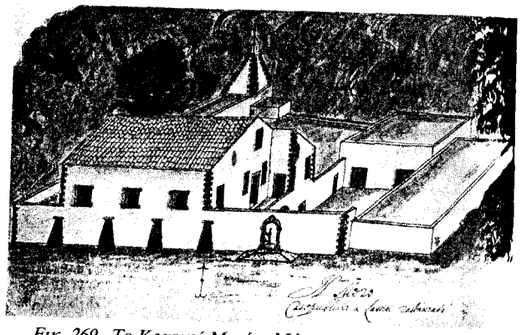
Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Moroni Cato, Moroni Apano, από τον Καστροφύλακα (K103) Moroni Cato κάτ. 120 και Moroni Apano κάτ. 49 το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Moroni Apano, Moroni Cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Moroni με 30 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 124). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Moróni (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 30 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Μωρόνι** στο δήμο Αμπελούζου με 247 Τούρκ. κάτ. το Το 1900 γράφεται Μορώνι, είναι στο δήμο Γόρτυνος, κάτ.4, το 1920 αναφέρεται Μωρόνι στον αγροτ. δήμο Αμπελούζου, κάτ. 126, το 1928 κάτ. 160, το 1940 έγινε **Μορόνιον**, έχει δική του κοινότητα, κάτ. 233, το 1951 κάτ. 263, το 1961 κάτ. 287 και το 1971 κάτ. 288.

Το όνομα τού οικισμού οφείλεται στο βυζαντινό επώνυμο τού πρώτου οικιστή **Μορόνη**, (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε. Βυζαντ. Σπουδών, Γ΄, σ.41, και Χάνδαξ - Ηράκλειον σ.28). Το επώνυμο Μορόνης αναφέρεται σε επιγραφή τής εκκλησίας τών Αγίων Σαράντα στο χωριό Νεροκούρου Κυδωνίας. *† Οικοδομήθη ο θείος/ούτος και ιερός ναός/τον αγίων Τεσσαρακοντα/Μαρτύρον/διεξόξου και κόπου/Ιω...τού.....Μορόνι/ενμηνίΣ.....βρίω η΄/ λ(αφ...δ΄)*(15...4). (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.104 και Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ.IV, σ.422).

Το επώνυμο είναι και ιταλικό. Αναφέρεται ο Gaet. Moroni (1802-1883) compilatore del Dizionario di erudizione storica ecclesiastica di S. Pietro, 103 τόμοι (Βλ. Il Dizionario Melzi, σ.738), και σε έγγραφο τού 1834 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Claretus de Morono (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc σ.197).

Μόρος, Κρατικό μετόχι στην επαρχία Λασιθίου, στούς νότιους πρόποδες τής **Κεφάλας**, απέναντι από το σημερινό χωριό Αγ. Γεώργιος. Εκεί ήταν οι δημόσιες αποθήκες, γιά τη συγκέντρωση τών σιτηρών, που έδιδαν στις κυβερνητικές αρχές οι ενοικιαστές ως ενοίκιο τών δημοσίων κτημάτων. (Βλ. Σ.Γ.Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, σ.89, 92, 138).

Μοσχοπουλιανά, τα. Μετόχι στην επαρχία Πεδιάδας, «το επονομαζόμενον Άγιος Δημήτριος, εις το χωρίον Σκυλλούν (Σκιλλούς βλ. λήμμα). σιμά εις την

Εικ. 269. Το Κρατικό Μετόχι Μόρος επαρχίας Λασιθίου.

Αγ. Φωτεινήν, ήγουν την χαλασμένην εκκλησίαν». Το μετόχι αυτό το δωρίζει το 1703 στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας ο Κρητικός (από το χωριό Σκιλλούς) πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος ο Παλλαδάς. (Βλ. αφιερωτήριο, Ε.Εταιρίας Κρητ. Σπουδών, Β΄, σ.88).

Μοτζιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 16, υψ. 360 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή 1920 Μοτζανά στην κοινότητα Πλεμενιανών με 43 κάτ., το 1928 κάτ. 38, το 1940 κάτ. 31, το 1951 κάτ. 48, το 1961 κάτ. 38 και το 1971 δεν αναφέρεται.

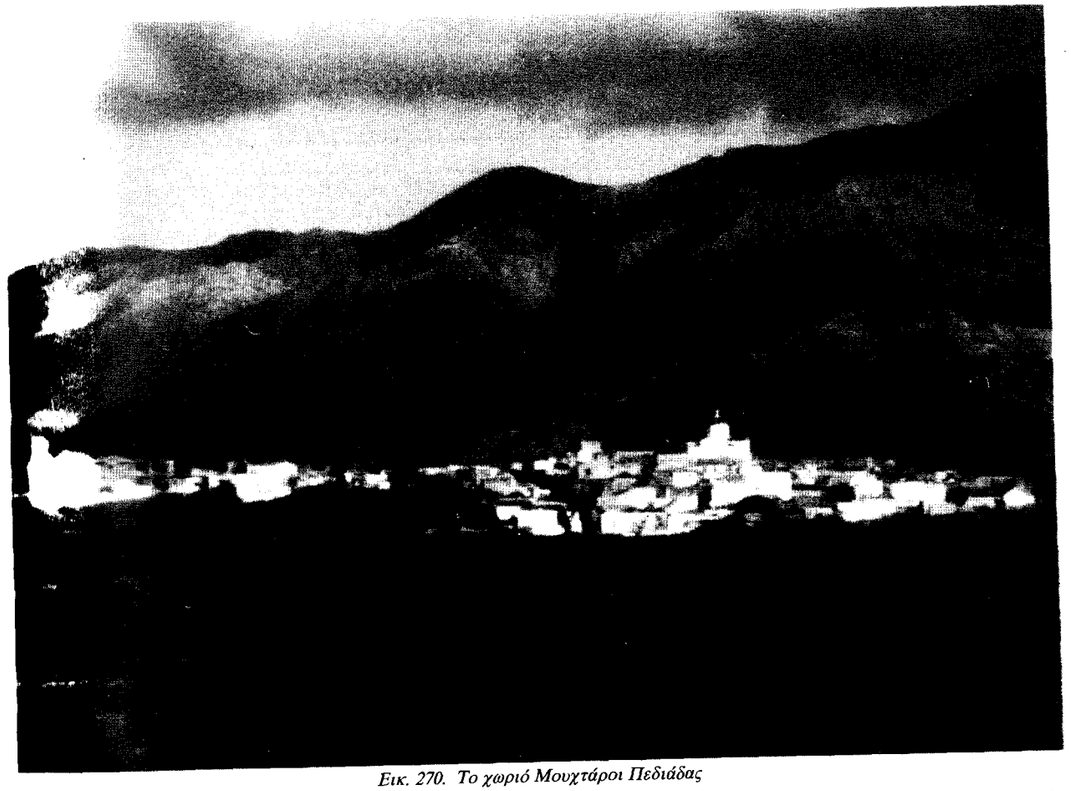
Μουζουράς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 132, υψ. 150 μ. Απέχει από τα Χανιά 16,3 χλμ. Διαδρομή: Χαλέπα - Αρώνι -Μουζουράς. Βρίσκεται στην περιοχή τού αεροδρομίου Χανίων. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ακρωτηρίου, με 187 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 235, το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 208, το 1928 κάτ. 219, το 1940 κάτ. 247, το 1951 κάτ. 531, το 1961 κάτ. 246 και το 1971 κάτ. 179.

Δεν αναφέρεται σε καμμιά από τις γνωστές βενετσάνικες απογραφές. Όμως ο Αντών. Τριβάν το αναφέρει στο Χρονικό του Mussura (Antonio Trivan, Varie Cose di Candia, 1182 - 1669) αντίγραφο τής Bibliothèque Nationale de Paris, σ.110).

Μουκτάροι ή Μουχτάροι, οι.(Ευαγγελισμός). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 401, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 35 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 34,5 χλμ. τής αρτηρίας προς Καστέλι Πεδιάδας. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως στη γεωργία. Προϊόντα σταφίδα, κρασί, λάδι, δημητριακά.

Αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1281 Muctari και Muctuaro, αγοραπωλησίας σίτου. (Βλ. M. Chiaudano - A. Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, notaio L. Marcello, Venezia, 1960, pp.150, 190).

Το 1380 αναφέρεται στα Αρχεία τού δούκα τής Κρήτης Murtari (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. Venise 1976, p.224).

Εικ. 270. Το χωριό Μουχτάροι Πεδιάδας

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Muctarus, από τον Καστροφύλακα (K95) Muctarus με 274 κάτ. το 1583. Muctarus το αναφέρει και ο Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Muhtarus με 122 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις κ.λπ. τόμ. Β΄, σ. 116). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Muctárus (R. Pashley, Travels in Crete, II, p.319) με 30 χριστιανικές και 3 τούρκικες οικογένειες.

Ο Στ. Ξανθουδίδης υποθέτει ότι είναι αραβικό (Χάνδαξ - Ηράκλειον σ.18). Ο Στυλ. Αλεξίου σημειώνει (σ. 109) τού ίδιου βιβλίου) ότι υπεστηρίχθη η άποψη ότι προέρχεται εκ τής βυζαντινής λέξη **μουρτάριοι** = στασιασταί και ταραχοποιοί.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μουχτάροι** στο δήμο Καστελίου με 306 Χριστιαν. και 58 Τούρκ. κάτοικους. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο και αναφέρεται **Μουκτάρων** με 396 κάτ. Το 1928 αναφέρεται Μουκτάροι, με τη σημείωση: κοινώς Μουχτάροι, έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 427 κάτ.

Το 1951 αναφέρεται Μουχτάροι με 487 κάτ. Στην απογραφή τού 1961 έχει 471 κάτ. μεταβαφτισμένο σε.....Ευαγγελισμό, από την εκκλησία τού χωριού, όνομα με το οποίο εξακολουθεί να αναφέρεται στις επόμενες απογραφές, διακόπτοντας το νήμα τής ιστορίας τού χωριού. Στην επόμενη απογραφή τού 1971 έχει 392 κάτ.

Η ονομασία Murtari, που αναφέρεται το 1380, εάν είναι ορθογραφημένη, πρέπει να σχετιστεί με το μαρτυρημένο (βλ. «Κρητικά Χρονικά» Ε΄, σ.323 εξ.) βυζαντινό επώνυμο **Μουρτάρος**, πληθυντ. Μουρτάροι, οπότε πρέπει να είναι κτίσμα τής βυζαντινής οικογένειας τών Μουρτάρων. Μουρτάροι ήταν οι άρχοντες, που παραχώρησαν το χώρο, όπου έκτισαν οι Τσαγκαρόλοι τη μονή τής Αγ. Τριάδος στο Ακρωτήρι Χανίων, η οποία αναφέρεται και **μονή τών Μουρτάρων**, σε πατριαρχικό γράμμα, τού Οικουμενικού πατριάρχη Παρθενίου το 1659. (Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Πατριαρχικόν γράμμα περί τής Αγίας Μονής, μετοχίου τής Αγίας Λαύρας εν Κυδωνία. «Κρητ. Χρονικά», τόμ. Ε΄, σ.323 εξ. και τού ίδιου, Επετ. Ετ. Βυζαντ. Σπουδών, Θ΄, 293 και Monumenti II, 208, υποσ. 2 — Νεοελ. Αρχείο Τωμαδάκη, Παράρτημα Β΄ σ. LXXV — Κρητ. Χρον. Ε΄ 326, 327, υποσ. — ΣΤ΄ σ.142, 144, 145.

Η γνώμη μου είναι, ότι πραγματικά το αρχικό όνομα τού χωριού ήταν Μουρτάροι και στη γενική Μουρτάρω(ν), (όπως Τζερμιάδω(ν), Μιλιαράδω(ν) κ.λπ.) και παραφθάρηκε σε Μουχτάρους από το τουρκικό μουκτάρ (muhtar), που σημαίνει εκλεκτός, πρόεδρος κοινότητας επί τουρκοκρατίας. Την ονομασία Μουκτάροι δεν την έδωσαν οι Τούρκοι, αφού αναφέρεται αιώνες πριν να καταλάβουν την Κρήτη οι Τούρκοι.

Εάν η γραφή Muctari, Muctarus είναι ορθογραφημένη, τότε πρέπει να είναι κτίσμα τών Αράβων Σαρακηνών τον 9ο ή 10ο αιώνα. Αλλά η ονομασία στον πληθυντικό δεν δικαιολογείται.

Μουλαμεριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Νέου Χωριού, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31 υψ. το 1961 160 μ. και το 1971 270 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 17 χλμ. (μετά το Μάλεμε) στο δρόμο προς Κίσαμο: Βλαχερωνίτισσα - Συρίλι - Νεριανά - Νέο Χωριό - Μουλαμεριανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Νέου Χωρίου, με 44 κάτ. το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 κάτ. 70, το 1951 κάτ. 80, το 1961 κάτ. 86 και το 1971 κάτ. 58.

Μούλετε, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 177, υψ. 160 μ.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi, (f°29r) Mulete, από τον Καστροφύλακα (K238) Mulette με 88 κάτ. το 1583, και (K224) με 12 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 3 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Mulete το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Múleti (Pashley, Travels in Crete, II, 308), με 30 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών, **Μούλετε**, Σφενδυλιανά κ.λπ. με 279 κάτ., το 1900 στο δήμο Δρομόνερου κάτ. 359, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 214, το 1928 κάτ. 266, το 1940 κάτ. 517, το 1951 κάτ. 190, το 1961 κάτ. 247. Μετονομάστηκε **Χρυσαυγή**!. Στην απογραφή τού 1971 αναφέρεται με 204 κάτ.

Μούλια Απάνω, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 577, υψ. 640 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 33 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 31,6 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται casale Mulia σε έγγραφο τού 1248, οπότε ανήκε στην αρχιεπισκοπή Κρήτης από τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, 1963, σ.15). Τα κτήματα τής αρχιεπισκοπής καλλιεργούσαν 2 ζευγάρια (βόδια) και αποδίδαν ετησίως 36 υπέρπυρα (...in quo laborabant paria bovum 2...valet amnuatim yperpera 36. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ. 189, 190). Αναφέρεται και σε συμβόλαιο τού 1411:...*Εγώ Μανουήλ Μελισουργός κατοικούμενος εις το χωρίον Μούλια*...(Βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα, «Θησαυρίσματα», τόμ.3, σ.95).

Αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1379, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Mulia (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.211).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από το Fr. Barozzi, (f°23v) Mulia Apano, από τον Καστροφύλακα (K103) Mulia pano με 119 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Muglia Apano το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Apano Mulya με 60 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.122).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Múlia (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 5 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Ζαρού, κάτ. 78 Χριστιαν. και 97 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 148, το 1920 αναφέρεται Μούλια, αποτελεί ομώνυμο αγροτ. δήμο, κάτ. 239, το 1928 κάτ. 295, το 1940 αναφέρεται Άνω Μούλια κάτ. 419, το 1951 κάτ. 456, το 1961 κάτ. 510 και το 1971 κάτ. 507.

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης (Γλωσσικαί Εκλογαί, Β΄, Λεξικογραφικόν Αρχείον, 5, 1918 σ.92-116 και Χ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου 1980, σ.291) ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το ρήμα μύλλω ▷ μουλλώνω (= κύπτω, κλίνω *κι **εμούλλωσε** την κεφαλή και το κορμί απορρίχτει* (Ερωτόκριτος, Α 1353) επειδή ο οικισμός βρίσκεται στην κατωφέρεια τού βουνού, και συνεπώς το τοπωνύμιο πρέπει να γράφεται με δυό λ. Την άποψη τού Ξανθουδίδη ακολουθεί και ο Μιχ. Καταπότης, (βλ. «Μύσων», τόμ Α σ.200) γιά την ετυμολογία τών οικισμών Μουλιανά.

Ο Στυλ. Αλεξίου γράφει **εμούλωσε** το σχετικό στίχο Α1313 τού Ερωτόκριτου. (Βλ. Ερωτόκριτος, κριτική έκδοση 1980, στιχ. Α1313).

Μούλια Κάτω, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Βαρβάρας, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 62, υψ. 450 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιανατολικά τού χωριού Απάνω Μούλια.

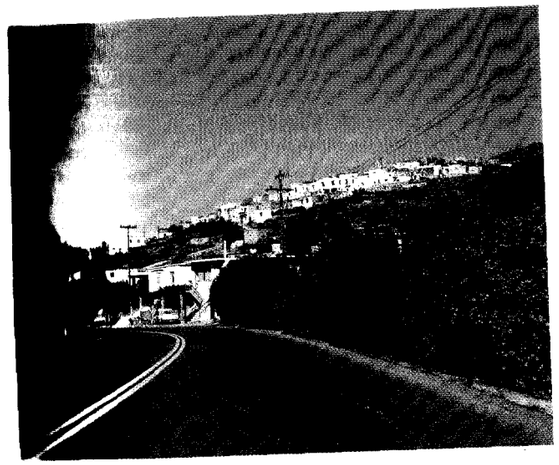
Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Mulia Cato, από τον Καστροφύλακα (K99) Muglia Cato με 107 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Muglia Cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kato Mulya με 24 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.122). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κάτω Μούλια** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 94 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 10, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βορρού, κάτ. 109, το 1928 είναι στην κοινότητα Αγ. Βαρβάρας, κάτ. 33, το 1940 κάτ. 29, το 1951 κάτ. 62, το 1961 κάτ. 88 και το 1971 κάτ. 55. Γιά την ετυμολογία του βλ. λήμμα Μούλια Απάνω.

Ο Barozzi αναφέρει (f°23v) Mulia Cato και στην επαρχία Καινούργιου. Φαίνεται να τον παρέσυρε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1379, όπου αναφέρεται, ότι οι εργάτες (εννοείται αγγαρείες) τών χωριών Mulia ή Apanomulia, που υπάγονται στην επαρχία Μονοφατσίου (Castro Bonifacio) που απέχει 8 μίλια, αποφασίζεται να κάμουν τις αγγαρείες των στο Καινούργιο φρούριο (Castro Nuovo), που είναι πλησιέστερο.

Μουλιανά Μέσα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 331, υψ. 400 μ. Βρίσκεται στο 51 χλμ. τού δρόμου **Αγ. Νικόλαος - Σητεία**.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1370 σε δικόγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Ο΄ Αγγελος Borgognono διεκδικεί ως δουλοπάροικο (vilano) το Θεόδωρο Dondi, από το χωριό Μουλιανά, (Muliana), επειδή είναι γυιός τού δουλοπάροικού του Μιχαήλ Theofilacto από το χωριό Turtulli, επαρχίας Σητείας, (Turma Sithie) (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.43).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Mesamuliana, από τον Καστροφύλακα (K138) Muglianà messa ditto Vardocori με 291 κάτ. και (K138) Muglianà messa με 458 κάτ. το 1583. Πρόκειται γιά δυό χωριστές συνοικίες, τις οποίες

Εικ. 271. Το χωριό Μέσα Μουλιανά Σητείας (φωτ. Ρουσέτου).

Εικ. 272. Το χωριό Έξω Μουλιανά Σητείας (φωτ. Ρουσέτου)

ενώνει το ρεύμα **Καφελοβρύσι**. Άρα ο συνολικός πληθυσμός τού χωριού ήταν 458+291=749. Ήταν το μεγαλύτερο χωριό τής επαρχίας.

Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. σ.114) Muglianá Messa το 1630, στην τούρκ. απογραφή 1671 Mesa Mulyana με 20 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mesa Mulianà (Pashley, Travels in Crete II, 323) με 50 Χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τουρλωτής, κάτ. Χριστιαν. 472 και Τούρκ. 14. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 450, το 1920 έχει δική του κοινότητα, κάτ. 459, και το 1928 κάτ. 456, το 1940 κάτ. 512, το 1951 κάτ. 517, το 1961 κάτ. 483 και το 1971 κάτ.384.

Κοντά στο χωριό, στη θέση **Σελάδες**, την κατάφυτη αμπελία, που παράγουν το περίφημο **μουλιανίτικο κρασί** ο Στέφ. Ξανθουδίδης ανέσκαψε το 1903 δυό πρωτογεωμετρικούς τάφους, τής τελευταίας μυκηναϊκής και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Στον ένα παρατηρήθηκαν και τα δυό συστήματα ταφής, τής καύσης και τού ενταφιασμού τού νεκρού. Τη Μυκηναϊκή περίοδο έθαβαν τούς νεκρούς ενώ στην Τριτογεωμετρική τους έκαιαν. Βρέθηκαν πήλινα και χαλκά αγγεία, χαλκινη πόρπη, ξίφη, χρυσή προσωπίδα, μυκηναϊκοί και γανόστομοι κρατήρες με υποτυπώδη παράσταση ανθρώπου, που θηρεύει δυό αιγάγρους. Βρέθηκε επίσης πήλινη λάρνακα λουτηρόμορφη, στην οποία ο νεκρός είχε ταφεί με μαζεμένα σκέλη. Λείψανα τού οικισμού παρουσιάζονται στην ίδια περιοχή. Σε ένα αγγείο εικονίζεται, γιά πρώτη φορά στην Κρήτη, έφιππος πολεμιστής.

Στην παλιά εκκλησία τής Αγ. Τριάδος φαίνονται υπολείμματα τοιχογραφιών στο κεντρικό κλίτος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Σ. Ξανθουδίδη**, Οι Τάφοι τών Μουλιανών, Αρχ. Εφημερίς, 1904, σ.22 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc, vol. IV, σ.584, Μύσων, Α΄, σ.62).

Μουλιανά Έξω, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 508, υψ. 380 μ. Βρίσκεται στο 53,8 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικόλαος -Σητεία.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Muliana San Zorzi, από τον Καστροφύλακα (K139) S. Zorzi Mulianà με 261 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) S. Zorzi Mulianà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Ayo Yorki Mulyana με 7 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.131), ο Σταυρινίδης νομίζει, ότι το Αγ. Γεώργιος Μουλιανά οφείλεται «εις την επωνυμίαν τού Αγ. Γεωργίου Μουγλινού». (ναός στο Χάντακα).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Κάτο ή Péra Mulianà (Pashley, Travels in Crete, II, 323), με 60 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Έξω Μουλιανά**, με 570 Χριστιαν. και 108 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Τουρλωτής. Το 1900 Έξω Μουλιανά, στον ίδιο δήμο, κάτ. 646, το 1920 έχει δικό του αγροτ. δήμο, κάτ. 790, το 1928 κάτ. 788, το 1940 κάτ. 908, το 1951 κάτ. 823, το 1961 κάτ. 731 και το 1971 κάτ. 598.

Η ονομασία τού χωριού Άγιος Γεώργιος Μουλιανά, που αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, οφείλεται στην εκκλησία τού χωριού Αγ. Γεώργιος τού 15ου αιώνα, με υπολείμματα τοιχογραφιών. Στο νότιο τοίχο διάβασε ο Gerola την επιγραφή:...*ιστο)ρήθην ο θείος και πάνσεπτος ναός τού αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος και τροπαιοφόρου Γεωργίου δι ' εξόδου και κόπου και μόχθου τού τιμιωτάτου ιερέως κυρού Ιωάννου και τού κυρ Μανόλη τού Χάρω τού Κουρίτο(υ)...κύρ Λέων τού κο...(τ)τέκνων αυτού, Βασιλίου και Ιωάννου και τών εταίρων χρηστηανών τών εν αυτώ χορίω επικαλουμένω Μουλιανά. Επί τής βασιλείας τών ευσεβών βασιλέων ημών Ιωάννου* (Βου Παλαιολόγου 1425-1448) *και τής μητρός αυτού Υπομονής μοναχής. Επί έτους, ϛϡΛΕ΄, Αμήν* (6935=1426). (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. IV, σ.594).

Γιά την ετυμολογία τού τοπωνύμιου βλ. λήμμα Μούλια.

Μούντρος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 144, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 23 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 16 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Χανιά - Άγιος Κωνσταντίνος - Ρούστικα - Μούντρος.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Mundro, από τον Καστροφύλακα (K172) Mundro με 339 κάτ. το 1583 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Mundro το 1630, στην απογραφή 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρουστίκων με 346 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 377, το 1920 έχει δικό του αγροτ. δήμο κάτ. 335, το 1928 κάτ. 332, το 1940 κάτ. 298, το 1951 κάτ. 289, το 1961 κάτ. 236 και το 1971 κάτ. 163.

Ο G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. IV, σ.369) επισκέφτηκε βενετσάνικο σπίτι, με μιά επιγραφή στο ανώφλιο τής πόρτας *PER. TOT. DISCRIMINA, RERUM* από την Αινειάδα τού Βιργίλιου Ι, 208.

Μουρί, το. Οικισμός τής κοινότητας Γεωργιούπολης, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 110, υψ. 60 μ. Απέχει από τα Χανιά 43,7 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 40 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 Muri (Pashley, Travels in Crete, II, 312), με 10 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μαθέ με 144 κάτ., το 1900 στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 120, το 1920 στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 89, το 1928 κάτ. 89, το 1940 γράφεται Μουρίον, κάτ. 114, το 1951 κάτ. 126, το 1961 κάτ. 120 και το 1971 κάτ. 105.

Μουρί, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουλγάρω, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 123, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 47 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) τού δρόμου Χανίων -Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Murifaliero, από τον Καστροφύλακα (K238) Muri με 62 κάτ. το 1583, (K224) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 2 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Muri Fagliero το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Muri (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 30 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πανεθύμου (Πανευφήμου), κάτ. Χριστιαν. 137 και το 1900 στον ίδιο δήμο κάτ 292, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 178, το 1928 είναι στην κοινότητα Βουλγάρω, κάτ. 192, το 1940 γράφεται Μουρίον, κάτ. 279, το 1951 κάτ. 214, το 1961 κάτ. 227 και το 1971 κάτ. 113.

Το Μουρί Κισάμου ήταν πατριαρχικό χωριό. Το 1605 ο πατριαρχικός πληρεξούσιος στην Κρήτη ενοικίασε το μισό χωριό στο Γεώργ. Μόρμορη και στο Λεονίνο Στρατηγό. Αλλά η οικογένεια Falier τών Χανίων, προηγούμενος ενοικιαστής από το 1453, κατέφυγε στις αρχές τής Βενετίας και δικαιώθηκε. (Βλ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.225).

Η ετυμολογία από το μούρη, η, = πρόσωπο· **Μουρί** χαρακτηρίζει ένα ύψωμα απ' όπου η θέα είναι ευρεία

Μουρί, το. Ορεινός οικισμός τής κοινότητας Χώρας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 4, υψ. 1010 μ. στις νότιες πλαγιές τών Λευκών Ορέων. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Muri (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 50 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χώρας Σφακίων με 184 κάτ., το 1900 κάτ. 151, το 1920 έχει δικό του αγροτ. δήμο, κάτ. 94, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Χώρας Σφακίων, κάτ. 112, το 1940 το Μουρίον έχει 104 κάτ. το 1951 έμειναν 6 και στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Μουριζιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Νέου Χωρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 28, υψ.240 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, κάτ. Χριστιαν. 4 και Τούρκ. 46. Το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 55, το 1920 στην κοινότητα Νέου Χωρίου, κάτ. 61, το 1928 κάτ. 68, το 1940 κάτ. 62, το 1951 κάτ. 40, το 1961 κάτ. 44. Το 1971 αναφέρεται με νέα ονομασία **Πηγή**! κάτ. 35.

Μουρνέ, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 250, υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 34 χλμ. 4 χλμ. νοτιοδυτικά από το Σπήλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Murnea, από τον Καστροφύλακα (K173) Murnea με 121 κάτ. το 1583 και (K184) με 18 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Murnea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Murnye με 22 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, 127) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Murn (Pashley, Travels in Crete, II, 313) μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής. Το 1881 αναφέρεται **Μουρνέ** στο δήμο Λάμπης με 380 Χριστιανούς κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο κάτ. 462, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 470, το 1928 κάτ. 522, το 1940 κάτ. 546, το 1951 κάτ. 448, το 1961 κάτ. 404 και το 1971 κάτ. 281.

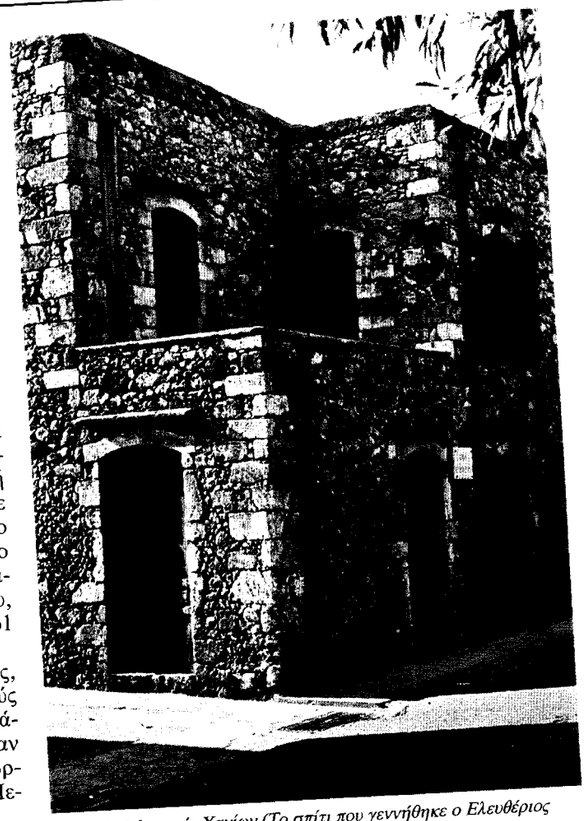
Στην επίπεδη έκταση τής τοποθεσίας **Μαλαθρέ**, βορειοδυτικά από τα ερείπια τού χωριού **Ντιμπλοχώρι**, κοντά σε πηγή, σώζονται τα ερείπια τής εκκλησίας τού **Αγίου Γεωργίου στο Μαλαθρέ**, με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες δυό εποχών, βασανιστήρια τής Κόλασης, και η ανάσταση τών νεκρών στο θόλο τής εκκλησίας, είδε ο Gerola, (βλ. Gerola Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.59). Σώζονται ίχνη και άλλων ερειπωμένων κτηρίων, ένδειξη, ότι ήταν μονή. Επιτόπιος θρύλος αναφέρει, ότι κτίστηκε στη θέση προχριστιανικού ναού, που είχε 101 πόρτες και παράθυρα κ.λπ. (Βλ. Μαν. Παπαδογιάννη, Η ερειπωμένη μονή τού Μαλαθρέ, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ.31, σ.269).

Μουρνί, το. Ο Pashley, (Travels in Crete, I, σ.71), περιηγούμενος την επαρχία Αποκορώνου, στην περιοχή Γεωργιούπολης, - Κουρνά, έφθασε στο μικρό χωριό Murni. Το γράφει και σε υποσημείωση ελληνικά Μουρνί. Αλλά με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται στην περιοχή η κανένας οικισμός. Στην περιοχή αυτή υπάρχει ο οικισμός **Μουρί** (βλ. λήμμα) τής κοινότητας Γεωργιούπολης, και πιθανότατα άκουσε το όνομα αλλά το έγραψε λάθος, όπως έχει γράψει πολλά.

Μουρνιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Πύργου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 72, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 55,4 χλμ., 5,9 χλμ. από τού χωριού Πύργος.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (K99) Murnea με 102 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Murnea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Murnya Kebir (μικρή) με 12 χαράτσα και Murnya Kapur (μεγάλη) με 8 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Murnià (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 1 τουρκ. οικογένεια κάτ., το 1881 αναφέρεται στο χωριό Χάρακα, κάτ. 63 Χριστιαν., το 1900 στον ίδιο χωριό, κάτ. 110, το 1920 είναι στην κοινότητα Παραλιών, κάτ. 139, το 1928 στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 141, το 1940 κάτ. 191, το 1951 κάτ. 206, το 1961 κάτ. 199 και το 1971 κάτ. 127.

Και το χωριό αυτό, όπως και άλλα τής περιοχής, καταστράφηκε στον πόλεμο 1645-1669 από τούς Τούρκους και ερημώθηκε, ώστε το 1672 οι εισπράκτορες τού φόρου το βρήκαν έρημο και δεν εισπράξαν τους φόρους, όπως αναφέρεται σε έγγραφο τού Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.4).

Εικ. 273. Μουρνιές Χανίων (Το σπίτι που γεννήθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος).

Μουρνίδι, το. Χωριό τής επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Murnighi, από τον Καστροφύλακα (K100) Murnidhi με 65 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Murnidhi το 1630 και στην απογραφή τών Τούρκων το 1671 Murnidi με 4 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.126). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι είναι βορείως από το χωριό Λαγωλιό. Δεν αναφέρεται στην απογραφή από τις επόμενες απογραφές.

Μουρνιές, οι. Κωμόπολη τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 4247, υψ. 40 μ. Απέχει από τα Χανιά 3,8 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Murnes, από τον Καστροφύλακα (K180) Murnès με 290 κάτ. τό 1583, (K223) με 49 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 3 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Murnes το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Murniès (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 70 χριστιαν. και 8 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Μουρνιαίς** με τά μετοχ. Αγ. Ελευθερίου Γαλεσιανάρας, Κόκκινο μετόχι κ.λπ. στο δήμο Περιβολίων με 342 Χριστιαν. και 349 Τούρκ. κάτ. το 1900 γράφεται Μουρνιές στον ίδιο δήμο, κάτ. 630, το 1920 είναι στο δήμο Χανίων κάτ. 520, το 1928 κάτ. 1002, το 1940 γράφεται Μουρνιαί, έδρα ομώνυμης κοινότ. κάτ. 967, και με τούς οικισμούς Κόκκινο μετόχι, Λίμνη, Μακραλιανά και Μετόχι Κάτω Πασακάκη κάτ. 1645, το 1951 κάτ. 941 και με τα Δυό μετόχια, και τον οικισμό Βαντές κάτ. 1902, το 1961 δεν αναφέρονται οι οικισμοί στην κοινότ. κάτ. 2595, και το 1971 κάτ. 3134.

Η κώμη τών Μουρνιών, με τις ωραίες επαύλεις, τις αρχές τού 17ου αιώνα κατοικούνταν από άρχοντες και πυρπολήθηκε από τούς Βενετούς, ύστερα από επαναστατικά έγγραφα, που παρέδωσαν σ' αυτούς άτομα τής οικογένειας τών Φωτεινών. Αποτεφρώθηκε και η μονή τού Αγίου Ελευθερίου, μετόχι τής μονής Χρυσοπηγής, αναφέρει ο Σπ. Ζαμπέλιος στη γνωστή μυθιστορία του Κρητικοί Γάμοι σ.259.

Το όνομα οφείλεται στις πολλές μουρνιές που υπάρχουν εκεί. Κοντά στο χωριό είναι η μονή καλογραίων τού Αγ. Ελευθερίου τού 17ου αιώνα, μετόχι τής μονής Χρυσοπηγής. Το καθολικό της έχει αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Εδώ είναι επίσης το παλιό

κομψότατο εκκλησάκι τού Προφήτη Ηλία, με ανάγλυφα κοσμήματα και δυό επιγραφές τού 1578: *Ουρανόθρεμμον εμπυράρματε/Πέτρον τον Καλλιέργην/Ερατην δόμου Σαώον. αφ η΄* (1598), που η έννοιά του είναι: Προφήτη Ηλία, εσύ που τρέφεσαι από τον ουρανό κι έχεις πύρινο άρμα τον Πέτρο Καλλιέργη τον οικοδομήσαντα τον οίκον σώσε.

Και η άλλη: *Εδέμ κατοίκων ηλίου πυρόσ(θενές και ναόν οι)κείν/θνητός ω μάκαρ δέχου.* Δηλαδή: Εσύ πού κατοικείς στην Εδέμ, που έχεις τη δύναμη τού πυρός, Ηλία, δέξου να κατοικείς και στο ναό τούτο, ωφέλιμος σ' εμάς, ω μακάριε.

Νοτιανατολικά από τις Μουρνιές υψώνεται περήφανη από τα τείχη μιά παλιά τριόροφη, ειδυλλιακή, επιβλητική έπαυλη, γνωστή με το όνομα **Κουκουναρά**, ένα αιωνόβιο δένδρο. Είχε ανώγεια και κατώγεια, μπαξέδες και σαντριβάνια, ένας αληθινός επίγειος παράδεισος. Οι Βενετσάνοι άφισαν το σύμβολο τής Βενετίας, το φτερωτό λιοντάρι, μάρτυρα τής διάβασής των. Την επανάσταση τού 21 την έκαψε ο Γεώργ. Δασκαλάκης, γιά να εκδικηθεί τον απάνθρωπο θάνατο τού παππού του Δασκαλογιάννη.

Το 1836 την ανοικοδόμησε ο τελευταίος Τούρκος ιδιοκτήτης της Χαμίτ βέης Κασιμιζαδές, ο πιό αριστοκράτης Τούρκος τών Χανίων, αλλά και ανθρωπιστής, γιατί πολλές φορές έκρυψε και έσωσε κατατρεγμένους Χριστιανούς.

Στην έπαυλη τής Κουκουναράς φιλοξενήθηκαν επίσημα πρόσωπα. Ο Χαμίτ βέης φιλοξένησε το σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ. Σ' αυτή έκανε το ντεμπούτο της και η πολυθρύλητη Μαντάμ Ορτάνς, η αυτοκράτειρα Ευγενία τού Ναπολέοντος Γ΄, η βασίλισσα τής Ελλάδας Όλγα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το 1913.

Το Νοέμβριο τού 1833 συγκεντρώθηκαν στις Μουρνιές 7000 άοπλοι, μαζί και Τούρκοι, γιά να διαμαρτυρηθούν γιά τούς βαρείς φόρους, που επέβαλε στούς Κρητικούς, Χριστιανούς και Τούρκους, ο Μωχάμετ Άλυ, και υποβάλαν αναφορά και ζητούσαν από τις μεγάλες δυνάμεις να απαλλάξουν την Κρήτη από τον Αιγύπτιο τύραννο. Τη διαμαρτυρία αυτή έπνιξε στο αίμα ο Μουσταφά πασάς, ο οποίος εκρέμασε στις μουρνιές τού χωριού 30 πρόκριτους Χριστιανούς και άλλους σε άλλα μέρη τής Κρήτης. Τούς Τούρκους τούς έστειλε εξορία. Στις Μουρνιές γεννήθηκε το 1864 ο Ελ. Βενιζέλος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιωσ. Χατζηδάκη**, Περιήγησις εις Κρήτην σ.108 — **Κ. Λασιθιωτάκη**, Κυριαρχούντες τύποι κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΕ΄, Β΄, 191 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία 232 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.866 — **Ιωάν. Τσιφετάκη**, Μαρτυρίαι κ.λπ. «Κρητική Εστία», τ.15, σ.363 — **Δήμητρας Ποθουλάκη**, Η Κουκουναρά, εφημ. Κήρυξ Χανίων, 1956, φύλ. 3315-17 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 246, III, 163 IV, 421 — **Ant. Trivan**, Varie Cose di Candia p.76 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 19, II, 153.

Μουρνιές, οι. Χωριό και κοινότ. επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 203, υψ. 310 μ. Απέχει από Αγ. Νικόλαο 58 χλμ. και από την Ιεράπετρα 22 χλμ στο δρόμο προς Βιάννο. Διακλάδωση δεξιά από το χωριό Γδόχια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Μουρνιαίς, έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 308, το 1900 κάτ. 380, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 332, το 1928 κάτ. 332, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 332, το 1940 γράφεται Μουρνιαί, υπάγεται στην επαρχία Ιεράπετρας, κάτ. 234, το 1951 κάτ. 328, το 1961 κάτ. 270 και το 1971 κάτ. 183.

Μουρτζανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γαράζου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 98, υψ. 160 μ. Βρίσκεται στο 33 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Muriziana, από τον Καστροφύλακα (K173) Murzanà με 55 κάτ. το 1583, και (K184) Murisianà με 80 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Murzanà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Merçana με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.129). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Γαράζου με 131 Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 133, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 143, το 1928 στην κοινότητα Γαράζου, κάτ. 162, το 1940 κάτ. 157, το 1951 κάτ. 149, το 1961 κάτ. 130 και το 1971 κάτ. 106.

Το τοπωνύμιο από το μαρτυρημένο επώνυμο τού πρώτου οικιστή Μουρτζή. Το επώνυμο αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1390 Μιχ. Μουρτζής (βλ. Μ.Ι.Μανούσακα, νοταριακά έγγραφα «Θησαυρίσματα», 3, σ.91). Και σήμερο υπάρχει στην Κρήτη το επώνυμο Μουρτζάκης, Μουρτζανός.

Μουσά, μετόχι. Βλ. λήμμα Ρέθυμνο.

Μουσακιές, ή Μουζακιές, οι. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή, (Appano Sivritos) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Moussaichies, από τον Καστροφύλακα (K184) Musachies με 116 οφειλόμενες αγγαρείες. Αλλά δεν αναφέρει τον οικισμό στην απογραφή τού πληθυσμού. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Musachies το 1630. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. 12-13, σ.233) αναφέρει, ότι υπάρχει τοπωνύμιο Μουσακιές στην περιοχή τού χωριού Μέρωνα Αμαρίου.

Μουσέλα, η. Το χωριό Μουσέλα αναφέρει στη διαθήκη του ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος ή Ερημίτης, που γράφτηκε το 1027...*και απήλθον εις το χωρίον την Μουσέλαν· ευρών τόπον καλόν· και εξωνησάμην από τούς ιδίους κληρονόμους τούς Μεσοσταυλίτας μερίδας δύο, άς είχον εις την τοιαύτην περιοχήν· και ιδόντες*

Εικ. 274. Μούσες Μυλοποτάμου

...προσμένοντες εδωρήσαντό μοι ετέρας μερίδας ... και ανήγερα εκείσε εις μετόχιον τον άγιον Πατάτ... κάτωθεν κατεφύτευσα· και αμπέλιν μοδίων δώδεκα· ... και οικήματα κεραμόστεγα εις το έχειν την ... οι μοναχοί...(Βλ. Ν.Β.Τωμαδάκη, Ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.59). Ο Τωμαδάκης σημειώνει στη σελ. 71...τούτω καλώς είκασεν ο L. Petit (Anal. Bol. T. 1942, σ.12), ότι είναι το προς δυσμάς τού ποταμού (Μουσέλα) και εν τή επαρχία Αποκορώνου **νύν Δράμια** (βλ. λήμμα) όπου και ναός τού Αγ. Γεωργίου.

Αντιθέτως ο Γ.Β.Αντουράκης στο βιβλίο του, Αι Μονοί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων μετά τών παρακειμένων αυτών, σελ. 58, αναφέρει, ότι το χωρίον Μουσέλα, που αναφέρει στη διαθήκη του ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος, είναι η αρχαία Λάππα, η σημερινή Αργυρούπολη.

Το όνομα διατηρεί σήμερο ο ποταμός Μουσέλα, που έχει κύριες πηγές του «Αγία Δύναμη», όπως λέγονται, και κάτω από την Αργυρούπολη. Ο ποταμός Μουσέλα είναι το όριο μεταξύ τών νομών Χανίων και Ρεθύμνου από την εποχή τής Βενετοκρατίας.

Μούσες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 46, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35,5 χλμ. Διακλάδωση στο 33,6 χλμ. τού παλιού δρόμου πρός Ηράκλειο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Μουσαις στο δήμο Αυδανιτών με 63 Χριστιαν. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 71, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 78, το 1928 στην κοινότ. Επισκοπής, κάτ. 95, το 1940 κάτ. 97, το 1951 κάτ. 61,. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Μούση Μετόχι, το. Μικρός οικισμός στην επαρχία Αποκορώνου. Ο Καστροφύλακας το αναφέρει (K104) Mettochio stumussi (=στού Μούση, το μετόχι τού Μούση) και ακολουθεί το mettochio Plati de Sachielari. Επομένως πρέπει να ήταν μεταξύ Πλάτης και τού Γερακοπουρί, ίσως εκεί που είναι η πηγή και η παλαιά, βυζαντινής εποχής εκκλησία Σεργίου και Βάκχου. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) το αναφέρει metochio Mussi με 6 σπίτια το 1630.

Μουσουργιανά, τα. (το χωριό τών Μουσούρων). Οικισμός τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Mussariana S(an)ta Anna, από τον Καστροφύλακα (K238) S. Anna Messurgianà με 97 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Mussurgiana το 1630. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχη 14-15, σ.92) Αγία Άννα (Ποταμίδας).

Μουσούτα, η. Οικισμός τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 130, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36 χλμ. 3 χλμ. νοτιανατολικά τού Αρκαλοχωρίου.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1373 τού Δούκικού Αρχείου τού Χάντακα Musuta, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.174). Στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Musuta, από τον Καστροφύλακα (K96) Mussuta με 120 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Mussuta το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Meşuta με 22 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.137). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Nusúta (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 1 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. Χριστιαν. 16 και Τούρκ. 63, το 1900 είναι στην κοινότητα Βουτουφού, κάτ. 104, το 1928 στην κοινότ. Αρκαλοχωρίου, κάτ. 113, το 1940 κάτ. 147, το 1951 κάτ. 174, το 1961 κάτ. 186, και το 1971 κάτ. 121.

Κρήνη βενετσάνικη τού χωριού περιγράφει ο Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.75, όπου και φωτογραφία της.

Μουστάκος, ο. Ορεινός οικισμός τής κοινότητας Βοθιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 127 υψ.560 μ. Απέχει από τα Χανιά 78 χλμ. Διαδρομή: διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου (Καλουδιανά) - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια - Στροβλές - Τσισκιανά - Αρχοντικό -Μουστάκος.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Mustaco, από τον Καστροφύλακα (K239) Mustaco με 180 κάτ. το 1583, και (K224) με 30 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) Mustacho το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Mustáko (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 6 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Παλαιόχωρας κάτ. Χριστιαν. 127 και Τούρκ. 13, το 1900 στον ίδιο δήμο κάτ. 131, το 1920 στην κοινότ. Βοθιανών κάτ. 128, το 1928 γράφεται Μουστάκας, κάτ. 162, το 1940 κάτ.

189, το 1951 κάτ. 189, το 1961 κάτ. 188 και το 1971 κάτ. 173.

Στο Μουστάκο είναι οι εκκλησίες τού Αγ. Ζωσιμά και τού Αγ. Γεωργίου με υπολείμματα τοιχογραφιών.

Μούτουρος, ο. Οικισμός τής επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου. Το χωριό αναφέρει ο Σπ. Ζαμπέλιος **Μούτυρον**, (Ιστορικά Σκηνογραφήματα σ.58).: «Παρά την κώμην έν μικρόν φρούριον είχαν κυριεύσει οι επαναστάτες — κατά την επανάσταση τού Λέοντος Καλέργη το 1341.

...Ο Λέων (Καλλέργης) *έδραμεν ως είχε τάχους εις την κώμην **Εξάτην*** (σημερινή Εξάντη, βλ. λήμμα) *ένθα συνηθροισμένους εύρε τούς κυριωτέρους τών αρχηγών...Οι αντάρται, εκδιώξαντες τούς Ενετούς, είχαν κυριεύσει ένα φρούριον μικρόν, παρά την κώμην **Μούτυρον**...*

Αλλά *ηναγκάσθησαν ού λίαν ευτάκτως να υποχωρήσωσιν εν τινι στενώ καλουμένω **Πέραμα**, όπως εντεύθεν εξελθόντες αναρρωσθώσιν εις τας κορυφάς τής Ίδης.*

Ο Βασ. Ψιλάκης γράφει στη σελ. 931, υποσ. 1: *Η κώμη αύτη* (Μούτυρον) *είναι το και **νύν χωρίον Μούτουρος**, το δε παρ' αυτώ ονομαζόμενον **Καστρί** είναι το εν λόγω ενετικόν φρούριον, ου μακράν τής κώμης τών Αυδανητών.* (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σ. 931, νέα Έκδοση).

Το Καστρί είναι σήμερο οικισμός τής κοινότητας Αγ. Μάμα. (βλ. λήμμα).

Μόχλος, ο. Νέος, μικρός οικισμός τής κοινότητας Τουρλωτής, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 101, υψ. 25 μ. Απέχει 7,6 χλμ. από την Τουρλωτή, (που βρίσκεται στο 42,3 χλμ. τού δρόμου Άγιος Νικόλαος - Σητεία), στην παραλία.

Ο σημερινός οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1900 με 8 κάτ. στο δήμο Τουρλωτής. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Τουρλωτής, κάτ. 19, το 1928 κάτ. 55, το 1940 κάτ. 45, το 1951 κάτ. 42, το 1961 κάτ. 22 και το 1971 κάτ. 9, όπου γράφεται **Μοχλός**! (Βλ. Λεξικόν τών Δήμων, κοινοτήτων και οικισμών τής Ελλάδος, 1974).

Σήμερο είναι μιά μικρή νησίδα, κοντά στην παραλία, που αναφέρεται στούς βενετικούς χάρτες Scoglio di Muflo. Οι κάτοικοι το λένε Αγιο Νικόλαο, από το εκκλησάκι που είναι κτισμένο εκεί. Την προϊστορική εποχή ήταν ενωμένο με την παραλία, σχηματίζοντας από τη μιά και την άλλη πλευρά τού λαιμού δυό μικρά λιμανάκια, που χρησιμοποιούνταν και τα δυό ανάλογα με τον άνεμο.

Το 1908 ο Αμερικανός αρχαιολόγος R.B.Seager αποκάλυψε στον παραλιακό αυτό χώρο οικισμό τής Πρωτομινωικής, Μεσομινωικής και Υστερομινωικής εποχής. Βρέθηκαν σε διάφορους τάφους σπουδαία αρχαιολογικά αντικείμενα, 120 λίθινα αγγεία κομψότατα και ωραιότατα τής πρωτομινωικής περιόδου, χρυσά διαδήματα, περόνες κόμης, αλυσίδες, περιδέραιο, χαλκά εγχειρίδια, τριχολαβίδες, ένας ιερός πέ-

Εικ. 275. Μόχλος Σητείας

λεκυς, διάφορα κρυστάλλινα αντικείμενα κι ένα πο-ρίφημο δακτυλίδι. Την εποχή εκείνη ο Μόχλος, που δεν είναι γνωστό το προϊστορικό του όνομα, ήταν σπουδαίο λιμάνι με οικονομική άνθιση και εμπορικές σχέσεις με τα λιμάνια τής Μέσης Ανατολής.

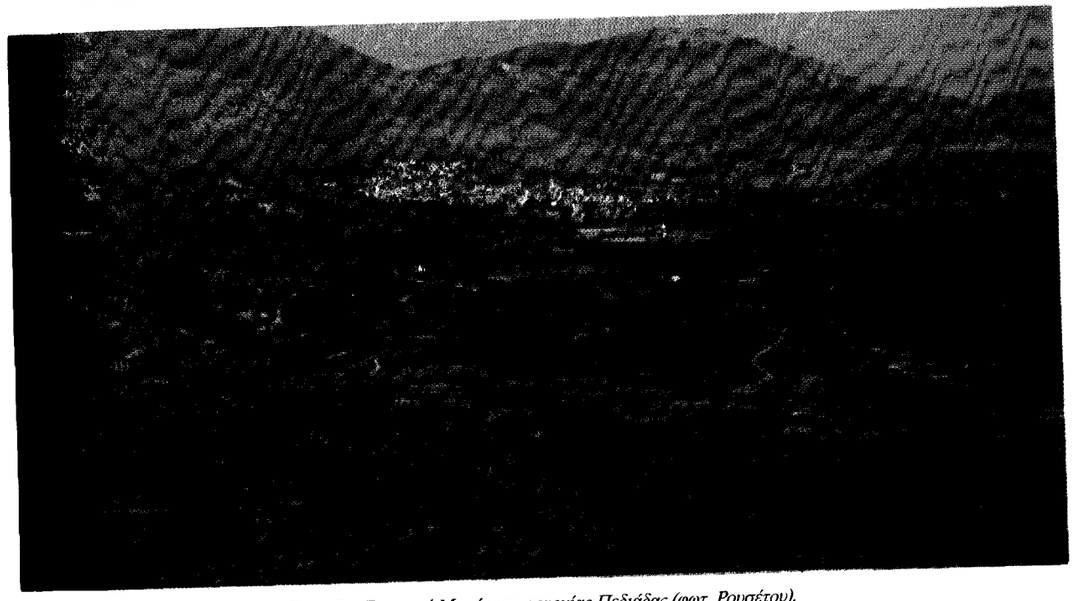
Τελευταία ο Ν. Πλάτων παρατήρησε λιμενικά έργα τής εποχής εκείνης, βυθισμένα τώρα στη θάλασσα. («Κρητικά Χρονικά», Θ΄, σ.564).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **R.B.Seager**, Explorations in the island of Mochlos, 1912 — **R. Hutchinson**, Prehistoric Crete, 154, — Αρχαιολογική Εφημερίς 1922, σ.13 — **Εμμ. Αγγελάκη**, Σητειακά Α΄, σ.4.

Μοχό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1422, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 45,8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 42,7 χλμ. τού δρόμου προς οροπέδιο Λασιθίου, ή διακλάδωση δεξιά στο 31,5 χλμ., τής εθνικής οδού Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου, 40,5 χλμ. Ο οικισμός είναι στη δυτική άκρα οροπεδίου, κατάφυτου από ελαιώνες και αμπελώνες.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται το 1387 σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Mocho και οι κάτοικοί του Θεόδωρος Turcho, ο Theotochius Marchiano και ο Ανδρέας Ianiçopulo (Βλ. El. Santschi, Régestes de arrêts civils etc. 198). Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Mogho, από τον Καστροφύλακα (K95) Moghò με 451 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Mogho το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Moho με 115 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.117). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mokhó (Pashley, Travels in Crete, II, σ.319) με 120 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 1299, το 1900 ο δήμος μετονομάζεται **Λαγκάδος** αλλά παραμένει πρωτεύουσα, κάτ. 1613, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 1671, το 1928 κάτ. 1730, το 1940 κάτ. 1810, το 1951 κάτ. 1804, το 1961 κάτ. 1716 και το 1971 κάτ. 1422.

Στο Μοχό γεννήθηκε τα τελευταία χρόνια τού 18ου αιώνα ο Γεώργιος Κρέτσης (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.31). Ανδρείος και τολμηρός νέος βρισκόταν πάντα σε διαμάχη με τούς ομοχώριούς

Εικ. 276. Το χωριό Μοχός της επαρχίας Πεδιάδας (φωτ. Ρουσέτου).

του γιανίτσαρους Μόχογλου — ήταν φαίνεται η μόνη οικογένεια Τούρκων τού Μοχού, ως αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 — Ο Γεώργης ήταν ο φόβος και ο τρόμος τών γιαννιτσάρων τής περιοχής και γι' αυτό τον έλεγαν ο Γεώργης ο Σκατόβεργας, και Βέργας μπήκε στην ιστορία και αυτός και οι δυό αδελφοί του, Ζαχαρίας και Νικολής.

Για να αποφύγουν την καταδίωξη τών τουρκικών αρχών έφυγαν από την Κρήτη και πήγαν στη Σμύρνη. Κάτι και εκεί συνέχισαν τη δράση των. Ο Ζαχαρίας αρπάξωσε μιά γαλιότα και τρομοκρατούσε τα τούρκικα εμπόρια στο Αιγαίο, ώσπου τον συνέλαβε ένα αγγλικό πολεμικό και τον παράδωσε στούς Τούρκους! και τον κρεμασαν στην Πόλη.

Ο Γεώργης και ο άλλος αδελφός γύρισαν στην Κρήτη, γιά να εκδικηθούν το θάνατο τής αδελφής τους Σοφίας, την οποία σκότωσε ο γυιός τού Μόχογλου, αυτού δεν υπέκυπτε στις κτηνώδεις ορέξεις του. Ο Γεώργης άνοιξε τον τάφο τής αδελφής του, βρήκε τη σφαίρα που την σκότωσε και με την ίδια σκότωσε το φονιά της.

Οι γιανίτσαροι τού Μεγάλου Κάστρου θέλησαν να εκδικηθούν. Συναντήθηκαν με τούς αδελφούς Βέργα στη Χερσόνησο. Πηγαίνοντας στο χωριό τους Μοχό τους ακολούθησαν. Ο γιανίτσαρος πυροβόλησε το Γεώργη και τον τραυμάτισε. Αυτός ανταπέδωσε αμέσως σκοτώνοντας το γιανίτσαρο. Ο άλλος γιανίτσαρος, αντιδρώντας τούς πυροβολισμούς σκότωσε κι αυτός το Νικολή. Ο Γεώργης κατόρθωσε να διαφύγει στη Σάμο, όπου τον δηλητηρίασε ο Εβραίος γιατρός, που γιάτρευε τις πληγές του, δωροδοκηθείς από τούς Τούρκους. Η Ερωτική Μούσα τραγούδησε την παληκαριά τού Βέργα.

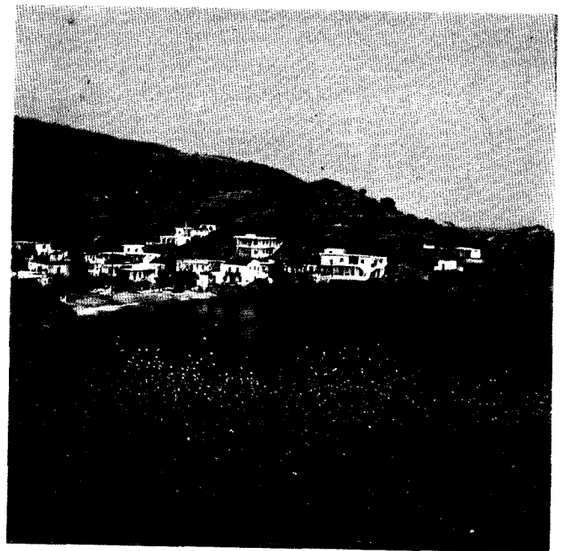
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ι.Δ.Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.235 — **Παύλου Φαφουτάκη**, Συλλογή ηρωικών Κρητικών ασμάτων, σ.66 — **Νικ. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.31,75 — **Αριστ. Κριάρη**, Κρητικά δημοτικά τραγούδια, σ.27 — **Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.436.

Μπαδιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Πάρτιρα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 131, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 43,2 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αγιά Σεμνή - Πάρτιρα - Μπαδιά.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1379, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale Pandia και Pandea (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.214 και 389).

Στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Pandea, από τον Καστροφύλακα (K96) Pandea με 71 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Badià το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Badye με 27 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 137). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Bathiá (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 320) με 1 χριστιαν. και 13 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Μπαδιά** στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 11 Χριστιαν. και 95 Τούρκ. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, Μπαδιά και Αγιά Σεμνή κάτ. 19, το 1920 είναι στην κοινότητα Πάρτιρα, κάτ. 96, το 1928 κάτ. 59, το 1940 γράφεται Μπαδία κάτ. 116, το 1951 Μπαδιά κάτ. 121, το 1961 κάτ. 137 και το 1971 κάτ. 130.

Μπαλαμπιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γραμπούσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981)

Εικ. 277. Ο οικισμός Μπαλί Μυλοποτάμου.

28, υψ. 140 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου, κάτ. 52, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 44, το 1940 στην κοινότητα Γραμπούσας, κάτ. 43, και το 1951 κάτ. 107. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Γιατί; Τι απέγιναν οι 107 κάτ.;

Μπαλαρίνα, η. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται πρώτη φορά στο δήμο Μαθέ, στα Κουρνοπατήματα, επαρχίας Αποκορώνου με 31 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης κάτ. 55, το 1920 γράφεται Βαλαρίνα στην κοινότητα Γεωργιούπολης κάτ. 55, το 1920 γράφεται Βαλαρίνα στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 18, και το 1928 κάτ. 23. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Μπαλί, το. Παράλιος οικισμός τής κοινότητας Μελιδονίου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 141, υψ. 10 μ. Διακλάδωση δεξιά στο νέο εθνικό δρόμο Ηρακλείου - Ρεθύμνου. Βρίσκεται στη δυτική παραλία τού υπήνεμου όρμου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 Μπαλή και Βλυχάδα στο δήμο Μελιδονίου, κάτ. 75, το 1920 αναφέρεται Βαλή στην κοινότητα Εξά(ν)της με 87 κάτ., το 1928 γράφεται Μπαλή, στην κοινότητα Μελιδονίου, κάτ. 29, το 1940 γράφεται Μπαλίον, κάτ. 55, το 1951 κάτ. 63, το 1961 κάτ. 62 και το 1971 κάτ. 91.

Ο οικισμός βρίσκεται στη θέση τής αρχαίας Αστάλης, λιμένας τής Αξού τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ο σημερινός οικισμός δημιουργήθηκε τούς τελευταίους χρόνους τής Τουρκοκρατίας και ονομάστηκε με το τούρκικο όνομα **Μπαλί** από το balli = μέλι, επειδή στην περιοχή υπήρχε και υπάρχει ανεπτυγμένη μελισσοκομία.

Στούς βενετσάνικους χάρτες και στα έγγραφα αναφέρεται redoto di Atali = όρμος τής Α(σ)τάλης.

Ο όρμος αυτός χρησιμοποιήθηκε κατά τις επαναστάσεις, γιά τον εφοδιασμό τών επαναστατών. Το 1830 συγκεντρώθηκαν στο Μπαλί πολλά γυναικόπαιδα, με σκοπό να φύγουν γιά την ελεύθερη Ελλάδα, αλλά αιγυπτιακά πολεμικά τα εκανονιοβόλησαν και σκότωσαν πολλά, κάτω από τα βλέμματα τών Άγγλων και τών Ρώσων, που περιπολούσαν με τα πολεμικά των εκεί. Το 1866 αποβιβάστηκε στο Μπαλί ο Πάνος Κορωναίος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.838 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία, σ. 173, — **Ν. Πλάτωνος**, Πόλεις τής Βόρ. ακτής κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.364 — **G. Gerola**, Monumenti veneti ecc. vol. IV, 68, fig. 41 — **T.A.B. Spratt**, Travels and researches in Crete, II, 114.

Μπαλί Μονή, Τού Αγίου Ιωάννου τού Προδρόμου, τής κοινότητας Μελιδονίου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση, νοτίως τού ομώνυμου οικισμού. Διακλάδωση εκατοντάδων μέτρων αριστερά στην εθνική οδό οδηγεί στη μονή, στην ανατολική πλευρά λόφου 221, μ. δίδυμος λόφος τού υψώματος **Αγία Απακουή**. Το καθολικό τής μονής έχει δυό κλίτη, το βόρειο αφιερωμένο στην αποτομή τής κάρας τού αγίου (εορτάζει 29 Αυγ.) και το νότιο στο γενέθλιό του 24 Ιουνίου).

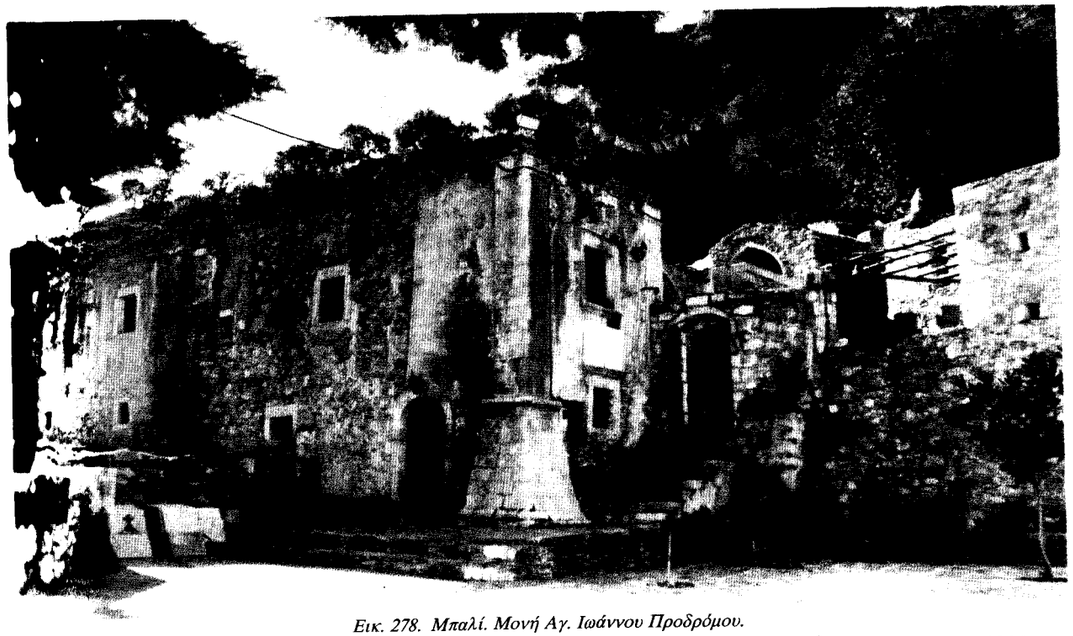
Η παράδοση αναφέρει, ότι ιδρύθηκε από τον ιερομόναχο Παχώμιο το 1635, ο οποίος εμόναζε πρίν στο ύψωμα **Μπαχούμη**, υψ. 603 μ. (από το όνομα τού πρώτου αναχωρητή στο λόφο αυτό Παχώμιου), ανατολικά απέναντι από τη μονή. Η ίδια παράδοση αναφέρει, ότι στη θέση αυτή τής μονής ήταν μικρή βυζαντινή εκκλησία με τοιχογραφίες, τής οποίας μέρος ενσωματώθηκε στο σημερινό ναό. Η σημερινή βορεινή είσοδος, με το υπέρθυρο, που φέρει την επιγραφή: *ΑΧΛΕ΄* (1635) *Αρχή Σοφίας φόβος Κυρίου. Μνήσθητι Κύριε τού δούλου σου Παχομίου ιερομονάχου.* (Ο Gerola (Monumenti Veneti κ.λπ. IV, 485) πιστεύει, ότι ο ιερομόναχος Παχώμιος είναι ο ίδιος που αναφέρεται στην επιγραφή τής μονής τής Παναγιάς στο Βατέ (σελ.486): *Μνήστητη, Κύριε, τού δούλου σου Παχωμίου ιερομόναχου τού Καφάτου,ΑΧΚΔ΄*) (=1624) είναι τού παλαιού ναού, ως και υπολείμματα τοιχογραφιών.

Στο κέντρο τού καθολικού σώζονται τρείς τάφοι, δυό παράλληλοι με το ναό και ένας εγκάρσιος. Σημειώνονται στην κάτοψη τού ναού, σχέδιο τού Ελευθ. Πλατάκη.

Η σημερινή ονομασία **Μονή Μπαλί** είναι τών τελευταίων χρόνων τής Τουρκοκρατίας, επειδή η μονή είχε τότε μεγάλη παραγωγή — δυόμισυ τόννους — μέλι. Αρχικά, και μέχρι το τέλος τού 18ου αιώνα ήταν γνωστό με το όνομα **Μοναστήρι Ατάλη**, από την ιταλική ονομασία τού όρμου redoto di Atali.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Μιχ. Μ. Παπαδάκη**, Το Μοναστήρι Μπαλί (Ατάλη) στο Μυλοπόταμο, «Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 26, σ.307.

Μπαλμπιανά, τα. Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύ-

Εικ. 278. Μπαλί. Μονή Αγ. Ιωάννου Προδρόμου.

μνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) metochio Balbiana, μετόχι τής οικογένειας Balbi. Το επώνυμο αναφέρεται στον Κατάλογο τών Nobili Veneti τού Trivan, κάτ. Σητείας. (Βλ. Μ.Ι.Μανούσακα, Η παρά Trivan απογραφή τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», [illegible], σ.45). Ο οικισμός δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Μπαμπακόπουλο, Οικισμός κοινότητας Περιβολίων, Κυδωνίας. Βλ. Βαμβακόπουλο.

Μπαμπαλή χάνι. Οικισμός Αποκορώνου, Βλ. Άγιοι Πάντες.

Μπαμπαλή Μετόχι. Οικισμός επαρχίας Πεδιάδος Βλ. Καλλιθέα.

Μπαμπαλιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Τον αναφέρει μόνο ο Spratt στην περιοχή τών χωριών Καστελιανά και Φαβριανά. (Kastellianah, Thavrianah — λανθασμένη γραφή τού Favrianah — and Babalianah. (T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, I, σ. 338). Δεν αναφέρεται σε κανένα γνωστό μου χάρτη ούτε σε καμμιά απογραφή.

Μπαμπιόλος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ψαθόγιαννου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 94, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 18,6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 12,7 χλμ. τού δρόμου προς Κολυμπάρι, Γεράνι - Λουτράκι - Ψαθόγιαννος - Μπαμπιόλος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Papiólos (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 6 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αλικιανού, κάτ. 33 Χριστιαν. Το 1900 γράφεται Μπαμπιόλος, στον ίδιο δήμο, κάτ. 69, το 1920 είναι στην κοινότητα Ψαθόγιαννου, κάτ. 175, το 1928 γράφεται Μπαμπιώλος, στην κοινότητα Μανολιόπουλου, κάτ. 110, το 1940 Μπαπιόλος, πάλι στην κοινότητα Ψαθόγιαννου, κάτ. 86, το 1951 κάτ. 108, το 1961 κάτ. 105, και το 1971 κάτ. 52.

Μπελβεντέρε, (belvedere) ή Ρίζου, ή Ριζόκαστρο, και Χρυσόκαστρο. Μιά από τις 8 επαρχίες τού ν. Ηρακλείου, (territorio di Candia), την περίοδο τής Βενετοκρατίας, από το 14ο αιώνα και εξής, στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Περιλάμβανε ολόκληρη τη σημερινή επαρχία Βιάννου και το ανατολικό τμήμα τής σημερινής επαρχίας Μονοφατσίου. Συνόρευε ανατολικά με την επαρχία Ιεράπετρας, βορείως με τήν επαρχία Πεδιάδας και δυτικά με την επαρχία Μονοφατσίου, και από το νότο με το Λιβυκό πέλαγος.

Στην απογραφή τού Καστροφύλακα το 1583 αναφέρονται στην castellania Belvedere 70 οικισμοί με 7541 κάτ. Τα σημερινά χωριά τής επαρχίας Μονοφατσίου Αχεντριάς Καλύβια - Δραπέτι - Πάρτιρα - Ζίντα - Πατσίδερος ήταν τα δυτικότερα χωριά τής επαρχίας Μπελβεντέρε.

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε και την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, μέχρι το 1867. Τότε, με την ανακήρυξη τού λεγόμενου Οργανικού Νόμου, έγινε νέα διοικητική διαίρεση. Δημιουργήθηκε η σημερινή επαρχία Βιάννου, από το όνομα τού χωριού Βιάννος, τμήμα μέχρι τότε τής επαρχίας Ριζόκαστρου, και το υπόλοιπο δυτικό τμήμα της προσαρτήθηκε στην επαρχία Μονοφατσίου. (Βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική τής Κρήτης, σ.163 και Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Βυζ.Σπουδών Γ΄, σ.42).

Έδρα τής Καστελανίας Ριζόκαστρου ήταν το φρούριο Belvedere. Όνομα με το οποίο αναφέρεται στα βενετσάνικα έγγραφα και τούς χάρτες η καστελανία τήν περίοδο τής Βενετοκρατίας, ενώ οι εντόπιοι την έλεγαν **Ρίζου, Ριζόκαστρο** και **Χρυσόκαστρο**, γιατί ίσως είχαν βρεί χρυσά αντικείμενα τής Πριανσού, όπως ονόμασαν Χρυσόλακκο το νεκροταφείο τής μινωικής πόλης στα Μάλια, επειδή βρήκαν χρυσά κοσμήματα τών νεκρών.

Μπελβεντέρε επαρχία

Εικ. 279. Το φρούριο (Castello) Μπελβεντέρε ή Ριζόκαστρο (Gerola Monumenti ecc. I, 106).

Η αρχαιότερη μνεία τού φρουρίου αναφέρεται castro Belvedere σε συμβόλαιο τού 1301 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano. (R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.125, 203).

Η επαρχία Μπελβεντέρε υπαγόταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Αρκαδίας. Μετά το 1867 η μεν επαρχία Βιάννου υπάγεται στην επισκοπή (μητρόπολη σήμερο) Πέτρας, και το υπόλοιπο τμήμα τής επαρχίας έμεινε στην επισκοπή Αρκαδίας (σήμερο μητρόπολη Γορτύνης).

Το φρούριο Belvedere οικοδομήθηκε το 1206-1210 από το Γενοβέζο αρχιπειρατή Enrico Pescatore, στην κορυφή τού υψώματος 400 μ. **Κάστελος**, όπως λέγεται σήμερο από τούς χωρικούς. Βρίσκεται στην ανατολική άκρα τής πεδιάδας τής Μεσαράς, βορειοανατολικά από το σημερινό χωριό Καστελιανά, στα ερείπια τής αρχαίας Κρητικής πόλης **Πριανσός** (βλ. λήμμα) χρησιμοποιώντας ο Πεσκατόρε τα οικοδομικά υλικά τών ερειπίων της.

Το ύψωμα είναι απομονωμένο και απόκρημνο από όλες τις πλευρές, εκτός τη νοτιοανατολική, απ' όπου ήταν η ανάβαση. Από το ύψωμα η θέα προς όλες τις διευθύνσεις, και κυρίως προς την πεδιάδα τής Μεσαράς, είναι πανοραματική και γι' αυτό το ονόμασε ο Πεσκατόρε Belvedere, που αντιστοιχεί στο ελληνικό **Καλλιθέα**.

Όταν καταλάβαν την Κρήτη οι Βενετσάνοι συμπλήρωσαν τις οχυρώσεις τού φρουρίου, έκτισαν άλλα απαραίτητα κτήρια, που σώζονται τα ερείπιά των. Πάνω στο φρούριο υπήρχαν 6 εκκλησίες, μερικές με τοιχογραφίες. Μιά απ' αυτές ήταν ο ναός τής Παναγίας, όπου ήταν η κτητορική επιγραφή στην ελληνική γλώσσα:
...ο θείος και πάνσεπτος ναός τής υπεραγίας Θεοτόκου εις ΑΥΞΖ΄ (= 1467) *ινδικτιώνος ΙΕ΄...διά χειρός εμού τού ταπεινού Γεωργίου τού Πελεγρή, Αμήν.* (Gerola, Monumenti, IV, 574). Είχε πολλές δεξαμενές και πηγάδια, γιά τη συγκέντρωση νερού και κτίσματα γιά το στρατωνισμό τής φρουράς.

VILLE SOTTO IL CASTEL BELVEDERE
το 1577

1. Agia Semni	2. Agierino
3. Agios Vasilis Crevatas	Agios Nichitas
5. Alizani	6. Amurgeles
7. Arcaloghori Apano	8. Arcaloghori Cato
9. Assimi Apano	10. Assimi Cato
11. Azupadhes	12. Cacicali
13. Camari	14. Calafati
15. Calivia	16. Cargiotissa
17. Crussato	18. Curadhoghori
19. Dhemathi	20. Dhrapeti
21. Filippu	22. Furnia
23. Garipa	24. Gassi
25. Gena	26. Galasso
27. Ghandru	28. Ghodro
29. Ghumeri	30. Ini
31. Ispita	32. Laguta
33. Lara	34. Maghera
35. Magni	36. Maliarissi Apano
37. Maliarissi Cato	38. Messi Apano
39. Messi Cato	40. Messoscaphi
41. Miciciri	42. Mirto
43. Manastirachi	44. Mulidoghori
45. Mussuta	46. Pacidharo
47. Pandea	48. Partira apano
49. Partira cato	50. Pirathi
51. Piscopi Arcadia	52. Pluti
53. Pulea Apano	54. Pulea Cato
55. Schinea	56. Sicologo
57. Simi Apano	58. Simi Cato
59. Simi Christo	60. Truloti
61. Vachiotes	62. Vianes Apano
63. Vianes Cato	64. Viciles
65. Vutufù	

Πηγή: Franc. Barozzi, Descrittione dell' Isola di Creta, 1577, (f°25r).

Τούς πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας, που γινόταν συχνά επαναστάσεις, το φρούριο χρησιμοποιήθηκε γιά την ασφάλεια τής περιοχής. Αλλά όταν έπαψαν οι επαναστάσεις έχασε τη σπουδαιότητά του και σχεδόν εγκαταλείφτηκε. Ο Νικόλαος Venerio, που παρέλαβε το φρούριο ως καστελάνος το 1496, αναφέρει, ότι ήταν σε κακή κατάσταση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. τόμ. I, σ.195). Το 1575 αναφέρει στην έκθεσή του ο Jacopo Foscarini (f°21r και v), ότι ήταν

Μπελβεντέρε επαρχία

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΠΕΛΒΕΝΤΕΡΕ ΤΟ 1583
Διοικητικής Περιφέρειας Χάντακα

Κατά την απογραφή τού 1583, που έγινε από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή τών Γενικών Προβλεπτών και Συνδίκων Γκρίτι και Γκαρτσόνι, (Κώδικας 156/6005, 6ης σειράς ιταλικών χειρογράφων, σελ. (K 96-97) τής Εθνικής Βιβλιοθήκης τού Αγίου Μάρκου τής Βενετίας.

CASTEL BELVEDERE

casali	da fatti	putti	vecchi	donne	in tutto
1. Alizani	52	36	11	111	210
2. Agia Semni	24	16	4	42	86
3. Arcaloghori	40	42	1	77	160
4. Azzipadhes	10	8	—	16	34
5. Alagni	58	34	—	70	162
6. Avgierinò	15	9	1	14	39
7. Achiendria	7	6	—	12	25
8. Amuriles	10	6	1	12	29
9. S. Basegio Crevatà	200	170	10	309	689
10. Benvedere Proprio	41	45	3	76	165
11. Cumeri Χουμέρι	19	6	2	34	61
12. Calisso	4	6	—	4	14
13. Crussamò	10	13	1	16	39
14. Cacicali	16	12	—	20	49
15. Calivia	12	18	2	26	56
16. Cambrù	15	1	—	22	40
17. Calaffati	7	5	2	8	20
18. Camares	14	24	1	32	72
19. Curadoghori	9	7	—	12	29
20. Calassò	11	17	8	25	53
21. Condro	127	71	2	72	278
22. Drapetti	13	16	1	22	53
23. Demati	10	15	—	24	50
24. Dhecarfiotes	7	7	1	6	20
25. Filippu	13	14	—	24	52
26. Gurnari	18	15	1	26	59
27. Gassi	21	17	—	28	67
28. Garippa	30	21	3	55	106
29. Igni	26	26	1	59	114
30. Ispita	11	9	—	18	39
31. Laguta	30	22	1	55	107
32. Monastirachi	24	15	—	49	89
33. Messi Apano	18	23	3	33	74
34. Messi Catto	13	20	—	21	57
35. Melidhoghori	12	5	3	14	31
36. Maghierà	24	32	3	54	113
37. Migliaressi Apano	23	22	2	43	91
38. Migliarissi Catto	10	15	1	22	49
39. Mirto	4	6	1	17	28
40. Messoscafi	12	6	—	21	40
41. Miciciri	15	20	—	29	64
42. Mussuta	54	27	—	39	120
43. Monasterio de Christo	2	—	—	2	4

44. S(an) Nicita	28	26	1	46	101
45. Pirathi	22	22	2	28	74
46. Pandea Μπαδιά	19	26	2	24	71
47. Pulea Catto Πουλιές	7	6	1	11	25
48. Pulea Apano	20	7	3	26	56
49. Partira Apano	12	12	1	17	42
50. Partira Catto	34	23	5	59	121
51. Piscopi de Arcadia	24	25	2	54	105
52. Pacidero	22	10	—	29	61
53. Pefco	68	59	8	85	220
54. Parissea Παρσάς	55	33	3	47	138
55. Petrochieffalo	3	2	—	4	9
56. Plutti metochio	4	—	—	2	6
57. Ruma	27	15	3	26	71
58. Schinea	22	12	—	42	76
59. Stirona	39	33	—	43	115
60. Sida Ζίντα	25	14	1	30	70
61. Sicologo	86	43	1	98	228
62. Simi Apano	243	129	19	136	527
63. Simi Catto	53	42	—	51	146
64. Simi Christò	46	22	—	53	121
65. Truloti	9	8	—	9	26
66. Vacchiotes	14	22	—	23	59
67. Viannes Catto	53	89	4	108	254
68. Viannes Apano	232	282	21	471	1006
69. Vutufù	12	10	—	10	32
70. Vicilea	12	5	1	10	28

Summano le Anime delli sopra 111 casali (λάθος είναι η αρίθμησή του) sotto la giurisditione del castel Bonifacio:

Huomini da facion da 14 fino ad anni 60	2644
Putti maschi da 14 anni in Zò	2524
Vecchi d' anni 60 in sù	258
Donne tra picole et grande	4143
in tutto	9569

καταστρεμμένο και ακατοίκητο και μάλλον ερειπωμένο και οι δεξαμενές του ήταν γεμάτες πέτρες κ.λπ.

Κοντά στο **βούργο** κατοικούσαν οι εντόπιοι, που ασχολούνταν με την καλλιέργεια, γιά τη συντήρηση τής φρουράς και τις άλλες επαγγελματικές και χειρονακτικές εργασίες τού φρουρίου. Ο οικισμός τών εντοπίων αυτών πήρε το όνομα από το φρούριο και λέγεται και σήμερο Καστελιανά. (βλ. λήμμα).

Οι κάτοικοι τών Καστελιανών έχουν δημιουργήσει γιά το φρούριο Μπελβεντέρε, σε συνδυασμό με την αρχαία Πριανσό, διαφόρους μύθους, που δεν έχουν σχέσει με την ιστορική αλήθεια. Λένε, και πιστεύουν, πως στον Κάστελο υπήρχαν 11 εκκλησίες, από τις οποίες μιά ήταν γεμάτη από χρυσά αντικείμενα. Ότι ζούσε εκεί ένας αράπης, σε μιά υπόγεια στοά, που το καλοκαίρι άπλωνε τούς αμέτρητους θησαυρούς του στον ήλιο κ.λπ. Μύθοι που ακούονται σε πολλά χωριά τής Κρήτης.

Μπενουδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 8, υψ. 540 μ. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται ως ένας από τούς 11 οικισμούς, που αποτελούσαν τότε την Κάντανο. (βλ. λήμμα). Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται μεταξύ τών 20 οικισμών, που αποτελούσαν τότε την Κάντανο. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται με 26 κάτ. το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται με 8 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στη Γεωγραφία τής Κρήτης (σ.38), ότι είναι κώμη ορεινή, ποιμενική, που το όνομά της οφείλει στο επώνυμο τών κατοίκων της. **Μπενής** ήταν το αρχικό επώνυμο τής ιστορικής οικογένειας Κριάρη. Ο πατέρας τού Κωνστ. Κριάρη (1797-1884) επονομάστηκε το 1769 Κριγιάρης - Κριάρης «διά την ακατάσχετον ορμήν και ανδρείαν του».

(=Άθροισμα τών ψυχών τών παραπάνω 111 χωρίων, τής περιφέρειας τού φρουρίου Μονοφατσίου):
Άνδρες γιά εργασία από 14 μέχρι 60 ετών 2644
Αρσενικά παιδιά 14 ετών και κάτω 2524
Γέροι από 60 ετών και πάνω 258
Γυναίκες μικρές και μεγάλες 4143
Σύνολο 9569

Σημείωση: Γιά τό κάθε χωριό βλ. σχετικό λήμμα.

Μπεράτης, ο. Χωριό τής επαρχίας Σητείας, ν. Λα-

σιθίου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1378, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, Perati, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.210). Αναφέρεται επίσης το *χωρίον Περάτι* στη διαθήκη τού Ανδρέα Φραγκ. Κορνάρου, τής μεγάλης οικογένειας τών Κορνάρων τής Σητείας, τού οποίου ήταν φέουδο και κατοικία. Τη διαθήκη έγραψε στο κρητικό ιδίωμα ο νοτάριος Μάρκος Καλύβας, καθ' υπαγόρευση τού διαθέτη το έτος *αφπγ΄* (1583) *μόρε μπεριάλε*. Μεταξύ τών άλλων αναφέρει: *ακόμη αφήνω τον δυό μου μπασταρδιών, τού Μάρκο και τού Σιπιό* (Σκιπίων) *τα δυό μου περιβόλια*...(Βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ΄, σ.127).

Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Borati, από τον Καστροφύλακα (K138) Berati με 147 κάτ. το 1583, στην τουρκική απογραφή τού 1671 αναφέρεται Perati με 9 χριστ. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.132).

Ο Spratt το 1583 πήγε στο Πισκοκέφαλο, απ' όπου, προχωρώντας προς την κοιλάδα, και σε απόσταση ακοής μίλια, στη θέση που λέγεται Berate είδε θεμέλια ελληνικών κτισμάτων και ερειπωμένη εκκλησία. (Βλ. Τ.Α.Β.Spratt, Travels and Researches in Crete, I, σ.163).

Σύμφωνα με τα παραπάνω το αρχικό όνομα τού χωριού ήταν **Περάτη**, πιθανότατα από το όνομα τού οικιστή Περάτη, επώνυμο γνωστό, από την εκκλησία τού **Αγίου Δημητρίου Περάτη** στο Χάντακα. (Βλ. G. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, "Bessarione", XXII, 1918, 3°, 4°, σ.249). Αλλά με την παρεκφορά τού άρθρου τον Περάτη, έγινε Μπεράτης, όπως αναφέρεται στις απογραφές 1577, και 1583.

Ο Εμ. Αγγελάκης, (Σητειακά, Α΄, σ.83) το αναφέρει **Βαράτι**, και νομίζει, ότι είναι κτίσμα τών Αράβων και ότι καταστράφηκε από τον πειρατή Μπαρμπαρόσα (Barbarossa = Κοκκινογένης) όχι Βαρβαρόσα. Ο Νικ. Π. Παπαδάκης προχωρεί παραπέρα και το αναφέρει **Βαράτιον** που «...οπωσδήποτε έγινε μετά την τουρκική κατάκτηση, αφού το όνομά του είναι τουρκικής προέλευσης (μπεράτ)» και συνεχίζει: *«δεν αποκλείεται Τουρκαλβανοί από το Βεράτιον τής Αλβανίας να αποίκησαν τον συνοικισμόν»!*(Ν. Π. Παπαδάκη, Σητεία, 1980, σ.94). Έτσι διαστρέφεται η ιστορική αλήθεια, ακόμα και από δόκιμους συγγραφείς.

Επαναλαμβάνω: Η ορθογραφία τών τοπονυμίων είναι βασικό θέμα τής ιστορίας τού τοπωνύμιου.

Μπερμπαθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κάμπων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 81, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με 117 κάτ. και το 1971 με 93.

Μπιλανδρέδω, το. βλ. Βιλανδρέδω.

Μπισταγή, βλ. Πισταγή.

Μπιτζαριανώ, το. (Πηγή). Οικισμός τής κοινότητας Καρουζανώ, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 59, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36,4 χλμ. Διακλάδωση αριστερά από το Καστέλι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881 **Μπιτζαριανώ**, στο δήμο Καστελίου, με 55 Χριστιαν. κάτ., το 1900 γράφεται **Μπιτζαριανών και Τσίγκουνας**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 122, το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 99, το 1928 είναι στην κοινότητα Καρουζανώ, κάτ. 108, το 1940 γράφεται **Μπιτζαριανόν**, κάτ. 110, το 1951 μεταβαφτίζεται **Πηγή**, κάτ. 106, από μιά πηγή, που βρίσκεται μακρυά από τον οικισμό, το 1961 κάτ. 106 και το 1971 κάτ. 81.

Η ονομασία οφείλεται στο επώνυμο τών οικιστών Μπιτζαριανών. Το επώνυμο από το βενετικό bizzarro = ιδιότροπος, παράξενος. Το επώνυμο Μπιτζαράκης κοινότατο σήμερο στην περιοχή τής επαρχίας.

Κοντά στο χωριό, σε μιά ειδυλλιακή τοποθεσία, κοντά σε μιά πλούσια πηγή, βρίσκεται η παλαιά εκκλησία τού Αγ. Παντελεήμονα, τρίκλιτη. Τα κλίτη χωρίζονται με δυό σειρές τόξα, που τα στηρίζουν κολόνες δίχως κιονόκρανα. Μιά απ' αυτές αποτελείται από κιονόκρανα, που, φυσικά, ανήκαν σε παλαιότερο ναό. Πιθανότατα ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί και σε παλαιότερη εποχή ως ασκληπιείο, ή και κατά τη μινωική περίοδο ως ιερή πηγή (sacred spring).

Επιγραφές, διακοσμητικά βυζαντινά ανάγλυφα και σταυροί είναι κτισμένα από την έξω πλευρά τού μεσημβρινού τοίχου.

Η εκκλησία ήταν ιστορημένη σώζονται ελάχιστες τοιχογραφίες. Στην αψίδα κάτω ιεράρχες ολόσωμοι με κατακόρυφες επιγραφές. Λάβετε φάγετε και Λάβετε πίετε με ζωηρή κίνηση τών Αποστόλων. Στην κόγχη η Παναγία ένθρονη, βρεφοκρατούσα. Στούς πλάγιους τοίχους ολόσωμες μορφές αγίων υπερφυσικές. Είναι από τις αρχαιότερες τοιχογραφίες τής Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Μανόλη Χατζηδάκη**, Τοιχογραφίες στην Κρήτη «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ.66 — **G. Gerola** Monumenti Veneti ecc. II, σ.191).

Μπουγιουκλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 480 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 με κάτ. 61, και το 1971 κάτ. 42. Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων Μπουγιούκαλος ▷ Βουγιούκαλος.

Μπουσνάγκο. Τον οικισμό αυτό αναφέρει στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων ο Fr. Barozzi (f°28v) Busnagoalami. Ο Paul Faure (Κρητολογία, τεύχ. 14-15, σ.90) το αναφέρει Busnago aloni. Το τοπωνύμιο αναφέρεται από τον Καστροφύλακα στην επαρχία Κισάμου (K225) Scuttellona Busnago με 15 οφειλόμενες αγγαρείες. Συνεπώς ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Σκουτελώνα. (βλ. λήμμα).

Μπουτσουνάρια, τα. Ιστορική τοποθεσία, κοντά στο χωριό Περιβόλια, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, απ' όπου απέχει 4,5 χλμ. Το τοπωνύμιο αναφέρεται και **Κουτσουνάρια**. Η ετυμολογία από το ιταλικό ρήμα bu(c)cinare = μουρμουρίζω, φλοισβίζω, παφλάζω. Άρα μπουτσουνάρι ή κουτσουνάρι λέγεται ο κρουνός απ' όπου τρέχει το νερό τής πηγής στη γούρνα. Και επειδή εδώ υπάρχουν πολλές πηγές λέγονται Μπουτσουνάρια.

Υπήρξε τόπος συγκεντρώσεων και συνελεύσεων τών Κρητικών κατά τις επαναστάσεις τού 19ου αιώνα. Το 1858 έγινε η ένοπλη διαμαρτυρία, που εξελίχτηκε σε επανάσταση τού «Μαυρογένη». Το 1866 υποβάλαν αναφορά στο σουλτάνο και το 1884 συγκεντρώθηκαν εδώ γιά το ζήτημα τών βακουφικών.

Κάτω από τα πλατάνια υπήρχε λίθινο κάθισμα, **τής Κεράς η καθέγλα**, στολισμένη με κογχύλια, όπου φαίνεται να κάθιζε κάποια βενετσάνα αρχόντισσα. Εδώ ήταν οι κήποι τής οικογένειας Viaro με δάση πλατάνων. Ο Ψιλάκης το αναφέρει **Ιερόν Όρος**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1307, 1656 — «Κρητική Εστία» τόμ. 9, σ. 369 και 11, σ.83 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. IV, σ. 63, 64 — **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.212.

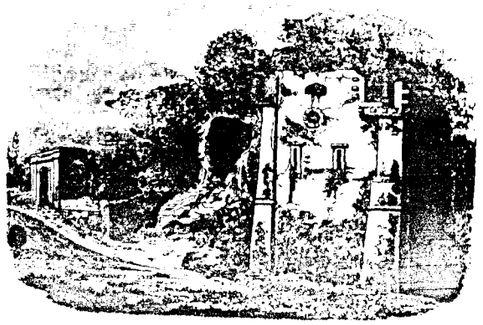
Μπρόσνερο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 353, υψ. 260 μ. Απέχει από τα Χανιά 37 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς τη Χώρα Σφακίων, μετά το χωριό Βρύσες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου (Bicorna) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Obrosnero (Ομπρός νερό = το νερό, η πηγή, η εντεύθεν των Λευκών Ορέων). Άρα η γραφή στο αρσενικό (Ο)μπρόσνερος, Εμπρόσνερος δεν είναι ακριβολογία. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ237) Brosnerò με 389 κάτ. το 1583, (Κ223) Ombros nero με 41 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 44 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Ombrosnerò το 1630.

Η αρχαιότερη μνεία τού χωριού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1355. Το χωριό Brusnero, positi in Oxomorea (= Oxomerea) Όξω μεριά, Ομπρόμεριά, ήταν φέουδο τού λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, και το είχε ενοικιάσει η Beriola uxor (σύζυγος) τού ser Raynerij Geno, εγγονή τού γνωστού Κρητικάρχη Αλεξίου Καλέργη. (Βλ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ., 1967, σ.220, και 240, και Freddy Thiriet, La Romanie Venitienne au Moyen Age, 1959, σ.292).

Στη γνωστή αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Prósnero (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 75 Χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 ο Σταυράκης το γράφει **Μπρόσνερος** (και παρέσυρε και τούς επόμενους) στο δήμο Μαθέ με 882 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 938. Το 1920 γράφεται Εμπρόσνερον, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 805, το 1928 γράφεται Εμπρόσνερος, κάτ. 788, το 1940 κάτ. 759, το 1951 κάτ. 665, το 1961 κάτ. 568 και το 1971 κάτ. 421.

Η θέση τού χωριού στούς βόρειους πρόποδες τών Λευκών Ορέων, και μάλιστα μπροστά στην είσοδο στο **Λαγκό τού Κατρέ**, που είναι οι Θερμοπύλες τών Σφακίων, έπαιξε σπουδαιότατο ρόλο στις Επαναστάσεις. Τον Ιούλιο τού 1822 η Προσωρινή Διοίκηση τής Κρήτης είχε την έδρα της στο Μπρόσνερο. (Βλ.

Εικ. 280. Μπρόσνερο. Ο πύργος τού Αληδάκη.

Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.153).

Το Μπρόσνερο έχει συνδεθεί με ένα ιστορικό γεγονός τού 1774. Στο Μπρόσνερο είχε τον πύργο του ο «μεγαλοκουραδάρης» γενίτσαρος Ιμπραχήμ Αληδάκης. Τα ερείπιά του σώζονται στην άκρα τού χωριού. Κατά τον Πρακτικίδη, είχε ύψος 30 οργιές και οι τοίχοι του είχαν πάχος 14 πόδια. Από τον ποταμό Μουσέλα μέχρι τις κορυφές τών Λευκών Ορέων είχε πολλά «μητάτα» και χιλιάδες αιγοπρόβατα, όπως λέει ένα επικό ποίημα, άγνωστου ποιητή, που θεωρείται το πρώτο μνημείο λόγου τής Τουρκοκρατίας:

Είχε κοπάδι ' αλάλητα και κάμπους και λιβάδια
και μητατοκαθίσματα με βρύσες και πηγάδια.
Δάση, βουνά και χειμαδιά, στέρνες και ποτιστήρια,
κουράδια τ ' αγριόβουιδα, κοπάδια τα μπεγίργια...
Μητάτα εικοσιτέσσερα έσταινε στην αράδα,
Ούλη τη Ρίζα ώριζε, χωράφια και χαλέπες...

Ύστερα από την καταστροφή τών Σφακιών το 1770 είχε οργανώσει δικό του στρατό, με σκοπό να ξαναπάρει τις μαδάρες και τούς βοσκότοπους, που τού είχε αφαιρέσει ο παπά Σήφης από τον Καλλικράτη, γιατί νόμιζε, ότι οι Σφακιανοί, ύστερα από την καταστροφή που είχαν πάθει, δεν θα τολμούσαν να αντιδράσουν.

Οι Σφακιανοί έμαθαν τις προετοιμασίες του και αποφάσισαν να επιτεθούν αυτοί πρώτοι, μεταφέροντες τη μάχη στον πύργο του στο Μπρόσνερο, όπως αναφέρει ο ριμαδόρος:

Ζιμιό, ποφάσισαν κι αυτοί να τόνε φοβερίσου,
να κατεβούν στο Μπρόσνερο να τόνε ξεφτελίσου.
...και μαντατοφορίζονται ούλοι ν ' αρματωθούσι
και να μονομεριάσουσι να δούν πώς θα το βρούσι.
...Στ ' Αρχοντικό στο σώχωρο, εις το δροσό τού πρίνου
καλοί - κακοί μονομεριού να δούν είντα θα γίνου.
...Λέει τους ο Μανούσακας με τη χοντρή φωνάρα,
και με την ποκαμίσαν του και την πλατέ ζωνάρα,
που ήτονε κι ηγι αφορμή γιά να πρεμαζωχτούσι
κι εδά σάν τού πνευματικού τα λόγια του γροικούσι.

Η Συνέλευση αυτή τών Σφακιανών και η ομιλία τού Μανούσακα μας φέρνει στη μνήμη το Συμβούλιο τών Αχαιών στην Πύλο, πριν ξεκινήσουν γιά την εκστρατεία τής Τροίας (Ιλιάδα, Β 50 εξ.).

Μωρέ παιδιά, γροικίσετε κι εμένα τη βουλή μου
απού σε τέθια βάσανα άσπρισ ' η κεφαλή μου.
Δεν κρίνω ν ' ανημένομε κι έτσι να καρτερούμε,
τον Αληδάκη γλήγορα επά θα τον δεχτούμε.
Μόν ' ας αποφασίσομε κάτω να κατεβούμε
στο Μπρόσνερο στον πύργον του να πά να τονε βρούμε.
Μά 'πε κι η Πατσουροζαμπά: κι εμείς θ ' αρματωθούμε
κι η Νικολέτα κι η Χρυσή: θε να σας ακλουθούμε
μαζί να πολεμήσομε, μαζί κι ανέ χαθούμε...

Βαθειάν αυγή σηκώνουνται κι ούλοι μονομεργιούσι
και τα γλυκοχαράγματα το Μπρόσνερο κυκλώνου
Κι απ ' ής και τσι σκοτώσασι μέσα στον πύργο μπήκα
κι ερήμην ό,τι βρίσκασι και πράμα δεν αφήκα...
Πλητες, πιθάργια και βουτσά με το κρασί ομάδι,
και το κριθάρ ' επήρασι, παίρνουσι και το λάδι...
Τ ' Ασκύφου μονομέργιασαν ούλα τα κελεπίργια
κι απόκιας τα μοιράσασι ούλα, δίχως χατήργια...

Ο Αρχηγός τών Σφακιανών Μανούσακας ήταν ο Μανούσος Πατακός από την Ίμπρο, που είχε πάρει μέρος στήν επανάσταση τού Δασκαλογιάννη, κι είχε ζήσει το δράμα τής καταστροφής τών Σφακίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Παύλ. Φαφουτάκη**, Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων, Αθήναι 1889, σ.44 εξ. — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί εντυπώσεις σ.81 εξ. — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, σ.211 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, σ.198, 366, 495 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. II, 268 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 169.

Μπρούσα, η. Οικισμός στην περιοχή τού Χάντακα (Paracandia) την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Abrusie (βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.111) και Abrusia το 1301 και στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum το 1320, (Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta nel. XIII secolo, σ.28). Το 1320 ο Γεώργιος Γρηγορόπουλος, κάτοικος τού χωρίου Ambrusia, ορκισθείς απάντησε ότι, στο χωριό αυτό ήταν μιά παλαιά εκκλησία, ονομαζόμενη Άγιος Γεώργιος, που ερειπάθηκε με το σεισμό και την ανοικοδόμησε ο αδελφός του παπά Μιχάλης Γρηγορόπουλος. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών καί μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ. 285).

Επίσης ο Δομίνικος Τσαγκαρόπουλος, κάτοικος τού ίδιου χωριού, βεβαιώνει ότι ήταν και η εκκλησία τής Αγ. Άννας στο ίδιο χωριό. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών κ.λπ. 1985, σ. 68, 277, 285 passim).

Στο χάρτη τού Coronelli σημειώνεται Brus σε μικρή απόσταση νοτίως τού Χάντακα (Βλ. Το Ηράκλειον και ο νομός του, μεταξύ τών σελ. 474-475). Στην ίδια θέση σημειώνεται Brussa και στο χάρτη τού Φρ. Βασιλικάτα. Στην περιοχή αυτή, δυτικά τής Φορτέτσας, ακούεται σήμερο το τοπωνύμιο Μπρούσα.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1370, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα il casale Ambrussia με εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.44, 48 και στη σ.291 Brussia).

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Brussa, από τον Καστροφύλακα (Κ101) Ambrussa με 525 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Brussa το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Brusa με 20 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.128). Σε άλλο τουρκικό έγγραφο τού ίδιου τόμ. (σ.241) αναφέρεται ότι το χωριό Μπρούσα είχε δωρηθεί στο Σοφού Μεχμέτ πασά, γιά τις υπηρεσίες του στην πολιορκία τού Χάντακα. Εκεί κράτησε αιχμαλώτους ο Κιοπρουλής τούς απεσταλμένους τού Βάιλου τής Βενετίας Giavarina και Padavino κατά την πολιορκία τού Χάντακα, προσβλήθηκαν από πανούκλα και πέθαναν. (Jos. von Hammer Geschichte des Osmanischen Reiches σ.617-623).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Προύσα** στο δήμο Αρχανών με 1 Χριστιαν. και 10 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 και τις επόμενες δεν αναφέρεται. Η αρχική ονομασία τού οικισμού πρέπει να ήταν **Προύσα**, κτίσμα, πιθανόν, στρατιωτών τού Νικηφόρου Φωκά, καταγομένων από την Προύσα τής Μικράς Ασίας και το ονόμασαν Προύσα, σε ανάμνηση τής πρώτης πατρίδας, όπως συμβαίνει συνήθως σε οικισμούς εποίκων.

Μυγιογιάννη, μετόχι, το. Οικισμός στην επαρχία Λασιθίου, την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Βρισκόταν στην περιοχή τού χωριού Μέσα Λασίθι. Αναφέρεται mettocchio Migiogianni από τον Καστροφύλακα (Κ104) και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.30) metochio Migiogiani με 4 σπίτια το 1630. (Βλ. Σ.Γ.Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, σ.71, 89, 132. Σε συμβόλαιο τού Αρετίου τού 1621 αναφέρεται ο κύρ Νικολός Πεδιώτης από το Λασίθι μετόχι Μεγιογιάννη (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», Α΄, σ.78).

Μύθοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 314, υψ. 220 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 56,1 χλμ. και από την Ιεράπετρα 20,1 χλμ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 Μύθοι στο δήμο Μουρνιών, κάτ. 364 Χριστιαν. Ο δήμος υπαγόταν τότε στην επαρχία Βιάννου. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, κάτ. 361. Το 1920 έχει δική του κοινότητα, κάτ. 316, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μουρνιών, κάτ. 285, το 1940 είναι στην ίδια κοινότητα αλλά υπάγεται στην επαρχία Ιεράπετρας, κάτ. 289, το 1951 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 423, το 1961 κάτ. 404 και το 1971 κάτ. 347,

Το τοπωνύμιο είναι «άνευ ουδεμιάς αμφιβολίας» προελληνικό, **Μίθοι**. (Βλ. Υπόμνημα Ετ. Κρητ. Ιστ. Μελετών, «Κρητικά Χρονικά» Ι΄, σ.399).

Πιθανότατα σχετίζεται με αναφερόμενο στη συνθήκη καθορισμού τών κοινών ορίων τών πόλεων Λατούς και Ιεραπύτνης τού 113 π.Χ. *τα(ν) Μίτοις* και *τανεμ Μίτοις*. (Βλ. H. van Effanterre - M. Bougrat, Les frontières de Lato, «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, 1969, σ. 14 — Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, 119 — Paul Faure, Aux frontières de l'Etat de Lato, "Europa", Berlin 1967, σ.94).

Ο Paul Faure, στη μελέτη του Sept nouvelles villes de la Crète antique (Κρητικά Χρονικά, ΙΘ΄, σ.229) συμπεραίνει, ότι, το αναφερόμενο στη συνθήκη Λατίων -Ιεραπυτνίων *Μίτοις* ήταν πιθανότατα πόλη, τής περιοχής, κυριαρχίας τών Ιεραπυτνίων, προς την περιοχή τού χωριού **Βασιλική**, ενώ το πιθανότερο είναι ότι ήταν στην περιοχή τού σημερινού χωριού Μύθοι, που διατηρεί την προϊστορική ονομασία.

Την άποψη αυτή, τής αρχαιότητας τής περιοχής τού χωριού Μύθοι, επιβεβαιώνουν και αρχαιολογικά ευρήματα. Κοντά στην πλατεία τού χωριού βρέθηκε κεφαλή γυναικός τής ρωμαϊκής εποχής. Στην τοποθεσία **(Ελ)-Λενικά** φαίνονται ίχνη αρχαίων τειχών. Στις τοποθεσίες **τού Κάστελου το Χαράκι** και **τού Ορφανού το Σπηλιάρι** έχουν βρεθεί πήλινα αγγεία, λύχνοι και άλλα όστρακα. Οι κάτοικοι πιστεύουν, ότι ο τόπος των κρύβει αξιόλογους αρχαιολογικούς θησαυρούς.

Σε μικρή απόσταση από το χωριό είναι το **Φαράγγι τών Μύθων** με κάθετες πλευρές 250 μ. όπου φωλιάζουν χιλιάδες άγρια περιστέρια.

Μύλοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Χρωμοναστηρίου, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 39, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 7 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 3,5 χλμ. τού δρόμου προς το Ηράκλειο.

Κώμη τερπνή, κατάρρητος και κατάφυτος από εσπεριδοειδή, αναφέρει ο Ρεθύμνιος Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, σ.83).

Πρώτη φορά αναφέρεται Μύλοι στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 133 κάτ. Χριστιαν. και 43 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Βρυσιναίων, κάτ. 114, το 1920 γράφεται **΄Ανω Μύλοι** στον αγροτ. δήμο Χρωμοναστηρίου, κάτ. 68, το 1928 Μύλοι, κάτ. 88, το 1940 κάτ. 99, το 1951 κάτ. 75, το 1961 κάτ. 52 και το 1971 κάτ. 36.

Μύλοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 18, υψ. 150 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 στην ίδια κοινότητα με 18 κάτ., το 1951 με 25 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Μύλοι, οι. τού Μεγάλου Ποταμού (Κουρταλιώτη). Οικισμός τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Molini de Megapotamo, από τον Καστροφύλακα (K175) Mollini de Mega Potamò με 56 κάτ. το 1583, και (K184) Mollini Potamò με 56 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Molini de Megha Pot(am)o το 1630. Στις νεώτερες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση τού οικισμού άγνωστη. Ασφαλώς όμως ήταν στις όχθες τού ποταμού, αφού ήταν υδρόμυλοι, που κινούνταν με τα νερά του που τρέχουν συνεχώς χειμώνα - καλοκαίρι. Πιθανή θέση του, ίσως, ήταν κοντά στο σημερινό «Πόδε Μοναστήρι» τού Πρέβελη, τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου, όπου ήταν υδρόμυλος τού μοναστηριού και το υδροκίνητο ελαιουργείο τής μονής. (Βλ. Μ. Μ. Παπαδάκη, Το Μοναστήρι τού Πρέβελη, 1978, σ.194).

Μυλοποτάμου επαρχία, η. Μιά από τις 4 επαρχίες τού ν. Ρεθύμνου, στη βορειοανατολική άκρα τού νομού. Περιλαμβάνει την υδροφόρο λεκάνη τού ομώνυμου ποταμού, που την διαρρέει από την Ανατολή προς τη Δύση. Έχει έκταση 510 τ.χλμ. από τα οποία μόνο τα 88 είναι πεδινά. Συνορεύει ανατολικά με τις επαρχίες Μαλεβιζίου, Καινούργιου και Πυργιώτισσας τού ν. Ηρακλείου και δυτικά από τις επαρχίες Ρεθύμνου και Αμαρίου. Από το βορρά βρέχεται από το Κρητικό πέλαγος. Το μεγαλύτερο τμήμα τών βορείων κλιτύων τού Ψηλορείτη, ως και το οροπέδιο Νίδα με το Ιδαίο Άντρο, περικλείει τήν επαρχία από το Νότο. Από το Βορρά παράλληλα με τις ακτές, εκτείνονται τα **Ταλλαία Όρη,** που η υψηλότερη κορυφή των, **ο Κουλουκούνας,** είναι 1083 μ.

Οι ορεινές αυτές περιοχές διατρέφουν πολλά αιγοπρόβατα. Τα Ανώγεια μόνο διατρέφουν πάνω από 70.000 στην περιοχή τού Ψηλορείτη, και είναι από τα σπουδαιότερα κτηνοτροφικά κέντρα τής Κρήτης. Δεύτερο σπουδαίο κτηνοτροφικό κέντρο είναι τα **Ζωνιανά,** στην ίδια περιοχή τού Ψηλορείτη. Η κτηνοτροφία είναι το ένα σκέλος τής οικονομίας τής επαρχίας. Το άλλο σκέλος είναι η γεωργία.

Το κυριότερο προϊόν είναι το λάδι. Η κοιλάδα τού Μυλοποτάμου, που την διασχίζει ο παλιός αμαξοτός δρόμος με τις άπειρες στροφές του, είναι από τις γραφικότερες τής Κρήτης, κατάφυτη από παμπάλαια ελαιόδενδρα, από την εποχή τών Βυζαντινών και τών Βενετών, κουφαλιασμένα κι ετοιμοθάντα, μας θυμίζουν τούς στίχους τού Λορ. Μαβίλη:

Στην κουφάλα σου εφώλιασε μελίσσι,
γέρικη ελιά, που γέρνεις με τη λίγη
πρασινάδα, που ακόμα σε τυλίγει,
σα νά 'θελε να νεκροστολίσει.
Και το κάθε πουλάκι στο μεθύσι
τής αγάπης πιπίζοντας ανοίγει
στο κλαρί σου ερωτιάρικο κυνήγι,
στο κλαρί σου, που δεν θα ξανανθίσει!

Οι επιτραπέζιες ελιές (θρούμπες και σταφιδολιές τις λένε οι κάτοικοι) είναι φημισμένες, όπως λέει ο στίχος ...κι από το Μυλοπόταμο ελιές και παξιμάδι.

Καλλιεργείται επίσης το αμπέλι και μάλιστα η σουλτανίνα, κηπευτικά και εσπεριδοειδή ακόμη και μπανάνες. Στα πετρώδικα εδάφη ευδοκιμεί η χαρουπιά και δίδει μεγάλη παραγωγή.

Το όνομα τής επαρχίας το έδωσε ο ποταμός. Παλαιότερα ήταν **Αυλοπόταμος,** όπως αναφέρεται το 980 στον τίτλο τού επισκόπου: *Αυλοποτάμου. Αυλών* έλεγαν κάθε τόπο, στενό και επιμήκη, που βρίσκεται ανάμεσα σε λόφους και βουνά.

΄Οταν ανακαλύφτηκε ο νερόμυλος, γιά την άλεση τών σιτηρών, στον ποταμό Αυλώνα εγκαταστάθηκε, ως φαίνεται, ένας ή και περισσότεροι νερόμυλοι, και έτσι το 1182, στο έγγραφο διανομής τής Κρήτης στα 12 αρχοντόπουλα τού Βυζαντίου, αναφέρεται *τού Μύλου το Ποτάμι,* ως όριο τού μεριδίου τών Φωκάδων: *Οι άρχοντες Φωκάδες είναι εις τα μέρη τού Χαντάκου και Ρεθύμνης, τα Σταυρωτά Βουνά με τα Βασιλικά και*

Παξικά Ανώγεια και τας Λιβάδας... από το νότιον μέρος να υπάγει εις τού Μύλου το ποτάμι κ.λπ. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Β΄, σ. 43 και 57). Φωκάδες ήταν και οι Καλέργηδες, και όπως είναι γνωστό τα φέουδά των και κατά τη Βενετοκρατία ήταν στο Μυλοπόταμο.

΄Ετσι από τότε ο ποταμός Αυλοπόταμος αναφέρεται **Μυλοπόταμος** και λησμονήθηκε το πρώτο όνομα. Στα βενετσάνικα έγγραφα και τούς χάρτες ο ποταμός αναφέρεται και **Αρκάδι και Μεγάλος Ποταμός.**

Την Α΄ Βυζαντινή περίοδο η επαρχία είχε δυό επισκοπές. Στην Πολιτική Γεωγραφία τού Ιεροκλέους το 528 αναφέρεται **Οάξιος,** (επίσκοπος Αξού) και **Ελεύθερνα** (επίσκοπος Ελευθέρνης), με έδρες τις πόλεις που αναφέρονται.

Στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 451 αναφέρεται **ο Ελευθερνών** (επίσκοπος).

Η Β΄ Βυζαντινή περίοδο, μετά την απελευθέρωση τής Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961 επανιδρύθηκαν οι επισκοπές, αλλά με άλλους τίτλους. Στο Τακτικόν 3 τού Βασιλείου Βουλγαροκτόνου το 980 αναφέρονται οι επίσκοποι ο **Αυλοποτάμου** και ο **Αγρίου** ή **Αρίου,** πού συνεχίζουν να συνυπάρχουν και κατά τη Βενετοκρατία με τούς ίδους τίτλους Αυλοποτάμου, με έδρα το χωριό Επισκοπή και Αγρίου ή Αρίου (Episcopatus Ariensis) με έδρα τη Βεράν Επισκοπή, την οποία διεκδίκησε ο Αλέξιος Καλέργης, ως αναφέρεται στη γνωστή συνθήκη τού 1299 (βλ. Κρητικά Χρονικά, τόμ. Γ΄, σ. 269) και φαίνεται να το κατόρθωσε να εγκαταστήσει σ' αυτή ορθόδοξο επίσκοπο. (βλ. Χ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, σ. 50).

Την Τουρκοκρατία καταργήθηκε η επισκοπή Αρίου, οφού και η έδρα της αναφέρεται έκτοτε **Βεράν Επισκοπή,** (ερειπωμένη επισκοπή). Η επισκοπή Αυλοποτάμου συγχωνεύτηκε τελευταία με την επισκοπή Ρεθύμνης και αναφέρεται ο επίσκοπος **Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.**

Τή Β΄ Βυζαντινή περίοδο η επαρχία Μυλοποτάμου θα αποτελούσε τούρμα, όπως και οι επαρχίες Αγ. Βασιλείου και Αμαρίου αναφέρονται.

Τον Α΄ αιώνα της Βενετοκρατίας οι τούρμες Απάνω Σύβριτος (επαρχία Αμαρίου) και κάτω Σύβριτος (επαρχία Αγ. Βασιλείου) και Μυλοποτάμου αποτελούσαν μιά διοικητικη περιφέρεια από τις 6 τής Κρήτης με το όνομα SESTIERE CASTELLO. Το 14ο αιώνα άλλαξε η διοικητική διαίρεση. Η Κρήτη διαιρέθηκε σε 4 διοικήσεις (TERRITORI). Το Μυλοπόταμο αποτελούσε την CASTELLANIA DI MILOPOTAMO με έδρα το CASTELLO MILOPOTAMU, που ήταν στη θέση τού σημερινού Πανόρμου. Το φρούριο είχε ιδρυθεί από τον Πεσκατόρε. Η ίδια διοικητική διαίρεση διατηρήθηκε και την Τουρκοκρατία.

Η θέση τής επαρχίας ως διάβαση από τη Δυτική προς την Ανατολική Κρήτη υπήρξε πολλές φορές μεσάζο σκληρών μαχών, και μάλιστα κατά τις αλλεπάλληλες επαναστάσεις τού 19ου αιώνα.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ν. ΡΕΘΥΜΝΟΥ το 1577

Ο αρχαιότερος κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας είναι τού 1577, τού Fr. Barozzi, τού κώδικα 384 τής σειράς Fonds Italien, F°26v-27r,τών χειρογράφων τής Bibliothèque Nationale de Paris.

Ville sotto il Castello MILOPOTAMO

1. Agia	2. Agladha
3. Agliachies	4. Agrio
5. Aaimonos	6. Alfa apano
7. Alfa cato	8. Aloidhes
9. Anogià	10. Argugliò
11. Assirotus	12. Astirachi
13. Avdhonites	14. Avdhela
15. Axo	16. Cadinu
17. Calama	18. Calandarea
19. Calivo	20. Camarachi
21. Camariotti	22. Castri
23. Chifali	24. Chieramota
25. Crana	26. Crassuna
27. Dhafnides	28. Dhamasta
29. Dhamavolu	30. Dhorachi met(ochio)
31. Erfus	32. Faraci
33. Fodhele	34. Garaso
35. Garipa	36. Ghono
37. Ghumeri	38. Lagudhriana
39. Livadhia	40. Langa
41. Magarites	42. Matatho
43. Melidoni	44. Melisurgachi
45. Murisiana	46. Nissi
47. Omslo	48. Orchea
49. Passalites apano	50. Passalites cato
51. Pori	52. Rupes
53. Russinavli	54. S(an)to Mama
55. Santo Baseglio	56. San Zuanne
57. Schepasti	58. Sisarga
59. Sisses	60. So
61. Spilufia de papad(opu)li?	62. Stiscafi met(ochi)o
63. Stiscafi meto	64. Vassilico perama
45. Veni	66. Vesc(ova)to di Milipotamo

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΠΟΥ ΠΛΗΡΩΝΑΝ ΧΑΡΑΤΣΙ το 1671

Οικισμοί	χαράτσα
1. Nefs Melopotama Μαργαρίτες	24
2. Prinyo Πρινές	9
3. Erfos	55
4. Rușiavli Ρουσαναυλή	7
5. Isplokiye (Σκουλούφια);	26
6. Alfa	24
7. Lavka Λαγκά	91
8. Pereme Πέραμα	21

9. Orthe	41
10. Kalandare	36
11. Kalama	5
12. Pasalites Apano, Kato	16
13. Melisurgaki	10
14. Hamari Χουμέρι	40
15. Krasuna	18
16. Keramota	16
17. Gripa Γαρίπα	11
18. Avdela	9
19. Argulyo	5
20. Kastri	5
21. Ayo Mama	61
22. Avdanites	26
23. Alyakes	21
24. Damavolo	30
25. Kefali	17
26. Piskopi	30
27. Merkana Μουρτζανά	13
28. Dafnades	24
29. Garazo	65
30. Ayo Yani	26
31. Kalivyo	19
32. Livadye Λιβάδια	105
33. Krana	21
34. Ozu Ζού το Λάκκο	57
35. Axo	53
36. Anoya	212
37. Sisarka	9
38. Kamaryoti	54
39. Aya Paraski Vuzulya Πιτσούλια	10
40. Kamari Καμαράκι	8
41. Astraki Αστυράκι	22
42. Martho Μάραθος	20
43. Fodule	16
44. Glinus Γαλήνους	9
45. Sişes	16
46. Vlihade	22
47. Damasta	81
48. Honos	14
49. Aymonos	38
50. Astirotos Ασυρώτοι	12
51. Veni	13
52. Agridya	23
53. Aloydes	9
54. Mikiryani Μακρυγιάννη	8
55. Lohriye Λοχριά	10
56. Klepsimno	11
57. Faraci	34
58. Aya	23
59. Melidoni	106
60. Ikşati Εξάντη	32
61. Ahladye Αχλαδέ	31
62. Iksepasti Σκεπαστή	15
63. Rumili	11
64. Dalablo Νταλαμπέλο	13
65. Ankelyana Αγγελιανά	29
Σύνολο	1950

Πηγή: Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις κ.λπ. τόμ. Β σ. 129.

Πληθυσμιακή ανάπτυξη και αυξομειώσεις τών κατοίκων τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου από το 1881 μέχρι το 1981

1834			1881		
			οικισ-μοί	κάτοικοι Χριστ.	Τούρκοι
			70	13634	851

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
84	17349	104	18455	102	20214	93	22106

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
91	21387	92	20237	86	18434	87	17861

Σημείωση: Ο Πάσλεϋ, ο οποίος δημοσίευσε την απογραφή τής Κρήτης τού 1832-34, στο βιβλίο του αναφέρει, ότι έχασε τον κατάλογο τών οικισμών τής επαρχίας Μυλοποτάμου και γι' αυτό τον παρέλειψε. (I have mislaid my list of villages of Milopotamo... Βλ. R. Pashley, Travels in Crete, vol. II, p. 315).

Μυλωνές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Στροβλών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 39, υψ. 510 μ. Απέχει από τα Χανιά περί τα 55 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου (Καλουδιανά) Χαιρεθιανά - Σφακοπηγάδι - Μαλάθυρος - Σάσαλος - Μυλωνές.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Milones, από τον Καστροφύλακα (K232) Millones με 82 κάτ. το 1583 και (K224) με 21 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Millones το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Mylonès (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Μυλωναίς** με 31 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Καντάνου. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Καντάνου, κάτ. 7.

Το 1920 είναι στην κοινότητα Πλεμενιανών, κάτ. 16, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Στροβλών, κάτ. 11, το 1940 κάτ. 46, το 1951 κάτ. 52, το 1961 κάτ. 39. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Όπως φαίνεται από τις απογραφές τών κατοίκων την περίοδο τής Τουρκοκρατίας κατοικούνταν από αμιγή τουρκικό πληθυσμό. Οι Χριστιανοί κάτοικοί του από τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας τούρκεψαν όλοι, όπως αναφέρει η ιστορία. (Βλ. Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ.1332, 1467).

Μυλωνιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βαρύπετρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 116, υψ. 95 μ. Απέχει από τα Χανιά 9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 8 χλμ. τού δρόμου προς Αγιά - Αλικιανού.

Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 στην κοινότητα Βαρύπετρου με 113, κάτ., το 1951, κάτ. 101, το 1961 κάτ. 114, και το 1971 κάτ. 121.

Μύρθιος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 233, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 36 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστά στο 20 χλμ. τού νότιου άξονα προς Σπήλι - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά - Αγ. Ιωάννης - Κάνεβος - Φαράγγι Κοτσυφού — διακλάδωση αριστερά — στο 41 χλμ. - Μύρθιος.

Βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες τού υψώματος **Κουρούπα**, (984 μ.) με θέα προς τον όρμο τού Πλακιά και το Λιβυκό πέλαγος. Ο Ρεθύμνιος Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.67) τον αναφέρει Μύρτος.

Είναι γενέτειρα τού γλωσσολόγου Γεωργ. Χατζηδάκη και τού αδελφού του Ιωάννη, γνωστών καθηγητών τού Πανεπιστημίου.

Έχει εκκλησία Μεταμόρφωση τού Σωτήρος με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση.

Το τοπωνύμιο φυτωνυμικό από το φυτό η μύρτος, μυρσίνη Μυρθιά.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Mirtio di Megapotamo από τον Καστροφύλακα (K175) Mirtio di Mega Potamò με 144 κάτ. το 1583 και (K184) με 205 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) το αναφέρει Mirto de Megha Potamo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Myrthiò (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 30 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μύρθιος** στο δήμο Φοίνικος με 161 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Μύρθιο στον ίδιο δήμο με 391 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 486, το 1928, κάτ. 336, το 1940 κάτ. 394, το 1951 κάτ. 384, το 1961 κάτ. 309 και το 1971 κάτ. 237.

Στην περιοχή τού χωριού Μύρθιος υπάρχουν ανθρακοφόρα στρώματα, όπως αναφέρει η Ζενάπ Ίσμαντ Ρίσεντ στο βιβλίο της: Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν κυριαρχίαν 1830-1840, έκδοση μετάφρασης στα ελληνικά τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1978, σ.69. Γράφει, ότι Αιγύπτιοι στρατιώτες ανακάλυψαν στη θέση Λούτρα (Παλιόλουτρα γράφει ο Ψιλάκης) και στο Μύρθιο. Έστειλαν φορτίο στην Αλεξάνδρεια και αποδείχτηκε, ότι οι γαιάνθρακες τού Μύρθιου είναι ανώτεροι.

Ο Β. Ψιλάκης στην Ιστορία τής Κρήτης (σ.2049) αναφέρει, ότι ο Μωχάμετ Άλυ επεχείρησε το 1837 να εκμεταλλευθεί τα ανθρακοφόρα στρώματα στα Παλιόλουτρα και στο Μύρθιο τού Αγ. Βασιλείου, τών λιγνιτών τής τεταρτογενούς μόνον περιόδου και το 1839 έστειλε στην Αίγυπτο μεγάλη ποσότητα γιά δοκιμή, αλλά δεν πρόλαβε. Από πού έχει την πληροφορία δεν αναφέρει.

Μύρθιος, η. Οικισμός τής κοινότητας Σελιού, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 117, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 20 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 15,8 χλμ. τού δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου.

Εικ. 281. Το χωριό Μύρθιος Αγ. Βασιλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Mirtio, από τον Καστροφύλακα (K174) Mirtio με 87 κάτ. το 1583 και (K183) Mirtio di Pollani με 9 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Mirto di Polani το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μύρθιο** στο δήμο Χρωμοναστηρίου, με 60 Χρ. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Βρυσιναίων, κάτ. 53, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Σελιού, κάτ. 105, το 1928 στην κοινότητα Πρασές, κάτ. 121, το 1940 στην κοινότητα Σελιού, κάτ. 153, το 1951 κάτ. 174, το 1961 κάτ. 160 και το 1971 κάτ. 129.

Το χωριό, ως φαίνεται, ήταν κατά τη Βενετοκρατία φέουδο τής οικογένειας Polani και αναφέρεται στις απογραφές εκείνης τής εποχής.

Μυρθιώτη μετόχι, το. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Δαφνών, **Μετόχια Τσαγκαράκη, Μυρθιώτη** και **Ντουμπουρτζή** με 17 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. κάτ. Συνεπώς ήταν κοντά στα γνωστά μετόχια Τσαγκαράκη και Δοβρουτζή τού Ηρακλείου. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή.

Σε τουρικό έγγραφο τού 1671 αναφέρεται ότι ο ιεροδίκης τής Στρατιάς Μουσταφά εφέντης, υιός Κασίμ ενάγει την εκ τού χωρίου Ρουκάνι Αϊσέ τού Αβδουλάχ, τής οποίας ο σύζυγος Ισμαήλ, πριν πέσει μαχόμενος εν **Μύρταις,** τού είχε πωλήσει (τού ιεροδίκη) αντί 16.500 άσπρα το μετόχι του στην επαρχία Τεμένους και το αμπέλι του στο Κυπαρίσσι. Ο Σταυρινίδης σημειώνει σχετικά με το **Μύρταις,** ότι θα πρόκειται για το Μετόχι **Μυρθιώτη,** που ήταν κοντά στο μετόχι Τσαγκαράκη. (Βλ. Μεταφράσεις, τόμ. Α', σ. 363).

Μύρινα, η. Πόλη τής Ρωμαϊκής περιόδου, πιθανότατα τής Δυτικής Κρήτης. Την αναφέρει μόνο ο Πλίνιος (Nat. Hist. XII, 59). Εκτός τής μνείας τού ονόματος τής πόλης από τον Πλίνιο η ύπαρξή της πιστοποιείται και από το νόμισμα τής πόλης αυτής. Ο Σβορώνος αναφέρει (Numismatique de la Crète ancienne σ.246)

ότι κάτοικος τής Δυτικής Κρήτης τού παρουσίασε 3 ως 4 εκατοντάδες αρχαία νομίσματα τής Δυτικής Κρήτης. Απ' αυτά τα εννέα δέκατα ήταν τής Πολυρρήνιας και άλλα τής Κυδωνίας, τής Φαλάσαρνας και τής Απτέρας. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν ένα με τα γράμματα My (Μυ) και πιστεύει ότι ανήκε στην πόλη Μύρινα.

Μυριοκέφαλα, τα. Ορεινό χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 266, υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 37 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 22,5 χλμ. (Επισκοπή) τού παλιού δρόμου προς Χανιά - Αργυρούπολη - Μυριοκέφαλα. Βρίσκεται στις βόρειες πλαγιές τού όρους **Κακάβες** ή **Κρυονερίτης** (1228 μ.), με θέα προς τη μεγάλη κοιλάδα τής Ασί Γωνιάς. Η ονομασία οφείλεται στούς πολλούς λόφους (κεφάλια) τής περιοχής.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26r) Myrio Chiefala, από τον Καστροφύλακα (K172) Miriochiefala με 99 κάτ. το 1583. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Μυριοκέφαλα στο δήμο Αργυρούπολης με 214 Χριστιαν. κάτ. και η μονή Μυριοκεφάλων με 7 κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Λαππαίων, Μυριοκέφαλα κάτ. 209 και μονή Μυρ. κάτ. 15. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 267, το 1928 είναι στην κοινότητα Αρολίθι, κάτ. 251, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 297, το 1951 κάτ. 325, το 1961 κάτ. 324 και το 1971 κάτ. 285.

«Την κώμη στολίζει η μονή τών Μυριοκεφάλων ή Μυριοφύτων, έχουσα ναόν το γενέσιον τής Θεοτόκου, πανηγυρίζει την 8η Σεπτεμβρίου. Το 1770 κατεστράφη» αναφέρει ο Ρεθύμνιος Εμ. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.90).

Πρόκειται γιά τη **μονή τής Θεοτόκου τής Αντιφωνήτριας**, την οποίαν ίδρυσε το 980-1010 ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος, όπως αναφέρει στην αυτοβιογραφία του:

... Όθεν καγώ ο ευτελής μοναχός και Ξένος την επωνυμία...απήλθον άχρι τής κεφαλής τού όρους Μυριοκεφάλου...και εύρον κτίσμα ελληνικόν παμμέγεθες...και διά την δριμύτητα τού χειμώνος εισήλθον ώδε και... εποίησα ημέρας επτά τυφλός και...κατά την ημέραν την εβδόμην ήλθε μοι φωνή τοιαύτη «ώ Ιωάννη, έξελθε τών ενταύθα και ίδε κατά ανατολάς» και κατά ανατολάς... στας είδον φως μέγα και διακελευούσης φωνής τοιαύτης ότι «ενταύθα ανεγείραι μέλλεις οίκον τής πανυμνήτου Θεοτόκου τής Αντιφωνητρίας»...και εδομησάμην την τοιαύτην μονή τής Θεοτόκου...τής Αντιφωνητρίας. (Βλ. Codex Bodleianus Oxonii, 19, 278v-283v (XV.S.) και Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ο Αγ. Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.58 και Γ.Β. Αντουράκη, Αι μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων κ.λπ. 1977).

Μυρσίνη, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 261, υψ. 330 μ. Βρίσκεται στο 45,2 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Σητείας.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή

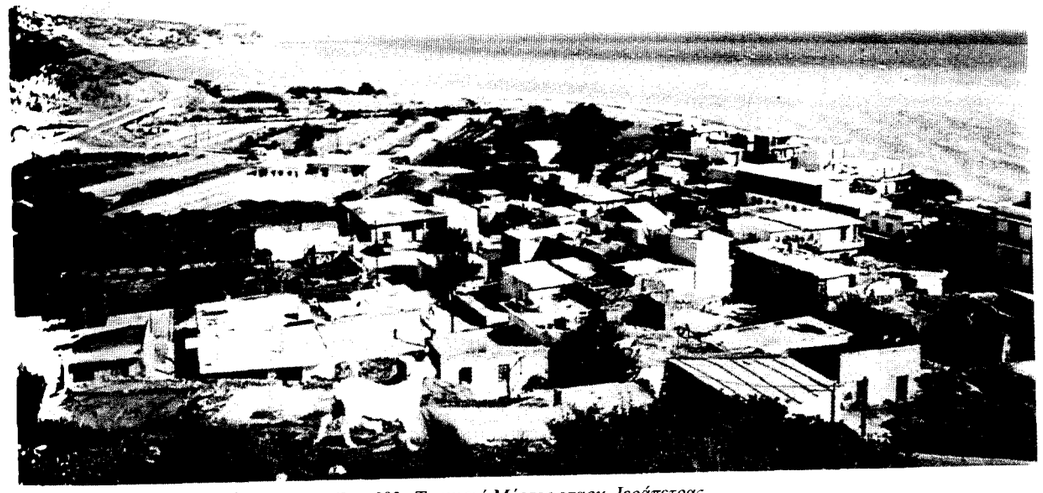
Εικ. 282. Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου και βυζαντινής εκκλησίας τής Παναγίας Καρδιώτισσας. (φωτ. Μαν. Γικλή).

τού 1834, Metokhiá (Paslhey, Travels in Crete, II, 323) με 22 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Βλ. και «Μύσων», Α΄, 200. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μετόχια Τουρλωτής**, στο δήμο Τουρλωτής με 440 Χριστιαν. και 7 Τούρκ. κάτ. Και το 1900 αναφέρεται Μετόχια Τουρλωτής, στον ίδιο δήμο με 358 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Μυρσίνη**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 366, το 1928 αναφέρεται Μυρσίνη στην κοινότητα Τουρλωτής, κάτ. 339. Το 1940 έχει και πάλι δική του κοινότητα, κάτ. 402, το 1951, κάτ. 343, το 1961 κάτ. 317 και το 1971 κάτ. 277.

Μύρτος, η. Παραθαλάσσιο χωριό και κοινότητα, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 564, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στη δυτική όχθη τού ομώνυμου ποταμού και απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 50,5 χλμ. και από την Ιεράπετρα 14,5 χλμ. στο δρόμο προς Βιάννο. Έχει καλή ρυμοτομία. Εξελίσσεται σε σπουδαίο τουριστικό κέντρο, με ξενοδοχεία κ.λπ. κέντρα αλλά οι κάτοικοι ασχολούνται και με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών, εσπεριδοειδών και μπανάνας.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Mirto, από τον Καστροφύλακα (K96) Mirto με 28 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Mirto και στη σελ. 40 τον παραρρέοντα ποταμό με το ίδιο όνομα, όριο κατά τη Βενετοκρατία τών διοικητικών περιφερειών Σητείας και Χάντακος. Άλλοι αναφέρουν τον ποταμόν αυτό **Κρυοπόταμο**. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται στο δήμο Μουρνιών επαρχίας Βιάννου με 127 κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, κάτ. 123, το 1920 αποτελεί δική του κοινότητα, κάτ. 191, το 1928 κάτ. 278, το 1940 υπάγεται στην επαρχία Ιεράπετρας, κάτ. 397, το 1951 κάτ. 438, το 1961 κάτ. 324 και το 1971 κάτ. 287.

Στην περιοχή τού χωριού υπήρχε μια βυζαντινή μονή, η οποία αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorvm Communis τού 1320 αλλά το περιεχόμενό του αναφέρεται εις την πρό τού 1266 κατάσταση.

Εικ. 283. Το χωριό Μύρτος επαρχ. Ιεράπετρας.

(Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Lat., IX,179)...*cum casale ... sedium monasterii nomine Mirto...et molendinum ... quod est in flumine Mirto...*

Η μονή αυτή ήταν η μονή **Σφάκας**, μονή αυτοκρατορική, που είχε την έδρα της στο Μύρτο και κτήματα στην περιοχή τού Μύρτου και σε άλλα χωριά τής Κρήτης. Πιστεύεται ότι ήταν το πλουσιότερο μοναστήρι μετά την Παλιανή.

Σε έγγραφο τού 1248 αναφέρεται: *Monasterium Sfache est imperiale cum omnibus terris et possessionibus*...Σε άλλο έγγραφο τού 1268 αναφέρεται ο *papa Nicola Caica, que sta a Mirto*, ήταν, ως φαίνεται εφημέριος στο Μύρτο. Το επώνυμο Καλικάς Καλικάκης υπάρχει σήμερο στο Ηράκλειο. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ.49, 193).

Λιτικά από το χωριό, παρά τον Αγ. Αντώνιο, είδε ο Αρθουδίδης το 1915 ερείπια με πλίνθους και μικρές πέτρες, δεξαμενές κ.λπ. Ένα κτίσμα στρογγυλό με τούβλα και εξωτερική επένδυση με τοίχο. Μιά οικία υπόγειος δίχως πόρτα χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη και αχυρώνας. Σε πηγάδι μέσα στο χωριό βρέθηκε γυναικείο χέρι, μικρότερο τού φυσικού, που κρατεί μήλο (πιθανώς τής Δήμητρας. (Στ. Ξανθουδίδη, Αρχαιολογικά Σημειώματα, «Κρητικά Χρονικά» Β΄, 532).

Ανατολικά από το Μύρτο 3,5 χλμ. είναι λόφος υψ. 60 μ., τού **Φούρνου η Κορφή**. Οι πλευρές του από την Ανατολή και το Βορρά είναι απόκρημνες. Από το Μύρτο προς το Λιβυκό πέλαγος και από τη Δύση προς το Μύρτο είναι προσιτές γιά ανάβαση. Εκεί υπήρχε προϊστορικός οικισμός που το όνομά του είναι άγνωστο. Πρωτομινωικής Ι και ΙΙ εποχής. Ο Στ. Ξανθουδίδης, ως φαίνεται, δεν τον ήξερε, αφού δεν τον αναφέρει στα αρχαιολογικά σημειώματά του.

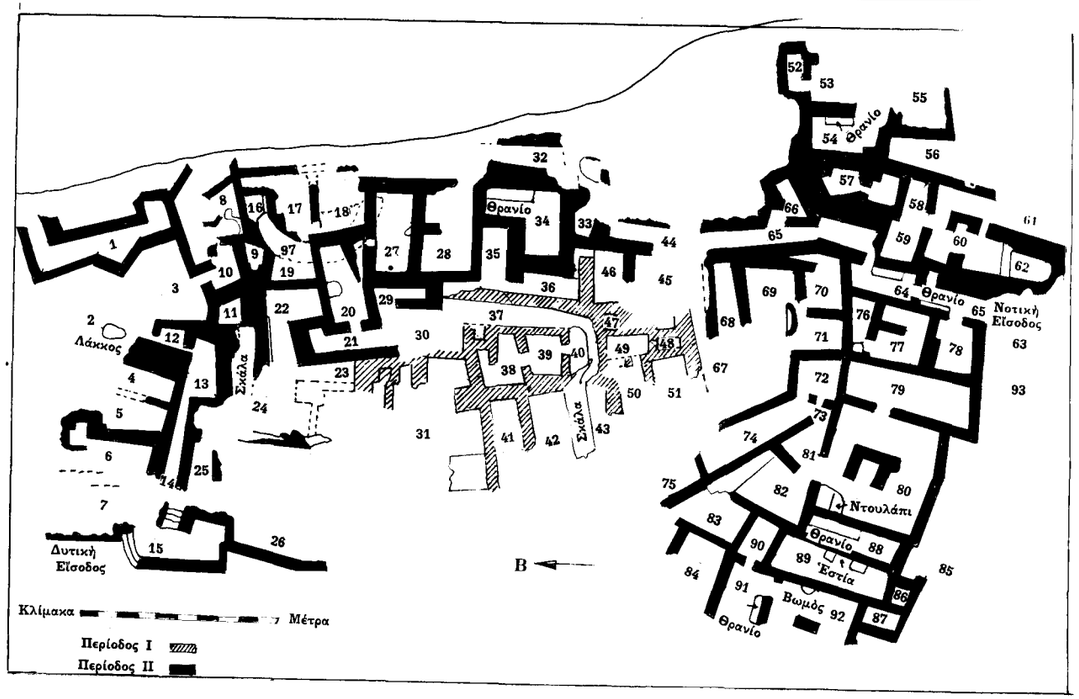
Η αρχαιολογική σημασία τού χώρου ήταν γνωστή στο δάσκαλο τού χωριού Γεωργ. Δημητριανάκη, και είχε κάνει μιά συλλογή από όστρακα, που βρήκε στην επιφάνεια τού χώρου. Το 1962, ο τότε διευθυντής τής Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Singlair Hood, ο G. Cadogan και ο Peter Warren επισκέφτηκαν την τοποθεσία και διεπίστωσαν την αρχαιολογική σημασία της.

Το 1967 δόθηκε η σχετική άδεια ανασκαφών στη Σχολή και ο P. Q. Warren άρχισε την ανασκαφή με οικονομικά μέσα τού Cambridge University Faculty Board Classics και το 1972 εδημοσιεύτηκαν τα πορίσματα τής ανασκαφής στο ογκώδες βιβλίο MYRTOS, An early Bronze age settlement in Crete, by Peter Warren, 360 σελ. με πολλούς πίνακες, σχεδιαγράμματα κ.λπ.

Ανασκάφηκαν 90 δωμάτια και άλλοι χώροι τού οικισμού, Ι και ΙΙ περιόδου, όπως φαίνονται στο σχεδιάγραμμα. Η κεραμεική είναι ρυθμού Βασιλικής, αρίστης τέχνης. Βρέθηκαν σφραγίδες λίθινες, χάλκινο εγχειρίδιο, οψιδιανοί, υφαντικά βάρη, σφεντήλια αρδακτιών, που δείχνουν ότι υπήρχε αξιόλογη υφαντουργία.

Στο ιερό τού οικισμού βρέθηκε περίεργο ειδώλιο, που παριστάνει γυναικεία μορφή με μακρύ λαιμό, η οποία κρατεί στην αγκαλιά της ένα αγγείο, μέσα στο οποίο πιθανότατα, χυνότανε οι σπονδές. Όλα τα ευρήματα έχουν εκτεθεί σε ξεχωριστή αίθουσα τού Μουσείου Αγ. Νικολάου Λασιθίου. Ο οικισμός καταστράφηκε βίαια από φωτιά το 1200 π.Χ.

Ανατολικότερα, σε άλλο λόφο που λέγεται **Πύργος**,

Εικ. 284. Μύρτος. Σχεδιάγραμμα ανασκαφών (Peter Warren, Myrtos, p. 11).

ανακαλύφτηκε από τον Άγγλο αρχαιολόγο Gerald Cadogan ένας άλλος μινωικός οικισμός. Ανέσκαψε ένα ωραίο σπίτι τού τοπικού άρχοντα στην κορυφή τού λόφου. Έχει βεράντα προς τη θάλασσα. Ανήκει στούς Νεοανακτορικούς χρόνους και καταστράφηκε γύρω στα 1450 π.Χ. Τα φτωχά σπίτια τών υπηκόων βρισκόταν στις πλαγιές τού λόφου. Βρέθηκε αξιόλογη κεραμεική, πήλινα σωληνοειδή σκεύη σπονδών κ.λπ. Η ύδρευση γινόταν με δεξαμενή. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΓ΄, σ.494).

Μύρτος Νέα, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, κοντά στον προηγούμενο, τής κοινότητας Μύρτου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 75, υψ. 10 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1961 με 26 κάτ. και το 1971 με 38.

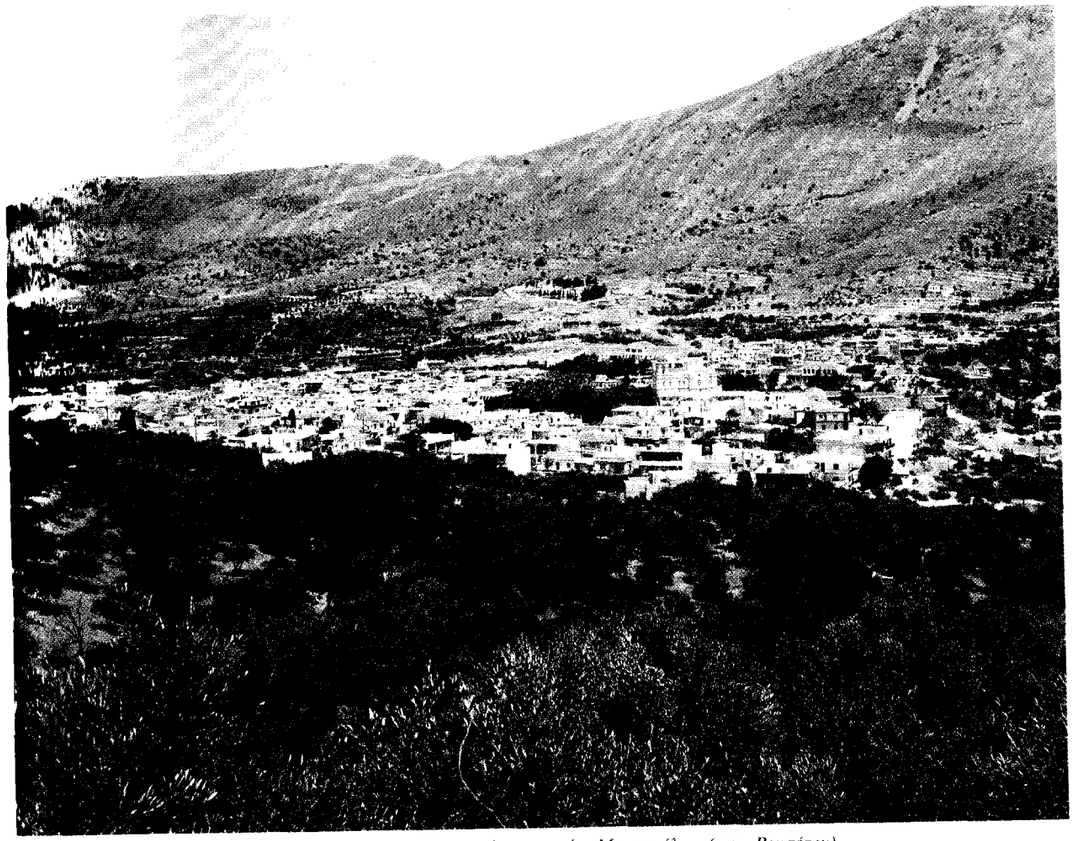
Μυρωνικήτας, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Βρουχά, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 150 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1928 **Μωρονικήτας** στην κοινότητα Βρουχά με 49 κάτ., το 1940 κάτ. 71, το 1951 κάτ. 63, το 1961 κάτ. 56 και το 1971 κάτ. 34.

Μωδαία ή Μώδα, η. Αρχαία πόλη τής Δυτικής Κρήτης τής Αρχαϊκής, Κλασσικής, Ελληνιστικής εποχής. Δεν αναφέρεται σε αρχαίους συγγραφείς ούτε βρέθηκαν επιγραφές, που να αναφέρουν το όνομά της. Η αναμφισβήτητη ύπαρξη τής Κρητικής αυτής πόλης πιστοποιείται από νόμισμά της με γενειοφόρο κεφαλή (Ζεύς) από το ένα μέρος και κεφαλή ταύρου από το άλλο με τη λέξη *ΜΩ/ΔΑΙ/ΩΝ*.

Ο Σβορώνος, που πιστεύει με βεβαιότητα (son origine crétoise est certaine pour moi) αναφέρει ότι βρισκόταν κοντά στην Πολυρρήνια, όπου βρίσκεται το σημερινό χωρίον Μώδι, γράφει. Αλλά η Πολυρρήνια ήταν στην επαρχία Κισάμου, όπου το σημερινό χωριό Απάνω Παλαιόκαστρο· μετονομάστηκε τελευταία Πολυρρήνια. (βλ. λήμμα). Το χωριό Μόδι πραγματικά υπάρχει αλλά στην επαρχία Κυδωνίας (βλ. λήμμα) και συνεπώς εκεί πρέπει να ήταν η πόλη Μωδαία.

Την άποψη αυτή ενισχύει και η ανασκαφική έρευνα κοντά στο Μόδι, που έκανε ο αρχαιολόγος Ν. Πλάτων το 1953, έφορος τότε τών αρχαιοτήτων, και βρήκε επτά λαξευτούς τάφους, από τούς οποίους οι δυό είναι θαλαμοειδείς, Πρωτογεωμετρικής περιόδου, όπως δείχνουν τα ευρήματα, αγγεία, όπλα σιδηρά, κρατήρες, σκύφοι, πυξίδες, πίθοι, αμφορείς κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ζ΄, σ.485).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, p.243 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ.180, 182, 183, 196 — **Νικ. Σταυράκη**, Στατιστική τού Πληθυσμού τής Κρήτης, σ.90 — **Νικ. Πλάτωνος**, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Ζ΄, σ.485. Βλ. και λήμμα Μόδι.

Εικ. 285. Η κωμόπολη Νεάπολη, επαρχίας Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου)

Νασσοί, οι. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Nassus, από τον Καστροφύλακα (Κ103) Nassus με 76 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Nassus το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ούτε στις επόμενες απογραφές. Πιθανότατα καταστράφηκε και ερημώθηκε από τούς Τούρκους την περίοδο 1648-1669. Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. V σ.60) αναφέρει, ότι τα ερείπια τού οικισμού είναι ΝΔ τού οικισμού **Ράφτη**, κοντά στη Γέργερη Καινούργιου.

Πιστεύω πως πρόκειται γιά τον ίδιο οικισμό Nassus (στούς Νασσούς) με τον αναφερόμενο σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα στην ονομαστική Nassi (οι Νασσοί) το 1368, φέουδο τού Petrus Cornaro (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.10).

Ναχιδιά, η. Ο οικισμός αναφέρεται στο νομό Χανίων, χωρίς να καθορίζεται επαρχία, Nascidià από τον Καστροφύλακα (Κ236) με 34 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Νέα Αλικαρνασσός, η. Βλ. λήμμα Αλικαρνασσός Νέα.

Νέα Ανατολή, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Ανατολής, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 875, υψ. 10 μ. Απέχει από τον Αγιο Νικόλαο 52 χλμ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1971, με 721 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται και απορεί κανείς, πώς είναι δυνατόν να δημιουργηθεί ένας νέος οικισμός με 721 κάτ. σε τόσο σύντομο χρόνο.

Νεάπολη, η. Πόλη τής επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 2679, υψ. 280 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 14,9 χλμ. και από το Ηράκλειο 53,1 χλμ. Βρίσκεται στη μέση τής ωραίας, καταπράσινης από ελιές και αμπέλια κοιλάδας, ανάμεσα στα υψώματα **Αφέντης Σταυρός**, το **Κάδιστον όρος**, υψ. 794 μ. (βλ. Μαν. Παπαδογιάννη, Γύρω από την Κρήτη και τον κόσμο της, 1981, σ.121) από το Βορρά, και **Καβαλαρά**, από το Νότο, που γιά τη θέση αυτή η κοιλάδα λέγεται **Σκάφη τού Μεραμπέλου**. Είναι ωραία, ρωμαντική πόλη, με καλή ρυμοτομία, με μιά μεγάλη πλατεία με δένδρα, με τον επιβλητικό καθεδρικό ναό τής «Μεγάλης Παναγίας», το μέγαρο τής μητρόπολης, τα δικαστήρια και τα σχολεία τής Μέσης Εκπαίδευσης.

Η Νεάπολη είναι έδρα τής μητρόπολης Πέτρας, με περιφέρεια τις επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου και Βιάννου. Επίσης έδρα τού Πρωτοδικείου Λασιθίου. Έχει δημοτική Βιβλιοθήκη, Νοσοκομείο, Τεχνικές σχολές, με τέλεια κτηριακή εγκατάσταση, υποκαταστήματα Εθνικής και Εμπορικής τράπεζας, εργοστάσιο κεραμουργίας και πλήθος ιερών ναών, παλαιών και νέων, τής Ευαγγελίστριας τού 1580, τού Αγ. Σπυρίδωνος, τής Ζωοδόχου Πηγής, τού Αγ. Ιωάννου τού Χρυσοστόμου, και τού Αγίου Πνεύματος. Στην «Απάνω Γειτονιά» ήταν η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου, όπου,

τα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, λειτουργούσε «κρυφό σκολειό». Το 1770, την ώρα τού εσπερινού, οι Τούρκοι έσφαξαν τον ιερέα και το εκκλησίασμα και γι ' αυτό αναφέρεται «ο Αγ. Γεώργιος ο Καταματωμένος». Κατεδαφίστηκε το 1867 από το Χριστιανό διοικητή Λασιθίου Αδοσίδη Κωστή πασά, επειδή οι Τούρκοι ήθελαν να τον μετατρέψουν σε τζαμί.

Στην «Απάνω Γειτονιά» υπήρχε τούς πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας ο οικισμός **Καρές**, όπου υπήρχαν νερόμυλοι, κινούμενοι από το νερό τής πηγής **Βιγλί**. Στον οικισμό αυτό γεννήθηκε το 1340 ο Πέτρος Φίλαργος ή Φίλαργης, ο έπειτα Πάπας Ρώμης Αλέξανδρος ο Ε΄.

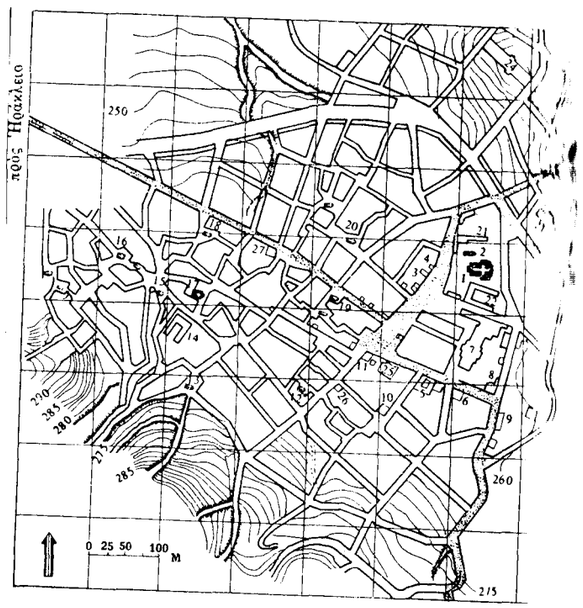
Τον οικισμό κατάστρεψαν οι Βενετοί το 1347, κατά την επανάσταση τών Ψαρομιλίγγων, όπως αναφέρει ο Ερ(ρίκος) Δ(άντολος) στο λήμμα Νεάπολις τής Μεγάλης Εγκυκλοπαίδειας Δρανδάκη - Πυρσού. (Βλ. και Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, Β΄ έκδοση σ.942). Αλλά είναι πιθανόν να ερημώθηκε ο οικισμός από την επιδημία τών χρόνων εκείνων, από την οποία πέθαναν και οι γονείς τού Πέτρου Φίλαργου, όπως έχουν ερημωθεί από επιδημίες και άλλοι οικισμοί τής Κρήτης.

Ο οικισμός ξανακατοικήθηκε, αλλά άγνωστο πότε ακριβώς, και τον ονόμασαν **Καινούργιον Χωρίον** και **Καινόν Χωρίον**, όπως αναφέρεται σε συμβόλαια τής μονής Αρετίου τού 1631 κ.λπ. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη» τόμ. Α΄, σ.364). Ο Ερ. Μοάτσος αναφέρει, ότι ο οικισμός συνοικίστηκε από τούς κατοίκους τού Ρεθύμνου το 1646, που καταλάβαν οι Τούρκοι το Ρέθυμνο και αναγκάστηκαν να φύγουν. Και συμπληρώνει, ότι τα επώνυμα τών κατοίκων τής Νεάπολης είναι τα ίδια με τα επώνυμα τών κατοίκων τού Ρεθύμνου.

Αλλά το **Καινούργιο Χωριό** αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Chienurio Ghorio, από τον Καστροφύλακα (K97) Chienurio Coriò με 1272 κάτ. το 1583 — το μεγαλύτερο χωριό τού Μεραμπέλου, ύστερα από την Κριτσά, που είχε 1625 την ίδια περίοδο — από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Chienurio Choriò το 1630, και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kenuryo Horyo nam Turki Yeni Köyi με 293 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.133).

Εάν μάλιστα το αναφερόμενο Chenuriogorio σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1386, (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.250), ως φέουδο κατά τα 3/4 τού Ιωάν. Ιαλλινά τού ποτέ Γαβριήλ (Ioh. Iallina qu. Gabrielis), επώνυμο, που υπάρχει και σήμερο στη Νεάπολη, ο οικισμός ξανακατοικήθηκε αμέσως μετά την καταστροφή τών Καρών το 1347.

Η ονομασία Καινούργιο Χωριό αναφέρεται και στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kainúrio - Khoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 100 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Καινούργιο Χωριό αναφέρεται το 1842 και από το Μ. Χουρμούζη Βυζάντιο («Κρητικά» σ.48).

Νεάπολη Μεραμπέλου, Τοπογραφικό διάγραμμα

1. Ἡ τριμάρτυρη ἐκκλησία τῆς Μεγάλης Παναγίας (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, Νότιο κλίτος Ἅγιοι Δέκα, Βόρειο Ἁγ. Τριάδα).
2. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ὑπόλειμμα παλιᾶς τριμάρτυρης ἐκκλησίας.
3. Δημαρχεῖο.
4. Ἀγρονομεῖο.
5. Μουσεῖο καί Οἰκονομική Ἐφορία
6. Ἀστυνομία.
7. Δικαστήρια
8. Ὀρφανοτροφεῖο Ἀρρένων
9. Νοσοκομεῖο
10. Ὑποδιοίκηση Χωροφυλακῆς
11. Ο.Τ.Ε.
12. Ἅγιοι Ἀπόστολοι
13. Ἁγία Βαρβάρα
14. Β΄ Δημοτικό Σχολεῖο
15. Ἅγιος Ἰωάννης
16. Ἅγ. Ἰωάννης καί Ἅγιος Νικόλα
17. Ἅγιος Γεώργιος
18. Ζωοδόχος Πηγή
19. Ἅγιος Ἰωάννης καί νοτικά τ Ἅγιος Σπυρίδων
20. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες.
21. Ἐπισκοπή. Τώρα ἀνοικοδομεῖται
22. Γυμνάσιο
23. Α΄ Δημοτικό Σχολεῖο
24. Σχολές Οἰκοκυρικῆς.
25. Μέγαρο ΟΔΕΠ. Κινηματογράφος Βιβλιοθήκη.
26. Δημόσιο Ταμεῖο.
27. Ταχυδρομεῖο. Ἄνω ὄροφος ξενοδοχεῖο «Βασιλικόν» Γ΄ κατηγορίας.

Η ονομασία αυτή διατηρήθηκε μέχρι το 1868, οπότε ο νέος Χριστιανός διοικητής Αδοσίδης Κωστή πασάς μετέφερε την έδρα τής διοίκησης τού νομού Λασιθίου από το Καστέλι τής Φουρνής στο Καινούργιο Χωριό.

Άνθρωπος ρέκτης και προοδευτικός, υπήρξε ο αναμορφωτής τού Καινούργιου Χωριού, που το πλούτισε με ωραία κτήρια, ρυμοτομία κ.λπ. και τού έδωσε και το νέο όνομα **Νεάπολις**. (Βλ. Μανόλη Πιτυκάκη, Αδοσίδης Κωστή πασάς, στο περιοδικό «Δρήρος», τεύχ. 22, 1939 σ.668 εξ.) Και έτσι στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται πρώτη φορά σε απογραφή το όνομα **Νεάπολις**, έδρα τού δήμου Νεαπόλεως με τα μετόχια: Αμυγδαλόλακκος, Πέτρου, Άγιος Αντώνιος, Σούβλος, Αμυγδαλιά, Φινοκαλιά, Αγαλιανού, Παπιτσόπουλο, Αγία Σοφία, Μακρογέννισσα, Ομφαλιάς, Περάμπελα, με 2208 Χριστιαν. και 80 Τούρκ. κάτ. Το 1900 Νέαπολις

... 570 και Μετόχια Νεαπόλεως κάτ.1032. Το 1920 ... έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 2.300, το 1928, κάτ. 2391, το 1940 κάτ. 2770, το 1951 έδρα ομώνυμου δήμου κάτ. 3078, το 1961 κάτ.2955 και το 1971 κάτ. 3070.

Νέα Άρβη, η. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, κοινότητας Αγίου Βασιλείου, επαρχίας Βιάννου, κάτ. (1981) 134, υψ. 10 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από την Άρβη. (Βλ. λήμμα). Πρώτη φορά αναφέρεται Άρβη Νέα στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα Αγίου Βασιλείου με 19 κάτ. και το 1971 με 97 κάτ.

Νέα Κρύα Βρύση, βλ. Κρύα Βρύση.

Νέα Πραισός, η. Βλ. Βαβέλοι.

Νέα Ρούματα, Βλ. Ρούματα νέα.

Νεαρά Εσιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων,επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 58, υψ. 540 μ. Απέχει από τα Χανιά 40 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Ανώσκελη - Χρομόνερο - Νεαρά Εσιανά - Παλαιά Ρούματα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 Νεαρά Εσιανά, στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων, κάτ. ... το 1951 κάτ. 43, το 1961 κάτ. 51 και υψ. 360 μ. και το 1971 κάτ. 50 και υψόμετρο 450 μ. Ποιό είναι το ποσοτό;

Νέμπρος, Οικισμός τής κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1951) 108.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Nebro, από τον Καστροφύλακα (K238) Nembros με 75 κάτ. το 1583, (K225) με 28 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 5 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Nembros το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών Νέμπρος με 40 Χριστιαν. και 3 Τουρκ. κάτ., το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Βουκολιών με 50 κάτ. το 1928 με 94, το 1940 με 75 και το 1951 με 108 κάτ. Στις επομένες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ιστορημένος ναός τού Αγ. Κωνσταντίνου τού 15ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες φθαρμένες. Κτητορική επιγραφή στο δυτικό τοίχο τής εκκλησίας αναφέρει τα ονόματα τών κτητόρων, Μάρκου Τρουλινού, Γεωργ. Μαυριανού, Φιλιπ. Σαληβαρά, Γραμματικόπουλου, Ιωάννου Βέρη, Ιωάν. Γέρακα, Γεροντίου τού Γαβαλά, Μιχαήλ Σπαθάρη, Ιωάν. Τρόχαλου, έτος ,ςϡΞ...(= 6906 = 1452-1462). (Βλ.G. Gerola, Monumenti Veneti ... IV, σ.414).

Νέο Βενεράτο, βλ. Βενεράτο Νέο.

Νέος Μύρτος, βλ. Μύρτος Νέος.

Νεοχώρι βλ. Κακού.

Νέο ή Νιό Χωριό, το. Ερειπωμένος σήμερο οικισμός, τής κοινότητας Μύρθιου, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Βρισκόταν ανάμεσα στο χωριό Μύρθιος και Μαργιού.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr.Barozzi, (f°26v) Neoghorio από τον Καστροφύλακα (K184) Neo Corio με 47 οφειλόμενες αγγαρείες (αλλά δεν το αναφέρει στην απογραφή τού πληθυσμού), από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Neo Choriò το 1630. Αναφέρεται επίσης στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Yene Horyo με 2 σπίτια (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄ σ.128). Αναφέρεται Νεοχώρι το 1842 από τον Χουρμούζη Βυζάντιο («Κρητικά», σ.39). Στις απογραφές 1881 και 1900 δεν αναφέρεται ούτε τού 1920. Τού 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μύρθιου με 3 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το Νιό Χωριό ήταν το μεγαλύτερο και πλουσιότερο μετόχι τής μονής Πρεβέλη, με 3000 ελαιόδενδρα, που έδιδαν 15.000 οκ. λάδι ετήσια παραγωγή, 25.000 οκάδες χαρούπια, εσπεριδοειδή, κ.λπ. Είχε επίσης εκκλησία τού Τιμίου Σταυρού. (Βλ. Μ.Μ.Παπαδάκη, Το μοναστήρι τού Πρέβελη, 1978, σ.189).

Νέο Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 510, υψ. 80 μ. Βρίσκεται στην καταπράσινη κοιλάδα τού ποταμού Ξιδέ, στο 22,8 χλμ. τού παλαιού δρόμου Χανίων -Ρεθύμνου.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Neoghorio Psichro, από τον Καστροφύλακα (K237) Neo Corio με 225 κάτ. το 1583, (K223) με 32 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K242) με 19 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Neo Choriò το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Neo-Khoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 50 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες, το 1881 Νιό Χωριό, στο δήμο Αρμένων με 451 Χριστιαν. κάτ. μαζί με τούς οικισμούς Κατσουφρυανά, Μανιουδιανά, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 615 κάτ., στην απογραφή τού 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 638, το 1928, κάτ. 689, το 1940 κάτ. 816, το 1951 κάτ. 819, το 1961 κάτ. 818 και το 1971 κάτ.629.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ήταν βακουφικό χωριό (Βλ. Νικ.Σταυράκη, Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης σ.148).

Νέο Χωριό, το. Οικισμός τής κοινότητας Λαρδά (Γραμπούσας), επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 96, υψ. 60 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 6,7 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Γεώργιος - Νέο Χωριό.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Neogorio Messogia, από τον Καστροφύλακα (K237) Neo Coriò με 43 κάτ. το 1583, και (K225) Neo Corio Messarea (αντί Messogia) με 21 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Neochoriò το 1630, στην απογραφή

τού 1834 αναφέρεται μαζί με άλλα, με τη γενική ονομασία Messoghia, Neokhoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 40 Χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες συνολικά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Καλυβιανή, Νιό Χωριό και Αζογυρές στο δήμο Μεσογείων με 385 Χριστιαν. και 8 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 127, το 1920 αναφέρεται Νέον Χωρίον στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 127, το 1940 στην κοινότητα Γραμπούσας, (μετονομασία τού χωρίου Λαρδά) κάτ. 132, το 1951 κάτ. 134, το 1961 κάτ. 126, και το 1971 κάτ. 110.

Νέο Χωριό, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 177, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 24,7 χλμ. Διαδρομή: Μάλεμε -Βλαχερωνίτισσα - Συρίλι - Νεριανά - Νέο Χωριό.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας, (Piano della Canea) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Patellari et Neoghorio, από τον Καστροφύλακα (K236) Neo Corio de Quirini με 57 κάτ. το 1583, (K223) Neo Coriò με 27 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 3 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Neo Choriò το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Néo-Khoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 3 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Νιό Χωριό** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, κάτ. 132 Χριστιαν. και 85 Τούρκ. Το 1900 Νιό Χωριό στον ίδιο δήμο κάτ. 222, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 424, το 1928 κάτ. 422, το 1940 κάτ. 219, το 1951 κάτ. 286, το 1961 κάτ. 200 και το 1971 κάτ. 218.

Εκκλησία Αγ. Νικολάου με τοιχογραφίες κολασμένων κ.λπ. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.26).

Νερατζά, η. (Χαϊδέρης - Χαϊντεριανά), Οικισμός τής κοινότητας Μούλετε, (Χρυσαυγής), τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 80 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται **Χαϊντεριανά** στην κοινότητα Μούλετε στην απογραφή τού 1928 με 16 κάτ. Στην απογραφή τού 1940 δεν αναφέρεται., τού 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα **Χαϊδέρης** με 119 κάτ., το 1961 έγινε **Νερατζά** κάτ. 44, και το 1971 κάτ. 34.

Νεριανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 138, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 23,8 χλμ. Διαδρομή: Μάλεμε - Βλαχερωνίτισσα - Συρίλι - Νεριανά.

Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1881 **Νεριανά** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, κάτ. 86 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 151, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 169, το 1928 γράφεται Νεργιανά στην κοινότητα Νέου Χωρίου, κάτ. 160, το 1940 Νεριανά, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 172, το 1951 και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 167, το 1961 κάτ. 142 και το 1971 κάτ.116.

Νεροκούρου, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 2526, υψ.90 μ. Απέχει από τα Χανιά 5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 2,4 χλμ τού δρόμου προς Σούδα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Nerocoru apano και Nerocoru cato, (Μόνο ο Μπαρότσι αναφέρει δυό χωριστούς οικισμούς), από τον Καστροφύλακα (K237) Anerocuru με 337 κάτ. το 1583, (K223) Anerocurù με 42 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) Anerocurù με 62 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ.138) Nerocuru το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nerokúru (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 30 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Νεροκούρου** στο δήμο Περιβολίων με 468 κάτ. Χριστιαν. και 364 Τούρκ. Η αύξηση τών Τούρκων κατοίκων, σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή, οφείλεται στη συγκέντρωση τών Τούρκων τών επαρχιών στα Χανιά και γύρω από την πόλη, γιά ασφάλεια, λόγω τών επαναστάσεων (σ. 988). Το 1900 αναφέρεται Νεροκούρου και Τζουμπανά στον ίδιο δήμο, κάτ. 372, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 511, το 1928 υπάγεται στο δήμο Χανίων, με 1160 κάτ., το 1940 **ο Νεροκούρος** είναι και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 1063 το 1951 κάτ. 607, το 1961 κάτ. 460 και το 1971 κάτ. 2077. Ανεξήγητη μού είναι η απότομη αύξηση, τού πληθυσμού, πενταπλάσιος στη δεκαετία 61-71.

Ναός τών Αγίων Σαράντα τού 16ου αιώνα, όπως αναφέρεται στην επιγραφή: *Οικοδομήθη ο θείος ούτος και ιερός ναός τών Αγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων, δι' εξόδου και κόπου Ιωάννου τού πίκλη Μαρόνι Εν μηνί σεπτευρίω Η΄ ΑΦϟΔ΄* (=1594).

Στην περιοχή τού Νεροκούρου, στη θέση **Μετόχι Αγ. Γεωργίου**, αποκαλύφτηκαν το 1976, κατά το ξεχέρσωμα εδάφους από μπουλντόζα, κτίσματα Μινωικής περιόδου (1600-1700 π.Χ.) οικισμού, που το όνομά του είναι άγνωστο. Από αφορμή τής αποκάλυψης τών κτισμάτων η περιοχή κηρύχτηκε αρχαιολογικός χώρος με προεδρικό διάταγμα. (Εφημερίδα «Κήρυξ» Χανίων, 4-8-76 και 16-12-80.

Νεροχώρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Παϊδοχωρίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 110, υψ. 180 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nero-khóri (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 10 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Νεροχώρι** στο δήμο Φρέ, με 166 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 168, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Παϊδοχωρίου κάτ. 132, το 1928 στην κοινότητα Πεμόνια κάτ. 126, το 1940 κάτ. 165, το 1951 κάτ. 123, το 1961 κάτ. 110. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Νήρα, Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας. Βλ. Ήρα.

Νήση, Οικισμός Μαλεβυζίου, βλ. Νίση,

Νησί, το. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Πόρου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου με 27 κάτ. το 1951. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Nissi, από τον Καστροφύλακα (K172) Nissi, με 14 κάτ. το 1583, και (K183) με 14 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Nissi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Αγιογραφικοί Πίνακες Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, σ.130). Το 1881 αναφέρεται Νησί στο δήμο Ρεθύμνου με 43 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 71, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Μούντρου, κάτ. 59, το 1928 κάτ. 51, το 1940 **το Νησίον** αναφέρεται στην κοινότητα Κάτω Πόρου και το 1951 κάτ. 97. Οι επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το Νησί τής επαρχίας Ρεθύμνου ήταν οχυρό χωριό. Κατά την επανάσταση τού Λέοντα Καλέργη - Ψαρομηλίγκων το 1341 το είχαν καταλάβει οι επαναστάτες. Ο Λέοντας Καλέργης ο νεώτερος, θείος τού Λέοντα Καλέργη, πιστός υπηρέτης τών Βενετών, κυρίευσε το χωριό, το κατάστρεψε και έκαψε τα σιτηρά τής περιοχής, αθέριστα στα χωράφια. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη κ.λπ. 79).

Νιάτσιδος, Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ.66) τον οικισμό Νιάτσιδος, στο δήμο Λαμπηνής ή Κοξαρέ. Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Ο δήμος αναφέρεται **Λάμπης**. Το Κοξαρέ το πρόσθεσε ο δάσκαλος. Το ίδιο έτος 1890 που εκδόθηκε το βιβλίο του εκδόθηκε και η Στατιστική τής επίσημης απογραφής τού 1881 από το Ν. Σταυράκη, που, ως φαίνεται, δεν την είδε ο Λ. και γράφει όπως νομίζει, τα ονόματα τών οικισμών, που τα περισσότερα είναι ακατανόητα.

Νίβριτος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 395, υψ. 510 μ. Βρίσκεται στούς νότιους πρόποδες τού όρους **Αμπελάκια** (υψ. 1455 μ.) παραφυάδα τού Ψηλορείτη. Απέχει από το Ηράκλειο 41,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 29,5 χλμ. (Αγ. Βαρβάρα) τού δρόμου προς Φαιστό, Πανασός - Γέργερη - Νίβριτος. Το όνομα είναι προελληνικό και η ορθή γραφή είναι Νίβριτος. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ.400 και Paul Faure Recherches sur le Peuplement des montagnes de Crète, Bul. de Cor. Hellénique, 89, 1165, σ.42).

Η Νίβριτος ήταν φέουδο τού λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και αναφέρεται σε σχετικά έγγραφα από το 13ο αιώνα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. Θεσσαλονίκη, 1967, σ.202-203, πολλαχού).

Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Ivrito, από τον Καστροφύλακα (K103) Ivrito με 210 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Gnivrito το 1630. (Ο Βασιλικάτα αποδίδει την προφορά όπως την άκουε στην 'Ιβριτο▷ στη Νίβριτο, όπως γράφεται σε όλες τις νεώτερες απογραφές. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Ivrito με 36 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nivreto (Pashley Travels in Crete, II, 316) με 5 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 γράφεται **Νύβρητος** στο δήμο Ζαρού, κάτ. 115 Χριστιαν. και 42 Τούρκ., το 1900 **Νίβρητος**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 171, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 245, το 1928 Νίβριτος, κάτ. 287, το 1940 Νύβριτος, κάτ. 370, το 1951 κάτ. 286, το 1961 κάτ. 359 και το 1971 κάτ. 332.

Κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία στον Ψηλορείτη.

Στη θέση Καλύβες, κατάρρυτη και κατάφυτη από πεύκα, βρίσκεται μέσα σε σπήλαιο ο ναός τού **Αγίου Μεθοδίου**, που ασκήτευσε μέσα σ' αυτό το σπήλαιο. Μέρος τών λειψάνων του διατηρούνται σε λειψανοθήκη. Τα υπόλοιπα μεταφέρθηκαν την Τουρκοκρατία στη μονή Επανωσήφη, όπου βρίσκονται σήμερο. Η μνήμη του εορτάζεται στις 26 Ιουνίου. Το απολυτήκιο: *Τής Νιβρήτου πολίτης και εν σώματι άγγελος...*τού άλλοτε μητροπολίτου Γορτύνης και τώρα αρχιεπισκόπου Κρήτης. (Βλ. ιδίου, Επτά μαθιές από τη Φαιστό, 1970, σ.115).

Νίθαβρη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 332 μ. υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 53 χλμ. Διαδρομή στο δρόμο προς Αμάρι: Αποστόλοι - Ασώματος - Φουρφουράς - Κουρούτες -Νίθαβρη.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι, σ.400). Νίθαβρη, στις τελευταίες απογραφές το γράφουν Νίθαυρις, Νιθαύρεως!

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Itavri, από τον Καστροφύλακα (K176) Itavri με 237 κάτ. το 1583 και

(Κ184) Lithavri με 327 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Itavri το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nithavri (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 13 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Νίθαυρη** με 252 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 357, το 1920 Νίθαυρις, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 397, το 1928 κάτ. 456, το 1940 κάτ. 496, το 1951 κάτ. 527, το 1961 κάτ. 490 και το 1971 κάτ. 425.

Νικηθιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Αρμένων, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1881 **Καμπιά** και **Νικηθιανά**, με 65 Χριστιαν. κάτ.

Νικηθιανώ, Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 124, υψ. 220 μ. Βρίσκεται στούς πρόποδες τού υψώματος **Αγ. Αντώνιος**, όπου ήταν η αρχαία Δρήρος, 2,9 χλμ. ανατολικά από τη Νεάπολη, στον παλαιό δρόμο προς Αγ. Νικόλαο, απ' όπου απέχει 12 χλμ. Από το Νικηθιανώ ανηφορίζει ο δρόμος προς τη Φουρνή. Στο Αρμί, πάνω από το χωριό, σώζονται τα ερείπια 15 ανεμομύλων, που έδιδαν κίνηση και χάρη στο τοπίο. Θύματα και αυτοί τής σημερινής τεχνοκρατίας.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Νικηθιανώ** στην απογραφή τού 1881, στο δήμο Χουμεριάκου με 184 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται Νικηθιανών, στον ίδιο δήμο, κάτ. 183, το 1920 γράφεται Νικηθιανού, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 194, το 1928 Νικηθιανό, κάτ. 197, το 1940 **ο Νικηθιανός**, κάτ. 147, το 1951 κάτ. 138, το 1961 κάτ. 147 και το 1971 κάτ. 144.

Η ονομασία οφείλεται στο επώνυμο τού πρώτου οικιστή Νικήτα, — το επώνυμο Νικητάκης διατηρείται και σήμερο στο Μεραμπέλο —. Ήταν κάτοικος τού χωριού Πλατανιάς, που βρισκόταν κάτω από τη μονή Κρεμαστών, και καταστράφηκε το 1822 από τούς Τούρκους. (Βλ. λήμμα Πλατανιάς Μεραμπέλου). Συνεπώς το σημερινό Νικηθιανώ ιδρύθηκε μετά την Επανάσταση τού 1821. Το 1842 υπήρχε αφού αναφέρεται από το Μ. Χουρμούζη Βυζάντιο «Κρητικά» σ.48. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται.

Νικουριό, Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται ο οικισμός Nikuryo με 6 χαράτσα, στην επαρχία Σητείας ν. Λασιθίου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.132). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι η τούρκικη γραφή θα μπορούσε να διαβαστεί και Νιό Χωριό και διερωτάται μήπως πρόκειται γιά το Καλό Χωριό τής κοινότητας Ζίρου. Αλλά το Καλό Χωριό τής Ζίρου δεν υπήρχε τότε, αφού δεν αναφέρεται στις προηγούμενες βενετσάνικες απογραφές. Το Καλό Χωριό αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1881.

Νίμπρος, Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Σφακίων. Βλ. λήμμα **Ίμπρος**.

Νιπηδητός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 367, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 40 χλμ. Διαδρομή στο δρόμο προς Βιάννο: Αρκαλοχώρι — διακλάδωση αριστερά στο 39,1 χλμ. (Γαζέπη μύλος) — Νιπηδητός.

Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι, σ.399) και ίσως ο αρχικός τύπος ήταν **Ιπηδητός**, αφού Ipidhitò αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού 1577, 1583 και 1630 και Ιπηδητός πρέπει να ήταν το όνομα τού προελληνικού οικισμού που αναφέρει ο Ν. Πλάτων. (βλ. παρακάτω).

Το 1956 ο Νικ. Πλάτων ανέσκαψε επιμήκη λακκοειδή τάφο. Διέκρινε επίσης μέγα τετραγωνικό, μεγαλιθικό κτήριο Υστερομινωικών Ι χρόνων, όπως και στοποιούν ευρεθέντα όστρακα. Ο Πλάτων συμπεραίνει ότι στο χώρο αυτό ήταν προελληνικός οικισμός στον οποίο οφείλεται το προελληνικό όνομα τού σημερινού χωριού. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ.417). Συνεπώς το όνομα τού προελληνικού οικισμού πρέπει να ήταν Νιπηδητός ή κάτι παρόμοιο.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ipidhito, από τον Καστροφύλακα (K94) Ippidhitò με 63 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Ipidhito το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Nipitvito με 19 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.116), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Ίpito (Pashley, Travels in Crete, II, σ.319) με 15 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Νιπηδητός** στο δήμο Παναγιάς, κάτ. Χριστιαν. 199, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 254, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 319, το 1928 κάτ. 311, το 1940 γράφεται Νιπιδιτός, κάτ. 387, το 1951 κάτ. 431, το 1961 κάτ. 474 και το 1971 κάτ. 429.

Νίπος, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 207, υψ. 180 μ. Απέχει από τα Χανιά 31,4 χλμ. Διαδρομή από τον παλιό δρόμο Χανίων - Ρεθύμνου: Καλύβες - Αρμένοι - Νιό Χωριό - Αγ. Πάντες - Νίπος.

Η πιό παλιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. De Brixano, Ο Λέων. Γαβαλάς τού ποτέ Ιωάννη, κάτ. τού χωρίου Nipo in turma Pisicro (τής επαρχίας Ψυχρού = Αποκορώνου) εκχωρεί και δωρίζει στο Gabrieli Barbo, κάτοικο Χάντακα, ένα από τούς βιλάνους του (=χωρικούς), ονόματι Γιάννης Pangalius, γυιό τού ποτέ Νικολ. Pangalio τού φεύδού μου στην Gayna (=Κάινα, βλ. λήμμα). (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.157).

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Nippo, από τον Καστροφύλακα (K237) Nipo με 224 κάτ. το 1583, και (K242) Nippo με 106 προνομιούχους. Από το Basilikata (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Nipo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Ίpos (Pashley, Travels in Crete, (II, 312) με 70 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 **Νίπος**,

στο δήμο Φρέ, κάτ. Χριστιαν. 582, το 1900 Νίππος στο δήμο, κάτ. 639, το 1920 Νίπος, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 567, το 1928 Νίππος, κάτ. 530, το 1940 Νίπος, κάτ. 522, το 1951 κάτ. 471, το 1961 κάτ. 471 και το 1971 κάτ. 277.

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης, (Βλ. Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών τόμ. Γ΄ σ.56) ετυμολογεί το όνομα από το ίππος, τον ίππον > Ίπον. Και στις παλιότερες απογραφές το γράφουν Ίππος.

Νίπου Χάνι, το. Μινωικός οικισμός τού 16-15ου αιώνα π.Χ. σε μικρή απόσταση ανατολικά τού Ηρακλείου.

Στο 13,4 χλμ. δεξιά, τού δρόμου από Ηράκλειο προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου, στο σημερινό οικισμό **Κοκκίνη Χάνι ή Αρμυλίδες**, υπήρχε πριν από πολλά χρόνια — αρχές τού 20ου αιώνα — ένα χάνικ, που ονομαζε σε κάποιο με το όνομα **Νίρος**.

Το χάνι εκείνο ήταν κτισμένο πάνω σε μινωικό μέγαρο, που ανασκάφηκε διαδοχικά από τούς εφόρους των αρχαιοτήτων Ιωσ. Χατζηδάκη, Στ. Ξανθουδίδη και Χ. Μαρινάτο, από το 1918 και εξής.

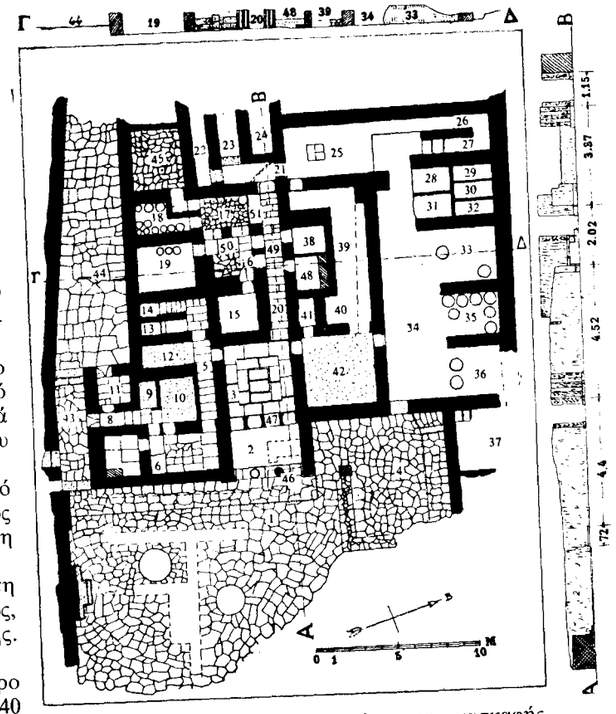
Η μινωική ονομασία τού οικισμού είναι άγνωστη και το αρχαιολογικός αυτός χώρος, πήρε, όπως συνήθως, το όνομα τού τόπου, κατά το χρόνο τής ανασκαφής. Όπως, Γουρνιά, Αγ. Τριάδα κ.λπ.

Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ένα μινωικό μέγαρο του 1600 - 1500υ αιώνα π.Χ., αποτελούμενο από 40 περίπου δωμάτια διαδρόμους και αυλές. Ως πιστεύεται, ήταν η κατοικία τού άρχοντα τού εκεί οικισμού, που, όπως φαίνεται, καταλάμβανε μεγάλη έκταση τού **Βαθειανού κάμπου**, και το λιμάνι των Αγ. Θεοδώρων, που ήταν εκεί, ήταν ένα από τα λιμάνια τής Κνωσού.

Η οικοδομή τού μεγάρου ομοιάζει με τις οικοδομές των γνωστών μινωικών ανακτόρων. Οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν κτισμένοι με μεγάλη επιμέλεια, με ξεστή πωρινή λιθοδομή, με σύστημα ισοδομικό και οι εσωτερικοί με ακατέργαστες πέτρες και πλίνθους άψητους, που τούς κατασκεύαζαν με πηλό και φύκια. Κι εδώ χρησιμοποίησαν οι ξυλοδεσές στούς τοίχους, όπως στην Κνωσό, οριζόντια και κάθετα. Το μέγαρο καταστράφηκε από μεγάλη πυρκαϊά, κι έτσι οι άψητοι πλίνθοι ψήθηκαν και οι πέτρες ασβεστοποιήθηκαν. Βρέθηκαν πολλά κάρβουνα, από τούς δοκούς που κάηκαν. Οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με στρώμα πηλού με άχυρα και πάνω σ' αυτό ήταν ασβεστοκονία 7-8 χιλιοστά. Πάνω σ' αυτή τη στρώση ήταν η χρωματιστή διακόσμηση. Πολλοί τοίχοι ήταν σκεπασμένοι με γυψόπλακες. Η στέγη ήταν επίπεδη με το γνωστό δωματόκομμα, τη **λεπίδα**, που χρησιμοποιούνταν και στην εποχή μας.

Βρέθηκαν αρκετά πιθάρια και άλλα αγγεία, οινοχόες, αμφορείς, πρόχοι, θυμιατήρια, πύραυνα, ποτήρια κ.λπ. Ένα κυλινδρικό αγγείο με πρόχυση και δυό οριζόντιες λαβές, λαμπρά στιλβωμένο, είναι διακοσμημένο με τρίτωνες και άλλα θαλασσινά ζώα. Εκεί βρέθηκαν επίσης οι κολοσσιαίοι διπλοί χάλκινοι λατρευτικοί πελέκεις και 50 τριποδικοί χρωματιστοί πήλινοι βωμοί, αποθηκευμένοι σε δυό δωμάτια. Από τα ιερά αυτά σκεύη φαίνεται, ότι ο ένοικος τού μεγάρου είχε μεγάλο θρησκευτικό αξίωμα, και διέθετε εργαστήριο, γιά την κατασκευή των ιερών αυτών σκευών γιά τις λατρευτικές ανάγκες άλλων οικισμών.

Το νεκροταφείο τού οικισμού βρισκόταν περί τα 500 μ. δυτικότερα από το μέγαρο, κοντά στο **Βαθειανό** ποταμό, όπου βρέθηκαν πήλινες λάρνακες. Τη μεγάλη πλημμύρα τού 1897 ο χείμαρρος παρέσυρε και εξαφάνισε το χώρο, όπου ήταν το νεκροταφείο.

Τό Μινωικό μέγαρο Νίρου. Διάγραμμα ανασκαφής.
(Στ. Ξανθουδίδη, Μινωικόν Μέγαρον Νίρου Α.Ε., 1922)

1. Ανατολική Αυλή)
2. Προθάλαμος τής εισόδου τού Μεγάρου
3. Η κυριότερη αίθουσα τού Μεγάρου
5. Διάδρομος.
6. Δωμάτιο.
8. Νότια είσοδος τού Ανακτόρου
9. Η «εσχάρα» (τζάκι)
10. Τό «Δώμα των Τεσσάρων Πελέκεων» το ιερό τού Μεγάρου.
11. Δωμάτιο
12. Το «Δωμάτιο τού Λύχνου».
13, 14. Η σκάλα προς το επάνω πάτωμα.
15. Το «Δωμάτιο των Λύχνων»
16. Το «Δωμάτιο των θρανίων»
17. Αυλή - Φωταγωγός
18, 19. Αποθήκες βωμών
20. Κεντρικός διάδρομος
21 - 25. Διαμερίσματα τού Ανακτόρου όχι σπουδαία
26, 27. Σκάλα προς το επάνω πάτωμα.
28 - 32. Αποθήκες σιτηρών
33 - 37. Αποθήκες λαδιού και κρασιού.
38. Το «Δωμάτιο των τριών βωμών».
43, 44. Η νότια αυλή.
45. Πλακοστρωμένο δωμάτιο με ανώγειο
48. Το «Δωμάτιο τού κτιστού θρανίου».

Στη θέση **Πύργος**, ανασκάφηκε από τον Ξανθουδίδη Πρωτομινωικός τάφος. Στη θέση αυτή παρετήρησε, λαξευμένους στο βράχο, τριάντα λάκκους. Οι χωρικοί τούς λένε **αρολίθους**, όπως λέγονται στην Κρήτη φυσικές κοιλότητες στούς βράχους, που συγκεντρώνουν το νερό τής βροχής. Ο Ξανθουδίδης πιστεύει, ότι είναι έργα τών Μινωιτών και ανήκουν στον Πρωτομινωικό οικισμό, αλλά δεν ξέρει ποιόν προορισμό είχαν.

ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ

Ένα χλμ. δυτικότερα από το Μέγαρο, στη θέση **Άγιοι Θεόδωροι**, από το ερειπωμένο εκκλησάκι, υπάρχει όρμος, όπου φαίνονται ερείπια οικισμού και μέσα στη θάλασσα και κάτω από τον άμμο, σύγχρονου με το μέγαρο. Ο Ξανθουδίδης έκανε ανασκαφή το 1918, που τη συνέχισε ο Μαρινάτος το 1926, και αποκαλύφτηκαν οικοδομήματα. Στο βάθος τού ορμίσκου έχει σκαφεί στον πώρινο βράχο μεγάλη ορθογώνια κοιλότητα, μήκους 40 μ., πλάτους 12 μ. και βάθους 1,80 μ. γνωστή με το όνομα **Καλύμπα**. Ο Μαρινάτος υποθέτει, ότι ήταν μινωικό νεώριο, όπου ναυπηγούσαν τα πλοία τους οι θαλασσοκράτορες Μινωίτες και ο οικισμός ήταν μινωικό λιμάνι, που πιθανόν ανήκε στην Κνωσό.

Το χώρο τού μινωικού λιμανιού έχει καταλάβει σήμερο το ξενοδοχείο Κνωσός.

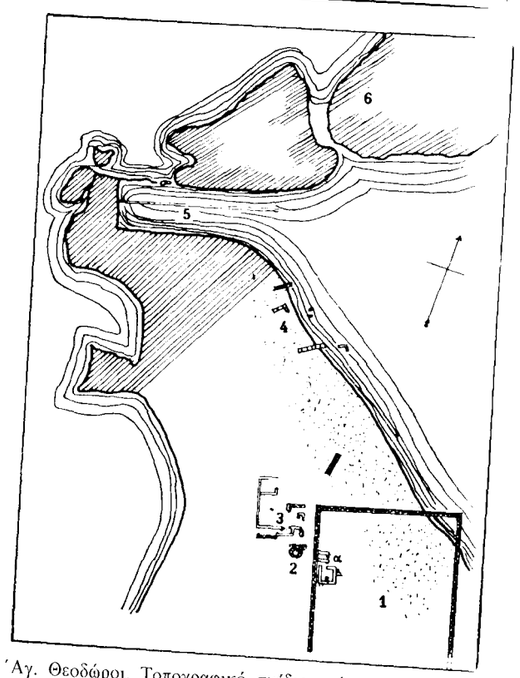
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **Στεφ. Ξανθουδίδη**, Μινωικόν Μέγαρον Νίρου, Αρχαιολ. Εφημ. 1922, σ.1-25 — **τού ίδιου**, Ανασκαφαί εις Νίρου χάνι, Π.Α.Ε., 1922-24, σ.125 εξ. — **Σπ. Μαρινάτου**, Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης, Π.Α.Ε., 1926, σ.141 εξ.

Νίση, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Κάτω Ασιτών επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 7, υψ. 350 μ. Βρίσκεται μεταξύ Πυργού και Κάτω Ασιτών.

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Nissi, από τον Καστροφύλακα (K102) Nissi με 72 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116) Gnissi (Νησί) το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Nişi με 19 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.127). Ο Σταυρινίδης το μεταγράφει Νησί. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, τού 1881 και τού 1900 δεν αναφέρεται. Η απογραφή τού 1920 αναφέρει δυό οικισμούς, στην κοινότητα Κάτω Ασιτών, Νήση Άνω με 26 κάτ. και Νήση Κάτω με 38 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρονται και οι δυό οικισμοί. Το 1940 αναφέρεται Νίση, στην ίδια κοινότητα με 59 κάτ., το 1951 με 67, κάτ., το 1961 με 37 και το 1971 με 14 κάτ. Σε χάρτη τής περιοχής τού 1930 σημειώνονται Άνω και Κάτω Νησί.

Πιστεύω ότι ετυμολογείται από τη λέξη **νησί**, αφού αναφέρονται και άλλα κρητικά χωριά με το ίδιο όνομα. Νησί στο δήμο Ρουστίκων Ρεθύμνου, στο δήμο Γαράζου Μυλοποτάμου, και Μεσονήσι στην επαρχία Κισάμου.

Νίσπιτα, βλ. Ίσπιτα.

Άγ. Θεοδώροι. Τοπογραφικό σχέδιο τού μινωικού λιμένα. *(Σπ. Μαρινάτου,* Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης, *Π.Α.Ε. 1926)*

1. Μέσα τετράγωνο.
1α. Αποθήκες
2. Πηγάδι
3. Οικήματα.
4. Λείψανα οικοδομήματος.
5. Τεχνητό λάξευμα, *Μινωικά νεώρια*
6. Ακρωτήριο

Νομικιανά, τα. Χειμερινός οικισμός τής κοινότητας Ασφέντου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. *(1981)* 65, υψ. 180 μ. Απέχει από τα Χανιά 72,6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 68 χλμ. τού δρόμου προς Χώρα Σφακίων - Κομιτάδες - Βρασκάς - Βουβάς -Νομικιανά. Βρίσκεται στούς νότιους πρόποδες τών Λευκών ορέων, βορειοδυτικά από το Φραγκοκάστελο.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 πρώτη φορά Anomikiana (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 1 χριστιαν. οικογένεια. Ο Pashley σημειώνει: Winter village of Asfento. Στην απογραφή 1881 αναφέρονται μαζί στο δήμο Νίμπρου, Ασφέντου - Βουβάς -Κολοκάσια - Νομικιανά με 430 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Βουβάς και Νομικιανά με 261 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Νομικιανά στην κοινότητα Ασφέντου με 92 κάτ., το 1928 Νομικιανά κάτ. 60, το 1940 κάτ. 70, το 1951 κάτ. 67, το 1961 κάτ. 55 και το 1971 κάτ. 61.

Νοπήγια, τα. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Δραπανιά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 8 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τού Δραπανιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29r) Nopia, από τον Καστροφύλακα (K238) Nopigia με 62 κάτ. το 1583, και (K225) με 20 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nopia, (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 4 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Κισσάμου, Δραπανιάς, **Νοπήγια** κ.λπ. με 434 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ. το 1900 στον ίδιο δήμο, Νοπήγια, κάτ. 27, το 1920 στην κοινότητα Δραπανιά, κάτ. 57, το 1928 Νωπήγια, κάτ. 82, το 1940 Νωπήγεια με 100 κάτ., το 1951 κάτ. 57, το 1961 κάτ. 53 και το 1971 κάτ. 44.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης γράφει στη Γεωγραφία του (1890, σ. 25): Κώμη νοσηρά και ελώδης.

Νούφια, Οικισμός τής επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Nuphia et Apodulu και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Nupa το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Ο Paul Lucas αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. 12-13 σ.233), ότι αναφέρεται σε χάρτη τού 1629.

Νοφαλιάς, ο. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης, επαρχ. Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 66, υψ. 540 μ. Βρίσκεται βορείως από τη Νεάπολη, με την οποία συνδέεται με χωματόδρομο.

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 **Ομφαλιάς**, μαζί με τη Νεάπολη και τα άλλα μετόχια με 2288 κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά αλλά ο αριθμός τών κατοίκων περιλαμβάνεται με τούς 1032 κατοίκους τών μετοχίων. Το 1920 αναφέρεται ονομαστικά **Νοφαλιά (η)**, έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 88, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης, κάτ. 154, το 1940 αναφέρεται **ο Νοφαλιάς**, κάτ. 195, το 1951 είναι στο δήμο Νεάπολης, κάτ. 166, το 1961 κάτ. 122 και το 1971 κάτ. 86.

Ετυμολογείται από το ομφαλός, επειδή είναι ο ομφαλός, το κέντρο τών άλλων οικισμών. Το αρχικό Ν είναι τού άρθρου στον Ομφαλιά ▷ στο Νοφαλιά, όπως συμβαίνει σε πολλά τοπωνύμια.

Νοχιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 183, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 29,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. τού δρόμου προς το Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Noghia, από τον Καστροφύλακα (K238) Noghia με 225 κάτ. το 1583 και (K225) Nochia με 38 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Nochià το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Nochià (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 28 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Νοχιά** στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. 270 Χριστιαν., το 1900 Νοχιά στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 274, το 1920 **τα Νοχιά**, έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 276, το 1928 κάτ. 273, το 1940 κάτ. 320, το 1951 κάτ. 258, το 1961 κάτ. 257 και το 1971 κάτ. 191.

Η ετυμολογία του πιστεύω, ότι έχει σχέση με την κρητική λέξη **οχιά**, όπως λέγεται η έχιδνα και το Ν προστέθηκε με τη συνεκφορά τού άρθρου: στην οχιά ▷ στη Νοχιά. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με το χωριό Αχεντριά τού ν. Ηρακλείου, που αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές Οχεντριά, πάλι από την κρητική λ. **όχεντρα**, άλλη λαϊκή ονομασία τής έχιδνας. Μάλιστα ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει στα «Κρητικά» του (σ.41) το χωριό Οχιά, χωρίς την προσθήκη τού ν.

Νταλαμπαντιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Dalabadianà met(ochi)o, από τον Καστροφύλακα (K172) Labadianà με 33 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Dalabadianà το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, σ.130).

Νταλαμπέλλω, το. Οικισμός τού δήμου Μελιδονίου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Μελιδονίου, με 8 Χριστιαν. και 64 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι είχαν φύγει. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πανόρμου **Δαλαμπέλος** με 26 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο επώνυμο τών Βενετσάνων κατοίκων του, αν και δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Ο Χουρμ. Βυζάντιος το αναφέρει Δαλαπέλο το 1842. («Κρητικά», σ.45). Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Dalablo με 13 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις, Β΄, σ.131).

Νταμηλιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Σπηλιάς, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 με 19 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται Νταμιλιανά, στην κοινότητα Επισκοπής, κάτ. 22, το 1928 Νταμηλιανά, κάτ. 18. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τών οικιστών: Νταμηλάκης, μαρτυρημένο.

Νταμουλάδω, το. Οικισμός επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Damulà, από τον Καστροφύλακα (K240) Damullado με 135 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Modhi Da Mula το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Πρέπει να ήταν κοντά στο Μόδι (βλ. λήμμα). Και αυτό από το επώνυμο τών κατοίκων Da Mulla Νταμουλάκης.

Νταμουλιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Damuliana, από τον Καστροφύλακα (K236)

Damuglianà με 60 κάτ. το 1583, και (K223) με 10 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.138) Damuglianà το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Νταμουλοχώρι, το. Οικισμός επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°28v) Damuloghori, από τον Καστροφύλακα (K239) Damulocori με 61 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Damulochori το 1630.

Στις απογραφές 1834 και 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Νταμηλοχώρι** και Παπαδημητριανά στο δήμο Μεσογείων με 98 κάτ., το 1920 στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου (Μεσογείων) **Δαμιλοχώρι** με 25 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Λαρδά (Μεσογείων) **Νταμηλοχώρι** με 26 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Τα ονόματα όλων αυτών των οικισμών ετυμολογούνται από το επώνυμο των κατοίκων των Da Mula, Νταμουλάς και νεώτερα Νταμουλάκης, Δαμουλάκης, Δαμουλής, Δαμολής που υπάρχουν και σήμερο.

Νταμπασιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Νταμπασιανά**, στην ενότητα οικισμών **Ποταμίδα**, τού δήμου Καστελίου, με τούς οικισμούς: Παπαδιανά -Αγία Άννα - Κατραμάδος - Γαλανιανά - Μουλαδιανά - Μπουμπουλιανά - Μπερδιανά κ.λπ. με 275 Χριστιαν. και 14 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο Ντανελιανά, Μπαμπαμέτι και Νταμπασιανά με 164 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ντανελιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Καστελίου Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1900 **Ντανελιανά**, μαζί με τούς οικισμούς Νταμπασιανά και Μπαμπαμέτ. Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τών οικιστών Ντανέλης ▷ Δανέλης (Daniele).

Νταράτσος, ο. (Δαράτσος). Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 380, υψ. 70 μ. Απέχει από τα Χανιά 4,6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 3,8 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Darazús (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 20 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων **Νταράτσος, Μακρύ Τοίχος** κ.λπ. με 174 Χριστιαν. και 154 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Νταράτσος, με 401 κάτ. Το 1920 γράφεται **Δαράτσος**, στο δήμο Χανίων, κάτ. 260, το 1928 Καράτσος, κάτ. 419, το 1940, Δαράτσος, κάτ. 502 στην κοινότητα Γαλατά, το 1951 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 475 και **Κάτω Δαράτσος**, κάτ. 49, υψ. 10 μ., το 1961 κάτ. 438 και Κάτω Δαράτσος κάτ. 58, το 1971 κάτ. 376 και Κάτω Δαράτσος κάτ. 328.

Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τού οικιστού Darazzo. Η οικογένεια Darazzo ήταν Nobili Cretesi κάτοικοι τών Χανίων, όπως αναφέρει ο Antonio Tron στο Χρονικό του. (Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Η παρα Τριβάν απογραφή τής Κρήτης (1644), «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.52).

Αναφέρεται επίσης από τον Καστροφύλακα (K215) ο Marco Darazzo, ως ενοικιαστής οικίας στο Castello τών Χανίων το 1583, (Razzo = πύραυλος και da razzo χαρακτηρίζει άνθρωπο που μοιάζει με πύραυλο, δηλαδή ζωηρό, δραστήριο, όλο φωτιά).

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Γαλατά, (βλ. λήμμα), όπου έγινε το Μάη τού 1941 η κρισιμότερη και αιματηρότερη μάχη, **πάλη γιγάντων**, όπως τη χαρακτήρισαν οι ίδιοι οι Ναζί. Συνεπώς και ο Νταράτσος έπαθε μεγάλη καταστροφή από τούς Γερμανούς. Πάνω στο μικρό ύψωμα κοντά στο Νταράτσο εγκατάστησαν οι Ναζί και το μνημείο τους. (Βλ. εικόνα σ. 212).

Νταριβιανά, τα. (Δαριβιανά). Οικισμός τής κοινότητας Σπήλι, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 89, υψ. 350 μ. Βρίσκεται στο 28 χλμ. τού δρόμου προς το Σπήλι, απ' όπου απέχει 2 χλμ.

Το όνομα τού οικισμού οφείλεται στο μαρτυρημένο επώνυμο De Riva ή Da Riva, ευγενής Βενετός, αντιναύαρχος τής Αρμάδας, ένας από τούς τρείς, που προτάθηκαν ώς όμηροι, κατά τη σύναψη τής συνθήκης, γιά την παράδοση τού Χάντακα στούς Τούρκους το 1669. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.129).

Ο οικισμός αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K174) Darivo με 59 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Dariviana με 7 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ.129). Στην απογραφή τού 1834 Darivianà (Pashley, Travels in Crete, II, 313). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος («Κρητικά», σ.39) το γράφει **Ταριβιανά**, το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Νταριβιανά**, στο δήμο Λάμπης με 127 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Νταριβιανά, κάτ. 115, το 1920 γράφεται **Δαριβιανά**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 121, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Σπήλιου, κάτ. 136, το 1940 κάτ. 121, το 1951 κάτ. 123, το 1961 κάτ. 102 και το 1971 κάτ. 107.

Νταρμαροχώρι, το. (Δαρμαροχώριον). Οικισμός τής κοινότητας Σπηλιάς, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 65, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 23 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 21 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. (Ραπανιανά) — Νταρμαροχώρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Darmaroghori, από τον Καστροφύλακα (K238) Darmarocori με 27 κάτ. το 1583, (K224) με 8 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 1 προνομιούχο. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Νταρμαροχώρι**, στο δήμο Σπηλιάς, με 47 Χριστιαν. και 1 Τούρκ. κάτ. Το 1900 Νταρμαροχώρι στον ίδιο δήμο, κάτ. 61, το 1920 έγινε **Δαρμαροχώρι** στην κοινότητα Σπηλιάς, κάτ. 58, το 1928 κάτ. 31 το 1940 έγινε **Δαρμαροχώριον**, κάτ. 34, το 1951 κάτ. 54, το 1961 κάτ. 74 και το 1971 κάτ. 59.

Το όνομα τού οικισμού οφείλεται στο κοινό στην Κρήτη, κατά τη Βενετοκρατία, οικογενειακό επώνυμο **Νταρμάρος**. Αναφέρεται ο Γεώργης **Νταρμάρος**, σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Μιχ. Μαρά, («Κρητικά Χρονικά» ΙΣΤ΄, β, σ.288) και σελ. 89 τού ίδιου τόμου, Αντρέας **Νταρμάριος** André Darmanos) αντιγραφέας κωδίκων. Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1378 (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils ch. 208).

Νταρογδιανά, τα. Αναφέρεται στην κοινότητα Γαλατά, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 95. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Νταρογδιανά**, στο δήμο Γορτύνης με 32 κάτ., στην απογραφή τού 1920 Νταρογδιανά στην κοινότητα Γαλατά με 37 κάτ. και τού 1928 Μαραγδιανά με 35 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ντελημανολιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κοντομαρί, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 100 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιότερα από το Κοντομαρί, 175 χλμ. από τα Χανιά. Διακλάδωση αριστερά στο 15,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Πρώτη φορά απαντάται στα «Κρητικά» (σ.42) τού Χουρμούζη Βυζάντιου **Τελιμανολιανά**, το 1842, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ντελημανωλιανά**, στο δήμο Πύργου Ψηλονέρου, κάτ. 28 Χριστιαν. το 1900 Ντελιμανωλιανά, στον ίδιο δήμο, κάτ. 40, το 1920 αναφέρεται **Ντελή Μανωλάκι**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 58, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κοντομαρί, κάτ. 56, το 1940 **Δελημανολιανά**, κάτ. 88, το 1951 κάτ. 104, το 1961 κάτ. 115 και το 1971 μεταμορφώθηκε **Κοιλάδα!** κάτ. 74.

Ντελιανά, τα. (Δελιανά). Χωριό και κοινότητα επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 64, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 37,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο Νοχιά - Καρθιανά - Άστρικας - Ντελιανά.

Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1900 **Ντελιανά**, στο δήμο Πανεθύμου, με 28 κάτ., το 1920 **Ντελιανά**, στην κοινότητα Προδρόμου, κάτ. 29, το 1928, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 45, το 1940 κάτ. 155, το 1951 κάτ. 123, το 1961 κάτ. 145 και το 1971 κάτ. 84.

Το τοπωνύμιο ετυμολογείται από την τούρκικη λέξη deli, που, μεταξύ τών άλλων, σημαίνει και ριψοκίνδυνος, ανδρείος. (Βλ. Κωνστ. Κοκκίδη, Λεξιλόγιον Ελληνικών λέξεων εκ τής τουρκικής, ανάτυπο από τον 24 και 25 τόμο τού Αρχείου Θρακικού Λαογραφικού και γλωσσικού Θησαυρού, 1960). Συνεπώς η ορθή γραφή είναι Ντελιανά.

Ντελιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σαρακήνας επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 33, υψ. 480 μ. Απέχει από τα Χανιά 65 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 33,6 χλμ. (Καλουδιανά) τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Ποταμίδα - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβλές - Χόνδρος - Ντελιανά.

Αναφέρεται Δελιανά το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο («Κρητικά» σ.40), στην απογραφή τού 1881 **Ντελιανά**, στο δήμο Παλιόχωρας, κάτ. 28 Χριστιαν. και 7 Τούρκ., το 1900 Ντελιανά, στον ίδιο δήμο, κάτ. 45, στην απογραφή τού 1920 γράφεται Δελιανά, στην κοινότητα Σαρακήνας, κάτ. 38, το 1928 κάτ. 38, το 1940 κάτ. 46, το 1951 κάτ. 43, το 1961 κάτ. 33 και το 1971 δεν αναφέρεται ούτε το 1981. Γιά την ετυμολογία τού ονόματος βλ. το προηγούμενο λήμμα).

Ντέμπλα, Οικισμός τής κοινότητας Ταυρωνίτη, επαρχίας Κισάμου, βλ. Δέμπλα.

Ντεμπλοχώρι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, ερειπωμένος σήμερο. Τελευταία φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1928 **Διπλοχώρι**, στην κοινότητα Μουρνέ, με 12 κάτ.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Deblogori, από τον Καστροφύλακα, (K175) Deblogori με 176 κάτ. το 1583 — μεγαλύτερος οικισμός από τη Μουρνέ, που είχε την ίδια εποχή 121 κάτ. — από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Debolochori το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Diblehori με 15 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.128). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Diblokhóri (Pashley, Travels in Crete, II.313), στην απογραφή τού 1881 **Ντιμπλοχώρι**, στο δήμο Λάμπης, μαζί με το χωριό **Λάκκος**, με 74 Τούρκους κάτ. Ο Εμ. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.66) το γράφει **Διπλοχώρι**. Στην απογραφή τού 1900 Ντιμπλοχώρι, στον ίδιο δήμο, κάτ. 2, το 1920 **Διπλοχώρι**, στην κοινότητα Μιξόρρουμα, με 26 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Μουρνέ με 12 κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ο Μανόλ. Παπαδογιάννης, αναφέρει το 1981 («Προμηθεύς Πυρφόρος», τεύχ. 24, σ.117), ότι τα ερείπια τού χωριού Ντιμπλοχώρι, είναι στις υπώρειες τού **Ξερού όρους**, που οι Μουρνιανοί αποκαλούν **Ντιμπλοχωριανό αόρι**.

Η ορθή ονομασία τού οικισμού είναι η αρχική **Ντεμπλοχώρι**, που αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Όλες οι επόμενες είναι παραμορφώσεις τής αρχικής, όπως συμβαίνει στα περισσότερα τοπωνύμια.

Στο Ντεμπλοχώρι είναι η ιστορημένη εκκλησία τής Παναγίας, με τοιχογραφίες διατηρούμενες, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Κάθοδος στον Άδη, Βαϊφόρος, Υπαπαντή, Βάφτιση, Ευαγγελισμός, Φιλοξενία κ.λπ. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοπογραφικός κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών, σ.59).

Στο βόρειο τοίχο τής εκκλησίας υπάρχει η επιγραφή: *Ανεκαινίσθι και ανιστορίθη ο θείος και πάνσεπτος ναός τής υπερευλογιμένης δεσπίνης ημών Θεοτόκου και αηπαρθένου Μαρήας τής Λαμπινής, διά συνέρ*

γίας και κόπου - και εξόδου τού κυρ Λεοντάκι τού Τρουλινού και της σηβίου αυτού Άνης και τέκνης, και τον αυταδέλφων αυτού κύρ Νικολάου, κύρ ιωάννου. Ετελιόθι εν μηνί ιουνίο Ε΄, ινδικτιώνος, Ι΄, έτος ϛ7ΦΚΕ΄ (= 6925 = 1417) (G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.492).

Ντερές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 201, υψ.200 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 18,2 χλμ. (Ταυρωνίτης) τού δρόμου προς Κίσαμο, Σιρίλι - Ζουνάκι - Ντερές.

Πρώτη φορά απαντάται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Derès (Pashley, Travels in Crete, II σ.310) με 4 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1842 το γράφει **Τερές** ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, σ.42). Το 1881 **Ντερές**, στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 38 Χριστιαν. και 50 Τούρκ. κάτ. (Ο Ν. Σταυράκης, σημειώνει (σελ.13 τών Πινάκων): Το χωρίον Ντερές, αποτελούμενον εκ πολλών χωριδίων ή **κατούνων** (καντονίων), εχωρίσθη κατά την σύστασιν τών δήμων εις δύο μέρη, εξ ών το εν συμπεριελήφθη εις τον δήμον Αλικιανού, και αναφέρεται στην απογραφή: **Ντερές Αγούστου** με τούς οικισμούς Κορδελή, Διγαλιανά, Μετόχι, Δασκαλιανά, Καμισιανά, Κουσουγεργιανά, Καρδαμιανά με 141 κάτ. και το έτερον στο δήμο Πύργου Ψηλονέρου με τούς οικισμούς Βιδαλιανά, Μπακαλαουδιανά, Πύργος και Μετόχι Ζουναλή, με 85 κάτ. Και στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Ντερές Αγούστου στο δήμο Αλικιανού με 175 κάτ. και Ντερές στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 139 κάτ. Στην επόμενη απογραφή τού 1920 είχαν καταργηθεί οι δήμοι και ο Ντερές αποτελεί ομώνυμο αγροτ. δήμο με όλες τις **κατούνες**, με 229 κάτ. το 1940 με 269, το 1951 με 214, το 1961 με 266 και το 1971 με 231 κάτ. Βλ. και λήμμα Αγούστα.

Κατά τη Βενετοκρατία ο οικισμός λεγόταν A(n)gusta (βλ. λήμμα Αγούστα) όπως αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K223) και το Βασιλικάτα και από τον Ant. Trivan (Varie Cose di Candia σ. χειρογ. 111) Agustù.

Το όνομα **Ντερές** έδωσαν στο χωριό Agusta όταν καταλάβαν την Κρήτη, επειδή βρίσκεται στις όχθες παραπόταμου τού Ταυρωνίτη. Dere σημαίνει στα τούρκικα **κοιλάδα, ρυάκι, ρεύμα**. Το 1834 το χωριό αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή Deres αλλά παράλληλα, διατηρούνταν και η παλαιά ονομασία Αγούστου, όπως αναφέρεται στις πρώτες ελληνικές απογραφές 1881 και 1900 και λησμονήθηκε στις νεότερες.

Ντοκιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Μεσογείων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Ντοκιανά** και Καρεφυλλιανά με 63 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου (Μεσογείων) Ντοκιανά με 5 κάτ. Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Ντιμπλοχώρι, βλ. Ντεμπλοχώρι.

Ντουμπουρτζή, Δουμπουρτζή, Δουρδουτζή κ.λπ. χωριό επαρχίας Τεμένους ν. Ηρακλείου, βλ. λήμμα Κυπαρίσσι.

Ξαμουδοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 190, υψ. 110 μ. Απέχει από τα Χανιά 19 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 16 χλμ. (Πύργος Ψηλόνερου) τού δρόμου προς Κίσαμο.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.43) Ξαμουδοχώρι. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ξαμουδοχώρι** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 80 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 116, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ.257, το 1928 είναι στην κοινότητα Κοντομαρί, κάτ. 329, το 1940 το Ξαμουδοχώριον είναι και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 259, το 1951 κάτ. 264, το 1961 κάτ. 246 και το 1971 κάτ. 234.

Ξεναλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Συμπραγοί (όχι Ζυμβραγού), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 9. Πρώτη φορά αναφέρεται **Ξεναλιανά** στην απογραφή τού 1881, στο δήμο Βουκολιών, με 20 Χριστιαν. και 84 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Δρομόνερου (μετονομασία τού δήμου Βουκολιών) με 15 κάτ. Οι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει το χωριό. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται παρά μόνο το 1928. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ξενιάκος, ο. Βλ. Θωμαδιανώ. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 193, υψ. 500 μ. Βρίσκεται στις νότιες υπώρειες τού υψώματος **Βιργιωμένο** (1414 μ.) παραφυάδα τής Δίκτης. Απέχει από το Ηράκλειο 53,3 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι -Παναγιά - Έμπαρος - Ξενιάκος.

Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει το 1842 **Μετόχι**, βορειοανατολικά τού χωριού Έμπαρος και ότι είχε πριν 30 χριστιαν. και 11 τούρκ. οικογένειες και τότε είχε μόνο 12 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες και δυό εκκλησίες. Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία και κυρίως με τη κτηνοτροφία και την καλλιέργεια τού αρωματικού φυτού δίκταμος.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ξενιάκος** στο δήμο Παναγιάς, με 156 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 239, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 236, το 1928 γράφεται Ξενιάκο, κάτ. 288, το 1940 Ξενιάκος, κάτ. 324, το 1951 κάτ. 352, το 1961 κάτ. 336 και το 1971 κάτ. 237.

Ξενικοχώρι, το. Χωριό τού δήμου Πύργου Ψηλονέρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. 20 Χριστιανοί το 1881. Και στην απογραφή τού 1900 το Ξενικοχώρι είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 27. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κατά τη Βενετοκρατία ήταν μεγάλο χωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Xenicoghori, από τον Καστροφύλακα (K240) Xenicoghori με 203 κάτ. το 1583 και από το

Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Xenicochori το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Xeniko-khóri (Pashley, Travels in Crete, II, σ.310) με 2 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες.

Το Ξενικοχώρι βρισκόταν ανάμεσα στα χωριά Γεράνι και Λουτράκι. Δεν είχε εκκλησία και ο Ιωάν. Παπαδογεωργάκης από το Γεράνι έκτισε μιά μικρή εκκλησία τής Παναγίας το 1801. Όταν το έμαθε ο βογιάρος Φαφούλαγάς από την Αγ. Μαρίνα σκότωσε τον Παπαδογεωργάκη και έπειτα τον κρέμασε σε μιά χαρουπιά.

Ο μικρός γυιός του, Ιωάννης επίσης, εξεδικήθηκε το θάνατο τού πατέρα του και άλλων Χριστιανών. Νεαρότατος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρία και είναι γνωστός γιά τούς αγώνες του, με το όνομα Γιάννης Γερανιώτης, επειδή γεννήθηκε στο χωριό Γεράνι Κυδωνίας. (Βλ. Β. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, νέα έκδοση, σ.1553).

Ξηράμπελα, τα. Ακατοίκητος σήμερο ο οικισμός τής κοινότητας Καβούσι, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 0, υψ. 500 μ. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1961.

Ξηρά ξύλα, τα. Μικρός οικισμός (μετόχι), τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 3, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά απαντάται στην κοινότητα Αγ. Αντωνίου, στην απογραφή τού 1920 με 40 κάτ. το 1928 με 43, το 1940 και το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται Ξύλα Ξερά, στο δήμο Νεάπολης με 21 κάτ. και το 1971 με 9 κάτ.

Σε τούρκικο έγγραφο τού 1689 αναφέρεται η «πλησίον τού χωρίου **Γενή Κιοϊ**, (Νεάπολη) μονή τού Αγίου Γεωργίου Ξεράλεση». Ο Σταυρινίδης αναφέρει, ότι πρόκειται γιά τη μονή Ξηρών Ξύλων Μεραμπέλου, ποσείναι μετόχι τής μονής Αγ. Γεωργίου Απανωσήφη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 319, και Εμ. Περράκη, Ο Αγ. Γεώργιος Απανωσήφης, «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ.51, 91). Όμως στην τούρκικη απογραφή τού 1671, όπως και στις βενετσάνικες, δεν αναφέρεται, ούτε το 1881, 1900.

Ξηρή Καρά, η. Βακουφικό χωριό τού νομού Ηρακλείου (επαρχία Καινούργιου). Το αναφέρει, μεταξύ των άλλων βακουφικών χωριών τής Κρήτης, ο Νικ. Σταυράκης (Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης, 1890, σ.148). Όμως ο ίδιος δεν το αναφέρει στην απογραφή τού πληθυσμού τού 1881, ούτε αναφέρεται στις άλλες απογραφές.

Ξηριώνας, ο. Αναφέρεται το 1368 Xeriona, Chondrodeci et Scalani, σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου των Χάντακα, φέουδο αρχικά τού Titus Gradonico και ακολούθως τού Nic. Pisani. (El. Santschi, Régestes des actes civils etc. σ.17). Από τον Καστροφύλακα αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου Xeriona με 90 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Xeriona το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Ikseriona με 7 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119). Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία», τεύχ. V, σ.83), ερείπια τού Ξεριώνα «προς...Σωκαρά».

Ξεροκαμάρα, η. Χωριό στην περιοχή τού Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από τον Καστροφύλακα (K101) Xerocamara με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Xerocamara το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται όμως σε τούρκικο έγγραφο τού 1691 «...αγρός εκτάσεως 3 μουζουρίων στην περιφέρεια τού χωριού Ξηροκαμάρα». Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι πρόκειται γιά το μετόχι τού Νουρεντίν Αγακάκη, τού «Αγάκου το μετόχι», που ανήκει σήμερο στούς αδελφούς Κεφαλογιάννη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.378). Βρίσκεται στην περιοχή Σταυρωμένου».

Ξεροκάμπι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κοντομαρί, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 160 μ. Βρίσκεται λίγο νοτιότερα από το Κοντομαρί. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1881 **Ξεροκάμπι**, στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, με 23 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 44, στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται Ξηρόκαμπος στην κοινότητα Λουτρακίου, κάτ. 40, το 1928 είναι στην κοινότητα Κοντομαρί, κάτ. 42, το 1940 αναφέρεται **Ξηροκάμπιον** με 42 κάτ., το 1951 με 44 κάτ., το 1961 με 47 και το 1971 με 26 κάτ.

Ξερόκαμπος, ο. Οικισμός τού δήμου Αγίου Νικολάου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 65, υψ. 50 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού Αγ. Νικολάου. Πρώτη φορά απαντάται στην απογραφή τού 1900 **Κατσίκι και Ξηρόκαμπος** στο δήμο Χουμεριάκου με 196 κάτ. Το 1920 είναι στο δήμο Αγ. Νικολάου, κάτ. 38, το 1928 κάτ. 17, το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται με 36 κάτ. το 1961 με 51 και το 1971 με 60 κάτ.

Αποικίστηκε από κατοίκους τού χωριού Ποτάμων τής επαρχίας Λασιθίου.

Ξερόκαμπος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Γαλήνης, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 30, υψ. 180 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1971 με 36 κάτ.

Ξερόκαμπος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μεγάλης Βρύσης, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 1. Η θέση του ήταν σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Μπαλή, βορείως από το χωριό Γκαγκάλες. Δεν αναφέρεται στις απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1672. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β΄, σ.87). Ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά σ.76) αναφέρει στην επαρχία Μονοφατσίου τα χωριά Ξερόκαμπος - Βαλί (Μπαλή) - Γκαγκάλες, και σημειώνει ότι είχε πριν 18 τούρκικες οικογένειες, και τότε (1842) δεν υπήρχε καμμιά.

Ξερόκαμπος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Βασιλείου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 6, υψ. 50 μ. Βρίσκεται κοντά στην παραλία τού Λιβυκού, δυτικά από την Άρβη. Είναι νεότατος οικισμός και δεν αναφέρεται σε καμμιά προηγούμενη απογραφή.

Ξερόκαμπος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ζίρου, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 86, υψ. 60 μ. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική άκρα τής επαρχίας, απέναντι από τις νησίδες Καβάλλοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (22r) Xerocabo, από τον Καστροφύλακα (K139) Xerocambo με 47 κάτ. το 1583. Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ξαναπαρουσιάζεται στην απογραφή τού 1971 στην κοινότητα Ζίρου με 27 κάτ.

Ξερολές, οι. (Ξερές ελιές). Παλαιός οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Antonio Trivan, (Varie Cose di Candia 1182-1669, σ.110 χειρόγραφο 2091, τής Bibliothèque Nationale de Paris) Cseroles. Τα ερείπια τού οικισμού είναι βορειοδυτικά τού σημερινού οικισμού Κουμαρέ τής κοινότητας Μουζουρά. (Βλ. Γ.Ριζίτη, Τοπωνυμική έρευνα τών χωριών τού Ακρωτηρίου, «Κρητική Εστία», τεύχ.2, σ.7).

Ξερολιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Μύρωνα, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2 υψ. 280 μ. Η θέση του πρέπει να ήταν μεταξύ Δαφνών και Αγίου Μύρωνος, στην πλαγιά, αριστερά τού δρόμου προς Φαιστό.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1301, σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950 σ.56) Xerole. Αναφέρεται επίσης στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Comunis τού 1320, μεταξύ τών χωριών τής Paracandia, περιοχής τού Χάντακα Xerolea (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, 1963, σ.28). Στο Κατάστιχο αυτό αναφέρεται το 1320, ότι το χωριό ήταν τών κληρονόμων τού Jacopo Pasqualigo. Ο μοναχός Μαθαίος καταθέτει ενόρκως, ότι στο χωριό Xerolea ήταν η παλιά εκκλησία τού Αγίου Γεωργίου, που ερειπώθηκε με το σεισμό και την ξανάκτισαν οι κάτοικοι τού χωριού, και η εκκλησία τής Santa Lucia, τή οποία έκτισε, πριν 17 χρόνια ο Guillelmus Tadhaldo (Tedaldo) (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ.273, 368, 53, 63). Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1395. Xerolea (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.356). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ξηρολιά στον ίδιο δήμο, κάτ. 10. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Μύρωνος, επαρχίας Μαλεβιζίου, κάτ 14, το 1928 κάτ. 41, το 1940, κάτ. 28, το 1951 κάτ. 20, το 1961 κάτ. 5 και το 1971 κάτ. 1.

Ξερολιά, η. Οικισμός τής επαρχίας Ιεράπετρας. αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°22r) Xerolia. Η θέση του είναι άγνωστη.

Ξερολίμνη, Οικισμός τή κοινότητας Μητάτου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 550 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά από το (Παλιό) Μητάτο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Xerolimni (Pashley, Travels in Crete, II, σ.322) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Ξερολίμνη** στο δήμο Καρυδίου, κάτ. 88 Χριστιαν., το 1900 στο δήμο Ιτάνου (Καρυδίου) κάτ. 77, το 1920 στην κοινότητα Μαγκασά, κάτ. 113, το 1928 στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 98, το 1940 στην κοινότητα Μισιργιού κάτ. 70, το 1951 κάτ. 71, το 1961 στην κοινότητα Μητάτου, κάτ. 49 και το 1971 κάτ. 19.

Ξερολίμνη, η. Οικισμός τής κοινότητας Λατσίδας, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 18 υψ. 570 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τού χωριού Λατσίδα.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά **Ξερολίμνη** στην απογραφή τού 1920, στην κοινότητα Αγ. Αντωνίου με 15 κάτ., το 1928 με 13 κάτ., το 1940 με 37 κάτ. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Λατσίδας με 37 κάτ., το 1961 με 34 και το 1971 με 27 κάτ.

Ξεροπόταμος, ο Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Γάζι, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 130, υψ. 5 μ. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1981).

Ξερορίνα, η. Οικισμός τής επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Xerorina, το 1630. Πιθανόν λανθασμένη γραφή άλλου τοπωνυμίου.

Ξερορείτισσα, η. Μικρός οικισμός στην περιοχή τού **Ξηρού όρους**, στο νότιο τμήμα τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, βορειοανατολικά τής μονής Πρέβελη. Σήμερο δεν σώζεται παρά η ερειπωμένη εκκλησία τού οικισμού Παναγία η Ξερορείτισσα, Κοίμηση τής Θεοτόκου. Η ονομασία Ξερορείτισσα από το Ξηρό όρος, όπου βρίσκεται, αναφέρει ο Μιχάλης Παπαδάκης. (βλ. παρακάτω).

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Xerorutussa, από τον Καστροφύλακα (K184) Xeroritissa με 12 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Δυστυχώς ο Καστροφύλακας παρέλειψε να αναφέρει τον οικισμό στον κατάλογο τών χωριών τής απογραφής τού πληθυσμού, και δεν ξέρομε πόσους κατοίκους είχε τότε. Αλλά αν συγκρίνομε τόν αριθμό τών αγγαρειών, που οφείλουν να προσφέρουν τα χωριά, ανάλογα φυσικά με τον πληθυσμό των, π.χ. τού χωριού Μιξόρρουμα που είχε 64 κάτ. και όφειλε 16 αγγαρείες, τότε ο οικισμός τής Ξερορείτισσας πρέπει να είχε 48 κάτ.

Αναφέρεται επίσης ως οικισμός από το Βασιλικάτα το 1630 Xeroritissa (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130). και στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Ikserotice με 2 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.129). Έκτοτε δεν αναφέρεται.

Την εκκλησία τής Παναγίας επισκέφτηκε ο Gerola και αναφέρει στο Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Venezia, 1935, σ.175, τη Santa Maria Xeroritissa με τις τοιχογραφίες Γέννηση, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Αγ. Γεώργιος, Μανδήλιον, και η Παναγία σε προτομή. (Βλ. και Gerola - Λασιθιωτάκη Τοπογραφικός Κατάλογος κ.λπ. σ.58).

Ο Μ.Μ. Παπαδάκης αναφέρει (βλ. Το Μοναστήρι τού Πρέβελη, 1978, σ.104) ότι η εκκλησία διατηρείται μισοερειπωμένη — εξωκκλήσι τής μονής Πρέβελη — τώρα και πολλά χρόνια, αλλά από τις τοιχογραφίες σώζονται μόνο ίχνη, και ότι υπάρχουν ερείπια μικρών σπιτιών.

Ξεροστέρνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 66, υψ. 260 μ. Απέχει από τα Χανιά 29 χλμ. Διαδρομή: Χανιά -Καλύβες Βάμος - Ξεροστέρνι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Xerosterni, από τον Καστροφύλακα Xerofori (K237) Xerofori (λανθασμένη γραφή) με 203 κάτ. το 1583 (K223) Xerostergni με 8 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 25 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Xerosterni το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Xerostérni (Pashley, Travels in Crete, II, σ.312) αναφέρεται μαζί με τα χωριά Dhrápanos, Kefalàs, Vuni, Selià, Likotinarà με 300 χριστιαν. και 25 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού1881 **Ξεροστέρνι**, στο δήμο Βάμου, κάτ. Χριστιαν. 258, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 256, το 1920 Ξηροστέρνι, έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 187, το 1928 κάτ. 235, το 1940 Ξεροστέρνιον έχει 250 κάτ. το 1951 κάτ. 181, το 1961 κάτ. 168 και το 1971 κάτ. 96.

Ξερό Χωριό, το. Οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου κάτ. (1981) 63, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 6,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά από το 3,2 χλμ. τού δρόμου προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Xeroghorio, από τον Καστροφύλακα (K177) Xerocoriò et S. Marco με 431 κάτ. το 1583 και (K183) Xerocorio, S. Marco et valle Decamilacio με 380 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Marco, Xerochorio et Nissi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Ayo Marco ve Iksirohorio με 46 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.130). Στην απογραφή τής αιγυπτιακής κατοχής τού 1834 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται το Ξερό Χωριό στο δήμο Χρωμοναστηριού, κάτ. 1 Χριστιαν. και 68 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 81, το 1920, Ξηρό Χωριό, στην κοινότητα Χρωμοναστηριού, κάτ. 89, το 1928 Ξηρό-χωριό στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. 175, το 1940 Ξηρόν Χωρίον, κάτ. 214, το 1951 κάτ. 219, το 1961 κάτ. 132 και το 1971 κάτ. 90.

Ξιδάς, ο. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Πεδιάδας ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 452, υψ. 510 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 39 χλμ. Διαδρομή: Πεζά - Αγ. Παρασκιές - Καστέλι - Ξιδάς. Βρίσκεται στούς πρόποδες τού υψώματος, όπου ήταν η Λύκτος.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1368 Xida (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 143 passim). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Xidha, από τον Καστροφύλακα (K95) Xida με 221 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Xidà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Ikşida με 63 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.115), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Xydhà (Pashley, Travels in Crete, II, σ.319) με 20 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Ξειδάς** στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 417, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 534, το 1920 γράφεται **Ξυδάς**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 508, το 1928 κάτ. 504, το 1940 Ξιδάς, κάτ. 597, το 1951 κάτ. 669, το 1961 κάτ. 645 και το 1971 κάτ. 554.

Κοντά στο χωριό είναι η ιστορημένη εκκλησία τού αγίου Γεωργίου τού 14ου αιώνα (1321). Την κτητορική επιγραφή βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.515.

Κοντά στο χωριό, στη θέση **Χωματόλακκος**, κάτω από τη Λύκτο, κατά τη διάνοιξη τού δρόμου προς το νεκροταφείο τού χωριού το 1952 αποκαλύφτηκε τάφος τών υστέρων ρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκαν δυό χρυσοί δακτύλιοι, ο ένας με δακτυλιόλιθο, με παράσταση προτομής αυτοκράτορος κρατούντος δόρυ και ο άλλος με χρυσή σφενδόνη, με χέρια σε θέση χειραψίας, χάλκινος δακτύλιος με ελληνική επιγραφή φύλλα χρυσού, χάλκινα νομίσματα κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΣΤ΄, 480).

Ξιδάς, ο. Ο Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) αναφέρει στην επαρχία Αποκορώνου το 1630 τον οικισμό Xidhà, αλλά δεν αναφέρεται στον Αποκόρωνα χωριό με το όνομα αυτό σε καμμιά απογραφή.

Ξουζανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αγγελιανών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 24. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Ξουζανά** στο δήμο Μελιδονίου με 74 κάτ. Αναφέρεται και στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Περάματος με 15 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ξυλαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γεωργιούπολης, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 24, υψ. 120 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά από τη λίμνη Κουρνά και απέχει από τα Χανιά 45 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 41 χλμ. τού δρόμου προς Ρέθυμνο - Μουρί - Κάβαλλος - Ξυλαδιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Μαθέ, **Ξυλαδιανά** και Κάβαλλος με 24 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 46, το 1920 δεν αναφέρεται και το 1928. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 23, το 1951

κάτ. 47, και το 1961 κάτ. 24. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ξώπολη, η. (Εξώπολη) Οικισμός τής κοινότητας Καλαμίτσι Αμυγδάλι, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 161, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 33,5 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Βάμος - Καλαμίτσι Αμυγδάλι - Ξώπολη.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται **Χρυσόπολις** στο έγγραφο διανομής φεούδων στά «Δώδεκα αρχοντόπουλα», που έστειλε στην Κρήτη ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός με το γυιό του Ισαάκιον το 1182, όπου αναφέρεται:*...και από το σύνορον τού Βαφέ βαμμένου ποταμού άρχεται το δικαίωμα τών ευγενών Γαβαλλά, όπου τρέχουν τα νερά προς τα βόρεια μέρη άχρι τού Γαβαλλοχωρίου, ήχουν χωρίον Γαβαλλά, αρχόμενοι από την Αργυρούπολιν ή* ***Χρυσόπολιν*** *προς το τέλος τού ακρωτηρίου Δράπανον...* (Βλ. E. Gerland, Histoire de la noblesse Crétoise, Paris, 1907, σ.107. Βλ. και «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β΄, σ.44).

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Ghrussopoli, από τον Καστροφύλακα (K223) Crussopulli Assogiromuri με 38 αγγαρείες οφειλόμενες και (K242) με 5 προνομιούχους το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Ghrussopoli το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Χόpolis (Pashley, Travels in Crete, II σ.312) με 10 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Ξώπολι την αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζάντιος («Κρητικά» 43 το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ξώπολι** και Αργυρομούρι, στο δήμο Βάμου, κάτ. Χριστιαν. 177, το 1900 γράφεται Ξώπολις, κάτ. 148, το 1920 η Εξώπολις είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 152, το 1928 είναι στην κοινότητα Γεωργιούπολης, κάτ. 194, το 1940 κάτ. 199, το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Καλαμίτσι Αμυγδάλι, κάτ. 206, το 1961 κάτ. 225 και το 1971 κάτ. 204.

Οδηγήτρια, η. Ιερά σταυροπηγιακή μονή, στο νοτιότερο άκρο τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κοντά στούς Καλούς Λιμένες. Υπάγεται στην κοινότητα τού χωριού Πηγαϊδάκια, κάτοικοι (1981), μοναχοί και λαϊκοί, 21, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο περίπου 70 χλμ. Διαδρομή: Μοίρες - Πόμπια - Κουσές - Λίσταρος -Οδηγήτρια, ή Μοίρες - Πετροκεφάλι - Σίβα - Λίσταρος - Οδηγήτρια. Το τελευταίο τμήμα τού δρόμου είναι πρόχειρη διάνοιξη.

Ο ναός είναι δίκλιτος. Το μεγαλύτερο νότιο κλίτος είναι καθιερωμένο στην Κοίμηση τής Θεοτόκου και το βόρειο στούς Αποστόλους Πέτρο και Παύλο.

Επειδή ήταν κοντά στη θάλασσα τού Λιβυκού, όπου ο κίνδυνος τών πειρατικών επιδρομών την εποχή εκείνη ήταν μεγάλος, είχε φρουριακό χαρακτήρα, με τείχος, τού οποίου τμήματα σώζονται. Η πύλη του ήταν από το βόρειο μέρος και φέρει στο υπέρθυρο τη χρονολογία 1568. Δίπλα στην πύλη στέκει περήφανος πολυόροφος

Εικ. 289. Μονή Οδηγήτριας και ο Πύργος τού Ξωπατέρα

πύργος, φρούριο πραγματικό την παλιά εποχή, που έμεινε ιστορικός, γιά την τραγωδία που παίχτηκε μέσα και έξω απ' αυτό το 1828, με πρωταγωνιστή το θρυλικό Ξωπατέρα.

Η θέση της προσφερόταν, και ήταν καταφύγιο και ορμητήριο τών επαναστατών και τών κατατρεγμένων, την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, όπως άλλωστε οι περισσότερες μονές τής Κρήτης. Γι' αυτό έπαθε πολλές καταστροφές.

Πότε ακριβώς ιδρύθηκε και από ποιό δεν είναι γνωστό. Το πιθανότερο ιδρύθηκε την περίοδο τής Βενετοκρατίας, οπότε ιδρύθηκαν οι περισσότερες μονές τής Κρήτης. Είναι όμως βέβαιο, ότι είναι από τα αρχαιότερα μοναστήρια τής Κρήτης, αφού αναφέρεται το 1393 σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότι: *ο Zaninus Cavalario με αίτησή του ζητά να δοθεί άδεια στον καλόγερο Βαρνάβα, από το μοναστήρι τής Κερά Οδηγήτριας τής νότιας θάλασσας (de Cheradigitria Marius Austri), να μεταβεί, μαζί με τον πρεσβύτερο Γληγόριο έξω από την Κρήτη, γιά να χειροτονηθεί πρεσβύτερος (D' aller hors de l'île se faire ordoner presbiter).* (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.322).

Είναι γνωστό, ότι την περίοδο τής Βενετοκρατίας η Καθολική Εκκλησία τής Ρώμης είχε εκδιώξει τούς ορθόδοξους επισκόπους τής Κρήτης και όταν ήθελε κάποιος να χειροτονηθεί ιερέας, έπρεπε, κάποιος άλλος, όχι ο ίδιος, να ζητήσει να τού δοθεί άδεια (διαβατήριο) γιά να μεταβεί σε επισκοπή τής άλλης Ελλάδας, γιά να χειροτονηθεί. Τέτοιες αιτήσεις αναφέρονται στα δουκικά Αρχεία τού Χάντακα πολλές.

Στις απογραφές τού πληθυσμού τής Κρήτης αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1900, στο δήμο Πλατάνου με 26 άρρενες και 2 θήλ. κάτοικους. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Πηγαϊδάκια, κάτ. 16, το 1928 έχει 30 κάτ., το 1940 έχει 40, το 1951 κάτ. 33, το 1961 κάτ. 59 και το 1971 κάτ. 15.

Παλαιότερα η μονή ήταν μικτή. Την επανάσταση τού 1866 οι δυό κόρες τού Κόρακα και ο μικρός γυιός του Αριστοτέλης ντύθηκαν καλόγριες, και, παρά την

Εικ. 290. Ο Ξωπατέρας.

φρονα που έκαναν, οι Τούρκοι δεν τις ανακάλυψαν. (Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 474).

Ο Giacomo Foscarini αναφέρει στην έκθεσή του το 1575 (;), ότι η μονή τής Οδηγήτριας, τών Απεζανών, τής Αγκαράθου και μερικές άλλες ήταν μοναστήρια τών Ελλήνων Καλέργηδων και είχαν ετήσιο εισόδημα η Οδηγήτρια 1500, τών Απεζανών 2000 και τής Αγκαράθου 2000 δουκάτα. (Βλ. Σ.Γ.Σπανάκη, Η Θρησκευτική κατάσταση στην Κρήτη το XVI αιώνα, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΑ΄, σ.149).

Στα χρόνια τού πολέμου 1659-1660, ηγέτες τής Μεσαράς γράφουν σε αναφορά των προς το στρατηγό Φραγκίσκο Μοροζίνι, να τούς μεταφέρει σε άλλο μέρος τής Ανατολής, γιατί έμειναν ανυπεράσπιστοι και κινδυνεύουν να σφαγούν από τούς Τούρκους. Μεταξύ αυτών υπογράφει και ο ηγούμενος τής μονής Οδηγητρίας Ιωάσαφ (;) l' abbate Giosiffeo di Odigitria. (Βλ. Αθαν. Καραθανάση, Ανέκδοτη αλληλογραφία τού Φρ. Μοροζίνι και άλλων Βενετών, με Κρητικούς, στα χρόνια 1659-1660, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΕ΄, σ.111).

Μπροστά στο ναό είναι τάφος με την επιγραφή: *Νικόλιο Τριβιζάνος εις αυ/τόν και τών εξ αυτού απφήν ταύ/την εδείματο την σωρόν/ ΑΧΒ΄* (1602) *Απριλλίω ΚΕ/.*

Τριβιζάνος, Τριβιζάς ήταν κοινότατο επώνυμο Βενετών και Βενετοκρητικών που σώζεται και σήμερο στην Κρήτη, Τρεβιζάκης, Τριβιζάκης κ.λπ. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 134 και G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. IV, σ.563).

Πρόσφατα (1981) ανασκάφηκε ταφικό συγκρότημα με 5 δωμάτια, λακκοειδές οστεοφυλάκιο μεταξύ τών τριών θόλων, πλακόστρωτη αυλή με περίβολο, στην περιοχή τής μονής. Ο θολωτός τάφος έχει εξωτερικό διάδρομο. Στα ταφικά δωμάτια παρατηρήθηκαν δυό οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρονολογείται στα μέσα της Πρωτομινωικής περιόδου και η δεύτερη στην αρχαία Παλαιοανακτορική περίοδο, (2500-2000 π.Χ.). Μέσα στούς τάφους βρέθηκαν 52 σφραγίδες από ελεφαντόδοντο, στεατίτη και φαγεντιανή με γλυπτές μορφές ζώων κ.λπ., με συστήματα γραμμών, ιερογλυφικά και περικεντρικές σειρές ζώων, φύλλων κ.λπ. Το ταφικό συγκρότημα τής Οδηγήτριας μοιάζει με τούς θολωτούς τάφους τού Πλατάνου Καινούργιου, που ανέσκαψε ο Ξανθουδίδης.

Σε μικρή απόσταση από τη μονή βορειοδυτικά και λίγο νοτιότερα από το ερειπωμένο χωριό **΄Αγιος Ανδρέας** (βλ. λήμμα) είναι η εκκλησία τών αγίων Ευτυχίου και Ευτυχιανού, τοιχογραφημένη αλλά οι τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη Τυπογρ. Κατάλογος Τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 87). Την εκκλησία αυτή έκτισε τα τέλη τού 10ου αιώνα, όπως αναφέρει στη διαθήκη του, ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος: *...ήλθον άχρι τού όρους τών Λιθίνων τού λεγομένου Ράξου· κακείσε προσμείνας ημέρας ικανάς και το όρος, όλον διαδραμών και ευρών πολύν δάσος και*

αδιάβατον, ευρών δε εν αυτώ τώ τόπω σπήλαιον, ό και ένδοθεν υπεισελθών εύρον δύο μνημεία, έν μεν κατ' άρκτον, έτερον δε κατά μεσημβρίαν· ά και θεασάμενος και καθ' εαυτόν λογισάμενος, τί άρα ταύτα εισίν, εξήλθον τού σπηλαίου και εν τώ διαπορεύεσθαι με μικρόν τι κατήλθεν μοι εκ τρίτου φωνή καλούσα με εξ ονόματος και διακελευομένη μοι τοιαύτα· «Ιωάννη, Ιωάννη, Ιωάννη, ά είδας ενταύθα δύο μνημεία εισίν Ευτυχίου και Ευτυχιανού, και μέλλεις εν αυτώ τω τόπω ανεγείραι θείον και άγιον ναόν εις όνομα τούτων». Καγώ δε ταύτα ακούσας, έμεινα τω τόπω· και αγώνα αναδυσάμενος, και θέμενος ολοψύχως τον εμαυτόν μου, απηρξάμην εξεδαφίζειν τά τε ξύλα και τα φρύγανα και καθαρίζειν τα ρηθέντα μνημεία, και μετά πολλάς ημέρας ταύτα ποιήσας ανήγειρα θείον και άγιον ναόν, τών αγίων Ευτυχίου και Ευτυχιανού...(Βλ. Ν. Τωμαδάκη, Ο Αγιος Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ.57).

Η μονή έχει συνδεθεί με τον ήρωα τών Κρητικών επαναστάσεων Ξεπατέρα ή Ξωπατέρα, ή Ξέπαπα. Οι Τούρκοι τον έλεγαν Ντελή πασά. Ο Ξωπατέρας γεννήθηκε το 1788 στο μικρό οικισμό **Μανουσανά**, που ήταν βορειοανατολικά τής μονής. Στην απογραφή τού 1834 αναφέρεται με 2 χριστιανικές οικογένειες. ΄Εκτοτε δεν αναφέρεται. Το κοσμικό όνομα τού Ξωπατέρα ήταν Ιωάννης Μαρκάκης. ΄Οταν χειροτονή-

θηκε καλόγερος στην Οδηγήτρια πήρε το καλογερικό όνομα Ιωάσαφ. Γρήγορα όμως αναγκάστηκε να βγεί στο βουνό, γιατί σκότωσε ένα γενίτσαρο, που τόλμησε να προσβάλει την οικογένειά του, και ο μητροπολίτης τον καθαίρεσε. Γι' αυτό τον έλεγαν Ξεπατέρα, Ξωπατέρα ή Ξέπαπα και με το όνομα αυτό αναφέρεται στις δέλτους τής ιστορίας. Άλλη παράδοση λέει, ότι, τον καιρό που ήταν καλόγερος, αγάπησε μιά γυναίκα, με την οποία συζούσε και απόκτησαν και παιδί, κι αυτός ήταν ο λόγος τής καθαίρεσής του.

Ο Ξωπατέρας, μαζί με τούς άλλους χαΐνιδες τής Μεσαράς, είχε τρομοκρατήσει τούς γενίτσαρους τής περιοχής. Φίλος τού Δημ. Κουρμούλη, γυιού τού Μιχάλη Κουρμούλη, πολέμησε μαζί τους και διακρίθηκε ως πεζός αλλά και ως καβαλάρης.

Το 1828, αναφέρει ο Κριτοβουλίδης — ενώ ο Στέφ. Νικολαΐδης αναφέρει το 1829 — το Φεβρουάριο ήταν στη μονή Οδηγήτριας συγκεντρωμένοι επαναστάτες, και μεταξύ αυτών ο Ξωπατέρας, ο Κόρακας, ο Μιχ. Κορνάρος, ο Ιωάν. Σκουντής και ο Σιβιανός παπά Μιχάλης. Όταν αντιλήφτηκαν τούς Τούρκους ο Κόρακας και οι άλλοι απεφάσισαν να φύγουν, αφού δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν με 800 Τούρκους, όπως αναφέρει ο Κριτοβουλίδης. Ο Νικολαΐδης αναφέρει 3000 με αρχηγό τον τουφεξήμπαση τού Σουλεϊμάν πασά. Ο Ξωπατέρας, παρά τις συστάσεις τών άλλων έμεινε στη μονή και κλείστηκε στον πύργο με το Ν. Βλατάκη από τις Μέλαμπες, τον ανεψιό του Κ. Τρουλλινό, την αδελφή του και τη γυναίκα με την οποία συζούσε και το παιδί της. Ειδοποίησε τούς πέντε μοναχούς να φύγουν. Αλλά δεν δέχτηκαν, πολέμησαν και αυτοί από τα κελιά των, ώσπου σκοτώθηκαν και οι πέντε. Οι Τούρκοι θέλησαν να βάλουν φωτιά στον πύργο. Αλλά ο Τρουλλινός γκρέμησε 10 κυψέλες μέλισσες, που ήταν στον πύργο, και αναγκάστηκαν οι Τούρκοι να απομακρυνθούν ολόκληρη τη δεύτερη μέρα. Στο μεταξύ σκοτώθηκε ο Τρουλλινός και ο Βλατάκης. Ο Ξωπατέρας άνοιξε την πόρτα τού πύργου γιά να διώξει τις γυναίκες, αλλά αυτές δεν θέλησαν να τον εγκαταλείψουν. Ανάγκασε τη γυναίκα του να φύγει με το παιδί της. Οι Τούρκοι σφάξαν το παιδί στα γόνατά της και έπειτα την ίδια.

Τρία μερόνυχτα βάσταξε η άνιση πάλη ολόκληρου στρατού με έναν αντίπαλο.

Δεν είναι τούτη αντρειγιά μόνό 'ναι μαϊμουλούκι
να πολεμούν ένα παπά πέντε χιλιάδες Τούρκοι.
Μούδε στην Πόλη κούστηκε μουδέ στην Ινγκιλτέρα
να πολεμά μ' ένα ορντού, ωσάν τον Ξωπατέρα.

Σκότωσε 30 Τούρκους και πλήγωσε 15. Στο τέλος κατόρθωσαν κι έβαλαν φωτιά στον πύργο.

Τού πύργου δώσανε φωθιά κι ανοίξαν τα θεμέλια

Η αδελφή του πνίγηκε από τον καπνό. Ο Ξωπατέρας κατεβαίνει στην πόρτα τού πύργου με την πιστόλα στο χέρι, την αδειάζει στούς Τούρκους που τον είχαν περιζώσει, κι έπειτα την πετά, μαζί με το χαμαϊλί του στις φλόγες τού πύργου και πηδά στην αυλή του μοναστηριού, ανάμεσα στούς Τούρκους, με το σπαθί στο χέρι. Με το πήδημα έσπασε το πόδι του, πρόφτασε όμως και σκότωσε τρείς Τούρκους, που έτρεξαν να τον συλλάβουν. Στο τέλος τού πήραν το κεφάλι και το έμπηξαν στο κοντάρι τής σημαίας, γιά να κάμουν το θρίαμβό τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **Ιω. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, 285, 707 — **Στέφ. Ξανθουδίδη**, Χριστιανικαί Επιγραφαί Αθηνά, τόμ. 15, σ. 134 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. IV, p.563, — **Κυρ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα τού περί αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου τών Κρητών, σ. 404 — **Μεν. Παρλαμά**, Σημειώματα τού Στεφ. Νικολαΐδη, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι σ. 347 — **Παύλ. Ι. Φαφουτάκη**, Συλλογή ηρωικών Κρητικών ασμάτων, 1889, σ. 79 — **El. Santschi**, Régestes des arrêts civils etc. σ.322.

Ολούς, η. Αρχαιότατη και σπουδαία πόλης τής Ανατολικής Κρήτης. Ήταν κτισμένη στη σημερινή θέση **Πόρος**, τής κοινότητας Ελούντας, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, πάνω στον τότε ισθμό, που ένωνε τη χερσόνησο με τον κορμό τής Κρήτης. Ο ισθμός αποκόπηκε το 1898 από τούς Γάλλους, που διοικούσαν τότε το νομό Λασιθίου.

Ο ισθμός πρέπει να ήταν τότε πλατύτερος και φυσικά μερικά μέτρα πάνω από την επιφάνεια τής θάλασσας. Η πόλη καταποντίστηκε, ύστερα από καθίζηση τού εδάφους, άγνωστο πώς και σε ποιά εποχή. Τα ερείπιά της βρίσκονται σήμερο σε μερικά μέτρα κάτω από την επιφάνεια τής θάλασσας.

Το προελληνικό όνομα τής αρχαίας πόλης διασώζει σήμερο παραλλαγμένο το χωριό Ελούντα.

Αναφέρεται από το Σκύλακα (Περίπλους, 47): *πρός βορέαν άνεμον όρος **Κάδιστον** και λιμήν εν αυτώ Ολούς.*

Στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (350): *από Χερρονήσου εις Ολούντα στάδιοι ξ΄*, (=60) *άκρα εστίν· ύφορμον έχει και ύδωρ καλόν...από Ολούντος εις Καμάραν* (Αγ. Νικόλαον σήμερο) *στάδιοι ιε΄* (=15).

Από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις, ΙΙΙ, 15, 4). *Ολούς.*

Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ολούς· πόλις Κρήτης, ο πολίτης Ολούντιος.*

Ο Παυσανίας αναφέρει (IX, 40, 3-4) ότι, στην εποχή του, η Ολούς είχε ένα από τα έργα τού Δαιδάλου, την Βρυτόμαρτιν: *Δαιδάλου δε τών έργων δύο μεν ταυτά εστιν εν Βοιωτοίς, Ηρακλής τε εν Θήβαις και παρά Λεβαδεύσιν ο Τροφώνιος, τοσαύτα δε έτερα εν Κρήτη, Βριτόμαρτις εν Ολούντι και Αθηνά παρά Κνωσσίοις.*

Στην Ολούντα υπήρχε ναός τής Βριτομάρτεως και τού Ασκληπιού.

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρουν αρκετά, σχετικά με την ιστορία τής Ολούντος. Τη σιωπή των όμως αναπληρώνουν, κατά κάποιο τρόπο, οι επιγραφές που βρέθηκαν.

Μιά απ' αυτές, πιθανόν τού 3ου αιώνα, αναφέρει τη συνθήκη φιλίας με τη γειτονική της πόλη Λατώ, και αναγράφει το όνομα τού κυριότερου ναού της και τα ονόματα τών κόσμων Σοφρωνίου και Κρατίνου.

Σε άλλη επιγραφή αναφέρεται συμφωνία τού 134 π.Χ., μεταξύ Ολούντος, Λατούς και Κνωσού. Σύμφωνα με αυτή αναγνωρίζεται στην Κνωσό να είναι ο διαιτητής, γιά κάθε μεταξύ τους διαφορά. Ένα άλλο κομμάτι άλλης επιγραφής περιέχει συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Ολούντος και Λύκτου.

Όταν απέκοψαν οι Γάλλοι τον ισθμό βρέθηκε μιά μεγάλη στήλη, η οποία βρίσκεται σήμερο στο Μουσείο του Λούβρου. (βλ. Guide de Fouilles Françaises en Crète, p. 88). Η επιγραφή τής στήλης, δημοσιεύτηκε από την Guarducci (Inscriptiones Creticae, τόμ. Ι, σ. 246 εξ.).

Το 1960 ο καθηγητής Ανασ. Ορλάνδος, συνεχίζοντας την ανασκαφή τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, βρήκε ένα κομμάτι σιδερόπετρας με επιγραφή, που ήταν μέρος τής συνθήκης Ολουντίων και Ροδίων. Άλλο κομμάτι τής ίδιας επιγραφής είχε βρεί το 1937 ο H. van Effenterre εντοιχισμένο στην αψίδα τής δυτ. παλαιοχρ. βασιλικής. (Βλ. Αναστ. Ορλάνδου, Νέον τεμάχιον τής συνθήκης Ολουντίων και Ροδίων, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΕ΄, Α, σ.230 εξ.).

Και η επιγραφή αυτή, όπως και οι άλλες, είναι στη δωρική διάλεκτο, που ήταν σε χρήση τότε στην Κρήτη. Είναι ταπεινωτική γιά τούς Ολουντίους, γιατί αναλαμβάνουν πολλές υποχρεώσεις και δεσμεύσεις, απέναντι στούς Ροδίους. Είναι τού ίδιου τύπου και τής ίδιας εποχής, 200 π.Χ., με τη συνθήκη Ροδίων και Ιεραπυτνίων. Με τις συνθήκες αυτές οι Ρόδιοι ήθελαν να εξασφαλίσουν τον έλεγχο στην Ανατολική Κρήτη, για να φράξουν το δρόμο στούς πειρατές, που υποκινούσε και υποστήριζε ο Φίλιππος τής Μακεδονίας.

Στην Ολούντα ελατρεύετο ο Δίας ο Ταλλαίος, ο Άρης και η Άρτεμις Βριτόμαρτις.

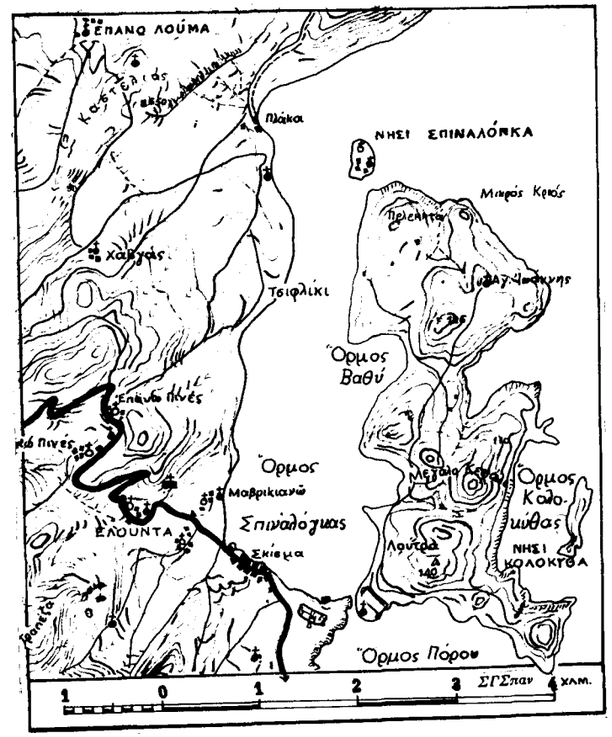
Ως ανεξάρτητη πόλη και αυτόνομη είχε δικά της νομίσματα. Στα περισσότερα παριστάνεται η Άρτεμις Βριτόμαρτις και από το άλλο ο Ζεύς ο αετοφόρος ή ο Ζαρίνι, ή άστρο με 8 ακτίνες και τη λέξη Ολοντίων.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική ήταν τρίκλιτη. Στο μεσαίο κλίτος διασώθηκε μέρος μωσαϊκού με γεωμετρικά σχέδια, ψάρια και φυτά και μιά αφιερωτική επιγραφή τού 7ου αιώνα μ.Χ.

Στο Συνέκδημο τού Ιεροκλέους (πολιτική γεωγραφία), αναφέρεται η πόλη **Άλυγγος**, στη σειρά: Καμάρα - Σούμερο Αγ. Νικόλαος - Άλυγγος - Χερσόνησος. Το όνομα Άλυγγος είναι παραφθορά τού ονόματος Ολούς, όπως πιστεύει ο J. N. Svoronos, (Numismatique de la Crète ancienne, σ.248).

Επίσης στις Notitie Episcop. (8, 232, 9, 141) αναφέρεται ο *Αλύγγου* (επίσκοπος). Ο Σβορώνος σημειώνει: Lubin, dans les *Άλυγγος et o Αλύγγου* il ne faut voir qu'une corruption de nom de notre ville (Olous).

Ο Συνέκδημος, που είναι τού 528 και η χρονολογία της επιγραφής τού 7ου αιώνα, σημαίνει ότι η Ολούς καταστράφηκε σε μεταγενέστερο χρόνο.

Εικ. 291. Χάρτης τής περιοχής Ελούντας.

Στην περιοχή τής πόλης ήταν τα νεκροταφεία της. Ο H. van Effenterre — ανέσκαψε — στη θέση **Παπούρα** τής Ελούντας το 1935, 55 ταφές, μέσα σε πήλινες λάρνακες και πίθους τής Υστερομινωικής ΙΙΙ εποχής, που είχαν διανοιχθεί στούς βράχους. Βρέθηκαν κτερίσματα πήλινα και λίθινα αγγεία, χάλκινα εγχειρίδια και χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο, ζεύγος χρυσών ενωτίων βουκρανοσχήμων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Αναστ. Ορλάνδου**, Συνθήκη Ολουντίων - Ροδίων «Κρητικά Χρονικά», ΙΕ΄, Α, σ.230 — **J. N. Svoronos**, Numismatiques de la Crète ancienne, 248 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, 243 — **Cl. Tiré - H. van Effenterro**, Guide des Fouilles Françaises en Crète, 88, κ.λπ.

Ομάλα, η. Οικισμός τής κοινότητας Γαράζου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 63, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 39 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 31 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ηράκλειο, - Γαράζο - Ομάλα.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Omala, από τον Καστροφύλακα (K175) Omalla με 65 κάτ. το 1583 και (K184) Omalla με 193 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Omala το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέ-

ρεται. Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.45) Ομάλα, στην απογραφή τού 1881 **Ομάλα** στο δήμο Γαράζου, κάτ. Χριστιαν. 87, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 110, το 1920 είναι στην κοινότητα Γαράζου, κάτ. 116, ττο 1928 κάτ. 126, το 1940 κάτ. 127, το 1951 κάτ. 127, το 1961 κάτ. 138 και το 1971 κάτ. 109.

Προφανώς ετυμολογείται από το ομαλός, όπως τα Μάλια, ο Ομαλός κ.λπ.

Ομαλός, ο. Μικρός οικισμός, θερινής διαμονής, τής κοινότητας Λάκκων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 10, υψ. 1050 μ. Απέχει από τα Χανιά 39 χλμ. Διαδρομή: Αγιά - Φουρνές - Λάκκοι - Ομαλός. Στην προηγούμενη απογραφή 1971 είχε 2 κάτ. Στις άλλες απογραφές δεν αναφέρεται.

Οντούνια, Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 στην επαρχία Ρίζου Udunya ή Odunya με 11 χαράτσα. Αναφέρεται και σε άλλο τουρκικό έγγραφο τού 1688, τού κώδικα 5, σ.262, με άλλα χωριά τής περιοχής Συκολόγου Βιάννου, που ανήκε τότε στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.138). Με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται οικισμός σε καμμιά απογραφή. Ασφαλώς είναι κακή γραφή άλλου ονόματος όπως συνήθως συμβαίνει από τούς ξένους απογραφείς.

΄Ονυχας, ο. Μικρός οικισμός τού δήμου Αργυρούπολης, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1881) Χριστιανοί 12. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Ορθέ, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 196, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 28 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλιού δρόμου προς το Ηράκλειο Μαργαρίτες - Ορθέ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28r) Orchea, από τον Καστροφύλακα (K175) Orthea με 263 κάτ. το 1583, και (K183) Ortea με 275 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Orthea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Orthe με 41 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.129). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ορθές** στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. 230, Χριστιαν., το 1900 γράφεται **Ορθέ**, στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 279, το 1920 Ορθές, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 309, το 1928 κάτ. 314, το 1940 κάτ. 286, το 1951 κάτ. 280, το 1961 κάτ. 268 και το 1971 κάτ. 220.

Στην Ορθέ υπάρχει μεγάλο συγκρότημα αρχοντικού, **τα Καλεργιανά**, όπως ακούεται σήμερο. Επίσης στον περίβολο τής εκκλησίας είναι εντοιχισμένες δυό μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο και άλλες ανάγλυφες παραστάσεις. Πιστεύεται, ότι πρόκειται γιά τάφο τής ιστορικής οικογένειας τών Καλεργών. (Βλ. Ανακοίνωση στο Β΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο τού Χριστοφ. Σταυρουλάκη, Πεπραγμένα, τόμ. Γ΄, σ.235).

Ορθούνι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 175, υψ. 360 μ. Απέχει από τα Χανιά 23,5 χλμ. Διαδρομή: Αγιά - Αλικιανού -Σκινές - Χλιαρό - Ορθούνι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Orthuni, από τον Καστροφύλακα (K236) Ortugni με 126 κάτ. το 1583, (K223) Ortuni με 48 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 12 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Orthuni το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Orthúni (Pashley, Travels in Crete, II, σ.310) μαζί άλλα χωριά τής περιοχής. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάκκων με 200 κάτ. Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 277, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 269, το 1928 είναι στην κοινότητα Καρών, κάτ. 306, το 1940 το Ορθούνιον είναι και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 325, το 1951 κάτ. 271, το 1961 κάτ. 221 και το 1971 κάτ. 197.

΄Οριοι ή ΄Ορειοι ή ΄Οριον. Κοινόν τών ορείων κατοίκων τών πόλεων Λισός, Ποικιλασός, ή Ποικιλάσιον, ΄Υρτακος ή Υρτάκινα, ΄Ελυρος και Τάρρα, τού νοτίου τμήματος τής επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, τής Ελληνιστικής εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Margarita Guarrducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, p.291 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.196, 202, passim. Ν. **Σταυράκη**, Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης σ.93.

Ορνέ, η. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 103, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 49 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 45 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Γαλήνη - Νέα Κρύα Βρύση - Κρύα Βρύση - Ορνέ. Βρίσκεται στούς νοτιοανατολικούς πρόποδες τού Κέδρου.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Ornea, από τον Καστροφύλακα (K172) Ornea με 40 κάτ. το 1583, και (K184) με 95 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Ornea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Kato Orne με 4 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Ορνέ** στο δήμο Μέλαμπες με 23 χριστιαν. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 74, το 1920 στην κοινότ. Μέλαμπες με 117 κάτ., το 1928 με 118, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 158, το 1951 κάτ. 131, το 1961 κάτ. 138 και το 1971 κάτ. 89.

Ορνό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 292, υψ. 640 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 68,5 χλμ. Διαδρομή: Ιεράπετρα, διακλάδωση αριστερά στο νότιο δρόμο προς Σητεία - Αγ. Ιωάννης - Σκινοκάψαλα - Ορνό.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368 Orino (turma Sitia) φέουδο τού Nicoletus Dandulo. (βλ. Ε. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.133).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Orno, από τον Καστροφύλακα (K138) Ornò με 217 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Ornò το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Orno με 20 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tornó (ο απογραφέας άκουσε τ' Ορνό και νόμισε πώς ήταν Τορνό) με 16 χριστιαν. οικογένειες, (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 322). Το 1881 αναφέρεται **Ορνό** στο δήμο Ρουκάκα, κάτ. 357 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. Το 1900 γράφεται **Ορεινόν**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 475, το 1920 Ορεινόν, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 508, το 1928 κάτ. 413, το 1940 κάτ. 519, το 1951 κάτ. 433, το 1961 κάτ. 406 και το 1971 κάτ. 297.

Στην περιοχή τού χωριού είναι μιά τοποθεσία με περιβόλια και ακούεται και σήμερο **στού Σολομού**. Ανήκε ασφαλώς στην μεγάλη οικογένεια τών Σολομών της Σητείας (Βλ. Ελένης Κουνελάκη - Γουλιέλμου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 123, σ.130). Γιά την οικογένεια των Σολομών τής Σητείας βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, 415).

Στη θέση **Φαράγγι**, στην είσοδο προς Ορνό, σώζεται το εκκλησάκι Αφέντης Χριστός με τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.105).

Στη θέση **Αδριανού** υπήρχε, κατά την παράδοση, μονή με πολλούς καλογέρους, που τούς έσφαξαν οι Τούρκοι και κατάστρεψαν τη μονή. Σώζεται η εκκλησία τού Αγ. Δημήτριος. Στις τοποθεσίες **(Ε)λενικά** και **Ν'κάφη** παρατήρησε ο ΄Εβανς λείψανα αρχαίου οικισμού. (Ν. Π. Παπαδάκη, Σητεία, σ.82). Το όνομα Ορνό είναι φυσικά ορεινό, συνηθισμένο την εποχή αυτή. Ορνά (Ορεινά) αναφέρεται σε παλαιά έγγραφα για την επαρχία Σελίνου.

Ορος, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου κάτ. (1981) 103, υψ. 490 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 20 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 12,2 χλμ. τού δρόμου προς Σπήλι - Καρέ - ΄Ορος.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Oros, από τον Καστροφύλακα (K173) Oros με 141 κάτ. το 1583 και (K183) με 308 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Oros το 1630, στην τουρκική απογραφή τού 1659 Horoz με 52 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.131). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **΄Ορος** στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 83 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο Βρυσιναίων, κάτ. 116, το 1920 είναι έδραα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 139, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Καρέ, κάτ. 163, το 1940 και πάλι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 148, το 1951 κάτ. 128, το 1961 κάτ. 120 και το 1971 κάτ. 100.

Ορφανού Ταπεινού μετόχι. το. Μικρός οικισμός στην επαρχία Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία. Σήμερο δεν υπάρχει. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio de Tapino Orfano το 1583, αλλά δεν αναφέρει τον αριθμό τών κατοίκων του. Φαίνεται να ήταν μεταξύ τών σημερινών χωριών Κάτω Μετόχι και Γερωντομουρί. Κατοικούνταν από την οικογένεια Ορφανού — απ' όπου πήρε το όνομα — τής οποίας απόγονοι ζούν σήμερο στο Γέρωντομουρί. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ., 1957, σ.70, 130).

Οσμίδα, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης. Την αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII): *μετά δε Οσμίδαν Ελεύθερναι προς βορέαν· προς νότον δε Σύβριτα.*

Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ. 196) ότι ήταν στη θέση Ονυθέ, επαρχίας Ρεθύμνου. Αντίθετα ο Νικ. Πλάτων, που έκαμε ανασκαφή στην Ονυθέ, τής κοινότητας Γουδελιανών, επαρχίας Ρεθύμνου, αναφέρει, ή πόλις αυτή (τών ερειπίων στην Ονυθέ) δύναται να ταυτιστεί με την Φαλάνναν. (Βλ. λήμμα).

Ουστουλιά, Οικισμός τής επαρχίας Πεδιάδας. Βλ. Καλλιθέα.

Ψυγιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αμαρίου, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 45, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 39 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 35 χλμ. (μονή Ασωμάτων) στο δρόμο προς τήν επαρχία Αμαρίου. Μοναστηράκι - Ψυγιάς —Αμάρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fran. Barozzi, (f°27v) Psigia, από τον Καστροφύλακα (K172) Psigia με 40 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Psigia το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 αναφέρεται Opsigha (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 7 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ψυγιάς**, στο δήμο Μοναστηρακίου, με 128 κάτ., το 1900 στο δήμο Πανακραίων, κάτ. 135, το 1920 γράφεται Ψηγιάς στην κονότητα Νεύς Αμαρίου, κάτ. 121, το 1928 κάτ. 138 το 1940 γράφεται Ψιγιάς, κάτ. 125, το 1951 κάτ. 117,το 1961 κάτ. 93 και το 1972 κάτ. 62.

Η γραφή τών βενετσάνικων απογραφών είναι ορθή. Το όνομα είναι **Ψυγιάς**, Το Ο είναι το άρθρο που συνεκφέρεται και το αλλοιώνει. Το ρήμα είναι ψύγω -ψύχω, που έχει και τη σημασία στεγνώνω, ξηραίνω. Με τη σημασία αυτή απαντάται στον Ερωτόκριτο: Η Αρετούσα

΄Ητονε νιά και δροσερή κι αμάθητη στα πάθη,
κι ως εμπερδεύτη στη φιλιά ε ψ ύ γ η κι εμαράθη.

΄Οσον επέρνα ο καιρός, κι οι νύχτες εδιαβαίνα,

τόσον οι λογισμοί κρυφά την εψυγομαραίνα.

Οψυγιάς λέγεται σήμερο στην Κρήτη το μέρος, όπου απλώνονται τα σταφύλια να ψυγούν ώσπου να γίνουν σταφίδα.

Παγκαλοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 71, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 13 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 10,5 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς το Ηράκλειο. Αρσάνι μονή - Παγκαλοχώρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Pangaloghori, από τον Καστροφύλακα (K173) Pangaloghori με 60 κάτ. το 1583, και (K183) Pangalocori με 172 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ., V, σ.128) Pancalochori το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Pankalohori με 17 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Bagalokhóri (Pashley, Travels in Crete, II, σ.314) με 10 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παγκαλοχώρι** στο δήμο Πηγής με 124 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 164, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 216, το 1928 κάτ. 145, το 1940 κάτ. 206, το 1951 κάτ. 189, το 1961 κάτ. 143 και το 1971 κάτ. 114.

Στην περιοχή τού χωριού υπάρχουν λείψανα Υστερομινωικού οικισμού.

Παθιακιανά, τα. (Καλλιθέα) οικισμός τής κοινότητας Μούλετε, (Χρυσαυγή), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 99, υψ. 160 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην κοινότητα Μούλετε, στην απογραφή τού 1920 κάτ. 40, το 1928 κάτ. 48, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 κάτ. 69, το 1961 μετονομάζεται Καλλιθέα, κάτ. 71 και το 1971 κάτ. 111.

Παϊδοχώρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 185, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 28,9 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 26,5 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο. Άγιοι Πάντες - Νεροχώρι - Παϊδοχώρι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 Paidhokhori (Pashley, Travels in Crete, II, σ.312) με 10 χριστιαν., και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Παϊδοχώρι** στο δήμο Φρε με 164 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 233, το 1920, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 239, το 1928 είναι στην κοινότητα Πεμόνια, κάτ. 241, το 1940 πάλι έδρα Νομώνυμης κοινότητας, κάτ. 295, το 1951 κάτ. 218, το 1961 κάτ. 171 και το 1971 κάτ. 204.

Παλαιά, η, ή τα. Οικισμός τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Palea, από τον Καστροφύλακα (K176) Palea με 16 κάτ. το 1583 και (K184) με 72 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ.V) δεν τον αναφέρει, ούτε η τούρκικη απογραφή τού

1659. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία», τεύχ.12-14, σ.237) το τοπωνύμιο **Παλέ** περιοχής Κοξαρέ. Αλλά Παλαι(α) είναι κοινότατο τοπωνύμιο. Η πιο παλιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι δίδεται άδεια στον Ιωάν. Σκλάβο, γυιό τού πρεσβυτέρου Γεωργίου, κάτοικο τού χωριού Palea, να μεταβεί εκ τής Κρήτης, να χειροτονηθεί ιερέας. (Βλ. El. Santschi Régestes des arrêts civils etc. σ.375).

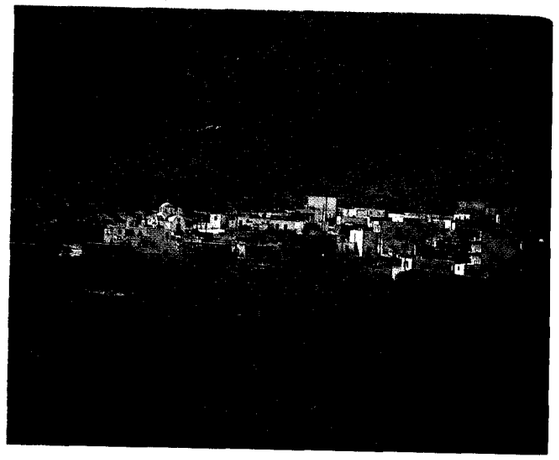
Παλαιά Ρούματα, βλ. Ρούματα παλαιά.

Παλαίκαστρο, το. Χωριό και κοινότητα στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 849, υψ. 35 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 89 χλμ. και από τη Σητεία 19. Βρίσκεται στο απώτατο ανατολικό άκρο τής Κρήτης, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα.

Είναι νεότερος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Παληόκαστρο**, στο δήμο Καρυδίου, με 143 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 το Παληόκαστρο είναι στο δήμο Ιτάνου, κάτ. 302, το 1920 **Παλαίκαστρον**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 464, το 1928 κάτ. 268, το 1940 κάτ. 620, το 1951 κάτ. 778, το 1961 κάτ. 652 και το 1971 κάτ. 703.

Ο οικισμός δεν υπήρχε τη Βενετοκρατία. Όμως το όνομα αναφέρεται Paleò Castro το μικρό, απομονωμένο ύψωμα, 90 μ., υψ. κοντά στη θάλασσα, δυτικά από τις νησίδες Γκράντες. Σήμερο ακούεται **Καστρί**. Τελευταία ανασκάφηκαν οικήματα Γεωμετρικής και Ελληνικής εποχής, πάνω στο ύψωμα. Ο Βασιλικάτα προτείνει στην έκθεσή του, ότι πρέπει να οχυρωθεί, γιά την προστασία τής παραλίας και να γίνουν αλυκές.

Την κοιλάδα που σχηματίζεται δυτικά από το Καστρί την έλεγαν **Κατσαμπά**, κοινό στην Κρήτη τοπωνύμιο που έχει μείνει από την Αραβοκρατία. Ο Βασιλικάτα την αναφέρει στην έκθεσή του Cazzapano (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.16, 145, 149, 183 και πίν. 33). Σημειώνει μάλιστα τη θέση ενός πηγαδιού pozzo detto di Caz-

Εικ. 292. Το Παλαίκαστρο Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

χαμπο, που μπορούσε να υδρεύσει 5-6 γαλέρες!

Την κοιλάδα αυτή την έλεγαν οι κάτοικοι τής περιοχής Ρούσο Λάκκο, τοπωνύμιο κοινότατο στην Κρήτη, που οφείλεται στο ρούσο (=κοκκινωπό) χρώμα τού βλάστους. Την αρχαιότητα αναφέρεται **Ελεία Χώρα**, από τα έλη που υπήρχαν εκεί.

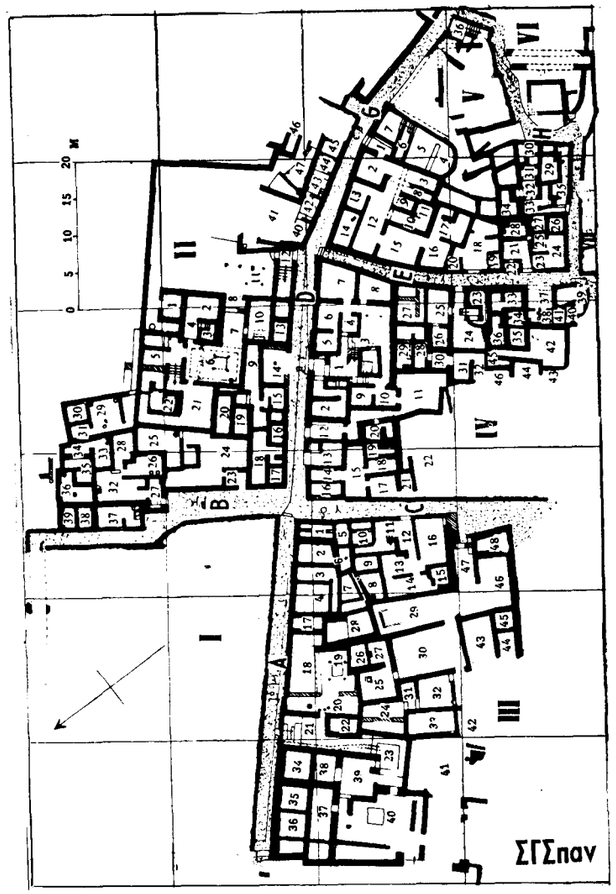
Στο χώρο αυτό ήταν μιά αρχαία πόλη Μινωικής εποχής, που ανασκάφηκε στις αρχές τού αιώνα μας από τον Άγγλο αρχαιολόγο R. C. Bosanquet, τής Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής από το 1902 - 1904 και το R. M. Dawkins το 1906. Από τα ευρήματα φαίνεται ότι ήκμασε από τη Μυκηναϊκή μέχρι την Ελληνιστική εποχή. Το όνομά της δεν είναι γνωστό. Μερικοί υποθέτουν πως ήταν εκεί η αρχαία πόλη **Δραγμός**, που αναφέρει ο Στέφ. Βυζάντιος (Paul Faure, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.195, 209), αλλά άλλοι («Μύσων» τόμ. Γ΄, σ.229) νομίζουν ότι η πόλη αυτή ήταν στη θέση τού σημερινού χωριού Κατελιώνας. Η πόλη Δραγμός, όπως και η Αρκαδία, η Κάντανος, η Έλυρος, η Ίνατος και η Ολούς είχαν οριστεί γιά την εγκατάσταση ξένων, μονο σ' αυτές. Στις άλλες απαγορευόταν η εγκατάσταση ξένων. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Ανέκδοτος κατάλογος τών 100 πόλεων τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΙΑ΄, σ.283, 287).

Τη μινωική πόλη τής Ελείας χώρας διέσχιζε ένας κεντρικός δρόμος, με κατεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά και διασταυρώνονταν από κάθετους δρόμους, που χώριζαν την πόλη σε συνοικίες. (Βλ. σχεδιάγραμμα, την περιγραφή τών συνοικιών, βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η Κρήτη, σ.424, τού Α΄ τόμου).

Στην πόλη αυτή ήταν το ιερό τού Δικταίου Δία. Βρέθηκαν τα λείψανα τού ναού, αρχιτεκτονικά μέρη, ο βωμός γεμάτος στάχτη, πήλινες πλάκες, από τη στέγη τού ναού, με πολεμικά άρματα, χάλκινες ασπίδες, ένα πήλινο λιοντάρι, που μαρτυρεί την επιβίωση τής λατρείας τής Ρέας, και, το σπουδαιότερο, ο Ύμνος τού Κρηταγενή Δία, γραμμένος στη δωρική διάλεκτο σε πλάκα, που την είχαν σπάσει σε πολλά κομμάτια φανατοί άλλης θρησκείας. Τον ύμνο αυτό έψαλαν στο ναό χορός από ασπιδοφόρους νέους, οι οποίοι μιμούνταν τούς Κουρήτες, που, σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, χόρευαν, κραδαίνοντας τις ασπίδες των, για να κρύψουν με το θόρυβο το νέο θεό από τον πατέρα του Κρόνο. Είναι ποίημα τού Γ΄ - τού Δ΄, αιώνα π.Χ., παρμένο από παλαιότερο πρότυπο:

Ιώ, Μέγιστε Κούρε, χαίρε μοι
Κρόνιε Παγκρατές γάνους
βέβακες δαιμόνων αγώμενος
Λίκταν ες ενιαυτόν έρπε και γέγαθι μολπά...
(Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol.III, 12).

Σε μετάφραση τού Νικ. Πλάτωνα:
«Χαίρε μεγάλο εσύ παιδί τού Κρόνου και τής Ρέας που 'σαι πιό πάνω απ' τούς θεούς κι απ' όλους τούς ανθρώπους
κατέβα από τα αιθέρια κι έλα κάτω στη Δίκτη
κι όπως κάθε χρόνο απόλαυσε το ρυθμικό σου ύμνο...)

Παλαίκαστρο Σητείας. Σχεδιάγραμμα ανασκαφών στό Ρουσολάκκο

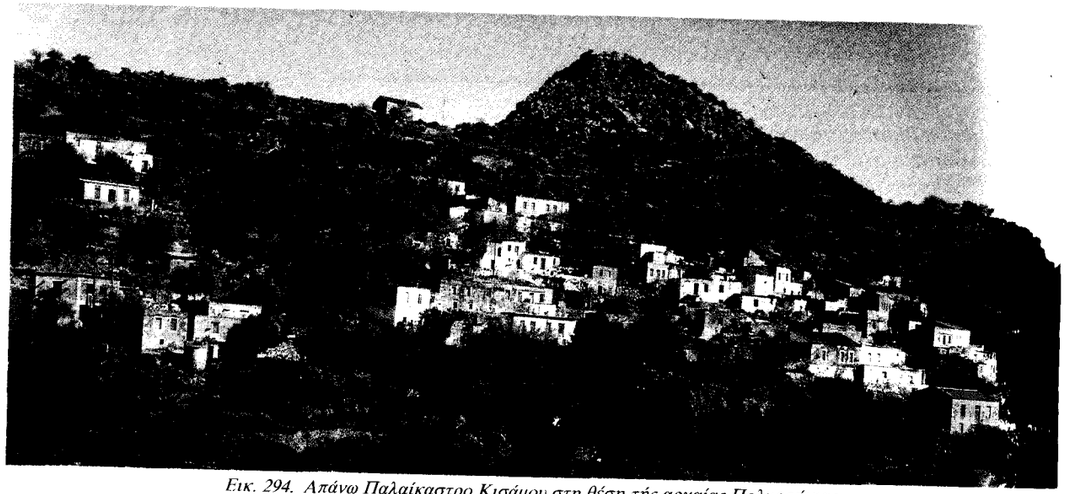
(R. C. Bosanqkuet, Excavations at Palaikastro, BSA, vol. IX, 1902 - 3 pl. VI)

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΣΥΝΟΙΚΙΑ Ι Δέν ανασκάφηκε
ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΙΙ Αποτελείται από 5 κατοικίες.
1-22. Η σπουδαιότερη κατοικία τής συνοικίας.
1. Πλυσταριό.
3. Λουτρό ή δεξαμενή καθαρμού.
5. Μαγειρείο
6. Το «μέγαρο» ή κύρια αίθουσα.
7,8. Προθάλαμοι.
10. Πιθανόν δωμάτιο υποδοχής.
12. Είσοδος τής κατοικίας.
15. Λουτρό.
19. Αποθήκη λαδιού.

Νοτιοανατολικά τού Παλαικάστρου είναι το ύψωμα **«Πετσοφάς»**, 215 μ. ένα από τα σπουδαιότερα ιερά κορυφής, όπου βρέθηκαν τα περίφημα ειδώλια λατρευτών (βλ. Ν. Πλάτωνα Το Ιερόν Μαζά κ.λπ. «Κρητ. Χρονικά» Ε΄ 104, εξ. 398 Paul Faure B.C.H. XCI, 1967, σ.116).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **R.C.Boscanquet**, Excavations at Pa-

Εικ. 294. Απάνω Παλαίκαστρο Κισάμου στη θέση τής αρχαίας Πολυρρήνιας.

laikastro, BSA, VIII, 1901-2, p. 286 εξ., IX, 1902-3, p.274, εξ. XI, p. 288, εξ. — **R.M. Dawkins**, Excavations at Palaikastro, BSA: IX, p.290 εξ. X, σ.227 εξ., XI, p. 258 εξ., XII, p. 1 εξ. — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, p.285 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, I, p. 206.

Παλαίκαστρο Απάνω, το. (Πολυρρήνια). Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 127, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 49 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι - Κάτω Παλαιόκαστρο - Γαλουβάς - Απάνω Παλιόκαστρο από το Καστέλι απέχει 6,4 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Paleocastro Apano, από τον Καστροφύλακα (K237) Apano Paleocastro με 158 κάτ. το 1583 και (K243) με 20 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Paleocastro Apano το 1630. Στις απογραφές 1834 και 1881 αναφέρεται, ως φαίνεται, ενιαία Παλαιόκαστρο και το Απάνω και το Κάτω Π. Στην απογραφή τού 1900 γίνεται και πάλι η διάκριση και αναφέρεται στο δήμο Καστελίου Απάνω Παλαιόκαστρο, Γαλουβάς και Γρηγοριανά με 343 κάτ., το 1920 αναφέρεται Επάνω Παλαιόκαστρο στην κοινότητα Πολυρρήνιας, κάτ. 298, το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 260, το 1940 μετονομάζεται ο οικισμός και η κοινότητα Πολυρρήνια, κάτ. 369, το 1951 κάτ. 265, το 1961 κάτ. 211, και το 1971 κάτ. 127.

Το Απάνω Παλαιόκαστρο είναι κτισμένο στη θέση τής αρχαίας σπουδαίας πόλης τής Δυτικής Κρήτης Πολυρρήνιας. (Βλ. λήμμα) και με τα οικοδομικά υλικά της. Στούς δρόμους τού χωριού ο σημερινός επισκέπτης βλέπει κομμάτια από γλυπτά τής αρχαίας πόλης.

Παλαιόκαστρο Κάτω, το. Οικισμός τής κοινότητας Πολυρρήνιας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 30, υψ. 110 μ. Απέχει από τα Χανιά 44 χλμ. και από το Καστέλι Κισάμου 1,5 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Paleocastro Cato, από τον Καστροφύλακα (K238) Catto Paleocastro με 54 κάτ. το 1583, (K225) Palleocastro Catto με 10 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 3 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Paleocastro Cato το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Paleókastro (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 15 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Παληόκαστρο**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 547, το 1900 αναφέρεται Κάτω Παλαιόκαστρο στο δήμο Καστελίου, κάτ. 155 — πιό κάτω αναφέρεται και το Απάνω Παλαιόκαστρο ιδιαιτέρως — το 1920 το Κάτω Παλαιόκαστρο είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 229, το 1928 κάτ. 83, το 1940 κάτ. 129, το 1951 κάτ. 154, το 1961 κάτ. 96 και το 1971 κάτ. 45.

Παλαίλιμνος, η. Οικισμός τής κοινότητας Ρουστίκων, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 73, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 16 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 13,4 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς τα Χανιά, Καλονύκτι - Παλαίλιμνος.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Paligimno, et i suoi metochi (παλιγιμνος και τα μετόχια του), από τον Καστροφύλακα (K172) Palegimno et mettocchi με 200 κάτ. το 1583, και (K183) Palegimno et mettocci με 294 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Βασιλικάτα δεν το αναφέρει αλλά στην τουρκική απογραφή τού 1659 αναφέρεται Paleimno με 4 σπίτια. (N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, 130).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Palaelimno (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 25 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παλαίλιμνος** στο δήμο Ρουστίκων με 182 Τούρκ. κάτ. - τουρκοχώρι - το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 34. Στην απογραφή τού 1920 γράφεται Παλαίλυμνος, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 69, το 1928 γράφεται Παλαίλημνος στην κοινότητα Καλονύκτι,κάτ. 105, το 1940 Παλαίλιμνος, στην κοινότητα Ρουστίκων, κάτ. 122, το 1951 κάτ. 90, το 1961 κάτ. 91 και το 1971 κάτ. 93.

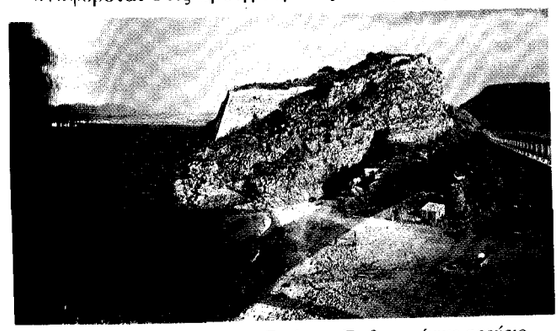
Ποιό είναι το πραγματικό όνομα τού οικισμού;

Παλίγιμνος (πάλι γυμνός;) Παλαίλημνος (παλαιά λήμνος;) ή Παλαίλιμνος = παλαιά λίμνη, όπως πιστεύει ο Ρεθύμνιος δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία της Κρήτης, 1890, σ.89).

Παλαιλώνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κεφαλά, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 175 μ. Απέχει από τα Χανιά 31 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Γαβαράς - Βάμος - Ξεροστέρνι - Κεφαλάς - Παλαιλώνι.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο Παλαιλώνι (Κρητικά, σ.43), στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βάμου, **Παλαιλώνι**, κατ. Χριστιαν. 107, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 119, το 1920 είναι στην κοινότητα Κεφαλά, κάτ. 107, το 1928 κάτ. 107, το 1940 Παλαιλώνιον, κάτ. 112, το 1951 κάτ. 88, το 1961 κάτ. 72 και το 1971 κάτ. 44.

Παλαιόκαστρο, το. Νεότατος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Ροδιάς, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 35, υψ. 10 μ. Βρίσκεται μέσα στο βενετσάνικο φρούριο τού Παλαιοκάστρου, απέναντι δυτικά από το Ηράκλειο, στο νέο δρόμο προς το Ρέθυμνο, κάτω από το χωριό Ροδιά. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Εικ. 295. Παλαίκαστρο Τεμένους. Το βενετσάνικο φρούριο. (φωτ. Ρουσέτου)

Παλαιόκαστρο, το. Οικισμός τής κοινότητας Καλαμίου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 105. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Παληόκαστρο**, στο δήμο Αρμένων με 29 Χριστιαν. κατ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Παλαιόκαστρον στον ίδιο δήμο, κάτ. 77. Το 1920 αναφέρεται **Παλαιόκαστρον** ή **΄Απτερα**, στην κοινότητα Καλαμίου με 96 κάτ. Στην απογραφή τού 1928 αναφέρεται μόνο Παλαιόκαστρον, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 105, Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Παλαιόκαστρο έλεγαν οι Βενετσάνοι την οχυρωμένη προελληνική πόλη **΄Απτερα**, που βρισκόταν στα υψώματα, νότια από την είσοδο τού λιμένα τής Σούδας, και με το όνομα αυτό αναφέρεται στούς χάρτες και τα έγγραφα τής Βενετοκρατίας.

Στο κέντρο τής αρχαίας πόλης ιδρύθηκε τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο μονή τού αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου, μετόχι τής ομώνυμης μονής τής Πάτμου. (Βλ. Λεπτομέρειες και βιβλιογραφία «Κρήτη», Τουριστικός - Ιστορικός, Αρχαιολογικός Οδηγός, λήμματα: Αγ. Ιωάννης Θεολόγος και ΄Απτερα).

Ο οικισμός Παλιόκαστρο, που αναφέρεται στις απογραφές 1881, 1900, 1920 και 1928, ήταν η μονή τού Αγ. Ιωάννου, καλόγηροι και καλλιεργητές τών κτημάτων της, που κατοικούσαν στην περιοχή. Η μονή τελευταία διαλύθηκε και οι κάτοικοι διασκορπίστηκαν στα χωριά των. Το 1978 που επισκέφτηκα τη μονή ήταν έρημη και αποδείξεις και άλλα χαρτιά ήταν σκόρπια στην περιοχή.

Παλαιοκεφάλα, η. Οικισμός τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Paliochiefala. Δεν αναφέρεται από κανένα άλλο. Η θέση του άγνωστη.

Παλαιόλουτρα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αγκουσελιανών, τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 25 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 20,6 χλμ. τού δρόμου προς Σπήλια, ΄Αγιος Βασίλειος - Παλαιόλουτρα - Αγκουσελιανά.

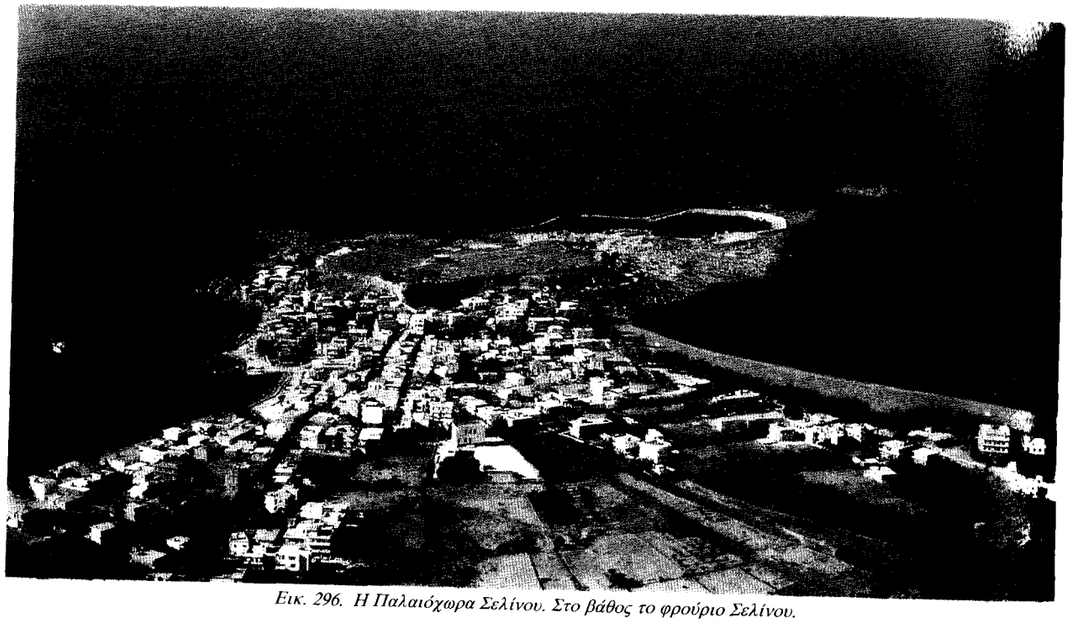
Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Pagliolutra, από τον Καστροφύλακα (K172) Paleo Lutro με 73 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Paleolutra το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Palyolutra ma Metohlari (= Παλιόλουτρα με το Μετοχλάρι) με 13 σπίτια (N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.129). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Palaeolutrà (Pashley, Travels in Crete, II, σ.313) μαζί με άλλα χωριά τής περιοχής, ο Χουρμούζης Βυζάντιος («Κρητικά», 1842, σ.39) Παλιόλουτρα, στην απογραφή τού 1881 **Παληόλουτρα** στο δήμο Λάμπης με 49 Χριστιαν. και 77 Τούρκ. κάτ., το 1900 Παληόλουτρα στον ίδιο δήμο κάτ. 56, το 1920 γράφεται Παλαιόλουτρα, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 103, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγκουσελιανών, κάτ. 108, το 1940 κάτ. 125, το 1951 κάτ. 126, το 1961 κάτ. 189 και το 1971 κάτ. 80.

Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.65) ότι σώζονται ερείπια παλαιών λουτρών, στα οποία οφείλεται το όνομα τού οικισμού. Και ο T.A.B. Spratt (Travels and Researches in Crete, vol. II σ.272) βασιζόμενος στην ονομασία τού οικισμού, υποθέτει ότι είτε κοντά στο χωριό είτε κάτω απ' αυτό θα υπάρχουν λείψανα αρχαίας πόλης.

Παλαιό Μητάτο, Βλ. Μητάτο Παλαιό.

Παλαιό Γεράνι, Βλ. Γεράνι Παλαιό.

Παλαιόχωρα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 1408, υψ. 5 μ. Απέχει από τα Χανιά 77 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 19 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο, Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Δρομόνερο - Κακόπετρο - Μεσαύλια - Φλώρια - Κάντανος - Κακοδίκι - Βλιθιάς - Κάλαμος

Εικ. 296. Η Παλαιόχωρα Σελίνου. Στο βάθος το φρούριο Σελίνου.

-Παλαιόχωρα. Διαδρομή με πολύ ενδιαφέρον τοπίου και ιστορίας. Η Παλαιόχωρα εξυπηρετείται και από τη γραμμή: Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω -Στροβλές - Βουτάς - Παλαιόχωρα. Αλλά η απόσταση είναι πολύ μεγαλύτερη από την προηγούμενη.

Η Παλαιόχωρα είναι νέος οικισμός τού τέλους τού 19ου αιώνα. Πριν από το 1866 υπήρχαν μόνο ελάχιστα **ζευγόσπιτα**, πρόχειρες οικοδομές γιά τη διαμονή την περίοδο τής καλλιέργειας τής περιοχής και την αποθήκευση αχύρων, γεωργικών εργαλείων κ.λπ. μερικές ελαιαποθήκες γιά την εξαγωγή τού ελαίου.

Η κύρια παραγωγή τής επαρχίας Σελίνου είναι το λάδι. Έχει τα πιό μεγάλα και παραγωγικά ελαιόδενδρα και το λάδι της είναι άριστης ποιότητας. Την εποχή εκείνη η μεταφορά του στούς ελαιεμπόρους τών Χανίων με τα τότε μεταφορικά μέσα ήταν δυσκολότατη και μάλιστα το χειμώνα. Αυτό δημιούργησε την ανάγκη εξαγωγής τού λαδιού με πλοία, που μπορούσαν να προσορμιστούν στο παλαιό φρούριο τού Σελίνου. Γιά το σκοπό αυτό εγκαταστάθηκαν στο χώρο τής σημερινής κωμόπολης μερικοί εξαγωγείς ελαιολάδου, Τούρκοι και Χριστιανοί. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται πρώτη φορά ο οικισμός Παλαιόχωρα έδρα ομώνυμου δήμου με 13 Χριστιανούς και 25 Τούρκους κάτ., που ασχολούνταν με την εξαγωγή τού λαδιού. Το όνομα προϋπήρχε. Έτσι έλεγαν το ερειπωμένο φρούριο τού Σελίνου και τού Βούργου, όνομα κοινό τών ερειπίων παλαιών οικισμών και πόλεων.

Στην επόμενη απογραφή τού 1900 τής Κρητικής Πολιτείας αναφέρεται και πάλι έδρα τού δήμου με 186 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 384 κάτ., το 1928 με 589, το 1940 με 872, το 1951 με 966, το 1961 με 998 και το 1971 με 891 κάτ.

Η σημερινή ευχέρεια τών χερσαίων μεταφορών με το αυτοκίνητο ανέκοψε την εξαγωγή με το θαλάσσιο δρόμο και τη σχετική κίνηση. Αλλά η Παλαιόχωρα εξελίσσεται σε σπουδαίο τουριστικό κέντρο στη νότια θάλασσα, γιατί ευνοείται από το ωραίο και γλυκή κλίμα, τη μορφολογία τών ακτών της και τις ωραίες αμμουδιές της και τα Μεσαιωνικά και Βυζαντινά μνημεία τής περιοχής.

Σήμερο η Παλαιόχωρα είναι ο πιό σπουδαίος παραθαλάσσιος οικισμός στη Νότια θάλασσα, ύστερα από την Ιεράπετρα.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με τη Γεωργία, κυρίως, αλλά και με την αλιεία, που είναι αρκετά ανεπτυγμένη, με την οικιακή υφαντουργία και την καλλιέργεια κηπευτικών σε καλυμμένους και ακάλυπτους χώρους. Έχει γυμνάσιο και οικοτροφείο τής Μητρόπολης Κισάμου, στην οποία υπάγεται εκκλησιαστικά.

Η ρυμοτομία της είναι πολύ καλή, με ευθείς δρόμους από βορρά προς νότο, όπου ήταν το φρούριο τού Σελίνου. (Βλ. σχεδιάγραμμα). Στη δυτική πλευρά τής Παλαιόχωρας εκτείνεται μιά αμμουδιά σε μεγάλο μήκος, η **Παχειά Άμμος**, όπως τη λένε οι κάτοικοι. Στην αμμουδιά αυτή το «ζωοφόρον πλοίον» **Αρκάδι**,

που 'χεν έδαφος το κύμα, σκέπη του τον ουρανό,
τη φωτιά ταχύτητά του και πνοή του τον καπνό,

που εξυπηρέτησε την επανάσταση τού 1866, αναγκάστηκε στο 23 ταξίδι του, με κυβερνήτη τον Κουρεντή, να αναμετρηθεί με το πολύ μεγαλύτερο και ισχυρότερο τουρκικό πολεμικό «Ιτζεντίν». Τον Αύγουστο τού 1867 είχε προσεγγίσει στην Αγιά Ρουμέλη, όπου ξεφόρτωσε πολεμεφόδια και παρέλαβε πολλές οικογένειες γυναικόπαιδα. Εκεί το ανακάλυψαν τρία τουρκικά πολεμικά και το κυνήγησαν. Ο Κουρεντής το έρριξε στην ξηρά εδώ στην Παχειά Άμμο, και έτσι σώθηκε το πλήρωμα και τα γυναικόπαιδα. (Βλ. Κριάρη, Ιστορία, σ.466-470). Τότε δημοσιεύτηκαν στο «Νόμο» τής Σύρου οι παρακάτω στίχοι:

Πού είσαι και δε φαίνεσαι, περήφανο Αρκάδι;
το μεσημέρι πέρασε, εδιάβηκε το βράδυ
κι ακόμη δεν εφάνηκαν τα κάτασπρα πανιά σου.
Στην Κρήτη μας μην έμεινες μαζί με τα παιδιά σου;
Μη πολεμάς με το Βοριά, μην παίζεις στη γαλήνη;
Γεράκι τής Αμερικής, Ελληνικό δελφίνι;

Αχ! είδηση μας έφεραν, πικρή, φαρμακωμένη!
και στ' ακρογιάλια τρέχομε γιά σένα πικραμένοι.
(«Κρητική Εστία», τεύχ.11-12).

Το Μάρτη τού 1897 οι Τούρκοι τού Σελίνου συγκεντρώθηκαν στο φρούριο, απ' όπου τούς παραλάβαν τα πολεμικά πλοία τών «Προστάτιδων Δυνάμεων», γιά να τούς σώσουν από τη δίκαιη τιμωρία τών Χριστιανών.

Υπολείμματα ρωμαϊκής οικίας βρέθηκαν στη θέση **Τροχάλοι**, στην περιοχή τής Παλαιόχωρας. Ο Paul Faure τοποθετεί την αρχαία πόλη **Καλαμύδη** στη θέση που είναι η Παλαιόχωρα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», La Crète aux cent villes, τόμ. ΙΓ΄, σ.198).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Αντ. Τρακάκη**, Οι Σελινιώτες Τούρκοι και τα χωριά των, «Κρητική Εστία», τεύχ. 54, σ.4 — **Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία, σ.271 — **Ν. Καλομενόπουλου**, «Κρητικά», σ.307 — **Κ. Παπαδάκη**, Το θρυλικό αιμόπλοιο Αρκάδι, «Κρητική Εστία» τόμ.14, σ.84 — **Ι. Μαμαλάκη**, Αρκάδι - Αρκάδι, «Κρητική Εστία», τεύχ. 11-12 σ.5 — ΕΕΚΣ, τόμ. Δ΄, σ.268 — **Ιω. Μουρέλλου**, Ιστορία, σ. 132

Παλαιό Χωριό, το. Οικισμός τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφα τού Λατινικού Αρχείου τού Χάντακα Paleo Ghorio (district de Castro Nuovo) το 1390 και 1395 (Βλ. El. Santschi, Regestes des arrêts civils etc. σελ.292 και 368). Από το Fr. Barozzi το 1577, στην επαρχία Καινούργιου (f°23v) αναφέρεται Palioghorio. Δεν αναφέρεται σε καμμιά γνωστή μου απογραφή. Η θέση του μού είναι άγνωστη. Ίσως πρόκειται για το Vreli Paglioghorio που αναφέρεται από τον Καστροφύλακα και το Βασιλικάτα (βλ. λήμμα Βρέλι).

Παλαμιδιακό, Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Pallamidhiaco, και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Palamedhiaco το 1630. Ο Καστροφύλακας το αναφέρει (K236) Peues Pallamidiaco με 85 κάτ. το 1583 και (K223) Peues palamidiaco με 16 οφειλόμενες αγγαρείες. Ο Antonio Trivan το αναφέρει στη σειρά Xsenicoghori Peues - Pallamidiaco (Βλ. Varie Cose di Candia 1182 1669, σ.111, τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale de Paris, Italien, 2091).

Παλιάμα, η. Οικισμός τής κοινότητας Ζαρού, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 37. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Palinamo, από τον Καστροφύλακα (K103) Pagliama με 66 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Pagliama το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Palyama με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Paliamo (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 6 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παλιάμα** στο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 36, το 1900 Παλιάμα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 37, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 48. Στην κοινότητα υπαγόταν και οι οικισμοί: **Δρόσοι, Κούρτες** και **Φαρί**. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ζαρού, κάτ. 37. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Τα ερείπια τού οικισμού σώζονται κοντά στο χωριό Μορόνι. Ακούεται ως τοπωνύμιο και **Παλιάμος**.

Παλιά Ρούματα, βλ. Ρούματα Παλιά.

Παλιανή, η. Μονή, σταυροπηγιακή, ενοριακή, γυναικεία, καθιερωμένη στην Κοίμηση τής Θεοτόκου, τής κοινότητας Βενεράτου, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 56, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 22,8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 19,8 χλμ. (Νέο Βενεράτο) τού δρόμου προς Φαιστό. Βενεράτο - Παλιανή. Βρίσκεται σε ωραίο τοπίο, στη δεξιά όχθη τού παραπόταμου τού Γιόφυρο **Απόλλωνα**, που πηγάζει από τις ανατολικές πλαγιές τού Ψηλορείτη.

Η μονή δεν είναι κοινόβιος. Οι μοναχές, γιά να εξοικονομήσουν τα αναγκαία γιά τη ζωή, εργάζονται. Κάνουν πλεκτά, κεντήματα, υφαίνουν διάφορα υφαντά κι εξοικονομούν τα έξοδά των. Η μονή Παλιανή αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Δαφνών, με 16 μοναχές και 9 κοσμικούς, το 1900 γράφεται Παλιανή στον ίδιο δήμο, κάτ. θήλεις 33 και άρενες 4, το 1920 στην κοινότητα Βενεράτου, κάτ. θήλ. 49 και άρρ. 1, το 1928 θήλεις 51 και άρρ. 1, το 1940 κάτ. θήλ. 82 και άρ. 1, το 1951 κάτ. 91 χωρίς διάκριση φύλου, το 1961 κάτ. 80 και το 1971 κάτ. 74.

Ο ναός τής μονής είναι τρίκλιτος. Το κεντρικό κλίτος είναι καθιερωμένο στην Κοίμηση τής Θεοτόκου, το νότιο στούς Τρείς Ιεράρχες, και το βόρειο στον Άγιο Παντελεήμονα και στη βορεινή πλευρά του είναι το παρεκκλήσιο τών Αγ. Αποστόλων.

Το καθεδρικό κλίτος είναι στεγασμένο με κυλινδρικό θόλο και τα πλάγια με τεταρτοκύκλιους θόλους. Τα κλίτη χωρίζονται με μαρμάρινες κολόνες, με κιονόκρανα βυζαντινής τεχνοτροπίας, με φύλλα άκανθας, στις οποίες στηρίζονται τα τόξα, που χωρίζουν τα κλίτη. Μπροστά από τον κύριο ναό είναι ο νάρθηκας, χαμηλότερος και νεότερης κατασκευής και αποτελείται από τρείς χώρους, που αντιστοιχούν στα τρία κλίτη. Το υπέρθυρο τής εισόδου τού νάρθηκα είναι ένα παλιό σκαλιστό μάρμαρο, με άτεχνα ανάγλυφα που παριστάνουν τον Ευαγγελισμό. Κομμάτια από βυζαντινά μάρμαρα βρίσκονται σε διάφορα μέρη τού ναού. Από τα κιονόκρανα τού παλιού ναού δυό είναι στην αρχική των θέση, ένα χάμαι στην αψίδα και άλλα στην αυλή. Τέσσερα ακόμη κιονόκρανα χρησιμεύουν ως βάση τής Αγίας Τραπέζης. Ένα με σταυρόσχημο μονόγραμμα ανήκει στην πρώτη βυζαντινή περίοδο. Στο πλακόστρωτο τού ναού υπάρχουν αρχαίες μαρμάρινες πλάκες. Σε μερικά κελιά βλέπομε κορνίζες και διαζώματα. Υπάρχουν επίσης κολόνες από γρανίτη, από μάρμαρο άσπρο και πράσινο, απλές, ραβδωτές και στρουφιχτές.

Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη παλαιού ναού και το ίδιο το επώνυμο τής μονής **Πάλαι, Παλαιά, Πάλα**,

Εικ. 297. Το καθολικό τής μονής Παλιανής. (φωτ. Ολγ. Κοκκινάκη)

που αναφέρονται από το 668 (Βλ. I. D. Mensi, Sacrorum conciliorum novissima collectio Florentiae, 1757, vol. XI, σ.18) πιστοποιούν την αρχαιότητά της.

Το μοναστήρι αυτό τής Παλιανής διατηρείται τόσο χρόνο, που δεν θυμάται κανένας από πότε και είναι μοναστήρι αυτοκρατορικό...(Idem monasterium Palae a tanto tempore cuius non stat memoria, fuit conservatum et est monasterium imperialis...(Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Crete, 1963, σ.113).

Η αυτοκρατορική μονή Παλιανή (Monasterium imperiale) υπαγόταν απευθείας στον αυτοκράτορα. Ήταν το πλουσιότερο μοναστήρι τής Κρήτης σε παντός είδους κτήματα. Γιά πιστοποίηση αναφέρω μερικά περιουσιακά στοιχεία τής μονής, που αναφέρονται σε ένα πολύτιμο ντοκουμέντο, που εξέδωσε τελευταία ο φίλος καθηγητής τού Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ζαχαρ. Τσιρπανλής. Το Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού (τής Βενετίας), απόδοση στα Ελληνικά τού Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum di Comune:

Σε έγγραφο τού 1248 αναφέρονται: *Monasterium Pale est monasterium imperiale, possessiones cuius sunt iste, quas tenet hodie.* (=Το αυτοκρατορικό μοναστήρι τής Παλιανής κατέχει κτήματα, τα οποία κρατεί σήμερο).

1) Στα χωριά *Çicala και Açipades* χωράφια, που καλιεργούν τρία ζευγάρια βόδια και τρεις μύλοι, *(molendina).*

2) Στο χωριό Σίβα *(Siva)* έχει αμπέλια, κήπους, λεβάδια και ένα μύλο.

3) Απάνω και Κάτω Κεράσα *(Apano et Cato Cherasa)* και το χωριό *Finichi* (=Φοινικιά;).

4) Στο χωριό με το όνομα *Cuscura* (Κούσκουρας)

5) Στο χωριό με το όνομα *Apolona*

6) Στο χωριό με το όνομα *Sinapi*

7) Στο χωριό με το όνομα *Melica*

8) Στο χωριό με το όνομα *Varvari, Cameno, Magania, Mafu, Chimbachi* (Τυμπάκι;), *Paralivani, Themenichi* (Τεμενέλι) *Vayli* (Βαλί;) *Pocçni, Fotucu, Litarcha* (Κιθαρίδα;) κ.λπ. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, Ιωάννινα, σ. κυρίως 194, πολλαχού).

Η μονή ήταν σταυροπηγιακή και ανήκε στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Το 1304 ο πατριάρχης προσπάθησε να κρατήσει τη μονή στη δικαιοδοσία του. Αλλά, επειδή η μονή είχε, ως φαίνεται, πολλά κτήματα, κίνησε το ενδιαφέρον τού λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης και κατέλαβε τη μονή, ύστερα από απόφαση τού πάπα Κλήμη Δ΄. Η αυθαιρεσία αυτή προκάλεσε την αντίδραση τής κρατικής εξουσίας τών Βενετών και δημιούργησε ζητήματα μεταξύ των. Γιά το διακανονισμό τών διαφορών εκείνων μεταξύ τού λατίνου αρχιεπισκόπου τής Κρήτης και τού βενετικού κράτους έγινε συμφωνία, την οποία δημοσίευσα στα «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.266 εξ.).

Την επανάσταση τού 1821 οι Τούρκοι καταστρέψαν την μονή και έσφαξαν όλες τις καλόγριες. Μιά απ' αυτές, η Παρθενία, σώθηκε ως εκ θαύματος και ανοικοδόμησε την εκκλησία με ελεημοσύνες. Ηγουμένευσε από το 1826 μέχρι το 1866, οπότε απέθανε σε ηλικία 133 χρόνων, όπως λέγεται.

Στη μονή τής Παλιανής λέγεται, ότι κατέφυγε ο Κόρακας όταν σκότωσε τον Αλήκο και πήρε τα άρματά του και από εκεί βγήκε στο βουνό, κι άρχισε την επαναστατική του δράση. Το 1866 οι Τούρκοι έκαψαν και πάλι τη μονή και όσες εικόνες δεν κατάστρεψαν, τις πήραν και τις πούλησαν στο Ηράκλειο.

Σύμφωνα με την παράδοση το παλιό εικόνισμα τής Παναγίας τής **Μυρτιδιώτισσας** βρέθηκε στη ρίζα μιάς μεγάλης μυρτιάς, που σώζεται στη νοτιοανατολική άκρα τού ναού. Λέγουν ότι η μυρτιά είναι πάνω από χιλιόχρονη. Καθημερινά γίνονται παρακλήσεις από τις μοναχές και καίει ακοίμητο καντήλι. Στις 24 τού Σεπτέμβρη, εορτή τής Μυρτιδιώτισσας, γίνεται πανηγύρι. Η Αγία Μυρτιά, όπως λέγεται, παρουσιάζει εκπληκτική επιβίωση λατρείας ιερού δένδρου τής Μινωικής Θρησκείας. Πιστεύεται, ότι η εικόνα τής Παναγίας, ορατή μόνο σε παιδιά, περικλείεται στον κορμό τής μυρτιάς, ιαματικές ιδιότητες αποδίδονται

στα φύλλα της και χρησιμοποιούνται γιά θεραπευτικό βασανισμα, αφεψήματα και φυλακτά. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός σ.126).

Ο Νικ. Σφακιανάκης, (Μεσαρίτης) διασκεύασε το μύθο τής μυρτιάς στούς παρακάτω στίχους, δίνοντας το λόγο στη μυρτιά.

Στού πλαϊνού μου λόφου την πλαγιά
φωτιά το δάσος πήρε κάποια μέρα,
πού 'σβησε μόλις φθάνοντας δώ πέρα.
Σβήσε! την πρόσταξε η Παναγιά,
που μέσα στη σκλαβιά 'χαν τη βαργειά
θαμμένη εδώ. Κι ευτύς λοστούς εφέραν
και πριν τής ίδιας μέρας την εσπέρα
βρήκαν εικόνα με μυρτιάς κλαριά
ζωγραφοπλουμισμένη. Και ώ τί θάμα!
μόλις αγνές παρθένες που 'χαν τάμα
να τη χρυσώσουνε την καθαρίσαν
τα μυρτοκλώνια, ζωντανά λές κι ήσαν,
βρεθήκαν, εδώ που 'μαι, φυτεμένα
και κάμανε, θεργιευόοντας, εμένα!

Στην επαρχία Τεμένους τού νομού Ηρακλείου αναφέρεται το 1577 ο οικισμός **Πάλλα**, από το Fr. Barozzi, (f°23r) Palla, από τον Καστροφύλακα (K101) Palla, με κάτ. da facion (ικανούς γιά αγγαρείες) 12, anotiá 7, γέροι 1 και γυναίκες 27, το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρη. Ιστ. V, σ.117) Pala το 1680. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ούτε σε καμμιά νεότερη. Δεν αναφέρεται επίσης ομοιός με αυτό το όνομα στην περιοχή τής Paracandia στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis τού 1320. (Βλ. Silv. Borsari, il Dominio Veneziano a Creta, nel XIII secolo, 1963, σ.28).

Η ονομασία τού **οικισμού Πάλα**, στην επαρχία Τεμένους, αφορά τη μονή τής Παλιανής, η οποία αναφέρεται και με το όνομα αυτό Πάλα από το 668...*Idem monasterium Palae a tanto tempore cuius non stat memoria...* (Βλ.Borsari, op. cit. σ.113). Οι κάτοικοι τής απογραφής τού Καστροφύλακα το 1583, 27 γυναίκες και 12 άνδρες ενισχύει την άποψη αυτή. Οι 12 άνδρες ήταν οι εργαζόμενοι στα κτήματα τής μονής, που ήταν πολλά, που, ως συνήθως, κατοικούσαν με τις οικογένειές των στη μονή. Και ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» V, σ.49) ότι το Palla τών βενετσάνικων απογραφών είναι η μονή Παλιανή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **G. Gerola**, Monumenti veneti ecc. II, 184 — **Στ. Γ. Σπανάκη**, Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, 266 εξ. — **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, σ.126 — **Ολγας Κοκκινάκη**, Η μονή Παλιανής, Ηράκλειο 1963.

Πάλα, η. Οικισμός (;) στο νομό Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου Ηρακλείου, στην περιφέρεια τού ν. Ηρακλείου, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία, το 1369. Ο Benedictus Zane αγόρασε 2 σερβενταρίες (serventarie = πεζικά φέουδα) εκτός 1/6 τής Pala et Picidia αντί 2.150 υπέρπυρα, που ποτέ δεν το εξόφλησε. Ύστερα από 1 χρόνο, το 1370, ο Andrea Baffo, ενάγων, λέει, ότι αγόρασε 4 σερβενταρίες (Palla, Picidia, Camilari, et Gonies et Camenu) κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.31 και 52 passim). Όλα αυτά τα τοπωνύμια ήταν στην επαρχία Πυργιώτισσας ασφαλώς κοντά στα χωριά Πιτσίδια και Καμηλάρι. Χωριό όμως **Πάλα** δεν αναφέρεται σε καμμιά από τις γνωστές απογραφές. Συνεπώς Πάλα πρέπει μάλλον να είναι τοπωνύμιο, όπου βρισκόταν το φέουδο;

Παλιόκαστρο, βλ. Παλαιόκαστρο.

Παλιοκεφάλα, βλ. Παλαιοκεφάλα.

Παλιοπέτσι, το. Παλαιός οικισμός τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Τελευταία φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Παληοπέτσι**, στο δήμο Χαντρά με 69 Τούρκ. κάτ. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1369 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Ο Frangulius Mudacio οφείλει να αφίσει το δουλοπάροικο (vilano) Michali Scolari, κάτοικο τού χωριού Paleopeci, turma Sithie, στον Laurentius Maripero, γιά το φέουδό του στους Βαρβάρους. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.36).

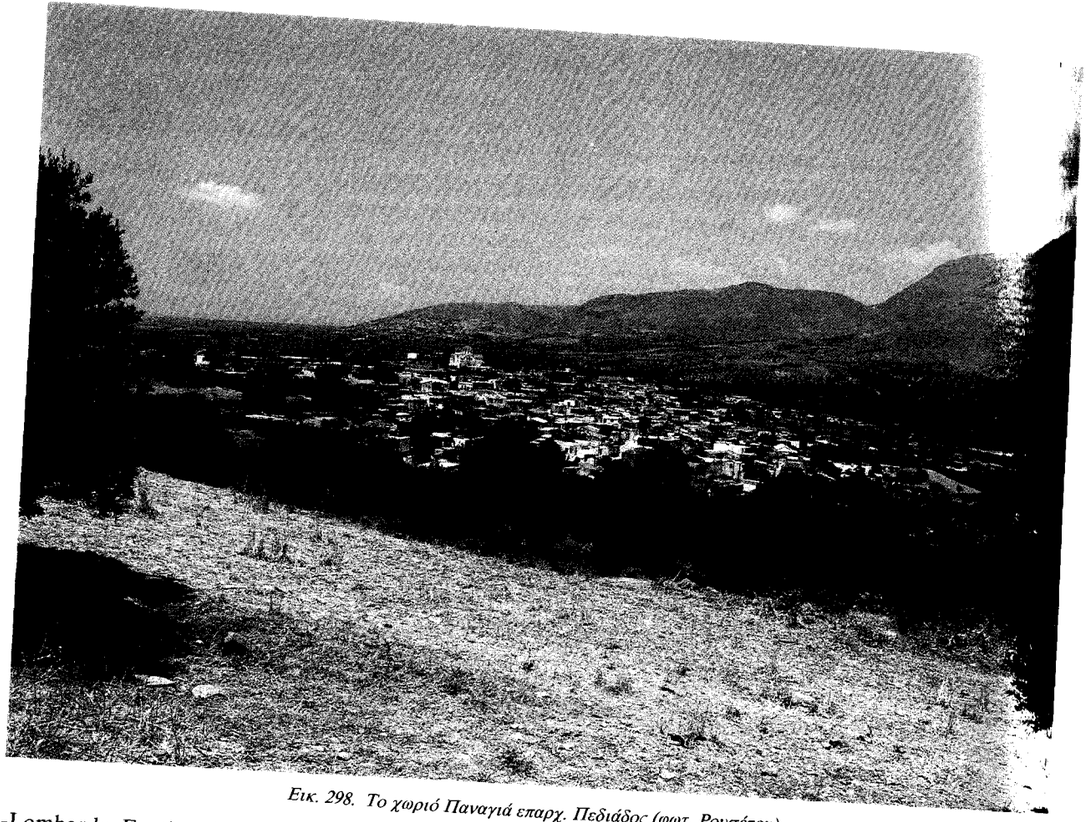
Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Apano Palio pezzi και Cato Palio pezzi, από τον Καστροφύλακα (K139) Pagliopeci apano με 103 κάτ. και Pagliopeci catto με 100 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Paglipezza, στον πληθυντικό, Παλιοπέτσα το 1630. Άρα ήταν δυό σχετικά μεγάλοι οικισμοί. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Palyopeço με 2 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.133), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Palaeopetsi, (Pashley, Travels in Crete, II, σ.323) με 6 οικογένειες Τούρκων. Βρισκόταν ανάμεσα στα σημερινά χωριά Λιθίνες και Αδρομύλοι.

Παλληκαριανά, τα. Νέος οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 51, υψ. 320 μ. Βρίσκεται στο 64,5 χλμ. τού δρόμου Ταυρωνίτης - Κάντανος - Παλαιόχωρα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Καντάνου, **Παλληκαριανά**, Κουλουρίδα, Μαμουθιανά με 108 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Παλληκαριανά στην κοινότητα Αρχιστράτηγου, κάτ. 51, το 1928 στην κοινότητα Κακοδίκι, κάτ. 55, το 1940 κάτ. 44, το 1951 κάτ. 46, το 1961 κάτ. 49 και το 1971 κάτ. 84.

Παναγιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 675, υψ. 360 μ. Βρίσκεται στο 43,1 χλμ. τού δρόμου προς Βιάννο στη διαδρομή Αρκαλοχώρι - Γαζέπη μύλος - Παναγιά - Έμπαρος -Βιάννος.

Σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello, τού 1279, αναφέρεται, ότι ο Iohannes Sachelari, κάτ. τού χωρίου Παναγιά (Panagia) οφείλει να παραδώσει στο Romano Calando, κάτ. τού Χάντακα, 15 μουζούρια σιτάρι κ.λπ. (Βλ. Chiaudano

Εικ. 298. Το χωριό Παναγιά επαρχ. Πεδιάδος (φωτ. Ρουσέτου)

-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ.38). Δυστυχώς δεν αναφέρεται η επαρχία που βρίσκεται το χωριό. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1374 αναφέρεται ότι ο Angelus Secreto οφείλει να επιστρέψει το χωράφι στην Παναγιά Πεδιάδας, που τού είχε ενοικιάσει η σύζυγος τού Ludovici Steno Berucia (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.79). Και στο νομό Ηρακλείου αναφέρονται στις απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα τρείς οικισμοί με το ίδιο όνομα στις επαρχίες Πεδιάδας, Μονοφατσίου και Καινούργιου, περιφέρειες σιτοπαραγωγές και οι τρείς. Σε ποιά επαρχία ανήκει το χωριό που αναφέρεται στο έγγραφο αυτό;

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Panagia, από τον Καστροφύλακα (K95) Panagià με 278 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Panagià το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Panaya με 87 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.117), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Panaghia (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 15 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παναγιά**, έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 440 και Τούρκ. 130, στην απογραφή τού 1900 Παναγιά, κάτ. 576. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 693, το 1928 κάτ. 727, το 1940 κάτ. 876, το 1951 κάτ. 861, το 1961 κάτ. 826 και το 1971 κάτ. 759.

Βάση τής οικονομίας τού χωριού είναι το λάδι 350 τόν. και η σουλτανίνα 100 τόν.

Λέγεται ότι το όνομα τού χωριού οφείλεται στη μονή τής Παναγίας τής Ψωμοπούλας που υπήρχε.

Παναγιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Διονύσι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 348, υψ. 295 μ. Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Αστερουσίων ορέων και απέχει από το Ηράκλειο 55,6 χλμ. Χάρακας - Αγιά Φωτιά - Στέρνες - Παναγιά. Δυτικά του είναι ο μικρός οικισμός **ο Πετριάς** και γι' αυτό αναφέρεται και **Πετροπάναγα**.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°24r) Panaia, από τον Καστροφύλακα (K99) Παναγιά (Panagià) με 92 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Panagià, το 1630, το 1671 στην τούρκικη απογραφή αναφέρεται Petropanaya με 35 χαράτσα (N Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Panaghia (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 12 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παναγιά ή Πετροπάναγα** με 142 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Χάρακα. Το 1900 δεν αναφέρεται στην απογραφή. Οι Τούρκοι κάτ. είχαν φύγει και ο οικισμός είχε ερημωθεί. Το 1920 αναφέρεται Παναγιά στην κοινότητα Διονύσι με 142 κάτ. Το 1928 είναι στην κοινότητα Στάβγιες, κάτ. 185, το 1940 κάτ. 237, το 1951 κάτ. 292, το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Διονύσι, κάτ. 313 και το 1971 κάτ. 301.

Το 1955 στη θέση **Πατέλα** κοντά στο χωριό, ένας κτηνοτρόφος βρήκε στην επιφάνεια αρκετά κομμάτια πήλινων ειδωλίων και ζωδίων, κεφαλές των, των Μεσομινωικών χρόνων. Πιθανόν προέρχονται από Ιερόν Κορυφής. Στο ίδιο μέρος βρέθηκε και ελληνικό ειδώλιο θεάς καθήμενης ως και πλήθος ελληνικών και ρωμαϊκών νομισμάτων. Όλα αυτά άγουν στο συμπέρα-

σμα, ότι εκεί υπάρχει αρχαία πόλη, που το όνομά της είναι άγνωστο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ΄, σ.367).

Παναγιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Μορόνι, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 49, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 54,6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 46 χλμ (Γεωργική Σχολή) τού δρόμου προς Φαιστό. Αμπελούζος - Πλουτή - Μορόνι Παναγιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Panaia, από τον Καστροφύλακα (K103) Panagià με 56 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Santa Maria από το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Panaya με 11 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.124). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Panaghià (Pashley, Travels in Crete, II, σ.316) με 5 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παναγιά** στο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 62, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 62, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 92, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 100, το 1928 είναι στην κοινότητα Ζαρού, κάτ. 94, το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Μορόνι κάτ. 94, το 1951 κάτ. 113, το 1961 κάτ. 92 και το 1971 κάτ. 59.

Παναγιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Γέρω Λάκκου (Πομπιδιανά), επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων, κάτ. (1981) 60, υψ. 460 μ. Απέχει από τα Χανιά 14 χλμ. Διαδρομή: Χανιά - Μουρνιές - Αγ. Βαρβάρα - Βαντές - Παναγιά.

Αναφέρεται το 1842 Παναγιά, από το Χουρμούζη Βαφάντιο, («Κρητικά», σ.42). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παναγιά** στο δήμο Κεραμειών, κάτ. 208 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 215, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 178, το 1928 είναι στην κοινότητα Γέρω Λάκκου, κάτ. 146, το 1940 κάτ. 134, το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Πομπιδιανών (Μετονομασία τής κοινότητας Γέρω Λάκκου) κάτ. 97, το 1961 κάτ. 87 και το 1971 κάτ. 71.

Παναγιά, η. Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού Καστροφύλακα (K173) Panagià με 86 κάτ. το 1583. Αλλά δεν αναφέρεται σε ποιά επαρχία ανήκει. Στη σελ. (K183) αναφέρει ο ίδιος Καστροφύλακας στην επαρχία Ρεθύμνου τον οικισμό S(anta) Maria Apano et catto με 465 οφειλόμενες αγγαρείες. Santa Maria λέγεται από τούς Καθολικούς η Παναγία. Συνεπώς πρέπει να είναι ο ίδιος οικισμός. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Ούτε ο Ρεθεμνιώτης ιστοριοδίφης Στέργ. Μανουράς, που επισκέφθηκε, δεν ξέρει. Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» τεύχ. 12-13 σ.237) το όνομα τού οικισμού από τον Καστροφύλακα και σημειώνει: εκκλησία στη Λαμπινή. Αλλά εκκλησίες τής Παναγίας υπάρχουν εκατοντάδες στο νομό Ρεθύμνου.

Παναγιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Παλιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων κάτ. (1961) 33, υψ. 400 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 33, και στην απογραφή 1951 με 68 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Παναγιά, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Καβούσι, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 440 μ. Βρίσκεται ανατολικά από το Καβούσι, στην πλαγιά τού παρακείμενου όρους. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 με κάτ. 0 και στην απογραφή τού 1971 αναφέρεται με 7 κάτ. Στην επόμενη απογραφή τού 1981 δεν αναφέρεται.

Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K138) στην επαρχία Ιεράπετρας τον οικισμό S(anta) Maria (= Παναγία) με 635 κάτ. το 1583. Φυσικά δεν πρόκειται γιά τον παραπάνω οικισμό τής κοινότητας Καβούσι. Αλλά δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή χωριό, τόσο μεγάλο, που δεν ήταν δυνατό να παραλείψει κανένας. Ίσως να εννοεί χωριό, γνωστό με άλλο όνομα.

Πανασός, ο. Χωριό και κοινότητα, τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 379, υψ. 450 μ. Βρίσκεται στις νότιες υπώρειες τού Ψηλορείτη. Ένα από τα χωριά τής **Απάνω Ρίζας**, όπως λέγονται, μέσα σε μιά κατάφυτη από καρποφόρα δένδρα κοιλάδα. Απέχει από το Ηράκλειο 35,1 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 29,5 χλμ. (Αγ. Βαρβάρα) τού δρόμου προς Φαιστό.

Αναφέρεται Panasso το 1280 σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 70). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Panasso και Panassos (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.36 passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Banasso, από τον Καστροφύλακα (K103) Banassò με 319 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Banassò το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Banaso με 56 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Panasù (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 6 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Μπανασός** στο δήμο Ζαρού, κάτ. 103 χριστιαν. και 104 Τούρκ. Το 1900 γράφεται Πανασός, στον ίδιο δήμο, κάτ. 185, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 247, το 1928 κάτ. 263, το 1940 κάτ. 317, το 1951 κάτ. 375, το 1961 κάτ. 411 και το 1971 κάτ. 388.

Το όνομα είναι προελληνικό (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ.400) πιθανόν αρχαίας πόλεως με το αυτό όνομα, αφού στην περιοχή τού χωριού και στις θέσεις **Λενικά** και **Λούτρα**, υπάρχουν λείψανα αρχαίων κτηρίων.

Σε απόσταση 500 μ. από το χωριό είναι η θειούχος πηγή **Βρωμολίμνη**. Το νερό της διοχετευόταν παλαιά με υδραγωγείο, τού οποίου σώζονται ίχνη, στη θέση **Λούτρα**, όπου υπήρχαν εγκαταστάσεις λουτρών. Την τελευταία Κυριακή τού Μαΐου γίνεται η εορτή των κερασιών.

Για την ετυμολογία τού χωριού υπάρχει ο ακόλουθος ωραίος μύθος, Ένα χλμ. νοτιοανατολικά τού χωριού υπάρχουν τα ερείπια μιάς αρχαίας πόλης. Ο άρχοντάς της είχε μιά ωραία κόρη πολύ φιλόξενη και έκτισαν ένα ξενώνα γιά τούς διαβάτες, που ταξίδευαν από την Κνωσό στη Φαιστό ή αντίστροφα. Η πόλη διέθεται και στάδιο, όπου γινόταν αγώνες από τα αρχοντόπουλα τής Κρήτης.

Ο τότε άρχοντας τής Απολλωνίας είχε ένα γυιό, ωραίο, γενναίο και ευγενικό, που τον έλεγαν **Παν.** Στη Γόρτυνα ένα άλλο αρχοντόπουλο ήταν με το όνομα Άσσος. Και οι δυό αγάπησαν την κόρη τού άρχοντα. Η κόρη δεν ήθελε να πικράνει ούτε τον ένα ούτε τον άλλο, γιατί τούς αγαπούσε και τούς δυό. Γι αυτό αποφάσισαν να λύσουν τη διαφορά τους με μονομαχία στο στάδιο τής πολιτείας αυτής.

Όταν ήταν έτοιμοι να κτυπηθούν έτρεξε η αρχοντοπούλα και δεν τους άφισε να μονομαχίσουν. Και γιά να μην πικράνει ούτε τον ένα ούτε τον άλλο ορκίστηκε να μείνει ανύπαντρη. Τα παληκάρια μιμήθηκαν το παράδειγμά της και υποσχέθηκαν να μήν παντρευτούν ούτε αυτά και θα εξακολουθήσουν να ζούν και οι τρείς σαν αδέλφια. Πριν φύγουν από το στάδιο είπαν να δώσουν στον τόπο αυτό ένα όνομα, πού να δείχνει την αδελφοσύνη των. Η κόρη είπε να δοθούν τα ονόματα και τών δυό! Κι έτσι από τα ονόματα τών νέων Πάν και Άσσος έγινε ο Πανασός!

Πανεα, Σε συμβόλαιο τού 1279 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται προπώληση 15 μουζούρια στάρι, κρητικό καλό αντί 4 υπέρπυρα και ένα grosso, από τον Iacobus Paulo, κάτ. τού χωριού Panea στον Petro Gisel, κάτ. τού Χάντακα. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960 σ.38). Το χωριό είναι σιτοπαραγωγό, πιθανόν στη Μεσαρά. Αλλά οικισμός με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Μάλλον είναι λανθασμένη γραφή τού ονόματος.

Πανέθημος, βλ. Πανεύφημος.

Πανεύφημος, η. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 128, υψ. 270 μ. Απέχει από τα Χανιά 37,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 28,9 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο Καστέλι: Νοχιά - Καρθιανά - Βασιλόπουλο - Άστρικας - Κρύα Βρύση - Πανεύφημος.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Panephimo, από τον Καστροφύλακα (Κ237) Paneffimos με 129 κάτ. το 1583, (Κ225) Paneffimo με 17 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ243) με 8 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Panefimo το 1630. Στις επόμενες απογραφές, ύστερα από δυό αιώνες, άλλαξαν το όνομα, από άγνοια τής ιστορίας του, ή το έγραψε λανθασμένα ο Pashley, όπως και τόσα άλλα, και αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Panéthimos (Pashley, Travels in Crete, II, σ.308) με 30 χριστιαν. και 10 τούρκικες οικογένειες. Πανέθυμο το αναφέρει και ο Χουμμορ. Βυζάντιος το 1842 (Κρητικά σ.41), **Πανέθημος** γράφει και ο Σταυράκης στην απογραφή τού 1881 έδρα ομώνυμου δήμου, με 181 Χριστιαν. και 12 Τουρκ. κάτ., **Πανέθυμος** το αναφέρει και η απογραφή τού 1900, που θεωρήθηκε γιά την ορθογραφία τών τοπωνυμίων από το γλωσσολόγο Γ. Ν. Χατζηδάκη, σ. 202. Το 1920 άλλαξαν και το γένος και το γράφουν **Πανέθυμον**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 129, το 1928 κάτ. 207, το 1940 **η Πανέθημος**, κάτ. 212, το 1961 κάτ. 184, το 1961 κάτ. 165 και το 1971 κάτ. 136.

Έτσι συνεχίστηκε η σύγχυση τούς τελευταίους αιώνες από άγνοια τής ιστορίας αλλά και από την επιπολαιότητα με την οποία γράφονται τα ονόματα τών οικισμών, σύμφωνα με τα γούστα τού κάθε απογραφέα.

Το όνομα Πανεύφημος είναι ασφαλώς μιά από τις τόσες επωνυμίες τής Παναγίας, η οποία αναφέρεται μόνο στο χωριό τής Κισάμου, όπως η **Μεσοπαντίτισσα** είναι η μοναδική επωνυμία τής περίφημης εικόνας τής Παναγίας τού μητροπολιτικού ναού τού Αγ. Τίτου τού Χάντακα, η οποία βρίσκεται σήμερο στο μεγάλο αλτάριο στη Βενετία (La celebrata immagine della **Messopanditissa**...collocata nell' altar maggiore del novello tempio della Salute, ove ancor oggi di fatti si venera. (Βλ. G. Gerola, Gli oggetti sacri di Candia salvati a Venezia, 1903 σ.12).

Με την ίδια επιπολαιότητα γράφουν Παντάνασσα και το προελληνικό όνομα τού χωριού τής επαρχίας Αμαρίου Ρεθύμνου **Αντάνασος**, όπως αναφέρεται οι παλαιότερες αλλά και σε νεώτερες απογραφές.

Στο σπίτι κάποιου Ορφανάκη είδε ο Gerola μια μαρμάρινη βυζαντινή επιγραφή, 0,09×26 μ που έλεγε *Χ(ριστέ) μ(εθ' ημών) γ(ενού). Ανήρ ενθάδε γέη κατα /κιτε Χριστιανός πο/λιτευσάμενος αγνώς. Τούνομα Ειρηνέος. Χ(ριστ)έ μνήσθητι αυτού νε (α)μήν.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Τοπογραφικός Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών αριθ. 30 — Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, V, 135 — Κρητικά Χρονικά τόμ. Ι΄, σ.400, 399 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. IV, σ.413.

Πάννονα, η. Πόλη της Κρήτης. Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (ΙΙΙ, 17, 10) μεταξύ Κνωσού και Γόρτυνος. Ο Σκύλαξ αναφέρει (Περίπλους 47) *προς βορέαν άνεμον* (τής Λύττου) *όρος Κάδιστον και λιμήν εν αυτώ Ολούς και Παν....*Ο Σβορώνος (Numismatique de la Crète ancienne σ.251) πιστεύει ότι πρόκειται γιά την πόλη Πάννονα. Ο Μαν. Παπαδογιάννης (στο βιβλίο του Γύρω από την Κρήτη και τον κόσμο της, 1981, σ.121) αναφέρει, ότι το **Κάδιστον όρος** είναι το ύψωμα βορείως τής Νεαπόλεως **Αφέντης Σταυρός**.

Ο Paul Faure (La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.198) υποθέτει ότι η Πάννονα ήταν στη θέση τού σημερινού χωριού Αγ. Θωμάς Μονοφατσίου.

Ο N. Σταυράκης (Στατιστική τού Πληθυσμού τής

Περιήγ. σ.93) σημειώνει: Πάννονα (= Φάννονα, δηλαδή [illegible] μέρος) και λέει ότι πρέπει να αναζητηθούν [illegible] παρά το Μελισσοχώρι Μονοφατσίου.

Πανόραμα, Χωριό Μονοφατσίου, βλ. Γουρνιά.

Πανόραμα, το. Οικισμός τής κοινότητας Ατσιπόπουλου επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 31, υψ. 90 μ. Δεν αναφέρεται σε προηγούμενες απογραφές.

Πανόρμος, η. Παράλιο χωριό και κοινότητα, εδρα ομώνυμου Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 302, υψ. 30 μ. Βρίσκεται στο 20 χλμ. τής νέας οδικής αρτηρίας Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

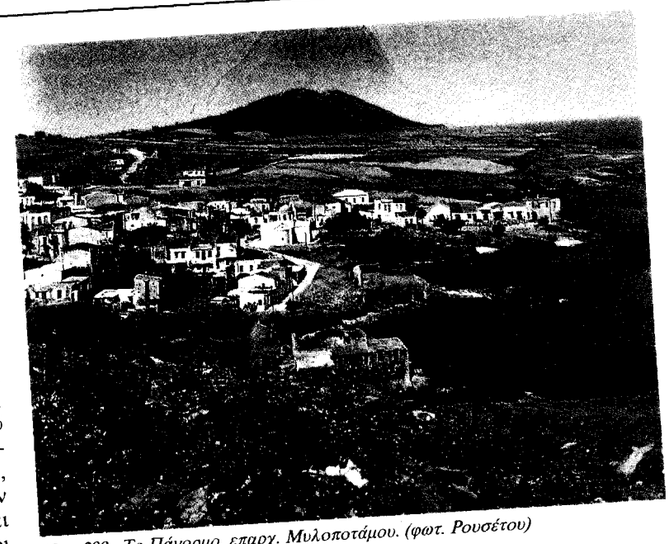
Ο οικισμός είναι νεώτερος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Καστέλι**, ή Ρουμελί Καστέλι, ένα παρακείμενο χωριό Ρουμελί, πρωτεύουσα τού ομωνύμου δήμου Μελιδονίου, με 202 κάτ. Συνοικισμός τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας, δεν αναφέρεται στην απογραφή τού 1881. Ήταν καταφύγιο γιά την εξαγωγή τών προϊόντων (λάδι και σαπούνι κυρίως) τής επαρχίας Μυλοποτάμου, μέχρι την εμφάνιση δεκαετία τού αιώνα μας. Κτίστηκαν ωραία αποθηκευτήρια, καταστήματα, αποθήκες εξαγωγής, που ανθούσε το εμπόριο. Το πλοίο τής γραμμής προσηγγίζε, όταν το επέτρεπε το πάντα ταραγμένο Κρητικό πέλαγος, γιά φορτία και επιβάτες. Αλλά σήμερα έπαψε ο αυτοκινητόδρομος Ρεθύμνου - Ηρακλείου τα προϊόντα τής επαρχίας εξάγονται από το Ηράκλειο ή το Ρέθυμνο και το Πάνορμο άρχισε να παρακμάζει, και η επιτόπια εμπορική κίνηση μεταφέρθηκε στο **Πέραμα**, που ήτανε πριν ασήμαντος οικισμός. Ο νεότερος παραλιακός αυτοκινητόδρομος [illegible] θα δώσει καινούργια ζωή στο Πάνορμο στο [illegible] τού τουρισμού.

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται πρώτη φορά η **Πανόρμος** με 505 κάτ., έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου. Το 1928 γράφεται Πάνορμον με 649 κάτ. Βρίσκεται στον κολοφώνα τής ακμής του. Το 1940 γράφεται πάλι το Πάνορμος με 547 κάτ. Το 1951 έχει 406 κάτ. το 1961 έχει 400 και το 1971 έμειναν 378.

Όμως η περιοχή τού σημερινού οικισμού Πανόρμου κατοικείται την Α΄ Βυζαντινή περίοδο, όπως πιστοποιεί η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική που ανακαλύφτηκε εκεί.

Νοτιοδυτικά τού οικισμού, στη θέση που ακουόταν **Αγία Σοφιά**, αποκαλύφτηκε, από τον καθηγητή Κωνστ. Καλοκύρη, το 1948 μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική τού Ε΄ ή τού ΣΤ΄, αιώνα, που πρέπει να ήταν καθεδρωμένη στην Αγ. Σοφία, όπως δείχνει το τοπωνύμιο. Βρέθηκαν επίσης πολυάριθμα λείψανα οικημάτων, τάφοι και διάφορα κινητά ευρήματα. (Βλ. Κωνστ. Καλοκύρη, Παλαιοχριστιανική βασιλική εν Πανόρμω Μυλοποτάμου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ.380 — Η ύπαρξη μεγάλης βασιλικής προϋποθέτει την ύπαρξη κέντρου χριστιανικής λατρείας τούς πρωτοχριστιανικούς αιώνες.

Το φρούριο τού Μυλοποτάμου, που έκτισε ο Πεσαμόρε και διατήρησαν οι Βενετοί αναφέρεται από

Εικ. 299. Το Πάνορμο, επαρχ. Μυλοποτάμου. (φωτ. Ρουσέτου)

το 1212. Είχε σχήμα,...αυγού από Βορρά προς Νότο με δυό πύλες από τη θάλασσα και τη νότια άκρα και 7 πύργους, κτισμένο στην απότομη ακτή. Το 1341 οι Καψοκαλύβαι πολιόρκησαν μέσα στο φρούριο τον Αλέξιο Καλέργη, που ήταν στην υπηρεσία τών Βενετών, αλλά δεν μπόρεσαν να το καταλάβουν. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία, σ.79). Το 1647 το καταλάβαν οι Τούρκοι. Οι Βενετσάνοι, με το στρατηγό Gildasi προσπάθησαν μάταια να το ανακαταλάβουν. Το 1583 το κατάστρεψε ο Μπαρμπαρόσα.

Από το Πάνορμο καταγόταν ο **Αγαθόπους**!, ένας από τούς Δέκα Μάρτυρες, που μαρτύρησαν στη Γόρτυνα το 250.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ν. Πλάτωνος**, «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.586 και 360 — τού **ίδιου** Ανασκαφαί εν Πανόρμω, ΠΑΕ, 1948, 112 — τού **ίδιου**, Η παλαιοχριστιανική ξυλόστεγος βασιλική Πανόρμου, Πεπραγμένα, Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 1955, 424 — **Κ. Καλοκύρη**, Παλαιοχριστιανική βασιλική εν Πανόρμω, «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ.380 — **ίδιου**, Η αρχαία Ρίθυμνα 1950, σ. 103 — **Πανορμίτη**, Βομβαρδισμός τού Πανόρμου κ.λπ. το 1905, «Κρητ. Εστία» 13, σ.192 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 157 — **T. A. B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 113 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 370 — **Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 251 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. I, 219.

Πάνορμος, η. Στη βόρεια ακτή τής Κρήτης αναφέρεται από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 15, 5) η, ρωμαϊκής εποχής, πόλη **Πάνορμος**, από τον Πλίνιο (Plinius, Nat. Hist., IV, 59) Panhormum κ.λπ. Αλλά η ακριβής θέση τής πόλης δεν καθορίζεται επακριβώς. Νεότεροι συγγραφείς τοποθετούν την πόλη στη θέση, όπου ο Γενοβέζος αρχιπειρατής Enrico Pescatore είχε ιδρύσει, στις αρχές τού 13ου αιώνα, το Φρούριο Μυλοποτάμου, (Castel Milopotamo). Ο R.

Pashley, (Travels in Crete, I, 157) γράφει: «Η Πάνορμος είναι πόλη, που τα ερείπιά της φαίνονται μέχρι σήμερο όχι μακρυά από την ακτή, σε χαμηλό λόφο, κοντά στα ερείπια τού φρουρίου Μυλοποτάμου». Αντιγράφοντας τον Πάσλεϋ συμφωνεί και ο T.A.B. Spratt (Travels and Researches in Crete, II, σ.113) και άλλοι.

Στις πληροφορίες αυτές στηρίχτηκαν εκείνοι που μετονόμασαν, τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας, το Καστέλι Μυλοποτάμου ή Ρουμελί Καστέλι — από το όνομα τού παρακείμενου χωριού **Ρουμελί** όπως λεγόταν πριν, Πάνορμο.

Εννοείται ότι η θέση που τοποθετούν την αρχαία Πάνορμο δεν δικαιολογεί καθόλου την ονομασία τής πόλης, που υπονοεί φυσικά όρμο, λιμάνι, γιά να **προσορμίζουν** τα πλοία. «Ευρύς λιμήν, όρμος, εις όν παν πλοίον και εν παντί ανέμω ορμίζεται» γράφουν τα λεξικά. Και λιμάνι ή όρμος, που να δικαιολογεί το όνομα, δεν υπάρχει στη θέση αυτή.

Ο Στυλ. Αλεξίου, ύστερα από τις ανασκαφές που έκανε ο ίδιος το 1971-1974 στην Αγία Πελαγία Μαλεβιζίου, διεπίστωσε την ύπαρξη αρχαίας πόλης τού 4ου - 3ου αιώνα π.Χ. η οποία πρέπει να είναι η Πάνορμος, που αναφέρουν ο Πτολεμαίος, ο Πλίνιος και άλλοι. Ο φυσικός όρμος τής σημερινής Αγ. Πελαγίας δικαιολογεί απολύτως την ονομασία τής πόλης Πάνορμος. (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Πόλεις τής βορείου παραλίας τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΣΤ΄, σ.32 εξ., τού οποίου μόνο τα 4 πρώτα τυπογραφικά φύλλα τυπώθηκαν και διακόπηκε έκτοτε η έκδοσής των).

Παντάνασσα, η. Μετονομασία τού χωριού επαρχίας Αμαρίου Αντάνασος. (βλ. λήμμα).

Παντάνασσα, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Ρογδιάς, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 28, υψ. 60 μ. Βρίσκεται στο 14 χλμ. του νέου δρόμου Ηρακλείου - Ρεθύμνου, κοντά στο φρούριο Παλαιοκάστρου. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1971 με 11 κάτ.

Παντολιάκο, το. Ένα από τα τόσα χωριά τής Κρήτης, που παραχωρήθηκαν στο λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ύστερα από την εγκατάσταση τών Βενετών στην Κρήτη. Όπως αναφέρεται σε έγγραφα ήταν στην επαρχία Τεμένους. Αναφέρεται σε συμβολαιογραφικό έγγραφο τού 1332, ότι το πατριαρχικό χωριό Pandeleachi ήταν νοικιασμένο στο Μάρκο Vaiano 62 υπέρπυρα γιά δυό χρόνια. Σε άλλο έγγραφο τού 1356 αναφέρεται, ότι ο Θωμάς Nani de Veneciis ενοικιάζει γιά 8 χρόνια όλο τον τόπο Πανταλιάκι, που βρίσκεται κοντά στο φρούριο Τεμένους, (...totum locum Pandaliachi positum prope castrum Temene).

Στην Creta Sacra (II σ.40) αναφέρεται, ότι τα χωριά Ρουκάνι και Παντολιάκο δίδουν εισόδημα 140 βενετικά δουκάτα. (Casali Ruachani et Pandoglion annui redditus duc. CXL).

Το χωριό δεν αναφέρεται στις γνωστές βενετσάνικες απογραφές. Ως φαίνεται δεν υπήρχε τότε ή είχε άλλο όνομα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.218, ρασσιμ).

Παντομάτριον, το. Αρχαία πόλη στα βόρεια παράλια τής Κρήτης, αρχαϊκής - Ελληνιστικής εποχής. Αναφέρεται από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (Γεωγραφικής Υφήγησις, III, 15, 5), στη σειρά τών πόλεων τής βόρειας ακτής τής Κρήτης: *Ηράκλειον, Πάνορμον, Απολλωνία, Κύταιον, Δίον Άκρον,* ***Παντομάτριον***.

Από τον Πλίνιο (Natur. Hist. IV, 59) *Pantomatrium*. Από το Στέφανο Βυζάντιο *Παντομάτριον· πόλις Κρήτης· ο πολίτης Παντομάτριος, ως Βυζάντιος η Παντοματριεύς.*

Η θέση τής πόλης Παντομάτριον ήταν στον όρμο Φόδελε, όπως ορθώς την τοποθέτησε ο Πτολεμαίος μετά το Δίον Άκρον. Άλλο αποδεικτικό στοιχείο γιά τη θέση της είναι η επιβίωση τού ονόματος τής πόλης, στο όνομα τού ποταμού τού Φόδελε **Παντομάντριος**, όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Ν. Πλάτων. (Βλ. Πόλεις τής βόρειας ακτής τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ.364).

Αντίθετα ο Paul Faure (Bulletin de l' Association Budé, 1965 τόμ. XXIV, p. 430) αναφέρει ότι το Παντομάτριον ήταν στη θέση τού σημερινού χωρίου τής επαρχίας Ρεθύμνου Χαμαλεύρι, ενώ πριν ο ίδιος αναφέρει σε μελέτη του La Créte aux cent villes «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ΄, σ.196) ότι ήταν πλησίον Φόδελε.

Άλλοι την τοποθετούν δυτικότερα, στο Μπαλί ή στο Καστέλι Μυλοποτάμου, (Πάνορμο).

Η πόλη φαίνεται να μην ήταν και τόσο σπουδαία, αφού δεν είναι γνωστές επιγραφές της και νομίσματα της.

Παντουριανά, τα. Οικισμός τού δήμου Καστελίου Κισάμου κάτ. (1881) 20 Χριστιαν. και 53 Τούρκ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Κουρφαλώνας και Παντουριανά**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 89. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πανωχώρι, Βλέπε Απανωχώρι.

Παξινός, Βλ. Καλαγκάδω.

Παπαγιαννάδω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 109, υψ. 480 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 89,7 χλμ. (μέσω Σητείας) και από τη Σητεία 19,7 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Papá - Jannadho, (Pashley, Travels in Crete, II, σ.322) με 8 χριστιαν. οικογένειες. **Παπαγιαννάδο** το αναφέρει το 1842 και ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά σ.36). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παπαγιαννάδω**, στο δήμο Χαντρά, με 77 κάτ., Χριστιαν. και 4 Τούρκ. Το 1900, Παππαγιαννάδων, στον ίδιο δήμο, κάτ. 109, στην απογραφή τού 1920 γράφεται **Παπαγιαννάδοι**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 135, το 1928 γράφεται **Παπαγιαννάδα**, στην κοινότητα Χαντρά, κάτ. 137, το 1940 Παπαγιαννάδες, πάλι έδρα

κοινότητας, κάτ. 157, το 1951 κάτ. 160, το 1961 κάτ. 154 και το 1971 κάτ. 122.

Στο ύψωμα **Άι Λιάς** (Αγ. Ηλίας) 440 μ. ήταν ιερό κορυφής και στη θέση **Μοναστηράκια** σώζονται λείψανα Μινωικού οικισμού. (Ν. Παπαδάκη, Σητεία, σ. 98. Paul Faure, Nouvelles recherches sur trois sortes de Sanctuaires Crétois, B.C.H. XCI, 1967, σ.121).

Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τών οικιστών. Υποκοριστικός τύπος Γιαννάς, Γιανναδάκης τού ονόματος Γιαννής. Παπάς + Γιαννάς Παπαγιαννάς ▷ Παπαγιαννάδες. Το χωριό τών Παπαγιαννάδω(ν).

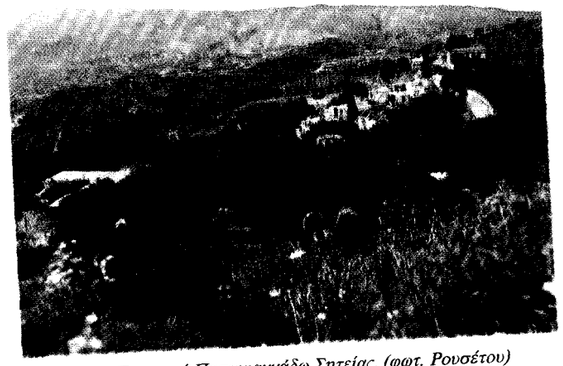
Η εκκλησία τής Παναγίας τής Ελεούσας τού 14ου αιώνα με τοιχογραφίες διατηρούμενες. Μέρος τής επιγραφής που είδε ο Gerola... *τού Παριλίου και Σοφρονίας μοναχής τής σηνοδίας αυτών...επί τής βασιλείας Ιωάννου τού Παλαιολόγου και Ανδρονίκου τού υιού αυτού Έτους ϛΩΟΒ* (= 6872 = 1363 - 1364), (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, 589 και Gerola Μανόλη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες Κρήτης, σ.107).

Παπαγιαννάκηδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Περβολάκια, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 34, υψ. 180 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 41 και στην απογραφή τού 1971 με 37 κάτ.

Παπαδημητριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Χαρακά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 7. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Μεσογείων **Νταμηλοχώρι και Δημητριανά**, με 98 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 είναι στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου (Λαρδά) κάτ. 18. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Χωρίου, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1951) 117. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ.113) Papadianà το 1630, αλλά από τον Κατάστιχο φύλακα δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο Κάτω Χωρίου, **Επάνω Χωρίον και Παπαδιανά**, με 392 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Απάνω Χωρίου με 170 κάτ. το 1928 είναι στην κοινότητα Κάτω Χωρίου με 174 κάτ., το 1940 με 141, το 1951 με 112 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κεφάλι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 85, υψ. 460 μ. Απέχει από τα Χανιά 63,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Γάλος - Κεφάλι - Παπαδιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 Παππαδιανά από το Χουρμούζη Βυζάντιο (Κρητικά σ.41). Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Ίσως εννοείται στο: **κ.λπ.** που αναφέρεται συνηθέστατα. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο **Εννέα Χωρίων** Παπαδιανά με 238 κάτ., το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Κεφάλι με 184 κάτ.,

Εικ. 300. Το χωριό Παπαγιαννάδω Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

το 1928 με 183 κάτ., το 1940 με 182, το 1951 με 89, το 1961 με 175 και το 1971 με 106 κάτ.

Παπαδιανά, (Δάφνη), τα. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Παλαιοκάστρου (μετονομάστηκε Καλεργιανών), τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 28. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα, με 65 κάτ. και το 1971 μετονομάζεται Δάφνη με 77 κάτ.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ντερέ, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 32 χλμ. Διαδρομή: Αγιά -Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Παπαδιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Λάκκων, κάτ. 85, το 1920 είναι στην κοινότητα Νέα Ρούματα, κάτ. 77, το 1928 στην κοινότητα Ντερέ, κάτ. 84, το 1940 κάτ. 80, το 1951 κάτ. 148, το 1961 κάτ. 83 και το 1971 κάτ. 61.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Μετονομασία τού χωριού Γέρω Λάκκος. Βλ. λήμμα.

Παπαδιανά, τα. Μιά από τις συνοικίες τού χωριού Αγία Βαρβάρα, επαρχίας Μονοφατσίου. βλ. λήμμα.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Φανερωμένης, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Βλ. λήμμα Φανερωμένη.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Τεμένια επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 22, υψ. 650 μ. Απέχει από τα Χανιά 69,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 19 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο, Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Κακόπετρος - Μεσαύλια -Φλώρια - Κάντανος - Ανισαράκι - Μπαμπακάδω - Τεμένια - Παπαδιανά.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Perapadhiana (Pera Papadhiana),

από τον Καστροφύλακα (K239) Papadianà et Temegnia με 225 κάτ. το 1583, (K224) Papadianà Mertea με 15 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) Papadianà με 1 προνομιούχο, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Papadiana Mertea το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Papadhianà cum Mertè (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 2 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καμπανού Μυρτές και Παπαδιανά με 48 χριστιαν. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Παπαδιανά και Μερτές**, στο δήμο Καμπανού με 83 κάτ., το 1920 είναι στην κοινότητα Υρτακίνης με 34 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Ροδοβάνι με 52 κάτ., το 1940 στην κοινότητα Τεμένια με 48 κάτ., το 1951 με 56, το 1961 με 38 και το 1971 με 31 κάτ.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 33, υψ. 670 μ. Απέχει από τα Χανιά 81 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τής οδικής αρτηρίας προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Στροβλές - Τσισκιανά - Βουτάς - Σκλαβοπούλα - Παπαδιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην κοινότητα Σκλαβοπούλας, κάτ. 47, το 1951 κάτ. 39, και τού 1961 κάτ. 33. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Παπαδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 43, υψ. 360 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 70, το 1951 κάτ. 59, το 1961 κάτ. 66 και το 1971 κάτ. 63.

Παπαδιλιότισσα, η. Οικισμός στην περιφέρεια τού Χάντακα (Paracandia). Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis, την περίοδο 1266. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, 1963, σ.28). Αναφέρεται επίσης casalis (= χωριό) Papadiliotissa σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, σε εξοφλητικό έγγραφο τού Nicolaus Dandulo προς τον παπά Μιχάλη και το Γ. Γλιγορόπουλο. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950 σ.111).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1391 αναφέρεται Papaduliotissa, που τα κτήματά της ανήκουν στην Κοινότητα (τής Βενετίας) και στην Εκκλησία τής Κρήτης (εννοείται τη λατινική). (*...terrain de Papaduliotissa, appartenant à la Com(mun) et à l' Eglise de Crète* (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.301). Θα πρόκειται γιά κάποιο μετόχι στην περιοχή τού Χάντακα. Οικισμός με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ούτε σε νεότερες.

Σε άλλο σχετικό έγγραφο τού ίδιου Catasticum κ.λπ. τού 1320, αναφέρεται ότι: Το Casale Papadhiliotissa είχαν ενοικιάσει τότε ο Marinus Barbadico και οι κληρονόμοι τού Νικολάου Dandulo και ότι ο Marcus Taliapetra (πετροκόπος) έκτισε, πριν από δέκα χρόνια *(δηλαδή το 1310)* μιά εκκλησία, καθιερωμένη στη Santa Maria (Παναγία) και ότι υπάρχει στο χωριό και μιά άλλη εκκλησία τού Αγίου Νικολάου. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 282).

Παπαδογιάννης, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Μιαμού, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 19, υψ. 80 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 0, υψ. 30 μ. Στην απογραφή τού 1971 αναφέρεται με 19 κάτ. και υψ. 90 μ. Ποιό είναι το σωστό υψόμετρο; Ρωτήστε τη Στατιστική Υπηρεσία!

Παπιτσόπουλο, το. Οικισμός (μετόχι) τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 22 υψ. 300 μ. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Παπιτσόπουλο**. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται με το γενικό όνομα «Μετόχια Νεάπολης». Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Πατσόπουλο**, στην κοινότητα τού Φινοκαλιά, με 13 κάτ. Πατσόπουλο αναφέρεται και στην επόμενη απογραφή τού 1928 στην κοινότητα Νεάπολης με 19 κάτ. Στις επόμενες απογραφές 1940, 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 γράφεται ο Πατσόπουλος κάτ. 14 και το 1971, κάτ. 33.

Παρακάντια, η. Paracandia έλεγαν οι Βενετοί την περιοχή γύρω από το Χάντακα (Candia) που περιλάμβανε την έκταση από τον ποταμό **Καρτερό** ανατολικά, το φρούριο Τεμένους **(Κανλί Καστέλι)** νοτικά, και το λιμάνι **Φρασκιά**, (που είναι στην ανατολική πλευρά τού ακρωτηρίου **Μπουρούνι Ρογδιάς**) δυτικά.

Η έκταση αυτή, με όλους τούς οικισμούς που βρίσκονται σ' αυτή, δεν μοιράστηκε στούς αποίκους, με το έγγραφο τής διανομής τής Κρήτης σε φέουδα (la Carta Concessionis), αλλά παρέμεινε στην κυριότητα τής Βενετικής Κοινότητας (Comune di Venezia).

Στην Παρακάντια βρισκόταν τα χωριά: Apano Trifona, Cato Marathiti, Macriticho, Steriano, Plithea, Vutes, Marmani, Calesia, Athanatus, Xerolea, Zacharachi, Asomato, Astra, Agio Sila, Masu ή Mansu, Vraculari (Δρακουλιάρης), Asunia, Ambrusia, Sclavovathea, Caronissi, San Blassio (Άγιος Βλάσης), Kato Thodorici, Metaxa, Papadiliotissa, Dirmocathussa, Cazamba, San Giorgio Calergi, Agia Triada, Vassilie, Stavrachi, Caiafa, Silamo, Scalani, Gepsimani, Apano Simossi, Cacapila (Κακά Πηλά), Apano Simos, Cato Simos, Apolena, Acimato. (Βλ. Silvano Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, nel XIII secolo, 1963, σ.28, και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, έκδοση 1985, Ευρετηρία).

Η θέση τών περισσότερων οικισμών είναι άγνωστη.

Παράνυφοι, οι. Ορεινό χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 247, υψ. 520 μ. Βρίσκεται πάνω στα Αστερούσια, ανατολικά τού **Κόφινα**. Απέχει από το Ηράκλειο 56,7 χλμ. Διαδρομή: Χάρακας - Παράνυφοι.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Paranuthi (προφανώς λανθασμένη γραφή), σε συμβόλαιο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 67). Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Paranifus, από τον Καστροφύλακα (K99) Paranifus apano με 28 κάτ. και Paragnifus catto με 37 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Paragnifus apano, P. cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Paranifus με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Paranyphus (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 5 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το γράφει **Παρανύχι** και αναφέρει ότι είχε πριν 6 τούρκ. και 4 χριστιαν. οικογένειες ενώ τότε (1842) είχε 2 τούρκ. και 4 χριστιαν. (Κρητικά σ.78). Το 1881 αναφέρεται **Παράνυφοι**, όπως λέγεται και σήμερο, στο δήμο Χάρακα με 95 Χριστιαν. και Το 1900 Παρανύμφοι, στον ίδιο δήμο, κάτ. 122, το 1920 Παράνυμφοι, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, και 172, το 1928 είναι στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 182, το 1940 πάλι έδρα κοινότητας, κάτ. 225, το 1951 και 251, το 1961 κάτ. 285 και το 1971 κάτ. 260.

Στο χωριό είναι η παλαιά εκκλησία τού Αποστόλου Παύλου με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Gerola - Λαμπιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.96).

Παρασπόρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αχλάδια, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 77, υψ. 350 μ. Απέχει από την πόλη Σητείας 12 χλμ. Διαδρομή: Σητεία - Πισκοκέφαλο - Αχλάδια - Παρασπόρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Paraspori, από τον Καστροφύλακα (K139). Paraspori με 261 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Paraspori, το 1630, στην απογραφή τού 1834 Paraspori (Pashley, Travels in Crete, II, σ.323) με 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παρασπόρι** στο δήμο Λιμένος Σητείας με 224 κάτ. Τούρκους. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 32, το 1920 είναι στην κοινότητα Αχλαδίων με 105 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Σκοπής, κάτ. 104, το 1940 στην κοινότητα Αχλαδίων κάτ. 113, το 1951 κάτ. 122, το 1961 κάτ. 121 και το 1971 κάτ. 99.

Στο προαύλιο τής εκκλησίας τού Αγ. Γεωργίου σώζεται τάφος τής μεγάλης οικογένειας τών Κορνάρων τής Σητείας. Την Επανάσταση τού 1897 οι επαναστάτες πολιόρκησαν τούς Τούρκους κατοίκους και τούς ανάγκασαν να παραδοθούν.

Παρδαλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1920) 28. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Καντάνου **Αβδουλιανά και Παρδαλιανά** με 74 κάτ. Δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές. Το όνομα από το επώνυμο τών οικιστών Παρδάλης. Παρδαλάκης υπάρχει και σήμερο, Γεράσιμος Παρδάλης, μητροπολίτης Κρήτης.

Παρηγοριά, η. Οικισμός τής κοινότητας Νταράτσου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 268, υψ. 40 μ. Σε χάρτη τού ν. Χανίων σημειώνεται βορειοανατολικά τού χωριού Νταράτσος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 Παρηγορία, στην κοινότητα Γαλατά, με 194 κάτ. και στην επόμενη απογραφή τού 1951 είναι στην κοινότητα Νταράτσου με 167 κάτ. και το 1961 με 268 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Παρθένι, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Κακού Χωριού (Μεταξοχώρι), επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981), 38, υψ. 470 μ. Βρίσκεται στο 27,8 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου. Διαδρομή: Πεζά - Σκιλλούς - Χουδέτσι - Παρθένι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Partheni το 1369. Σε άλλο έγγραφο τού αυτού Αρχείου τού 1383 αναφέρεται ότι ήταν φεουδο τού Λεονάρδου Γραδόνικου, από το μεγάλο οίκο τών Γραδόνικων, που οργάνωσαν την επανάσταση και ίδρυσαν τη Δημοκρατία τού Αγ. Τίτου στο Χάντακα το 1363. Ύστερα από την καταστολή τής επανάστασης και τον αποκεφαλισμό τών πρωταιτίων τα φεουδά των περιήλθαν στο Βενετικό Δημόσιο και δόθηκαν σε άλλους. Έτσι το 1383 αναφέρεται στο έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου, ότι κάτοχος τού 1/2 πεζικού φέουδου στο Παρθένι, που ήταν τού Leonardus Gradonico ανήκε το 1383 στον Ανδρέα Moro. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc, σ.27 και 244).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από τον Καστροφύλακα (K99) Partheni με 21 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Parthini το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ένδειξη ότι καταστράφηκε στον πόλεμο κατά την κατάκτηση τής νήσου. Το επιβεβαιώνει και έγγραφο τού Τουρκικού Αρχείου τού 1672, που αναφέρει ότι καθίσταται αδύνατος η είσπραξη τού φόρου από ορισμένα χωριά — ανάμεσα σ' αυτά και το Παρθένι — γιατί είναι ερημωμένα και οι κάτοικοί των διασκορπίστηκαν. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.71).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Ούτε στην απογραφή τού 1881. Φαίνεται ότι είχε καταστραφεί και πάλι κατά τις επαναστάσεις. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 33 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Κακού Χωριού με 22 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα με 35 κάτ. Το 1951 στην κοινότητα Μεταξοχωρίου (Κακού Χωριού) με 40 κάτ. το 1961 με 61 και το 1971 με 38 κάτ.

Παρσάς, ο. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 56, υψ. 560 μ. Βρίσκεται στην ανατολική βουνοπλαγιά τής Δίκτης. Απέχει

από τον Άγιο Νικόλαο 44 χλμ. Διαδρομή: Καλό Χωριό - Πρίνα - Καλαμαύκα - Ανατολή - Μάλλες -Χριστός - Παρσάς.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε από τον Καστροφύλακα (Κ97) Parissea με 138 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Parissea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Parsa με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.138), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Parsà, (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 29 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Παρσάς** στο δήμο Μουρνιών τής επαρχίας Βιάννου, ν. Λασιθίου με 210 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 167 κάτ. Το 1920 είναι στην επαρχία Ιεράπετρας, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 199, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Χριστού, κάτ. 214, το 1940 έχει 281 κάτ. το 1951, έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 250, μετονομάστηκε **Μεταξοχώρι**, γιά να τιμηθεί το επώνυμο **Μεταξάκης**, τού Οικουμενικού πατριάρχη Μελετίου τού Δ΄.

Ο Εμμανουήλ Μεταξάκης γεννήθηκε στον Παρσά το 1871 από οικογένεια κτηνοτρόφων. Σε ηλικία 18 χρόνων πήγε στην Παλαιστίνη, όπου χειροτονήθηκε διάκονος και τού δόθηκε το ιερατικό όνομα Μελέτιος. Σπούδασε στη Θεολογική σχολή τού Σταυρού, υπότροφος. Ως αρχιγραμματέας τής Αγιοταφικής Αδελφότητας ίδρυσε σχολές, τυπογραφείο και το περιοδικό «Νέα Σιών». Εκλέχτηκε Μητροπολίτης Κιτίου Κύπρου, όπου συνέχισε την εκπολιτιστική δράση του. Ίδρυσε και εκεί Παγκύπριο Ιεροδιδασκαλείο και το περιοδικό «Εκκλησιαστικός Κήρυξ». Το 1918 εκλέχτηκε Μητροπολίτης Αθηνών. Ύστερα από τη μεταπολίτευση τού 1920 παύτηκε και πήγε στην Αμερική Μητροπολίτης Βορείου και Νοτίου Αμερικής. Το 1922 εκλέχτηκε Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ως Μελέτιος Δ΄. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή παραιτήθηκε το 1923. Το 1926 διαδέχτηκε το Φώτιο στο θρόνο τής Αλεξανδρείας, όπου συνεχίζει τη δράση του όπου τον επισκέφτηκα το 1930. Απέθανε το 1935. Ο Μελέτιος Μεταξάκης υπήρξε ένας από τούς διαπρεπέστερους ιεράρχες τής Ορθοδοξίας, εφάμιλλος τού Κυρίλλου Λουκάρεως.

Πάρτιρα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 502, υψ. 390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 39,3 χλμ. Διαδρομή: από Αρκαλοχώρι - Αγιά Σεμνή - Πάρτιρα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1368 Partira, οπότε ήταν φέουδο τού Andrea Cauco. Σε άλλα έγγραφα αναφέρεται και Apano Partira κα Cato Partira. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σσ. 16, 42, 133 passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Partira Cato, Partira apano από τον Καστροφύλακα (Κ96) Partira Apano με 42 κάτ. και Partira Catto με 121 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Partira

Εικ. 301. Ερείπια τού καθεδρικού ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Μικρής Επισκοπής, κοντά στα Πάρτιρα. (Gerola Monumenti κ.λ.π. II, σ. 86).

Apano, Partira Cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Partre Kato με 13 χαράτσα και Partre με 3 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.137). Το Απάνω Πάρτηρα σημειώνεται ως τοπωνύμιο στο χάρτη τού Αγγλικού Επιτελείου — ο ελληνικός χάρτης τής Στρατιωτικής Υπηρεσίας δεν το γνωρίζει! — κοντά στον οικισμό Επισκοπή, βορείως από το σημερινό χωριό Πάρτιρα.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Partirà (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 22 τούρκικες οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Πάρτηρα**, στην επαρχία Μονοφατσίου, στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 7 Χριστιαν. και 128 Τούρκοι. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 72 κάτ. το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 300, το 1928 κάτ. 325, το 1940 Πάρτιρα, κάτ. 449, το 1951 κάτ. 444, το 1961 κάτ. 507 και το 1971 κάτ. 509.

Τα Πάρτιρα κατοικούνταν μόνο από Τούρκους, οι οποίοι άρχισαν να φεύγουν τις τελευταίες δεκαετίες τού 19ου αιώνα, πουλώντας τα κτήματά των σε Χριστιανούς από την επαρχία Λασιθίου, τού Μεραμπέλου, το Μοχό και την Ιεράπετρα. Όσα κτήματα δεν πουλήθηκαν δόθηκαν μετά το 1922 στούς πρόσφυγες.

Πασακιανά, τα. (Δρακόβρυση). Ένας από τούς 20 οικισμούς, που αποτελούν το χωριό Κάντανος (βλ. λήμμα) τής επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1961) 20, υψ. 400 μ. Ονομαστικά αναφέρεται στην απογραφή 1920 με 19 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται με 52 κάτ., το 1951 με 30 και το 1961 με 20 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται, ούτε με τη νέα ονομασία.

Πασαλιανά, τα. (Ελληνικόν). Οικισμός τής κοινότητας Σιρίλι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 73 υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 24 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο, Πύργος - Σιρίλι - Πασαλιανά.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος Πασαλιανά, (Κρητικά σ.43). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πασαλιανά** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου με 50 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 110 κάτ. Στην απογραφή τού 1920 γράφεται Πασσαλιανά, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 99, το 1928 είναι στην κοινότητα Σιρίλι, κάτ. 101, το 1940 κάτ. 114, το 1951 κάτ. 102, το 1961 κάτ. 79, με τη νέα ονομασία **Ελληνικόν**! και το 1971 κάτ. 67.

Πασαλίτες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 79, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 24 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ηράκλεια (Πέραμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Passalites apano, Passalites cato, από τον Καστροφύλακα (Κ173) Catto Passalites με 87 κάτ. και Apano Passalites με 110 κάτ. το 1583 και (Κ183) Apano Passalites με 184 οφειλόμενες αγγαρείες και Catto Passalites με 46 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Passalites apano, Passalites cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Passalites Apano ve Kato με 16 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.129). Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Πασσαλίται**ς, στο χωριό Μελιδονίου, κάτ. 66, Χριστιαν. και 19 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ.76. Στην απογραφή τού 1920 γράφεται Πασσαλίτες στην κοινότητα Μελιδονοσουργάκι, κάτ. 94, το 1928 είναι στην κοινότητα Κουμέρι, κάτ. 105, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 110, το 1951 κάτ. 118, το 1961 κάτ.93 και το 1971 κάτ.81.

Πασπαλού, η. Μικρός οικισμός (μετόχι) στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (Κ104) Paspalù mettocchio με 12 κάτ. Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) Paspalù mettocchio με 3 σπίτια το 1630. Η εκκλησιά που αναφέρεται το τοποθετεί ανάμεσα στα σημερινά χωριά Πλάτη και Γέρωντομουρί. Σήμερο δεν υπάρχει.

Πατελάρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 187, υψ. 40 μ. Απέχει από τα Χανιά 16,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 12,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στη επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Patellari et Neoghor(i)o, από τον Καστροφύλακα (Κ240) Patellari με 102 κάτ. το 1583 και (Κ223) Patellari Neo Corio με 3 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.137) Patellari το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Patelári (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 6 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Πατελάρι** στο δήμο Αλικιανού με 62 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 96, το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Βρυσών κάτ. 88. Στην απογραφή τού 1928 αναφέρεται Παδελάρι!!! με 184 κάτ., το 1940 έγινε **Πατελλάριον**, κάτ. 165, το 1951 κάτ. 236, το 1961 κάτ. 227 και το 1971 κάτ. 222.

Η ετυμολογία τού τοπωνύμιου πιστεύω, ότι είναι από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών **Πατελάρων**. Οι Πατελάροι ήταν μεγάλη κρητική οικογένεια από το Ρέθυμνο, από την οποία ήταν και ο Νεόφυτος Πατελάρος, ο πρώτος μητροπολίτης τής Κρήτης την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Το επώνυμο υπάρχει και σήμερο στην Αξό Μυλοποτάμου.

Πατελιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 50, υψ. 420 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στην κοινότ. Παλαιών Ρουμάτων **Πατελιανά**, με 40 κάτ., το 1928 **Παντελιανά**, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 27. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται **Πατελιανά**, στην ίδια κοινότητα κάτ. 50, αλλά στις επόμενες δεν αναφέρεται.

Πατεργιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Λουσακιές, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 7. Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάντιο το 1842 (Κρητικά σ.41) Πατεριανά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καστελίου **Λουσακιές, Πατεριανά, Μεράδες κ.λπ.**) με 456 Χριστιαν. και 5 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, **Λουσακιές, Καναβάς Πατεριανά**, με 465 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Πατεργιανά** στην κοινότητα Λουσακιές με 9 κάτ., το 1928 Πατεριανά με 7 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Το όνομα από επώνυμο τών οικιστών Πατεργιαννάκης που υπάρχει και σήμερο.

Πάτημα, το. Οικισμός τής κοινότητας Κάστελου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 60, υψ. 260 μ. Απέχει από τα Χανιά 52 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 41 χλμ. (Γεωργιούπολη) τού δρόμου προς Ρέθυμνο, Κουρνάς - Κάστελος - Πάτημα.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Patima, από τον Καστροφύλακα (Κ236) Castello et Pattica (προφανώς λανθασμένη γραφή) με 132 κάτ. το 1583, (Κ223) Pattima ut supra (=ως ανωτέρω) με 22 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 1 προνομιούχο, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.133) Patima το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pátema (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 15 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 είναι στο δήμο Μαθέ, κάτ. Χριστιαν. 166, το 1900 στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 197, το 1920 στην κοινότητα Κάστελου, κάτ. 183, το 1928 κάτ. 178, το 1940 κάτ. 211, το 1951 κάτ. 182, το 1961 κάτ. 152, και το 1971 κάτ. 85.

Η περιοχή αυτή της λίμνης Κουρνά ακούεται με το γενικό όνομα **Κουρνοπατήματα**, και περιλαμβάνει τα χωριά Δημητρουλιανά, Μουρί, Μπαλαρίνα, Δράμια, Κουρνάς, Κάστελος, Φλακή και Πάτημα.

Το χωριό βρίσκεται σε οχυρή θέση και υπήρξε θέατρο μαχών την επανάσταση τού 1821 και 1866

(Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.53).

Υπάρχει η βυζαντινή εκκλησία τού Αγίου Θεοδώρου με υπολείμματα τοιχογραφιών.

Πατσ(ι)ανός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 156, υψ.120 μ. Απέχει από τα Χανιά 77,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 69 χλμ. τού δρόμου προς Χώρα Σφακίων - Κομιτάδες -Βρασκάς - Βουβάς - Νομικιανά - Πατσανός. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το Φραγκοκάστελο, στούς πρόποδες τής κορυφής **Αγκαθές** (υψ. 1511 μ.) τών Λευκών Ορέων. Βορείως τού χωριού σε υψ. 770 μ. είναι το χωριό Καλλικράτης, τού οποίου οι κάτοικοι παραχειμάζουν στον Πατσανό. Winter village of Kalikrati το αναφέρει και ο Pashley, στην απογραφή τού 1834 με 14 χριστιαν. οικογένειες (Pashley, Travels in Crete, II, 311). Σε παλαιότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πατσανός** στο δήμο Καλλικράτη με 70 Χριστιαν. κάτ., το 1900 γράφεται Πατσιανός, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 252, το 1920 είναι στην κοινότητα Καλλικράτη, κάτ. 327, το 1928 είναι έδρα τής ίδιας κοινότητας κάτ. 197, το 1940 κάτ. 125, το 1951 κάτ. 225, το 1961 κάτ. 193 και το 1971 κάτ. 181.

Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει (Ιστορία τής Κρήτης σ.1066) τα παρακάτω, σχετικά με το όνομα τού χωριού, αλλά δεν αναφέρει την πηγή τής πληροφορίας του: «Όταν έκτιζαν οι Βενετοί το Φραγκοκάστελο (1371) που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό, οι κάτοικοι νόμισαν ότι το έργο ήταν εναντίον τους. Γιά να αποτρέψουν την προσπάθεια τών Βενετών χαλούσαν τη νύκτα ό,τι έκτιζαν την ημέρα οι Βενετοί. Όταν τούς ανακάλυψαν τούς σκότωσαν και κατάστρεψαν το χωριό. Όσοι γλίτωσαν ξανάκτισαν το χωριό και το ονόμασαν Πατσανό, δηλαδή **Ειρηνικό**, παίρνοντας τη ρίζα τού ονόματος από την ιταλική λέξη Pace = ειρήνη. Ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης (Ιστορία τών Σφακίων 1971 σ.30) αναφέρει ότι το όνομα οφείλεται *σε επίσημον τινα Πατσόν καλούμενον!* Η ετυμολογία τού Παπαδοπετράκη είναι ορθή. (Βλ. λήμμα Πατσός).

Πατσίδερος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 300, υψ. 480 μ. Είναι κτισμένο αμφιθεατρικά στην ανατολική ριζοβουνιά τού λόφου 564 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 29 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά, μετά το Αλάγνι, στο 25,2 χλμ. τού δρόμου προς Αρκαλοχώρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Pacidharo, από τον Καστροφύλακα (K97) Pacidaro με 61 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Pacidharo το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Paçidere με 32 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Patsidhero (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 7 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το γράφει **Πατσίδαρο** το 1842 (Κρητικά σ.37). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πατσίδερος** στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 160 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 205, το 1920 στην ομώνυμης κοινότητα, κάτ. 253, το 1928 κάτ. 268 κάτ. 312, το 1951 κάτ. 304, το 1961 κάτ. 340 και το 1971 κάτ. 302.

Τα κύρια προϊόντα τού χωριού είναι τα αμπελουργικά και το λάδι. Παλιές ιστορημένες εκκλησίες τής Παναγίας και τής Αγίας Παρασκευής με ελάχιστα υπολείμματα τοιχογραφιών.

Η ετυμολογία τού τοπωνύμιου είναι άγνωστη. Δεν έχει σχέση με το ιταλικό Paciero = ειρηνοποιός, pacificatore.

Πατσίδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κάτω Αρχανών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 113, υψ. 250 μ. Βρίσκεται στο 11 χλμ. τού δρόμου προς Αρχάνες. Την περίοδο τής Βενετοκρατίας αναφέρονται δυό χωριστοί οικισμοί. Απάνω και Κάτω Πατσίδες.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Pacidhes apano, Pacidhes cato από τον Καστροφύλακα (K95) Pazzides apano με 69 κάτ. και Pazzides catto με 69 επίσης κάτ., το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.124) Pacidhe Ap(an)o, Pacidhes cato το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ενώ σε τούρκικο έγγραφο αγοραπωλησίας τού 1673 αναφέρεται (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.163). Αλλά μάλλον αναφέρεται ως τοπωνύμιο. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 και έκτοτε αναφέρεται ένας οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας Patsidhi, (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 4 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας **Πατσίδες**, στο δήμο Αγιών Παρασκιών, με 36 Χριστιαν. και 49 Τούρκ. κάτ. Το 1900 παραμένει στον ίδιο δήμο, κάτ. 57, το 1920 είναι στην κοινότητα Σκαλάνι με 110 κάτ., το 1928 με 129 κάτ., το 1940 με 130. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Κάτω Αρχανών, επαρχίας Τεμένους, κάτ. 146, το 1961 κάτ. 119 και το 1971 κάτ. 98.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon. «Ο Pangracius Tonisto, κάτοικος Χάντακα δίδει και ενοικιάζει στο Phylippo Tonisto, κάτοικο Κάτω Αρχανών ένα κομμάτι δικό του αμπέλι κείμενο στο χωριό **Πάνω Σπαρτίδω**» (Panno Spartido) κ.λπ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται γιά τις Απάνω Πατσίδες, κακή γραφή τού ονόματος από ξενόγλωσσους συμβολαιογράφους (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della Colonia Veneziana di Creta, 1942, σ.55).

Spartide αναφέρεται και σε συμβόλαια τού 1279 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia 1960, σ.32 και 36).

Apano Pacides αναφέρεται σε έγγραφο τού 1380 και τού Cato Pacides τού 1378 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.221 και 207 αντιστοίχως).

Οι Κάτω Πατσίδες ήταν πατριαρχικό χωριό, τού

λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, όπως αναφέρεται σε νοταριακά έγγραφα τού 1333. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.214 εξ.).

Οι Απάνω Πατσίδες το 1572 ήταν ιδιοκτησία τού Νικολάου Παλαιολόγου, όπως αναφέρεται στη διαθήκη του...*et la portion mia Apano Pazides destretto de Pediada* (Βλ. Κων. Δ. Μέρτζιου, Περί τών εκ Κωνσταντινουπόλεως διαφυγόντων το 1453 Παλαιολόγων και αποβιβασθέντων εις Κρήτην, Actes du XII Congrès International des Études Byzantines, τόμ.2, 1964, σ.175).

Ο κάτοικος λέγεται Πατσιδιώτης, που υπάρχει από παλιά και μέχρι σήμερο στην περιοχή. Ο Μιχαήλ Πατσιδιώτης είναι ο κτήτορας τού ναού τού Ασώματου, κοντά στις Απάνω Αρχάνες, το 1315. Βλ. λήμμα Ασώματος Αρχανών.

Πατσός, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 175, υψ. 490 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 31 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 21 χλμ. τού δρόμου προς Αμάρι - Βολιώνες - (Π)Αντάνασσος - Πατσός.

Το όνομα τού χωριού πιθανότατα οφείλεται στο μαρτυρημένο επώνυμο Paço ή Pazo, που αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.343, 347, passim). Υπάρχει και τοπωνύμιο — κυριώνυμο το λέει ο Ν. Ε. Χατζηδάκης — στην Αργυρούπολη επαρχίας Ρεθύμνου **τού Πατσού**, (Βλ. Ν.Ε.Χατζηδάκη, Τοπωνυμίαι τού χωρίου Αργυρουπόλεως, Ε.Ε.Κ.Σ. τομ. Α΄, σ.457). Αλλά και στην εκκλησία τής Παναγίας στο Κακοδίκι Σελίνου αναφέρεται, μεταξύ τών κτητόρων και ο **Πατζός** ο Γεράρδου. (βλ. λήμμα Κακοδίκι). Αλλά μπορεί να σχετιστεί και με την ιταλ. λέξη pazzo, που σημαίνει τρελλός, αλλά και ευτράπελος, αστείος, υπερβολικός, stravagante. (Βλ. σχετικά, Ν. Παναγιωτάκη, Η Ακαδημία τών Stravaganti τού Χάντακα, περιοδικό «Θέατρο», τεύχ. 27-28, 1966). Ο Γρηγόρης Παπαδοπετράκης ετυμολογώντας το όνομα **Πατσιανός** (Ιστορία τών Σφακίων, 1971, σ.30), αναφέρει ότι *ωνομάσθη Πατσιανός από επισήμον τινα Πατσόν καλούμενον!*

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου (Apano Sivrites) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Pazzo, από τον Καστροφύλακα (K173) Pazzò με 110 κάτ. το 1583 και (K184) με 773 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Pazzò το 1630. Την Τουρκοκρατία ήταν τουρκοχώρι. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Patsò (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 20 τουρκ. οικογένειες. Δεν υπήρχε κανείς Χριστιανός. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Πατσώ**, στο δήμο Μέρωνα, με 14 Χριστιαν. και 287 Τούρκ. κάτ. Και ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφία τής Κρήτης 1890, σ.111) ότι κατοικείται «υπό αλλαξοπίστων Τούρκων». Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 69, το 1920 γράφεται **Πατσός**, στην κοινότητα (Π)αντάνασος με 139 κάτ., το 1928 με 174, το 1940 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας με 255 κάτ., το 1951 με 243, το 1961 με 240 και το 1971 με 223.

Βορείως από τον Πατσό, περίπου ένα χλμ., είναι το ύψωμα **Σορός**, όπου βρίσκεται το **σπήλαιο Ερμού τού Κραναίου**, όπως αναφέρεται στα αρχαιολογικά συγγράματα. Το επίθετο **Κραναίος** πήρε από την **κρήνη -κράνα** στην κρητική δωρική διάλεκτο, όπως λέγεται και το χωριό τού Μυλοποτάμου **Κράνα**. (Βλ. λήμμα). Η πηγή έχει σταθερή θερμοκρασία και το χειμώνα που σκεπάζεται από χιόνι σχηματίζονται υδρατμοί και λένε οι χωρικοί, ότι «βγάζει καπνούς».

Οι κάτοικοι τής περιοχής ξέρουν το σπήλαιο με το όνομα **σπήλαιο τού Αγ. Αντωνίου**, από το εκκλησάκι που είναι κτισμένο μέσα στο σπήλαιο από τον 16ο αιώνα. Τρακόσα μέτρα βορειότερα είναι το άλλο σπήλαιο **Φουρναρέ**.

Στο σπήλαιο τού Αγ. Αντωνίου ελατρεύονταν στην αρχαιότητα ο **Ερμής ο Κραναίος**, όπως φαίνεται και από την επιγραφή: *Ερμή Κραναίω Δώρος Στεφάνω ευχήν.* (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, IX, 1. σ.102).

Ο αρχαιολογικός πλούτος τού σπηλαίου αποκαλύφτηκε από τούς χωρικούς και από τον Ιταλό αρχαιολόγο Federico Halbherr (Scoperte nel Santuario di Hermes Craneo, Museo Italiano di antichità classiche, II, Firenze, 1888) το 1885. Τα ευρήματα είναι τής Υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου και βρίσκονται στα Μουσεία Ηρακλείου, Ρεθύμνου και...Οξφόρδης. Συστηματική ανασκαφή δεν έγινε ακόμη. Μπροστά σε ένα όγκο, που μοιάζει με ταύρο, λέει ο Paul Faure, βρίσκονται πολλά όστρακα Υστερομινωικής ΙΙΙ, Γεωμετρικής, Ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Βρέθηκαν ένα μπρούτζινο εγχειρίδιο, μικρά μπρούτζινα ειδώλια ταύρων, κριών, χοίρων και άλλων ζώων, ειδώλια ανδρών και γυναικών, αφιερώματα στη θεότητα.

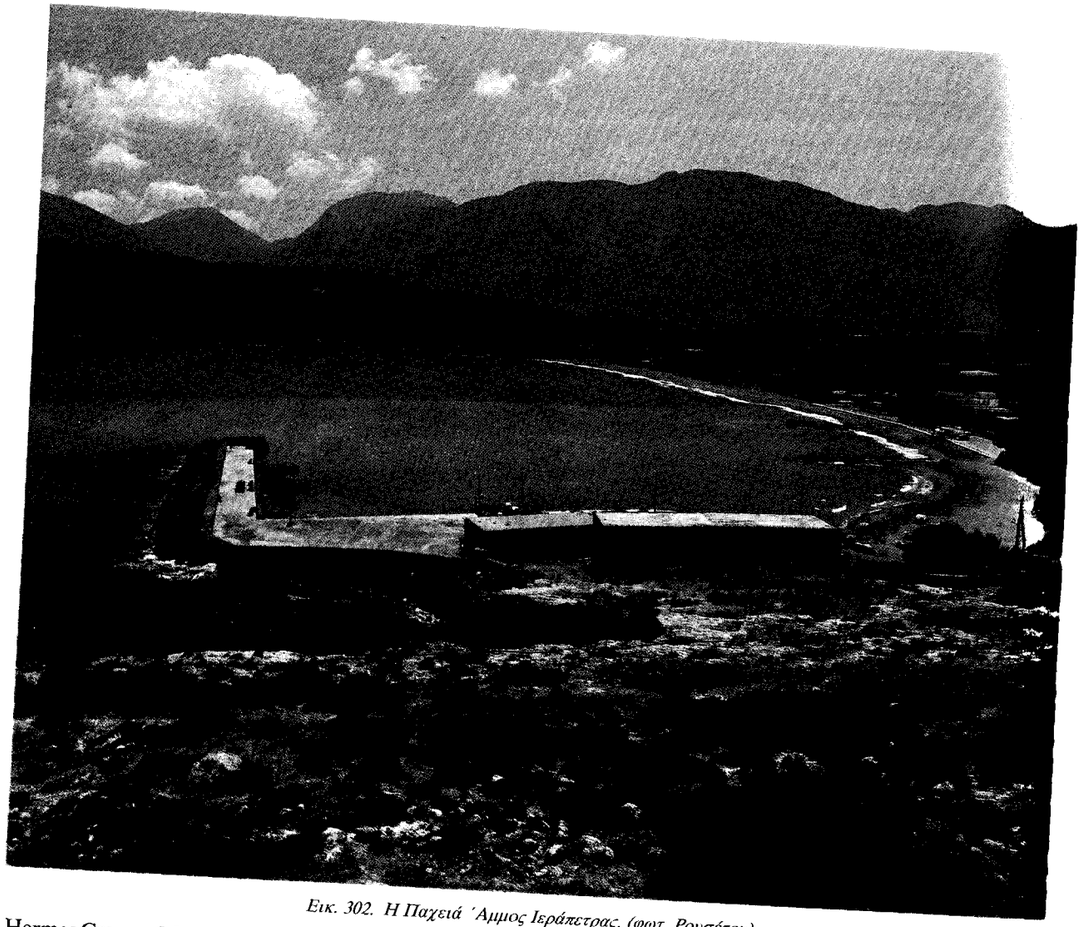
Εκκλησία τής Παναγίας, ιστορημένη. Θαύμα τού Αγ. Νικολάου, το Γενέσιο τής Θεοτόκου, Ασπασμός. (Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.62).

Στην περιοχή τού χωριού σώζονται ερείπια μεγάλου ναού. Οι κάτοικοι πιστεύουν ότι είχε εκατό μιά πόρτες και παράθυρα.

Ύστερα από την καταστολή τής «Συνωμοσίας τού Σήφη Βλαστού» το 1453-54 η Βενετία παραχώρησε τις προσόδους τών χωριών Πατσό Αμαρίου και Λαγκά Μυλοποτάμου στον παπά Ιωάννη Λίμα, γιατί πρόδωσε στούς Βενετούς τα σχέδια τής συνωμοσίας. (Βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, Η εν Κρήτη συνωμοσία τού Σήφη Βλαστού κ.λπ. σ.41, 42, 156).

Η Ειρήνη Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου αναφέρει στην ανακοίνωσή της στο Γ΄ Κρητολογικό Συνέδριο (βλ. Πεπραγμένα τόμ. Β΄, σ.12) ότι «η Πατσός ασφαλώς είναι κτισμένη πάνω σε αρχαιότερο οικισμό. Έχουν βρεθεί χάλκινα νομίσματα Κυδωνιών τού Δομιτιανού και χρυσά βυζαντινά».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Paul Faure**, Fonctions des cavernes Crètoises, Paris 1964, p.136 — **Martin Nilson**, The Minoan - Mycenaean Religion etc. Lund, 1968, p. 67, 72, 460 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, II, IX, 1 — **Federico Halbherr**, Scoperte nel Santuario di

Εικ. 302. Η Παχειά Άμμος Ιεράπετρας. (φωτ. Ρουσέτου)

Hermes Craneo, Museo Italiano di antichità, II, Firenze 1888 — **Gerola - Λασιθιωτάκη**, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 62 — **Μ. Ι. Μανούσακα**, Η εν Κρήτη συνομωσία τού Σήφη Βλαστού κ.λπ. 1453 - 1454, σ.41, 42, 156 — **Ειρήνη Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου**, Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου, Πεπραγμένα Γ΄, Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.12.

Παχειά Άμμος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 430, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 21 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου -Ιεράπετρας.

Παχειάμμος (Pacchianamo) αναφέρεται το 1630 από το Βασιλικάτα η αμμουδιά στο βάθος τού κόλπου τού Μεραμπέλου (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 12 και πίν. 31), αλλά οικισμός δεν υπήρχε. Τη δεύτερη δεκαετία τού 20ου αιώνα κτίστηκαν μερικές αποθήκες για εισαγωγή - εξαγωγή. Το πλοίο τής γραμμής, ακόμη και τού εξωτερικού Κρήτης - Αλεξάνδρειας Αιγύπτου σταματούσε λίγη ώρα, και εξυπηρετούσε τη μικρή κίνηση. Ο ίδιος ταξιδεύοντας από Αλεξάνδρεια εις Ηράκλειο το 1920, το πλοίο αγκυροβόλησε στον κόλπο τής Παχειάς Άμμου.

Ο οικισμός αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1920 **Παχειά Άμμος**, στην κοινότητα Βασιλικής, με 67 κάτ. Αναπτύχθηκε γρήγορα και το 1928 είναι έδρα ομώνυμης κοινότητας και έχει 162 κάτ., το 1940 έχει 252, το 1951 έχει 280, το 1961 έχει 358 και το 1971 είχε 384. Εξελίσσεται σε ωραίο τουριστικό κέντρο με την απέραντη αμμουδιά του.

Ο αμερικανός αρχαιολόγος Richard Seager, που έκανε ανασκαφές στη νησίδα Ψήρρα, στο Μόχλο, στη Βασιλική και συνεργάστηκε με τη Harriet Boyd στα Γουρνιά, έκτισε δικό του σπίτι στην Παχειά Άμμο το 1910, που ήταν ελάχιστα σπίτια ακόμη. (Βλ. H Georgiu - M. Becker, An. American archaeologist in Crete,...«Αμάλθεια» Τεύχ. 18-19, σ. 74).

Πεδιάδας, επαρχία. Η επαρχία Πεδιάδας είναι μιά από τις επτά επαρχίες τού νομού Ηρακλείου, η μεγαλύτερη σε έκταση και αγροτικό πληθυσμό. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα τού νομού και συνορεύει ανατολικά με τις επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου, νοτικά με τις επαρχίες Βιάννου και Μονοφατσίου, δυτικά με την επαρχία Τεμένους και από το βορρά με το Κρητικό Πέλαγος.

Τα όριά της αρχίζουν 4 χλμ. ανατολικά τών Μαλίων, ακολουθούν την κορυφογραμμή τών Λασιθιώτικων βουνών Σελένα, 1559 μ. - Λουλουδάκι, 1163 μ. - Σκλόπα, 1298 μ. - Αφέντης 1578 μ. - Σαρακηνό, 1588 μ. -Μούτσουνας, 1538 μ. - Χριστός κορυφή Δίκτης 2148 μ., - Ψαρή Μαδάρα, 2141 μ. - Κούπα, 1187 μ. - και συνεχίζει περιλαμβάνοντας τα χωριά Μάρθα - Κασάνοι - Αυλή Ρουσοχώρια - Γαλατάς - Αστρίτσι - Χουδέτσι - Καταλαγάρι - Κουνάβοι - Σκαλάνι - Καλλιθέα -Πρασά Καρτερός.

Στην περιοχή τής επαρχίας Πεδιάδας υπάρχουν, από τις 811 τού νομού Ηρακλείου, οι 236 καρστικές μορφές, δηλαδή σπήλαια, σπηλαιοβάραθρα, λατσίδες κ.λπ. (βλ. Ελ. Κ. Πλατάκη, Σπήλαια και άλλαι καρστικαί μορφαί τής Κρήτης, τόμ. Β΄ Ηράκλειο 1975, σ. 38 - 46).

Από τα σπήλαια αυτά το ιστορικότερο, γνωστό από την εποχή τού Ομήρου, είναι το σπήλαιο τής Ειλειθυίας — το **Σπέος Ειλειθυίης**, που αναφέρεται στην Οδύσσεια, τ. 188 — όπου η Ήρα εγέννησε τη **μογοστόκο** (πονοδότρα) Ειλειθυία, προστάτιδα τών μαιευτικών γυναικών και θεά τής μητρότητας. Βρίσκεται στον Καρτερό, κάτω από το κατάστρωμα τού δρόμου προς την Επισκοπή Πεδιάδας, μετά την πρώτη στροφή τής διακλάδωσης στο 7,5 χλμ. τής αρτηρίας προς Μάλια.

Ο ποταμός που συγκεντρώνει τα νερά τού μεγαλύτερου τμήματος τής επαρχίας είναι ο **Καρτερός**, ο αρχαίος **Αμνισός**, ή **Τρίτων**, που πηγάζει από την πεδιάδα τού Καστελίου. Κατά το Διόδωρο Σικελιώτη (Β, 5, 73) στην περιοχή αυτή τών πηγών τού Τρίτωνος γεννήθηκε η Αθηνά από το Δία, και γι' αυτό την είπαν **Τριτωγένεια**. *Μυθολογούσι δε και την Αθηνάν κατά την Κρήτην εκ Διός εν ταίς πηγαίς τού Τρίτωνος ποταμού γεννηθήναι, διό και Τριτογένειαν ονομασθήναι. Έστι δε και νυν έτι περί τας πηγάς ταύτας τεμένος άγιον τής Θεού ταύτης, εν ω τόπω την γένεσιν αυτής υπάρξαι μυθολογούσι.* Άλλοι συγγραφείς αναφέρουν ότι γεννήθηκε στον Τρίτωνα ποταμό τής Βοιωτίας, (Απολλών. Ρόδ. Β, 4, σ.1311) και άλλοι στον Τρίτωνα τής Αρκαδίας. (Παυσαν. Αρκ. κ. 20).

Η επαρχία Πεδιάδας υπαγόταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Χερρονήσου, η οποία αναφέρεται στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο τού 431. (Βλ. Γεράσ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού Ι΄ αιώνος, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄ σ. 463 εξ.). Το 1900, με το νόμο 276 τής Κρητικής Πολιτείας η επισκοπή Χερρονήσου συγχωνεύτηκε με τη Μητρόπολη και ο επίσκοπός της Αγαθάγγελος Παπαδάκης μετατέθηκε στην επισκοπή Λάμπης και Σφακίων. (Βλ. Αρχιμανδρίτη Θεοδώρου Τζεδάκη, Σύντομος Εκκλησιαστική ιστορία τού ν. Ηρακλείου, στο «Ηράκλειον και ο νομός του» 1971), σ.131 εξ.).

Τη Μεσαιωνική περίοδο, που τα παράλια τής Κρήτης μάστιζε η πειρατεία, η έδρα τής επισκοπής μεταφέρθηκε στο εσωτερικό τής νήσου, μακρυά από τη θάλασσα, στο σημερινό χωριό **Πισκοπ ανό**, όπου υπάρχουν και ερείπια τού ναού τής επισκοπής. Αλλά επειδή δεν απαλλάχτηκε από τον κίνδυνο, γιατί και αυτό είναι κοντά στη θάλασσα, μεταφέρθηκε έπειτα στο σημερινό χωριό **Επισκοπή Πεδιάδας**, που πήρε το όνομά του από την επισκοπή, που εγκαταστάθηκε εκεί, όπως και τόσα άλλα χωριά τής βόρειας πλευράς τής Κρήτης.

Κύρια προϊόντα τής επαρχίας είναι τα αμπελουργικά, το λάδι, τα σιτηρά και τα κτηνοτροφικά.

Η επαρχία Πεδιάδας τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο δεν είχε την έκταση που έχει σήμερο. Οι Βενετοί, όταν εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 1211, έκαμαν δική των διοικητική διαίρεση τής νήσου, γιά να τη μοιράσουν σε φέουδα στούς αποίκους Βενετούς. Και εφάρμοσαν τη διοικητική διαίρεση τής Βενετίας, που διαιρούνταν σε 6 sestieri ή rioni (συνοικίες). Και έδωσαν τα ίδια ονόματα τών συνοικιών τής Βενετίας, από τις οποίες προερχόταν οι άποικοι.

Ένα από τα sestieri αυτά ήταν το sestiere (συνοικία) τού Αγίου Μάρκου τής Βενετίας. Όνομα το οποίο έδωσαν στις επαρχίες Ρίζου ή Μπελβεντέρε, **Πεδιάδας** και τα Πεζοκούναβα, δηλαδή την περιοχή τών Κουνάβων Πεζών, η οποία δεν αποτελούσε τότε μέρος τής επαρχίας Πεδιάδας. (Βλ. Creta Sacra, τόμ. II, σ.238).

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε ως το 14ο αιώνα, οπότε διαίρεσαν την Κρήτη σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (territorii) που αντιστοιχούν περίπου στούς 4 σημερινούς νομούς. Στη νέα αυτή διοικητική διαίρεση τα Πεζοκούναβα προσαρτήθηκαν στην επαρχία Πεδιάδας, η οποία, με τις επαρχίες Μαλεβιζίου, Μπελβεντέρε, ή Ρίζου, Καινούργιου, Μονοφατσίου, Πυργιώτισσας, Τεμένους και Μεραμπέλου, αποτελέσαν το territorio τού Χάντακα, τη μεγαλύτερη και σπουδαιότερη διοικητική περιφέρεια τού «Βασιλείου τής Κρήτης», όπως αρέσκονταν να αποκαλούν τη νέα των κτήση οι Βενετοί.

Έδρα τού καστελάνου κατά τη Βενετοκρατία, ήταν το Καστέλι, όπως δηλώνει και το όνομά του, που το διατηρεί και σήμερο.

Αλλά ενώ όλα τα άλλα **καστέλια** ήταν κτισμένα σε φυσικά οχυρές θέσεις, το φρούριο τής Πεδιάδας ήταν κτισμένο στην κορυφή μικρού λόφου, στη θέση του σημερινού γυμνασίου. Γι' αυτό η στρατιωτική του αξία ήταν ασήμαντη. Εκτός από την κύρια χρήση του, ως έδρα τών διοικητικών και στρατιωτικών αρχών, χρησίμευε και ως αποθήκη τών σιτηρών, κυρίως τής επαρχίας Λασιθίου, απ' όπου έπαιρνε το βενετικό κράτος 30.000 μουζούρια σιτάρι το χρόνο, ως ενοίκιο τού κάμπου, που ήταν ιδιοκτησία του. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία, Ηράκλειο 1957, σ.75).

Ο παλαιότερος ονομαστικός κατάλογος τών χωριών τής Κρήτης, που έχω υπόψει μου είναι τού Fr. Barozzi, τού 1577, f°21v-30r, τού κώδικα 384, τής Bibliothèque

Nationale de Paris, fonds Italien. Στις σελίδες f°24v-25r αναφέρονται τα ονόματα 94 χωρίων τής επαρχίας Πεδιάδας.

VILLE SOTTO IL CASTEL PEDHIADA
(Χωριά τής επαρχίας Πεδιάδας)

1. Agiès Paraschiès apano
2. Agiès Paraschiès cato
3. Agios Giorgis Acrolivadhiotis
4. Agios Vassilis
5. Agios Elendis
6. Amariano
7. Anopoli
8. Apigaiduri
9. Apostolus
10. Armagha
11. Ascus
12 Astracus Cato
13. Astrizi
14. Avdhù apano
15. Avdhù Cato
16. Avvli (Auuli)
17. Calia (Celià)
18. Cartero
19. Cassanus
20. Castello del Betto
21. Castello del Corner
22. Catalogari
23. Catafari metochi
24. Chiefala
25. Chienurio Ghorio
26. Comes
27. Coxari
28. Crassi
29. Cunavus
30. Demalia (Malia)
31. Dhiavidhe
32. Ellea
33. Embaro
34. Fanari
35. Filissa
36. Funarus
37. Gaidhurianus
38. Galata
39. Galifa
40. Galipe
41. Ghersoniso
42. Ghersonisso
43. Ghoridacchia
44. Ghudheci
45. Gerachi
46. Gonies
47. Guones (Gurnes)
48. Guvos (Guves)
49. Ipidhito
50. Ipodhora
51. Ira
52. Itania apano
53. Itania cato
54. Martha
55. Mathia
56. Melanies metochio
57. Melesses apano
58. Melesses cato
59. Messomuri metochio
60. Messovuni
61. Mogho
62. Muctarus
63. Pacidhes apano
64. Pacidhes cato
65. Panagia
66. Piscopiano
67. Piscopiano d'Arcadia
68. Potamies apano
69. Potamies cato
70. Pizzania mesa
71. Russoghoria
72. Saba
73. Scalani
74. Scavoghori
75. Scopela
76. Sfedilli
77. Sgurochiefali
78. S (?)
79. Soforus
80. Spillia apano
81. Stamnus
82. Stravorina
83. Stolus
84. Thrapsano
85. Trapesachi
86. Varvarus
87. Vathia apano
88. Vathia cato
89. Voni
90. Vonidha
91. Vorù
92. Vurgaro
93. Vuves
94. Xidha

Η πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας Πεδιάδας σύμφωνα με τις γνωστές επίσημες απογραφές, είναι η ακόλουθη από το 1583 μέχρι το 1981:

1583		1834			1881		
οικι-σμοί	κάτ.	οικι-σμοί	οικογένειες χριστ.	τούρκ.	οικι-σμοί	κάτοικοι Χριστ.	Τούρκ
98	16835	73	1330	396	92	19250	4715

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ
97	24903	110	28591	104	32813	101	37176

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ
102	37690	106	38700	108	34733	112	38574

Πεζά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 383, υψ.310 μ. Βρίσκεται στο 17 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι.

Τα Πεζά είναι παμπάλαιο χωριό. Ανάμεσα στα χωριά, που, από την εποχή τών Βυζαντινών (Graecorum tempore), είχαν παραχωρήσει στη μονή τής Παναγίας τού Σινά (Santa Maria del Sinai), και επικυρώθηκε η παραχώρησή των από το δόγη τής Βενετίας Pietro Ziani το 1212, αναφέρονται και τα Gunavo, **Petia**, Caetania e Parascheve, που πρέπει να είναι οι Κουνάβοι, τα Πεζά, τα Αϊτάνια και οι Αγιές Παρασκιές. Η λαθασμένη γραφή τών τοπωνυμίων τής Κρήτης είναι συνηθέστατη, όχι μόνο από τούς ξένους αλλά και από τούς σημερινούς Κρητικούς. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, nel XIII secolo, 1963, σ.15). Το 1271 αναφέρεται Pesee σε διάφορα συμβόλαια αγοραπωλησίας κρασού. (βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon. σ. 43, 56 passim). Pesee αναφέρεται και σε συμβόλαια τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia 1960, σ.89, 101, passim). Pesia και Pexia αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.22, 42, passim).

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K95) Pesà, με 214 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Pesà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Peze με 39 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.114). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pezà (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 5 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Παρασκιών, με 157 Χριστιαν. και 34

(Τη συνέχεια βλ. σελ. 623)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΠΕΔΙΑΔΑΣ ΤΟ 1583

Ο ακριβέστερος κατάλογος τών οικισμών, στον οποίο αναφέρεται και ο αριθμός τών κατοίκων εκάστου, είναι του 1583, ο οποίος έγινε από τον Πέτρο Καστροφύλακα, λογιστή (ragionato) τών γενικών προβλεπτών Κρήτι και Γκαρτσόνι. Αναφέρεται στον κώδικα τής 6ης σειράς τών ιταλικών χειρογράφων τής Εθνικής Βιβλιοθήκης τού Αγίου Μάρκου τής Βενετίας, αριθ. 156/6005, σελίδες K94 και K95

CASTEL PEDIADA

casali	da fatti	putti	vecchi	donne	in tutto
1. Astracus catto	75	37	3	115	230
2. Avli (Auli)	29	30	0	50	199
3. Astrizzi	34	17	4	57	112
4. Agies Paraschies apano	43	46	3	79	171
5. Amarianò	65	71	6	143	285
6. Anopoli	27	20	7	59	113
7. Apostolus et Camari	52	75	9	113	249
8. Apigaiduri	171	203	21	279	674
9. Avdhu	104	63	12	74	253
10. Ascus	69	56	41	165	331
11. San Baseggio	63	53	13	140	263
12. Castello di Detti	10	10	1	16	37
13. Comes	21	20	1	40	82
14. Cassanus	26	13	0	45	84
15. Carasso	16	16	0	28	60
16. Chieglià	18	9	0	25	52
17. Cattalagari	39	31	7	63	140
18. Coxari	23	14	2	48	87
19. Cunagus (Κουνάβους)	59	26	7	113	205
20. Cudeci (Χουδέτσι)	62	47	7	117	233
21. Coridachio	27	20	0	57	84
22. Chierissonisso	51	28	9	72	160
23. Chieffala	15	19	4	32	70
24. Castello di Corneri	38	36	1	52	127
25. Crassi	53	29	5	82	169
26. Chienurio Choriò	38	28	0	68	134
27. Cartero	53	56	6	64	179
28. Diavaide	37	21	9	60	127
29. Ermagha	18	11	2	30	61
30. Embaro	280	213	15	531	939
31. Elia	89	51	8	198	346
32. Sant' Elendi	37	37	2	87	163
33. Fanari	15	8	2	29	54
34. Funarus	41	61	2	119	223
35. Figlissa	26	36	2	55	119
36. Galifa	43	35	2	69	148
37. Gaidurianus (Ζαγουριάνα)	81	63	11	129	284
38. Glià	11	12	3	16	42
39. Gerachi	53	45	6	96	200
40. Guves	75	54	0	123	252
41. Gognes	69	50	5	87	211
42. Gurnes	39	47	0	60	146
43. Galatta	31	24	2	65	122
44. Galipe	87	95	11	112	245
45. Ippidhito	16	15	3	29	63
46. Ippodhora	18	14	0	25	77
47. Ira	11	17	2	23	53
48. Itagnia Cato	21	28	2	61	112
49. Itagnia Apano	24	21	0	40	85

50. Martha apano	27	11	0	5	43
51. Martha catto	14	10	3	48	75
52. Mathia	38	46	1	59	144
53. Melesses catto	60	51	4	102	217
54. Messovugni	47	50	6	96	199
55. Mogho	100	107	9	235	451
56. Messomuri mettocchio	17	26	1	39	83
57. Muctarus	76	76	4	118	274
58. Melesses apano	62	50	6	74	192
59. Melagniès	17	10	1	27	57
60. Maglia	136	169	8	307	620
61. Panagià	69	49	11	149	278
62. Pazzides apano	29	11	0	29	69
63. Pazzides catto	29	13	0	27	69
64. Pediada proprio (Καστέλι)	140	149	12	242	543
65. Pesà	98	42	7	67	214
66. Potamiès apano	22	22	0	46	90
67. Potamiès catto	19	11	0	33	63
68. Piscopi Chierissonisso	158	144	31	357	690
69. Piscopianò	22	27	6	56	111
70. Pizzuni	17	19	1	34	71
71. Psomopulla	5	4	0	6	15
72. Russoghoriò (Ρουσοχώρια)	39	45	12	94	190
73. Sabà	12	22	3	43	80
74. Scopella	27	34	2	47	110
75. Stravorina	22	19	1	34	76
76. Schilus	73	65	9	126	273
77. Sofforus	28	23	3	55	109
78. Sclaveroghori	14	28	5	28	75
79. Sfendili	17	17	2	42	78
80. Spiglia apano	17	12	0	26	55
81. Spiglia catto	10	12	0	20	42
82. Scalagni et Camino	61	51	0	92	204
83. Smari	55	54	2	85	196
84. Stamnus	45	48	8	96	197
85. Sgurochieffali	14	20	2	26	62
86. Trapesachi	4	1	0	8	13
87. Trapsanò	108	129	5	226	468
88. Vurgaro	16	16	3	35	70
89. Vorù	15	10	1	16	42
90. Varvarus	27	26	0	53	106
91. Vathia catto	38	30	3	88	159
92. Vogni	9	5	1	14	29
93. Vathia apano	27	47	2	49	125
94. Vogni	73	69	5	131	278
95. Varvaro	10	13	0	14	37
96. Xidà	60	49	3	109	221
97. Zambagnianà	21	14	1	26	62
98. Agies Paraschiès catto	29	19	2	74	124

Summano le Anime delli casali 98 sopp(rade)tti sotto il territorio del Castel Padiada:

Huomini da facion d'anni 14 fino 60	4468
Putti maschi de 14 anni in zò	4029
Vecchi da 60 anni in sù	393
Donne tra grande e picola	7955
in tutto	16845

(άθροισμα τών ψυχών τών 98 ανωτέρω χωρίων τής περιφέρειας τού φρουρίου Πεδιάδας:

Άνδρες γιά εργασία από 14 μέχρι 60 ετών	4468
Αρσενικά παιδιά από 14 ετών και κάτω	4029
Γέροι από 60 και άνω	393
Γυναίκες μεγάλες και μικρές	7955
Σύνολο	16845

Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 222, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 341, το 1928 κάτ. 379, το 1940 κάτ. 382, το 1951 κάτ. 355, το 1961 κάτ. 384 και το 1971 κάτ. 387.

Τα Πεζά έχουν πλούσια παραγωγή αμπελουργικών κυρίως προϊόντων, σταφίδα, επιτραπέζια σταφύλια και τυποποιημένα κρασιά. Υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο διανομής από πηγάδι.

Σε μικρή απόσταση από το χωριό είναι οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις τής Ένωσης Παραγωγικών Συνεταιρισμών Πεζών, που επεξεργάζονται και εμπορεύονται τα γεωργικά προϊόντα τής περιοχής, με αρίστη, υποδειγματική οργάνωση.

Πεζούλα, η. Οικισμός τής κοινότητας Περβολάκια, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ. 390 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από τα Περβολάκια. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1928 Πεζούλα, στην κοινότητα Λιθινών, με 42 κάτ. στην απογραφή τού 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 γράφεται **ο Πέζουλας** στην κοινότητα Περβολάκια, κάτ. 36, το 1961 κάτ. 29 και το 1971 κάτ. 12.

Στην ορεινή Κρήτη, που δεν υπάρχουν χωράφια επίπεδα, δημιουργούν τέτοια επίπεδα και τα στηρίζουν με αναλημματικούς τοίχους ξερολιθιάς. Τα επίπεδα αυτά λέγονται **πεζούλα - πεζούλες**, υποκοριστικό πεζούλι.

Αλλά **πεζούλα** λέγεται και επίπεδο 0.80×1,80 μ., σκαμμένο στο πλευρό τοίχου, που είναι πιό ψηλά από το πάτωμα 0,40 μ., και χρησιμεύει ως καναπές και κρεβάτι. **Πεζούλι** λέγεται ένα πατάρι, 0,40 μ. υψηλότερα και πλάτος επίσης 0,40 μ. πλάι στον εξωτερικό τοίχο τού σπιτιού, που χρησιμοποιείται ως πρόχειρο κάθισμα. Παρόμοια πατάρια — πέτρινα θρανία τα λένε οι αρχαιολόγοι — υπήρχαν και σώζονται σε μινωικές οικίες (Αγ. Τριάδα).

Πεζούλια, τα. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικής Ιστ. V, σ.134) Pesuglia. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Πιρουνιανά, τα. Βλ. Πιρουνιανά.

Πελεκάνος, ο. Πελεκάνος λέγεται μιά κοιλάδα, ευρύχωρη, κατάρρητη και εύφορη, που την περικλείουν οι οιακλαδώσεις τού όρους **Αγίου Δικαίου**, και τη διαρρέει ο δυτικός κλάδος τού Σαρακηνιώτικου ποταμού, στη δυτική πλευρά τής επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Στην περιοχή τής κοιλάδας είναι 17 οικισμοί. Άγιος Θεόδωρος, Βαθύρρουμα, Βαρδιανά, Βοθιανά, Βουτάς, Καλάμι, Καλιτσουνιανά, Κατσιβελιανά, Κουμπιανά, Λιβάδι, Μουστάκος, Σκλαβοπούλα, Σφακιά, Τσισκιανά, Φαράγγι, Φραμένο και Χασί.

Στην επαρχία Σελίνου αναφέρεται από το Fr. Barozzi (1577) Pelecano Chitiro, από τον Καστροφύλακα (K239) Pelecano με 221 κάτ. το 1583, (K224) Pelecano Chittiro Palazzo με 32 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) Pelecano με 8 προνομιούχους και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Pellechiano το 1630. Άρα υπήρχε οικισμός με το όνομα Πελεκάνος την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Αναφέρονται ονομαστικά από τον ίδιο τον Καστροφύλακα και μερικά από τα χωριά τής περιοχής, το Καλάμι, Λιβάδι(α), Μουστάκος, Σκλαβοπούλα (βλ. λήμματα).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Pelekánas (Pashley, Travels in Crete, II, σ.309) με 6 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Οι άλλοι οικισμοί: Σκλαβοπούλα, Καλάμι, Μουστάκο, Χασί, Αγ. Θεόδωρος, Κατσιβελιανά, αναφέρονται ονομαστικά.

Με τη γενική ονομασία **Πελεκάνος**, αναφέρονται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας οι οικισμοί: Κατσιβελιανά - Πελεκάνος (Λιβάδι, Καλιτσουνιανά, Βαρδιανά, Βουτάς και Φραμένο) - Χασί -Αγ. Θεόδωρος - Σκλαβοπούλα και Σφακιά - Κουμισιανά - Καλάμι - Μουστάκος - Βοθιανά - Τσισκιανά και Φαράγγι. Ο Πελεκάνος με τούς οικισμούς σε παρένθεση (Λιβάδι, Καλιτσουνιανά, Βαρδιανά, Βουτάς και Φραμένο) είχε 126 Χριστιαν. και 43 Τούρκ. κάτ. Οι άλλοι οικισμοί αναφέρονται ονομαστικά. (βλ. λήμματα). Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο Παλαιόχωρας ο Πελεκάνος με 202 κάτ. Οι άλλοι οικισμοί αναφέρονται ονομαστικά. Στις επόμενες απογραφές οικισμός Πελεκάνος δεν αναφέρεται.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας οι Τούρκοι τής περιοχής τού Πελεκάνου και κυρίως τών οικισμών Βουτάς, Χασί και Μουστάκο, είχαν τα καλύτερα και παραγωγικότερα κτήματα, κυρίως ελαιόδενδρα. Ο Βεκίλ αγάς από το Μουστάκο συγκέντρωνε, σε καλή σοδειά, 54.000 οκάδες λάδι.

Οι Τούρκοι τού Πελεκάνου ήταν οι καλύτεροι χορευτές τού Σελίνου. (Βλ. Αντ. Τρακάκη, Οι Σελινιώται Τούρκοι και τα χωριά των, «Κρητική Εστία», τεύχ. 56). Όλα αυτά βεβαιώνουν, ότι οι Τούρκοι τού Σελίνου ήταν εξισλαμισθέντες Κρητικοί και Βενετσάνοι, πλούσιοι, που τούρκεψαν γιά να διατηρήσουν τον πλούτο τους.

Κοντά στο χωριό Πελεκάνος και όχι μακρυά από την παραλία είναι το εξωκκλήσι τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Αστράτηγος) κατάγραφο. Έχει πολλά χαράγματα τού 1532, 1580, και μέχρι το 1820. (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.119).

Στην παραλία τού Πελεκάνου κυκλώθηκε το 1866 ο Κωνστ. Κριάρης, πληγώθηκε και παραδώθηκε στούς Τούρκους.

Ποιά είναι η ετυμολογία τού τοπωνύμιου; Ήταν κανένας επαγγελματίας πελεκάνος στην περιοχή, δηλαδή λιθοξόος σπουδαίος, και επεκράτησε το όνομά του; Ή μήπως είναι από μαρτυρημένο επώνυμο τού πρώτου οικιστή, όπως και πολλοί άλλοι οικισμοί τής Δυτικής κυρίως Κρήτης; Το επώνυμο αναφέρεται σε νοταριακά έγγραφα τής Κρήτης από το 1333. Ιωάννης Pelecanus (Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.229) και εξακολουθεί να υπάρχει στη Δυτική Κρήτη Πελεκάνος

Πελεκανάκης, και στον Καστροφύλακα (K221) Costantin Pelecano, depputato alli ferramenti ecc. και στη διαθήκη τού μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Σκοτάκη τού 1698, (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη» τόμ. Α΄, σ.514).

Πελεκαπίνα, η. Οικισμός τής κοινότητας Περιβολιών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 270, υψ. 15 μ. Βρίσκεται στον ασφαλτωμένο δρόμο προς τα Περιβόλια 4 χλμ. από τα Χανιά, σε τοπίο από τα ωραιότερα τών Χανίων.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Περιβολίων: Περίχωρα τής πόλεως Χανίων, (Τοπαλτί) (= Έκταση γης γύρω από ένα φρούριο που κατακτήθηκε, δώρο στον κατακτητή, γιά να εισπράττει γιά λογαριασμό του φόρους. Η έκταση αυτή καθορίζεται με τη βολή τού τηλεβόλου από τον υψηλότερο προμαχώνα τού φρουρίου. Δηλαδή αποτελεί ένα κύκλο με κέντρο το τηλεβόλο και περιφέρεια μιά νοητή γραμμή που καθορίζει το βεληνεκές τού τηλεβόλου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Α΄, σ.255).

Μαζί με τα άλλα περίχωρα - προάστια Βαρούσι -Κομμεναριά - Αγ. Βασίλειος - Μπάρμπου **(Barbo)** και Πελεκαπίνα είχαν 91 Χριστιανούς και 106 Τούρκ. κάτ. στην απογραφή τού 1881. Στην απογραφή τού 1900, ως και στις απογραφές 1920 και 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται στο δήμο Περιβολίων Πελαικαπίνα με 119 κάτ. το 1951 με 298 και το 1961 με 270 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το όνομα πήρε από μιά ωραιότατη έπαυλη, γνωστή από παλιά με το όνομα **Πελεκαπίνα**. Η villa Pelecapina θα υπήρχε από τη Βενετοκρατία και θα ανήκε σε κάποιο πλούσιο φεουδάρχη.

Το πρόβλημα τής ετυμολογίας τού ονόματος, που τόσο εβασάνισε πολλούς, έλυσε ο Καστροφύλακας, που αναφέρει (K214 = σελίδα) τον Κωνσταντή Palecapa, ο οποίος όφειλε γιά σπίτια που ήταν στο Baroi (Βαρούσι;) τών Χανίων (per case poste nelle terre de Baroi). Στο (K217) αναφέρει τον εξοχότατο ιππότη Pelecapa και στο (K219) τον Τζόρτζη Pelecapa, δικηγόρο τών φυλακών Χανίων.

Την παρατήρηση έκανε πρώτος ο Νικ. Τωμαδάκης («Μύσων» Α΄, 196). Στα Χανιά υπήρχε την περίοδο τής Βενετοκρατίας μεγάλη οικογένεια ευγενών με το όνομα **Πελέκαπα** και ασφαλώς σ' αυτήν ανήκε η villa Pelecapina, δηλαδή η βίλα τών Πελέκαπα. Ο Τωμαδάκης πιστεύει πως το επώνυμο Πελέκαπα είναι ιταλική παραφθορά τού γνωστού κρητικού επώνυμου **Παλαιόκαπας**. Αλλά δεν αποκλείεται να είναι ιταλικό παρωνύμιο ανθρώπου που φορεί δερμάτινο καπότο pele+capa (pele = δέρμα και capa = πανωφόρι).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Τωμαδάκη**, Τοπωνύμια εξ οικογενειακών επιθέτων, «Μύσων», Α΄, σ.196 — **Νικ. Παναγιωτάκη**, Το τοπωνύμιο Πελεκαπίνα, «Κρητική Εστία», τεύχ. 33-34, σ.66 — **Ιδομ. Παπαγρηγοράκη** Ξενόγλωσσα τοπωνύμια Χανίων «Κρητ. Εστία», τεύχ. 31-32, σ.15 και 35-36 σ.24

Πέλλα, η. Οικισμός, πιθανότατα στο νομό Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1373 τού Δουκικού Αρχείου του Χάντακα ο πρεσβύτερος Γ. Μαστραχάς, (G. Mastragha), κάτ. τού χωρίου Πέλλα (abitante casale Pella) (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.192) Αλλά δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Πεμόνια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 228, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 29,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 27 χλμ. (Άγιοι Πάντες) τού παλαιού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1536 Pomogna. (Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, Κατάλογος στρατευσίμων Χανίων και Αποκορώνου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΕ΄, σ.293).

Αναφέρονται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) 5 οικισμοί: 1) Pamonia Gharigho, 2) Pamonia Barbarigo, 3) Pamonia Polani, 4) Pamonia Barozzi, 5) Pamonia Zane. Από τον Καστροφύλακα (K236) το 1583 1) Pomonia de Pollani, et Callafati με 144 κάτ. 2) Pomonia de Mr Ant(oni)o Zangarol με 162 κάτ. 3) Pomonia de ma Zuana Barozzi με 389 κάτ. 4) Pomonia de mr Francesco Pollani με 103 κάτ. Σε όλους αυτούς τούς οικισμούς αναφέρονται 34 προνομιούχοι, στη σ. (K242). Στη σ. (K223): 1) Pomogna Barozzi et Zulian με 107 οφειλόμενες αγγαρείες, 2) Pomogna Tron et Barigo με 56 οφειλόμενες αγγαρείες, 3) Pomogna Pollani ut s(opr)a (= ως ανωτέρω) με 37 οφειλόμενες αγγαρείες, 4) Pomogna Zangarol ut s(opr)a με 61 αγγαρείες οφειλόμενες.

Από το Βασιλικάτα αναφέρονται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) 1) Pomogna Zane, 2) Pomogna Polani, 3) Pomogna Barozzi το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται ένας μόνο οικισμός, κι αυτός με το όνομα λάθος, Pemónia (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 25 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Στις επόμενες απογραφές γράφεται Πεμόνια. Το 1881 είναι στο δήμο Φρέ με 367 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 453, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 416, το 1928, κάτ. 394, το 1940 κάτ. 461, το 1951 κάτ. 393, το 1961 κάτ. 357 και το 1971 κάτ. 261.

Στα Πεμόνια είναι η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου κατάγραφη με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες, κολασμένων, Μεταμόρφωση, Βάφτιση, Κάθοδος στον Άδη, Γέννηση κ.λπ. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.28 και «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, σ.470). Κτήτορας τής εκκλησίας είναι ο μοναχός Λαυρέντιος, όπως αναφέρεται στην επιγραφή κοντά στην απεικόνισή του: *Δέησις τού δούλου τού Θεού Λαυρεντίου ηερομονάχου.* (Βλ. Gerola, Monumenti κ.λπ. τόμ. IV, σ.429).

Πενεράτι. Χωριό (casale) στη διοικητική περιφέρεια τού Χάντακα. Αναφέρεται σε πολλά συμβόλαια, αγοραπωλησιών σίτου και οίνου, τού συμβολαιογράφου

τού Χάντακα Leon. Marcello 1278-1281 Penaradhy, Penaradi (βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, 114, 124, passim).

Αναφέρεται και σε συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano 1301-1302 Peneraidi (βλ. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950 σ.138). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή και πιστεύω, ότι είναι λανθασμένη γραφή ονόματος άλλου χωριού, πιθανώς τού Βενεράτο.

Πενταμόδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 242, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 4,2 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό Βούτες - διακλάδωση δεξιά - Πενταμόδι. Βρίσκεται στην κοιλάδα τού Γαζανού ποταμού, μέσα σε αμπελώνες. Η κύρια παραγωγή τού χωριού είναι η σταφίδα σουλτανίνα.

Το Πενταμόδι είναι παμπάλαιο χωριό. Αναφέρεται Pendamondo σε συμβόλαια τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon — τα αρχαιότερα που υπάρχουν στο Archivio di Stato di Venezia (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino 1942, σ. 27, 57). Σε άλλα συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello τού 1280 αναφέρεται Pendamodhy, οπότε ήταν φέουδο τού Francesco de Molino. Σε άλλο συμβόλαιο τού 1281 ο Hemanuel Tervisanus, κάτοικος τού χωρίου Pendamodi προπούλησε 16 μουζούρια σιτάρι αντί 2 υπέρπυρα στο Georgio Ialina. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti relativi alla storia di Venezia, 1960, σ. 101, 165). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1368 Pendamodhi. Το 1390 ζητά να το εκμισθώσει ο Nic. Pasqualigo. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 137, 179).

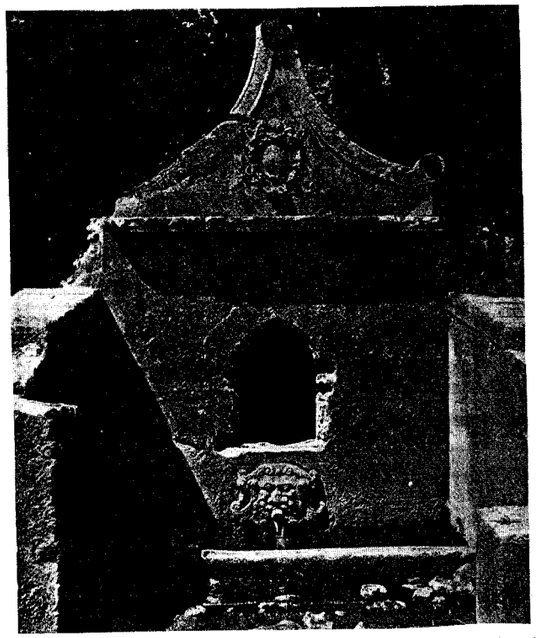
Το 1348 το Πενταμόδι ήταν πεζικό φέουδο (2 1/2 serjentarie) τού δικηγόρου και ποιητή Στέφανου Σαχλίκη, κληρονομιά από τον πατέρα του. Ήταν ο μοναδικός κληρονόμος μεγάλης αστικής και αγροτικής περιουσίας, την οποία πούλησε και κατασπατάλησε, γιά να γλεντά με τις «πολιτικές», όπως λέει ο ίδιος.

Επούλησα τα σπίτια μου κι επούλησα τούς τόπους που μ' αφίσαν οι γονείς, με τούς πολλούς τους κόπους.

Αλλά το Πενταμόδι δεν το πούλησε. Έμενε εκεί ως το τέλος τής ζωής του. (Βλ. A.F. Van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ.36 εξ.).

Το Πενταμόδι αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22v) Pendamodhi, από τον Καστροφύλακα (K102) Pendamodi με 199 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Pendamodhi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pendamodi με 12 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.126).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Pedamodhi, (Pashley, Travels in Crete, II, σ.318) με 5

Εικ. 303. Πενταμόδι. Η βενετσάνικη κρήνη (Gerola, Monumenti IV. σ. 67).

χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι στο δήμο Αγ. Μύρωνα, με 169 κάτ. Χριστιαν. και 177 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 209 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 311, το 1928 κάτ. 339, το 1940 κάτ. 361, το 1951 κάτ. 352, το 1961 κάτ. 344 και το 1971 κάτ. 252.

Η ετυμολογία τού τοπωνύμιου έχει σχέση ασφαλώς με το βυζαντινό μέτρο σιτηρών **μόδι(ον)**, που ήταν το 1/6 τού μεδίμνου, 8,75 λίτρες. Αντίστοιχο προς το γνωστό μας **μουζούρι**. Γιά το μέτρημα υπήρχε δοχείο, που χωρούσε ένα μόδι. Το κατά Ματθαίον ευαγγέλιο (5.15) αναφέρει: *Ουδέ καίουσι λύχνον και τιθέασιν αυτόν υπό τον μόδιον, αλλά επί την λυχνίαν...*

Και όπως σήμερο χρησιμοποιείται το μουζούρι ως μέτρο εκτάσεως γής, έτσι χρησιμοποιούνταν και το μόδι. Ένα μόδι γής ήταν μιά έκταση, που χωρούσε σπόρο 1 μόδι. Όπως και σήμερο λέμε **ενός μουζουριού χωράφι** = έκταση γής που χωρεί σπόρο ένα μουζούρι.

Το **πενταμόδι(ον)** συνεπώς θα ήταν πενταπλάσιο τής μονάδας. Δηλαδή έκταση γής που χωρούσε σπόρο 5 μόδια. Συνεπώς το όνομα τού χωριού θα οφείλεται σε κάποιο χωράφι σπουδαίο, με έκταση πέντε μοδίων.

Αλλά μεταγενέστερα το μόδιον ή ο μόδιος ήταν και μέτρο μήκους 200 οργιές (οργυιά υπολογίζεται 1,83 μ.), Συνεπώς ο μόδιος ήταν μέτρο μήκους 366 μέτρα. Ίσως να οφείλεται το τοπωνύμιο σ' αυτό.

Στο Πενταμόδι σώζεται μιά βενετσάνικη κρήνη με το οικόσημο τού οίκου Quirini, που είναι μιά από τις καλύτερες τού 15ου αιώνα. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.67 και 257).

Πεπόνηδες, οι. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Έξω Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 9, υψ. 160 μ. Οικογενειακός οικισμός, όπως βεβαιώνει το όνομά του, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από τα Έξω Λακκώνια, 6,7 χλμ. από τον Αγ. Νικόλαο στο δρόμο προς την επαρχία Λασιθίου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην ίδια κοινότητα, με 34 κάτ. το 1951 με 37, το 1961 με 42 και το 1971 με 27 κάτ.

Περακιανά, τα. Βλ. λήμμα Αηδονοχώρι.

Πέραμα, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 1.127, υψ. 75 μ. Βρίσκεται στο 24 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου, στην αριστερή όχθη τού Αυλοποτάμου, όπου υπήρχε **πέραμα**, διάβαση τού ποταμού, όπου σήμερο η γέφυρα, που συνδέει το χωριό με το Μελιδόνι και το Πάνορμο. Μάλιστα τη βενετική περίοδο αναφέρεται **βασιλικό πέραμα**. Παλαιότερα υπέφερε από την ελονοσία, από τα λιμνάζοντα νερά τού ποταμού.

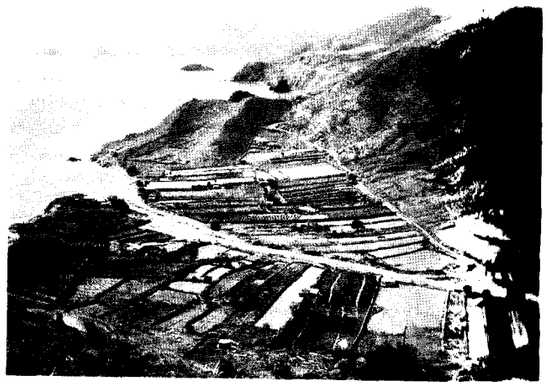
Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Vassilico Perama, από τον Καστροφύλακα (K176) Vassilico Perama με 193 κάτ. το 1583, και (K184) Perama με 295 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Vassilico Perama το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pereme με 21 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.129). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μελιδονίου με 14 Χριστιαν. και 21 Τούρκ. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 82, το 1928 είναι στην κοινότητα Αγγελιανών με 157 κάτ., το 1940 και πάλι έδρα κοινότητας, κάτ. 283, το 1951 κάτ. 410, το 1961 κάτ. 614 και το 1971 κάτ. 955. Η αλματώδικη πληθυσμιακή εξέλιξη τού οικισμού οφείλεται στον αυτοκινητόδρομο Ρεθύμνου - Ηρακλείου, που εγκαινιάστηκε την τρίτη δεκαετία τού αιώνα μας.

Στο Πέραμα κατοικούσαν οι πιό αιμοβόροι και πιό άγριοι Τούρκοι τού Μυλοποτάμου. Γι' αυτό το έλεγαν Πέραμα και **Πόρο τού Χάρου** και τού Σατανά. Εκεί παραμόνευαν οι Τούρκοι Οξούζιδες τούς Χριστιανούς, που ταξίδευαν πρός και από το Ρέθυμνο προς το Ηράκλειο, γιά να τούς ληστέψουν, να τούς υποβάλλουν σε αφάνταστα βασανιστήρια, πριν να τούς σκοτώσουν. Νέοι και χειρότεροι Προκρούστες. (Βλ. Χουρμούζη Βυζαντίου, «Κρητικά», σ.45 και Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σ.1513 και 1523).

Στην περιοχή τού χωριού έχουν βρεθεί χαλκά λατρευτικά ειδώλια (Βλ. Στυλ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός σ.38).

Πέραμα Βασιλικό, το. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K240) Vassilikò Perama με 232 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Περάματα Πλαθιά, Νέος παραθαλάσσιος οικισμός

Εικ. 304. Τα Πλαθειά Περάματα στο Αντισκάρι Καινούργιου (φωτ. Ρουσάκη)

τής κοινότητας Αντισκάρι, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 5, υψ. 20 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 70,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 45,5 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, Γόρτυνα -Μητρόπολη - Χουστουλιανά - Πλάτανος - Πλάνα -Αγ. Κύριλλος - Αντισκάρι - Πλαθειά Περάματα.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Πλατιά Περάματα** στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα, με 15 κάτ. και υψ. 40 μ. Το 1971 με κάτ. 21, υψ. 20 μ.

Βρίσκεται στην έξοδο μιάς κοιλάδας, με πολλούς κήπους ακάλυπτους, όπου παράγονται κηπευτικά τη χειμερινή περίοδο.

Πέρα Σκάφη, Βλ. Σκάφη Πέρα.

Περάμπελα, τα. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 8, υψ. 570 μ.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 ανάμεσα στα άλλα **μετόχια**, με σύνολο κατοίκων Νεάπολη και μετόχια, 2.208 Χριστιαν. και 80 Τούρκ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά, αλλά Μετόχια Νεαπόλεως με 1032 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Νοφαλιά, με 40 κάτ., το 1928 είναι πάλι στην κοινότητα Νεάπολης με 33 κάτ. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στο δήμο Νεάπολης, κάτ. 24 και υψ. 570 και το 1971 κάτ. 6.

Περάτης, ο. Βλ. Μπεράτης.

Περβόλα, η. Οικισμός τής κοινότητας Χόντρου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 127, υψ. 435 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 63,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 61,3 χλμ. τού δρόμου προς Άνω Βιάννο - Περβόλα - Χόνδρος.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1940 στην κοινότητα Χόνδρου με 50 κάτ., το 1951 με 122, το 1961 με 173 και το 1971 με 164, κάτ.

Περβολάκια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 71, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 40 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Κολένι Περβολάκια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577, από το Fr. Barozzi, (f°29r) Pervolachia, από τον Καστροφύλακα (K237) αναφέρονται στο νομό Χανίων 2 οικισμοί. Pervolachia Appano με 76 κάτ. και (K240) Pervolachia Chiera με 105 κάτ. και (K225) Pervolachia με 23 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Pervolachia το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Perivolákia, (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 20 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πανευφήμου (όχι Πανεθήμου) με 89 Χριστιαν. και 11 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 177, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 190, το 1928 κάτ. 109, το 1940 κάτ. 206, το 1951 κάτ. 202, το 1961 κάτ. 100 και το 1971 κάτ. 72.

Περβολάκια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 72, υψ. 340 μ. Απέχει από τον Άγ. Νικόλαο — μέσω Σητείας — 107 χλμ. Από τη Σητεία 37 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χαντρά, με 142 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στο δήμο Πραισού, με 179 κάτ., το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, με 24 κάτ, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Λιθινών, με 179, το 1940 και πάλι έδρα κοινότητας με 183, το 1951 με 148, το 1961 με 139 και το 1971 με 109 κάτ.

Περβολάκια Απάνω, τα. Νέος οικισμός τής κοινότητας Περιβολάκια επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 9, υψ. 490 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην κοινότητα Περβολάκια με 61 κάτ. το 1951 με 74, το 1961 με 55 και το 1971 με 13 κάτ.

Περβόλια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 91, υψ. 450 μ. Απέχει από τα Χανιά 62 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Έλος - Λούχι Διακλάδωση αριστερά - Περιβόλια. Βρίσκεται σε κατάρρυτη και κατάφυτη κοιλάδα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Elos Pervolia, από τον Καστροφύλακα (K238) Ellos Pervoglia με 217 κάτ. το 1583 και (K225) Pervolia Ellos με 137 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Pervoglia, το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Εννέα Χωρίων με 163 Χριστιαν. κάτ. το 1900 στον ίδιο δήμο, με 187, το 1920 αναφέρεται Περβόλα ή Περιβόλια, έδρα αγροτ. δήμου, με 187 κάτ. το 1928 γράφεται Περιβόλια στην κοινότητα Κολένι με 192, κάτ. Το 1940 με 193, το 1951 έδρα κοινότητας, κάτ. 185, το 1961 με 132 και το 1971 με 87 κάτ.

Περβόλια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 1867, υψ. 60 μ. 4,5 χλμ. νοτίως τών Χανίων.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1934 Perivólia (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 30 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 είναι έδρα ομώνυμου δήμου και έχει κάτ. Χριστιαν. 517 και Τούρκ. 364. Το 1900 έχει 892 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Χανίων με 932 κάτ., το 1928 με 1286, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 587, το 1951 κάτ. 1344, το 1961 κάτ. 1390 και το 1971 κάτ. 1589.

Είναι ένα από τα ωραιότερα προάστια στην πεδιάδα τών Χανίων σε καταπράσινο τοπίο, μέσα σε κήπους, όπως φανερώνει και το όνομά του. Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Λευκών Ορέων. Γι' αυτό ο Pashley, (Travels in Crete, I, 18) την πεδιάδα τών Χανίων χαρακτηρίζει Piemonte τής Δυτικής Κρήτης. Ο Tournefort που αποβιβάστηκε στα Χανιά το Μάη τού 1700, πήγε στο Varrouil (Βαρούσι; προάσιο τών Χανίων), γιά να δεί τον κήπο τού ντιζντάρη (διοικητή), που τον έλεγε ο κόσμος **επίγειο παράδεισο**. (Βλ. Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, τόμ. I, Paris 1717, σ.24).

Στην ίδια περιοχή ήταν και η έπαυλη τού Μουσταφά Ναϊλί πασά, που τής είχε δώσει το χαρακτηριστικό όνομα μιάς πηγής τού μουσουλμανικού παραδείσου *Selsebilia*, που ο λαός τα έλεγε **Σερσεμπίλια**. Ήταν αφάνταση η πολυτέλειά της, ο πλούτος τών δωματίων της και τών επιπλώσεων, με βεράντες αλλά και με υπόγειες και υγρές φυλακές, όπου εβασάνιζαν τούς Χριστιανούς. Τόση ήταν η ωραιότητα τής βίλας, που κίνησε τη ζήλεια και το φθόνο τού σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ, όταν τον φιλοξένησε σ' αυτήν ο Μουσταφά πασάς το 1850.

Στην έπαυλη αυτή εκάλεσαν οι απεσταλμένοι τού σουλτάνου το 1858 την επιτροπή, από τούς πιό έγκριτους αρχηγούς, που είχαν συγκεντρωθεί στα Μπουτσουνάρια. Οι απεσταλμένοι δέχτηκαν σχεδόν όλα τα αιτήματα τής Επιτροπής και αντικαταστάθηκε ο βασανιστής τών Χριστιανών Βελή πασάς από τον Σαμή πασά. (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σ.2116 και Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.215).

Την τελευταία κατοχή οι Γερμανοί κατεδάφισαν την έπαυλη και αποκόμισαν τα υλικά της.

Περβόλια, τα. Προάστιο τού δήμου Ρεθύμνου στο 3 χλμ. τού παλιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζάντιο (βλ. Κρητικά σ.44) Περιβόλια. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Ρεθύμνου, με 521 Χριστιαν. και 420 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 906, το 1920 στον ίδιο δήμο, με 855 κάτ., το 1928 με 765, το 1940 με 853 και το 1951 με 805 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.78) αναφέρει Απάνω και Κάτω Περιβόλια, όπου η

μονή Αγίου Γεωργίου «ένθα ετάφησαν οι τέσσερις νεομάρτυρες».

Περβόλια, τα. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Pervolya με 3 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127).

Περβόλια, τα. Οικισμός τής επαρχίας Σελίνου, Βλ. λήμμα Βεριβιανά.

Πέργαμος, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης. Αναφέρεται από συγγραφείς τών προχριστιανικών χρόνων. Ο Πλίνιος αναφέρει (4, 12, 20) ότι την έκτισαν αιχμάλωτοι, που έφερε ο Αγαμέμνων, ύστερα από την άλωση τής Τροίας. Η θέση της ήταν στην περιοχή τού χωρίου Βρύσες Κυδωνίας. Αλλά ο Εμμ. Βαρδινογιάννης υποστηρίζει, ότι εκεί ήταν η αρχαία Κυδωνία. (Βλ. Εμμαν. Βαρδινογιάννη, Συμβολή εις την ανεύρεσιν τής θέσεως τής αρχαίας Κυδωνίας, Πεπραγμένα, Β΄, Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ.11).

Το όνομα ετυμολογείται από το bhergh = βουνό. (Βλ. Vladimir Georgiev, Les trois couches toponymique de la Crète ancienne, Πεπραγμένα, Γ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ. 95).

Περγιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K184) Pergianà στην επαρχία Αγ. Βασιλείου (Catto Sivrites) με 58 οφειλόμενες αγγαρείες. Όμως δεν τον αναφέρει στην απογραφή τού πληθυσμού, στις προηγούμενες σελίδες τού κώδικα.

Περδικιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Συμπραγού, επαρχ. Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 19. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή, παλαιότερη ή νεότερη.

Πέρι, το. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 112, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 58,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 45,5 χλμ. (Γόρτυνα) τού δρόμου προς Φαιστό, - Μητρόπολη - Χουστουλιανά - Πλάτανος - Πέρι. Βρίσκεται πάνω σε γήλοφο με πανοραματική θέα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1389, Peri, (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.271). Στην επαρχία Καινούργιου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Peri, από τον Καστροφύλακα (K103) Peri με 145 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Peri, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Peri με 35 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄ 123).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, Péri, (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 4 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου με 98 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 172, το 1920 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 210, το 1928 είναι στην κοινότητα Πλατάνου, κάτ. 203, το 1940 γράφεται **Πέριον**, έδρα κοινότητας, κάτ. 225, το 1951 κάτ. 256, το 1961 κάτ. 192 και το 1971 κάτ. 135.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ήταν βακουφικό. Την περίοδο τής Αιγυπτιοκρατίας βρέθηκε ανθρωπόμορφο κορυχείο κοντά στο χωριό. (Βλ. Ζενάπ Ίσματ Ρόουν, Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1926, σ.69).

Περιστέρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουβά επαρχίας Κισάμου. Βλ. **Χαρβάτα**, η.

Περίδη, Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K236) Perido με 83 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη. Ίσως ήταν κάπου προάστιο τών Χανίων.

Περονίδες, οι. Οικισμός (μετόχι) τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 11, υψ. 470 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το μετόχι Νοφαλιάς.

Πρώτη φορά αναφέρεται Περονίδες στην απογραφή τού 1920 στην κοινότητα Νοφαλιά με 19 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης με 33 κάτ. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στο δήμο Νεάπολης με 33 κάτ. και το 1971 με 18.

Περτενέ, Σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano αναφέρεται το χωριό (casale) Pertene. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ.123). Χωριό με παρόμοιο όνομα δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Πιθανότατα είναι λανθασμένη γραφή τού πραγματικού ονόματος.

Πεστάλι, το. Χωριό τής επαρχίας Ρεθύμνου. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1671. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Α΄, σ.353). Οικισμός με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή, ούτε στην τούρκικη τού 1659. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.130). Η θέση του άγνωστη.

Πεταλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ανώσκελη, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 26, υψ. 260 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται Πεταλλιανά στην απογραφή τού 1928, στην ίδια κοινότητα με 114 κάτ., στην απογραφή τού 1940 Πεταλιανά, κάτ. 27, τού 1951, 1961 και 1971 δεν αναφέρεται.

Πέτρα, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης. Το όνομα αναφέρεται σε ένα μοναδικό νόμισμα ΠΕΤΡΑ, που βρίσκεται στο Cabinet de Paris, classè a Petra, ville de Crète.

Η κατασκευή και ο τύπος τού νομίσματος φαίνεται πραγματικά κρητικός, αλλά δεν είναι βέβαιον αν υπήρξε πόλη κρητική μ' αυτό το όνομα. (Βλ.: Svoronos, Numismatique de la Crète Ancienne, σ. 193).

Αλλά είναι βέβαιο, ότι αναφέρεται πόλη κρητική με το όνομα αυτό στο Τακτικόν 3 τού Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου το 980 μ.Χ. *ο Πέτρας* (επίσκοπος) (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ. 465, πίνακας Β).

Ο Paul Faure την αναφέρει μεταξύ τών πόλεων τής Ελληνικής, Αρχαϊκής, Κλασικής, Ελληνιστικής εποχής **Πέτρα.** (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 150, 182, 197, 206).

Νεώτερη μελέτη του στα Κρητικά Χρονικά (τόμ. ΙΖ΄, σ. 20) αναφέρει ότι βρίσκεται στο **Λιόπετρο,** επαρχίας Σητείας, βορείως από το χωριό **Χαμαίζι,** όπου παρατηρούνται εντυπωσιακά ερείπια.

Ο Spratt αναφέρει: ένα μικρό φρούριο και οικοδομές στην κορυφή υψώματος, ονομαζομένου σήμερο **Λιόπετρο,** οι Βενετσάνοι υποθέτουν ότι ήταν εκεί η αρχαία **Λασος,** την οποία όμως ο Πλίνιος την αναφέρει Μεσόγειο. Αλλά τοπική παράδοση βεβαιώνει ότι ήταν μια ελληνική πόλη (an Hellenic city), συνήθως όμως ονομάζουν.

Οπωσδήποτε, ως φαίνεται, ήταν η πρωτεύουσα τής περιοχής τών **Μουλιανών,** σε παλαιά εποχή, πριν τη βενετική. (βλ. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, p. 158-159).

Πέτρα, η. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°9v) Petri, από τον Καστροφύλακα (K173) Petrea με 24 κάτ. το 1583 και (K184) Petra με 54 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.173) Petra το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ίσως μπορεί να ταυτιστεί με τον οικισμό Protoz, που αναφέρεται στη τούρκικη απογραφή τού 1659 με 4 σπίτια. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί, Πίνακας «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127). Ο Paul Faure, αναφέρει (Κρητολογία τεύχ. 2-3, σ. 237) επώνυμο στην Κοξαρέ.

Πέτρα, η. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Petra. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1379 αναφέρεται, ότι ο G. Patrichi, κάτ. τού χωρίου Καϊάφα, είχε ενοικιάσει στο Marcus Quirino, κάτ. Χάντακα, τα χωράφια τής Πέτρας στο χωριό Καϊάφα. (de terrain de Petra sis à Caiafa). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc σ.197). Εδώ μάλλον πρόκειται περί τοποθεσίας και όχι οικισμού.

Πετράς, ο. Οικισμός τού δήμου Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 66, υψ. 30 μ. Βρίσκεται απέναντι από την πόλη Σητεία, στο δρόμο προς Ζάκρο.

Πρώτη φορά τον αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος Πετράς, το 1842 (βλ. Κρητικά, σ.36). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται: Λιμήν Σητείας (έδρα τού δήμου) και **Πετράς,** με 256 Χριστιαν. και 312 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται ονομαστικά Πετράς, με 12 κάτ. στον ίδιο δήμο. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο τής πόλης Σητεία με 11 κάτ., το 1928 με 42, το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 με 32 κάτ. το 1961 με 20 και το 1971 με 11 κάτ.

Ο Πετράς έχει κτιστεί στα ερείπια τής αρχαίας Ητείας ή Σηταίας, όπου υπήρχαν **πολλές πέτρες** τών ερειπίων και σ' αυτό οφείλεται το όνομα Πετράς = τόπος με πολλές πέτρες.

Ο Spratt, που βρισκόταν στην Κρήτη τα μέσα τού 19ου αιώνα, επισκέφτηκε το χωριό, όπου κατοικούσαν μόνο Τούρκοι. Στο λόφο που είναι πάνω από το χωριό, είδε κυκλώπεια τείχη, που προδίδουν τη θέση μιάς πολύ αρχαίας πόλης τής Κρήτης, η οποία, νομίζω, πως πρέπει να ήταν η πρωτεύουσα τής Ετεοκρητικής Σητείας. Το όνομά της ήταν Eteo ή Etea, που, με το συνηθισμένο κρητικό πρόσφυμα έγινε Setea — Σήταια. (Βλ. T.A.B.Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, σ.161 εξ.). Το 1901 ο Άγγλος αρχαιολόγος R. Bossanquet έκανε ανασκαφή στην περιοχή τού οικισμού και αποκάλυψε κοντά στο δρόμο ένα τοίχο σε μήκος 17 μ. και ύψος 1,50 μ. Άλλοι κάθετοι τοίχοι σχημάτιζαν 3 διαμερίσματα οικοδομήματος Μεσομινωικής - Υστερομινωικής περιόδου. (Βλ. BSA, VIII, 282, R. Bosanquet, Excavations at Petrás).

Πετρέα, η. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K99) Petrea με 95 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Petrea το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Petropanaya με 35 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120). Ο Σταυρινίδης σημειώνει ότι λέγεται Πετροπάναγα μόνο ο μικρός οικισμός **Πετριάς**. Πετριάς και Παναγιά, Πετροπάναγα λεγόμενα, τα αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζάντιος (Κρητικά, σ.79), και είχαν πριν 32 οθωμανικές οικογένειες ενώ τότε (1842) είχαν μόνο 16· ενώ στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Panaghía (Pashley, Travels in Crete, II, 317) μόνο με 12 τούρκικες οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα **Παναγιά** ή **Πετροπάναγα** με 142 κάτ. Τούρκ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι το είχαν εγκαταλείψει. Στις επόμενες απογραφές αναφέρεται Παναγιά (βλ. λήμμα) στην κοινότητα Διονύσι.

Πετρές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Ασκύφου, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 41, υψ. 720 μ. Βρίσκεται στο 52 χλμ. τού δρόμου προς τη Χώρα Σφακίων.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή 1881 Πετρές στο δήμο Ασκύφου με 776 κάτ., μαζί με τούς άλλους οικισμούς. Έτσι αναφέρεται και στην απογραφή τού 1900 με 666 κάτ. όλων τών οικισμών τού δήμου. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ασκύφου μαζί με τούς άλλους οικισμούς, με 526 κάτ. όλος ο δήμος. Ονομαστικά αναφέρεται το 1940 στην κοινότητα Ασκύφου με 128 κάτ. το 1951 με 147, το 1961 με 59 και το 1971 με 19 κάτ. Βλ. και λήμμα Ασκύφου.

Πετρές, ο. Ένα από τα μετόχια τού χωριού Ατσιπόπουλου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, που αναφέρονται στην απογραφή τού 1881 **Φραντσεσκιανά Μετόχια.**

Δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές. Πιστεύω ότι ταυτίζεται με τον οικισμό που αναφέρει ο Καστροφύλακας (Κ173) Petrea στο νομό Ρεθύμνου, με 74 κάτ. το 1583, χωρίς να αναφέρεται η επαρχία που ανήκει, γιατί δεν υπάρχει στο νομό Ρεθύμνου οικισμός με το όνομα Πετρές.

Την άποψη αυτή ενισχύει ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης, ο οποίος αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης σ. 88), *«όπισθεν τού Κακού Όρους προς Β. κείται το **μετόχι Πετρές,** πλησιέστατα τού ομώνυμου ποταμού **Πετρέα** (Μέλας ποταμός) σύνορον άλλοτε τής Ρεθυμνίας προς τον Αποκόρωνα».*

Και ο Χουρμούζης Βυζάντιος αναφέρει (Κρητικά σ.44) Μετόχια Ατσιπόπουλου το 1842.

Πετρές. Νέος, Οικισμός της κοινότητας Νέου Χωρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 28. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 109, το 1951 65, το 1961 113 και το 1971 κάτ. 33.

Πετριανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Petriana, από τον Καστροφύλακα (Κ175) Petriana et Milli με 96 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Petriana το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται ούτε το ένα ούτε το άλλο χωριό, ούτε σε καμμιά νεότερη απογραφή. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία τεύχ. 12-13 σ.237) ότι υπάρχει τοπωνύμιο στις Λίγκρες τής Αγ. Παρασκευής Αγ. Βασιλείου.

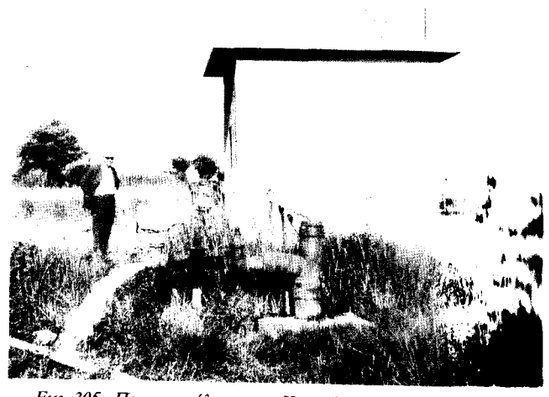
Πετροκεφάλα, η. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Πετροκεφάλα**, στο δήμο Τεφέλι με 9 Τούρκ. κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Οι 9 Τούρκ. έφυγαν και δεν ξανακατοικήθηκε.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1390, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Galeni, Petrocheffala, Carcadiotissa, χωριά, τα οποία είχε αγοράσει ο Nic. Trunçano. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.291).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Petrochiefallo, από τον Καστροφύλακα (Κ99) Petrochieffali με 45 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Petrochiefalla το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Petrokefala με 14 χαράτσα, (Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 137). Και ο Ι. Νουχάκης (Κρητική Χωρογραφία σ.137) το αναφέρει **Πετροκεφάλα** το 1903, αλλά ακατοίκητο. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πετροκεφάλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 626, υψ. 60 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 59,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά, προς νότο, από το χωριό Μοίρες -Πισκοκεφάλι, στο δρόμο προς Μάταλα. Τοπωνύμιο γεωφυσικό.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από τον

Εικ. 305. Πετροκεφάλι επαρχ. Καινούργιου. Η αρτεσιανή γεώτρηση

Καστροφύλακα (Κ103) Petrochieffali με 103 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ.118) Petrochiefali, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Petrokefali με 26 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις 123) στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Petrokefáli (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 12 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου, με 342 Χριστιαν. και 35 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 470, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 510, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 555, το 1940 594, το 1951 693, το 1961 670 και το 1971 κάτ. 537.

Βρίσκεται στη μέση τής πεδιάδας τής Μεσαράς. Τελευταία οι κάτ. ασχολούνται κυρίως με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών, κ.λπ. Παλαιότερα ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια ρυζιού με επιτυχία. Βορείως τού χωριού 500 μ. έγινε τελευταία γεώτρηση σε βάθος 90 μ. αποτέλεσμα να γίνει αρτεσιανό, που εκτοξεύει σε ύψ. 3,5 μ. 370 κ.μ. νερό την ώρα.

Πετροκέφαλο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 257, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 4,2 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό -Βούτες - Πετροκέφαλο.

Βρίσκεται πάνω σε πετρώδικο λόφο, που λέγεται στην Κρήτη **κεφάλι**, απ' όπου ετυμολογούνται τα παρόμοια τοπωνύμια.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Petrochefalo σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv.de Brixano. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.29, passim). Σε έγγραφο τού 1390, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα αναφέρεται ότι το 1388 τα χωριά Pendamodi et Petrochefallo ανήκαν στον Franciscus de Molino κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.279).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Petrochiefalo, από τον Καστροφύλακα (Κ102) Petrocheffalo, με 114 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.116).

Petrochiefala το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Petrokefala με 14 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.126), στην Αιγυπτιακή απογραφή του 1834 Petrokéfalo (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 14 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αγ. Μύρωνος με 196 κάτ. Χριστιαν. και 73 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 292, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 361, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 453, το 1940 κάτ. 365, το 1951 317, το 1961 430 και το 1971 κάτ. 196.

Κύρια προϊόντα τής περιοχής είναι τα αμπελουργικά. Το χωριό καταστράφηκε από σεισμό το 1856. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Δ΄, σ.496).

Τελευταία βρέθηκαν στην περιοχή τού χωριού λαξευτός τάφος με λουτροειδή λάρνακα, σαρκοφάγο και ταφικούς πίθους.

Πετροκέφαλο, το. Οικισμός στην επαρχία Ρίζου ή Μιελβεντέρε. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ97) Petrochieffalo με 9 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Petrochiefalo το 1630. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Πέτρος, ο. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 7, υψ.600 μ.

Πρώτη φορά απαντάται ονομαστικά **Πέτρου**, στην απογραφή 1881 στο δήμο Νεάπολης, ένα από τα 12 μετόχια. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται όλα μαζί Μετόχια Νεαπόλεως, με 1032 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Πέτρος** στον αγροτ. δήμο Νοφαλιά με 24 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Νεάπολης, κάτ. 21, το 1940 κάτ. 70, το 1951 στο δήμο Νεάπολης, κάτ. 65, το 1961 27 και το 1971 14 κάτ.

Πετρουλήδες, οι. Οικισμός τής κοινότ. Βρυσών, επαρχ. Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 21, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 32, 4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 28 χλμ. τού παλιού δρόμο προς Ρέθυμνο μετά τούς Άγ. Πάντες. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 **Πετρουλήδων μετόχι** στον αγροτ. δήμο Βαφέ, κάτ. 17. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Βρυσών, κάτ. 28, το 1940 γράφεται στην ονομαστική οι Πετρουλήδες, κάτ. 59, και το 1951 κάτ. 56. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Πετροχώρι, μετονομασία τού πολύ παλαιού οικισμού Αποσέτι, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου (Βλ. λήμμα).

Πεύκοι, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 243, υψ. 420 μ. Απέχει από τη Σητεία 34,6 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Λιθίνες - Πεύκοι.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού 16ου αιώνα ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pefcoz με 11 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.131) που σημαίνει ότι ασφαλώς υπήρχε και πριν. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Péfkus (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 20 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πεύκοι** στο δήμο Ρουκάκας με 318 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 370, το 1920 γράφεται στον ενικό **Πεύκος**, έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 370, το 1928 γράφεται **Πεύκοι** (κατά το γούστο τού εκάστοτε απογραφέα) κάτ. 333, το 1940 κάτ. 457, το 1951 404, το 1961 449 και το 1971 κάτ. 357.

Το τοπωνύμιο οφείλεται στο μεγάλο πευκώνα τής περιοχής.

Μέσα στην πευκόφυτη κοιλάδα είναι το θαυματουργό εξωκκλήσι τού **Αγίου Γεωργίου τού Σαμακίδη**, που εορτάζεται στις 3 τού Νοέμβρη. Υπάρχει η παράδοση γιά τα θαύματά του.

Κάποτε ένας βοσκός αρρώστησε και τάχτηκε στον Άγ. Γεώργιο το Σαμακίδη να τον κάνει καλά και θα προσφέρει στην εορτή του τον καλύτερο τράγο από το κοπάδι του. Φαίνεται ότι έγινε καλά και θέλησε να εκπληρώσει το **τάμα** του. Αλλά αντί νά δώσει τον καλύτερο τράγο έφερε ένα μικρό κριάρι. Πριν να τελειώσει η λειτουργία ολόκληρο το κοπάδι τού βοσκού κατέβηκε από το βουνό στην εκκλησία καθοδηγούμενο από τον τράγο, ο οποίος στάθηκε μπροστά στην εκκλησία, προσφερόμενος ο ίδιος ο τράγος γιά το τάμα τού βοσκού.

Ένα παρόμοιο ακριβώς θαύμα τού Αγ. Γεωργίου τού Απανωσήφη αναφέρεται στην ιστορία τής μονής. (Βλ. λήμμα Απανωσήφης).

Πεύκος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 241, υψ. 740 μ. Βρίσκεται στο 75,6 χλμ. τού δρόμου προς Άνω Βιάννο - Ιεράπετρα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε νοταριακό έγγραφο τού 1390 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα, «Θησαυρίσματα», τόμ. 3, σ.91), τού νοταρίου ιερέα Δαβίδ Λαμνωνίτη...*ο Ιωσήφ Δούλης από τον **Πεύκον**...*

Αναφέρεται στην επαρχία Belvedere από τον Καστροφύλακα (Κ97) Pefco με 220 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V σ.122) Pefco το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pefko με 38 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρονται δυό οικισμοί, Epáno Péfko και Káto Péfko (Pashley, Travels in Crete, II, με 56 χριστιαν. οικογένειες. **Επάνω** και **Κάτω Πεύκος** αναφέρει και ο Εμμαν. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης) το 1890. (σ.366) και ο Χουρμούζης Βυζάντ. το 1842. (Κρητικά σ.37). Αλλά στην απογραφή τού 1881 — και στις επόμενες — αναφέρεται **Πεύκος**, στο δήμο Αγ. Βασιλείου, κάτ. Χριστιαν. 366, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 411, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 412, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 458, το 1940 κάτ. 533, το 1951 460, το 1961 436 και το 1971 κάτ. 341.

Πηγαϊδάκια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 369, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 65 χλμ. Διαδρομή: Μοίρες - Πόμπια - Πηγαϊδάκια. Οι κάτοικοι ασχολούνται τελευταία με την καλλιέργεια πρωίμων κηπευτικών στην παράλιο ζώνη, στη κτηνοτροφία. Υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο. Το όνομα οφείλεται στα μικρά πηγάδια που υπάρχουν και σήμερο γύρω από το χωριό. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Pigadachia, από τον Καστροφύλακα (K103) Pigadachia με 309 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Pighadhachia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pigaydaki με 41 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pigaithάki (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 6 χριστ. και 1 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Πλατάνου, κάτ. Χριστιαν. 133, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 230, το 1920 είναι έδρα ομόνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 318, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 304, το 1940 380, το 1951 426, το 1961 425 και το 1971 κάτ. 307.

Πηγαϊδούρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 227, υψ. 335 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36,5 χλμ. Βρίσκεται 500 μ. βορειοανατολικά από το Καστέλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Apigaiduri, από τον Καστροφύλακα (K94) Apigaiduri με 674 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Apighaiduri το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pigayduri με 115 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.115).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Peghaidhúri (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 5 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Πηγαϊδούρι** στο δήμο Καστελίου, κάτ. 206, Χριστιαν. και 26 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 191, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 220, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 260, το 1940 μετονομάζεται **Πολυθέα!** κάτ. 280, το 1951 302, το 1961 284 και το 1971 κάτ. 227.

Το όνομα **πηγαϊδούρι** είναι ένα από τα υποκοριστικά τού ονόματος **πηγάδι**, που κι αυτό παράγεται από τη λ. πηγή. (Βλ. Κωνστ. Άμαντου, Κρητικά Τοπωνύμια, Επ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Γ΄, σ.225). Ο Άμαντος έχει τη γνώμη, ότι το **πηγαδούρι** έγινε **πηγαϊδούρι** κατ' επίδρασιν τής λ. γαϊδούρι. Αυτό δεν είναι σωστό. Το **πηγαϊδούρι** παράγεται από τη λ. **πηγάιδι**, όπως λέγεται στην Ανατ. Κρήτη το πηγάδι. Ο γάιδαρος δεν έχει καμμιά ανάμιξη στο πηγαϊδούρι. Αλλά και να είχε δεν επιτρέπεται να μετονομάζεται ένα τοπωνύμιο που αναφέρεται στα γραπτά μνημεία τής ιστορίας 400 χρόνια.

Πηγή. Βλ. Μπιτζαριανώ, οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου.

Πηγή, βλ. Μουριζιανά, οικισμός επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων.

Πηγή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 299, υψ. 60 μ. Βρίσκεται στο 9 χλμ τού δρόμου προς Αρκάδι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r), Pigi, από τον Καστροφύλακα (K174) Pigi με 275 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Pigi το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Piyi με 89 σπίτια (βλ. N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.131) Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Peghè (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 38 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 είναι έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 365 και Τούρκοι 7. Το 1900 έχει κάτ. 395, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 570, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. 446, το 1940 κάτ. 449, το 1951 417, το 1961 414 καιτο 1971 κάτ. 360.

Ο Ρεθύμνιος δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ.78) ότι στην αριστερή όχθη τού παραρρέοντα ποταμού **Πηγή** στη θέση **Βουλισμένη**, ήταν η **παλαιά πόλη Πηγή**, που πήρε το όνομά της από μιά πηγή, που καταστράφηκε από σεισμό. Αλλά πόλη με το όνομα Πηγή δεν αναφέρεται. Πού την ανακάλυψε μόνο αυτός ήξερε. Την πηγή αυτή, που στείρεψε το νερό της από σεισμό αναφέρει και ο Ι. Νουχάκης (Κρητική Χωρογραφία, 1903, σ.192). Βλ. και Pashley, Travels etc. I, 115). Ο Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. III, σ.278) επισκέφτηκε το χωριό στις αρχές τού αιώνα μας και παρετήρησε μερικά σπίτια, κτισμένα με βενετσάνικο τρόπο, αλλά μεταγενέστερα, με απομιμήσεις θυρεών και δικεφάλων αετών κ.λπ. Διάβασε επιγραφές *έξοδος και επιστασία Ιωάννου τού Μαβρομάτη ΑΨΒ΄* (1702) ή 1719, N.K.A.O.K.Φ. Νικ. Καφάτος;

Πηγιανός Κάμπος, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Πηγής, επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 165, υψ. 15 μ. Δεν αναφέρεται σε καμμιά προηγούμενη απογραφή.

Πηγουνιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 53, υψ. 370 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 28 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ηράκλειο - Μαργαρίτες - Πηγουνινά.

Πρώτη φορά απαντάται ονομαστικά στην απογραφή τού 1881 **Πηγουνιανά (μετόχια Μαργαριτών)** με 75 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Μαργαριτών. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μαργαριτών κάτ. 117, το 1928 στην κοινότητα Μαργαριτών κάτ. 113, το 1940 γράφεται **Πιγουνιανά**, κάτ. 99, το 1951 88, το 1961 61, και το 1970 κάτ. 49. Η ορθή γραφή είναι **Πηγουνιανά**.

Πηλά, τα. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Pilla , από τον Καστροφύλακα (K237) Pilla με 78 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Mavra Pila το 1630. Εκτοτε δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Ο Paul Faure σημειώνει «Κρητολογία» τεύχ. 14-15, σ.99) τοπωνύμιο Πηλά στο Απάνω Σφηνάρι Κισάμου.

Πιζανιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Bizaniana με 9 χαράτσα. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.125).

Ο Σταυρινίδης υποσημειώνει, ότι σε άλλα τουρκικά έγγραφα αναφέρεται **Μούλια Πιζανιανά**, που ανήκε στο Βενετό πρόξενο Zuane Salomon και εδημεύθη, και ότι ο οικισμός ήταν στην περιοχή τού χωριού Άγιος Ιωάννης, νοτίως τής Φαιστού, όπου συχνά αναφέρεται εξελληνισθείσα οικογένεια **Πιζάνη**, απ' όπου πήρε και την ονομασία **Πιζανιανά**. Στην περιοχή αυτή ακούεται σήμερο τοπωνύμιο: **τού Πιζάνη η σκάλα**.

Πιθάρι, το. Οικισμός τής κοινότ. Αρώνι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 69, υψ. 140 μ. Βρίσκεται στο 8,3 χλμ. τού δρόμου προς το αεροδρόμιο, Ακρωτήρι.

Στις βενετσάνικες απογραφές δεν αναφέρεται. Το αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζ. **Πυθάρι** (Κρητικά σ.42). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Ακρωτηρίου **Πιθάρι**, κάτ. 63 Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 76, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αρώνι, κάτ. 74, το 1928 στην κοινότ. Αρώνι, κάτ. 69, το 1940 **Πιθάριον**! κάτ. 87, το 1951 91, το 1961 65 και το 1971 κάτ. 51.

Το τοπωνύμιο οφείλεται, πιστεύω, σε πιθάρι με νερό, που είχε τοποθετηθεί εκεί από κάποιο φιλάνθρωπο, γιά να πίνουν οι διαβάτες. Παλαιότερα υπήρχε φιλανθρωπική συνήθεια να τοποθετούν πιθάρια στούς μακρινούς δρόμους, όπου δεν υπήρχε νερό, και με ένα μικρό κύπελλο, το **τάσι**, μπορούσε να ξεδιψάσει ο διαβάτης. Ήταν η συνέχεια τής βυζαντινής **φιάλης**, που και οι Τούρκοι μιμήθηκαν, όπως και πολλές άλλες συνήθειες τών Βυζαντινών, και έκτιζαν στούς δρόμους, όπου υπήρχαν πηγές, αλλά και στις πόλεις, τα λεγόμενα **σεμπίλ**, δηλαδη **φιλανθρωπικές κρήνες**. Στο Ηράκλειο υπήρχαν τέτοια σεμπίλ και σώζεται ακόμη σήμερο ένα στην πλατεία Κορνάρου, δίπλα στην κρήνη Μπέμπο. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η Ύδρευση τού Χάντακα, 191, σ.93).

Εικ. 306. Πίκρη, επαρχ. Ρεθύμνου. Η Villa Clodio (Gerola, Monumenti κ.λπ. IV, σ. 368).

Πίκρη, η. Οικισμός τής κοινότητας Αμνάτου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 121, υψ. 160 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά τής Αμνάτου.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Picri από τον Καστροφύλακα (K177) Picri με 170 κάτ. το 1583 και (K183) με 367 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Picri το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Pikri με 34 σπίτια, (βλ. N. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ, σ.130). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pikré (Pashley, Travels in Crete, II, 314), στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πίκρη** στο δήμο Αμνάτου, κάτ. Χριστιαν. 165 και Τούρκ. 11, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 178, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 131, το 1928 αναφέρεται **Πίκρι** στην κοινότητα Αμνάτου, το 1940 γράφεται **ο Πίκρης**, κάτ. 183, το 1951 205, το 1961 151 και το 1971 κάτ. 111.

Στην Πίκρη ήταν μιά σπουδαία έπαυλη τού Βενετού άρχοντα Γεωργίου Clodio. Στο υπέρθυρο τής μεγαλόπρεπης εισόδου του ήταν η επιγραφή:

ADIUTOR D. (eus?) M. (eus?) PROTEGAT NOS
M.DC.X.(1610)
GEORGIUS CLODIUS j.u.d.

Που σημαίνει περίπου: Θεέ μου βοήθα μας και προστάτεψέ μας. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. III, p.280 και IV, p.368).

Πικρίνι. Χωριό casale Picrini αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 363 αλλά δεν καθορίζεται χωρογραφικά η θέση του.

Πιλαλήματα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πεύκων επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 67, υψ. 50

μ. Βρίσκεται στο 65 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Ιεράπετρας - Πιλαλήματα, στο δρόμο προς Λιθίνες. Από την πόλη Σητεία απέχει 32,7 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Λιθίνες - Πιλαλήματα.

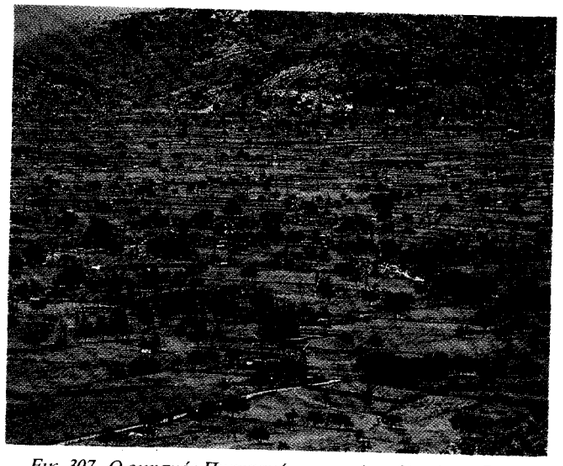
Πρώτη φορά απαντάται **Πιλαλήματα** στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 32 και Τούρκ. 11, το 1900 δεν αναφέρεται, το 1920 αναφέρεται **Πηλαλήματα** στον αγροτ. δήμο Λιθινών, κάτ. 7, το 1928 Πιλαλήματα στην κοινότητα Πεύκων, κάτ. 7, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 στην κοινότητα Πεύκων, κάτ. 29, το 1961 25 και το 1971 κάτ. 50.

Το όνομα από το μεσαιων. ρήμα πιλαλώ = αναγκάζω υποζύγια, κυρίως, να προχωρήσουν στο δρόμο, αλλά και ανθρώπους να εκτελέσουν κάποια εργασία, ή να πάρουν κάποια απόφαση.

Πινακιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Λαγού, επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. 85, υψ. 850 μ. Απέχει από Αγ. Νικόλαο 46,6 χλμ. και από το Ηράκλειο 54,9 χλμ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού 16ου αιώνα, ούτε στην τούρκικη απογραφή τού 1671. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834: Lagù with Pinakianò (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 το **Πινακιανώ και Λαγού** είναι στο δήμο Τζερμιάδω κάτ. 141 Χριστιαν., το 1900 το **Πινακινών** είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 50, το 1920 γράφεται **Πινακιανό** στον αγροτ. δήμο Λαγού, κάτ. 55, το 1928 στην κοινότητα Τζερμιάδω, κάτ. 102, το 1940 127, το 1951 είναι στην κοινότητα Λαγού, κάτ. 158, το 1961 117 και το 1971 κάτ. 95.

Το όνομα από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών.

Εικ. 307. Ο οικισμός Πινακιανώ, επαρχ. Λασιθίου (φωτ. Ρουσέτου)

Πινές Απάνω και **Κάτω**, οι. Οικισμοί τής κοινότητας Ελούντας, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 84, υψ. οι Απάνω 230 μ. και οι Κάτω κάτ. 77, υψ. 200 μ. Απέχουν από τον Άγιο Νικόλαο 16,6 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Νικόλαος - Σχίσμα - Πινές.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Φουρνής, **Πιναίς** με 179 κάτ. Χριστιαν. (εννοείται και οι δυό οικισμοί). Στην απογραφή τού 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 189, το 1920 οι **Πηνές** είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 259, το 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Ελούντας κάτ. 232, το 1940 αναφέρονται χωριστά **Επάνω Πιναί**, κάτ. 147 και **Κάτω Πιναί**, κάτ. 116, το 1951 οι Απάνω Π. 139 και οι Κάτω Π. 127, το 1961 οι Απάνω Π. 121 και οι Κάτω Π. 118 και το 1971 οι Απάνω Π. 98 και οι Κάτω 97.

Πιπεριανά, τα. Νέος οικισμός τής κοινότητας Λαρδά (Γραμπούσας), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 42 υψ. 140 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το χωριό Αγ. Γεώργιος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Πιπεργιανά**, στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 60, το 1928 Πιπεριανά κάτ. 65 στην κοινότητα Λαρδά, το 1940 στην κοινότητα Γραμβουσής! (όπως μεταμορφώθηκε το χωριό Λαρδάς), κάτ. 46, το 1951 41, το 1961 38 και το 1971 κάτ. 67.

Το όνομα από το επώνυμο τών οικιστών.

Πιρούνη μετόχι, το. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 Πιρούνι μετόχι στο δήμο Δαφνών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. 7. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου **Μετόχι Πειρουνάκη** με 6 κάτ. Έκτοτε άλλαξε, ως φαίνεται, ιδιοκτήτη και δεν αναφέρεται.

Πιρουνιανά, τα. Πρόκειται γιά ένα από τούς 10 οικισμούς τού χωριού Αγ. Βαρβάρα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται οι οικισμοί τής Αγ. Βαρβ. σε παρένθεση (Πορτί - Καμπιθιανά - Θαλασσιανά - Αληδιανά -Τιθιανά - Ραγουζιανά - Παπαδιανά - Μυλωνιανά -Ζαχαριανά και Πηρουνιανά). Ο τελευταίος συνοικισμός αναφέρεται ονομαστικά **Πειρουνιανά** στην απογραφή τού 1961 με 63 κάτ., το 1971 με 64 και το 1981 με 42 κάτ.

Πισκοκέφαλο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 690, υψ. 50 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 3 χλμ. στο δρόμο νότιος άξονας Σητείας - Ιεράπετρας.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Pisco Chiefalo, από τον Καστροφύλακα (K138) Lissochieffalo με 442 κάτ. το 1583, προφανώς λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή, αφού στην επόμενη σελ. (K139) στον κατάλογο τών παπάδων, το γράφει σωστά Piscochieffalo.

Το 1581 αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου Σητείας Μάρκου Καλύβα, ότι ο Μαν. Μάρκ. Μαρίνος, κάτοικος τού χωριού Σκοπή...*πουλεί και αφιερώνει τής ευγενεστάτης κυρίας Ζαμπίας, αρχόντισσας τού ποτέ ευγενή άρχο μισέρ Γιάκομο Κορνάρο ένα κομμάτι περιβόλι ποτιστικό, βαλμένο στο Πισκοκέφαλο*...(Βλ. Κ.Δ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ΄, σ.121).

Η αρχόντισσα **Ζαμπία** είναι η μητέρα τού Ανδρέα Ιακ Κορνάρου και τού Βιτσέντζου Τζακ. Κορνάρου, τού ποιητή τού Ερωτόκριτου, ως αποδεικνύεται από τις έρευνες, κόρη τού Zuanne De Mezzo Isabetta, συζύγος τού Giacomo Cornaro, όπως την αναφέρει στη διαθήκη του ο γυιός της Ανδρέας. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η Διαθήκη τού Ανδρέα Κορνάρου, «Κρητικά Χρονικά», Θ΄, σ.393, 460, βλ. και γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας).

Αναφέρεται επίσης από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Piscochiefalo το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Piskokefale με 8 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Piskokéfalo (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 26 χριστιαν. και 14 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Πισκοκέφαλο** στο δήμο Λιμένος Σητείας, με κάτ. Χριστιαν. 476 και Τούρκ. 152, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 455, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 582, το 1928 έδρα κοινότ. κάτ. 714, το 1940 909, το 1951 856, το 1961 790 και το 1971 κάτ. 725.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν φέουδο τής οικογένειας τών Κορνάρων, που μέλη της ήταν ο Ανδρέας Ιακ. Κορνάρος, σπουδαίος πνευματικός άνθρωπος, ιδρυτής τής ακαδημίας τών Stravaganti στο Χάντακα, και ιστορικός. Έγραψε ιστορία τής Κρήτης και ο αδελφός του Βιτσέντζος, ο ποιητής τού Ερωτόκριτου.

Ύστερα από την ερήμωση τής πόλης Σητεία το 1650 το Πισκοκέφαλο ήταν έδρα τού διοικητή τής επαρχίας (Βλ. «Μύσων», Δ΄, σ.91).

Στο Πισκοκέφαλο γεννήθηκε ο καπετάν Γιάννης Παπαδάκης ή **Κοντός**, ο οποίος έδρασε την επανάσταση τό 1821. Στο Πισκοκέφαλο γεννήθηκε επίσης το 1845, όπου και απέθανε το 1918, ο ιταλικής καταγωγής και Ιταλός υπήκοος **Φραγκίσκος Λαμπίρης**, ο οποίος εσώρησε το 1917, 172.000 δρχ. στην κοινότητα Ηρακλείου, γιά να ιδρυθεί στην πόλη αυτή **Οφθαλμιατρείον** με την επωνυμία **Λαμπίρειον**, αντάξιο τών ευρωπαϊκών. Στο Λιμένα Σητείας 80.000 δρχ. γιά να αναγερθεί **Νοσοκομείον** κ.λπ. (Βλ. «Μύσων», Δ΄, σ.93 τη διαθήκη του). Αλλά ούτε το ένα, ούτε το άλλο κληροδότημα πραγματοποιήθηκε. Τί απέγινε το κληροδότημα;

Από διάφορα ευρήματα στην περιοχή τού Πισκοκέφαλου, ειδώλια λατρευτών ανδρών με απλό περίζωμα και γυναικών με περίτεχνο φόρεμα και κόμμωση, που προσφέρουν λατρεία με ορισμένες κινήσεις τών χεριών σε στάση ευθυτενή μπροστά στη θεότητα και από διάφορα ζώδια, που βρέθηκαν πάνω στο λόφο **Κατρίνια** ΒΔ τού χωριού, ο Νικ. Πλάτων πιστεύει («Κρητικά Χρονικά» Ε΄, σ.128) πως ήταν στο λόφο Ιερό Κορυφής τής Μεσομινωικής ΙΙΙ περιόδου, ανάλογο με το ιερό τού Πετσοφά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ν. Πλάτωνα**, Το Ιερό Μαζά και τα Μινωικά Ιερά Κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ.124 εξ. — **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Η διαθήκη τού Ανδρ. Κορνάρου «Κρητικά Χρονικά», Θ΄, σ.376 εξ. — **Εμμαν.**

Εικ. 308. Το χωριό Πισκοκέφαλο Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

Αγγελάκη, Σητειακά Β΄, 113-122 — **S. Marinatos**, J. H.S. 1932, 255 — **J. Pendlebury**, Journeys in Crete, B.S.A., XXXIII, 96 — περιοδικό «Μύσων», τόμ. Δ΄, σ.91 εξ.

Πισκοκέφαλου Μετόχια. τα. Οικισμοί στην επαρχία Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρονται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Λιμένος Σητείας, με 180 Χριστιαν. κάτ. Μετόχια Πισκοκεφάλου και στον ίδιο δήμο αναφέρονται και στην απογραφή τού 1900 με 277 κάτ. Δεν κατονομάζονται. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρονται.

Πισκοπή Μικρή, η. Οικισμός τής κοινότητας Πάρτιρα, κάτ. (1940) 21. Στο χάρτη σημειώνεται ΒΔ τού χωριού Πάρτιρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Piscopi, από τον Καστροφύλακα (K97) Piscopi de Arcadia, με 105 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Vescovado Arcadia το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Piskopi με 7 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.136). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πισκοπή** στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. Χριστιαν. και Τούρκ. 48, το 1900 η Πισκοπή είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 13, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πάρτιρα, κάτ. 62, το 1928 στην κοινότ. Πάρτιρα, κάτ. 24 και το 1940 Επισκοπή κάτ. 21. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ήταν έδρα τής επισκοπής Αρκαδίας από τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο. Στο χωριό σώζεται σε ερείπια και ο καθεδρικός ναός τής επισκοπής. (Βλ. και Στέφ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, τόμ. Γ΄ σ. 44), και Gerola, Monumenti IV, σ. 573).

Πισκοπή Απάνω, βλ. Απάνω Πισκοπή, κοινότ. Τουρτούλων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου.

Πισκοπιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Λιμένα Χερσονήσου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 125 υψ. 90 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28 χλμ.

Διαδρομή: Από το 26 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο (Λιμένα Χερσονήσου) διακλάδωση δεξιά - Κουτουλουφάρι - Πισκοπιανώ.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1379 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale Piscopiano de Chersonisso. (El. Santschi, Régestes des arrêts civiles etc. σ.216). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Piscopiano, από τον Καστροφύλακα (K95) Piscopianò με 111 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Piscopianò το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Piskopyano με 15 χαράτσα, (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.117). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πισκοπιανώ** στο δήμο Μοχού, κάτ. 142 Χριστιαν. το 1900 το **Πισκοπιανών** είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 164, το 1920 το **Επισκοπιανό** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 228, το 1928 στην κοινότητα Χερσονήσου, κάτ. 227, το 1940 Πισκοπιανόν στην κοινότητα Λιμένος Χερσονήσου, κάτ. 237, το 1951 240, το 1961 217 και το 1971 κάτ. 140.

Το Πισκοπιανώ ήταν έδρα τής επισκοπής Χερρονήσου τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο. Φαίνονται τα ερείπια τής επισκοπικής εκκλησίας. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Γ΄, σ. 45).

Στην περιοχή τού χωριού, ήταν το μοναστήρι τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου. Ηγούμενος τού μοναστηριού ήταν ο Ιωάν. Καλιάκης, ο οποίος διόρισε επίτροπο τού μοναστηριού τον καλόγερο «Μανθέο» Μακελλάρη. Ο τελευταίος είχε εκλέξει το Μάρκαντώνιο Φώσκολο, τον ποιητή τού Φορτουνάτο, να τον διαδεχθεί, όταν πεθάνει. (Βλ. Alfred l. Vincent, ο ποιητής τού Φορτουνάτου, «Θησαυρίσματα», τόμ. 4, σ. 61).

Κοντά στο χωριό βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή Ρωμαϊκών χρόνων, σε χώρο που εμφανίζει πολλά αρχαϊκά λείψανα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, 492).

Πίσσιδω, το. Μετόχι στο δήμο Αγ. Νικολάου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 19, υψ. 90 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού Αγίου Νικολάου, μετά τον οικισμό **Ξερόκαμπος.** Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Αγ. Νικολάου, κάτ. 11, το 1928 στο δήμο Αγ. Νικολάου, κάτ. 4. Στις απογραφές 1940, 1951 και 1961 δεν αναφέρεται. Το 1971 αναφέρεται και πάλι **Πίσσιδες,** με 19 κάτ. και υψ. 80 μ.

Πισταγή, ή Μπισταγή, ή Βισταγή. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 293, υψ. 500 μ. Βρίσκεται στούς δυτικούς πρόποδες τού Ψηλορείτη. Απέχει από το Ρέθυμνο 38 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. τού δρόμου προς Αμάρι, (Μονή Ασωμάτων) - Πισταγή.

Εικ. 309. Το χωριό Πισταγή επαρχ. Αμαρίου. (φωτ. Ρουσέτου)

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Pistagi, από τον Καστροφύλακα (K174) Pistagi, με 451 κάτ. το 1583, και (K184) Pistagi με 329 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Bistagij το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Bistaghi (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 50 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το αναφέρει (Κρητικά σ.39) **Πισταγή** το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πισταγή** στο δήμο Μοναστηρακίου, κάτ. Χριστιαν. 514, το 1900 γράφεται **Μπισταγή** στον ίδιο δήμο, κάτ. 527, το 1920 η **Βισταγή** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 538, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 529, το 1940 470, το 1951 437, το 1961 422 και το 1971 κάτ. 328. Η ορθή γραφή τού τοπωνύμιου είναι **Πισταγή**. Το **Μπισταγή**, οφείλεται στο ν τού άρθου αιτιατ. στην Πισταγή — στη Μπισταγή και το Βισταγή στη συνήθεια μερικών να αποδίδουν το λατινικό B (μπ) με το β.

Πίσω Ρούμα, βλ. λήμμα Καλοχωραφίτης

Πιτσίδια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 695, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 65 χλμ. Διαδρομή: Μοίρες -Πετροκεφάλι - Πιτσίδια - Μάταλα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1369, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Pala et Picidia. Αποτελούσαν δυό πεζικά φέουδα, που τα είχε αγοράσει ο Benedictus Zane, αντί 2150 υπέρπυρα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.31). Σε άλλο έγγραφο (σ.357) γράφεται Pizidia.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Picidhia, από τον Καστροφύλακα (K100) Pizzidhia με 189 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Pizzidia το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Piçidya με 52 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.125), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 γράφεται Itsidhia (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 30 χριστιαν. οικογένειες (από τα συνηθισμένα λάθη τού Pashley). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πιτσίδια** στο δήμο Τυμπακίου με 417 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Τυμπακίου με 417 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 518, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 446, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 653, το 1940 751, το 1951 734, το 1961 641 και το 1971 κάτ. 550.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια πρωίμων κηπευτικών, την κτηνοτροφία, και την αλιεία, που αποδίδει σπουδαίο εισόδημα. Το κυριότερο προϊόν τους είναι το λάδι.

Το τοπωνύμιο ίσως οφείλεται στην εγκατάσταση στρατιωτών τού Νικηφόρου Φωκά από την Πισιδία τη Μικρασίας, οι οποίοι ήταν ανδρείοι πολεμιστές, και έδωσαν το όνομα Πισίδια στο χωριό τους, που παραμορφώθηκε σε Πιτσίδια.

Σε μικρή απόσταση δυτικά από το χωριό, στον όρμο Κομμός, ήταν αρχαία πόλη, λιμάνι τής Γόρτυνας, όπου γίνονται ανασκαφές. (Βλ. λήμμα Κομμός).

Πιτσούλια. Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου τού ν. Ρεθύμνου, νοτιοδυτικά τού χωριού **Καμαριώτης**. (Βλ. λήμμα). Αναφέρεται στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Aya Paraşki Vuzulya με 10 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης, αναφέρει σε υποσημείωση, ότι στο χάρτη τού Αγγλικού Επιτελείου σημειώνεται ως μετόχι τού Καμαριώτη Pitsoulia. Χωρικοί όμως τής περιοχής αγνοούν το όνομα και βεβαιώνουν ότι ακούεται **Τζουλα Καμάρα**, κοντά στην ερειπωμένη εκκλησία τής Αγ. Παρασκευής. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 130). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Πιτσούνι. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Pizzania Mesa και από τον Καστροφύλακα (K95) Pizuni με 71 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία V, 124) Pizzuni. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του άγνωστη. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ.5, σ.70) τοπωνύμιο **Πιτσούνι** στις Αγιές Παρασκιές.

Πλαγιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Κάμπου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 320 μ. Στην προηγούμενη απογραφή 1971 αναφέρεται Πλαγιά στην ίδια κοινότητα κάτ. 50. Είναι μετονομασία τού οικισμού Χαιρεθιανά. Βλέπε λήμμα για τις προηγούμενες απογραφές.

Πλαθιά Περάματα, Βλ. Περάματα Πλαθιά.

Πλαθιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Γεωργίου, επαρχίας και νομού Λασιθίου, κάτ. (1940) 566, υψ. 880 μ. Βρίσκεται στο 44 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Ψυχρού, μετά τον ΄Αγιο Γεώργιο.

Στον κατάλογο τών οικισμών (μετόχια) τής επαρχίας Λασιθίου το 1630 αναφέρεται — λανθασμένα — Ocra ο Plaidano (= ΄Οχρα ή Πλαθιανώ) με 6 σπίτια και ο Άγιος Γεώργιος (S. Zorzi) με 12 (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29, 30). Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Platianò Hàghio Gheórgio (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 100 χριστιαν. οικογένειες. Και ο Χουρμούζης Βυζάν. το αναφέρει **Πλατυανό** το 1842 (Κρητικά, σ.49). Στην απογραφή 1881 αναφέρεται **Πλαθιανώ** στο δήμο Ψυχρού, κάτ. 285 (΄Αγ. Γεώργιος κάτ. 384). Το 1900 γράφεται Πλαθιανών, στον ίδιο δήμο, κάτ. 263, το 1920 **το Πλαθιανό** είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 276, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Γεωργίου, κάτ. 490 (ο Αγ. Γεώργιος κάτ. 572) και το 1940 **ο Πλαθιανός** έχει 566 κάτ. Το 1951 ο οικισμός συγχωνεύεται με την κοινότητα Αγ. Γεωργίου, τής οποίας ο πληθυσμός αναφέρεται διπλασιασμένος 1312. (Αγ. Γεώργιος 572 + Πλαθιανώ 566 + πληθυσμιακή αύξηση αμφοτέρων 179 = 1312).

Το όνομα από το επώνυμο Πλαϊντένος (Plaideno) (Καστροφύλακας K37). Και η αρχική ονομασία τού οικισμού αναφέρεται το 1630 Metochio Ocra ή Plaideno. (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.28 και Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ.87, 131).

Πλάκα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 194, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 24 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 18,3 χλμ. (Καλύβες) τού δρόμου προς Ρέθυμνο -Αλμυρίδα - Πλάκα.

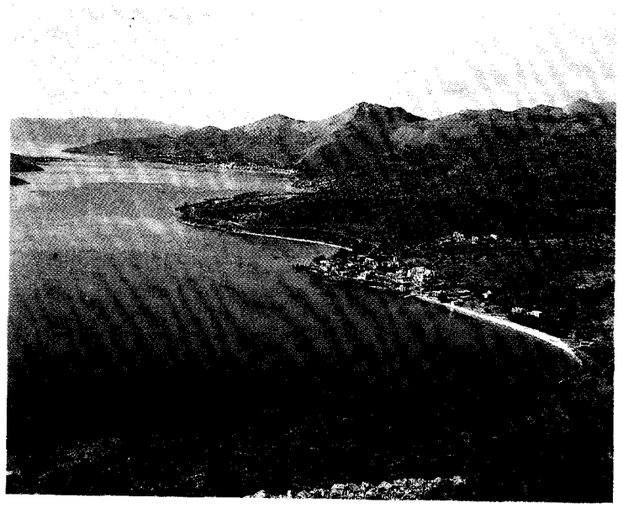
Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pláka (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων κάτ. 313 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 379, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 340, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 327, το 1940 κάτ. 375, το 1951 314, το 1961 256 και το 1971 κάτ. 200.

Πλάκα, η. Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K176) Placa με 16 κάτ. το 1583. Δεν καθορίζεται η επαρχία όπου ήταν. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Πλάκα, η. Οικισμός τής κοινότητας Πολεμάρχι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 94. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή, 1920, στον αγροτικό δήμο Ταυρωνίτη, κάτ. 34. Στις επόμενες απογραφές 1940 εξ. δεν αναφέρεται.

Πλάκα, η. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Βρουχά, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 43, υψ. 5 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 16 χλμ. Διαδρομή Αγ. Νικόλαος - Σχίσμα - Πλάκα. Βρίσκεται απέναντι από τη νησίδα Σπιναλόγκα.

Δεν αναφέρεται σε παλιές απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Βρουχά με 72 κάτ. Φαίνεται να ιδρύθηκε ο οικισμός μετά την ίδρυση τού Λεπροκομείου στη Σπιναλόγκα το 1904 από την Κρητική Πολιτεία από μερικούς κατοίκους τής περιοχής, στη θέση τής παραλίας, απ' όπου διαπεραιώνονταν οι λεπροί στο

Εικ. 310. Τα βόρεια παράλια τής λιμνοθάλασσας Ελούντας, όπου ο οικισμός Πλάκα. (φωτ. Ρουσέτου)

νησί. Ίδρυσαν μαγαζιά, με τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης, απ' όπου προμηθευόταν οι λεπροί μέσω τών φυλάκων, και γιά την εξυπηρέτηση τών επισκεπτών.

Το 1928 είχε 64 κάτ., το 1940 96, το 1951 115, το 1961 39 και το 1971 37. Ύστερα από την κατάργηση τού λεπροκομείου όσοι κάτοικοι έμειναν· ασχολούνται με τον τουρισμό, ταβέρνες κ.λπ.

Πλάκα, η. Συνοικία τού χωριού Απάνω Βιάννος, που χωρίζεται με μικρό ρυάκι. Πρώτη φορά αναφέρεται ως ιδιαίτερος οικισμός στο δήμο Βιάννου στην απογραφή τού 1900 με 260 κάτ. Το 1920 στον αγροτ. δήμο Απάνω Βιάννου, κάτ. 276 και το 1928 στην κοινότ. Απ. Βιάννου, κάτ. 297. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πλακάλωνα. τα. Οικισμός τής κοινότητας Νοχιάς επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 81, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 29 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 27 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Χανίων - Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (29r) Placalona. Από τον Καστροφύλακα αναφέρονται δυό οικισμοί (K238) Placallona με 53 κάτ. και (K240) Placallona με 182 κάτ. το 1583 και (K225) Placallona με 17 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Placanolla το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζάν. το 1842 **Πλακάλωνα** (Κρητικά σ. 41). Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. Χριστιαν. 60, το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 84, το 1920 στον αγροτ. δήμο Νοχιάς, κάτ. 101, το 1928 κάτ. 105, το 1940 115, το 1951 110, το 1961 116 και το 1971 κάτ. 99.

Πλακαλώνια, τα. Οικισμός στην επαρχία και ν. Ρεθύμνου. Δεν υπάρχει σήμερο. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Placalognia, από τον Καστροφύλακα (K174) Placalógna με 109 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Placalogna το 1630. Σε καμμιά άλλη απογραφή δεν αναφέρεται.

Όπως με πληροφόρησε η καθηγήτρια Αργύνη Φραγκούλη από την Αμνάτο, ο οικισμός ήταν 500 μ. βορείως από την Αμνάτο. Σώζονται δυό μεγάλα αλώνια — που χρησιμοποιούνται και σήμερο από τούς κατοίκους τής Αμνάτου — και από αυτά πήρε το όνομα ο οικισμός.

Κατά την παράδοση ο οικισμός καταστράφηκε την περίοδο τού Κρητικού πολέμου 1645-1669 και γι αυτο δεν αναφέρεται ούτε στην τουρκική απογραφή του 1659. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ. σ.130 εξ.). Από το συνοικισμό δεν σώζεται τίποτε. Η περιοχή είναι σήμερο ελαιώνες και αμπέλια.

Ο Νικ. Ευαγ. Χατζιδάκης γράφει (Επ. Ετ. Κρ. Σπουδών, Α΄, σ.441) ότι τα πλακαλώνια είναι κατασκευασμένα με πλάκες.

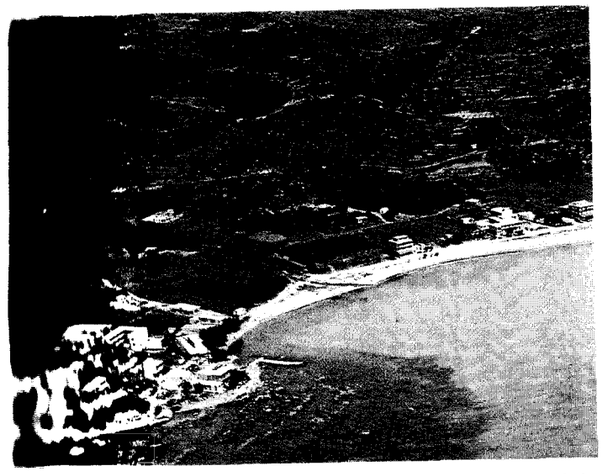
Πλακιάς, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Σελιών, επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 113, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στον ομώνυμο όρμο τού Λιβυκού. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 21 χλμ. τού κεντρικού δρόμου προς Σπήλι - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά - Φαράγγι Κοτσυφού - διακλάδωση αριστερά - Μύρθιος - Πλακιάς. Το όνομα από το είδος τού πετρώματος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην κοινότητα Σελιών με 6 κάτ. και το 1971 με 10. Ήταν ένας μικρός οικισμός μερικών ψαράδων. Αλλά με την ανάπτυξη τού τουρισμού, η Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης Κρήτης (ΥΠΑΚ) έχει εκπονήσει σχέδιο για την τουριστική ανάπτυξη τής περιοχής, που προβλέπει εγκαταστάσεις γιά 1500 κλίνες. (Βλ. Τ. Ζανέτος κ.λπ. Ρυθμιστικό σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης Πλακιά, 1967). Σήμερο υπάρχουν μερικά ξενοδοχεία ευπρεπή, εστιατόρια κ.λπ.

Πλακιάς Μυρθιανός, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός, της κοινότητας Μύρθιου, επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 101, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στην ίδια περιοχή τού προηγούμενου. Διαδρομή η ίδια τού προηγούμενου. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1971 με 4 κάτ.

Πλακιώτισσα, η. Οικισμός τής κοινότητας Λιγόρτυνος, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 146, υψ. 270 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 41,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά (μετά τη Λιγόρτυνα) στο 41 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Plaschiotissa, από τον Καστροφύλακα (K99) Plachiotissa με 94 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 120) Plachiotissa το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν

Εικ. 311. Ο παραθαλάσ. οικισμός Πλακιάς, επαρχ. Αγ. Βασιλείου.

αναφέρεται, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Plakiótissa (Pashley, Travels in Crete, II, 317), με 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Πλακιώτισσα** στο δήμο Τεφέλι, κάτ. 2 Χριστιαν. και 38 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα κάτ. 19, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Λιγόρτυνος κάτ. 59, το 1928 είναι στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 64, το 1940 στην κοινότητα Λιγόρτυνος κάτ. 92, το 1951 138, το 1961 168 και το 1971 κάτ. 142.

Το χωριό έχει πολλά νερά. Οι περισσότεροι κάτοικοι καταγονται από τα Ανώγεια Μυλοποτάμου. Ασχολούνται με καλλιέργεια τής αμπέλου, τής ελιάς και τού καπνού, και με την οικόσιτη κτηνοτροφία.

Πλακούρες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κουνουπιδιανών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 18. Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 Πλακούρες, (Κρητικά σ.42). Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ακρωτηρίου, με 20 κάτ., το 1920 στον αγροτ. δήμο Κουνουπιδιανών, κάτ. 11 και το 1928 κάτ. 18. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πλακωτή, Οικισμός στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Placoti. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Πλατανές, ο. Οικισμός τής κοινότ. Βουιδομαγιεργειό, (Καθροχώρι) επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 111, υψ. 510 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 40 χλμ. Διαδρομή: Σπήλι - Κάμπος - Βουιδομαγιεργειό - Πλατανές.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Platanea, από τον Καστροφύλακα αναφέρονται στο νομό Ρεθύμνου, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία, δυό οικισμοί με το ίδιο όνομα (K174) Platanea με 203 κάτ. — που είναι υποθέτω ο Πλατανές τού Αγ. Βασιλείου — και (K173) Platanea με 62 κάτ. Και στη σελίδα (K184) Platanea στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, (Cato Sivrites) με 34 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.130) Platanea το 1630, ανάμεσα στους οικισμούς Βουιδομαγεργειού, Krya Vrisi, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 αναφέρεται Platanya με 30 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.127), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Platané (Pashley, Travels in Crete, II, 313), το 1881 αναφέρεται **Πλατανές** στο δήμο Αγ. Πνεύματος, κάτ. Χριστιαν. 88, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 112, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βουιδομαγιεργειού, κάτ. 136, το 1928 στην κοινότητα Ακούμια κάτ. 164, το 1940 στην κοινότητα Κεντροχωρίου (μετονομασία τού Βουιδομαγιεργειό) κάτ. 190, το 1951 202, το 1961 181 και το 1971 κάτ. 153.

Πλατανές, ο. Οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1940) 343. Βρίσκεται στο 5 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας προς το Ηράκλειο, στη δεξιά όχθη τού ομώνυμου ποταμού.

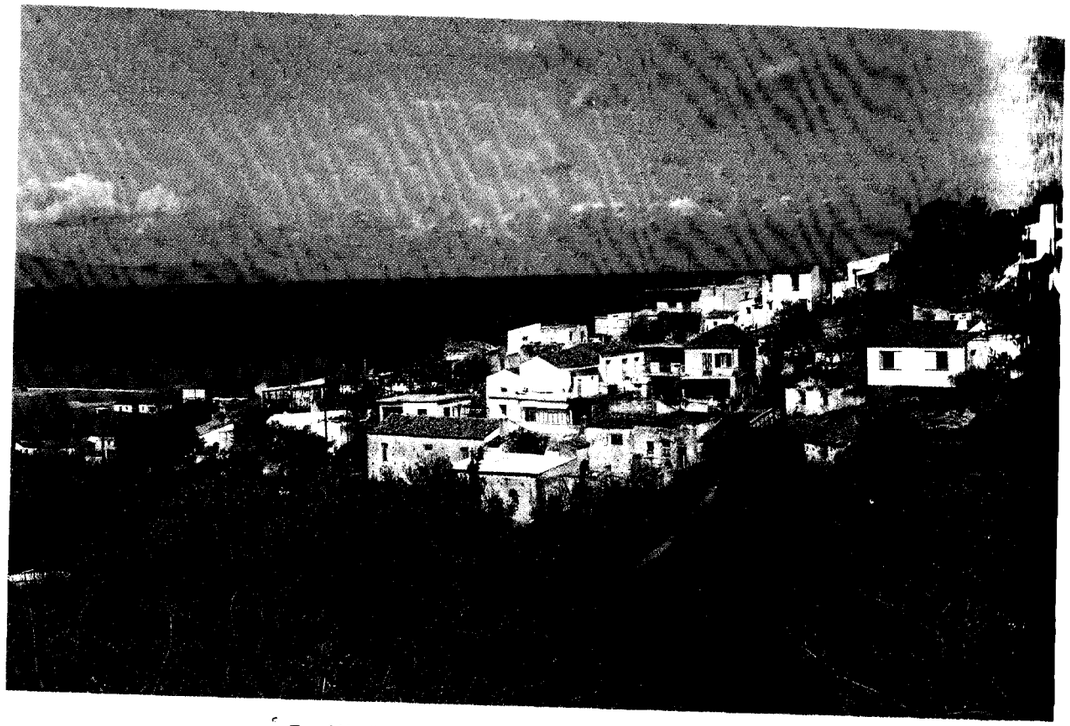
Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται **Πλατανές**, στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Άδελε, με 69 κάτ., το 1928 στο δήμο Ρεθύμνου με 142 κάτ., το 1940 με 343 και το 1951 με 488 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πιθανόν ο δεύτερος οικισμός Platanea που αναφέρει ο Καστροφύλακας (K173) στο νομό Ρεθύμνου, με 62 κάτ. το 1583 (βλ. προηγούμενο λήμμα), να ταυτίζεται με τον Πλατανέ τού δήμου Ρεθύμνου.

Πλατανές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιών Ρουμάτων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 48, υψ. 560 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Παλαιών Ρουμάτων, με 79 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Παλαιών Ρουμάτων, κάτ. 79, το 1940 κάτ. 81, το 1951 75, το 1961 62 και το 1971 κάτ. 60.

Πλατανές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 13, υψ. 740 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην επαρχία Arna ή Ornà (= Ορ(ει)νά), όπως λεγόταν η επαρχία Σελίνου) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Platanea, από τον Καστροφύλακα (K239) Platanea Arnà με 49 κάτ. το 1583 και (K224) Platanea Arnà με 19 οφειλόμενες αγγαρείες. — Εδώ σημειώνει στην castellania Selino όχι Arnà — και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Platanea Arnà το 1630. **Πλατανιάς** το αναφέρει και ο Εμ. Λαμπρινάκης στο δήμο Καντάνου στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 34). Από το Χουρμούζη Βυζάντιο το 1842 **Πλατανές** (Κρητικά σ.40). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ασφεντυλές, Πλατανές κ.λπ.** στο δήμο Παλαιόχωρας με 88 Χριστιαν. και 12 Τούρκ. κάτ., Το 1900 και πάλι Ασφεντυλές και Πλατανές στον ίδιο δήμο, κάτ. 125,

Εικ. 312. Ο οικισμός Πλατανιάς Κυδωνίας (φωτ. Ρουσέτου)

το 1920 γράφεται **Πλατανιά** στον αγροτ. δήμο Ασφεντυλέ, κάτ. 27, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Παλαιόχωρας **Πλατανές**, κάτ. 30, το 1940 γράφεται **Πλατανιάς**, κάτ. 34, το 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 κάτ. 24 και το 1971 κάτ. 12.
Ιστορημένος ναός τού αγίου Δημητρίου τού 14ου αιώνα, με τοιχογραφίες τού αγίου Ονουφρίου τού αγίου Μηνά, τού Αγίου Προκοπίου, αγίου Νεκταρίου κ.λπ. (βλ. Gerola, Monumenti Veneti IV, σ. 446 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ.36).

Πλατάνι, το ή οι Πλατάνοι; Οικισμός στην επαρχία Τεμένους ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Platanea, από τον Καστροφύλακα (K101) Platani με 66 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Platagni, (κρητική προφορά) το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 και στις επόμενες δεν αναφέρεται. Η θέση του μού είναι άγνωστη. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. V, σ.49) ότι ήταν στην περιφέρεια Βαθυπέτρου, νοτίως τών Αρχανών.

Η κοινή ονομασία το πλατάνι — τα πλατάνια δεν είναι συνήθως στην Κρήτη. Εδώ το δένδρο διατηρεί το σωστό ελληνικό όνομα, ο πλάτανος πληθυντ. συνήθως οι πλατάνοι.

Πλατάνια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 220, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 46 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Αμάρι από τη μονή Ασωμάτων - Πισταγή - Πλατάνια. Βρίσκεται μέσα σε χαράδρα τής Ίδης, κάτω από κρημνούς.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Platagnia, από τον Καστροφύλακα (K173) Platania de Neoteri με 98 κάτ. το 1583, και (K184) Platagna με 37 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Platagnia το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Platania (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 10 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Πλατάνια** στο δήμο Μοναστηράκι με 191 Χριστιαν. και 42 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στο δήμο Πανακραίων (μετονομασία τού δήμου) με 226 κάτ. Το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 290, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 294, το 1940 κάτ. 333, το 1951 294, το 1961 289 και το 1971 κάτ. 261.
Ιστορημένος ναός τής Παναγίας σε καλή κατάσταση (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης σ.68).

Πλατανιάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 630, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 10,6 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Pirgo Platanea, από τον Καστροφύλακα (K236) Pirgo Platanea με 154 κάτ. το 1583, (K223) Platane Pirgo με 57 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 3 προνομιούχους το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Platanea το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Plataniá (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 40 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πλατανιάς** στο δήμο Περιβολίων, κάτ. 452, χριστιαν. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 586, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 581, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 643, το 1940 730, το 1951 743, το 1961 735 και το 1971 κάτ. 642.

Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα, με ωραία θέα προς τη θάλασσα και τη νησίδα Θοδωρού, στη δεξιά όχθη τού ποταμού Πλατανιά ή Καιρίτη, τού ομηρικού Ιάρδανου.

Στον Πλατανιά καταυλίστηκε ο Ελληνικός Στρατός το 1897 με τον Τιμολ. Βάσο.

Ο Pendlebury (Archaeology of Crete, 360, 371) παρατήρησε λείψανα Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή τού Πλατανιά.

Πλατανιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παρανύμφων, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1971) 7, υψ. 760 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτικά από το χωριό Παρανύφοι.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Μονοφατσίου από το Fr. Barozzi (f°24r) Platanea, από τον Καστροφύλακα (K99) Platanea με 67 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Platanea το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Platanya με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Platánia (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 4 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει σωστά **Πλατανιάς** το 1842, οπότε είχε 2 τούρκ. οικογένειες ενώ παλαιότερα είχε 10. (Κρητικά, σ.78). Το 1881 αναφέρεται **Πλατανιά μετόχι**, στο δήμο Χάρακα με 22 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται **Πλατανιάς** στον ίδιο δήμο, κάτ. 39,το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Παρανύμφων, κάτ. 37, το 1928 στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 44, το 1940 42, το 1951 43, το 1961 27 και το 1971 7. Το 1981 δεν αναφέρεται.

Πλατανιάς, ο. Οικισμός στην επαρχία Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου. Σήμερο δεν υπάρχει. Βρισκόταν σε μιά πεδιάδα μεταξύ τών σημερινών χωριών Νικηθιανώ και Βρύσες, στο βάθος τής κοιλάδας, κάτω από τη μονή Κρεμαστά, κατάρρυτη και κατάφυτη από πλατάνους, που έδωσαν το όνομα στο χωριό. Σώζονται ερείπια σπιτιών και μερικών νερομύλων.

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου Platanea από τον Καστροφύλακα (K97) με 97 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.125) Platanea το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Όμως αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1669, ότι, ο καπετάν Τζόρτζο Μαγκαφούρης από το Χουμεριάκο, πουλεί στο χατζή Αλή πασά 8 ελαιόδενδρά του, κείμενα στην περιφέρεια τού **Μετοχίου Πλατανιά**, υπαγομένου στο χωριό Χουμεριάκο. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις κ.λπ. τόμ. Γ΄, σ.221).

Η Παράδοση αναφέρει ότι ήταν μεγάλο γεωργικό χωριό. Όταν γυρίζαν το Σαββατόβραδο οι «ζευγάδες» τού χωριού από το «όργωμα», άφιναν απέξω από την εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου, γιά να εκκλησιαστούν, 70 «βουκέντρια». Άρα είχε τουλάχιστον 70 οικογένειες.

Η ίδια παράδοση αναφέρει, ότι 300 παληκάρια τού Πλατανιά πολέμησαν τον αιγύπτιο Χασάν πασά, το δημιουργό τού δράματος στο Σπήλαιο τής Μιλάτου το 1823, και τού προξένησαν μεγάλη φθορά τού στρατού του. Εκδικούμενος κατάστρεψε παντελώς το χωριό τους, που δεν ξανακατοικήθηκε πιά.

Ένας από τούς κατοίκους που επέζησαν, με το όνομα Νικήτας, κατοίκησε στην απέναντι βορεινή πλευρά τής κοιλάδας, όπου είναι το σημερινό χωριό **Νικηθιανώ**, από το όνομα τού πρώτου οικιστή. (Βλ. Αντ. Λογαριαστάκη, Ιστορία τού Πλατανιά, περιοδ. «Δρήρος», τόμ. Α΄, σ.67 και Μ(ιχ) Χ(ουρδάκη) Η καταστροφή τού Πλατανιά, περιοδ. «Ρίζες», σ.54).

Ο χαρακτηρισμός τού χωριού «μετόχι» το 1669 σημαίνει, ότι ο Πλατανιάς είχε καταστραφεί προηγουμένως, από τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας και ήταν τότε **μετόχι** τού Χουμεριάκου, δηλαδή δεν κατοικούνταν μόνιμα. Τα χωριά τής επαρχίας Λασιθίου, που δεν κατοικούνταν μόνιμα αναφέρονται στα έγγραφα μετόχια (metochi) ενώ τα άλλα αναφέρονται casali. Συνεπώς η καταστροφή τού χωριού το 1823 από το Χασάν πασά, όπως αναφέρει η παράδοση, ελέγχεται ανακριβής. Δυστυχώς, πολλές φορές, η Παράδοση παραποιεί την ιστορική αλήθεια.

Πλάτανος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 520, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 58 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Αμάρι, Μονή Ασωμάτων - Βιζάρι - Φουρφουράς - Κουρούτες - Αποδούλου - Βαθειακό - Πλάτανος. Είναι ένα από τα χωριά τής Αμπαδιάς. (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Platano, από τον Καστροφύλακα (K175) Platano με 392 κάτ. το 1583 και (K184) με 1236 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.129) Platano το 1630, στην αιγυπτιακ. απογραφή τού 1834 Plátanos (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 15 χριστιαν. και 20 Τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αποδούλου με 122 Χριστιαν. και 98 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 208, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 345, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 376, το 1940 474, το 1951 547, το 1961 532 και το 1971 κάτ. 530.

Στο χωριό αυτό, στην καρδιά τής Αμπαδιάς, φωλιά τών αγριοτέρων και πιό αιμοβόρων Τούρκων τής Κρήτης, είδε το ανοιξιάτικο Κρητικό φώς, τα μέσα τού 19ου αιώνα (1859) μιά γυναίκα, που έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στη φεμινιστική κίνηση τής Ελληνίδας Γυναίκας στην Ελλάδα. Η Καλλιρρόη Σιγανού, γνωστή στην ιστορία με το επώνυμο τού Γάλλου συζύγου της Ιωάννη Παρρέν.

Η Καλλιρρόη Παρρέν αποτελεί φαινόμενο την εποχή εκείνη, τών συνεχών επαναστάσεων, που μόλις είχε αρχίσει να ροδίζει η αυγή τής Ελευθερίας, ύστερα από το βαθύ σκοτάδι τής τούρκικης νύκτας δυό αιώνων. Οι γονείς της σαν να πρόβλεψαν το δημιουργικό έργο τής κόρης των, την έστειλαν στην ελεύθερη Ελλάδα να μάθει γράμματα. Εποχή κατά την οποία δεν επιτρεπόταν η φοίτηση γυναικών ούτε στο Πανεπιστήμιο τής Αθήνας.

Η Καλλιρρόη από το Αμάρι είναι η μόνη γυναίκα στην Ελλάδα, που εργάστηκε, πρώτη αυτή, γιά την εξύψωση τού φύλου, στη θέση που τής ανήκει στην κοινωνία, αλλά και γιά πολλά άλλα κοινωνικά θέματα. Αυτή ζήτησε να γίνονται δεκτές οι γυναίκες στο Πανεπιστήμιο και στο Πολυτεχνείο, να δοθεί ψήφος στη γυναίκα, να προστατευθεί η παιδική ηλικία. Είναι η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα που εδημοσιογράφησε και εξέδιδε 30 χρόνια την «Εφημερίδα τών Κυριών». Αυτή ίδρυσε και το «Λύκειο τών Ελληνίδων» και άλλους οργανισμούς, που αφορούν τη γυναίκα.

Πλάτανος, ο. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 346, υψ. 95 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 51 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Δέκα - Γόρτυνα - Μητρόπολη - Χουστουλιανά - Πλάτανος.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές Αυτό σημαίνει, ότι δεν υπήρχε τότε. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Plátanos (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Αντίθετα ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά, 1842 σ. 101) ότι υπήρχαν πριν 20 οικογ. χριστιαν. και 2 τούρκ. και τότε (1842) ήταν 15 χριστιαν. και 1 τούρκ. Στην απογραφή τού 1881 είναι έδρα ομών. δήμου, και έχει 162 Χριστιαν. και 13 Τούρκ. κάτ. Το 1900 έχει 208 κάτ., το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 280, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 298, το 1940 313, το 1951 375, το 1961 431 και το 1971 κάτ. 350.

Ο Πλάτανος ήταν ιδιαίτερη πατρίδα

1. τού Χατζή Μιχάλη Κατεχάκη, οπλαρχηγού την επανάσταση τού 1821,
2. τού Αποστόλου Κατεχάκη, γυιού τού προηγουμένου, γεννηθείς το 1837, οπλαρχηγός τής επαρχίας Καινούργιου κατά την επανάσταση τού 1866 και στις επόμενες. Πήρε μέρος σε πολλές μάχες και τραυματίστηκε. και
3. τού Γεωργ. Κατεχάκη, γυιού τού προηγούμενου, Μακεδονομάχος με το όνομα **καπετάν Ρούβας**, επιτελάρχης σώματος στρατού Εθνικής Αμύνης το 1917, αρχηγός τής Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Κωνσταντινούπολη το 1919.

Χίλια μέτρα δυτικά από το χωριό, στη θέση **Μοναστηριακές Αχλάδες** και **Γουδιές**, όπου υπήρχε Πρωτομινωικός οικισμός, ανέσκαψε το 1915 ο Ξανθουδίδης και αποκάλυψε δυό μεγάλους θολωτούς τάφους. Στους θολωτούς αυτούς τάφους έθαβαν, ως φαίνεται τα μέλη τής φυλής, αλλά συγχρόνως ήταν και τόποι λατρείας τών νεκρών.

Βρέθηκαν σφραγίδες πρωτομινωικές από στεατοκόκκαλο, γαλόπετρες, εξαρτήματα περιδεραίων και λίθινα εργαλεία, ως και χρυσά κοσμήματα Πρωτομινωικής περιόδου, λίθινα αγγεία, είδος αλαβάστρου τα οποία ονόμασε ο Ξανθ. **κέρνους**, αγγεία που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερο, ύστερα από 3000 χρόνια — τής Πρωτομινωικής ΙΙ περιόδου — στην λειτουργία τής χριστιανικής ορθόδοξης εκκλησίας γιά την προσφορά τών πρώτων καρπών τού χρόνου τις λεγόμενες **απαρχές**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Στ. Ξανθουδίδη**, The Vaulted Tombs of Messara, London 1924 — **τού ίδιου**, Παράρτημα Αρχαιολ. Δελτίου 1916, σ.22 — **R. Hutchinson**, Prehistoric Crete, 228.

Πλάτανος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 884, υψ. 240 μ. Βρίσκεται δυτικά από το Καστέλι Κισάμου 11 χλμ. Διαδρομή: Καστέλι - Αγ. Γεώργιος - Καμάρτσος - Λαρδάς - Αγ. Πάντες - Πλάτανος.

Είναι νέο χωριό με καταπληκτική εξέλιξη. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Μεσογείων **Κουφογιαννιανά** και **Πλάτανος** με 154 κάτ. το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 204, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 58, το 1940 κάτ. 761 αναξήγητη είναι η αυξομείωση αυτή τού πληθυσμού το 1951 κάτ. 998, το 1961 1065 και το 1971 κάτ. 962.

Πλάτανος, Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου. Βλ. **Καρπατσουλιανά**.

Πλάτανος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, μετονομασία τού οικισμού **Χατζηβέης**. Βλ. λήμμα.

Πλάτη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 222, υψ. 850 μ. Απέχει από Αγ. Νικόλαο 49,6 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Νικόλαος - Μέσα Λασκώνια - Δράσι - Ζένια - Ποτάμοι - Μέσα Λασίθι -Αγ. Κωνσταντίνος - Ψυχρό - Πλάτη. Από το Ηράκλειο απέχει 69,2 χλμ.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ104) Metocchio Plati de Sachielari το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.29) Plati Metochio το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Plati με 15 χαράτσια (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Plati (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Πλάτη** στο δήμο Ψυχρού, κάτ. Χριστιαν. 279, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 333, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 274, το 1928 είναι στην κοινότητα Ψυχρού, κάτ. 361, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 396, το 1951 382, το 1961 334 και το 1971 κάτ. 288.

Το 1867, που «πάτησε» το Λασίθι ο Ομέρ πασάς, κατεβαίνοντας από την **Πλαθιανή Λαγγάδα**, έγινε στην περιοχή τού χωριού η πρώτη μάχη με τούς επαναστάτες, όπου σκοτώθηκε, μαζί με 50 άλλους αγωνιστές, και ο Δ. Πετροπουλάκης.

Η Πλάτη έχει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Κατά τη σύσταση τού Ιωσήφ Χατζηδάκη, έγιναν ανασκαφές δίπλα στο χωριό, από το R.M.Dawkins τής Αγγλικής αρχαιολογικής Σχολής, το 1913. Αποκαλύφτηκαν τρία μινωικά κτήρια, τα ΑΒC (βλ. σχεδιάγραμμα) Υστερομινωικής Ι, και νεώτερα τής Ελληνικής εποχής.

Τα κτίσματα τών διαφόρων εποχών σημειώνονται στο σχεδιάγραμμα χωριστά. Δυστυχώς η καταστροφή των κτισμάτων ήταν τέτοια, ώστε δεν ήταν δυνατόν να αποκατασταθεί ολοκληρωτικά το σχεδιάγραμμά των. Το γεγονός όμως είναι, ότι ο χώρος κατοικήθηκε από την Υστερομινωική Ι περίοδο ως την Υστερομινωική ΙΙΙ, και έπειτα από εγκατάλειψη αιώνων, ξανακατοικήθηκε την ελληνική περίοδο. Τα κτίσματα τών διαφόρων εποχών διαδεχόταν το ένα το άλλο, πάνω στον ίδιο χώρο.

Η πιό ενδιαφέρουσα περίοδος είναι η Υστερομινωική ΙΙΙ. Την περίοδο αυτή υπήρχε μιά πλατεία σε σχήμα Π, αρκετά ευρύχωρη. Γύρω απ' αυτήν ήταν τρία συγκροτήματα κτηρίων, συμμετρικά τοποθετημένα προς το Βορρά, το Νότο και την Ανατολή. Στο κέντρο τής πλατείας βρέθηκε μιά εστία, Ε, τής ίδιας εποχής. Κατά την ελληνική περίοδο η πλατεία καλύφτηκε από νέα κακοφτιαγμένα κτίσματα.

Η πολεοδομική τοποθέτηση τών κτισμάτων είναι θαυμάσια. Εάν τα τρία αυτά συγκροτήματα αποτελούσαν κατοικίες, που ανήκαν σε διαφόρους ιδιοκτήτες, έχουμε μπροστά μας ένα οικισμό εντελώς πρωτότυπο, ως σχέδιο διαφορετικό απ' όσους ανασκάφηκαν μέχρι σήμερο. Αν όμως ήταν τμήματα ενός και τού αυτού οικοδομήματος, με την κεντρική αυλή στο κέντρο, τότε πρόκειται περί ανακτόρου παρόμοιου, με τα γνωστά Κνωσού κ.λπ.

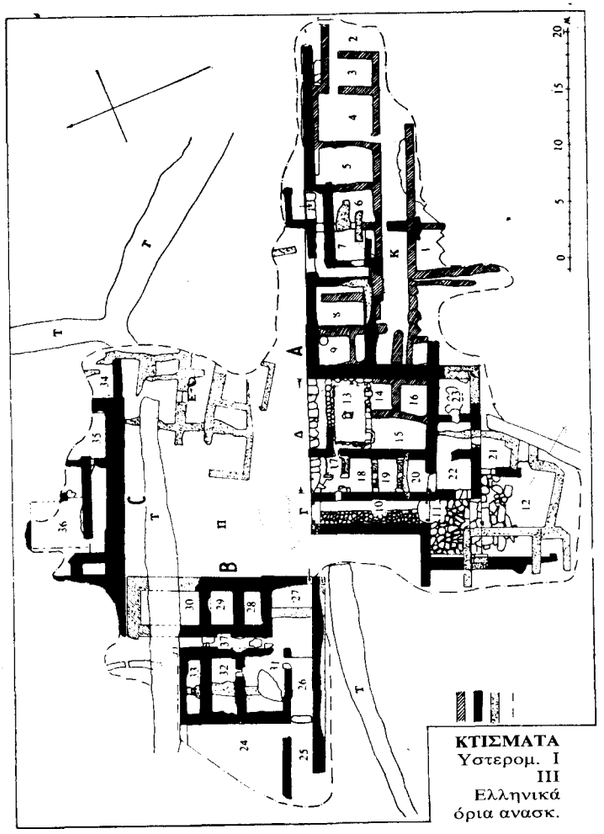
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **R. M. Dawkins**, Excavations at Plati in Lasithi, BSA, XX, London, σ.1 — **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης σ.1322 — **Νικ. Σταυρινίδη**, Κατάλογος τών Μιχάλης Κόρακας, σ.414 εξ. — **Στέργ. Γ. Σπανάκη**, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ.70, 88, 130).

Πλατιά Περάματα, Βλ. Περάματα Πλαθιά.

Πλατυβόλα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 60, υψ. 340 μ. Απέχει από τα Χανιά 20,7 χλμ. Διαδρομή: Νεροκούρου -Κοντόπουλα - Γέρω Λάκκος - Πλατυβόλα.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ούτε στην αιγυπτιακή τού 1834, ενώ το αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζαν. **Πλατυβόλια** (Κρητικά σ.42). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πλατυβόλα** στο δήμο Κεραμειών, κάτ. Χριστιαν. 46. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 87, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου κάτ. 87, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 85, το 1940, 194, το 1951 71, το 1961 66 και το 1971 κάτ. 77.

Πλατυπόδι, το. Οικισμός τής κοινότητας Νικηθιανώ, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 23,

Εικ. 313. Πλάτη Λασιθίου. Σχεδιάγραμμα ανασκαφών μιν. οικισμού.
(R. M. Dawkins, Excavations of Plati in Lasithi, bsa, vol. XX, pl. I).

Ε. Εστία Υστερομινωική
Π. Κεντρική Αυλή
Τ. Σύγχρονοι «τράφοι» για την περίφραξη τών αγροκτημάτων

ΟΙΚΙΑ Α
1. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν Υστερομινωικά αγγεία.
Κ. Παλαιός δρόμος.
2-9. Δωμάτια
6. Η είσοδος από την κεντρική αυλή
Γ. Είσοδος προς το διάδρομο 10
10. Διάδρομος εισόδου τής δυτικής κατοικίας.
Δ. Στοά και είσοδος από την κεντρική αυλή
11-12. Πλακοστρωμένες αυλές

ΟΙΚΙΑ Β
24, 25. Λιθόστρωτη αυλή
26, 27. Διάδρομος διάβασης από την κεντρική στη δυτική αυλή, ανάλογος με το διάδρομο 10 της οικίας Α
28-33. Δωμάτια

ΟΙΚΙΑ C
Διατηρείται μόνο ο νότιος τοίχος προς την κεντρ. αυλή.

υψ. 260 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 12 χλμ. Βρίσκεται λίγο δυτικότερα από το Χουμεριάκο.

Ο οικισμός την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν πολύ μεγαλύτερος. Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Platipodhi, από τον Καστροφύλακα (K97) Platipodi με 107 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,

σ.125) Platipodhi, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Paladi Podi με 72 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 134). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 ο Pashley το γράφει Platy Pódhi μαζί με τα άλλα χωριά τής **Σκάφης**, εκτός τη Νεάπολη, με 80 χριστιαν. και 80 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χουμεριάκου, κάτ. 116, Χριστιαν. και 72 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 113, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Νικηθιανώ, κάτ. 84, το 1928 στην κοινότητα Νικηθιανώ, κάτ. 99, το 1940 **το Πλατυπόδιον** είναι στην κοινότητα Χουμεριάκου, κάτ. 95, το 1951 στην κοινότητα Νικηθιανώ κάτ. 89, το 1961 κάτ. 77 και το 1971 κάτ. 48.

Πλεμενιανά, τα. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 145, υψ. 360 μ. Απέχει από τα Χανιά 60 χλμ. Διαδρομή: Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Ανώσκελη - Κακόπετρος - Φλώρια - Κάντανος - Πλεμενιανά.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 στο γενικό λήμμα Κάντανος Plemmenianà (Pashley, Travels in Crete, II, 309). Ο Χουρμούζης Βυζάν. αναφέρει στα «Κρητικά» του (σ.40) ότι τα **Πλεμενιανά** ήταν ένα από τα 13 χωριά, που αποτελούσαν την Κάντανο. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πλεμενιανά** στο δήμο Καντάνου με 58 Χριστιαν. και 94 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 83, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 132, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 160, το 1940 κάτ. 195, το 1951 155, το 1961 180 και το 1971 κάτ. 151. Έξω από το χωριό εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου, κατάγραφη το 1410. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, Αθηνά, τόμ. 15, σ.112 εξ.). Άλλη πολύ αρχαία εκκλησία, κατάγραφη επίσης αλλά τοιχογραφίες φθαρμένες, κοντά στο χωριό τού Σωτήρος Χριστού. Διατηρείται ή έγχρωμη απεικόνιση μιάς γυναίκας κτήτορα. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti τόμ. II, σ.331 και έγχρωμο πίνακα αριθ. 9). Ο Ξανθουδίδης διάβασε χαράγματα τού 1362, 1399, 1426. (Βλ. παραπάνω).

Πλεμένου. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, ότι το χωριό Πλεμένου (il casale Plemenu) ανήκε το 1301 στο Vicencio Militibus και κατοικούσε σ' αυτό με την οικογένειά του ο Nichita Arcoleo, (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.7). Η θέση του άγνωστη. Δυστυχώς στα συμβόλαια τής περιόδου τής Βενετοκρατίας αναφέρεται μόνο το όνομα τού χωριού, χωρίς να καθορίζεται η επαρχία που βρίσκεται. Οικισμός με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Πλευριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 134, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 25 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. (Χάνι Αλεξάνδρου) τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Το 1842 αναφέρεται **Πλευριανά** από το Χουρμούζη Βυζάντ. («Κρητικά», σ.45), το 1881 **Πλευριανά** στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. Χριστιαν. 206, το 1900 είναι στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 254, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 243, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μαργαριτών, κάτ. 249, το 1940 κάτ. 261, το 1951 270, το 1961 232 και το 1971 κάτ. 147.

Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων **Πλεύρης**.

Πλιθιά, η. Αρχαιότατος οικισμός στην περιοχή τών Χάντακα, την Paracandia. Αναφέρεται **Plithea** στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum (f°50v 6.1) που είναι τής περιόδου προ τού 1266. (Βλ. Silvano Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, nel XIII secolo Napoli, 1963, σ.28). Σε έγγραφο τού 1320 αναφέρεται ο Georgius Papadopulo, κάτοικος τού χωρίου Βούτες, ο οποίος βεβαιώνει ενόρκως, ότι στο χωριό Plithea είναι η εκκλησία τής Παναγίας (Santa Maria) έρημη πωμένη και άλλη εκκλησία τού Αγίου Νικολάου κλπ. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ.271) Ο οικισμός ταυτίζεται με τις Βούτες, σημειώνει ο Τσιρπανλής, (σ.62) και το σημειώνει στο χάρτη του (σ.53) σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από τις Βούτες.

Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο τού 1271 του συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon **Plithea** (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana de Crete, Torino, 1942, σ.39) και σε συμβόλαιο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon Marcello, αγοραπωλησία σίτου μεταξύ τών Pasquale Obiço (Obizzo), κατοίκου τού χωρίου **Plithea** κ.λπ. (Βλ. M. Chiaudano - A. Lombardo, Fonti per la Storia di Venezia 1960, σ.100).

Υποθέτω ότι και το χωριό **Πλίκια ή Πλικιά**, που παραχωρείται στο Μιχάλη Σκορδίλη Ψαρομήλιγγο, με τη συνθήκη τού 1265 (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.47) είναι το ίδιο, αλλά το ορθό πρέπει να είναι η Plithea - Πλιθιά, ίσως από οικογενειακό επώνυμο Plitia Marinus et Maria, που αναφέρεται σε έγγραφο τής ίδιας εποχής (1373), (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.170).

Πλοκαμιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κούνενι (Βάθη), τής επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 70, υψ. 230 μ. Απέχει από τα Χανιά 69,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Έλος - Κούνενι - Πλοκαμιανά.

Πρώτη φορά το απαντώ **Πλοκαμιανά** στα («Κρητικά» σ.41) τού Χουρμούζη Βυζαντ. το 1842, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται (Βαράδω, Σημαντηριανά, **Πλοκαμιανά** κ.λπ.) στο δήμο Εννέα Χωρίων, με 368 Χριστιαν. κάτ., το 1900 Πλοκαμιανά στον ίδιο δήμο, κάτ. 124, το 1920 στον αγροτ. δήμο Κούνενι, κάτ. 129, το 1928 στην κοινότητα Κούνενι, κάτ. 131, το 1940 κάτ. 132, το 1951 139, το 1961 120 και το 1971 κάτ. 75.

Το όνομα από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών **Πλοκαμάκης** (Γρηγόριος Πλοκαμάκης, ιερομόναχος στη Χρυσοσκαλίτισσα).

Πλουτή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 114, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 503 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 46 χλμ. (Γεωργική Σχολή) τού δρόμου προς Φαιστό.

Ήταν φέουδο τού Λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το 1332 ήταν ενοικιασμένο από τον Πέτρο Mudacio (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.179, 203, 233).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Pluti, από τον Καστροφύλακα (K103) Pluti με 146 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Pluti το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Pluti με 22 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.123), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 **Pluto** — από τα τόσα λάθη τού Pashley — (Travels in Crete, II, 316) με 12 τουρκ. οικογένειες, το 1881 είναι στο δήμο Αμπελούζου, κάτ. Τούρκ. 74, το 1900 είναι στο δήμο, Γόρτυνος, κάτ. 16,το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αμπελούζου, κάτ. 97, το 1928 στην κοινότητα Αμπελούζου, κάτ. 127, το 1940 στην κοινότητα Ρουφά, κάτ. 151, το 1951 162, το 1961 141 και το 1971 κάτ. 131.

Πλουτή Μετόχι. Μικρός οικισμός στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Pluti, από τον Καστροφύλακα (K96) Plutti metochio με 6 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση του άγνωστη.

Πλώρα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 341, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53,1 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 45,5 χλμ. (αρχαιότητες Γόρτυνας) Μητρόπολη - Χουστουλιανά - Πλάτανος - Πλώρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Plora, από τον Καστροφύλακα (K103) Plora με 167 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Plora, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Plora ma Metoh Vlaskana (Βλασκιανά;) με 114 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.122), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Plóra (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 18 χριστιαν. 2 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντ. αναφέρει στα «Κρητικά» του σ.99) ότι η Πλώρα είχε πριν 56 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογ. και τότε, 1842, είχε μόνο 12 χριστιαν. 2 τούρκ. και 4 εκκλησίες. Στην απογραφή τού 1881 είναι στο δήμο Πλατάνου, με 219 Χριστιαν. και 11 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 311, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 342, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 369, το 1940 415, το 1951 411, το 1961 424 και το 1971 κάτ. 382.

Η Πλώρα βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Λουσακιών, στο δρόμο προς Αγ. Κύριλλο, μονή Αμυζανών, Αντισκάρι. Οι κάτοικοι ασχολούνται με

την καλλιέργεια τής ελιάς, κηπευτικών και εσπεριδοειδών, ύστερα από την κατασκευή αρδευτικού φράγματος στον **Πλωριανό** ποταμό. Στο χωριό είναι ο νεόδμητος δίκλιτος ναός, τού Δεσπότη Χριστού και τού Ευαγγελισμού και κοντά στο χωριό τα βυζαντινά εξωκκλήσια τού Αγ. Αντωνίου και τού Αγ. Γεωργίου, με τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες κ.λπ. σ.91).

Την Τουρκοκρατία, τον τελευταίο αιώνα, ήταν στην Πλώρα ο γενίτσαρος τού 14 ορτά Αγάκος Μεχμέτ αγάς. Πλούσιος Τούρκος, μαλικιανέ αγασής και μουτεβελής (=επιστάτης) τών βακουφικών χωριών, απόλυτος κυρίαρχος τής Κάτω Ρίζας τής Μεσαράς. Στα έγγραφα τού Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου αναφέρεται Πλώραλι Αγάκο Μεχμέτ αγά. Αυτός σκότωσε το θείο τού Μιχαήλ Κόρακα, ο οποίος, εκδικούμενος το θάνατο τού θείου του, σκότωσε τον Αγάκο και έπειτα βγήκε στο βουνό και άρχισε τη σπουδαία επαναστατική καριέρα του. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.10, 35).

Ο Στ. Ξανθουδίδης είδε μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα, κτισμένη στον τοίχο τής οικίας τής Δεσποινιάς Αλεξανδροπούλας με επιγραφή: *Ανεπαύσατο ο την μακαρίαν μνήμην Ιωάννης ο και Αβάστακτος* κ.λπ. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, Αθηνά, τόμ. 15, σ.124). Η διατύπωση τής επιγραφής ανήκει στην πρώτη Βυζαντινή περίοδο οπότε είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται το οικογενειακό επώνυμο. Δηλαδή προηγουμένως το βαπτιστικό όνομα δεν το ακολουθούσε το οικογενειακό επώνυμο, όπως και στούς Τούρκους μέχρι την εποχή τού Κεμάλ.

Στην Πλώρα βρέθηκε το 1967 μαρμάρινη προτομή τού Διονύσου, ύψους 0,60 μ. και το 1970 μαρμάρινη κεφαλή νέου Ρωμαϊκών χρόνων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΚΑ΄, σ.532).

Ο Pashley (Travels in Crete, I, 295), αναφέρει ότι η Πλώρα διατηρεί έκδηλα τα χαρακτηριστικά τού ονόματος τής αρχαίας πόλης **Πυλωρός**, που αναφέρει ο Πλίνιος (IV, 12, 59) που σημαίνει ότι ήταν εκεί η αρχαία Πυλωρός. (Βλ. λήμμα).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ν. Σταυρινίδη**, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.10, 35 — **Στεφ. Ξανθουδίδης**, Χριστιανικαί Επιγραφαί εκ Κρήτης, Αθηνά, τόμ. 15, σ.124 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 295 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, I, 284 — «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΑ΄, σ. 532 και ΚΓ΄ 498).

Ποικιλασός, ή Ποικιλάσιον. Αρχαίο παραθαλάσσιο πόλισμα στις νότιες ακτές τής Δυτικής Κρήτης, τής Αρχαϊκής - Ελληνιστικής περιόδου, στη θέση **Τρυπητή** τής επαρχίας Σφακίων, ανάμεσα στις αρχαίες πόλεις **Σύια** και **Τάρρα**. Η τοποθεσία λέγεται σήμερο **Βουκιλάσι**, που θεωρείται παραφθορά τού ονόματος τής πόλης **Ποικιλάσι(ον).**

Ήταν επίνειο τής Ελύρου και εξάρτημά της και

συνεπώς δεν ήταν αυτόνομη και δεν είχε δικά της νομίσματα.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (ΙΙΙ, 15,3) *Ποικιλάσιον,* στη σειρά 3 τών πόλεων τής νότιας πλευράς τής Κρήτης, (Australis lateris Descriptio, 3 Poecilasium. (Βλ. Πτολεμαίου Γεωγραφικά, ΙΙΙ, 15, 3).

Αναφέρεται επίσης στους Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης, 330: *από Τάρρου εις Ποικιλασόν στάδιοι ξ΄ (=60) πόλις εστί και όρμον έχει και ύδωρ.*

Σε κατάλογο τών Εκατό πόλεων τής Κρήτης τού κώδικα 918 τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Mss. Italiani, cl. VII, Νο 918/8392) αναφέρεται η πόλη Pecilasio overo Pescalio. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΑ΄, σ.282).

Ο T.A.B.Spratt, ασχολήθηκε τα μέσα τού 19ου αιώνα με τη χαρτογράφηση τών παραλίων τής Κρήτης, αλλά και με την ιστορία και την αρχαιολογία της. Στο βιβλίο του Travels and Researches in Crete, II, 1865, σ.245) αναφέρει, ότι «στη θέση **Τρυπητή** έξι μίλια ανατολικά τής **Σούγιας**, είναι, χωρίς αμφιβολία, η θέση τής πόλης Ποικιλασός, που αναφέρουν ο Πτολεμαίος και οι Σταδιασμοί». Είδε επίσης στην περιοχή ερείπια κατοικιών και σε μιά κατοικία κτισμένη μια πλάκα από ασβεστόλιθο με την επιγραφή: *ΦΟΥΛΒΙΑ ΔΡΑ/ΚΩΝΟΣ ΕΠΕ/ΣΚΕΥΑΣΕΝ/ΤΟΝ ΝΑΟΝ Ε-Κ/ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ/ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ/ΣΑΡΑΠΙΔΟΣ.* (Spratt, ΙΙ, σ. 245 πίν. 2, σ. 16). Απόδειξη ότι υπήρχε στην Ποικιλασό ναός τού Σεράπιδος. Η επιγραφή είναι σήμερο στο Pitzwilliam Museum of Cambridge.
Ο Pendlebury (The Archaeology of Crete, 1963, σ.371) αναφέρει, ότι η αγία Τράπεζα τού ναού τού **Αγίου Αντωνίου** είναι γινομένη από ρωμαϊκά λείψανα (τής Ποικιλασού).

Το όνομα Ποικιλάσιον αναφέρει ο Ν. Σταυράκης (Στατιστική κ.λπ. σ.94) ότι σημαίνει **όρος πεποικιλμένον!**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά 3, 508 —**Ι. Νουχάκη**, Χωρογραφία Κρήτης, 227, 269 — «Κρητικά Χρονικά» ΙΑ΄, σ.292 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes «Κρητικά Χρονικά» ΙΓ΄, 197 — **Idem**, Nomes des montagnes Crétoises, Bulletin G. Budé, XXIV, 443 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 263, 264 — **T.A.B. Spratt** Travels and Researches in Crete ancienne 141, 273, **J. Pendlebury**, The Arcaeology of Crete, 1963, 371) — **Margar. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, II, σ.230).

Πολεμάρχι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 225, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 22,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15,3 χλμ. (Ταυρωνίτης) τού δρόμου προς Κίσαμο - Πολεμάρχι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Polemarghi, από τον Καστροφύλακα (K238) Polemarchi με 142 κάτ. το 1583, (K225) Polemarchi Tavronitti με 31 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 11 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Polemarchi το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Polemárkhi (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 46 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Πολεμάρχι**, στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. 250 Χριστιαν. και 25 Τούρκ. το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 232, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. συμπ. κάτ. 300, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 111 το 1940 τού προσθέσαν την ουρά και έγινε **Πολεμαρχιον!** κάτ. 368, το 1951 328, το 1961 303 και το 1971 κάτ. 235.

Την επανάσταση τού 1822 σκοτώθηκε εδώ ο Μελχισεδέκ Τσουδερός, ηγούμενος τής μονής Περιβόλι και φροντιστής τών οικονομικών, το 1823 έγινε μια μάχη με νίκη τών επαναστατών.

Το όνομα πολεμάρχης σημαίνει τον άρχοντα τη μάχης. Πιστεύω πώς εγκαταστάθηκαν εδώ αξιωματούχοι τού Νικηφόρου Φωκά το 961 και σ' αυτούς οφείλεται η ονομασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Κυρ. Κριτοβουλίδη**, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ.198 — **Ι. Νουχάκη** Χωρογραφία σ.247 —**Ν. Καλομενόπουλου**, Κρητικά, σ.291 — **Ιωάν. Μαρέλλου** Ιστορία τής Κρήτης, 552.

Πολίχνα, η. Αρχαία, αυτόνομη πόλη τής Δυτικής Κρήτης, κοντά στην Κυδωνία, Ελληνικής, αρχαϊκής και κλασικής περιόδου.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει (VII, 170) ότι τούς μυθικούς χρόνους, όταν όλοι οι Κρητικοί εκστράτευσαν στη Σικελία, για να εκδικηθούν το θάνατο του Μίνωα, δεν έλαβαν μέρος οι Πολιχνίτες και οι Πραίσιοι. *(πάντας τούς Κρήτας, πλην Πολιχνιτέων και Πρασίων.*

Και ο Θουκυδίδης αναφέρει (Βιβλ. Β΄, 85) *Νικίας γαρ Κρής Γορτύνιος πρόξενος ών πείθει αυτούς* τούς Αθηναίους) *επί Κυδωνίαν πλεύσαι, φάσκων προσποιήσειν αυτήν ούσαν πολεμίαν· επήγε δε Πολιχνίταις, χαριζόμενος ομόροις τών Κυδωνιατών· και ο μεν λαβών τας ναύς ώχετο ες Κρήτην και μετά τών Πολιχνιτών εδήου την γην τών Κυδωνιατών.*

Την Πολίχνα αναφέρει και ο Στέφανος Βυζάντιος, *Πολίχνα...έστι και Κρήτης πόλις ής ο πολίτης Πολιχνίτης.*

Τούς ιστορικούς χρόνους η Πολίχνα ήταν αυτόνομη και είχε δικά της νομίσματα. Η θέση της είναι άγνωστη.

Ο Ε(μμαν). Γ(ενεράλις) (Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός) νομίζει ως πιθανότερη θέση τής Πολίχνας το λόφο **Κάστελο**, πάνω από το χωριό **Βαρύπετρο** τής Κυδωνίας. (βλ. λήμμα).

Η Marg. Guarducci (Inscriptiones Creticae, vol. II, p. 233) τοποθετεί την Πολίχνα στα **Μεσκλά** όπου διαπίστωσε τα εμφανή ερείπιά της. (*Polichna urbis huius antique vestigia in ruderibus illis que prope Meskla cernuntur agnoscenda esse manifeste, ut mihi quidem videor...*

Πολκιμο και Αγ. Στέφανος. Οικισμοί επαρχίας Ρεθύμνου. Αναφέρονται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.128) Polcimo e S. Stefano. Δεν αναφέρονται σε καμμιά απογραφή. (βλ. και Αγ. Στέφανος).

Πολυθέα, βλ. Πηγαϊδούρι, χωριό Πεδιάδας ν. Ηρακλείου.

Πολυρρήνια, η. Μετονομασία τού χωριού **Παλαιόκαστρο Απάνω**, επαρχίας Κισάμου, (Βλ. λήμμα).

Πολυρρήνια, η. Από τις σπουδαιότερες και τις ισχυρότερες ανεξάρτητες πόλεις τής Δυτικής Κρήτης, στην ελληνικής - αρχαϊκής - ρωμαϊκής - ελληνιστικής εποχής. Ήταν κτισμένη αμφιθεατρικά στη μεσημβρινο-δυτική πλευρά τού υψώματος 418 μ., 6 χλμ. νοτίως από το Καστέλι Κισάμου, όπου ήταν το λιμάνι της. Στην κορυφή τού υψώματος ήταν η ακρόπολή της, σε σχήμα Τ, απ' όπου η θέα ήταν απέραντη, από το Κρητικό μέχρι το Λιβυκό πέλαγος, όπου εκτείνονταν οι κτήσεις της. *Πολυρρήνια διήκει από βορέου προς νοτον* αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII). Από τις άλλες πλευρές τού υψώματος είναι βάραθρα και βαθιές κοιλάδες. Από τη βορειοδυτική πλευρά επικοινωνούσε με τα γειτονικά βουνά. Γι' αυτό ήταν η πιό οχυρή πόλη τής Κρήτης. Οι Πολυρρήνιοι αρχικά κατοικούσαν σε μικρούς οικισμούς. Όταν ήλθαν οι Αχαιοί και οι Λάκωνες τούς συνοίκησαν στον οχυρό χώρο, που τον οχύρωσαν και με τείχη, όπως αναφέρει ο Στράβων:...*κωμηδόν δ' ώκουν πρότερον· είτ' Αχαιοί και Λάκωνες συνώκησαν τειχίσαντες ερυμνόν χωρίον βλέπον προς μεσημβρίαν.* (Στράβων, Χ, 479).

Και η Πολυρρήνια συμμετείχε στη συμμαχία τών Κρητικών πόλεων με τον Ευμένη ΙΙ τής Περγάμου το 170 π.Χ. Επίσης είχε υπογράψει τη συνθήκη συμμαχίας με την Τέω τής Ιωνίας το 193 π.Χ. (*Πολυρρηνίων οι κοσμοι και α πόλις Τηίων τω δήμω και τα βωλά ραιειν. κομισάμενοι το ψάφισμα το παρ' ημών ανέγνωμεν και τών πρεσβευτάν Απολλοδότω και Κωλώτα ακούσαμεν...ήμεν δε και πάνσι τοίς εν Τέω ασφάλειαν και κατά γαν και κατά θάλασσαν ες τον άπαντα χρόνον. εγγυασθε.* Βλ. το κείμενο Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ.243).

Στην Πολυρρήνια ήταν ονομαστή η λατρεία τών θεών. Στην κορυφή τού υψώματος, στη σημερινή θέση **Χαλκοκκλησά** ήταν ναός τής Δικτύννης Αρτέμιδος, τής κρητικής θεότητας Βριτομάρτιδος...*προς εσπέραν δόμοροι τοίς Κυδωνιάταις Πολυρρήνιοι παρ' ους εστι το τής Δικτύννης ιερόν.* (Στράβων, Χ, 479). Οι Πολυρρήνιοι ελάτρευαν τη Δίκτυννα, τον κρητα-γενή Δία και την Αθηνά με περικεφαλαία και δόρυ, που μαρτυρεί τον πολεμικό χαρακτήρα των, που, χάρη σ' αυτό, έγινε η σπουδαιότερη πόλη τής Δυτικής Κρήτης, ύστερα από την Κυδωνία. Τούς αρχαιότερους χρόνους δεν είχε μεγάλη σπουδαιότητα. Τότε κυριαρχούσε η Κυδωνία.

Πριν από το 220 π.Χ., όταν η Κνωσός και η Γόρτυνα είχαν συμμαχήσει και είχαν υποτάξει όλη σχεδόν την Κρήτη, η Πολυρρήνια αποσπάστηκε από τη συμμαχία των και συμμάχησε με τη Λύττο και με το βασιλιά τής Λακεδαίμονας Φίλιππο Ε΄, ο οποίος τούς

Εικ. 314. Η θέση τής Πολυρρήνιας Κισάμου

έστειλε στρατιωτική βοήθεια, γιά να πολιορκήσουν την Κυδωνία, τα Άπτερα και την Ελεύθερνα και τις ανάγκασαν να αφίσουν τη συμμαχία με την Κνωσό.

Ο Αγαμέμνων όταν επέστρεφε από την Τροία η τρικυμία τον έφερε στην Κρήτη, στην περιοχή τής Πολυρρήνιας όπου «ανέβηκε» να προσφέρει θυσία. Αλλά πριν τελειώσει τον πληροφόρησαν, ότι οι αιχμάλωτοι έκαψαν τα πλοία και αναγκάστηκε να φύγει, αφίνοντας μισοτελειωμένη τη θυσία. Από τότε, όταν γίνεται ταραχώδης θυσία, λέγεται κρητική θυσία. *Αγαμέμνων, ώς φασι χειμασθείς κατηνέχθη ες Κρήτην, και αναβάς ες Πολυρρήνιαν, θυσίαν επετέλει. εν τούτω δε οι αιχμάλωτοι τας ναύς ενέπρησαν· ού απαγγελθέντος αυτώ, μεσούσης τής θυσίας, το μεν καιόμενον ιερείον καταλιπείν λέγεται, ελθείν δε προς θάλασσαν ταραχθέντα και μίαν μόλις ευρόντα ναύν, επ' αυτής συναχθήναι, πολλά καταρασάμενος τοίς την χώραν οικούσιν. όθεν εί ποτε ταραχώδης θυσία γένοιτο, Κρητικήν καλείσθαι.* (Ζηνόβιος, V, 50).

Το όνομα τής πόλης σημαίνει, ότι οι κάτοικοι ήταν *πολύρρηνες* (βλ. Ομήρου Ιλιάδα, Ι, 154) δηλαδή πολυπρόβατοι, είχαν μεγάλα κοπάδια πρόβατα. *Πολυρρήνια· πόλις Κρήτης, από τα πολλά ρήνεα, τουτέστι πρόβατα έχειν.* Αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος. Ο Σουίδας αναφέρει την πόλη **Πολύρρηνον**.

Η Πολυρρήνια δεν πήρε μέρος στην αντίσταση τών άλλων πόλεων κατά τών Ρωμαίων κατακτητών, από αντίδραση προς τη γειτονική της Κυδωνία. Δεν ίσχυσε γι αυτήν ο **Συγκρητισμός**, όπως, δυστυχώς, και σε πολλές περιπτώσεις τής σύγχρονης εποχής. Και μάλιστα ανήγειραν ανδριάντα στον κατακτητή τής Κρήτης Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο, τού οποίου σώζεται η βάση και η επιγραφή, όπου αποκαλείται σωτήρας και ευεργέτης τής πόλης: *Κόιντον Καικίλιον Μέτελλον αυτοκράτορα, τον εαυτής σωτήρα και ευεργέτην α πόλις.*

Τα ερείπια που βλέπομε σήμερο είναι Ρωμαϊκής εποχής αλλά διασώζονται και λείψανα τής Ελληνικής

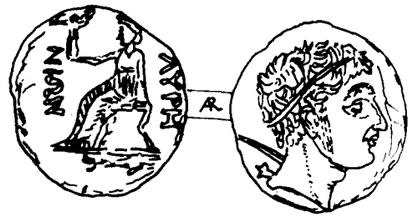
Εικ. 315. Πολυρρήνια. Λαξευτοί τάφοι (φωτ. Μαν. Γιαλούρη)

εποχής, ιδίως στο δυτικό τμήμα της, και τείχη κυκλώπεια και ελληνικά που αποτελούν τα θεμέλια τών νεωτέρων. Τα παλιά τείχη τροποποιούνταν σε κάθε περίοδο και αντιπροσωπεύεται σ' αυτά η ελληνική, ρωμαϊκή, η βυζαντινή ακόμη και η βενετσάνικη οχυρωματική τέχνη. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ.72).

Αλλά από τα πιό ενδιαφέροντα και εμφανή ερείπιά της είναι το μεγαλόπρεπο υδραγωγείο της, πιθανόν έργο τού Αδριανού. Αποτελείται από δυό αγωγούς σκαμμένους στο βράχο, πλάτους 1,35 μ. και ύψους 2.30 μ., που καταλήγαν στο υδραγωγείο, αλλά δεν κατόρθωσαν να φθάσουν στην πηγή. Κοντά στο υδραγωγείο, πάνω από την πόλη, είναι ο **περιστερόσπηλιος**, όπου, σε μιά κόγχη, ήταν τοποθετημένο το άγαλμα τής νύμφης - θεάς τής πηγής. Μέσα από μιά τρύπα βγαίνει ζεστός αέρας, η **Ζέστα**. Το χειμώνα οι κτηνοτρόφοι, οι σημερινοί πολυρρήνιοι, κάθονται γύρω από την τρύπα και θερμαίνονται. Στο βράχο είναι λαξευμένοι πολλοί τάφοι.

Οι πληροφορίες από τις επιγραφές φθάνουν μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. Συνθήκη με τη Φαλάσαρνα και τη Λακεδαίμονα τού τέλους τού 4ου π.Χ. αιώνα βρέθηκε στο ναό τής Δικτύννης. Μιά άλλη επιγραφή εντοιχισμένη σήμερο στο ναό τών Αγίων Πατέρων, που κτίστηκε με υλικά αρχαίων ελληνικών ναών, κάνει λόγο γιά αφιέρωση αγάλματος τού βασιλιά τής Λακεδαίμονος Άρεως στο ιερό το 272 π.Χ. Στην ίδια εκκλησία άλλη εντοιχισμένη επιγραφή τού 189 π.Χ. αναφέρει, ότι οι Πολυρρήνιοι τίμησαν τον Γναίον Κορνήλιο Σκιπίωνα. Άλλη τού 62 π.Χ. αναφέρει αφιέρωση στον Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο, που αναφέρεται προηγουμένως.

Η Πολυρρήνια υπήρχε και μέχρι τών Βυζαντινών χρόνων. Ήταν ελεύθερη και ανεξάρτητη πόλη και είχε δικά της πολλά νομίσματα. Τα περισσότερα έφεραν κεφαλή τού Δία στεφανωμένη και πίσω κεφαλή ταύρου και τη λέξη *ΠΟΛΥΡΗΝΙΟΝ*, ή κεφαλή τής Ήρας με

Εικ. 316. Νόμισμα τής Πολυρρήνιας

στέφανο. Άλλα έχουν την κεφαλή τής Αρτέμιδος ή τής Αθηνάς και το Βάκχο με κέρατα τού 5ου αιώνα. Νεότερα παριστάνουν κεφαλή ανδρός με φαρέτρα και γυναίκα καθισμένη σε θρόνο. Νομίσματα της ρωμαϊκής εποχής έχουν την κεφαλή τού Αυγούστου στεφανωμένη με ακτινωτό στέφανο. Μερικά απ' αυτά είναι στο μουσείο Χανίων.

Σημαντική ανασκαφή δεν έγινε ακόμη. Ο Halbherr έκανε μιά μικρή ανασκαφή και αποκάλυψε τμήμα ελληνικού τοίχου 4ου π.Χ. αιώνα, κοντά στην εκκλησία τών Αγ. Πατέρων. Ο Β. Θεοφανίδης ανέσκαψε το 1938 και αποκάλυψε τοίχους μεγάλου οικοδομήματος, μήκους 60 μ. και πλάτους 7 μ. με στοά, που, κατά τον ίδιο, ήταν πελώριος βωμός. Ένα από τα πιό ωραία ευρήματα, που βρίσκεται στο μουσείο Χανίων είναι μιά επιτύμβια στήλη, που παριστάνει τη νέα Τυρώ και τον πατέρα της Σωσαμενό με ένα ελεγείο, που υμνούσε τις αρετές τής νεκρής.

Την Πολυρρήνια περιέγραψαν οι αρχαιολόγοι Savignoni και De Sanctis, το 1899.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιάκ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3,500 — **Ι. Νουχάκη** Χωρογραφία Κρήτης 258 — **Β. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης Α711 — **Ν. Σταυράκη** Στατιστική κ.λπ. 96 — Ε.Ε.Κρ. Σπουδών, Β, 527 — **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός 54 — **Μιχ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί Εντυπώσεις 184, 202 — **Αν. Μακριδάκη** Τουρ. Οδηγός 56 και Πολυρρήνια «Κρητ. Εστία» τόμ. 8, σ. 301 — **L. Savignoni e De Sanctis**, Esplorazione Archeologica delle province occidentali di Creta, Monumenti Antichi etc. vol. II, 246 — **Victor Raulin**, Description physique etc. I, 110 — **R. Pococke**, A Description etc. II, 246 — **Paul Faure**, Fonctions etc. 115, 144 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 46, 49, 66, 79 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 211 — **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, p. 236.

Πόμπια, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1114, υψ. 150 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 58 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 53 χλμ. (Μοίρες) τού δρόμου προς Φαιστό - Λιβαδιώτης - Πόμπια.

Πρώτη φορά αναφέρεται σε έγγραφο τού 1393 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale Bombea, οπότε ήταν φέουδο τής οικογένειας τού Nic. Cavalarius quodam Marini, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.321).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Bobbia, από τον Καστροφύλακα (K103) Bombea με 399 κάτ. το 1583, από το Βουλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Bombea το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Bobye με 141 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.123) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Bobia (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 50 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 η **Μπόμπια**, είναι στο δήμο Πλατάνου, με 838 Χριστιαν. κάτ., το 1900 γράφεται **Πόμπια** στον ίδιο δήμο κάτ. 1109, το 1920 έδρα αγροτ. κοινοτ. δήμου, κάτ. 1202, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 1214, το 1940 1310, το 1951 1462, το 1961 1730 και το 1971 κάτ. 1193.

Η Πόμπια βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τών Λευκορουσίων. Τα κύρια προϊόντα της είναι το λάδι και η σταφίδα. Υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο υδραγωγείου. Μερικοί τοποθετούν στη θέση της την αρχαία **Βοίβη**, που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος. *Έστι και την Κρήτη Βοίβη τής Γορτυνίδος* και σχετίζουν το ονομά της με τη σημερινή Πόμπια. Αλλά η Πόμπια ομοιογενεύει περισσότερο με την Πομπηία (Pompei) τής Ιταλίας, όπως και το χωριό τού Μονοφατσίου Πομπάβιες με την άλλη πόλη Stabia, που τις σκέπασε ο Βεζούβιος με στάκτες και λάβα το 79, μ.Χ.

Στην Πόμπια γεννήθηκε το 1797 ο Μιχάλης Κόρακας (Μιχ. Καρούσος), ο θρυλικός αγωνιστής τών επαναστάσεων τού 19ου αιώνα. Ο αιμοβόρος γενίτσαρος τής Μεσαράς, ο Αλήκος από την Πλώρα (βλ. λήμμα) στον οποίο υπηρετούσε ο Κόρακας βοσκός του, έβαλε σημάδι και σκότωσε, δίχως αφορμή, το θείο τού Κόρακα. Ο νεαρός Κόρακας σκότωσε τον Αλήκο, πήρε τα ρούχα του, τα όπλα του, το άλογό του και βγήκε στο βουνό, αφού μήνυσε στούς συγγενείς τού γενίτσαρου να μαζέψουν το «ψόφιο». Έτσι άρχισε η σύντομη επαναστατική του δράση. Τα λημέρια του ήταν ο Ψηλορείτης και τα Αστερούσια, μα έφθανε και ως το Λασίθι και στα βουνά τής Δυτικής Κρήτης. Πήρε μέρος σ' όλες τις επαναστάσεις από το 1821 ως απλός πολεμιστής και ως αρχηγός. Πολέμησε το 1828 και στην Πελοπόννησο, όπου διακρίθηκε και τιμήθηκε ο βαθμός τού λοχαγού, ο χάλκινος σταυρός τού Φοίνικος και 100 στρέμματα γης στο Άργος. Το 1866 διορίστηκε από την Κρητική Εθνοσυνέλευση γενικός αρχηγός τών 12 ανατολικών επαρχιών και συγκρούνε 20.000 επαναστατικό στρατό. Είχε σπάνια στρατηγικά και στρατηγικά προτερήματα. Το 1882, σε ηλικία 86 χρόνων πέθανε. Στον τάφο του είναι το ακόλουθο επιτύμβιο, γραμμένο από τον Ιωάν. Κονταντινίδη:

Έπρεπε στην ψηλότερη κορφή του Ψηλορείτη
το μνήμα σου να γίνει
και να σ' αφήσουν ανοικτή πολεμική θυρίδα
τη νύχτα να σηκώνεσαι, τον τάφο σου ν' αφίνεις
για να φυλάεις και νεκρός ακόμη, την πατρίδα.

Εικ. 317. Πόμπια επαρχ. Καινούργιου. Το «κονάκι»

Για τη ζωή και το έργο του βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, Ηράκλειο, 1971, τόμ. 3, σ. 1200).

Στην ανατολική πλευρά τού χωριού παρατηρούνται ερείπια Μεσομινωικού οικισμού, όπου βρέθηκαν όστρακα και τοίχοι τής εποχής εκείνης. (Ο Taramelli (Monumenti Antichi, IX, 297) και άλλοι τοποθετούν εδώ την αρχαία Βοίβη, πιθανολογούν δε την ετυμολογία τού τοπωνύμιου Μπόμπια Bobia από το όνομα τής αρχαίας Βοίβης, όπως αναφέρεται και προηγουμένως.

Στην Πόμπια σώζεται ένα μέγαρο βενετσάνικο, γνωστό με το τούρκικο όνομα **κονάκι**, με ωραία σκαλιστά παράθυρα, σκάλες κ.λπ. (Βλ. περιγραφή και φωτογραφία G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. III, σ.300 - 301).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Σταυρινίδη**, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας 1971, Ηράκλειο — **Pashley**, Travels in Crete, I, 299 — **J. Pendlebury**, Journeys in Crete, 1934, B.S.A. XXXIII, 90 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti, III, 300, 301 — **El. Santschi**, Régestes des arrêts civils etc. σ.321.

Ποντικιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουβών επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 133, υψ. 190 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΒΑ από το χωριό Βούβες, διακλάδωση αριστερά στο 21 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Το αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ.41) Ποντικιανά. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών: **Βούβαις, (Ποντικιανά) κ.λπ.** με 381 Χριστιαν. και 6 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920 αναφέρεται Ποντικιανά στον αγροτ. δήμο Βουβών, κάτ. 100, το 1928 στην κοινότ. Βουβών, κάτ. 94, το 1940 κάτ. 118, το 1951 139, το 1961 146 και το 1971 κάτ. 136.

Ποντσοννι, Οικισμός στη διοικητική περιφέρεια τού Χάντακα. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Ο

Iohannes de Obiço κάτ. τού χωρίου Ponçonni, in casali Ponçonni) και Theodorus Curtaçi (Χορτάτσης) και Michael de Alexandria, κάτοικοι αμφότεροι στο χωριό Ασώματος (in casali Assomato) προπωλούν στο Georgio Capaçi, κάτοικο Χάντακα 60 μουζούρια κριθάρι...(Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana in Creta, 1942, σ.35). Το χωριό Ασώματος ήταν νοτίως από τις Απάνω Αρχάνες, όπου η υπάρχουσα σήμερο εκκλησία τού χωριού με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες (βλ. λήμμα Ασώματος Τεμένους). Υποθέτω και ο οικισμός Ποντσοννι θα βρισκόταν στην ίδια περιοχή, αλλά δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Πορί, το. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Περιβολίων. Περιβόλια (Γαρίπας, Μαρινιανά, Παρδιανά, **Πορί**, Κοκκιαννά, Γκαριανά, Κατσιστροχώρι, Πύργος, Αγία Κυριακή κ.λπ.) κάτ. Χριστιαν. 517 και Τούρκοι 364). Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται μόνο Περιβόλια χωρίς τούς παραπάνω οικισμούς. Δεν αναφέρονται και στις επόμενες απογραφές τα περισσότερα.

Πόρος Κάτω, επαρχίας Ρεθύμνου, βλ. Κάτω Πόρος.

Πόρρω Μεσόγεια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1928) 291. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως τού χωριού Πλάτανος. Στο χάρτη σημειώνεται **Μεσόγεια**.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29r) Porus, από τον Καστροφύλακα (K226) Porus Messarea με 40 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) Porus Messogia με 20 προνομιούχους. Ο Καστροφύλακας θεωρεί ταυτόσημα τα Μεσαρέα και Μεσόγεια. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.134) Porus Messogia το 1630. Από το Χουρμούζη Βυζάντ. αναφέρεται **Πορομεσόγια** 1842 (στα Κρητικά του, σ.41). Ο Ν. Σταυράκης στην απογραφή τού 1881 το γράφει **Πόρρω Μεσόγεια** στο δήμο Μεσογείων με 312 Χριστιαν. κάτ. και στην απογραφή τού 1900 και τις επόμενες γράφεται Πόρρω Μεσόγεια, στον ίδιο δήμο, κάτ. 249, το 1920 αναφέρεται Πόρρω Μεσόγεια στον αγροτ. δήμο Πλατάνου κάτ. 116 και το 1928 στην κοινότητα Πλατάνου κάτ. 291 στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Βλ. και λήμμα Μεσόγεια.

Ο Εμμαν. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.30): «Μεσόγεια (Πόρο - Μεσόγεια) κώμη μεγάλη και εύανδρος κτισμένη εις το μέσον τού δήμου, όθεν το όνομα, και εις τούς πρόποδας τού ομώνυμου όρους (3310 πόδια)...παράγει κριθήν αρίστην. Εκεί ο Κριάρης εκέρδισε λαμπράν νίκην το 1866».

Ποσέρκλα, Χωριό τής Αρχιεπισκοπής Κρήτης το 1248. Βλ. λήμμα Αποσέρκλα.

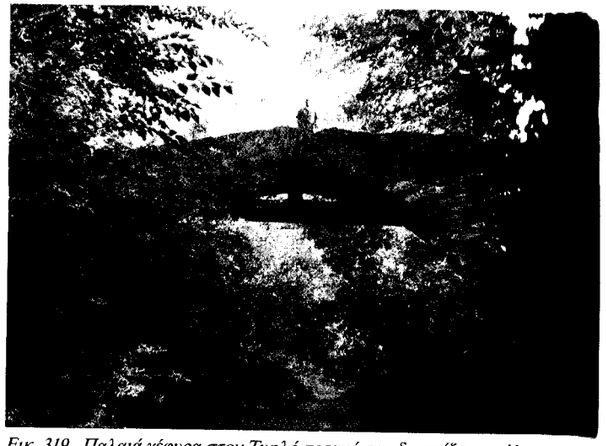
Ποταμίδα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 266, υψ. 40 μ. Απέχει από τα Χανιά 40,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά

Εικ. 318. Ποταμίδα, χωριό και περιοχή Κισάμου. (φωτ. Ροκοκο)

στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Ποταμίδα.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Potamidha (Pashley Travels in Crete, II, 308) με 50 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Καστελίου με 275 κάτ. Χριστιαν. και 14 Τούρκ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 418, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 359, το 1940 κάτ. 386, το 1951 373, το 1961 321 και το 1971 κάτ. 292.

Εικ. 319. Παλαιά γέφυρα στον Τυφλό ποταμό που διασχίζει την Ποταμίδα (φωτ. Γ. Κωσταντουλάκη).

Ποταμιές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 494, υψ. 170 μ. Βρίσκεται στο 33,7 χλμ. τού δρόμου Ηρακλείου - Οροπεδίου Λασιθίου.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότε ήταν φέουδο τού Laurentius Maripero τα χωριά Potamies et Camnea (El. Santschi, Régestes des arrêts

civils etc. σ.17 και 75). Προηγουμένως ανήκε στο Marco Gradonico, αρχηγό τής επανάστασης τών Βενετών φεουδαρχών τού 1363, που εκλέχτηκε δούκας τής Κρήτης και αποκεφαλίστηκε μετά την καταστολή τής ανταρσίας, και παραχωρήθηκε στο Maripiero.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν δυό χωριά, όπως αναφέρονται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Potamies apano, Potamies cato, από τον Καστροφύλακα (K95) Potamiés apano με 90 κάτ. και Potamies catto με 63 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.123) Potamies Apano και Potamies Cato το 1630. Πιστεύω ότι ο οικισμός Camnea, που αναφέρεται μαζί με τις Ποταμιές στα έγγραφα τού 1368 είναι ο ένας από τούς οικισμούς Απάνω ή Κάτω Ποταμιές τής απογραφής τού Καστροφύλακα.

Αλλά εξ ίσου είναι πιθανόν να ήταν το χωριό που κτίστηκε στην περιοχή τής Παναγίας Γκουβερνιώτισσας (βλ. λήμμα) από τον κτήτορα τού ναού, Βυζαντινό άρχοντα, αμέσως μετά την ανάκτηση τής Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά, που το όνομα τού οικισμού εκείνου αναφέρεται **Γαληνή**. Μα το χωριό εκείνο καταστράφηκε από άγνωστη αιτία και οι κάτοικοι που σώθηκαν έκτισαν νέο οικισμό στη θέση **Λαγκάδι**. Πιθανόν αυτό να λεγότανε CAMNEA, αν αληθεύουν οι πληροφορίες τού Τριανταφυλλίδη. Όμως κι αυτό καταστράφηκε και κτίστηκε ακολούθως το σημερινό χωριό Ποταμιές. Αυτά αναφέρει στο βιβλίο του «Η Παναγία η Γκουβερνιώτισσα», Ηράκλειο 1961, σ.31, ο δάσκαλος Κωνστ. Τριανταφυλλίδης από τις Ποταμιές. Μοναδική πηγή του φαίνεται να είναι η παράδοση και τα ερείπια οικισμών, με ενεπίγραφες πελεκητές πέτρες και επιτύμβιες πλάκες, τις οποίες είδε ο ίδιος.

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται ένας ενιαίος οικισμός Potamyes με 36 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.117). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Potamiès (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 10 χριστιανικές και 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάντιος **Ποταμιαίς** και ότι είχε πριν 42 χριστιαν. και 40 τούρκ. και τότε (1842) είχε μόνο 22 χριστιαν. και 15 τούρκ. οικογέν. Το 1881 αναφέρεται **Ποταμιαίς** στο δήμο Μοχού, κάτ. 308 Χριστιαν. και 115 Τούρκ. Το 1900 είναι στο δήμο Λαγκάδος κάτ. 432, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 558, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 620, το 1940 **αι Ποταμιαί** έχουν 690 κάτ. το 1951 672, το 1961 672 και το 1971 κάτ. 470.

Σε μικρή απόσταση ΒΔ από το χωριό είναι η διαμορφωμένη και έρημη μονή τής Παναγίας Γκουβερνιώτισσας (βλ. λήμμα).

Ποταμίτης, ο. Οικισμός τού δήμου Κισσού, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Potamiti, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.119) Potamiti, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Potamiti με 10 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.125). Ο Σταυρινίδης σημειώνει ότι ακούεται ως τοπωνύμιο στην περιοχή τού χωριού Φανερωμένη και ότι υπάρχει παράδοση για σφαγή τών Χριστιανών κατοίκων το 1826. Ο οικισμός αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζαντ. (Κρητικά 38) **Ποταμίτης**, από τον Εμμαν. Λαμπρινάκη (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.144) **Ποταμίδες**, στο δήμο Κισσού. (τέτοια λάθη είναι συνήθη στο Λαμπρινάκη). Από το Νικόστρ. Καλομενόπουλο, (Κρητικά, 1894, σ.173) **αγροικία Ποταμίτης**, κατοικούμενη υπό τινων ελληνικών οικογενειών. Όμως δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή τού 1834, 1881, 1900 κ.λπ.

Ο οικισμός από το 1345. Στο χωριό Ποταμίτη είχε κτήματα ο γνωστός ποιητής Στέφ. Σαχλίκης, φεουδάρχης (Βλ. A.F.Van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17, σ. 43).

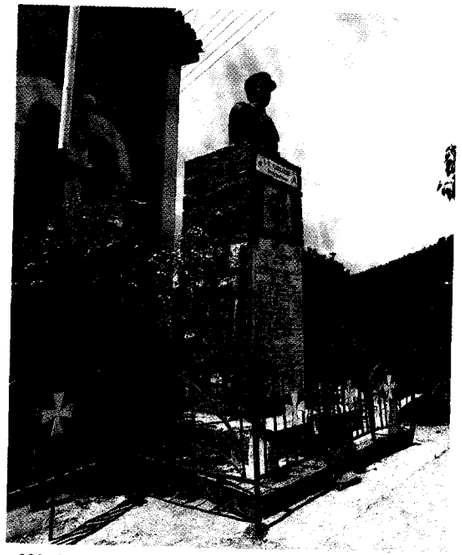
Ποτάμοι, οι. Οικισμός τού δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 152, υψ.15 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την Ιεράπετρα, στο δρόμο προς Βιάννο, στην αριστερή όχθη τού ποταμού **Γρά Λυγιά**.

Τη Βενετοκρατία αναφέρονται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi, (22r) Potamus Apano και Potamus Cato, από τον Καστροφύλακα (K138) Pottamus apano κάτ. 167 και Pottamus cato με 127 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) αναφέρεται επίσης στην επαρχία Ιεράπετρας. Ασφαλώς η υπαγωγή τών οικισμών Απάνω και Κάτω Ποτάμους στην επαρχία Ιεράπετρας είναι λάθος. Πρόκειται γιά τούς Απάνω ή Μέσα Ποτάμους και Κάτω ή Όξω Ποτάμους, που αναφέρονται από το 1671 στην επαρχία Λασιθίου στην τούρκικη απογραφή Potamuz με 43 χαράτσα. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136).

Άλλωστε η ίδια η ονομασία Απάνω και Κάτω Ποτάμοι δεν δικαιολογείται, με τη θέση τού σημερινού οικισμού, ο οποίος είναι νεότατος, αφού αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1961. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, ως και στις νεότερες απογραφές. Οικίστηκε και πάλι και αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στο δήμο Ιεράπετρας με 46 κάτ. και στην απογραφή τού 1971 με 57 κάτ.

Ποτάμοι Έξω, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 117, υψ. 840 μ. Βρίσκεται στο 28,8 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου επαρχία Λασιθίου, στους ανατολικούς πρόποδες τού όρους Σελένα (1559 μ.).

Δεν αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, ούτε το 1583 από τον Καστροφύλακα μεταξύ τών οικισμών -μετόχια - τού Λασιθίου, που αναφέρει στη σελ. (K104). Το 1630 αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.125) Potamus αλλά στην επαρχία Μεραμπέλου. Το 1671 στην τούρκικη απογραφή αναφέρεται στην επαρχία Λασιθίου Potamuz με 43 χαράτσα ενώ το Ψυχρό αναφέρεται μόνο με 42 χαράτσα. (βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.136). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στην επαρχία Λασιθίου με 20 χριστιαν. οικογένειες Potamus (Pashley, Travels in Crete, II, 322). Το 1842 αναφέρει ο

Εικ. 320. Το χωριό Μέσα Ποτάμοι Λασιθίου. (φωτ. Ρουσέτου)

Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά 49) πρώτη φορά και τούς δυό οικισμούς **Κάτω Ποτάμοι** και **Απάνω Ποτάμοι**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται **΄Οξω Ποτάμοι** και **Μέσα Ποτάμοι**, όπως και σήμερο με 247 και 203 κάτ. αντίστοιχα. Υποθέτω ότι υπήρχαν παλαιότερα και οι δυό οικισμοί αλλά τούς αναφέραν ως ένα, ενιαίο. Το 1900 αναφέρονται στο δήμο Τζερμιάδω, χωριστά: ΄Οξω Ποτάμοι, κάτ. Χριστιαν. 197, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 149, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 242, το 1940 338, το 1951 203, το 1961 124, και το 1971 κάτ. 52.

Στους ΄Εξω Ποτάμους είναι η εκκλησία τής Παναγίας, τού 16ου αιώνα. Κτητορική επιγραφή σε πλάκα, εντοιχισμένη στο νότιο άκρο τής εκκλησίας αναφέρει στις γωνίες σταυρού: *IC XC NK* (=Ιησούς Χριστός Νικά) *EEEE* (=Ελένης Εύρεσις Εβραίων ΄Ελεγχος) *XXXX*(=Χριστός Χάριν Χριστιανοίς Χαρίζει). *αφξς΄* (=1566) *μηνή σετέβριος ανηκοδομίθι ο θίος και πάνσεπτος ναός τής ηπεραγίας Θεοτόκου δη ' εξόδου και κόπου Μηχαΐλου τώνωμα Συλ ηγάρδω και τής σημβίας αυτού.* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.517).

Ποτάμοι Μέσα, οι. Οικισμός τής κοινότητας ΄Οξω Ποτάμων, τής επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 203, υψ. 880 μ. Το 1900 είναι στο δήμο Τζερμιάδω, κάτ. 114, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 49, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα ΄Οξω Ποτάμων, κάτ. 181, το 1940 κάτ. 194, το 1951 136, το 1961 93 και το 1971 κάτ. 65.

Οι Μέσα Ποτάμοι βρίσκονται στο 32,4 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - επαρχία Λασιθίου.

Και οι δυό οικισμοί βρίσκονται στη βόρεια πλαγιά τής βαθειάς κοιλάδας μεταξύ τού όρους **Τζίβη**, (1664 μ.) και τών ανατολικών παραφυάδων τής Σελένας,

Εικ. 321. Πραισός. Χάρτης τής περιοχής.

που τη διαρρέει ο ποταμός τού **Σκουληκάρη**. ΄Εχουν ανεπτυγμένη δενδροκαλλιέργεια και παράγουν εξαιρετικής ποιότητας μήλα, αχλάδια, καρύδια κ.λπ. Οι κάτοικοι που απέμειναν ασχολούνται και με τη κτηνοτροφία.

Στις 30 τού Μάη 1867, ύστερα από την τελευταία μάχη τών Τούρκων στο **Ζάρωμα**, κατέβηκαν στούς Μέσα Ποτάμους και έκαψαν το χωριό. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ.443).

Ποτιστήρια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βαρυπέτρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 63, υψ. 95 μ. Απέχει από τα Χανιά περί τα 8 χλμ. Διαδρομή: Βαμβακόπουλο - Φυλακές Αγιάς - Ποτιστήρια - Βαρύπετρο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην κοινότ. Βαρύπετρου, κάτ. 95, και το 1971 κάτ. 48.

Πούλα. Στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου, αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) Pula metochio από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Puglia το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ούτε στις νεώτερες απογραφές. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» V, σ.50) ότι υπάρχει τοπωνύμιο προς την Καρκαδιώτισσα.

Πούλλα. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 ο οικισμός Πούλλα από το Fr. Barozzi (f°24r) Pulla. Από τον Καστροφύλακα το 1583 και από το Βασιλικάτα το 1630 δεν αναφέρεται. Το 1671 αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή Poles στην επαρχία Μονοφατσίου με 8 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις Β΄, σ.120). Ο Σταυρινίδης υποθέτει πως πρόκειται γιά το ίδιο χωριό και ότι υπάρχει τοποθεσία **Πόλες**, με ερείπια χωριού νοτίως από το χωριό Παναγιά και ότι εκ τού ονόματος τούτου προήλθε το όνομα τής εκεί κειμένης **Παναγίας Πολιανής**, που σημειώνει ο χάρτης τού αγγλικού επιτελείου.

Πουλιές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Βουτουφού

(Λευκοχώρι) τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 125, υψ. 395 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 37,4 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Μουσούτα - Απάνω Πουλιές.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon τού 1271. Ο Marcus Tervisano νόθος γυιός τού Leon. Tervisano, κάτοικος τού χωρίου Pullea προπωλεί σιτάρι στον Εβραίο Sambati τού ποτέ Moysi, κατοίκου Χάντακα. (Βλ. Documenti della colonia veneziana di Creta, Anton. Lombardo, Torino 1942, σ.146).

Σε άλλο συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano τού 1301 αναφέρεται άλλη προπώληση σιταριού από τον Petrus Lanbardo, κάτοικο στις Pulee στη Iacobina de Perina κάτ. τού Χάντακα.

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1395 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Pullea. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.375).

Στις νεότερες απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα αναφέρονται δυο οικισμοί στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε, Πουλιές Απάνω και Πουλιές Κάτω. Χρονεπώς ένας από τούς δυό είναι νεότερος. Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi (f°25v) Pulea Apano και Pulea Cato, από τον Καστροφύλακα (K96) Pulea Apano με 56 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Pulea Apano το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pulye Apano με 8 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.137) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pulià (ποιός από τούς δυό οικισμούς;) (Pashley, Travels in Crete, II, 321) στην επαρχία Ρίζου ή Ριζόκαστρου, με 16 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντ. αναφέρει στην επαρχία Αρκαδίας ή Ρίζου (Κρητικά 37) **Επάνω Πουλιά** το 1842. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται **Απάνω Πουλιαίς** στην επαρχία Μονοφατσίου στο δήμο Αρκαλοχωρίου με 72 Τούρκους κάτ. Το 1900 οι Τούρκοι είχαν φύγει και αναφέρονται **Χαντρού και Πουλιά** με 37 κάτ. στον ίδιο δήμο. Το 1920 αναφέρεται **Επάνω Πουλιά** στον αγροτ. δήμο Βουτουφού με 94 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Βουτουφού με 86 κάτ. το 1940 αναφέρεται η **΄Ανω Πουλιά** με 127 κάτ. το 1951 με 116, το 1961 με 104 και το 1971 με 137 κάτ. Η πουλιά και η πουλιτσά σημαίνει φωλιά τών πουλιών. Στην περιοχή τού οικισμού, μέσα στα σπαρτά που καλλιεργούνταν τότε όπως δείχνει η αγοραπωλησία τού σταριού —έκτιζαν τις φωλιές πολλά πουλιά που τότε δεν υπήρχαν φυτοφάρμακα — κορυδαλλοί — που λέγονται και σιταρήθρες — και από το γεγονός αυτό ο τόπος λεγότανε **πουλιές** όνομα που πήρε έπειτα και ο οικισμός.

Πρώτος οικισμός φαίνεται να ήταν οι Απάνω Πουλιές, που αναφέρεται αρχικά και είχε και έχει τούς περισσότερους κατοίκους. Οι Κάτω Πουλιές φαίνεται να είναι νεότερος οικισμός.

Πουλιές Κάτω, οι. Οικισμός τής κοινότητας Βουτουφού (Λευκοχώρι) επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 90, υψ. 355 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 40,9 χλ.μ Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Αγιά Σεμνή - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Pulea Cato, από τον Καστροφύλακα (K96) Pulea cato με 25 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.122) Pulea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pulye Kato με 5 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.137), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται ένας οικισμός Pulia (Pashley, Travels in Crete, II, 321) (βλ. προηγούμενο λήμμα). Ο Χουρμούζης Βυζάν. αναφέρει (Κρητικά 37) **Κάτω Πουλιά** το 1842, το 1881 αναφέρεται **Κάτω Πουλιαίς**, στην επαρχία Μονοφατσίου, στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 48 Τούρκοι. Το 1900 δεν αναφέρεται. Είχαν φύγει όλοι οι Τούρκοι κάτ. Το 1920 αναφέρεται Κάτω Πουλιά στον αγροτ. δήμο Βουτουφού με 55 κάτ. το 1928 στην κοινότητα Βουτουφού κάτ. 59, το 1940 η **Κάτω Πουλιά**, κάτ. 86, το 1951 85, το 1961 97 και το 1971 κάτ. 117. ΄Ολα αυτά τα τουρκοχώρια αποικίστηκαν από πρόσφυγες Μικρασιάτες.

Πραισός, η. Σπουδαιότατη αρχαία πόλη στο κέντρο τής σημερινής επαρχίας τής Σητείας, ν. Λασιθίου. ΄Ηταν κτισμένη πάνω σε τρεις γηλόφους μικρού οροπεδίου, 360 μ., που το αγκαλιάζουν οι δυό βραχίονες **Καλαμαύκι** και **Παντέλι** τού ποταμού **Στόμιου**, τού αρχαίου **Διδύμου**, που εκβάλλει στον κόλπο τής Σητείας.

Περιβάλλονταν από τείχος, που υπολείμματα σώζονται σε μερικά σημεία και μάλιστα βορειοανατολικά τού μεγάλου γηλόφου, όπου ήταν η έδρα τών αρχών. Το τείχος άφινε έξω τον τρίτο γήλοφο - βωμό - ιερό και το ιερό σπήλαιο στη θέση **Σκάλες**. Στο Βωμό -ιερό (Altar-hill) υπήρχε τον 7ο-8ο αιώνα π.Χ. μιά πολυσύχναστη θέση θυσιών. Η κορυφή τού απόκρημνου λόφου αποτελεί επίπεδο 50×60 μ., που είναι προσιτό μόνο από τη βορεινή πλευρά του, που και αυτή ήταν κλεισμένη με τείχος. Εκεί βρέθηκε πρωτόγονος βωμός, γινομένος από χώμα, που τον περιτριγύριζε ένας περίβολος - τέμενος. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν πολλα αφιερώματα, μπρούτζινα και πήλινα, ασπίδες, κράνη, θώρακες και τρείς πολυτιμότατες ετεοκρητικές επιγραφές, γραμμένες βουστροφηδόν, πάνω σε πώρινες πλάκες, με ελληνικούς χαρακτήρες αλλά σε γλώσσα άγνωστη, που δεν έχει συγγένεια μεσ την ελληνική, η οποία όμως μιλούνταν ακόμη από τους ετεόκρητες στην Ανατολική Κρήτη την εποχή εκείνη. Οι επιγραφές είναι τού 6ου, 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. και έχουν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί μπορεί να βοηθήσουν στην ανάγνωση τής μινωικής γλώσσας. Η Πραισός ήταν ανεξάρτητη πόλη μέχρι το 145 π.Χ. (Βλ. σχετικά R. J. Conwey, The Prehellenic Inscriptiones of Praesos, BSA, VIII, σ.125 και Ν. Πλάτωνος, Ετεοκρητικαί επιγραφαί Πραισού, περιοδ. «Μύσων», Γ΄, 162 και Margar. Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. III, σ.134).

Το μέρος κατοικούνταν από τη Νεολιθική εποχή. Στο σπήλαιο στη θέση **Σκάλες**, στη συμβολή τών χειμάρρων Καλαμαύκι και Παντέλι, βρέθηκε κεραμεική νεολιθική και καμαραϊκή. Το 1884 ο Federico Halbherr ανακάλυψε στην Πραισό την πρώτη ετεοκρητική επιγραφή (βλ. Compareti, Museo Italiano II, σ. 673) και βρήκε ολόκληρο φορτίο πήλινων ειδωλίων. Το ενδιαφέρον του όμως δε συνεχίστηκε, γιατί ασχολήθηκε με τις ανασκαφές τής Μεσαράς. Ύστερα από την επανάσταση τού 1897 και την ανακήρυξη τής Κρητικής πολιτείας, δόθηκε η άδεια ανασκαφών στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και το 1901 άρχισε τις ανασκαφές ο διευθυντής τής Σχολής R. Carr Bosanquet. Από τις ανασκαφές αποδείχτηκε ότι η Πραισός, στη θέση τών ανασκαφών, ήταν πόλη τών ιστορικών - ελληνικών χρόνων και αποκλείστηκε η υπόθεση, ότι η νεότερη πόλη κτίστηκε στα ερείπια τής αρχαιότερης, αφού τα θεμέλια της έγιναν σε φυσικό έδαφος και στο βράχο.

Η αρχαιότερη ετεοκρητική Πραισός που μνημονεύει ο Στράβων, (X, 475 6 και 478, 12) ήταν όχι μακρυά από τα σημερινά ερείπια, και οι τελευταίοι απόγονοι τών ετεοκρητικών έκτισαν, μετά το 12ο αιώνα π.Χ. τη νέα πόλη στη σημερινή θέση τών γνωστών ερειπίων.

Οι κτήσεις της εκτείνονταν από το Κρητικό πέλαγος στο Λιβυκό, όπως αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII) *Πραισός διήκει αμφοτέρωθεν*. Το πολίτευμα τής ελληνικής γεωμετρικής Πραισού ήταν δημοκρατικό, με όργανα τούς κόσμους, τη γερουσία και την εκκλησία τού δήμου. Σαν αυτόνομη πόλη έκοψε πολλά νομίσματα. Στα περισσότερα παριστάνονται ο Ζεύς, ο Ηρακλής, ο Απόλλωνας και η Δήμητρα με τη λέξη *ΠΡΑΙΣΙΩΝ*.

Ο Bosanquet ανέσκαψε στη θέση Αγ. Κωνσταντίνος μεγάλη μεγαλιθική οικία, που κάθε πέτρα τού κτηρίου έχει διαστάσεις περισσότερο από μέτρο. Στη θέση αυτή, νοτιοανατολικά τής Ακρόπολης Α, είναι μιά πηγή, η **Μέσα Βρύση** ή **Φλέγα τού Τζανή**, από την οποία υδρευόταν η Πραισός, με πήλινο υδραγωγείο. Εκεί υπήρχε παλαιός ναός, αφιερωμένος χωρίς άλλο στη θεότητα τής πηγής, την οποία αντικατέστησε ο σημερινός ναός τού Αγ. Κωνσταντίνου. Ανέσκαψε επίσης μερικούς τάφους. Ο **θολωτός τάφος Α**, ανατολικά τού κυρίως νεκροταφείου τής πόλης, έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ορθογώνιου προθαλάμου, έπειτα από το γνωστό **δρόμο**. Ύστερα από τον προθάλαμο είναι ο θόλος τού τάφου, διαμέτρου 4,07 μ. Η είσοδος έκλεινε με ξύλινη πόρτα. Από ένα νόμισμα αργυρό τής Ιτάνου, που βρέθηκε εκεί, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως το 2ο αιώνα π.Χ. Βρέθηκαν αρκετά όστρακα Γεωμετρικής περιόδου από αγγεία προσφορών προς τούς νεκρούς. Μεταξύ άλλων μέσα στον τάφο βρέθηκε και ένα θαυμάσιο δακτυλίδι, τόσο λεπτό όμως που δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιείται και φαίνεται ότι έγινε επίτηδες σε αντικατάσταση τού πραγματικού, που φορούσε ο νεκρός όταν ζούσε. Βρέθηκε επίσης μιά χρυσή ροζέτα σε σχήμα άνθους με τη λέξη *ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ* (Βλ. εικόνα Guarducci σ.154). Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε από πολλές γενεές.

Ο θολωτός τάφος Β. Σ' αυτό φαίνεται να έγιναν τουλάχιστον 3 ταφές. Η πρώτη κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, η δεύτερη τη γεωμετρική και η τρίτη τον 6ο αιώνα π.Χ. Τής πρώτης ταφής βρέθηκαν δυό λάρνακες όμοιες με τού Παλαικάστρου και μερικά χρυσά κοσμήματα. Τής δεύτερης μερικά χοντροκομμένα γεωμετρικά αγγεία και τής τρίτης κάμποσες δωδεκάπλευρες σιδερένια σπαθιά και σπασμένες αιχμές δοράτων (spear-heds) ένα χρυσό διακτυλίδι και άλλα κοσμήματα παρ' όλο που είχε συληθεί προηγουμένως.

Δυτικά τού τάφου Α είναι ο τάφος C και το νεκροταφείο, που ανήκει στην περίοδο από την εποχή του σιδήρου μέχρι την ελληνιστική. Βρέθηκαν αγγεία θαυμάσια διακοσμημένα. Στο λόφο πάνω ανασκάφηκε το 1935 από τον επιμελητή αρχαιοτήτων Μαυροειδη τάφος, στον οποίο είχε ταφεί Πραίσιος αθλητής, μαζί με τα έπαθλά του, που τα πιό χαρακτηριστικά ήταν δυο ζωγραφισμένοι αθηναϊκοί αμφορείς τού 560-500 π.Χ. Φαίνεται να είχε λάβει μέρος στούς Παναθηναϊκούς αγώνες.

Προς νότο τής Πραισού, στη θέση το **Μνήμα του Δίγο**, (=ο τάφος τού Δία) πιστεύει ο Καταπότης, παρασυρμένος από το τοπωνύμιο, πως ήταν το ιερό του Δικταίου Δία.

Από την εξέταση τών ερειπίων τού Πραισού φαίνεται, ότι η ιστορική πρωτεύουσα τών Ετεοκρητών δεν διατήρησε την ηγετική της θέση τη μυκηναϊκή και ελληνική περίοδο. Οι Πραίσιοι καταλάβαν το Δικταίο Ιερό παρά το Παλαίκαστρο, που ανήκε στούς Ιτάνιους, οι οποίοι όμως το ανέκτησαν το 150 π.Χ. με τη βοήθεια τού Πτολεμαίου τού Φιλομήτορος, βασιλιά τής Αιγύπτου. Υστερότερα ήλθαν σε ρήξη με τούς Ιεραπύτνιους, οι οποίοι νίκησαν τούς Πραισίους και κατάστρεψαν την Πραισό το 145 π.Χ. Οι Πραίσιοι που σώθηκαν διασκορπίστηκαν στούς οικισμούς τής βόρειας Σητείας.

Στην Πραισό έχουν αφίσει τα ίχνη των όλοι οι αιώνες από τη Νεολιθική εποχή μέχρι τη Βενετοκρατία. Ακόμη και οι Τούρκοι άφισαν δυό κρήνες στούς Βαβέλους (Νέα Πραισό).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **R.C.Bosanquet**, Excavations at Praesos, BSA, vol. VIII, 231 - 270 — **R. J. Conway** The Pre-hellenic Inscriptions of Praessos, 125-156 — **Compareti**, Museo Italiano II, 673 — **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. III, 134 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, I, 154 — **Νικ. Πλάτωνος**, Ο Ύμνος τών Κουρήτων, «Μύσων» Γ΄, σ.162 — **Νικ. Ι. Παπαδάκη**, Ψήφισμα Πραισίων, «Μύσων», Β΄, σ.123.

Πραισός Νέα, Βλ. λήμμα Βαβέλοι.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το χωριό **Βαβέλους**, που μετονομάστηκε τελευταία **Νέα Πραισός**, δεν έχει καμμιά σχέση με τον οικισμό Πρασούς, αφού αναφέρεται και το Vavelus στις ίδιες απογραφές με 314 κάτ. (βλ. λήμμα). Το όνομα είναι παραφθορά τού Πραισός.

Πραιτώρια, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 237, υψ. 225 μ.

Ιτανος Χαστρο
Μεγαλη σπηλ
Ερειπωμενο σπιτι
Αγ. Κωνσταντινος
Τουλουπη Βρυση
Θολωτος ταφος Β
Υδατοδεξαμενη
Θολωτος ταφος Α
Τριη Λαξευματα
Αγ. Μαρκος
Ακροπολη Α
Ακροπολη Β
Δικταιο Αντρο
Ακροπολη Γ
Ακροπολη Δ
Ακροπολη Ε
Ακροπολη Ζ
Ακροπολη Η
Ακροπολη Θ
Ακροπολη Κ
Ακροπολη Λ
Ακροπολη Μ
Ακροπολη Ν
Ακροπολη Ξ
Ακροπολη Ο
Ακροπολη Π
Ακροπολη Ρ
Ακροπολη Σ
Ακροπολη Τ
Ακροπολη Υ
Ακροπολη Φ
Ακροπολη Χ
Ακροπολη Ψ
Ακροπολη Ω
Ακροπολη Αα
Ακροπολη Ββ
Ακροπολη Γγ
Ακροπολη Δδ
Ακροπολη Εε
Ακροπολη Ζζ
Ακροπολη Ηη
Ακροπολη Θθ
Ακροπολη Κκ
Ακροπολη Λλ
Ακροπολη Μμ
Ακροπολη Νν
Ακροπολη Ξξ
Ακροπολη Οο
Ακροπολη Ππ
Ακροπολη Ρρ
Ακροπολη Σσ
Ακροπολη Ττ
Ακροπολη Υυ
Ακροπολη Φφ
Ακροπολη Χχ
Ακροπολη Ψψ
Ακροπολη Ωω
Ακροπολη Ααα
Ακροπολη Βββ
Ακροπολη Γγγ
Ακροπολη Δδδ
Ακροπολη Εεε
Ακροπολη Ζζζ
Ακροπολη Ηηη
Ακροπολη Θθθ
Ακροπολη Κκκ
Ακροπολη Λλλ
Ακροπολη Μμμ
Ακροπολη Νννν
Ακροπολη Ξξξ
Ακροπολη Οοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρ
Ακροπολη Σσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυ
Ακροπολη Φφφ
Ακροπολη Χχχ
Ακροπολη Ψψψ
Ακροπολη Ωωω
Ακροπολη Αααα
Ακροπολη Ββββ
Ακροπολη Γγγγ
Ακροπολη Δδδδ
Ακροπολη Εεεε
Ακροπολη Ζζζζ
Ακροπολη Ηηηη
Ακροπολη Θθθθ
Ακροπολη Κκκκ
Ακροπολη Λλλλ
Ακροπολη Μμμμ
Ακροπολη Νννν
Ακροπολη Ξξξξ
Ακροπολη Οοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρ
Ακροπολη Σσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυ
Ακροπολη Φφφφ
Ακροπολη Χχχχ
Ακροπολη Ψψψψ
Ακροπολη Ωωωω
Ακροπολη Ααααα
Ακροπολη Βββββ
Ακροπολη Γγγγγ
Ακροπολη Δδδδδ
Ακροπολη Εεεεε
Ακροπολη Ζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηη
Ακροπολη Θθθθθ
Ακροπολη Κκκκκ
Ακροπολη Λλλλλ
Ακροπολη Μμμμμ
Ακροπολη Νννννν
Ακροπολη Ξξξξξ
Ακροπολη Οοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυ
Ακροπολη Φφφφφ
Ακροπολη Χχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωω
Ακροπολη Αααααα
Ακροπολη Ββββββ
Ακροπολη Γγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμ
Ακροπολη Νννννν
Ακροπολη Ξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωω
Ακροπολη Ααααααα
Ακροπολη Βββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααα
Ακροπολη Βββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωω
Ακροπολη Ααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Ααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Ααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Ααααααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Αααααααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδδ
Ακροπολη Εεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεεε
Ακροπολη Ζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζζ
Ακροπολη Ηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηηη
Ακροπολη Θθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθθ
Ακροπολη Κκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκκ
Ακροπολη Λλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλλ
Ακροπολη Μμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμμ
Ακροπολη Νννννννννννννννννννννννννννννννννν
Ακροπολη Ξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξξ
Ακροπολη Οοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοοο
Ακροπολη Πππ
Ακροπολη Ρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρρ
Ακροπολη Σσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσσ
Ακροπολη Τττ
Ακροπολη Υυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυυ
Ακροπολη Φφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφφ
Ακροπολη Χχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχχ
Ακροπολη Ψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψψ
Ακροπολη Ωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωωω
Ακροπολη Ααααααααααααααααααααααααααααααα
Ακροπολη Βββββββββββββββββββββββββββββββββββ
Ακροπολη Γγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγγ
Ακροπολη Δδδδδδδδδδδδδδδδδδδ

Βρίσκεται στο 44,4 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 237, υψ. 225 μ. Βρίσκεται στο 44,4 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Pretoria Apano Pretoria Cato, από τον Καστροφύλακα (K99) αναφέρεται μόνο ένας οικισμός Prettoria με 135 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Pretoria το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pretorye με 60 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.118), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pretória (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 12 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντ. το ορθογραφεί **Πραιτώρια** «επί τής δεξιάς όχθης τού Αναποδάρη ποτ., με 25 χριστιαν. και 41 τούρκ. οικογένειες πριν, ενώ τότε (1842) είχε 6 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες («Κρητικά» σ.82). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πραιτώρια**, στο δήμο Χάρακα με 68 Χριστιαν. και 91 Τούρκ. κάτ. Το 1900 Πραιτώρια, στον ίδιο δήμο, κάτ. 102, το 1920 Πραιτώρια, στον αγροτ. δήμο Πύργου, κάτ. 177, το 1928 στην κοινότητα Ασήμι, κάτ. 191, Το όνομα τού οικισμού, που γράφεται **Πραιτώρια** πέντε αιώνες η Στατιστική υπηρεσία το αλλοιώνει σήμερο απογραφή 1940 **Προτόρια**! έδρα ομώνυμης κοινότητας κάτ. 208, το 1951 234, το 1961 274, το 1971 κάτ. 263.

Το όνομα τού οικισμού ομολογεί τη ρωμαϊκή του προέλευση, που σημαίνει, ότι έχει βίο πάνω από 2000 χρόνια.

Πραιτώρια, η. Μικρός οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Preforia, από τον Καστροφύλακα (K101) Pretoria με 16 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.117) Pretoria το 1630. Δεν αναφέρεται στα χωριά τής περιοχής Paracandia στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum τού 1320, ούτε στην τούρκικη απογραφή τού 1671. Υποθέτω ότι καταστράφηκε από τα τουρκικά στρατεύματα τής περιόδου τής πολιορκίας τού Χάντακα, 1647-1669. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία τεύχ. V, σ.49) ότι υπάρχει τοπωνύμιο στο χωριό Γαλένι Τεμένους.

Πρασά, η. Οικισμός τής κοινότητας Καλλιθέας (Μπαμπαλή μετόχι), επαρχ. Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 56, υψ. 110 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Πρασά**, στο δήμο Επισκοπής, κάτ. 51, το 1920 αναφέρεται **Πρασσά** στον αγροτ. δήμο Καρτερού, κάτ. 26, το 1928 στην κοινότητα Σκαλάνι, κάτ. 39, το 1940 ο **Πρασάς**, στην κοινότητα Μπαμπαλή μετόχι κάτ. 45, το 1951 κάτ. 72, το 1961 είναι στην κοινότ. Καλλιθέας (Μπαμπαλή) κάτ. 33 και το 1971 κάτ. 15.

Το τοπωνύμιο ετυμολογείται από τη λέξη **πρασά, η**, ως λέγεται στην Κρήτη η πρασιά, το φυτώριο. **Ο Πρασάς** είναι λάθος, παραποίηση τής ονομασίας.

Σε συμβόλαιο τού 1642, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Giacomo Cortesan (1609-1648) αναφέρεται η συμφωνία μεταξύ τού «μισέρ Μανέα Μαγγανάρη ξυλογλύπτη και τού ιερομονάχου Νικηφόρου Σκλάβου ηγούμενου τής **μονής τής Κυρίας τής Πρασάς**, να σκαλίσει το τέμπλο τής εκκλησίας, έχοντας ως πρότυπο το τέμπλο τού παρεκκλησίου τών Αγίων Δέκα, τής Αγ. Αικατερίνης τών Σιναϊτών τού Χάντακα» (Βλ. Μαρίας Καζανάκη, Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική τού Χάντακα το 17ο αιώνα, «Θησαυρίσματα», τόμ. ΙΙ σ.280 εξ.).

Η εκκλησία τής Κυρίας τής Πρασάς είναι μονόκλιτη καμαροσκέπαστη, καθιερωμένη στον Ευαγγελισμό τής Θεοτόκου και γίνεται μεγάλο πανηγύρι στις 25 τού Μάρτη, με συρροή πολλού κόσμου. Το τέμπλο τού Μαγγανάρη δε σώζεται. Το σημερινό είναι κτισμένο

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ήταν τσιφλίκι τού Χασάν αγά με την ονομασία «τσιφλίκι Κυρά Πρασά», με 15 ισόγεια οικήματα, βαλανείο και Πύργο (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.32), ως αναφέρεται σε έγγραφο τού 1672.

Πρασές, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 204, υψ. 480 μ. Απέχει από τα Χανιά 31 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρές - Νέα Ρούματα - Πρασές.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας (Piano della Canea) Prassea από τον Καστροφύλακα (K236) με 94 κάτ. το 1583 και (K223) Prassea με 21 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138) Prassea το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Prasès (Pashley, Travels in Crete, II, 310). Οι κάτοικοι αναφέρονται μαζί με άλλων οικισμών. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει **Πρασιαίς** (Κρητικά, σ.42) το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πρασές**, στο δήμο Λάκκων, κάτ. Χριστιαν. 263, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 329, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ.δήμου, κάτ. 253, το 1928 **Πρασσές**, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 259, το 1940 **ο Πρασές**, κάτ. 430, το 1951 267, το 1961 278 και το 1971 κάτ. 209.

Το όνομα είναι η πρασά (πρασιά, φυτώρειο) οι Πρασές - Πρασιές.

Πρασές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 129, υψ. 340 μ. Βρίσκεται στο 12 χλμ. τού δρόμου Ρεθύμνου - Αμαρίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Prasses, από τον Καστροφύλακα (K172) Prasses με 285 κάτ. το 1583 και (K183) με 360 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.128) Praces το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Prasis με 30 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ.131). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται αλλά το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζάν. (Κρητικά σ. 44) **Πρασσαίς**, στην απογραφή τού 1881 **Πρασαίς**, στο δήμο Χρωμοναστήρι με 218 Χριστιαν. και 16 Τούρκ. κάτ. Το 1900 γράφεται **Πρασσές**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 150, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 243, το 1928 έδρα ομώνυμης

κοινότητας, κάτ. 224, το 1940 **αι Πρασιαί**, κάτ. 270, το 1951 234, το 1961 204 και το 1971 κάτ. 125.

Πρασές, οι. Χωριό τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.131) Prasses, το 1630.

Πρασούς, Χωριό τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Prassu σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1570. Το μισό ιπποτικό φέουδο τού χωριού ανήκε στο Marcus Mudacio et Thoma Salomone. (Βλ. El. Santschi, Repestes des arrêts civils etc. σ.47). Η οικογένεια Salamone, από την οποία έλκει την καταγωγή ο εθνικός μας ποιητής Διον. Σολωμός, είχε φέουδα στα χωριά Βοϊλα, Βαβέλοι, Πρασούς κ.λπ. τής επαρχίας Σητείας. (Βλ. και Κωνστ. Μέρτζιου, Κρητικά Συμβόλαια, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΗ΄ 147, 201, ΙΘ΄, 118, 126, 130, 137, 139).

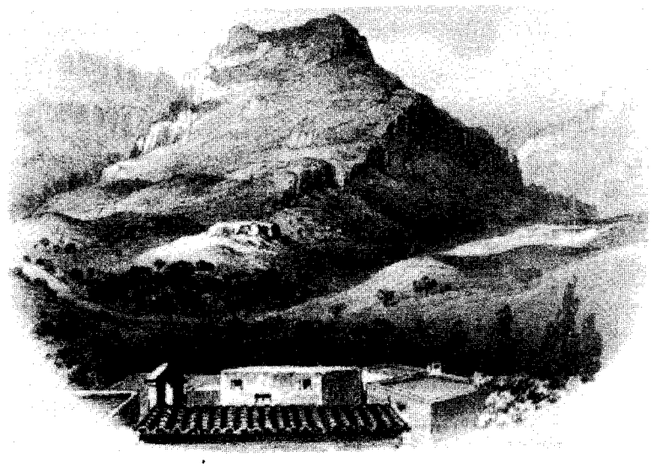
Το χωριό αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Prassus, από τον Καστροφύλακα (K139) Prassus με 127 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) το 1630 Prassus. Έκτοτε δεν αναφέρεται, σε καμμιά επίσημη απογραφή. Το 1890 το αναφέρει ο Γ. Λαμπρινάκης στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.191) «Προς βορρά τού Χανδρά εις απόστασιν μιάς ώρας κείται η **Πράσω**, κώμη μικρά εν ή σωζώνται τα μνημεία τής παλαιάς Πραισού, ης, καταδαφισθείσης υπό τών Ιεραπυτνίων οι κάτοικοι προσέφερον εν τώ εκεί ναώ τού Δικταίου Διός αγριόχοιρον εις θυσίαν καλουμένην **Πρόθυμα**».

Πραχύμου, Βλ. Βραχήμου.

Πρέβελη, το. Με το όνομα αυτό είναι γνωστή η μικρά, σταυροπηγιακή και ιστορική δίδυμη μονή, τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου και τού Αγίου Ιωάννου τού Προδρόμου, στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Κάτοικοι (1981) τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου — Το **Πίσω μοναστήρι** 5 και υψ. 170 μ. και το **Κάτω Μοναστήρι** 9 και υψ. 80 μ. Και τα δυό υπάγονται στην κοινότητα Ασώματου. Το Κάτω Πρέβελη απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. και το Πίσω Πρέβελη 37 χλμ. Διαδρομή Ρέθυμνο - Αρμένοι - Κοξαρέ - Κουρταλιώτικο φαράγγι - Ασώματος - Κάτω Πρέβελη - Πίσω Πρέβελη. Το **Πίσω** βρίσκεται στις νότιες βραχώδεις ακτές τού φαραγγιού **Μεσοκορφή** (305 μ.) σε θέση προνομιακή για ασκητισμό, ερημική και ήσυχη. Ο Άγγλος ναύαρχος T.A.B.Spratt, που επισκέφτηκε τη μονή τα μέσα τού 19ου αιώνα, γράφει στο βιβλίο του (Travels and Researches in Crete, vol. II, σ.269)...It is the paradise of Crete, and one of th most happily chosen spots for a retreat from the cares and responsibilities of life.

Που σημαίνει: Εδώ είναι ο παράδεισος τής Κρήτης, πραγματικό αναχωρητήριο, γιά εκείνο που θέλει να ξεμακρύνει από τις φροντίδες και τις ευθύνες τής ζωής.

Η μονή τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου, το **Κάτω Μοναστήρι**, βρίσκεται σε μιά ειδυλλιακή θέση, στη

Εικ. 324. Πρέβελη. Το Κάτω Μοναστήρι

δεξιά όχθη τού **Μεγάλου Ποταμού** ή **Κουρταλιώτη**, μέσα σε κήπους, ελαιώνες, πορτοκαλεώνες και οργιώδη βλάστηση και παράγει κάθε είδους προϊόντα με τα οποία τροφοδοτεί και το πίσω μοναστήρι, που βρίσκεται σε άγονο και πετρώδες μέρος.

Στο Πίσω μοναστήρι είναι το καθολικό τής μονής και η έδρα τού ηγουμενοσυμβούλιου.

Πότε ακριβώς ιδρύθηκε δεν είναι γνωστό. Οι κώδικες και τα έγγραφα, που θα μιλούσαν γιά την ιστορία του, καταστράφηκαν από τούς Τούρκους, ή χρησιμοποιήθηκαν από τούς επαναστάτες, γιά να κατασκευάζουν φυσέκια.

Συνεπώς μόνο η παράδοση μένει κύρια πηγή τής ιστορίας τών περισσοτέρων μονών.

Η παράδοση λέει, ότι λεγόταν παλαιά **Μονή τού Θεολόγου τού Μεγάλου ποταμού**, όπως αναφέρεται και σε παλαιά ορειχάλκινη σφραγίδα τής μονής. Υπήρχε μιά μικρή εκλησία, άγνωστο πότε και από ποιό κτίστηκε. Ασκητές, που ζούσαν στις σπηλιές τής περιοχής, κτίσαν κελιά κοντά στην εκκλησία και εκλέξαν ηγούμενο το συνασκητή των Μεθόδιο.

Αυτά συνέβαιναν τη Βενετική περίοδο, οπότε κτίστηκαν τα περισσότερα μοναστήρια στην Κρήτη. Η αρχαιότερη χρονολογία που αναφέρεται στην καμπάνα τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου στο Κάτω Μοναστήρι είναι 1594. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. II, σ.372).

Όταν καταλάβαν την Κρήτη οι Τούρκοι, κατάστρεψαν και ερήμωσαν τη μονή το 1646. Όταν τελείωσε ο πόλεμος το 1670 ένας καλόγερος με το επώνυμο **Πρέβελης**, που ο Μιχ. Παπαδάκης (σ.125) πιστεύει πως ήταν ο Ακάκιος, ο οποίος αναφέρεται δεύτερος ηγούμενος μετά το Μεθόδιο στο Μοναχολόγιο τής μονής, εγκαταστάθηκε στη μονή, έκτισε κελί, που το

Εικ. 325. Πρέβελη. Το Πίσω Μοναστήρι

ερείπιό του σώζεται, γνωστό με το όνομα **σπίτι τού Πρέβελη**.

Αλλά ποιός ήταν αυτός ο Πρέβελης; Ο άλλοτε Γυμνασιάρχης Μιχαήλ Πρεβελάκης σε δημοσίευμά του «Η ιερά μονή Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου η επιλεγομένη Πρέβελη» (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Α΄, σ.262) αναφέρει σχετικά τα ακόλουθα: Σύμφωνα με την επικρατέστερη παράδοση, ένας Χριστιανός από τα **Πρεβελιανά** Μονοφατσίου, σκότωσε ένα γιανίτσαρο και έφυγε από το χωριό του και πήγε στη Λαμπηνή Αγ. Βασιλείου, στον αγά Αλμπάνη — πρωταίτιο τού δράματος τής Λαμπηνής το Φλεβάρη τού 1827 — και τού είπε, ότι σκότωσε ένα Χριστιανό πρόκριτο κι έφυγε από το χωριό του. Και επειδή είχε ακούσει γιά την παλικαριά και την καλωσύνη τού αγά, ζητά την προστασία του. Ο Αλμπάνης, που όπως δείχνει το όνομά του ήταν βενετός φεουδάρχης που τούρκεψε, τον έστειλε να βλέπει τα πρόβατά του στην περιοχή τού καταστρεμμένου μοναστηριού και μάλιστα τού έδιδε λάδι να ανάβει το καντήλι τού Αγίου του! Αργότερα ο Πρέβελης αγόρασε την περιοχή από τον αγά και πιθανόν να ανακαίνισε αυτός τη μονή.

Αλλά μιά παράδοση, που είναι πιό αληθοφανής, αναφέρει, ότι ένας φεουδάρχης **Πρέβελης**, που κατοικούσε πιθανότατα στον Άρδακτο Αγ. Βασιλείου, ανακαίνισε τη μονή, που βρισκόταν μέσα στο φέουδό του, που το αφιέρωσε κι αυτό στη μονή.

Γεγονός είναι ότι ο ανακαινιστής τής μονής, δεύτερος ηγούμενος μετά το Μεθόδιο, Ακάκιος, ο οποίος έκτισε σπίτι κοντά στην εκκλησία, λεγόταν **Πρέβελης**, και το ερείπιο τού θολωτού αυτού σπιτιού σώζει το όνομά του, το **σπίτι τού Πρέβελη**. Επίσης μερικοί από τούς ηγουμένους τής μονής ήταν από την ίδια οικογένεια, ο **Ιάκωβος** και ο Εφραίμ. Οι ηγούμενοι αυτοί, δραστήριοι και ενεργητικοί, τη μικρή και ασήμαντη μονή την έκαμαν μιά από τις πιό μεγάλες και πιό πλούσιες τής Δυτικής Κρήτης και δικαίως ονομάστηκε έκτοτε **Μοναστήρι τού Πρέβελη**.

Η εκκλησία εκείνη τού Θεολόγου, λέει η παράδοση, ήταν μικρή, καμαροσκέπαστη, με τοιχογραφίες. Αργά ο αριθμός τών μοναχών αυξήθηκε και χρειάστηκε να αυξηθεί ανάλογα και ο χώρος τού ναού. Ο διάδοχος τού Ακάκιου Ιάκωβος Πρέβελης στις αρχές τού 18ου αιώνα κατόρθωσε μυστικά, γιατί δεν επιτρεπόταν τότε η επισκευή εκκλησιών, να προσθέσει και νέο κλίτος στη βόρεια πλευρά τής παλιάς εκκλησίας, που και θιερώθηκε στον Ευαγγελισμό τής Θεοτόκου. Φαίνεται η κατασκευή ήταν πρόχειρη, δεν υπήρχε χρόνος για να γίνει ο θόλος και η στέγη της ήταν κοινή χωμάτινη σκεπής. Ζήτησαν πολλές φορές άδεια επισκευής αλλά δε δόθηκε, ούτε με μεσολάβηση τού Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Την περίοδο τής αιγυπτιακής κατοχής 1830-1840 ο Μωχάμετ Άλυ επέτρεψε, όχι μόνο επισκευές παλαιών ναών αλλά και την ανοικοδόμηση νέων. (Βλ. Ζενάπ Ισματ, Ράσεντ, η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1978, σ.12).

Το 1835, επί ηγουμενίας Νείλου του Α΄, όπως λέει επιγραφή στην είσοδο τής εκκλησίας, κατεδαφίστηκε η παλαιά εκκλησία και στη θέση της κτίστηκε ο σημερινός δίκλιτος ναός τού Θεολόγου και του Ευαγγελισμού. Δεύτερη επιγραφή αναφέρει ότι ο ναός επισκευάστηκε το 1911, επί ηγουμενίας Νείλου του Β΄, όπως τον βλέπουμε σήμερο.

Το τέμπλο και στα δυό κλίτη είναι ξυλόγλυπτα αγνώστου τεχνίτη, όπως και ο ξυλόγλυπτος άμβωνας με τις εικόνες τών τεσσάρων ευαγγελιστών.

Στο **Μουσείο** τής μονής που ετελείωσε τελευταία, συγκεντρώθηκαν ιερά άμφια, σταυροί, σφραγίδες, δίσκοι, εκκλησίας, δισκοπότηρα, ευαγγέλια, κανδήλια, κηροπήγια κ.λπ.

Πολλοί Χριστιανοί αφιέρωσαν τις περιουσίες τους στο μοναστήρι, γιά να τις γλυτώσουν από τούς Τούρκους. Επίσης η μονή αγόρασε πολλά κτήματα και έτσι συγκεντρώθηκε μεγάλη περιουσία. Πριν από το Νόμο περί Ταμείου Εφέδρων, είχε 200 χιλιάδες ελαιόδενδρα, χωράφια χιλιάδων στρεμμάτων, χίλια αιγοπρόβατα, μέλισσες κ.λπ. Χάρη στον πλούτο αυτό η μονή πρωτοστατούσε σε φιλανθρωπικές και κοινωνικές ευποιίες. Κατά την εορτή τής μονής (8 Μαΐου) γινόταν θυσία βοδιών, όπως στούς αρχαίους ειδωλολατρικούς ναούς. Επίσης η συμβολή τής μονής στην εκπαίδευση υπήρξε σπουδαία. Η μονή τού Αγ. Πνεύματος στούς πρόποδες τού Κέδρου υπήρξε η πρώτη ελληνική Σχολή από το 1831, με δαπάνες τού Πρέβελη.

Η μονή Πρέβελη, όπως άλλωστε και όλες σχεδόν οι μονές τής Κρήτης, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στούς απελευθερωτικούς αγώνες. Το 1770, οπότε ήταν ηγούμενος ο Εφραίμ, γυιός τού παπαλεβίζο Πρέβελη από τον Άρδακτο, πήρε μέρος στην επανάσταση τού Δασκαλογιάννη. Γι' αυτό, και επειδή είχε σκοτώσει το γιανίτσαρο Γιουσούφ Φασάρο, καταδικάστηκε σε θάνατο αλλά αργότερα αμνηστεύτηκε, γύρισε στη μονή, αγόρασε πολλά κτήματα, λιόφυτα κ.λπ. και τα αφιέρωσε στη μονή, την οποία έκαμε κοινόβια.

Το 1821 υπήρξε σπουδαίος σταθμός στην ιστορία τής μονής. Ηγούμενος από το 1808 ήταν ο **Μελχισεδέκ Γιουδερός** από τον Ασώματο. Είχε μυηθεί στη Φιλική Εταιρία το 1819. Το Μάη τού 1821 οι Τούρκοι έμαθαν τη δράση του και θέλησαν να τον συλλάβουν. Ο Χαμαήλ αγάς Κουντούρης με 200 Αμπαδιώτες πήγε στη μονή στις 24 τού Μάη, δήθεν γιά να μαζέψουν τα σιτάρια που είχε η μονή. Ο Μελχισεδέκ κατάλαβε τον πραγματικό σκοπό τους. Τούς παρέδωσε 15 παλιά σιτάρια, έπειτα τούς πρόσφερε πλουσιότατο δείπνο με άφθονο κρασί — οι Τούρκοι τής Κρήτης ήταν σπουδαίοι πότες — και κοιμήθηκαν μακαρίως. Ένας από τούς Τούρκους αυτούς, ποιός ξέρει γιατί, τον ειδοποίησε γιά τον πραγματικό σκοπό τής επίσκεψής τους.

Ο Μελχισεδέκ μάζεψε όλα τα τιμαλφή τής μονής, μαζί όλους τούς καλογέρους και τα όπλα από τις σπηλιές που τα είχε κρύψει, πέρασε από τον Ασώματο και πήρε τούς αδελφούς του Γεώργιο (τον μετέπειτα στρατάρχη) και τον Ιωάννη και ώσπου να ξημερώσει ήταν στην κορυφή **Κούρκουλος**, πάνω από το **Ροδάκινο** και ύψωσαν την πρώτη σημαία τής επανάστασης στις 25 τού Μάη 1821. Ο Κουντούρης έφυγε το πρωί χωρίς να πειράξει τίποτε.

Το 1866 υπήρξε καταφύγιο τών κυνηγημένων αλλά και κέντρο τών επαναστατών. Τροφοδότησε το επαναστατικό σώμα τού Μιχαήλ Τσουδερού. Το 1867 κατέλαβε το μοναστήριο ο Ρεσίτ πασάς και το κατέστρεψε. Αλλά και πάλι ανασυγκροτήθηκε και το 1897 ο ηγούμενος Νείλος Βολονάκης έδρασε με δικό του σώμα.

Ο Αγελάτης (ο αείμνηστος φίλος Χριστ. Σταυρουλάκης) περιγράφει με χαρακτηριστικούς στίχους τη δράση τού Πρέβελη στις επαναστάσεις:

Παιδιά, κι ειντά 'ν' η ταραχή στο Πίσω μοναστήρι;
Γιού Πρέβελη συνταιριαστές γροικώ χτυπούν καμπάνες.
Χάγκληση κάνει ο ουρανός, βρουχάτ' ο Κουρταλιώτης...
Τούρκοι χτυπούνε τη μονή τού Πρέβελ', ως γροικάται,
στην Κρήτη απάνω τ' άξιο και μέγα μοναστήρι.
Πολλές φορές το κάψασι και το ξεθεμελιώσαν,
στα εβδομήντα, τον καιρό τού Βλάχου Δασκαλογιάννη
στα εικοσιένα κι ύστερα πάλι στα ξηνταέξε...
Τυραννομάχους συντηρά, ξωμάχους, λαβωμένους.
σκέπη σε γυναικόπαιδα, τουρκοκυνηγημένα...
Λύχνος, π' ανάφτει ασχόλαστος στου γένους τα σκοτάδια,
σκολειά ορντινιάζει στη σκλαβιά γιά μάθηση και γνώση
βλαστούς καινούργιους το δεντρί τσή Κρήτης να ξαπλώσει.
Πάντά 'ν' η πόρτα ντ' ανοιχτή κι η τάβλα του στρωμένη...
Πρέβελη, ανυπόταχτο τση λευτεργιάς λημέρι,
Χαΐνιδ' αετοφωλιά, κουρσάρω καταφύγι...

(Κρητική Εστία τεύχ.58).

Την τελευταία περιπέτεια τής Κρήτης το Πρέβελη έδωσε και πάλι το παρόν. Στις εκβολές τού **Μέγα Ποταμού**, όπου άραζαν τα πλοία «Πανελλήνιο» και «Αρκάδι» το 1866, κουβαλώντας πολεμεφόδια, στο ίδιο μέρος άραζαν και τα υποβρύχια εξυπηρετώντας την Αντίσταση τής Κρήτης.

Οι Γερμανοί απογύμνωσαν το μοναστήρι. Πήραν όλα τα δημητριακά του, τα ζώα του, τα ιερά σκεύη και τον ασημένιο σταυρό με το τίμιο ξύλο, τον οποίο προσφέραν σε χρυσοχόο τών Χανίων. Εκείνος αρνήθηκε να τον αγοράσει και θέλησαν να τον μεταφέρουν στη Γερμανία. Αλλά το αεροπλάνο που θα τον μετέφερε δεν μπορούσε να απογειωθεί. Το ίδιο συνέβη με δεύτερο και με τρίτο. Το γεγονός αποδώσαν στο σταυρό και τον έβγαλαν από το αεροπλάνο κι έτσι απογειώθηκε. Οι ίδιοι οι Γερμανοί τον επιστρέψαν στη μονή. (Προφορική αφήγηση τού ηγουμένου Νείλου Θεοδωράκη το 1966).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Μιχ. Μ. Παπαδάκη**, Το Μοναστήρι τού Πρέβελη στην Κρήτη, 1978 — **Μ. Γ. Πρεβελάκη**, Η ιερά μονή Πρέβελη, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α΄, σ.262 εξ. — **Ιω. Νουχάκη**, Χωρογραφία τής Κρήτης, σ. 186 — **Ιωάν. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης σ.323, 324 — **Αγελάτη (Χριστ. Σταυρουλάκη)** Το Πρέβελη, «Κρητική Εστία», τεύχ. 58 — **Σταύρου Κελαϊδή**, Η ιερά μονή Πρέβελη κατά τας Κρητικάς Επαναστάσεις — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, vol. II, 269 — **G. Gerola**, Monumenti veneti κ.λπ. τομ. II, σ. 372 — **Ζεναπ Ισματ Ράσεντ**, Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, έκδοση Συλλόγου πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1978, σ.12.

Πρεβελιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μεγάλης Βρύσης, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 200, υψ. 580 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 30,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 25 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, Αγ. Θωμά, Πρεβελιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 Pervelianà (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 10 χριστιαν. οικογένειες, ο Χουρμούζης Βυζ., το αναφέρει το 1842 σωστά, **Πρεβελιανά** με 52 χριστιαν. οικογέν. και 6 τούρκ. πριν και τότε με 16 χριστιαν. οικογέν. (Κρητικά, σ.76). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πρεβελιανά**, στο δήμο Μεγάλης Βρύσης με 101 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, με 118 κάτ., Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Αγ. Θωμά, κάτ. 126, το 1920 στην κοινότητα Μεγάλης Βρύσης, κάτ. 190, το 1940 κάτ. 230, το 1951 198, το 1961 215 και το 1971 κάτ. 194.

Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών **Πρέβελη**, επώνυμο βενετσάνικο από το prevalere = προεξάρχω, υπερέχω και μετοχή ενεστώτος prevalente = πρόκριτος, γενναίος.

Πριανσός, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης. Η γεωγραφική της θέση δεν ήταν γνωστή. Μερικοί, στηριζόμενοι στα νομίσματά της, που παριστάνουν θαλασσινά θέματα, τον Ποσειδώνα, το δελφίνι, την τρίαινα, (Βλ. J. N. Svoronos, Nomismatique de la Crète ancienne, σ.293), υπόθεσαν πως είναι πόλη παράλιος. Ο Spratt, Travels and Researches in Crete, vol. I, σ. 305, 341) την τοποθετεί στον Τσούτσουρο, όπου ήταν το λιμάνι της, η Ίνατος ή Είνατος. (βλ. λήμμα) και Pashley, (Travels in Crete, vol. I, σ.289).

Τελευταία διαπιστώθηκε, ότι η Πριανσός ήταν στην επίπεδη κορυφή τού υψώματος 400 μ., βορείως από το χωριό Καστελιανά, επαρχίας Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου, όπου βρέθηκαν λείψανά της. *(Reliqyias huius urbis in colle qui dicitur Belvedere prope pagum qui hodie appellatur Kastellianà.* (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, 279). Μάλιστα ο Gerola Monumenti Veneti ecc. τ. I, σ. 195) αναφέρει, ότι στη λαμπρή θέση υπήρχε από τούς πιό παλαιούς χρόνους μιά αρχαία πόλη, τής οποίας υπάρχουν ακόμη (1900) μερικά λείψανα, που το όνομά της, σύμφωνα με τις τελευταίες διαπιστώσεις, ήταν Πριανσός.

Αναφέρεται από το Στράβωνα, (X, 478): *΄Ομοροι δ' εισίν αυτοίς* (τοίς Γορτυνίοις) *οι Πράσιοι, τής μεν θαλάττης εβδομήκοντα, Γόρτυνος δε διέχοντες εκατόν και ογδοήκοντα.* (σταδίους).

Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Πριαισός· πόλις Κρήτης, οι πολίται Πριαίσιοι και Πριαισιεύς.*

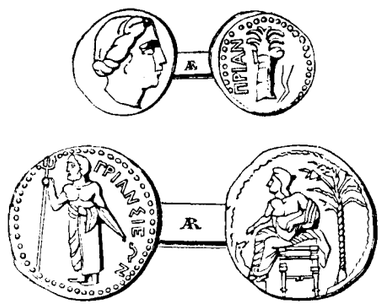
Και η Πριανσός είχε υπογράψει τη συνθήκη συμμαχίας με τον Ευμένη ΙΙ, τής Περγάμου το 170 π.Χ. ως και με την Τέω τής Ιωνίας, γιά τη χρήση ως ασύλου τού ιερού τού Διονύσου.

Στην ίδια θέση ιδρύθηκε στις αρχές τού 13ου αιώνα, πιθανώς από το Γενοβέζο Pescatore φρούριο, που το όνομά του ήταν Belvedere, που θα πει στα ελληνικά **Καλλιθέα**, επειδή το ύψωμα δεσπόζει σε όλο το ανατολικό τμήμα τής Μεσαράς. Στην οικοδόμηση τών κτισμάτων τού φρουρίου χρησιμοποιήθηκαν τα οικοδομικά υλικά τών ερειπίων τής Πριανσού. Εάν και όταν γίνουν ανασκαφές θα προκύψουν πολλά στοιχεία, σχετικά με την ιστορία της.

Η Πριανσός ήταν σπουδαία πόλη, όπως φαίνεται από το πλήθος τών νομισμάτων της, που είχε εκδόσει, ως αυτόνομη πόλη. Ο J. N. Svoronos, (Numismatique de la Crète ancienne, σ.293, 299) αναφέρει πολλούς τύπους νομισμάτων τής Πριανσού, στα οποία εικονίζεται η Υγεία, με χιτώνα καθισμένη, το δεξί της χέρι εγγίζει ένα φίδι. Στο πίσω μέρος παριστάνεται ο Ποσειδώνας με την τρίαινα και γύρω η λέξη *ΠΡΙΑΝΣΙΕΩΝ.* ΄Αλλα έχουν την κεφαλή τού Απόλλωνα από τη μιά όψη και την τρίαινα από την άλλη. ΄Αλλα, θεές, νύμφες, την Αθηνά και πάλι τρίαινα με τη λέξη *ΠΡΙΑΝΣΙΕΩΝ.*

Σώζονται πολλές επιγραφές που αναφέρονται στην Πριανσό. Μιά στήλη κατάγραφη και από τις δυό πλευρές με ελληνικά ανάγλυφα γράμματα, βρέθηκε κτισμένη στο μέγαρο Sernagiotto κοντά στη γέφυρα τού Rialto τής Βενετίας, και σήμερο βρίσκεται στο Μουσείο τής πόλης αυτής. Είναι η συνθήκη τής συμμαχίας Γόρτυνας, Ιεράπυτνας και Πριανσού. Σ' αυτήν αναφέρεται και ο όρκος τών Πριανσιέων Γορτυνίοις και Ιεραπυτνίοις. *Ομνύωταν Ιστίαν και...τήνα...Σκύλιον...και ΄Ηραν και Αθαναίαν Πολιάδα και Αθαναίαν Ωλερίαν και Απόλλωνα Πύθιον και Λατώ...*(Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. IV, σ.239 - 240).

΄Οπως πιστοποιείται από τα νομίσματά της η Πριανσός φαίνεται να ήταν ναυτική δύναμη και το λιμάνι της πρέπει να ήταν η σύγχρονή της πόλη

Εικ. 326. Νομίσματα Πριανσού.

΄Ινατος, στα νότια παράλια, στη σημερινή θέση Τσουτσουρος. Η κυριαρχία της σε όλη την κοιλάδα του ποταμού **Αναποδάρη**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **N. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 293-299 — **Pashley**, Travels in Crete, I, 289 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, vol. I, 305, 341 — **Paul Faure**, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΓ΄, σ.197 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae vol. IV, 239-240 — **Gius· Gerola**, Monunenti Veneti ecc. vol. I, σ.195).

Πρίνα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 232, υψ. 360 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 19,2 χλμ. Διαδρομή: Κριτσά -Κρούστας - Πρίνα ή Αγ. Νικόλαος - Καλό Χωριό -Πρίνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Prina, από τον Καστροφύλακα (K138) Prina, με 329 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.113) Prinea, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pirnye με 29 χαράτσια (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β΄, σ.134) στην επαρχία Μεραμπέλου, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Prina (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 40 χριστιαν. οικογέν., το 1881 είναι στο δήμο Κριτσάς, κάτ. Χριστιαν. 262, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 300, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 344, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 336, το 1940 κάτ. 376, το 1951 389, το 1961 403 και το 1971 κάτ. 294.

Πρινάρια, τα. Παλαιός μικρός οικισμός στη νότια άκρα τής μικράς πεδιάδας τού **Ατσιπά**, τοπωνύμιο στην περιοχή τού χωριού Αρμένοι, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, όπου σώζονται τα ερείπιά του. Η παράδοση αναφέρει, ότι καταστράφηκε από την πανούκλα τού 1817, οπότε πέθαναν όλοι οι κάτοικοι τού οικισμού, εκτός από μιά γριά γυναίκα η οποία όταν έφευγε από το χωριό συνάντησε μιά γυναίκα με απαίσια μορφή με στολή μπλε, που κρατούσε στα χέρια της σιδηρά πέδιλα...(Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Οι Αρμένοι Σητείας, 1944, σ.48).

Εικ. 327. Το χωριό Πρίνα Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου)

Πρινέα, Βλ. Πρινιάς Μαλεβιζίου.

Πρινές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 116, υψ. 410 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 33 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. (Χάνι Αλεξάνδρου) τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου Ηρακλείου - Μαργαρίτες - Πηγουνιανά - Κονηγιανά - Πρινές.

Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει **Πρινιάς**, το 1842, (βλ. Κρητικά σ.45). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πρινές**, στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. Χριστιαν. 137, το 1900 αναφέρεται **Πρινές**, στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 161, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 175, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 197, το 1940 173, το 1951 164, το 1961 135 και το 1971 Πρινές, κάτ. 112.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ.96) **Πρινιάς, Πρινές**, με 35 οικίες, επί υψώματος τών ερειπίων τής Ελεύθερνας (βλ. λήμμα), πατρίδα τού Αμήτορος, όστις πρώτος ετόνισε στη λύρα ερωτικά άσματα.

Πρινές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 350, υψ. 200 μ. Βρίσκεται στο 7 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρέθυμνου - Χανίων.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Prinea, et suoi metochi (= ο Πρινές και τα μετόχια του), από τον Καστροφύλακα (K175) Prinea με 430 κάτ. το 1583, και (K183) με 917 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.127) Prinea το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Prinye με 79 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 130), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Priné and Altsopulo (= Ατσιπόπουλο) (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 40 χριστιαν. και 90 τούρκ. οικογένειες, το 1881 **Πρινές**, στο δήμο Ατσιπόπουλου, κάτ. Χριστιαν. 440 και Τούρκ. 74, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 489, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 467, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 534, το 1940 κάτ. 580, το 1951 481, το 1961 457 και το 1971 κάτ. 360.

Ο Εμμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Κρητική Γεωγραφία, σ. 85), ότι είναι πατρίδα τού Αρσένιου Καλούδη και τού Μάρκου Καλούδη, ιερολοχίτη, που διέπρεψε στο Δραγατσάνι και στο Φραγκοκάστελο. Απέθανε το 1886 και άφισε την περιουσία του στην επαρχία Ρεθύμνου, από τούς τόκους μορφώνονται δημοδιδάσκαλοι από την επαρχία στο διδασκαλείο Αθηνών.

Πρινές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Επανωχωρίου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 135, υψ. 560 μ. Απέχει από τα Χανιά 48,8 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη -Επανωχώρι - Πρινές.

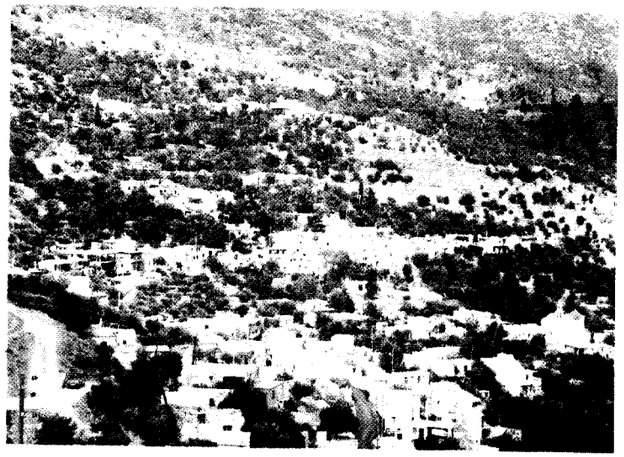
Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Prines (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 22 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Πρινές και Τσακώνω**, στο δήμο Καμπανού, κάτ. Χριστιαν. 149 και Τούρκ. 2, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 224, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Απανωχωρίου, κάτ. 256, το 1928 στην κοινότητα Απανωχωρίου, κάτ. 316, το 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 356, το 1951 272, το 1961 249 και το 1971 κάτ. 165.

Στον Πρινέ Σελίνου υπάρχουν οι παλαιές ιστορημένες εκκλησίες, του **Αγίου Γεωργίου,** του 1367, των **Αγίων Αποστόλων** του 14ου αιώνα και του **Μιχαήλ Αρχαγγέλου** του 1410.

Στην κτητορική επιγραφή του Μιχαήλ Αρχαγγέλου αναγράφονται πολλά επώνυμα των κτητόρων ως: Παύλ. Προβατόπουλος, Μιχάλης Σφεδήλος, Μιχάλης Τροχαλοκαθάριος, Σγούρος Κανουκοράββης, ...Διακομουσούρος, Μανόλης Μεσαρίτης, Μανόλ. Μουρούζος, Σταμάτης Χωραφάς, Ανδρέας Τεμενιώτης κ.λπ. Ο ζωγράφος Νικόλας Μαστραχάς. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. IV, σ. 468, και Gerola-Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ. 44).

Πρινιακό, το. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Priniaco, από τον Καστροφύλακα (K238) Pirignacò με 96 κάτ. το 1583 kai (K225) Prignaco με 14 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) Priniacò το 1630. Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 **Priniákos** and Lusákies (Pashley, Travels in Crete, II, σ.308) με 40 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Αλλά πρέπει να ήταν κοντά στο χωριό Λουσακιές, αφού αναφέρεται το 1834 μαζί. Ο Paul Faure σημειώνει τοπωνύμιο μεταξύ Τοπολίων - Κάμπου. (Βλ. Κρητολογία, τεύχ. 14-15, σ.93).

Πρινιάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 459, υψ. 610 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 34,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 29,2 χλμ. (Αγ. Βαρβάρα) τού δρόμου προς Φαιστό ή διακλάδωση δεξιά στο 4,2 χλμ. τού

Εικ. 328. Το χωριό Πρινιάς Μαλεβιζίου (φωτ. Μαν. Γιαλούρη).

ίδιου δρόμου - Αγ. Μύρων - Κάτω - Άνω Ασίτες -Πρινιάς.

Επειδή βρίσκεται στα σύνορα τών επαρχιών Μαλεβιζίου - Καινούργιου και Μονοφατσίου αναφέρεται και στις τρείς επαρχίες, στις απογραφές.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Prinea, από τον Καστροφύλακα (K99) στην επαρχία Μονοφατσίου Prinea Appano με 59 κάτ. και Prinea Catto με 48 κάτ. το 1583. Όπως φαίνεται ήταν δυό χωριστοί οικισμοί, από το Βασιλικάτα αναφέρονται δυό οικισμοί στην επαρχία Μονοφατσίου, Prinea και Prinea Cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται ένας οικισμός στην επαρχία Καινούργιου Pirnya με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται πρώτη φορά στην επαρχία Μαλεβιζίου Prinià (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 15 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες, αλλά αναφέρει και στην επαρχία Καινούργιου και άλλο χωριό Prinià (Pashley, II, 316) με 15 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Πρόκειται όμως γιά το ίδιο χωριό και ο Pashley κάνει λάθος και το αναφέρει, γιατί νομίζει πως πρόκειται γιά άλλο χωριό. Ο Χουρμούζης Βυζάν. το αναφέρει **Πρινιάς** στην επαρχία Καινούργιου (Κρητικά σ.87) με τη σημείωση, ότι είχε πριν 60 χριστιαν. και 33 τούρκ. οικογένειες, και 4 εκκλησίες, και τότε (1842) είχε μόνο 30 χριστιαν. οικογέν. και μιά εκκλησία. Και συνεχίζει: προς νοτιοδυτικά τού Πρινιά τρία μίλια είναι το χωριό Γέργερη, όπως πραγματικά είναι.

Από την απογραφή τού 1881 και εξής αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου, στο δήμο Κρουσώνα, **Πρινιάς** με 216 Χριστιαν. και 9 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 348, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 375, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 403, το 1940 504, το 1951 542, το 1961 577 και το 1971 κάτ. 438.

Ανατολικά από τον Πρινιά είναι ένα ιδιότυπο ύψωμα απότομο από το Βορρά, την Ανατολή και το Νότο και μόνο από τα δυτικά είναι προσπελάσιμο, γνωστό με το όνομα **Πατέλα τού Πρινιά**. Πάνω σ' αυτό το ύψωμα ήταν η αρχαία πόλη **Ριζηνία** (βλ. λήμμα). Το νεκροταφείο της ήταν δυτικά από την πόλη, στη θέση **Σιδεροσπηλιά**, στο δρόμο προς τις Ασίτες. Εκεί βρέθηκαν το 1959 δυό εγχάρακτες στήλες με παραστάσεις οπλιτών τού τέλους τού ζ΄ αιώνος π.Χ., όμοιες με εκείνες που βρέθηκαν στην Πατέλλα το 1909. Βρέθηκαν επίσης 9 στήλες που παριστάνουν όρθιους πολεμιστές. Τα ευρήματα είναι σημαντικά, γιατί εμφανίζουν σπάνια τεχνική και αποτελούν αξιόλογα δείγματα τής αρχαϊκής κρητικής τέχνης. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.368). Βρέθηκε επίσης και θρόνος, όμοιος με αυτό που βρέθηκε στον Κατσαμπά, μινωική επιβίωση την πρωτοελληνική περίοδο. Αντίθετα ο Ν. Πλάτων πιστεύει, ότι και ο **θρόνος τού Πρινιά** ανήκει στους μινωικούς χρόνους, που προϋποθέτει ότι ο οικισμός υπήρχε από την εποχή εκείνη. (Βλ. Ν. Πλάτωνος, Μινωικοί θρόνοι, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ε΄, σ.396).

Πρινιάς, ο. Άλλος μικρότερος οικισμός με το ίδιο όνομα στην ίδια επαρχία Μονοφατσίου μέχρι σήμερα τής κοινότητας Πύργου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 48, υψ. 560 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 55,4 χλμ. 6 χλμ. νοτίως τού Πύργου.

Αναφέρεται από το 13ο αιώνα, φέουδο τού λατίνου πατριάρχη τής Κωνσταντινούπολης. Casalia Ligotinum et Prineum annui redditus veneti ducatos 36 (F. Cornelius, Creta Sacra, τόμ. II, σ.40) και Ζαχαρ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 234). Δεν αναφέρεται από τον Barozzi το 1577, από τον Καστροφύλακα το 1583, από το Βασιλικάτα το 1630, ενώ αναφέρεται στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Pirnya με 6 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Prinià, (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 χριστιαν. οικογ., το 1881 ο **Πρινιάς** αναφέρεται στο δήμο Χάρακα, κάτ. Χριστιαν. 65, το 1900 γράφεται **Πρινιά**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 83, το 1920 Πρινιάς, στον αγροτ. δήμο Παρανύμφων, κάτ. 96, το 1928 στην κοινότητα Πύργου, κάτ. 128, το 1940 κάτ. 155, το 1951 138, το 1961 146 και το 1971 κάτ. 110.

Πρινόδασος, το. ή Αγ. Δημήτριος. Μικρός οικισμός, μετόχι τής μονής Αγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων. (Βλ. Εμ. Πετράκη, Ιστορία Ιεράς Μονής Αγ. Τριάδος Τσαγκαρόλων, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Κ΄, σ.44). Αναφέρεται και στην απογραφή τού 1881 **Στέρναις και μετόχι Πρινόδασος ή Αγ. Δημήτριος**, κάτ. Χριστιαν. 435 και Τούρκ. 47, στο δήμο Ακρωτηρίου. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή.

Πρίνοι Δυό, βλ. Δυό Πρίνοι.

Πρίνος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 185, υψ. 40 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 15,3 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο

13 χλμ. (Μαγνησία) τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου από τον Καστροφύλακα (K177) Prino με 199 κάτ. το 1583 και (K184) με 280 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.132) Prino, το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Μαργαριτών, **Πρίνος, Πισκοπή και Καϊναρτζέ**, κάτ. Χριστιαν. 86 και Τούρκ. 54, το 1900 είναι στο δήμο Ελευθεραναίων, κάτ. 85, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Έρφων, κάτ. 167, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 197, το 1940 239, το 1951 259, το 1961 214 και το 1971 κάτ. 158.

Πρίνος Γέρω, βλ. Γέρω Πρίνος.

Πρόβαρμα, το. Οικισμός τής κοινότητας Στύλου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 79, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 18,5 χλμ. Διαδρομή: Λιακλάδωση δεξιά στο 12,3 χλμ. τού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου - Μεγάλα Χωράφια - Στύλος - Πρόβαρμα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Proverma (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 16 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων, κάτ. Χριστιαν. 122, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 170, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 204, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Στύλου κάτ. 193, το 1940 208, το 1951 244, το 1961 164 και το 1971 κάτ. 131.

Το τοπωνύμιο είναι γεωνυμικό. Οφείλεται στη θέση τού οικισμού πάνω σε λόφο, απ' όπου η θέα είναι απεριόριστη. Πρόβαρμα λέγεται στην Κρήτη υψηλό σημείο απ' όπου βλέπει κανείς μιά άλλη περιοχή. Το όνομα από το ρήμα **προβάλλω προβαίρνω.**

.....

Πήγα στο Πρόβαρμα, εκεί που τα χρυσά τα χρόνια
τα πρώτα μας περάσαμε, κι η ομορφιά αιώνια
απλώνεται τριγύρω του και σμίγει σε παλάτι,
γιά να τη βλέπει από κεί αχόρταγο το μάτι.

Αγαπημένο μου χωριό πως ήθελα σιμά σου
να βρίσκομαι, τα κάλλη σου κρυφά να καμαρώνω.
Θέλω να με σκεπάσουνε τ' αγριολούλουδά σου
όταν θ' αφήσω τής ζωής τον ύστερό μου πόνο...

Έτσι τραγουδεί το χωριό του ο Κωνστ. Δουνάκης το 1934. (Βλ. «Κρητική Εστία», τεύχ. 188, σ.509).

Προδρόμι, το. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 55, υψ. 520 μ. Απέχει από τα Χανιά 71 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη Καμπανού - Μάζα - Παπαδιανά - Πλατανιάς - Προδρόμι.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ.40) Προδρόμι. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Προδρόμι**, στο δήμο Παλαιόχωρας με 59 κάτ. Χριστιαν. και 8 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 105, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ασφεντηλέ, κάτ. 104, το 1928 γράφεται **Πρόδρομος!** στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 116, το 1940 αναφέρεται **Προδρόμιον!** στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 141, το 1951 139, το 1961 138 και το 1971 κάτ. 79.

Το όνομα από την εκκλησία τού οικισμού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti τόμ. IV, σελ. 447). «Άγιος Ιωάννης Ποταμίτης».

Στο ίδιο χωριό Προδρόμι, στη θέση **Σκαφίδια**, αναφέρεται σε συνέχεια η εκκλησία... *τής Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας τής* ***Σκαφιδιανής****,...ετελειώθη δε η παρούσα εκκλησία δειά καμού αμαρτωλού Ιωακείμ τού ζουγράφου έτει ,ςωνε΄* (= 6855=1347).

Στην κτητορική αυτή επιγραφή τού ναού τής Παναγίας αναφέρονται κτήτορες με τα επώνυμα: τού πρωτοπαπά Νεστόρου, Ποθητοπούλου, Διακονοπούλου, Μακροπούλου, Αργυρού, Σελοπούλου, Πητζηκοπούλου, Ράπτη, Λεοπούλου.

Πρόδρομος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Δελιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. 102 το 1928.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Prodhromo, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Prodhromo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Πρόδρομος και Πύργος**, με 181 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Πανευφήμου, το 1900 αναφέρεται Πρόδρομος, στον ίδιο δήμο, κάτ. 98, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 95, και το 1928 είναι στην κοινότητα Δελιανών, κάτ. 102. Τί απέγινε και δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές;

Πρόδρομος, ο. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας τού ν. Χανίων. Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Prodhromo et Curnogori από τον Καστροφύλακα (K236) Curnocori et Prodromo με 66 κάτ. το 1583 και (K223) με 6 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Prodromo το 1630. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Προτόρια, βλ. Πραιτώρια.

Προύσα, Βλ. λήμμα Μπρούσα.

Προφήτης Ηλίας, Βλ. Καvλί Καστέλι.

Προφήτης Ηλίας, ο. Οικισμός τού δήμου Ακρωτηρίου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1940) 83. Βρίσκεται κοντά στους τάφους τών Βενιζέλων, στο Ακρωτήρι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Ακρωτηρίου με 24 κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κουνουπιδιανών, κάτ. 47, το 1928 στην κοινότητα Κουνουπιδιανών, κάτ. 48 και το 140 κάτ. 83. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Προφήτη Ηλία, μονή. Σταυροπηγιακή μονή, κοντά και νοτιοανατολικά τού χωριού Ρούστικα, επαρχίας

και ν. Ρεθύμνου. Απέχει από το Ρέθυμνο 21 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 16,3 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Χανιά - Αγ. Κωνσταντίνος - Ρούστικα.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ρουστίκων με 32 κάτ. (17 μοναχούς και 15 κοσμικούς), το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με 35 κάτ. (οι 33 είναι μοναχοί), το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Παλαίλιμνου, κάτ. 2. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Δεν είναι γνωστός ο χρόνος που ιδρύθηκε. Επιγραφή στο κωδωνοστάσιο τής εκκλησίας αναφέρει τη χρονολογία *ΑΧΛΖ΄* (1637) *Ιουλίου Κ΄ † Δέησις και έξοδως τού δούλου / τού Θ(εο)ύ Μητροφάνου ιερομονάχου Βλαστού ηγουμένου.*

Και στο υπέρθυρο τής πύλης, τού περιβόλου τής μονής, άλλη επιγραφή αναφέρει τη χρονολογία: *ΑΧΜΑ΄* (1641) *Ιουλίου Α΄ δέησις και έξοδως τού δούλου τού Θεο)ύ Μητροφάνου ιερομονάχου τού Βλαστού και καθηγουμένου Μαρκομανολόπουλου.* (Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.476).

΄Ομως δεν είναι βέβαιο αν κτίστηκε τότε από τον ιερομόναχο και ηγούμενο Βλαστό. Το πιθανότερο, νομίζω, είναι να υπήρχε η εκκλησία και ο Βλαστός, ως ηγούμενος τής μονής πρόσθεσε το κωδωνοστάσιο και τον περίβολο τής μονής, όπως αναφέρεται στις επιγραφές. Αν ήταν κτήτορας τού ναού ασφαλώς δεν θα παρέλειπε να το πιστοποιήσει με επιγραφή, όπως στο καμπαναριό και στον περίβολο τής μονής.

Το 1645 ο μητροπολίτης Νεόφυτος Πατελάρος εγκατέστησε ηγούμενο τής μονής τον Κοσμά Βλαστό, ο οποίος διετέλεσε ηγούμενος μέχρι το 1681. (Βλ. Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Α΄ 4). Η μονή είχε ανακηρυχθεί σταυροπηγιακή από το 1713 και ανακηρύχτηκε και πάλι με σιγίλλιο τού Γρηγορίου τού Ε΄ το 1797. (Βλ. Διον. Ζακυνθηνού, Σιγίλλιον τής μονής Ρουστίκων, Ε.Ε.Κ.Σ. Γ΄, σ. 236 και ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα κ.λπ. Ελληνικά, τόμ. Δ΄, σ.377).

Ο ναός είναι σήμερο τρίκλιτος και τιμάται στο νότιο κλίτος ο Προφήτης Ηλίας, στο κεντρικό η Αγία Τριάδα και στο βόρειο η Αγ. Ζώνη. Το μεσαίο υπερέχει τών άλλων, κατά την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τών καθολικών.

Τη μονή επισκέφτηκε το 1834 ο Pashley, (Travels in Crete I, 97) και αναφέρει, ότι είχε τότε δεκατρείς καλογέρους και ένα ηγούμενο. Ο ηγούμενος τού είπε ότι καταστράφηκε ολοκληρωτικά κατά την επανάσταση τού 1821 (το Σεπτέμβρ. 1823), και ότι ήταν πλούσια η μονή με 2000 ελαιόδενδρα, χαρουπόδενδρα, κ.λπ. Ο Pashley αναφέρει (τόμ. II, σ.313), ότι ο μικρός οικισμός Phoenikiàs (Φοινικιάς), σε μικρή απόσταση δυτικά από το χωριό Σελιά, επαρχία Αγίου Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, ότι ήταν μετόχι τής μονής Ρουστίκων. (This hamlet — Phoenikiàs — is...a metòkhi of the monastery of Prophet — (Elias at Rustika). (Σχετικά βλ. και Em. Zambettakis, Contribution du Monastère du Prophète Elie aux insurexions Crètoises du XIX siècle, (Κρητ. Χρονικά, Θ΄, σ. 163). Ο Πάσλεϋ αναφέρει επίσης ότι είχε 3 βενετσάνικες καμπάνες με τις χρονολογίες 1634 και 1636.

Η περιουσία τής μονής αυξήθηκε με αγορές και αφιερώματα κατά την ηγουμενία τού Κοσμά Βλαστού. Το 1915 αναφέρει ο Ανδρ. Βουρδουμπάκης, στην ιστορία του: Κρητικά Συμβόλαια κ.λπ. («Χριστιανική Κρήτη» τόμ. Β΄, σ.341) ότι, κατά πληροφορίες τού τότε ηγουμένου Δασκαλάκη, είχε 12 μοναχούς τότε και τα κτήματα τής μονής ήταν 3000 μίστατα λάδι (30 000 οκάδες) 5-10 χιλιάδες οκάδες δημητριακά, χαρουπόμελι, ζώα κ.λπ.

Πριν από την καταστροφή τής μονής το 18.. τότε ηγούμενος Χατζή Ματθαίος Κιρμιζάκης, πήρε τα βιβλία και τα έγγραφα τής μονής, τα σκεύη και τα αφιερώματα, γιά να τα σώσει. Αλλά έπεσε στα χέρια τών Τούρκων και με δυσκολία κατόρθωσε να σωθεί ο ίδιος.

Στη μονή τού Προφήτη Ηλία υπαγόταν το μοναστήρι στα Μυριοκέφαλα, αλλά αποσπάστηκε και ανακηρύχτηκε σταυροπηγιακό το 1852. (Βλ. το σχετικό πατριαρχικό σιγίλλιο «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ.389).

Η μονή ανοικοδομήθηκε το 1831, με την επιστασία τού ιερομονάχου Συμεών Καβάκη. Διατηρήθηκε όπως είχε, το κωδωνοστάσιο, αναφέρει ο Στ. Ξανθουδίδης. (Βλ. Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ.184). Αλλά ο ηγούμενος Δασκαλάκης το 1915 λέει, ότι ο ναός δεν καταστράφηκε. Αλλά επειδή ήταν μικρός, τον εχάλασε ο Συμεών Καβάκης, και τον έκτισε με πελεκητές πέτρες, αφήκε δε ως λείψανο τού παλαιού ναού τη βορειοδυτική γωνία, με μικρή προέκταση τού βόρειου τοίχου, άνωθεν τού οποίου ήτο και μένει ακόμη το κωδωνοστάσιο. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη» τόμ. Β΄, σ.340).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Διον. Ζακυθηνού**, Σιγίλλιον περί τής μονής Ρουστίκων, ΕΕΚΣ, Γ΄, σ.236 — **τού ίδιου** Ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα κ.λπ. «Ελληνικά», Δ΄, 377 — **Ανδρ. Βουρδουμπάκη**, Κρητικά Συμβόλαια κ.λπ. «Χριστιανική Κρήτη», Β΄, σ. 339 εξ. — **Τιμόθεου Βενέρη**, Νεόφυτος Πατελάρος κ.λπ. ΕΕΚΣ, Α, 4 **Στ. Ξανθουδίδη**, Χριστιανικαί Επιγραφαί «Αθηνά», ΙΕ΄, σ. 153 — **Ανδρ. Καριανάκη**, πολεμικαί επιχειρήσεις κ.λπ. εν διαμερίσματι Ρουστίκων, «Κρητ. Εστία», τόμ. 11, 429 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1661 — **Γ. Αντουράκη**, Η ιστορική μονή Ρουστίκων, «Κρητ. Εστία» τόμ. 13, σ. 207 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. III, 172 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 97.

Πυλωρός, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, τής Ρωμαϊκής εποχής. Αναφέρεται από τον Πλίνιο (Nat. Hist. IV, 12, 59). Τοποθετείται από τον Pashley στη θέση τού σημερινού χωριού Πλώρα (βλ. λήμμα), στηριζόμενος, ως φαίνεται, στην παρομοίωση τών ονομάτων Πυλωρός - Πλώρα. The village Plora...manifestly preserves traces of name of Pyloros, a creta city mentioned by Pliny, in whose list Rhytium immediately follows it. (R. Pashley, Travels in Crete, I, σ. 295). Βλ. και Margar. Guarducci, (Inscriptiones Creticae, I, σ. 284), διάφορες επιγραφές, που έχουν βρεθεί στην περιοχή Πλώρας - Απεσωκάρι, δεν αναφέρει καμμιά το όνομα Πυλωρός.

Τελευταία, το 1967, βρέθηκε στην Πλώρα μαρμάρινη προτομή τού Διονύσου 0,60 μ. Ρωμαϊκών χρόνων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, σ.532).

Πυράθι, το. Οικισμός τής κοινότητας Τεφέλι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 234, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 41 χλμ. Βρίσκεται 3,5 χλμ. ανατολικά από το Τεφέλι. Το όνομα είναι προελληνικό υποκοριστικό. («Κρητ. Χρονικά», Ι΄, 400). Είναι περίπου στη θέση τής αρχαίας πόλης Πύρανθος (βλ. λήμμα) τής οποίας διασώζει το όνομα με τον υποκοριστικό τύπο. Με το ίδιο όνομα αναφέρεται από το 14ο αιώνα. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1380, σε έγγραφο τού Λευκικού Αρχείου τού Χάντακα Pirathi (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.221).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε Pirathi το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v), από τον Καστροφύλακα (K96) Pirathi με 74 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.122) Piratia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 αναφέρεται Pyrathi (Pashley, Travels in Crete, II, 320), με 3 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Απυράθι**, στο δήμο Τεφέλι με 79 Τούρκ. κάτ., το 1900 γράφεται **Πυράθι** στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 16, το 1920 στον αγροτ. δήμο Τεφέλι, κάτ. 94, το 1928 είναι στην κοινότητα Τεφέλι, κάτ. 144, το 1940 **το Πυράθιον** έχει 211 κάτ., το 1951 234, το 1961 249 και το 1971 κάτ. 229.

Πύρανθος, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, τής ελληνορωμαϊκής περιόδου στην περιοχή τού σημερινού οικισμού Πυράθι, που διατηρεί αλλοιωμένο το όνομά της. Η διατήρηση ονομάτων αρχαίων πόλεων σε σημερινούς οικισμούς τονίζει τη συνέχεια τής ζωής στον ίδιο χώρο χιλιετηρίδες και την οικονομική και στρατηγική σπουδαιότητα τής τοποθεσίας των.

Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Πύρανθος· πόλις μικρά ή κώμη Κρήτης περί Γόρτυναν· οι κατοικούντες Πυράνθιοι.*

Το 1915 βρέθηκε στη θέση **Βλαχιανά**, ανάμεσα στους οικισμούς **Πυράθι** και **Αποσελέμη**, μεγάλη στήλη (όρος - terminus) ρωμαϊκής εποχής, που βρίσκεται σήμερο στο Μουσείο Ηρακλείου, με λατινική επιγραφή, που αναφέρει, ότι ο ανθύπατος Κρήτης Λεύκιος Τουρπίλιος Dexter procons. (= ικανός έπαρχος) έστησε το 63 μ.Χ. τη στήλη αυτή ως όριο τών δημοσίων κτημάτων τής Γόρτυνας. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ. 288 και Παράρτημα Αρχαιολ. Δελτίου 1916, σ.24).

Τα ερείπια τής Πυράνθου είναι στη θέση **Τροχάλες** (η λέξη σημαίνει ακριβώς ερείπια). *Πού είναι οι γιοντάδες σας, τα καμαρόσπιτά σας; Ούλα γενήκαν τρόχαλος και ποιός να τ' ανακτίσει...*(Βλ. το τραγούδι τού Δασκαλογιάννη έκδ. 1947, σ.29) — προς βορρά τού χωριού Πυράθι, όπου βρίσκονται όστρακα ελληνορωμαϊκής περιόδου. Εκεί είναι ο λόφος **Πυραθιανή Κεφάλα**, 502 μ.

Μερικοί νομισματολόγοι απέδωσαν στην Πύρανθο νομίσματα, ένα σύμπλεγμα γραμμάτων δυσδιάκριτο. Άλλοι αποδείχνον ότι τα νομίσματα αυτά είναι τής Ιεράπετρας. (Βλ. N. J. Svoronos, Nomismatique de la Crète ancienne 1890, σ.300). Τελευταία βρέθηκαν πήλινες πλάκες 0,30x0,30 μ., Ελληνικών χρόνων, πιθανόν από οχετό υδραγωγείου («Κρητικά Χρονικά» ΙΒ΄, σ.480).

Το προελληνικό όνομα Πύρανθος προέρχεται, κατά τον Vladimir Georgiev από πελασγική λέξη, που αντιστοιχεί στην ελληνική λέξη πυρός = σιτάρι. *(s)puro-wont* = σιταρόσπορος. (Βλ. Vlad. Georgiev, Les trois couches Toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα τού Γ΄ Διεθνούς Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ.96).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **J. Pendlebury**, Journeys in Crete, 1934, BSA, XXXIII, 85 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, 288 — **Vladimir Georgiev**, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ. 96).

Πυργιώτισσας, Επαρχία. Η νοτιοδυτική επαρχία τού ν. Ηρακλείου, η μικρότερη σε έκταση και πληθυσμό. Η έκτασή της είναι 160 τετρ. χλμ. από τα οποία 104 πεδινά και ημιορεινά, καλλιεργούμενα, και ο πληθυσμός της (1981) 9734. Έχει 11 κοινότητες και 19 οικισμούς, κατά την ίδια απογραφή.

Τα κυριότερα προϊόντα της είναι το λάδι, τα δημητριακά, τα εσπεριδοειδή, και τελευταία, τα κηπευτικά θερμοκηπίου σε μεγάλες εκτάσεις, στην περιοχή τού Τυμπακίου. Εκκλησιαστικά υπάγεται στη μητρόπολη Γόρτυνας, πριν Αρκαδίας.

Το όνομα τής επαρχίας οφείλεται στη μικρή εκκλησία τής **Παναγίας Πυργιώτισσας**, που ανακαινίστηκε τελευταία. Βρίσκεται κοντά στην παραλία, νοτίως από το Τυμπάκι. Λέγεται Πυργιώτισσα από ένα βυζαντινό πύργο, που ήταν εκεί κοντά, γιά την προστασία τού τόπου από τούς πειρατές. Άρα τόσο η εκκλησία με την ονομασία Πυργιώτισσα όσο και ο πύργος υπήρχαν από τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και τη διατήρησαν οι Βενετοί, ονομάζοντες την επαρχία Πυργιώτισσα. (Priotissa), όπως αναφέρεται στην πρώτη διοικητική διαίρεση τής Κρήτης και τη διανομή της στούς αποίκους νέους φεουδάρχες, στο λεγόμενο **έγγραφο διανομής** (Carta Concessionis). (Βλ. Creta Sacra, τόμ. II, σ. 238).

Οι Βενετσάνοι έκτισαν νέο πύργο στη θέση τού παλαιού βυζαντινού. Τον βλέπομε σε σχεδιάγραμμα τού Βασιλικάτα, που έγινε το 1615, στην αριστερή όχθη τού **Γέρω ποταμού**, τού **Μαλονίτη**, όπως τον αναφέρουν οι βενετσάνικοι χάρτες. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.195, 217 και πίν. 46.

Ο πύργος καταστράφηκε πολλές φορές από τούς κουρσάρους και μάλιστα το 1558 από Τούρκους πειρατές, που ελυμαίνονταν τα παράλια τής Κρήτης, και ανοικοδομήθηκε με σχέδιο τού Giulio Savorgnan. Οι

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑΣ
ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ 1583-1881

Οικισμοί	κάτοικοι 1583	χαράτσα 1671	οικογένειες 1834		κάτοικοι 1881	
			Χριστιανοί	Τούρκοι	Χριστιανοί	Τούρκοι
1. Αγία Τριάδα	150	53	6	—	48	—
2. Αγιος Ανδρέας	63	10	—	—	—	—
3. Αγιος Ιωάννης	89	18	8	3	151	—
4. Αμπαδοχώρι	5	—	—		—	—
5. Βόροι	312	55	25	5	380	1
6. Γληγοριά	186	31	3	18	95	89
7. Εθιά	66	—	—	—	—	—
8. Καλαμάκι	—	—	—	—	—	—
9. Καλοχωραφίτης	108	11	4	4	14	43
10. Καλύβια	151	11	—	15	—	100
11. Καλυβιανή μονή	—	—	—	—	—	—
12. Καμάρες	93	9	8	8	200	10
13. Καμηλάρι	77	21	—	—	313	—
14. Κισσοί	157	4	—	14	—	124
15. Κλήμα	—	—	—	—	—	—
16. Κόκκινος Πύργος	—	—	—	—	—	—
17. Κουμαλιά	—	8	—	—	—	—
18. Κουτσουνάρι	75	—	—	—	—	—
19. Κρύα Βρύση	31	4	—	—	—	—
20. Λαγωλιό	—	—	2	4	54	21
21. Μαγαρικάρι	140	20	25	2	205	—
22. Μάταλα	—	—	—	—	—	—
23. Μουρνίδι	65	—	—	—	—	—
24. Μπιζανιανά	—	9	—	—	—	—
25. Πιτσίδια	189	52	30	—	417	—
26. Ποταμίτης	—	10	—	—	—	—
27. Σίβα	156	35	22	—	357	—
28. Συμπάλλουσα	27	29	—	—	—	—
29. Τεμενέλι	99	10	—	5	—	35
30. Τυμπάκι	—	40	95	3	1070	—
31. Φαλάντρα	41	—	—	—	—	—
32. Φανερωμένη	141	17	10	10	138	65
33. Χάρκα	—	14	—	—	—	—
34. Χλιά Βρύση	—	4	—	—	—	—
Επαρχία Πυργιώτισσας	2438	475	268	91	3256	488

παράλιοι αυτοί πύργοι δεν έλλειπαν από όλα τα παράλια τής Κρήτης. Ο κύριος σκοπός των ήταν να κατασκοπεύουν τη θάλασσα, μήπως ερχόταν κουρσάρικα καράβια, γιά να ειδοποιήσουν τούς κατοίκους τής περιοχής να πάρουν τα μέτρα των, γιά να γλυτώσουν. Και στην περίπτωση που κάναν απόβαση οι κουρσάροι τούς απασχολούσαν όσο μπορούσαν από τον πύργο, γιά να δώσουν καιρό στούς κατοίκους να φύγουν.

Τέτοιους προειδοποιητικούς πύργους, torrette di aviso, όπως τούς έλεγαν οι Βενετσάνοι, η Βενετία είχε διατάξει το 1573 να κτιστούν σε όλες τις παραλίες, σε αποστάσεις, που να βλέπει ο ένας τον άλλο. Οι πύργοι αυτοί, κατά τη γνώμη ειδικού μηχανικού, τού Latino Orsino, έπρεπε να έχουν ύψος 25-30 πόδια, διάμετρο 10-12 και πάχος τοίχου 3 πόδια. Φυσικά δεν άντεχαν στα βόλια τού κανονιού. Από το ένα πάτωμα βγαίναν στο άλλο με ξύλινες σκάλες κινητές, που μπορούσαν να τις αφαιρέσουν. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. τόμ. I, σ.295.

Ο Χριστόφ. Μπουοντελμόντι, κάνοντας τον περίπλου τής Κρήτης το 1415, πέρασε από εκεί και αναφέρει: ότι το πλοίο τους προσορμίστηκε κοντά στο μικρό φρούριο τής Πυργιώτισσας. Μόλις πλησίασα στον περίβολο, μιά γριά γυναίκα, κακότροπη και όλο ρυτίδες, φώναξε: «Παιδιά μου, γρήγορα φύγετε απ' εδώ απ' αυτή την παραλία, που την έχουν εγκαταλείψει από την αρχαιότητα, γιατί, αν κανένας υγιής πιεί απ' αυτό το νερό ή φάει ψάρι απ' αυτό το μέρος, δε θα

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑΣ
ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ 1900-1981

Οικισμοί	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
1. Αγ. Ιωάννης	125	89	84	113	134	100	320	74
2. Βόροι	526	580	607	704	802	785	683	722
3. Γληγοριά	210	297	303	433	478	425	348	332
4. Καλαμάκι	—	—	—	—	—	—	92	57
5. Καλοχωραφίτης	47	103	109	113	157	142	102	115
6. Καλύβια	—	48	74	43	59	51	25	19
7. Καλυβιανή μονή	18	15	3	5	16	78	288	283
8. Καμηλάρης	353	388	428	518	599	594	501	585
9. Καμάρες	385	400	398	489	515	475	320	338
10. Κισσοί	15	66	78	82	148	143	102	100
11. Κλήμα	230	283	301	407	444	396	352	379
12. Κόκκινος Πύργος	—	18	56	78	10	18	58	124
13. Λαγωλιό	105	111	111	136	160	158	142	150
14. Μαγαρικάρι	366	511	552	640	595	649	516	549
15. Μάταλα	14	189	49	18	3	37	83	337
16. Πιτσίδια	518	446	653	751	734	641	550	695
17. Σίβα	512	583	631	628	635	640	504	485
18. Τυμπάκι	1443	882	1855	2377	3477	2816	3229	3864
19. Φανερωμένη	233	290	347	472	557	481	475	526
Επαρχία Πυργιώτισσας	4500	5200	6639	8007	9523	8629	8370	9734

Σημείωση: Οι αθροίσεις είναι τών απογραφών

είναι πιά σε θέση να συνεχίσει το ταξίδι του. Ύστερα απ' αυτή την πληροφορία εγκαταλείψαμε την παραλία». (Βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete, etc. Έκδοση τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ.112).

Η συμβουλή τής γριάς να μη πιούν νερό παρεξηγήθηκε από τον Μπουοντελμόντι, ενώ αυτή ήθελε να τούς προστατεύσει από την ελονοσία, που μάστιζε τότε την περιοχή από τα στάσιμα νερά τού Γέρωποταμού.

Γύρω από το φρούριο ήταν ο «βούργος», δηλαδή τα σπίτια τών εργατικών, που εξυπηρετούσαν τη φρουρά. Σήμερο δε σώζεται τίποτε. Ανατολικά από την εκκλησία τής Παναγίας Πυργιώτισσας ήταν μιά άλλη εκκλησία, καθιερωμένη στον Αγ. Πέτρο. (Βλ. G. Gerola, Monymenti Veneti ecc. τόμ. I, σ. 260).

Το 1583 το Castel Priotissa είχε 22 χωριά με 2438 κάτ. (Καστροφύλακας (Κ 100).

Πύργος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 977, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,5 χλμ. Διαδρομή: Κνωσός Πεζά - Χουδέτσι - Τεφέλι - Λιγόρτυνος - Πραιτώρια Πύργος.

Πρώτη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Το έτος αυτό ο πριμικήριος τής εκκλησίας τού Αγίου Μάρκου τού Χάντακα Βλάσιος (Blasius), με εντολή τού λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ενοικιάζει στον Iacobo Mudacio, κάτ. Χάντακα, τα τρία πατριαρχικά χωριά Legordine (Λιγόρτυνος), Gypsea, (Γυψέα) και Pirgo (Πύργο), μαζί με τούς βιλάνους, δηλαδή τούς δουλοπάροικους. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana a Creta, σ.75, Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta nel secolo XIII, σ.116 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδινάλιου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ.198 κ.λπ.).

Το 1368 τα χωριά Nassi (βλ. λήμμα Νασοί), Pirgos και Rotassi είναι 7 πεζικά φέουδα τού Petrus Cornaro, τα οποία έχει πάρει ως προίκα από τη γυναίκα του Marchesina, και οφείλει να τα επιστρέψει, ύστερα από το θάνατό της. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.10).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (24r) Pirgo, από τον Καστροφύλακα (K99) Pirgo, με 169 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Pirgo το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Pirgo, με 31 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.119) στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Pyrgo (Pashley, Travels in Crete II, 317) με 2 χριστιαν. και 30 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Χάρακα, κάτ. Χριστιαν. 51 και Τούρκ. 298, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 133, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 413, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 585, το 1940 759, το 1951 854, το 1961 896 και το 1971 κάτ. 907. Ο Πύργος είναι πρωτεύουσα τής επαρχίας Μονοφατσίου.

Στο χωριό είναι η δίκλιτη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου και τού Αγ. Κωνσταντίνου με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση. Στην αψίδα τού μεσημβρινού κλίτους είναι κτητορική επιγραφή μέσα σε πλαίσιο, σε στυλ λειτουργικού κειμένου: *Σταυροφόρε άναξ μέγιστε Κωνσταντίνε/δέξαι τον δώμον τούτον/όν ανωκοδώμισεν εκ τών κριπίδων εις όνομα σον και Ελένης/τής θείας μητρός σου/Γεώργιος Παχνούτυς/συν κλητη συζύγω και Παύλω τω ειώ μας/και τής συμβίω... Έτος ,ϛΩΚΓ΄* (= 6823 από κτίσεως κόσμου, πού αντιστοιχεί στη χριστιαν. χρονολογία 1314-1315). (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. IV, σ. 570 και Gerola -Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.96).

Πολιούχος τού χωριού είναι σήμερο ο ναός Μεταμορφώσεως τού Σωτήρος. Στη θέση του, αναφέρει η παράδοση, ήταν γυναικεία μονή. Η δυτική συνοικία τού χωριού λέγεται **Καλογερικό**, γιατί υπήρχε εκεί μονή τού Προφήτη Ηλία, που τα ερείπιά της βρέθηκαν τελευταία.

Τα κυριότερα προϊόντα είναι τα αμπελουργικά, το λάδι και ο καπνός.

Το όνομα οφείλεται σε πύργο, που ήταν στη θέση **Απάνω Πύργος**. Το όνομα αναφέρεται σε επιγραφή τού πρώτου μ.Χ. αιώνα.

Πύργος, ο. Οικισμός τού δήμου Καστελίου Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 208, υψ. 10 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το Καστέλι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Καστέλι μετά Πύργου, Κουνουπίτσας και Καμάρας**, στο δήμο Καστελίου, με 419 Χριστιαν. και 312 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 114, το 1920 στον αγροτ. δήμο Καστελίου, κάτ. 116, το 1928 δεν αναφέρεται. Οι κάτοικοι, ως φαίνεται απογράφτηκαν στην κοινότητα Καστελίου, τού οποίου αποτελεί προάστιο. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Καστελίου, κάτ. 266, το 1951 είναι στο δήμο Καστελίου, κάτ. 246, και το 1961 κάτ. 208. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Πύργος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Δελιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 19, υψ. 280 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από τα Δελιανά. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1881 **Πρόδρομος και Πύργος** στο δήμο Πανευφήμου με 181 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 35, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Προδρόμου, κάτ. 39, το 1928 στην κοινότητα Δελιανών, κάτ. 53, το 1940 κάτ. 55, το 1951 59, το 1961 41 και το 1971 κάτ. 28.

Πύργος, ο. (Χαραυγή) Νέος οικισμός τής κοινότητας Περβολάκια, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 47, υψ. 180 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 στην ίδια κοινότητα με 52 κάτ. και στην επόμενη απογραφή 1971 μετονομάζεται **Χαραυγή** με 48 κάτ. Ως φαίνεται άλλαξαν οι κοινοτικές αρχές, και δεν τούς άρεσε το όνομα Πύργος!

Πύργος, ο. χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνία[illegible] ν. Χανίων. Βλ. Πλατανιάς Κυδωνίας.

Πύργος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βραχασίου επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) [illegible] υψ. 70 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην κοινότητα Βραχασίου με 11 κάτ. και το 1971 με 14 κάτ. (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Παλαιές εκκλησιές στο Βραχάσι, «Αμάλθεια» τεύχ. 11, σ.100).

Πύργος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καλού Χωριού επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 16[illegible] υψ. 50 μ. Βρίσκεται στην αριστερή όχθη τού ποταμού Ίστρωνα (Καλού Χωριού), απέναντι από το χωριό αυτό.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1928 στην κοινότητα Καλού Χωριού, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. 163. Στις προηγούμενες απογραφές οι κάτ. απογράφονταν, ως φαίνεται, στο Καλό Χωριό. Το 1940 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα, κάτ. 190, το 1951 226, το 1961 219 και το 1971 κάτ. 161.

Στη θέση τού οικισμού ήταν η πόλη **Ιστρών** ή **Ίστρος** τών Ελληνορωμαϊκών χρόνων (βλ. λήμμα)

Πύργος Νταντίτι. Οικισμός στην επαρχία Σητείας ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°22r) Pirgo Daditti και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Pirgù το 1630. Από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται. Η θέση του μου είναι άγνωστη. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. I, σ.30) **Πύργος εις Αχλάδια**, ως τοπωνύμιο φυσικά. Αλλά είναι τοπωνύμιο κοινότατο σ' όλη την Κρήτη, τοπωνύμια από τούς πύργους που είχαν αναγείρει σε διάφορα μέρη και οι Βενετσάνοι και οι Τούρκοι.

Πύργος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βενεράτο, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 10, υψ. 220 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Πύργος και Δουρδουτζή**, με 57 κάτ. στο δήμο Δαφνών. Ο οικισμός Δουρδουτζή, Ντουμπουρτζή και Ντουμπρουτζή είναι η τούρκικη ονομασία τού παλαιού οικισμού **Κυπαρίσσι** (βλ. λήμμα) και ο οικισμός Πύργος βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από το Κυπαρίσσι.

Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Βενεράτου, κάτ. 40, το 1928 είναι στην ίδια κοινότητα, κάτ. 44, το 1940 κάτ. 53, το 1951 κάτ. 58, το 1961 κάτ. 56, και το 1971 κάτ. 24.

Πύργος Ψηλόνερο, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μάλεμε, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 208 υψ. 20 μ. Βρίσκεται στο 16 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Χανιά - Κίσαμος.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K237) Pirgo Psironero με 68 κάτ. το 1583, και (K223) Psironero Pirgo με 25 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται Pirgo Psichronero το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 γράφεται από

τον Pashley Pyrgo Psylonero (Travels in Crete, II, σ.310), με 10 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Έκτοτε αναφέρεται Ψηλόνερο. Πυργοψηλόνερο το αναφέρει το 1842 και ο Χουρμούζης Βυζ. («Κρητικά», σ.42), στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Πύργος Ψηλόνερο**, έδρα τού ομώνυμου δήμου, 189 Χριστιαν. Το 1900 έδρα τού δήμου, κάτ. 166, το 1920 γράφεται **Πύργος Ψηλόνερος**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 93, το 1928 είναι στην κοινότητα Κοντομαρί, κάτ. 249, το 1940 είναι στην κοινότητα Μάλεμε, 116, το 1951 114. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Τι απέγιναν οι 208 κάτοικοι;

Η αρχική ονομασία **ψειρόνερο** έχει την αρχή της σε μικρά ζωύφια, στο μέγεθος και στο σχήμα τής γνωστής ψείρας, που ζεί μέσα στο νερό μερικών πηγών. Το ζωύφιο αυτό λέγεται στην Κρήτη ψείρα. Συνεπώς ψειρόνερο είναι το νερό τής πηγής που έχει τέτοια ζωύφια. Κάποια πηγή με ψείρες θα ήταν στον οικισμό ή στην περιοχή του και τού έδωσε το χαρακτηρισμό.

Η πρώτη γραφή **Ψηλόνερο** αναφέρεται από τον Πάσλεϋ, ο οποίος βέβαια δεν εγνώριζε τις βενετσάνικες απογραφές. Ο Pashley είχε παρατηρήσει (βλ. Travels in Crete, vol. I, σ.192) ότι οι Σφακιανοί κυρίως λένε ρ αντί λ, άκουσε να λένε γάρα το γάλα, το λουτρό ρουτρό κ.λπ. όπως αναφέρει, θα άκουσε το όνομα τού χωριού Ψειρόνερο και νόμισε πως το ρ ήταν το λ τής ντόπιας προφοράς και το διόρθωσε σε λ. Η ουσία είναι ότι το σφάλμα τού Πάσλεϋ άλλαξε την αρχική ονομασία τού τοπωνυμίου.

Πύργος Φυλασσόμενος, ο. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Pirgo Filasomeno, από τον Καστροφύλακα (K237) Pirgo Filatomeno με 250 κάτ. το 1583, (K223) Pirgo Filassomeno με 43 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) Pirgo Filassomeno με 4 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται Pirgo Filossameno το 1630 (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138). Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Πυργού, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 382, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19,8 χλμ. Ένα χλμ. μετά τον Άγ. Μύρωνα, στο δρόμο προς τις Ασίτες.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Ο Michele Malfato κάτ. Χάντακα, προπωλεί 14 μίστατα κρασί, από τα αμπέλια του στο χωριό Pirgu, στον Εβραίο Solomoni γιό τού Εβραίου Capsali. (Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ.132). Σε άλλο συμβόλαιο τού 1279, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται άλλη προπώληση κρασιού, από τα αμπέλια τού χωριού Πυργού. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia 1960 σ.22).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1370, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Pirgu. Ύστερα από την

επανάσταση τών Ελλήνων (δεν αναφέρεται ποιά απ' όλες. Πιθανόν τού Λέοντα Καλέργη και Ψαρομηλίγγων το 1341-1347), οι Petrus et Franciscus de Rogerio, παιδιά τού Paulus de Rogerio, ενοικίασαν το 1/2 τού **πεζικού φέουδου τής Πυργού**, που είχε πάρει ο πατέρας των, ύστερα από την επανάσταση τών Ελλήνων (αναφέρει τών Ελλήνων, γιά να αποκλείσει την επανάσταση τού Αγίου Τίτου τών Αποίκων το 1363) και οφείλουν να πληρώσουν το ενοίκιο στούς καλογήρους τών Ερημιτών τού Αγ. Αυγουστίνου τού Χάντακα. Αλλά πρέπει να αφαιρεθεί το ενοίκιο, κατά το χρόνο που το φέουδο ήταν στα χέρια τών επαναστατών. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrets civils etc. σ.53).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (22v) Pirgu, από τον Καστροφύλακα (K102) Pirgù με 401 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.115) Pirgù το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Pirgu με 82 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β, σ.126), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Pyrgu (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Πυργού** στο δήμο Αγ. Μύρωνος, κάτ. Χριστιαν. 352 και Τούρκ. 3, το 1900 γράφεται **Πυργούς**, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 436, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 427, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 444, το 1940 κάτ. 490, το 1951 498, το 1961 566 και το 1971 κάτ. 383.

Οι κάτοικοι συνεχίζουν την αμπελοκαλλιέργεια και τα αμπελουργικά προϊόντα είναι το κυριότερο προϊόν των. Διασώζεται το τοπωνύμιο **Μοσχάτο** στην περιοχή τού χωριού, από το είδος τών αμπελώνων. Κατά τη Βενετοκρατία είχε μεγάλη παραγωγή μοσχάτου κρασιού.

Στο χωριό είναι η εκκλησία τού Αγίου Ιωάννου, με έμβλημα τών Φραγκισκανών και χρονολογία 1601 (Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.258), τής Παναγίας, παλαιά επίσης αλλά την έκαψαν οι Τούρκοι το 1866 και ανακαινίστηκε έπειτα, και του Αγ. Γεωργίου τού **Μεσαμπελίτη** στη θέση **Σκεπαστά**. Στην αυλή τής εκκλησίας σώζονται παλαιά πατητήρια, δοχεία και πήλινοι αγωγοί, που διοχέτευαν το κρασί στις κρασαποθήκες, που ήταν σε απόσταση 500 μ. νοτιοδυτικά τού χωριού.

Στη θέση **Χρυσοπηγή** υπήρχε, κατά την παράδοση, μονή τής **Χρυσοπηγής**, τής οποίας ήταν μετόχι η σημερινή μονή Γοργολαΐνη.

Ραβδούχα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 143, υψ. 200 μ. Απέχει από τα Χανιά 32 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 26,3 χλμ. (Καληδωνία) τής αρτηρίας Χανιά - Κίσαμος - Καμάρα - Ραβδούχα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29r) Ravdhuga, από τον Καστροφύλακα (K238) Ravdoca με 110 κάτ. το 1583, (K225) Ravduca με 23 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) Ravduca με 14 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ.

Ιστ. V, σ.135) Ravduca το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rhavdhúka (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 20 χριστιαν. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται **Ραβδούχας**, στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. Χριστιαν. 134, το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 181, το 1920 αναφέρεται **Ραβδούχα**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 180, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 198, το 1940 216, το 1951 196, το 1961 195 και το 1971 κάτ. 162.

Στη Ραβδούχα είναι η βυζαντινή εκκλησία τής Αγ. Μαρίνας με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες κ.λπ. σ.24).

Ραμνή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 167, υψ. 400 μ. Απέχει από τα Χανιά 29 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 23,5 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο, Νέο Χωριό - Μαχαιροί - Ραβδούχα. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές παρ' όλο που υπήρχε, αφού το αναφέρει ο Ant. Trivan στο χρονικό του Ramni (σ.112).

Πρώτη φορά το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. το 1842 **Ραμνή** («Κρητικά», σ.43). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ραμνή** στο δήμο Φρέ, κάτ. Χριστιαν. 270, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 247, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 360, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 326, το 1940 350, το 1951 272, το 1961 259 και το 1971 κάτ. 225.

Το όνομα τού χωριού σχετίζεται, από το Sieber, με το όνομα τής αρχαίας πόλης τής ρωμαϊκής περιόδου **Ράμνος** ή **Ραμνούς**, επηρεασμένος από την ομοιότητα τού ονόματος τού σημερινού χωριού. (βλ. επόμενο λήμμα Ραμνούς).

Στην περιοχή Ραμνής και Κυριακοσέλια είναι το σπήλαιο τού **Αγ. Μάμα**, σε υψ. 400 μ. και ο **Χαϊνόσπηλιος**. (Βλ. Paul Faure, Fonctions des cavernes crétoises, 1964, p. 47, 58, 212, 202, 204, 207 και Ελευθ. Πλατάκη, Σπήλαια και άλλαι καρστικαί μορφαί τής Κρήτης, 1975, τόμ. Β΄, σ.97).

Η Ραμνή ήταν την τουρκοκρατία βακουφικό χωριό.

Ραμνούς ή Ράμνος. Πόλη τής Δυτικής Κρήτης τής ρωμαϊκής εποχής. Αναφέρεται από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις, III, 15, 2) Δυτικής πλευράς Κρήτης *Ραμνούς λιμήν*. Άρα ήταν παράλιος πόλη. Η θέση είναι άγνωστη.

Ο Coronelli το 1696 την τοποθετεί στο χάρτη του στο ακρωτήριο τής Γραμπούσας, στη σημερινή χερσόνησο **Τηγάνι** και τη γράφει Remno. Ο Sieber το 1815 πιστεύει πως ήταν στη θέση τού σημερινού χωριού **Ραμνή** Αποκορώνου, επειδή ομοιάζουν τα ονόματα Ραμνούς - Ραμνή. Ο Paul Faure, 1959, έχοντας υπόψει τον Πλίνιο (IV, 59, βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ.206) αναφέρει ότι ήταν μεταξύ Λυκάστου και Λύκτου. Αλλά ο Ιω. Σβορώνος αναφέρει, ότι αντί Rhamnus, που αναφέρει ο Πλίνιος (Nat. Hist. IV, 12, 59) μεταξύ Λύκαστος και Λύττος πρέπει να γραφεί Rhaucus. (Βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ.303). Ο Paul Faure στη σελ. 198 (Κρητ. Χρον.) στον κατάλογο τών ρωμαϊκών πόλεων τής Κρήτης αναφέρει **Ραμνούς** στη θέση **Στόμιον** τής Κισάμου με ερωτηματικό, κοντά στη Χρυσοσκαλίτισσα.

Και η Guarducci σημειώνει στο χάρτη της το όνομα τής πόλης Rhamnus, στη δυτική παραλία τής Κρήτης στον όρμο Στόμιου, βορείως από τη μονή Χρυσοσκαλίτισσας. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σελ. 238 και χάρτη.

Ραπανιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καμισιανών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 146, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 21,2 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Χανίων - Κισάμου.

Δεν αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 ενώ την αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζ. **Ραπανιανά**. (Κρητικά σ.41).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ραπανιανά και Αγ. Απόστολοι**, στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. Χριστιαν. 69. Το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 107, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καμισιανών, κάτ. 108, το 1928 στην κοινότητα Καμισιανών, κάτ. 142, το 1940 κάτ. 126, το 1951 302, το 1961 146. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ραύκος, η. Σπουδαία αρχαία πόλη τής Κρήτης, τής αρχαϊκής - Ελληνιστικής περιόδου. Αναφέρεται από το Σκύλακα (Περίπλους 47) *Προς βορέαν Όαξος και Κνωσός, προς δε νότον Γόρτυνα, Ραύκος* (cod. Βαύκος).

Από το Στέφανο Βυζάντιο. *Ραύκος· πόλις εν μεσογείω τής Κρήτης· το εθνικόν Ραύκιος και Ραυκία.* Και ο Βυζαντινός γραμματικός Τζέτζης την αναφέρει *Δραύκη*. Αλλά δεν αποκλείεται, λέει ο Σβορώνος (σ.303) να πρόκειται γιά άλλη πόλη με αυτό το όνομα.

Ο Πλίνιος (Natur. Hist. IV, 12, 59) αναφέρει την πόλη Rhamnus μεταξύ Λύκτου και Λυκάστου λανθασμένα αντί τού ορθού Rhaucos (Βλ. λήμμα Ραμνούς).

Η Ραύκος βρισκόταν στη θέση τού σημερινού χωριού Άγιος Μύρων, επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, 18,8 χλμ. νοτιοδυτικά τού Ηρακλείου.

Ο Αιλιανός (Περί Ζώων, XVII, 35) διέσωσε ένα χωρίο, πολύ περίεργο, από τα «Κρητικά» τού Αντίνορα, γιά την ίδρυση τής Ραύκου. Σύμφωνα με τη διήγηση τού Αντίνορα, η Ραύκος αρχικά βρισκόταν σε άλλη περιοχή. Αλλά σμήνος μέλισσες χαλκοειδείς ενέσκυψαν στην πόλη και επιτεθήκαν στούς κατοίκους της, κεντρίζοντάς τους σε τέτοιο βαθμό, που, μή υποφέροντας αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη των και να έλθουν σε άλλο τόπο να εγκατασταθούν, δίνοντας στη νέα πόλη το όνομα τής παλαιάς. *(Εν λόγοις Κρητικοίς Αντήνωρ λέγει τή τών καλουμένων Ραυκίων πόλει έκ τινος δαιμονίου προσβολής επιφοιτήσαι μελιττών σμήνος, αίπερ ουν άδονται χαλκοειδείς, εγχριμπτούσας δε άρα αυτοίς τα κέντρα είτα μέντοι πικρότατα λιπείν· ώνπερ ούν εκείνους την προσβολήν ού φέροντας αναστήναι τής πατρίδος και*

μέντοι και ες χώρον ελθείν άλλον, και οικίσαι φιλία τής μητρίδος, ίνα Κρητικώς είπω, Ραύκον...(Αιλιανού Κλαυδίου, Περί Ζώων ιδιότητος, Βιβλ. 17, 35).

Η ιστορία τού Αιλιανού μου υπενθύμισε ένα γεγονός, που μου αφηγήθηκε ο άλλοτε διευθυντής τής Γεωργικής Υπηρεσίας Ηρακλείου Νικόλ. Μ. Παπαδάκης.

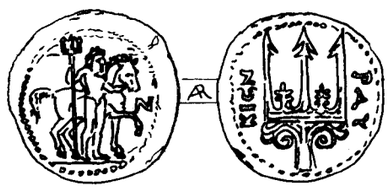
Ο Παπαδάκης ήταν μελισσοτρόφος ο ίδιος και φόρτωσε κάποτε σε κάρο τής εποχής μερικά «βρασκιά» (πήλινες κυψέλες) με μέλισσες, γιά να τις μεταφέρει σ' άλλο μέρος. Στο δρόμο αφηνίασε το άλογο, έπεσαν τα βρασκιά και έσπασαν και οι μέλισσες, εκδικούμενες, κάρφωσαν το κεντρί τους στο άλογο. Και ήταν τόσες ώστε ψόψησε το άλογο.

Και η Ραύκος είχε υπογράψει συνθήκη το 193 π.Χ. με την Τέω τής Ιωνίας, γιά τη χρησιμοποίηση τού ιερού τού Διονύσου ως ασύλου. Επίσης αναφέρεται μεταξύ τών 30 Κρητικών πόλεων, που υπόγραψαν τη συμμαχία με τον Ευμένη ΙΙ, βασιλιά τής Περγάμου.

Την ίδια περίοδο περίπου, σύμμαχος με τη Γόρτυνα και τη Λύκτο, απέσπασε τη Λύκαστο από την Κνωσό. Αλλά το 184 π.Χ. υποχρεώθηκε από τον πρεσβευτή τών Ρωμαίων Άπιο να την αποδώσει στην Κνωσό.

Η Ραύκος, ως ελευθέρα, και αυτόνομος πόλη είχε κόψει πολλά νομίσματα, που απεικόνιζαν τον Ποσειδώνα γυμνό, την τρίαινα, δελφίνια ενώ ήταν μεσόγειος. Δεν αναφέρεται αν είχε λιμάνι γιά να το δικαιολογεί.

Το 166 π.Χ. οι παλαιοί φίλοι της Γορτύνιοι μαζί με τούς Κνώσιους *συνθήκες εποιήσαντο προς αλλήλους, μή πρότερον λύσειν τον πόλεμον πριν ή κατά κράτος έλείν την Ραύκον*, ως αναφέρει ο Πολύβιος (XXXI, 1).

Εικ. 329. Νόμισμα τής Ραύκου.

Επειδή νομίσματα τής Ραύκου δεν υπάρχουν, ύστερα από εκείνη την περίοδο και η Ραύκος δεν παρουσιάζεται πιά στο προσκήνιο τής ιστορίας, φαίνεται, ότι οι σύμμαχοι την καταλάβαν και την κατάστρεψαν ή τουλάχιστο τής στέρησαν την ελευθερία της.

Ραυτιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 61.

Είναι παλαιός οικισμός. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ240) Raftiana με 140 κάτ. το 1583. Αναφέρεται έπειτα από αιώνες **Καστανιανά και Ραυτιανά** στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Μεσογείων, με 83 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ραυτιανά στον αγροτ. δήμο Πλατάνου με 34 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Η σωστή γραφή πρέπει να είναι Ραφτιανά, από το οικογενειακό επώνυμο ράφτης.

Ράφτης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γέργερης, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 550 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά από τη Γέργερη.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου από τον Καστροφύλακα (Κ103) Rafti με 224 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.118) Rafti, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Rafti με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.122), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Ráfti (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 18 τούρκικες οικογένειες, από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 (Κρητικά 87) **Ραύτης**, με τη σημείωση, ότι είχε πριν 1 χριστιαν. και 90 τούρκ. οικογένειες, και τότε (1842) είχε 40 τούρκ. οικογέν. και ερείπια 6 εκκλησιών. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ράφτης** στο δήμο Ζαρού, με 121 Τούρκ. κάτ., το 1900, 1920 και 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται **Ράπτης** στην κοινότητα Γέργερης με 10 κάτ., το 1951 με 24 και το 1961 με 9 και το 1971 με 0.

Ρέθυμνο, το. Ρέθυμνος, ή Ρεθύμνη. Η τρίτη σε πληθυσμό πόλη τής Κρήτης, κάτ. (1981) 17.736, παράλιος, υψ. 1-10 μ. Ο δήμος με τούς οικισμούς: Αγ. Ειρήνη, Αγ. Μάρκος, Γάλλος, Γιαννούδι, Καστελάκια, Μεγάλο μετόχι, Μικρό μετόχι, Ξηρό χωριό και Τρία Μοναστήρια, κάτ. 18.190.

Απλώνεται στο κέντρο σχεδόν τής βόρειας παραλίας τής Κρήτης, πίσω από το ύψωμα τής Φορτέτσας, πρωτεύουσα τού ομώνυμου νομού και επαρχίας. Γιά τη θέση του αυτή το Ρέθυμνο είναι περήφανο:

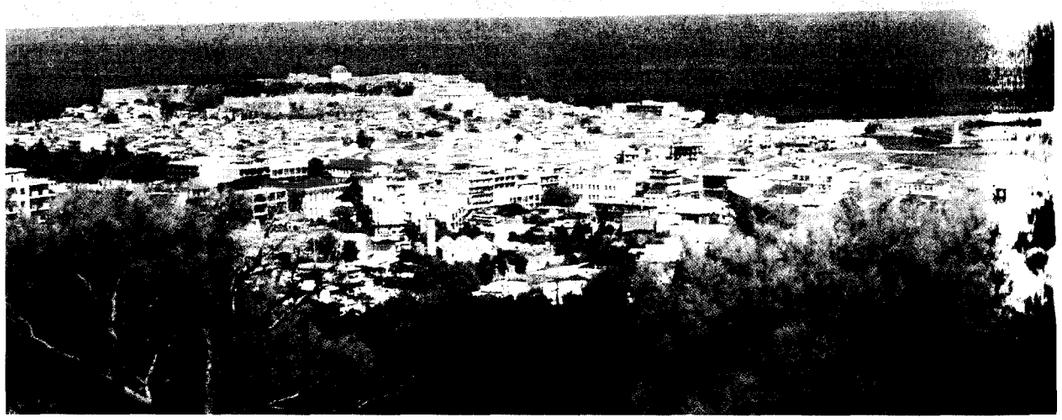
Τση Κρήτης το' εκατόμπολης καρδιάν εμένα λέσι γιατί κτισμένη βρίσκομαι εις τού νησιού τη μέση.

(Μπουνιαλής 585).

Βρίσκεται στον 35° 22΄ παράλληλο βορείου πλάτους και 24° 30΄ ανατολικού μήκους.

Είναι έδρα τών διοικητικών, δικαστικών κ.λπ. δημοσίων υπηρεσιών τού νομού, τής μητρόπολης Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου. Αντίθετα από το Ηράκλειο και τα Χανιά, το Ρέθυμνο έχει συμφιλιωθεί με τη θάλασσα. Στη ΒΑ πλευρά του απλώνεται σε μήκος 12 χλμ. απέραντη παραλία με λεπτή γκριζοκίτρινη άμμο. Δίπλα της εκτείνεται η προκυμαία Βενιζέλου, (η ruga maistra τών Βενετσάνων) σε ανοικτή καμπύλη με μεγάλο πλάτος, με δενδροστοιχίες, φοινικόδενδρα και διάφορα κέντρα, καφενεία, εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία, απ' όπου μπορεί κανείς να αφίσει το βλέμμα του να πλανηθεί στην απεραντοσύνη τού Κρητικού πελάγους. Ο Π. Πρεβελάκης στο «Χρονικό μιάς Πολιτείας» παρομοιάζει το Ρέθυμνο με αγαθό θηρίο, που έχει τα πόδια του μέσα στο νερό και δεν τού κάνει καρδιά να τα σύρει παραπέρα. Και η νέα περιφερειακή λεωφόρος που περιβάλλει τη **Φορτέτσα** συμπληρώνει τη θέα προς τη θάλασσα.

Έξω από το παλιό βενετσάνικο τείχος, κατά μήκος

Εικ. 330. Ρέθυμνο. Γενική άποψη. (φωτ. Βασ. Δρόσου).

τής σημερινής λεωφόρου Κουντουριώτη, ήταν τα τουρκικά νεκροταφεία όπου, ένας έξυπνος δήμαρχος, ο Τίτος Πετυχάκης, δεν τα άφισε να τα οικειοποιηθούν οι επιτήδειοι, όπως έγινε στο Ηράκλειο και τα μετέτρεψε σε ένα ωραιότατο δημοτικό κήπο 25000 τ.μ. και «κάθε ρίζα βρήκε κι από ένα καύκαλο να το βυζάνει», λέει ο Πρεβελάκης.

Το Ρέθυμνο δεν έπαθε καταστροφές από σεισμούς, όπως το Ηράκλειο, και σώζονται, σχεδόν στην αρχική των μορφή, τα περισσότερα μεσαιωνικά μέγαρα τών Βενετών αρχόντων και τών αρχοντορωμαίων Κρητικών. Διατηρούνται επίσης ανέπαφοι οι μιναρέδες τών τζαμιών **Νερατζέ, Μεγάλης Πόρτας** και τού **Μασταμπά**, που δίδουν μιάν ανατολίτικη όψη στην πόλη. Με τη μεσαιωνική φορτέτσα, τούς μιναρέδες με τούς πολλούς σεριφέδες — θλιβερά απομεινάρια, γιά να μας θυμίζουν μια περίοδο σκληρής και απάνθρωπης δουλείας —τις μεσαιωνικές οικοδομές του, τα βενετσάνικα θυρώματα, το Ρέθυμνο είναι ζωντανό μουσείο μνημείων τών τελευταίων αιώνων.

Δημογραφικές ειδήσεις

Το 1583 αναφέρει ο Καστροφύλακας (Κ169 εξ) ονομαστικώς τούς 84 Nobeli Veneti και τούς 213 Nobeli Crettensi, κατοίκους τού Ρεθύμνου και 4.485 πολίτες κατοίκους. Άρα το σύνολο τών κατοίκων ήταν 4782.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρονται 3200 κάτ. Χριστιανοί και Τούρκοι φυσικά. Το 1881 είχε 1865 Χριστιαν. και 6024 Τούρκους κάτ. και τα προάστια Περιβόλια Χριστιαν. 521 και Τούρκοι 420, Καστελάκι Τούρκοι 15, Μετόχι Φουρφουρογιάννη, μετόχι Μουσά 7 και μετόχι Ρισβάνι 8 Τούρκους. Σύνολο Χριστιαν. 521 και Τούρκοι 477.

Πληθυσμιακή ανάπτυξη τού Ρεθύμνου από το 1583 μέχρι το 1981

			1881				
Ρέθυμνο	1583	1834	Χριστ.	Τούρκ.	Σύνολο	1900	1920
	4782	3200	244	6691	9135	7958	7259

Ρέθυμνο	1928	1940	1951	1061	1971	1981
	8632	8648	11057	14999	14960	17736

Το Ρέθυμνο αρχίζει να γίνεται πόλη την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Οι Βενετοί, ως κυρίαρχοι στη θάλασσα, είχαν ανάγκη από ένα λιμάνι στο σημείο αυτό, έστω και μικρό, γιά να καταφεύγουν οι γαλέρες, που παρέπλεαν τα βόρεια παράλια από το Χάντακα στα Χανιά και διασκεύασαν το **Μαντράκι**, στο υπήνεμο ανατολικό μέρος τού ακρωτηρίου τής Φορτέτσας. Και εγκαταστήσαν εκεί και το διοικητικό κέντρο τής περιοχής. Σε αντίθεση με το Χάντακα και τα Χανιά, όπου κυριαρχούσε το φράγκικο στοιχείο, στο Ρέθυμνο είχε περισσότερο ελληνικό χαρακτήρα. Είχε τούς περισσότερους Έλληνες ευγενείς, τούς **Αρχοντορωμαίους**.

Εδώ είχε την έδρα του ο **ρετούρης**, (rettore) όπως λεγόταν ο Βενετός νομάρχης, που διοικούσε όλο το territorio. Στα έγγραφά τους αναφέρεται Retimum, Rethimo, Rettimo. Το τέλος τού 16ου αιώνα ήταν πιά πόλη. Ο Γεν. προβλεπτής Zuanne Mocenigo αναφέρει στην έκθεσή του το 1589 (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. τομ. Ι, σ.8) ότι είχε 5500 κάτ., τότε που τα Χανιά είχαν

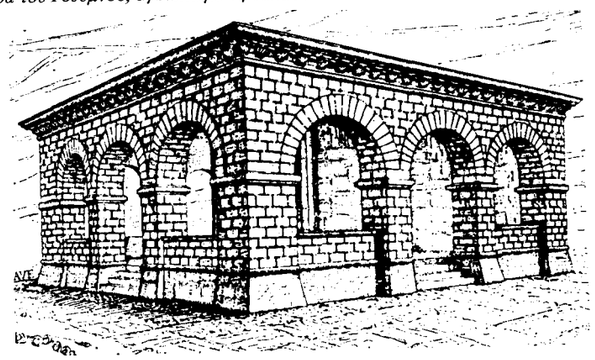
Εικ. 331. Η μαγευτική παραθαλάσσια πλευρά τού Ρεθύμνου, αγκαλιά με τη θάλασσα.

Το Ρέθυμνο είχε τη **λότζα** του, η οποία χρησιμοποιείται σήμερο ως μουσείο. Παρ' όλο που δεν είχε τη μεγαλοπρέπεια τής λότζας τού Χάντακα, ήταν ένα ωραίο τετράγωνο κτήριο, όπως το βλέπομε σήμερο, τού 16ου αιώνα, με δυό ζεύγη οκτάγωνων παραστάδων (pilastri) και ιωνικά κιονόκρανα. Ήταν τόπος συγκέντρωσης τών ευγενών τιμαριούχων, μιά λέσχη όπως οι σημερινές. Οι Τούρκοι τη μετατρέψαν σε τζαμί και στη δυτική πλευρά έκτισαν μιναρέ.

Ένα άλλο ενδιαφέρον βενετσάνικο μνημείο ήταν το ρολόι, πραγματικό κόσμημα, αρχιτεκτονικά διακοσμημένο με παραστάσεις από το ζωδιακό κύκλο. Σήμερο δεν σώζεται τίποτε.

Υπήρχε επίσης νοσοκομείο από το 14ο αιώνα, και πάνω στη φορτέτσα στρατιωτικό νοσοκομείο, που κτίστηκε το 1594. Είχε και Ospizio dei trovatelli (= Άσυλο εκθέτων), Λοιμοκαθαρτήριο (Lazzaretto), που ήταν στη δυτική πλευρά, όπου υπήρχε και εκκλησία τού Αγ. Λαζάρου. Υδρευόταν με υδραγωγείο με κουβούτο που μετέφερε το νερό από την πηγή, που είναι στη θέση **Κουμπές**, 550 βήματα από την πόλη.

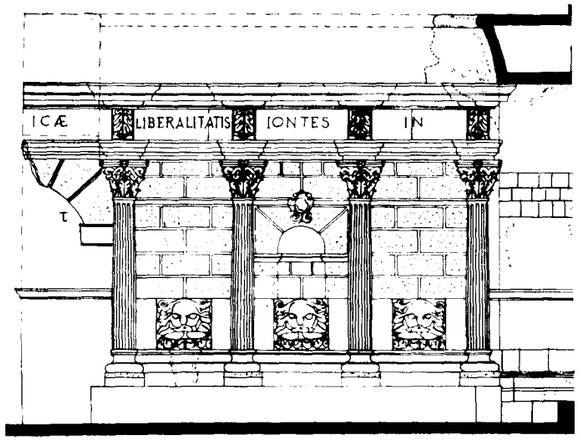
Ένα άλλο ενδιαφέρον βενετσάνικο μνημείο είναι η **Βρύση στον πλάτανο**, η κρήνη Rimondi, από το όνομα τού ρετούρη A. Rimondi, που την έκτισε, μαζί με τρεις άλλες, το 1629 (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 61, 63). Κοσμείται με 4 κολόνες,

Εικ. 332. Ρέθυμνο. Η λότζα τού Ρεθύμνου. Σήμερα στεγάζει το μουσείο.

που υποβαστάζουν ένα ωραιότατο επιστύλιο. Το νερό έτρεχε από 3 κρουνούς και στο κέντρο έχει το οικόσημο τού Ρισμόντι. (Βλ. Μελέτη Ιορδ. Δημακόπουλου, Μεγάλη Βρύση, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.322).

Το Ρέθυμνο, ως έδρα τού διοικητή (rettore) όλου τού διαμερίσματος (territorio), έπρεπε να οχυρωθεί, γιά την ασφάλεια τών διοικητικών και στρατιωτικών αρχών από τούς επαναστάτες. Στο βραχώδη λόφο -ακρωτήριο, το **Παλαιόκαστρο**, που στούς πρόποδες τής νοτιοανατολικής πλευράς ήταν ο οικισμός και το μικρό λιμάνι, υπήρχε από τη Β΄, Βυζαντινή περίοδο

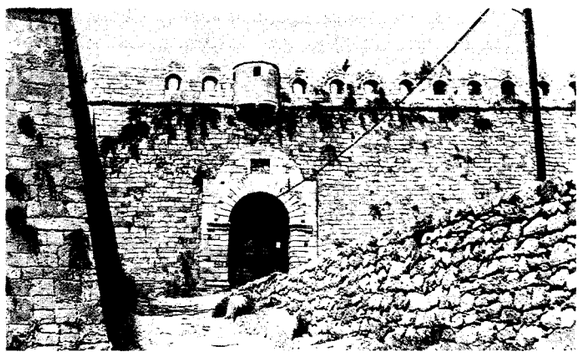
Εικ. 333. Η κρήνη Ρισμόντι ή «Μεγάλη Βρύση», όπως ήταν γνωστή.

κάστρο, όπως πιστοποιεί και η παραπάνω ονομασία του.

Αυτό, φαίνεται, επιδιόρθωσε ή έκτισε νέο, το 1206-1210 ο Γενοβέζος πειρατής Pescatore, μεταξύ τών άλλων φρουρίων, που έκτισε στην Κρήτη. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. I, σ. 93). Το φρούριο αυτό συμπλήρωσε η Βενετοκρατία τούς πρώτους αιώνες τής κυριαρχίας της.

Όμως δεν μπόρεσε να προστατέψει τούς κατοίκους το 1583, από την καταστροφή τού αρχιπειρατή Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα.

Η καταστροφή αυτή αλλά και ο τουρκικός κίνδυνος, που άρχισε να διαφαίνεται καθαρότερα, ανάγκασαν τόσο τη Βενετία όσο και τούς ίδιους τούς κατοίκους να ενδιαφερθούν στα σοβαρά, γιά την αποτελεσματική

Εικ. 334. Ρέθυμνο. Η πόρτα τής Φορτέτσας.

οχύρωση τής πόλης. Καταρτίστηκαν μελέτες, μία δια από τον ικανότατο μηχανικό τών οχυρώσεων νέου συστήματος, που επέβαλε η χρήση νέων όπλων Michele Sammicheli, οι οποίες μετατράπηκαν σε όπως συνήθως, κατά την ανοικοδόμηση. Και τα άρχισε νέα οχύρωση. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti, I, σ.474).

Τα έργα συνεχίζονται. Αλλά το 1567 νέα επιδρομή τού Αλγερίνου πειρατή Ουλούτσαλή κατέστρεψε πάλι την πόλη, γιά να αποδειχτεί, ότι δεν μπορεί κανένας να θεωρήσει τον εαυτό του ασφαλή μέσα αυτό το οχυρό και ότι πρέπει να σκεφτούν γιά μια αποτελεσματική ασφάλεια τής άτυχης πόλης. (Βλ. Gerola (Monumenti ecc. I, σ.476). Σχετικά με τις οχυρώσεις τού Ρεθύμνου, βλ. Ιωάννας Θ. Στεργιοπούλου, Βενετικές οχυρώσεις τού Ρεθύμνου, τόμ. Α΄ κείμενο και Β΄ σχεδιαγράμματα, 1979.

Ό,τι κι αν έγινε τα επόμενα χρόνια η οχύρωση τού Ρεθύμνου δεν υπήρξε ποτέ σπουδαία και ασφαλής ίσως και λόγω τού ακατάλληλου χώρου. Ο γενικός προβλεπτής Zuanne Mocenigo αναφέρει στην έκθεσή του το 1589 (βλ. Μνημεία Κρητ. ιστορίας τόμ. Ι, σ. 9): Το Ρέθυμνο δεν έχει ναυπηγείο, ούτε λιμάνι παρά γιά μιά μόνο γαλέρα. Το φρούριο ανακαινίστηκε αλλά ήταν περιττό. Γιατί το φρούριο αυτό δεν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί γιά την άμυνα τής νήσου παρά μόνο γιά την ασφάλεια τών κατοίκων σε καιρό πολέμου.

Και ο Benetto Moro το 1602 αναφέρει (Μνημεία Κρητ. Ιστ. IV, σ.42) στην έκθεσή του, ότι το φρούριο έχει πολλά ελαττώματα. Δεν υπάρχει τάφρος και αντιρεισμα (contrascarpa) και ο εχθρός μπορεί να το προσπορθήσει με σκάλες. Και είχαν προβλέψει σωστά, όπως αποδείχτηκε. Το Σεπτέμβριο τού 1646 άρχισε η πολιορκία από τούς Τούρκους και στις 4 τού Νοέμβρη τού ίδιου χρόνου άλλαξε κατακτητή. Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας εδοκίμασε και το Ρέθυμνο, όπως και ο τελευταίος οικισμός τής Κρήτης, την τουρκική βαρβαρότητα.

Ο Ρεθεμνιώτης Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής θρηνεί την πατρίδα του:

Κλάψε και δάρσου, Ρέθεμνος, την παραπόνεσή σου,
πατρίδα, πως τα τέκνα σου μισεύγουν να σ' αφήσουν.
Κρήτη ποτάμια κίνησε, κλαίγε και σύ και θρήνου
πατρίδα κακοτείχιστη και χώρα τού Ρεθύμνου...
Να 'χα φτερά να πέτουνα, να φύγω από μπρος σου,
να μη θωρώ, πατρίδα μου, τον πλείσιο χαλασμό σου

(Λέει ο Ρεθεμνιώτης Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής. «Κρητικός Πόλεμος», σ. 195 και 179).

Το Ρέθυμνο υπήρξε σπουδαίο πνευματικό κέντρο την περίοδο τής Βενετοκρατίας κυρίως. Είχε εκπαιδευτήρια, όπου εδίδασκαν μαθηματικά λογική, φιλοσοφία κ.λπ. από τα οποία απεφοίτησαν άνδρες, που διαπρέψαν στα γράμματα και στις καλές τέχνες. Συγκέντρωσε ό,τι υπέροχο σε πλούτο, ευγένεια και μάθηση είχε η Κρήτη, όπως λέει με περηφάνεια το Ρέθεμνος, στη φιλονικία του με το Χάντακα:

Μα 'χω ντοτόρους άξιους κι είναι γιατροί, δασκάλοι,
κι εικονογράφους θαυμαστούς, τεχνίτες, λέγω πάλι,
τα 'χω μέσα στη Βενεθιά πλούσους πραματευτάδες,
κι είχα γενιές τσή Βενετιάς, δέκα κι αυτές μ' ορίζαν
και στέκαν μετά λόγου μου πάντα και με στολίζα.
Μπαρότσοι, Σεμιτέκολοι, γιά τσοί Καλέργους λέσι
Κορνάροι και Πολάνιδες, Μοάτσοι Μανολέσοι...
Κι ακόμη άντρες μετά με είχα και με κρατούσα
τση Κρήτης τ' αρχοντόπουλα, όπου με κυβερνούσα...

(ΜαρίνουΤζάνεΜπουνιαλήΚρητικόςΠόλεμοςσ.585).

Από το Ρέθυμνο ξεκίνησαν ο οικουμενικός πατριάρχης Αθανάσιος Γ΄ Πατελάρος, ο Γεώργιος Χορτάτσης, ποιητής τής «Ερωφίλης», οι Βλαστοί, ο Κωνστ. Τζάνες, ο Αντ. Αχέλης, ο Ανδρέας Τρώιλος και άλλοι. Αλλά και στα νεώτερα χρόνια το Ρέθυμνο έχει προσφέρει διαπρεπείς άνδρες τών Γραμμάτων, Χατζηδάκηδες, τον Παντ. Πρεβελάκη και πολλούς άλλους.

Ρίθυμνα. Στη θέση τού σημερινού Ρεθύμνου ήταν η αρχαία πόλη **Ρίθυμνα**, τής οποίας το όνομα διατηρεί παραλλαγμένο η σημερινή θυγατέρα της. Όπως και σήμερο λέγεται και γράφεται με διαφόρους τύπους **το Ρέθυμνο, το Ρέθεμνος, η Ρεθύμνη** κ.λπ. έτσι και η πρόγονή της Ρίθυμνα αναφέρεται και Ριθυμνία και Ρίθυμνος, Ρήθυμνα και Ρείθυμνα. (Βλ. Κων. Καλοκύρη, Η αρχαία Ρίθυμνα, 1950, σ. 2, εξ.). Το τοπωνύμιο είναι προελληνικό αναφέρει ο καθηγητής Κ. Καλοκύρης (ό.π. σ. 18, 19 και «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ. 400).

Ο Vladimir Georgiev, καθηγητής τού Πανεπιστημίου τής Σόφιας και αντιπρόεδρος τής Ακαδημίας τής Βουλγαρίας, αναφέρει στην ανακοίνωσή του στο Γ΄ Κρητολογικό Συνέδριο το 1971, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, (βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Α΄, σ.94): Το όνομα τής πόλης τού συνεδρίου αυτού θεωρείται ινδοευρωπαϊκό ενώ η ελληνική του ετυμολογία είναι πρόδηλος.

Ο πρωταρχικός τύπος τού ονόματος ήταν: **Ρε(F)εθ/ρ/-υδνα**, που σημαίνει ρεύμα νερού (courant d' eau).

Το πρώτο μέρος τού σύνθετου αυτού ονόματος είναι ρεεθρον ▷ ρείθρον (ποταμού), κοίτη. Τα δυό ε συγχωνεύονται σε η και **Ρήθυμνα** είναι ο κρητικός τύπος τού ονόματος. Το δεύτερο μέρος **-υμνα** προέρχεται από το **υδνα** = ρεύμα, (courant d' eau) νερό. Το ύδρα συγγενεύει με το σανσκριτικό udan = νερό και Καλυδών = καλό νερό.

Το 1947 ανακαλύφτηκε λαξευτός Υστερομινωικός ΙΙΙ, τάφος (1400-1100), στη συνοικία **Μασταμπά** τής σημερινής πόλης. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν είναι ένας μέγας κρατήρας, διακοσμημένος με σχηματοποιημένο καπόδι, κύλικα με υψηλό πόδι και τρείς ψευδόστομοι αμφορείς. Κατά τον Ν. Πλάτωνα ήταν πιθανότατα νεκροταφείο, που προϋποθέτει ύπαρξη πόλης στην περιοχή τής σημερινής, (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α΄, σ. 638). Αυτή ήταν η **Υστερομινωική Ριθύμνη**, αναφέρει ο Κ. Καλοκύρης, ό.π. σ. 39).

Αναφέρεται από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 15, 5): *Δίον άκρον, Παντομάριον, **Ρίθυμνα**, Αμφιμάλης κόλπος*. Από τον Πλίνιο (Nat. Hist. IV, 59) *Amphimala, **Rhithymna**, Panhormum.* Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ριθυμνία, πόλις Κρήτης· το εθνικόν Ριθυμνιάτης και Ριθύμνιος*. Αναφέρεται και από τον Λυκόφρονα (Αλεξ. 76) **Ρείθυμνα** σε επιγραφές τού IV και ΙΙ αιώνα **Ρίθυμνος**, σε επιγραφή τού ΙΙ αιώνα π.Χ. **Ρίθυμνα**.

Αναφέρεται και από τον Κλαύδιο Αιλιανό Περί Ζώων, (XIV, 20) *οι μεν έκειντο Ριθύμνης τής Κρητικής προς ταις ήσιν έστι δε αύτη **κώμη** ως φασιν.* (το κείμενο αναφέρει Μηθύμνης αντί Ριθύμνης λανθασμένα).

Στο ίδιο χωρίον τού Κλαύδιου Αιλιανού, στην **κώμη** Ρίθυμνα υπήρχε ναός τής **Ροκκαίας** Αρτέμιδος, που ελατρεύονταν στο Ρέθυμνο (Καλοκύρη, ό.π. σ.73), από την οποία ζητούσαν οι λυσσόδηκτοι να τούς θεραπεύσει. (*ες τής Ροκκαίας **ούτω καλουμένης** Αρτέμιδος άγειν και αιτείν ίασιν παρά τής Θεού*).

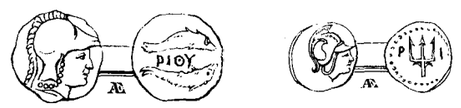
Το όνομα ροκκαία ορθώς ετυμολογεί ο Καλοκύρης (ό.π. 75) από την ιταλική λέξη rocca, (αλλά και λέξη τής δημοτικής λατινικής, latino volgare την εποχή τού Αιλιανού. Rocca σημαίνει κυρίως **φρούριο**, κτισμένο πάνω σε απόκρημνο ύψωμα, από τη φύση του οχυρό, όπως είναι το φρούριο Ρόκκα στο Καλί Κάστέλι, το **Τέμενος** τού Νικηφόρου Φωκά.

Όταν έγραψε ο «μελίφθογγος», όπως τον έλεγαν, Ρωμαίος Αιλιανός το περί Ζώων ιδιότητος βιβλίο του, η Κρήτη ήταν ρωμαϊκή επαρχία. Στον οχυρό λόφο κοντά στη θάλασσα τής **κώμης Ρίθυμνα** θα είχαν κτίσει οι Ρωμαίοι Ρόκκα, γιά την ασφάλειά των, και απ' αυτό πήρε το επώνυμο Ροκκαία ο ναός τής Αρτέμιδος, όπως λέμε σήμερο, Παναγία η Σπηλιώτισσα, επειδή η εκκλησία της βρίσκεται μέσε σε σπηλιά, η Χρυσοσκαλίτισσα, η Ακρωτηριανή κ.λπ.

Ο Σβορώνος αναφέρει, ότι η Ρίθυμνα δεν ήταν πολύ μεγάλης σπουδαιότητας και τα νομίσματά της δεν είναι όπως τα νομίσματα μιάς σπουδαίας πόλης. Δεν αναφέρεται το όνομά της σε καμμιά επιγραφή —απαντάται μόνο το εθνικό Ριθύμνιος — (Βλ. και Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 268 εξ. και Κ. Καλοκύρη, ό.π. σ. 47 εξ.).

Δεν αναφέρεται επίσης το όνομά της, ούτε σε κανένα κατάλογο Κρητικών πόλεων, όπως στη συνθήκη το 170 π.Χ. στη συνθήκη τών Κρητικών πόλεων με το βασιλιά τής Περγάμου Ευμένη Β΄, ούτε μεταξύ τών Κρητικών πόλεων, που υπόγραψαν τη συνθήκη, γιά το δικαίωμα χρήσης τού ασύλου τού ιερού τού Διονύσου τής Τέω τής Ιωνίας το 193 π.Χ.

Τα νομίσματά της, αργυρά και χάλκινα, είχαν στη

Εικ. 335. Ρέθυμνο. Νομίσματα τής αρχαίας Ρίθυμνας.

μιά όψη την κεφαλή τού Απόλλωνα ή τής Αθηνάς και στην άλλη τρίαινα ή δυό δελφίνια. (Βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ. 309 εξ. και Κ. Καλοκύρη, ό.π. σ.48).

Ο Κ. Καλοκύρης έχει τη γνώμη, ότι κατά τούς πανάρχαιους χρόνους, η σημερινή φορτέτσα ήταν νησίδα, που την ένωνε με την ξηρά μιά λωρίδα γής. Με τις προσχώσεις τής θάλασσας διαμορφώθηκε ο χώρος, πίσω από την φορτέτσα, όπου κτίστηκε η Ρίθυμνα. (Καλοκύρη ό.π. σ. 79, 81). Η άποψη αυτή, νομίζω, επιβεβαιώθηκε στις ημέρες μας. Ύστερα από την κατασκευή τού λιμενοβραχίονα συγκεντρώθηκαν με τα κύματα τεράστιες ποσότητες άμμου και επεκτάθηκε η παραλία σε πλάτος πολλών μέτρων.

Ρεθύμνου νομός. Ένας από τούς τέσσερις νομούς, στη μέση τής Κρήτης. Συνορεύει από την Ανατολή με το νομό Ηρακλείου, από τη Δύση με το νομό Χανίων, από το Βορρά βρέχεται από το Κρητικό πέλαγος και από το Νότο από το Λιβυκό. Τα ανατολικά σύνορα αρχίζουν 4,5 χλμ. ανατολικά από τις Σίσες Μυλοποτάμου, διέρχονται από την κορυφή τού Ψηλορείτη και καταλήγουν στον κόλπο τής Μεσαράς, μεταξύ Κόκκινου Πύργου και Αγ. Γαλήνης. Τα δυτικά είναι ο ποταμός Μουσέλας και καταλήγουν μεταξύ τών χωριών Αργουλέ και Ροδάκινου. Το μεγαλύτερο τμήμα τού **Ψηλορείτη** βρίσκεται στο νομό Ρεθύμνου. Στη βορεινή πλευρά τής επαρχίας Μυλοποτάμου είναι η οροσειρά **Ταλλαία όρη** ή **Κουλούκουνας**, από την υψηλότερη κορυφή των (1083 μ.). Ανάμεσα στις επαρχίες Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου είναι το όρος **Κέδρος**, **Κέντρος** το λένε οι κάτοικοι, (1777 μ.) με τις απότομες πλαγιές του και τις πολλές πηγές του.

Το Κέντρος, που 'χει εκατό βρύσες στα τρίγυρά του,
Παράδεισο ετύχαινε να λέσι τ' όνομά του.
Κι Αγαρηνός το πάτησε κι οι τόποί 'ναι δικοί του...

Μ' αυτούς τούς στίχους κλαίει ο Μπουνιαλής (σ.235) το χαμό του.

Νοτιοδυτικά από τον Κέδρο είναι το **Ασιδέρωτο** (550 μ.). Το φαράγγι τού **Κουρταλιώτη** σχηματίζουν ανατολικά το **Ξηρόν όρος** και δυτικά η **Κουρούπα**, 904 μ. το πρώτο και 984 το δεύτερο. Στα νότια σύνορα τών νομών Ρεθύμνου και Χανίων είναι το όρος **Κακάβες** (1278 μ.). Στην κορυφή του **Κούρκουλος**, πάνω από το Ροδάκινο, ο «Τσουδερογούμενος» (Μελχισεδέκ Τσουδερός) τού Πρέβελη, ύψωσε τη σημαία τής επανάστασης στις 24 τού Μάη 1821. Νοτίως από το Ρέθυμνο είναι ο **Βρύσινας** (858 μ.), με κωνοειδή κορυφή, με πλαγιές κατάφυτες και με πολλές «βρύσες» (πηγές) στούς πρόποδές του, στις οποίες οφείλεται η ονομασία του. Ο Paul Faure (Noms Crétoises de montagnes, "Bulletin G. Bidé", τ. 24 σ. 430) πιστεύει, ότι το όνομα σχετίζεται με τη Δίκτυννα, την πολιούχο θεότητα τής περιοχής. Την αρχαιότητα υπήρξεν ιερόν όρος, και στην κορυφή του ήταν το **ιερό κορυφής**. Η σημερινή εκκλησία τού Αγ. Πνεύματος διαιωνίζει τη λατρεία τής επουράνιας θεότητας. Όταν το 1928 επισκέφθηκε την εκκλησία, βρέθηκαν αρκετά ειδώλια λατρευτών και δυό ειδώλια θεοτήτων, γνωστού μινωικού τύπου. Στο ιερό κορυφής τού Βρύσινα ελάτρευαν γυναικεία θεότητα, πιθανότατα την Αρτέμιδα - Δίκτυννα, που ελάτρευε όλη η Δυτική Κρήτη. (Βλ. Paul Faure, Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crète, B.C.H. 87, σ.504).

Οι κυριότεροι ποταμοί είναι ο **Μουσέλας**, σύνορο τών νομών Χανίων - Ρεθύμνου, που πηγάζει από τις πηγές «Αγία Δύναμις», κάτω από την Αργυρούπολη. Ανατολικά από το Μουσέλα είναι ο **Πετρές**. Ανατολικά από το Ρέθυμνο είναι ο **Πλατανιάς** και ανατολικότερα ο **Μυλοπόταμος** ή **Αυλόπόταμος**, όπως αναφέρεται παλαιότερα και το όνομα τής επαρχίας, και τής μητρόπολης σήμερο **Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου**. Συγκεντρώνει τα νερά τής ομώνυμης επαρχίας και εκβάλλει παρά το ακρωτήριο **Λιανό**. Στο Λιβυκό πέλαγος εκβάλλουν ο **Πλατύς** ή **τής Ηλέκτρας** στην Αγ. Γαλήνη ο οποίος συγκεντρώνει τα νερά τής επαρχίας Αμαρίου. Δυτικότερα είναι ο χείμαρρος **Ακουμιανός** από την περιοχή τού χωριού **Ακούμια**. Δυτικότερα ο **Κουρταλιώτης** ή **Μέγας** ποταμός, που συγκεντρώνει τα περισσότερα νερά τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου και χύνεται στη λεγόμενη **Λίμνη**, κοντά στη μονή Πρέβελη.

Γενικά η φυσική διάπλαση τού εδάφους τού νομού είναι ορεινή. Ο ν. Ρεθύμνου είναι, σε έκταση και πληθυσμό ο τέταρτος τής Κρήτης. Έκταση 1496 τ. χλμ. και πληθυσμό (1981) 62.634. Καλλιεργούνται 537 τ. χλμ. από τα οποία αρδεύονται 27.180 στρέμματα, 809 τ. χλμ. βοσκότοποι και 28 τ. χλμ. δάση.

Κύρια προϊόντα είναι το λάδι, οι βρώσιμες ελιές, κυρίως Αμαρίου και Μυλοποτάμου, όπως λέει και το δίστιχο:

Από την Έμπαρο Κρασί κι από τη Βιάννο λάδι,
*κι απού το Μυλοπόταμο **ελιές** και παξιμάδι.*

Παράγει επίσης χαρούπια, εσπεριδοειδή, κίτρα στο Μυλοπόταμο, Εορτή τού Κίτρου γίνεται κάθε χρόνο στο Γαράζο Μυλοποτάμου. Στην πεδινή περιοχή τής πόλης τού Ρεθύμνου γίνεται εντατική καλλιέργεια κηπευτικών. Η κτηνοτροφία τού νομού είναι πολύ ανεπτυγμένη. Σε σύνολο 850 χιλιάδες αιγοπρόβατα όλης τής Κρήτης ο νομός Ρεθύμνου έχει 200.000, κυρίως στην επαρχία Μυλοποτάμου.

Στο νομό Ρεθύμνου στην περιοχή τού χωριού Μύρθιος και Λούτρα υπάρχουν γαιάνθρακες, αναφέρει η Ζενάπ Ισμέτ Ράσεντ στο βιβλίο της: Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν. (Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1978, σ. 68).

Διοικητική Διαίρεση

Οι Βενετοί, μόλις έγιναν κύριοι τής Κρήτης το 1210, διαίρεσαν την Κρήτη σε 6 διαμερίσματα, Σεξτέρια (sestieri), αντιγράφοντας τη διοικητική διαίρεση τής Βενετίας, που διαιρούνταν σε Sestieri (συνοικίες). Στα διαμερίσματα αυτά έδωσαν τα ονόματα τών συνοικιών

τής Βενετίας. Το sestiere Castello περιελάμβανε τις τούρμες (επαρχίες) Απάνω Σύβριτος, σημερινή επαρχία Αμαρίου, την επαρχία Μυλοποτάμου και Αρίου ή Αγρίου. Το sestiere San Paolo αποτελούνταν από τις τούρμες Κάτω Σύβριτος, σημερινή επαρχία Αγ. Βασιλείου και την τούρμα Καλαμώνας, σημερινή επαρχία Ρεθύμνου και την τούρμα Ψυχρού, σημερινή επαρχία Αποκορώνου.

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε ως το 14ο αιώνα, οπότε η Κρήτη διαιρέθηκε σε 4 διοικητικές περιφέρειες (territorii), που αντιστοιχούν περίπου με τούς σημερινούς νομούς. Το territorio τού Ρεθύμνου, με έδρα την πόλη Ρέθυμνο αποτελούσαν η σημερινή επαρχία Ρεθύμνου, Η castellania (επαρχία) Μυλοποτάμου, με έδρα το Καστέλι, το σημερινό Πάνορμο, από την επαρχία Αμαρίου με έδρα το καστέλι Αμαρίου, που ήταν το σημερινό χωριό Θρόνος και την καστελλανία - επαρχία Αγ. Βασιλείου με έδρα το χωριό Αγ. Βασίλειος. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης τού τέλους τού 16ου αιώνα, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ΄, σ.321 εξ.)

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας στην απογραφή τού Καστροφύλακα το 1583 αναφέρονται στο territorio (νομό) τού Ρεθύμνου 269 οικισμοί με 45646 κάτ.

Οι Τούρκοι όταν ολοκλήρωσαν την κατάκτηση τής Κρήτης διαρήρησαν τη διοικητική διαίρεση τών Βενετών. Αλλά στη διοίκηση τής Σητείας απεσπάσθησαν από το νομό Ηρακλείου και προσαρτήθηκαν στο νομό Σητείας οι επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου και Ρίζου ή Μπελβεντέρε. Την περίοδο αυτή υπάρχουν απογραφικά στοιχεία μόνο τής επαρχίας Αγ.Βασιλείου, επαρχίας Ρεθύμνου, και επαρχίας Μυλοποτάμου. Τα απογραφικά στοιχεία τών επαρχιών Αγ. Βασιλείου και Ρεθύμνης, τού 1659, αναφέρονται στον διασωθέντα κώδικα τού Τουρκικού Αρχείου Ρεθύμνου. Σ' αυτόν δεν αναφέρεται η επαρχία Αμαρίου.

Σχετικά με την καταστροφή τού Αρχείου αυτού, ο Ν. Σταυρινίδης γράφει τα εξής, στη μελέτη του γιά τον Ανδρ. Μηλιώτη στον ΚΒ΄, τόμο τών «Κρητικών Χρονικών», σ. 551. «Τας πλείστας τών ενταύθα πληροφοριών αντλώ εκ τού μοναδικού διασωθέντος κώδικος τής Ρεθύμνης, τον οποίον είχον αποστείλει το 1932 εις το Μεταφραστικόν Γραφείον Ηρακλείου, ο τότε επίσκοπος Αυλοποτάμου αείμνηστος Τιμόθεος Βενέρης και ο νομάρχης Ρεθύμνης Γ. Σήφακας. Οι λοιποί, εξαιρετικώς πολύτιμοι κώδικες, τού Ιεροδικείου Ρεθύμνης, οι υπ' εμού ταξινομηθέντες το 1939 εξηφανίσθησαν πωληθέντες ως άχρηστος χάρτης μετά την λήξιν τής κατοχής.

Τα απογραφικά στοιχεία τής επαρχίας Μυλοποτάμου, που είναι πληρέστερα, γιατί αναφέρουν τον αριθμό τών κατοίκων που πλήρωναν χαράτσι, βρίσκονται στην απογραφή τών νομών Ηρακλείου και Λασιθίου.

Και το Αρχείο τού Ιεροδικείου Χανίων δεν διασώθηκε και δεν υπάρχει καμμιά πληροφορία τής περιόδου αυτής γιά το νομό Χανίων.

Απογραφή τών οικισμών τής επαρχίας Αγίου Βασιλείου νομού Ρεθύμνου τού 1659

Οικισμοί	Οικίες
1. Mélabes	90
2. Murnye	22
3. Abezgat Αποσέτι	9
4. Miksurya Μιξόρρουμα	8
5. Pervolya Περβόλια	3
6. Platanya Πλατανές	30
7. Kuma Vrisi Κούμια	95
8. Kirya Vrisi Κρύα Βρύση	20
9. Kato Orne Ορνέ	4
10. Kato Kera Κάτω Κερά	5
11. Protoz Πρώτες	4
12. Koksari Κοξαρέ	14
13. Kurdu Κορέδου	5
14. Acipades Pano Ατσιπάδες	13
15. Labini Λαμπηνή	15
16. Frati Φρατί	6
17. Ardakto Αρδακτος	17
18. Λάκκος	10
19. Sakturya po ve Kato	35
20. Kiso	33
21. Vidu Mayeryo Βουιδομαγεργειό	13
22. Vato	11
23. Ayo Yani Kameno	20
24. Kalisiki Καλή Συκιά	18
25. Agaliana	12
26. Kututa Ακτούνα	13
27. Ligrez	11
28. Selya	53
29. Finikí Φοινικιάς	22
30. Rodakina	26
31. Ayo Vasil	5
32. Diblehori	15
33. Yanu	10
34. Lefkoya	14
35. Maryu	6
36. Yene Horyo Νιό χωριό	2
37. Aya Paraski	2
38. Asomata	30
39. Kapsodasa	35
40. Iskalati	25
41. Ispili	20
42. Dariviana	7
43. Acipadi Cato	16
44. Cikaladyo	6
45. Ayo Kostandini	6
46. Dirmisko	15
47. Ikserotice Ξερορείτισσα	2
48. Ayo Yani Avtu Αλοτός	6
49. Lofya	2
50. Palyolutra ma Metohlari	13
51. Ayo Vlasi	6
52. Fonisa	3
53. Holoru Χλωρού	15
54. Taleratu Ταλιαρατου	2

55.	Keráme Κεραμέ	20
56.	Mirtyo Μύρτιος	2
57.	Kastane Καστανέ	12
	Σύνολο	952

Απογραφή τών οικισμών τής επαρχίας Ρεθύμνου τού 1659

	Οικισμοί	Οικίες
1.	Άδελε Adele	24
2.	Rusispiti	26
3.	Kastelos	39
4.	Kiryana	45
5.	Lutra	18
6.	Micigonya	55
7.	Apano Varsamonero	18
8.	Pervolya	35
9.	Marula	63
10.	Anbelaki	24
11.	Seli	31
12.	Mirtyo	15
13.	Ayo Andrea	26
14.	Rustika	51
15.	Sayturus	24
16.	Paleimno	4
17.	Ayo Kostandini	24
18.	Anoya	9
19.	Aya Yerini	12
20.	Miso Miloz	25
21.	Ayo Marko ve Iksirohoro	46
22.	Prinye	79
23.	Amonato Αμνάτος	41
24.	Mundrosz	67
25.	Pikri	34
26.	Monopari	21
27.	Arkudena	17
28.	Karoti	30
29.	Mirokefala	46
30.	Landeto Μπιλαντρέδω	11
31.	Prasis	30
32.	Kato Armenuz	8
33.	Yanudi	12
34.	Polis Αργυρούπολη	93
35.	Aya Marina	8
36.	Ayo Yani	11
37.	Pankalohori	17
38.	Astri Αστέρι	23
39.	Hamalevri	36
40.	Pano Kato Malaki	13
41.	Piyi Πηγή	89
42.	Ayo Dimitri	24
43.	Harka Χάρκεια	24
44.	Misi Μέση	31
45.	Armenus Pano	24
46.	Somata	13
47.	Kumuz	54
48.	Piskopi	47
49.	Yerani Γεράνι	106
50.	Kato Varsamonero	10
51.	Fotinus	51
52.	Karya	40
53.	Horoz Όρος	52
54.	Acipopula	115
55.	Galu	26
56.	Ayo Yorki Αγ. Γεώργιος	4
57.	Kalonikti	1
58.	Hora Manastiri Χρωμονάστηρο	96
59.	Vukuru Βουκούρου	8
60.	Aya Tiryanda	8
61.	Amigdalya	3
62.	Kavus Pano	15
63.	Kavus Käto	13
64.	Nefs Resimo Ρέθυμνο	541
65.	Kastel Amari Parakendeleri = Παρακεντέδες Αμαρίου	64
66.	Kastel Ayavasil Parakendeleri	33
67.	Resimo Nahiyesi Parakendeleri	82
68.	Milapotama Parakendeleri	66
	Σύνολο	2372

(Βλ. Νικ. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΒ΄, σ. 127-132).

Απογραφή τών οικισμών και τού αριθμού τών κατοίκων που πλήρωναν χαράτσι τής επαρχίας Μυλοποτάμου στο 1671

	Οικισμοί	χαράτσα
1.	Nefs Melopotama Μαργαρίτες	24
2.	Prinyo Πρινές	9
3.	Erfos	55
4.	Ruşiavli Ρουσαναυλή	7
5.	Rupes	2
6.	Isplokiye (Σκουλούφια);	26
7.	Alfa	24
8.	Lavka Λαγκά	91
9.	Pereme Πέραμα	21
10.	Orthe	41
11.	Kalandare	36
12.	Kalama	5
13.	Pasalites Apano, Kato	16
14.	Melisurgaki	10
15.	Hamari Χουμέρι	40
16.	Krasuna	18
17.	Keramota	16
18.	Gripa Γαρίπα	11
19.	Avdela	9
20.	Argulyo	5
21.	Kastri	5
22.	Ayo Mama	61
23.	Avdanites	26
24.	Alyakes	21
25.	Damavolo	30

26.	Kefali	17
27.	Piskopi	30
28.	Merkana Μουρτζανά	13
29.	Dafnades	24
30.	Garazo	65
31.	Ayo Yani	26
32.	Kalivyo	19
33.	Livadye Λιβάδια	105
34.	Krana	21
35.	Ozu Ζού το Λάκκο	57
36.	Axo	53
37.	Anoya	212
38.	Sisarka	9
39.	Kamaryoti	54
40.	Aya Paraski Vuzulya Πιτσούλια	10
41.	Kamari Καμαράκι	8
42.	Astraki Αστυράκι	22
43.	Martho Μάραθος	20
44.	Fodule	16
45.	Glinus Γαλήνους	9
46.	Sişes	16
47.	Vlihade	22
48.	Damasta	81
49.	Honos	14
50.	Aymonos	38
51.	Astirotos Ασυρώτοι	12
52.	Veni	13
53.	Agridya	23
54.	Aloydes	9
55.	Mikiryani Μακρυγιάννη	8
56.	Lohriye Λοχριά	10
57.	Klepsimno	11
58.	Faraci	34
59.	Aya	23
60.	Melidoni	106
61.	Ikşati Εξάντη	32
62.	Ahladye Αχλαδέ	31
63.	Iksepasti Σκεπαστή	15
64.	Rumili	11
65.	Dalablo Νταλαμπέλο	13
66.	Ankelyana Αγγελιανά	29
	Σύνολο	1950

Στο τέλος τής Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με την απογραφή τού 1881, την τελειότερη απ' όλες τις προηγούμενες, ο νομός τού Ρεθύμνου παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα, διοικητική, οικιστική και πληθυσμού. Το 1881 η επαρχία Αγίου Βασιλείου υπαγόταν στο νομό Σφακίων.

Επαρ.	Δ ή μ ο υ	οικισμ.	Πληθυσμός		Σύνολο	Απογρ.
			Χριστιανοί	Τούρκοι		1900
Ρεθύμνου	1. Ρεθύμνου } το 1900	8	1865	6024	7889	9311
	Προάστια } το 1900	7	2444	6691	9135	
	2. Αργυρούπολης	10	2374	75	2449	2962
	3. Ρουστίκων	14	1931	391	2322	2663
	4. Αμνάτου	7	977	209	1186	1343
	5. Χρωμοναστηρίου	23	1836	1363	3199	2853
	6. Ατσιπόπουλου	13	2498	1069	3567	3108
	7. Πηγής	10	1298	448	1746	1540
Σύνολα	7	92	15223	16270	31493	23780
Λ-	1. Μοναστηράκι	13	2654	86	2740	2371
μα-	2. Αποδούλου	14	1630	403	2033	3289
ρίου	3. Μέρωνα	14	1752	1351	3103	2283
Σύνολα	3	41	6036	1840	7876	7943
Μυ-	1. Μελιδονίου	18	2522	421	2943	3491
λο-	2. Αυδανιτών	15	1384	159	1543	1716
πο-	3. Γαράζου	13	1939	0	1939	2239
τά-	4. Ανωγείων	8	3344	0	3344	4055
μου	5. Δαμάστας	13	1706	7	1713	2490
	6. Μαργαριτών	19	2739	665	3404	3358
Σύνολα	6	86	13634	1252	14886	17349
Αγίου	1. Λάμπης	Σημ.: Η επαρχία Αγίου Βασιλείου αποτελούσε το 1881, με τις επαρχίες Αποκορώνου και Σφακίων, τον πέμπτο Νομό Σφακίων.				2818
Βασι-	2. Αγίου Πνεύματος					3019
λείου	3. Μελάμπων					2167
	4. Φοίνικος					2252
Σύνολα	4					10256

Πληθυσμιακή εξέλιξη τού νομού την περίοδο 1920 - 1981

Επαρχίες	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Αγ. Βασιλείου	11675	12006	12946	12376	11619	9431	8839
Αμαρίου	8243	8879	9632	9128	8370	6579	6048
Μυλοποτάμου	18455	20214	22106	21387	20237	18434	17861
Ρεθύμνου	24400	27088	28372	29288	29717	26505	29886
Ο Νομός Ρεθύμνου	67124	68180	73056	72179	69943	60949	62634

Ο πληθυσμός τού νομού αυξάνεται φυσιολογικά τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας και το 1940 είναι ο μεγαλύτερος. Από τότε, με τούς πολέμους, τις εκτελέσεις τών Γερμανών και έπειτα η μετανάστευση, στο εξωτερικό και στο εσωτερικό, άρχισε να ελαττώνεται αντί να αυξάνεται, ώστε να έχει μειωθεί, στις τρεις επαρχίες κυρίως Αγ. Βασιλείου, Αμαρίου και Μυλοποτάμου, κατά 10.000 το 1981. Σε πολλά χωριά ο πληθυσμός έχει μειωθεί μέχρι 50 και 60% και αποτελείται από ηλικιωμένους. Αντίθετα ο πληθυσμός τής επαρχίας Ρεθύμνου έχει αυξηθεί, με την αστυφιλία τών χωρικών.

Το δημογραφικό πρόβλημα ολόκληρης τής Κρητικής υπαίθρου είναι σοβαρότατο, από κάθε άποψη, και είναι εθνική ανάγκη να απασχολήσει σοβαρά τις εκάστοτε κυβερνήσεις.

Ρεθύμνου επαρχία, η. Αποτελεί το βορειοδυτικό τμήμα τού νομού. Περιβάλλεται δυτικά από την επαρχία Αποκορώνου και βουνά τής επαρχίας Σφακίων, ανατολικά από την επαρχία Μυλοποτάμου και νοτικά από τις επαρχίες Αγ. Βασιλείου και Αμαρίου. Από το Βορρά βρέχεται από το Κρητικό πέλαγος.

Έχει έκταση 350 τ.χλμ. Μεγάλο μέρος σχετικά καλλιεργείται (138 τ.χλμ.) κυρίως με ελιές — βασικό προϊόν είναι το λάδι — κηπευτικά στις παράκτιες εκτάσεις, και μερικά άλλα είδη γιά αυτοκατανάλωση. Παλαιότερα τα δεψικά προϊόντα τής βελανιδιάς τής περιοχής τών Αρμένων είχαν μεγάλη ζήτηση και γινόταν εξαγωγή. Αλλά σήμερα η πρόοδος τής χημικής βιομηχανίας τα αντικατάστησε και το βελανίδι μόνο ως κτηνοτροφή μπορεί να χρησιμοποιηθεί.

Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (1981) η επαρχία Ρεθύμνου έχει ένα δήμο, το δήμο Ρεθύμνου, πρωτεύουσα τής επαρχίας και τού νομού, 41 κοινότητες και 86 οικισμούς, που περιγράφεται ονομαστικά ο καθένας. (βλ. λήμματα).

Εκκλησιαστικά η επαρχία ανήκει στη μητρόπολη Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου. Στην επαρχία αυτή βρίσκεται και η ιστορική μονή Αρκαδίου.

Ρέμα, το. Μετονομασία τού οικισμού **Μέσα Κατσαμπάς**, τής κοινότητας Αλικαρνασσού, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1971) 135, υψ. 30 μ. Βρίσκεται μέσα στην κοιλάδα τού ποταμού **Κατσαμπά**, τού **Καίρατου** τής Μινωικής εποχής, μεταξύ Αλικαρνασσού και Κνωσού. Στην προηγούμενη απογραφή τού 1961 αναφέρεται Μέσα Κατσαμπάς, στην ίδια κοινότητα με 73 κάτ. Στις προηγούμενες και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ο οικισμός ούτε Μέσα Κατσαμπάς ούτε Ρέμα. Τι απέγινε; Ίσως γνωρίζει η Στατιστική υπηρεσία!

Σε έγγραφο τού 1389, τού Δουκικού Αρχείου τής Χάντακα αναφέρεται ο Michael Turco, κάτοικος τού χωρίου Rema, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 274). Δεν καθορίζεται σε ποιά επαρχία ανήκει. Φυσικά δεν είναι ο οικισμός Αλικαρνασσού.

Ρεμουντοχώρι, το. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα στην επαρχία αυτή (K101) Remundochori με 34 κάτ το 1583, από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, 117) Remudochori το 1630 και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Remidohori με 6 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 127). Σε άλλο τουρκικό έγγραφο τού ίδιου τόμου τού 1670 (σ.30) αναφέρεται ότι, ο Οσμάν αγάς παρουσιάζει Τούρκους μάρτυρες, κατοίκους Χάνδακος και **Ρεμιδοχώρι** Τεμένους. (Σ' αυτό ο Σταυρινίδης σημειώνει: ότι το χωριό ήταν μεταξύ τών χωριών Βενεράτο και Αυγενικής, δυτικά τής μονής Παλιανής, όπου υπάρχουν και τα ερείπια τού ναού, ενώ ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία» V, σ.50) ότι τα ερείπια τού οικισμού είναι νοτίως τής μονής Παλιανής.

Η ονομασία **Ρεμουντοχώρι**, που είναι η σωστή, πρέπει να έχει την προέλευση από το επώνυμο τού ιδιοκτήτη τού μετοχίου Remondo ▷ Remundo, μαρτυρημένο στην περιοχή τού νομού Ηρακλείου την ίδια εποχή. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.201).

Ρηγιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Φανερωμένης, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Κισσών, **Φανερωμένη (Ρηγιανά, Παπαδιανά, Βεργιανά, Τζαρανιανά)** με 138 Χριστιαν. και 65 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο **Φανερωμένη (Ρηγιανά, Παπαδιανά, Σαββιανά)** με 233 κάτ. Στις επόμενες απογραφές αναφέρεται μόνο το χωριό Φανερωμένη. Πρόκειται, ως φαίνεται, γιά συνοικίες τού χωριού, όπως και στην Αγ. Βαρβάρα Μονοφατσίου.

Ρίζα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 56, υψ. 500 μ. Βρίσκεται 6

χλμ. δυτικά από το χωριό Μουρνιές και απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 64 χλμ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Μουρνιών, επαρχίας Βιάννου, ν. Λασιθίου με 174 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο Μουρνιών, επαρχίας Βιάννου, κάτ. 196, το 1920, είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 217, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 210, το 1940 αναφέρεται στην επαρχία Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. 77, το 1951 78, το 1961 72 και το 1971 κάτ. 58.

Ρίζα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κρυών, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 19, υψ. 420 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 17 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Αχλάδια - Ρίζα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 49, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 62, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Σκορδήλω, κάτ. 73, το 1928 είναι στην κοινότητα Κρυών, κάτ. 75, το 1940 73, το 1951 69, το 1961 50 και το 1971 κάτ. 33.

Στην περιοχή τού οικισμού βρέθηκε οικία τής Μεσομινωικής Ι, περιόδου. (Ν. Πλάτων, Πρακτικά Αρχ. Εταιρ. 1952 (1955) σ.646).

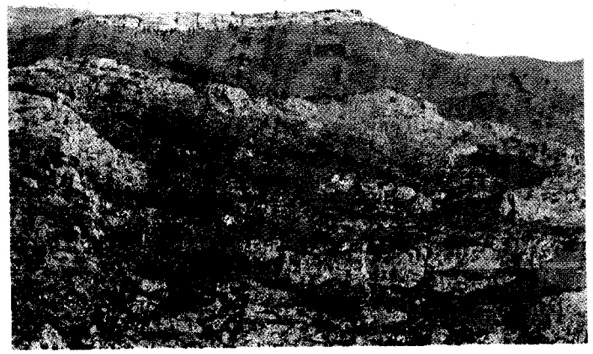
Βρίσκεται στη **ρίζα** (υπώρειες) τού όρους **Κοπροκεφάλα**, απ' όπου πήρε το όνομα («Μύσων», Α΄, σ.199).

Ριζηνία, η. Αρχαία πόλη τής Κεντρικής Κρήτης. Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο, *Ριζηνία· πόλις Κρήτης*. Αλλά αναφέρεται και Ριττηνία.

Βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες τού Ψηλορείτη, πάνω στο ιδιότυπο ύψωμα «πλειοκαινικών σχηματισμών» (βλ. Ελ. Πλατάκη, Το φυσικόν περιβάλλον τού νομού Ηρακλείου, εις το «Ηράκλειον και ο νομός του», 1971, σ.14), γνωστό με το όνομα **Πατέλα τού Πρινιά** (πλησιέστερου χωριού), υψ. 686 μ. Υψώνεται επιβλητικό και κυρίαρχο σ' όλη την κοιλάδα, ανάμεσα στις επαρχίες Μαλεβιζίου και Μονοφατσίου, απότομο και απόκρημνο από Βορρά, Ανατολή και Νότο και μόνο από τα δυτικά προσπελάσιμο. Η θέα από τη θέση αυτή είναι πανοραματική.

Το τοπωνύμιο Πατέλ(λ)α, λέξη βυζαντινή από το λατινικό patella = πατάνη, λεκάνη γιά τις θυσίες. Και επίθετο **πατέλης** λέγεται ο φαλακρός, και επώνυμο **Πατελάρος** (Νεόφυτος Πατελάρος, πρώτος μητροπολίτης Κρήτης μετά την άλωση τής Κρήτης από τούς Τούρκους).

Στο ύψωμα αυτό η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή το 1906 -1908 αποκάλυψε τα ερείπια μιάς σπουδαίας πόλης, που το όνομά της δεν είχε εξακριβωθεί. Αρχικά υπήρχε η γνώμη πως ήταν εκεί η Απολλωνία. Μ' αυτή συμφωνεί και ο Paul Faure, («Κρητικά Χρονικά», ΙΖ΄, σ.22). Αλλά στην περιοχή τής πόλης αυτής, νοτιοανατολικά τής Πατέλας, βρέθηκε επιγραφή, στην οποία αναφέρονται τα γράμματα (Ι) *ZENI* (Α), που διαπιστώνει, ότι εκεί ήταν η Ριζηνία, που αναφέρει ο

Εικ. 336. Πάνω στο απότομο αυτό ύψωμα ήταν η αρχαία πόλη Ριζηνία.

Στέφανος Βυζάντιος. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, 294, Luigi Pernier - Luisa Banti, Guida degli scavi italiani in Creta, 95). Το όνομα αναφέρεται και σε άλλες επιγραφές τής Γόρτυνας τού 5ου π.Χ. αιώνα. Παρά τη διαπίστωση αυτή, γιά τη θέση τής Ριζηνίας, που διαπιστώνεται και από άλλες επιγραφές, ο καθηγητής Ιωάννης Μαυρακάκης έχει γράψει ολόκληρο βιβλίο (40 σελίδες) με τον τίτλο: **Η αρχαία πόλις Ριζηνία τα νύν Μεσκλά, τής Δυτικής Κρήτης, από τών αρχαιοτάτων μέχρι τών καθ' ημάς χρόνων**, το **1933**. Γιά τις ανασκαφές τής Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Πατέλα τού Πρινιά από το 1906, που έχει δημοσιευθεί προ τού 1933 δεν αναφέρει στη βιβλιογραφία του.

Άλλη επιγραφή αναφέρει, ότι η Ριζηνία, που βρισκόταν μεταξύ τής Γόρτυνας και τής Κνωσού, είχε αναλάβει να στέλνει κάθε τέσσερα χρόνια σφάγια, γιά τις θυσίες, που γινόταν στο Ιδαίο Άντρο.

Η Ριζηνία ήκμασε από την Υστερομινωική περίοδο (1600 π.Χ.) μέχρι την Ελληνιστική (67 π.Χ.).

Η θέση τής Ριζηνίας, πάνω στην Πατέλα, στο κέντρο σχεδόν τής Κρήτης, στη μέση τού δρόμου, που ήνωνε τις δυό μεγάλες πόλεις Κνωσό και Γόρτυνα, είχε μεγάλη στρατηγική σημασία. Ο κύριος τής Ριζηνίας, ήταν κύριος όλης τής κοιλάδας, που απλώνεται μπροστά της βορειοανατολικά. Γι' αυτό φαίνεται να έπαιξε σπουδαίο ρόλο στις σχέσεις Κνωσού και Γόρτυνας.

Η έκταση από Ανατολή προς Δύση τής επίπεδης κορυφής τής Πατέλας είναι 560 μ. και 235 από Βορρά προς Νότο. Λίγο μικρότερη από την Ακρόπολη τών Αθηνών.

Πάνω στο ύψωμα είχε οικοδομηθεί ένα αρκετά μεγάλο φρούριο Ελληνιστικής εποχής (330-70 π.Χ.). Η βόρεια πλευρά του ήταν 50 μ. και στις γωνίες είχε πύργους τετράγωνους. Γιά το κτίσιμό του χρησιμοποιήθηκαν ξυστές πέτρες από αρχαιότερα κτίσματα και τάφους. Μερικές έχουν επιγραφές και μορφές

χαραγμένες. Σε μιά πλάκα, παρμένη από τάφο, είναι χαραγμένη μια θηλυκή μορφή με ποδήρη χιτώνα, που κρατεί μιά ρόκα, όμοια με τη σημερινή κρητική «φουσκόροκα», με αρδάκτι μισογεμισμένο στο κάτω μέρος. Σε μιά άλλη πλάκα είναι χαραγμένος ένας πολεμιστής με κράνος, ασπίδα και δόρυ. Οι πέτρες αυτές προέρχονται από νεκροταφείο τής πρώτης Ελληνιστικής περιόδου.

Στο ανατολικό τμήμα τής Πατέλας, σε δοκιμαστικές τάφρους, (αριθ. 54-62 τού σχεδίου) βρέθηκαν πολλά πήλινα αφιερώματα, όστρακα αγγείων, ειδώλια κ.λπ., που τα σπουδαιότερα είναι ειδώλια λατρείας θεάς, με βάση κυλινδρική και με τα χέρια υψωμένα, όμοια με εκείνα που βρέθηκαν στο **Καρφί** και στο **Γάζι**. Φαίνεται να ανήκουν στη λατρεία τής ίδιας θεότητας τής Κρήτης, τής αρχαιότατης Μινωικής θρησκείας. Βρέθηκε επίσης άγαλμα τής θεάς, καθισμένης σε θρόνο.

Ο ναός τής Ρέας, είναι ο βορειότερος από τούς δυό ναούς, που αποκαλύφτηκαν στο ανατολικό τμήμα τής Πατέλας. Αποτελείται από τον κυρίως ναό και τον πρόναο. Στη μέση τού ναού είναι ένας ορθογώνιος χώρος, 2,4×1,4 μ., που περιορίζεται από πλάκες, κάθετα τοποθετημένες, οι οποίες εξέχουν 0,20 μ. Μέσα σ' αυτό το χώρο γινόταν θυσίες, όπως πιστοποιούν οι στάκτες και τα κόκκαλα τών θυσιαζομένων ζώων που εκαίονταν. Στην ανατολική πλευρά τού θυσιαστηρίου σώζεται η βάση μιάς κολόνας, μινωικού τύπου και στη βορειοδυτική γωνία τού ναού άλλη παρόμοια. Στο νοτιοδυτικό τοίχο τού ναού βρίσκεται ένα θρανίο (πεζούλι λέγεται στη σημερινή Κρήτη), όμοιο με εκείνο τών μινωικών ιερών. Ο τύπος αυτός τού ναού, όπως και ο ναός τού Απόλλωνα τής Δρήρου, σχετίζεται μάλλον με το **μέγαρον** τής Υστερομινωικής Ελλάδας, έργο τών Ελλήνων, πού καταλάβαν την Κρήτη και κατάστρεψαν το Μινωικό Πολιτισμό.

Μέσα και γύρω από το ναό βρέθηκαν πολλά γλυπτά από πορόλιθο, που βρίσκονται τώρα στο Μουσείο Ηρακλείου. Μιά σειρά πλάκες από ασβεστόλιθο, που παριστάνουν μιά παρέλαση ιππέων πολεμιστών, με την ασπίδα και το δόρυ πρέπει να αποτελούσαν το διάζωμα στην πρόσοψη τού ναού. Τα ανάγλυφα τών ιππέων θεωρεί πιθανόν ο Ξανθουδίδης, ότι είναι έργο τών Κρητικών ανδριαντοποιών Δαιδαλιδών (Δίποινος και Σκύλλις).

Τελευταία, το 1969, ο Ιταλός αρχαιολόγος Giovanni Rizza επανέλαβε τις ανασκαφές στην πατέλα και βρήκε διάφορα αντικείμενα τής ίδιας εποχής. Όπως γράφει στη σχετική μελέτη του, στη θέση **Σιδεροσπηλιά**, είδε ένα τρακτέρ που εργαζότανε σ' ένα χωράφι, δυτικά από την Πατέλα. Πήγε και είδε πολλά όστρακα και ανθρώπινα κόκκαλα, τής Πρωτογεωμετρικής και τής Γεωμετρικής περιόδου. Διεπίστωσε, ότι εκεί ήταν το νεκροταφείο τής Ριζηνίας και φρόντισε να σταματήσει η συνέχιση τής εργασίας τού τρακτέρ, που στο μεταξύ, είχε καταστρέψει πολλούς τάφους. Ο ίδιος ανέσκαψε έπειτα 17, όπου βρέθηκαν ενδιαφέροντα αντικείμενα. Οι ταφές είχαν γίνει σε πήλινες λάρνακες ή και σε μεγάλα πιθάρια. Η παραπέρα έρευνα μπορεί να αποκαλύψει και άλλα ενδιαφέροντα λείψανα τής Ριζηνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **L. Pernier - Luisa Banti**, Guida degli scavi italiani in Creta, Roma, 1947, p. 75 — **Margherita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, p. 294.

Ρίζιγκο, Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Δεν καθορίζεται η επαρχία που βρίσκεται. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K174) Risigo με 59 κάτ. το 1583. Η θέση του άγνωστη.

Ριζικας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αποδούλου, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 6, υψ. 270 μ. Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Risica, από τον Καστροφύλακα (K173) Risica με 152 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Risica το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 και τού 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Ρίζικα** στο δήμο Αποδούλου, με 43 κάτ., το 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται **Ρίζικας** στην κοινότητα Αποδούλου, κάτ. 16, το 1940 κάτ. 6, το 1951 24, το 1961 25 και το 1971 κάτ. 9.

Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει (βλ. Ιστορία τής Κρήτης, νέα έκδοση σ.1330) ότι, κατά την παράδοση, λίγα χρόνια πριν από την απόβαση τών Τούρκων στην Κρήτη, Άραβες ληστοπειρατές αποβιβάστηκαν στον Άγιο Γαλήνη και εγκαταστάθηκαν στα χωριά Γο μαράς, Βρωμόνερο, Ρίζικα και Συμπάλλουσα. Οι Βε νετοί τούς αιχμαλώτισαν, και κατάστρεψαν τα χωριά και τούς φυλάκισαν στο Ρέθυμνο. Αλλά άρχισε έπειτα ο πόλεμος τών Τούρκων, καταλάβαν το Ρέθυμνο το 1646, τούς ελευθερώσαν και πολέμησαν, μαζί με τούς Τούρκους. Γιά τούς οικισμούς αυτούς βλ. σχετικά λήμματα.

Ρίζικας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Στόλων, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 280 μ. Στο χάρτη σημειώνεται **Ρίζικας μετόχι**, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού χωριού Στόλοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Risica, από τον Καστροφύλακα (K99) Risica με 25 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.120) Risica το 1630 και στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Rizika με 14 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.120). Αναφέρεται στην απογραφή τού 1834 Rizikά (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 4 τούρκ. οικογένειες. Τον αναφέρει και ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ.84) Ρίζικας το 1842 με 2 τούρκ. οικογένειες ενώ πριν είχε 5, όπως αναφέρει. Στις απογραφές 1881 και 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι είχαν φύγει, ως φαίνεται. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Στόλων με 29 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Στόλων με 27 κάτ. Το 1940 δεν αναφέρεται ως και το 1951. Το 1961 αναφέρεται και πάλι με 23 κάτ. και το 1971 με 2 κάτ.

Ριζόσκλωπο, το. Οικισμός τής κοινότητας Χωρδάκι, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 71, υψ. 260 μ. Απέχει από τα Χανιά 19,2 χλμ. Βρίσκεται ανατολικά από το αεροδρόμιο στο Ακρωτήρι.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Ριζόσκολο**, στην επαρχία Κυδωνίας από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ.42) το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται σωστά **Ριζόσκλωπο**, στο δήμο Ακρωτηρίου με 60 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Ριζόσκλοπο**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 58, το 1920 **Ριζόσκλωπον** είναι στον αγροτ. δήμο Χορδακίου με 65 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 γράφεται **Ριζόσκλοκον**! στην ίδια κοινότητα, κάτ. 63, το 1951 74, το 1961 71. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται, εκτός εάν είναι εκείνο που αναφέρεται **Ακρόπολις**! χωρίς να αναφέρεται που βρέθηκε αυτός ο οικισμός.

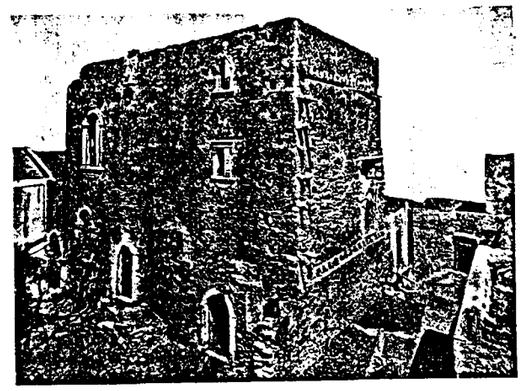
Ο οικισμός βρίσκεται στη **ρίζα** (=πρόποδες) τού μεγαλύτερου υψώματος στο Ακρωτήρι **Σκλώπα** και **Σκλώκα** (528 μ.) κρητικό όνομα τής κουκουβάγιας. Δηλαδή βρίσκεται στη **ρίζα τής Σκλώπας Ριζόσκλωπο**, όπως πολύ σωστά το γράφει ο Ν. Σταυράκης στη Στατιστική του τής απογραφής 1881. Βλ. και περιοδ «Κρητική Εστία», τεύχ. 2, σ.8).

Ρίξο ή Δίξο. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου ο οικισμός Rikso ή Dikso με 16 χαράτσα, άρα μεγάλος οικισμός. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 124). Ο Σταυρινίδης σημειώνει: πρόκειται άραγε περί τού παρά την μονήν Οδηγητρίας παλαιού μετοχίου **Ράξος**, σήμερον Ευτυχιανοί; Αλλά σε καμμιά απογραφή δεν αναφέρεται Ρίξο ή Δίξο οικισμός ούτε το μετόχι Ευτυχιανοί. Μάλλον πρόκειται γιά λανθασμένη γραφή από τούς Τούρκους απογραφείς άλλου οικισμού. Το τοπωνύμιο Ράξος, (βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ. 57, 72) ήταν ονομασία όρους τών Λιθίνων, στην επαρχία Πυργιώτισσας.

Ρισβάνι μετόχι. Μικρός οικισμός τής περιοχής τής πόλης Ρεθύμνου, μετόχι τού Τούρκου αγά Ρισβάνι. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ρεθύμνου με 8 Τούρκ. κάτ. και υψ. 290 μ. Το 1900 αναφέρονται στο δήμο Ρεθύμνου: Μετόχια (Φουρφουριανά, Μουσά και Ρισβάνη) με 87 κάτ. Το 1920 αναφέρεται Ρισβάνη μετόχι στον ίδιο δήμο, με 8 κάτ., το 1928 με 26. Το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 κάτ. 33, το 1961 25 και το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Ρογδιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 765, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16 χλμ. Διακλάδωση αριστερά μετά από το εργοστάσιο τής ΔΕΗ στα Λινοπεράματα.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1248, Rodea, όπου είχε βοσκότοπο η μονή Σφάκα (Monasterium Sfache που η έδρα του ήταν στο Μύρτο Ιεράπετρας. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 50, 193).

Εικ. 337. Ρογδιά Μαλεβιζ. Το μέγαρο τών φεουδαρχών Μοδινών.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το χωριό (casale) Chera Rodea (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 356). Η ονομασία οφείλεται στον παλαιό ναό τού Ευαγγελισμού τής Θεοτόκου, η Chiesa Rodea τού παραπάνω εγγράφου, όπως αναφέρεται και στον πίνακα τού Βασιλικάτα. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V,, πίνακας 18). Στην εκκλησία αυτή υπάρχει θύρωματού 1553 με οικόσημο πιθανόν τής οικογένειας Καλέργη, υποθέτει ο G. Gerola, Monumenti Veneti ecc, v. II, 293, 294, III, 288 και IV, 255). Στον περίβολο τής εκκλησίας τής Παναγίας είναι εντοιχισμένη επιγραφή: *...ΑΦ Γ΄* (=1593)*...Εκοιμήθη ο δούλος τού θεού παπά Μιχαήλ Πρωτοψάλτης...*(Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV 501). Σώζεται επίσης και το μέγαρο τών φεουδαρχών τής περιοχής (Αχλάδας και Φόδελε) Γεωργίου και Φραγκίσκου Μοδινών από το 1565. Έχει κηρυχθεί μνημείο διατηρητέο και είναι στην κυριότητα τού Δημοσίου. Αναφέρεται επίσης στην Τούρκικη απογραφή τού 1671 Rodya με 9 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β΄, σ.126). Συνεπώς υπήρχε από το 14ο αιώνα και είναι περίεργο γιατί δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Rhogdhià (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 50 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει το 1842 **Ροδιά** (Κρητικά σ.46). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ρωγδιά**, στο δήμο Τυλίσσου, με 388 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 **Ρογδιά** στον ίδιο δήμο κάτ. 606, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 685, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας κάτ. 703, το 1940 γράφεται **Ροδιά**, κάτ. 790, το 1951 784, το 1961 891 και το 1971 κάτ. 777.

Ο Ιωσήφ Χατζηδάκης αναφέρει στο βιβλίο του Περιήγησις τής Κρήτης, 1881, ότι σωζόταν τότε στη Ρογδιά έπαυλις τού Μωχάμετ Άλυ τής Αιγύπτου.

Από τη Ρογδιά καταγόταν η Άννα Καλέργη, κόρη τού Κωνστ. Καλέργη, τον οποίο ακολουθούσε σε όλες τις μάχες κατά την επανάσταση τού 1866. Παντρεύτηκε τον Ιωάν. Κοντογιάννη από το Σέλινο και με το όνομα η **Καπετάν Γιάννενα**, ή **Κοντογιάννενα**, ή

Σπανονικολής, έδρασε στις επαναστάσεις, ώστε ο αρχηγός Κριάρης να την προαγάγει σε οπλαρχηγό. Την επανάσταση τού 1897 η Καλέργη, κρατώντας την εικόνα τού Αγίου Νικολάου, πήγαινε να την εγκαταστήσει στην παλιά της θέση στην εκκλησία τού Αγίου Νικολάου στη Σπλάντζα τών Χανίων, που είχε γίνει τζαμί την Τουρκοκρατία, ακολουθουμένη από χιλιάδες Χριστιανούς. Ένας αξιωματικός Τούρκος δοκίμασε να την εμποδίσει. Τον αφόπλισε, τον έδειρε και μπήκε με την εικόνα στο ναό. (Βλ. εφημερίδα «Εθνική Φωνή», Ηράκλειο 25-3-1974), αναδημοσίευση από την εφημερίδα «Βήμα τού Λαού», Χανιά, 17-1-1940).

Το χωριό βρίσκεται στην βορειοανατολική πλαγιά τού υψώματος, που ο Βασιλικάτα σημειώνει με το όνομα Monti di Chiera Rodea. Έχει θαυμάσια θέα σ' όλο τον κόλπο και την πόλη τού Ηρακλείου. Τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας ήταν το θέρετρο σε μερικές οικογένειες πλούσιων Ηρακλειωτών.

Στο Παλαιόκαστρο, κάτω από τη Ρογδιά, τοποθετείται η αρχαία Κρητική πόλη **Κύταιον**. (Βλ. Νικ. Πλάτωνος, Δύο ονόματα ανύπαρκτων κρητικών πόλεων, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α΄, σ. 16). (βλ. λήμμα Κύταιον).

Στην περιοχή τής Ρογδιάς βρέθηκε το 1960 χάλκινος διπλός πέλεκυς και υφαντικά βάρη Μινωικής εποχής.

Ρογδιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Βλάτους, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 78, υψ. 610 μ. Απέχει από τα Χανιά 56,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. (Καλουδιανά) τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Τοπόλια - Κατσοματάδω -Μύλοι - διακλάδωση δεξιά - Βλάτος - Ρογδιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1630 Rogdia μόνο από το Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135). Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ.41) Ροδιά ενώ στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Ρωγδιά** στο δήμο Εννέα Χωρίων, κάτ. Χριστιαν. 109, το 1900 Ρογδιά, είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 129, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βλάτου, κάτ. 113, το 1928 στην κοινότητα Έλους, κάτ. 126, το 1940 είναι στην κοινότητα Βλάτους, κάτ. 145, το 1951 128, το 1961 135 και το 1971 κάτ. 112.

Ροδάκινο, Χωριά και κοινότ. επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) το Άνω Ροδάκινο 176, υψ. 220 μ. και Κάτω Ροδάκινο 167, υψ. 120 μ. Απέχουν από το Ρέθυμνο Το Κάτω Ρ. 42 χλμ. και το Άνω Ρ. 43 χλμ. Διαδρομή: Αρμένοι - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά - Αγ. Ιωάννης - Φαράγγι Κοτσυφού - Σελιά -Ροδάκινο Κάτω - Ροδάκινο Απάνω.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Rhodhákino (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 45 χριστιαν. οικογένειες, προφανώς οι δυό οικισμοί. Και ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ.39) το 1842 **Ροδάκινο** και εννοεί και τούς δυό οικισμούς όπως και στην απογραφή τού 1881 **Ροδάκινο** στο δήμο Φοίνικος με 376 κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 468. Το 1920 οι δυό οικισμοί αποτελούν ομών. αγροτ. δήμο, και αναφέρονται πρώτη φορά χωριστά Άνω Ρ. κάτ. 282 και Κάτω Ρ. κάτ. 170, το 1928 Άνω Ρ. 305, Κάτω Ρ. 109, το 1940 αναφέρονται και οι δυό μαζί Ροδάκινο κάτ. 431, το 1951 αναφέρονται και πάλι χωριστά Άνω Ρ. κάτ. 246 και Κάτω Ρ. 168, το 1961 Άνω Ρ. 267 και Κάτω Ρ. 208, και το 1971 Άνω Ρ. 203 και Κάτω Ρ. 190.

Οικογενειακό επώνυμο **Ροδάκινος** αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 14ου αιώνα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.197 passim). Ενδέχεται να είναι οι οικιστές τών χωριών τού Αγ. Βασιλείου.

Την περίοδο τής Γερμανικής κατοχής οι Γερμανοί κατάστρεψαν τούς οικισμούς και τουφέκισαν πολλούς από τούς κατοίκους, όπως λέει το τραγούδι:

Τού Ροδακίνου οι κοπελιές στα μαύρα βουτηχτήκαν
γιατ' ένα τάγμα Γερμανοί, φωθιά και δυναμίτες
το κάψαν το Ροδάκινο και το καταρημάξαν...
Κι εβγήκε βροντερή φωνή απ' τον Κρυονερίτη
κι ακούστηκεν εις τα Σφακιά, πέρα στον Ψηλορείτη
Καλλιά φωθιά και θάνατος παρά σκλαβιά στην Κρήτη'

(Βλ. Ιδομ. Παπαγρηγοράκη, Τα Κρητικά Ριζίτικα τραγούδια τομ. Α΄, 1956, σ. 302).

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Rodacchino. Στο Ροδάκινο και στα γύρω χωριά Πατσιανό, Καψοδάσο, Σκαλωτή, Αγαλέ, Ασί Γωνιά, Φοινικιά και Σελιά κατοικούσαν οι **Παπαδόπουλοι**, μιά γενιά τών Σφακιανών, που βρισκόταν πάντα σε πόλεμο με την άλλη γενιά τών **Πάτερων** (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α΄, 438).

Το Ροδάκινο αναφέρεται και στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Rodakina με 26 σπίτια (βλ. Ν. Σταυρινίδη, απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.128).

Στη θέση **Κακόσκαλα** ή **Χάλαρα** κυκλώθηκε ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς, ύστερα από τη μάχη τού **Φραγκοκάστελου**, και έχασε τούς περισσότερους στρατιώτες του. Στη Σκαλωτή εγκατέλειψε τα υποζύγιά του, φορτωμένα με όπλα, με τα οποία οπλίστηκαν οι άοπλοι επαναστάτες. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. 1859, σ. 422).

Ροδοβάνι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 163, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 59,5 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη - Καμπανός - Αγριλές - Ροδοβάνι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Rodhovani, από τον Καστροφύλακα (K239) Agrilea, Monochristogieraco et Rodovagni με 280 κάτ. το 1583 και (K224) Rodovani με 16 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Rodhovani το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rhodhováni (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 30 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Ροδοβάνι** στο δήμο Καμπανού,

κάτ. Χριστιαν. 161, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 230, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 198, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 219, το 1940 γράφεται **Ροδοβάνιον!**, κάτ. 313, το 1951 κάτ. 216, το 1961 209 και το 1971 κάτ. 183.

Το όνομα από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών, που αναφέρεται στην Κρήτη σε έγγραφο τού 1366, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Marinus Rodovano. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 113). Σε Κρητικά συμβόλαια τής μονής Αρετίου, επαρχίας Μεραμπέλου αναφέρεται το επώνυμο **Ροδοβάς** το 16ο και 17ο αιώνα. (Βλ. Χριστιανική Κρήτη, τόμ. Α΄, σ.31 και αλλαχού).

Ο Ηπειρώτης Δ. Σαλαμάγκας σε σημείωμά του στην «Κρητική Εστία», τεύχ. 18, σ.21 τού 1950, αναφέρει ότι σε ένα «φρασεολόγιο», έκδοση τού Ιταλικού Στρατιωτικού Επιτελείου, αναφέρεται και το **κροατικό** όνομα **Rodovan**, με την εξήγηση: Ιλλαρίος.

Το Ν.Β. Τωμαδάκη έχει απασχολήσει επανειλημμένα το τοπωνύμιο στην Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α΄, σ.430 και Β΄ σ. 11. Σημειώνει μάλιστα, ότι είναι νεότερος οικισμός, διότι δεν αναφέρεται ακόμη και μέχρι τού 1630, παρ' όλο που αναφέρει στην ίδια σελίδα μνεία τού οικισμού στο χάρτη τού Γεωργ. Σιδ. Καλαποδά campo (sic) Rodovani (= πεδιάδα Ροδοβάνη), τούς έτους 1563. Και ότι δεν αναφέρεται στον Καστροφύλακα. Ενώ, όπως αναφέρεται πιό πάνω, το αναφέρει με 280 κάτ. το 1583, μαζί με τούς οικισμούς Agrilea, et Monochristogieraco. Ο οικισμός φυσικά υπήρχε από πολύ παλαιότερα, αφού αναφέρεται επώνυμο στην Κρήτη Rodovano το 1366 στο Δουκικό Αρχείο τού Χάντακα. (Βλ. πιό πάνω).

Πιθανότατα το Ροδοβάνι ιδρύθηκε από τούς πρώτους αιώνες τής Βενετοκρατίας, από μισθοφόρο **Κροάτη**, τού μισθοφορικού στρατού τής Βενετίας, που χρησιμοποιούσε πάντα, γιά την καταστολή τών επαναστάσεων στην Κρήτη, ο οποίος θέλησε να μείνει στην αποικία, αφού αναφέρεται και επώνυμο Marinus Rodovano το 1366. Επώνυμο Εξιταλισμένο πιά Rodovano όχι Rodovan. Η Βενετία είχε, όπως είναι γνωστό, αποικίες στα παράλια τής Κροατίας στον κόλπο τής Αδριατικής.

Στο Ροδοβάνι είναι οι βυζαντινές εκκλησίες τής **Αγ. Παρασκευής**, τού **Αγ. Γεωργίου**, τού **Αγ. Ιωάννου** και τής **Παναγίας** που ήταν ιστορημένες, αλλά οι τοιχογραφίες είναι καταστρεμμένες. Μόνο στην **Παναγία**, στη θέση **Καλομοίρη**, διακρίνονται ακόμη οι κτήτορες **Γεώργιος και Μοσχάνα Καντανολέο**. Δεν αναφέρεται χρονολογία τής εκκλησίας. Αλλά ο Στ. Ξανθουδίδης πιστεύει, ότι πρόκειται γιά τον ίδιο τον αρχηγό τής Κρητικής Επανάστασης τών αρχών τού 16ου αιώνα, Γεώργιο Καντανολέο ή Λυσσογεώργης, ή Γαδανόλης. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά» τόμ. 15, σ. 121) και Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. ΙΙΙ, 136).

Κοντά στο Ροδοβάνι, πάνω στο λόφο **Κεφάλα**, ήταν η αρχαία **Έλυρος**, γιά την οποία βλ. λήμμα. Ο Pashley, (II, 104) παρετήρησε το 1834 κτισμένα στη βρύση τού χωριού με τα πολλά νερά, που την περιβάλλουν πανύψηλα δένδρα, όπως γράφει, γλυπτά τής αρχαίας Ελύρου. Ένα απ' αυτά παρίστανε μιά γυναικεία μορφή, με κομψή ενδυμασία, αλλά δεν είχε κεφάλι.

Ροδωπού, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 461 και υψ. 240 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 25 χλμ. τού κεντρικού δρόμου Χανίων - Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Rodhopu. Στη σελ. (28r) αναφέρει κι άλλο οικισμό Arodhopu στην επαρχία Κυδωνίας, προφανώς λάθος, αφού δεν υπάρχει. Από τον Καστροφύλακα (K238) γράφεται Rodoppu με 510 κάτ. το 1583, το πιό μεγάλο χωριό τής Κισάμου, και (K225) Rodopu με 135 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 9 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Rodhopù το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rhodhopú (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 96 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογέν. Το 1881 αναφέρεται **Ροδωπού**, στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. Χριστιαν. 557, το πιό μεγάλο χωριό τής επαρχίας και τότε. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 603, το 1920 γράφεται **Ροδοπού**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 517, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 467, το 1940 γράφεται **Ροδωπός**, κάτ. 555, το 1951 570, το 1961 578 και το 1971 κάτ. 493.

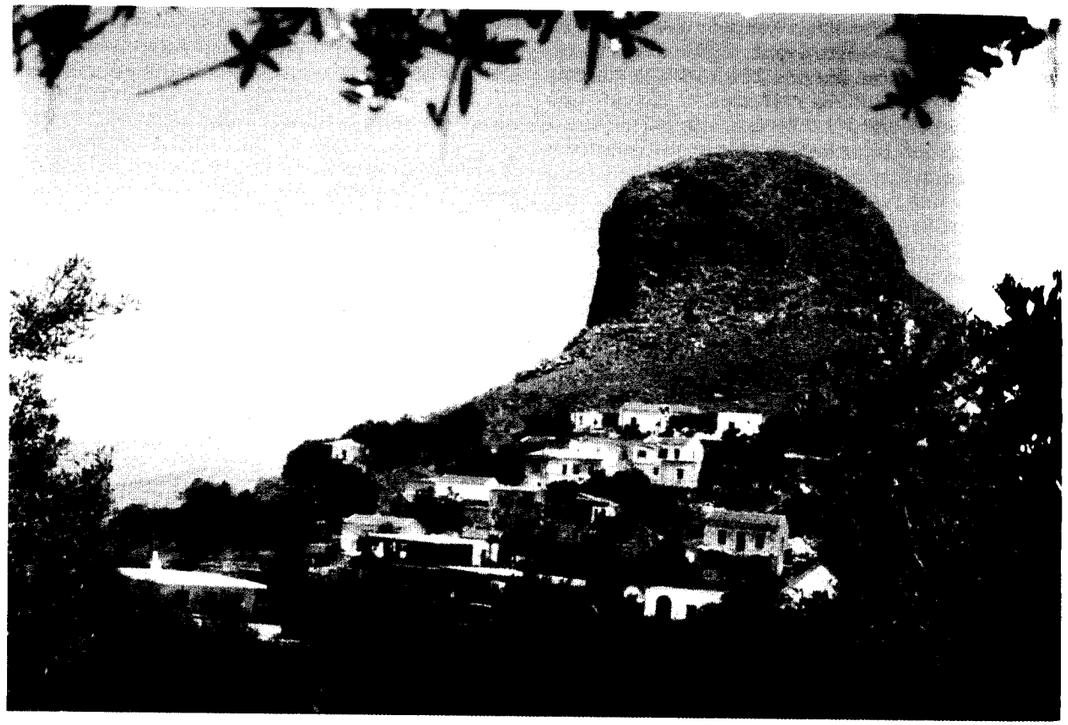
Το επίθετο **ροδωπός** στην κρητική διάλεκτο χαρακτηρίζει εκείνο που έχει κηλίδες, βούλες, (ρόδες) λευκές ή με άλλο χρώμα. Λέγεται κυρίως γιά τα ζώα, κατσίκες και βόδια, που στο δέρμα των έχουν τέτοιες βούλες. Αλλά και σε ανθρώπους, που έχουν τέτοια σημάδια στο πρόσωπο. (Βλ. σχετικά Στ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά Κρήτης, στον τόμο «Μελετήματα», σ.358, έκδ. Δήμου Ηρακλείου.

Ασφαλώς ο πρώτος οικιστής θα είχε τέτοιες βούλες. Γι αυτό το όνομα δεν είναι **Ροδωπός**, όπως γράφεται τελευταία, αλλά **τού Ροδωπού** το χωριό, και μάλιστα πολλές φορές αναφέρεται **Στού Ροδωπού**.

Ο G. Gerola, (Monumenti veneti ecc. vol. III, σ. 260 και πίναξ 4) είδε και περιέγραψε τη villa Sanekjanà. Επιγραφή στο υπέρθυρο αναφέρει τη χρονολογία 1575 με λατινικούς αριθμούς.

Ρόκα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 95, υψ. 210 μ. Απέχει από τα Χανιά 41,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου -Φαλελιανά - Ρόκα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Rocha, από τον Καστροφύλακα (K238) Rocca με 85 κάτ. το 1583 και (K223) με 20 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.135) Rocca το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται, ενώ το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. **Ρόκα** (Κρητικά 41). Το 1881 αναφέρεται **Ρόκκα** στο δήμο Πανευφήμου, κάτ.

Εικ. 338. Η Ρόκα Κισάμου.

Χριστιαν. 85, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 136, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Περιβολάκια, κάτ. 114, το 1928 είναι έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 130, το 1940 Ρόκκα, κάτ. 139, το 1951 126, το 1961 120 και το 1971 κάτ. 107.

Το όνομα από το ιταλικό röcca = φρούριο, πάνω σε οχυρό από τη φύση του ύψωμα. Δεν υπάρχει όμως ανάγκη να τηρείται η ιταλική ορθογραφία με δυό ρ. Και ο ίδιος ο Γκερόλα γράφει ελληνικά Roka. Ο οικισμός πήρε το όνομα από τον υπερκείμενο απόκρημνο λόφο **Τρουλλί**, που, από το βυζαντινό φρούριο που υπήρχε στην κορυφή, τού οποίου σώζονται ελάχιστα λείψανα, το ονόμασαν Rocca, όπως και το φρούριο Τεμένους τού Νικηφόρου Φωκά στο Κανλί Καστέλι.

Αρχαία πόλη, με το όνομα αυτό, όπως νομίζουν μερικοί, δεν υπήρξε.

Ο Gerola, (Monumenti veneti ecc., vol. I, 92), είδε λείψανα τού βυζαντινού φρουρίου, στέρνες λαξευμένες στο βράχο και υπολείμματα οικοδομών. Υπήρχε επίσης θέατρο με λίθινα εδώλια, σκαλιστά στο βράχο, βρέθηκαν δακτυλιόλιθοι σπάνιας τέχνης (λέει ο Α. Μακριδάκης στον τουριστικό Οδηγό του σ.18) και αγάλματα, ως αναφέρει ο Νουχάκης στη Χωρογραφία του (σ.252). Πάνω στα ερείπια είναι κτισμένη η εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου.

Ροτάσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Εθιάς, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 451, υψ. 250 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 51,5 χλμ. Βρίσκεται 2 χλμ. ανατολικά τού Πύργου Μονοφατσίου, στούς πρόποδες τού υψώματος **Ασφεντιλιάς** (υψ. 979 μ.).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, Rutasi. (Βλ. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ.56). Αναφέρεται Rotassi σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, μισό φέουδο πεζικό τού Petrus Cornaro, προίκα τής συζύγου του Marchesina, που οφείλει να το επιστρέψει στούς κληρονόμους της, ύστερα από το θάνατό της. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.10).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Rotassi, από τον Καστροφύλακα (K99) Rottassi με 161 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Rotassi το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Rotaş με 22 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.118).

στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Rotás, (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 20 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ.80) ότι πριν (την επανάσταση 1821;) είχε 90 τούρκ. οικογένειες και 9 χριστιαν. και 3 εκκλησίες. Τότε, το 1842, είχε μόνο 20 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται **Ροτάσι** στο δήμο Χάρακα, με 4 Χριστιαν. και 116 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 27, το 1920 το **Ρωτάσι** είναι στον αγροτ. δήμο Μεσοχωριού, κάτ. 106, το 1928 είναι στην κοινότητα Εθιάς, κάτ. 156, το 1940 το **Ροτάσιον!** έχει 221 κάτ., το 1951 277, το 1961 440 και το 1971 469 κάτ.

Πάνω από το σημερινό χωριό ήταν η αρχαία πόλη **Ρύτιον** (βλ. λήμμα) το όνομα τής οποίας διατηρεί παραλλαγμένο το σημερινό χωριό, που έγινε από το εθνικό Ρυτιάσιος ▷ Ρυτιάσιοι ▷ Ροτάσοι ▷ Ροτάσι.

Ρουκάκα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 192, υψ. 430 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 100 χλμ. και από την πόλη Σητεία 30 χλμ. Διαδρομή: από τη Σητεία - Πισκοκέφαλο - Αχλάδια - Παρασπόρι - Σκορδίλω - Ρουκάκα.

Αναφέρεται Ρουκάκα 700 χρόνια. Αναφέρεται σε έγγραφο το 1390. Τότε ήταν φέουδο τού Frangulus Mudacio, ο οποίος διεκδικεί από το Μιχ. Avloniti το νιλανο τού φέουδού του στη Ρουκάκα, γυιό τού Nic. Paspala, βιλάνο (δουλοπάροικο) τού πατέρα του Marcus Mudacio. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils, etc. σ.290).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Rucaca. Από τον Καστροφύλακα (K139) Rucaca με 262 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.114) Ruccaca το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Rukaka με 30 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 131). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rhukáka (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 18 χριστιαν. και 14 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Ρουκάκα**, έδρα τού ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 226 και Τούρκ. 328, το 1900 γράφεται **Ρουκκάκα**, έδρα τού δήμου, κάτ. 221, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 307, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 307, το 1940 331, το 1951 308, το 1961 **εξωράισαν** το όνομα σε...**Χρυσοπηγή!** (Φ. Εφ. Κυβ. Α΄. 287, 1955), κάτ. 306 και το 1971 κάτ. 256.

Η ετυμολογία τού ονόματος Ρουκάκα είναι άγνωστη. Συνεπώς δεν ξέρομε τη σημασία τού ονόματος. Αν ξέραμε θα βρισκόταν και ο χρόνος που κατοικήθηκε. Ο Μιχ. Καταπότης στο περιοδικό του («Μύσων», τόμ. Α΄, σ.199) αναφέρει ότι ο γνωστός ιατρός και ποιητής τής πολιορκίας τού Χάντακα την αναφέρει **Ρουκάκην**. Ο Καταπότης υποθέτει ότι είναι αραβική λέξη. Ο Κων. Καλοκύρης νομίζει, ότι το όνομα είναι παραλλαγή τού ιταλικού ονόματος rocca και το γράφει Ροκκάκα. (Βλ. Η Αρχαία Ρίθυμνα, 1950, σ.75).

Όλα είναι φυσικά υποθέσεις και χρειάζεται έρευνα, γιά να βρεθεί η καταγωγή του, που θα λύσει προβλήματα γιά τη σημασία τού ονόματος και το χρόνο ίδρυσης τού οικισμού. Ο Στέφ. Ξανθουδίδης (Χάνδαξ - Ηράκλειον σ. 18) υποθέτει ότι είναι αραβικό.

Ρουκάνι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κυπαρίσσι, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 207, υψ. 410 μ. στούς πρόποδες τού υψώματος **Παραθύρι** (472 μ.). Οι κάτοικοι είναι γεωργοί και κτηνοτρόφοι. Κύρια προϊόντα είναι η σταφίδα 150 τόν. και το λάδι και τα κτηνοτροφικά. Υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο από πηγές.

Σε έγγραφο τού 1212 αναφέρεται, ότι ο δόγης Pietro Ziani επικύρωσε στο Monastero di Santa Maria del Sinai τα έσοδα, που ήδη είχε από την εποχή τών Ελλήνων (graecorum tempore)...και το μοναστήρι τού Αγ. Ιωάννου τού Χρυσοστόμου στο Ρουκάνι (il monastero di S. Giovani Crisostomo a **Rucano**) (Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta ecc. 1961, σ. 15) και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες κ.λπ. σ. 74).

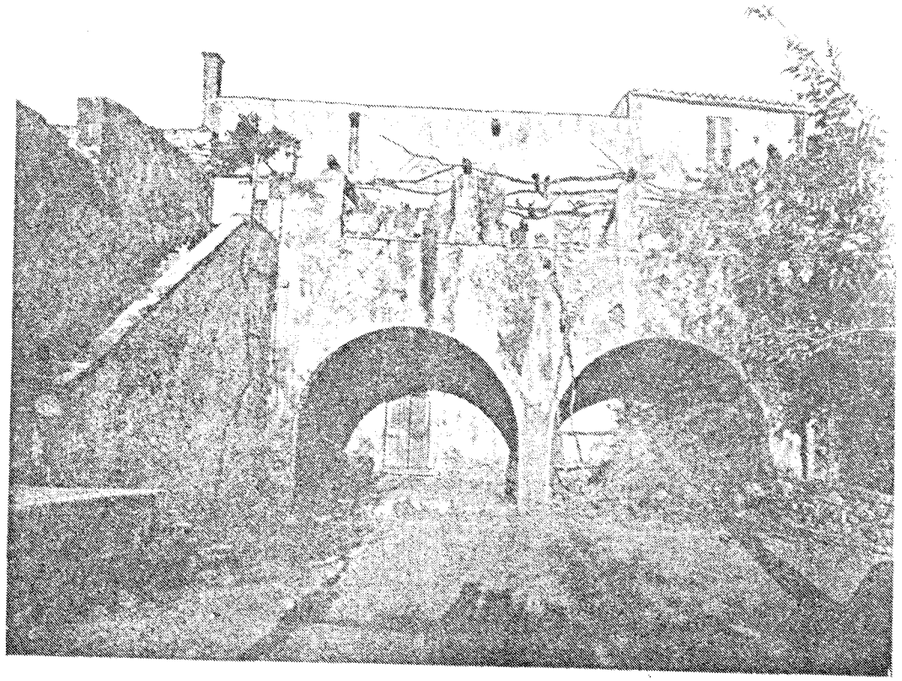
Σε άλλο έγγραφο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Giovanni Similiante το Rucani ήταν φέουδο τού λατινικού πατριαρχείου τής Κωνσταντινούπολης και νοικιάστηκε στον Ιωάν. Vido. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 219). Και σε έγγραφο τού 1375, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, αναφέρεται Rucani. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 184).

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από τον Καστροφύλακα (K101) Rucani με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Rucani το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Rukani με 14 χαράτσα. (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ.127). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 **Ρουκάνι**, στο δήμο Δαφνών, κάτ. 83. Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 17, το 1920 στον αγροτ. δήμο Καλού, κάτ. 48, το 1928 στην κοινότ. Δαφνών, κάτ. 55, το 1940 το **Ρουκάνιον!** είναι στην κοινότητα Δουρβουτζίου (Κυπαρίσσι) κάτ. 130, το 1951 στην κοινότητα Κυπαρίσσι, κάτ. 168, το 1961 153, και το 1971 κάτ. 180.

Το τοπωνύμιο από τον πρώτο οικιστή Ρουκάνη. Στην παραπάνω μονή τού Αγ. Ιωάννου μιά σφραγίδα υστέρων μεσαιωνικών χρόνων αναφέρεται εις αρχιμανδρίτην (τής μονής αυτής;) Ανδρέαν τον **Ρουκάνην**. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ.450). Το επώνυμο **Ρουκάνης Κώστας** αναφέρεται και στη συνθήκη Ενετίας - Καλέργη το 1299. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ.285).

Το Ρουκάνι όπως και άλλα χωριά τής Κρήτης, είχε αγοράσει ο καρδινάλιος Βησσαρίων, όταν έγινε πατριάρχης (λατίνος) Κωνσταντινουπόλεως, το 1463 και τα κληροδότησε εις τούς διαδόχους του. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Ο καρδινάλιος Βησσαρίων κ.λπ. 1967, σ.56 και Creta Sacra II, σ. 40).

Ρούμα Πίσω, Βλ. λήμμα Καλοχωραφίτης.

Εικ. 339. Παλιά Ρούματα Κισάμου. Η Villa Renier.

Ρούμα, το. Οικισμός τής επαρχίας Ρίζου ή Μπελβεντέρε, ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395, τού Λουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Δίδεται άδεια στον Ιωάν. Καλόγνωμο (Ioh. Calognomo) κάτοικο τού χωρίου Ruma να χειροτονηθεί πρεσβύτερος (presbiter), ύστερα από αίτηση τού Thoma Quirino. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 375). Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου ή Μπελβεντέρε από τον Καστροφύλακα (K97) Ruma με 71 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Ruma το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Ruma με 11 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 138), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Ruma (Pashley, Travels in Crete, II, 321) ακατοίκητο, από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 37) Ρούμα, το 1842. Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Το αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης στη Γεωγραφία Κρήτης σ. 161 **Ρούμα** στο δήμο Αρκαλοχωρίου.

Στο χάρτη τού Γεν. Επιτελείου σημειώνεται στούς βόρειους πρόποδες τού υψώματος 564 μ., σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά τού χωριού Πατσίδερος, όπου και εκκλησία (τού χωριού;) τής Παναγίας: **ερ**(είπια;) **Ρούμας**.

Δεν αναφέρεται στις νεότερες απογραφές.

Ρούματα Παλιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 213, υψ. 370 μ. Απέχει από τα Χανιά 43,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 18,2 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο. Τα Δρωνίτης - Πολεμάρχι - Βουκολιές - Δρομόνερο - Κακόπετρος - Παλιά Ρούματα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Rumatapalia, από τον Καστροφύλακα (K225) Rumata Pallia με 81 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Rumata Paglia το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rúmata (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 35 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζαν. (Κρητικά σ.41) γράφει το 1842 **Παλιαρούματα**, στην απογραφή τού 1881 τα **Παλιά Ρούματα** είναι στο δήμο Βουκολιών, κάτ. Χριστιαν. 665 και Τούρκ. 42. Το 1900 Παλαιά Ρούματα, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 759, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 409, με την υποσημείωση ότι το χωριό αποτελείται από 20 οικισμούς (μάλλον πρόκειται γιά συνοικισμούς): Αθανασιανά κάτ. 22, Βαβουλέδω 27, Δαρκαλιά 12, Κατζιανά 61, Καφιανά 15, Κουκοληθιανά 16, Κουρθιανά 16, Λαγκές 12, Λαγουδιανά 6, Λουφαρδιανά 22, Μαραγκαντανιανά 6, Μετόχι 11, Μιχαλιανά 28, Μπουγιουκλιανά 30, Μπουρδουμπιανά 12, Περαχώρι 38, Σταμαθιανά 16, Τουκουμετζιανά 30, Φατουργιανά 6, Χαμαλεύρι 23.

Το 1928 έχει 470 κάτ., το 1940 420, το 1951 290, το 1961 138 και το 1971 κάτ. 188.

Ρούματα Νέα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πρασέ,

επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 93, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Rumatanea, από τον Καστροφύλακα (K223) Rumata Nea με 15 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 4 προνομιούχους το 1853. Στη σελ. (K240) αναφέρει Epodes Rumata, με 63 κάτ. το 1583. Είναι άγνωστο ποιά Ρούματα εννοεί, τα Παλιά ή τα Νέα. Το **Epodes** πρέπει να είναι το κρητικό τοπικό επίρρημα **πώδε**, από το αρχαίο ώδε, με τη σημασία ευθύ, απ' εδώ, προς τα εδώ. Το αντίθετο είναι **πέρα**. Ποιά εννοεί Πέρα και ποιά πώδε μόνο ο ίδιος μπορούσε να μας πει.

Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Rumata Nea το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Nea Rúmata (Pashley, Travels in Crete, II, 310) μαζί με άλλα 8 χωριά τής περιοχής, με 150 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάκκων, **Νέα Ρούματα και Παπαδιανά** κάτ. Χριστιαν. 49 και Τούρκ. 67, το 1900 Νέα Ρούματα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 86, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 63, το 1928 είναι στην κοινότητα Πρασέ, κάτ. 130, το 1940 177, το 1951 143, το 1961 137 και το 1971 κάτ. 73.

Ρουμελί, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 352, υψ. 60 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 23 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο νέο δρόμο προς Ηράκλειο, στο 22 χλμ. Πάνορμο Ρουμελί.

Αναφέρεται το 1842 **Ρουμελί** από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 45), στην απογραφή τού 1881 **Ρουμελί**, στο δήμο Μελιδονίου, κάτ. Χριστιαν. 321 και Τούρκ. 125, το 1900 το Ρουμελί είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 409, το 1920 **Ρουμελή** έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 470, το 1928 στην κοινότητα Πανόρμου, κάτ. 519, το 1940 **ο Ρουμελής** έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 613, το 1951 579, το 1961 **η Ρουμελή**, κάτ. 476 και το 1971 κάτ. 434.

Ρουμπάδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Αρολίθι (Βιλανδρέδω) επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 35, υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 22 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Χανιά Επισκοπή - Αργυρούπολη - Ρουμπάδω.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές, ούτε στην τούρκικη τού 1659. Πρώτη φορά απαντάται το 1842 **Ρουπάδο** στα «Κρητικά» (σελ. 44) τού Χουρμούζη Βυζ. Το 1881 αναφέρεται **Ρουμπάδω** στο δήμο Ρουστίκων, με 32 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 47, το 1920 γράφεται **Ρουμπάδος**, στον αγροτ. δήμο Αρολίθι, κάτ. 40, το 1928 στην κοινότητα Αρολίθι, κάτ. 58, το 1940 **το Ρουμπάδον**, κάτ. 64, το 1951 61, το 1961 62 και το 1971 κάτ. 35. Το όνομα από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών και η σωστή γραφή είναι Ρουμπάδω, όπως και το γειτονικό Μπιλανδρέδω.

Ρούνια, τα. Οικισμός άγνωστος. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότι εδόθη άδεια στο Μιχ. Archioti, κάτ. τού χωρίου Runia, να χειροτονηθεί πρεσβύτερος (de se faire ordonner presbiter), ύστερα από αίτηση τού Θωμά Quirino. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 339).

Οικισμός με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται. Υποθέτω ότι είναι λανθασμένη γραφή τού γνωστού οικισμού τής Paracandia, Sunia, Asunia. Βλ. λήμμα.

Ρούπες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Σκουλούφια, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 72, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 19 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 14 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο, Βιράν Επισκοπή - Ρούπες.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Rupes, από τον Καστροφύλακα (K177) Ruppes με 32 κάτ. το 1583 και (K183) με 369 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Rupes το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Rupes με 2 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 129). Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Ρούπες** στο δήμο Ελευθερναίων (Μαργαρίτες), κάτ. 52, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Σκουλούφια, κάτ. 74, το 1928 στην κοινότητα Έρφων, κάτ. 87, το 1940 **αι Ρούπαι** είναι στην κοινότητα Σκουλούφια, κάτ. 78, το 1951 118, το 1961 105 και το 1971 κάτ. 60.

Το όνομα πιθανόν να οφείλεται στο οικογενειακό επώνυμο **Ρούπης**, που αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1765, ο Μανόλης Ρούπης, ραγιάς επαρχίας Σφακίων. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Συμβολή εις την ιστορίαν τών Σφακίων, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ΄, σ. 324).

Ρούσα Εκκλησά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 183, υψ. 340 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 8,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 4,8 χλμ. τού δρόμου προς Παλαίκαστρο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή 1834 Russiá - Ecclisiá (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. («Κρητικά» σ.36) την αναφέρει το 1842 **Ρουσσακκλησιά**, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Ρούσα Εκκλησιά στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. 188 Χριστιαν. Το 1900 Ρούσσα Εκκλησιά, στον ίδιο δήμο, κάτ. 174, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 223, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 250, το 1940 338, το 1951 302, το 1961 249 και το 1971 κάτ. 206.

Ο Μιχ. Καταπότης αναφέρει (Μύσων, Α΄, σ. 197) ότι είναι πιθανώς από το **ρέουσα εκκλησία**, επειδή, κάτω από το ναό, είναι πηγή με άφθονα νερά!

Στην κρητική διάλεκτο η λ. ρούσος (από το ιταλ. rosso = ερυθρός) σημαίνει κοκκινωπός, ρούσα αίγα, ρούσο βούι κ.λπ. χαρακτηρίζει ζώα με κοκκινωπό τρίχωμα. Ρουσά = η κοκκινωπή άργιλος, κοκκινόχωμα, και τοπωνύμιο **Ρουσές** από το κοκκινωπό έδαφος. Υπάρχει και βαφτιστικό όνομα και επώνυμο, Ρούσος και Ρουσάκης.

Συνεπώς δεν υπάρχει αμφιβολία, νομίζω, γιά την ετυμολογία τού οικισμού, ότι οφείλεται στον εξωτερικό χρωματισμό τής εκκλησίας τού χωριού, ασυνήθης στην Κρήτη.

Βρίσκεται στην πλαγιά υψώματος με ωραία θέα προς τον κόλπο τής Σητείας.

Ο Ν. Π. Παπαδάκης αναφέρει στο βιβλίο του Σητεία (σ. 100) ότι στην περιοχή τού χωριού, στη θέση **΄Ανοιξη**, κοντά στην εκκλησία τού Τιμίου Σταυρού, βρέθηκε ιερό με ευρήματα αρχαϊκής εποχής. Στη θέση **Λαγοκέφαλο**, ερείπια οικισμού και στη θέση **Καστρί** ερείπια πόλης με τείχη και πύργους. (Βλ. και J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, p. 299 -Teresa Wroncka, Pour un atlas Archéologique de la Crète, Bul. Corr. Hellénique, 1962, p. 534 και το σχετικό χάρτη).

Ρουσακιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας ΄Εξω Ποτάμων, επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 80, υψ. 880 μ. Μιά συνοικία τών Μέσα Ποτάμων, στο 38 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Οροπέδιο Λασιθίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή τού 1920 **Ρουσακιανά**, στον αγροτ. δήμο Μέσα Ποτάμων, με 17 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 είναι στην κοινότητα ΄Εξω Ποτάμων, κάτ. 88, το 1951 52, το 1961 24 και το 1971 κάτ. 22. Είναι ο οικισμός τών Ρουσάκιδων.

Ρούσαναυλή, η. Οικισμός τής κοινότητας Αλφά, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 58. Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Russinavli, από τον Καστροφύλακα (K176) Russanavlli με 49 κάτ. το 1583 και (K183) με 207 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Russanavi το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Ruşiavli με 7 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 129). Ο Χουρμούζης Βυζ. («Κρητικά» σ.45) το αναφέρει το 1842 **Ρουσουναύλη**. Στις απογραφές 1881 και 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται **Ρουσουναύλι**, στον αγροτ. δήμο ΄Ερφων με 8 κάτ., το 1928 είναι στην κοινότητα Αλφά, με 58 κάτ. ΄Εκτοτε δεν αναφέρεται.

Το όνομα που έχει πάθει τόση κακοποίηση, ώστε να χάσει την έννοιά του, ενώ είναι εύκολο να το μαντεύσει καθένας, είναι, όπως το γράφει σωστά ο Καστροφύλακας Russanavlli = στη **Ρούσαν Αυλή**. Ονομα οικισμού **Αυλή** υπάρχει και στην επαρχία Πεδιάδας.

Ρούσαπιδιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Ζένια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 20, υψ. 760 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως από τα Ζένια, 24 χλμ. από τον Αγ. Νικόλαο.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χουμεριάκου: Βρύσες, Αρκουδάς, Ρουσαπιδιά, Ζένια, Γαϊδούρω, κάτ. Χριστιαν. 503, στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται: Αρκουδάς (Ρουσαπιδιά, Αβδελιακό, Ζένια, Γαϊδούρος), κάτ. 213, στο δήμο Χουμεριακου. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ζένια, Ρουσαπιδιά με 10 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Βρυσών κάτ. 34, το 1940 στην κοινότητα Ζένια, κάτ. 87, το 1951 36, το 1961 30 και το 1971 κάτ. 15. Το όνομα είναι δενδρωνυμικό. Είναι μερικά δένδρα αειθαλή, που τα φύλλα των αλλά και τα αχλάδια του έχουν μιά απόχρωση κόκκινη.

Ρούσο σπίτι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 174, υψ. 300 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 9 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Περιβόλια - Ανώγεια - Αγ. Ειρήνη - Ρούσο σπίτι.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Russospiti από τον Καστροφύλακα (K183) Russospiti με 157 κάτ. το 1583, και (K183) Russospitti με 300 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Russospiti το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Rusispiti με 24 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄, σ.130). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ρούσοσπήτι**, στο δήμο Χρωμοναστηρίου, κάτ. Χριστιαν. 184, και Τούρκ. 56, το 1900 στο δήμο Βρυσινάων κάτ. 221, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 307, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 358, το 1940 358, το 1951 353, το 1961 278 και το 1971 κάτ. 195.

Στο Ρούσοσπίτι είδε ο Γκερόλα, στις αρχές του αιώνα μας, μιά «χαριτωμένη», όπως τη χαρακτηρίζει, κρήνη τού 17ου αιώνα, αλλά...αποξηραμένη, με δυο κολόνες αριστερά και δεξιά, που υποβαστάζουν το επιστύλιο. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. IV, 66, fig. 39).

Ρουσοχώρια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Νιπηδητού, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 345, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 37 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 36,4 χλμ. του δρόμου προς Βιάννο. (μετά το Αρκαλοχώρι).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαια τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello. ΄Ηταν φέουδο τού Iacobus Quirino και ενοικιάζει, γιά 10 χρόνια, στον Iohanni Abathiano χωράφια, στο χωριό Russachoria κ.λπ.

Στο επόμενο συμβόλαιο, ο ίδιος Ιάκωβος Κουιρίνι ενοικιάζει στούς Ieorgio και Iohanni Schlavochoriti, κατοίκους τού χωριού Russachoria τόσα χωράφια, στο χωριό αυτό, όσα μπορούν να καλλιεργήσουν...(Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 95, 96).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1394 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Με αίτηση τού Θωμά Quirini δίδεται άδεια στο Μιχαήλ Archioti, γυιό τού πρεσβυτέρου G. Archioti, κάτ. τού χωρίου Russiacoria, να μεταβεί εκτός τής Κρήτης, γιά να χειροτονηθεί πρεσβύτερος. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 349).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Russoghoria, από τον Καστροφύλακα

Εικ. 340. Στο χωριό Ρουσοχώρια επαρχ. Πεδιάδας.

(K95) Russoghoriò με 190 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Russochoria το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Rusohoryö nam digeri Kizil Köyi = Κόκκινο χωριό με 40 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 116).

Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Russo - Khoriò (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 12 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει **Ρουσσωχώρι** (Κρητικά, σ. 64) με την πληροφορία, ότι είχε πριν 15 χριστιαν. και 50 τούρκ. οικογένειες, 2 εκκλησίες και τζαμί και τότε, 1842, είχε 27 οθωμανικές οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ρουσσοχώρια**, στο δήμο Παναγιάς, κάτ. Χριστιαν. 3 και Τούρκοι 274, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 44, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Νιπηδητού, κάτ. 207, το 1928 στην κοινότητα Νιπηδητού, κάτ. 177, το 1940 224, το 1951 251, το 1961 306 και το 1971 κάτ. 327.

Ρούστικα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 251, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 21 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 16 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Χανιά, ΄Αγιος Κωνσταντίνος, Ρούστικα.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Rustica, από τον Καστροφύλακα (K175) Rustica με 225 κάτ. το 1583, και (K183) με 43 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Rustica το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1689 Rustika με 51 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά» ΚΒ΄ σ.130), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rústika (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 50 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει το 1842 (Κρητικά σ. 44) **Αρούστικα** λανθασμένα, στην απογραφή τού 1881 **Ρούστικα** είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 439, Τούρκ. 2, το 1900 κάτ. 550, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 491, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 514, το 1940 549, το 1951 441, το 1961 354 και το 1971 κάτ. 261.

Βρίσκεται σε ωραία τοποθεσία και έχει την όψη μικρής πολιτείας. Πολλοί από τούς κατοίκους είναι μορφωμένοι και διακρίνονται στα γράμματα. Ο Εμμ. Ευαγ. Ζαμπετάκης χαρακτηρίζει το χωριό του εθνικό και πνευματικό κέντρο. (Προμηθεύς Πυρφόρος τεύχ. 24, σ. 109). Και αυτό οφείλεται στη μονή τού Προφήτη Ηλία, που βρίσκεται πολύ κοντά στο χωριό. (βλ. λήμμα Προφήτης Ηλίας). Από το 1875 ο Χ"Μιχάλης Αγγελιδάκης ίδρυσε σχολείο, που λειτουργούσε και μετά την απελευθέρωση.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας τα Ρούστικα περιλαμβάνονταν στο φέουδο τής οικογένειας Μπαρότση. Στην θέση **Μπουτσουνάργια**, ανάμεσα Ρούστικα και Αγ. Κωνσταντίνο, σώζεται μεγαλοπρεπής κρήνη με την επιγραφή: *Franciscus Baroci/us Iacobi filius pro/pter parentum et/amicorum suorum/animi relaxtione /locum hinc per/ornavit MDIX* (= 1509). (Βλ. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. IV, σ. 367 και 63).

Κοντά στο χωριό είναι ο δίκλιτος ναός, ο καθιερωμένος στην Κοίμηση τής Θεοτόκου και στη Μεταμόρφωση τού Σωτήρος. Το κλίτος τής Παναγίας είναι ιστορημένο με «ζωηρές» τοιχογραφίες, τιμωρίες κολασμένων, έφιπποι άγιοι, Προδοσία, ετοιμασία τού Σταυρού, Σταύρωση, αποκαθήλωση κ.λπ. (Βλ. Gerola, - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ.51). Επιγραφή αναφέρει ότι: *Ανεγέρθι εκ βόθρου* (βάθρων) *... ο θείος και πάνσεπτος ναός τής υπεραγίας Θεοτόκου...διά συνεργίας, εξόδου...κύρ Γεωργίου τού Βλατά...*(έτος 6890 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο 1381-1382). (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.475).

Ποιά είναι η ετυμολογία τού ονόματος; Ο Νικ. Τωμαδάκης γράφει (βλ. Εκκλησιαστικά τοπωνύμια και ονόματα, «Κρητολογία» τεύχ. VII, σ.23) ότι δεν είναι από το rustico, γιατί οι Ενετοί δεν εγνώριζαν ουδέτερον γένος. Επειδή το αναφέρει λάθος ο Χουρμούζης Βυζ. **Αρούστικα** το 1842, λέγει ότι αυτό προϋποθέτει **άγιον Ρούστικον** ▷ **΄Αι Ρούστικο**, εορταζόμενον την 3 Οκτωβρίου. Αλλά το όνομα αναφέρεται Ρούστικα σε όλες τις απογραφές από το 1577 μέχρι σήμερο.

΄Αλλοι πιστεύουν ότι είναι κτίσμα τής εποχής τών Αράβων και ετυμολογείται από την αραβική λέξη ruustak, που σημαίνει χωριό και rustaki = χωρικός. Οι Βενετσάνοι έπειτα το προσάρμοσαν στη γλώσσα των με τη γνωστή των λέξη rustico, που μοιάζει με το αραβικό όνομα, όπως ακριβώς έκαμαν την ελληνική φράση στην Ελούντα, που αρχικά την έλεγαν **στην Ελόντα** κι έπειτα την προσάρμοσαν στη δική των λέξη Spinalonga, όπως έλεγαν παλαιότερα τη Giudecca (Εβραϊκή) τής Βενετίας. (Βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. I, σ. 571).

Τέλος στο Υπόμνημα τής Εταιρ. Κρητ. Ιστ. Μελετών, περί τού τοπωνυμικού πλούτου τής Κρήτης κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ. 400), το Ρούστικα θεωρείται ότι είναι ρωμαϊκό από το rusticus = αγροτικός, αγροτικό κτήμα κ.λπ.

Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει (Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1661 νέα έκδοση) ότι το όνομα είναι καταφανώς λατι-

νικό και ιταλικό και κατοικούσαν Ενετοί κτηματίες, οι οποίοι εξώμοσαν κατά την τουρκοκρατία και γι' αυτό υπήρχαν πολλοί Τούρκοι και είχαν και τζαμί, που κατακρήμνισαν οι επαναστάτες και χρησιμοποίησαν το μολύβι γιά την κατασκευή σφαιρών.

Από το Ρούστικα καταγότανε ο Μανόλης Σταματάκης (Ρουστικιανός), που πολέμησε στη μάχη τού Φαλήρου το 1827 και σκοτώθηκε.

Ρουφάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 118, υψ. 310 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 57 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 52 χλμ. (μετά τη Γεωργική Σχολή) τού δρόμου προς Μοίρες, Φαιστό.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Rufa σε έγγραφο τού 1364, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Τότε ήταν φέουδο ιπποτικό τού Marcus Greco. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 4). Αναφέρεται επίσης στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Rufa, από τον Καστροφύλακα (K103) Rufà με 424 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Ruffà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Rufa με 34 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.123). Σε άλλο τουρκικό έγγραφο τού ίδιου τόμου, τού 1694, αναφέρεται επίθεση «25 απίστων χαΐνιδων, καταφυγόντων προ καιρού στο εχθρικό φρούριο τής Σούδας και τού μουρτάτ (απίστου) Μεχμέτ υιού Μουσταφά, και λεηλάτησαν τα χωριά Ρουφά και Βαθειακό (βλ. σ. 442). Ο Μουρτάτης Μεχμέτ ήταν, ως φαίνεται, Χριστιανός που τούρκεψε, αλλά δεν είχε ξεχάσει τον πατριωτισμό του.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Rufà, (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντ. αναφέρει (Κρητικά σ. 96) ότι είχε πριν 40 οθωμαν. οικογένειες και τότε (1842) είχε μόνο 10 και ερείπια δύο εκκλησιών. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Αμπελούζου, κάτ. 118 Τούρκ., το 1900 είναι στο δήμο Γόρτυνος, κάτ. 6, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Καινούργιου Καστελίου, κάτ. 108, το 1928 είναι στην κοινότητα Αμπελούζου, κάτ. 151, το 1940 είναι έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 173, το 1951 173, το 1961 175 και το 1971 κάτ. 145.

Ρύτιον, το. Πόλη τής Κεντρικής Κρήτης τής Αρχαϊκής - Ελληνιστικής περιόδου. Αναφέρεται από τον Όμηρο:

Φαιστόν τε Ρύτιόν τε, πόλεις ευναιεταώσας (B648).

Αναφέρεται από τον Πλίνιο *Rhytium (inter Creticas urbes mediterraneas.* (Hist. Nat. IV, 12, 59) από τον Ησύχιο: *Ρύτιον· πόλις.* Από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ρύτιον· πόλις Κρήτης· ο πολίτης Ρυτιεύς* από το Σουίδα: *Ρύτιον· όνομα πόλεως.*

Ο Κλαύδιος Αιλιανός αναφέρει (Περί ζώων ιδιότητος, XV, 26): *λέγουσι δε και υπό σκολοπενδρών εξαναστήναι Ροιτιείς· τοσούτο πλήθος αυτοίς επεφοίτησε τούτων.* Σκολόπενδρα είναι η πολυποδούσα, που ανάγκασε τούς κατοίκους να εγκαταλείψουν τη πόλη των. Παρόμοια ιστορία αναφέρει ο Αντίγονος και γιά την πόλη Ραύκο. (βλ. λήμμα).

Ο T. A. B. Spratt, (Travels and researches in Crete I 335) αναφέρει ότι το Ρύτιον ερειμώθηκε κάποτε από ένα είδος μύγας βασάνιζε τόσο τούς κατοίκους που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη (The Rhytion is said to have been once deserted by its inhabitants on account of a species of fly that infested it. Ως φαίνεται, είχε ακούσει την ιστορία τού Αντίγονου παραποιημένη.

Το Ρύτιον υποτάχτηκε από τη Γόρτυνα τη ρωμαϊκή περίοδο και ξέπεσε, όπως αναφέρεται σε επιγραφή που βρέθηκε στο Ροτάσι, στο σπίτι τού Στ. Λουρακη και τώρα είναι στο Μουσείο Ηρακλείου.

Επί Αυτοκράτορος Καίσαρος/Τραϊανού Αδριανού Σεβασ/τού το δ' υπάτων Λ. Κατιλι/ου Σευήρου και Τ. Αυρηλίου/Φούλβου Βοιων. Αντωνεί/νου, Αμφίκ/ο κατασταθείς/ιερεύς Διός Σκυλίου τής/Ρυτιακών κώμης και Πύργου...(Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. I, σ. 305 και Αρχαιολ. Δελτίον 1916 σ. 24).

Και ο Στράβων (X, 479, 13) αναφέρει: *Γορτυνίων ο εστί και το Ρύτιον σύν τή Φαιστώ· Φαιστόν τε Ρύτιόν τε.*

Στη **Ροτασανή Κεφάλα** σώζονται ερείπια τριών βυζαντινών εκκλησιών με ίχνη τοιχογραφιών. Ανατολικά τού σημερινού χωριού Ροτάσι είναι η εκκλησία **Τα μπαρά**, κάτω από την οποία είναι κυκλικός τάφος, λέει ο Στ. Ξανθουδίδης. («Κρητικά Χρονικά», τομ. Β΄, σ. 527), και στη θέση **Ασπρολίβαδα** βρέθηκε το 1956 θησαυρός χαλκών εργαλείων και όπλων, άριστα διατηρημένων, 3 σμίλες, 9 κοπείς, 4 δίστομοι πελέκεις, πρίονας, αιχμή δόρατος. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΙΑ΄, σ. 339).

Ρωμανός, ο. Μικρός οικισμός, μετόχι, τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 14, υψ. 350 μ. Βρίσκεται δυτικά από το Φινοκαλιά. Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά **Ρωμανο** στην απογραφή τού 1920 στον αγροτικό δήμο Φινοκαλιά, κάτ. 18, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Νεάπολης, κάτ. 30. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται και πάλι στο δήμο Νεάπολης με 18 κάτ. και το 1971 είναι στον ίδιο δήμο με 10 κάτ. Στις προηγούμενες απογραφές 1881 και 1900 αναφέρονται όλα τα μετόχια μαζί Μετόχια Νέας πόλεως.

Σαββιανά, τα. Οικισμός - συνοικία τής κοινότητας Φανερωμένη, επαρχίας, Πυργιώτισσας (βλ. λήμμα).

Σαββαθιανών μονή, τής κοινότητας Ρογδιάς, επαρχίας Μαλεβιζίου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 23, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 21,9 χλμ. 5 χλμ. βορειοδυτικά τής Ρογδιάς. Βρίσκεται στη γραφική κοιλάδα, μεταξύ τού υψώματος **Παπά Κορυφή** και τού υψώματος 617 μ. πάνω από τη Ρογδιά. Βρίσκεται σε μιά γραφική κοιλάδα, καταπράσινη από άγρια βλάστηση, αλλά και μικρούς κήπους που ποτίζονται από πηγαίο νερό. Υψηλοί και απότομοι βράχοι περικλείουν την κοιλάδα και τής δίδουν μιά άγρια και ερημική όψη, απομονώνοντάς την από τη γύρω περιοχή.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Γολίσου με κατοίκους 7 μοναχούς και 1 κοσμικό, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο με κατοίκους 9 άρρενες. Η μονή ήταν ανέκαθεν ανδρική. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ρογδιάς με κάτ. 19 άρρενες και 1 γυναίκα. Το 1928 δεν αναφέρεται. Ήταν έρημη; Το 1940 είναι στην κοινότητα Ρογδιάς με 3 άρρενες κάτ. Το 1951 είναι γυναικεία μονή με 17 κάτ., το 1961 με 31 και το 1971 με 32 κάτ.

Σήμερο είναι γυναικεία μονή. Ο ναός είναι δίκλιτος καθιερωμένος στον Άγιο Σάββα και στον Αγιο Αντώνιο. το κλίτος τού Αγ. Αντωνίου είναι παλαιότερο κατά το ήμισυ μέσα σε προεξοχή βράχου. Το κλίτος τού Αγ. Σάββα είναι νεότερο. Κτίστηκε το 1954, ως αναφέρει εντοιχισμένη πλάκα. (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Λερούμπουλας - Τίμιος Σταυρός - Άγιος Παύλος, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ.312).

Ο χρόνος ίδρυσης τής μονής είναι άγνωστος. Μεταξύ των άλλων μονών τής Κρήτης αναφέρει ο Cornelius (Creta Sacra, vol. I, 222) και το Monasterium S. Sabas Abbatis de Savatiani. Ο Ιω. Νουχάκης αναφέρει, ότι ορύθη την περίοδο τής Βενετοκρατίας από το μοναχό Ναθαναήλ, ο οποίος ήταν και ο πρώτος ηγούμενος της μονής. Ήταν ο μόνος μοναχός που διασώθηκε μιάς άλλης μονής Αγ. Σάββα, που ήταν στον Αρμυρό. Τούς άλλους μοναχούς τούς έσφαξαν πειρατές και καταστρέψαν τη μονή. Ο Ναθαναήλ έκτισε μιά μικρή εκκλησία στο βουνό **Βασιλικό** (733.60 μ.), δυτικά από τη σημερινή μονή Σαββαθιανών. Το μονύδριο αυτό τού Ναθαναήλ επονομάστηκε Σαββαθιανά, όπως αναφέρει ο Νουχάκης. (Χωρογραφία τής Κρήτης Αθήναι 1903, σ. 117).

Ο Ερ(ρίκος) Μ(οάτσος) γράφει στην Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού ότι η μονή ιδρύθηκε το 13ο αιώνα, αλλά δεν αναφέρεται πηγή. Και ο Ιωσήφ Χατζηδάκης, σε δημοσίευμά του στην εφημερίδα «Ελευθέρα Σκέψις» (23 και 24 Νοεμβρίου 1929) λέει ότι είναι άγνωστος ο χρόνος τής ίδρυσής της, αλλά ασφαλώς είναι από τις αρχαιότερες τής Κρήτης. Ο άλλοτε ηγούμενος τής μονής Διονύσιος Βασιλάκης είπε στο Χατζηδάκη, ότι «όπως αναφέρει η παράδοση η μονή ήταν άλλοτε κοντά στον **Αρμυρό**, στο μετόχι τού Μιχελιδάκη, όπου σώζονται ερείπια μικρής εκκλησίας. Οι Τούρκοι καταστρεψαν τη μονή, έσφαξαν τούς καλογέρους και σώθηκαν μόνο δυό και ο ηγούμενος Ναθαναήλ. Αυτοί ήρθαν και έκτισαν τη σημερινή μονή». Και ο Χατζηδάκης συνεχίζει: «Προς την παράδοσιν όμως αυτήν αντιφάσκουσιν τα εξής. Η εκκλησία τής Παναγίας εκτίσθη το 1645 με σχετικήν πολυτέλειαν και καλαισθησίαν...Η δε χρονολογία εις το κλειδί τής γεφύρας 1538 μαρτυρεί ότι από τότε ήκμαζεν εκεί η μονή, διότι μόνον διά την μετάβασιν εις τον Αγ. Αντώνιον εχρησίμευεν».

Η εκκλησία τής Παναγίας (Γενέσιον τής Θεοτόκου) κτίστηκε το 1635, όπως αναφέρεται σε επιγραφή στο υπέρθυρο ,ΑΧΛΕ΄. Ανακαινίστηκε το 1745 από τον ηγούμενο Νικόδημο, με αρχιτέκτονα το Γεώργιο Σπαθάρη, όπως αναφέρεται σε άλλη επιγραφή, εντοιχισμένη υψηλότερα από την προηγούμενη.

Ηγούμενος τής μονής Σαββαθιανών εχρημάτισε ο Μάξιμος Μαργούνιος, πριν να χειροτονηθεί επίσκοπος Κυθήρων το 1585.

Στη μονή φυλάσσεται η κάρα τού ιεροδιακόνου τής μονής Ευμένιου Βουρεξάκη, γνωστός με το όνομα ο Ρογδιανός Διάκος, ενθουσιώδης πατριώτης, **ο Κρητικός Διάκος τής Αλαμάνας**, όπως τον χαρακτηρίζει ο Ν. Σταυρινίδης (Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ. 261). Σκοτώθηκε στη μάχη τού Αρμυρού το 1866, πολεμώντας τούς Τούρκους στήθος με στήθος. Στην αυλή τής μονής είναι και ο τάφος τού αρχηγού τού Μαλεβιζίου Ηρακλή Κοκκινίδη, και τού πατέρα του Ν. Κοκκινίδη.

Η μεγάλη εκκλησία ήταν κατάγραφη και ο Χατζηδάκης αναφέρει ότι σώζονταν στη βορειοδυτική γωνία δυό τοιχογραφίες βενετοκρητικής τέχνης, που εικονίζει την αδελφή τού Λαζάρου Μαρία αλοίφουσα με μύρο τα πόδια τού Ιησού. Άλλη παρίστανε τον Ιησού στο Γολγοθά Σταυρωμένο μεταξύ δύο ληστών. Παρετήρησε επίσης ερείπια κελιών και τρείς δεξαμενές.

Σαβιδοχώρι, το. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K99) Savidhoghori με 21 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.121) Savidochori το 1630. Δεν αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 ούτε σε άλλη. Η θέση τού οικισμού άγνωστη.

Σαγουδι. Οικισμός επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°27v) Sagudhi το 1577, από τον Καστροφύλακα (K175) Merona et Sagudi με 451 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) S. Veneranda Sagudhi το 1630. Από τα παραπάνω φαίνεται να βρισκόταν μεταξύ Μέρωνα και Αγ. Παρασκευής.

Σαϊτούρες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 195, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 13,4 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Χανιά - Καλονύκτι - Παλαίλιμνος - Ρούστικα - Σαϊτούρες.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Saitures, από τον Καστροφύλακα (K174) Saittures με 387 κάτ. το 1583 και (K183) Saitures με 794 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Sayturus με 24 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 130). Στην απογραφή τού 1881 **Σαϊτούραις** στο δήμο Ρουστίκων, κάτ. Χριστιαν. 138 και Τούρκ. 107, το 1900 **Σαϊτούρες** στον ίδιο δήμο, κάτ. 190, το 1920

είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 228, το 1928 έδρα ομών. κοινότ. κάτ. 224, το 1940 **αι Σαϊτούραι**, κάτ. 257, το 1951 244, το 1961 213 και το 1971 κάτ. 196.

Ο Franc. Basilicata αναφέρει στην έκθεσή του το 1630: «Στη μέση τού χωριού είναι μιά παλαιά ορθόδοξη εκκλησία, η Παναγία στις Σαϊτούρες, όπου βρίσκεται μιά αλυσίδα σιδερένια, ως εκείνη τών γαλεότων. Από τη μιά άκρα είναι δεμένος ένας σταυρός επίσης σιδερένιος, σκεπασμένος με ασήμι αλλά από το χρόνο είναι φθαρμένος και ποτέ δεν μπόρεσε μάστορας να τον διορθώσει μαζί με την αλυσίδα, γιατί αμέσως θα κοπούν τα χέρια του. Όπως λένε οι γεροντότεροι βρέθηκε εκεί κοντά στην εκκλησία, πριν να κτιστεί το χωριό.

Ο Σταυρός αυτός έχει τη δύναμη να θεραπεύει τούς φρενοβλαβείς και τούς δαιμονισμένους. Τούς δένουν με την αλυσίδα και αφού τούς ξαπλώσουν κατά γής βάζουν το σταυρό στο στήθος των. Ο σταυρός τρέχει αμέσως και βάζει την αριστερή κεραία του στο στόμα τού δαιμονιζομένου. Σε 2-3 ώρες αρχίζει να πρήσκεται το πρόσωπό του και βγάζει αφρούς από το στόμα. Σε λίγο ξεπρήσκεται και σηκώνεται υγιής.

Ο αείμνηστος φίλος Χριστόφ. Σταυρουλάκης από το Ρέθυμνο με πληροφόρησε το 1969 ότι ο γνήσιος σταυρός είναι ιδιοκτησία τού Γεωργ. Παπαδάκη από τις Σαϊτούρες, που τον κληρονόμησε από τούς γονείς του και αυτός που βρίσκεται στην εκκλησία είναι κίβδηλος.

Τον ίδιο χρόνο μού γράφει ο άλλος φίλος από το Ρέθυμνο δικηγόρος Μιχ. Μ. Παπαδάκης, αείμνηστος κι αυτός σήμερο, ότι μιά κυρία περιέφερε το σταυρό με την αλυσίδα στην Κρήτη και θαυματουργούσε, χρηματιζόμενη. Την συλλάβαν στο Λασίθι και έγινε δίκη στην οποία ήταν συνήγορός της και αθωώθηκε. (Βλ. Σ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 55).

Σάκι, (Σάκκοι; Σάρχος;). Ένας από τούς 21 οικισμούς ή τοπωνύμια, όπου υπήρχαν κτήματα, ιδιοκτησία τής Αρχιεπισκοπής Κρήτης από τη Βυζαντινή περίοδο (tempore graecorum). Τα κτήματα στο Σάκι καλλιεργούνταν από ένα ζευγάρι βόδια. (Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού, 1985, σ. 188, 190, όπου αναφέρεται Casale Sachi το 1248).

Τα χωριά ή τοπωνύμια αυτά βρισκόταν στούς σημερινούς νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου, αλλά δεν καθορίζεται η ακριβής θέση των. Αναφέρονται σε έγγραφο τού δούκα τής Κρήτης Marino Falier (1248 -1249). Οικισμός με το όνομα Sachi, όπως αναφέρεται (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta nel XII secolo, σ. 15), δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή, παλαιά ή νέα, όπως και μερικά άλλα, και ίσως είναι κακή γραφή άλλων παρόμοιων ονομάτων.

Σαλάντρα, Οικισμός ή τοπωνύμιο. Σε έγγραφο τού 1369 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα αναφέρεται ότι ο Petrus Mudacio τού ποτέ Ματθαίου εκληροδότησε με τη διαθήκη του στη μικρότερη κόρη του Elena πεζικά φέουδα στις **Μελέσες** και 1 πεζικό φέουδο στη Salandra (Βλ. El. Santschi, Régestes des archives civil etc. σ. 36).

Η Σαλάντρα ήταν τοπωνύμιο κοντά στις Μελέσες ή σε άλλη περιφέρεια ή πρόκειται γιά τον οικισμό Falandra (βλ. λήμμα), που ήταν στην επαρχία Ηγ γιώτισσας, κοντά στη Φαιστό;

Σαλιβάρδω, Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Christo Salivariano, από τον Καστροφύλακα (K175) Salivardo με 15 κάτ. το 1583 και (K184) Christo Sallivardo με 69 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Salivadho το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται, ούτε σε καμμιά νεότερη απογραφή. Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. 12-13 σ.235) το σχετίζει με τοπωνύμιο **Σαλιβεράδω**, τής περιοχής Αγ. Ιωάννου.

Σαλονικίας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καβούσι επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 0, υψ. 900 μ. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή 1961.

Σαμαριά, η. Οικισμός τής κοινότητας Αγιάς Βαρβάρας, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 5, υψ. 400 μ. Βρίσκεται μέσα στο ομώνυμο φαράγγι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σφακίων το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Samaria και από τον Antonio Tivan (Varie cose di Candia 1182-1669 σ. 111 ανέκδοτο) Samaria. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Samaria (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 311) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Σαμαρια** στο δήμο Αγ. Ιωάννου επαρχίας και νομού Σφακίων με 67 Χριστιαν. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 75, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αγ. Ρουμέλης, κάτ. 40. Τότε η επαρχία Σφακίων ήταν στο νομό Ρεθύμνου. Το 1928 στην κοινότητα Αγ. Ιωάννου επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. 41, το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Αγ. Ρουμέλης, κάτ. 39, το 1951 κάτ. 21 και το 1961 κάτ. 5. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Με Β. Δ. 6 Δεκεμβρίου 1962 ο **Φάραγγας**, όπως λέγεται στα Σφακιά, ανακηρύχτηκε **Εθνικός Δρυμός**, γιά να διατηρηθεί το τοπίο και ο Κρητικός Αίγαγρος, το **Αγρίμι** τής Κρήτης, και οι κάτοικοι τής Σαμαριάς εγκαταλείψαν τον οικισμό.

Εκεί υπάρχει μιά μικρή εκκλησία τής **Οσίας Μαρίας τής Αιγυπτίας**, πολύ παλαιά, αφού ο οικισμός αναφέρεται με το ίδιο όνομα από τον 16ο αιώνα. Σε εικόνα τού τέμπλου τού 1740 εικονίζεται η οσία, δεχομένη τη θεία μετάληψη από τον αββά Ζωσιμά. Πόσες προσευχές, πόσα κλάμματα και ταξίματα θα άκουσε η Οσία Μαρία, από τις απελπισμένες γυναίκες τών Σφακίων, που καταφεύγαν στο Φάραγγα γιά να σωθούν, όταν οι άνδρες των πολεμούσαν τούς Τούρκους!

Η εκκλησία είναι πανάρχαιη. Υπάρχει χάραγμα τού 1379. Η μνήμη τής Οσίας εορτάζεται την 1 Απριλίου. Η ονομασία τού οικισμού και τού Φάραγγα

οφείλεται στην εκκλησία αυτή. Οσία Μαρία ▷ Σία Μαρία ▷ Σιά Μαριά ▷ Σαμαριά. (Βλ. Ανδρ. Βουρδουμπάκη, Κρητικά Συμβόλαια, «Χριστιανική Κρήτη», Λ΄, σ. 486).

Η παράδοση λέει, ότι στα παλιά χρόνια μιά καλόγρια ασκήτεψε εκεί και ίσως η ίδια έκτισε το εκκλησάκι. Είναι ο θρύλος τής **Χρυσομαλλούσας**, που πολιορκούνταν εκεί 15 μήνες και πέθανε και ετάφη μαζί με το χρυσόν αργαλειό της στην περιοχή τής εκκλησίας.

Από τη Σαμαριά καταγόταν ο Καλογερογιάννης, τολμηρός χαΐνης, που υπήρξε διώκτης τών γενιτσαραγάδων τού Σελίνου.

Κοντά στον οικισμό, 4-5 χλμ. από το Ξυλόσκαλο, είναι άλλη μιά εκκλησία τού Αγ. Νικολάου, κτισμένη στα ερείπια τού ναού τού Απόλλωνα, λέει ο Ι. Νουχάκης, (Χωρογραφία Κρήτης, σ. 227).

Γιά το Φάραγγα τής Σαμαριάς βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Τουριστικός Οδηγός Η Κρήτη, τόμ. Β΄, σ. 330).

Σαμπάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 183, υψ. 330 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 29,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 29,7 χλμ. στο δρόμο προς Καστέλι Πεδιάδας, πριν από τους Αποστόλους.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Samba σε έγγραφο τού 1382, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, φέουδο τού Iac. Grimani. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 83. Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Saba, από τον Καστροφύλακα (K95) Saba με 80 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Sabà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Sabya με 14 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη Μεταφράσεις Β΄, σ. 116), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 65) **Σαπά** με 3 Χριστιαν. οικογένειες ενώ πριν είχε 11 και 2 εκκλησίες. Το 1881 αναφέρεται όπως προφέρεται **Σαμπάς** στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 98, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 172, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 229, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 223, το 1940 246, το 1951 228, το 1961 218 και το 1971 κάτ. 195.

Σαμωνάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Στύλου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 74, υψ. 390 μ. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα, προς νότο τού χωριού Στύλος και απέχει από τα Χανιά 29,4 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 11,7 χλμ. τού δρόμου προς Ρέθυμνο - Μεγάλα Χωράφια - Στύλος - Πρόβαρμα - Σαμωνάς.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκόρωνα από τον Καστροφύλακα (K240) Samona με 80 κάτ. το 1583 και (K223) με 23 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Samonà το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Samónas (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 7 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 **Σαμωνάς**, στο δήμο Αρμένων, κάτ. Χριστιαν. 88, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 στον αγροτ. δήμο Προβάρματος, κάτ. 136, το 1928 στην κοινότ. Στύλου, κάτ. 151, το 1940 160, το 1951 99, το 1961 78 και το 1971 κάτ. 61.

Το όνομα από το βυζαντινό επώνυμο Σαμωνάς και σημερινό Σαμωνάκης στο Ηράκλειο και στο Ρέθυμνο. Ο Paul Faure ετυμολογεί το όνομα σαμωνάς από την προελληνική λέξη **σάμος** και **σάμη**, που χαρακτηρίζει ένα τόπο απότομο, (un lieu escarpé). Είναι όνομα επαγγελματικό και χαρακτηρίζει εκείνο που **σαμώνει** τα ωζά, (celui qui marque le betail). (Βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ. 82.

Η δωρική λέξη **σαμά** στην Ανατολική Κρήτη και **σαμέ** στη Δυτική, είναι όρος ποιμενικός, που σημαίνει ακριβώς το **σημείο** που γίνεται στα αιγοπρόβατα κυρίως αλλά και σε μεγάλα ζώα. Στα αιγοπρόβατα είναι εντομή ή αποκοπή τής άκρας τού αυτιού με πυρακτωμένο σίδερο, γιά να διακρίνονται τα ζώα τού καθενός κτηνοτρόφου. Οι **σαμειές** όταν γίνονται, με τη συνδρομή φυσικά και άλλων, γίνεται συμπόσιο στο μητάτο. (Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά Κρήτης, Λεξικογραφικό Αρχείο, τόμ. Ε΄, 1918. Αναδημοσίευση: Στ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, έκδοση δήμου Ηρακλείου, 1980, σ. 366).

Κοντά στο χωριό, στη θέση **Κυλίντρα**, βραχώδης λόφος 392 μ. ο Έφορος Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης Ιωάν. Τζεδάκης, έκανε ανασκαφή το 1965. Βρέθηκαν δυο χαλκοί πελέκεις, νεολιθική σφύρα, σε επαρχιακή εγκατάσταση μετανακτορικής περιόδου, και κεραμεική μετανακτορική. Η στρατηγική θέση τού λόφου, απ' όπου ελέγχεται όλος ο κάμπος τού Αποκόρωνα, δείχνει ότι εκεί ήταν ακρόπολη τής ίδιας εποχής.

Σαντάλι, το. Οικισμός τής κοινότητας Κατσιδονίου επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 42, υψ. 350 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 10 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 2 χλμ. τού δρόμου προς Πισκοκέφαλο - Σταυρωμένος - Δρυς - διακλάδωση δεξιά - Σαντάλι.

Ο Μιχ. Καταπότης στο περιοδικό του «Μύσων» (τόμ. Α΄, σ. 199) ετυμολογεί το «Σανδάλι εκ τού τουρκικού σανδάλι = κάθισμα). Αλλά το χωριό Σαντάλι αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 22r) Sandali, από τον Καστροφύλακα (K139) Sandalli με 371 κάτ. το 1583, ένα από τα πολυάνθρωπα χωριά τής Σητείας την εποχή εκείνη, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Sandali το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Sandali με 5 χαράτσα, (Ν.Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 132), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sandali (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 1 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 **Σαντάλι** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 15 και Τούρκ. 39. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 γράφεται **Σανδάλι** στον αγροτ. δήμο Μαρωνιάς, κάτ. 82, το 1928 στην κοινότητα Μαρωνιάς, κάτ. 48, το 1940 **το Σανδάλιον** είναι στην κοινότητα Κατσιδωνίου, κάτ. 55, το 1951 47, το 1961 48 και το 1971 κάτ. 33.

Στο χωριό Σαντάλι η Κατερίνα, θυγατέρα τού άρχο Τζουάνε Ντεμέτζο, αρχόντισσα χήρα τού Γαβριήλ

Γραδενίγο, υπαγορεύει τη διαθήκη της στο συμβολαιογράφο τής Σητείας Μάρκο Καλύβα το 1582.

Σαρακήνα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 124, υψ. 420 μ. Απέχει από τα Χανιά 66 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Ποταμίδα - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Μύλοι - Στροβλές στο 56 χλμ. δρόμος δεξιά - 59,1 δρόμος αριστερά - Χόνδρος - Σαρακήνα.

Στην επαρχία Σελίνου αναφέρονται στις βενετσάνικες απογραφές 5 οικισμοί με το όνομα Σαρακήνα. Το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Sarachina Stavro, Sarachina Perazzo, Sarachina Sirili, από τον Καστροφύλακα (K239) Sarachina με 213 κάτ. (K243) με 25 Προνομιούχους και (K224) με 6 οφειλόμενες αγγαρείες Sarachina Chieffali Zorzi, και (K239) Sarachina με 95 κάτ. και (K224) Sarachina Perazzo με 21 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583 και από το Βασιλικάτα Sarachino Chiefali (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) το 1630.

Στις επόμενες απογραφές αναφέρονται χωριστά η **Σαρακήνα**, ο **Σταυρός** και το **Κεφάλι**.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Sarakéna με 20 τούρκ. οικογένειες, Stavròs με 4 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες, (Pashley, Travels in Crete).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται ονομαστικά στο δήμο Παλαιόχωρας οι οικισμοί: **Σαρακήνα** κάτ. Χριστιαν. 0, Τούρκοι 44, υψ. 420 μ., **Κεφάλι** κάτ. Χριστιαν. 17, Τούρκ. 37, υψ. 400 μ., **Σταυρός**, κάτ., Χριστιαν. 61, υψ. 580 μ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται αλφαβητικώς Κεφάλι, κάτ. 12, Σαρακήνα κάτ. 14, Σταυρός κάτ. 92. Το 1920 στον αγροτικό δήμο Σαρακήνας, Σαρακήνα κάτ. 42, Κεφάλι 41 και Σταυρός κάτ. 72. Το 1928 στην κοινότητα Σαρακήνας, Σαρακήνα κάτ. 28, Κεφάλι 57, Σταυρός 59. Το 1940 Σαρακήνα κάτ. 33, Κεφάλιον 43 και Σταυρός 56. Το 1951 Σαρακήνα κάτ. 36, το Κεφάλι δεν αναφέρεται ούτε στις επόμενες απογραφές, Σταυρός 63, το 1961 Σαρακήνα 32, Σταυρός 41 κάτ.

Η ονομασία Σαρακήνα υπενθυμίζει φυσικά τούς Σαρακηνούς Άραβες κατακτητές τού 9ου αιώνα,, (βλ. και Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης σ. 1326 νέα έκδ.). Ο Ν. Τωμαδάκης αναφέρει, ότι το τοπωνύμιο υπενθυμίζει τούς κατά το ΙΣΤ΄ αιώνα Σαρακηνούς επιδρομείς μάλλον ή τούς Άραβες. (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Α΄, σ. 429).

Στο Σέλινο το όνομα **Σαρακηνός** είναι συνώνυμο τρομερού τέρατος. Τέτοιες αναμνήσεις έχουν οι κάτοικοι από τούς αιμοβόρους Σελινιώτες Τούρκους.

Η Σαρακήνα αποτελείται από τρείς μικρές κοιλάδες, τού Χόντρου, τού Μεσόρουμα και τού χωριού Ντελιανά, που καταλήγουν στην κοιλάδα τής Σαρακήνας. Τα χωριά τής Σαρακήνας είναι τα ευφορότερα τής περιφέρειας. Οι κάτοικοί των, πλούσιοι κτηματίες, κυρίως Βενετοί, τούρκεψαν την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, γιά να μή χάσουν τα προνόμιά των. Και έγιναν οι πιό αιμοβόροι Τούρκοι, διώκτες τών Χριστιανών.

Στο δρόμο Κεφάλι - Παλαιόχωρα έγινε στις 15 Ιανουαρίου 1897 η φονική μάχη τής Σαρακήνας, και εξοντώθηκε ο τουρκικός πληθυσμός τής περιοχής (Βλ. Αντ. Τρακάκη, Οι Σελινιώται Τούρκοι και τα χωριά των, «Κρητική Εστία», τεύχος 55 και επόμενα).

Σαρακήνα, η. Οικισμός στην επαρχία και ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Sarachina metochio και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Saracina το 1630. Στον Καστροφύλακα το 1583 και στην τούρκικη απογραφή τού 1659 δεν αναφέρεται, ως και στις νεώτερες απογραφές.

Ο Μαρίνος Γαλανάκης σε σημείωμά του στην «Κρητική Εστία», τόμ. 11, σ. 19) αναφέρει, ότι στην αγροτική περιφέρεια τού χωριού Πηγή τής ίδιας επαρχίας, στο δρόμο προς το Αρκάδι, υπάρχει περιοχή ονομαζομένη **Σαρακήνα**. Βορειοδυτικά τού χωριού Πηγή 400 μ. υπάρχουν απομεινάρια οικοδομών. Στον οικισμό εκείνο κατοικούσαν, κατά την παράδοση, Σαρακηνοί, υψηλού αναστήματος. Στο ίδιο μέρος διασώζεται και το περίγραμμα ναού τού Αγ. Νικολάου και υποθέτει ο Γαλανάκης, ότι κατοικήθηκε έπειτα από Χριστιανούς.

Ο Paul Faure αναφέρει τον οικισμό στην επαρχία Ρεθύμνου Sarachina metochio και τον ταυτίζει με το casale Saraci overo (= ή) Claimeno Dri, που αναφέρει ο Καστροφύλακας. Και σημειώνει: ερείπια στο Κάτω Βαρσαμόνερο. Πού το στηρίζει; (Βλ. («Κρητολογία» τεύχ. 12-13, σ. 230).

Σαρακήνα, Modi di Mulle Sarachina. Βλ. λήμμα Μόδι επαρχίας Κυδωνίας.

Σαρακηνού, Μετόχι τού Σαρακηνού, στην επαρχία και ν. Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (104) Mettocchio Sarachinù και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) το 1630 με 12 σπίτια. Τα σπίτια είναι σήμερο «τρόχαλος» και σώζεται το τοπωνύμιο **στού Σαρακηνού τον τρόχαλο** στην περιοχή τού χωριού Μέσα Λασίθι. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κατά τη Βενετοκρατία σ. 132).

Σαραντιγιανώ, το. Χωριό στήν επαρχία Ρίζου (Μπελβεντέρε), ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1672. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 43). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή ούτε στην ίδια τήν τούρκικη τού προηγούμενου έτους 1671. Μάλλον είναι λανθασμένη γραφή άλλου ονόματος **Σωρακιανα** (Βλ. λήμμα).

Σαριτες. Οικισμός, μάλλον στην Κεντροανατολική Κρήτη. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότι, με αίτηση τού Iana Ialina δόθηκε άδεια στο G. Sarchopulo, κάτοικο τού χωρίου (casale) **Sarites** να πάει εκτός τής Κρήτης να χειροτονηθεί πρεσβύτερος. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 342). Η θέση του είναι άγνωστη.

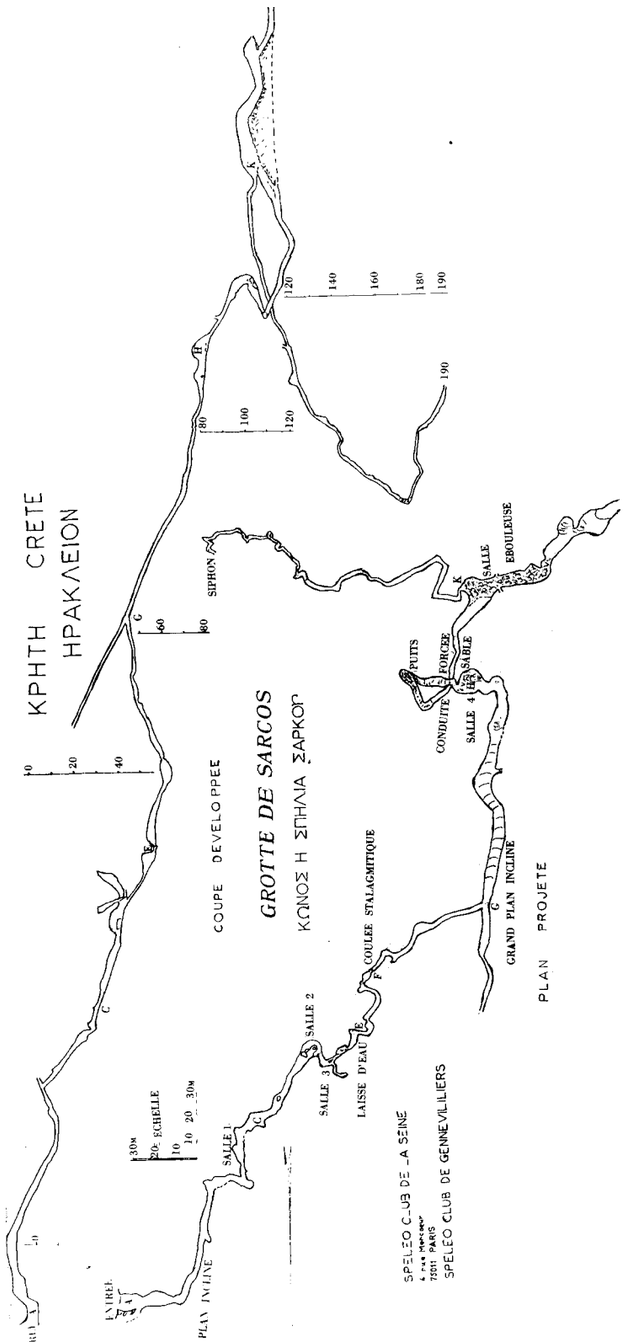
Σάρχος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 215, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 21,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 4,6 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό, Βούτες μετά, διακλάδωση δεξιά - Κιθαρίδα - Σάρχος.

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Siarcho. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 369). Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Sargho, από τον Καστροφύλακα (K102) Sargho με 82 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 116) Sargò το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Sarko, με 23 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 126). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sárkos (Pashley, Travels in Crete, II, σ.318) με 20 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βοΐζ. (Κρητικά σ. 46) το γράφει το 1842 στη γενική **Σάρχου**, το 1881 αναφέρεται **Σάρχος** στο δήμο Κρουσώνα, κάτ. Χριστιαν. 246, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 287, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 301, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 332, το 1940 κάτ. 308, το 1951 259, το 1961 297 και το 1971 κάτ. 243.

Το όνομα, κατά το Στέφ. Ξανθουδίδη (λήμμα Άρχος στο Λεξικό Ελευθερουδάκη) πιθανόν από το θεό ή ήρωα, **ο Άρχος**, που ελάτρευαν οι Κνώσιοι και Τυλίσιοι, όπως αναφέρεται σε επιγραφή, τού 450 π.Χ. και υπήρχε ιερό στην Αχάρνα.

Το Σπήλαιο Σάρχου. Δυτικά από το χωριό, μέσα σε μιά καταπράσινη κοιλάδα, είναι το σπήλαιο Σάρχου, ή **Χώνος** σε υψ. 200 μ. Ο θρύλος λέει πως έχει έξοδο στα νότια παράλια τής Κρήτης. Ο Σαρχιανός Γεώργ. Οικονομίδης, άλλοτε διευθυντής τού Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, στο Υποθηκοφυλακείο, πίστευε πως το μήκος του ήταν περί τα 40 χλμ. Ο σπηλαιολόγος Ελευθ. Πλατάκης γράφει (εφημερίς Πατρίς 7-2-1976) ότι είναι μιά υπόγειος φυσική στενή γαλαρία, σε μήκος 323,5 μ., κατά ακριβείς μετρήσεις. Η διαφορά ύψους από το στόμιο τού Σπηλαίου μέχρι το τέρμα είναι 73,5 μ. Άρα η κλίση είναι μεγάλη. Σταλακτίτες, Σταλαγμίτες κ.λπ. δεν έχει, γιατί περιοδικώς λειτουργεί σαν ποταμός και δεν επιτρέπει το σχηματισμό τους.

Το χειμώνα, όταν οι βροχές είναι πολλές, ακούεται μιά υπόκοφη βοή, που οφείλεται στη βίαιη ροή τού νερού. Το νερό γεμίζει τη σπηλιά και σπρώχνει τον αέρα που υπάρχει, ώστε να σχηματίζεται ρεύμα αέρος προς τα επάνω. Συνοδεύεται με σταγονίδια νερού, δημιουργώντας σύννεφο. Οι χωρικοί νομίζουν πως είναι ατμός, που βγαίνει από τη σπηλιά. Το νερό φθάνει στο στόμιο τού σπηλαίου και εκσφενδονίζεται με μεγάλη ορμή, σχηματίζει ποτάμι, που περνά μέσα από το χωριό. Η ποσότητα τού νερού που βγαίνει από το στόμιο υπολογίζεται σε 2-3 τόννους το δευτερόλεπτο. Η κατάσταση αυτή διαρκεί λίγες ώρες. Πρόκειται γιά ένα φαινόμενο εντυπωσιακό, που ενδιαφέρει άμεσα

Εικ. 341. Σάρχος Μαλεβιζ. Σχεδιάγραμμα τού σπηλαίου από Γάλλους σπηλαιολόγους.

την υδρολογία, γιατί μπορεί να οδηγήσει στη λύση θεωρητικών και πραγματικών προβλημάτων μεγάλης σημασίας.

Και στις 6 επαναστάσεις από το 1794 μέχρι το 1896, αναφέρει ο Γ. Οικονομίδης («Μύσων, τόμ. Δ΄, σ. 46) το σπήλαιο Σάρχου υπήρξε ασφαλέστερο καταφύγιο τών Χριστιανών τής περιοχής και η αποθήκη τών πραγμάτων, χωρίς να υποκύψει ποτέ στις επιδρομές τών Τούρκων. Αλλά τη σπουδαιότερη υπηρεσία πρόσφερε στα γυναικόπαιδα την επανάσταση τού 1866. Πολλά γυναικόπαιδα μαζί με τούς τραυματίες είχαν καταφύγει στο σπήλαιο. Τη φρούρηση τού Σπηλαίου είχε αναλάβει ο Ζαχαρίας Φιλιππάκης από το Σάρχο με 50 άντρες. Η πολιορκία τών Τούρκων εξακολούθησε πολλές μέρες δίχως αποτέλεσμα. Οι Τούρκοι μάζεψαν εύφλεκτες ύλες στο στόμιο κι έβαλαν φωτιά, γιά να επαναλάβουν το δράμα τής Μιλάτου και τού Μελιδονίου. Αλλά το ρεύμα τού αέρα που έπνεε από το εσωτερικό τού σπηλαίου δεν άφισε τούς καπνούς να μπούν μέσα. Αντίθετα μεταδόθηκε η φωτιά στο δάσος τριγύρω και ανάγκασε τούς Τούρκους να φύγουν. Ύστερα από την αποτυχία αυτή μεταφέραν το μεγάλο κανόνι από τον προμαχώνα τού Μαρτινέγκο και κανονιοβολούσαν το στόμιο τού σπηλαίου αλλά και πάλι χωρίς αποτέλεσμα. Τέλος αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν ο Ρεσίτ πασάς με το Φιλιππάκη. Ο τουρκικός στρατός αποσύρθηκε στον Αγ. Μύρωνα και δεν πρόσβαλαν άλλη φορά το σπήλαιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ι. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης, εκδ. Β΄, σ. 1084 — **Γεώργ. Οικονομίδη**, Το σπήλαιο Σάρχου, «Μύσων», Δ΄, σ. 46 — **Ελευθερίου Πλατάκη** Το Φυσικόν περιβάλλον τού ν. Ηρακλείου, στην έκδοση τής Νομαρχίας, Το Ηρακλειο και ο νομός του, σ. 40.

Σάσαλος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 71, υψ. 340 μ. Απέχει από τα Χανιά 57,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Χαιρεθιανά - Σφακοπηγάδι - Μαλάθυρος - Σάσαλος.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Sassalo, από τον Καστροφύλακα (K238) Sassalò με 121 κάτ. το 1583 και (K225) με 25 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Sassalo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ το 1842 το αναφέρει **Σάσαλος** ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 41). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σάσαλος** στο δήμο Πανευφήμου με 10 Χριστιανούς και 218 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 59, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 207, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 200, το 1940 234, το 1951 218, το 1961 123 και το 1971 κάτ. 91.

Ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης Δασκαλογιάννη το 1771, οι κάτοικοι τού χωριού, αφού τελείωσε η τελετή τού Πάσχα, έκλεισαν την εκκλησία των και τούρκεψαν όλοι. (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1332, 1467 νέα έκδ.).

Σάτα, η. Οικισμός τής κοινότητας Αποδούλου επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 26, υψ. 470 μ. Βρίσκεται στα σύνορα τών νομών Ρεθύμνου - Ηρακλείου, νοτίως από το χωριό Αμαρίου Πλάτανος.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Sata από τον Καστροφύλακα (K176) Sattà με 83 κάτ. το 1583, και (K184) με 373 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Sata το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sáhta, Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 4 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Σάτα**, στο δήμο Αποδούλου, κάτ. Τουρκ. 11, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 9, το 1920 στο αγροτ. δήμο Αποδούλου, κάτ. 64, το 1928 στην κοινότητα Αποδούλου, κάτ. 24, το 1940 38, το 1951 30, το 1961 37 και το 1971 κάτ. 11. Ήταν ένα από τα χωριά τής «Αμπαδιάς». (βλ. λήμμα).

Σαχτούρια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 227, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 49 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 47 χλμ. τού δρόμου Σπήλι - Μέλαμπες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Sacturia, από τον Καστροφύλακα (K173) Sacturia με 193 κάτ. το 1583 και (K184) με 100 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Sacturia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Sacturya po ve Kato με 20 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΒ΄, σ. 128). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Saktúria (Pashley, Travels in Crete, II, 313). Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Σαχτούρι** (Κρητικά, σ. 39), το 1881 αναφέρεται **Σαχτούρια** στο δήμο Μελάμπων, κάτ. Χριστιαν. 360, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 408, το 1920 τα **Σακτούρια** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 514, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητ. κάτ. 548, το 1940 428, το 1951 462, το 1961 459 και το 1971 κάτ. 335.

Το όνομα από το **σαχτούρι**, όπως λεγότανε σκάφος ιστιοφόρο 15-20 τόννων, που πρωτοπαρουσιάστηκε τις αρχές τού 18ου αιώνα και είχε τετράγωνα πανιά (Βλ. Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, έκδοση Εθνικής Τραπέζης, σ. 117 και εικ. 450, αριθ. 6). Από την ίδια ετυμολογία και το επώνυμο τής μεγάλης οικογένειας τών ναυάρχων τής Ύδρας.

Ας διαβάζουν κάποτε και την ελληνική Ιστορία, οι αρμόδιοι τής Στατιστικής Υπηρεσίας.

Σαχτούρια Κάτω, τα. Νεότερος οικισμός τής παραπάνω κοινότητας, κάτ. (1981) 71, υψ. 420 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 51 χλμ., 2 χλμ. μετά τα Σαχτούρια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 με 131 κάτ. το 1951 με 95, το 1961 με 110 και το 1971 με 87.

Σβούρου Μετόχι, το. (Ανάληψη). Οικισμός τής κοινότητας Χερσονήσου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 114, υψ. 10 μ. κοντά στη θάλασσα. Απέχει από το Ηράκλειο 21,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 21 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Χερσονήσου, κάτ. 68, το 1928 στην κοινότητα Χερσονήσου κάτ. 24, το 1940 κάτ. 0, το 1951 κάτ. 13, το 1961 κάτ. 23 και το 1971 133. Στην απογραφή τού 1981 αναφέρεται με τη νέα ονομασία **Ανάληψη**.

Το όνομα Σβούρου, από το επώνυμο τού ιδιοκτήτη τού μετοχιού. Σήμερο η περιοχή είναι ιδιοκτησία κτηνοτρόφων από τον Αγ. Γεώργιο επαρχίας Λασιθίου, και χρησιμοποιούνταν πριν ως χειμαδιό.

Σγουραφιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K239) Santa Erini et Sgurafianà με 556 κάτ. το 1583. Βλ. λήμμα Αγ. Ειρήνη Σελίνου.

Σγουροκεφάλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 431, υψ. 330 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 19,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. τού δρόμου προς Ά. Νικόλαο Λασιθίου - Σταμνιούς - Επισκοπή - Σγουροκεφάλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Sguro Chiefali, από τον Καστροφύλακα (K95) Sgurochieffali με 62 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Sgurochiefali το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Uzgrikefali με 13 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 115), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Sgurokefáli (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζαν. αναφέρει ότι έχει το 1842 28 οικογέν. Χριστιαν. ενώ πριν είχε 30 και 1 τούρκ. (Κρητικά σ. 70). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σγουροκεφάλι** στο δήμο Επισκοπής, κάτ. Χριστ. 320, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 327, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 364, το 1928 έδρα ομών. κοινότητας, κάτ. 464, το 1940 το **Σγουροκεφάλιον** έχει 502 κάτ., το 1951 488, το 1961 503 και το 1971 424.

Το όνομα οφείλεται στη γεωφυσική διαμόρφωση τού εδάφους που βρίσκεται το χωριό. Κεφάλι = μικρός λόφος.

Στην περιοχή τού χωριού είναι η εκκλησία τού Αγίου Νικολάου με τοιχογραφίες.

Σελάκανο, το. Νέος ορεινός οικισμός, θερινός, τής κοινότητας Χριστού, τής επαρχίας Ιεραπέτρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 45, υψ. 900 μ. Βρίσκεται στις νοτιοανατολικές πλαγιές τής Δίκτης. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 με κάτ. 1. Το 1971 αναφέρεται με κάτ. 0.

Σελάκανο λέγεται από παλιά ένα ωραίο δάσος πεύκων και κυπαρίσσων στη θέση αυτή.

Σεληνάρι, βλ. Σελινάρι.

Σέλ(λ)ες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Λούμα, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 75, υψ. 240 μ. Βρίσκεται βορειοανατολικά από τον Κάτω Λούμα. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 23,5 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Νικόλαος - Σχίσμα Ελούντας - Πλάκα -Βρουχάς - διακλάδωση δεξιά στο 22,7 χλμ. Σέλες.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Φουρνής Λούμας Απάνω, Λούμας Κάτω, **Σέλλαις** με 252 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Σέλλες**, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 356. (Φαίνεται ότι συμπεριλαμβάνονται και οι κάτ. τού Απάνω και Κάτω Λούμα, γιατί δεν αναφέρονται ονομαστικά στην απογραφή.

Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Λούμα, κάτ. 97, το 1928 στην κοινότητα Λούμα, κάτ. 102, το 1940 κάτ. 91, το 1951 120, το 1961 105 και το 1971 κάτ. 73.

Στα συμβόλαια τής μονής Αρέτι αναφέρονται τα χωριά Λούμα, Βρουχάς και άλλα μετόχια ενώ δεν αναφέρεται οικισμός Σέλες, την περίοδο εκείνη, αρχές 17ου αιώνα. Ως φαίνεται είναι νεότερο κτίσμα.

Σελί, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου κάτ. (1981) 126, υψ. 500 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 21 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 15,8 χλμ. τού δρόμου προς την επαρχία Αμαρίου - Μύρθιος -Σελί.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Seli et Agheriones. (Βλ. λήμμα), από τον Καστροφύλακα (K176) Selli με 172 κάτ. το 1583, και (K183) με 573 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 1279) Seli το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Seli με 31 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 130).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σελλί** στο δήμο Χρωμοναστηριού, κάτ. Χριστιαν. 118, Τούρκ. 56, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 179, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 160, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Πρασών, το 1940 το **Σελλίον** είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 170, το 1951 168, το 1961 146 και το 1971 κάτ. 131.

Το όνομα από το βυζαντινό **σέλλα, σελλίν,** σελλία διάλιθα = δίφρος, κάθισμα γενικά. Μαιευτικός δίφρος κ.λπ. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζανινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Β 2, σ. 67). Η λέξη φυσικά από το λατινικό ταυτόσημο sella.

Στην Κρήτη η λέξη **σελί** σημαίνει αυχένα βουνού, ορεινή δίοδος και οι οικισμοί που βρίσκονται σε παρόμοιες διόδους.

Τα διπλά σύμφωνα ξένων λέξεων δεν υπάρχει λόγος να διατηρούνται στην ελληνική γλώσσα, αφού δεν προφέρονται.

Στο χωριό είναι ο παλαιός ναός τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση, Δευτέρα παρουσία, τιμωρίες κολασμένων κ.λπ. Πάνω στην Αγία Πρόθεση είναι σε περιθώριο η επιγραφή:

Ανηστορίθη και ηκονογαφιθη ο θίος και πάνσεπτος ναός τού αγίου και ενδόξου και πανεφίμου αποστόλου και εβαγγελιστού Ιωάννου τού Θεολόγου διά συνεργίας και εξόδου Πανκρατίου τού μοναχού και Κοντοβαυδελας — και Μιχαήλ ιερέος τού Καροφιλάτου ,ςλΚ΄ (= 6920 = 1411). Ο Gerola υποθέτει ότι πρόκειται γιά το όνομα **Κοντοαβδελλάς**, που ίσως έχει σχέση με το χωριό τού Μυλοποτάμου, Αβδελλάς. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 477).

Σελιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 487, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 35 χλμ. Διαδρομή: Αρμένοι - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά - Αγ. Ιωάννης - Κάνεβος -φαράγγι Κοτσυφού - 31 χλμ. διακλάδωση δεξιά -Σελιά.

Βρίσκεται σε υψηλή θέση, πάνω από τον όρμο **Πλακιά**, με θέα προς το Λιβυκό πέλαγος. Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Seglia, από τον Καστροφύλακα (K174) Seglià με 209 κάτ. το 1583 και (K184) με 3 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Selya με 55 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 128).

Το 1881 **Σελλιά** έδρα τού δήμου Φοίνικος, κάτ. Χριστιαν. 500, το 1900 έδρα τού δήμου Φοίνικος, κάτ. 499, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 605, το 1928 έδρα ομών. κοινότητ. κάτ. 502, το 1940 τα **Σελλία** έχουν 569 κάτ. το 1951 581, το 1961 617 και το 1971 κάτ. 511.

Στα Σελιά κατοικούσαν, την περίοδο τής Βενετοκρατίας οι Παπαδόπουλοι, μιά από τις δυό αντιμαχόμενες οικογένειες τών Σφακίων. Όπως αναφέρει ο γεν. προβλεπτής Giulio Garzoni στην έκθεσή του το 1584, (βλ. Αγαθαγ. Ξηρουχάκη, Η Βενετοκρατουμένη Ανατολή, Κρήτη και Επτάνησος, 1934, σ. 234) οι Πάτεροι και οι Παπαδόπουλοι ήταν απόγονοι δυό αδελφών, που ο ένας ήταν **Πατέρας**, δηλαδή καλόγερος και ο άλλος **Παπάς**, και απ' αυτούς πήρα τα επώνυμα Πάτεροι και Παπαδόπουλοι.(*...de due fratelli, l' uno Patera, che vuol dire capo dei monaci, et l' altro Papà, cioè prete...*). Και ήταν τόσο ενοχλητικοί με τις επιδρομές των στις άλλες περιοχές τής Κρήτης, ώστε ο γενικός προβλεπτής Μαρίνος Καβάλλι (1571-1673) να προτείνει στη γερουσία τής Βενετίας, ότι: *Γιά να ησυχάσει η Κρήτη, πρέπει να βγουν από τη μέση οι Πάτεροι και οι Παπαδόπουλοι γιατί αυτοί είναι που ληστεύουν τη Μεσαρέα, το Ψυχρό (Αποκόρωνα) και όλη την περιφέρεια τών Χανιών και τού Ρεθύμνου.* (Βλ. έκθεσή του στην περιοδική έκδοση, Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος, 1933, Σπ. Θεοτόκη Η Κρήτη το 1570 σ. 330).

Στα Σελιά ήταν η έδρα τής Επαναστατικής Συνέλευσης 1868.

Σελιά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 69, υψ. 340 μ. Απέχει από τα Χανιά 32 χλμ. Διαδρομή: Καλύβες - Τσιβαρά - Βάμος - Λιτσάρδα - Σούρη - Σελιά.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Selià (Pashley, Travels in Crete, II, 312), μαζί με τούς οικισμούς Δράπανος, Κεφαλάς, Σούρη, Ξηροστέρνι, και Λικοτιναρά είχαν 300 χριστιαν. και 25 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σελλιά** στο δήμο Βάμου, κάτ. Χριστιαν. 171, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 185, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 219, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 229, το 1940 τα **Σελλία** έχουν 215 κάτ., το 1951 177, το 1961 140 και το 1971 κάτ. 65.

Σελιά, τα. Οικισμός τού δήμου Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καντάνου με 30 Τούρκ. κάτ. Στο χάρτη τού οδικού δικτύου Χανίων σημειώνεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το χωριό Σάσαλος επαρχ. Κισάμου. (Βλ. λήμμα). Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται **Σέλια** στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 30, το 1928 γράφεται Σελιά στην κοινότητα Πλεμενιανών, κάτ. 27, το 1940 **Σελλία** κάτ. 24, στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σελινάρι, το. Νεοσύστατη ιερά μονή τού Αγίου Γεωργίου στο Σελινάρι, και Γηροκομείο τής μητρόπολης Πέτρας, τής κοινότητας Βραχασίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 28, υψ. 180 μ. (Ο Ελ. Πλατάκης αναφέρει 195 μ. «Αμάλθεια», τόμ. Γ΄, σ. 161, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1971 στην ίδια κοινότητα με 39 κάτ. Βρίσκεται στο 42 χλμ. τής κεντρικής αρτηρίας Ηρακλείου - ν. Λασιθίου. Από τον Αγ. Νικόλαο απέχει 24 χλμ. σε μιά τοποθεσία που υποβάλλει. Ένα φαράγγι ιδιότυπο, που σχηματίζουν τα υψώματα **Ανάβλοχος** (625 μ.) από το Βορρά και **τού Φονιά ο Δέτης** (818 μ.) από το Νότο.

Το εκκλησάκι τού Αγ. Γεωργίου στο Σελινάρι είναι, από πολύ παλιά, ιερό προσκύνημα. Κάθε ταξιδιώτης που θα περάσει από το δρόμο — πού είναι η κύρια οδική αρτηρία προς την Ανατολική Κρήτη — σταματά να ανάψει το κερί του στον άγιο, αλλά και γιά να πάρει κανένα αναψυκτικό από το ιδιότυπο μαγαζί, που προσφέρει απ' όλα.

Πότε και από ποιό κτίστηκε η εκκλησία; Ο μύθος λέει, ότι, ύστερα από την κατάκτηση τής Ρόδου από τούς Τούρκους στις αρχές τού 16ου αιώνα (1522), τρείς αδελφοί **Ροδίτες** ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στο Βραχάσι, γιά να αποφύγουν τη σφαγή τών Τούρκων. Απόγονοί των είναι η σημερινή οικογένεια **Ροβίθη.**

Ένας από τούς τρείς αδελφούς, ο Νικόλας, αποσύρθηκε σε ένα μικρό σπήλαιο, που βρίσκεται στην απότομη πλευρά τού απέναντι βουνού, τού Ανάβλοχου, και εμόνασε εκεί και εκεί απέθανε και ετάφη. Λέγεται μάλιστα, ότι ο ίδιος ελάξευσε στο βράχο τον τάφο του. Στο Βραχάσι σώζεται ακόμη τούτο το ανέκδοτο:

Ο Νικόλης ο Ροδίτης,
το κοντόπλαστο αντρίτσι

που 'μπαινε και μετρούντανε
κι έβγαινε κι επελέκα.

Σύμφωνα πάντα με την παράδοση, πατριώτες τού Ροδίτες ναυτικοί ήλθαν από το Σίσι. Και οδηγούμενοι από ένα φως, πήραν τα αγιασμένα λείψανά του. Γι αυτό λέγεται και το **Φαράγγι τού Αγιασμένου**. Ο τάφος του ήταν στην κορυφή τού υψώματος, όπου έχει τοποθετηθεί σταυρός.

Από παλιά πιστεύουν πως ήταν κοινόβιο μοναστήρι, όπως πιστοποιούσαν και μερικά κελιά που ήταν, όπως λέγεται, τελευταίος καλόγερος ένας Νικηφόρος από τη Μίλατο, που πέθανε το 1879.

Ο Άγιος Γεώργιος στο Σελινάρι θεωρείται από τα παλιά χρόνια θαυματουργός, και πολλά θαύματά του αναφέρονται από τούς Βραχασώτες. Μιά τυφλή κοπέλα από τις Πινές πήγαινε στο Ηράκλειο στο γιατρό με το λεωφορείο. Όταν άκουσε πως περνούσε από τον Αγ. Γεώργιο στο Σελινάρι, ζήτησε να σταματήσει, γιά να προσκυνήσει τον Άγιο. Οι άλλοι επιβάτες ήταν βιαστικοί και δεν σταμάτησε. Προσπερνώντας την εκκλησία το αυτοκίνητο σταμάτησε μόνο του και η τυφλή οδηγήθηκε από τον πατέρα της στην εκκλησία και προσκύνησε την εικόνα τού αγίου. Αμέσως ανάβλεψε και κλαίοντας και ευχαριστώντας τον Άγιο, γύρισε μόνη της στο λεωφορείο.

Γιά το έτυμο τού τοπωνυμίου έχουν γραφεί πολλά από πολλούς κι έχουν γίνει οι πιό απίθανες ετυμολογίες, μέχρι τού σημείου να παράγουν τη λέξη από τις τούρκικες σαχίν-λάρ = ξερολίμνη! Ο Ελευθ. Πλατάκης, που τον έχει απασχολήσει πολύ το θέμα, υποθέτει, ότι το τοπωνύμιο έχει σχέση με τις λέξεις **σελί** και **νερό** ▷ Σελινάρι.

Ο Μουρέλλος αναφέρει στην ιστορία του (Β΄ έκδοση, σ. 1081), ότι η επαναστατική σημαία είχε υψωθεί στον Άγιο Γεώργιο το Σελινάρι στις 21 Απριλίου 1866, πριν ακόμη αρχίσει η επαναστατική εκδήλωση στη Δυτική Κρήτη, όπως φαίνεται από τις συνθηματικά γραμμένες επιστολές τού Κ. Σαρολίδη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ελευθ. Πλατάκη**, Το τοπωνύμιο Σελινάρι στην Κρήτη, περιοδ. «Απόστολος Τίτος» τεύχ. Α΄ σ.29 — **τού ίδιου**, Παλαιές εκκλησίες στο Βραχάσι, «Αμάλθεια», τεύχ. 12, σ. 161, όπου πλήρης βιβλιογραφία, κ.λπ.

Σελίνου επαρχία, η. Μιά από τις 5 επαρχίες τού σημερινού νομού Χανίων στη νοτιοδυτική άκρα τής Κρήτης. Συνορεύει από Βορρά με τις επαρχίες Κισάμου και Κυδωνίας, από τη Δύση με την επαρχία Κισάμου, από την Ανατολή με τις επαρχίες Κυδωνίας και Σφακίων και από το Νότο βρέχεται από το Λιβυκό πέλαγος.

Η έκτασή της είναι 447 τ. χλμ. και η μορφολογία τού εδάφους της είναι ορεινή, κυρίως το ανατολικό τμήμα. Γι' αυτό παλαιότερα η επαρχία λεγόταν **Αρνά**, ή **Ορνά** = **Ορεινά**, πριν να κτιστεί το φρούριο, στη θέση τής σημερινής Παλαιόχωρας το 1279. Arna αναφέρεται στη συνθήκη Ενετών - Καλέργη το 1299. *Kissamo vel in Arna.* Στο ελληνικό κείμενο αναφέρεται Ορινά. (Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου. Η συνθήκη Ενετών Καλέργη, «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ. 267).

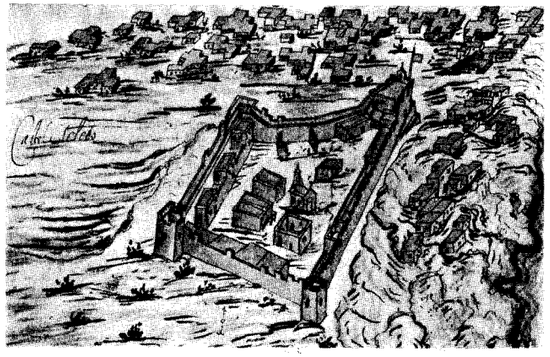
Τα ανατολικά σύνορα τής επαρχίας περνούν από τις κορυφές τών Λευκών Ορέων **Ψηλάφι**, 1984 μ., **Καϋμένη Κεφάλα**, 1407 μ., **Βόθωνας**, 1298 μ. και από το Βορρά το **Αποπηγάδι**, 1331 μ. και από τη Δύση ο **Πελεκάνος** 1080 μ. Βροχοπτώσεις έχει πολλές και τα νερά των ρέουν από Βορρά προς Νότο από τούς ποταμούς **Αγιερηνιώτικο**, από τα ανατολικά, που εκβάλλει στη Σούγια, **Αζογυριανό** και **Κακοδικιανό**, που εκβάλλουν στον κόλπο τής Παλαιόχωρας και τούς **Πελεκάνο** και **Ραπανά** δυτικότερα.

Στη διαδρομή των όμορφες κοιλάδες με θαλλερούς ελαιώνες, καστανιές και ποικίλη άλλη βλάστηση. Στον ελαιώνα τού λεκανοπεδίου τής Καντάνου είναι τα μεγαλύτερα ελαιόδενδρα τής Κρήτης, τα λεγόμενα **δεκοχτούρες**, γιατί αποδίδουν 18 μίστατα λάδι (180 οκάδες). Ο Ξηρουχάκης αναφέρει (Κρητικά Α΄, 114) ότι φυτεύτηκαν το 16ο αιώνα. Ο Pashley, II, σ. 162) τα ονομάζει μεγαλόπρεπα δένδρα. (magnificent trees). Άλλο σπουδαίο και εκλεκτό προϊόν είναι τα κάστανα. Όλες οι λαγκαδιές είναι κατάφυτες από καστανιές. Στα καστανοχώρια Δρυς, Αληγοί, Στροβλές, Φλώρια, Μυλωνές και Σπίνα παράγονται τα φημισμένα κρητικά κάστανα. Στα χωριά Σπίνα και Μάζα παράγεται επίσης εκλεκτό μοσχάτο κρασί. Στα παράλια, Παλαιόχωρα, Κουντούρα, καλλιεργούν τελευταία πρώιμα κηπευτικά. Φημισμένα είναι τα ψάρια τής Παλαιόχωρας. Ανεπτυγμένη είναι η κτηνοτροφία στούς ορεινούς βοσκοτόπους, με 30-35 χιλιάδες αιγοπρόβατα.

Το οδικό δίκτυο δεν είναι ανεπτυγμένο. Το ανατολικό τμήμα διασχίζει η αρτηρία Χανιά - Αλικιανός - Πρασές - Αγ. Ειρήνη - Επανωχώρι - Καμπανός - Ροδοβάνι -Σούγια. Το κεντρικό, Χανιά - Ταυρωνίτης - Φλώρια -Κάντανος - Πλεμενιανά - Κακοδίκι - Βλιθιάς - Παλαιόχωρα και το δυτικό από τη γραμμή Κισάμου Καλουδιανά - Τοπόλια - Στροβλές - Βουτάς - Παλαιόχωρα.

Το φρούριο Σέλινο ιδρύθηκε αρχικά το 1279, γιά την αντιμετώπιση τών επαναστάσεων «τού άγριου αυτού λαού» (per tener a dovere quelle genti feroci), όπως αναφέρεται στα σχετικά έγγραφα. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. Ia, σ. 233). Αλλά οι επαναστάτες το καταλάβαν και το κατεδάφισαν. Ύστερα από κάμποσα χρόνια, το 1325, αποφασίστηκε η ανοικοδόμησή του και συνοικίστηκε ο βούργος (borgo), στη θέση που είναι σήμερα η Παλαιόχωρα.

Το φρούριο ονομάστηκε **Σέλινο** και από αυτό ονομάστηκε και ονομάζεται έκτοτε επαρχία Σελίνου. Η ονομασία τού φρουρίου Σέλινο, οφείλεται, πιθανότατα, κατά το Στέφανο Ξανθουδίδη, (βλ. Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, Γ΄, σ. 60) σε εγχώριο τοπωνύμιο τής θέσης, που κτίστηκε το φρούριο, και δόθηκε σ' αυτό το τοπωνύμιο τού χώρου. Ο Αντ. Γιάνναρης προτείνει την ετυμολογία: εις Έλυρον ▷ Σέλυρον ▷ Σέλινον. Αλλά η Έλυρος (βλ. λήμμα) βρίσκεται χιλιόμετρα ανατολικότερα από τη θέση τού φρουρίου.

Εικ. 342. Το βενετσάνικο φρούριο Σελίνου στην Παλαιόχωρα.

Ο μακαρίτης Ιδομ. Παπαγρηγοράκης, ασχολήθηκε επανειλημμένα με το τοπωνύμιο τής επαρχίας «του», όπως γράφει (ήταν από το Ροδοβάνι), αναφέρει στο τελευταίο δημοσίευμά του, («Κρητική Εστία», τεύχ. 67, σ. 20), ότι «φυτρώνουν και σήμερο στην περιοχή αυτή αυτοφυή σέλινα ή μάλλον αγριοσέλινα, και συνεπώς το τοπωνύμιο είναι φυτωνυμικό».

Τελευταία ο Νικ. Τωμαδάκης πιστεύει ότι είναι ανδρωνυμικό τοπωνύμιο και οφείλεται στο μαρτυρημένο όνομα **Σέλινος**, Ρωμαίου διώκτου τών Χριστιανών, που αναφέρεται σε αγιολογικό κείμενο. (Βλ. «Προμηθευτής Πυρφόρος», τεύχος 32, σ. 365).

Το 1536 ο αρχιπειρατής Μπαρμπαρόσα (barba rossa) βομβάρδισε το φρούριο και το κατέστρεψε. Η φρουρά κρύφτηκε μέσα σε μιά στέρνα. Έκτοτε, αν και επισκευάστηκε, δεν απόκτησε την πρώτη του σημασία. Το 1653 οι Τούρκοι το πολιόρκησαν από την ξηρά, το καταλάβαν και το καταστρέψαν. Το φρούριο ήταν περίπου τετράγωνο, με πύργους στις γωνίες, όπως ήταν τού Μεραμπέλου, τής Ιεράπετρας και άλλα.

Την Α΄ Βυζαντινή περίοδο το Σέλινο αποτελούσε ιδιαίτερη επισκοπή, που η έδρα της ήταν στην Κάντανο. Ο επίσκοπος Καντάνου αναφέρεται το 451 στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο και στις επόμενες. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης, μέχρι και τού Ι΄ αιώνος, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ. 462 εξ. και πίνακες).

Η ιστορική εξέλιξη τών οικισμών και τού πληθυσμού τής επαρχίας Σελίνου, σύμφωνα με τα υπάρχοντα γνωστά μου στοιχεία, είναι η ακόλουθη τούς τελευταίους αιώνες τής Βενετοκρατίας.

Στον κατάλογο τών χωριών τής Κρήτης τού Fr. Barozzi, (f°29v) αναφέρονται στην επαρχία Σελίνου το 1577 ονομαστικώς 63 οικισμοί. Στον κατάλογο τού Βασιλικάτα (Μνημεία τής Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) 59 οικισμοί το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 (βλ. Pashley, Travels in Crete, II, σ. 309) αναφέρονται ονομαστικώς 56 οικισμοί, με 500 χριστιαν. και 451 τούρκ. οικογένειες.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΣΕΛΙΝΟΥ ν. ΧΑΝΙΩΝ ΤΟ 1577

Ο αρχαιότερος κατάλογος τών οικισμών τής επαρχίας είναι τού Fran. Barozzi, τού κώδικα 384 της σειράς Fonds italien f°, 29v, τών χειρογράφων της Bibliothèque Nationale de Paris.

Ville sotto il CASTEL S E L E N O
(= Οικισμοί τής καστελανίας Σελίνου)

1. Agladhiacchies
2. Agrilea
3. Aidhonus
4. Alivus
5. Anasarachi
6. Asfedilea
7. Assogirea Ghassi
8. Babachado
9. Cabanu
10. Cacodichi
11. Cadhros Vizzamano
12. Cadhris Zangar(ol)
13. Calamo
14. Calami
15. Calogieru
16. Camaria
17. Cazomathado
18. Chitiro Zangar(ol)
19. Cischia apuranea
20. Cociana
21. Condochinighi, et Chiefala
22. Copetu
23. Cufaloto
24. Dhris
25. Faleriana S(an) Todoro
26. Flori apano
27. Floro cato et Amigdalo
28. Fumistiana
29. Gassi Zane
30. Gassi S(an) Theod(or)o
31. Gassi de Zorgi
32. Gassi Renier
33. Ghodru
34. Lacus apano
35. Livadha
36. Messa armageraca
37. Milones
38. Moni et Christo geraca
39. Mustaco
40. Pelecano Chitiro
41. Perapadhiana
42. Platanea
43. Rodhovani
44. Santipatere
45. S(an)ta Erinni
46. Sarachina Perazzo
47. Sarachina Sirili
48. Sarachina Stavri
49. Scafidhia
50. Scaffi et Argastiri
51. Sclavopula
52. Sibru
53. Spagniaco Sirili
54. Spinia
55. Stratus
56. Strovles
57. Temegnia
58. Traghiniaco
59. Trigono
60. Varcalico
61. Velanides Cadhano
62. Vlitea
63. Zangariaco

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας είχαν δοθεί φέουδα στο Σέλινο σε πολλούς Βενετούς αποίκους. Όταν καταλάβαν οι Τούρκοι την Κρήτη τούρκεψαν οι περισσότεροι, γιά να μη χάσουν τα προνόμιά των, και μαζί μ' αυτούς και αρκετοί Κρητικοί. Οι κάτοικοι ορισμένων χωριών, Κατσοματάδω (τότε ήταν στην επαρχία Σελίνου) Φλώρια, Μυλωνές, Σάσαλος και άλλων, ύστερα από την τελετή τού Πάσχα, έκλεισαν τις εκκλησίες και πήγαν στην Κάντανο στους ιερωμένους τού Ισλάμ και τούρκεψαν. (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1332, νέα έκδοση).

Οι Τούρκοι τού Σελίνου, που οι περισσότεροι ήταν εξισλαμισμένοι Χριστιανοί, ήταν οι πιο άγριοι και πιό αιμοβόροι Τουρκοκρητικοί. Κέντρο των ήταν η Κάντανος. Το 1821 δεν εγκαταλείψαν τα χωριά τους, όπως οι άλλοι, που έτρεχαν στα φρούρια γιά ασφάλεια.

Για να τούς διώξουν εκστρατεύσαν 1500 επαναστάτες, με αρχηγό το Γ. Δασκαλάκη - Τσελεπή, τον Τσισκάκη και άλλους. Αλλά ο Τσελεπής σκοτώθηκε και οι Τούρκοι έμειναν ανενόχλητοι.

Το 1823 τούς πολιόρκησαν στην Κάντανο και τούς ανάγκασαν να συνθηκολογήσουν. Φεύγοντας με τις οικογένειές των προς τα Χανιά τούς καταδίωξαν οι επαναστάτες και έπαθαν μεγάλη φθορά. Στο Σέμπρωνα τής Κυδωνίας τούς περικύκλωσαν και σκότωσαν και αιχμαλώτισαν περισσότερους από χίλιους. (Κριτοβουλίδη Απομνημονεύματα σ. 235 - 239). Τον επόμενο χρόνο 1824 ο αιγυπτιακός στρατός με το Χουσείν μπέη, ύστερα από τη διάλυση τών επαναστατικών σωμάτων και την αναχώρηση τού Τομπάζη, πέρασε το Σέλινο διά πυρός και σιδήρου και εξολόθρευσε όσους Χριστιανούς βρήκε.

Το 1866 ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς ήλθε στην Κάντανο με 12000 στρατό τακτικό. Γύρω είχαν συγκεντρωθεί 5000 επαναστάτες. Οι Τούρκοι τού Σελίνου, που ήταν συγκεντρωμένοι στην Κάντανο, μήρα τα γυναικόπαιδά των και τα πέρασαν από τα στενά τού Κακοδίκι, με την προστασία τού τουρκικού στρατού. Η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται το 1897. Οι Τούρκοι τού Σελίνου συγκεντρώθηκαν πάλι στην Κάντανο. Αγήματα τών πεζοναυτών «προστατίδων δυνάμεων» τούς πλαισίωσαν, τούς μεταφέραν στην Παλαιόχωρα, τούς έβαλαν στα καράβια των και τούς μεταφέραν στα Χανιά.

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΣΕΛΙΝΟΥ Ν. ΧΑΝΙΩΝ
από το 1834 μέχρι το 1881

1583		1834			1881		
;	;	οικι-	οικογένειες		οικι-	κάτοικοι	
		σμοί	χριστ.	τούρκ.	σμοί	Χριστ.	Τούρκ.
;	;	56	500	451	67	16197	276

1900		1920		1928		1940	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
76	7938	129	9175	85	9933	106	11541

1951		1961		1971		1981	
οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.	οικισ.	κάτ.
98	10336	107	9853	83	7809	93	7313

Σημείωση: Στούς δυτικούς νομούς Χανίων και Ρεθύμνου, η απογραφή τού πληθυσμού τών οικισμών έγινε το 1583 από τον Καστροφύλακα (σελίδες Κ240 και Κ177 αντίστοιχα) κατά νομό και όχι κατά επαρχία, όπως έγινε στην Κεντροανατολική Κρήτη.

Σελόπουλο, το. Μικρός παλαιός οικισμός τής περιοχής τού Ηρακλείου (Paracandia). Βρισκόταν στη δεξιά όχθη τού ποταμού Κατσαμπά, κοντά στην Κνωσό. Σήμερο δεν υπάρχει.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται *προάστειον (prastrum) di Solopulo*, σε έγγραφο τού 1212, τού δόγη Pietro Ziani, επικύρωσης στο μοναστήρι τής Παναγίας τού Σινά *(monasterio di Santa Maria del Sinai)*, κτημάτων, που κατέχει στην Κρήτη από τη Βυζαντινή εποχή *(posseduti in insula de Cretis graecorum tempore)*. (Silv. Borsari Il Dominio veneziano a Creta, κ.λπ., 1963, σ. 14 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων, 1985, σ. 168, 352).

Σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, τού 1271, αναφέρεται ότι ο Georgio Gramatico, κάτοικος τού χωρίου Sillopula, υπόσχεται να δώσει στη χήρα Marie Lukese 30 μουζούρια καλό κρητικό κριθάρι κ.λπ. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 60).

Οικιστής τού χωριού πρέπει να ήταν κάποιος Σελόπουλος. Όνομα που αναφέρεται την ίδια εποχή σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello τού 1281. Ο Bartholotus Alivrando ενοικιάζει στο Georgio **Silopulo**, κάτοικο τού χωριού Καϊάφα (βλ. λήμμα), το ένα τέταρτο αγρών και αμπελιών, που βρίσκονται στο χωριό Kironisi (Καρονήσι, βλ. λήμμα). (Βλ. Ghiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia ,1960, σ. 174). Και άλλος Georgios Selopulo αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 30).

Το επώνυμο Σελόπουλος αναφέρεται και στην κτητορική επιγραφή τής εκκλησίας τής Παναγίας τής Σκαφιδιανής, τού χωριού επαρχίας Σελίνου, Προδρόμι (βλ. λήμμα) και το 1320 αναφέρεται ο Κώστας Selopullo στο κοντινό χωριό Καϊάφα. (Βλ. Τσιρπανλή, ό.π. σ. 286).

Ο οικισμός υπήρχε και το 1373, αφού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.72). Ο αδελφός Ζαχαρίας, οικονόμος τού μοναστηρίου τών Σιναϊτών εκμισθώνει στον Εμμ. Sestopolli ένα κήπο στο χωριό Selopulo, που είχε ενοικιάσει άλλοτε με τα σπίτια τού χωριού αυτού κ.λπ. (Βλ. και Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 168, όπου αναφέρεται il casale Selopulo Sinaitarüm το 1302).

Σε καμμιά από τις γνωστές απογραφές δεν αναφέρεται. Μόνο στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Σελόπουλο στο δήμο Επισκοπής Πεδιάδας με 12 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σέμπρωνας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 145, υψ. 620 μ. Απέχει από τα Χανιά 38 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές -Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Πρασές — διακλάδωση δεξιά στο 36 χλμ. — Σέμπρωνας.

Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi, (f°29r) Sembrona, από τον Καστροφύλακα (K237) Gavumera (?) Sembrinò με 142 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Sembrona στην επαρχία Κισάμου το 1630. Ο Ant. Trivan, (Varie cose di Candia κ.λπ. σ. 111) το αναφέρει Sembrona στην επαρχία Κυδωνίας. Ο οικισμός βρίσκεται στα σύνορα τών επαρχιών και ασφαλώς βρισκόταν πότε στη μιά και πότε στην άλλη επαρχία, όπως συμβαίνει και σήμερο. Βλ. το χωριό **Ντερές** Κυδωνίας, που αναφέρεται στην απογραφή 1881 το μισό σε ένα δήμο και το άλλο μισό σε άλλο δήμο.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Sembronas (Pashley, Travels in Crete, II, σ.310). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Λάκκων με 69 Χριστιαν. και 70 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 102, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Νέων Ρουμάτων, κάτ. 143, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Πρασών, κάτ. 173, το 1940 είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 201, το 1951 209, το 1961 198 και το 1971 κάτ. 149.

Σεφεριανά, τα. Οικισμός τού αγροτ. δήμου Καστέλι επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1920) 10. Ήταν σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά τού χωριού Καστέλι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Siferianà (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 316) με 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζαν. (Κρητικά σ. 96), το αναφέρει, με την πληροφορία ότι το 1842 είχε 16 οθωμαν. οικογέν. ενώ πριν (την επανάσταση τού 1821) είχε 42 οθωμαν. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σεφεριανά** στο δήμο Αμπελούζου, κάτ. Τούρκ. 65, το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο με 8 κάτ. και το 1920 με 10 κάτ. Ήταν τουρκοχώρι και το εγκαταλείψαν οι Τούρκοι κάτοικοί του και ερημώθηκε.

Σγουραφιανά βλ. Ζγουραφιανά.

Σημαντηριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητ. Κεφάλι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 15, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 65,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. Καλουδιανά - Τοπόλια -Κατσοματάδω - Μύλοι - Έλος - Κεφάλι - Παπαδιανά - Σημαντηριανά.

Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Εννέα Χωρίων, Βαράδω (έδρα τού δήμου) Σημαντηριανά - Πλοκαμιανά κ.λπ) με 368 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κεφάλι, κάτ. 16, το 1928 στην κοινότητα Κεφάλι, κά τ. 18, το 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα, κάτ. 83 και το 1961 κάτ. 15. Στις επόμενες απογραφες δεν αναφέρεται.

Σηρικάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 53, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 52,25 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 40,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου (3 χλμ. πριν από το Καστέλι) - Καλεργιανά - Βαρουσιανά -Σκουλουδιανά - Κουκουναρά - Καλάθαινες - Σηρικάρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 στο Fr. Barozzi (f°29r) Siricari, από τον Καστροφύλακα (K237) Nissia Siricari με 238 κάτ. το 1583. Στην απογραφή τού 1834 Sirikári (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 60 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζαν. το γράφει **Συρικάρι**. (Κρητικά σ. 41). Στην απογραφή τού 1881 **Σειρικάρι**, στο σημ. Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 334, το 1900 γράφεται **Σειρηκάρι**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 395, το 1920 εφαρμόζεται ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 264, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότ. κάτ. 317. Το 1940 **Σηρικάριον** κάτ. 310, το 1951 148, το 1961 97 και το 1971 κάτ. 72.

Το χωριό αποτελείται από τούς οικισμούς: Καστελιανά, κάτ. 20, Κιολιανά 32, Κοντοκριθιανά 13, Κωστογιάννηδω 31, Μεγάλο Χωριό 62, Μιχελιανά 10, Στρατηγιανά 20, Συνιανά 54, Τζωρτζιανά 4 και Τσιχλιανά 13.

Παλαιά εκκλησία τών Αγίων Αποστόλων με σωζόμενα λείμματα τοιχογραφιών. Υπολείμματα επιγραφής στο νότιο τοίχο:...*συμβίου και τών τέκνων - Νικηφόρου τού Πετίχη και τής συμβίου και τών τέκνων αυτού - έτους ,ς ΛΣ΄* (=6936 = 1427). Πετυχάκης κοινόβιο ονομα και σήμερο. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV σ. 412).

Το όνομα τού χωριού αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Σειρικάρι**, και στην Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός στο Λεξικό Ελευθερουδάκη Συρικάρι, στην απογραφή τού 1900 Σειρηκάρι, στις απογραφές τού 1940 και εξής Σηρικάρι. Ποιά είναι η σωστή; Ποιά είναι η ετυμολογία τού τοπωνυμίου που θα καθορίσει και την ορθή γραφή τού ονόματος;

Σηρικάριος σηρικάρης. Είναι βυζαντινό επαγγελματικό όνομα, εκείνου που υφαίνει μεταξωτά φορέματα. (Λιόντος τού σοφού, Επαρχικόν βιβλίον 8 (Βλ. Φώτιος Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. II 1, σ. 187). Ασφαλώς θα υπήρχε και επώνυμο όμοιο **Σηρικάριος ▷ Σηρικάρης**, όπως και τόσα άλλα, όπως Μεταξάς, Μιλιαράς, Βουτσάς (βουτσί = βυτίον) κλπ.

Συνεπώς πιθανότατα ο οικιστής τού χωριού, στον οποίο οφείλεται η ονομασία του ήταν κάποιος **Σηρικάρης**, ή **επαγγελματίας σηρικάρης**, που ύφαινε μεταξωτά φορέματα.

Σητεία, η. Πόλη, λιμάνι και πρωτεύουσα τής ομώνυμης επαρχίας, ν. Λασιθίου, δήμος, κάτ. (1981) 6659, υψ. 5-20 μ. Απέχει από την πρωτεύουσα τού νομού 70 χλμ. Βρίσκεται στο μυχό τού κόλπου Διδύμου ή Σητείας. Από το Ηράκλειο απέχει 136 χλμ. Στο δήμο υπάγονται και οι οικισμοί **Αγιά Φωθιά**, κάτ. 122, υψ. 60 μ. (βλ. λήμμα) και ο **Πετράς**, κάτ. 66, υψ. 30 μ. (βλ. λήμμα).

Η Σητεία είναι από τις ωραιότερες πόλεις τής Κρήτης, αμφιθεατρικά κτισμένη, με καλή ρυμοτομία, με κλίμα αρκετά ήπιο. Η πιό υψηλή θερμοκρασία 30 και η χαμηλότερη +7C. Βροχόπτωση 450-600 χιλιοστά,

Σητεία

Εικ. 343. Η πόλη Σητείας, σήμερα. (φωτ. Ρουσέτου)

ηλιοφάνεια 300 και περισσότερες ημέρες τού χρόνου.

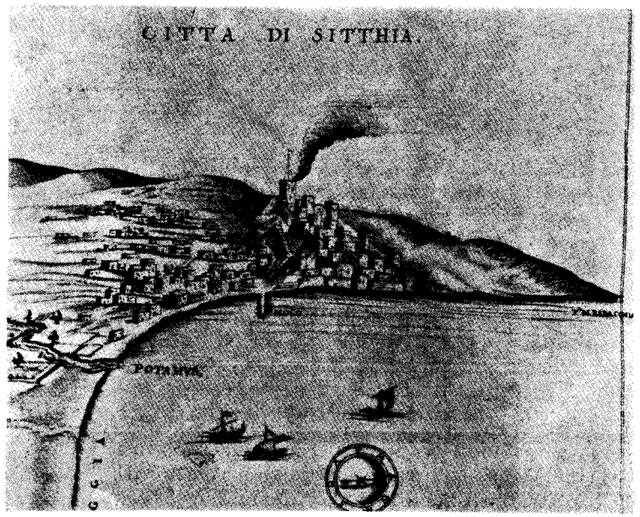
Πληροφορίες γιά την ιστορία τής πόλης τής Σητείας τη Βυζαντινή περίοδο δεν είναι γνωστές. Την περίοδο τής Βενετοκρατίας, από τον πρώτο χρόνο τής εγκατάστασης τών Βενετών στην Κρήτη αναφέρεται η Σητεία. Ο Laur. De Monacis (Chronicon de rebus venetis 1758) αναφέρει το 1234 το Castrum Sithie, δηλαδή τη σημερινή Καζάρμα, γιά την ασφάλεια τού ακραίου αυτού τμήματος τής Κρήτης. Συνοικισμός ασφαλώς υπήρχε από πριν, ο βούργος, ο πυρήνας τής σημερινής πόλης, έξω από το φρούριο.

Ο σεισμός τού 1303 (βλ. και Ελ. Πλατάκη, οι σεισμοί τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», Δ΄, σ.475) κατάστρεψε το φρούριο. *(Castrum nostrum Sithie cum sua turre ex toto fuerunt terremotus conquassatione prostrata).* Το φρούριο ανοικοδομήθηκε. Ο ρετούρης (rettore) = διοικητής τής Σητείας Pietro Boldù έκανε επιδιορθώσεις στο φρούριο το 1442. Αργότερα άλλοι έκαναν βελτιώσεις.

Το 1415 ο Buondelmonti πέρασε από τη Σητεία, στον περίπλου που έκανε στην Κρήτη. Συνεχίζοντας το ταξίδι του από την Παχειάμμο, αναφέρει σχετικά: «Έπειτα περνούμε ένα χαμηλό ακρωτήριο, που εκεί κοντά ήταν κτισμένη η πόλη Σητεία. Στη θέση αυτή ήταν άλλοτε η πόλη **Σεράπολη**, από την οποία προήλθαν, την εποχή τού Κρόνου, οι Γίγαντες». *(Deinde submissum abradimus promuntorium prope quod Settiam oppidum erat quod a magna civitate* ***Serapoli*** *derivatur de qua, tempore Saturni, Gigantes...*(Βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio Insume Crete, Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 163).

Με το erat (=ήταν) ο Μπουοντελμόντι δεν πιστεύω να εννοεί την αρχαία πόλη αλλά τής βενετικής περιόδου. Συνεπώς η πόλη τότε (1415) θα ήταν ακόμη ερειπωμένη από το σεισμό τού 1303 ή από επιδρομή πειρατών. Το 1538 ο αρχιπειρατής Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα κατάστρεψε και το φρούριο και το βούργο - πόλη, που ποτέ δεν οχυρώθηκε, όπως οι άλλες τρεις πόλεις.

Το 1571 ο Sforza Pallavicini και ο Giul. Savorgnan πρότειναν να κατεδαφιστεί το φρούριο, γιατί θα ήταν

Εικ. 344. Η πόλη Σητεία κατά τη Βενετοκρατίας το 1614.

ζημιά αντί ωφέλεια σε περίπτωση ανάγκης. Την πρόταση δε δέχτηκε η Βενετία. Οι συζητήσεις συνεχίζονται αλλά επίκειται και ο τουρκικός κίνδυνος. Συζητείται να μεταφέρουν τούς κατοίκους, να τούς εγκαταστήσουν στο **Λιόπετρο**, οχυρό ύψωμα (428 μ.) 9 χλμ. ευθεία, δυτικά από την πόλη. Οι συζητήσεις και οι μελέτες συνεχίζονται, ώσπου άρχισε ο πόλεμος με τούς Τούρκους.

Ο γενικός προβλεπτής Giacomo Foscarini αναφέρει στην (ανέκδοτη) έκθεσή του το 1579: Η Σητεία είναι η τέταρτη πόλη, με ξεχωριστή δικαιοδοσία στη νήσο. Γι' αυτό δεν έχω να πω τίποτε, παρά μόνο ότι **είναι ένας οικισμός**, που απλώνεται κοντά στη θάλασσα, με ένα πολύ αδύνατο φρούριο, πάνω σε τραχύ λόφο ψηλότερα, όπου μένει ο ρετούρης, εκτεθειμένο στις επιδρομές, ακόμη και τών ελάχιστα εξοπλισμένων κουρσάρων...(Βλ. Giacomo Foscarini, Relazione, Archivio di stato di Venezia, sez. V, 9, No 5949, f°12r).

Το 1651 ο στρατηγός Mocenigo αποφασίζει να κατεδαφιστεί, να αποκομίσουν τον οπλισμό του (14 μικρά κανόνια, μπαρούτι και σφαίρες (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 161) και να μεταφέρουν τούς κατοίκους στο Χάντακα.

Ο Μπουνιαλής περιγράφει τον πόνο τών κατοίκων, που εγκαταλείπουν τα σπίτια των και τα υπάρχοντά των:

Ο Γενεράλης έστειλε κάτεργα εις τη Στεία
να πάρουν όλο το λαό, να τη χαλούν με βία.
Και το ρετούρη επήρασι κι όλους με πλείσια πίκρα,
κι αφήκασι τα σπίτια τους τα πλούσια κι εδιαβήκα.
Μα την καρδιά τώ Χριστιανώ τίς να τη θεραπέψει!
Εις το κακό που πάθασι, όπου τα σπίτια καίγαν!
Όσοι κι αν ήτονε εκεί εδέρνονταν κι εκλαίγαν.
Και γροίκας θρήνους άμετρους, δαρμούς πολλούς τω
κατσώ
τη γή τους να φιλούσινε και τα μαλλιά να βγάνα
τη χώρα να ρημάσουσι και τα περίχωρά της,
τα ζώα να σκοτώνουσι να κόβουν τα δεντρά της.

(Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή Κρητικός Πόλεμος, σ. 248)

Ύστερα από την καταστροφή εκείνη η Στεία πάψε να υπάρχει ως πόλη δυό ολόκληρους αιώνες, μ[έχρι τ]ο 1869. Το 1845, που επισκέφτηκε την Κρήτη ο Raulin δεν υπήρχε τίποτε, εκτός από μερικούς «μαγαζιά[κια] (αποθήκες), γιά την εξαγωγή τού λαδιού.

Η σημερινή πόλη είναι καινούργια. Συνοικίστηκε από το 1870 κι έπειτα, με σχέδιο τού Αβνί πασά και γι αυτό οι Τούρκοι την ονόμαζαν **Αβνιέ**, και ορίστηκε πρωτεύουσα τής επαρχίας. Οι πρώτες οικοδομές ήτανε οι στρατώνες και το διοικητήριο. Την επανάσταση τού 1897 την πολιόρκησαν οι επαναστάτες και ακολούθως την καταλάβαν τα στρατεύματα τής κατοχής (Γάλλοι). Σήμερα όπως αναφέρεται προηγουμένως είναι από τις ωραιότερες πολιτείες τής Κρήτης, που την κάνει πιο ελκυστική η εξαιρετική φιλοξενία, των πάντα εύθυμων κατοίκων της.

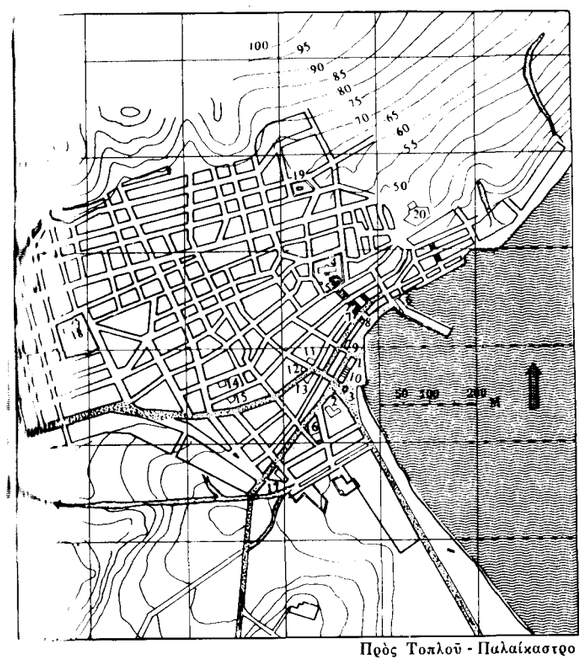
Στη θέση τής σημερινής εκκλησίας τής **Αγίας Αικατερίνης**, που είναι μέσα στην πόλη, ήταν κατά τη Βενετοκρατία λατινική εκκλησία τών Agostiniani, με το ίδιο όνομα Santa Caterina, που την είχε καταστρέψει ο Μπαρμπαρόσα.

Προς Βορρά τού βενετσάνικου φρουρίου «Καζάρμα», όπου σήμερο το νεκροταφείο τής πόλης, ήταν, κατά τη Βενετοκρατία η μονή τών Φραγκισκανών καθολικών Santa Maria. Όταν οι Τούρκοι κατάστρεψαν τη Σητεία κατάστρεψαν και τη μονή. Οι κάτοικοι τής νέας πόλης, το 1870 έκτισαν από τα ερείπια τής παλαιάς εκκλησίας, το μικρό σημερινό εκκλησάκι τής **Ανάληψης** του **Σωτήρα** και περιέκλεισαν με τοίχο την περιοχή.

Αναφέρεται στα έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα πολλές φορές, από το 1364 και εξής (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc.). Το 1577 αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°22r) Borgo di Sittia, από τον Καστροφύλακα (K138) Castel proprio do Sithia cittadini con loro famiglie et altri abitanti in essa fortezza in tutto 1391 (= πόλη Σητεία αστοί με τις οικογένειές των και άλλοι κάτοικοι σ' αυτή τη φορτέτσα, σύνολο 1391, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Città di Settia, το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671, δεν αναφέρεται η πόλη Σητεία, όπως και στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834, ούτε από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842.

Πρώτη φορά αναφέρεται **Λιμήν Σητείας** στην απογραφή τού 1881, έδρα τού ομώνυμου δήμου με 256 Χριστιαν. και 312 Τούρκ. κάτ., ύστερα από την αποίκησή της το 1869.

Στην απογραφή τού 1900 τής Κρητικής Πολιτείας ο Λιμήν Σητείας έδρα τού δήμου, κάτ. 1053, το 1920 αναφέρεται Σητεία, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 1478, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, το 1940

Εικ. 345. Σχεδιάγραμμα τής σημερινής πόλης Σητείας.

1. Δημαρχείο
2. Δημόσιες Υπηρεσίες
3. Ηρώον
4. Δημοτικό Σχολείο
5. Ναός Αγ. Αικατερίνης
6. Τελωνείο
7. Ξενοδοχείο «Γαλλία»
8. Σταθμός Αυτοκινήτων
9. Εστιατόριο Κουνελάκη
11. Τ.Τ.Τ.
12. Ξενοδοχείο «Κρυστάλ»
13. Ξενοδοχείο «Μύσων»
14. Ξενοδοχείο «Πραισός»
16. Δ.Ε.Η.
17. Κινηματογράφος
18. Γυμνάσιο
19. Ναός Αγίου Γεωργίου
20. Το Βενετσάνικο Φρούριο

3042, το 1951 είναι έδρα δήμου, κάτ. 4195, το 1961 5327 και το 1971 κάτ. 6176.

Η καταπληκτική αύξηση τού πληθυσμού σε τόσο χρονικό διάστημα, οφείλεται φυσικά, στην εγκατάσταση νέων κατοίκων από τούς άλλους οικισμούς τής επαρχίας.

Το όνομα τής πόλης και όλης τής επαρχίας οφείλεται στην αρχαία πόλη Σηταία (βλ. λήμμα).

Σηταία, η. Το όνομα τής αρχαίας πόλης, τού οποίου παραλλαγή είναι το σημερινό Σητεία, αναφέρεται από τούς αρχαίους συγγραφείς διαφοροτρόπως. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: ***Ήτις· Κρήτης πόλις, όθεν Μύσων, εις τών επτά σοφών χρηματίζων Ητείος.***

Ο Διογένης Λαέρτιος στούς Βίους Φιλοσόφων (I, 107) αναφέρει: *Ευθύφρων δ' ο Ηρακλείδου τού Ποντικού Κρητά φησιν είναι* (ο Μύσων). ***Ητείαν γαρ πόλιν είναι Κρήτης.***

Στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (353) αναφέρεται: *Από Ίστρου* (Ιστρών) *επί την **Κητίαν*** (Σητίαν) *άκραν στάδιοι ιε΄ ύφορμός εστιν, άνυδρος δε - από τής Κητίας άκρας εις Διονυσιάδες στάδιοι τ΄ (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. III, σ. 164).*

Την Α΄ Βυζαντινή περίοδο στο Παρισινό Πρακτικόν 1555 (Λέοντος Γ΄ και Κωνσταντίνου Ε΄) τού 731 αναφέρεται **ο Σιτίας**. Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο στο Τακτικόν Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου, τού 980 αναφέρεται **ο Σητείας**, (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, Πίνακες Α΄ και Β΄ σ. 464).

Φυσικά πρόκειται γιά συνήθεις ανορθογραφίες, όπως και σήμερο.

Τελευταία βρέθηκε στην Πραισό ψήφισμα, στο οποίο αναφέρονται δυό φορές οι **Σηταήται**, που προϋποθέτει πόλη **Σητείαν**. (Βλ. L. Mariani, Antichità Cretesi, Monumenti antichi dei Lincei, vol. VI, 1896, σ. 300, 308 — Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. III 143, 144 και Στ. Ξανθουδίδη, Επαρχίαι και πόλεις Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζαν. Σπουδών, Γ΄, σ. 36. Ο Mariani ταυτίζει την Σηταίαν με την Ητείαν.

Η θέση τής **Σηταίας** δεν είναι με ακρίβεια γνωστή. Η Guarducci πιστεύει ότι ήταν στη θέση τής σημερινής πόλης. In litore Cretae septemtrionali, et quidem circa locum ubi hodie portus Sitia est (= στα βόρεια παράλια τής Κρήτης και μάλιστα στη θέση περίπου, όπου είναι σήμερο το Λιμάνι τής Σητείας).

Αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή τής σημερινής πόλης πιστοποιούν, ότι η θέση τής παλιάς και της σημερινής πόλης ταυτίζεται. (Βλ. και Ν. Π. Παπαδάκη, Σηταία - Ητεία - Σητεία κ.λπ. «Αμάλθεια» τεύχ. 41).

Και ο Άγγλος πλοίαρχος T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, I, 161) αναφέρει: ότι το όνομα Σητεία φαίνεται να ταυτίζεται με εκείνο τής αρχαίας Etea, που ήταν κάπου σ' αυτό το μέρος τής Κρήτης. Δεν υπάρχουν ενδείξεις. Όμως μιά αρχαία πόλη θα ήταν στην ίδια θέση, όπου η βενετική πόλη, ή σ' αυτό το μέρος τής κοιλάδας, στο ανατολικό μέρος τής οποίας, ανάμεσα στα σπίτια τού τούρκικου χωριού **Πετρά**, ευρήκα τμήματα κυκλώπειου τείχους, που δείχνουν τη θέση μιάς πολύ παλαιάς πόλης τής Κρήτης.

Ο Spratt παρατηρεί ότι το όνομα Σητεία είναι ταυτόσημο με το παλαιότερο **Ητεία** (Etea) **Ετέα**, δωρικός τύπος τού ομηρικού επιθέτου **ετεός** = αληθής, πραγματικός, γνήσιος και συνεπώς η Ητεία ήταν, πιθανώς, πρωτεύουσα τών Ετεοκρητών. (it was probably the capital of Eteo - Crete).

Σητείας, επαρχία. Μιά από τις 4 επαρχίες τού νομού Λασιθίου, η πιό μεγάλη σε έκταση επαρχία τού νομού στην ανατολική άκρα τής Κρήτης. Περιβάλλεται από Βορρά από το Κρητικό Πέλαγος, από το Νότο από το Λιβυκό και από την Ανατολή από το Καρπάθιο. Σχεδόν είναι νήσος. Μόνο ένα μικρό τμήμα συνορεύει με την επαρχία Ιεράπετρας από τη Δύση.

Το όνομά της από την πρωτεύουσα τής επαρχίας, Σητεία, όπως όλες σχεδόν οι επαρχίες τής Κρήτης. Το 1369, αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Turma Sithie (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 36, passim. **Τούρμα** = διοικητική περιφέρεια, τμήμα τού **θέματος** τής Κρήτης, αντίστοιχο περίπου με τη σημερινή επαρχία. Τη Βυζαντινή περίοδο το θέμα τής Κρήτης είχε περίπου την ίδια διοικητική διαίρεση, την οποία διατήρησαν οι Βενετοί και οι Τούρκοι και διατηρείται και μέχρι σήμερο.

Οι Βενετοί, αμέσως μετά την εγκατάστασή των στην Κρήτη έκαμαν διοικητική διαίρεση και εφάρμοσαν αρχικά τη διοικητική διαίρεση τής Βενετίας σε συνοικίες σε 6 sestieri-Sexteria. Οι επαρχίες Σητείας και Ιεράπετρας αποτέλεσαν το sestiere di Canaregio (όνομα μιάς συνοικίας τής Βενετίας), με πρωτεύουσα την πόλη Σητεία. Τα όρια τού sestiere di Canaregio ήταν από το Βορρά ο ποταμός **Ιστρών** (Καλού Χωριού Μεραμπέλου, και από το Νότο ο Κρυοπόταμος (Μύρτου).

Το 14ο αιώνα εφάρμοσαν νέα διοικητική διαίρεση. Μοίρασαν την Κρήτη σε 4 διοικητικές περιφέρειες, που τις ονόμασαν με την ταυτόσημη λέξη territorii. Η διοικητική περιφέρεια τής Σητείας παρέμεινε η ίδια, με τις δυό επαρχίες Σητείας και Ιεράπετρας και πρωτεύουσα την πόλη Σητεία.

Το 1583 έγινε μιά απογραφή τού πληθυσμού τής Κρήτης, κάθε οικισμού χωριστά, πολυτιμότατη γιά την πληθυσμιακή κατάσταση τού νησιού την εποχή εκείνη. Σύμφωνα μ' αυτήν η επαρχία Σητείας είχε τότε: (Καστροφύλακας (K138 - K140).

Χωριά	κάτοικοι	παπάδες
1. Castel proprio di Sithie	1391	7
2. Aghladià	258	2
3. Berati	147	—
4. Armenus	428	5
5. Cria	176	—
6. Camesi	371	1
7. Cazzidoni	218	1
8. Calamafca	41	—
9. Canene	90	—
10. Cattegliona	428	8
11. Candra	403	3
12. Dafni	182	2
13. Drapanus	39	—
14. Ettea	564	3
15. Greas	305	3
16. Lapithò	67	—
17. Lastro	282	4
18. Lithines	175	4
19. Lissochieffalo (Piscochiefalo)	442	3
20. Lamnoni	211	1
21. Lutrachi	72	1
22. Muglianà messa ditto Vardocori	291	—
23. Marunea	96	1
24. Mugliana Messa	458	6
25. Macri Livadhi	67	
26. Ornò	217	1
27. Paraspori	261	1
28. Piscopi Apano	191	1
29. Piscopi Catto	171	1
30. Pagliopeci Apano	103	
31. Prassùs	127	1
32. Pagliopeci Catto	100	
33. Rucaca	262	
34. Stravoghoxari (Stravodhoxari)	227	1
35. Schinocapsala	162	
36. Scopi	195	
37. Sofforà (Sochora ?)	462	
38. Sichià	207	
39. Sottira	121	
40. Sandali	371	1
41. Siro (Ziro)	448	
42. Sfachià	239	1
43. Sclavus	54	
44. Scaglià	162	
45. Sclavodiaco	17	
46. Trapesonda	428	
47. Turloti	313	1
48. Turtulus	111	
49. Visia (Visas)	107	
50. Vavelus	314	
51. Voilà	299	4
52. Xisù (Sou)	377	1
53. Xerocambo	47	
54. San Zorzi Muglianà	261	1
55. Sfaca	—	6
Επαρχία Σητείας κάτοικοι 1583	13523	παπάδ. 98

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΣΗΤΕΙΑΣ το 1834 και 1881

αριθ. οικισμοί	1834		1881	
	οικογένειες		άτομα	
	χριστ.	τούρκ.	Χριστ.	Τούρκ
1. Αγιά Φωθιά	5	0	84	0
2. Αγιος Μάμας	5	3	0	41
3. Αγ. Παντελεήμων	—	—	—	
4. Αδρόμυλοι	—	—	62	0
5. Αδραβάστοι	10	0	75	0
6. Αζάλι	—	—	17	0
7. Αζοκέραμος	8	0	126	0
8. Απίδι Μέσα	10	0	—	
9. Απίδι και Καλός Λάκκος	—	—	179	
10. Αρνήκου μετόχια	22	0	—	
11. Αρμένοι	20	6	249	0
12. Ασπρο νερό	3	5	—	
13. Αχλάδι	—	—	—	
14. Αχλάδια	10	5	221	137
15. Βαβέλοι	0	25	0	335
16. Βόιλα	1	5	—	—
17. Βορί	5	3	68	22
18. Γρας	15	2	420	5
19. Δάφνη	4	15	24	267
20. Δρογγάροι	—	—	40	0
21. Εθιά	2	10	18	94
22. Ζάκαθος και Ανάγυρος	—	—	0	103
23. Ζάκρος	20	0	274	0
24. Ζίρος	30	30	433	186
25. Ζού	0	9	0	48
26. Καλαμαύκι	0	10	0	62
27. Καλός Λάκκος	—	—	179	—
28. Καλό Χωριό	15	0	136	110
29. Κανένε	12	0	130	0
30. Καρύδι	15	1	228	0
31. Κατελιώνας	—	—	2	24
32. Κατσιδόνι	10	0	143	0
33. Κελάρια	10	0	100	0
34. Κλησίδι	5	0	370	0
35. Κουτσουλόπετρες	0	0	—	—
36. Κρυγιά	7	3	147	73
37. Κυμουριώτης	—	—	60	0
38. Λαμνώνι	0	8	0	99
39. Λάπιθος	5	0	79	0
40. Λάστρος	27	6	483	0
41. Λιθίνες	15	2	355	16
42. Λουτράκι	0	5	—	—
43. Μαγκασάς	75	8	142	0
44. Μακρύς Γιαλός	—	—	—	—
45. Μαρουλά μετόχι	—	—	11	0
46. Μαρωνιά	8	0	165	0
47. Μητάτο παλιό	—	—	50	0
48. Μισιργιού	10	0	90	0
49. Μουλιανά Έξω	60	8	570	108
50. Μουλιανά Μέσα	50	3	472	14
51. Μόχλος	—	—	—	—
52. Ξερολίμνη	10	0	88	0
53. Ορ(ει)νό	30	4	357	3
54. Παλαίκαστρο	—	—	143	0
55. Παλιοπέτσι	0	6	—	—
56. Παπαγιαννάδω	8	0	77	4
57. Παρασπόρι	0	15	0	224
58. Περβολάκια	—	—	142	0
59. Πετράς	—	—	—	—
60. Πεύκοι	20	1	318	0
61. Πιλαλήματα	—	—	98	11
62. Πισκοκέφαλου Μετόχια	0	0	180	0
63. Πισκοκέφαλο	26	14	476	152
64. Πισκοπή (Κάτω;)	0	8	0	159
65. Πισκοπή Επάνω	2	10	0	103
66. Ρίζα	—	—	49	0
67. Ρούσα Εκκλησά	20	0	188	0
68. Ρουκάκα	18	14	226	328
69. Σαντάλι	1	6	15	39
70. Σητεία Λιμάνι	—	—	256	312
71. Σίτανος	15	2	146	22
72. Σκλαβεδιάκου	—	—	29	0
73. Σκλάβοι	8	2	109	14
74. Σκοπή	18	3	524	15
75. Σκορδίλω	—	—	69	0
76. Στραβοδοξάρι	25	4	396	13
77. Συκιά	5	10	69	121
78. Σφάκα	32	7	417	44
79. Σφακιά	0	14	0	83
80. Σωτήρα	2	3	30	30
81. Τουρλωτή	37	0	300	14
82. Τουρλωτής Μετόχια	—	—	440	7
83. Τουρτούλοι	5	10	85	74
84. Τσιπά	—	—	—	—
85. Τσω	25	0	158	0
86. Χαμαίζι	20	4	313	6
87. Χαμαίτουλο	5	0	79	0
88. Χοχλακιές	—	—	59	0
89. Χώνος	3	6	26	0
90. Χαντράς	20	7	458	29
Σύνολα επαρχίας	860	316	11951	3527

Πληθυσμιακή εξέλιξη τής επαρχίας (1900-1981)

1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
15476	18716	20323	23438	24008	25127	22287	22156

Η Σητεία είναι η μόνη επαρχία που δεν επαναστάτησε το 1821, γιατί οι κάτοικοί της, στην πλειοψηφία των, ήταν Τούρκοι. Τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας ολόκληρα χωριά τούρκεψαν μαζί με τους παπάδες των, γιά να μη χάσουν τα προνόμιά των, όπως συνέβη και στην άλλη άκρη τής Κρήτης, το Σέλινο.

Το 1828 οι επαναστάτες αποφάσισαν να καθαρίσουν τη Σητεία από τούς Τούρκους και οργανώθηκε ένα σώμα από 2500. Έφθασαν στο Καβούσι τις αρχές τού Δεκέμβρη. Οι γενίτσαροι τής Σητείας φοβήθηκαν εκδικήσεις τών Χριστιανών, γιά τα εγκλήματα που είχαν κάνει, και έφυγαν με καΐκια γιά την Ιεράπετρα και τη Σπιναλόγκα. Οι επαναστάτες πέρασαν ανενόχλητοι. Όσοι Τούρκοι δεν πρόφθασαν να φύγουν συγκεντρώθηκαν στον πύργο τών Λιθινών, 140 οπλισμένοι και 250 γυναικόπαιδα. Ο στρατάρχης Τσουδερός, γιά να τελειώσει το γρηγορότερο, πλησίασε ο ίδιος στον πύργο και τοποθέτησε μιά στάμνα μπαρούτι με φυτίλι και έβαλε φωτιά, που μεταδόθηκε γρήγορα στον πύργο. Οι πολιορκούμενοι, θέλοντας να σβήσουν τη φωτιά, βρήκαν ένα πιθάρι γεμάτο ρακί. Νόμισαν πως ήταν νερό και το 'χυσαν να σβήσουν τη φωτιά. Το αποτέλεσμα ήταν να καούν όλοι, γιατί δεν δέχτηκαν να παραδοθούν, φοβούμενοι εκδικήσεις.

Άλλοι είχαν καταφύγει σε ένα βενετσάνικο πύργο στην Εθιά. Αυτοί παραδόθηκαν. Πηγαίνοντάς τους στην παραλία να τούς διώξουν με πλοία, μερικοί γνώρισαν τούς φονιάδες δικών τους. Τούς διάλεξαν

ένα ένα και τούς σκότωσαν. Ένας είχε ατιμάσει τη μάνα δυό παιδιών. Τα παιδιά, μεγάλοι τώρα άνδρες, εκδικήθηκαν την ατίμωση και το θάνατο τής μάνας των. Τούς βάλαν σε κασότικα πλοία, γιά να τούς πάνε στη Μικρά Ασία. Αλλά μιά αγγλική φρεγάτα τούς οδήγησε στο Ηράκλειο, γιά να συνεχίσουν το έργο των. Το ενδιαφέρον τών Άγγλων γιά τούς Τούρκους είναι γνωστό από τα χρόνια εκείνα.

Γυναικόπαιδα 1200 και 250 άνδρες είχαν καταφύγει στο Τοπλού. Τούς πολιόρκησαν, παραδόθηκαν και τούς έστειλαν στη Μικρά Ασία.

Έτσι ελευθερώθηκε η Σητεία από τούς Τούρκους. Αλλά το Γενάρη τού 1829, οι Τούρκοι που είχαν καταφύγει στη Σπιναλόγκα, στην Ιεράπετρα και στο Ηράκλειο μαζεύτηκαν στην Ιεράπετρα 4000. Πέρασαν στη Σητεία από τη Μαλάβρα απαρατήρητοι και έσφαξαν πολλά γυναικόπαιδα και ρήμαξαν πολλά χωριά.

Στη σημερινή επαρχία Σητείας υπάγεται ολόκληρη η **Χερσόνησος τών Ετεοκρητών**, γιατί εκεί κατοικούσαν οι Ετεόκρητες, δηλαδή οι γνήσιοι, οι αυτόχθονες Κρήτες, οι οποίοι αποσύρθηκαν εκεί ύστερα από την κάθοδο τών Δωριέων, ή η **Χώρα τών Πραισίων**, από το όνομα τής κυριότερης πόλης, τής Πραισού, (βλ. λήμμα) που ήταν στο κέντρο τής χερσονήσου.

Η Σητεία είναι από τις αρχαιότερες εστίες τού Μινωικού Πολιτισμού. Οι οικισμοί Ζάκρος, Μόχλος, Ψύρα κ.λπ. ήκμασαν την Πρωτομινωική ΙΙΙ περίοδο, 2300-2100 π.Χ. Την πρωτομινωική ΙΙΙ περίοδο ήρχισαν να παρακμάζουν ενώ άρχισαν να αναπτύσσονται τα αστικά κέντρα τής Κεντρικής Κρήτης Κνωσός, Φαιστός κ.λπ. Είχε πολλές αρχαίες πόλεις, που τα ονόματά των διασώζουν μέχρι σήμερο αρκετά χωριά, Ζάκρος, Ζάκαθος, (Σ)ίτανος, Ζίρος, Λάστρος κ.λπ.

Η Σητεία είναι η πατρίδα τού μεγάλου Κρητικού ποιητή Βιτσέντζου Κορνάρου. Η οικογένεια τών Κορνάρων εγκαταστάθηκε στη Σητεία το 1304. Ο Vincenzo Giacomo Cornaro, ο πιθανότερος ποιητής τού Ερωτοκρίτου, γεννήθηκε το 1553 στο χωριό Τραπεζόντα — μεγάλο τότε με 428 κάτ. — (βλ. λήμμα).

Στη Σητεία έχει τις ρίζες του και ο εθνικός ποιητής Διονύσιος Σολομός. Η οικογένεια τών Σολομών ήταν φεουδάρχες τής Σητείας. Στο χωριό **Βόιλα** (βλ. λήμμα) υπάρχει βενετσάνικος πύργος και δίκλιτη εκκλησία τού Αγίου Γεωργίου. Στο υπέρθυρο είναι ανάγλυφο το stemma (θυρεός) τής οικογένειας Salomon. (βλ. G. Gerola, Monumenti veneti ecc. IV, σ. 281). Στο δυτικό άκρο τού νότιου τοίχου τού δεξιού παρεκκλησίου είναι ο οικογενειακός τάφος τού Γεωργίου **Σαλαμού** με την επιγραφή:...*ΙΗ ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΚΕ΄ ΕΚΟΙΜΗΘΗ ΓΕΩΡ. Ο ΣΑΛΑΜΟΣ*....Η χρονολογία είναι ελλιπής ΙΗ = 18. Ο Ξανθουδίδης λέει ότι πρέπει να είναι 1518 ή 1510. (Βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, Αθηνά, τόμ. 15, σ. 79). Όπως όλοι οι Βενετοί φεουδάρχες και ο Σολομός είχε σπίτι στο Χάντακα, όπως αναφέρεται και σε τούρκικο έγγραφο ο **Νικόλας Σολομός**. Όταν ο Μοροζίνι παρέδωσε στον Κιοπρουλή το Χάντακα, πήρε μαζί του και **όλους** τούς κατοίκους τού Χάντακα. Άλλοι απ' αυτούς έμειναν στα Επτάνησα, όπου εγκαταστάθηκαν και οι άλλοι στη Βενετία. Ένας απ' αυτούς θα ήταν και ο Νικόλας Σολομός, που εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο απόγονος τού οποίου είναι ο Διονύσιος.

Τα βαπτιστικά χριστιανικά ονόματα Marco, Pietro Zane, τών φεουδαρχών τού Βόιλα τής Σητείας, είναι εκείνα που εναλλάσσονται και στο οικογενειακό δένδρο τών Σολομών τής Ζακύνθου, (βλ. Λεων. Ζώη Λεξικόν Ιστορικόν - Λαογραφικόν Ζακύνθου, τομ. Βιογραφικόν, σ. 598 και Νικ. Β. Τωμαδάκη, Ε.Ε.Β.Σ. ΙΔ΄, σ. 179, 180, Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η οικογένεια τών Σολομών τής Κρήτης «Κρητικά Χρονικά», ΙΙΙ σ. 415).

Αλλά και η νεότερη Σητεία γεννά ποιητές και γλεντοκόπους. Ο Κωστής Παλαμάς δεν παρέλειψε να τραγουδήσει την ιδιαίτερη αυτή χάρη τής Σητείας.

Μεσ' στη βουνόσπαρτη Σητειά τών πέλαων ξαγναντεμένη
στης Κρήτης την ακρίτισσα, που γέννησεν εσένα,
ποιός Θεός σε βλόγησε; Και ποιά Κρητικοπούλα νύφη
ποιά νύφη συναθρευτή, ποιάς φράγκισσας Καλλιόπη,
ποιόν ομηρίδη ραψωδόν αγάπησε και πήρε,
γιά να γεννήσουν — Θεού χαρά — διπλομορφιά, τη Ρώμη
με τη λαλιά τη ζωντανή που τη λαλεί κι αντρειεύει
το Γένος ολοζώντανο; Δόξα σ' εσέ, ο Κορνάρος,
δόξα σε σένα, ο ποταμός ο χρυσομελιτάρης,
που τρέχεις και κατρακυλάς και πότισμα και δρόσος
τής θεάς Ελλήνισσας φυλής κι ελεύτερης και σκλάβας,
και με τούς Ερωτόκριτους και με τις Αρετούσες,
δόξα κι αγάπη και τιμή κι όλες τις αντρειοσύνες!

Κωστής Παλαμάς

Οι κάτοικοι τής Σητείας είναι από τούς πιό νομοταγείς και φιλήσυχους Κρητικούς. Διακρίνονται όμως από όλους γιά την αγάπη τους στη μουσική και το γλέντι. Στειακός ήταν ο Στρατής Καλογερίδης, ο μάγος τής κρητικής μουσικής. Ο Στειακός επίσης Κωστής Φραγκούλης χαρακτηρίζει τούς συνεπαρχιώτες του, στα «Δίφορά» του, με τούτους τούς στίχους:

Καλοί γροικούνται οι Στειακοί, καλούς τσι μαρτυρούνε
στη λύρα κατεχάρηδες και τού χορού μαστόροι,
μπραγοί κι ανοιχτοχέρηδες, στο ζεύκι χαροκόποι.
Δεν είναι αθρώποι τση μαλιάς και τσ' όχτρητας φαμέγοι
και μονιασμένοι διαζουνε κι αδερφοχτοί λογούνται.

Η Σητεία, εξ' αιτίας τής γεωγραφικής της θέσης, ήταν πάντοτε ευπρόσβλητη από τούς πειρατές. Το 1460 και 1471 Τούρκοι πειρατές κατάστρεψαν 16 χωριά τα: Μαγκασάς, Καρύδι, Ζάκρος, Βίγλος, Κλησίδι, Αδραβάστοι, Λαμνώνι, Ζάκαθος, Τσω, Απίδια, Χαμαίτουλο, Περβολάκια, Λιθίνες, Γρας, Αγ. Γεώργιος, Μουλιανά, Βιζάς, όπως αναφέρουν βενετσάνικα έγγραφα. (Noiret, σ.520). Σε άλλη επιδρομή τού Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, το 1583, καταστράφηκε η Σητεία (πόλη) το Πισκοκέφαλο, το Μπεράτι, η Μαρωνιά και η Τραπεζόντα.

Η Σητεία είχε 12 μοναστήρια από τα οποία διατηρούνται η μεγάλη και πλούσια σταυροπηγιακή μονή τής Παναγίας Ακρωτηριανής ή Τοπλού, και το μετόχι της η μονή Καψά. Τη Βενετοκρατία είχε και δυό μονές καθολικών. Τη Santa Maria και τη Santa Lucia. Εκκλησιαστικά υπάγεται στη μητρόπολη Ιεράς και Σητείας, με έδρα την Ιεράπετρα.

Αλλά παλαιότερα είχε τη δική της επισκοπή. Αναφέρεται: 1) στο παρισινόν τακτικόν 1555Α, Λέοντος του Γ΄ και Κωνσταντίνου τού Ε΄, το 731-46 *ε) ο* (επίσκοπος) *Σιτίας*, 2) στο Τακτικόν Λέοντος του Γ΄ και Κωνσταντίνου του Ε΄ το 731-46, *ε) ο Σιτίας*, και 3) Εις το Τακτικόν 3 Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου το 980, *ια) ο Σιτείας*. (Βλ. Γερασ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Ζ, σ. 464 πίνακες).

Σηφιανά, τα. Μικρός οικισμός, στο δήμο Αλικιανού, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. στο βιβλίο του «Κρητικά», σ.42, **Σιφιανά**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σηφιανά**, στο δήμο Αλικιανού με 8 Χριστιαν. και 8 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο **Σηφιανά και Δρακιανά** με 10 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σίβα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 225, υψ. 280 μ. Βρίσκεται στο 18,2 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1378, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Siva (βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.210). Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23r) Siva, από τον Καστροφύλακα (K102) Siva, με 312 κάτ. το 1583, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Şiva με 45 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 126), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Syva, (Pashley, Travels in Crete, II, 126) με 22 Χριστ. και 3 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σίβα**, στο δήμο Αγ. Μύρωνος, κάτ. Χριστιαν. 229 και Τούρκ. 7, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 269, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 332, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 318, το 1940 κάτ. 347, το 1951 354, το 1961 359 και το 1971 κάτ. 227.

Σώζεται παλαιά εκκλησία τής Αγ. Παρασκευής, με τοιχογραφίες καλής εκτέλεσης. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών κ.λπ. σ. 71) Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et monasteriorum Communis τού 1320. (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή. Ανέκδοτη πηγή κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄ σ. 92).

Τού ίδιου: Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1985, σ. 70, 291, 431) αναφέρεται ότι ο Theodorus Latrati, κάτοικος τού χωρίου Σίβα, βεβαιώνει ενόρκως (το 1320) ότι η εκκλησία Santa Veneranda είναι παλαιά και κτίστηκε την εποχή τών Ελλήνων (tempore Grecorum).

Σίβα, η. και Μακρά Σίβα. Χωριό και κοινότητα, επαρχ. Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 485, υψ. 110 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 62 χλμ. Συντομότερος δρόμος η διαδρομή: Μοίρες - Πετροκεφάλι -διακλάδωση στο 61,5 χλμ. τού δρόμου προς Μάταλα, αριστερά.

Το όνομα είναι αρχαίας πόλης Ελληνικής περιόδου. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι. 400). Ο Στ. Ξανθουδίδης υποθέτει, ότι είναι αραβικό όνομα, τής εποχής τής Αραβοκρατίας.

Στη Σίβα γεννήθηκε το 970 **ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος**, ο οποίος έδρασε γιά την εδραίωση τού Χριστιανισμού στη Δυτική Κρήτη, όπου ίδρυσε πολλά μοναστήρια, ύστερα από την εξολόθρευση τών Αράβων από το Νικηφόρο Φωκά. Στην επαρχία Κισάμου υπάρχει χωριό, ο Άι Κύρ Γιάννης (βλ. λήμμα) προς τιμήν του. Στον Codex Cisamensis XIX,5) Αναφέρεται: Ο εν Αγίοις Πατήρ ημών Ιωάννης εγεννήθη εις ένα χωρίον τής περιφήμου Κρήτης, λεγόμενον Σίβα, απο γονείς ευσεβείς και πλουσίους, εις τον καιρόν τών ευσεβεστάτων και ορθοδόξων βασιλέων ημών Βασιλείου και Κωνσταντίνου, έτει από Χριστού γεννήσεως 970, αφού εξολόθρευσε ο ενδοξότατος Νικηφόρος Φωκάς τούς Σαρακηνούς...(Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η Διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ. 61). Βλ. και Ανθίμου Λελεδάκη, Ακολουθία Ασματική τού οσίου και θεοφόρου Πατρός ημών κύρ Ιωάννου τού εν Κρήτη διαλάμψαντος, Χανιά, 1922.

Εικ. 346. Σίβα Πυργιώτισσας.

Στο χωριό Σίβα υπάρχει η παράδοση, ότι τον έλεγαν **Τζοβαέρη**, (λέξη τούρκ. cevahir = διαμάντι). Κατά την ίδια παράδοση είχε αδελφή, την **Κασιανή**. Στο ακρωτήριο **Λίθινο**, όπου η εκκλησία τού Τιμίου Σταυρού, είναι ένα σπήλαιο γνωστό σήμερο **Σπηλιάρι τής Κασιανής**, όπου εμόνασε, ώς πιστεύουν.

Το χωριό αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, που αναφέρει ότι ο Stephanus Sclavus, κάτοικος στο χωριό

με το όνομα Sciva, οφείλει να δώσει στο Νικόλαο υιό Çanusii, στο σπίτι του στο Χάντακα, 74 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι, προς 10 κρητικά υπέρπυρα και 50 μίστατα κρασί, γνήσιο καλό κρητικό, από τα αμπέλια τού χωριού του Scive, προς 5 υπέρπυρα...(βλ. Ant. Lombardo, Documenti della Colonia veneziana di Crete, 1942, σ. 114).

Αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1381, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Siva, (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.81).

Στην επαρχία Πυργιώτισσας αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (Κ100) Siva με 156 κάτ., από το Fr. Barozzi το 1577 Siva (f°23r), από τον Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Siva το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Siva με 35 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Siva (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 315) με 22 χριστιαν. οικ. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σίβα** στο δήμο Τυμπάκι με 357 κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 512, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 583, το 1528, έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 631, το 1940 628, το 1951 635, το 1961 640 και το 1971 κάτ. 504.

Το χωριό βρήκε ερειπωμένο ο Pashley, (Travels in Crete, vol. I, 234) το 1834, ύστερα από την επανάσταση.

Στη Σίβα βρέθηκε, σε άγνωστο σημείο, από αρχαιοκάπηλους σημαντικός θησαυρός ελληνικών αργυρών νομισμάτων, αλλά οι ενέργειες γιά την περίσωσή του δεν ετελεσφόρησαν. Στην έρευνα γιά την ανακάλυψη βρέθηκαν 9 τεμάχια, 4 τής Κνωσού και 5 τής Φαιστού και άλλων, όχι από το θησαυρό, 1 αργυρό και 7 χαλκά Ελληνορωμαϊκών χρόνων (βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, σ.480).

Σιδεριανά, τα. Ένας από τούς πολλούς οικισμούς τού χωριού **Κάντανος**, επαρχ. Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 32, υψ. 440 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως τής Καντάνου.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται, ενώ αναφέρεται **Σηδεριανά** από το Χουρμούζη Βυζ. στα «Κρητικά» του σ.40, το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σιδεριανά**, μαζί με όλους τού οικισμούς τού χωριού Κάντανος με 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. κάτ. όλοι οι οικισμοί. Το 1900 αναφέρεται **Λαμπριανά, Σιδεριανά**, στον ίδιο δήμο Καντάνου με 54 κάτ. Το 1920 αναφέρεται 12ος οικισμός από τούς 20 τού αγροτ. δήμου Καντάνου με 34 κάτ., το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά, το 1940 αναφέρεται **Σιδεριανά** στην κοινότ. Καντάνου, κάτ. 48, το 1951 44, και το 1961 32. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σιδιακό, το. Μικρός οικισμός (μετόχι) στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.30) Sidiacò το 1630. Στην απογραφή τού 1583 τού Καστροφύλακα δεν αναφέρεται. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Σίλαμος, η. Οικισμός τής κοινότητας Βασιλιών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 19, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 7 χλμ. Διαδρομή: Φορτέτσα Νέα - Φορτέτσα παλαιά - διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς τις Βασιλιές.

Σε συμβόλαιο τού Φεβρ. τού 1193 τού συμβολαιογράφου Leone Oreste αναφέρεται, ότι, ο Leone Stavrakiotis και Costa Psilos πωλούν αντί 8 νομίσματα (nomismata) δυό αμπέλια των, κείμενα στο χωριό Sillamo, στην **τούρμα τής Βόρειας Μεσαρά**ς (della turma della Messarea settentrionale). (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, 1963, σ.19). Όπως φαίνεται από το συμβόλαιο αυτό ο σημερινός νομός Ηρακλείου, λεγόταν **τούρμα Μεσσαράς**, τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, οπότε εγράφη το συμβόλαιο.

Αναφέρεται και σε συμβόλαιο τού 1271 τής Βενετοκρατίας, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, ότι ο Iacobus Belcusinus, κάτοικος in casali Sillamo, αναλαμβάνει την υποχρέωση να παραδώσει στον Nic de Caridi κάτοικο Χάντακα, ποσότητα καλού κρητικού τυριού, όπως εκείνο τού Μεραμπέλου, την αξία τού οποίου έλαβε. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana, di Creta, 1942, σ.11).

Με τη συνθήκη τού 1265 η Σίλαμος δόθηκε ως φέουδο στο Θεόδωρο Χορτάτση και στούς υιούς του (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 47). Silamo αναφέρεται και σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1379. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 216). Στην επαρχία Τεμένους αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ101) Silamo Catto με 86 και Silamo Apäno με 69 κάτ. το 1583. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Silamo Apano και Silamo Cato το 1630 και στην τούρκ. απογραφή τού 1671 αναφέρονται δυό οικισμοί Silamo Apano ve Kato με 8 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 128). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Silamos (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Σύλαμος** στο δήμο Αρχανών με 3 Χριστιαν. και 30 Τούρκ. κάτ., το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 28, το 1920 και 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 είναι στην κοινότητα Βασιλιών, κάτ. 122, το 1951 100, το 1961 83 και το 1971 κάτ. 23.

Σιμόνε και Κλήμα, Οικισμός τής επαρχίας Αμαρίου ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Simone et Clima το 1630. Ο οικισμός **Κλήμα** υπάρχει και αναφέρεται από το 1900 στην επαρχία Πυργιώτισσας. Είναι στα σύνορα τών δυό επαρχιών.

Σίμος, ο. Οικισμός στην περιοχή τού Χάντακα (Paracandia). Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Communis τού 1320 Apano Simos, Cato Simos. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, 1963, σ. 28 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Ανέκδοτη πηγή, γιά την εκκλησιαστική Ιστορία Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ , 91). Ο οικισμός ήταν κοντά στο χωριό Σίβα Μαλεβιζίου. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων 1985, σ.431).

Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, ότι ο Petrus Sabathino, κάτ. τού χωρίου Simo, οφείλει να παραδώσει στο Νικόλαο Caridi, κάτ. Χάντακα 27 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι προς 3 υπέρπυρα, ποσό που έλαβε. (Βλ. Ant. Lombardo, Colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 33). Ο Paul Faure σημειώνει, («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ. 56) ότι ήταν κοντά στη Σίβα Μαλεβιζίου.

Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Σιμοση, Οικισμός στην περιφέρεια τού Χάντακα (Paracandia). Αναφέρεται στο Catasticum Ecclesiarum et Monasteriorum Comunis τού 1320. (Βλ. Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, 1963, σ.28 και Ζαχ. Τσιρπανλή, Ανέκδοτη πηγή κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ, σ. 92 και τού ίδιου, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων 1985, σ. 70 και 290) όπου αναφέρεται Apano Simosi.). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Η θέση του άγνωστη.

Σιμπρού, βλ. Ζυμπρού, οικισμό επαρχ. Σελίνου, ν. Χανίων.

Σινάπι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βενεράτου, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 185 μ. Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από το χωριό Κυπαρίσσι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1248: Το χωριό το ονομαζόμενο Sinapi, όπου η μονή Palla (Παλιανή) έχει κτήματα, αμπέλια, χωράφια, κήπους, που τα καλλιεργούν 6 ζευγάρια και μύλο (molendinum). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων, 1985, σ. 194). Αναφέρεται επίσης σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Sinapi το 1367 (σ. 119) και το 1394, σ. 340).Ο τότε φεουδάρχης τού χωριού Petrus Venerio, ως φαίνεται ορθόδοξος, έκανε αίτηση και δόθηκε άδεια στον G. Zangaropulo, κάτ. τού χωρίου Susa, να μεταβεί εκτός Κρήτης, γιά να χειροτονηθεί πρεσβύτερος. (Βλ. Ελ. Santschi,Régestes des arrêts civils etc. σ.119, 340).

Αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από τον Καστροφύλακα (Κ101) Sinapi με 115 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ.Ιστ. V, σ. 117.) Sinapi το 1630, στη τούρκικη απογραφή τού 1671 Sinap με 14 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 127). Το 1881 αναφέρεται **Σινάπι** στο δήμο Δαφνών, κάτ. Τούρκ. 31. Το 1900 αναφέρεται Σινάπι μετόχι στον ίδιο δήμο, κάτ. 10, το 1920 γράφεται **Συνάπι** στον αγροτ. δήμο Βενεράτου, κάτ. 23, το 1928 στην κοινότητα Βενεράτου, κάτ. 27, το 1940 κάτ. 44, το 1951 32, το 1961 35 και το 1971 κάτ. 0.

Σινανιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σηρικάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 59, υψ. 440 μ. Απέχει από τα Χανιά 52,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 40,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλεργιανά - Σκουλουδιανά - Κουκουναρά - Κιουλιανά - Σηρικάρι. Σε μικρή απόσταση δυτικά από το Σηρικάρι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο. Σηρικάρι, **Σινανιανά**, με 54 κάτ. Στις απογραφές 1928, 1940 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1951 αναφέρεται **Σινενιανά** στην κοινότ. Σηρικάρι, κάτ. 91, το 1961 91, και το 1971 κάτ. 54. Το τοπωνύμιο από το επώνυμο τών οικιστών, Σινάνης, που υπάρχει και σήμερο.

Σινιολιανά, τα. ή **Βρύση**. Μικρός οικογενειακός οικισμός (Σινιολάκης) κοντά στο χωριό Λιβάδια, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Οι κάτοικοι απογράφονται στο χωριό Λιβάδια.

Σιρίλι, βλ. λήμμα Συρίλι.

Σιριπιδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αχλαδέ, επαρχ. Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 52, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 32 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. (Πάνορμο) τού εθνικού δρόμου προς Ηράκλειο - Ρουμελί - Σιριπιδιανά.

Αναφέρεται **Συγριπιδιανά** το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (βλ. «Κρητικά», σ. 45). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σιριπιδιανά** στο δήμο Μελιδονίου, κάτ. Χριστιαν. 42 Τούρκ. 27, το 1900 γράφεται **Συριπιδιανά και Λαμεριανά**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 102, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 95, το 1928 γράφεται **Σιριπιδιανά** στην κοινότητα Αχλαδέ, κάτ. 113, το 1940 Σιριπιδιανά, κάτ. 129, το 1951 86, το 1961 72 και το 1971 κάτ. 53.

Σίσαρχα, τα. Οικισμός τού δήμου Ανωγείων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 60, υψ. 640 μ. Βρίσκεται στο 31, 6 χλμ. τού δρόμου από Ηράκλειο προς Ανώγεια. Από το Ρέθυμνο απέχει 60 χλμ.

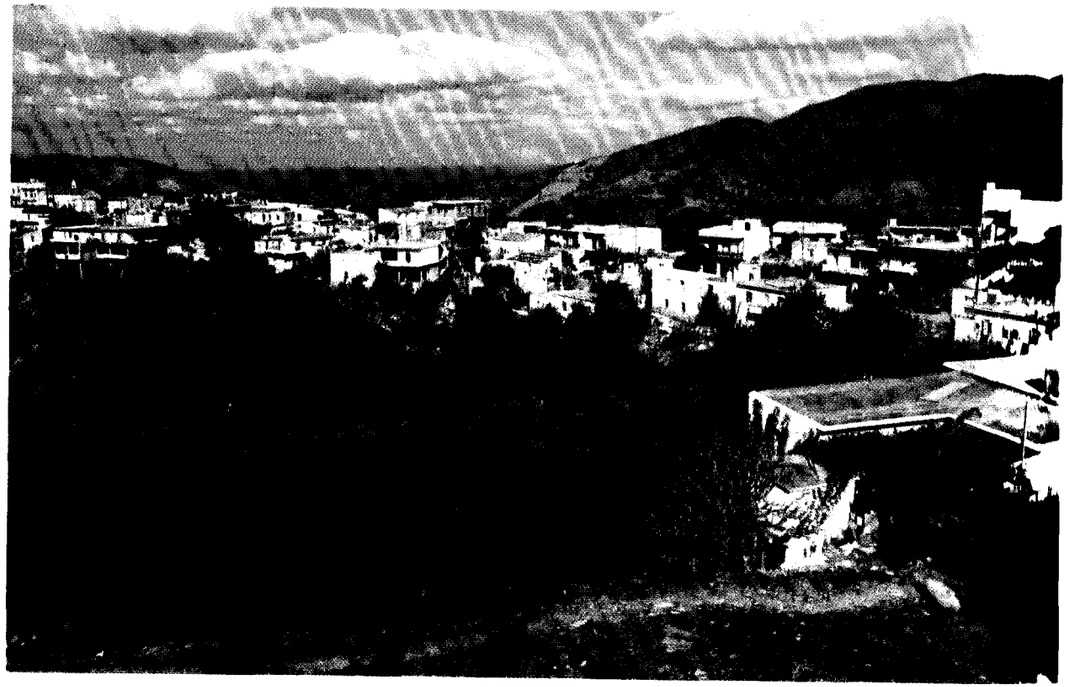
Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Sisarga, από τον Καστροφύλακα (Κ176) Sisarca, με 108 κάτ. το 1583, και (Κ183) με 457 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Sissarca το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sisarka με 9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 130).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σύσαρχα** στο δήμο Ανωγείων, κάτ. Χριστιαν. 80, το 1900 Σύσαρχα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 123, το 1920 στον αγροτ. δήμο Ανωγείων, κάτ. 111, το 1928 **Σείσαρχα**, στην κοινότητα Ανωγείων, κάτ. 133, το 1940 κάτ. 143, το 1951 στο δήμο Ανωγείων, κάτ. 104, το 1961 87, και το 1971 κάτ. 70.

Οι οικισμοί Σίσες, Σίσι, Σίσαρχα έχουν την ίδια προελληνική ρίζα, που συνδέεται με την πόλη Sis στο εσωτερικό τής Κιλικίας, αναφέρει ο Στυλ. Αλεξίου. (Βλ. Το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρίας κατά το 1965, σ. 141).

Σίσες, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 486, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 44 χλμ. τού νέου δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Sisses, από τον Καστροφύ-

Εικ. 347. Το χωριό Σίσες Μυλοποτάμου. (φωτ. Ρουσέτου)

λακα (K183) Sisses με 370 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Στην κατάσταση τού πληθυσμού δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Sisses το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sişes με 16 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 130).

Το 1881 αναφέρεται **Σίσαις** στο δήμο Δαμάστας, κάτ. Χριστιαν. 205, το 1900 γράφεται **Σείσες**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 267, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 316, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητ. κάτ. 334, το 1940 κάτ. 423, το 1951 297, το 1961 465 και το 1971 κάτ. 409.

Οι κάτοικοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, μελισσοκομία, αλλά τελευταία στην παράλιο περιοχή έχουν αναπτύξει την καλλιέργεια εσπεριδοειδών. Τα πορτοκάλια των είναι εξαιρετικής ποιότητας.

Βορειοδυτικά τού χωριού, κοντά στη θάλασσα, διαμορφώνοντας το χώρο γιά καλλιέργεια, το 1965, ήλθε στην επιφάνεια μιά πέτρα κυλινδρική, η πιο μεγάλη διάμετρός της 0,45 μ. και το ύψος 0,64 μ. Χρησίμευε ως βωμός ή όρος (terminum sacrificalem), με την επιγραφή *ΣΙΣΑΙΩΝ*. Το γεγονός ανέφερε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ο Ηρακλειώτης Μιχ. Γ. Διαλυνάς, η οποία παρέλαβε την επιγραφή στο Μουσείο Ηρακλείου.

Η επιγραφή **Σισαίων** πιστοποιεί, ότι στη θέση αυτή υπήρχε πόλη παράλιος, που το όνομά της πρέπει να είναι **Σίσα** ή μάλλον **Σίσαι**, όνομα που διασώζει αναλλοίωτο ο σημερινός οικισμός. Όπως προκύπτει από το σχήμα τών γραμμάτων η επιγραφή ανήκει στα τέλη τού Β ή στις αρχές τού Α΄ π.Χ. αιώνα.

Στην περιοχή υπάρχουν σκωρίες. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει σιδηρομετάλλευμα, που εκαμίνευαν οι τότε κάτοικοι. (Βλ. και «Κρητικά Χρονικά», ΙΘ΄, σ. 284, 229).

Το όνομα Σίσαι είναι ασφαλώς προελληνικό και η ρίζα του, όπως και τών οικισμών Σίσι και Σίσαρχα σχετίζεται με το όνομα τής πόλης Sis στο εσωτερικό τής Κιλικίας.

Η αρχαία πόλη Σίσαι είναι άγνωστη. Δεν αναφέρεται από κανένα.

Σισες, Οικισμός στην επαρχία Σελίνου ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K239) Sclavoppulla et Sisses με 430 κάτ. το 1583 και οι δυό οικισμοί. Ο Paul Faure αναφέρει («Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ.99): Ζούζες, ερείπια 4 χλμ. δυτικά από τη Σκλαβοπούλα.

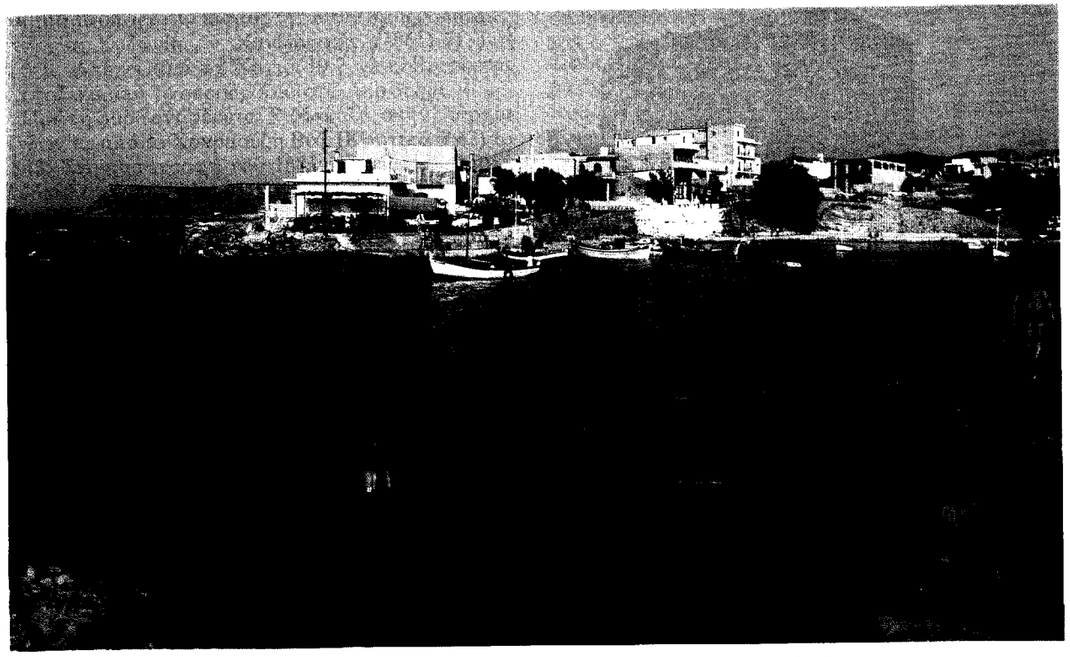
Σίσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βραχασίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 166, υψ. 10 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 29,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 27,2 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Ηρακλείου. Από το Ηράκλειο απέχει 40,8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 38,2 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο.

Η παλαιότερη μνεία τού τοπωνυμίου αναφέρεται σε έγγραφο τού 1391, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάνταχα. Με αίτηση τού Andrea Venerio, τού ποτέ Μάρκου από το Vrachasi, δόθηκε άδεια στον καλόγερο Ιωαννίκιο Scordili, κάτοικο στον Άγιο Ιωάννη στο Σίσι (S. Ioh. Sisi), να μεταβεί εκτός τής Κρήτης, γιά να χειροτονηθεί παπάς ορθόδοξος, (clerc grec). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrëts civils etc. σ. 313). Ο Ελ. Πλατάκης αναφέρει (Περιοδικό «Ρίζες», τεύχ. 4), ότι η εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου (26 Σεπτ.) υφίσταται και σήμερο, στο Σίσι.

Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. («Κρητικά» σ. 48) **Σύσι**. Το 1890 ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, σ. 167) αναφέρει: «Σύσι, παράλιος κώμη με μικρόν όρμον ένθα εκβάλλει ο ποταμός **Σύσιος**», σύνορον τής επαρχίας προς την Χερρόνησον». Ο Νικόστρ. Καλομενόπουλος, («Κρητικά», 1894, σ. 112) αναφέρει τον **όρμο Σίσι**, ένθα κατέρχεται η κοιλάς τού Βραχασίου. Ο Ι. Νουχάκης το 1903 («Κρητική Χωρογραφία» σ. 101) αναφέρει στο δήμο Β΄ τάξης Βραχασίου και το **Σίσι** με 30 κάτ.

Όμως στις επίσημες απογραφές τού 1881 και 1900 δεν αναφέρεται. Και στο Ονοματολόγιο πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών το 1902 δεν αναφέρεται χωρίον Σίσι. Στο χάρτη τής Κρήτης τού 1696 τού Coronelli στη θέση τού σημερινού οικισμού αναφέρεται **Ciccalari(a).**

Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Σείσι** στον αγροτ. δήμο Βραχασίου με 3 κάτ. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται **Σίσιον** στην κοινότητα Βραχασίου, κάτ. 79, το 1951 κάτ. 165, το 1961 138 και το 1971 κάτ. 58.

Εικ. 348. Το Σίσι. Παράλιος οικισμός επαρχ. Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου)

Την αιγυπτιακή περίοδο 1830-1840 ασφαλώς υπήρχαν «μαγατζέδες», δηλαδή αποθήκες γιά την αποθήκευση προϊόντων, λάδι και χαρούπια, που προοριζόταν γιά εξαγωγή. Ήταν το λιμάνι τών κατοίκων τού Βραχασίου. Και κατά την περίοδο τών επαναστάσεων ο ασφαλής όρμος Σίσι δεχόταν τα πλοία, που τροφοδοτούσαν τούς επαναστάτες Μεραμπέλου και Λασιθίου με όπλα, πολεμεφόδια κ.λπ.

Η προελληνική ρίζα τού ονόματος (βλ. λήμμα Σίσες) προϋποθέτει, ίσως, παλαιό παράλιο οικισμό με το ίδιο όνομα.

Σίσι Επάνω, το. Οικισμός (μετόχι) τής κοινότητας Βραχασίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 44, υψ. 45 μ. Βρίσκεται λίγο νοτιότερα από το Λιμάνι Σίσι. Πρώτη φορά αναφέρεται ιδιαιτέρως στην απογραφή τού 1961 με 38 κάτ. και το 1971 με 8 κάτ.

Σίτανος, η. Οικισμός τής κοινότητας Κατσιδονίου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 109, υψ. 620 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 17,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 2 χλμ. τού δρόμου προς Πισκοκέφαλο - Σταυρωμένος - Κατσιδόνι - Σίτανος.

Δεν αναφέρεται στις απογραφές τού 1577, τού 1583 και 1630. Αλλά ο Εμμαν. Αγγελάκης (Σητειακά Α΄, σ. 11) αναφέρει από την «έκθεση τού Καστροφύλακα, ής αντίγραφον εν αποσπάσματι εναπόκειται εν τή Εθνική Βιβλιοθήκη υπ' αριθ. 2074» τον κατάλογο τών χωριών τής Σητείας τού Καστροφύλακα και μεταξύ αυτών και το χωριό **Σίτανος** με 54 κάτ.

Εικ. 349. Το χωριό Σκαλάνι Πεδιάδας. (φωτ. Ρουσέτου)

Αναφέρεται επίσης στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sitano με 9 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 132). Άρα ο οικισμός υπήρχε την περίοδο τής Βενετοκρατίας.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Sitanos, (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 323) με 15 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καρυδίου, κάτ. Χριστιαν. 146 και Τούρκ. 22, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 153, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 176, το 1928 στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 218, το 1940 κάτ. 218, το 1951 183, το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Κατσιδονίου, κάτ. 200 και το 1971 κάτ. 122.

Ο T.A.B. Spratt, (Travels and Researches in Crete, I, σ. 201) αναφέρει, ότι το όνομα Σίτανος είναι παραφθορά τού ονόματος τής αρχαίας πόλης **Ίτανος** (βλ. λήμμα), στη θέση τής οποίας ευρίσκεται (...and Itanos, which is now undubtedly represented by a village above it, called Sitanos or Tsitanos»).

Ο Στ. Ξανθουδίδης (Επαρχίες και πόλεις τής Κρήτης, Επ. Ετ. Βυζ. Σπουδών, τόμ. Γ΄, σ. 36) δίδει τη σωστή προέλευση τού τοπωνύμιου, με το εμπρόσθετος τής πρόθεσης εις Ίτανον ει Σίτανον, όπως και τόσα άλλα.

Σκαλάνι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 726, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 10,8 χλμ. Διαδρομή: Κνωσός - Σπήλια - διακλάδωση αριστερά στο 10 χλμ. τού δρόμου προς Κουνάβους...

Κύρια προϊόντα τού χωριού είναι τα αμπελουργικά, 800-900 τόν. σουλτανίνα και το λάδι, 200-250 τόν. Υδρεύεται από την πηγή **Φουντάνα**, από την οποία υδρεύεται και το Ηράκλειο. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Η ύδρευση τού Ηρακλείου, 1981, σ. 24, 91 κ.λπ.).

Η πιο παλιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολ. τού Χάντακα P. Scardon. Ο Ιωάννης Lazzaro κάτοικος τού χωρίου Scalara, προπωλεί στον Ιουδαίο Cartaro 21 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι προς 6 κρητικά υπέρπυρα, την αξία του προπληρώθηκε. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 161) Σε άλλα συμβόλαια τού 1281 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται Σκάλαρο και Σκαλάρε (Scalaro, Scalare). (Βλ. Chiaudano Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 136, 141). Σε άλλα συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benven. de Brixano, τού 1301, αναφέρεται η ενοικίαση υδρομύλου τού χωρίου Scalari. (Βλ. F. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 6, 20 passim).

Το 1320 αναφέρεται σωστά casale Scalani, που το είχαν ενοικιάσει οι κληρονόμοι τού Leonardi Giadonico. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, 1248 - 1548, Ιωάννινα 1985 σ. 289).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1373 αναφέρεται Scalares, φέουδο τού Phylippus Barbadico. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 191). Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου Αρχείου (σ.268) αναφέρεται ο Ianni Schalani de Tenedos, από τους πρόσφυγες, που εγκατέστησε η Βενετία στο Χάντακα το 1381, (στα Τενέδια). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. σ.94). Στο έγγραφο αυτό τού Δουκικού Αρχείου, του 1388, αναφέρεται ότι δόθηκαν στο Γιάννη Σκαλάνη τα 2/3 και στο Marcus Flabani και στη σύζυγό του Calli Piamontene το 1/3 ενός αμπελιού στο χωριό Cacapilla (ο οικισμός Κακά Πηλά ήταν στην περιοχή τού Χάντακα — Paracandia— (Βλ. λήμμα Κακά Πηλά)

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (25r) Scalani, από τον Καστροφύλακα (K95) Scalani et Camino με 204 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Scalagni, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iskalani με 26 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 114). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Scalára (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες, ο Χουρμούζης Βυζ. το 1842 αναφέρει σωστά **Σκαλάνι** («Κρητικά» σ.51) με την υποσημείωση, ότι από το χωριό αυτό δεν έλλειψε η κασσίδα και επεκράτησε η παροιμία γιά τούς κασσίδες: από τού Σκαλανιού το νερό ήπιε.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Σκαλάνι στο δήμο Επισκοπής Πεδιάδας, κάτ. Χριστιαν. 321 και Τούρκ. 159, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 376, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 538, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 685, το 1940 το **Σκαλάνιον** έχει 838 κάτ., το 1951 839, το 1961 787 και το 1971 693 κάτ.

Το 1583 το Σκαλάνι ήταν φέουδο τού Μάρκου Σαλαμών και το διαθέτει στη διαθήκη του στούς υιούς του Τζουάνε, Πιέρον, Νικολόν και Ζώρζην, όπως αναφέρεται στη διαθήκη του, τού συμβολαιογράφου Σητείας Μάρκου Καλύβα. (Βλ. Κ. Μέρτζιου, Κρητικά Συμβόλαια κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ΄, σ. 130).

Το όνομα ίσως οφείλεται στο επώνυμο τών πρώτων οικιστών. Το όνομα **Σκαλάνης** είναι μαρτυρημένο.

Σκαλάνι, το. Μικρός οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (24r) Scalani, από τον Καστροφύλακα (K99) Scalagni με 20 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Scalani το 1630. Δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές. Αναφέρεται όμως σε τουρκικό έγγραφο τού 1672 ότι το χωρίον **Σκαλάνι** οφείλει υπόλοιπο φόρων κατ' αποκοπήν 500 άσπρα. Αλλά στην απογραφή τού προηγούμενου έτους 1671 δεν αναφέρεται. Ο Σταυρινίδης νομίζει, ότι είναι εσφαλμένη γραφή τού χωριού **Σκλαβιανά** τής ίδιας επαρχίας, που αναφέρεται στην απογραφή τού 1671. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 4 και 119).

Ο Paul Faure («Κρητολογία» τεύχ. 5, σ. 82) αναφέρει ότι υπάρχει τοπωνύμιο **Σκαλάνι** ανάμεσα στα χωριά Δούλι και Μελιδοχώρι τής ίδιας επαρχίας.

Σκαλιά, τα. Χωριό τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (K139) Scaglià με 162 κάτ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Scaglia, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Isgalya με 25 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 132). Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Τα Σκαλιά ήταν βορειοανατολικά τού χωριού Ζίρος, μεταξύ τών οικισμών Σίτανος και Λαμνόνι.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας παίχτηκε στα Σκαλιά μιά τραγωδία, που κατέληξε στην ολοκληρωτική καταστροφή τού χωριού, την οποία διέσωσε η παράδοση. Δεν αναφέρεται σε καμμιά από τις γνωστές ιστορίες τής Κρήτης. Ούτε είναι γνωστός ο χρόνος, αλλά μάλλον πρέπει να έγινε τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα παρακάτω τουρκικά έγγραφα.

Στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, μοναδική πηγή από τουρκικής πλευράς τής ιστορίας τής Τουρκοκρατίας, αναφέρεται στο υπ' αριθ. 974 τού 1679 Δήλωση τών Χριστιανών τής επαρχίας Σητείας, οι οποίοι εκλήθησαν στο Ιεροδικείο:...*εκ τού χωρίου Σκαλιά εκλήθησαν οι Νικολός και Φραγκιάς...και εδήλωσαν, ότι εάν από σήμερον και εις το εξής οι άθρησκοι χαΐνιδες αιχμαλωτίσουν Μουσουλμάνον τινά εν τή επαρχία μας, ή προξενήσωσι ζημίαν τινά εις την περιουσίαν του, ας εισπραχθεί η ζημία αύτη από ημάς. Μετά δε την εξαγοράν δι' ιδίων μας χρημάτων τών αιχμαλωτιζομένων Μουσουλμάνων ας τιμωρούμεθα και ημείς οι ίδιοι.* (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β΄, σ. 328).

Στο επόμενο έγγραφο 975, το οποίο όμως είναι αχρονολόγητο, γιατί δεν είναι ολοκληρωμένο — αλλά ο Σταυρινίδης είναι βέβαιος ότι είναι το 1689 —αναφέρεται *Πίναξ εμφαίνων τούς αμαρτωλούς επαρχίας Σητείας...εκ τού χωρίου Σκαλιά αναφέρονται οι αρματωλοί Γιάννης και Κωνσταντίνος...*

Τα πρώτα εκείνα χρόνια τής Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι πολλών χωριών, και μάλιστα τών επαρχιών Σητείας και Σελίνου τούρκεψαν. Ως φαίνεται οι Σκαλιώτες, γενναίοι και φιλελεύθεροι, δεν θέλησαν να υποκύψουν στούς εκβιασμούς τών Τούρκων. Και όχι μόνο δεν προσκύνησαν το νέο τύραννο αλλά έγιναν και οι σκληρότεροι τιμωροί του.

Οι Τούρκοι, γιά να απαλλαγούν από τούς ατίθασους εκείνους Χριστιανούς, οργάνωσαν μυστική εκστρατεία, γιά να τούς εξοντώσουν. Το εκστρατευτικό σώμα τών Τούρκων αποβιβάστηκε στην Κάτω Ζάκρο και με προφύλαξη στρατοπέδευσαν στο **Μαύρο Κάμπο**, ανατολικά από τα Σκαλιά, περιμένοντας την κατάλληλη ώρα, γιά να επιτεθούν τη νύχτα που θα κοιμούνται οι Σκαλιώτες, γιά να τούς εξοντώσουν χωρίς αντίσταση.

Ο Χριστιανός οδηγός, που είχαν επιστρατέψει, γιά να τούς δείξει το δρόμο, αφού κοιμήθηκαν, έφυγε και ειδοποίησε τούς Σκαλιώτες. Έτρεξαν αμέσως στο Μαύρο Κάμπο, την ώρα που κοιμόνταν ακόμη και τούς έσφαξαν όλους. Έτσι έπαθαν οι ίδιοι αυτό που ετοιμάζαν για τούς Σκαλιώτες.

Δυστυχώς οι προδότες δεν έλειψαν ποτέ, ούτε από τον φιλελεύθερο Κρητικό Λαό, όλες τις εποχές. Ένας Στειακός, και μάλιστα ιερωμένος, ο παπά Δράκος ή παπά Φραγκιάς, από τη Ζίρο, εφημέριος τών Σκαλιωτών, προσφέρθηκε να βοηθήσει τούς Τούρκους, να εξοντώσουν τούς Σκαλιώτες δίχως κίνδυνο. Ο απαίσιος παπάς κάλεσε τούς Σκαλιώτες στην εκκλησία τής Αγ. Παρασκευής στη Ζίρο, να τούς κοινωνήσει, γιά να εξαγνισθούν δήθεν γιά τούς φόνους τών Τούρκων, που είχαν κάνει, υπερασπιζόμενοι τη ζωή των.

Οι Σκαλιώτες δεν ήταν δυνατόν να φαντασθούν, ότι θα τούς πρόδιδε ο εφημέριός των, και πήγαν στη Ζίρο, την ορισμένη ώρα τής λειτουργίας, οπλισμένοι, όπως πάντα. Ο προδότης παπάς τούς είπε να αφήσουν τα όπλα των έξω από την εκκλησία, γιατί ήταν, λέει, μολυσμένα από τα αίματα τών Τούρκων!

Οι Τούρκοι, ειδοποιημένοι από τον προδότη, περικύκλωσαν την εκκλησία, έσφαξαν όλους τούς άοπλους Σκαλιώτες. Έπειτα πήραν τον προδότη παπά και τον έρριξαν σε αναμμένο φούρνο, λέγοντάς του οι ίδιοι οι Τούρκοι: Τέτοια τιμωρία θέλει όποιος προδίδει τούς ομογενείς του. Αυτό αναφέρει βέβαια η παράδοση. Οι Τούρκοι καταστρέψαν έπειτα ολοκληρωτικά τα Σκαλιά ανενόχλητοι και δεν ξανακατοικήθηκαν πιά. Μέσα στο ναό τής Αγ. Παρασκευής στη Ζίρο σώζεται σήμερο το οστεοφυλάκιο, όπου αναπαύονται τα λείψανα τών Σκαλιωτών.

Ο Στειακός Κωστής Φραγκούλης αφιέρωσε στούς Σκαλιώτες στα «Δίφορά» του τούς παρακάτω στίχους:

...Τού σηκωμού το δήγημα και τώ Σκαλιώ το νάκλι
απού μαθεύτη στη Φραγκιά κι εκούστηκε στην Πόλη,
και πέμπει η Πόρτα ντεσκερέ, βγάνει ο παχιάς φερμάνι
— Να τα χαλάσουν τα Σκαλιά, στο χνο τση γης μην είναι,
γιατί στα Μαύρα Χώματα εσφάξανε οι Σκαλιώτες
Χίλιους ορτάδες τού παχιά και πήραν τ' άρματά ντως,
κι η γης εγίνηκε πηλός, και σύργιακο το αίμα,

και τών αγάδω οι κεφαλές τροχάλοι στσι δετάδες.
— «Δράκοι τα ρίζουν τα Σκαλιά», μηνούνε ντου οι Σκαλιώτες
«με γιούργια δεν τα παίρνετε, μ' ασκέρι δεν πατιούνται»!
΄Ωρα κακή τως ήλαχε, σημαδεμένη μέρα,
και τα καημένα τα Σκαλιά με προδοσά παρθήκαν!
κι επόμεινε το νάκλιντως, οι γέροι να το λένε...

Στη θέση τού ηρωικού χωριού υπήρχε αρχαία πόλη τής Μινωικής περιόδου. (Βλ. Μελέτη και αρχαιολογικό χάρτη τής Σητείας, τής Teresa Wroncka, Pour un Atlas Archéologique de la Crète Minoenne, B(uletin) C(orrespondance) H(éllénique), 1959, τ. 83, σ.523, Εμμαν. Αγελάκη, «Σητειακά», Β΄, σ. 7 «Μύσων», τόμ. Β΄, σ. 110), Κωστή Φραγκούλη, Τα Δίφορα, 1961, σ. 110).

Σκαλωτή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 97, υψ. 130 μ. Απέχει από τα Χανιά 83 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 69 χλμ. τού δρόμου προς Χώρα Σφακίων - Κομητάδες - Βρασκάς - Βουβάς - Νομικιανά - Πατσιανός - Καψοδάσος - Σκαλωτή. Συντομότερη είναι η διαδρομή από το Ρέθυμνο από το δρόμο προς το Φραγκοκάστελο.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Scaloti, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Scaloti το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Iskalati με 25 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 129), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skalotè (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 30 χριστιαν. οικογένειες και από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 **Σκαλοτή** («Κρητικά», σ. 39).

Το 1867, με την ανακήρυξη τού λεγόμενου Οργανικού Νόμου άλλαξε η διοικητική διαίρεση τής Κρήτης και προστέθηκε πέμπτος νομός, τών Σφακίων, ο οποίος αποτελέστηκε από τις επαρχίες Αποκορώνου, Αγ. Βασιλείου και Σφακίων, με έδρα το Βάμο Αποκορώνου. Από τότε τα σύνορα τών επαρχιών Αγ. Βασιλείου και Σφακίωνμετατοπίστηκανανατολικότερακαιοιοικισμοί Αργουλές - Σκαλωτή και Καψοδάσος τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου ανήκουν έκτοτε στην επαρχία Σφακίων. ΄Ετσι στην απογραφή τού 1881 η Σκαλωτή αναφέρεται στο δήμο Καλλικράτη, επαρχίας Σφακίων, ν. Χανίων, κάτ. Χριστιαν. 125, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 181, το 1920 ολόκληρη η επαρχία Σφακίων ανήκει στο νομό Ρεθύμνου. Η Σκαλωτή υπάγεται στον αγροτ. δήμο Καψοδάσου, κάτ. 166, το 1928 η επαρχία Σφακίων υπάγεται και πάλι στο νομό Χανίων και η Σκαλωτή είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 105, το 1940 κάτ. 91, το 1951 106, το 1961 122, και το 1971 κάτ. 117.

Στη Σκαλωτή, το Καψοδάσος, στον Αργουλέ και στο Ροδάκινο την περίοδο τής Βενετοκρατίας κατοικούσαν οι Σφακιανοί Παπαδόπουλοι (βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Δυό αναφορές Σφακιανών, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α΄, σ. 438). Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας αναφέρονται Δασκαλιανοί, Μανουσέληδες ή Παπαδόπουλοι. (βλ. Γρηγ. Παπαδοπετράκη, Ιστορία τών Σφακίων, 1971, σ. 35). ΄Υστερα από την καταστροφή τού Χατζή Μιχάλη Νταλιάνη στο Φραγκοκάστελο, το Μάη τού 1828. Ο Μουσταφά πασάς έφυγε πρός το Ροδάκινο, γιατί φοβήθηκε την εκδίκηση τών Σφακιανών. Πραγματικά τον περίμεναν στη θέση **Ακουταρί** και τον κτύπησαν. ΄Αναψαν φωτιές γύρω του και αναγκάστηκε να διατάξει να εγκαταλείψουν τα μαγαζιά με τα τρόφιμα και πολεμεφόδια, να αφήνουν ότι μπορούν, γιά να απασχολήσουν τούς πεινασμένους επαναστάτες, γιά να δοθεί καιρός να φύγουν. Παρ' όλα αυτά κινδύνεψε να συλληφθεί ο ίδιος. Από τη Σκαλωτή ως τα **Χάλαρα** είχε 1900 νεκρούς και 1000 τραυματίες. (Βλ. Ιωάν. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 740).

Στο χωριό είναι η παλαιά εκκλησία Προφήτη Ηλίας με τοιχογραφίες τού 1355-56. Θέματα: Μιχαήλ Αρχάγγελος, ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία και τον Αγ. Ιωάννη, Αγ. Αντώνιος, Αγ. Γεώργιος, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Ιεράρχες, Υπαπαντή, Βάια, Κάθοδος στον ΄Αδη, Ανάληψη, Ευαγγελισμός και αφιερωτής. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, p. 334, vol IV, 473 — Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών σ. 49).

Σκαλωτό, το. Νέος οικισμός τής κοινότητας Πρίνου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 26, υψ. 40 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1881.

Σκάφη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 109, υψ. 520 μ. Βρίσκεται 4,5 χλμ. βορειοδυτικά από το χωριό Καμπανός.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Scaffi et Argastiri, από τον Καστροφύλακα (K239) Scafi et Argastiri με 149 κάτ. το 1583, (K224) με 25 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 15 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Scaffi e Argastiri το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skáfi -Ergastéri (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 27 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει **Σκαφιδάκια Εργαστήρι** το 1842 (Κρητικά, σ. 40). Στην απογραφή τού 1881 και στις επόμενες αναφέρονται χωριστά, **Σκάφη** με 136 Χριστιαν. και 10 Τούρκ. κάτ. και Αργαστήρι με 114 Χριστιαν. κάτ. στο δήμο Καμπανού. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 198, το 1920 η Σκάφη είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 238, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 231, το 1940 κάτ. 280, το 1951 277 το 1961 167 και το 1971 κάτ. 142. (Βλ. και λήμμα Αργαστήρι).

Σκάφη Πέρα, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Σκάφη, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 79, υψ. 500 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 114, και στην απογραφή 1971 κάτ. 121.

Σκάφη, η. Μετόχι στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Stiscafi met(ochi)o de Papado(pu)li και Stiscafi,

met(ochi)o secondo (= δεύτερο μετόχι). Ο Paul Faure πιστεύει, ότι ο οικισμός Scaffò, που αναφέρει στην επαρχία Μυλοποτάμου ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) είναι λανθασμένη γραφή τού Stiscafi και ότι η θέση του ήταν ανάμεσα στα χωριά Μαργαρίτες και Βενί. (Βλ. «Κρητολογία», τεύχ. 12-13, σ. 225).

Σκαφιδάκια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καρών, (Καρές), επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 99, υψ. 460 μ. Απέχει από τα Χανιά 28,4 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς τον Ομαλό - Λάκκοι - (Α)καράνου Καρές - Σκαφιδάκια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Scafidachia, από τον Καστροφύλακα (K236) Caranus Scafidachia με 95 κάτ. το 1583, (K223) Acaranu Scaffidachia με 31 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 1 προνομιούχο.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skafidhákia (Pashley, Travels in Crete, II, 310) μαζί με άλλους 8 οικισμούς τής περιοχής. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκαφιδάκια** στο δήμο Λάκκων με 95 κάτ. Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 119, το 1920 τα Σκαφιδάκια αναφέρονται στον αγροτ. δήμο **Καρανοσκάφιδα**, κάτ. 73, το 1928 στην κοινότητα Καρών, κάτ. 80, το 1940 κάτ. 98, το 1951 κάτ. 89. Στις επόμενες απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται. (Βλ. και λήμμα Καράνου).

Σκαφίδια, τα. Εποχιακός οικισμός τής κοινότητας Καλάμι, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 2, υψ. 280 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην ίδια κοινότητα το 1940 κάτ. 0, το 1951 κάτ. 128, το 1961 0 και το 1971 0.

Σκαφίδια, τα. Μετόχι τής επαρχίας Λασιθίου. Αναφέρεται το 1630 από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Scaffidhia metochio με 4 σπίτια. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 — ύστερα από 40 χρόνια - αναφέρεται το **Τζερμιάδω**, με 112 χαράτσα, ο μεγαλύτερος οικισμός τής επαρχίας. Ο οικισμός Σκαφίδια υπάρχει σήμερο ως τοπωνύμιο στην ανατολική άκρα τού Τζερμιάδω, όπου η μοναδική πηγή, απ' όπου υδρεύονταν το χωριό.

Το όνομα οφείλεται σε μικρές επιμήκεις γούρνες -σκαφίδια, γιά το πότισμα τών ζώων, από κορμούς δένδρων, που **σκάβουν**. Το ρήμα **σκάπτω** λέγεται στην Κρήτη **Σκάφτω** απ' όπου και το τοπωνύμιο. (Βλ. και Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. 1957, σ. 88, 132, 137).

Σκαφίδια, τα. Οικισμός στην επαρχία Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Scafidhia, από τον Καστροφύλακα (K239) Scafida με 60 κάτ. το 1583 και (K224) Scafidia με 12 οφειλόμενες αγγαρείες. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σήμερο ακούεται ως τοπωνύμιο **Παναγία η Σκαφιδιανή**, από την εκκλησία τής Παναγίας τού οικισμού, όπως αναφέρει ο G. Gerola, (Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ.448). «Skafidhiani» ονομάζεται συνήθως από το όνομα τής τοποθεσίας». Πρόκειται για παλαιά εκκλησία με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες τού 1367, από ένα άγνωστο ζωγράφο **Ιωακείμ** (Giachino), όπως σωστά τον διάβασε ο Gerola. (Βλ. και G. Gerola -Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 36).

Σκαφιώτες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Γλώσσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 120 μ. Απέχει από τα Χανιά 33 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Δρακώνα - Μοθιανά - Σκαφιώτες - Γλώσσα.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά, σ. 41) **Σκαφιώτης** στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκαφιώτω** (το χωριό τών Σκαφιώτων) στο δήμο Βουκολιών, κάτ. 132, Χριστιαν., το 1900 **Σκαφιώτων** στο δήμο Δρομόνερου, κάτ. 71, το 1920 δεν αναφέρεται, το 1928 **Σκαφιώτου**, στην κοινότητα Γλώσσας, κάτ. 92, το 1940 Σκαφιώται, κάτ. 129, το 1951 99, το 1961 83 και το 1971 κάτ. 51.

Σκεπαστή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 205, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 25 χλμ. τού νέου δρόμου προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Schepasti, από τον Καστροφύλακα (K174) Schiepasti με 222 κάτ. το 1583 και (K184) με 554 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Schiepasti το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Iskepasti με 15 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 131). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκεπαστή** στο δήμο Μελιδονίου, κάτ. Χριστιαν. 117 και Τούρκ. 40. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 168, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 213, το 1928 στην κοινότητα Αχλαδέ, κάτ. 223, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 206, το 1951 244, το 1961 245 και το 1971 κάτ. 214.

Στο χωριό είναι η εκκλησία τής **Παναγίας τής Σκεπαστής**, που γιά την ίδρυσή της υπάρχει ο παρακάτω θρύλος: Το χωριό δεν απέχει πολύ από τη θάλασσα και κάποτε οι κουρσάροι σκλάβωσαν μαζί με άλλες κοπέλες και την όμορφη παπαδιά τού χωριού, και την πούλησαν σ' ένα αγά στη Σμύρνη. Ο παπάς, ψάχνοντας να τη βρει ζητιανεύοντας, πήγε στη Σμύρνη και κτύπησε και την πόρτα τού αγά. Η παπαδιά τον γνώρισε. Πήρε ένα μεγάλο ψωμί, το έσχισε και το γέμισε φλουριά. Ανάμεσά τους έβαλε ένα σημείωμα που έγραφε:

΄Οντε δα πάς στη Σκεπαστή την ανασκεπασμένη
χτίσ' εκκλησά διμάρτυρη γιά με την κολασμένη.

΄Οταν άνοιξε ο παπάς το ψωμί και είδε τη γραφή και τα φλουριά, κατάλαβε και ξαναπήγε στο σπίτι τού μπέη. Δεν κατόρθωσε όμως να ξαναδεί την παπαδιά κι έφυγε. Γύρισε στη Σκεπαστή κι έκτισε την εκκλησία και έβαλε την παρακάτω επιγραφή που σώζεται:

+ ΑΦ Β΄ ΜΕ ΜΑΡΤΙΟΥ Γ. ΕΚΤΙCΘΗ Ο ΘΙΟC ΝΑΟC ΤΗC ΙΠΕΡΑΓΙΑC ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΙΜΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑ ΧΟΥ ΤΟΥ ΤΑΡΜΑΡΟ ΑΠΟ 'ΚΑΜΕ Η ΠΡΕCΒΙΤΕ ΡΙCΑ ΤΟΥ CΚΛΑΒΑ ΙΚΟCΙ ΟΚΤΟ ΧΡΟΝΟΥC ΚΑΙ ΙΡΘΕ: ΑΧ ΠΑCΧΑ ΧΡΙCΤΙΑΝΟ

Ο μπέης, βλέποντας μιά μέρα την παπαδιά να αναστενάζει τη ρώτησε τί έχει. Εκείνη τού απάντησε:

σήμερα είναι τού Σταυρού, ταχιά τ' αγιού Νικήτα
που γίνεται στο σπίτι μου μεγάλο πανηγύρι

Ο Τούρκος απάντησε στο μοιρολόι τής παπαδιάς:

Αν έχει δόξα ο Σταυρός και χάρη ο Αϊ Νικήτας
θε να βρεθείς στο σπίτι σου μ' ότι βαστάς στο χέρι.

Κρατούσε ένα χρυσό λεγένι και τού έγερνε να πλυθεί. Αμέσως χάθηκε από μπροστά του η παπαδιά.

Στην πραγματικότητα φαίνεται πως την απελευθέρωσε και γύρισε στη Σκεπαστή. (Βλ. Κωστ. Μαρκουλάκη, Η Παναγία τής Σκεπαστής Μυλοποτάμου, «Κρητική Εστία», τεύχ. 52)

Σκευιανά, τα. Οικισμός τού δήμου Πανευφήμου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Αρμενοχωριό και Σκευιανά**, στο δήμο Πανευφήμου, κάτ. Χριστιαν. 112. Στην απογραφή τού 1900 είναι στον ίδιο δήμο **Σκευιανά, Τρία Αλώνια και Σφακοπηγάδι** με 55 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σκίδια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πρασέ, τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 101. Βρίσκεται περί τα 33 χλμ. νοτιοανατολικά τής Πρασέ.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K240) Schidia με 129 κάτ. το 1583 και (K223) Schidia στο Costantino με 19 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Schidhia το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skoedhiá (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 310) μαζί με άλλους 8 οικισμούς, με 150 χριστιανικές και 12 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκίδια**, στο δήμο Λάκκων, κάτ. Χριστιαν. 33, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 59, το 1920 γράφεται **Συκίδια** στον αγροτ. δήμο Πρασέ κάτ. 33, το 1928 στην κοινότητα Πρασέ, κάτ. 101. Έκτοτε δεν αναφέρεται. (Βλ. και λήμμα Συκίδια).

Σκιλλούς, η. (Καλλονή). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 310, υψ. 330 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 20 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 18,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι - Σκιλλούς (Καλλονή).

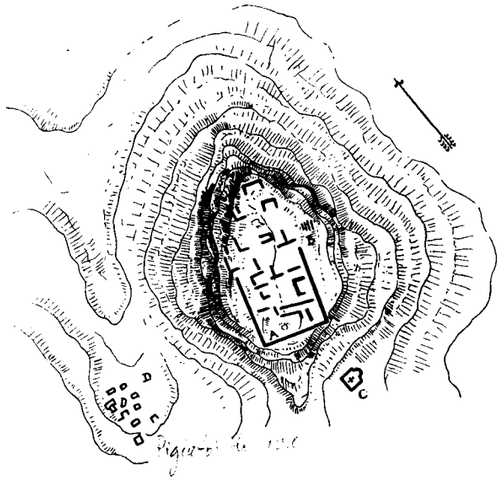
Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon, τού 1271 Killee. Ο Marcus Dandulo, κάτοικος τού Χάντακα, γιά ποσό πού έλαβε οφείλει να παραδώσει δι' εξόδων του στο Phylippo Belono (Βελόνης;) 40

Εικ. 350. Το χωριό Σκεπαστή Μυλοποτάμου.

μουζούρια, καλό κρητικό σιτάρι, αντί 69 υπέρπυρα κρητικά και 400 μίστατα καλό κρητικό κρασί, από τα αμπέλια του στο χωριό Killee (Σκιλλούς) αντί 46 κρητικά υπέρπυρα. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 58).

Σε άλλα συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello, τού 1279 αναφέρεται παρόμοια αγοραπωλησία οίνου από τον Petrus Blacho (Βλάχο), κάτοικο τού χωριού Sichilla. Σε άλλο συμβόλαιο τού ίδιου συμβολαιογράφου τού 1282 ο Costa Pendamodati, κάτοικος τού χωρίου Sichylu προπλήρωσε σιτάρι κ.λπ. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 15 και 168).

Εικ. 351. Η Σκιλλούς (Καλλονή) Πεδιάδας. Το σχεδιάγραμμα του φρουρίου τής αρχαίας Σκιλλούντος. (φωτ. Ρουσέτου)

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1368 Sichilu. Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου αρχείου τού 1379 αναφέρεται σωστά Scilu. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 139 και 213). Στα ίδια έγγραφα (σ.4) αναφέρεται και Castro Sich(ilu?).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από τον Καστροφύλακα (K95) Schilùs) με 273 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Schilus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iskilus με 40 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 114), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skylus (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες.

Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά, σ. 67) το γράφει **Σκυλούς** με 11 χριστιαν. και 9 τούρκ. οικογένειες το 1842, ενώ πριν είχε 28 χριστιαν. και 60 τούρκ. οικογένειες και 6 εκκλησίες, από τις οποίες έμειναν 2. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Σκοιλοί** στο δήμο Αγιών Παρασκιών, κάτ. Χριστιανοί 209 και Τούρκ. 80, το 1900 γράφεται **Σκυλοί** στον ίδιο δήμο, κάτ. 230, το 1920 γράφεται **Σκυλλούς**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 287, το 1928 έγινε η μεταμόρφωση **Καλλονή**, έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 312, το 1940 327, το 1951 316, το 1961 342 και το 1971 κάτ. 332.

Οι κάτοικοι ασχολούνται από την πιό παλιά εποχή, όπως φαίνεται από τα παραπάνω αναφερόμενα, στην αμπελοκαλλιέργεια και την ελαιοκαλλιέργεια. Στην περιοχή τού χωριού είναι η έδρα τής Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Πεζών, και μέσα στο χωριό οινοποιείο τής Ένωσης με οινοδεξαμενές 15000 τόν.

Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος ο Β΄ ο Παλλαδάς (1668-1710) γεννήθηκε στο χωριό Σκιλλούς και αφιερώνει στο πατριαρχείο του «το μετόχι του στα **Μοσχοπουλιανά**, το ονομαζόμενο Άγιος Δημήτριος, εις το χωρίον Σκιλλούν, σιμά εις την Αγ. Φωτεινήν, ήγουν την χαλασμένην εκκλησίαν, και τα σπίτια και όλον το αμπελοπερίβολον» (βλ. Κ. Ε. Παρασύρα, Τα εν Κρήτη ποτέ κτήματα τού Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Β΄, σ. 88). Ο Γεράσιμος ήταν υιός τού Πρωτοπρεσβύτερου **Θεοδώρου τού Ρήτορος**. (Βλ. Ε.Ε.Κ.Σ. στον ίδιο τόμο σ. 344).

Από το 1282 η κατάληξη τού ονόματος είναι **ου**, Sichilu, Schilu, Schilus, Iskilus, Σκυλούς, Σκυλλούς, σε όλες τις εποχές και από όλους τούς κατακτητές, όπως ακουόταν μέχρι το 1928. Συνεπώς από την αρχαιότητα το όνομα τού χωριού ήταν **Σκιλλούς**, που ετυμολογείται από το γνωστό φυτό **σκίλλα** Scilla = η γνωστή σκιλλοκρομμύδα. Άρα είναι φυτωνυμικό όνομα, όπως τα Πρινιάς, Πλατανιάς κ.λπ. και δεν έχει καμμιά σχέση με το όνομα σκύλος. Γι' αυτό πάντοτε γράφεται με δυό λ.

Βορειοδυτικά από το χωριό Σκιλλούς και νοτικά από το χωριό Πεζά είναι το ύψωμα **Κάστελος**, 389 μ., απόκρημνο από το Βορρά, προσιτό μόνο από τη νοτιοανατολική του πλευρά, κατάφυτο γύρω τριγύρω από αμπέλια. Ανεβαίνοντας στο λόφο, δεξιά μας, προς τα ανατολικά, είναι το εξωκκλήσι τής Ζωοδόχου Πηγής και αριστερά, δυτικά, ερείπια **πατητηριών**, που είναι σκαμμένα στο βράχο. Αυτά είναι μάλλον βενετικής εποχής, οπότε οι φεουδάρχες έκαναν πατητήρια στ' αμπέλια, όπου «πατούσαν» τα σταφύλια τους, αλλά και άλλων χωρικών, στούς οποίους δεν επιτρεπόταν να κτίζουν δικά των, γιά να υποχρεώνονται να παραδίδουν σ' αυτούς τα σταφύλια των να τα πατούν στα πατητήρια των, παίρνοντας αμοιβή εις είδος. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκης, Μνημεία Κρητ. Ιστ., τόμ. Ι, σ. 33).

Στην κορυφή τού Κάστελου σώζονται τα ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου, αλλά ίσως παλαιότερα να ήταν εκεί ο προχριστιανικός οικισμός Σκιλλούς. Η παράδοση λέει, ότι ο άρχοντας ενός άλλου φρουρίου, που ήταν στη βορειοδυτική άκρα τής επαρχίας Πεδιάδας, που ακούεται σήμερο **Θόλοι**, απείλησε τον άρχοντα τού **Κάστελου**, ο οποίος τού μήνυσε να μην τολμήσει να επιτεθεί στο φρούριό του, γιατί θα πνίξει τούς στρατιώτες του που θα τού επιτεθούν...μέσα στο κρασί!...(Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ. 294).

Ο Σκιλλούς τής Κρήτης ίσως είχε σχέση με τον Σκιλλούντα τής Πελοποννήσου, που ήταν 20 σταδίους νοτίως τής Ολυμπίας, όπου έζησε τις αρχές τού 4ου αιώνα π.Χ. ο γνωστός μας Ξενοφών, και εκεί έγραψε και το βιβλίο Κύρου Αναβάσις. Το όνομα τού Σκιλλούντος τής Πελοποννήσου διασώζει σήμερο ο οικισμός **Σκιλλουντία**, όπου σώζεται και ναός τής **Σκιλλουντίας Αθηνάς.**

Σκιλλοχωριό, το. Παλαιός μικρός οικισμός τής περιοχής τού Χάντακα (Paracandia). Στο χάρτη σημειώνεται, ως τοπωνύμιο, **Σκυλοχωριό**, στα υψώματα, βορειοανατολικά τού χωριού Δαφνές, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello. Ο Petrus de Çadra, κάτοικος τού χωριού Schilochorio, έκανε έντοκο δάνειο (mutuo) 5 υπέρπυρα, από τον iudeo Varraca. (Βλ. Chiaudano -Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 100).

Αναφέρεται επίσης στο Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού το 1320 Schilochorio. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων, 1985, σ. 248). Ο οικισμός είχε τότε εκκλησία τού Αγ. Ελευθερίου (Sanctus Liberalis), που ανήκει στο φέουδο τού J. Tedaldo, de Melesis, (Μελέσες) Sancti Johannis et de Schilochorio κ.λπ.

Αναφέρεται σε έγγραφα τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα το 1368 Scilocorio. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.141). Στην επαρχία Τεμένους αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Schilogorio, από τον Καστροφύλακα (K101) Schilocoriò με 164 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Schilochorio το 1630, και στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iskilohoryo με 16 χαράτσα, (Ν.

Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 128). Ο Σταυρινίδης αναφέρει, ότι καταστράφηκε από ένα Χριστιανό με τούς 7 γυιούς του, από το χωριό Αγ. Ανδρέας, Πυργιώτισσας (βλ. λήμμα) από εκδίκηση, όπως τον πληροφόρησε ο επίσκοπος Κισάμου Ευδόκιμος Συγγελάκης, καταγόμενος από τη Μακρά Σίβα Πυργιώτισσας.

Και το τοπωνύμιο αυτό είναι φυτωνυμικό από το φυτό σκίλλα. (βλ. προηγούμενο λήμμα).

Σκινές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 622, υψ. 110 μ. Απέχει από τα Χανιά 15 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Schinea, από τον Καστροφύλακα (K223) Schinea, με 36 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K242) με 12 προνομιούχους. Στην απογραφή τού πληθυσμού δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Schinea το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Skénes (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 20 χριστιαν. 4 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Σχοινιά** (Κρητικά 42) ετυμολογώντας το ως φαίνεται από το επαγγελματικό σχοινοπλόκος. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκινές** στο δήμο Αλικιανού, κάτ. Χριστιαν. 286, Τούρκ. 1, το 1900 **Σκινές**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 362, το 1920 **Σκηνές**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 475, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 561, το 1940 κάτ. 770, το 1951 791, το 1961 617 και το 1971 κάτ. 663.

Το τοπωνύμιο είναι φυτωνυμικό από το φυτό σχίνος, (schinus), που λέγεται στην Κρήτη **σκίνος**. Σκινές = τόπος όπου πλεονάζουν οι σκίνοι. Όπως Πλατανές, Πρινές κ.λπ. Στην Ανατολική Κρήτη ο σκινές λέγεται σκινιάς.

Τον Αύγουστο 1941 έκαψαν το χωριό οι Γερμανοί και εκτελέσαν 40 κάτ. Ανατίναξαν και τα ερείπια που είχαν μείνει και εξόρισαν τα γυναικόπαιδα. Το Μάρτη τού 1943 τουφέκισαν άλλους 40 κάτ. (Βλ. Μιχ. Γρηγοράκη, Το κάψιμο τού Σκινέ, «Αμάλθεια», τεύχ. 45, σ. 269).

Σκινιάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 795, υψ. 210 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 51,4 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Γαρίπα - Σκινιάς. Η Κάτω Πουλιές - Μοναστηράκι - Ίνι - Βακιώτες -Λαγούτα - Σκινιάς.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Schinea το 1373. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 74, 176).

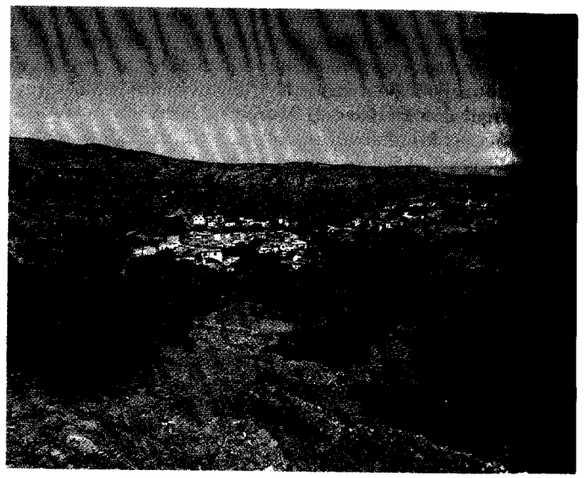
Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Schinea, από τον Καστροφύλακα (K96) Schinea με 76 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Schinea το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Iskinya με 24 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 137), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skhoenià (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 11 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει (Κρητικά σ. 37) **Σχοινιάς**.

Το 1867, με τον Οργανικό Νόμο η επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου καταργήθηκε. Το ανατολικό της τμήμα αποτέλεσε την επαρχία Βιάννου και το δυτικό προσαρτήθηκε στην επαρχία Μονοφατσίου. Στην απογραφή τού 1881 και έκτοτε αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου. Τότε ο Σκινιάς ήταν έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. 222 Χριστιαν., το 1900 κάτ. 321, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 407,το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 448, το 1940 κάτ. 581, το 1951 664, το 1961 719 και το 1971 κάτ. 702.

Και το τοπωνύμιο αυτό είναι φυτωνυμικό, βλ. λήμμα Σκινέ. Η τοπική παράδοση, γιά να εξηγήσει την προέλευση τού τοπωνύμιου, αναφέρει ότι στη στέγη της εκκλησίας Αγ. Αντωνίου τού χωριού υπήρχε ένα σκίνος, που, όταν συμβαίναν λυπηρά γεγονότα στο χωριό με τούς Τούρκους, σκοτωμοί κ.λπ., ο σκίνος μαραίνονταν, σαν να συμμετείχε στη λύπη των κατοίκων. Όταν περνούσε η περίοδος των λυπηρών γεγονότων ανακτούσε και πάλι τη θαλερότητά του.

Σκινιάς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 148, υψ. 220 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 31,5 χλμ. Διαδρομή: Ελούντα -Πλάκα - Βρουχάς - Λούμας - Σκινιάς. Από τη Νεάπολη 29,1 χλμ. Διαδρομή: Νικηθιανώ - Φουρνή - Λωρίτσι -Καρύδι - μονή Αρέτι - Σκινιάς.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skhoenià (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 11 χριστιαν. οικογένειες. Όμως αναφέρεται σε συμβόλαια τού 16ου και 17ου αιώνα τής μονής Αρέτη (βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Α΄, σ. 48, 272 κ.λπ.) μετόχι τής μονής, αλλά δεν αναφέρεται στις απογραφές τής εποχής εκείνης, όπως και άλλα μετόχια τής περιοχής.

Εικ. 352. Το χωριό Σκινιάς Μεραμπέλου. (φωτ. Ρουσέτου)

Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά 48) **Σχοινιάς**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκινάς** (προφανώς λάθος) στο δήμο Φουρνής, κάτ. Χριστιαν. 342, το 1900 γράφεται **Σκινιάς** στον ίδιο δήμο, κάτ. 354, το 1920 γράφεται **Σκοινιάς**, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 181, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 Σκινιάς, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 246, το 1951 222, το 1961 203 και το 1971 κάτ. 169.

Σκινοκάψαλα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 301, υψ. 400 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 60,8 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Νικόλαος - Ιεράπετρα - Αγ. Σαράντα - Αγ. Ιωάννης -Σκινοκάψαλα. Είναι αμφιθεατρικά κτισμένο στούς νότιους πρόποδες τής **Θρυφτής**, (Αφέντης 1579 μ.) με θέα προς το Λιβυκό πέλαγος.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Schino Capsala, από τον Καστροφύλακα (K139) Schinocapsala με 102 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Schinocapsala το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 και στις επόμενες τού 1834, 1881, 1900 και 1920 δεν αναφέρεται. Το 1928 αναφέρεται και πάλι **Σχοινοκάψαλα** στην κοινότητα Ορ(ει)νού, κάτ. 165, το 1940 **Σχινοκάψαλα**, στην ίδια κοινότ. κάτ. 242, το 1951 361 και το 1971 κάτ. 458, έδρα ομών. κοινότητας.

Και το τοπωνύμιο αυτό είναι φυτωνυμικό, από το σχίνος - σκίνος. Ύστερα από το κάψιμο περιοχής σκίνων — συνήθως γιά δημιουργία βοσκής — μένουν άκαφτα κορμοί και κλαδιά τού φυτού που λέγονται **σκινοκάψαλα**.

Η δασκάλα Ελένη Κουνελάκη - Γουλιέλμου γράφει (Κρητική Εστία, τεύχ. 116) ότι η παραγωγή τού λαδιού τού χωριού φθάνει τούς 350 τόν. Αλλά τώρα οι κάτοικοι ασχολούνται και με την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών στην παράλιο περιοχή **Αχλιά**.

Σκίσμα, το. χωριό τής κοινότητας Ελούντας, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1019, υψ. 3-10 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 10,8 χλμ. Βρίσκεται στη νοτιοδυτική ακτή τού κόλπου τής Ελούντας.

Ο οικισμός είναι νέος. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 Σχίσμα με 207 κάτ. στην κοινότητα τής Ελούντας, το 1951 με 218, το 1961 343 και το 1971 με 339 κάτ. Ο τριπλασιασμός τών κατοίκων την τελευταία δεκαετία 1971-1981 δείχνει τη σπουδαιότητα τής θέσης γιά τον τουρισμό, παρά τις υδρολογικές ελλείψεις τού τόπου.

Σκίσμα, το. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 35, υψ. 120 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1951 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 30, το 1961 κάτ. 37 και το 1971 κάτ. 35.

Σκλαβεδιάκος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Πισκοκέφαλου, επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1951) 38. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το χωριό Πισκοκέφαλο.

Ο οικισμός αναφέρεται στην επαρχία Σητείας, από τον Καστροφύλακα (K139) Sclavodiaco με 17 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 και στην αιγυπτιακή τού 1834 δεν αναφέρεται. Όμως αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζαν. (Κρητικά σ. 36) **Σκλαβοδιάκου**, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκλαβεδιάκου** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 29, το 1900 γράφεται **Σκλαβιδιάκων** στον ίδιο δήμο, κάτ. 45, το 1920 αναφέρεται **μετόχι Σκλαβοδιάκου** στον αγροτ. δήμο Πισκοκέφαλου, κάτ. 40, το 1928 **Σκλαβοδιάκος** στην ίδια κοινότητα Πισκοκέφαλου, κάτ. 43, το 1940 δεν αναφέρεται, το 1951 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα κάτ. 38. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στο περιοδικό «Μύσων», τόμ. Α, σ. 199, γράφεται **Σκλαβοδιάκο**, εκ τού Σκλαύος - σλαύος και διάκος, συνοικισμός Σλαύων! Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 116).

Σκλαβεροχώρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Βαρβάρω (Αρχάγγελος), επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 91 υψ. 330 μ. Βρίσκεται σε μερικά μέτρα δεξιά στο 34,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι.

Η παλαιοτέρα μνεία τού οικισμού αναφέρεται Sclavochorio σε έγγραφο τού 1248. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985 σ. 192 και τού ίδιου, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 181, και Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 18).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1370 αναφέρεται Schlavochori, φέουδο τού Nic. Pisani. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 46).

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Sclavoghori, από τον Καστροφύλακα (K95) αποδίδεται η σωστή ονομασία τού οικισμού Sclaveroghori με 75 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Sclaverochori το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Isklavohori με 14 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 115), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sklaverokhori (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 5 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης, (Κρητικά 62) το γράφει **Σκλαβοδοχώρι**, με 2 χριστιανικές και 5 τούρκ. οικογένειες και μιά εκκλησία, ενώ πριν είχε 4 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκλαβεροχώρι** στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 32 και Τούρκ. 21, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 46, το 1920 στον αγροτ. δήμο Βαρβάρω, κάτ. 71, το 1928 στην κοινότητα Βαρβάρω, κάτ. 69, το 1940 το **Σκλαβεροχώριον** είναι στην κοινότ. **Βαρβάρου**, κάτ. 118, το 1951 στην κοινότ. Αρχαγγέλου (μετονομασία τού οικισμού Βαρβάρω), κάτ. 124, το 1961 κάτ. 103 και το 1971 100.

Στο Σκλαβεροχώρι είναι η εκκλησία τών Εισοδίων τής Θεοτόκου, με πολύ ενδιαφέρουσες και σε καλή

κατάσταση τοιχογραφίες, τών μέσων τού 15 αιώνα, με χάραγμα τού 1481. Αξιοσημείωτος είναι ο άγιος τής Δυτικής Εκκλησίας στο βόρειο τοίχο, με κομποσκοίνι και βιβλίο στο χέρι. Η δυτική αυτή επίδραση οφείλεται στις ιδιάζουσες τότε τοπικές συνθήκες, σ' ότι αφορά τη συμβίωση καθολικών και Ορθοδόξων Κρητικών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, κ.λπ. σ. 112).

Το όνομα τού οικισμού γράφεται ανάλογα με το γούστο και την αντίληψη τού καθενός. Έτσι δίδει αφορμή σε διαφορετικές ετυμολογίες. Αλλά, ως φαίνεται, η πιο σωστή γραφή είναι **Σκλαβεροχώρι**, όπως αναφέρεται από τούς πιό υπεύθυνους απογραφείς, από το 16ο αιώνα. Για την ετυμολογία του αναφέρει ο Στ. Ξανθουδίδης, ανάμεσα στα άλλα, και το χωριό Σκλαβεροχώρι, ότι αποικίστηκαν από αλλοεθνείς μεν αλλά Χριστιανούς, υπηκόους ή μισθοφόρους τών Βυζαντινών, δηλαδή από σκλάβους Σλαύους. (Βλ. Σ. Ξανθ. Χάνδαξ - Ηράκλειον, σ. 27). Στην περίπτωση αυτή έπρεπε να είναι Σκλαβοχώρι και όχι Σκλαβεροχώρι, όπως Σκλαβοπούλα, Σκλάβοι κ.λπ. γνωστοί οικισμοί στην Κρήτη.

Το τοπωνύμιο, νομίζω, πρέπει να έχει σχέση με την κρητική λέξη **σκλαβέρι**, όπως λέγεται ένα είδος από τα κουδούνια, που κρεμούνται και σήμερο στο λαιμό τών ζώων. Κριγιαροσκλάβερο, γιά τούς κριούς, τραοσκλάβερο γιά τούς τράγους. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ποιμενικά τής Κρήτης, στην έκδοση τού Δήμου Ηρακλείου, «Μελετήματα», σ. 371). Ίσως ήταν εργαστήριο κατασκευής τού είδους αυτού, γιά τα κοπάδια τών Λασιθιώτικων βουνών.

Το πιθανότερο είναι, ότι το όνομα τού οικισμού οφείλεται στον πρώτο οικιστή **Σκλαβέρο**, επώνυμο μαρτυρημένο το 14ο αιώνα. Ο Stamati **Sclavero**, κάτοικος τού χωρίου Σκλαβεροχώρι, αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1378. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 209).

Σκλαβιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Sclaviana, στην επαρχία Μονοφατσίου, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Isklavyana με 4 χαράτσα. (Βλ. N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 119). Ο Σταυρινίδης αναφέρει, ότι, κατά πληροφορίες τών κατοίκων από τα **Καπετανιανά** τής ίδιας επαρχίας, υπάρχει τοπωνύμιο στην περιοχή τού χωριού, Σκλαβιανά, όπου σώζονται ερείπια οικιών και εκκλησίας.

Σκλαβοβάθεια, η. Οικισμός στην περιοχή τού Χάντακα (Paracandia).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1242, casale Scavovathea. Το 1320 είναι ενοικιασμένο από τούς κληρονόμους τού Nicolai Gradonico. Είχε δυό εκκλησίες παλαιές (τότε), τού Αγίου Γεωργίου και τού Αγ. Θεοδώρου, που έκτισε ο Nic. Gradonico. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 191 και 278 και Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, σ. 28).

Το 1271 αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon Sclavovathie. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 39, 153). Σε άλλο συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello τού 1280 αναφέρεται, ότι ο papa Georgius, οικονόμος και επίτροπος τού Σιναϊτικού Μοναστηρίου τού Χάντακα (Monasterii Synaytorum de Candida) ενοικιάζει στον Νικηφόρο Κοντογεώργη (Nikyforo Condogiorgi) όλα τα χωράφια και τα αμπέλια, που έχει, το παραπάνω μοναστήρι, στη Sclavovathia. (Βλ. Chiaudano-Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 97).

Σε έγγραφο τού Δουκιανού Αρχείου τού Χάντακα τού 1373 αναφέρεται, ότι ο Michaletus de Rippa, αντικαθιστά τον αντιδούκα γιά την απαλλοτρίωση τού χωριού Sclavovathea, ενοικιασμένου στον Petrus Quirino... (Βλ. El. Santscchi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 172).

Ο N. Β. Τωμαδάκης, στη μελέτη του, Συμβολή εις την μελέτην τών ξένων εποικίσεων εν Κρήτη, (Πρακτ. Ετ. Κρ. Σπουδών, τόμ. Β΄ σ. 11) αναφέρει: «Νομίζω ότι εις τον τύπον τούτον Sclavovathea κρύπτεται το Σκλαβοβατέας (αν μη Σκλαβοβαθέας)· βατεύς - παρά την βάτον - τών Σκλάβων». Δηλαδή το τοπωνύμιο σχετίζεται με τη λέξη **βάτος**, ενώ πρόκειται γιά χωριό Βάθεια, γνωστά χωριά Απάνω και Κάτω Βάθεια τής επαρχίας Πεδιάδας.

Σκλάβοι, οι. Οικισμός τής κοινοτητας Παπαγιαννάδω, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 51, υψ. 420 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 20 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Συκιά - διακλάδωση αριστερά - Σκλάβοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Sclavus, από τον Καστροφύλακα, (K139) Sclavus με 54 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Sclavus το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sklávus (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 8 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 **Σκλάβοι** στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 109 και Τούρκ. 14, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 132, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Παπαγιαννάδω, κάτ. 106, το 1928 γράφεται **Σκλάβι** στην κοινότ. Κανένε, κάτ. 89, το 1940 **Σκλάβοι**, κάτ. 133, το 1951 στην κοινότητα Παπαγιαννάδω, κάτ. 85, το 1961 73 και το 1971 κάτ. 64.

Πιθανότατα οικίστηκε από Σκλάβους (Σλαύους), στρατιώτες τού Νικηφόρου Φωκά, μετά την ανάκτηση τής Κρήτης.

Το 1963 αποκαλύφτηκαν δυό λαξευτοί τάφοι μεταγνακτορικής περιόδου, στη θέση **Φαρμακοκέφαλο**. Βρέθηκαν τρίωτοι, ψευδόστομοι αμφορείς, χάλκινο μαχαίρι και δακτύλιοι χάλκινοι. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ΄, σ. 406).

Σκλαβοπούλα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 106, υψ. 640 μ. Απέχει από τα Χανιά 80 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω -Στροβλές - Βουτάς - Σκλαβοπούλα.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Sclavopula, από τον Καστροφύλακα (K239) Scavoppulla et Sisses με 430 κάτ. το 1583, (K224) με 85 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 14 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Sclavopula το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sklavopúla (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 38 χριστιαν. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Σκλαβοπούλα και Σφακιά**, στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 269, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 345, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 234, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 230, το 1940 157, το 1951 157, το 1961 143 και το 1971 κάτ. 102.

Στη Σκλαβοπούλα είναι παλαιές, ιστορημένες εκκλησίες, 1) τού Σωτήρος με τοιχογραφίες: Όνειρο τού Ιωσήφ, Φυγή εις Αίγυπτο, Ανάληψη, Ευαγγελισμός, Παντοκράτορας κ.λπ. και προσωπογραφία τού κτήτορα μοναχού Παρτσάλη στο βόρειο τοίχο. Υπάρχει χάραγμα τού 1422. 2) Εκκλησία τής Παναγίας με τοιχογραφίες ενδιαφέρουσες, και Παράδεισος και Κόλαση. Ο κτήτορας, με μαχαίρι κρεμασμένο στη ζώνη. Χάραγμα τού 1518. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ. 330. 3) Εκκλησία Αγ. Γεωργίου, με τοιχογραφίες και την επιγραφή: *Μέμνησων, Θύτα, Νικολάου αναγνώστου* (κτήτορας) *και χωρικού τού ιστοριογράφου, ,ζψ$ Θ΄* (=6799) = 1290-1291. (Βλ. Gerola, Monumenti, vol. IV, σ. 431 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης κ.λπ. σ. 31).

Στη Σκλαβοπούλα βρέθηκαν τελευταία σε τάφους αξιόλογα υάλινα ρωμαϊκά αγγεία και πήλινα. Σήμερο βρίσκονται στο Μουσείο Χανίων. (Βλ. «Το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρείας», το 1960, σ. 218).

Σκλαβοχωριό, το. Αναφέρεται στο Κατάστιχο τών Εκκλησιών και τών Μοναστηρίων τού Κοινού (Έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα 1985, σ. 192): Casale nomine Sclavochorio, τής Επισκοπής Χερρονήσου (Kironense). Μάλλον πρόκειται γιά το χωριό Πεδιάδας Σκλαβεροχώρι (βλ. λήμμα) όπως αναφέρεται και από άλλους.

Σκονίζος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βατόλακκου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 49, υψ. 330 μ. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Βατόλακκος - Σκονίζος.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Sconiso, από τον Καστροφύλακα (K236) Sconiso με 69 κάτ. το 1583, (K223) με 10 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Scognisso το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skonizos (Pashley, Travels in Crete, II, 310), με 12 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 **Σκονίζος** στο δήμο Αλικιανού, κάτ. Χριστιαν. 74, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 109, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ντερέ, κάτ. 111, το 1928 στην κοινότητα Ντερέ, κάτ. 120, το 1940 γράφεται **το Σκονίζον** κάτ. 129, το 1951 είναι στην κοινότητα Βατόλακκου, κάτ. 98, το 1961 59 και το 1971 κάτ. 51.

Σκόπελα, το. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 39, υψ. 270 μ. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα, απέναντι από το χωριό Σταμνοί. Απέχει από το Ηράκλειο 20,5 χλμ. 2,2 χλμ. βορειοανατολικά από την Επισκοπή.

Είναι πολύ παλαιός οικισμός. Αναφέρεται Scopole, σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon. Ο Leo Cauco, κάτοικος τού χωρίου scopole, οφείλει να παραδώσει στο Viviano Cariola, κάτοικο Χάντακα, 30 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι αντί 3 υπέρπυρα κρητικά και 45 μίστατα καλό, καθαρό κρητικό κρασί, αντί 4 1/2 υπέρπυρα. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 10).

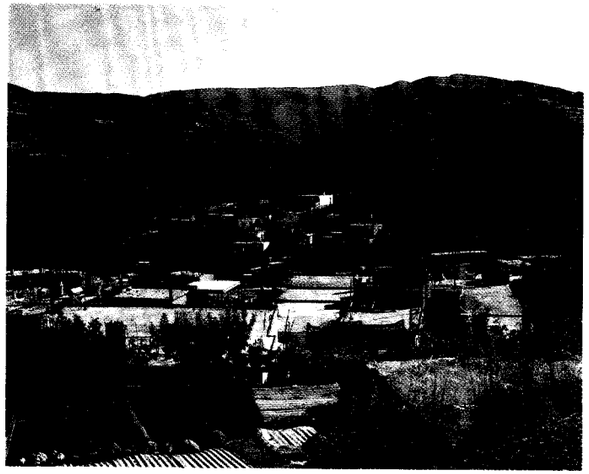
Άλλος συμβολαιογράφος τού Χάντακα, ο Leo. Marcello, το γράφει σωστά σε συμβόλαιο τού 1281, προαγοράς 14 μουζούρια κριθάρι, 24 σιτάρι και 50 μίστατα κρασί, από τα αμπέλια στο χωριό Scopella. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 154).

Το 1373 Dimilia et Scopela είναι φέουδο τού Iac. Grimani, που τού παρεχώρησε η Dominante (η Βενετία), αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 73).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Scopela, από τον Καστροφύλακα (K95) Scopella με 110 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Scopela το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iskopala με 24 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 115). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skótola (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 15 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά 53) το γράφει **Ασκόπουλα** με 26 τουρκ. οικογένειες, το 1842, ενώ πριν είχε 35.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκόπελα**, στο δήμο Επισκοπής, κάτ. 1 Χριστιαν. και 139 Τούρκ. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Οι Τούρκοι κάτοικοι το είχαν εγκαταλείψει. Το 1920 **Σκόπελλα**, στον αγροτ. δήμο Επισκοπής, κάτ. 22, το 1920 Σκόπελα, στην κοινότ. Επισκοπής, κάτ. 21, το 1940 **τα Σκόπελα**, κάτ. 80, το 1951 52, το 1961 54 και το 1971 κάτ. 51.

Η ονομασία τού οικισμού οφείλεται στο οικογενειακό επώνυμο **Σκόπελος**, τών πρώτων οικιστών. Ο Ιωάννης Σκόπελος (Johanninus Scopellos) ανοικοδόμησε την παλαιά εκκλησία τού Προφήτη Ηλία στο χωριό Βασιλιές (Τεμένους). (In casale Vaxilie est ecclesia antiqua et fuit rehedificata per Johanninum Scopello, que vocatur Sanctus Ylias). Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1320. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών

Εικ. 353. Το χωριό Σκοπή Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 284, 370).

Σκοπή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 936, υψ. 210 μ. Βρίσκεται στο 62,2 χλμ. δεξιά τού δρόμου Αγ. Νικολάου προς την πόλη Σητεία, απ' όπου απέχει 7,8 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Scoppi, από τον Καστροφύλακα (K139) Scopi, με 195 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Scopi, το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται σε τούρκ. έγγραφο τού 1689 (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 328).

Στη διαθήκη τού συμβολαιογράφου Σητείας Μανέα Φιέτο τού 1598, ο διαθέτης Τζάκομο Κορνέρ, αφίνει στην κόρη του Κατερίνα επί πλέον, το νερόμυλό του στο χωριό Σκοπή. (Βλ. Δ. Κ. Μέρτζιου, Κρητικά συμβόλαια, «Κρητικά Χρονικά», ΙΘ΄, σ. 143).

Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 αναφέρεται Skopé (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 18 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκοπή**, στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 524 Τούρκ. 15, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 588, το 1920 έδρα ομόνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 840, το 1928 έδρα ομόνυμ. κοινότητας, κάτ. 922, το 1940 κάτ. 1001, το 1951 1063, το 1961 1133 και το 1971 κάτ. 987.

Η παράδοση αναφέρει, ότι υπήρξε έδρα επισκόπων κατά τη Βενετοκρατία και σ' αυτό οφείλεται η ονομασία, με αποκοπή τής πρόθεσης επί. (Βλ. περιοδ. «Μύσων», τόμ. Α΄, σ. 199).

Σκορδιλιανά, τα. Νέος μικρός οικισμός τής κοινότητας Γλώσσας, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 55, υψ. 120 μ. Το όνομα τού οικισμού αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Scordhigliana το 1630. Ύστερα από αιώνες αναφέρεται πάλι στην απογραφή τού 1920 **Σκορδιαλιανά**, στον αγροτ. δήμο Σκαφιώτου, κάτ. 36, το 1928 είναι στην κοινότ. Γλώσσας, κάτ. 39, το 1940 51, το 1951 63 και το 1961 κάτ. 55. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σκορδίλω, το. Οικισμός τής κοινότητας Αλφα[illegible] παρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 83, υψ. 180 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 24 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς το Ηράκλειο, Χάνι Αλεξάνδρου - Σκορδίλω.

Συνοικίστηκε ασφαλώς από τη βυζαντινή οικογένεια τών Σκορδιλών, όπως φαίνεται από το όνομά του, και πρέπει να υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία, αλλά δεν αναφέρεται στις γνωστές βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. **Σκορδίλο** (Κρητικά σ. 45). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκορδίλων και Καλλέργων**, στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. Χριστιαν. 160,. Το 1900 αναφέρεται Σκορδίλων στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 131, το 1920 γράφεται **Σκορδύλλος**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 118, το 1928 Σκορδύλλο στην κοινότητα Λάφας, κάτ. 122, το 1940 **το Σκορδίλον**, κάτ. 113, το 1951 127, το 1961 120 και το 1971 κάτ. 89.

Διατηρούνται αρκετά ερείπια παλαιών χωρικών σπιτιών και μικρή μονόκλιτη εκκλησία τού 1700, άλλοτε κατάγραφη, κατά την παράδοση, με ξυλόγλυπτο τέμπλο θαυμασίας λαϊκής τέχνης, ως και εικόνες φορητές τού Ρεθύμνιου ζωγράφου Βεβελάκη, αναφέρει ο Χρ. Σταυρουλάκης στην ανακοίνωσή του στο Β΄ Κρητολογικό Συνέδριο. (Βλ. Πεπραγμένα, τόμ. Ι΄, σ. 234).

Σκορδίλω, το. Οικισμός τής κοινότητας Κρυών, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 64, υψ. 580 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 18,2 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Αχλάδια - Παρασπόρι - Σκορδίλω.

Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 **Σκορδίλο** (Κρητικά σ. 36). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σκορδίλλω** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 69, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, **Σκορδύλων**, κάτ. 103, το 1920 **ο Σκορδύλος** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 111, το 1928 ο Σκορδίλος αναφέρεται στην κοινότητα Κρυών, κάτ. 122, το 1940 **το Σκορδίλον**, κάτ. 141 το 1951 114, το 1961 141 και το 1971 κάτ. 73. (Βλ. και προηγούμενο λήμμα Σκορδίλω).

Σκοτεινό, το. Οικισμός τής κοινότητας Γουβών, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 114, υψ. 140 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 22,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 17,7 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο - Γούβες - διακλάδωση δεξιά στο 21,4 χλμ. - Σκοτεινό. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα.

Στις βενετσάνικες απογραφές τού 16ου και 17ου αιώνα δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iskotino Perama με 17 χαράτσια (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 117). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skoteinó (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 8 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες.

Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ.55) αναφέρει ότι είχε το 1842 χριστιαν. 40 και τούρκ. 16, ενώ πριν είχε χριστιαν. 42 και τούρκ. 16. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Επισκοπής κάτ. Χριστιαν. 88 και Τούρκ. 2. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 135, το 1920 στον αγροτ. δήμο Βορού, κάτ. 132, το 1928 στην κοινότ. Γουβών, κάτ. 143, το 1940 170, το 1951 181, το 1961 142 και το 1971 κάτ. 127.

Το όνομα οφείλεται, όπως λένε οι κάτοικοι, στον **Αγιο Νικόλαο το Σκοτεινό**. Μιά εκκλησία που κτίστηκε, κατά την παράδοση, το 1639, στην είσοδο μιάς σκοτεινής Σπηλιάς. Η εκκλησία είναι σήμερο δίκλιτη, με την προσθήκη τού κλίτους τού Αγ. Χαραλάμπους.

Δυτικά από τον οικισμό, σε απόσταση περίπου 1500 μ. κάτω από το ύψωμα 255 μ., είναι το **Σπήλαιο τής Αγ. Παρασκευής**, από τα πιο μεγάλα τού νομού Ηρακλείου.

Πριν από την είσοδό του είναι μιά δολίνη 40×35 μ. και βάθους 3-25, επικλινής προς την είσοδο τού σπηλαίου, σε πλάτος 27 μ. και ύψος 10 μ. Στο δεξιό τμήμα τής εισόδου είναι ελάχιστα ερείπια τής εκκλησίας τής Αγίας Παρασκευής, που ξανακτίστηκε, άγνωστο πότε, πάνω από το σπήλαιο. Την ημέρα τής εορτής, 26 Ιουλίου, γίνεται μεγάλο πανηγύρι, με χορούς και τραγούδια.

Ο άξονας τού σπηλαίου είναι πολύ επικλινής, σχεδόν κάθετος και το στόμιό του δημιουργήθηκε με την καθίζηση τού εδάφους σε παμπάλαια εποχή, οφειλόμενη σε τεκτονικούς σεισμούς. Ο λιθωματικός διάκοσμος είναι εντυπωσιακός, με σταλακτίτες και σταλαγμίτες, με σχήματα με μορφές ζώων, ανθρώπων κ.λπ. Αποτελείται από 4 επάλληλα ισιώματα (étages τα ονομάζει ο Γάλλος σπηλαιολόγος Paul Faure).

Το σπήλαιο έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών, από την εποχή τής Βενετοκρατίας. Ο Βενετός F. Basilicata το επισκέφτηκε, όπως αναφέρει στην έκθεσή του (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. V, σ. 64) είναι αξιοθαύμαστο (é una cosa bella da vedere). Το επισκέφτηκε και ο Ar. Evans, ο J. Pendlebury. Ο Γάλλος σπηλαιολόγος Παύλος Φοράκης, όπως υπογράφει στα γράμματά του, γιατί αγαπά την Κρήτη ως Κρητικός, το έχει επισκεφθεί πολλές φορές και έχει γράψει πολλά σχετικά σε περιοδικά (βλ. Βιβλιογραφία).

Τελευταία έκανε ανασκαφή (1962) στο σπήλαιο και ο αρχαιολόγος Κ. Δαβάρας και βρήκε σε στρώμα τέφρας πλήθος όστρακα αγγείων, βελόνες από κόκκαλο, λύχνους, που ένας έχει μιά άσεμνη παράσταση, τρία χάλκινα ειδώλια Υστερομινωικά, με ωραία ανατομία, που παριστάνουν λατρευτές στη γνωστή λατρευτική στάση χαιρετισμού, με το δεξιό χέρι στο μέτωπο και άλλα ευρήματα, που ανήκουν σε διάφορες περιόδους, από τη Μεσομινωική μέχρι τη Ρωμαϊκή.

Από τα ευρήματα αυτά πιστοποιείται ότι το σπήλαιο τού Σκοτεινού, τής Αγ. Παρασκευής, ήταν τόπος λατρείας, που συνεχίστηκε και στα νεότερα χρόνια τού Χριστιανισμού, όπως φαίνεται από τα λείψανα τής εκκλησίας τής Αγ. Παρασκευής. (Βλ. γιά το σπήλαιο τού Σκοτεινού: Paul Faure, Fonctions des cavernes Crétoises, Paris, 1964, p. 162, Idem, Grottes Crétoise, B(ulet.) de C(orresp.) H(él) LXXX, 96, Idem, Spéléologie et Topographie Crétoises, BCH, LXXXII, p. 508 και Ελ. Πλατάκη, Σπήλαιον Αγίας Παρασκευής, στην έκδοση τής Νομαρχίας Ηρακλείου, Το Ηράκλειον και ο Νομός του, 1971, σ. 26).

Σκουδιανά, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 36, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται Σκουδιανά, με 42 κάτ. στην απογραφή τού 1920, στον αγροτ. δήμο Καντάνου, ένας από τούς 20 οικισμούς, από τούς οποίους αποτελείται η Κάντανος. Στην απογραφή τού 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται και πάλι ονομαστικά με 51 κάτ. και το 1961 με 36 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στον οικισμό αυτό είναι η παλαιά εκκλησία τής Παναγίας με τοιχογραφίες, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Υπαπαντή, Γέννηση, Βάφτιση, Ανάληψη, Ευαγγελισμός, Ιεράρχες κ.λπ. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τών τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης κ.λπ. σ. 40).

Σκουλουδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κουκουναρά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1971) 32, υψ. 100 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στο δήμο Καστελίου, στην απογραφή 1881 **Σκουλουδιανά**, κάτ. Χριστιαν. 26 και Τούρκ. 7. Ένας από τούς οικισμούς που αναφέρονται με το γενικό όνομα **Ποταμίδα**. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Χαρχαλιανά, Σκουλουδιανά, στον ίδιο δήμο, κάτ. 77. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κουκουναρά, κάτ. 36, το 1928 στην κοινότητα Κουκουναρά, κάτ. 50, το 1940 52, το 1951 56, το 1961 36 και το 1971 κάτ. 32. Στην απογραφή τού 1981 δεν αναφέρεται.

Σκουλούφια, τα. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 146, υψ. 220 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 18 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 14 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο, Βιράν Επισκοπή - Σκουλούφια.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Spilufia, από τον Καστροφύλακα (K175) Spilufia με 384 κάτ. το 1583, και (K183) με 517 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Spilufia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Isplokiye με 26 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 129). Ο Σταυρινίδης το μεταφράζει Σκουλούφια με τη σημείωση: ότι, η σειρά που αναφέρεται στον τουρκικό κατάλογο ανταποκρίνεται στον οικισμό Σπιλούφια, που αναφέρεται από τον Barozzi.

Πρώτη φορά αναφέρεται ο νέος τύπος τού τοπωνύμιου **Σκουλούφια** από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 45) το 1842. Πότε, ποιός και γιατί άλλαξε το τοπωνύμιο άγνωστο. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Σκουλούφια στο δήμο Μαργαριτών, κάτ. Χριστιαν. 182 και Τούρκ. 64, το 1900 είναι στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 177, το 1920 είναι έδρα αγρ. δήμου, κάτ.

207, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Έρφων, κάτ. 186, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 206, το 1951 229, το 1961 242 και το 1971 κάτ. 149.

Από τα Σκουλούφια ήταν η Ελένη Βολανοπούλα, σύζυγος τού Μουσταφά Ναϊλί πασά, μητέρα τού Βελή πασά, διοικητή τής Κρήτης. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 86). Ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. III, σ. 242) αναφέρει ένα παλιό σπίτι στα Σκουλούφια, με την πρόσοψη όπου εικονίζονται δυό περίεργες προτομές.

Σκουραχλάδα, η. Οικισμός τής κοινότητας Πλατυβόλα, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 31, υψ. 610 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειανατολικά τής Πλατυβόλας.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Σκουραχλάδα**, στο δήμο Κεραμειών, κάτ. 19 Χριστιαν., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 36, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πλατυβόλας, κάτ. 48, το 1928 στην κοινότητα Πλατυβόλας, κάτ. 47, το 1940 35, το 1951 27, και το 1961 31. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σκούρβουλα, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 553, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,5 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Φαιστό διακλάδωση δεξιά στο 29,8 χλμ. (Αγ. Βαρβάρα) - Πανασός - Γέργερη, Ζαρός - Λαλουμάς - Σκούρβουλα.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1377, ο Ianni Ascoxila (Ασκοξυλάκης κοινό και σήμερο επώνυμο στο Ηράκλειο) κάτ. τού χωριού Scurvula. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 194 και 343).

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°23v) Scurvula από τον Καστροφύλακα (K103) Scurgulla με 104 κάτ. το 1583, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Uskurvula με 14 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 124), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Skúrvula (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 3 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 **Σκούρβουλα** στο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 132, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 180, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 282, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 322, το 1940 441, το 1951 516, το 1961 532 και το 1971 κάτ. 490.

Σκουρτσά. Οικισμός στην επαρχία Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Scurza, από τον Καστροφύλακα (K236) Scurzà με 82 κάτ. το 1583 και (K242) με 10 προνομιούχους, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Scurza το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure, (Κρητολογία τεύχη 14-15, σ. 81) αναφέρει, ότι υπάρχει τοπωνύμιο μεταξύ Μπρόσνερου και Βαφέ.

Σκουτελώνας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κολυμπάρι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 99 υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 21,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, ένα χλμ. πριν από το Κολυμπάρι.

Στο Σκουτελώνα, ως φαίνεται, ήταν βίλες Βενετών φεουδαρχών. Στις βενετσάνικες απογραφές αναφέρονται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Scutellona Capello, Scutellona Corner από τον Καστροφύλακα (K237) Scudelona και (K243) προνομιούχοι 1, (K238) Scutelona de Corner et Scutelona de Capello κάτ. 60 και (K225) Scutelona Capello με 9 οφειλόμενες αγγαρείες, και Scutelona Corner με 12 οφειλόμενες αγγαρείες και Scutelona Busnago με 15 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Scutelona Capello και (V.136) Scutelona Corner το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται ένας οικισμός Skutelónas (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 60 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Σκουτελώνας**, στο δήμο Σπηλιάς, κάτ. Χριστιαν. 87, το 1900 είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 85, το 1920 γράφεται **Σκουτελώνα** (η), στον αγροτ. δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 92, το 1928 στην κοινότητα Κολυμπάρι, κάτ. 97, το 1940 **ο Σκουτελώνας**, κάτ. 101, το 1951 91, το 1961 86 και το 1971 κάτ. 94.

Σμαϊλιανώ, το. Μικρός οικισμός νοτιοανατολικά από το Μέσα Λασίθι, μάλλον απομακρυσμένη συνοικία του, τής επαρχίας και ν. Λασιθίου. Εκεί είχε την έδρα του και τις αποθήκες του ο Γερλή Αγασί Ισμαήλ αγάς, εισπράκτορας τού φόρου τών γεωργικών προϊόντων τού βόρειου τμήματος τής επαρχίας, και από το όνομα του έλεγαν τον οικισμό Σμαηλιανώ. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 22). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Σμάρι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 295, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 38,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 33,5 (μετά από τούς Αποστόλους) τού δρόμου προς Καστέλι.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1375, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Smari. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 182). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από τον Καστροφύλακα (K95) Smari, με 196 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Smari το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Asmari με 139 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 115) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Smári (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 319) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 54) το γράφει **Ασμάρι**, με 30 χριστιαν. οικογένειες και 1 εκκλησία ενώ πριν είχε 70 οικογένειες και 5 εκκλησίες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σμάρι**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 375, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 486, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 531, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 635, το 1940 το **Σμάριον**, κάτ. 699, το 1951 629, το 1961 552 και το 1971 κάτ. 476.

Εικ. 354. Το χωριό Σμάρι Πεδιάδας. (φωτ. Ρουσέτου)

Το Σμάρι μνημονεύει ο Ιωσήφ Βρυέννιος, περί το 1400, στην επιστολή του προς Γιαν. Σπίγα, μετά την επάνοδόν του εις Κωνσταντινούπολιν...*αντί το Σμάρι ορώ τον Ιππόδρομον*...(Βλ. Νικ. Τωμαδάκη, Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη το 1400, σ. 131 και «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ. 366).

Στην περιοχή τού χωρίου Asmari — έτσι το γράφει ο Gerola — είναι οι βυζαντινές εκκλησίες, ιστορημένες, τού Αγ. Γεωργίου, με τοιχογραφίες ασβεστωμένες. Επιγραφή, πάνω στην Αγ. Πρόθεση, αναφέρει: *(Α-νακαι)νίσθη κε (ανι)στωρίθ(η ο θείος και) πάνσεπτ(ος) ναός τού (αγίου μεγα)λομάρτι(ρος Γε)ωργίου (διά συν)εργίας Λέον τού Σαραντά κε (της συμβίου) κε τών τέκ(νων) αυτού...ου κε τη(ς) σηνβίου και τών τέκν(ων) έτους ,ςΩΚΘ΄*=6829=1320-1321). (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc, vol. IV, σ. 512).

Στην περιοχή τού χωρίου υπάρχει επίσης η εκκλησία τού Σωτήρος Χριστού με τοιχογραφίες: Κάθοδος στον Άδη, Βαϊφόρος, Υπαπαντή, Έγερση τού Λαζάρου, Ανάληψη κ.λπ. (Βλ. Gerola Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 78). Την αναφέρει επίσης ο Ιωσ. Βρυέννιος; το 1400.

Ανασκαφική έρευνα, που έγινε τελευταία (1978-1983), με δαπάνη τών Σμαριανών αλλά και με μικρή επιχορήγηση τού Υπουργείου Πολιτισμού, απέδιξε, ότι στην περιοχή, — που τη χαρακτήρισε ο Βρυέννιος το 1400 έρημο, πέτρες και χαράκια (*...αντί ερήμου βλέπω την Πόλιν, αντί πετρών και χαρακίων, πατώ πορφύραις και τάπησι*...(βλ. παραπάνω Τωμαδάκη στην ίδια επιστολή — και κυρίως στην κορυφή τού υψώματος Προφήτης Ηλίας (592 μ.) άνθισε η ζωή από την απώτατη αρχαιότητα. Τα ευρήματα τής ανασκαφικής έρευνας ανήκουν σε διαφόρους περιόδους, από τη Μεσομινωική ΙΙ και εξής. (Βλ. Δέσποινας Χατζή-Βαλλιάνου, επιμελήτριας αρχαιοτήτων, Σμάρι 1984, Αρχαιολογική έρευνα κ.λπ. στην περιοδ. έκδοση «Λύκτος», τόμ. 1, σ. 6 και εξής).

Σμιλές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1951) 27. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά από τις Βρύσες.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Smilea, από τον Καστροφύλακα (K184) Smilea με 217 οφειλόμενες αγγαρείες. Δεν το αναφέρει στην απογραφή τού πληθυσμού. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Smilea, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Smilé, (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 1 χριστιαν. οικογένεια και 5 τούρκικες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Σμιλιαίς** (Κρητικά , σ. 38), στην απογραφή τού 1881 **Σμιλές** στο δήμο Μοναστηράκι, κάτ. Χριστιαν. 19, Τούρκ. 1. Το 1900 είναι στο δήμο Πανακραίων, κάτ. 40, το 1920 ο Σμιλές είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 31, το 1928 γράφεται **Σμυλές** στην κοινότητα Βρυσών, κάτ. 32, το 1940 κάτ. 26, το 1951 27, το 1961 και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στο Σμιλέ είναι εκκλησία τής Παναγίας, ιστορημένη. Τοιχογραφίες: Η Παναγία σε προτομή, Ευαγγελισμός, Προδοσία, η Μεταμόρφωση τού Σωτήρος, ο Μυστικός Δείπνος, η Βαϊφόρος, η Ανάσταση τού Λαζάρου, η Ανάληψη, Άγιοι κ.λπ. Κατά τον Gerola (Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ. 300, υποσ. 1) οι τοιχογραφίες είναι τού 12ου αιώνα. (Βλ. και Gerola - Λασιθιωτάκη, Κατάλογος τοιχογραφημένων εκκλησιών Κρήτης, σ. 65).

Ο Σμιλές με την Αγ. Άννα και το Μοναστηράκι είχε παραχωρηθεί το 1254 στο Μιχάλη Βαρούχα. «Εμείς ο Angelus Maurocenus, δούκας τής Κρήτης, με το Συμβούλιό μας δηλούμε ότι δίδομε και παραχωρούμε στο Μιχάλη Βαρούχα και στούς κληρονόμους του δυό ιπποτικά φέουδα, ευρισκόμενα στην τούρμα Απάνω Σύβριτο, που λέγονται Αγία Άννα, Μοναστηράκι και Σμιλέα κ.λπ. (Βλ. E. Gerland, Histoire de la Noblesse Crétoise, Paris, 1907, σ. 119).

Σοκαράς, ο. Χωριό και κοινότ. Μονοφατσίου, βλ. Σωκαράς.

Σόπατα, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Καβούσι, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 6, υψ. 400 μ. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή, προηγούμενη ή μεταγενέστερη.

Σορλανο, Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα casale (=χωριό) Sorlano. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 336). Ίσως ήταν στην περιφέρεια τής Κεντροανατολικής Κρήτης. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Σούβλος, ο. Οικισμός (μετόχι) τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 5, υψ. 270 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881, μαζί με άλλα μετόχια τής βόρειας πλευράς τής επαρχίας. Το 1900 αναφέρονται όλα μαζί Μετόχια Νεαπόλεως, κάτ. 1032. Το 1920 αναφέρεται ονομαστικά Σούβλος στον αγροτ. δήμο Φινοκαλιάς, κάτ. 31, το 1928 γράφεται στον πληθυντικό **Σούβλοι** στην κοινότητα

Νεάπολης, κάτ. 38, το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 είναι στο δήμο Νεάπολης, κάτ. 23, το 1971 κάτ. 13.

Σούγια, η. Παράλιο χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 194, υψ. 5 μ. Απέχει από τα Χανιά 70 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές -Νέα Ρούματα - Πρασές - Αγ. Ειρήνη - Καμπανός -Αγριλές - Ροδοβάνι - Μονή - Σούγια.

Βρίσκεται στη νότια παραλία τής Δυτικής Κρήτης, στη θέση τής αρχαίας **Συίας** (βλ. λήμμα), τής οποίας το όνομα διαιωνίζει παρεφθαρμένο. Εποικίστηκε τελευταία. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Σούγια**, στο δήμο Καμπανού, κάτ. 16, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 27, το 1928 στην κοινότητα Μονής, κάτ. 25, το 1940 και πάλι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 43, το 1951 κάτ. 110, το 1961 61 και το 1971 κάτ. 154.

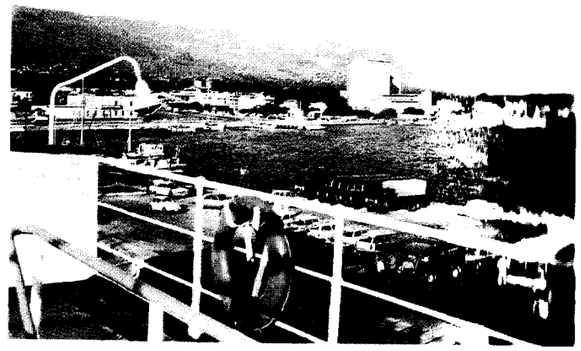
Σούδα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 4986, υψ. 10 μ., και Σούδα νησίδα κάτ. 2. Βρίσκεται στη νότια παραλία τού κόλπου τής Σούδας, από όπου πήρε και το όνομα, στο 6,5 χλμ. τού δρόμου προς Ρέθυμνον.

Η Σούδα είναι νέος οικισμός. Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του, (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ.12), ότι «συνωκίσθη υπό τού Ρεούφ πασά το 1872 και πήρε το όνομα **Αζιζιέ**» (από, το όνομα τού τότε σουλτάνου Αμπντούλ Αζίζ). Αλλά είχε επικρατήσει και το όνομα **Τούζλα**, όπως έλεγαν οι Τούρκοι την περιοχή αυτή, όπου ήταν κατά τη Βενετοκρατία οι **αλυκές** (= τούζλα τούρκικα). Ο πρώτος αυτός οικισμός ήταν στο βάθος τού κόλπου, και κατοικήθηκε αρχικά από τούς Τούρκους, που κατοικούσαν πριν στη νησίδα Σούδα, όπου ήταν το φρούριο τών Βενετών. (Βλ. και λήμμα Σπιναλόγκα). Έτσι αναφέρεται και στην απογραφή τού 1881 Δήμος Αζιζιέ (Τούζλας) με 61 Χριστιαν. και 529 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται Σούδα, έδρα ομώνυμ. δήμου με 701 κάτ., όπου υπάγονται και οι οικισμοί Τσικαλαριά και Αγ. Φωτεινή, με 388 κάτ.

Αρχικά ήταν δυό οικισμοί, **Αζιζιέ**, που λεγόταν και **Κάτω Σούδα** και ο οικισμός **Απάνω Σούδα** ή **Λιμάνι Σούδας**. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρονται η **Σούδα Λιμήν (Άνω)** κάτ. 475, έδρα τού αγροτ. δήμου Σούδας, **Σούδα (Κάτω)** κάτ. 318 και **Σούδα (νησίς)**, κάτ. 46.

Στην απογραφή τού 1928 η Σούδα Κάτω στην κοινότητα Σούδας, κάτ. 367, το 1940 κάτ. 463 και το 1951 κάτ. 922. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται χωριστά. Θεωρείται ενιαίος οικισμός και ο πληθυσμός του αναφέρεται συνολικά, στις απογραφές 1961-1981.

Το όνομα Σούδα, αρχικά όνομα τού κόλπου, κατάγεται από τη λατινική λέξη sudis-is = palo = πάσσαλος, ταυτόσημο με τη λέξη χάραξ - χαράκωμα, οχυρό στρατόπεδο. Όπως αναφέρει ο βυζαντινός ιστορικός Γ. Φραντζής (Έκδοση Ιωάν. Παπαδόπουλου σ. 102, 19), ο Άραβας κατακτητής τής Κρήτης Abu Hafs Umar, ο Απόχαψ τών Βυζαντινών, προσωρμίσθη στο

Εικ. 355. Ο παραθαλάσσιος οικισμός Σούδα στον ομώνυμο κόλ...

Χάρακα. Στο Θησαυρό τού Ερρίκου Στεφάνου η λέξη **χάραξ** ερμηνεύεται ελληνιστί και λατινιστί με τις λέξεις **τάφρος** και **fossa** (ταυτόσημες), και η λέξη **σούδα = τάφρος**. Ώστε το ίδιο πράγμα λένε και οι Βυζαντινοί με τη λέξη Χάραξ. (Βλ. Ιωαν. Β. Παπαδοπούλου, καθηγ. Πανεπιστ., Η Κρήτη υπό τούς Σαρακηνούς, 1948, σ. 61).

Τα ίδια περίπου αναφέρει και ο Πάσλεϋ, για να αποδείξει ότι οι Άραβες αποβιβάστηκαν το 828 στη Σούδα: «Οι Σαρακηνοί κατακτητές τής Κρήτης...α ποβιβάστηκαν αρχικά στη Σούδα, και το Ακρωτήρι αναφέρεται από τούς Βυζαντινούς συγγραφείς τον γεγονότος **ακρωτήρι Χάραξ. Σούδα και Χάραξ** είναι λέξεις συνώνυμες». (The Saracenic conquerors of Crete,...first landed at Súdha, and the Akrotéri is called by Byzantine historians of the event, the "promontory Kharax". Súdha and Kharax are synonymous words...(Βλ. Pashley, Travels in Crete, vol. I, σ.189) (Βλ και Γ. Σήφακα, Από πού παράγεται η λέξη Σούδα, και τι σημαίνει, «Κρητική Εστία» τεύχ. 13).

Σουλία και Σουλήνα ή Σούληνα. Πόλη τής Κρήτης τής Ρωμαϊκής περιόδου, στη θέση τού σημερινού οικισμού **Αγία Γαλήνη** ή **Άγιος Γαλήνης** επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου.

Αναφέρονται και οι δύο τύποι τού ονόματος στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (324): *από Ματάλης* (Μάταλα) *εις **Σουλίαν** στάδιοι ξε΄* (=65) *ακρωτήριόν εστιν ανέχον προς μεσημβρίαν· λιμήν εστι· καλόν ύδωρ έχει.* Και (325): *από **Σουλήνας** εις Ψυχέα* (το σημερινό ακρωτήριο Μέλισσα δυτικότερα;) *στάδιοι ιβ΄* (12).

Ήταν επίνειο τής Συβρίτου (Θρόνος Αμαρίου), απ' όπου πηγάζει ο ποταμός **Πλατύς**, ο αρχαίος **Ηλέκτρας**, που χύνεται στον όρμο τής Αγ. Γαλήνης. Στις εκβολές του ήταν ναός τής Αρτέμιδος, όπου άνθισε η λατρεία της.

Κατά μήκος τής παραλίας, στη δεξιά όχθη τού χειμάρρου, κολόνες και άλλα λείψανα ιερού βρέθηκαν

εκεί...Εκείνο το ιερό ήταν, δίχως αμφιβολία, ιερόν τής Αρτέμιδος. *(...longe a maris litore, in dextra torrentis ripa...columne aliaque aedifici fragmenta illic reperta templum olim fuisse testatur...templum idem sine dubio Diane delubrum fuit...*(Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 278).

Σουλόπουλο, Βλ. Σελόπουλο.

Σούνια, τα. Παλαιός οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Βασιλιές, όπου σώζεται ως τοπωνύμιο.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο, τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Scardon. Ο Natalis Tibaldo (Τυπάλδος) προπωλεί στη Marie, σύζυγο Iohannis Superanci, κατοίκου Χάντακα, 50 μίστατα καλό, γνήσιο κρητικό κρασί, από τα αμπέλια τού χωριού (casalis) Sunie, που καλλιεργεί ο Marco Tothaldo (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Candia, 1942, σ. 85). Σε άλλο συμβόλαιο τού ίδιου έτους, τού ίδιου συμβολαιογράφου, ο ίδιος Τυπάλδος προπωλεί 100 σταμνιά κρασί (σελ. 100).

Το 1320 αναφέρεται casale Asunia, που είχε ενοικιάσει ο Iohannes Thedaldo (στο προηγούμενο έγγραφο γράφεται Tothaldo) από το Κοινό τής Κρήτης. Στο χωριό αυτό, όπως δηλώνει ο παραπάνω Thedaldo, είναι η εκκλησία τής Αγίας Άννας, παλαιά, την οποία είχε ξανακτίσει, με άδεια τού αρχιεπισκόπου. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 277 και 64 και χάρτη σελ. 53, όπου τοποθετείται ο οικισμός Σούνια σε μικρή απόσταση, βόρεια από τις Βασιλιές).

Και το 1323 αναφέρεται το ίδιο χωριό Lassugna και ο ίδιος φεουδάρχης Iohannes Tedaldo, στη συμφωνία τής πολιτικής εξουσίας τών Βενετών στην Κρήτη, τού δόγη Ιωάννη Superentio ή Soranzo και τού αρχιεπισκόπου Κρήτης Alivrando, που εδημοσίευσα στα «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 214).

Το 1375 αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότι το casale Assunia είχε δοθεί στο Martinus de Villanove το χωράφι στο Calamici (τοποθεσία) με τις πέργολες, τα αμπέλια, τις αμυγδαλιές και πατητήρια, επί πλέον 2 αμπέλια, που κρατεί ο Ioh. Goro κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 844).

Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή παλαιά ή νέα. Μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το χωριό Sugna (= Sunia), μετά το χωριό Athanatus. Οι Αθανάτοι είναι σήμερο στην επαρχία Τεμένους και υποθέτω, ότι κατά λάθος αναφέρει και τα Σούνια, εκτός εάν υπαγόταν τότε στην επαρχία Μαλεβιζίου οι Αθανάτοι.

Σούρη, η. Οικισμός τής κοινότητας Σελιών, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 37, υψ. 320 μ. Απέχει από τα Χανιά 31 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 18.3 χλμ. τού δρόμου προς Ρέθυμνο, Καλύβες - Βάμος - Λιτσάρδα - Σούρη. Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1395, αναφέρεται το χωριό Suori. Η El. Santschi το επεξηγεί Souri. Στο έγγραφο αναφέρεται, ότι ο Iani Dracondopulo, κάτοικος τού χωρίου Souri, θα πληρώνει στη σύζυγό του Cali, την οποία έδιωξε και αντικατάστησε με μιά concubina (παλλακίδα) 22 υπέρπυρα ετησίως, γι' αυτή και την κόρη της, καταβαλλόμενα κατά εξάμηνο, επί δυό χρόνια. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 365). Άγνωστο αν πρόκειται γιά τη Σούρη Αποκορώνου ή περί άλλου οικισμού, τού οποίου το όνομα δεν εγράφηκε σωστά.

Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Vuri μαζί με άλλα χωριά. (Pashley, Travels in Crete II, 312) το αναφέρει το 1842 ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 43) **Σούρι**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σούρη** στο δήμο Βάμου, κάτ. 116, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 133, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κεφαλά, κάτ. 127, το 1928 **Σούρι** στην κοινότητα Σελιών, το 1940 Σούρη, κάτ. 139, το 1951 105, το 1961 80 και το 1971 κάτ. 49.

Στην εκκλησία τού Αγίου Ιωάννου είναι εντοιχισμένη στο δυτικό τοίχο η επιγραφή: *1550. Ο κίρ Γεόργις Λουμπινοσκούλις ηθέλισε κε έκτισε το ναό τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγο κι ετελιόθι μαήου 4.* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, κ.λπ. τομ. IV, σ. 429). Το επώνυμο Λούμπινος — (Λουμπούνης) αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Ioh. Lubino το 1394 και Ioh. Lumbina το 1369. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 1976, σ. 39, 336). Το σημερινό Λουμπούνης απαντάται στην επαρχία Μεραμπέλου.

Σούρπο. Οικισμός τής επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Surpo, από τον Καστροφύλακα (K236) Surpo με 94 κάτ. το 1583, με 24 οφειλόμενες αγγαρείες (K223) και με 6 προνομιούχους (K242), από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Surpo, το 1630 και από τον Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, σ. 111 (τού χειρογράφου Βιβλιοθήκης Παρισίων) Surpo.

Σε προικοσύμφωνο τού 1587, στα Χανιά, στο σπίτι τού Viaro, αναφέρεται, ότι ο Marcantonio Viaro, nobile veneto, υπόσχεται να δώσει την αδελφή του Adriana στον Alessandro Molino, nobile veneto, και τού δίδει προίκα 10 χιλιάδες δουκάτα και το χωριό Surpo. (Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Μαρκαντώνιος Βιάρος, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΖ΄, σ. 278). Η θέση του είναι άγνωστη.

Σούσα. Σε έγγραφο τού 1394, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, αναφέρεται ότι δίδεται άδεια στο Γ. Τσαγκαρόπουλο (G. Çangaropulo), κάτ. τού χωρίου Σούσα (casale Susa) ύστερα από αίτηση τού Petro Venerio, να πάει εκτός τής Κρήτης, να χειροτονηθεί πρεσβύτερος (παπάς) για το χωριό Σινάπι τού Βενέριο. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 340).

Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Σοφολιάκο. Οικισμός στην επαρχία Αποκορώνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K223) στην κατάσταση τών αγγαρειών Soffogliaco με 9 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Η θέση του άγνωστη.

Σπαθαρικό. Οικισμός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f° 27v) Spatharico, και από τον Καστροφύλακα (K174) Spattaricò με 37 κάτ. το 1583 και (K184) με 167 οφειλόμενες αγγαρείες. Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεότερη απογραφή. Η θέση είναι άγνωστη.

Σπανιάκος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 102, υψ. 400 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά τού οικισμού Κάλαμος, 70 χλμ. από τα Χανιά, 7 χλμ. βορείως από την Παλαιόχωρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Spagnaco Sirili, από τον Καστροφύλακα (K239) Spagnaco με 208 κάτ. το 1583, (K224) με 9 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 16 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Spagnaco το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Spaniáko (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 2 χριστιαν. και 18 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Σπανιάκος**, στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 10, Τούρκ. 126, το 1900 αναφέρεται **Σπανιάκος και Κάλαμος**, κάτ. 33, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 123, το 1928 στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 147, το 1940 205, το 1951 188, το 1961 187 και το 1971 κάτ. 136.

Το όνομα προέρχεται από το επώνυμο Σπανιάκος, τού πρώτου οικιστή, που αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Ο Σπ. Ζαμπέλιος αναφέρει (Κρητικοί Γάμοι, σ. 483) τον Πελοποννήσιο οπλαρχηγό Σπανιάκο, που, όπως αναφέρει και ο Ψιλάκις (Ιστορία τής Κρήτης νέα έκδ. σ. 1048) ο Νικ. Σπανιάκος, οπλαρχηγός Σελίνου, ήταν πεθερός τού δευτερότοκου γιού Δημήτρη τού αρχηγού τής επανάστασης Γεωργ. Καντανολέου.

Κατοικούνταν μόνο από Τούρκους εξισλαμισθέντων χριστιανών και το μεγαλύτερο τζαμί στο νομό ήταν εκεί. Το τζαμί αυτό γκρεμίστηκε και με τα οικοδομικά υλικά του οικοδομήθηκε εκκλησία στο χωριό. (Βλ. «Κρητική Εστία», τεύχ. 53, σ. 9). Την επανάσταση τού 1897 το χωριό καταστράφηκε και τα ελαιόδενδρα τής περιοχής κάηκαν. («Κρητ. Εστία» 54, σ. 6).

Στο Σπανιάκο διατηρούνται παλαιές ιστορημένες εκκλησίες, της Παναγίας, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση, τού Αγ. Γεωργίου με τοιχογραφίες φθαρμένες, άλλη τής Παναγίας με τοιχογραφίες σβυμένες, και τής Αγ. Μαρίνας τού 15ου, τουλάχιστον, αιώνα, αφού αναφέρεται χάραγμα χρονολογίας 1457.

Από το Σπανιάκο καταγόταν ο Γιουσούφ αγάς — πιθανόν εξισλαμισθείς κάτοικος — ο οποίος έμενε στην Πόλη και υπηρετούσε τη μητέρα τού σουλτάνου, με το αξίωμα Βαλιδέ σουλτάνα Κεχαγιασί. Ήταν δηλαδή οικονόμος και διαχειριστής τών υποθέσεών της, και είχε μεγάλη επιρροή στο παλάτι. Είχε και λοσσιαία περιουσία στην Κρήτη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 12).

Σπήλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 657, υψ. 430 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30 χλμ. Διαδρομή: Αρμένοι - διακλάδωση στο 20,6 χλμ. - Δαριβιανά - Σπήλι.

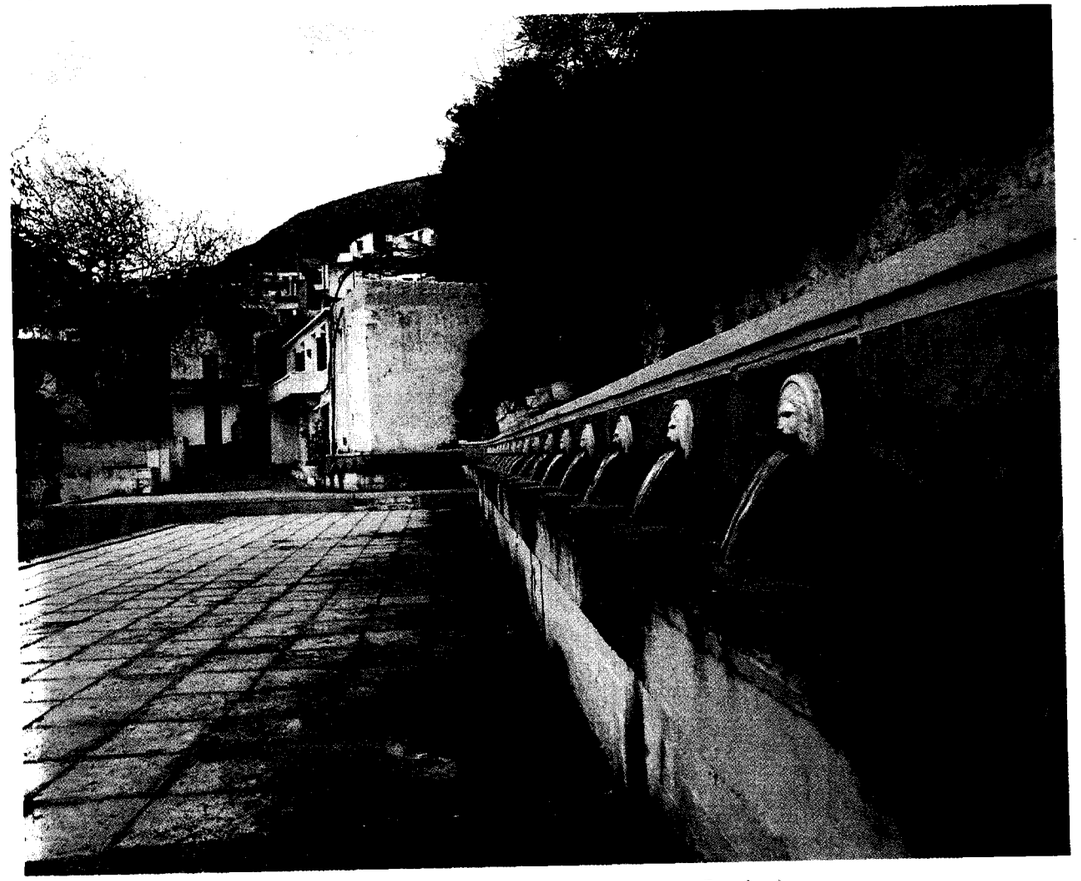
Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν κάμποσοι οικισμοί. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27r) Spili Epodhes, (= Πώδε Σπήλι) και Spili Peta από τον Καστροφύλακα (K172) Spilli με 51 κάτ. (K176) Peraspilli, κάτ. 65, το 1583, (K184) Spilli di Muazzopo 103 οφειλόμενες αγγαρείες και Spilli di Sangunazzo με 33 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) αναφέρεται λανθασμένα Spili Sangunosi και Spili di Mudazzo το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1659 αναφέρεται Ispili με 20 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 129).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Spéli, (Pashley, Travels in Crete, II, 313), μαζί με τους οικισμούς τής περιοχής με 50 χριστιαν. και 188 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Σπήλι**, έδρα δήμου Λάμπης, κάτ. Χριστιαν. 548 και Τούρκ. 54, το 1900 έδρα τού ίδιου δήμου, κάτ. 754, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 658, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 823, το 1940 γράφεται **Σπήλιον**, κάτ. 870, το 1951 765, το 1961 723 και το 1971 κάτ. 789.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 64) «κώμη κατάρρυτος επί λεκανοπεδίου καταφύτου υπ' ελαιών, υπό τούς πρόποδες τού βουνού **Βορίζη**, διακλάδωση τού **Κεδρίου** όρους. Γι' αυτό η κωμόπολις παρουσιάζει θέαν σπηλαιώδη, όθεν και το όνομα».

Στο Σπήλι είναι παλαιές εκκλησίες με τοιχογραφίες. Ο Άγιος Θεόδωρος. Διατηρούνται η Ανάληψη, η Γέννηση, η Μεταμόρφωση, Ιεράρχες. Ο Άγιος Γεώργιος, τοιχογραφίες Βαϊφόρος, Προδοσία, Γέννηση, Ανάληψη, Ιεράρχες, Ευαγγελισμός, Μανδήλιο, ο Χριστός στηθαίος. Η εκκλησία τού Σωτήρος με τοιχογραφία κολασμένων, με τις γνωστές παραστάσεις, οι κοιμώμενοι την Κυριακή, η πόρνη, η ανυφαντού, η μάνα που εγκαταλείπει τα παιδιά της, ο ζωοκλέφτης, ο μυλωνάς κ.λπ. (Βλ. Gerola, Monumenti veneti ecc. II, σ. 344). Και η εκκλησία τής Παναγίας. Τοιχογραφίες: Οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, η Αγ. Παρασκευή, η Αγ. Φωτεινή κ.λπ. όταν την επισκέφτηκε ο Γκερόλα. (1900). Όταν εκδόθηκε ο ΙΙ τόμος τών Μνημείων το 1908 σημειώνει: Τώρα γκρεμίστηκε για να κτιστεί η νέα εκκλησία. (Βλ. Gerola, Monumenti, ecc. II, 335, Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 60). Καθεδρικός ναός τής μητρόπολης Λάμπης και Σφακίων είναι σήμερο η ωραία εκκλησία Πέτρου και Παύλου.

Με φερμάνι τού 1648 τα χωριά Σπήλι, Μέλαμπες,

Εικ. 356. Το χωριό Σπήλι Αγ. Βασιλείου. (φωτ. Ρουσέτου)

Μέρωνας, Γενή και Καλογέρου είχαν κηρυχθεί βακουφικά, γιά τη συντήρηση τού αυτοκρατορικού τεμένους Σουλτάν Ιμπραχίμ στο Ρέθυμνο. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ. 549).

Σπήλια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σκαλάνι, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 34, υψ. 150 μ. Βρίσκεται στο 9,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Spillia Apano, από τον Καστροφύλακα (K95) Spiglia Apano με 55 κάτ. και Spiglia Cato με 42 κάτ. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Spiglia Apano. Spiglia Cato το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Κοντά στη Φορτέτσα, όπου ήταν η έδρα τών πολιορκητών τού Χάντακα, δεν ήταν δυνατόν να μένουν Χριστιανοί. Αναφέρεται όμως σε τούρκ. έγγραφο τού 1685 στην περιοχή του χωριού Σκαλάνι, η εκκλησία - μαναστίρ - τής Αγ. Ειρήνης, όπου φαίνεται να ήταν τα Κάτω Σπήλια, αγίασμα και οικήματα, όπου έμενε ο μητρο-

Εικ. 357. Ο οικισμός Σπήλια (τα) Ηρακλείου.

πολίτης Αρσένιος, τού πρό τινος αποβιώσαντος, όπως αναφέρει το έγγραφο κ.λπ. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β΄, σ. 224).

Μετά την απελευθέρωση, τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας, λειτούργησε στη θέση τού σημερινού οικισμού χάνι που εξελίχτηκε σε ταβέρνα. Στην απογραφή τού 1961 αναφέρεται και πάλι ο οικισμός Σπήλια, στην κοινότητα Σκαλάνι, κάτ. 65 και το 1971 κάτ. 31.

Σπηλιά, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 351, υψ. 60 μ. Απέχει από τα Χανιά 26 χλμ. 2,5 χλμ. νοτίως από το Κολυμπάρι. Βρίσκεται στη δυτική όχθη τού ποταμού Σκουτελώνα, που εκβάλλει στον κόλπο τής μονής Γωνιάς. Είναι από τα πιό ωραία χωριά τής Κρήτης.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Calergiana Spilia και (23r) Spilea Apano και Spilea Cato, από τον Καστροφύλακα (K237) Spilia με 90 κάτ. (K225) Spilea με 34 οφειλόμενες αγγαρείες (K238) Spilea με 184 κάτ. (K240) Spilea με 121 κάτ. (K243) Spilea με 9 προνομιούχους, (K243) Spilea Calergi με 4 προνομιούχους και (K225) Spilea Calergi με 14 οφειλόμενες αγγαρείες. Πρόκειται γιά ένα χωριό, που, ως φαίνεται, είχε τρείς χωριστούς οικισμούς. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.136) αναφέρει μόνο τη Spiglia Calergi το 1630. Και ο Ant. Trivan, (Varie cose di Candia σ. 112) αναφέρει δυό οικισμούς: Spiglia Callergi και Spilea Dracona (σ. 112). Στην απογραφή τού 1834 αναφέρεται Spélaea, (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 308) με 60 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 η Σπηλιά είναι έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 555, το 1900 η Σπηλιά είναι στο δήμο Κολυμπάρι, κάτ. 541, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 515, το 1928 έδρα ομώνυμου κοινότητας, κάτ. 543, το 1940 κάτ. 647, το 1951 586, το 1961 537 και το 1971 κάτ. 409.

Πάνω από το χωριό είναι σπήλαιο με εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τού Ερημίτη, με αγίασμα και επιγραφή: «Το Θαύμα τού Αγίου». Η ιερότητα τού σπηλαίου είναι παλαιότερη από τούς αγίους, αναφέρει ο Paul Faure, (Fonctions des cavernes Crétoises, Paris 1964, σ. 240).

Στο χωριό είναι η ιστορημένη εκκλησία Κοίμηση τής Θεοτόκου, με τοιχογραφίες τού 14ου αιώνα. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 108, Κωνστ. Καλοκύρη, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι, σ. 38, πίν. XV, LXXIII, XCIX) και Ανέστη Μακριδάκη, Τουριστικός Οδηγός, σ. 58).

Σπηλιάρια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Πλατυβόλας, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 58, υψ. 540 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από την Πλατυβόλα. Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Speliaria (Pashley, Travels in Crete, II, 310) στην ομάδα χωριών «Κεραμειά». Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σπηλιάρια**, στο δήμο Κεραμειών, κάτ. Χριστιαν. 54, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 62, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πλατυβόλας, κάτ. 53, το 1928 στην κοινότητα Πλατυβόλας, και 55, το 1940 κάτ. 59, το 1951 50, το 1961 50, και το 1971 κάτ. 73.

Σπήλιος, ο. Οικισμός τής επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Spiglio, από τον Καστροφύλακα (K184) Spiglio με 45 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην απογραφή του πληθυσμού δεν τον αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 129) Spiglio το 1630. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση του είναι άγνωστη. Ο Paul Faure αναφέρει τοπωνύμιο στην περιοχή Ασωμάτων. Αλλά είναι τόσο κοινό το τοπωνύμιο.

Σπηλιώτισσα, η. Σπηλαιώδης μονή τής Παναγίας (Κοίμηση τής Θεοτόκου) τών Σιναϊτών, στη ρεματιά δεξιά τού δρόμου, μεταξύ Αγ. Βασιλείου και Χουδέτσι Πεδιάδας. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Σπηλιώτισσα (Σιναϊτική)**, στο δήμο Αγιών Παρασκιών με 3 κατοίκους. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, τού 1271, αναφέρεται, ότι ο Georgius Tonisto, κάτοικος τού χωρίου Spiliotisse, προπωλεί στον Iohanni Pollihroni, κάτ. Χάντακα, 50 μίστατα καλό, γνήσιο κρητικό κρασί, από τα αμπέλια Scavia, που ο ίδιος καλλιεργεί (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Crete, 1942, σ. 110).

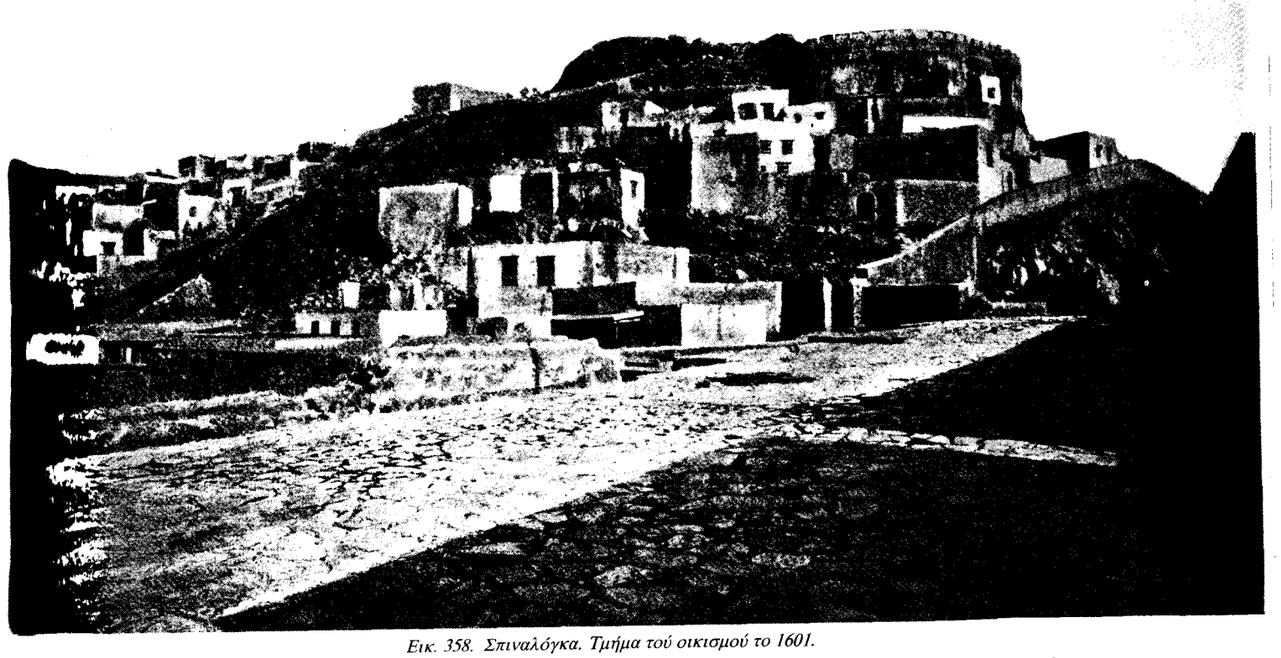
Και σε άλλο έγγραφο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται το χωριό Spivotissu (ασφαλώς κακή γραφή ή κακή ανάγνωση τού πρωτοτύπου). (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, σ. 94). Πιστεύω ότι πρόκειται γιά τη μονή Σπηλιώτισσα ή οικισμό κοντά σ' αυτή, αφού αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο και το χωριό Αγ. Παρασκιές.

Σπιλούφια, Έτσι αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ο οικισμός τής επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου **Σκουλούφια** (βλ. λήμμα) όπως αναφέρεται από άγνοια στις νεότερες απογραφές.

Σπίνα, η. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 21, υψ. 740 μ. Απέχει από τα Χανιά 57,8 χλμ. Διαδρομή: Κολυμπάρι - Σπηλιά - Δρακώνα - Επισκοπή - Συμπραγού - Κακόπετρος - Μεσαύλια - Φλώρια - διακλάδωση αριστερά στο 53 χλμ. - Σπίνα.

Βρίσκεται στις βορειοδυτικές πλαγιές τού όρους Αποπηγάδι (1331) μ., σε ωραίο τοπίο με νερά, βλάστηση και καστανιές.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Spina, από τον Καστροφύλακα (K239) Spina με 51 κάτ. το 1583 και (K224) με 12 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Spina το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Spina (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 10 χριστιαν. οικογένειες.

Εικ. 358. Σπιναλόγκα. Τμήμα τού οικισμού το 1601.

Το 1881 αναφέρεται **Σπίνα** στο δήμο Καντάνου, κάτ. Χριστ. 87, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 94, το 1920 στον αγροτ. δήμο Καντάνου, κάτ. 66, το 1928 στην κοινότητα Καντάνου, κάτ. 90, το 1940 101, το 1951 88, το 1961 87 και το 1971 κάτ. 29.

Στην περιοχή τού χωριού είναι οι ιστορημένες εκκλησίες τού Αγ. Αντωνίου και η Κοίμηση τής Θεοτόκου ερειπωμένη. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 37, 110).

Το όνομα είναι ρωμαϊκό ή βενετσάνικο; spina = αγκάθα.

Σπιναλόγκα, η. Με το όνομα αυτό είναι γνωστό στην ιστορία τής Κρήτης, την περίοδο τής Βενετοκρατίας μέχρι σήμερο, ένας ξερόβραχος στην είσοδο του κόλπου τής Ελούντας, τής επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου.

Τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας το φρούριο, αν και δεν έχει νερό, παρά ελάχιστο από υδατοδεξαμενή, γιά τις ανάγκες τής φρουράς, έγινε κατοικία τουρκικών οικογενειών, που είχαν λόγους να φοβούνται αντίποινα τών Χριστιανών, γιά τα κακουργήματά των. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Spina Lónga (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 81 τούρκ. οικογένειες.

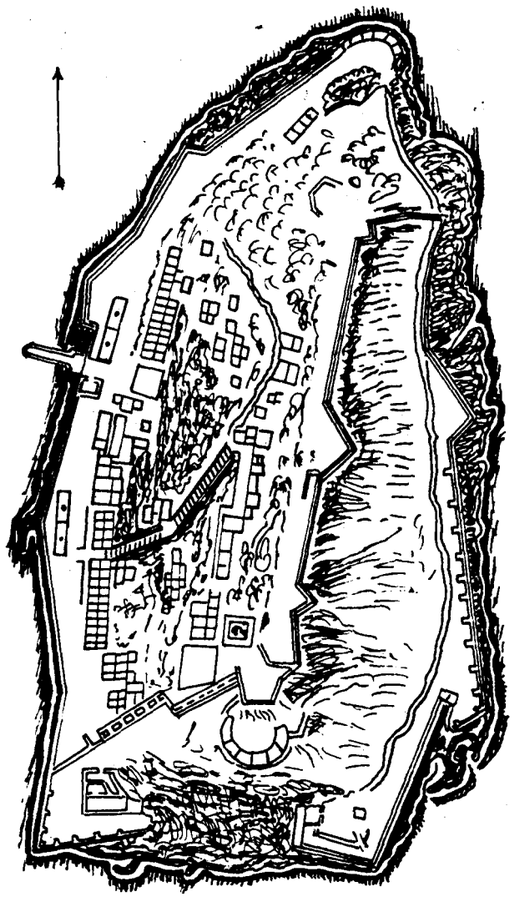
Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Δήμος Σπιναλόγκας** μοναδική περιφέρεια διοικητική, στην επαρχία Μεραμπέλου, με 1111 κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο Κριτσάς, με 272 κάτ. Το 1903 εγκαταλείψαν το νησί και οι τελευταίοι Τούρκοι κάτοικοι.

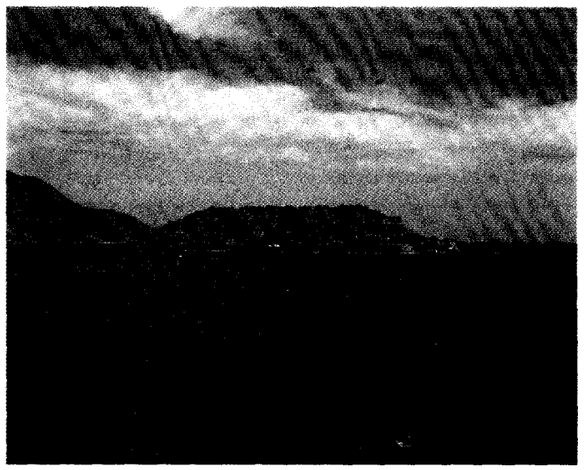
Μα η Μοίρα προόρισε τη Σπιναλόγκα για Γολγοθά τού ανθρώπινου πόνου. Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας οι λεπροί ήταν ελεύθεροι, και έμεναν στις εισόδους τών φρουριακών πόλεων τής Κρήτης, περιμένοντας να ζήσουν από την ευσπλαχνία τών διαβατών.

Το 1904, πρώτη η Κρητική Πολιτεία ίδρυσε Λεπροκομείο γιά ιατρική παρακολούθηση και διατροφή με δαπάνες τής Πολιτείας, και το εγκατάστησε στη Σπιναλόγκα. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρονται οι κάτοικοι τού λεπροκομείου. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ελούντας η Σπιναλόγκα με 264 κάτ. λεπρούς. Οι γιατροί και το υπηρετικό προσωπικό έμεναν έξω. Το 1940 κάτ. 367, άνδρες 192 και γυναίκες 175. Στην απογραφή τού 1951 κάτ. 267.

Με την πρόοδο τής επιστήμης η λέπρα θεραπεύεται και οι **χανσενικοί**, όπως λέγονται τώρα, είναι ελεύθεροι, ακίνδυνοι στην κοινωνία. Στην απογραφή τού 1961 αναφέρονται 3 κάτ. στη Σπιναλόγκα, φυσικά όχι λεπροί, και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ως οικισμός.

Ο ξερόβραχος τής Σπιναλόγκας είχε οχυρωθεί από

Εικ. 360. Η νησίδα Σπιναλόγκα. (φωτ. Ρουσέτου)

την αρχαιότητα, από τούς Ολουντίους, γιά να ωρο στατεύει το λιμάνι των. Υπολείμματα τού αρχαίου εκείνου φρουρίου είδε ο Brunoro Zambeschi, το 1571 (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. ΙΒ΄, σ. 571 και το 1576 ο Filip. Pigafetta, που περιγράφει τα βόρεια παράλια τής Κρήτης, σε μιά έκθεσή του (βλ. σχετικά, Alvise Da Schio, La Presenza di F. Pigafetta in Creta, Πεπραγμένα τού Ε΄ Κρητολογικού Συνεδρίου τόμ. Β΄, σ. 117 εξ.).

Πάνω στο παλαιό φρούριο τής Ελούντας οι Βενετσάνοι έκτισαν το δικό των, το 1579, ύστερα από πρόταση τού γενικού προβλεπτή Giacomo Foscarini (Βλ. Έκθεσή του (f°15rv). Το φρούριο τής Σπιναλόγκας ήταν από τα σπουδαιότερα τής Κρήτης. Μερικοί ξένοι στρατιωτικοί τής εποχής το θεωρούσαν απόρθητο. Το λιμάνι τής Ελούντας και το φρούριο τής Σπιναλόγκας ήταν γιά την Ανατολική Κρήτη ό,τι ήταν η Σούδα και το φρούριό της στη Δυτική.

Το όνομα Σπιναλόγκα έχει την παραγωγή του από τη φράση: **στην Ελούντα**, και έγινε από τούς Βενετσάνους Stinelonda ▷ Stinelonga, όπως αναφέρεται στα παλαιότερα βενετσάνικα έγγραφα. Σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1381 αναφέρεται Stinelonde (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 225). οι Βενετσάνοι που ερχόταν στην Κρήτη, ήξεραν το όνομα μιάς στενόμακρης νησίδας τής Βενετίας Spinalonga (σήμερο λέγεται Giudecca (Ιουδαϊκή) και έγραψαν Spinalonga. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. I, σ. 571).

Το ιστορικό αυτό όνομα, που αναφέρεται σε διεθνή Βιβλιογραφία, αντικαταστήσαν οι ανιστόρητοι «αρμόδιοι» με το όνομα **Καλυδών**, που δεν έχει καμμιά σχέση με την Ολούντα και τη Σπιναλόγκα.

Σπυριδιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Ξιδά, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 15. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το χωριό Ξιδάς.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Σπυριδιανώ** (από το επώνυμο τών οικιστών Σπυριδάκης) στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 18, το 1900 γράφεται Σπυριδιανών, στον ίδιο δήμο, κάτ. 21 το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ξιδά, κάτ. 24 και το 1928 γράφεται Σπυριδιανά, στην κοινότητα Ξιδά, κάτ. 15. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Έχει πηγή, που το νερό της θεραπεύει την ψαμίαση, όπως πιστεύεται.

Στάβιες, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 273, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 61,2 χλμ. Διαδρομή: Από Χάρακα - Αγιά Φωτιά - Στέρνες - Παναγιά - Διονύσι -Στάβιες. Βρίσκεται στη νότια παρυφή τής πεδιάδας τής Μεσαράς.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1370, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Stavies. Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου Αρχείου γράφεται Thavies και σε άλλο Tavies. (Βλ. El.Santschi, Régestes

Εικ. 361. Η βόρεια παραλία τού τουριστικού οικισμού Σταλίδα όπως φαίνεται από το Σελί τού Μοχού. (φωτ. Ρουσέτου)

des arrêts civils erc. σ. 157, 291 και 313 αντιστοίχως).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Tavies, από τον Καστροφύλακα (K100) Tavies με 206 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Tavyes με 43 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 120). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Avgés (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 4 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Σε άλλη σελίδα (294) τού ίδιου τόμου το γράφει Tarves. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 83) το γράφει **Στάβιαις** με 3 οικογένειες Χριστ. και 6 Τούρκ.

Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Στάβιαις** στο δήμο Χάρακα κάτ. Χριστιαν. 61 και Τούρκ. 63. Το 1900 Στάβιες στον ίδιο δήμο κάτ. 153, το 1920 Στάβγιες, έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 189, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 263 το 1940 Στάβιαι, κάτ. 317, το 1951 361, το 1961 282 και το 1971 κάτ. 253.

Οι Στάβιες, πιστεύω, είναι κτίσμα τής ρωμαϊκής εποχής, πιθανόν από κατοίκους τής ομώνυμης πόλης τής Ιταλίας Stabia, που καταστράφηκε με την έκρηξη τού Βεζουβίου το 79 μ.Χ.

Σταλίδα, Νεότερος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Μοχού, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 423, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 31,5 χλμ. τού εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου.

Τις πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας υπήρχαν μερικές αποθήκες εμπόρων τού Μοχού, και χρησιμοποιούνταν ως λιμάνι, γιά την εξαγωγή τών προϊόντων τής περιοχής καί τού Λασιθίου, και μεταφέρονταν στο Ηράκλειο με μικρά ιστιοφόρα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 **Σταλίς** στην κοινότητα Μοχού με 23 κάτ. το 1951 3, το 1961 27 και το 1971 55 κάτ. Τελευταία έχει εξελιχθεί σε διεθνή κέντρο παραθερισμού, με δεκάδα πολυτελών ξενοδοχείων Α΄ και Β΄ κατηγορίας. Ο δολοφονηθείς τελευταία (1986) θιασώτης τής Ειρήνης τού Κόσμου με διεθνή φήμη, πρωθυπουργός τής Σουηδίας Ούλαφ Πάλμε, περνούσε τις πιό ευχάριστες διακοπές του στη Σταλίδα και αγαπήθηκε τόσο από τούς Μοχιανούς ώστε να τον ανακηρύξουν επίτιμο δημότη τής κοινότητας Μοχού.

Το όνομα είναι αρχαίο ελληνικό τοπωνύμιο Σταλίς — δωρικός τύπος — αντί Στηλίς. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ. 400).

Στη θέση **Βίγλα**, τής περιοχής Σταλίδας, νοτίως τής εκκλησίας τού Αγ. Ιωάννου τού Χρυσοστόμου, παραπλεύρως προς το δρόμο, βρέθηκε το 1965 σειρά

τριών τάφων, ρωμαϊκών χρόνων. Ανατολικότερα βρέθηκαν άλλοι δυό, όπου ο νεκρός είχε ταφεί με την κεφαλή ανατολικά, με δυό μικρές ληκύθους, με τμήμα υάλινου Lacrimarium. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΘ΄, σ. 283).

Σταλός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων, κάτ. (1981) 174, υψ. 80 μ. Απέχει από τα Χανιά 7,5 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 6,5 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Stalo, (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 12 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Σταλός**, στο δήμο Περιβολίων, κάτ. Χριστιαν. 124, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 217, το 1920 είναι στο δήμο Χανίων, κάτ. 233, το 1928 264, το 1940 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 332, το 1951 307, το 1961 224 και το 1971 κάτ. 209.

Σταμνοί, οι. Οικισμός τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 201, υψ. 290 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 16,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 7,7 χλμ. τού εθνικού δρόμου Ηρακλείου - Αγ. Νικολάου Λασιθίου - Σταμνοί -Επισκοπή - μονή Αγκαράθου.

Πολύ παλαιός οικισμός. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, ότι ο Pillianca, κάτ. Χάντακα, οφείλει να παραδώσει στο Nicolao Grasolaro 65 μίστατα κρασί, καλό, γνήσιο κρητικό, από τα αμπέλια στο χωριό Stamio, τού Iacobi Burgugnoni, αντί 7 υπέρπυρα. (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 26).

Σε συμβόλαιο τού 1281, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται ότι, ο Otolinus Calbo, (Κάλβος) προπωλεί στον Constantin Calegario Siroppulo, 100 μίστατα κρασί, από τα αμπέλια του στο χωριό Stamiu, αντί 10 υπέρπυρα. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 164).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1370 αναφέρεται ότι, ο Quintavalle Nic. έδωσε τα αμπέλια τού ιπποτικού φέουδού του στούς Σταμιούς (de Stami), ως γονικό (in gonico) στο Joh. Ystrigo, με την εντολή να τα καλλιεργεί και να τού δίδει το χρόνο το ένα τρίτο τών καρπών...(Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 56).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Stamnus, από τον Καστροφύλακα (K95) Stamnùs με 197 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Stamnus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Istamyus με 33 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 117).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Stamniù (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 10 χριστιαν. οικογένειες. Το 1842 ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 51) το αναφέρει Σταμιούς, με 18 οικογέν. Χριστιαν. και 2 εκκλησίες, ενώ πριν είχε 65 οικογέν. Χριστιαν. και 4 εκκλησίες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σταμνοί** στο δήμο Επισκοπής με 156 Χριστιαν. κατ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 171, το 1920 οι **Σταμνιοί** είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 201, το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 οι Σταμνοί είναι στην κοινότητα Επισκοπής, κάτ. 80, το 1951 52, το 1961 260 και το 1971 κάτ. 233.

Στην περιοχή τού χωριού, στη θέση **Παλιάσπιτα** εξερευνήθησαν από τον Ν. Πλάτωνα το 1951 πολλοί τάφοι, με ενδιαφέροντα κτερίσματα Υστερομινωικών III χρόνων, λίθινος κέρνος, με 5 κυλινδρικά δοχεία, ψευδόστομος διακόσμητος αμφορέας, άλλα 15 αγγεία, αιχμή δόρατος, ξυράφια, ξίφος, λόγχη κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ. 475).

Σταυράκια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 622, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 13 χλμ. Διαδρομή: Στο όρος προς Φαιστό, διακλάδωση δεξιά στο 4,2 χλμ. — διακλάδωση αριστερά στο 5,9 χλμ. — Σταυράκια.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248 casale Stavrachi (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού Ιωάννινα 1985, σ. 143, 190). Σε άλλο έγγραφο του 1268 αναφέρεται ο παπά Νικήτας Βεργίτσης (Vergici) που μένει στα Σταυράκια (qui sta a lo Stavrachi).

Αναφέρεται επίσης σε συμβόλαια τού 1301, του συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, ότι οι Michael Malanico, Iohannes Aurame, Georgius Langonardo και Leo Anbelichiani, κάτοικοι τού χωριού Stavrachi, προπωλούν στο Rigeto Marcatore κάτ. Χάντακα, 35 μίστατα μούστο, (mosto) από τα αμπέλια των στα Σταυράκια (Stavrachi). Σε άλλο έγγραφο του ίδιου έτους αναφέρεται, ότι ο Michael Gradonico, κάτ. Χάντακα, ενοικιάζει γιά 10 χρόνια στον Αντρέα το λεγόμενο Palicare και στούς κληρονόμους του, τα αμπέλια του στο χωριό Stavrachi με πλήρη δικαιώματα...να τα καλλιεργεί (et eas laborandi), να τα τσαπίζει, να τα ξελακίζει την κατάλληλη εποχή (çapandi, lachiçandi, pe congrua tempore)...και κάθε χρόνο να θέτει 300 καταβολάδες (et omni anno in eas catavolatas CCC...(Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia σ. 14 και 144).

Το χωριό αποτελούνταν από δυό οικισμούς. Το 1393 αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου Cato Stavrachi. (El. Santschi. Régestes des arrêts civils etc. σ. 322)) Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου από το Fr. Barozzi, (f°22v) Stavrachia Apano, Stavrachia Cato, από τον Καστροφύλακα (K102) Stavrachia Apano, κάτ. 76 και Stavrachia Cato κάτ. 258 το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115 (Stavrachia Apano, Stavrachia Cato το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Istavraki με 66 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 126). Έτσι εξηγείται γιατί, στούς πρώτους αιώνες αναφέρεται στον ενικό Stavrachi, οπότε, ως φαίνεται, ήταν ένας οικισμός και τούς τελευταίους αιώνες 16ο και 17ο αναφέρεται στον πληθυντικό Stavrachia apano, Stavrachia cato, γιατί έγινε και δεύτερος οικισμός. Αλλά ποιός είναι ο αρχαιότερος είναι άγνωστο.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Stavrákia (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 30 χριστιαν. οικογένειες το 1881 **Σταυράκια**, στο δήμο Αγ. Μύρωνος κάτ. 384, Χριστιαν. και 5 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 575, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 797, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 771, το 1940 911, το 1951 902, το 1961 897 και το 1971 κάτ. 658.

Ύστερα από την επανάσταση τού «Μιχαήλ Παλαιολόγου» το 1262, οι αρχηγοί Γεώργιος Χορτάτζης και Μιχαήλ Σκορδίλης Ψαρομήλιγγος έκαμαν συνθήκη το 1265 με τον δούκα Μάρκο Δάντολο. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή δόθηκε στο Γεώργιο Χορτάτζη, γιά 12 χρόνια, το χωριό Σταυράκια, που περιλαμβανόταν στην Paracandia, και ανήκε συνεπώς στο Βενετικό Δημόσιο. (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ.47).

Σταυριά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καλαμίου, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 0, το 1971 κάτ. 0 και το 1981 κάτ. 0, υψ. 120 μ. Στις προηγούμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σταυρός, ο. μετονομασία τού χωριού **Καπίστρι** (βλ. λήμμα) επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου.

Σταυρός, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σαρακήνας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ. 580 μ. Απέχει από τα Χανιά 68,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Βουλγάρω - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Μύλοι - Κάτω Στροβλές - Χόνδρος -Σαρακήνα - Σταυρός

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Sarachina Stavros, στην αιγυπτιακή απογραφή, τού 1834 Stavrós (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 4 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή 1881 **Σταυρός** στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 61, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 92, το 1920 στον αγροτ. δήμο Σαρακήνας, κάτ. 72, το 1928 στην κοινότητα Σαρακήνας, κάτ. 59, το 1940 κάτ. 56, το 1951 63, το 1961 59 και το 1971 κάτ. 41.

Σταυροχώρι, το. Μετονομασία τού χωριού **Στραβοδοξάρι**, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, (βλ. λήμμα).

Σταυρωμένος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 30, υψ. 240 μ. Βρίσκεται στο 12 χλμ. τού παλαιού δρόμου Ρεθύμνου - Ηρακλείου.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Stavromeno. Στις απογραφές 1834 και 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Σταυρωμένου**, στο δήμο Ελευθερναίων, κάτ. 42, το 1920 **Σταυρωμένος**, στον αγροτ. δήμο Πλευριανών, κάτ. 58, το 1928 είναι στην κοινότητα Αλφά, κάτ. 67, το 1940 στην κοινότ. Μαργαριτών, κάτ. 66, το 1951 54, το 1961 53 και το 1971 κάτ. 37.

Στην περιοχή τού Σταυρωμένου τοποθετείται το πόλισμα **Άριον** ή **Άγριον**. (Βλ. Ν. Πλάτωνος, Πόλεις της βόρειας ακτής τής Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ. 365). Ο Paul Faure τοποθετεί στο Σταυρωμένο την πόλη **Αλλαρία** («Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 194.) Σε άλλη μελέτη του αργότερα αναφέρει: La localisation d' Allaria reste encore inconnue. («Κρητικά Χρονικά», ΙΖ΄, (1963) σ. 16). Το Άριον αναπτύχθηκε, πιθανότατα, τούς πρώτους μ.Χ. αιώνες και έγινε ακολούθως έδρα επισκοπής τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο και τη Βενετοκρατία, που η έδρα της τοποθετείται στο σημερινό χωριό Βιράν Επισκοπή, όπου έχουν βρεθεί γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη, πιθανότατα τής αρχιεπισκοπής. (Βλ. Κ. Καλοκύρη, Η Επισκοπή Λάμπης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ. 309).

Στο Σταυρωμένο βρέθηκε λαξευτός θαλαμοειδής τάφος μετανακτορικής περιόδου. (Στ. Αλεξίου, Μινωικός Πολιτισμός, σ. 57).

Σταυρωμένος, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Χαμαλεύρι, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 121, υψ. 10 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1920 στον αγροτ. δήμο Αστέρι, με 7 κάτ., το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Παγκαλοχωρίου, κάτ. 39, το 1940 στην κοινότητα Χαμαλεύρι, κάτ. 47, το 1951 δεν αναφέρεται, το 1961 κάτ 19 και το 1971 κάτ. 47.

Σταυρωμένος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 110, υψ. 100 μ. στην απογραφή 1961, 100 μ., στην απογραφή 1971 220 μ., και 600 μ. στο χάρτη Διοικητικής διαίρεσης της Ελλάδος του Υπουργείου, Εσωτερικών!

Απέχει από την πόλη Σητεία 8 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο δρόμο προς Πισκοκέφαλο στο 2,2 χλμ. — Σταυρωμένος.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 Σταυρωμένος, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 68, το 1928 είναι στην κοινότητα Σητείας, κάτ. 38, το 1940 και πάλι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 96, το 1951 87, το 1961 101 και το 1971 κάτ. 93.

Σταυρωμένος, ο. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Stavro Meno, από τον Καστροφύλακα (K98) S. Croce με 38 κάτ. και (K99) Stavromeno metochio κάτ. 26 το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Santa Croce το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Istavromeno με 5 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 121). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι υπάρχει τοπωνύμιο νοτιοανατολικά από το χωριό Αγ. Θωμά. Αλλά εκκλησίες, Σταυρωμένων και τοπωνύμια είναι γεμάτη η Κρήτη

Στειακού Μετόχι, το. Αναφέρεται στο δήμο Λαφνών, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου στην απογραφή τού 1900 με 22 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στο δήμο

Ηρακλείου, κάτ. 4. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στείρωνας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γουρνιών, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 113, υψ. 550 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 28,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 25,2 χλμ. τού δρόμου προς Αρκαλοχώρι - Στείρωνας.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1369 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Stirona (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 146).

Αναφέρεται στην επαρχία Belvedere ή Ρίζου από τον Καστροφύλακα (K97) Stirona με 115 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Stirona το 1630. Αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Istrona με 34 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136), στην επαρχία Ριζόκαστρου στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Sitironá (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Στύρωνας**, στο δήμο Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου, κάτ. Τούρκ. 67, το 1900 γράφεται **Στείρωνας**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 44, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Γουρνιών, κάτ. 61, το 1928 είναι στην κοινότητα Πατσίδερου, κάτ. 80, το 1940 γράφεται **Στίρονας**, κάτ. 99, το 1951 133, το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Γουρνιών (Πανόραμα!) κάτ. 143, και το 1971 κάτ. 126.

Εκκλησία τής Παναγίας ιστορημένη με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, κ.λπ. σ. 97).

Υποθέτω ότι το τοπωνύμιο είναι ποιμενικός όρος. Ύστερα από τον απογαλακτισμό τα νεαρά αρνιά και ερίφια και μαζί μ' αυτά οι τράγοι και οι κριοί, απομονώνονται από τα **έγγαλα**, πρόβατα και αίγες, και βόσκουν χωριστά τα στείρα από το στειροβοσκό και τα έγγαλα από τον (ε)γγαλονόμο. Τη νύκτα τα μαντρίζουν σε ιδιαίτερο περιφραγμένο χώρο που λέγεται **στείρωνας.**

Ο Στ. Ξανθουδίδης υποθέτει ότι η εκκλησία ήταν καθιερωμένη στον **΄Αγιο Γεώργιο το Στύρωνα**, και απ' αυτό πήρε το όνομα το χωριό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ. 530).

Το τουρκοχώρι αυτό εποικίστηκε το 1924 από πρόσφυγες από το Ικόνιο, οι οποίοι επιδόθηκαν με ζήλο στην καλλιέργεια του κλήρου των και ευημερούν σήμερο, χάρη στην παραγωγή 200 τόν. σουλτανίνας, 50 τόν. επιτραπέζια σταφύλια, 50 τόν. κρασοστάφυλα, 40 τόν. ελαιόλαδο και 15 τόν. σιτηρά.

Στενο. Οικισμός, casale Steno αναφέρεται στο Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων του Κοινού (έκδοση Ζαχαρ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα, 1985, σ. 188 και S. Borsari, Il Dominio Veneziano a Creta, κ.λπ. σ.15). Εκεί ήταν κτήματα της Αρχιεπισκοπής Κρήτης, από τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, που καλλιεργούνταν «τρι-τάρικα» από ένα ζευγάρι βόδια (μιάς ζευγαριάς χωράφια) που μπορούσε να καλλιεργήσει ένα ζευγάρι βόδια την περίοδο τής σποράς. Στα βενετσάνικα έγγραφα αναφέρεται bo(v)ina και σε ελληνικά συμβόλαια βουδέα. Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ., τόμ. ΙΙΙ, σ. 59 και Χριστιανική Κρήτη τόμ. Α΄, σ.327). Γιά τη λίμη τριτάρικο βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. Ι, σ.30).

Η θέση τού οικισμού είναι άγνωστη. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Στεργιανώ, το. Οικισμός τής κοινότητας Σκαλάνι επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1928) 47 αναφέρεται Στεργιανός. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από τις Βασιλιές.

Είναι πολύ παλαιό χωριό. Η πιό παλαιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται Sterianon σε μιά βούλλα τού Onorio III το 1226. (Βλ. S. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, κ.λπ. σ. 15).

Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon προπώλησης σίτου από τον Beneventus surianus, κατοίκου τού χωριού Steriano στον Εβραίο Michali 27 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι, αντί τρία κρητικά υπέρπυρα, και οφείλει να το παραδώσει στο σπίτι του στο Χάντακα με έξοδά του, εκτός από το φόρο τής Πόρτας salvo datio Porte). (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Crete, 1942, σ. 57). Ώστε και το 1271 τα εμπορεύματα που έμπαιναν στην πόλη πλήρωναν δημοτικό φόρο, όπως και μέχρι τα τελευταία χρόνια.

Σε συμβόλαιο τού 1278, τού συμβολαιογράφου του Χάντακα Leon. Marcello, αναφέρεται παρόμοια αγοραπωλησία σίτου από τον Andrea Andriochiti, κάτοικο τού χωρίου Steriano. Ο Marinus Lisi, που το έχει ενοικιάσει από το Κοινό, δηλώνει ενόρκως, ότι το χωριό είχε τις εκκλησίες: 1) τής Παναγίας, ερειπωμένη, που την ξανάκτισε ο ίδιος με τούς χωριανούς του πριν από 10 χρόνια, 2) τής Αγίας Φωτεινής στον κήπο τού Johannes Siligardus, που την είχε κτίσει ο ίδιος πριν δυό χρόνια και τη διαχειριζόταν ο ίδιος, 3) τής Αγ Μαρίνας, που έκτισε ο παπά Nicolaus Gerano, βιλάνος τού χωριού αυτού. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 269, 367).

Το 1369 ο Stamatinus Mussuro, κάτ. τού χωρίου Steriano, έχει ενοικιάσει ένα αμπέλι στο χωριό αυτό από τη Lucia Sanuto, να το καλλιεργήσει με έξοδά του σημισακό, και οφείλει να τής δώσει 6 υπέρπυρα από τα 12, που αξίζει όλη η σοδειά. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 37).

Αναφέρεται στην απογραφή του Καστροφύλακα (K101) Sterianò με 32 κάτ. το 1583. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Isteryano m'a Ayo Sila (Στεργιανώ και Αγ. Σίλα) με 8 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 128). Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Στεργιανώ** και **Λιμοχώρι** στο δήμο Αρχανών, επαρχίας Τεμένους, κάτ. 32 Τούρκ. Το 1900 γράφεται **Στεργιανός**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 6, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Σκαλάνι, επαρχίας Πεδιάδας, κάτ. 20, το 1928 στην κοινότητα Σκαλάνι, κάτ. 42. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στέρνες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 462, υψ. 170 μ. Απέχει από τα Χανιά 14,9 χλμ. Διαδρομή: Χαλέπα - Κορακιές - Αρώνι - Στέρνες.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Cisternes Calaghades, από τον Καστροφύλακα (K240) Cisterne με 949 κάτ. το 1583, και (K242) με 88 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Cisternes το 1630. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Στέρναις** και **Αγ. Δημήτριος** στο δήμο Ακρωτηρίου, κάτ. Χριστιαν. 435, Τούρκ. 47, το 1900 Στέρνες, είναι έδρα τού δήμου Ακρωτηρίου, κάτ. 540, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 512, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 528, το 1940 599, το 1951 581, το 1961 1377 και το 1971 κάτ. 479.

Στην περιοχή νοτίως τού χωριού και στη θέση **Λίμνη** ανασκάφησαν τάφοι Ελληνικής περιόδου, 4ου αιώνα π.Χ. Ως φαίνεται ήταν εκεί το νεκροταφείο τής πόλης **Μινώα** (Βλ. λήμμα). Το όνομα από το ιταλικό cisterna.

Στέρνες, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 447, υψ. 310 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53,8 χλμ. 4,1 χλμ. δυτικά από το Χάρακα.

Οι Στέρνες βρίσκονται στούς πρόποδες τών Αστερουσίων ορέων και γι' αυτό έχει ανεπτυγμένη κτηνοτροφία και αριθμεί περί τις 4000 αιγοπρόβατα. Τα κυριότερα γεωργικά προϊόντα είναι η σουλτανίνα, 120 τόν. και το λάδι 150 τόν. Υδρεύεται με κοινοτικό δίκτυο.

Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, ότι ο Marcus Malfato προπωλεί στον Alberto da Çena, κάτοικοι Χάντακα, 100 μίστατα καλό, γνήσιο κρητικό κρασί, από τα αμπέλια του στο χωριό Cisterne κ.λπ. (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 76). Επίσης σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1379, ότι ο Hem. Varugha, κάτοικος τού χωρίου Zisternes διεκδικεί τον Marcus Pasqualigo ως villano του (δουλοπάροικο) (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 196).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Isterni, από τον Καστροφύλακα (K99) Isternes με 79 κάτ. και παρακάτω στην ίδια σελίδα Isterni με 43 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Glisterni και (V, σ. 121) Sternes το 1630. Ως φαίνεται ήταν δυό χωριστοί οικισμοί που ενώθηκαν αργότερα και αναφέρεται ένας στις επόμενες απογραφές.

Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 αναφέρεται Isternes με 34 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 120). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Sternes (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 5 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 79) με 4 χριστιαν. και 6 τούρκ. ενώ πριν είχε 14 χριστιαν. και 12 τούρκ. και 2 εκκλησίες.

Το 1881 αναφέρεται **Στέρναις** στο δήμο Χάρακα, κάτ. Χριστιαν. 120, το 1900 γράφεται **Στέρνες** στον ίδιο δήμο, κάτ. 199, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 332, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 358, το 1940 **αι Στέρναι** έχουν 448 κάτ. το 1951 517, το 1961 582 και το 1971 κάτ. 540.

Στην περιοχή τού χωριού είναι οι ιστορημένες εκκλησίες τής Αγ. Παρασκευής στη θέση **Καντιά**, τού Αγ. Ιωάννου όπου σώζονται υπολείμματα τοιχογραφιών, και τής Παναγίας στη θέση **Τράπεζα**, με τοιχογραφίες ασβεστωμένες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες κ.λπ. σ. 95).

Το τοπωνύμιο από τη λατινική - ιταλική λέξη Cisterna, όπως αναφέρεται στα παλαιότερα έγγραφα.

Στόλοι, οι. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 449, υψ. 280 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 53 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 44 χλμ. τού δρόμου προς Φαιστό -Γκαγκάλες - Στόλοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Stolus, από τον Καστροφύλακα (K 99) Stolus με 36 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Stolus το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Stolus, (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Στόλοι** στο δήμο Μεγάλης Βρύσης, κάτ. Χριστιαν. 2, Τούρκ. 122, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 56, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 174, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 192, το 1940 386, το 1951 405, το 1961 389 και το 1971 κάτ. 391.

Η παράδοση αναφέρει, ότι το όνομα τού χωριού ήταν αρχικά **Αποστόλοι**, από την εκκλησία τών Αγ. Αποστόλων που υπήρχε στο σημερινό νεκροταφείο τού χωριού. Από το αρχικό αυτό όνομα Απόστολοι αποκόπηκε το δεύτερο μέρος και έγινε **Στόλοι.** Γι' αυτό, ως φαίνεται, και ο νεόδμητος ναός τού χωριού τιμάται στο όνομα τών Αγίων Αποστόλων. Στην περιοχή τού χωριού είναι και τα εξωκκλήσια τών Αγίων Σαράντα και τής Αγ. Ευφημίας.

Οι Στόλοι υδρεύονται με κοινοτικό δίκτυο, από πηγάδι.

Στόμιο, το. Νέος οικισμός τής κοινότητας Ανατολής, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 131, υψ. 10 μ. Βρίσκεται δυτικά τής Ιεράπετρας 6,5 χλμ., στο δρόμο προς Βιάννο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 272, το 1971 κάτ. 48. Ο οικισμός είναι δημιούργημα τών κατοίκων τού χωριού Ανατολή, τού οποίου θεωρείται εξάρτημα, γιά την καλλιέργεια πρώιμων κηπευτικών κ.λπ. στα εκεί κτήματά των, ύστερα από τη χρησιμοποίηση τών θερμοκηπίων.

Στουβόζα. Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Stuvoza. Κακή γραφή τού οικισμού **Βοριάς** (βλ. λήμμα). (Βλ. και Paul Faure, «Κρητολογία» τεύχ. V, σ. 83).

Στραβοδοξάρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 329, υψ. 340 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 32,9 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Αχλάδια - Παρασπόρι - Ρουκάκα - Στραβοδοξάρι. Από τον Άγιο Νικόλαο - Ιεράπετρα - Κουτσουράς - Στραβοδοξάρι, απέχει 67 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Stravo dhoxari, από τον Καστροφύλακα (K139) Sttravoghoxari με 223 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Stravodhoksari το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Istravodoksari με 18 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 131). Σε συμβόλαιο τού 1583 τού συμβολαιογράφου Σητείας Μάρκου Καλύβα αναφέρεται Στραβοδοξάρι. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΘ΄, σ. 126).

Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Stavrodhoxári (Pashley, Travels in Crete, II, 322, με 25 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Στραβοδοξάρι** στο δήμο Ρουκάκας, κάτ. Χριστιαν. 396 και Τούρκ. 25, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 562, το 1920 αναφέρεται **Σταυροχώρι**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κατ. 592, το 1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 721, το 1940 Σταυροχώριον κάτ. 897, το 1951 909, το 1961 799 και το 1971 κάτ. 605.

Το όνομα από το βυζαντινό οικογενειακό επώνυμο **Στραβοδοξάρης**, που ασφαλώς ήταν ο πρώτος οικιστής μάλλον τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, μετά την απελευθέρωση τής Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ηράκλειον σ. 28).

Στραβορά, η. Χωριό στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Ερειπωμένο μετόχι τού χωριού Σωκαρά. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται το 1287 Stravora. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 164, 478). Σε έγγραφα τού 1369 και 1380 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Stravora (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 151, 221).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Stravora, από τον Καστροφύλακα (K95) Stravorá, με 128 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Stravorà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Istravra με 18 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 118). Δεν αναφέρεται σε καμμιά νεότερη απογραφή. Ερείπια τού οικισμού κοντά στο Σωκαρά (Τσιρπανλή ό.π. σ. 478).

Στραβορίνα, η. Παλαιότερη ονομασία τού Καλού Χωριού Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. (βλ. λήμμα).

Στράτοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Τεμένια, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 25, υψ. 650 μ. Απέχει από τα Χανιά 74 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανός -Σκινές - Νέα Ρούματα - Αγιά Ειρήνη - Καμπανός -Αγριλές - Τεμένια - Στράτοι.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Stratus, από τον Καστροφύλακα (K239) Stratus με 81 κάτ. το 1583, (K224) με 6 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Stratus το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Strati (Pashley, Travels in Crete II, 309) με 0 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες, ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά, σ. 40) το γράφει **Στράτι** το 1842, στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Στράτοι** στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. 4 Χριστιαν. και 75 Τούρκ. το 1900 αναφέρεται Στράτου και Αχλαδιάκες, στον ίδιο δήμο, κάτ. 48, το 1920 στον αγροτ. δήμο Αζογυρών κάτ. 107, το 1928 γράφεται Στράτι στην κοινότητα Παλαιόχωρας, κάτ. 113, το 1940 Στράτοι, κάτ. 147, το 1951 109, το 1961 114 και το 1971 κάτ. 92.

Εκκλησία τής Αγίας Μαρίνας ιστορημένη με τα μωρίες κολασμένων κ.λπ. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 36).

Το όνομα πιθανότατα από το γνωστό επώνυμο **Στράτος**. Την Τουρκοκρατία κατοικούσαν μόνο Τούρκοι, Κρητικοί εξομώσαντες. Αναφέρεται ότι το 1764, εκατό χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση, οι 70 χριστιανικές οικογένειες τού χωριού αλλαξοπίστησαν ακόμη και ο παπάς. (Βλ. Ιωάν. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 132).

Στράτος, ο. Οικισμός στην περιοχή τού Χάντακα, ν. Ηρακλείου. Ο δόγης Pietro Ziani επεκύρωσε το 1212 στο μοναστήρι τής Santa Maria del Sinai (τής Παναγίας τού Σινά) τα κτήματα που είχε στην Κρήτη από την εποχή τών Βυζαντινών (Grecorum tempore) και στο χωρίον Stratos, ένα αμπέλι και ένα μύλο. (una vigna et un mulino). (Βλ. St. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, κ.λπ. σ. 14).

Στροβλές, οι. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 136, υψ. 450 μ. Απέχει από τα Χανιά 55 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38.6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω - Μύλοι - Στροβλές.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Stroviles, από τον Καστροφύλακα (K239) Strovlies με 119 κάτ. το 1583, (K224) Strovles με 31 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 2 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Strovlès το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Strovoliés (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 6 χριστιαν. και 30 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει το 1842 (Κρητικά), 40, ότι οι οικισμοί Κουφή Καρά - Αλιγοί - Μυλωνές — Μηλολιαίς γράφει — Φλώρια - Δρυς και Κοπετοί αποτελούν το χωριό Στροβιλιαίς).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Στροβλαίς** στο δήμο Καντάνου, κάτ. Χριστιαν. 122 και Τούρκ. 65, το 1900 Στροβλές, στον ίδιο δήμο, κάτ. 161, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 137, το 1928 γράφεται **Στρωβλές**, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 162, το 1940 κάτ. 233, το 1951 170, το 1961 168 και το 1971 κάτ. 159.

Βρίσκεται σε ωραία θέση, με πολλά τρεχούμενα νερά, βλάστηση, κυρίως από καστανιές.

Στύλος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 323, υψ. 40 μ. Απέχει από τα Χανιά 18.1 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 12,3 χλμ. τού εθνικού δρόμου Χανίων - Ρεθύμνου - Μεγάλα Χωράφια - Στύλος.

Πηγές με άφθονα και παγωμένα νερά, **τού Στύλου το ποτάμι**, ο σημερινός Κοιλιάρης ή κυλιάρης, κατά το Δέφνερ, επειδή κυλά πέτρες, ο αρχαίος **Πυκνός**, από την πυκνή βλάστηση τών οχθών του. Ο Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 36) τον αναφέρει το 1630 Chiliari.

Ο Στύλος αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Stillio, από τον Καστροφύλακα (K237) Stillo με 357 κάτ. το 1583, (K223) με 71 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 7 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα Μνημεία κ.λπ. σ. 133) Stilo το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Stylo (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 312) με 5 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Αρμένων, κάτ. Χριστιαν. 113, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 194, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πρόβαρμα, κάτ. 207, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 193, το 1940 κάτ. 315, το 1951 347, το 1961 361 και το 1971 κάτ. 322.

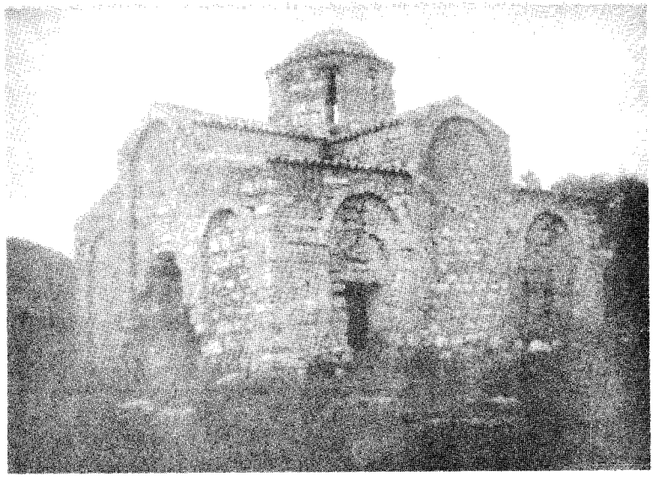
Ο Στύλος είναι πολύ παλαιό χωριό. Το 1088 ο Αλέξιος Α. Κομνηνός, χάρισε με χρυσόβουλο το ιερό νησί στον όσιο Χριστόδουλο. Νεότεροι βυζαντινοί αυτοκράτορες έκαμαν δωρεές χρημάτων και κτημάτων, γιά να ενισχύσουν τη μονή τής **Παναγίας τής Ζερβιώτισσας**, τη μονή τού Στύλου, όπως ελέγονταν, που ήταν στη σημερινή τοποθεσία **Μοναστήρα**, βόρειο ανατολικά τού Στύλου, (΄Απτερα) όπου εμόναζε ο Χριστόδουλος. (Βλ. Κωνστ. Λασιθιωτάκη, Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί τής Δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ. 345). Το όνομα τού χωριού οφείλεται, κατά το Λασιθιωτάκη, στην αρχαία μονή τού Στύλου.

Το 1451 το χωριό Στύλος, που ανήκε στο μοναστήρι τού Αγ. Ιωάννου τής Πάτμου, παραχώρησε η Βενετία στούς 12 φιλενωτικούς ορθόδοξους ιερείς τής Κρήτης, που είχαν αποξενωθεί από τούς ορθόδοξους και πεινούσαν. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος κ.λπ. 1967, σ. 73 εξ.).

Η περιοχή τού Στύλου ήταν πολλές φορές θέατρο αιματηρών μαχών. Το 1822 οι επαναστάτες είχαν στρατοπεδεύσει εκεί. Οι Τούρκοι επιτεθήκαν αλλά οι επαναστάτες τούς καταδίωξαν. Το 1866 ο Μουσταφά Ναϊλί πασάς και ο Ισμαήλ πασάς επιτεθήκαν στους επαναστάτες στο Στύλο αλλά αποκρούστηκαν και πάλι και σκοτώθηκε ο ίδιος ο Ισμαήλ πασάς.

Στο Στύλο συνήλθε και η επαναστατική Συνέλευση το 1878.

Κυκλικός θολωτός τάφος τής Μετανακτορικής περιόδου στην περιοχή τού Στύλου. (Στυλ. Αλεξίου,

Εικ. 362. Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός τής Παναγίας Ζερβιώτισσας κοντά στο χωριό Στύλος Αποκορώνου.

Μινωικός Πολιτισμός, σ. 56). Ο Paul Faure (Cavernes et sites etc. BCH, 1962, σ. 44) παρατήρησε λείψανα Υστερομινωικά ΙΙΙ και κυκλώπειο τείχος, κοντά στην εκκλησία τού Αγίου Ιωάννου. Στη θέση **Στερνάκι**, πάνω σε λόφο μεταξύ Στύλου και ΄Απτερα, είδε Υστερομινωικούς τάφους, από τούς οποίους ανέσκαψε ένα ο Ν. Πλάτων το 1961. Διαπιστώνεται ότι υπήρξε στην περιοχή οικισμός Μυκηναϊκής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, σ. 55, 56 — **Ν. Πετρουλάκη**, Αι αρχαιότητες τού Σαμωνά, κ.λπ. «Κρητική Εστία», 12, 359 — Αν. Μακριδάκη, Τουριστικός Οδηγός, σ. 41 — **Κ. Δουνάκη**, Ιστορία τού Αποκορώνου, «Κρητική Εστία», 15, 285 — «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ΄, 392 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. II, 213, 221, IV, 428 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 62 — **P. Faure**, Cavernes et Sites etc. BCH, 1962, 44, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολ. Συνεδρίου, Α΄ σ. 345.

Σύβριτος, η. Πόλη, σπουδαία και αυτόνομη τής Ελληνικής Ρωμαϊκής περιόδου, στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. ΄Ηταν κοντά στο σημερινό χωριό **Θρόνος** (βλ. λήμμα), όπου σώζονται τα ερείπιά της. Βρισκόταν σε θαυμάσια θέση, πάνω σε λόφο, σε αλλεπάλληλα επίπεδα. Ο T.A.B. Spratt, (Travels and Researches in Crete, II, 104) αναφέρει ότι δεν είδε στην Κρήτη ωραιότερη τοποθεσία πόλης. (A finer site for a city I have not es yet seen in Crete). Οχυρότατη θέση, το κλειδί της επικοινωνίας τής βόρειας και τής νότιας θάλασσας.

Την αναφέρει ο Σκύλαξ, *Ελευθέρνα προς βορέαν· προς νότον δε Σύβριτα.* (Περίπλους, XLVII). Ο Πτολεμαίος *Σούβριτα.* Γεωγραφική Υφήγησις, ΙΙΙ, 15, 7), ο Ιεροκλής *Σύβριτος* (Συνέκδημος 650, 7), ο Στέφανος Βυζάντιος, *Σίβυρτος πόλις Κρήτης· το εθνικόν Σιβύρτιος, ως Πολύβιος εν Τρισκαιδεκάτω.*

΄Ηταν έδρα επισκοπής και αναφέρεται στο Τακτικόν Λέοντος τού Γ΄ και Κωνσταντίνου τού Ε΄ (731-46). *Επαρχία Κρήτης, έχει πόλεις 12....ο Σουάρτιος.* Στο Τακτικόν 8ον, αρχών τού Θ΄ αιώνος *ο Συβρίτου.*

Ως φαίνεται καταστράφηκε από τούς ΄Αραβες και δεν αναφέρεται στο Τακτικόν 3 Βασιλείου τού Βουλγαροκτόνου το 980. (Βλ. Γερ. Κονιδάρη, Αι επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού ι΄ αιώνος, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ. 464, Πίναξ Α΄ Β΄).

Αναφέρεται μεταξύ τών πόλεων που είχαν υπογράψει τη συνθήκη με την Τέω τής Ιωνίας, γιά τη χρησιμοποίηση τού ιερού τού Διονύσου ως ασύλου...*ώ εγράψατε αμίν περί τάς οικιότατος και τας φιλίας και ότι καλώς κα ποιήσαιμεν προσδεξάμενοι ταν τε ανιέρωσιν τώ Διονύσω και ταν ασυλίαν τάς τε πόλιος και τας χώρας υμών...πράσσειν...* (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 291).

Η Σύβριτος συμμετείχε επίσης και υπέγραψε τη συνθήκη με τον Ευμένη το Β΄ τής Περγάμου (197-159 π.Χ.).

Ο αρχαιολόγος Μαριάνι και ο Ν. Πλάτων ετυμολογούν το προελληνικό όνομα Σύβριτος από το πρώτο συνθετικό *σύ* ή *σού*, που σημαίνει νερό και το δεύτερο συνθετικό *βρίτυ*, προϊστορικό, (Βριτόμαρτις) που σημαίνει γλυκύς. Σύβριτος, λοιπόν, εσήμαινε τη Μινωική εποχή, **Γλυκό Νερό**. Η ετυμολογία γίνεται αληθοφανής από το άφθονο γλυκό νερό, που τρέχει κοντά στο λόφο, όπου ήταν ο Μινωικός οικισμός. Ανασκαφές δεν έγιναν μέχρι σήμερο. ΄Ηταν οχυρή και οι κτήσεις της ήταν οι σημερινές επαρχίες Αμαρίου και Αγ. Βασιλείου. Το λιμάνι της στην αρχαία **Σουλία**, σημερινή **Αγ. Γαλήνη**.

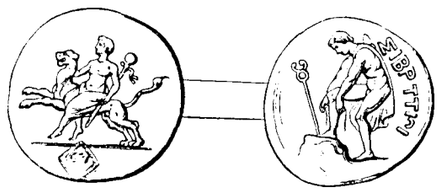
Βρισκόταν σε ακμή κυρίως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ως ισχυρή και ανεξάρτητη πόλη είχε δικά της νομίσματα — αργυρά μεγάλης αξίας σήμερο — με βακχικά σύμβολα. Από τη μια όψη είχαν την κεφαλή τού Διονύσου, που κρατούσε στο ένα χέρι ένα **κάνθαρο** (είδος ποτηριού) και από το άλλο το **θύρσο**, μιά ράβδο με φύλλα αμπελιού, έμβλημα τού Διονύσου. Από την άλλη όψη τη λέξη *ΣΙΒΡΙΤΙΩΝ* και τον Ερμή. ΄Αλλα είχαν το κεφάλι του Δία στεφανωμένο με δάφνη, άλλα κεφαλή αίγας και σταφύλι, άλλα τρίαινα, δελφίνι κ.λπ.

Η Σύβριτος διατηρήθηκε και τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο ακόμη και τα πρώτα χρόνια τής Βενετοκρατίας. Στο έγγραφο τής «Διανομής», (la Carta Concessionis) τού 1212 αναφέρονται δύο τούρμαι, η **Απάνω Σύβριτος** και η **Κάτω Σύβριτος**. Η βασιλική τής βυζαντινής Συβρίτου, περί τα 8 χλμ. ανατολικά από το σημερινό χωριό Θρόνος, ανασκάφηκε τελευταία από τον Κ. Καλοκύρη. Το μήκος της είναι 34,20 μ. και το πλάτος 17.30 μ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ. 7-38).

Σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon αναφέρεται ο Phylippi Cornarii, ο οποίος είχε δυό σερβενταρίες (serventarie) in castro Sivrito. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, 1942, σ. 6).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1368 αναφέρεται ο Theochari Christoforo, κάτοικο τού χωρίου partibus Sivritorum και σε άλλο, τού ίδιου Αρχείου, τού 1375, το χωριό Merona (Turma Sivritorum) (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc σ. 140 και 200 αντιστοίχως). Οικισμός Catto Sivrito αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ175) με 40 και το 1583.

Αλλά και σήμερο διατηρείται το όνομα Σύβριτο. Οι κάτοικοι τής Ακουμιανής Γιαλιάς λένε Σύβριτο την περιοχή, που είναι τα χωριά Αχτούντα, Βατο ΄Αρδακτος, Κισσός, Σπήλι, Κούμια, Βρύσες, Πλα τανές, Δουμαεργιό, Κοξαρέ και Αγ. Ιωάννης. Λέγοντα «βγαίνω στη Σύβριτο» εννοούν: πηγαίνω στα παραπάνω χωριά, γιά παραθερισμό. Σ' αυτούς η λέξη Σύβριτο έχει την έννοια τόπου κατάρρυτου και κατάφυτου όπως είναι η περιοχή αυτή, πράγμα που συμφωνεί με την παραπάνω ετυμολογία.

Εικ. 363. Νόμισμα τής αρχαίας Συβρίτου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Στεφ. Ξανθουδίδη**, Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σπουδών, τόμ. Γ΄, σ. 51 — **΄Ιδιου**, Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 30 — **Κ. Καλοκύρη**, Η βασιλική τής Βυζαντινής Συβρίτου, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 7 εξ. — **G. Gerola**, Monumenti veneti ecc. I, 191, 194, II, — 45, 56, 182 — **V. Raulin**, Description etc. I, 131 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crete, ancienne, 313 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 310 — **T.A.B.Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 102-107 — **Lucio Mariani**, Antichita Cretesi, Monumenti Antichi, VI, 1896, 69 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 349.

Σύια ή Σύβα, η. Μικρή, παραθαλάσσια πόλη τής Ελληνορωμαϊκής περιόδου, στις νότιες ακτές τής επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, λιμάνι της Ελύρου (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης, 331, *από Ποικιλασσού εις Σύβαν στάδιοι ν΄ πόλις εστί και λιμένα καλόν έχει. 332. από Σύβης εις Λισσόν στάδιοι λ΄.* Από τον Στέφανο Βυζάντιο. *Σύια πόλις μικρά Κρήτης, επίνειον ούσα τής Ελύρου.*

Το τοπωνύμιο προέρχεται μάλλον από τη λέξη συς (χοίρος), δηλαδή Σύια σημαίνει χοιρόπολη. Φαίνεται γινόταν συστηματική εκτροφή χοίρων, γιατί στην περιοχή υπήρχαν δάση από δρεις και πρίνους.

Η πλατιά κοίτη τού χειμάρρου τού **Λάκκου Ζωγράφου**, χωρίζει τα ερείπια τής πόλης σε δυό μέρη. Το μεγαλύτερο μέρος τής πόλης ήταν από την ανατολική

πλευρά τού χειμάρρου. Στη δυτική ήταν ο μώλος σε σημαντικό πλάτος και μήκος.

Η Σύια ήκμασε κυρίως τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως πιστοποιούν τα ερείπιά της, αλλά και κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, όπως πιστοποιούν οι τρεις μεγάλες βασιλικές, μεγάλων διαστάσεων. Ο Pashley είδε βορειοδυτικά τής Ελύρου τα λείψανα τού ρωμαϊκού υδραγωγείου τής Σύιας, που διοχέτευε το νερό μιάς πηγής από το χωριό **Λιβαδάς**. Σώζονται λείψανα αρχαίων κτηρίων, τειχών, τάφοι λαξευτοί, θεμέλια σπιτιών, ρωμαϊκών χρόνων. Ο Πάσλεϋ είδε επίσης σταυρούς χαραγμένους σε μάρμαρα.

Τελευταία βρέθηκε μιά σπουδαία παλαιοχριστιανική βασιλική με περίεργο τρόπο. Η Αντωνία Καντανολέου από το Λιβαδά είδε στο όνειρό της, ύστερα από την αποχώρηση τών Γερμανών, κάποιο, που τής είπε να σκάψει σ' ένα ορισμένο μέρος, σε ένα χωράφι 125 μ. από τη θάλασσα, στο δυτικό άκρο τού οικισμού, γιατί εκεί υπήρχε παλιά εκκλησία, που πρέπει να την ξανακτίσουν. Πήγε με το σύζυγό της κι έσκαψαν στο μέρος εκείνο, και παρουσιάστηκαν σημάδια, που έδειχναν ότι ήταν εκεί παλιά εκκλησία. Πήραν άδεια από τον επίσκοπο Κισάμου, έκαμαν εράνους και πάνω στα ερείπια, στούς στυλοβάτες τού μεσαίου κλίτους τής βυζαντινής βασιλικής, έκτισαν νέα εκκλησία 13×5 μ. και παράγγειλαν ξύλινο τέμπλο, πόρτες κ.λπ. Ευτυχώς ο επιθεωρητής τής Δημοτικής Εκπαίδευσης Κασιμάτης ειδοποίησε την αρμόδια υπηρεσία. Ο καθηγητής Αναστάσιος Ορλάνδος έσπευσε στη Σούγια και έσωσε το σπουδαιότατο μεσαιωνικό μνημείο.

Ο κυρίως ναός, που αποκλίνει προς Βορρά 12 μοίρες, ήταν εσωτερικά 16,75×12,40 μ. και ο νάρθηκας 12.30 ×3.55 μ. με τοίχους από ακανόνιστες πέτρες, πάχους 0,70-0,75 μ. ΄Ηταν τρίκλιτος με δυό κιονοστοιχίες. Σε δυό κίονες τού αρχαίου ναού που διασώθηκαν είναι χαραγμένες στο ύψος 1.50 μ. από το δάπεδο οι επιγραφές:

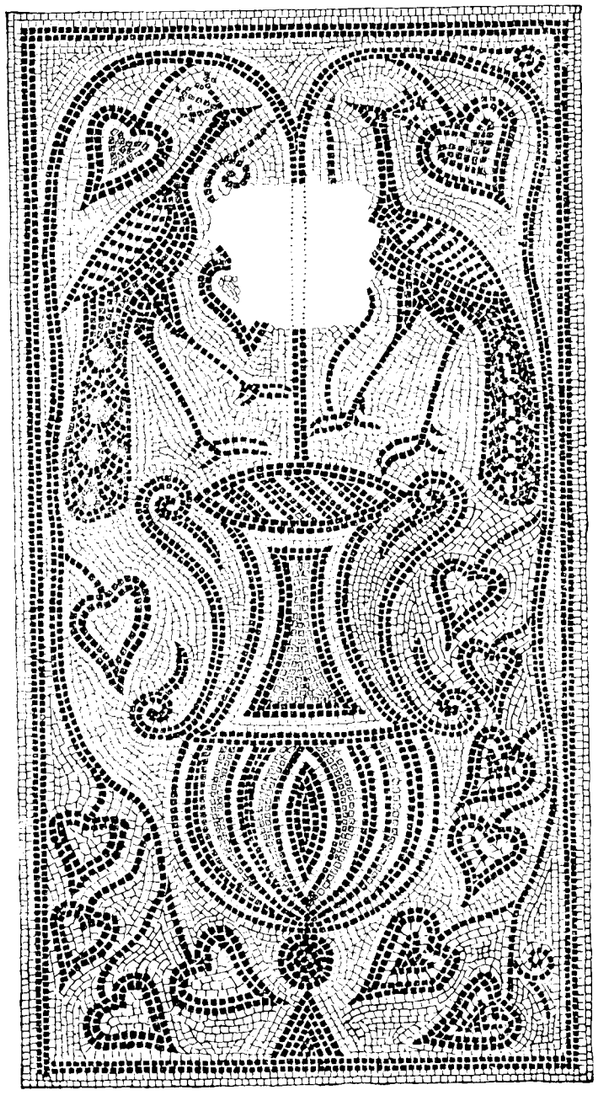
† ΑΓΙΕ ΠΑΝ ΤΕΛΕΗΜΩΝ ΒΟΗΘΙ †

† ΑΓΙΕ ΔΗΜΗΤΡΙ ΒΟΗΘΙ ΗΜΙΝ †

Είναι πιθανόν να ήταν αφιερωμένος ο ναός σ' αυτούς τούς αγίους. Το μεσαίο κλίτος και ο νάρθηκας ήταν σκεπασμένα με ωραιότατα ψηφιδωτά, με παραστάσεις από γεωμετρικά σχήματα και ζώα, ελάφια, πουλιά, παγόνια, αμφορείς, πλαισιωμένα με φύλλα κισσού. (βλ. σχέδια Αναστ. Ορλάνδου).

Στη Σύια υπήρχαν και άλλες δυό παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ανατολικά από τη σημερινή Σούγια 300 μ., κοντά η μιά στην άλλη. Εκείνη που είναι από το βόρειο μέρος είχε πλάτος 14,75 μ. με ψηφιδωτά δάπεδα. Από την άλλη σώζεται η ημικυκλική αψίδα τού Ιερού Βήματος και οι τοίχοι σε μερικά σημεία. Το δάπεδο ήταν επίσης ψηφιδωτό. Διάφορα γλυπτά τών ναών είναι σκόρπια στο χώρο. Φαίνεται να καταστράφηκαν από τούς Σαρακηνούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Αναστ. Ορλάνδου**, Η παλαιοχριστιανική βασιλική τής Σούγιας, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ. 337 εξ. — **Μ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί Εντυπώσεις κ.λπ. 191 — **Νικ. Παδουβά**, Παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τής Δυτικής Κρήτης, «Κρητική Εστία» τεύχ. 67 — **Ι. Μουρέλλου**, η Μάχη τής Κρήτης, 725 — **΄Ιδιου**, Ιστορία τής Κρήτης 1301 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 98, 100 — **T.A.B.Spratt**, Travels etc. II, 240 — **Savignoni**, Monumenti Antichi, XI, 1901, 443.

Εικ. 364. Σύια Σελίννου.. Ψηφιδωτό από παλαιοχριστιαν. βασιλική, όπως το σχεδίασε ο Ανορλάνδος.

Συκιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Παπαγιαννάδω, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 248, υψ.

340 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 16,7 χλμ. στο δρόμο προς Παπαγιαννάδες - Λιθίνες.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Sicchies, από τον Καστροφύλακα (K139) Sichià με 207 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Sichià το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sikâ με 12 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 133). Στην απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 69, Τούρκ. 121, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 123, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Τουρτούλοι με 138 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κανένε, κάτ. 152, το 1940 η **Συκέα** κάτ. 195, το 1951 είναι στην κοινότητα Παπαγιαννάδω, κάτ. 194, το 1961 216 και το 1971 227 κάτ.

Το 1954 ο Νικ. Πλάτων ανέσκαψε 17 τάφους στην περιοχή μεταξύ Συκιάς και Αδρομύλων τών Πρωτογεωμετρικών, Γεωμετρικών και Ελληνικών χρόνων. Βρέθηκε μεγάλος αριθμός κοινών κυρίως αγγείων και ένα ιδιόρρυθμο τετράγωνο σκεύος, πόρπες, κοσμήματα και όπλα, τα περισσότερα σιδηρά, δυό χρυσοί δακτύλιοι, σφραγιδόλιθοι, ο ένας με ιερογλυφικά γράμματα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Η΄, σ. 511).

Την επανάσταση τού 1897 οι Τούρκοι κάτ. τού χωριού κλείστηκαν στο τζαμί και τούς έκαψαν οι επαναστάτες. (Βλ. Ν. Π. Παπαδάκη, Σητεία, σ. 129).

Συκιά Καλή. Οικισμός τής επαρχίας Αγ. Βασιλείου ν. Ρεθύμνου. Βλ. λήμμα Καλή Συκιά.

Συκιά, μετόχι. Οικισμός στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio Sichià το 1583. Από τη σειρά που έχει στον κατάλογο τών χωριών τής επαρχίας φαίνεται να ήταν στην περιοχή τού σημερινού χωριού Καμινάκι. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ. 70, 130).

Στην επαρχία Λασιθίου, 850 μ. υψόμετρο, σπάνια βρίσκεται καμμιά άγρια συκιά και γιά το περίεργο δόθηκε το όνομα στον οικισμό.

Συκίδια, τα. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται άλλοτε Συκίδια και άλλοτε **Σκίδια** (Βλ. λήμμα). Η σωστή γραφή εξαρτάται από το έτυμο τού ονόματος άλλο συκίδι και άλλο σκίδι.

Συκολιά, η. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Γαλατά, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 35, υψ. 80 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1951 με 46 κάτ. στην κοινότητα Γαλατά. Δεν αναφέρεται σε προηγούμενες ή μεταγενέστερες απογραφές.

Συκολόγος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 368, υψ. 560 μ. Απέχει από Ηράκλειο 81,5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 79 χλμ. τής αρτηρίας Ηράκλειο - Αρκαλοχώρι -Βιάννος προς Ιεράπετρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου τού ν. Ηρακλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Sicologo, από τον Καστροφύλακα (K97) Sicologo με 228 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Sicologo, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Siklogo Kalami με 21 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 138).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sykologo (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 37 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 με τη νέα οικονομική διαίρεση αναφέρεται στο δήμο Αγ. Βασιλείου επαρχίας Βιάννου, ν. Λασιθίου, κάτ. Χριστιαν. 181, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 498, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 413, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 436. Το 1940 η επαρχία Βιάννου προσαρτήθηκε στο ν. Ηρακλείου και ο Συκολόγος με 517 κάτ., το 1951 532, το 1961 523 και το 1971 κάτ. 477.

Σύμη Απάνω, η. Οικισμός τής κοινότητας Μουρνιών, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 24, υψ. 940 μ. Ο οικισμός δεν επικοινωνεί με αμαξιτό δρόμο.

Η πιο παλαιά μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon. Ο Martinus Çambonno (Ç=Z) κάτοικος Χάντακα, δίδει, παραχωρεί και ενοικιάζει το δικό του μισό χωριό Symie et Vogliare, με ένα villano (=δουλοπάροικο) ονομαζόμενο Iohanne Calamasco γιά τρία χρόνια κ.λπ. Πρόκειται γιά το χωριό Σύμη Κάτω ή Απάνω. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 117).

Αναφέρεται ως μάρτυρας, σε έγγραφο τού 1376, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, η Calli Raptena και ο Costa Gerano (Καλή Ράπτενα και Κώστ. Γερανός). Το επώνυμο Ράπτης, Ραπτάκης είναι κοινότατο, ακόμη και σήμερο στην επαρχία Βιάννου. Είναι άξιο θαυμασμού γιά την Κρήτη, ύστερα από τόσους αιώνες και τόσους πολέμους — εάν είναι η ίδια οικογένεια — να διατηρείται τόσους αιώνες με το ίδιο επώνυμο και στην ίδια περιοχή). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 194).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου τού ν. Ηρακλείου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Simi Apano, από τον Καστροφύλακα (K97) Simi Apano με 627 κάτ. το 1583 (από τα πιό πολυάνθρωπα χωριά τής εποχής), από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Simi Apano το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Simi Apano με 68 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 138), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Epáno Simi (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 96 χριστιαν. οικογένειες, από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 37) στην επαρχία Αρκαδίας (Ρίζου) ν. Ηρακλείου. Το χωριό, ως φαίνεται ερημώθηκε και δεν αναφέρεται στις απογραφές 1881, 1900, 1920 και 1928). Στην απογραφή τού 1940 αναφέρεται Άνω Σύμη στην κοινότητα Μουρνιών, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. 171, το 1951 κάτ. 29, το 1961 10 και το 1971 0.

Στην απάνω Σύμη είναι ο ιστορημένος ναός τού Αγ. Γεωργίου τού 15ου αιώνα, με τοιχογραφίες τού ζωγράφου Εμμ. Φωκά (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, 309, IV, 578 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες Εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 101). Στο άτριον τού ναού είναι η ακόλουθη κτητορική επιγραφή... *ιρου Γεωργίου, διά εξόδου και... η μέσα εκκλησία και κηρού Κωνσταντίνου τού Φρουλά και τού ειού αυτού Θωμά και ετελειώθη... μετά την άλωσιν τής Κωνσταντινουπόλεος δια χειρός καμού αμαρτωλού Μανουήλ τού Φωκά...*(Βλ. G. Gerola, Monumenti, βλ. παραπάνω).

Σύμη Κάτω, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 223, υψ. 770 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 79,4 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 76,4 χλμ. τού δρόμου από Βιάννο προς Ιεράπετρα.

Σε συμβόλαιο τού 1271 αναφέρονται οι οικισμοί Symie και Vogliare (βλ. **A. Lombardo**, Documenti della Colonia Veneziana in Creta, Τορίνο, 1942, σ. 117). Το **Βολιάρες** σώζεται σήμερο ως τοπωνύμιο στην αγροτική περιοχή τής Σύμης, αλλά ως οικισμός δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Αναφέρεται επίσης Simi σε έγγραφο τού 1376 (βλ. **El. Santschi,** Regestes des arrêts civils etc. Βενετία 1976, σ. 194).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Simi Cato, από τον Καστροφύλακα (K97) Simi Cato με 146 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 122) Simi Cato το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Simi Kato με 18 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 138), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Káto Simi (Pashley, Travels in Crete, II, 320) στην επαρχία Ριζόκαστρου (Ρίζου) με 38 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Μουρνιών, επαρχίας Βιάννου, ν. Λασιθίου, **Κάτω Σύμη**, κάτ. Χριστιαν. 371, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 312, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγρ. δήμου, κάτ. 150, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 310, το 1940 είναι στην επαρχία Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 424, το 1951 335, το 1961 277 και το 1971 κάτ. 147.

Η Κάτω Σύμη βρίσκεται σε τοπίο με επιβλητική αγριότητα, στη δεξιά πλευρά κατάρρητης και κατάφυτης κοιλάδας, μεταξύ τών υψωμάτων 1159 μ. δυτικά και 1540 μ. ανατολικά, περικλεισμένη από δασώδη ορεινή έκταση.

Κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι η γεωργική, η κτηνοτροφία και η μελισσοκομία. Τελευταία, στην παράλια περιοχή, καλλιεργούν πρώιμα κηπευτικά.

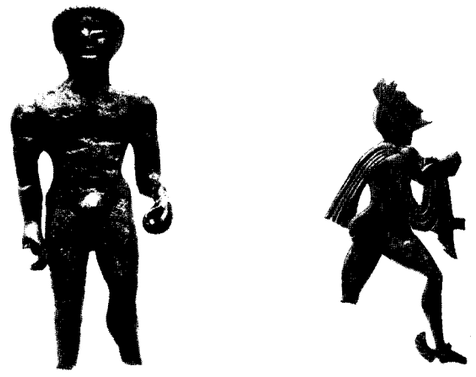
Την περίοδο τής κατοχής είχαν τα λημέρια τους οι αντάρτες στην περιοχή αυτή τής Δίκτης και σκότωσαν, αρχές τού Σεπτέμβρη 1943 δυό Γερμανούς, τού φυλακείου τής Κάτω Σύμης. Ολόκληρο γερμανικό εκστρατευτικό σώμα εκστράτευσε, γιά να τιμωρήσει τούς κατοίκους και να κάψει το χωριό τους, όπως συνήθως.

Στη στενή είσοδο τής κοιλάδας ανταρτικό σώμα καλά οχυρωμένο, σκότωσε 84 και αιχμαλώτισε 12 Γερμανούς. Αυτό ήταν αφορμή να τουφεκίσουν οι Γερμανοί έπειτα 358 άνδρες από όλα τα γύρω χωριά, και κατάστρεψε τα χωριά τους.

Στην Κάτω Σύμη γεννήθηκε το 1790 ο **Νικόλαος Συγγελάκης** ή **Χατζηναγνώστης** ή **Συμιακός**, χαΐνης πριν από την επανάσταση τού 1821, ο τρόμος τών γενιτσάρων τής Βιάννου. Κατά την επανάσταση τού 1866 δυό νεάνιδες από την Κάτω Σύμη, η **Μαρία Πανακάκη** και η **Εργίνα Τσαγκατοπούλα**, που τις κυνηγούσαν Τούρκοι στρατιώτες, προτίμησαν να πέσουν από τον κρημνό **Γκύπο**, παρά να παραδοθούν στούς διώκτες των. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 232).

Στην περιοχή τού χωριού Κάτω Σύμη, στην τοποθεσία **Κρύα Βρύση**, η έφορος αρχαιοτήτων **Α. Λεμπέση**, ανέσκαψε από το 1962 και εξής ένα σημαντικό ιερό, Νεοανακτορικής (Μεσομινωικής ΙΙΙβ) περιόδου, κάτω από κλιμακωτά, λιθόστρωτα άνδηρα. Η λατρεία στο χώρο αυτό άρχισε από τη Μεσομινωική εποχή και συνεχίστηκε μέχρι τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Πιθανώς η θέση ταυτίζεται με το **Ιερόν Όρος** τής αρχαιότητας, που ο γεωγράφος Πτολεμαίος το τοποθετεί μεταξύ Ιεράπετρας και Ινάτου (Τσούτσουρος ΙΙΙ, 15, 3).

Το κύριο σημείο τής λατρείας στην αρχαϊκή ελληνική περίοδο (Ζ΄ και ΣΤ΄ αιώνες π.Χ.) ήταν ένας υπαίθριος βωμός, με στρώμα πυράς και οστών γύρω του, από τις θυσίες ζώων. Μέσα στη στάκτη βρέθηκαν χαρακτηριστικά σωληνοειδή σπονδικά σκεύη, λίθινες τράπεζες προσφορών, πήλινα κύπελλα ιεράς κοινωνίας λάτρεων λαμπράς τέχνης, Υστερομινωικών χρόνων, πολλά χάλκινα ειδώλια και ομοιώματα ζώων, ελάσματα με θαυμάσιες χαρακτές παραστάσεις ανδρών, που οδηγούν ή σηκώνουν αγρίμια και άλλα ζώα, ή μέλη

Εικ. 365. Σύμη Βιάννου, χάλκινα ειδώλια, δεξιά περίτεμητο έλασμα Ερμού.

Εικ. 366. Σύμη Βιάννου. Χάλκινο έλασμα Ερμού Δενδρίτου.

ζώων που προσφέρουν για θυσία, και τρία Υστερομινωικά ΙΙ ξίφη, εξαίρετης τέχνης.

Βρέθηκαν επίσης πήλινα ειδώλια γυμνής θεάς, παραστάσεις του Ερμή και άλλα. Το Ιερό ήταν τού Ερμή και τής Αφροδίτης, και η λατρεία του είχε αγροτικό χαρακτήρα, συνεχής από το 1600 μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ. Υπάρχουν επίσης ενεπίγραφα κεραμίδια του ναού με ονόματα δωρητών. Ταράτσες γύρω από το βουνό χρησίμευαν, τις ημέρες τής πανήγυρης, γιά ν μαζεύονται εκεί οι προσκυνητές.

Κοντά στο βωμό, λίγο νοτιότερα, βρέθηκε παλαιότερο ιερό τών Μεσομινωικών ΙΙΙ χρόνων με διάφορα ευρήματα, λατρευτικά σκεύη, είδος κέρνων γιά πολλαπλές προσφορές σωληνοειδή σκεύη για σπονδές.

Λίγο ανατολικότερα ανακαλύφτηκε σχεδόν ολόκληρος ο μικρός ναός τών υστέρων ελληνιστικών χρόνων, ειδώλια πήλινα, ως και επιγραφή αναθηματική, ρωμαϊκών χρόνων, που αναφέρει τον Ερμή και κάποιον Νικάνορα Θεομνάστου, ο οποίος, ως φαίνεται, είχε κάποτε επισκευάσει το ναό.

Άλλα οικήματα στην περιοχή τού ιερού χρησιμοποιούνταν ασφαλώς ως κατοικίες τών ιερέων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εκτός από αυτήν που αναφέρεται στο κείμενο και Πρακτικά τής Αρχαιολογικής Εταιρια 1971 σ. 193 και εξ. 1973 σ. 100 εξ., 1974 σ. 222 εξ. και τών επομένων ετών, βλ. και το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρίας 1975-1984 και «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΚΕ΄, σ. 471. (Σημειώσεις τής Αγγελ. Λεμπέση)

Συμπάλλουσα, η. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Sibalussa, από τον Καστροφύλακα (K100) Simbalussa με 27 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Simbalussa το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sibalussa με 29 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125) στην αιγυπτιακή απογραφή δεν αναφέρεται, ενώ αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 38) Συμπάλουσα. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Σήμερο είναι γνωστό ως τοπωνύμιο **Παναγία η Συμπάλλουσα** ανάμεσα στο Τυμπάκι και το παλαιό χωριό Αγία Τριάδα (βλ. λήμμα), όπου το σημειώνει ο χάρτης τού Αγγλικού επιτελείου. Ο ελληνικός χάρτης δεν το ξέρει.

Συμπραγού. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων (Βλ. λήμμα Ζυμπραγού).

Συνδονία, η. Οικισμός τής κοινότητας Καλάμι, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 1981) 168, υψ 20 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφ

Συρικάρι, βλ. Σηρικάρι.

Συρίλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων, κάτ. (1981) 143, υψ. 65 μ. Απέχει από τα Χανιά 23 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 18,2 χλμ τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Πύργος - Συρίλι

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Serilli, d' Amoro, από τον Καστροφύλακα (K236) Sirilocori με 23 κάτ. το 1583, και (K223) Sirilocori με 7 οφειλόμενες αγγαρείες και (K236) Sirili da Moron κάτ. 64 και (K223) Sirili da Moro με 17 οφειλόμενες αγγαρείες. Συνεπώς από παλιά ήταν δυο οικισμοί. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται μόνο ο ένας Sirili da Moro το 1630 (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.138)

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Sirilé (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 10 χριστιαν και 6 τούρκ. οικογένειες. Επίσης Mése Sirilé με 30 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Και ο Χουρμούζης Βυζάν. αναφέρει (Κρητικά σ. 42) δυό οικισμούς το 1842, Μέσα Συρίλι και Κάτω Συρίλι.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται μόνο **Συρίλι** στο δήμο Πύργου Ψηλόνερου, κάτ. Χριστιαν. 164 και Τούρκ. 21, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 202, το 1920 το **Συρίλι** είναι έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 293, το 1940 το **Σιρίλιον**, κάτ. 340, το 1951 το Σιρίλιον κάτ. 200 και το **Μετόχιον Συρίλιον** κάτ. 97, το 1961 αναφέρεται το Σιρίλιον έδρα κοινότητας κάτ. 187, υψ. 65 μ. και το Σιρίλιον μετόχιον κάτ. 86, υψ. 60 μ. και το 1971 Σιρίλιον κάτ. 179 και Σ. Μετόχιον κάτ. 64.

Συριπιδιανά, τα. Βλ. λήμμα Σιριπιδιανά.

Σύρμεσο, το. Οικισμός τής κοινότητας Φουρνής, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 3, υψ. 460 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 21 χλμ. Διαδρομή: Νικηθιανώ - Καστέλι Φουρνής - Κάτω Φουρνή - Σύρμεσο - Δωριές κ.λπ.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Όμως αναφέρεται ως τοπωνύμιο σε συμβόλαια τού 1590 εξ. **Σήμερσον**. Στο συμβόλαιο αυτό ο Μανόλης Κουδουμνής, κάτοικος Καστέλι Φουρνής, έχει ένα χωράφι σκαπετάρικο και το κοντζεντέρει (= το παραχωρεί) στον καλόγηρο Νικόδημο Καλόχρυσο, να κτίσει τον **μέγαν Αντώνιον**, στο Σήμερσον. (Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Κρητικά συμβόλαια, «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Α΄, σ. 30, 31).

Το μοναστήρι τού Μεγάλου Αντωνίου κτίστηκε από το Νικόδημο Καλόχρυσο, όπως αναφέρεται σε άλλο συμβόλαιο τού 1634 (βλ. σ. 171) και ήταν μετόχι τής μονής Αρετίου (βλ. λήμμα).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Δωριές και Σύρμεσο** στο δήμο Φουρνής, με 116 Χριστιαν. κάτ., στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920 αναφέρεται Σύρμεσο στον αγροτ. δήμο Δωργιές, κάτ. 18. Στην απογραφή τού 1928 γράφεται **Σύρμισο** στην κοινότητα Καστέλι (Φουρνής) κάτ. 14, στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

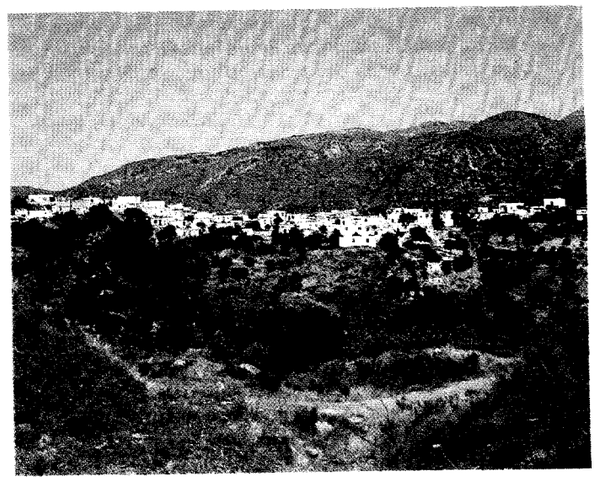
Σφάκα, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 488, υψ. 300 μ. Βρίσκεται στο 40,3 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Σητείας (πόλης).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Sfacha, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Sfacca, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Isvaka με 29 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 131) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sfáka (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 32 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Τουρλωτής, κάτ. Χριστιαν. 417 και Τούρκ. 44, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 551, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 685, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 732, το 1940 871, το 1951 861, το 1961 802 και το 1971 κάτ. 560.

Στα περίχωρα τής Σφάκας είναι η τοιχογραφημένη εκκλησία τής Παναγίας με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 103). Η κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο τής εισόδου *οικοδομήθη ο τής αγίας Τριάδος ναός δι εξόδου και κόπου Μηχαήλ τού Σιλήγνα. Είρχε Υησούς επί γής ΑΧΜΓ΄* (=1643) δηλαδή 1643 χρόνια από τότε που ήλθε ο Χριστός στη γη; (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 583).

Στη Σφάκα Σητείας αναφέρει ο Gerola (Monumenti Veneti ecc. IV, σ. 75) μιά fontana (κρήνη) όμοια με την κρήνη στο Πενταμόδι Μαλεβιζίου.

Εκπλήσσεται ο Gerola, πώς είναι δυνατόν την τουρκική περίοδο, να γίνει μιά κρήνη, με βενετσάνικη

Εικ. 367. Το χωριό Σφάκα Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

τεχνοτροπία και λατινική επιγραφή από Βενετσάνο, Και υποθέτει ότι έχει γραφεί λάθος η χρονολογία MDCCCXXXIIII αντί MDCXXXIIII, που πρέπει να είναι η σωστή, 1634. (σελ.276).

Σφακάκι, το. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Παγκαλοχωρίου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 85, υψ. 10 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Σφακιά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σταυρωμένου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1961) 40, υψ. 300 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά από το χωριό Μαρωνιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας από τον Καστροφύλακα (K139) Sfachià με 239 κάτ. το 1583, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Isfake με 4 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 132), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sfakiá (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 14 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται **Σφακιά** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Τούρκ. 83, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 15, το 1920 γράφεται **Σφακάκια**, στον αγροτ. δήμο Σταυρωμένου, κάτ. 20, το 1928 Σφακάκια, στην κοινότητα Σταυρωμένου, κάτ. 30, το 1940 τα **Σφακία**, κάτ. 43, το 1951 41 και το 1961 κάτ. 40. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Κοντά στο χωριό ανακαλύφτηκε τυχαίος θολωτός τάφος Υστερομινωικών ΙΙΙ χρόνων, με πήλινες λάρνακες και μερικά αγγεία, που τα συνέλλεξε ο Μανόλης Φυγετάκης και τα παρέδωσε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Στη γειτονική περιοχή, στο ύψωμα **Πατέλη**, ανακαλύφτηκε θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος και απέδωσε αγγεία, χάλκινες πόρπες, περιδέραια κ.λπ. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Θ΄, σ. 563).

Σφακιά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 23, υψ. 630 μ. Βρίσκεται βορειοδυτικά από τη Σκλαβοπούλα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881, στο δήμο Παλαιόχωρας **Σκλαβοπούλα και Σφακιά**, κάτ. Χριστιαν. 269. Και στην απογραφή 1900 αναφέρεται Σκλαβοπούλα και Σφακιά στον ίδιο δήμο, κάτ. 345, το 1920 στον αγροτ. δήμο Σκλαβοπούλας, κάτ. 31, το 1928 στην κοινότητα Σκλαβοπούλας, κάτ. 67, το 1940 κάτ. 25, το 1951 κάτ. 45, και το 1961 κάτ. 23. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σφακιά, τα. μετόχι. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°24r) Sfacchia metochio. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Σφακιά, τα. πόλη. Βλ. Χώρα Σφακίων.

Σφακίων Επαρχία. Μιά από τις πέντε επαρχίες τού νομού Χανίων, πάνω στα Λευκά Όρη. Συνορεύει από το Βορρά με τις επαρχίες Κυδωνίας και Αποκορώνου, από τη Δύση με την επαρχία Σελίνου και από το Νότο βρέχεται από το Λιβυκό πέλαγος. 25 μίλια από τη νότια παραλία τής επαρχίας υπάρχει ένα χάσμα 12.000 ποδών, αναφέρει ο T.A.B. Spratt (Travels and Researches in Crete, vol. II, 279).

Η έκταση τής επαρχίας είναι 472 τ. χλμ. στο σύνολό της ορεινή. Έχει μικρά οροπέδια, τού Ασκύφου υψ. 730 μ. τής Ίμπρου υψ. 780 μ., τής Ανώπολης υψ. 600 μ. και τού Καλλικράτη υψ. 750 μ. σχετικά γόνιμα, αλλά όχι όπως τού Λασιθίου, και μέρος τού οροπεδίου, τού **Ομαλού**, 1080 μ. Έχει επίσης μιά παραλιακή λωρίδα γόνιμης γής στην περιοχή τού Φραγκοκάστελου.

Μοναδικός δρόμος επικοινωνίας με τη Βόρεια Κρήτη είναι η αρτηρία Χανίων - Χώρας Σφακίων, που διέρχεται από το φαράγγι τού **Κατρέ**, τα οροπέδια Ασκύφου και Ίμπρου και κατέρχεται από τα 750 μ. με ζίγκ-ζαγκ.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας η επαρχία Σφακίων, όπως και τού Λασιθίου, δεν ήταν καστελανία. Διοικούνταν από γενικό προβλεπτή, εκλεγόμενο από την τοπική διοίκηση τής Κρήτης, με μεγαλύτερη εξουσία από τούς καστελάνους. Στη δικαιοδοσία του είναι 2500 περίπου κάτοικοι, που θεωρούνται προνομιούχοι αρχοντορωμαίοι και ισχυρίζονται ότι έλκουν την καταγωγή των από τις αρχοντικές βυζαντινές οικογένειες. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. τόμ. Ι, σ. 8 εξ.).

Στην απογραφή τού πληθυσμού τού Καστροφύλακα το 1583 δεν αναφέρεται η επαρχία Σφακίων, ούτε τα χωριά της και από το Βασιλικάτα το 1630. Μόνο ο Fr. Barozzi, (f°30r) αναφέρει τούς παρακάτω οικισμούς, που υπάγονται στην επαρχία Σφακίων.

Ville sotto il castel della Sfachia

1. Anopoli	2. Aradhena
3. Aschifu	4. Comithades
5. Samaria	6. Santa Rumeli
7. San Zuanne	8. Vuva

Ο Τριβάν αναφέρει στο Χρονικό του (Varie Cose di Candia 1182-1669, σ.111-(163):

Casali della Sfachia

1. Castel Sfachia	2. Giorgici
3. Comittadhes	4. Pacianò
5. Limg(n)ià (Λιμνιά)	6. Vuvà
7. Frasca	8. Frangocastelo
9. Collocasia	10. Cabià
11. Aschifu	12. Anopoli
13. Agiogiani	14. Tripites
15. Scalla	16. Agia Rumeli
17. Aradhena	18. Samaria
19. Cabo	20. Agio Dimitri

in tutto 20

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρονται στην επαρχία Σφακίων τα παρακάτω χωριά, με τον αριθμό τών οικογενειών τού καθενός. (Βλ. Pashley Travels, II, 311).

1. Samarià	10	2. Hagia Ruméli	83
3. Aradhena	36	4. Haghio Ioannes	40
5. Livaniana	20	6. Lutrò	4
7. Anopolis	111	8. Muri	50
9. Sfakià (Χώρα)	60	10. Komitadhes	80
11. Nipros (Νίμπρος)	80	12. Vraská	0
13. Vuvas	1	14. Asfénto	55
15. Kolokásia	0	16. Kalikráti	85
17. Patsianó	14	18. Askýfo	160
(Σύνολο οικογενειών)		Total	848

Το 1867, με την ανακήρυξη τού Οργανικού Νόμου, αντί τών μέχρι τότε τριών νομών τής Κρήτης, Ηρακλείου, Ρεθύμνου και Χανίων, η Κρήτη διαιρέθηκε σε 5 νομούς. Προστέθηκαν οι νομοί 1) Λασιθίου, αποτελουμένου από τις σημερινές επαρχίες Σητείας, Ιεράπετρας, Μεραμπέλου, Λασιθίου και Βιάννου και 2) ο νομός Σφακίων, αποτελούμενος από τις επαρχίες Σφακίων, Αποκορώνου και Αγ. Βασιλείου, με πρωτεύουσα το χωριό Βάμος Αποκορώνου.

Στην επόμενη, πολύ σωστή, απογραφή τού 1881 η επαρχία Σφακίων είχε τα παρακάτω χωριά, με κατοίκους Χριστιανούς. Στα Σφακιά, όπως και στην επαρχία Λασιθίου, δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι.

1. Χώρα Σφακίων	468	2. Μουρί	184
3. Γαύδος	417	4. Ασκύφου	776
5. Καλλικράτης	476	6. Πατσανός	70
7. Καψοδάσος	148	8. Σκαλωτή	125
9. Αργουλές	78	10. Αγ. Ιωάννης	238
11. Σαμαριά	67	12. Αγιά Ρουμέλη	145
13. Αράδενα	124	14. Ανώπολη	756
15. Νίμπρος	και	16. Βρασκιάς μαζί	383
17. Ασφέντου	430	18. Κομιτάδες	302
Σύνολο κατοίκων επαρχίας			5183

Η επαρχία πήρε το όνομά της από την πρωτεύουσά της, όπως όλες σχεδόν οι επαρχίες τής Κρήτης. Σ' αυτή είναι οι πιό υψηλές κορυφές τών Λευκών Ορέων,

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΣΦΑΚΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1900 - 1981

Οικισμοί	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
1. Αγιά Ρουμέλη	179	119	123	145	139	155	62	93
2. Αγιά Ρουμέλη παλαιά	—	—	—	—	—	—	—	7
3. Αγ. Γεώργιος (Βλ. Κολοκάσια)	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Αγ. Ιωάννης	194	134	149	156	114	98	67	45
5. Αγ. Νεκτάριος	—	—	—	—	—	—	—	61
6. Ανώπολη	726	629	553	610	513	581	432	333
7. Αμμουδάρι	—	—	—	368	282	211	157	249
8. Αράδενα	188	180	146	140	36	44	13	8
9. Αργουλές	97	106	69	43	63	66	56	64
10. Ασκύφου, Αμμουδάρι, Καρές, Πετρές, Γωνί Κωστό, Στροβοράχη	666	526	789	—	—	—	—	—
11. Ασφέντου Κολοκάσια	187	—	14	80	—	9	—	27
12. Βατουδιάρης	—	122	—	—	—	—	—	—
13. Βουβάς Νομικιανά	261	172	168	92	184	155	174	143
14. Βρασκάς	—	96	10	—	18	13	21	18
15. Γαύδος	412	233	342	278	στην Επαρχία Σελίνου			
16. Γωνί	—	—	—	156	214	95	67	99
17. Ίμπρος Βρασκάς	208	49	189	257	102	72	50	130
18. Καλλικράτης	328	86	241	436	154	137	84	65
19. Καλοί Λάκκοι	—	—	—	61	—	—	—	—
20. Καρές	—	—	—	256	79	187	155	138
21. Καψοδάσος	184	151	141	58	115	107	58	54
22. Κολοκάσια	—	143	136	111	97	92	73	—
23. Κομιτάδες	291	258	168	128	127	174	138	83
24. Κράπη	—	22	—	—	—	—	—	
25. Λιβανιανά	126	92	73	92	77	74	59	44
26. Λουτρό	123	71	79	62	63	55	22	61
27. Λουτρό Λιμήν	—	25	85	—	—	—	—	—
28. Μουρί	151	—	112	104	6	4	—	—
29. Νομικιανά	—	92	60	70	64	55	61	65
30. Παράδεισος	—	—	—	—	—	—	—	69
31. Πατσιανός	252	327	197	125	225	193	181	156
32. Πετρές	—	—	—	123	147	59	19	41
33. Σαμαριά	75	40	41	39	21	5	—	—
34. Σκαλωτή	181	166	105	61	106	122	117	97
35. Χώρα Σφακίων	565	415	407	307	249	294	246	334
Πληθυσμός Επαρχίας	5394	4351	4392	4393	3195	3057	2312	2484

που οι υψηλότερες είναι οι **Πάχνες**, 2452 μ., ο **Τροχάρης**, 2401 μ., το **Κάστρο** 2218 μ., ο **Καλόρος** 1925 μ., το **Μελινταού** 2133 μ. κ.λπ. Οι κορυφές των είναι **μαδαρές** (μαδημένες, φαλακρές) και γι' αυτό λέγονται **Μαδάρες**, και τα πετρώματά των από ασβεστόλιθο με λευκή απόχρωση, ώστε να φαίνονται από μακρυά λευκά, τούς έδωσαν το όνομα **Λευκά Όρη**.

Ο Λαμαρτίνος βλέποντας από το Μαλέα νόμισε πώς έβλεπε την Ίδη και τα παρομοίωσε με καράβι με άσπρα πανιά. *(voici l' Ida couvert de neiges qui parait d' ici commes les hautes voilles d' un vesseau sur la mer.)* Αλλά και ο Pashley, όταν τα αντίκρυσε δεν μπόρεσε να κρύψει το θαυμασμό του, μπροστά στο μεγαλείο και την ομορφιά των. I was struck with the grandeur and beauty of the White Mountains.

Το μεγαλύτερο μέρος τών βροχοπτώσεων τών βουνών χύνεται στο Λιβυκό πέλαγος από ορμητικούς χειμάρρους αλλά και από υπόγειους ποταμούς. Παλαιότερα είχαν πυκνά δάση κυπαρισσιών, πεύκων, πρίνων κ.λπ. και έδιδαν ναυπηγήσιμη ξυλεία, με την οποία ναυπηγούσαν οι Σφακιανοί τα καράβια των. Τα περισσότερα καταστράφηκαν από πυρκαϊές. Ο Civran αναφέρει στην έκθεσή του, ότι το 1612 τα δάση αυτά εκαιώταν ολόκληρο χρόνο. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Η

έκθεση τού I. Civran, «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, σ. 402).

Χάρη στα βουνά οι Σφακιανοί έχουν αναπτύξει σπουδαία κτηνοτροφία και τα τυροκομικά προϊόντα των είναι τόσο έξοχα ώστε να ονομάσουν οι Άραβες τα Χανιά Rabdh-el-Djobn που σημαίνει πόλη τού τυριού.

Ανέκαθεν η επαρχία Σφακίων ήταν εστία επαναστάσεων. Όταν διατάχτηκε η καταστροφή τού Λασιθιού και η ερήμωσή του, το 1364 διατάχτηκε και η καταστροφή τής Ανώπολης τών Σφακίων. (Βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου, κ.λπ. 1957, σ. 15 κ.λπ.). Κατά την Τουρκοκρατία Τούρκοι δεν κατοίκησαν ποτέ στα Σφακιά. Οι Σφακιανοί ήταν οι μόνοι Κρητικοί, που ασχολούνταν με τις θαλάσσιες μεταφορές και πλούτισαν από τη ναυτιλία. Κατά την επανάσταση τού 1770 και τον επόμενο 19ο αιώνα τα Σφακιά υπήρξαν θέατρο πολλών μαχών και καταστροφών. Κατά την επανάσταση τού 1866 ήταν το καταφύγιο τών γυναικοπαίδων άλλων περιοχών και η κύρια βάση τών στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Οι Σφακιανοί ή Σφακιώτες, περισσότερο ενδογαμικοί από τούς άλλους Κρητικούς, διατηρούν αμιγή και ανόθευτο τον αρχαίο κρητικό ανθρωπολογικό τύπο, τα πατριαρχικά ήθη, τα σχετικά με τη γέννηση, τη βάφτιση, το γάμο και το θάνατο, τις εορτές και τα πανηγύρια και την αγάπη προς την ελευθερία. Πολλές φορές τούς εξόριζαν οι Βενετσάνοι και τούς σκόρπιζαν σε διάφορα μέρη τής Κρήτης. Άλλοι πήγαιναν να εργαστούν στα πεδινά χωριά, όπου παντρευόταν έπειτα εκεί. Άλλοι, ύστερα από εγκλήματα, γιά να αποφύγουν τη βεντέτα, έφευγαν και κατοικούσαν αυτοεξοριζόμενοι σε άλλα χωριά, και άλλοι, ως έμποροι γυρολόγοι, έμεναν μόνιμοι κάτοικοι εμπορευόμενοι, όπου τούς άρεσε. Έτσι πολύ σφακιανό αίμα υπάρχει σ' όλη την Κρήτη, αλλά και επώνυμα Σφακιανάκης, Σφακιωτάκης.

Ο Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης σ. 673, 1033) λέει, ότι είναι απόγονοι τών Δωριέων, ζωντανά αγάλματα θεών, αλλά με την τραχύτητά των, την υπεροψία και την άπιστη ιδιοτροπία των, ουδείς επιθυμεί να έχει οικειότητα. Θεωρούν τούς Κρητικούς, που κατοικούν στα πεδινά χωριά κατώτερους και διερωτούνται μεταξύ των:

— *Άτζεμπα* (άραγε) *να 'χουσι κι οι κατωμερίτες ψυχή;*

— *Χαντώ* (νομίζω) *να μην έχουσι, μα κι αν έχουσι θά 'ναι σαν τού πουλιού!*

Ο Buondelmonti αναφέρει (Βλ. Christ. Buondelmonti Descriptio Insule Crete, έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 115 και Creta Sacra, I, 83, 84) ότι δεν σπέρνουν αλλά ζουν από τις αίγες και την ξυλεία τών κυπαρίσσων, είναι τραχείς και ωκύποδες. Αντί κρασί πίνουν γάλα και δεν γνωρίζουν ασθένειες.

Τούς Σφακιανούς περιγράφει θαυμάσια άγνωστος Σφακιανός — πιθανότατα — ποιητής με τούς παρακάτω στίχους:

...και μπογαράδες και λυγνοί, με τσι μακρές χ[illegible]
και με τα στήθια τ' ανοιχτά και με τσι πόδια[illegible]
με τα μακρέ ντωνε σκουλλιά, με τσι πισωκαπ[illegible]
τα μπέθια των τα μαλλιαρά και τσ' ανοιχτές κ[illegible]
Και μια τουφέκα γαργερή βαστούσιν εις τη χ[illegible]
στη μέση ένα μπίστολο και μιά σκουρομαχαιρα
στη ράχη ένα σάκκουλο με τα χοντρά βασταρ[illegible]
και καμωμένο ξαργουτού να βάνει δυο κριμαρ[illegible]

(Βλ. Π. Φαφουτάκη, Συλλογή Ηρωικών κρητικ[illegible] ασμάτων, 1889 σ.44). Το ποίημα αυτό θεωρείται [illegible] πρώτο μνημείο λόγου τής Τουρκοκρατούμενη[illegible] Κρήτης.

Η περιγραφή τού Σφακιανού από τον άγνωστο ποιητή δεν διαφέρει καθόλου από την περιγραφή τού Giacomo Foscarini, ο οποίος τούς μελέτησε [illegible] ως γενικός προβλεπτής, που τους επισκέφθηκε [illegible] 1575. (Βλ. Giac. Foscarini, Relazione, 1575, Bibliot[illegible] Marciana, Mss. Ital. cl. VII, 631A, f°58v).

Τις γυναικείες καλλονές τών Σφακιών εθαύμασε ο Pashley «Τα χαρακτηριστικά τής κόρης αυτής ήταν αιθέρια, τόσο που δεν τα είδα ποτέ σε θνητό γυναικείο πλάσμα», γράφει. Η κόρη αυτή, μαζί με άλλες χωριανές της, ήταν από τα Σφακιά και κατέβηκαν στο Σέλινο όπου την είδε ο Πάσλεϋ, ως «λιομαζώχτρες». (Βλ. [illegible] Pashley, Travels in Crete, vol. II, σ. 126, 195). (Περισσότερες πληροφορίες γιά τα Σφακιά μπορεί να [illegible] ενδιαφερόμενος στο βιβλίο μου «Η Κρήτη» τόμ. Β σ. 362 εξ.).

Σφακιαναλίον, το. Έτσι αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1971 ο νέος οικισμός στην κοινότητα Βαμβακόπουλου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1971) 144, υψ. 60 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην κοινότητα Γαλατά, κάτ. 154, το 1951 κάτ. 98 στην κοινότητα Νταράτσου, το 1961 μετονομάζεται ...**Καλλιθέα**, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 177, το 1971 αναφέρεται στην κοινότητα Βαμβακόπουλου, κάτ. 144. Το 1981 δεν αναφέρεται ούτε Καλλιθέα ούτε Σφακιανάλιον. Ίσως πήρε άλλο όνομα.

Σφακοπηγάδι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 95, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 44,2 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 35,4 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Κολένι - Σφακοπηγάδι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Sfacho pighadi, από τον Καστροφύλακα, (K238) Sfacopigadi με 86 κάτ. το 1583, (K225) με 15 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 1 προνομιούχο. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Sfaccopigadhi το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Σφακοπηγάδι** στο δήμο Πανεφήμου, κάτ. 68 Χριστιαν. Το 1900 αναφέρονται μαζί: Σκευιανά, Τρία Αλώνια και Σφακοπηγάδι, στον ίδιο δήμο, κάτ. 120, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 129, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα

Περβολάκια, κάτ. 133, το 1940, έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 143, το 1951 137, το 1961 124 και το 1971 κάτ. 106.

Σφακός, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 80, υψ. 300 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από το Κακοδίκι.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sfakó (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 12 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Καντάνου κάτ. 60, Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 85, το 1920 ο Σφακός έχει 90 κάτ. και είναι ένας από τούς 19 οικισμούς, που αποτελούν το χωριό Κακοδίκι. Το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Κακοδίκι, κάτ. 92, το 1951 59, το 1961 61 και το 1971 κάτ. 82.

Σφακούρα, η. Οικισμός τής κοινότητας Ρίζας, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0, υψ. 460 μ. Βρίσκεται μεταξύ τού χωριού Ρίζα και Μουρνιές. Ο ιταλικός χάρτης το γράφει Sfaciera. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1951 στην ίδια κοινότητα Ρίζας, **Σφακούρα** με 43 κάτ. το 1961 κάτ. 15 και το 1971 κάτ. 5.

Σφεντύλι, το. Οικισμός τής κοινότητας Ποταμιών, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 41, υψ. 210 μ. Βρίσκεται στο 37,1 χλμ. τού δρόμου προς το οροπέδιο τού Λασιθίου.

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Sfedilli, από τον Καστροφύλακα (K95) Sfendigli με 78 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητικ. Ιστ. V, σ. 314) Sfendigli το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Isfendil με 9 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 117), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sphendili (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 8 χριστιαν. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Σφεντύλι** στο δήμο Μοχού, κάτ. Χριστιαν. 110, το 1900 είναι στο δήμο Λαγκάδος, κάτ. 107, το 1920 το **Σφεντήλι** είναι στον αγροτ. δήμο Ποταμιών, κάτ. 113, το 1928 στην κοινότητα Ποταμιών, κάτ. 86, το 1940 το **Σφενδύλιον** έχει 88 κάτ., το 1951 87, το 1961 99 και το 1971 κάτ. 66.

Το όνομα από το μαρτυρημένο επώνυμο τού πρώτου οικιστή **Σφεντύλη**. Στο χωριό Πρινές Σελίνου, στην εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, με τοιχογραφίες καταστρεμμένες, στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται μεταξύ τών κτητόρων και ο «ιερέας πρωτόπαπας Λέος Σφεδήλος, και τού Μιχάλη και Πνευματικού Σφεδήλου». (Βλ. Gius. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 468) (Βλ. και λήμμα Πρινές Σελίνου).

Στο κατάστιχο τών Εκκλησιών και Μοναστηρίων, (έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα 1985, σ. 191) αναφέρεται, μεταξύ τών χωριών, ιδιοκτησίας τής επισκοπής Χερσονήσου (de possessiones episcopatus Kironensis) το casale (= χωριό) Afodili, που ενοικίαζε προς 6 υπέρπυρα το χρόνο το 1248. Δεν αμφιβάλλω ότι πρόκειται γιά λανθασμένη γραφή τού ονόματος Sfondilo.

Σφεντυλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μούλετε, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 69, υψ. 150 μ.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται ενώ αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 41) το 1842 **Σφεντηλιανά**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Βουκολιών **Μούλετε** (Σφεντυλιανά κ.λπ.) κάτ. 279, Χριστιαν. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται. Το 1920 αναφέρεται **Σφενδηλιανά** στον αγροτ. δήμο Μούλετε, κάτ. 94, το 1928 στην κοινότητα Μούλετε, κάτ. 98, στην απογραφή 1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται Σφενδυλιανά στην ίδια κοινότητα, κάτ. 84, και το 1961 κάτ. 69. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Για την ετυμολογία τού ονόματος βλ. το λήμμα Σφεντύλι.

Σφηνάρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 166, υψ. 30 μ. Απέχει από τα Χανιά 61,3 χλμ. και από το Καστέλι Κισάμου 19. Διαδρομή: Καστέλι - Αγ. Γεώργιος - Καμάρτσος - Λαρδάς - Πλάτανος - Σφηνάρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Sfinari, από τον Καστροφύλακα (K225) Sfinari, με 113 κάτ. το 1583, (K225) με 27 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Sfinari το 1630. Από το Χουρμούζη Βυζ. αναφέρεται (Κρητικά, σ. 41) το 1842 ενώ στην απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Σφηνάρι**, στο δήμο Εννέα Χωρίων, κάτ. Χριστιαν. 133, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 196, το 1920 γράφεται Σφινάρι, στον αγροτ. δήμο Πλατάνου, κάτ. 165, το 1928 Σφηνάρι, στην κοινότητα Πλατάνου, κάτ. 201, το 1940 **Σφηνάριον**, κάτ. 216, το 1951 203, το 1961 160 και το 1971 κάτ. 142.

Σχοινοπλοκαμιανά, τα. Οικισμός στην κοινότητα Κεφάλι, επαρχίας Κισάμου ν. Χανίων, κάτ. (1928) 20. Αναφέρεται Σχινοπλοκαμιανά και στην απογραφή 1920 στον αγροτ. δήμο Κεφάλι, κάτ. 8. Σε άλλες απογραφές δεν αναφέρεται.

Σχίσμα, βλ. Σκίσμα.

Σωκαράς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 638, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 44,4 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου, Πραιτώρια — διακλάδωση δεξιά στο 48,7 χλμ. στο δρόμο προς Ασήμι — Σωκαρά.

Το όνομα από το βυζαντινό επαγγελματικό επώνυμο Σωκαράς, ο επαγγελματίας που έπλεκε **σωκάρια** = σχοινιά, σχοινοπλόκος. (βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στ. Ξανθουδίδη, Οικογενειακά επώνυμα εκ Κρήτης, «Μελετήματα», έκδοση Δήμου Ηρακλείου, σ. 432).

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon το 1271 Çucarra (Ç=Z). Ο Georgius de Feltro,

κάτοικος τού χωρίου Çucarra προπωλεί στον Ιουδαίο Sambati, κάτ. Χάντακα, 100 μουζούρια καλό κρητικό σιτάρι αντί 10 υπέρπυρα και καλό κρητικό τυρί κ.λπ. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 161).
Zuchara αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, οπότε ήταν πεζικό φέουδο τού Franciscus de Molino. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 142).

Στην επαρχία Μονοφατσίου αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K99) Socarà με 84 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 121) Socara το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Sahara με 21 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 118).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sokarà (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 2 χριστιαν. και 38 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ. 83) ότι είχε το 1842 20 οθωμαν. οικογένειες ενώ πριν είχε 51 και ερείπια 6 εκκλησιών. Το 1881 αναφέρεται **Σωκαράς** στο δήμο Χάρακα, με 303 Τούρκ. κάτ.

Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 50, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 270, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 333, το 1940 γράφεται **Σοκαράς**, κάτ. 381, το 1951 κάτ. 401, το 1961 430 και το 1971 κάτ. 617. Το 1961 έχει υψ. 370 μ., το 1971 320 μ. και το 1981 υψ. 360 μ.!!!

Τον Αύγουστο τού 1944 οι Γερμανοί πήραν 27 άνδρες τού χωριού, που τούς υπόδειξαν μασκοφόροι «Έλληνες» και τούς τουφέκισαν στη θέση **Σπηλιάρα**, όπου οι χήρες και οι συγγενείς τών σκοτωμένων ανήγειραν την εκκλησία Αγ. Δέκα και φύτεψαν 27 κυπαρίσσια, στο χώρο που τούς τουφέκισαν. (Βλ. Σήφη Κόσογλου, Σωκαράς, 17 Αυγούστου 1944, «Αμάλθεια», τεύχος 48-49, σ. 205).

Στον Σωκαρά σώζεται η παλαιά ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου, με τοιχογραφίες. (Gerola -Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 95).

Σωκαρά Μετόχια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σωκαρά, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 124, υψ. 320 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή τού 1920 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 56, το 1928 κάτ. 74, το 1940 κάτ. 123, το 1951 155, το 1961 133 και το 1971 κάτ. 104.

Σωματάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αρμένων, επαρχίας και Ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 87, υψ. 360 μ. Απέχει 10 χλμ. από το Ρέθυμνο, σε μικρή απόσταση δεξιά τού δρόμου προς Αρμένους.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου, το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Somata, από τον Καστροφύλακα (K172) Somatà με 115 κάτ. το 1583 καί (K183) Somattá με 143 οφειλόμενες αγγαρείες, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 127) Somata το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1659 αναφέρεται Somata με 13 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ, σ. 131). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Σωματάς**, στο δήμο Ατσιπόπουλου, κάτ. Χριστιαν. 18, Τουρκ. 120. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 19, το 1920 στον αγροτ. δημο Κάστελου, κάτ. 25, το 1928 στην κοινότητα Αρμένων, κάτ. 49, το 1940 165, το 1951 92, το 1961 102 και το 1971 κάτ. 77.

Σωρακιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Σωρακιανά**, στο δήμο Σκινιά, με 50 τούρκ. κάτ., οι οποίοι τον εγκατέλειψαν έπειτα, ως φαίνεται, και δεν ξανακατοικήθηκε, αφού δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές.

Σωρός, ο. Σε έγγραφο τού δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1374 αναφέρεται ο Ioh. Ghloro (Χλωρός) κάτ. τού χωρίου casale Soro. (El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 177). Σε καμμιά απογραφή και γνωστούς μου καταλόγους χωρίων δεν αναφέρεται. Η θέση του είναι άγνωστη.

Σωτήρα, η. Οικισμός τής κοινότητας Τουρτούλων, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 3, υψ. 320 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το χωριό Απάνω Επισκοπή.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας από τον Καστροφύλακα (K139) Sottira με 121 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Sottira το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Sotira με 4 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 139). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sotera, (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 2 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες, στην απογραφή 1881 είναι στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 30 και Τούρκ. 30. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμοο, κάτ. 30, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μαρωνιάς, κάτ. 42, το 1928 στην κοινότητα Μαρωνιάς, κάτ. 53, το 1940 κάτ. 40, το 1951 είναι στην κοινότητα Τουρτούλων (Αγ. Γεώργιος) κάτ. 34, το 1961 27 και το 1971 κάτ. 8. Το όνομα από την εκκλησία του χωριού τού Σωτήρος Χριστού. (Μεταμόρφωση) αναφέρει ο Καταπότης («Μύσων», Α΄, σ. 199).

Σωχώρα, η. Μεγάλο χωριό τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου την περίοδο τής Βενετοκρατίας. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K139) Soffora με 462 κάτ. το 1583. Από τούς μεγαλύτερους οικισμούς τής Σητείας τότε. Έκτοτε όμως δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Ο Εμ. Αγγελάκης (βλ. Σητειακά, τόμ. Α΄, σ. 18) πιστεύει, ότι ήταν νοτίως από το χωριό Αρμένους, εις απόσταση τριών περίπου χλμ. όπου σώζονται τοίχοι παλαιοί πάνω σε τρεις γήλοφους, όπου υπάρχει και πηγή, και ότι πιθανώς καταστράφηκε από τούς πειρατές, όπως και η Τραπεζόντα. (βλ. λήμμα).

Τάνος, η. Πόλη τής Κρήτης Ελληνικής-Αρχαϊκής

εποχής. Αναφέρεται μόνο από το Στέφανο Βυζάντιο. *Τάνος, πόλις Κρήτης ως Αρτεμίδωρος εν τετάρτω τών γεωγραφουμένων, το εθνικόν Τάνιοι.* Αλλά από τα νομίσματα που βρέθηκαν η ύπαρξη τής πόλης πιστοποιείται και ότι το εθνικό ήταν Τανίται και όχι Τάνιοι που αναφέρει ο Στέφ. Βυζάντιος. Βεβαιώνουν ακόμα ότι η Τάνος ήταν η πόλη ανεξάρτητη και ελεύθερη, αφού είχε δικά της νομίσματα.

Από τον τύπο τών νομισμάτων, που παρομοιάζει με τον τύπο τών νομισμάτων τής Κυδωνίας υπέθεταν, ότι η πόλη ήταν κοντά στην Κυδωνία. Την άποψη αυτή ενίσχυσε η πληροφορία που αναφέρεται στην Creta, Sacra, I, 123), Hippocoronium sive Tanus hodie Castrum Apricornum = Ιπποκορώνιον ή Τάνος, σήμερο Κάστρο Αποκορώνου. Άρα ταυτίζεται το Ιπποκορώνιον (βλ. λήμμα) με την Τάνο. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ. 318). Ο Paul Faure αναφέρει (βλ. P.F. Nouvelles localisations de villes crétoises, «Κρητ. Χρονικά» (τόμ. ΙΖ΄, σ. 24) ότι βρέθηκαν στο Castel Apicorno ερείπια Ελληνιστικής περιόδου.

Η Τάνος αναφέρεται και στον κώδικα 918/8392, τής 7ης σειράς ιταλικών χειρογράφων τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Tanno. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Ανέκδοτος κατάλογος τών 100 πόλεων τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 296).

Τάπες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Κριτσάς, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 164, υψ. 560 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 19,3 χλμ. Διαδρομή: Κριτσά - Λατώ - Τάπες. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως στη κτηνοτροφία. Τα τυροκομικά προϊόντα των είναι εκλεκτά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr Barozzi, (f°25r) Tapes, από τον Καστροφύλακα (K97) Tapes με 107 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 125) Tapes το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται ούτε στην επόμενη αιγυπτιακή τού 1834.

Το 1881 αναφέρεται **Τάπαις** στο δήμο Κριτσάς, κάτ. Χριστιαν. 93, το 1900 οι **Τάπες** είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 128, το 1920 οι Τάπαις είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 178, το 1928 είναι στην κοινότητα Κριτσάς, κάτ. 209, το 1940 **αι Τάπαι** κάτ. 224, το 1951 212, το 1961 223 και το 1971 κάτ. 190.

Ταπεινού Ορφανού μετόχι, επαρχίας και ν. Λασιθίου. Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio de Tapino Orfano. Στη σειρά που αναφέρεται μετά το μετόχι Γαϊδουρόμαντρα (σημερινό Κάτω Μετόχι), φαίνεται να ήταν ανάμεσα στο Κάτω Μετόχι και το Γερωντομουρί. Ως φαίνεται κατοικούνταν από την οικογένεια Ορφανού, που υπάρχει και σήμερο στο Γερωντομουρί και στο Φαρσάρω της ίδιας επαρχίας. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ. 70, 130).

Ο οικισμός δεν αναφέρεται το 1630 από το Βασιλικάτα και ασφαλώς είχε εγκαταλειφθεί από τότε.

Τάρρα, η. Πόλη τής Ελληνορωμαϊκής περιόδου, στα νότια παράλια τής Δυτικής Κρήτης, στη θέση τού σημερινού οικισμού Αγιά Ρουμέλη, (βλ. λήμμα), πάνω σε έξαρση τού εδάφους, στην αριστερή όχθη τού χειμάρρου, που κατεβαίνει από το φαράγγι της Σαμαριάς, σε μεγαλόπρεπο και επιβλητικό τοπίο.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 15, 3). *Τάρρο, Λισσός, Ποικιλάσιον.* Στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης 329: *Απο Φοίνικος εις Τάρρον στάδιοι ξ΄ (=60) πόλις μικρά έστιν· έχει όρμον...330: από Τάρρον εις Ποικιλάσιον στάδιοι*

Από το Στέφανο Βυζάντιο. *Τάρρα· πόλις Λυδίας· ετέρα Κρήτης εν ή Ταρραίος Απόλλων τιμάται. έστι και άλλη πόλις Τάρρα παρά τον Καύκασον, Κρητών άποικος. Λούκιος δ' ήν από Τάρρας τής κρητικής πόλεως, φέρεται δε τούτου τα περί παροιμιών τρία βιβλία άριστα περί γραμμάτων και τεχνικά γλαφυρώτατα. το θηλυκόν επί τής χώρας Ταρραία.*

Ο Θεόφραστος αναφέρει (Περί Φυτών Ιστορίαι, ΙΙ, 2, 2): *Κυπάριττος δε παρά μεν τοίς άλλοις από σπέρματος, εν Κρήτη δε και από τού στελέχους, οίον επί τής ορείας εν Τάρρα· παρά τούτοις γάρ εστιν η κουριζομένη κυπάριττος· αύτη δε από τής τομής βλαστάνει πάντα τρόπον τεμνομένη και από γης και από τού μέσου και από τού ανωτέρω· βλαστάνει δε ενιαχού και από τών ριζών, σπανίως δε.*

Πρώτος ο Pashley, (Travels in Crete, II, 264) επεσήμανε τή θέση της. Ο Paul Faure, (Nomes de montagnes Crétoises, Bulletin G. Budé, τ. XXIV, 442) σχετίζει το όνομα Τάρρα με τη ρίζα ta-tar-taur, που σημαίνει φαράγγι με ποτάμι στο βάθος του.

Η πόλη, αν και ήταν μικρή, ήταν ανεξάρτητη, αφού είχε δικά της νομίσματα, που είχαν από το ένα μέρος κεφαλή κρητικού αιγάγρου και βέλος και από το άλλο μέλισσα. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ. 321). Ενδείξεις γιά τις απασχολήσεις τών κατοίκων.

Η Τάρρα είχε νομισματική σύμβαση με την Έλυρο, την Υρτακίνα και τη Λισό. Είχε ιδρύσει αποικία στον Καύκασο, όπως αναφέρει ο Στ. Βυζάντιος με το ίδιο όνομα και πιστεύεται ότι και ο Τάρρας τής Κάτω Ιταλίας ήταν αποικία της.

Ύστερα από την κατάκτηση τής Κρήτης από τούς Δωριείς υπήρξε πολυσύχναστο θρησκευτικό κέντρο τών Δωριαίων με μεγάλους ναούς, κυρίως τού Απόλλωνος, όπου ελατρεύονταν από την αρχαιότατη εποχή. Είχε πολλά αγάλματα και πολλά αναθήματα. Στα ερείπια ενός από τούς ναούς αυτούς ο Buondelmonti είδε το 1415 μιά επιγραφή με ελληνικά γράμματα, που έλεγε: *αφελού τα πέδιλα, συγκάλυψε την κεφαλήν και είσελθε.* (Βλ. Descriptio Insule Crete, ëdition critique par Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειον 1981, σ. 120). Παρόμοια επιγραφή ήταν και στο ναό τών Ματάλων (βλ. λήμμα).

Το έθιμο, να εισέρχεται ο πιστός στο ναό ακάλυπτος και ανυπόδητος, είναι αρχαιότατο. Ο΄ Αγγελος Κυρίου είπε στο Μωυσή, στο όρος Χωρήβ: *Λύσαι το υπόδημά σου εκ τών ποδών σου. Ο γαρ τόπος εν ώ έστηκας γή αγία εστί* (Έξοδος, 3, 5). Και ο νεοπλατωνικός φιλό-

σοφος Ιάμβλιχος αναφέρει: *θύειν χρή ανυπόδητος και ανυπόδητος θύε και προσκύνη.*

Το έθιμο έχει καθιερωθεί και στη μουσουλμανική θρησκεία, στην αίρεση Μπαχάι και στην ινδική Shiva. Στην πόλη Mombasa τής Κένυα στην Ανατολική Αφρική επισκέφτηκα το 1967 ένα ινδιάνικο ναό, τον Hindu Temple τού Shiva, όπου οι πιστοί, και οι ξένοι, που θέλουν να μπουν, πρέπει να αφήσουν τα υποδήματά των έξω από το ναό.

Ο ναός αυτός πιθανόν ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα. Αλλά επειδή ο Μπουοντελμόντι είδε ανάμεσα στα σπασμένα και ακέφαλα αγάλματα μιά κεφαλή γυναίκας, την ωραιότερη που είχε δεί, υπέθεσε πως ο ναός ήταν ναός τής Αφροδίτης ή τής Αρτέμιδος. Ο Μιχ. Δέφνερ (Οδοιπορικαί εντυπώσεις σ. 184) υποθέτει ότι στο ναό αυτό ελατρεύονταν η Βριτόμαρτις Άρτεμις. Η εικασία αυτή ενισχύεται και από το γεγονός, ότι στη θέση τού αρχαίου ναού και με τα υλικά του, κτίστηκε η εκκλησία τής Παναγίας (Κοίμηση τής Θεοτόκου) κατά την περίοδο τής Βενετοκρατίας, μετά την επίσκεψη τού Μπουοντελμόντι το 1415, αφού δεν την αναφέρει. Το μωσαϊκό που διατηρήθηκε στον περίβολο τής εκκλησίας είναι τού πρώτου αιώνα π.Χ.

Ο Απόλλων, ύστερα από τον φόνο τού Πύθωνα, κατέφυγε στην Τάρρα, όπου γινόταν καθαρτήριες τελετές, από τον ιερέα Καρμάνορα, γιά εξιλασμό. Εκεί, κατά τον Παυσανία, (Φωκικά Χ, 16, 3) ο Απόλλων, εν τώ οίκω τού Καρμάνορος *συνεγένετο τη νύμφη Ακακαλλίδι*, η οποία εγέννησε έπειτα δίδυμα, τον Φυλακίδη και τον Φύλανδρο, που τούς θύλασε μιά αίγα, και γι' αυτό οι Ελύριοι αφιέρωσαν στούς Δελφούς μιά χαλκή αίγα που θήλαζε τα νήπια.

Στην Τάρρα υπήρχαν εργαστήρια υαλουργίας. Το 1959, με δαπάνη τού Corning Museum of Glass, έγινε δοκιμαστική ανασκαφή στην περιοχή, από την ειδική Gladys Weinberg και βρέθηκαν πολλά κομμάτια γυάλινων αγγείων, που ενισχύουν την άποψη αυτή. (Βλ. Κρητ. Χρον. ΙΓ΄, σ. 384).

Η Τάρρα ήκμασε κυρίως τη ρωμαϊκή περίοδο. Αυτό διαπιστώνεται και από τις δοκιμαστικές ανασκαφές, που έγιναν το 1959 σε μερικούς τάφους, όπου βρέθηκαν διάφορα κοσμήματα τού 4ου και 5ου αιώνα π.Χ. Σε κτήριο που διασώθηκε ολόκληρο μέχρι την οροφή, δοκιμαστικές ανασκαφές απόδειξαν, ότι η πόλη υπήρχε και τούς Υστερομινωικούς χρόνους. Δεν ευρέθη τίποτε μεταγενέστερο από τον 6ο αιώνα π.Χ. οπότε, ως φαίνεται, εγκαταλείφτηκε. Ο Δέφνερ υποθέτει, ότι καταστράφηκε από το σεισμό του 66 μ.Χ., οπότε φαίνεται να ανυψώθηκε και το έδαφος τής Δυτικής Κρήτης, που στην Τάρρα, κατά τον Spratt (II, 249) είναι 3,65 μ.

Από την Τάρρα καταγόταν ο **Λούκιλλος**, που ήκμασε τον 2ο αιώνα π.Χ. και έγραψε σχόλια στα Αργοναυτικά τού Ροδίου Απολλωνίου ως και ο κιθαρωδός **Χρυσόθεμις**, γυιός τού Καρμάνορος, που νίκησε στα Πύθια.

Η Τάρρα αναφέρεται μεταξύ τών πόλεων που υπόγραψαν τη συνθήκη τού 170 π.Χ. με τον Ευμένη το Β΄.

Στην περιοχή βρέθηκε λίθινη στήλη με έκτυπο διπλό πέλεκυ, που δείχνει την επιβίωση τής μινωικής θρησκείας τής Κρήτης κατά τούς ιστορικούς χρόνους. Βρίσκεται στο Μουσείο Χανίων. (Π. Γ. Κρητ. Σπουδών, Α΄, 610).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Β. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, 362, 407, 557 — **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, 508 — **Μ. Δέφνερ** Οδοιπορικαί Εντυπώσεις, σ. 181 εξ. — **Αν. Μακριδάκη**, Οδηγός, 19 «Κρητικά Χρονικά», ΙΙ σ. 384 — Περιοδικό «Ηώς», 1964, σ. 59 — **Ευάγ. Χαρούλη** Θάρρα, Τάρρα, «Κρητική Εστία» τεύχ. 160, σ. 79 —**Γεωργ. Αντουράκη**, Η αρχαία πόλη τής Τάρρας «Κρητ. Εστία», τόμ. 14, σ. 266 — **Ι. Σταυρακάκη**, Μερικοί τών διασημοτέρων ανδρών τής αρχαίας Κρήτης, «Κρητική Εστία», τόμ. 9, σ. 210 — **R. Pashley**, Travels in Crete II, 38, 263, — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, etc. 320 — **T.A.B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, II, 247 — **Paul Faure**, Montagnes crétoises, Bulletin G. Budé, XXIV, 442 — **Idem**, Fonctions etc. 142 — Creta Sacra I, 85 **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, 305.

Τάρταρος, ο. Οικισμός στην περιοχή τού νομού Ηρακλείου. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1301, του συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benvenuto de Brixano. Ο Michael Marco, κάτοικος τού χωρίου Τάρταρος —casalis Tartaro — δανείζεται από τον Iohanne Fradello 25 υπέρπυρα — causa amoris — με εγγύηση όλα τα massaritica — (μεσαρίτικα;) βόδια του και αγελάδες του, και με την υποχρέωση να μείνει 15 ημέρες με την οικογένειά του, το Γενάρη, στο χωριό Tanie (Ιτάνια) γιά να καλλιεργεί τα κτήματα τού δανειστή, με ένα ζευγάρι βόδια κ.λπ. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, 1950, σ. 15).

Σε άλλο έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1370 αναφέρεται ότι, χωράφια στο χωριό **Tartaro** ανήκαν στο πεζικό φέουδο τών χωριών Scopela (βλ. λήμμα) και Dimilia τού Antonio Gradonico. Το φέουδο είχε αγοράσει ο Jac. Grimani. Αλλά η αγορά ήταν άκυρη, επειδή ο Antonio Gradonico ήταν αποστάτης και το φέουδό του ανήκει στο κράτος. (Βλ. H. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 50, πράξεις 215 και 216 και σελ. 158). (Ο Anton. Gradonico είχε λάβει μέρος μαζί με τούς αδελφούς του στην αποστασία τού 1363 και αποκεφαλίστηκε και αυτός. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 104).

Η ακριβής θέση τού οικισμού είναι άγνωστη, αλλά από τα συμφραζόμενα πρέπει να ήταν στην περιοχή τού άλλου οικισμού Σκόπελα. Το Ντιμίλια (Demilia), ήταν μάλλον τοπωνύμιο κοντά στο χωριό Σκόπελα. Ο οικισμός Σκόπελα ήταν πάνω σε ύψωμα, κοντά στο σημερινό χωριό Σταμνιούς Πεδιάδας.

Ταυρωνίτης, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 357, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στην αριστερή (δυτική) όχθη τού ποταμού **Ταυρωνίτη**, από τον οποίο έχει πάρει το όνομα ή το έδωσε στον ποταμό, στο 19 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από τον Κα-

στροφύλακα (Κ238) Tavronitti, με 77 κάτ. το 1583 και (Κ243) με 2 προνομιούχους. Δεν αναφέρεται στις απογραφές Barozzi και Βασιλικάτα, στην αιγυπτιακή τού 1834, τού 1881 και τού 1900. Πρώτη φορά αναφέρεται και πάλι στην επαρχία Κισάμου στην απογραφή τού 1920 ως αγροτικός δήμος Ταυρωνίτη, με την υποσημείωση, ότι ο δήμος αποτελείται από τούς οικισμούς **Δέμπλα**, κάτ. 106, Κάνεβα, κάτ. 81 και **Πλάκα** κάτ. 34. Στην επόμενη απογραφή τού 1928 δεν αναφέρεται. Οι ανωτέρω οικισμοί αναφέρονται στην κοινότητα Πολεμάρχι. Στην απογραφή τού 1940 αναφέρεται και ως οικισμός ο Ταυρωνίτης κάτ. 209, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, το 1951 κάτ. 194, το 1961 298, και το 1971 κάτ. 313.

Ταχέρα, ή Τακέρα. Οικισμός στην περιφέρεια τού ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στο Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού (έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, 1985, σ. 189), το 1248, κτήμα της Αρχιεπισκοπής, όπου εργαζόταν 2 ζευγάρια βόδια. (Βλ. και Silv. Borsari, Il Dominio veneziano a Creta, 1963, σ. 15). Υποθέτω ότι είναι λανθασμένη γραφή τού χωριού **Μαχαιράς**, τής επαρχίας Μονοφατσίου. (Βλ. λήμμα).

Τεγέα, η. Πόλη τής Κρήτης Ελληνορωμαϊκής περιόδου. Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο. *Έστι και Τεγέα εν Κρήτη υπό Ταλθυβίου κτισθείσα.*

Ο Velleius Peterculus (Lib. I) αναφέρει: *Agamemnon tempestate in Cretam insulam rejectus, tres ibi urbes statuit: duas a patriae nomine, unam a victoriae memoria: Mycenas Tegeam, Pergamum.*

Μάλλον πρόκειται γιά τον ίδιο μύθο. Ο Ταλθύβιος ήταν «κήρυξ και θεράπων» τού Αγαμέμνονα, όπως αναφέρει ο Όμηρος. (Α 320 κ.λπ.). Και ως θεράπων τού Αγαμέμνονα θα συνταξίδευε μ' αυτόν, όταν εξώκυλε στην Κρήτη, και ως φαίνεται, πρωτοστάτησε στο κτίσιμο τής Τεγέας.

Σε αλφαβητικό κατάλογο τών 100 πόλεων τής Κρήτης τού κώδικα τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Mss. Ital. cl. 7, Νο 918/8392) αναφέρεται και η Thegia fabricata da Taltibio. (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 297).

Ο Flaminio Cornelio (Creta Sacra, I, σ.124) στον αλφαβητικό κατάλογο τών 100 πόλεων τής Κρήτης, αναφέρει: *Myrina seu* (ή) *Tegea a Taltybio fundata in loco qui modo* (τώρα) *Calus Limiones appellatur* (= Μυρίνα ή Τεγέα ιδρυθείσα από τον Ταλθύβιο σε τόπο που τώρα λέγεται Καλούς Λιμένες. Αν είναι σωστή η πληροφορία του η Τεγέα ήταν στούς Καλούς Λιμένες.

Ο Paul Faure υποθέτει ότι ήταν πλησίον τής Πολυρρήνιας. («Κρητικά Χρονικά», ΙΓ΄, σ. 197).

Τεκές, ο. Οικισμός τής περιοχής τής πόλης Ηρακλείου, στο 4 χλμ. τού δρόμου προς την Κνωσό. Ήταν μοναστήρι τού τάγματος τών Μπεχτασήδων Τιμούρ Μπαμπά, όπως αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Αρχανών (Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ. πίν. 4, σ. 44) με 11 άρρενες κάτ.

Ιδρύθηκε το 1649 (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Α΄, σ. 355). Δηλαδή αμέσως στην αρχή τής πολιορκίας τού Χάντακα.

Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Ο οικισμός υπάρχει και σήμερο με το όνομα Αμπελόκηποι.

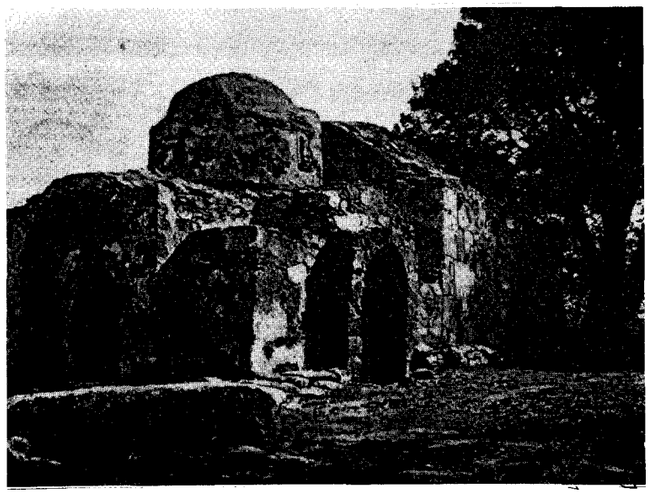
Τεμενέλι, το. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Temeneli, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Temenegli με 99 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ.119) Temenegli το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Temeneli με 10 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125).

Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Temeneli (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 5 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Τεμενέλι** στο δήμο Κισσών, κάτ. Τούρκ. 35. Το 1900 είχαν φύγει οι Τούρκοι κάτ. και δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές. Βρισκόταν μεταξύ τών χωριών Κισσοί και Μαγαρικάρι.

Τεμένια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 103, υψ. 700 μ. Απέχει από τα Χανιά 62 χλμ. Από την Κάντανο - Ανισαράκι - Μπαμπακάδω - Τεμένια.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Temegnia, από τον Καστροφύλακα (Κ224) Temegna με 8 οφειλόμενες αγγαρείες, (Κ239) Papadianà et Temegna, κάτ. 225 το 1583 και (Κ243) με 17 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Temegna το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Teménia (Pashley Travels in Crete, II, 309) με 14 χριστιαν. και 8 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Τεμένια**, στο δήμο Καμπανού, κάτ. Χριστιαν. 124, και Τούρκ. 10. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 154, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Υρτακίνας, κάτ. 156, το 1928 στην κοινότητα Ροδοβάνι, κάτ. 197, το 1940 είναι έδρα

ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 201, το 1951 155, το 1961 161 και το 1971 κάτ. 128.

Γιά την ετυμολογία τού ονόματος βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, Συμβολή εις τας τοπωνυμίας Σελίνου, «Κρητικά», σ. 27).

Στην περιοχή τού χωριού βρέθηκε τελευταία ακέφαλο ιθυφαλλικό άγαλμα τού Πανός, ελληνορωμαϊκών χρόνων. (Βλ. « Έργον», Αρχαιολογικής Εταιρίας, 1960, σ. 218).

Τεμένους, Επαρχία. Μιά από τις επτά επαρχίες τού ν. Ηρακλείου, στην περιφέρεια τής πόλης. Περιβάλλεται από την επαρχία Πεδιάδας ανατολικά, από την επαρχία Μαλεβιζίου δυτικά, από την επαρχία Μονοφατσίου νοτικά. Από το βορρά είναι ο κόλπος Ηρακλείου.

Σε έκταση είναι η πιό μικρή επαρχία, 184, τ. χλμ., τα περισσότερα (170) καλλιεργούμενα, με πλούσια παραγωγή κυρίως αμπελουργικών προϊόντων.

Το βόρειο τμήμα τής επαρχίας αποτελούσε κατά τη Βενετοκρατία η Paracandia, ένα τρίγωνο από το **Καvλί Καστέλι - Ρογδιά**, περίπου, που δεν μοιράστηκε σε φέουδα αλλά παρέμεινε στην κυριότητα τής αυθεντίας.

Η περιοχή τής σημερινής επαρχίας δεν αποτελούσε καστελανία, όπως οι άλλες επαρχίες.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας η πλησιέστερη προς την πόλη περιοχή, μέχρις εκεί, όπου έφθανε η βολή τού πυροβόλου (ό,τι) εκχωρήθηκε στον κατακτητή Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλή, το λεγόμενο και μέχρι σήμερο Τοπ Αλτί. Τα όριά του καθοριζόταν με απόφαση αρμοδίων αρχών και τού ιεροδίκη. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 38, 167).

Πού οφείλεται η ονομασία τής επαρχίας Τέμενος;

Ο Νικηφόρος Φωκάς, ύστερα από την άλωση τού Χάντακα, την ερείπωσή του και την καταστροφή τών τειχών του, οργάνωσε την εγκατάσταση τής φρουράς, *επί τινα λόφον υψηλόν και ανάντη, ουκ απωτάτω τού κατερειπωμένου άστεως* (τού Χάντακα) *υπερκείμενον...και στρατιάν αξιόχρεων τω χώρω εγκαταστείσας, **Τέμενος** το άστυ ωνόμασεν*, αναφέρει ο Λέων Διάκονος.

Σκοπός τού Νικηφόρου Φωκά ήταν να μεταφέρει την πόλη, το νέο διοικητικό κέντρο τής Κρήτης, μακρυά από τη θάλασσα, σε οχυρή θέση, ασφαλισμένο από τις επιδρομές τών κουρσάρων, σβήνοντας και το «καταραμένο» όνομα τής αραβικής πόλης.

Αλλά οι νέοι άποικοι εγκαταστάθηκαν στον ερειπωμένο Χάντακα, ανοικοδόμησαν τα ερείπια και τον οχύρωσαν με νέο, το βυζαντινό, τείχος με τις τότε απαιτήσεις τής οχυρωματικής τέχνης, με πύργους — από τούς οποίους σώζεται ένας στη σημερινή οδό Δαιδάλου — (Βλ. Νικ. Πλάτωνος, Τα τείχη τού Χάνδακος κατά τη Β΄ βυζαντινήν περίοδον, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. Α΄ σ.239 και Δ΄ σ. 353) και διατήρησαν το αραβικό όνομα με τη βυζαντινή μορφή του - Χάνδαξ. Η επαρχία όμως διατήρησε το όνομα τού «νέου άστεως».

Από το 961 μέχρι το 1204, τη λεγόμενη Β΄ Βυζαντινή Περίοδο, δεν έχομε πληροφορίες γιά την περιοχή όπως και γιά όλη την Κρήτη.

Οι Βενετσάνοι, όταν εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 1211, έδωσαν μεγάλη σημασία στο φρούριο, το οποίο αναφέρεται *oppidum fortissimum* (= οχυρώτατη πόλη - φρούριο) στα έγγραφα τής εποχής.

Έπειτα έγινε έδρα τού καστελάνου τής περιοχής που ονομάστηκε από τότε castellania di Temene, ονομασία που διατηρείται μέχρι σήμερο. Ύστερα από το τέλος τών επαναστάσεων τούς πρώτους αιώνες εγκαταλείφτηκε, και ο Jacomo Foscarini, που το επισκέφτηκε το 1575, το βρήκε ερείπιο. (Περισσότερες πληροφορίες γιά το φρούριο ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει στο βιβλίο μου Η Κρήτη, τόμ. Α΄, σ. 291)

Περίοδος Βενετοκρατίας

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας αναφέρονται στην επαρχία Τεμένους τα παρακάτω χωριά, το **1577** από το Fr. Barozzi (f°22v), από τον Καστροφύλακα (K101) το **1583** και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) το **1630**.

Τέρτσα, η. Παράλιος οικισμός τών τελευταίων χρόνων τής κοινότητας Συκολόγου, επαρχίας Βιάννου ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 105, υψ. 20 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 0, το 1971 κάτ. 10. Βρίσκεται στα όρια τών νομών Ηρακλείου - Λασιθίου.

Τεφέλι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 744, υψ. 350 μ. Βρίσκεται στο 37,4 χλμ. τού δρόμου προς Πύργο Μονοφατσίου.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1363, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα «Ο N. Venerio τού ποτέ Μάρκο (ας σημειωθεί ότι το βενετσάνικο επώνυμο **Βενέρης** σώζεται σήμερο στο χωριό) οφείλει να μην ενοχλεί την κατοχή ενάμιση πεζικού φέουδου στο Thefelli, που ενοικίασε στο Marco Dandulo». Το χωριό Τεφέλι, όπως αναφέρεται και στα επόμενα έγγραφα, ήταν φέουδο τής οικογένειας Βενέρη. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc 98, passim).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Tefeli, από τον Καστροφύλακα (K99) Teffeli, με 117 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Tefeli, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Tefeli με 32 χαράτσια (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 119). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Teféli (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 30 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ. 80) ότι είχε πριν 80 τούρκ. οικογένειες, ενώ τότε (1842) είχε μόνο 20 και 4 εκκλησίες ερειπωμένες. Το 1881 το **Τεφέλι** είναι έδρα ομών. δήμου με 4 Χριστιαν. και 227 Τούρκ. κάτ., το 1900 αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου, κάτ. 50, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 229, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 221, το 1940 το **Τεφέλιον** έχει 338 κάτ., το 1951 487, το 1961 557 και το 1971 κάτ. 613.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

1577	1583	κάτοικοι	1630
Acinato	Acinato	41	Achinito
Agalates	Agalandes	38	Anghaladhes
Agios Vlassis	San Biaseo	221	San Biasio
Antighoroghori	Andicleroghori	26	Adiclerochori
Apollona	Apolona	—	Apolona
Arganes Apano	Arcanes Petrea	151	Arcanes Petrea
Arganes Cato	Arcanes Cato	130	Arcanes Cato
Arganes Abramoghori	Arcan. Ambramocori	361	Arcan. Abramochori
Armabella	Armabella	40	Armabella
Asproghorio	Aspro Coriò		Aspro Choriò
Assites	— — —	—	— — —
Assomato	Assomato	26	Assomato
— — —	Astrà	43	Astrà
Brussa	Ambrussa	595	Brussa
Caiafa	Caiafa	55	Caiaffa
Caimenu	— — —	—	— — —
Calu	Calù	89	Calù
Carcariotissa Apano	Arcaviotes Apano	136	Carcadhiotissa Apano
Carcariotissa Cato	Carcaviotissa Catto	25	Carcadhiotissa Cato
— — —	Caridachi	138	— — —
Caronissi	— — —	—	— — —
Cherasta	Chieratea	55	Chieratea
Chiparisti	Chiparissi	39	Chiparissi
Choridhacchia Apano	— — —	—	Choridhachia
Chiridhacchia Cato	— — —	—	— — —
— — —	Dafnes Apano	251	Dafnès Apano
Dhafnes Cato	Dafnes Catto	163	Dafnès Cato
Finichia	— — —	—	Finichià
Galeni	Galegni	130	Galegni
Gurnari	Gurnari	29	Gurnari
Gurnes	Gurnes	25	Gurnes
Limoghori	Limocori	58	Limochori
Madhe	Madè	52	Madhè
— — —	— — —	—	Mathià Apano
— — —	— — —	—	Mathià Cato
Maladhes	Malades	18	Maladhes
Marathiti Apano	Marathiti Apano	154	Marathiti Apano
Marathiti Cato	Marathiti Catto	69	Marathiti Cato
Macritigho	Macritico	231	Macriticho
Palla	Palla	47	Pala
Petra	— — —	—	— — —
Platanea	Platani	66	Platagni
Pretoria	Pretoria	16	Pretoria
Pula metochi	— — —	—	Puglia
— — —	Rucani	76	Rucani
— — —	Remudocori	34	Remudochori
Santa Lucia	— — —	—	— — —
Schilogorio	Schilocoriò	164	Schilochori
— — —	Sinappi	115	Sinapi
— — —	Sterianò	32	— — —
— — —	S. Silla	265	S. Sila
— — —	Silamo catto	86	Silamo Cato
— — —	Silamo Apano	69	Silamo Apano
— — —	— — —	—	Vassigliès
	Venerato	563	Venerato

— — —	Vromonero et Giena	101	Vromonero
— — —	Vracugliari	76	Vracugliari
— — —	Vatipetro Ombros	17	Vathipetro Apano
— — —	Vatipetro Opisso	71	Vathipetro Opisso
— — —	— — —	—	Xerorina
— — —	Xerocamara	76	Xerocamara
— — —	Zancarachi	35	Zangarachi
— — —	In tutto	5575	Σύνολο κατοίκων
Città di Candia (πόλη Ηρακλείου)		15717=21292	

Περίοδος Τουρκοκρατίας

Την περίοδο αυτή είναι γνωστές τρεις απογραφές. 1) Το 1671, αμέσως μετά την άλωση τού Χάντακα, στην οποία αναφέρεται μόνο ο αριθμός εκείνων που πλήρωναν το χαράτσι (κεφαλικό φόρο). Έχει δημοσιευθεί από το N. Σταυρινίδη, στα «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α΄, σ. 84-122 και αναδημοσιεύτηκε στις Μεταφράσεις τουρκ. εγγράφων, τόμ. Β΄, σ. 127 (η επαρχία Τεμένους). 2) Το 1834 την αιγυπτιακή κατοχή, την οποία ξέρομε μόνο από τη δημοσίευση τού Pashley, Travels in Crete, τόμ. ΙΙ, σ. 318 Τέμενος. Αναφέρει τον αριθμό τών οικογενειών τών Χριστιανών και των Τούρκων χωριστά, αλλά αναφέρει ελάχιστα χωρία 3) Το 1881 έγινε η τελειότερη απογραφή από όλες τις προηγούμενες.

Οι οικισμοί αναφέρονται με σχολαστική ακρίβεια όπως ακούονται και σήμερο, κατά δήμους, που τοποθηκαν το 1887 και κατά εθνότητα σε κάθε οικισμο. Δημοσιεύτηκε, ευτυχώς, από εκείνον που την οργανωσε, το γενικό γραμματέα τής γενικής διοίκησης Κρήτης Νικόλαο Σταυράκη στο πολύτιμο βιβλίο του Στατιστική τού πληθυσμού τής Κρήτης, που εκδόθηκε το 1890. Είναι υπόδειγμα στατιστικής εργασίας.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

1671		1834			1881		
οικισμοί	χαρατσα	οικισμοί	οικογέν. χριστ.	οικογέν. τούρκ.	οικισμοί	κάτοικοι Χριστ.	κάτοικοι Τούρκ.
— — —	—	— — —	—	—	Αγία Ειρήνη	26	51
Ayo Vlaşi	9	— — —	—	—	Άγιος Βλάσης	6	134
— — —	—	— — —	—	—	Άγιος Σίλας	1	119
— — —	—	— — —	—	—	Αθανάτοι	38	0
Arhanes Apano	53	Arkhánes	160	6	Αρχάνες Απάνω	1725	48
Kat. Arkhánes	15	Kat. Arhanes	30	0	Αρχάνες Κάτω	218	156
Vatipetro	6	— — —	—	—	Βαθύπετρο	16	55
Vasilyes	12	— — —	—	—	Βασιλιές	164	16
Venerato	74	Venerato	25	0	Βενεράτο	360	0
— — —	—	— — —	—	—	Galeni	1	74
Yena	11	— — —	—	—	Γένα	0	37
Gurnyes	3	— — —	—	—	Γούρνες	0	19
Dafnes	64	Dáfnes	20	0	Δαφνές	634	79
Drakolinadi	4	— — —	—	—	Δρακουλιάρης	13	30
— — —	—	— — —	—	—	Ελληνικά	18	20
Nefs Temeno	69	Kani Kastéli	28	18	Κανλί Καστέλι	450	112
Kalù	30	— — —	—	—	Καλού	3	85
Karkadyotisa	25	— — —	—	—	Καρκαδιώτισσα	—	116
Kaymeno	11	— — —	—	—	— — —	—	—
Palyo Kolena	8	— — —	—	—	Κόλενα	—	31
— — —	—	— — —	—	—	Μακρύς Τοίχος	47	69
— — —	—	— — —	—	—	Μαραθίτης	1	15
— — —	—	— — —	—	—	Μετόχ. Φοινικιάς	0	40
— — —	—	— — —	—	—	Μετόχ. Τσαγκαράκη	17	3
— — —	—	— — —	—	—	Μετόχ. Γενάρενας κ.λπ.	0	36
— — —	—	— — —	—	—	Ξερολιά	18	0

Brussa	20	— — —	—	—	Προύσα	1	10
Remidohori	6	— — —	—	—	— — —	—	—
Rucani	14	— — —	—	—	Ρουκάνι	0	83
Sinap	14	— — —	—	—	Σινάπι	0	31
Isteryano m'a Ayo Sila	8	— — —	—	—	Στεργιανώ και Λιμοχώρι	0	32
Silamos Apano ve Kato	8	Silamos	0	10	Σίλαμος	3	30
— — —	—	— — —	—	—	Φοινικιά	5	139
— — —	—	— — —	—	—	Φορτέτσα	133	263
Iskilohoryo	16	— — —	—	—	— — —	—	—
—	—	Ten or twelve other hamlets	16	94	Δήμος Ηρακλείου	6361	14597
Vromonero Sakinan Nefs Kalai Kandye m'a Yehudiyan	3	— — —	—	—	— — —	—	—
Σύνολα	554		289	118		10196	16628

* Το 1671, δυό χρόνια μετά την είσοδο τών Τούρκων στο Χάντακα, βρέθηκαν 39 ραγιάδες, που πλήρωναν κεφαλικό φόρο, και ήταν οι περισσότεροι ξένοι και Εβραίοι.
...Τώρα γδυμένη με κρατούν, τσι ρούγες μου γυρίζω
και συντηρώ να δω Ρωμιό, κι ουδένα δεν γνωρίζω...
Λέει ο σκλαβωμένος Χάντακας.

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ 1900 - 1981

	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Ηράκλειο πόλη	19582	24740	33404	39550	51144	63458	77506	101634
Ηράκλειο προάστια	22501	29491	39231	42557	55373	64337	78209	102393
Επαρχία Τεμένους και Ηράκλειο	28335	36253	47575	53542	67908	80673	93925	120763

Τζανακιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 37, υψ. 260 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 Τζανακιανά, στην ίδια κοινότητα, κάτ. 98, το 1928 είναι στην κοινότ. Μαργαριτών, κάτ. 95, το 1940 κάτ. 107, το 1951 90, το 1961 94 και το 1971 κάτ. 40.

Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων **Τζανάκης**, από το βενετσάνικο επώνυμο Zane. Κακώς γράφεται στις απογραφές με διπλό ν.

Τζανιανά, τα. Οικισμός τού αγροτ. δήμου Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. 26. Πρώτη φορά αναφέρεται στο δήμο Καντάνου Τζανιανά στην απογραφή τού 1881, κάτ. 19 και το 1900 στον ίδιο δήμο, κάτ. 43. Στις άλλες απογραφές δεν αναφέρεται. Το όνομα από το επώνυμο τών οικιστών Τζανής, Τζανάκης, κοινό και σήμερο.

Τζαχιανά, Οικισμός κοινότ. Δαμάστας. Βλ. Τσαχιανά.

Τζεβρεμιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 55, υψ. 360 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από τη Κάντανο.

Πρώτη φορά αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 (Κρητικά σ. 40) **Τζεβρημιανά**. Στις επόμενες απογραφές 1881 και 1900 δεν αναφέρεται. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται **Τζεβρεμιανά**, στον αγροτ. δήμο Καντάνου, κάτ. 33, το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Καντάνου **Τζιβρεμιανά**, κάτ. 42, το 1951 κάτ. 64. Στις επόμενες απογραφές αναφέρεται **Γέφυρα**, το 1961 κάτ. 55. Το 1971 δεν αναφέρεται.

Το όνομα έχει σχέση με την τούρκ. λέξη **τσεβρές** (çevre), που σημαίνει χρυσοκέντητο μαντήλι. Συνεπώς η σωστή γραφή είναι Τζεβρεμιανά.

Ιστορημένη εκκλησία τής Παναγίας τού 14ου αιώνα, με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση, κολασμένων κ.λπ. στην κτητορική επιγραφή διασώζονται τα αρχικά γράμματα τής προχριστιανικής χρονολογίας ςω... (=6800), που αντιστοιχεί στο 14ο αιώνα. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, κ.λπ. τόμ. IV, 457, II, 331 και Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 38).

Τζερμιάδω, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1060, υψ. 840 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 43,7 χλμ. Διαδρομή: η συντομότερη Μέσα Λακκώνια - Δράσι - Αμυγδάλοι - Ζένια - Ποτάμοι,

Μέσα Λασίθι - Μαρμακέτω - Τζερμιάδω. Από το Ηράκλειο απέχει 43,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 23,2 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο - Ποταμιές - Αβδού - Γωνιές - μονή Καρδιώτισσα - Πινακιανώ -Λαγού - Τζερμιάδω.

Τα πιο ορεινά χωριά τής Κρήτης, που κατοικούνται χειμώνα - καλοκαίρι είναι τα χωριά τού οροπεδίου Λασιθίου, σε υψόμ. 850 μ. Είναι ιδεώδης τόπος θερινής διαμονής, με πανοραματική θέα σε ολόκληρο το οροπέδιο, με τούς χιλιάδες ανεμόμυλους, που, δυστυχώς τούς αχρηστεύει σήμερο (1988) η πετρελαιομηχανή.

Η κύρια απασχόληση τών κατοίκων είναι η καλλιέργεια του κάμπου, με εκλεκτά κηπευτικά προϊόντα και μάλιστα τις φημισμένες πατάτες και η κτηνοτροφία, όχι τόσο ανεπτυγμένη όσο ήταν στο παρελθόν.

Πρώτη φορά αναφέρεται Zermiades στην έκθεση τού Franc. Basilicata το 1630. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) με 50 σπίτια, το μεγαλύτερο χωριό τής επαρχίας.

Αλλά στην περιοχή τού σημερινού χωριού αναφέρονται το 1583 οι οικισμοί Alogospiglio και Gaitanù, από τον Καστροφύλακα (Κ105) και Scaffidhia μετά, ονομασίες που σώζονται σήμερο ως τοπωνύμια, και συνοικίες τού χωριού.

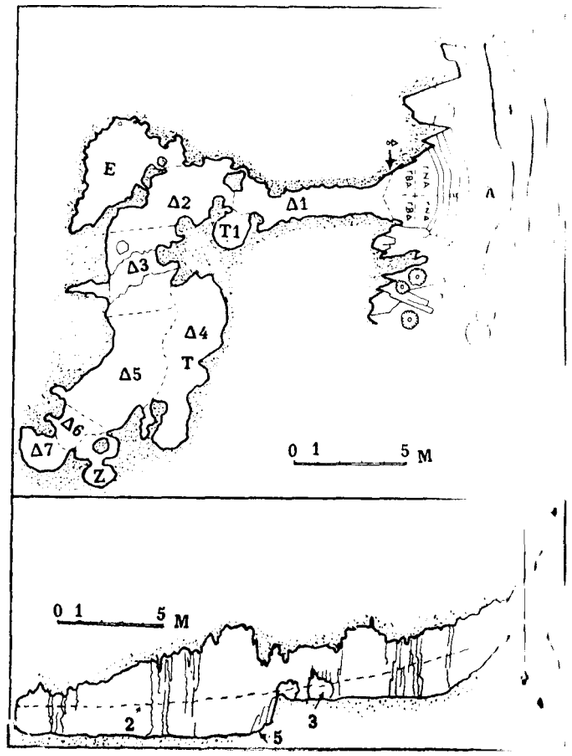
Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Cermyado με 112 χαράτσα, (βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Farsaros and Dzermiada Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 120 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Τζερμιάδω**, έδρα ομώνυμου δήμου, με 894 Χριστιαν. και 4 Τούρκ. κάτ. (εισπράκτορες τών φόρων). Το 1900 γράφεται **Τζερμιάδων**, έδρα τού ομών. δήμου, κάτ. 918, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 1163, το 1940 το **Τζερμιάδον** έχει 1331 κάτ. το 1951 1243, το 1961 1246 και το 1971 κάτ. 1129.

Το όνομα τού χωριού από το επώνυμο τών πρώτων οικιστών, **Τζερμιάς**, γεν. πληθυντικού **Τζερμιάδων**, το χωριό τών Τζ., η ορθή γραφή τού τοπωνυμίου. Το επώνυμο από το βενετσάνικο Geremia = Ιερεμίας. Το επώνυμο Τζερμιάς σώζεται σήμερο στο χωριό, όπως και το επώνυμο Ιερεμίας υπάρχει σήμερο στο Ηράκλειο.

Την τύχη όλης της επαρχίας την περίοδο τών επαναστάσεων, είχε και το Τζερμιάδω. Στη «γιγαντομαχία», όπως την αναφέρει ο Σταυρινίδης, το Μάη τού 1867 καταστράφηκε και το Τζερμιάδω. Στο Τζερμιάδω είχαν κυκλώσει οι Τούρκοι τον Κόρακα, όπως αναφέρει το τραγούδι τού Αναγνώστη Χατζή Ζαχαριάδη, (Ο βίος τού αρχηγού Μ. Κόρακα, Ηράκλειο, 1908, σ. 25).

Τον Κόρακα πλακάρανε ποκάτω στο Τζερμιάδω.
Εκόντεψε γιά να γενεί πεσκέσι τών αγάδω.
Μα έκανε απόφαση και παίρνει τη μαχαίρα...
Από τη μέση ντως περνά κι εκείνη την ημέρα.
Οι Τούρκοι φοβηθήκανε και κάμανέ ντου τόπο
θαύμα μεγάλο φανηκε ετότες τών αθρώπω...

(Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 404, 464 κ.λπ.).

Εικ. 369. Τζερμιάδω Λασιθίου. Το σπήλαιο τής Τράπεζα.

Από το Τζερμιάδω καταγόταν ο Αντώνιος Βορεάδη (1856-1913) φιλόλογος καθηγητής, συγγραφέας, μ τεκπαιδευθείς στην Ιένα, Γυμνασιάρχης στη Σμύρνη στην Νεάπολη, στα Χανιά, διευθυντής τού Διδασκ λείου Ηρακλείου, νομάρχης και βουλευτής Λασιθίου την περίοδο τής Κρητικής Πολιτείας. Μετέφρασ την Ιλιάδα τού Ομήρου, έγραψε ωδή γιά τούς Ολ μπιακούς αγώνες τού 1896, ο δράμα η «Κρήτη Η λαίουσα», και εξέδιδε την τελευταία δεκαετία το περασμένου αιώνα την εφημερίδα «Ηράκλειον».

Μέσα στο χωριό βρέθηκαν αγγεία Μεσομινωικής III περιόδου. Στο σπήλαιο τής συνοικίας **Αργουλιάς** βρέθηκαν όστρακα Νεολιθικής - Υστερομινωικής ε ποχής. Στο σπήλαιο στη θέση **Σκαφίδια** ταφές νεολι θικής περιόδου. Στη θέση **Πόντα** Αγία Άννα, στην ανατολική πλευρά τού λόφου Υστερομινωικά όστρακ και στην επιφάνεια αρχαϊκά και ελληνιστικά, μπρού τζινα αντικείμενα και ρωμαϊκά νομίσματα.

Στον **Κάστελο,** ανατολικά τού χωριού, Νεολιθικές ταφές και κατοικίες τής Πρωτομινωικής - Μεσομι νωικής ΙΙ περιόδων και δυό μεσομινωικά κτίσματα. Ο Evans και ο Taramelli θεωρούν τον Κάστελο προϊ στορική ακρόπολη.

Εικ. 370. Το χωριό Τζερμιάδω Λασιθίου. (φωτ. Ρουσέτου)

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το **Σπήλαιο τής Τραπέζας**, ανατολικά τού χωριού, όπου έγιναν συστηματικές ανασκαφές από τον Pendlebury το 1936, γνωστό σήμερο με την ονομασία **Κρόνιον**. Το επισκέφτηκε ο Evans το 1896, και βρήκε ειδώλιο από φαγεντιανή και φύλλα χρυσού όμοια με τού Μόχλου τής Σητείας. Βρέθηκαν ειδώλια πρωτομινωικά ΙΙ από ελεφαντοκόκκαλο. Τα ενδύματα ομοιάζουν με τα υστερονεολιθικά ειδώλια τής Κρήτης. Το σπήλαιο έχει χαμηλή είσοδο και αρκετό βάθος, 22x6x5 μ. (Βλ. P. Faure, Fonctions, σ. 68).

Το τέλος τής τελευταίας Νεολιθικής περιόδου, και κυρίως ως την Υπονεολιθική - Πρωτομινωική, το σπήλαιο ήταν κατοικία ανθρώπων, όπως τών Καμαρών, τής Μιαμού, τού Μαγκασά κ.λπ. Αργότερα, όταν κατοικήθηκε ο απέναντι **Κάστελος**, έθαβαν στο σπήλαιο τούς νεκρούς των, ως το τέλος τής Πρωτομινωικής ΙΙΙ περιόδου. Τα ευρήματα τής περιόδου αυτής είναι προσφορές και αναθήματα. (Βλ. A. Taramelli, Ricerche Archeologiche cretesi, Monumenti Antichi, vol. IX, Milano 1899, σ. 410).

Πριν από το τέλος τής Μεσομινωικής Ι περιόδου το Σπήλαιο εγκαταλείφτηκε και τη θέση του, ως ιερό, πήρε το Δικταίο Άντρο τού Ψυχρού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εκτός από ό,τι αναφέρεται στο κείμενο βλ. και: **J. Pendlebury**, Excavations in the plain of Lassithi, BSA, XXXVI, 1935-6, BSA XXXVIII, 1937-8-R — **Hutchinson**, Prehistoric Crete, 148-149 — **P. Faure**, Fonctions des cavernes Crétoises, 12, 48, 68, passim.

Τσίγκουνας, ο. Οικισμός τής κοινότητας Πηγαϊδούρι (Πολυθέα), επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 24, υψ. 330 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως από το χωριό Καστέλι Πεδιάδας.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Μπιτζαριανών και Τζίγκουνας**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. 122, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Μπιτζαριανώ,

κάτ. 40, το 1928 στην κοινότητα Πηγαϊδούρι, κάτ. 37, το 1940 γράφεται **η Τζίγκουνα**, κάτ. 36, το 1951 36, το 1961 32 και το 1971 κάτ. 30.

Τσίγκουνας λέγεται μικρή πηγή με ελάχιστη απόδοση, και το επίρρημα τσίγκου - τσίγκου = με υπερβολική οικονομία τσιγκουνιά και τσιγκούνης. Από τέτοια μικρή πηγή πήρε το όνομα ο οικισμός. Υπάρχει και άλλο τοπωνύμιο στην επαρχία Πεδιάδας από παρόμοια μικρή πηγή, πάνω από το χωριό Κερά Πεδιάδας. (Βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, έκδοση Δήμου Ηρακλείου, σ. 307).

Τζιναλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κακοδίκι, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 39, υψ. 480 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καντάνου Κακοδίκι (Αρμί, Μενιανά, Κανισκάδος, Αμουσκλιανά, Μαρουδιανά, Λυχνιανά, **Τζηναλιανά**, Παπαδιανά και Αμπντουλιανά), κάτ. Χριστιαν. 391, Τούρκ. 22. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 46. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Αρχιστράτηγου, Τζιναλιανά, κάτ. 26, ένας από τούς 19 οικισμούς, που αναφέρονται με το γενικό όνομα **Κακοδίκι**. Στις απογραφές 1928, 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται και πάλι στην κοινότητα Κακοδίκι με 39 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Τζιτζυφές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 217, υψ. 240 μ. Απέχει από τα Χανιά 32,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 28 χλμ. του παλιού δρόμου προς Ρέθυμνο - Φρες -Τζιτζυφές.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου, από τον Καστροφύλακα (K237) Ziziffea, με 363 κάτ. το 1583 και (K242) Zizziffea με 40 προνομιούχους και (K223) Ziziffeas Gavallocori με 58 οφειλόμενες αγγαρείες.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tzifés (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 40 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Ο Pashley πήρε το πρώτο τζι ως άρθρο. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Τσιντσιφέ** το 1842 (Κρητικά σ. 43). Το 1881 γράφεται σωστά **Τζιτζυφές**, στο δήμο Φρε, κάτ. Χριστιαν. 481, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 578, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 438, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 440, το 1940 418, το 1951 360, το 1961 294 και το 1971 κάτ. 240.

Τζιτζυφιά, η. Οικισμός τής κοινότητας Κούνενι (Βάθη), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 31, υψ. 380 μ. (Βλ. λήμμα Κούνενι).

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K236) Ziziffea Santa Lucia (= Αγιά Φωτεινή), με 115 κάτ. το 1583. Αναφέρεται **Τζιτζιφιανά** από το Χουρμούζη Βυζ. το 1842 (Κρητικά, 41). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κούνενι και Τζιτζιφιά**, στο δήμο Εννέα Χωρίων, κάτ. Χριστιαν. 376, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, η Τζιτζιφιά κάτ. 104, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κούνενι, κάτ. 48, το 1928 στην κοινότητα Κούνενι, κάτ. 77, το 1940 κάτ. 58, το 1951 61, το 1961 50 και το 1971 κάτ. 32.

Στο χωριό υπάρχουν οι ιστορημένες εκκλησίες τής Παναγίας, τής Αγ. Φωτεινής, και τής Αγ. Παρασκευής, αλλά οι τοιχογραφίες είναι καταστραμμένες (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 29).

Το όνομα από το δένδρο ζίζυφος. Άρα η σωστή γραφή είναι Τζιτζυφιά.

Τζομπανιανά, τα. βλ. λήμμα Κουτουλουφάρι

Τζόγια, Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio de Zoggia stantia con sua famiglia (= δημόσιο του με την οικογένειά του) κάτ. 14, το 1583. Το μετόχι **τού Τζόγια**.

Οι Τζόγια ήταν οικογένεια ευγενών από το Ναύπλιο την οποία εγκατάστησε στο Λασίθι η Βενετία, ως επιβράβευση τών υπηρεσιών τους και ως αποζημίωση γιά τις περιουσίες που εγκατάλειψαν στο Ναύπλιο, όπως αναφέρεται στη σχετική απόφαση. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. σ. 24).

Στο Λασίθι, την εποχή εκείνη, αναφέρονται και μπόσοι, αλλά το επώνυμο δεν υπάρχει σήμερο. Φαίνεται ότι άλλαξαν το επώνυμο. Ως με πληροφόρησε, πριν από χρόνια, ο Αθανάσης Αργυράκης από την Πλάτη γνωστός έμπορος στο Ηράκλειο, η σημερινή οικογένεια Λαγκωνάκη από την Πλάτη, λεγόταν πριν Ζόγια (Βλ. Παραπάνω Συμβολή, σ. 118).

Ο οικισμός, ως φαίνεται από τη θέση που αναφέρεται στον κατάλογο τού Καστροφύλακα, ήταν μεταξύ τού Ψυχρού και τού Γερωντομουρί.

Τοίχος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Κασταμονίτσας, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 12, υψ. 540 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως από το χωριό Κασταμονίτσα.

Πρώτη φορά αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κορτελίου το 1920 με 50 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Κασταμονίτσας, κάτ. 48, το 1940 κάτ. 52, το 1951 47, το 1961 37 και το 1971 κάτ. 11.

Μεταξύ τού Τοίχου και τής Κασταμονίτσας περνούσε, πάνω από ένα τοίχο, που είχε πάχος 12 πόδια και ύψος 100 πόδια, όπως αναφέρει ο Onomrio Belli τα τέλη τού 16ου αιώνα, το υδραγωγείο τής Λύττου, που μετέφερε το νερό τής πηγής **Κουρνιά**, ανάμεσα στα χωριά Κράσι και Κεράς. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα τού Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ. 162. Γιά το υδραγωγείο τής Λύττου βλ. Νικ. Οικονομάκι το Υδραγωγείο τής Λύκτου, περιοδικό «Λύκτος» τόμ. 1, σ. 66 εξ.).

Από τον τοίχο τού υδραγωγείου τής Λύττου πήρε το όνομα ο οικισμός.

Τοπλού, το. Με το τούρκικο αυτό όνομα, που σημαίνει οπλισμένο με κανόνι (top λέξη τούρκ. = κανόνι) είναι γνωστή την περίοδο τής Τουρκοκρατίας και μέχρι

σήμερο η σπουδαία, ιστορική, σταυροπηγιακή, φρουριακή μονή τής **Παναγίας τής Ακρωτηριανής**, στο ακρότατο ανατολικό σημείο τής Κρήτης.

Υπάγεται στην κοινότητα Παλαικάστρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 46, υψ. 160 μ. Απέχει από την πόλη Σητείας 20,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15,2 χλμ. τού δρόμου προς Παλαίκαστρο.

Το 1881 αναφέρεται Τοπλού στο δήμο Καρυδίου, κάτ. μοναχοί 26, κοσμικοί 56. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, κάτ. άρρενες 62 και θήλεις 30, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Παλαικάστρου, κάτ. άρρενες 30, θήλεις 9, το 1928 στην κοινότητα Παλαικάστρου, κάτ. άρρενες 26, θήλεις 7, το 1940 άρρενες 36, θήλεις 24, το 1951 κάτ. 104, το 1961 9 και το 1972 κάτ. 12.

Η μονή Τοπλού ήταν από τις πλουσιότερες τής Κρήτης. Είχε κτήματα σ' όλη την επαρχία Σητείας, σε διάφορα άλλα μέρη τής Κρήτης, ακόμη και στη Μικρά Ασία. Στο Ηράκλειο, στη σημερινή Αγ. Τριάδα, όλη η περιοχή τής εκκλησίας μαζί και το καπνοκοπτήριο, ήταν μονή τιμωμένη στο όνομα τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου, που ανήκε στη μονή Τοπλού. Στην Κριτσά είχε επίσης τη μονή Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου ως μετόχι, με μεγάλη κτηματική περιουσία.

Στην περιοχή της η μονή έχει πολλά κτήματα· το Βάι είναι ιδιοκτησία της, και οι πολλοί κοσμικοί κάτοικοι που αναφέρονται είναι εργάτες και εργάτριες, που εργάζονται στα κτήματα αυτά.

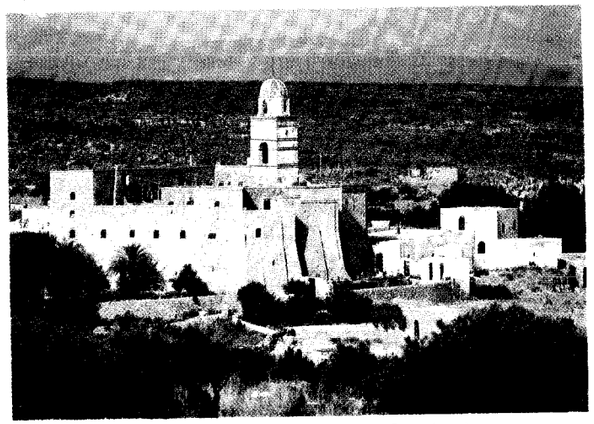
Πότε κτίστηκε η μονή; Πολλοί έχουν ασχοληθεί με το θέμα.

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης αναφέρει, ότι η μονή ιδρύθηκε τις αρχές του 17ου αιώνα (περί το 1600). Συγχρόνως όμως θεωρεί πιθανόν να υπήρχε στο ίδιο μέρος αρχαιότερη μονή, την οποία ανακαίνισε ο ηγούμενος Γαβριήλ Παντόγαλος. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Μονή Τοπλού, περιοδ. «Αθηνά», τόμ. 15ος, σ. 85 εξ.).

Ο Νικόλαος Ι. Παπαδάκης αναφέρει, ότι στη θέση τής σημερινής μονής δεν υπήρχε άλλη παλαιότερη. Αιτία τής ίδρυσης τής μονής τής Παναγίας ήταν κατά την παράδοση, η εύρεση τής εικόνας τής Παναγίας μέσα στο σπήλαιο, «το οποίον και νυν (1936) έτι διατηρείται με εικόνα και το ύδωρ του Αγίασμα καλούμενον».

Ο ίδιος Παπαδάκης αντικρούει την άποψη τού Μιχ. Καταπότη (βλ. περιοδικό «Μύσων», τόμ. Ε΄, σ. 48 και εξ.), την οποία αποδέχεται και ο Εμ. Αγγελάκης (Σητειακά, τόμ. Α΄, σ. 157). Σύμφωνα με την άποψη αυτή η μονή ιδρύθηκε στη θέση τής μονής τού Αγίου Ισιδώρου, πιθανότατα βυζαντινής εποχής, η οποία δεν ήταν, όπως πιστεύεται, στο σημερινό **Κάβο Σίδερο** (Ισίδωρο) αλλά σε **όρος τραχύ** *(...monte aspero invenimus ecclesiam Sancti Ysidori in qua duo caloeri vitam celibem consumptentes...*(Βλ. C. Buondelmonti Descriptio Insule Crete, έκδοση Συλλόγου πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 164) δηλαδή στην υψηλή θέση (160 μ.) όπου η σημερινή μονή.

Ο Παπαδάκης απαντά: «Ουδεμία άλλη, μεταξύ τών μονών Αγ. Ισιδώρου και Ακρωτηριανής, υπάρχει παρά μόνον μία. Ότι δηλαδή καλόγηροι τού Αγ. Ισιδώρου,

Εικ. 371. Η μονή Τοπλού Σητείας. (φωτ. Ρουσέτου)

φεύγοντες τον τουρκικόν κίνδυνον τού ΙΕ΄ αιώνος, ή προ, εγκαταλείψαντες την εαυτών μονήν, ενήργησαν, μετ' άλλων ίσως καλογήρων, την εν θέσει μεσογείω και ασφαλεστέρα ίδρυσιν κοινής μονής, κληθείσης Κυρίας Ακρωτηριανής». (Βλ. Νικ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά, 1936, σ. 101, 104 και δημοσίευμά του, Ο Αγ. Ισίδωρος και η Ακρωτηριανή, στο περιοδικό «Δρήρος», Α΄, σ. 223).

Η άποψη αυτή τού Παπαδάκη είναι σωστή. Γιατί δεν πρέπει να δίδει κανείς απόλυτη πίστη στην ακρίβεια τών χαρτών τής εποχής εκείνης — απόδειξη ο ίδιος ο χάρτης τού Μπουοντελμόντι με το σχήμα του — και υπάρχουν πολλά παραδείγματα, που επισκοπές τής Κρήτης και μονές παράλιες, μετακινήθηκαν στο εσωτερικό τής νήσου, σε ασφελέστερα μέρη, γιά να αποφύγουν τον κίνδυνο τής πειρατείας, που εμάστιζε τότε όλα τα παράλια τού ελληνικού χώρου. Και αυτή η σημερινή θέση τής Ακρωτηριανής έχει επιλλεγεί ακριβώς γι' αυτό το σκοπό, μέσα σε κοιλάδα αόρατη από μακρυά και μάλιστα από τα παράλια.

Έγγραφο τού πρώην ρετούρη τής Σητείας Nicolo Balbi τού 1612 (V.A.S. Senato mar. filza CXCVIII, 23 marzo 1613) αναφέρει, ότι το μοναστήρι υπήρχε από πριν και ήταν οχυρωμένο, ώστε, σε μιά επιδρομή (πειρατών οι καλόγεροι να είναι ασφαλείς. Αλλά επειδή είχε ερειπωθεί, ο ηγούμενος Γαβριήλ Παντόγαλος ζήτησε βοήθεια γιά την ανακαίνισή του και η γερουσία τής Βενετίας πρόσφερε το ποσό των 200 δουκάτων, αφού εκκλησιάζονταν εκεί πολλοί υπήκοί μας στο Βασίλειο εκείνο, αναφέρει το έγγραφο. (Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. III, σ. 194).

Άρα, γιά να ερειπωθεί από το χρόνο στις αρχές τού 17ου αιώνα, υποτίθεται ότι θα είχε κτιστεί τα μέσα τού 16ου αιώνα. Ο τότε ηγούμενος Γαβριήλ Παντόγαλος, «ο τής μονής προστάτης», όπως λέει η επιγραφή, η εντοιχισμένη στο δυτικοί τοίχο τής εκκλησίας, ανακαίνισε τη μονή, τα πρώτα χρόνια τού 17ου αιώνα. (Βλ. Gerola, Monumenti, Veneti, IV, σ. 587, και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 85 εξ.).

Το κτίριο τής μονής έχει έκταση 800 τ.μ. είναι τριόροφο, με συνολικό ύψος 10 μ. Στο ισόγειο έχει 13 αίθουσες, (9 κελιά γιά 9 καλογήρους, 3 αποθήκες γιά λάδι, κρασί και σιτηρά. Ο πρώτος όροφος έχει 20 αίθουσες (6 μαγειρεία, εστιατόρια, ξενώνες κ.λπ.) και ο δεύτερος 8 αίθουσες (2 ξενώνες, το ηγουμενείο, κελιά και αποθήκες).

Ολόκληρο το οικοδομικό συγκρότημα, η εκλησία στη νοτιοανατολική γωνία, η εσωτερική αυλή με το πηγάδι, περιβάλλεται από τετράγωνο φρουριακό τείχος. Η είσοδος, η **Πόρτα τού Τροχού**, όπως λέγεται, γιατί κυλιόταν πάνω σε τροχό, βρίσκεται στη δυτική πλευρά. Πάνω από την πόρτα είναι άνοιγμα, που το έλεγαν **φονιά**, γιατί από αυτό κτυπούσαν με όπλα, πέτρες ή και καυτό νερό, εκείνους που ήθελαν να παραβιάσουν την είσοδο. Στο εσωτερικό υπέρθυρο είναι εντοιχισμένη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό που τον στηρίζουν δυό δελφίνια.

Σε όλο το χώρο τής περιοχής δεσπόζει το κωδωνοστάσιο, που υψώνεται σε 33 μ. Οικοδομήθηκε αρχικά από τον Παντόγαλο και μετά την κατάρρευσή του ανοικοδομήθηκε από τον Κύριλλο Σμιρίλιο. Είναι κτισμένο χωριστά από την εκκλησία, όμοιο περίπου με το κωδωνοστάσιο τού Αγ. Γεωργίου Βραχασώτη, και τής μονής Βροντίσι. Ο χώρος γιά τις καμπάνες έχει 4 μεγάλα δίλοβα παράθυρα με κυκλικά τόξα.

Η εκκλησία είναι δίκλιτη. Το βόρειο κλίτος, που είναι παλαιότερο, και πιστεύουν πως αρχικά ήταν αφιερωμένο στον Αγ. Ισίδωρο, τώρα είναι αφιερωμένο στο Γενέθλιο τής Θεοτόκου. Το νότιο κλίτος προστέθηκε ύστερα από την καταστροφή τής μονής από τούς Τούρκους.

Η μονή είχε πλούσια κειμήλια αλλά ελάχιστα σώζονται μέχρι σήμερο. Σώζεται Ευαγγέλιο, δώρο τού Εμμ. Κορνάρου το 1808. Δυό σταυροί με σκηνές από το ευαγγέλιο τού 1762 και 1795. Μεγάλο ενδιαφέρον έχει η εικόνα Μέγας ει Κύριε τού 1770, έργο τού ζωγράφου Ιωάν. Κορνάρου. Ερμηνεύει παραστατικά τις σκηνές τής ευχής τού Μεγάλου Αγιασμού, που αρχίζει με τις λέξεις αυτές, γραμμένες από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο. Υπάρχουν επίσης λείψανα τού Αγ. Χαραλάμπους, τής Αγ. Αναστασίας και άλλων αγίων.

Το 1648, που καταλάβαν οι Τούρκοι και τη Σητεία, 40 χιέχαι, (σεΐχης = ηγούμενος τεκέ) με αρχηγό το Χορασανλή Αλή Μπαμπά, επισκέφτηκαν τη μονή, όπου τούς φιλοξένησαν και τούς περιποιήθηκαν. (Ο Χορασανλή Αλή Μπαμπάς είναι ο ιδρυτής τού τεκέ, σημερινοί Αμπελόκηποι, προάστιο τού Ηρακλείου, βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 71. Τόσο ευχαριστήθηκαν που ο Αλή Μπαμπά διάταξε και κατασκεύασαν ένα turban «κίδαριν» (κάλυμμα τής κεφαλής τών Περσών βασιλέων) από λευκό μάρμαρο και το τοποθέτησαν στην είσοδο τής μονής, σύμβολο σεβασμού και προστασίας από τούς γενίτσαρους. Ο Γεώργ. Οικονομίδης, που αναφέρει ότι διάβασε την πληροφορία σε παλιό κώδικα τού Τουρκικού Αρχείου, υποθέτει, ότι η ονομασία **Τοπλού** προήλθε ακριβώς από την κίδαρι εκείνη, που είχε σφαιρικό σχήμα και **τοπλού** σημαίνει σφαίρα. (Βλ. «Μύσων», τόμ. Α΄, σ. 101).

Όμως η κίδαρις δεν εμπόδισε τούς Τούρκους τής Σητείας να καταστρέψουν τη μονή όχι μιά αλλά πολλές φορές. Στις αρχές τού 19ου αιώνα, ύστερα από το φόνο τού ενοχλητικού επισκέπτη τής μονής γενίτσαρου Μπραΐμ αγά Κασάπη, το 1821 ο τοπάρχης τής Χαμέζης Ιμπραχίμ Αφεντακάκης από τούς Τουρτούλους έσφαξε 12 καλογέρους τής μονής. Και θα τούς έσφαζε όλους αλλά οι υπόλοιποι προφθάσαν κι έφυγαν.

Ύστερα από την τραγωδία αυτή η μονή ερημώθηκε. Το 1828 οι Τούρκοι τής Σητείας, γιά να γλυτώσουν από τούς επαναστάτες, τιμωρούς τών εγκλημάτων τους, κατέφυγαν στη μονή, όπου οχυρώθηκαν. Αλλά όταν έμαθαν την τύχη εκείνων, που έκαψαν ζωντανούς στον πύργο τών Λιθινών, παραδόθηκαν.

Όταν τελείωσε η επανάσταση η μονή άρχισε πάλι να ζει και μάλιστα να ευημερεί. Αλλά και το 1866 θα γλύτωσε από τη νέα καταστροφή, γιατί ο ηγούμενος Μελέτιος Μιχελιδάκης ήταν μέλος τής επαναστατικής Επιτροπής. Τις επόμενες επαναστάσεις δεν έπαθε τίποτα και έγινε το καταφύγιο τών Χριστιανών.

Σ' όλη την περίοδο τής Τουρκοκρατίας υπήρχε στη μονή σχολείο, όπου δίδασκαν τα «κολυβογράμματα» στα παιδιά τής επαρχίας, όπως αναφέρει ο T.A.B. Spratt, που επισκέφτηκε τη μονή το 1854. A school is attached to this monastery, at which about thirty lads of the district receive gratuitous education. (Βλ. Captain T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, τόμ. Ι, σ. 213). Μετά το 1870 ιδρύθηκε αλλού διδακτικό σχολείο.

Στην πρόσοψη τού ναού έχει εντοιχιστεί, όπως μας από σύσταση τού Pashley, το 1834 το ένα αντίγραφο τής «επιγραφής τών Μαγνήτων» που αφορά τη διένεξη μεταξύ Ιτανίων και Ιεραπυτνίων, γιά την κατοχή τού Δικταίου Ιερού και τών πλούσιων εσόδων του. Έχει γραφεί σε πλάκα διαστάσεων 0,81×1.125 μ., από υπόκυανο ασβεστόλιθο. Βρέθηκε, ως φαίνεται πολύ παλιά, στα ερείπια τής Ιτάνου, χρησιμοποιήθηκε ως ταφόπλακα και έπειτα στο δάπεδο τής εκκλησίας τού Τιμίου Σταυρού έξω από τη μονή και γι' αυτό είναι πολύ φθαρμένη. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί αρχικά από τον Pashley, (Travels in Crete, τόμ. Ι, σ. 290 σε ένθετο φύλλο και από τη Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. III, σ. 93 εξ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Ι. Παπαδάκη**, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά, 1936, σ. 119 — **Εμ. Αγγελάκη**, Στειακά Α΄, σ. 162 — «Μύσων», τόμ. Α΄, σ. 4, Β΄, σ. 132, 186, 227, Γ΄, 203, 221, Δ΄, 101, Ε΄, 48 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, 290 — **T. A. B. Spratt**, Travels and Researches in Crete, I, 197, II, 430 — **B. Randolph**, The present state of the Islands in the Archipelago, Oxford, 1687, p. 73 — **Margarita Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. III, 93, εξ. — **Στεφ. Ξανθουδίδη**, Τοπλού μονή, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 85 — **G. Gerola**, Monumenti Veneti ecc. vol. III, σ. 194 — **Crist. Buondelmonti**, Descriptio Insule Crete, Έκδοση Συλ-

λόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, σ. 164.

Τοπόλια, τα. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 280, υψ. 280 μ. Απέχει από τα Χανιά 46,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38.6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου, Καλουδιανά - Ποταμίδα - Βουλγάρω - Τοπόλια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Topolia, από τον Καστροφύλακα (K238) Topoglia, με 232 κάτ. το 1583, (K225) με 44 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K243) με 3 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Topoglia το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Topolià (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 50 χριστιαν. και 2 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Τοπόλια** στο δήμο Καστελίου κάτ. Χριστιαν. 529 και Τούρκ. 46, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 571, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 430, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 434, το 1940 510, το 1951 408, το 1961 373 και το 1971 κάτ. 315.

Στα Τοπόλια είναι ο δίκλιτος ιστορημένος ναός τού Τιμίου Σταυρού και τής Αγ. Παρασκευής με τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση. Ήταν το καθολικό παλαιάς γυναικείας μονής, που, ως φαίνεται, λειτουργούσε μέχρι τελευταία. Οι εκκλησίες τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου με καταστρεμμένες τοιχογραφίες και στο **Κατωχώρι** η εκκλησία τής Παναγίας και τής Αγ. Τριάδας, με τοιχογραφίες ασβεστωμένες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης σ. 22).

Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 24) ετυμολογεί το όνομα Τοπόλια από το...τόπος+λείος!

Ο Νικ. Τωμαδάκης αναφέρει στη μελέτη του: Συμβολή εις την μελέτην τών ξένων εποικίσεων εν Κρήτη, (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Β΄, σ.10) ότι είναι σλαυικό τοπωνύμιο, από το **τοπόλι** = είδος λεύκης, που προδίδει σλαυική συνοίκηση.

Τα Τοπόλια βρίσκονται στη δεξιά (δυτική) πλευρά τής κατάφυτης κοιλάδας τού **Τυφλού** ποταμού, πριν από το **Τοπολιανό φαράγγι**. Το φαράγγι είναι μεγαλόπρεπο και άγριο, μήκους 1500 μ. Τα κατακόρυφα τοιχώματά του φθάνουν τα 300 μ. και το πλάτος του στην κοίτη 5-50 μ. Είναι γεμάτο πλατάνια, με 1-2 αειθαλή. Από τη δεξιά πλευρά του περνά ο αυτοκινητόδρομος προς Παλαιόχωρα με μικρή οδική σήραγγα. Η διαδρομή είναι πολύ θεαματική και η ηχώ καταπληκτική.

Στα τοιχώματά του υπάρχουν πολλές σπηλαιώδεις κοιλότητες. Δεξιά τού δρόμου είναι το **σπήλαιο τής Αγίας Σοφίας**, από την εκκλησία που είναι στο αριστερό άκρο τής εισόδου. Κατά την παράδοση η εικόνα ήλθε από την Κωνσταντινούπολη και σφηνώθηκε στη σχισμή τού βράχου. Το σπήλαιο χαρτογραφήθηκε από την Άννα Πετρόχειλου και θεωρείται μεγάλου εθνικού ενδιαφέροντος. Βρίσκεται σε 285 μ. υψόμετρο. Έχει μεγαλοπρέπεια. Το ύψος τού θόλου του είναι 20 μ. και η διάμετρός του 70 μ. Φωτίζεται από το φως τής

Εικ. 372. Η σήραγγα Τοπλού

ημέρας. Η περισσότερη επιφάνειά του καλύπτεται από μεγαλοπρεπείς σταλαγμίτες, και στήλες, που έχουν διάφορα απίθανα σχήματα. Έχει και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, γιατί βρέθηκαν όστρακα νεολιθικά μέχρι ρωμαϊκά. Την τρίτη τού Πάσχα γίνεται μεγάλο πανηγύρι.

Αλλά έχει και ιστορικό ενδιαφέρον. Μέσα σ' αυτό παίχτηκε ένα δράμα τής Κρητικής Ιστορίας, την περίοδο τής Βενετοκρατίας.

Όπως αναφέρει ο Αντ. Αντωνιάδης στην «Κρητηίδα» του, επικό δράμα, στο σπήλαιο αυτό κατέφυγαν ο Ιωάννης Ψαρομήλιγγος, συναρχηγός με τον αδελφό του Μιχαήλ στη συνεχιζόμενη απ' αυτούς επανάσταση τού Λέοντος Καλλέργη (1341-1347), ο επίσκοπος Κισάμου Μελχισεδέκ και ένας Ψαρομήλιγγος γέρος, θείος τού Ιωάννη, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης, το 1347. Γιά να αποφύγουν τη σύλληψη και τα επακόλουθα βασανιστήρια, υποχρέωσαν το γέρο Ψαρομήλιγγο να τούς αποκεφαλίσει και να προσκομίσει τις κεφαλές των στις βενετικές αρχές, γιά να σωθεί τουλάχιστον εκείνος. (Βλ. Σ. Μοτάκη, Τοπόλια, «Κρητική Εστία», τεύχ. 16, σ. 25).

Αντιθέτως ο Σπ. Ζαμπέλιος αναφέρει, ότι οι αδελφοί Μιχαήλ και Ιωάννης Ψαρομήλιγγοι περικυκλώθηκαν από τούς Βενετούς και ότι ο πρώτος έπεσεν «ηρωικώς αντιμαχόμενος ο Ιωάννης Ψαρομήλιγγος, εξάκουστος επί γιγαντιαίω αναστήματι και επί ξιφομαχία, και ο αδελφός του Μιχαήλ ηγωνίζετο, ενεργών ανδρίας τέρατα, αλλά τα βέλη είχον διακοντίσει τα μέλη του, ώστε κρουνός αίματος εξέρρεεν εκ τής κεφαλής. Κράζει τότε ο γενναίος το παρακινδυνεύον παλληκάριόν του, Ορφανέ! σπεύσον σώσον με εκ τής ωμότητος τού φράγκου! Απότεμε την κεφαλήν μου και κόμισον αυτήν προς τον δούκα και τούς συμβούλους του. Θέλεις λάβει ου μόνον άφεσιν αλλά και βραβείον. Αντί δε τού ονόματος φονέως θέλει σοι παρέξει ό,τι εγώ δεν ηδυνήθην να σοί δώσω ζών». (Βλ. Σπυρ. Ζαμπελίου, Ιστορικά Σκηνογραφήματα, Α΄, σ. 69, και Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 942, νέας έκδοσ. anastatica.).

Τα αυτά περίπου αναφέρει και ο Ξανθουδίδης γιά το Μιχαήλ Ψαρομήλιγγο, αντλών από τον Laur. De Monacis, (Chronicon de rebus venetis, Venetiis 1758,

ΙΧ, και Χ κεφάλ.). και Στέφ. Ξανθουδίδη, (Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 80).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Εκτός από τα αναφερόμενα στο κείμενο βλ. **Ιωάν. Μουρέλλου**, Ιστορία τής Κρήτης σ. 1252 — **Ελευθ. Πλατάκη**, χαρτογράφηση τού σπηλαίου τής Αγ. Σοφίας, εφημ. «Πατρίς», 19-12-69 — **Αν. Μακριδάκη**, Τουριστικός Οδηγός 58 — **τού ίδιου**, Τα σπήλαιά μας, «Κρητ. Εστία» τόμ. 8, σ.75 — **ΥΠΑΚ**, Καστέλι Κισάμου, Κ1, 125, — **Paul Faure**, Fonctions des Cavernes Crétoises, Paris, 1964, 189, 192, 196, 201 — **Αν. Πετρόχειλον**, Σπήλαιον Αγ. Σοφίας, Τοπολίων Κισάμου, Δελτίον Ελλην. Σπηλ. Εταιρ. τ. 7, 1970, σ. 90-94.

Τούζλα, ή Αζιζιέ. Οικισμός επαρχίας Κυδωνίας ν. Χανίων. Ήταν στο βάθος τού κόλπου τής Σούδας. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1881. Μόνος ο οικισμός αυτός αποτελούσε δήμο με 61 Χριστιαν. και 529 Τούρκ. κάτ.

Ο οικισμός δημιουργήθηκε, ως φαίνεται, τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας, από Τούρκους τών επαρχιών, που εγκαταλείπαν τα χωριά των, από φόβο εκδίκησης τών επαναστατών, γιά τα εγκλήματά των.

Η ονομασία τής περιοχής με το τουρκικό όνομα **Τούζλα**, ήταν μετάφραση στα τουρκικά τής βενετσάνικης ονομασίας salina, που σημαίνει αλυκή, από τις αλυκές που υπήρχαν στη δυτική άκρα τού κόλπου τής Σούδας.

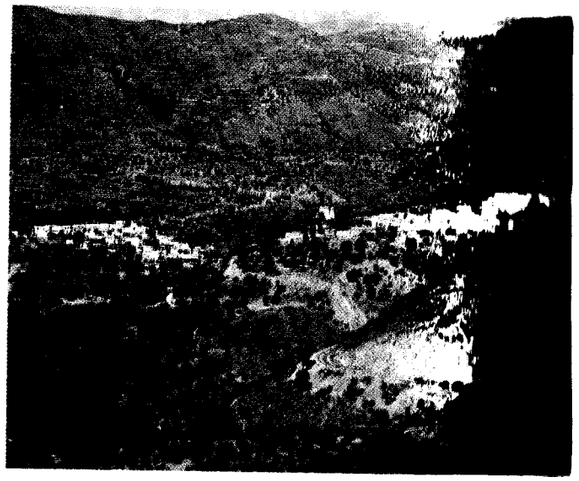
Και επειδή την περίοδο εκείνη ήταν σουλτάνος ο Αμπντούλ Αζίζ (1861-1876) προς τιμήν του έδωσαν στον οικισμό και την ονομασία **Αζιζιέ**, όπως ονόμασαν και την πόλη τής Σητείας **Αβνιέ**, προς τιμήν τού Αβνί πασά, όταν συνοικίστηκε και πάλι το 1870.

Τουρλωτή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 452, υψ. 325 μ. Βρίσκεται στο 42,3 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου προς Σητεία απ' όπου απέχει 27,7 χλμ. Βρίσκεται πάνω σε ύψωμα με απεριόριστη θέα.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Turloti, από τον Καστροφύλακα (K139) Turloti με 313 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Turloti το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Turloti με 6 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Turlotè (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 37 χριστιαν. οικογένειες.

Το 1881 είναι έδρα ομόνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 306, Τούρκ. 14, το 1900 κάτ. 519, το 1920 είναι έδρα ομόνυμ. αγρ. δήμου, κάτ. 673, το 1928 έδρα ομόνυμ. κοινότητας, κάτ. 701, το 1940 κάτ. 747, το 1951 664, το 1961 652 και το 1971 κάτ. 505.

Το όνομα από την παλαιά εκκλησία τής Παναγίας τής Τουρλωτής (αντί τού ορθού Τρουλλωτής, όπως λέει και ο Ελευθ. Πλατάκης), επειδή είχε τρούλλους. Την παλαιά τρουλλαία εκκλησία κατεδάφισαν στις αρχές τού αιώνα μας και στη θέση της έκτισαν τη νέα τρίθολο εκκλησία. («Μύσων», τ.Α΄, σ. 200).

Εικ. 373. Το χωριό Τοπλού Σητείας. (φωτ. Ρουσάκη)

Ο επιμελητής αρχαιοτήτων Μαν. Μαυροειδή[illegible] το 1936 πήρε από θαλαμοειδή λαξευτό τάφο, κοντά στην Τουρλωτή, χάντρες περιδεραίων από σάρδιο, φαγιντιανή, και κρύσταλλο ορυκτή ως και άλλα εξαρτήματα, σφραγιδόλιθους με ωραίες παραστάσεις, χάλκινα βραχιόλια και δακτυλίδια, ορυχάλκινο ξυράφι, είδωλα μικρών ζώων κ.λπ. (Βλ. περιοδικό «Δρήρος», Λ΄, σ. 219).

Στο ύψωμα **Αντράς** ο Νικ. Πλάτων παρατήρησε λείψανα οικοδομήματος ελληνορωμαϊκών χρόνων, κτισμένο με σχιστολιθικές πλάκες. Στα υψώματα κάτω από την Τουρλωτή, διακρίνεται ολόκληρη σειρά λαξευτών Υστερομινωικών ΙΙΙ, τάφων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 388).

Τουρλωτή, η. Οικισμός τής κοινότητας Πάρτιρα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 85, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 43,7 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Πύργο Μονοφατσίου, διακλάδωση αριστερά στο 37,4 χλμ. Τεφέλι - Πυρ[illegible] - Τουρλωτή.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Truloti, από τον Καστροφύλακα (K97) **Truloti**, με 24 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Turloti το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου Tourloti (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 5 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Τουρλωτή** στο δήμο Σκινιά, επαρχίας Μονοφατσίου, κάτ. Χριστιαν. 4 και Τούρκ. 65, το 1900 γράφεται **Τρουλωτή**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 16, το 1920 και έκτοτε γράφεται Τουρλωτή, στον αγροτ. δήμο Πάρτιρα, κάτ. 81, το 1928 στην κοινότητα Πάρτιρα, κάτ. 35, το 1940 98, το 1951 112, το 1961 132 και το 1971 κάτ. 123.

Η αρχική ονομασία τού οικισμού είναι **Τρουλωτή**, όπως αναφέρεται στην απογραφή τού 1583.

Τουρτούλοι, οι. (Αγ. Γεώργιος). Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 147, υψ. 320 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 14 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Επάνω Επισκοπή - Τουρτούλοι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1370. Ο Angelus Borgognono διεκδικεί τον Θεόδωρο Donti από το χωριό Muliana, γιατί είναι γυιός νόμιμος τού δουλοπαροίκου (villano) Μιχαήλ Θεοφύλακτου, κατοίκου τού χωρίου Turtulli, τούρμα Σητείας, γεννηθείς από τη Μαρία, σύζυγο τού Μιχάλη (Θεοφύλακτου).

Ο Θεόδωρος Donti απαντά ότι είναι φυσικός (= νόθος) γυιός τού Νικολ. Donti, κατοίκου τού Χάντακα, Λατίνου και ελεύθερου, και η μητέρα του είναι η Μαρία Καρπαθοπούλα, με την οποία συζούσε, όταν ήταν κομισάριος τού Angelus Salomone (τής οικογενείας τών Σολομών τής Κρήτης, πολύ ενδιαφέρουσα σελίδα τής κοινωνικής ζωής τής εποχής). (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 43).

Αλλά ο οικισμός θα είναι πολύ παλαιότερος και οφείλεται πιθανότατα στο επώνυμο τών πρώτων οικιστών **Τούρτουλος**, που αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello, ως μάρτυρας ο Petrus Turtullo. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 105). Ορθώς υπέθεσε ο Μιχ. Καταπότης ότι το όνομα είναι πιθανώς οικογενειακόν και ότι υπάρχει οικογένεια Τουρτούλων στην Αλβανία. (Βλ. «Μύσων», τόμ. Α΄, σ. 199).

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Turtulus, από τον Καστροφύλακα (K139) Turtulus με 111 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Turtulus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, στην αιγυπτιακή τού 1834 Turtúli (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 5 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες, το 1881 αναφέρεται **Τουρτούλοι** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. 85 Χριστιαν. και 74 Τούρκ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 109, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 162, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Μαρωνιάς, κάτ. 162, το 1940 189, το 1951 μεταβαφτίζεται Αγ. Γεώργιος, κάτ. 194, το 1961 κάτ. 186 και το 1971 κάτ. 160.

Στούς Τουρτούλους είχε την έδρα του ο αιμοσταγής γενίτσαρος τής Σητείας Ιμπραχίμ Εφεντάκης ή Αφεντακάκης. Μόλις έμαθε την κήρυξη τής επανάστασης τού 1821, κάλεσε τούς Χριστιανούς από τα γύρω χωριά, γιά να τούς ανακοινώσει, δήθεν, φερμάνι (διαταγή) τού σουλτάνο. Πήγαν περί τούς 300 Χριστιανοί. Συγχρόνως είχε καλέσει και Τούρκους, φανατικούς εξωμότες, από το χωριό Βαβέλους και τούς ανακοίνωσε το σκοπό του. Οι δήμιοι αυτοί καλούσαν ένα ένα τούς Χριστιανούς έξω από το κονάκι και τούς έσφαζαν, άοπλους όπως ήταν, σαν αρνιά. Τούς καταγόμενους από τα χωριά Αρμένοι, Μαρωνιά και Τουρτούλους, όπου είχε κτήματα, τούς άφισε ελεύθερους γιά να καλλιεργούν τα κτήματά του, με αγγαρείες φυσικά. (Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Στειακά, τόμ. Β΄, σ. 45).

Ο Νικ. Πλάτων αποκάλυψε το 1960 Μινωική αγροικία στην κορυφή τού υψώματος **Προφήτης Ηλίας**, κοντά στο χωριό Τουρτούλοι, αποτελούμενη από 30 και πλέον διαμερίσματα. Από την κεραμεική που βρέθηκε φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε σε δυό φάσεις τής Νεοανακτορικής περιόδου. Τη Μεσομινωική ΙΙΙ και Υστερομινωική Ι (1700 - 1500 π.Χ.). Τα διαμερίσματα ήταν σε διαφορετικά επίπεδα, λαξευμένα στην πλαγιά τού βράχου. Ο ίδιος λόφος χρησιμοποιήθηκε και ως νεκροταφείο τη Βυζαντινή εποχή. (Βλ. «Το Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρίας, 1960, σ. 208).

Και το 1965 συλλέχτηκαν στούς Τουρτούλους από την Αρχαιολογική υπηρεσία δυό λουτηροειδείς σαρκοφάγοι και μετανακτορικά αγγεία κ.λπ. από συληθέντας τάφους από αρχαιοκάπηλους. Τώρα βρίσκονται στο Μουσείο Αγίου Νικολάου. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΘ΄, σ. 283).

Τραπεζάκι, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Baïozzi, (f°25r) Trapesachi, από τον Καστροφύλακα (K95) Trapesachi με 13 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Trapesachi το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Trapezaki με 8 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 114). Ο Χουρμούζης Βυζ. στο βιβλίο του «Κρητικά», 1842 σελ. 67, σε υποσημείωση τού λήμματος **Μελέσες** αναφέρει: «προς μεσημβρίαν αυτού (τού χωριού Μελέσες) μισό μίλιον επί τινος ράχης, **Τραπεζάκι** λεγομένης, φαίνονται πολλά αρχαία ερείπια, καθώς και 2 εκκλησιών». Εκεί θα ήταν ο οικισμός, όπου διατηρείται το τοπωνύμιο και τα ερείπιά του. Φαίνεται να είχε καταστραφεί τα πρώτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας, αφού το 1842 τα ερείπια τού χωριού και τών εκκλησιών ήταν «αρχαία».

Τραπεζάκι, το. Και άλλος οικισμός με το ίδιο όνομα Τραπεζάκι αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Trapesachi, από τον Καστροφύλακα (K102) Trapesachi με 36 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Trapesachi το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure λέει ότι σημειώνεται νοτίως τού χωριού **Μονή**, κοντά στην Τύλισο, στο χάρτη τής Κρήτης τού Βασιλικάτα.

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1394, αναφέρεται, ότι με αίτηση τού Michael Quirino δίδεται άδεια στον Hem. Paramalli, κάτοικον τού χωρίου Trapesachi να πάει εκτός τής Κρήτης να χειροτονηθεί πρεσβύτερος. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 337). Είναι γνωστό, ότι επίσκοποι ορθόδοξοι δεν ήταν στην Κρήτη και η χειροτονία τών ιερέων γινόταν έξω από την Κρήτη.

Τραπέζι, το. Μετόχι στην επαρχία Ρεθύμνου. Το αναφέρει μόνο ο Fr. Barozzi, (f°26r) Trapesi met(ochi)o. Η θέση του μου είναι άγνωστη

Τραπεζόντα, η. Χωριό από τα μεγαλύτερα τής επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Τα ερείπιά του σώζονται σε ένα μικρό επίπεδο ύψωμα, νοτικά από την πόλη Σητεία, ανάμεσα στούς οικισμούς **Πετρά** και **Ζαχαρίνο**, όπου σώζεται το όνομα ως τοπωνύμιο, και μία εκκλησία, από τις δυό, που αναφέρει ο Ανδρ. Κορνάρος.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Trapesonda, από τον Καστροφύλακα (K139) Trapesonda με 428 κάτ. το 1583, όταν το μεγαλύτερο, από άποψη πληθυσμού, ήταν η Ετιά με 564 κάτ. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 114) Trapesonda το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Trapezunda με 4 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 132).

Η Τραπεζόντα αποικίστηκε στις αρχές τού 15ου αιώνα, από πρόσφυγες από την Τραπεζούντα, ύστερα από διωγμούς τών Τούρκων.

Το 1414 ο Abraynus Antéron Arminus ζητά να έλθει από την Trepisonda με 880 οικογένειες να κατοικήσουν στην Κρήτη, γιά να γλυτώσουν από τούς διωγμούς τών Τούρκων. Οι Βενετοί τούς προσφέρουν την Κρήτη και την Εύβοια και τούς υπόσχονται να τούς θεωρήσουν, όπως τούς άλλους πιστούς (υπηκόους των) να ζήσουν ειρηνικά και νόμιμα, με τον ίδιο τους τον κόπο. (*... vivere pacifice, juste et ex sudore suo).* (Βλ. Hippolyte Noiret, Documents inédits...de la Domination venitienne en Crète, Paris, 1892, σ. 225).

Η Βενετία δέχτηκε την αίτηση, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, και εγκαταστάθηκαν μέρος από τις 880 οικογένειες στη θέση αυτή τής Σητείας και έδωσαν στο νέο οικισμό τους το όνομα τής χαμένης πατρίδας, όπως συμβαίνει και στις ημέρες μας...

Οι νέοι έποικοι ευδοκίμησαν στη νέα πατρίδα, στην οποία συγκατοίκησαν μ' αυτούς και βενετάρχοντες, όπως η μεγάλη οικογένεια τών Κορνάρων. Ύστερα από «τελευταίες έρευνες στη Βενετία», όπως τιτλοφορεί την εργασία του αυτή, ο Νίκος Παναγιωτάκης (βλ. «Θησαυρίσματα» τόμ. 5, σ.45-112) στο χωριό αυτό τών Τραπεζούντιων, γεννήθηκαν ο Ανδρέας Κορνάρος ιστορικός στις 26 Ιαν. 1547 (more veneto = 1548) και ο μικρότερος αδελφός του Βιτσέντζος — ο πιθανότερος ποιητής τού Ερωτοκρίτου — στις 26 τού Μάρτη 1553. (βλ. σ. 75, 76).

Ο Ανδρέας δεν λησμόνησε στη διαθήκη του τις εκκλησίες τής γενέτειράς του «τής Παναγίας τής Τραπεζόντας και σ' εκείνη τού Αγ. Νικολάου τού ίδιου χωριού» και αφίνει 100 υπέρπυρα στην κάθε μιά, γιά πλουτισμό και διακόσμησή τους. (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Η διαθήκη τού Ανδρέα Κορνάρου, 1611, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ΄ σ. 400). Μιά από τις εκκλησίες αυτές σώζεται στο χώρο μέχρι σήμερο.

Αλλά η κακή μοίρα κυνηγούσε κι εδώ τούς Τραπεζούντιους. Το 1538 ο Χαϊεντίν Μπαρμπαρόσα, με ολόκληρο στόλο επέδραμε στη Σητεία και έπαθε και η Τραπεζόντα μεγάλη καταστροφή. Όμως εξακολούθησε την κανονική ζωή της, αφού ανάμεσα στα 45 χωριά τής Σητείας ήταν από τα 3-4 μεγαλύτερα. Και στην περίοδο αυτή γεννήθηκαν οι Κορνάροι που αναφέρεται.

Ύστερα από 100 χρόνια, το 1648, οι ορδές τών βαρβάρων Τούρκων έδωσαν τη χαριστική βολή στον οικισμό. Ο Χαμπίμπ αγάς κατάστρεψε το χωριό για πάντα και δεν ξανακατοικήθηκε.

Τελευταία βρέθηκε οικόσημα με μονοκέφαλο αετό (τών Κομνηνών;). Βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου.

Τράτα. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου Ηρακλείου. Αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο του 1672, ότι οι κάτοικοί του διασκορπίστηκαν, κατά το πόλεμο 1645-1669, καί είναι αδύνατο να εισπραχθεί φόρος τών μουκατάδων. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 71). Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες βενετσάνικες απογραφές ούτε σε νεότερες. Η θέση του άγνωστη.

Τράχηλα. Με το όνομα αυτό είναι γνωστή η μονή **Παναγία η Φανερωμένη**, τής κοινότ. Σκοπής, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου. Βρίσκεται κοντά στο ομώνυμο ακρωτήριο, από το οποίο πήρε το όνομα, βορειοανατολικά από την πόλη. Το επίθετο τής Παναγίας Φανερωμένη προέρχεται από εικόνα φανερωθείσα. Η εκκλησία ήταν ιστορημένη και διακρίνονται ακόμη μερικές τοιχογραφίες, η Αγ. Τριάδα, η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, άγγελοι κ.λπ.

Έχει διάφορα χαράγματα. Το παλαιότερο φέρει τη χρονολογία 1455, που σημαίνει, ότι η μονή είναι πολύ παλαιά, ίσως τής βυζαντινής εποχής. Επιγραφή εντοιχισμένη πάνω από την είσοδο έχει χρονολογία 1624, οπότε ανακαινίστηκε από το Γαβριήλ Παντογαλο, ανακαινιστή και τής μονής Τοπλού. (Βλ. Νικ. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά 1946, σ. 112, και Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τ. 15, σ. 93).

Σήμερο η μονή έχει διαλυθεί και ο ναός είναι ο ξωκκλήσιο τής κοινότ. Σκοπής.

Τράχηλος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Γραμπούσας επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 58, υψ. 10 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου δυτικά 6 χλμ.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29r) Traghila, από τον Καστροφύλακα (K237) Traghila με 31 κάτ. το 1583, και (K225) Trachilla με 10 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Trachila το 1630, στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 τού 1881 και τού 1900 δεν αναφέρεται. Αναφέρεται και πάλι στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 29, το 1928 στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 59 **Τράχηλος**, το 1940 **Τράχηλας** στην κοινότητα Γραμπούσας, κάτ. 42, το 1951 γράφεται Τράχηλος στην ίδια κοινότητα, κάτ. 72, το 1961 62 και το 1971 κάτ. 61.

Τραχινιάκος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου επαρχίας Σελίνου, ν Χανίων, κάτ. (1981) 98, υψ. 360 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από την Κάντανο.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το

Fr. Barozzi, (f°29v) Traghiniaco, από τον Καστροφύλακα (K239) Traghigniaco με 237 κάτ. το 1583, (K224) Trachiniaco με 54 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 1 προνομιούχο. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Trichiniaco το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή (Pashley, Travels in Crete, II, 309) αναφέρεται σε υποσημείωση στο χωριό Κάντανος, με 6 χριστιαν. και 70 τούρκ. οικογένειες, ότι σ' αυτό περιλαμβάνονται τα χωριά Kufalotos, Plemmenianà, Trigonos, **Traki niakos**, Aniseraki και Babakadhos. Και στην απογραφή τού 1881 το χωριό Κάντανος, τού ομώνυμου δήμου, αποτελείται από 12 οικισμούς (κατούνες όπως λεγόταν) και μεταξύ αυτών είναι και ο **Τραχινιάκος**. Όλα μαζί είχαν 265 Χριστιαν. και 471 Τούρκ. κάτ. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται ονομαστικά στον ίδιο δήμο Καντάνου, κάτ. 114, — η ίδια η Κάντανος είχε 63 — το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καντάνου κάτ. 70, το 1928 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1940 στην κοινότητα Καντάνου, κάτ. 106, το 1951 κάτ. 88, το 1961 92 και το 1971 κάτ. 122.

Στον οικισμό Τραχινιάκος υπάρχουν οι ιστορημένες παλιές εκκλησίες, τής Αγ. Παρασκευής, με τοιχογραφίες τού Προφήτη Ηλία και τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου με την κτητορική επιγραφή:

† *Ανακηνείστη ο θι(ο)ς κε άγηος ναός τού αγ(ί)ου κε ενδόξου αποστόλου (και) ε(υαγγελιστού)... ηου παρθένου ειγαπειμ(ένου Ι) ω(άννου τού Θεολόγου, δ(ιά εξ)όδου και... τον τρηόν γενεόν τόν Τραχηνιακόν, το Σηβρητηανόν και (.....) Ετους ϛΩΛΖ΄* (=6837=1328-1329). (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης 40) και Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. IV, σ. 458).

Στα δώδεκα αρχοντόπουλα, που έστειλε στην Κρήτη το 1182 ο αυτοκράτορας Κομνηνός, ήταν και οι Σκορδίλιδες από τη μονή τού Αγ. Ευθυμίου. Κλάδοι αυτής είναι οι Πάτεροι, οι Καψοκαλίβοι, οι Ψαρομήλιγγοι...και οι **Τραχινοί** (Βλ. Ant. Trivan, Varie Cose di Candia 1182-1669), χειρόγραφο τής Bibliothèque Nationale de Paris, manuscrits Italien 2091 σ. 8 και «Χριστιανική Κρήτη», Β΄, σ. 39).

Άρα η γενιά τών Τραχινών - Τραχινιακών, κτήτορες τής εκκλησίας τού Αγ. Ιωάννου είναι και οι συνοικήσαντες «κωμηδόν» το συνοικισμό, που πήρε το επώνυμό των Τραχινιάκος. (Βλ. και Ι. Παναγιωτάκη, Ο Τραχινός, «Κρητική Εστία» τεύχος 70, σ. 10).

Τρεις Εκκλησές, οι. Νέος παραλιακός οικισμός τής κοινότητας Παρανύφων, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 5, υψ. 10 μ. Βρίσκεται νοτίως από το χωριό Παρανύφοι, στον ομώνυμο όρμο. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1971, κάτ. 4.

Τρία Μοναστήρια, τα. Οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 18, υψ. 180 μ. Δεν αναφέρεται στις προηγούμενες απογραφές.

Τριαλώνια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σφακοπηγάδι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 50, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 45,5 χλμ. και βρίσκεται λίγο νοτιότερα από το Σφακοπηγάδι. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι, Καλουδιανά - Χαιρεθιανά - Σφακοπηγάδι -Τριαλώνια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Πανευφήμου, Σκευιανά - Τριαλώνια - Σφακοπηγάδι με 120 κάτ. Το 1920 αναφέρεται **Τρία Αλώνια** στον αγροτ. δήμο Σφακοπηγάδι, κάτ. 50, το 1928 στην κοινότητα Περβολάκια, κάτ. 52, το 1940 Τριαλώνια στην κοινότητα Σφακοπηγάδι, κάτ. 63, το 1951 64, το 1961 58 και το 1971 κάτ. 48.

Τριπόδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Μαργαριτών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 83, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο - Μαργαρίτες - Τριπόδω.

Αναφέρονται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 45) δυό οικισμοί, Τριπόδος και Κάτω Τριπόδος, στην απογραφή τού 1881 αναφέρονται στο δήμο Μαργαριτών **Απάνω Τριπόδω** κάτ. Χριστιαν. 230 και Κάτω Τριπόδω κάτ. Χριστιαν. 50, το 1900 στον ίδιο δήμο **Άνω Τριπόδων** κάτ. 176 και Κάτω Τριπόδων, κάτ. 36, το 1920 Τριπόδος Άνω κάτ. 158, έδρα ομώνυμ. κοινότητας και Τριπόδος Κάτω, κάτ. 31. Το 1928 αναφέρονται στην κοινότητα Πρινέ, Άνω Τριπόδο κάτ. 150 και Κάτω Τριπόδο κάτ. 27. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Μαργαριτών Άνω Τριπόδων κάτ. 186 και ο άλλος οικισμός δεν αναφέρεται στην απογραφή αυτή και στις επόμενες. Το 1951 Άνω Τριπόδων κάτ. 155, το 1961 138 και το 1971 κάτ. 107.

Από ένα χωρίο τού Ησιόδου (Θεογονία 969), που αναφέρει, ότι η Δήμητρα συνευρέθη με τον Ιάσωνα σε ένα χωράφι, τρεις φορές οργωμένο,... *ένι τριπόλω Κρήτης εν πίονι δήμω.* Ο Meursius (Creta, p. 61) πήρε το τριπόλω - Τριπόδω και απαρίθμησε στις αρχαίες πόλεις τής Κρήτης και την πόλη Tripodus.

Ο Στ. Ξανθουδίδης (βλ. λήμμα Ελεύθερνα, Λεξικό Ελευθερουδάκη) σχετίζει το όνομα τού οικισμού με τον Απόλλωνα, που ήταν ο πολιούχος τής Ελεύθερνας — που είναι σε μικρή απόσταση δυτικά από το Τριπόδω — από τον τρίποδα, όπου ανέβαινε η Πυθία, γιά να χρησμοδοτήσει. Ίσως στη θέση τού χωριού υπήρχε κανένα παρόμοιο ιερό τού Απόλλωνα. Αλλά ο οικισμός είναι τών τελευταίων αιώνων, τής περιόδου τής Τουρκοκρατίας, αφού δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές και ασφαλώς δεν εγνώριζαν ούτε ιστορία ούτε αρχαιολογία. Το όνομα τού οικισμού οφείλεται στο κρητικό οικογενειακό επώνυμο Τρίποδος ▷ Τριποδάκης και το ίδιο το όνομα τού οικισμού το μαρτυρεί. Είναι το χωριό τών Τριπόδω ▷ Τριποδάκηδων, όπως και τόσα άλλα ονόματα οικισμών. Μιλιαράδω, Τζερμιάδω, Καλέργω κ.λπ.

Τριώδι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου,

ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Triodhi, από τον Καστροφύλακα (K176) Triodi με 31 κάτ. το 1583 (K184) με 41 οφειλόμενες αγγαρείες και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Triodi το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Τρυγόνω, το. Οικισμός στην επαρχία Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Trigono, από τον Καστροφύλακα (K224) Trigonos με 19 οφειλόμενες αγγαρείες το 1583. Στην κατάσταση τού πληθυσμού τών οικισμών δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Trighamo το 1630. Αναφέρεται και από τον Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, σ. 113, τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale de Paris) Trigono. Στις νεότερες απογραφές αναφέρεται στην απογραφή 1881 στο δήμο Καντάνου **Τρυγόνω**, το 1900 δεν αναφέρεται το 1920 γράφεται Τρυγώνου, κάτ. 49, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 στην κοινότητα Καντάνου, Τριγώνος, κάτ. 53, το 1951 κάτ. 40. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Το όνομα **Τρυγόνω**, όπως σωστά το έγραψε ο Ν. Σταυράκης, οφείλεται στο επώνυμο τών οικιστών Τρυγόνων. Τρυγόνης επώνυμο υπάρχει και σήμερο στην Κρήτη (Ηράκλειο).

Τρυπητά, τα. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 25, υψ. 150 μ. Βρίσκεται νοτιοδυτικά τού χωριού Πλάτανος.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Tripiti, από τον Καστροφύλακα (K104) Tripità με 147 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Tripità, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Tirpità με 21 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 124). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Τρυπητά** στο δήμο Πλατάνου, κάτ. Χριστιαν. 18, το 1900 κάτ. 41, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Πλατάνου, κάτ. 46, το 1928 στην κοινότητα Πλατάνου, κάτ. 23. Στις επόμενες απογραφές 1940, 1951, 1961 και 1971 δεν αναφέρεται.

Στο μικρό αυτό μετόχι, στα ριζά τών Αστερουσίων, γράφτηκε μιά ματωμένη σελίδα τής Κρητικής Ιστορίας. Μιά μέρα τής Διακαινησίμου, τού 1830, πενήντα Κρητικοί καβαλάρηδες έτρεξαν να αναχαιτίσουν 25-30 Τούρκους καβαλάρηδες, που εκάλπαζαν από το Χάρακα προς την Πόμπια.

Οι Τούρκοι οπισθοχώρησαν προς το Χάρακα αμέσως. Οι Χριστιανοί επαναστάτες τούς κυνήγησαν, χωρίς να υποπτεύονται την παγίδα τών Τούρκων.

Στο χωριό Χάρακα είχαν κρυβεί οι υπόλοιποι από τούς 500 Τούρκους καβαλάρηδες, που είχαν εξορμήσει από το Ηράκλειο και περικύκλωσαν τούς Χριστιανούς. Μερικοί απ' αυτούς, 15-20, κατόρθωσαν να διαφύγουν» φονεύοντες και φονευόμενοι», όπως αναφέρει ο Κριτοβουλίδης. Ο Νικόλαος Μαλικούτης, αρχηγός τής Μεσαράς, μαζί με άλλους 9 αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Τρυπητά. Οι Τούρκοι τούς πολιόρκησαν. Αμύνθηκαν πολλές ώρες, τουφεκίζοντας τούς Τούρκους από το αγιοθύριδο, την πόρτα και το παράθυρο. Αλλά στο τέλος παραδόθηκαν, με την υπόσχεση τού Ντερβίς Χουσεΐν, ότι δεν θα τούς «χαλάσουν». Υποσχέθηκε και όρκοι τών Τούρκων, που δεν ετηρήθησαν ποτέ! Τούς μεταφέραν στο Ηράκλειο. Τούς άλλους απέλυσαν αφού τούς βασάνιζαν επί τριήμερο. Αλλά ο Μαλικούτης «συρόμενος εις τας πλατείας και αγυιάς, γυμνός και ανυπόδητος, προς εμπαιγμόν, ετελεύτησεν υπό μυρίας βασάνους μετά τρεις ημέρες. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίου Απομνημονεύματα, 1859, σ. 494 και Νικ. Σταυρινίου Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 164).

Τρύφωνα Απάνω. Οικισμός στην περιοχή τού Χαντακα. Αναφέρεται το 1281: *Ημείς Jacobus Dandolo...duchaCrete...δίδομε και παραχωρούμε σε εσάς τον Domenico Taiapiera, και στούς κληρονόμους σας, κάτοικο Χάντακα, unum casale...nomine Apano Trifona* (ένα χωριό ονομαζόμενο Απάνω Τρύφωνα) με όλα τα υπάρχοντα, αμπέλια και δυό δουλοπάροικους *και άλλα κομμάτια γής 4 μουζουριώ, που είναι τού μοναστηριού τού Αγ. Αντωνίου, με άλλα κομμάτια γης 4 μουζουριώ τής εκκλησίας Παναγίας της Θαλασσομάχισσας*, κ.λπ. Η εκκλησία τής Παναγίας τής Θαλασσομάχισσας σημειώνεται στο χάρτη τού Werdmuller στών Χανίων την Πόρτα αριστερά, στο δρόμο προς το Πανάνω (οδός Νικ. Πλαστήρα). (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Μοναστηρίων και Εκκλησιών τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 260 και Silv. Borsari, Il Dominazione veneziana a Creta, 1963, σ. 28 και 90).

Τσαγκαλοχώρι, το. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Λασιθίου, με 6 σπίτια. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Zancalocori, πιθανόν από το επώνυμο τών οικιστών. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Τσαγκαράκι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Σίλα, επαρχίας Τεμένους, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 122, υψ. 170 μ. Βρίσκεται στο 15,8 χλμ. τού δρόμου προς Καν̈λί Καστέλι.

Είναι παμπάλαιος οικισμός. Σε έγγραφο τού 1320 αναφέρεται *casale Çangarachi όπου η εκκλησία η λεγόμενη Sanctus Salvator* (Άγιος Σωτήρ). *Το χωριό απέχει λίγο από το χωριό Xerolea* (Ξερολιά) *όπου υπάρχει άλλη εκκλησία τού Χριστού, που έκτισε ο Ιωάννης Drasino*...κ.λπ. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο τών Μοναστηρίων και Εκκλησιών τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 274).

Το 1373 αναφέρεται Zangarachi σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 172). Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K101) Zancarachi με 35 κάτ. το 1583. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Κανλί Καστέλι, **Μετόχια Τσαγκαράκη και Μυριώτη**, κάτ. 17 Χριστιαν. και 3 Τούρκ. Το 1900 Τσαγκαράκι Μετόχι στον ίδιο δήμο, κάτ. 16, το 1920 Μετόχι

Τσαγκαράκη στον αγροτ. δήμο Κανλί Καστέλι, κάτ. 79, το 1928 Τσαγκαράκι Μετόχι στην κοινότητα Κανλί Καστέλι, κάτ. 117, το 1940 το **Τσαγκαράκιον** είναι στην κοινότητα Αγ. Σίλα, κάτ. 184, το 1951 226, το 1961 247 και το 1971 κάτ. 171.

Το όνομα από το επαγγαλματικό επώνυμο Τσαγκαράκης από τη Βυζαντινή εποχή, από το βυζαντινό επίσης **τσαγγάς** όπως λεγόταν μόνο εκείνος που κατασκεύαζε τα **τσαγγία**, βασιλικά υποδήματα. Οι κοινοί τσαγκαράδες των υποδημάτων τού λαού λεγόταν καλεγάριοι, καλιγάδες και καλικάδες, από τα οποία και τα επαγγελματικά επώνυμα Καλιγάς και το κρητικό Καλικάκης. Ενδιαφέρον έχει η κρητική κατάληξη **-άκης** τών κρητικών επωνύμων, που υπήρχε από τη Βυζαντινή εποχή.

Τσαγκαρελιανά, τα.(Χρυσοπηγή!). Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. 1981) 50, υψ. 150 μ. Βρίσκεται νοτιοανατολικά από την Κάντανο.

Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 40 **Τσανκαριανά**, στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καντάνου, ένας από 12 αναφερόμενους οικισμούς που αποτελούν την Κάντανο. (βλ. λήμμα). Το 1900 αναφέρεται Κουφαλωτός, Βαμβακάδω και Τσαγκαρολιανά, κάτ. 78, το 1920 Τσαγκαρελιανά στον αγροτ. δήμο Καντάνου κάτ. 50, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 στην κοινότητα Καντάνου, κάτ. 82, το 1951 90, το 1961 ξαναβαφτίζεται και δίδεται το όνομα Χρυσοπηγή, κάτ. 73 και το 1971 κάτ. 66.

Τσαγκαριάκος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σκάφης, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 46, υψ. 700 μ. Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Zangariacho, από τον Καστροφύλακα (K239) Zancariaco με 83 κάτ. το 1583, (K224) με 19 οφειλόμενες αγγαρείες και (K243) με 5 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Zangariaco το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tzagariáko (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 10 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 ο **Τσαγκαριάκος** αναφέρεται στο δήμο Καμπανού, κάτ. Χριστιαν. 0, Τούρκ. 60. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 16, το 1920 γράφεται **Τσαγκαριάκοι** στον αγροτ. δήμο Σκάφης, κάτ. 25, το 1928 γράφεται **Τσαγκαριανά**, στην κοινότητα Σκάφης, κάτ. 79, το 1940 Τσαγκαριάκος κάτ. 58, το 1951 47, το 1961 46 και το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Τσαγκαροπουλιανά, τα. Μετόχι στην περιοχή τού χωριού Αξέντι, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Çagaropulyana με 16 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄ σ. 122). Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων **Τσαγκαρόπουλος**, που αναφέρεται σε άλλο έγγραφο τού ίδιου τόμ. (σ. 74) τού 1672, ως μάρτυρας.

Τσακίστρα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κάμπων, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ. 580 μ. Βρίσκεται λίγο νοτιότερα από το χωριό Κάμποι.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Κεραμειών **Κάμποι μετά εξαρτημάτων**, με 506 Χριστιαν. κάτ. ένα από τα «εξαρτήματα» θα είναι και η Τσακίστρα. Το 1900 αναφέρεται ονομαστικά Τσακίστρα, στον ίδιο δήμο, κάτ. 101, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κάμπων κάτ. 128, το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Κάμπων, κάτ. 106, το 1951 76, το 1961 84 και το 1971 κάτ. 47.

Τσακώνω(ν), το. Οικισμός τού δήμου Καμπανού, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων. Αναφέρεται μόνο στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καμπανού **Πρινές και Τσακώνω**, με 149 Χριστιαν. και 2 Τούρκ. κάτ. Φαίνεται να ήταν οικισμός **Τσακώνων** από τη φυλή τών Τσακώνων τής Πελοποννήσου. Ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία τής Κρήτης σ. 39) τον αναφέρει **Τσάκων**, και ο Ι. Νουχάκης (Χωρογραφία Κρήτης σ. 266) **Τσακώνου**.

Τσαλιανά, τα. (Αγ. Τριάς) Οικισμός τής κοινότητας Παλαιόχωρας, επαρχ. Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 90 μ. Απέχει από τα Χανιά 78,6 χλμ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από την Παλαιόχωρα.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tsalianà (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 3 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Τσαλιανά**, είναι στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. 63 Χριστιαν. και 13 Τούρκ. Το 1900 αναφέρεται **Τσαλιανά και Βασιλάκι** στον ίδιο δήμο, κάτ. 98, το 1920 το γράφουν...**Ατσαλιανά**! στον αγροτ. δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. 92, το 1928 Ατσαλιανά, κάτ. 110, το 1940 Τσαλιανά κάτ. 69, το 1951 67, το 1961 Αγ. Τριάδα, κάτ. 71 και το 1971 κάτ. 48.

Τσαλικάκη μετόχι. βλ. λήμμα Αγ. Μαρίνα.

Τσαμάντης, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καβούσι, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0 υψ. 700 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 με 3 κάτ. και τού 1971 με 5 κάτ.

Τσαμαντουριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μεσελέρων, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1928) 26.

Αναφέρεται και στην απογραφή τού 1920 στην ίδια κοινότητα, κατ. 19. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων **Τσαμάντουρας** (Τζερμιάδω Λασιθίου).

Τσαμπί, το. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Αντωνίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 17, υψ. 280 μ.

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Σπήλαιο Μιλάτου. Διαδρομή: Από το χωριό Λατσίδα - Αμυγδαλίτσι - Αγόροι - Κουνάλι - Τσαμπί.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά Τσαμπί στον αγροτ. δήμο Αγ. Αντωνίου στην απογραφή τού 1920, κάτ. 44, το 1928 στην κοινότητα Αγ. Αντωνίου, κάτ.

43, το 1940 κάτ. 42, το 1951 44, το 1961 53 και το 1971 κάτ. 38.

Τσαχιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Ασυρώτων, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 41, υψ. 380 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 44 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 22 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο (πριν από το Γενί Γκαβέ) - Αγρίδι -Τσαχιανά.

Αναφέρεται το 1842 Τσαχιανά από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 45). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Δαμάστας, **Τσαχιανά και Βεργιτσανά**, κάτ. Χριστιαν. 58, το 1900 Τσαχιανά και Βεργιτσανά στον ίδιο δήμο, κάτ. 54, το 1920 Τσαχιανά στον αγροτ. δήμο Ασυρώτων, το 1928 στην κοινότητα Κλεψίμνιων, κάτ. 89, το 1940 στην κοινότ. Ασυρώτων, κάτ. 102, το 1951 81, το 1961 78 και το 1971 κάτ. 60.

Στα Τσαχιανά είναι η παλαιά εκκλησία τών Αγ. Αποστόλων με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 56). Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων Τσαχάκης.

Τσιβαράς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Καλυβών, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 99, υψ. 110 μ. Απέχει από τα Χανιά 21,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 18,3 χλμ. (Καλύβες) τού δρόμου προς Ρέθυμνο - Τσιβαράς. Βρίσκεται σε υψηλή και βραχώδικη θέση.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Civara, από τον Καστροφύλακα (K236) Zivara με 36 κάτ. το 1583, (K223) με 13 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 2 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Civara το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται...Varás (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 16 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Τσιβαράς** στο δήμο Αρμένων, κάτ. Χριστιαν. 189, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 218, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Καλυβών, κάτ. 245, το 1928 στην κοινότητα Καλυβών, κάτ. 249, το 1940 κάτ. 273, το 1951 227, το 1961 181 και το 1971 κάτ. 127.

Το Μάη τού 1896, που οι επαναστάτες πολιόρκησαν το Βάμο, (βλ. λήμμα) οι επαναστάτες είχαν συγκεντρωθεί στον Τσιβαρά, απ' όπου ήταν ο δρόμος τών Τούρκων, γιά να ελευθερώσουν τούς πολιορκουμένους στο Βάμο Τούρκους. Εκεί τούς σφυροκοπούσαν με το πυροβολικό τους από το φρούριο τού Ιτζεντίν και πάνω απ' αυτό από τη θέση τής αρχαίας πόλης Άπτερα. Με τούς κανονιοβολισμούς κατάστρεψαν τον οικισμό. (Βλ. Ελευθ. Πρεβελάκη, Η πολιορκία τού Βάμου κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 214, 241)

Τσικαλαριά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κοξαρέ, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 7. Απέχει από το Ρέθυμνο 26 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο δρόμο προς Μονή Πρέβελη, πριν από χωριό Κοξαρέ - Ατσιπάδες - Τσικαλαριά, ή από το χωριό Παλιόλουτρα.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1583 από το Fr. Barozzi (f°26v) Cicalario, από τον Καστροφύλακα (K172) Marmar, cicalaria et Exipota με 112 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Ciccalaria το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Cikaladyo με 6 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Αγιογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 129). Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται μαζί με τα χωριά τής περιοχής Tzikalariá (Pashley, Travels in Crete, II, 313), με 50 χριστιαν. και 18 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Τσικαλαριά** στο δήμο Λάμπης, κάτ. 57 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 20, το 1920 γράφεται **Τσικαλαριο** στον αγροτ. δήμο Κοξαρέ, κάτ. 7. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Από την εποχή τής Βενετοκρατίας και μέχρι τα τελευταία χρόνια αναφέρονται αρκετοί οικισμοί με το όνομα αυτό. Όπου υπήρχε χώμα κατάλληλο για αγγειοπλαστική, υπήρχε οικισμός αγγειοπλαστών που έπαιρνε το όνομα από το επάγγελμα τών κατοίκων. Οι Τούρκοι τα μεταφράζαν στη γλώσσα των: **Τζομλεκτζή** = αγγειοπλαστείο, τσικαλαριό...

Τσικαλαριά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κουκουναρά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 33, υψ. 250 μ. Βρίσκεται λίγο δυτικότερα από το χωριό Κουκουναρά. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 40,5 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλεργιανά - Βαρδιανά - Σκουλουδιανά - Κουκουναρά - Τσικαλαριά.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°28v) Cicalaria Chissamo, από τον Καστροφύλακα (K224) Cicallarià Chissamo με 9 οφειλόμενες αγγαρείες. Στην κατάσταση τών χωριών, που αναφέρονται οι κάτοικοι, δεν το αναφέρει. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 135) Ciccalaria το 1630.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Τσικαλαριά και Χαλέπα**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 202, Τούρκ. 7, το 1900 αναφέρεται Τσικαλαριά στον ίδιο δήμο, κάτ. 92, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κουκουναράς, κάτ. 65, το 1928 στην κοινότητα Κουκουναράς, κάτ. 45, το 1940 51, το 1951 51, το 1961 49 και το 1971 κάτ. 29.

Τσικαλαριά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 562, υψ. 70 μ. Απέχει από τα Χανιά 6,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 4,5 χλμ. τού δρόμου προς Σούδα. Βρίσκεται σε ωραία θέση, στους βόρειους πρόποδες τού Βερέκυνθου, μέσα σε πράσινο περιβάλλον.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Cicalaria Palea και Cicalaria Nea. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία», τεύχ. 14-15, σ. 85) ότι τα Παλαιά Τσ. είναι στη θέση «Ελληνικά», και τα Νέα Τσ. το σημερινό χωριό. Αλλά το τοπωνύμιο «Ελληνικά» είναι κοινότατο στην Κρήτη.

Από τον Καστροφύλακα (K240) Cicallaria με 880 κάτ. το 1583, (K223) με 111 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 78 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Ciccalarià το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tzikalariá (Pashley, Travels in Crete, II, 310) με 40 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Περιβολιών **Τσικαλαριά** (Μακαρέλλα, Αγ. Φωτεινή κ.λπ) με κάτ. Χριστιαν. 334 και Τούρκ. 170. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Σούδας Τσικαλαριά και Αγ. Φωτεινή, κάτ. 388, το 1920 είναι έδρα αγρ. δήμου, κάτ. 608, το 1940 749, το 1951 698, το 1961 351 και το 1971 κάτ. 517.

Στην περιοχή τού χωριού εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου. Η παράδοση αναφέρει, ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στο Χριστό — και το πιστοποιεί επιγραφή, πάνω από το υπέρθυρο τής πόρτας —. Αλλά το μέρος που είναι η εκκλησία ήταν ενός αγά και αυτός διέταξε να μετονομαστεί και να εορτάζεται τού Αγ. Ιωάννου! Μέσα στο χωριό είναι η εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου τού 17ου αιώνα, όπως αναφέρει η επιγραφή: *Οικοδο(μήθη) ο θείος ούτος/(και πάνσεπτος τ)ού Κυ ημών Ιη/(σού Χριστού) δι 'εξόδου και κόπου/.../άμα συμβίας και τών τέκνων/αυτού .αχβ΄ Απριλ(ίου) ιε΄* (αχβ=1602). (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 105 και Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ.423) Εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου μέσα στο χωριό, επίσης τού 17ου αιώνα *1602. Ετεληόθη ο Θίως και υερός ναός τού ταξυάρχου Μιχαήλ, δι 'εξόδου και κόπου ιερέως Μιχαήλ Καλογεροπούλου κτήτορος πρώτου.*

Τζομλεκτζί (= αγγειοπλαστείο, τσικαλαριά) αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1673, αφιέρωμα τού καπετάν Γιουσούφ πασά. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 100).

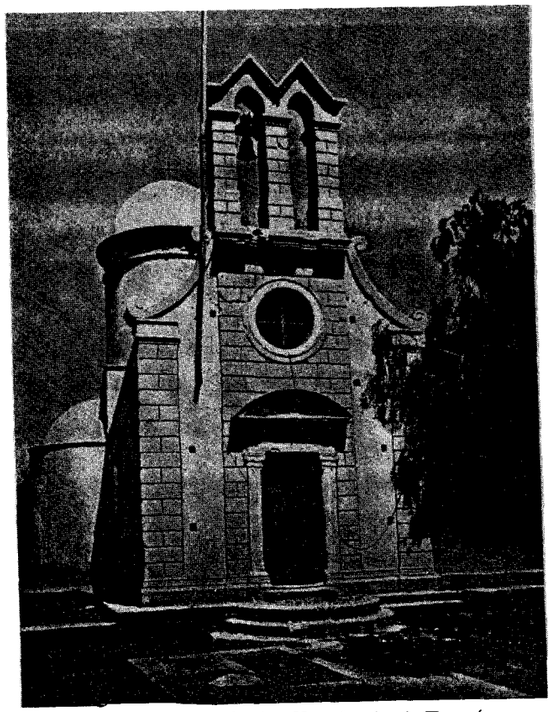
Τσικαλαριά, τα. Οικισμός τής περιοχής τού χωριού Βραχάσι, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, την περίοδο τής Βενετοκρατίας.

Αναφέρεται Ciccalaria από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) στον κατάλογο τών οικισμών τής επαρχίας Μεραμπέλου το 1630. Στο χάρτη τής Κρήτης τού Coronelli σημειώνεται περίπου στη θέση τού σημερινού οικισμού **Απάνω Σίσι**, όπου διακρίνονται τα ερείπιά του. Δεν αναφέρεται από το Barozzi και τον Καστροφύλακα, ούτε στην τούρκ. απογραφή τού 1671 (Βλ. και Ελ. Πλατάκη, Παλιές εκκλησίες στο Βραχάσι, «Αμάλθεια» τόμ. Γ, σ. 97).

Τσικαλαριά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Στραβοδοξάρι (Σταυροχώρι), επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 6, υψ. 70 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 13 και στην απογραφή τού 1971 κάτ. 14.

Τσιπάς, ο. Οικισμός τού αγροτ. δήμου Μέσα Απίδι, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1920) 11. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Πραισού, με 17 κάτ.

Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή.

Εικ. 374. Τσικαλαριά Κυδωνίας. Η εκκλησία τής Παναγίας. (φωτ. Gerola Mon. II, σ. 247).

Τσισκιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Επανωχωρίου, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 23, υψ. 500 μ. Απέχει από τα Χανιά 48 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό - Νέα Ρούματα - Αγ. Ειρήνη - Επανωχώρι - Πρινές - Τσισκιανά.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°29v) Cischiana Apuranea, από τον Καστροφύλακα (K239) Apuranea Cischianà με 90 κάτ. το 1583 και (K224) Chischianà Apuranea με 11 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Cissichianà το 1630. Cischiana Puragna το αναφέρει και ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia, σ. χειρογρ. 113).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tzikianá (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 7 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Τσισκιανά**, στο δήμο Καμπανού, κάτ. Χριστιαν. 53, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 53, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Απανωχώρι, κάτ. 85, το 1928 στην κοινότητα Απανωχώρι, κάτ. 76, το 1940 κάτ. 86, το 1951 85, το 1961 66 και το 1971 κάτ. 66.

Ναός τού Αγίου Ευτυχίου με καλές τοιχογραφίες σε καλή κατάσταση, Σταύρωση, Τιμωρίες κολασμένων, Γολγοθάς, Προδοσία κ.λπ. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 44 και G. Gerola, Monumenti Veneti ecc. vol. II, σ. 342).

Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τών κατοίκων Τσισκάκης. Στο Ηράκλειο είναι Χισκάκης. (Βλ. Γεωργ. Σειστάκη, Τα Τσισκιανά, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 185). Το επώνυμο **Τζίσκος** αναφέρεται ως κτήτορας τής εκκλησίας τού Αγ. Γεωργίου στο χωριό Καλαμι(ού) (βλ. λήμμα) επαρχίας Σελίνου. Ο Gerola αναφέρει (Monumenti Veneti, κ.λπ. IV, σ. 437) ότι είναι από το ιταλικό όνομα Φραντζίσκος, αφού και στα ιταλικά υπάρχει το υποκοριστικό τού Francesco ▷ Cesco.

Τσισκιανά, τα. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου. Τον αναφέρει ο Ν. Σταυράκης στη Στατιστική κ.λπ. σ. 148, μεταξύ των βακουφικών χωριών τής Κρήτης. Αλλά στην απογραφή τού πληθυσμού, που ακολουθεί στις επόμενες σελίδες δεν αναφέρεται, ούτε σε καμμιά άλλη απογραφή.

Τσιφούτ Καστέλι, Βλ. Καστέλι Τσιφούτ.

Τσιχλοπήγαδο, το. Οικισμός τής κοινότητας Πλατυβόλας, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 26, υψ. 560 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από το χωριό Πλατυβόλα. (βλ. λήμμα).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Τσιχλοπήγαδο**, στο δήμο Κεραμειών, κάτ. Χριστιαν. 48, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 72, το 1920 στον αγροτ. δήμο Πλατυβόλας, κάτ. 45, το 1928 στην κοινότητα Πλατυβόλας, κάτ. 43, το 1940 κάτ. 43, το 1951 38 και το 1961 κάτ. 26. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Τσουμπανά, ή Τζουμπανά. Βλ. λήμμα Ατζουμπανά.

Τσουρουνιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Τοπολίων, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 45, υψ. 338 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό Τοπόλια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Καστελίου, κάτ. 101, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Άι Κύρ Γιάννη, κάτ. 66, το 1928 στην κοινότητα Τοπολίων, κάτ. 72, το 1940 86, το 1951 100, το 1961 55 και το 1971 κάτ. 48.

Σώζονται παλαιές εκκλησίες ιστορημένες, τού Αγ. Γεωργίου τού 14ου αιώνα. Χρονολογία 683...(=1330-1339). Χαράγματα τού 1443, 1449. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 23). Επίσης η εκκλησία τού Άι Κύρ Γιάννη, που επισκέφτηκε ο Buondelmonti το 1415....Συνεχίσαμε το δρόμο μέσα σε γελαστή φύση κυπαρισσιών. Στο μέρος εκείνο εθαυμάσαμε την εκκλησία τού Άι Κύρ Γιάννη...(...*Igitur viam per amenos campos inter cupressos accipimus. In qua parte ecclesiam Sancti Chyr Ioannis cum rure maximo conspicimus...).* σ. 195.

Ο Paul Faure σημειώνει, ότι η εκκλησία ανακαινίστηκε το 19ο αιώνα. Το εικονοστάσιο φέρει τη χρονολογία 1873. Σε μιά λειψανοθήκη είναι ένα κομμάτι από την κάρα τού αγίου (Βλ. Descriptio Insule Crete, Crist. Buondelmonti, Έκδοση τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 195-199). Σχετικά με τον Άι Κύρ Γιάννη βλ. N. B. Τωμαδάκη, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Β΄, σ. 47 εξ.

Τσούτσουρος, ο. Νέος παραθαλάσσιος οικισμός στην παραλία τού Λιβυκού, τής κοινότητας Καστελιανών, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 100, υψ. 10 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 63 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Γαρίπα - Καστελιανά - Τσούτσουρος.

Πρώτη φορά αναφέρεται Τσούτσουρος στην κοινότητα Καστελιανών, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. 8, στην απογραφή τού 1940. Το 1951 είναι 25, το 1961 κάτ. 45 και το 1971 κάτ. 102.

Το τοπωνύμιο όμως είναι γνωστό από πολύ παλιά. Το Zuzzuro σημειώνεται στούς βενετσάνικους χάρτες ως όρμος και στον ελληνικό χάρτη Τσούτσουρος, η περιοχή δυτικά από τον όρμο. Ο Βασιλικάτα σχολιάζει το 1615 την παραλία Zuzzuro, γιατί προσφέρονταν γιά αποβάσεις εχθρικών δυνάμεων. (Βλ. σχεδιάγραμμα). Σημειώνει μάλιστα στην έκθεσή του το 1630, ότι στον Τσούτσουρο, στη θέση που λέγεται Σμαριδάκη (σήμερο λέγεται Μαριδάκη ο όρμος) είναι μιά πηγή με άφθονο και καλό νερό. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 39). Υπάρχει καί η άποψη ότι αποβιβάστηκαν στον Τσούτσουρο οι Άραβες το 828.

Ο τόπος κατοικούνταν από την προϊστορική εποχή. Στο ίδιο μέρος ήταν μιά αρχαία πόλη, η **Ίνατος**, λιμάνι τής **Πριανσού**, που ήταν στην κορυφή του Μπελβεντέρε, απέναντι από τα Καστελιανά. Ο Μποντελμόντι, κάνοντας τον περίπλου τής Κρήτης, το 1415, πέρασε από τον Τσούτσουρο και επισκέφτηκε τα ερείπιά της έχουν σβύσει σχεδόν, εκτός από μεγάλους ναούς, κτισμένους με τούβλα, που μπορεί κανείς να δει σήμερο. (Βλ. Crist. Buondelmonti, Descriptio Insule Crete, Έκδοση τού Συλλόγου, Πολιτιστικής αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 108). Ένας από τούς ναούς αυτούς θα ήταν τής Ειλειθυίας, τής θεάς των τοκετών, που την ελάτρευαν στην Ίνατο. (βλ. λήμμα).

Ο Trivan αναφέρει στο χρονικό του το 1644 το όνομα Zunzura μεταξύ τών ονομάτων τών οικογενειών που κατοικούσαν στα Χανιά. (Βλ. Antonio Trivan, Varie Cose di Candia, 1182-1669 σ. 35 τού χειρογράφου τής Bibliothéque Nationale de Paris και M. I. Μανούσακα, η παρά Τριβάν απογραφή κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ. 54 και «Κρητική Εστία, τεύχ. 178, σ. 580).

Τσώ, το. (Αγία Τριάδα). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 183, υψ. 460 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 34 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Χαντράς - Ζίρος - Τσω.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tzo (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 25 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται Τσω, στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 158, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 250, το 1920 μετο-

Τύλισος

νομάζεται Αγία Τριάς, έδρα ομώνυμ. αγρ. δήμου, κάτ. 277, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ζίρου, κάτ. 288, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 321, το 1951 310, το 1961 310 και το 1971 κάτ. 285.

Τύλισος, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 1230, υψ. 200 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 14 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 10,7 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο. Βρίσκεται στη θέση τής Μινωικής Τυλίσου (βλ. λήμμα), τής οποίας το όνομα διασώζει ακέραιο και αλώβητο χιλιετηρίδες, που σημαίνει, ότι η ζωή δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει στο σημείο αυτό. Είναι στα κράσπεδα τών ανατολικών βουνών τού Ψηλορείτη, στη νότια άκρα γόνιμης κοιλάδας, κατάφυτης από ελαιόδενδρα, και αμπέλια, φημισμένα, από πολύ παλιά, γιά το εξαιρετικό κρασί των. Είναι πλούσιο χωριό με κύρια προϊόντα τη σουλτανίνα, 1500 τόν., το λάδι, 700-800 τόν. εσπεριδοειδή και χαρούπια 300

Ο σημερινός οικισμός αναφέρεται πριν από πολλούς αιώνες, με παραφθαρμένο το όνομα. Σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon τού 1271 αναφέρεται ότι, ο Georgius Silligardo, κάτοικος τού χωρίου Tilise προπωλεί 18 μίστατα καλό, γνήσιο κρητικό κρασί, από τα αμπέλια τού χωριού Tilise στο Marino de Molino, κάτ. Χάντακα, προς 2 κρητικά υπέρπυρα κ.λπ. (Βλ. Anton. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942 σ. 35) σε άλλο συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Benv. de Brixano, τού 1301, αναφέρεται ότι εγώ ο Iohanes Siligardo φυσικός (=γιατρός) κάτοικος Τυλίσου (Dilisi), δηλώνω, ότι εγγυώμαι σε εσένα τον Gabriel Venerio, κάτοικο Χάντακα, ένα δουλοπάροικό σου (villano) ονομαζόμενο Iani Cucumbro, γιά τα δέκα προσεχή χρόνια. Και αν, στη διάρκεια τής περιόδου φύγει και η υπηρεσία σου δεν θα έμενε ικανοποιημένη, θα σας δώσω αποζημίωση 50 υπέρπυρα. (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ. 92).

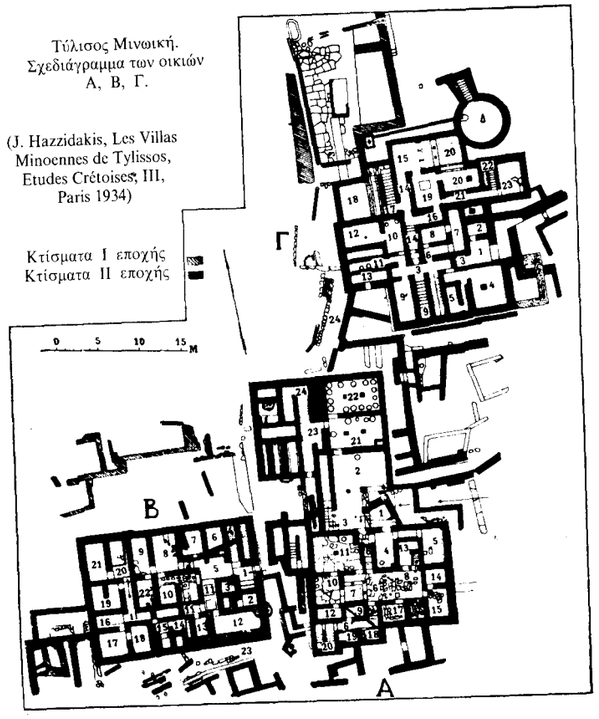
Στο «Κατάστιχο τών Εκκλησιών και τών Μοναστηρίων τού Κοινού» (έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα 1985) αναφέρεται Dilese το 1248 (σ.193), Delese το 1268 (σελ. 142) και Tilisso το 1450 (σελ. 313).

Η ίδια κατάσταση που υπάρχει και σήμερο στη γραφή τών ονομάτων τών οικισμών, σύμφωνα με το γούστο τού καθενός.

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1374 γράφεται σωστά Tilisso (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 178).

Αναφέρεται στην επαρχία Μαλεβιζίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Teles, από τον Καστροφύλακα (K102) Telese με 546 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 115) Telese το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Tiliso με 82 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, σ. 126).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Tylisso (Pashley, Travels in Crete, II, 318) με 90 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το 1842 το γράφει **Τήλησο** με τη σημείωση: «πατρίς τού αγαθού στρατηγού

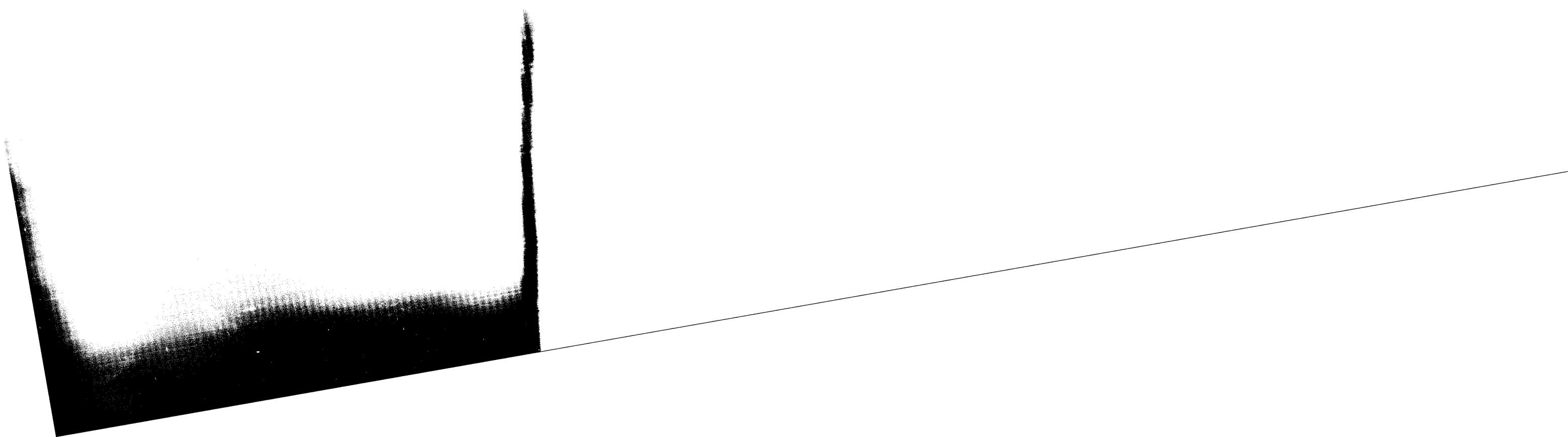

Τύλισος Μινωική. Σχεδιάγραμμα των οικιών Α, Β, Γ.

(J. Hazzidakis, Les Villas Minoennes de Tylissos, Etudes Crétoises, III, Paris 1934)

Κτίσματα Ι εποχής
Κτίσματα ΙΙ εποχής

ΟΙΚΙΑ Α
1. Είσοδος. Χώρος υπαίθριος
2. Αποθήκη
3. Η σκάλα προς το επάνω πάτωμα
4, 5. Αίθουσες
6. Κεντρικός διάδρομος
7. Αυλή υπαίθρια
8. Το «Μέγαρο» αλλά δίχως εστία στο κέντρο
9. Κάτω από το πάτωμα τού δωματίου ο αποχετευτικός οχετός
10, 11, 12. Αποθήκες. Στην αποθήκη 10 βρέθηκαν τα 3 μεγάλα χάλκινα καζάνια
13, 14, 15, 16, 17. Αίθουσες γύρω από το «μέγαρο» με το οποίο επικοινωνούσαν
18, 19. Δωμάτια
20. Σκάλα
21, 22. Αποθήκες
23, 24. Σκάλα
ΟΙΚΙΑ Β΄
1. Προθάλαμος εισόδου
2, 3. Διαμερίσματα τού θυρωρού
4. Σκάλα ξύλινη
5. Αυλή υπαίθρια
6, 7. Δωμάτια
8, 9. Βρέθηκαν τράπεζες προσφορών
10. Το «Μέγαρο»
11. Διάδρομος κεντρικός
12. Μεγάλη αίθουσα
13, 21. Τα ΝΔ διαμερίσματα τής οικίας
15. Βρέθηκαν κέρατα bos primigenius και κομμάτια τοιχογραφιών
ΟΙΚΙΑ Γ
1. Προθάλαμος εισόδου
2. Θυρωρείο
3. Κύριος διάδρομος
4. Η αίθουσα με την τετράγωνη κολόνα στη μέση
5, 6, 7, 8. Αίθουσες
9. Σκάλα προς το επάνω πάτωμα
10,11,12. Αποθήκες
14. Διάδρομος προς τα βόρεια διαμερίσματα
15. Αίθουσα
16. Διάδρομος
17. Σκάλα
18. Αίθουσα
19. Προθάλαμος
20. Αίθουσα με τετράγωνη βάση κολόνας στη μέση
21. Διάδρομος
22. Σκάλα
23. Χώρος υπαίθριος
2. Δρόμος
Δ. Δεξαμενή νερού, όπου διοχετευόταν με υδραγωγείο το νερό της πηγής Αγ. Μάμα

Π. Ζερβουδάκη, (Κρητικά σ. 46). Το 1881 γράφεται **Τύλισσος**, έδρα ομών. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 536 και Τούρκ. 47, το 1900 κάτ. 775, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 932, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 1139, το 1940 γράφεται σωστά **Τύλισος**, κάτ. 1177, το 1951 1322, το 1961 1372 και το 1971 κάτ. 1167.

Στην Τύλισο είναι οι ιεροί ναοί τού Αγ. Νικολάου, πολιούχος, τού Αγ. Ιωάννου τού Προδρόμου, τού Αγ. Αντωνίου, τής Μεταμόρφωσης τού Σωτήρος και ο παλαιός ιστορημένος τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου, με υπολείμματα τοιχογραφιών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 70).

Ο δρόμος απ' όπου επικοινωνούσε παλαιότερα η Κεντροανατολική Κρήτη με τη Δυτική περνούσε από την Τύλισο, μέσα από τη φάραγγα — στην κοίτη τού χειμάρρου, όπως αναφέρει ο Spratt, (Travels etc. vol. II, 67) πού πέρασε τα μέσα τού περασμένου αιώνα —έβγαινε στο **Σκλαβόκαμπο - Γωνιές**, και συνέχιζε προς την Αξό. Από το δρόμο αυτό πέρασαν και τα τουρκικά στρατεύματα το 1648, γιά την κατάκτηση και τής Ανατολικής Κρήτης.

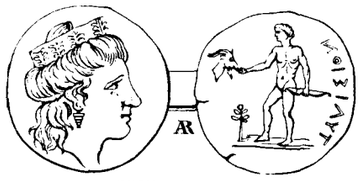
Γι' αυτό ακριβώς η θέση τής Τυλίσου, στην έξοδο αυτής τής φάραγγας, είχε μεγάλη στρατηγική σημασία. Κατά την επανάσταση του 1866, στην περιοχή αυτή, έγινε μιά σπουδαία μάχη στις 7 τού Απρίλη τού 1867, γνωστή ως **μάχη τής Τυλίσου**, γιά την αναχαίτιση τού Ρεσίτ πασά, που είχε σκοπό να περάσει προς τη Δυτική Κρήτη. Την περιέγραψε ο Άγγλος εθελοντής Ιλαρίων Σκίνερ, που πήρε μέρος σ' αυτή. Οι επαναστάτες Πετροπουλάκης, Κόρακας, Κορωναίος είχαν τα υψώματα από το ένα και το άλλο μέρος τής φάραγγας. Η μάχη συνεχίστηκε με πείσμα όλη την ημέρα. Παρά τις ενισχύσεις που πήρε ο Ρεσίτ δεν μπόρεσε να προχωρήσει και αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει άπρακτος στο χωριό Μονή, και δεν μπόρεσε να κάμει άλλη εξόρμηση ένα ολόκληρο μήνα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, 1971 σ. 347 εξ.).

Τύλισος, η. Αρχαιότατη πόλη τής Κεντρικής Κρήτης, στούς ανατολικούς πρόποδες τού Ψηλορείτη, στη θέση τής σημερινής, που διατηρεί αναλλοίωτο το όνομα τής παλαιάς και τη ζωή στον ίδιο χώρο χιλιετηρίδες. Ενώ ονόματα άλλων σπουδαιότερων πόλεων δεν διατήρησαν το όνομά των οι πλησιέστεροι σημερινοί οικισμοί.

Αναφέρεται από τον Πλίνιο λανθασμένα Gylisos (IV, 12, 59).

Ήταν πόλη ανεξάρτητη και αυτόνομη και είχε δικά της νομίσματα, που εικονίζεται το κεφάλι τής Ήρας, στεφανωμένο με φοίνικες. Που σημαίνει πως οι Τυλίσιοι ελάτρευαν τη θεά. Από την άλλη όψη παριστάνεται ο Απόλλων με τη λέξη *ΤΥΛΙΣΙΩΝ*. Άλλα παριστάνουν νέο κυνηγό, που κρατεί κεφάλι αιγάγρου και τόξο.

Τη Μινωική εποχή το αγρίμι αφθονούσε στα βουνά τής Κρήτης. Στην Τύλισσο βρέθηκαν πολλά κόκκαλα

Εικ. 375. Τύλισος Μαλεβιζίου. Νόμισμα τής αρχ. πόλη

τού αγριμιού, που φαίνεται να ήταν τότε εκλεκτό κυνήγι τού Μινωίτη Κρητικού. Αλλά και τούς τελευταίους αιώνες στα βουνά τής Κρήτης υπήρχαν κοπάδια. Ο Pierre Bellon αναφέρει στο βιβλίο του (Les observations de plusieurs singularitez... en Grèce etc. Paris 1553 σ. 14) ότι στα βουνά τής Κρήτης υπήρχαν τότε ολόκληρα κοπάδια αγρίμια.

Και ο Pashley, (Travels in Crete, I, σ. 162), που επισκέφτηκε την Τύλισο το 1834, αναφέρει ότι και τότε υπήρχαν στα βουνά τής Τυλίσου αγρίμια. (wild-goats are still found in its neighbourhood).

Αλλά και ο πατέρας μου, που ήταν κτηνοτρόφος στα βουνά τής Σελένας (1830-1910) έλεγε, ότι στη Σελένα υπήρχαν αγρίμια στα χρόνια του και έβοσκαν με τις ήμερες αίγες.

Η Τύλισος δεν αναφέρεται στη συνθήκη τών Κρητικών πόλεων με τον Ευμένη το Β΄, το 164 π.Χ.

Το 1902-1913 ο Νέστορας τής Κρητικής Αρχαιολογίας Ιωσήφ Χατζηδάκης έκανε ανασκαφές στην Τύλισο και αποκάλυψε τρία μεγάλα οικοδομήματα, χωριστά το ένα από το άλλο, τριών διαφορετικών εποχών. Τα χαρακτήρισε οικίες, όχι ανάκτορα. Η πρώτη εποχή αντιστοιχεί στην Πρωτομινωική Ι Μεσομινωική ΙΙ. Η δεύτερη στην εποχή από τη Μεσομινωική ΙΙΙ — Υστερομινωική ΙΙ, και η τρίτη στην εποχή Υστερομινωική ΙΙΙ.

Βρέθηκαν πίθοι, πήλινα άλλα αγγεία, πελέκεις, αφιερώματα, κόκκαλα προβάτων και χοίρων ως και κόκκαλα τού bos primigenius, που ζούσε στην Κρήτη τη Μεσομινωική και Υστερομινωική εποχή. Ανάγλυφη κεφαλή ταύρου βρέθηκε σε ένα πιθάρι. Το σπουδαιότερο όμως εύρημα είναι το χυτό ολοχάλκινο ειδώλιο ανδρός σε στάση λατρευτική, που έπεσε από το επάνω πάτωμα, ως και τεμάχια τοιχογραφιών. Ο Ν. Πλάτων πιστεύει, ότι εκεί ήταν ιερό οικιακό. Βρέθηκαν επίσης χάλκινα ημισφαιρικά καζάνια μεγάλων διαστάσεων, που το μεγαλύτερο έχει διάμετρο 1,40 μ. και βάθος 0,44 μ. και βάρος 52,5 κιλά.

Βρέθηκαν και πήλινοι σωλήνες υδραγωγείου, που μετέφεραν το νερό τής σημερινής πηγής τού Αγ. Μάμα, απ' όπου υδρεύεται και σήμερο η Τύλισος, και δεξαμενή, στην οποία διοχετεύονταν το νερό.

Πάνω από τα μινωικά κτίσματα βρέθηκαν άλλα ελληνικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιωσήφ Χατζηδάκη**, Τύλισος Μινωική, «Αρχαιολογική Εφημερίς», 1912, σ. 197-233 — **J. Hazzidakis**, Les villas Minoennes de Tylissos, version française de **F. Chapouthier et R. Joly**, Etudes Crétoises III, Paris, 1934 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, 306 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ. 328,

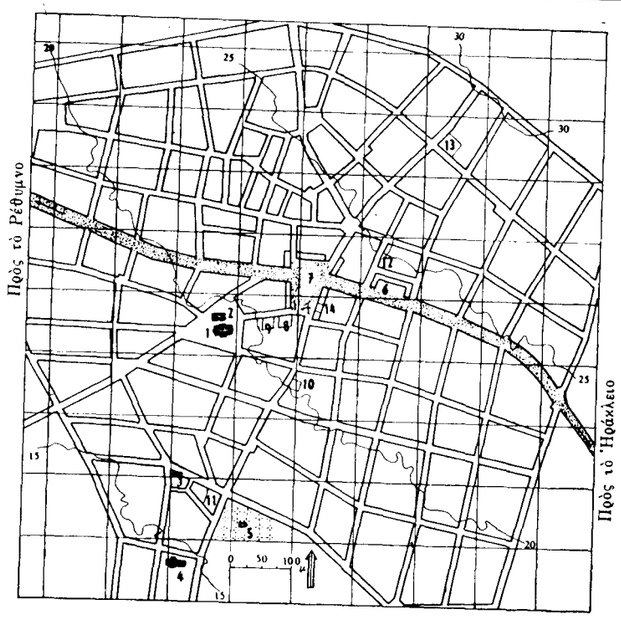
Εικ. 376. Τυμπάκι, Πυργιώτισσας

Τυμπάκι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 3864, υψ. 30 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 65,3 χλμ. Διαδρομή: Αγία Βαρβάρα - Αγ. Δέκα - Μοίρες - Τυμπάκι.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, το 1390. Ο Nic. Pasqualigo ζητά να ενοικιάσει τα χωριά Pendamodi και Petrochefallo, που ήταν τού Franciscus de Molino με τα εξαρτήματα και τα σπίτια στο Χάντακα ...μεταξύ τών οποίων είναι και το χωριό Chimbachi στη Messara. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 279).

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Timbachi mettochio, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Timbachi Apano και Timbachi Cato το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Dibaki με 40 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Dibáki (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 95 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 το **Τυμπάκι** είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 1070, το 1900 κάτ. 1443, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 882, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 1855, το 1940 το **Τυμπάκιον** έχει 2374 κάτ., το 1951 3477, το 1961 2816, και το 1971 κάτ. 3229.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν ασήμαντος οικισμός, **μετόχι**, όπως αναφέρεται στο παραπάνω έγγραφο τού 1577. Ίσως επειδή το εμάστιζε η ελονοσία, από τα στάσιμα νερά τού Γέρω ποταμού. Το 1415, ο φλωρεντίνος ιερωμένος Christoforo Buondelmonti έκανε τον περίπλου τής Κρήτης και, περνώντας από την παραλία τής Πυργιώτισσας, βγήκε στην ξηρά, για να δεί το φρούριο. Συνάντησε μιά γριά και τού είπε να φύγει γρήγορα, γιατί ένας υγιής, που θα πιεί νερό από εκεί θα χάσει την υγεία του, και ασφαλώς εννοούσε την ελονοσία. (Βλ. Ghrist. Buondelmonti, Descriptio Crete, σ.112, 229 και Μετάφραση Μάρθας

Τυμπάκι Πυργιώτισσας. Τοπογραφικό διάγραμμα

1. *Ο νέος ναός τού Αγ. Τίτου.*
2. *Ο παλιός ναός τού Αγ. Τίτου*
3. *Ο ναός τού Αγ. Πνεύματος*
4. *Δημοτικό Σχολείο*
5. *Νεκροταφείο*
6. *Αγορά*
7. *Κεντρική Πλατεία*
8. *Ξενοδοχείο ύπνου Κ. Κλαουράκη*
9. *Ξενοδοχείο ύπνου Γ. Κλαουράκη*
10. *Αγρονομείο Τυμπακίου*
11. *Γυμνασιακό Μέγαρο*
12. *Σταθμός Χωροφυλακής*
13. *Υγειον/κός Σταθμός Τυμπακίου*
14. *Ξενοδοχείο ύπνου Ε. Μαράκη*

Αποσκίτη, σ. 37, Εκδόσεις τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981 και 1983 αντίστοιχα).

Σήμερο έχει κλίμα υγιεινότατο και άφθονο και καλό νερό από γεωτρήσεις. Η καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια, κύρια απασχόληση τών κατοίκων σήμερο, έχει μεταβάλλει την περιοχή σε ένα απέραντο θερμοκήπιο, που αποδίδει πλούτο, ώστε το Τυμπάκι να είναι σήμερο από τα πλουσιότερα χωριά τής Κρήτης. Σ' αυτό οφείλεται ο τετραπλασιασμός τού πληθυσμού του τα τελευταία χρόνια, ενώ τα περισσότερα χωριά ερημώνονται κυριολεκτικά.

Πολιούχος τής κωμόπολης είναι ο νεόδμητος ναός τού Αγίου Τίτου, κοντά στον παλαιότερο. Στις 25 Αυγούστου γίνεται μεγάλο πανηγύρι, γίνονται οι «Πυργιώτιοι Αγώνες» και συνεχίζονται λαϊκοί χοροί. Το Μάιο γίνεται έκθεση κηπευτικών και ανθέων.

Κατά την παράδοση το Τυμπάκι αποικίστηκε από τούς κατοίκους τού οικισμού Άγιος Ανδρέας, που ήταν βορειοανατολικά στο Τυμπάκι, στούς πρόποδες κωνικού λόφου δηλαδή τύμβου απ' όπου και το όνομα Τυμπάκι, υποκοριστικό τού τύμβος.

Κατά την Τουρκοκρατία το Τυμπάκι ήταν βακουφικό χωριό (βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστική κ.λπ., σ. 148). Ο φόρος του είχε δοθεί δωρεά από το σουλτάνο στον κατακτητή τού Ρεθύμνου Γαζί Χουσεΐν πασά. Ήταν «τεμλίκι» του, που σημαίνει ότι είχε την επικαρπία του αυτός και οι κληρονόμοι του.

Η θέση τού χωριού στο δρόμο επικοινωνίας τής Δυτικής Κρήτης προς την πεδιάδα τής Μεσαράς και η κατοχή από τούς επαναστάτες τού Αμαρίου και Αγ. Βασιλείου και τών υψωμάτων τού Ψηλορείτη είχε αναγκάσει τούς Τούρκους να εγκαταστήσουν στο Τυμπάκι μόνιμη φρουρά, γιά να φυλάσσεται η διάβαση. Πολλές φορές έγιναν αιματηρές μάχες στην περιοχή.

Το 1822 είχαν συγκεντρωθεί στο Τυμπάκι 2000 Τούρκοι και με αρχηγούς τον Αγριολίδη και τον Μουσταφά Καψάλη. Οι επαναστατες με αρχηγούς τον Βουρδουμπά, τον Τσουδερό, τον Κουρμούλη και τον Ζερβουδάκη, ύστερα από μάχες, στις οποίες σκοτώθηκαν 30 Τούρκοι και 15 επαναστάτες, καταλάβανε το χωριό Κλήμα. Ήταν η πρώτη σπουδαία μάχη στην πεδιάδα τής Μεσαράς. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σ. 101).

Η τούρκικη φρουρά εξακολούθησε να παραμένει στο Τυμπάκι και τη μεγάλη επανάσταση τού 1866 στα σπίτια τών κατοίκων τού χωριού. Φεύγοντας έκαψαν 80 σπίτια, βεβήλωσαν την εκκλησία τού Αγ. Τίτου και κατάστρεψαν τις εικόνες του, ως και τις εκκλησίες τού Αγ. Πνεύματος, τής Ζωοδόχου Πηγής και τού Αγ. Νικολάου.

Υδραμία, η. και **Ύδραμος**. Πόλη τής Δυτικής Κρήτης τής αρχαϊκής εποχής. Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο *Υδραμία· πόλις Κρήτης, ως Ξενίων ο τα Κρητικά γράψας· οι πολίται Υδραμιείς ως Μεγαρείς.*

Στους Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης, 346 *Από Αμφιμάτριον ως Ύδραμον στάδιοι ρ΄ πόλις εστίν· έχει αιγιαλόν* κ.λπ.

Η θέση της ήταν κοντά στην παραλία, δυτικά τού Μουσέλα πιθανόν στο γήλοφο **Κεφάλα**, βορείως από το σημερινό χωριό **Δράμια**, (Βλ. λήμμα) που διατηρεί το όνομα τής αρχαίας πόλης παραμορφωμένο. Πρέπει να ήταν λιμάνι τής μεσόγειας **Λάππας**, 7 χλμ. νοτιότερα. Στη θέση αυτή σημειώνει την πόλη και η Guarducci: *...non longe a vico Drámia, urbs antiqua Hydramia collocanda est...*(= όχι μακρυά από το χωριό Δράμια η αρχαία Υδραμία τοποθετείται). Και στο χάρτη, που συνοδεύει τον τόμο. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. II, σ. 183).

Στον κατάλογο τών 100 πόλεων τής Κρήτης τού κώδικα τής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Mss. Ital. Cl. 7, Νο 918/8392) αναφέρεται Idramia, allogiamento de forestieri, era ove hora è il casale Dramia nel confine tra Rettimo e la Canea. (= Υδραμία. Εγκατάσταση ξένων. Ήταν όπου είναι τώρα το χωριό Δράμια στα σύνορα Ρεθύμνου και Χανίων) (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 297).

Ο Cornelius στην Creta Sacra (I, σ. 123) αναφέρει: Lephtine seu Hydramia, hodie casale Dhramia est. Δηλαδή: Λεφτινε ή Υδραμία, σήμερο είναι χωριό Δράμια).

Ycu. Σε συμβόλαιο τού 1271 τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon αναφέρεται: o Messotus Ierosolimitanus, κάτοικος Χάντακα, κάνει εξόφληση στον Iohanni Mauro, κάτοικο Χάντακα, μισθώματος 8 υπερπύρων, γιά τούς (υδρο)μύλους του, που βρίσκονται στην περιοχή τού χωρίου Ycu (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 116). Ασφαλώς κακή γραφή και αυτή άλλου παρόμοιου ονόματος.

Υπισιπο. Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1390 αναφέρεται ο Nic. Sguro, ο λεγόμενος Sergi, με το παρανόμι Nic. Cudumeni (Κουδουμνής, Κουδουμνάκης σήμερο στο Ρέθυμνο) — τον οποίο διεκδικεί ως δουλοπάροικο (villano) ο Marinus Trunçano— δηλώνει, ότι ο πατέρας τού ήταν αρχοντορωμαίος (un archonte grec) ονομαζόμενος Cudumini, και ζούσε στο χωριό Ypisipo (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 291).

Πριν περίπου 100 χρόνια, (το 1268) αναφέρεται στο «Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού» (Έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα, 1985, σ. 143), ο παπά Μιχάλης Κουδουμνής, που ήταν από τη Σύβριτο (*...papa Michali Cudhumni, qui fuit de Sivrito*), δηλαδή από τις σημερινές επαρχίες Αγ. Βασιλείου και Αμαρίου ν. Ρεθύμνου (Cato Syvrito, Apano Syvrito). Ώστε στην περιοχή αυτή πρέπει να αναζητηθεί το χωριό Ypisipo, που ασφαλώς είναι λανθασμένη γραφή άλλου ονόματος.

Στην επαρχία Αγ. Βασιλείου υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία το χωριό Episigo, **Επίζυγο**, (βλ. λήμμα) δυτικά από το σημερινό χωριό **Μουρνέ**, όπου σώζεται ως τοπωνύμιο το όνομα, με 59 κάτ. το 1583. Πιστεύω πως έχει γραφεί λανθασμένα Ypisipo αντί Episigo, γράφοντας Υ αντί Ε και p αντί g.

Υρτακίνα, Υρτακίνος ή Ύρτακος. Αρχαία πόλη τής Δυτικής Κρήτης αρχαϊκής Ελληνιστικής εποχής.

Την αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII) *Δικτυναίον Αρτέμιδος ιερόν προς βορέαν άνεμον τής χώρας Περγαμίας· προς νότον δε Υρτακίνα.*

Ο Πτολεμαίος (Γεωγραφική Υφήγησις, III, 15, 7) *Υρτακίνα.* Ο Στέφανος Βυζάντιος: *Υρτακός ή και Υρτακίνος πόλις Κρήτης· ο πολίτης Υρτακίνος. Πολύβιος δε το θηλυκόν Υρτακίνη από τού Υρτακίνος εθνικού.*

Η θέση της ήταν κοντά στο σημερινό χωριό **Παπαδιανά**, τής κοινότητας Τεμένια, τής επαρχίας Σελίνου, όπου την τοποθετεί και η Margarita Guarducci στο χάρτη που συνοδεύει τον ΙΙ τόμο τών Inscriptiones Creticae, vol.II). Ήταν κτισμένη πάνω σε ένα πέτρινο επίπεδο ύψωμα απότομο και απρόσιτο από την ανατολική και τη βόρεια πλευρά, θέση οχυρή που ακούεται σήμερο **Καστρί**.

Ο Thenon πιστεύει πως ήταν η πρωτεύουσα τών Αχαιών στη Δυτική Κρήτη και καταστράφηκε από τούς Δωριείς. Η περιοχή της ήταν η κοιλάδα τού **Βλιθιά** μέχρι τη θάλασσα και οι πλησιόχωρες κορυφές τών Λευκών ορέων. Την περιβάλλουν δυό σειρές ισχυρότατα κυκλώπεια τείχη, που λείψανά τους σώζονται. Ήταν μια πόλη - φρούριο, όπου οι στρατιώτες ζούσαν με τις γυναίκες και τα παιδιά των.

Ως αυτόνομη πόλη είχε δικά της νομίσματα όπου εικονίζονταν το κρητικό αγρίμι από το ένα μέρος και από το άλλο μέλισσα, όμοια με τής Τάρρας. Άλλα είχαν από το ένα μέρος δελφίνι και από το άλλο αστέρα με 8 ακτίνες, που δείχνει ότι, παρ' όλο που ήταν μεσόγεια δεν τής ήταν άγνωστη η ναυσιπλοΐα.

Η Έλυρος, η Λισός, η Τάρρα και η Υρτακίνα είχαν κάνει νομισματική ένωση και είχαν τα ίδια νομίσματα. Αναφέρεται στις Κρητικές πόλεις που υπέγραψαν τη συνθήκη με τον Ευμένη το Β΄ τής Περγάμου το 170 π.Χ.

Βρέθηκαν όστρακα κλασικής περιόδου. (Pendlebury, Arcaeology of Crete, σ. 350). Επίσης το 1939 βρέθηκε τυχαίως μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα ιθυφαλλικό τού Πανός, με σκέλη τράγου, και πόδια δίχηλα, με ιμάτιο και βακτηρία, ρωμαϊκών χρόνων. (Βλ. «Έργον τής Αρχαιολ. Εταιρείας 1960, σ. 218 και Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Β΄, σ. 528). Το 1939 ο αρχαιολόγος Θεοφανίδης ανέσκαψε το ιερόν τού Πανός, μήκους 22,70 μ. και πλάτους 6 μ. τού 4ου ή 3ου αιώνα π.Χ.). Η είσοδός του είναι από το βορρά. (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Γ΄, σ. 485).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, 509 —«Κρητικά Χρονικά», ΙΔ΄, 172 — **Paul Faure**, Montagnes Crétoises, Bulletin Budé, τ. XXIV, 443 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 196.

Φαβριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καστελιανών, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 112, υψ. 230 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 54,3 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι — Αγ. Σεμνή — Βουτουφού — Κάτω Πουλιές —Γαρίπα —Κάτω Καστελιανά — Φαβριανά.

Δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ούτε και στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Φαβριανά**, στο δήμο Σκινιά, κάτ. Χριστιαν. 29, Τούρκ. 8, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 118, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κάτω Καστελιανών, κάτ. 137, το 1928 στην κοινότητα Κάτω Καστελιανών, κάτ. 137, το 1928 στην κοινότητα Κάτω Καστελιανών, κάτ. 81, το 1940 κάτ. 70, το 1951 83, το 1961 156, το 1971 καστ. 162.

Το όνομα πιθανότατα από το επώνυμο τών κατοίκων Φαβρο, Φαβριάνι, από το επάγγελμα fabro, βενετσάνικος τύπος favro = σιδηρουργός, χαλκιάς. Και στην Ιταλία υπάρχει πόλη Fabriano στην επαρχία τής Ancona.

Φαιστός, η. Μιά από τις αρχαιότερες και σπουδαιό-

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Το θέατρο
3. Ιερός χώρος πρώτου ανακτόρου (ΜΜ Ι, 1800 π.Χ.)
4. Στοά μπροστά από την είσοδο 7
5. Σκάλα ελληνιστικής περιόδου
6. Η δυτική Αυλή του ανακτόρου
7. Σκάλα που οδηγούσε στα βασιλικά διαμερίσματα 93, 105
7΄. Διάδρομος από τη Δυτική προς την Κεντρική Αυλή
8΄. Δεξαμενές νερού για την ύδρευση του ανακτόρου και εξαγνισμούς
8, 9, 10, 11. Αυτοτελή δωμάτια
13. Διάδρομος
18. Δωμάτιο
19, 21. Χώροι καθαρμού ή λουτρά
22. Αίθουσα όπου φαίνεται η στρωματογραφία τού ανακτόρου
24. Αναπαυτήρια
25. Προθάλαμος εισόδου προς τις αποθήκες
26. Διάδρομος τών αποθηκών
27-38. Αποθήκες τού ανακτόρου
39. Σκάλα
40. Η κεντρική Αυλή
41. Είσοδος και διάδρομος, ίσως υπαίθριος, που οδηγούσε από την Κεντρική Αυλή στα βόρεια διαμερίσματα
42-43. Σκάλα προς τα ανώγεια διαμερίσματα
44-46. Ισόγεια δωμάτια. Στους τοίχους υπήρχαν πλακόστρωτες κρύπτες - κόγχες.
48-49. Αυλές τού πρώτου ανακτόρου που διατηρήθηκαν και στο δεύτερο.
50. Άτριο τετράστηλο, γνήσιο δεῖγμα τής μινωικής αρχιτεκτονικής, προθάλαμος τής αίθουσας 79.
51. Σκάλα προς τα επάνω διαμερίσματα.
53. Διάδρομος επικοινωνίας τών βασιλικών διαμερισμάτων με την πλατεία 90
54. Δωμάτιο τού φύλακα, που φύλασσε την είσοδο προς τα πριγκιπικά διαμερίσματα
58-60, 91, 2. Ισόγειες αίθουσες
65. Βεράντα
66. Διάδρομος επικοινωνίας τής Κεντρικής Αυλής με την πλατεία 90
67-69. Τα μεγαλοπρεπέστατα Προπύλαια τής κυρίας εισόδου τών ανακτόρων, από τα θαυμαστότερα δημιουργήματα τής μινωικής αρχιτεκτονικής
70. Χώροι τού πρώτου ανακτόρου
73. Αίθουσα τού δευτέρου πατώματος
76. Σκάλα για επικοινωνία χώρων 79, 50 και 93
77. Στοά
78. Αυλή υπαίθρια
79. Ωραιότατο δείγμα μινωικής αίθουσας με στοές από τη βορεινή και ανατολική πλευρά
81, 83. Δωμάτια κατοικίας
83. Λουτρό
85. Στοά τής μινωικής αίθουσας 79
86. Δωμάτιο τού φύλακα τού ανακτόρου
88. Χώρος καθαρμού
90. Πλατεία όπου ήταν μεταλλουργικό καμίνι τού πρώτου ανακτόρου
94. Πλατεία, όπου φαίνονται ερείπια τής ελληνιστικής Φαιστού πάνω από τα ερείπια τού πρώτου ανακτόρου
97. Η νότια είσοδος τού ανακτόρου
100. Κτήριο ελληνιστικής περιόδου
101. Περίεργο διαμέρισμα με 7 μικρούς χώρους χωρισμένους με πλίνθους. Σ' ένα απ' αυτούς βρέθηκε ο περίφημος «Δίσκος τής Φαιστού». Πιθανόν ήταν το «Αρχείο» τού ανακτόρου
103, 105, 106. Δωμάτια τού πρώτου ανακτόρου, που χρησιμοποιήθηκαν και στο δεύτερο
104. Υπαίθρια αυλή
106. Πιστεύεται πως ήταν αγγειοπλαστείο, γιατί βρέθηκαν πολλά αγγεία άθικτα
107. Σημαντική αίθουσα τής ελληνιστικής εποχής, στον τύπο «μυκηναϊκού μεγάρου». Κάτω απ' αυτή βρέθηκαν λείψανα Νεολιθικού κτίσματος
108. Αποθήκες τού πρώτου ανακτόρου
200. Αποθήκες, κουζίνα και οψοφυλάκια
202. Προθάλαμος καθαρτηρίου χώρου

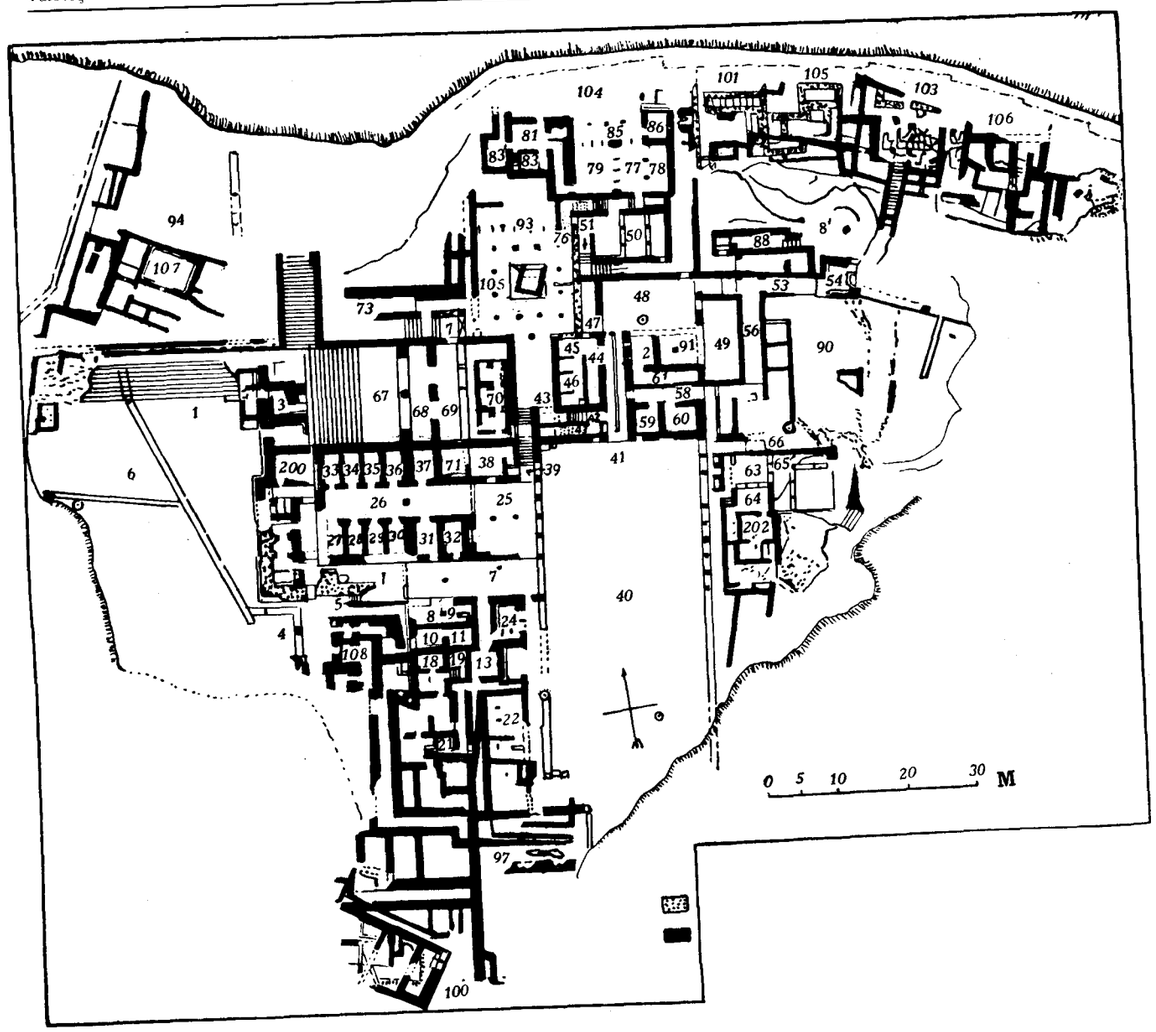
τερες πόλεις τής προϊστορικής Κρήτης, στο δυτικό τμήμα τής πλούσιας πεδιάδας τής Μεσαράς. Απέχει από τη Θάλασσα τού κόλπου τής Μεσαράς, περί τα 5 χλμ. Από το Ηράκλειο 63 χλμ. Διαδρομή: Ηράκλειο - Αγ. Βαρβάρα - Αγ. Δέκα - Γόρτυνα - Μοίρες - διακλάδωση αριστερά στο 61 χλμ. του δρόμου προς Τυμπάκι.

Το ανάκτορο τού άρχοντα ήταν στη χαμηλότερη — 100 μ. — ανατολική άκρα τού υψώματος 156,57 μ., που εκτείνεται από τα δυτικά προς τα ανατολικά, στη μέση τής πεδιάδας τής Μεσαράς. Η πόλη εκτείνονταν στην πεδιάδα, στούς πρόποδες τού λόφου νοτιοανατολικά.

Ανατολικά από το ανάκτορο εκτείνεται η πεδιάδα τής Μεσαράς, σε μήκος 45 χλμ., με φόντο τη **Δίκτη (Λασιθιώτικα βουνά,** υψ. 2148 μ.). Προς Νότο είναι η σειρά **Αστερούσια όρη**, με την ιδιόσχημη κορυφή **Κόφινας**, (υψ. 1231 μ.), με τα κάτασπρα χωριά στούς πρόποδές των, και αριστερά, προς το Βορρά, υψώνεται ο επιβλητικός όγκος τού αγέραστου **Ψηλορείτη** (υψ. 2456 μ.), η υψηλότερη κορυφή τής Κρήτης. Στούς πρόποδές του είναι η λεγόμενη **Ρίζα**, διάστικτη από τα ποικιλώνυμα χωριά. Βορειοδυτικά απλώνεται το δάσος αιωνόβιων ελαιώνων. Κάτω από τα πανύψηλα δένδρα ξετυλίγεται σαν φίδι που προχωρεί νωθρά, ο **Γέρω Ποταμός**, ο **Μαλωνίτης** τών Βενετών, που άλλοι τον αναφέρουν λανθασμένα **Ληθαίο**.

Η θέα, όλες τις ώρες τής ημέρας, αλλά κυρίως το απόγευμα, είναι μαγευτική. Και μόνο γιά το πανόραμα αυτό αξίζει τον κόπο να επισκεφθεί κανείς τη Φαιστό.

Η θέση τού ανακτόρου λεγόταν **Καστρί**, γυμνή και έρημη. Δεν ήταν γνωστό ότι εκεί ήταν μιά τόσο σπουδαία πόλη, πριν από χιλιάδες χρόνια. Πρώτος ο αρχαιολογών ΄Αγγλος πλοίαρχος T.A.B. Spratt, (Βλ. Travels and Researches in Crete, vol. II, σ. 24), που έκανε βυθομετρήσεις τών παραλίων τής Κρήτης, τα μέσα τού 19ου αιώνα, που σημειώνονται στο σπουδαιότατο χάρτη του, επεσήμανε τη θέση τής Φαιστού, οδηγούμενος από το σχετικό χωρίο τού Στράβωνος: (Χ, 479) *τών δ' υπό Μίνω συνωκισμένων τριών τήν λοιπήν (Φαιστός δ' ήν αύτη) κατέσκαψαν Γορτύνιοι,*

Phaestos: Plan of the Palace

(Index Behind)

(From L. Pernier - L. Banti, Guida degli scavi italiani in Creta, Roma 1957)

τής μεν Γόρτυνος διέχουσαν εξήκοντα, τής δε θαλάττης είκοσι, τού δε Ματάλου τού επινείου τετταράκοντα· την δε χώραν έχουσιν οι κατασκάψαντες. Γορτυνύων δ' εστί και το Ρύτιον συν τή Φαιστώ.

Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται από τον ΄Ομηρο:...*Φαιστόν τε Ρύτιόν τε, πόλεις ευναιεταώσας*...(Β, 648).

Τη Φαιστό αναφέρει και ο Σκύλαξ (Περίπλους 47): *προς νότον Φαιστός.* Και ο Στέφανος Βυζάντιος: *Φαιστός· πόλις Κρήτης, οξυτόνως, το γάρ βαρύτονον κύριον — ο πολίτης Φαίστιος και Φαιστία και Φαίστιον και Φαιστιάς. Εκτίσθη υπό Φαίστου τού Ροπάλου, Ηρακλέους παιδός.*

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει (V, 78) *Μίνω μεν ούν πρεσβύτατον όντα βασιλεύσαι τής νήσου και κτίσαι πόλεις ουκ ολίγας εν αυτή, τούτων δ' επιφανεστάτας τρεις, Κνωσόν..., Φαιστόν δ' επί θαλάττης εστραμμένην επί μεσημβρίαν, Κυδωνίαν...δ' επί θαλάττη...βλέπουσα προς την Λακωνικήν*

Το όνομα Φαιστός έχει την ίδια ρίζα με την ομηρική λέξη φάος = φώς, φέγγος, το ρήμα φάω+φέγγω, λάμπω, φωτίζω και φαέθω, Φαέθων, επίθετο τού ηλίου.

Στις πινακίδες τής γραμμικής Β γραφής τής Κνωσού απαντάται συχνά η λέξη *Paito*, που δείχνει, ότι η παλαιά μορφή τής λέξης ήταν τρισύλλαβη Paito+ Φαϊ(σ)τό(ς). (Βλ. Vladimir Georgiev, Quand les Grecs sont-ils venus en Crète;, Πεπραγμένα τού Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, 1968, τόμ. Β΄, σ. 41).

Οι κτήσεις τής Φαιστού, όταν ήταν στη μεγαλύτερη ακμή της, εκτεινόταν από το ακρωτήριο **Λισσήν (Λίθινον)** μέχρι το **Ψύχιον (Μέλισσα)** κοντά στο χωριό **Σακτούρια**, επαρχίας Αγ. Βασιλείου. Στη Φαιστό ανήκαν και οι νησίδες **Παξιμάδια**, στον κόλπο τής Μεσαράς, που ονομαζόταν **Λητώαι**, ίσως από το όνομα Λητώ, τής θεάς πού λάτρευαν στη Φαιστό με το όνομα **Φυτίη**. Επίνειό της ήταν τα Μάταλα και το βορειότερα από τα Μάταλα **Κομμός** (βλ. λήμμα).

Η Φαιστός ήταν πατρίδα τού μάντη και θεοσοφιστή Επιμενίδη, σύγχρονου τού Σόλωνα τών Αθηναίων (βλ. Πλούταρχου Σόλων, 12). Κατά την παράδοση κοιμήθηκε 40 χρόνια — κατ' άλλους αποσύρθηκε από τη ζωή και σπούδαζε — και όταν ξύπνησε δεν γνώρισε τον τόπο του. Ο Επιμενίδης προσκλήθηκε στας Αθήνας, γιά να καθαρίσει την πόλη από το Κυλώνειον άγος το 596 π.Χ. Απέθανε σε ηλικία 150 ετών — κατ' άλλους 299 — και θεωρούνταν ένας από τούς εφτά σοφούς τής Ελλάδας.

Βρέθηκε πολλές φορές σε πόλεμο με τη γειτονά της Γόρτυνα και στο τέλος οι Γορτύνιοι την κατάστρεψαν από τα θεμέλια γύρω στο 200 π.Χ.

Στη Φαιστό βασίλεψε η δυναστεία τού γιού τού Δία Ραδάμανθη, ενώ στην Κνωσό βασίλεψε η δυναστεία τού Μίνωα και στα Μάλια η δυναστεία τού Σαρπηδόνα.

Η Φαιστός, πόλη μεγάλη, ανεξάρτητη και αυτόνομη, είχε δικά της νομίσματα. Ο Σβορώνος αναφέρει πολλούς τύπους. Τα περισσότερα απεικόνιζαν την Ευρώπη με χιτώνα, καθισμένη πάνω στον ταύρο και από την άλλη πλευρά κεφαλή λιονταριού και τις λέξεις *ΦΑΙΣΤΙΩΝ ΤΟ ΦΑΙΜΑ* ή τον Ερμή καθισμένο σε βράχο. Άλλα εικονίζουν το μυθικό ήρωα Τάλω, νέο, γυμνό με φτερά και στα πόδια του ένα σκύλο. Άλλα παριστάνουν τον Ηρακλή με τη λεοντή.

Πήρε μέρος, μαζί με τις άλλες κρητικές πόλεις, στον τρωικό πόλεμο, με αρχηγό τον Ιδομενέα. Επίσης έλαβε μέρος στη συμμαχία τών τριάντα πόλεων τής Κρήτης με το βασιλέα τής Περγάμου Ευμένη τον Β΄, το 2ο αιώνα π.Χ.

Κατά την ελληνική περίοδο τής Φαιστού οι Φαίστιοι εόρταζαν τα **Εκδύσια**, προς τιμήν τής Φυτίης Λατούς, η οποία μεταμόρφωσε την κόρη τής Γαλάτειας σε νεανίσκο: *Φαίστιοι θύουσι Φυτίη Λυτοί, ήτις έφυσε μήδεα τη κόρη, και την εορτήν Εκδύσια καλούσιν επεί τον πέπλον η παίς εξέδυ. νόμιμον δ' εστίν εν τοίς γάμοις πρότερον παρακλίνασθαι παρά το άγαλμα τού Λευκίππου.* (Βλ. Αντων. Λιβεράλι, Μεταμορφώσεων Συναγωγή).

(Η Γαλάτεια είχε παντρευτεί και γέννησε μιά κόρη, ενώ ο σύζυγος ήθελε γυιό, όπως συμβαίνει συχνά και σήμερο. Η Γαλάτεια απόκρυψε το φύλο τού παιδιού και το ονόμασε Λεύκιππο, και ξεγέλασε το σύζυγό της. Αλλά όταν μεγάλωσε το παιδί δεν μπορούσε πια να χριστεί η απάτη, και η Γ. έκαμε παράκληση στη θεά Φυτίη Λητώ να μεταμορφώσει την κόρη της σε άνδρα. Η θεά εισάκουσε την παράκληση και το παιδί κοσμήθηκε τον παρθενικό πέπλο. Γιά το θαύμα αυτό οι Φαίστιοι καθιέρωσαν εορτή και την ονόμασαν **εκδύσια**.)

Ο Λιβεράλι αναφέρει και μιά άλλη συνήθεια τής εποχής εκείνης, που υπάρχει και σήμερο σε μερικά χωριά τής Κρήτης. (Οι μελλόνυμφοι να **παρακλίνωνται**, δηλαδή να κοιμούνται μαζί πριν από το γάμο, **νομιμο**).

Οι ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο τής Φαιστού άρχισαν με την ανατολή τού 20ού αιώνα από τη Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή, με επί κεφαλής τον πρωτοπόρο τών επιστημονικών ανασκαφών στην Κρήτη Federico Halbherr και συνεχίστηκε από τους L. Pernier και Doro Levi, στούς οποίους, όπως και στον Arth. Evans και στήν Ecole Française d' Athènes η Κρήτη και ειδικά ο Τουρισμός, οφείλει ευγνωμοσύνη.

Το ανάκτορο τής Φαιστού κτίστηκε σε χώρο όπου πριν υπήρχαν κατοικίες νεολιθικών ανθρώπων. Κατά από τούς χώρους τών αποθηκών βρέθηκαν τα θεμέλια νεολιθικών σπιτιών και νεολιθικά εργαλεία, πελέκεις από πέτρα, μαχαιρίδια από οψιδιανό, όστρακα αγγείων και πήλινα ειδώλια.

Η Μινωική εποχή στη Φαιστό αρχίζει 2600 χρόνια π.Χ. Το 2000 π.Χ. κτίστηκε ένα ανάκτορο σε αυλή πάλληλα ισόπεδα (a terrazze), που μαζί με τα συνημμένα οικοδομήματα βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά καταλάμβανε ένα χώρο 150×120 μ., 18.000 τ.μ., τον ίδιο περίπου τού ανακτόρου τής Κνωσού (20.000 τ.μ.).

Το ανάκτορο κτίστηκε με πέτρες, που μεταφέρονταν από λατομείο, που σώζεται και σήμερο στη θέση **Βουκολιάδες** τού Χωριού **Πλώρα**, όπου ήταν η αρχαία Πυλωρός. (Βλ. J. Pendlebury, BSA, XXXIII, 88). Τα δάπεδά του αποτελούνταν από χώμα κοπανισμένο όπως σε πολλά σημερινά σπίτια σε χωριά, ή ήταν ασβεστόχριστα και όχι σπάνια πλακόστρωτα. Οι βάσεις τών παραστάδων και τών κολονών ήταν από πέτρες ποικιλόχρωμες. Γιά την επένδυση τών τοίχων τών θρανίων, ή και τών πατωμάτων κάποτε, χρησιμοποιούσαν γύψινες πλάκες. Μερικές πέτρες έχουν χαρακτά σημεία.

Το πρώτο ανάκτορο τής Φαιστού, που κτίστηκε το 1900-2000 π.Χ., φαίνεται πως καταστράφηκε από το σεισμό τού 1730 π.Χ., που κατάστρεψε και την Κνωσό. Οι Φαίστιοι ανάλαβαν γρήγορα από την καταστροφή και έκτισαν στη θέση τού παλιού νέο ανάκτορο, πιο μεγαλόπρεπο από το προηγούμενο.

Η τελευταία ανοικοδόμηση τού ανακτόρου, τον οποίου τα ερείπια βλέπομε σήμερο, έγινε τη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο (1700-1600 π.Χ.) και διατηρήθηκε μέχρι τη Δωρική κατάκτηση (1100 π.Χ.).

Το ανάκτορο τής Φαιστού, όπως και τής Κνωσού και τών Μαλίων, έχει την κύρια πρόσοψη γυρισμένη προς τη Δύση, όπου ήταν μιά μεγάλη πλακοστρωμένη αυλή, που συνεχιζόταν προς τα δυτικά, απ' όπου ήταν η κύρια είσοδος τού ανακτόρου. Ο όμοιος προ

ανατολισμός τών μινωικών ανακτόρων, όπως οι ναοί τών ορθοδόξων Χριστιανών, μας κάνει να σκεφτούμε, ότι τα μινωικά ανάκτορα, ως διαμονή τών βασιλέων - αρχιερέων, είχαν και ορισμένο λειτουργικό χαρακτήρα, που θα είχε σχέση με τη μινωική λατρεία. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και το λεγόμενο «θέατρο» στη βόρεια άκρα τής αυλής. Μιά κλίμακα με 9 σκαλοπάτια -έδρανα, μοιρασμένη σε δυό άνισα μέρη από μιά ξεχωριστή σκάλα, η οποία ήταν συνέχεια ενός πλακόστρωτου διαδρόμου που διέσχιζε την αυλή. (Βλ. Carlo Anti, Teatri greci arcaici, 1947, σ. 28 εξ.).

Το διαμέρισμα 101, με την περίεργη διαρρύθμισή του σε 7 κασέλες, χωρισμένες μεταξύ τους, ήταν, ως φαίνεται ιερόν Αρχείον. Σε μιά απ' αυτές βρέθηκε ο **Δίσκος τής Φαιστού**, που στην επιφάνεια και τών δυό πλευρών του έχουν αποτυπωθεί, όταν ο πηλός ήταν νωπός, διάφορα σημεία. Είδος γραφής, άγνωστης μέχρι σήμερο.

Ο δίσκος αυτός και η γραφή του έχει απασχολήσει πολλούς Αρχαιολόγους και μη, ειδικούς άλλους ερευνητές, αλλά κανένας δεν κατόρθωσε να αναγνώσει τη γραφή αυτή. Λένε ότι είναι κρητική γραφή, γιατί, στο σπήλαιο τού Αρκαλοχωρίου, βρήκε ο Σπ. Μαρινάτος χάλκινο διπλό πέλεκυ, με εγχάρακτα σημεία, παρόμοια με αυτά του Δίσκου.

Άλλοι ισχυρίζονται ότι έχει «εισαχθεί» στην Κρήτη, αφού και η άργιλος από την οποία έχει κατασκευασθεί ο δίσκος δεν υπάρχει στην Κρήτη. Άλλοι έχουν τη γνώμη ότι είναι το περιεχόμενο τού δίσκου θρησκευτικός ύμνος λατρείας, κ.λπ.

Μεταξύ τών ασχολουμένων με την ανάγνωση τής γραφής, τού Δίσκου τής Φαιστού είναι και ο φίλος Γάλλος καθηγητής Paul Faure. Σε γράμμα του τής 26-1-1990 γράφει:

«Όπως ξέρετε, ασχολούμαι προ πολλού για την προέλευση και την ανάγνωση τού Δίσκου τής Φαιστού και έχω γράψει πολλά άρθρα για το θέμα. Και ένα απ' αυτά στην ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ (εννοείται τού αείμνηστου Λευτ. Πλατάκη) το 1976.

Απέδειξα ότι πρέπει να γίνει σύγκριση τών 46 σημείων τού δίσκου με τα ιερογλυφικά κρητικά με τις γραμμικές κρητικές γραφές τού πρώτου μισού τής δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. και να εξηγηθούν οι λέξεις του Δίσκου με την κρητική γλώσσα τής εποχής εκείνης, μια γλώσσα ινδευρωπαϊκή, συγγενή με την ελληνική και όχι με την αρχαία αιγυπτιακή, ακόμη λιγότερο με την κοπτική γραφή, που γνώριζε ο Champollion 1822 μ.Χ.».

(...Comme vous le savez, je me suis longtemps occupé de la provenance et de la lecture du Disque de Phaistos, et j'ai écrit plusieurs articles a ce sujet, dont un dans la KRHTOLOGIA de 1976.

J'ai montré qu'il convenait de comparer les 46 caractères du Disque aux hieroglyphiques créetois et aux écritures linéaires de la première moitié du 2e millenaire avant J-C. et d' expliquer les mots du Disque par la langue ctétoise de cette épooque. (une langue indo-européenne, proche du grec), et non pas par l'égyptien antique et encore moins par la langue et l' écriture coptes que connaissait Champollion 1822 ans après J-C.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Luigi Pernier - L. Banti**, Guida degli scavi italiani in Creta, Roma 1947, p. 36 — **Doro Levi**, Festos e la cività Minoica, Roma, 1976 — **Creta Antica**, 1984 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. I, Roma 1935, p. 268 —**J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 1890 p. 253 — **Στυλ. Αλεξίου**, Μινωικός Πολιτισμός, Β΄ έκδοση, 1968.

Φαλάντρα. Με το όνομα αυτό αναφέρεται η μονή καθολικών, **Άγιος Γεώργιος της Φαλάντρας**, στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, ερειπωμένη. Σώζεται μόνο ο ναός. Βρίσκεται βορειοδυτικά από τις αρχαιότητες Φαιστού, δεξιά από το δρόμο ανεβαίνοντας προς τη Φαιστό.

Αναφέρεται ως οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, από τον Καστροφύλακα (Κ100) Falandra με 41 κάτ. 11 άνδρες, 11 παιδιά και 19 γυναίκες και θηλυκά παιδιά το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Falandra το 1630. Στην επαρχία Πυργιώτισσας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r) Ghandra (= Χαντρας), που ο Paul Faure, (Κρητολογία, τεύχ. V, σ. 63) υποθέτει ότι είναι κακή γραφή τού Falandra.

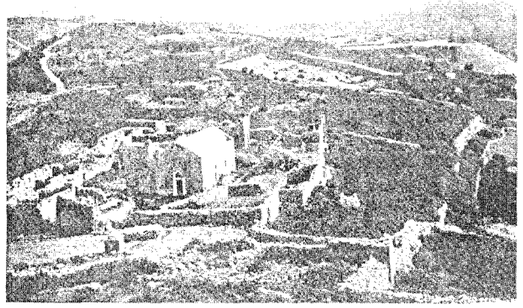
Την περίοδο τής Βενετοκρατίας, ο ναός ετιμάτο στο όνομα τής Θεοτόκου, **η Παναγία τής Φαλάντρας**. Η μονή καταστράφηκε κατά την επανάσταση τού 1821. Οι μοναχοί, όσοι δεν εσφάγησαν δεν ξαναγύρισαν στη μονή, και ως φαίνεται, ξανακατοικήθηκε και ανακαινίστηκε αργότερα, μάλλον κατά την περίοδο τής αιγυπτιοκρατίας, και μετονομάστηκε τότε Άγιος Γεώργιος τής Φλάντρας. (Βλ. Ερ. Μ(οάτσος), λήμμα Φαλάντρα, στην Εγκυκλοπ. «Πυρσός» και Gerola III 185).

Κοντά στην εκκλησία τής μονής αποκαλύφτηκε το 1958 δίκλιτος ναΐσκος τής Υπογεωμετρικής ή Αρχαϊκής εποχής με τετραγωνικό περίγραμμα. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, σ. 474).

Το 1842 αναφέρεται από το Χουρμούζη Βυζ. **Φαλαύτρα** (μάλλον είναι τυπογραφικό λάθος) ως οικισμός. (Βλ. Κρητικά σ. 38). Στην απογραφή τού 1881 και επόμενες δεν αναφέρεται ούτε ως μονή ούτε ως οικισμός.

Το 1900, που άρχισε η ανασκαφή στη Φαιστό, η Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή εγκατάστησε την κατασκήνωσή της μπροστά από την εκκλησία τής μονής. (Βλ. φωτογραφία, Creta Antica, σ.126).

Στη μονή τής Φαλάντρας έζησε, τα χρόνια που ήταν στην Κρήτη ο Λεόντιος Πιλάτος (Leoncino Pilato), ένας από τούς φιλόλογους που διαδόσαν στη Δύση το 14ο αιώνα την ελληνική φιλολογία. Ο Πιλάτος βοήθησε τον Πετράρχη να μεταφράσει στίχους ομηρικούς στη λατινική. Στο Βοκκάκιο ερμήνευσε τα ποιήματα τού Ομήρου. (Βλ. A. Pertusi, Leoncino Pilato a Creta, Πρακτικά τού Α΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, 1961, «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΙΕ΄, Β σ. 362 εξ.).

Εικ. 377. Φαλάντρα Πυργιώτισσας. Ο ναός τού Αγ. Γεωργίου ανάμεσα στα ερείπια τής μονής.

Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται. Ως φαίνεται είχε ερημωθεί και τότε. Αναφέρεται όμως σε τούρκικο έγγραφο τού 1693 Flandra nam manastir Keşişte. Ο Σταυρινίδης αναφέρει σε υποσημείωση (Βλ. Μεταφράσεις Β, σ. 433) ότι το σωστό όνομα είναι **Filandra**, παραγόμενο από το ιταλ. ρήμα filare = κλώθω, νήθω και filandra λέγεται το νηματουργείο. Γιατί παλαιότερα, σε μερικές μονές τής Κρήτης ασχολούνταν με τη μεταξοσκωληκοτροφία (στα Κρεμαστά τής επαρχίας Μεραμπέλου) και σε άλλες μονές με τη βαμβακοκαλλιέργεια. Στη μονή τής Φαλάντρας οι καλόγεροι ασχολούνταν, ως φαίνεται, τόσο με την καλλιέργεια βάμβακα όσο και με την επεξεργασία του σε νήματα. Ήταν δηλαδή νηματουργείο. Υποθέσεις.

Φάλαννα, η. Αρχαία πόλη τής Κρήτης, στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κοντά στο μετόχι **Βένι** τής μονής Αρκαδίου. Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Φάλαννα· έστι και ετέρα Κρήτης, αφ' ής ήν Φανιάδης ο περιπατητικός, ο πολίτης Φαλανναίος και Φαλανναία το θηλυκόν.*

Ο ίδιος αναφέρει και τη *Φαλάνναια· πόλις Κρήτης· ο πολίτης Φαλανναιεύς ως τον Ήραια Ηραιεύς.* Αλλά πιστεύεται ότι μάλλον πρόκειται γιά το εθνικό θηλυκό Φαλανναία, που αναφέρει πρηγουμένως. (Βλ. και Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 216).

Η Φάλαννα αναφέρεται και στον πίνακα τών Θεωροδόκων τής Δελφικής Επιγραφής. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Β΄, σ. 350). Ο Νικ. Πλάτων συνέχισε το 1955 την ανασκαφή στην **Ονυθέ** Γουδελιανών επαρχίας Ρεθύμνου αγνώστου αρχαίας πόλης «δδυναμένης να ταυτιστεί ίσως με την Φάλανναν». (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Θ΄, σ. 556).

Αναφέρεται επίσης σε κατάλογο τών Εκατό αρχαίων πόλεων τής Κρήτης: *Phalana, da quale è Phalenide peripaticio.* (= Φάλαννα από την οποία είναι Φαλενίδης ο περιπατητικός). (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 292).

Η Φάλαννα θεωρήθηκε αποικία τής ομώνυμης αχαϊκής πόλης τής Θεσσαλίας. (Βλ. «Κρητ. Χρονικά», τόμ. ΙΔ΄, σ. 148). Ο Σβορώνος αναφέρει νόμισμα με κεφαλή τής Ήρας στεφανωμένη και πίσω δυό ιχθύες και ανάμεσά των ένα ζώο. (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, σ. 266). Αυτό σημαίνει ότι ήταν πόλη ελεύθερη και ανεξάρτητη.

Φαλάσαρνα, η. Αρχαία πόλη στα δυτικά παράλια τής Κρήτης, στην επαρχία Κισάμου, ν. Χανίων, στο λαιμό τού ακρωτηρίου Κώρυκον (Γραμπούσα). Ήταν σε μιά μικρή έξαρση τού εδάφους, στη θέση που λέγεται σήμερο **Κουτρί**, στο λαιμό της αρχαίας «Κορυκος Άκρας», κοντά στο χωριό **Αζογυρές**.

Ήταν λιμάνι τής **Πολυρρήνιας**, από την οποία απείχε 60 στάδια. Το λιμάνι της ήταν κλειστό. Περιβαλλόταν με τείχος και συνδεόταν με τη θάλασσα με διώρυγα. Και το λιμάνι και η διώρυγα είναι σημερα χωράφια που καλλιεργούνται, γιατί έχει αναφερθεί η παραλία περί τα 16 πόδια = 5 μ., όπως αναφέρει ο T.A.B. Spratt, (Travels and researches in Crete, vol. II σ. 232). Το λιμάνι απέχει σήμερο από τη θάλασσα 100 μ.

Τη Φαλάσαρνα αναφέρει ο Σκύλαξ (Περίπλους XLVII): *διάπλους δε από Λακεδαίμονος έως ... ακρωτήριον τής Κρήτης, εφ' ώ εστί...πρώτη πόλις προς ήλιον δυόμενον η προειρημένη Φαλάσαρνα.*

Ο Έλληνας Σικελός φιλόσοφος Dionysius Callophontis (Descr. Graeciae, 118) αναφέρει:...*φασι δε τα Κρήτη πόλιν είναι Φαλάσαρνα κειμένην προς ηλιον δύοντα, πλειστόν λιμέν' έχουσαν, ιερόν Αρτεμιδος άγιον και καλείσθαι την θεόν Δίκτυνναν.*

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Φαλάσαρνα· πολις Κρήτης, από Φαλασάρνης, ο πολίτης Φαλασάρνιος ως Ξενίων φησίν.* Αναφέρεται και από τον Στράβωνα (X, 474) *Φαλάσαρνα.* Από τον Πλίνιο (Natur. Hist. IV, 12, 59) *Phalasarna,* από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις, III, 15, 2) *Φαλάσαρνα* και στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (336): *από Βιέννου εις Φαλάσαρναν στάδιοι ξ* (960) *όρμος εστίν, εμπόριον πόλις παλαιά.*

Η εξαιρετική ασφάλεια τού λιμένα της, το απόρθητο φρούριό της και ο πλούσιος κάμπος τής περιφέρειάς της δείχνουν, ότι ήταν σπουδαίο εμπορικό και ναυτικό κέντρο.

Η Φαλάσαρνα κτίστηκε κατά τούς ιστορικούς χρόνους αλλά το όνομά της είναι προελληνικό και το πήρε από τη νύφη Φαλασάρνη, όπως αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος. Ήταν πιό σημαντική από την Πολυρρήνια, όπως δείχνουν τα ερείπιά της. Σαν ανεξάρτητη και αυτόνομη πόλη είχε δικά της νομίσματα, που είχαν από το ένα μέρος κεφαλή γυναίκας με ενώτια και από το άλλο το γράμμα *ΦΑ* ανάμεσα σε μιά τρίαινα.

Αναφέρεται στον κατάλογο τών Κρητικών πόλεων που υπόγραψαν τη συνθήκη με τον Ευμένη το Β΄ τής Περγάμου τον Β΄ αιώνα (170) π.Χ. Ο Πολύβιος αναφέρει, ότι το 184 π.Χ. την καταλάβαν οι Κύδωνες, αλλά ο Ρωμαίος Άππιος τούς διάταξε και την εγκαταλείψαν. Στο δεύτερο μακεδονικό πόλεμο έστειλε 3000 άνδρες.

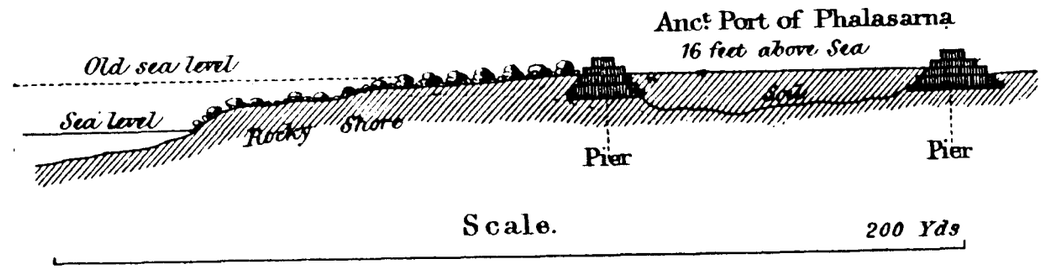
Ανασκαφές δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερο. Η αρχαιολόγος Ελπίδα Χατζηδάκη, της Εφορίας Δυτικής

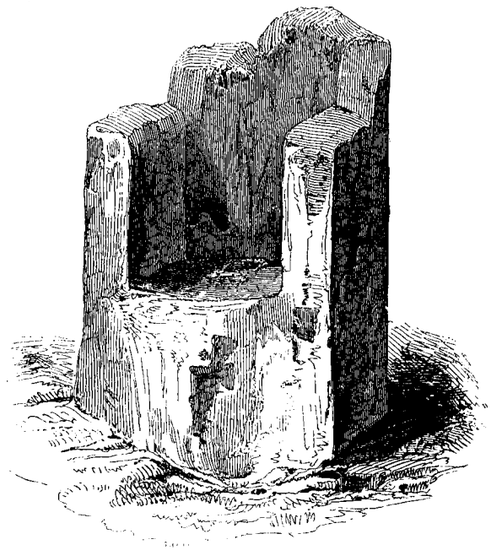

Εικ. 378. Η αρχαία Φαλάσσαρνα. Σημερινή φωτογραφία τής περιοχής.

Κρήτης, αναφέρει (βλ. περιοδική Έκδοση Δήμου Χανίων «Χανιά 1986», ότι επρόκειτο να αρχίσουν, από την ίδια, το Μάη 1986, οι οποίες και άρχισαν, με χρηματοδότηση τής νομαρχίας Χανίων, στην περιοχή τού λιμένα. Σώζονται οι αναλειμματικοί τοίχοι, που στήριζαν τα διάφορα επίπεδα, όπου ήταν η πόλη, κτισμένη με τετραγωνισμένες ακατέργαστες πέτρες, δίχως συνδετική ύλη, όπως οι παρόμοιοι τοίχοι αντιστήριξης στη Λατώ Ετέρα. Σώζονται επίσης υπολείμματα από τα κυκλώπεια τείχη της, θεμέλια σπιτιών, με τα κατώφλια ακόμη στη θέση τους, ερείπια του ναού τής Αρτέμιδος Δικτύνης ή του Απόλλωνος. Η είσοδος τής πόλης ήταν από τη θάλασσα. Σχεδιάγραμμα τού χώρου (βλ. Spratt τ. 2, σ. 229). Τελευταία (1960) συνελέγησαν στη Φαλάσαρνα ταφικοί πίθοι και βρίσκονται σήμερο στο Μουσείο Χανίων. (Βλ. «Το Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1960, σ. 218).

Ο Pashley, (Travels in Crete, II, σ. 62) επισκέφτηκε τη Φαλάσαρνα τον Απρίλη τού 1834 και εθαύμασε το γαλάζιο ουρανό της Κρήτης και την αρχαϊκή ομορφιά τού τοπίου. Και τότε κατάλαβε γιατί οι Κρητικοί έλεγαν την ημέρα Δία, όπως αναφέρει ο Macrobius (Saturnal I, 15), *Δία την ημέραν vocant*). Είδε επίσης 30 περίπου τάφους, λαξευμένους στο βράχο, όπως στα Μάταλα, και ένα πέτρινο θρόνο που υποθέτουν

Εικ. 379. Ο «θρόνος» (;) τής Φαλάσαρνας. Σκίτσο τού Pashley.

πως ήταν αφιερωμένος στον Ποσειδώνα, επειδή ήταν ναυτική πόλη. Αλλά επειδή υπήρχε ναός τής Δικτύννης Αρτέμιδος ο Pashley πιστεύει πως ήταν αφιερωμένος στη Δίκτυννα. Αντίθετα ο Spratt (Travels and Researches in Crete, II, 234) υποθέτει, ότι δεν ήταν θρόνος, γιατί οι διαστάσεις του δεν επιτρέπουν τέτοια χρήση, αλλά μάλλον βήμα από το οποίο μιλούσαν οι ρήτορες. Ο Νικ. Πλάτων υποθέτει ότι ήταν, πιθανώς, επιτύμβιον μνημείον. (Βλ. λήμμα Φαλάσαρνα, Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπ. «Πυρσός»).

Ο άγνωστος συγγραφέας τού Καταλόγου τών 100 πόλεων τής Κρήτης αναφέρει, ότι το όνομα Φαλάσαρνα προέρχεται από το όνομα τής Νύμφης Φαλάουρα. (Phalassarna...da Phalaura Nimfa. Β. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΑ΄, σ. 292).

Ο Pendlebury είδε πολλά ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, στην επιφάνεια τού αρχαίου χώρου και στις τοποθεσίες **Μετόχι** και τής **Παναγίας το λιβάδι**, δεξαμενές, υδραγωγείο και δωρικά κιονόκρανα. Στα **Λουθούρια** και στην **Αναλάβωση** τάφους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Ιακ. Ραγκαβή**, Ελληνικά, 3, 499 — **Μ. Δέφνερ**, Οδοιπορικαί Εντυπώσεις, 27, 135, — **Ευάγ. Χαρούλη**, Φαλάσαρνα, Φαλασάρνη «Κρητική Εστία» 9, 295 — **Α. Μακριδάκη** Τουριστικός Οδηγός 19 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 360, 370 — **R. Pashley**, Travels in Crete, II, 62 — **T.A.B. Spratt**, Travels etc. II, 226 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, 1890, p. 268 — **Marg. Guarducci**, Inscriptiones Creticae, vol. II, p. 218 — **Paul Faure**, Montagnes Crétoises, Bulletin Budé, τ. XXIV — **Γ. Β. Αντουράκη**, Φαλάσαρνα, «Κρητική Εστία» τεύχ. 182.

Φαλασαρνά! τα, (sic). Νέος, παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Πλατάνου, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 100 μ. Αναφέρεται πρώτη φορά στην απογραφή 1981.

Φαλελιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 37,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 35 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Κολένι - Φαλελιανά.

Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. στο βιβλίο του (Κρητικά, σ. 41) **Φαλελιανά**. Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Φαλελιανά** στο δήμο Πανευφήμου, με 55 κάτ. το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 56, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 51, το 1940 κάτ. 94, το 1951 69 το 1961 68 και το 1971 κάτ. 39.

Το αρχικό τοπωνύμιο ίσως ήταν **Φαλενιανά**. Η παγγελματικό επώνυμο τών κατοίκων. **Φαλενιανός** από το ιταλικό falegname, φαλενιάμε = ξυλουργός.

Το 1961 αποκαλύφτηκε τμήμα οικοδομήματος ρωμαϊκών χρόνων με πήλινες ελλειψοειδείς θήκες κάτω από το δάπεδο, ίσως γιά την αποθήκευση σιτηρών. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΖ΄, σ. 393).

Φαλεριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 23, υψ. 540 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται **Φαλεργιανά** στην κοινότητα Βουτά στην απογραφή τού 1920 με 29 κάτ., το 1928 γράφεται **Φαλαιριανά** κάτ. 25. Στις προηγούμενες και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Φανάρι, το. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1393 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, **Fanari**. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 318).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Fanari. Από τον Καστροφύλακα (K94) Fanari, με 54 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Fanari, το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Fanari, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 114) με 10 χαράτσα. Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι ήταν πάνω από το χωριό Σκιλλούς, όπου διατηρείται η ονομασία ως τοπωνύμιο και ερείπια τών εκκλησιών Αγ. Αντωνίου, Αγ. Γεωργίου και Αγ. Φανουρίου, κατά πληροφορίες τού Ν. Λογαριαστάκη.

Φανερωμένη, η. Με το όνομα αυτό αναφέρεται η ιερά μονή τής Θεοτόκου τού δήμου Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 6, υψ. 420 μ. Βρίσκεται κοντά στη μινωική πόλη Γουρνιά και γι' αυτό ακούεται και **Παναγία στα Γουρνιά**. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 24 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 17,2 χλμ. τού δρόμου προς Ιεράπετρα (πριν από τα Γουρνιά). Ο ναός είναι δίκλιτος, καθιερωμένος στην Κοίμηση τής Θεοτόκου και στη Ζωοδόχο Πηγή.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ιεράπετρας με 7 μοναχούς και 7 κοσμικούς κάτ. Το 1900 στον ίδιο δήμο με 13 άρρενες κάτ., το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κεντρί, κάτ. 13, το 1928 στην κοινότητα Κεντρί, κάτ. 13. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Κεντρί κάτ. 3, και υψ. 220 μ. και το 1971 κάτ. 3 και υψ. 420 μ. (Ποιό υψόμετρο είναι το σωστό;).

Το καθολικό τής μονής έχει κτιστεί μέσα σε σπήλαιο. Πότε ιδρύθηκε δεν είναι γνωστό. Ο Β. Ψιλάκης (Ιστορία τής Κρήτης, νέα έκδοση, σ. 898) αναφέρει, ότι στη μονή αυτή συγκεντρώθηκαν την Κυριακή τών Βαΐων το 1293 οι αρχηγοί της επανάστασης Αλεξ. Καλέργη, Μελισσηνός, Καβάσιλας και Χαμολέος σε σύσκεψη κ.λπ. Εάν αυτό αληθεύει η μονή πρέπει να υπήρχε από τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο.

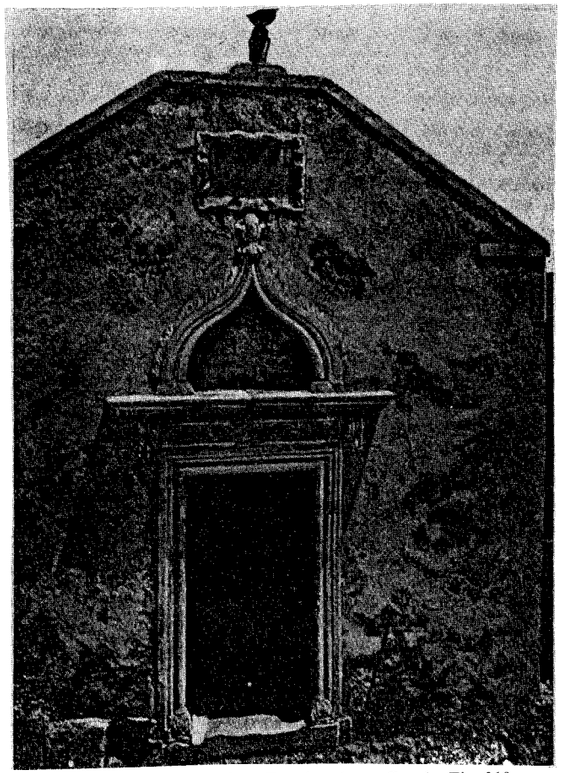
Τη κτηματική περιουσία τής μονής διαρπάσαν οι Τούρκοι και οι καλόγηροι ζούσαν από τις ελεημοσύνες και τα αφιερώματα τών προσκυνητών στη μονή.

Τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας οι ηγούμενοι Γεράσιμος, Γρηγόριος και Νεόφυτος αγόρασαν πολλά κτήματα και, όπως αναφέρεται στον κώδικα τής μονής, κατά την απογραφή τού 1893 είχε 10 χιλιάδες στρέμματα και τα μετόχια **Πυροβόλους, Άσσαρη, Αχλάδα** και **Βρυγιωμένου** και άλλα κτήματα στις επαρχίες Ιεράπετρας, Σητείας και Μεραμπέλου. Τα κτήματα αυτά πήραν την τύχη τών περιουσιών τών μονών τής Κρήτης με το νομό Περί Ταμείων Εφέδρων Κρήτης. (Βλ. Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, Χανιά, 1936, σ. 156).

Φανερωμένη, η. Ιερά μονή τής Παναγίας Φανερωμένης, που βρίσκεται στο ακρωτήριο **Τράχηλα**, βορειοδυτικά από την πόλη τής Σητείας, και γι' αυτό ακούεται και **Μονή Τράχηλα**. Τιμάται στην Κοίμηση τής Θεοτόκου και λέγεται Φανερωμένη — όπως και οι άλλες ομώνυμες μονές — επειδή, κατά την παράδοση, η εικόνα τής Παναγίας, κρυμμένη στο σπήλαιο, **φανερώθηκε** εκεί που κτίστηκε έπειτα η εκκλησία τής μονής.

Επιγραφή στην πρόσοψη τού ναού αναφέρει ότι ο πρώτος κτήτορας τής μονής ήταν ο Ιωαννίκιος. (Βλ. το θύρωμα τού ναού με την επιγραφή (G. Gerola, Monumenti veneti ecc. vol. II, fig. 330 και την επιγραφή Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 94 και Ν. Ι. Παπαδάκη, Η Εκκλησία τής Κρήτης, σ. 114 , και Gerola, Monumenti, IV, 585), όπου η επιγραφή σε καλλιτεχνικό πλαίσιο, εντοιχισμένη στην πρόσοψη τού ναού:

Τίς τάδε έργματα ποικιλόκοσμά τε αγλαόεντα
αζόμενα Μαρίης ενθάδε ειργάσατο;
Τίς νέον ωκοδόμησεν ιερόν επ' όρους πολύφαιδρον;
τίς πολυεύπνοον δε άλσος έθηκε μέγα;
Γεννάδιος γεραρός γηρεός ο γεννάδας όντως
εξηκονταέτης μειλίχιος Γαλερός.
Ιωαννίκιος μεν κτήτωρ πρότερον αυτού,
ο δέ γε άσπετα ήν κρέσσον· έτευξε.

Εικ. 380. Μονή Φανερωμένης Σητείας. (φωτ. Gerola, Fig. 310 Monum. III)

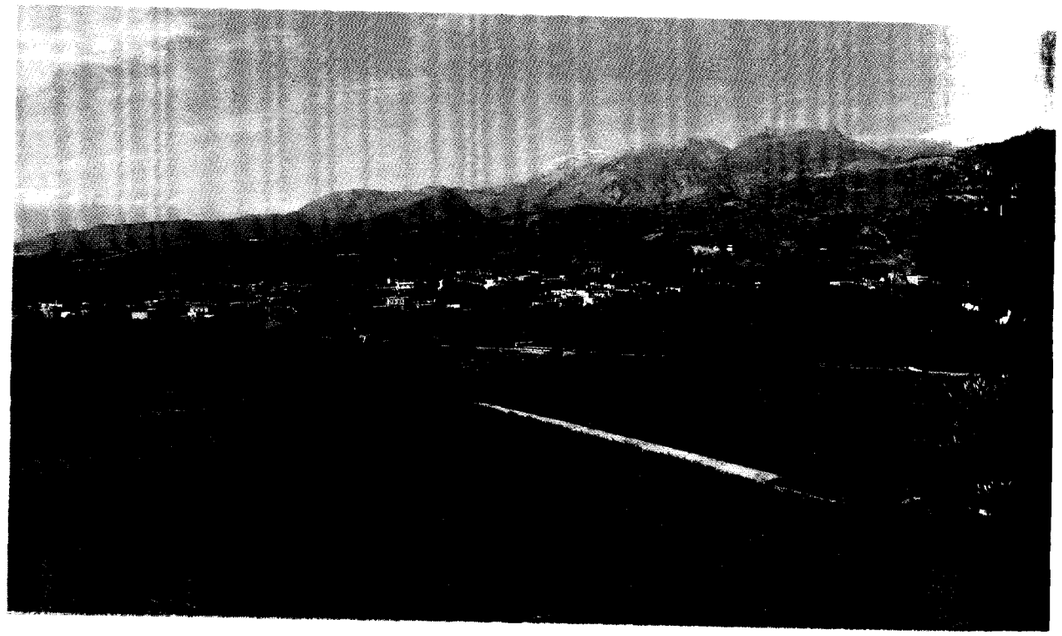
Τω δε συναρωγοί Νικόδημος Ιωαννίκιος
άρχει γαρ τούτων εμμενέως λιγερώς.
Αιαί ούν τριτάλαινα μονή πόθεν ή πότερ έξεις
αστέρα σοίς κάλποις τοίον έχοντα φάος;

Κατά το ΑΧΚΔ΄ (=1624) έτος το σωτήριον εν μηνί Ιουνίω Ι΄.

Ενδιαφέρουσα επιγραφή εις ελεγειακά δίστιχα σε αρχαϊκή γλώσσα, που δείχνει τη μόρφωση τού συντάκτη την εποχή εκείνη.

Υπάρχουν χαράγματα τού 1455, 1479...μέχρι τού 1536, οπότε καταστράφηκε, ως φαίνεται, από τον Μπαρμπαρόσα. Ο Ν. Ι. Παπαδάκης αναφέρει ότι ιδρύθηκε τα μέσα τού 16ου αιώνα και ότι την καταλάβαν καθολικοί καλόγηροι, αφού και τα χαράγματα γράφτηκαν λατινικά. Μεταξύ τών χαραγμάτων αναφέρεται και το Hic fuit Andreas Cornelius (Κορνάρος) 1490 και Marcu Salamos, τής οικογένειας τών Σαλαμών τής Σητείας, από το χωριό Βόιλα, και τού Γαβριήλ ιερομόναχος ο Παντόγαλος.

Η μονή ήταν ερειπωμένη πολλά χρόνια και ανακαινίστηκε το 1624, όπως αναφέρεται πιό πάνω. Το 1901 διαλύθηκε με τον Καταστατικό νόμο, το 1903 ανασυστάθηκε και προσαρτήθηκε στη μονή Τοπλού. Τελευταία ανήκει στην ενορία τού χωριού Σκοπή, ως εξωκκλήσι.

Εικ. 381. Το χωριό Φανερωμένη Πυργιώτισσας.

Φανερωμένη, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 526, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 64,7 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 61 χλμ. τού δρόμου προς Τυμπάκι - Βόροι - Φανερωμένη. Βρίσκεται στη δεξιά όχθη τού **Κουτσουλίδη** ποτ. πνιγμένο σε οργιώδη βλάστηση, ανάμεσα σε περιβόλια με ποικίλα κηπευτικά, εσπεριδοειδή, κ.λπ. Αποτελείται από τις συνοικίες Βεργιανά, Ρηγιανά, Τζαρανιανά, Παπαδιανά. Το όνομα από την εκκλησία τής Παναγίας Φανερωμένης.

Αναφέρεται στην επαρχία Πυργιώτισσας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23r), Faneromeni με 141 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 119) Faneromegni το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Faneromeni με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Phaneroméne (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 315) με 10 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φανερωμένη**, στο δήμο Κισσών, κάτ. Χριστιαν. 138 και Τούρκ. 65. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 233, το 1920 είναι έδρα ομών. αγροτ. δήμου, κάτ. 290, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 347, το 1940 472, το 1951 557, το 1961 481 και το 1971 κάτ. 475.

Στην αρχαιολογική Συλλογή Στ. Γιαμαλάκη, υπάρχει ένας μικρός, σχεδόν τετράγωνος, διπλούς πέλεκυς, που βρέθηκε στη Φανερωμένη Πυργιώτισσας. Πού και πώς άγνωστο. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» τόμ. ΣΤ΄, σ. 485).

Κατά την επανάσταση τού 1866 οι Τούρκοι έκαψαν το χωριό και εβεβήλωσαν τις εκκλησίες τής Παναγία[illegible] και τού Αγ. Αντωνίου. («Κρητ. Χρονικά», Η΄, σ. 28)

Φαράγγι, το. Οικισμός τής κοινότ. Βοθιανών, [illegible] παρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 47, υψ. 720 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως από τα Βοθιανά (Βλ. λήμμα).

Αναφέρεται **Τσισκιανά και Φαράγγι**, στην απογραφή 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 111 και Τούρκ. 38, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 185 Τσισκιανά και Φαράγγι, το 1920 αναφέρεται **Φαράγκι** στον αγροτ. δήμο Βοθιανών, κάτ. 13, το 1928 στην κοινότητα Βοθιανών, κάτ. 29, το 1940 το **Φαράγγιον** έχει 54 κάτ., το 1951 42, το 1961 κάτ. 28 και υψ. 600 μ. Στην απογραφή τού 1971 δεν αναφέρεται.

Φαράγγι, το. Νέος οικισμός τής κοινότητ. Στύλου, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 47, υψ. 40 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 71 και το 1971 κάτ. 58.

Φαράγγι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή από τον Καστροφύλακα (K98) Farangi, με 33 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Farangi το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Faraki με 2 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 121). Σε νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται. Η θέση του μου είναι άγνωστη.

Φαραγγιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Σωκαρά,

επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1961) 219, υψ. 370 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από το Σωκαρά.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) Faragiana, από τον Καστροφύλακα, (K98) Farangiana με 125 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 120) Faragianà το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Frankâna με 3 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 118).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται, ενώ το αναφέρει στο βιβλίο του «Κρητικά» σ. 83) ο Χουρμούζης Βυζ. το 1842, **Φαραγγιανά** με 15 τούρκ. οικογένειες και πριν με 25 τούρκ. οικογένειες και ερείπια 6 εκκλησιών. Και σημειώνει ότι βρίσκεται δυτικά από το Σωκαρά, όπως σημειώνεται και σήμερο στο χάρτη.

Ως καθαρά τουρκοχώρι εγκαταλείφτηκε από τούς Τούρκους κατοίκους του, ως φαίνεται, ύστερα από την επανάσταση τού 1866 και γι' αυτό δεν αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 και 1900.

Αναφέρεται και πάλι στην απογραφή τού 1920 Φαραγγιανά, στον αγροτ. δήμο Σωκαρά, κατ. 122, το 1928 στην κοινότητα Σωκαρά, κάτ. 143, το 1940 κάτ. 167, το 1951 200, το 1961 219. Στις επόμενες απογραφές ...εξαφανίστηκε!

Φαρακλού, Πατριαρχικό χωριό τού λατίνου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Αναφέρεται Faraclu και Faraglu το 1332 και βρισκόταν κοντά στο σημερινό χωριό Λιγόρτυνο Μονοφατσίου. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Το Κληροδότημα τού καρδιναλίου Βησσαρίωνος, σ. 179). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Φαρανέτο μετόχι, το. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi, (f°24r) Faraneto met(ochi)o το 1577, στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Φαράτσι, το. Οικισμός τής κοινότητας Γαράζου, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 17, υψ. 320 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από το Γαράζο. (βλ. λήμμα).

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°27v) Faraci, από τον Καστροφύλακα (K176) Farazzi με 182 κάτ. το 1583, και (K184) Caraci με 552 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 131) Faraci το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Faraci με 34 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 130.

Το 1842 το αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζαν. στα «Κρητικά» του (σ.45) Φαράτσι, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Γαράζου **Φαράτση**, κάτ. Χριστιαν. 49, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 59, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Γαράζου, κάτ. 58, το 1928 στην κοινότ. Γαράζου, κάτ. 58, το 1928 στην κοινότ. Γαράζου κάτ. 53, το 1940 το **Φαράτσιον** έχει κάτ. 97, το 1951 105, το 1961 113 και το 1971 κάτ. 43.

Φαρί, το. Οικισμός τής κοινότητας Μορόνι, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 12, υψ. 400 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56,2 χλμ. Διαδρομή: Ηράκλειο - Ζαρός - Κούρτες - Φαρί.

Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά, σ. 97) **Φαρί**, στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φαρί**, στο δήμο Ζαρού, κάτ. Χριστιαν. 47, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 38. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Παλιάμας, κάτ. 64, το 1928 είναι στην κοινότητα Ζαρού, κάτ. 64, το 1940 αναφέρεται **Φαρίον**, στην κοινότητα Μορόνι, κάτ. 91, το 1951 79, το 1961 71 και το 1971 κάτ. 48.

Φαρσάρω, το. Οικισμός τής κοινότητας Μαρμακέτω, επαρχίας Λασιθίου, κάτ. (1981) 83, υψ. 860 μ. Απέχει από τον Άγιο Νικόλαο 42,2 χλμ. Διαδρομή: Μέσα Λακκώνια Δράσι - Ζένια - Ποτάμοι - Μέσα Λασίθι -Μαρμακέτω - Φαρσάρω, και από τη Νεάπολη, 34 χλμ.

Όπως όλα τα σημερινά χωριά τής επαρχίας και το Φαρσάρω συνοικίστηκε, ύστερα από την απόφαση τής κυβέρνησης τής Βενετίας το 1463, να ξανακαλλιεργηθεί η πεδιάδα τού Λασιθίου. Πρώτη φορά αναφέρεται Mettocchio de Farsari (=μετόχι τών Φαρσάρων) από τον Καστροφύλακα (K105) το 1583, αλλά δε σημειώνει αριθμό κατοίκων. Το 1630 αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Metochio Farsari με 6 σπίτια. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται, στην αιγυπτιακή τού 1834 αναφέρεται Farsaros and Dzermiadha (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 322) με 120 χριστιαν. οικογένειες.

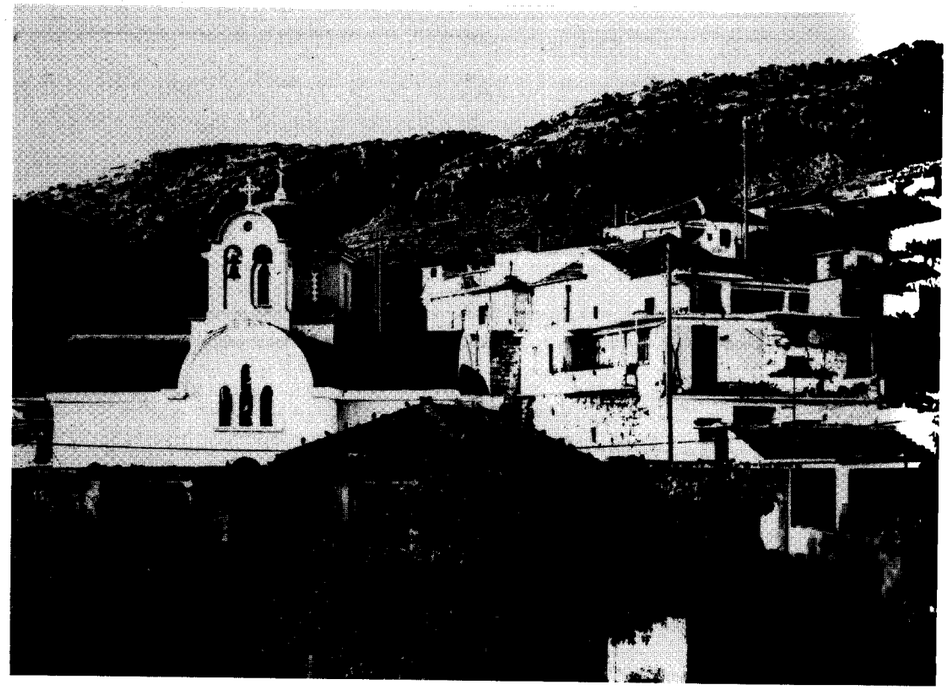
Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φαρσάρω και Μαρμακέτω**, στο δήμο Τζερμιάδω, με 265 χριστιαν. κάτ. Το 1900 γράφεται **Φαρσάρων**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 111, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Μαρμακέτω με 83 κάτ., το 1928 **Φαρσάρο** στην κοινότητα Μαρμακέτω, κάτ. 136, το 1940 το **Φαρσάρον** έχει 145 κάτ., το 1951 139, το 1961 129 και το 1971 κάτ. 100.

Εικόνα τού χωριού βλ. επόμενη σελ.

Φατσιδοχώρι, το. Αναφέρεται το 1577 στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου από το Fr. Barozzi, (f°24r) Fazidoghori. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Φαφλάγκος, ο. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Καλάμι, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 0, υψ. 20 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην προηγούμενη απογραφή τού 1971, πάλι με κάτ. 0. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από την Άρβη.

Φελεσιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κεφάλι, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 24, υψ. 700 μ. Βρίσκεται στην περιοχή τών Εννέα Χωρίων. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1881 στο δήμο Εννέα Χωρίων, **Αερινός, Κεφάλι, Φελεσιανά** κ.λπ. με 223 Χριστιαν. κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ονομαστικά. Στην απογραφή τού 1961 αναφέρεται και

Εικ. 382. Το χωριό Φαρσάρω, επαρχ. Λασιθίου (φωτ. Ρουσέτου).

πάλι στην κοινότητα Κεφάλι, κάτ. 45 και το 1971 κάτ. 40.

Φέρμα, η. Παραθαλάσσιος οικισμός τής κοινότητας Αγ. Ιωάννη, επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 384, υψ. 10 μ. Απέχει από την Ιεράπετρα 11,4 χλμ. στο δρόμο προς το Μακρύ Γιαλό.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1961 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 105 και υψ. 10 μ. Στην απογραφή τού 1971 κάτ. 103 και υψ. 80 μ. Ποιό είναι το σωστό;

Καλλιέργεια κηπευτικών σε θερμοκήπια.

Φιλιθεο, Οικισμός μάλλον στην περιφέρεια τού διαμερίσματος τού Χάντακα. Αναφέρεται μόνο σε συμβόλαιο τού 1281, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leonardo Marcello. Ο Pasqualis Obiço, κάτοικος τού χωρίου Filitheo, δανείζεται το Γενάρη από τον Ιουδαίο Helya γυιό Ieremia, κάτοικο τού Χάντακα, 25 μουζούρια κριθάρι, μέχρι τον προσεχή μήνα Ιούλιο κ.λπ. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960, σ. 142).

Φιλίππου. οι. Οικισμός τής κοινότητας Καστελιανών, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 83, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 61 χλμ. Διαδρομή: Αρκαλοχώρι - Βουτουφού - Κάτω Πουλιές - Γαρίπα - Φιλίππου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248 (Βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο, Εκκλησιών κ.λπ. σ. 191).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζοκαστρου 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Filippu, από τον Καστροφύλακα (K96) Filippu με 52 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 121) Phiplipo το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Filipu με 8 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 138).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στην επαρχία Ριζόκαστρου, Philippo (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 8 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου **Φιλίππου**, στο δήμο Σκινιά, κάτ. Χριστιαν. 15, Τούρκ. 96, το 1900 το **Φιλίππου** είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 13, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Άνω Καστελιανών, κάτ. 60, το 1928 στην κοινότητα Κάτω Καστελιανών, κάτ. 65, το 1940 το άλλαξαν — όπως σχεδόν όλα τα ονόματα τών οικισμών τής Κρήτης — και γράφεται έκτοτε στον πληθυντικό **Φίλιπποι!** ενώ γράφεται πέντε αιώνες **Φιλίππου** από τον πρώτο οικιστή — κάτ. 77, το 1951 κάτ. 94, το 1961 140 και το 1971 κάτ. 97.

Φιλίππου, το. Οικισμός τής κοινότητας Βρυσών, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 51, υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 38 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 34,5 χλμ. τού δρόμου από Βρύσες προς Σφακιά.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°30r) Filipu από τον Καστροφύλακα (K237) Maxa (Μάζα) Filippu Ganbassa (Χάμπαθα) με

128 κάτ. το 1583, (K242) Filippù με 10 προνομιούχους και (K223) Cambothomassa Filipù με 9 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Fellipo το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Philippos (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 15 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φιλίππου** στο δήμο Μαθέ, κάτ. Χριστιαν. 141, το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 220, το 1920 στον αγροτ. δήμο Μάζας, κάτ. 174, το 1928 στην κοινότητα Βρυσών, κάτ. 178, το 1940 — το άλλαξαν κι αυτό — **Φίλιππος**, κάτ. 191, το 1951 157, το 1961 136 και το 1971 κάτ. 78.

Φιλίσα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μελεσών, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 130, υψ. 340 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 24,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 20 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Πεδιάδας - Μελέσσες - Φιλίσα.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαια τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Pietro Scardon. Ο Marinus Contareno προπωλεί στο Marino Fontanella, κάτοικοι και οι δυό τού Χάντακα, 100 μίστατα καλό κρασί, γνήσιο κρητικό, από τα αμπέλια του στο χωριό Felissia, τα οποία καλλιεργεί ο Petrus Rosso, προς 13 κρητικά υπέρπυρα κ.λπ. Σε άλλο συμβόλαιο τού ίδιου πωλητή αναφέρεται Filissie. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, Torino, 1942, σ. 66 και 98).

Στην επαρχία Πεδιάδας αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Filissa, από τον Καστροφύλακα (K94) Filissa με 119 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 124) Figlissa το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Filise με 5 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 115), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Philissa (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 6 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζάντιος το γράφει Κρητικά, σ. 66) **Σταφυλίσια**, επάνω σε λόφο, βορειοδυτικά από το Αστρίτσι με 3 τούρκ. οικογένειες ενώ πριν είχε 7. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φιλίσια**, με 56 Τούρκ. κάτ. στο δήμο Αγ. Παρασκιών, το 1900 γράφεται **Φιλίσσα**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 8. Στην απογραφή τού 1920 δεν αναφέρεται, το 1928 αναφέρεται **Φιλίσσα** στην κοινότητα Βόνης, κάτ. 99, το 1940 γράφεται **Φιλίσια** στην κοινότητα Μελεσών, κάτ. 127, το 1951 151, το 1961 168 και το 1971 κάτ. 162.

Φινοκαλιάς, ο. Οικισμός τού δήμου Νεάπολης, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 35, υψ. 240 μ. Απέχει από τη Νεάπολη 32 χλμ. Διαδρομή: Νεάπολη - Κουρούνες - Νοφαλιάς - Δίλακκος - Αγ. Σοφία - Κουδούμαλος - Φινοκαλιάς.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Φινοκαλιά**, στα μετόχια τού δήμου Νεάπολης, με σύνολο κατοίκων, Νεάπολη και μετόχια, 2208 και Τούρκ. 81. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται **Μετόχια Νεάπολης**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 1032, στην απογραφή τού 1920 ο Φινοκαλιάς είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 73, στον οποίο υπάγονται 11 μετόχια, Αγαλιανό, κάτ. 33, Αγ. Σοφίας 34, Αγ. Πνεύμα 6, Αγ. Νικόλαος 14, Αμυγδαλιά 35, Δίλακκος 47, Κουδούμαλος 33, Λιθόμαντρα 22, Πατσόπουλο 13, Ρωμανός 18, και Σούβλος 31.

Το 1928 αναφέρεται **Φινοκαλιάς**, στην κοινότητα Νεάπολης, κάτ. 103, το 1940 κάτ. 143, το 1951 αναφέρεται στο δήμο Νεάπολης κάτ. 155, το 1961 77 και το 1971 κάτ. 68.

Φινοκάλα, η. λέγεται στην Ανατολ. Κρήτη, η σκούπα, το σάρωθρο, και φινοκαλίζω = σκουπίζω το δάπεδο, το δρόμο. Είναι η βυζαντινή λέξη **το φιλοκάλιν** και φιλοκαλώ = σαρώνω, σκουπίζω. (Βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. Β2, σ. 109).

Οι φινοκάλες γινόταν από βούρλα. Το βρούλον (juncus, giunco, jonc) είναι φίλυδρο φυτό, χωρίς φύλλα, με κλωνιά μακρύα, ευλύγιστα, που δεν σπάνε εύκολα, τα λεγόμενα **βούρλα**. (Βλ. Π. Γ. Γενναδίου, Φυτολογικόν Λεξικόν 1914, σ. 213). Φυτρώνει σε υγρά εδάφη, σε πηγές. Η περιοχή τού οικισμού, ως και όλη η βόρεια πλευρά τής επαρχίας Μεραμπέλου δεν έχει πηγές. Είναι τελείως ξηρή και συνεπώς **βουρλιές** δεν υπάρχουν, γιά να δικαιολογούν το όνομα τού οικισμού **Φινοκαλιάς**, που σημαίνει: τόπος με πολλές **φινοκαλιές** βούρλα, όπως πλατανιάς πρινιάς κ.λπ.

Πιστεύω ότι το όνομα έχει την προέλευσή του, παρεφθαρμένο από το επαγγελματικό επώνυμο τού οικιστή **Φιλοκάλης** = αυτός που έπλεκε **τα φινοκάλια**. Ο τελευταίος βουλευτής στρατηγός τού θέματος τής Κρήτης Ευμάθιος Φιλοκάλης. (Βλ. Σπ. Μαρινάτου, Ευμ. Φιλοκάλης, τελευταίος στρατηγός τού θέματος Κρήτης 1930).

Αν το τοπωνύμιο είναι **η Φινοκαλιά**, όπως γράφεται στις τελευταίες απογραφές, η ετυμολογία πρέπει να οφείλεται σε μοναδικό — για την περιοχή — φυτό φινοκαλιά — βουρλιά.

Φιορέτζηδες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Έξω Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 33, υψ. 180 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 7,5 χλμ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτίως από τα Έξω Λακκώνια.

Ο οικισμός αναφέρεται ονομαστικά πρώτη φορά **Φιορέτζηδες** στην κοινότητα Έξω Λακκώνια με 34 κάτ. στην απογραφή 1940. Το 1951 έχει 32, το 1961 57 και το 1971 κάτ. 50. Το όνομα από το επώνυμο τών κατοίκων **Φιορέντζης**, κοινό και σήμερο.

Φλαθιάκες, οι. Οικισμός τής κοινότητας Βασιλικών Ανωγείων, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 147, υψ. 190 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 56 χλμ. Διαδρομή: Αγ. Δέκα - Γόρτυνα - Μητρόπολη -Χουστουλιανά - Πλάτανος - Πλώρα - Απεσωκάρι -Φλαθιάκες.

Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Flachius λανθασμένα, από τον Καστροφύλακα, (K103) Filachiachies με 82 κάτ. το 1583. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. (V, σ. 118) αναφέρεται σωστά με την κρητική προφορά

Flathiaces το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Iflakâkes με 12 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 122.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Lakiákes (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 2 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει **Φλαχτιάκαις** με 8 οικογ. Χριστιαν. και 15 τούρκ. και 2 εκκλησίες, (Κρητικά σ. 99). Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Φλαθιάκαις**, στο δήμο Πλατάνου, κάτ. Χριστιαν. 108. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 170, το 1920 είναι έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 173, το 1928 στην κοινότητα Βασιλικών Ανωγείων, κάτ. 201, το 1940 γράφεται **αι Φλαθιάκαι**, κάτ. 219, το 1951 213, το 1961 200 και το 1971 κάτ. 173.

Ο Paul Faure το ετυμολογεί από τον κρητικό τύπο **φλακή** (=φυλακή). (Βλ. Paul Faure, Toponymes Préhelléniques dans la Crète moderne, "Kadmos", VI, I, σ. 49).

Φλακή, η. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 174, υψ. 100 μ. Απέχει από τα Χανιά 49.5 χλμ. Βρίσκεται νοτίως τού χωριού Δράμια.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου, το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°30r) Dhramio Flari από τον Καστροφύλακα (K237) Flachi με 58 κάτ. το 1583, (K223) με 38 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 5 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 133) Flachi το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Flaki (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 25 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Φλακή**, στο δήμο Μαθέ, κάτ. Χριστιαν. 206 και Τούρκ. 19, το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 227, το 1920 γράφεται **Φυλακή** στον αγροτ. δήμο Κάστελου, κάτ. 69, το 1928 Φυλακή στην κοινότητα Κάστελου, κάτ. 165, το 1940 κάτ. 187, το 1951 είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 164, το 1961 130 και το 1971 κάτ. 96.

Φλαμουριανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 88, υψ. 120 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση δυτικά από τα Μέσα Λακκώνια.α

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1951 στην κοινότητα Μέσα Λακκώνια, τής οποίας είναι έδρα, κάτ. 122, το 1961 128 και το 1971 κάτ. 119.

Στα Φλαμουργιανά αναφέρεται ο ναός τής Αγίας Τριάδας τού 17ου αιώνα. Επιγραφή πάνω από την πόρτα:

Ανοικοδομήθη ο παρών θείος και πάνσεπτος ναός τής ζωοποιού και αδιερέτου Τριάδος, δι' εξόδου και κόπου τού οσιωτάτου κυρού Νικηφόρου ιερομονάχου Σιγανού και Μαλαχία αδελφοί κατά σάρκα και παιδιά του ποτέ Μανόλη. Δευτέρα ανακαίνισις παρά Μανουήλ ιερέως Σιγανού ΑΨΛΔ΄ (=1734) *ΖΡΛΑ΄* (=7131 =1622-1623). (Βλ. Gius. Gerola, Monumenti Veneti, IV, 529 και Σ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά» τ. 15, σ. 71).

Φλαμπανοχώρι, το. Μικρός οικισμός στην περιοχή Καινούργιου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην περιοχή Καινούργιου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30v) Flabanoghori, από τον Καστροφύλακα (K103) Flabanogori με 30 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Flabanochori το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 και στις μεταγενέστερες δεν αναφέρεται.

Το όνομα από το μαρτυρημένο επώνυμο των τοίκων. Flabianus Murano, που αναφέρεται σε έγγραφο λαιο τού 1301 (Βλ. R. Morozzo della Rocca, Fonti per la storia di Venezia, σ.10) ως και σε έγγραφα του Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1388 Henricus Flabani, Jani Flabani, κάτ. Ξερολιάς. (Βλ. Ed. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.263 και 356 αντιστοί

Φλιχιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Κισάμου Χανίων. Αναφέρεται μόνο από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Flichiana (Φλιχιανά ή Φλικιανά) το 1630. Η θέση του άγνωστη.

Φλώρια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 69, υψ. 530 μ. Βρίσκεται στο 46 χλμ. τού δρόμου προς Κάντανο. Διαδρομή: Διακλάδωση στο 18,2 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Ταυρωνίτης - Πολυμέρης -Βουκολιές - Συμπραγού - Κακόπετρος - Μεσοβάτα -Φλώρια.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Flori Cato et Amigdalo Chiaro και Flori Apano, από τον Καστροφύλακα (K239) Apano Flori με 88 κάτ. και Cato Flori με 166 κάτ. το 1583 και (K224) Flori Catto με 36 και Flori Apano με 13 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Flori Cato και Flori Messa (αντί απάνω) το 1630. Από τον Antonio Trivan (Varie Cose di Candia 1182-1669, σ. 113) τού αντιγράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris) Flori Cato και Flori Appano.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Floriá, (Pashley, Travels in Crete, II, 306) με 15 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φλώρια** στο δήμο Καντάνου με 103 Τούρκ. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 10, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πλεμενιανών, κάτ. 67, το 1928 στην κοινότητα Πλεμενιανών, κάτ. 80, το 1940 κάτ. 156, το 1851 125, το 1961 110 και το 1971 κάτ. 86.

Στην Κάτω Φλώρη, είναι η ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου, με τοιχογραφίες τού Γεωργ. Προβατόπουλου τού 1497 σε καλή κατάσταση. Στο δυτικό τοίχο τής εκκλησίας είναι η κτητορική επιγραφή: *Έτους ΖΕ΄* (=7005=1497) *μην ιουλίο ΚΕ΄ ανεκαινίστη και ανιστορήθι ο θίος και πάνσεπτος ναός τού αγίου ενδόξου μεγαλομάρτιρος Γεωργίου, διά χειρός εμού τού αμαρτολού Γεργ. τού Προβατόπουλου, και διά κόπου και εξόδου τού Σταμάτη Φλοριότι άμα συμβίου και τής τέκνις αυτού, και Νεστόρου τού Φλοριότι...και Σταμάτι και Θεοδόρου και Ιωάννου και Πέρο τον Φλοριότον...* (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ.

449). Την εικόνα τού Σταμάτη Φλωριώτη ίδε Monumenti τόμ. II, πίνακα 10 αριθ. 1.

Στην Απάνω Φλώρη είναι η εκκλησία τών Αγίων Πατέρων επίσης ιστορημένη. Η κτητορική επιγραφή σε πλαίσιο στο νότιο τοίχο: *Ανηγέρθη εκ βάθρων γης και εικονογραφήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός ούτος τού οσίου πατρός ημών Ιωάννου τού Ερημήτου διά συνεργείας κόπου και εξόδου κυρού Μανουήλ τού Ερημοιωάννη και τής συμβήου αυτού Καλής και τών τέκνων αυτών Γεωργίου και Ιωάννου και τών θυγατέρων αυτών Θεοτοκούς και Σταμάτας.*

Ακολουθεί η απαρίθμηση κινητών και ακινήτων, που κληροδοτεί ο κτήτωρ Ερημοιωάννης και συμφωνεί ο άρχων Αλιγείζω Κόκως. Ακολουθεί: *Έτους ςϡο΄* (=6970=1462)...*μηνή ιουλλίω...Εγένετο διά χειρός καμού Ξένου τού Διγενεί από τον Μορέαν εκ χώρας Μοχλίου. Και οι δέρκοντες*...(Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, IV, σ. 449). Σχετικά με το ζωγράφο Ξένο Διγενή, βλ.Μαρίας Βασιλάκη - Μαυρακάκη, Πεπραγμένα τού Δ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ. 550 και Παν.Ροκοτόπουλου, η χρονολογία τών τοιχογραφιών τού Ξένου Διγενή στα Απάνω Φλώρια, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, XVI τεύχ. 1-2 σ. 142).

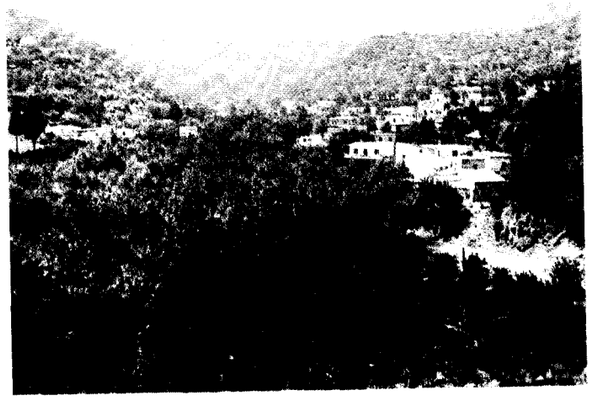
Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει (Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1332 νέας έκδοσης) ότι, τα Φλώρια, όπως και άλλα χωριά τού Σελίνου, ύστερα από τις καταπιέσεις τών Τούρκων και μάλιστα μετά την αποτυχία τής επανάστασης τού Δασκαλογιάννη, «ευθύς μετά την τελετήν τού Πάσχα, εξ' απογνώσεως, κλείσαντες τούς ναούς αυτών και σφραγίσαντες αυτούς και περιζώσαντες, ως έθος, διά σχοινίων λεπτών κεκηρωμένων, προσήρχοντο, ως εξ ενός συνθήματος, εις τούς εν Κανδάνω ιερωμένους τού Ισλάμ και εξώμνυον εν πλήθει και δη και άνευ περιτομής». Το γεγονός επιβεβαιώνουν οι απογραφές τών τελευταίων χρόνων τής Τουρκοκρατίας, 1834 και 1881, που αναφέρουν κάτοικους τών χωριών αυτών μόνο Τούρκους.

Τον τελευταίο πόλεμο, αφού οι Ναζί καταλάβαν το αεροδρόμιο τού Μάλεμε στις 23 τού Μάη 1941, προχώρησαν στο δρόμο προς την Κάντανο, χωρίς να φαντάζονται ότι ήταν δυνατόν να συναντήσουν αντίσταση.

Αλλά οι κάτοικοι τής περιοχής, κάθε ηλικίας και φύλου τούς υποδέχτηκαν στα Φλώρια, με τα πρωτόγονα μέσα που διέθεταν, με τα οποία σκότωσαν αρκετούς Γερμανούς και ανάγκασαν τούς υπόλοιπους να υποχωρήσουν, γιά να επανέλθουν την επομένη, με μεγαλύτερες δυνάμεις και μέσα, να καταστρέψουν ό,τι βρισκόταν μπροστά των. Τα Φλώρια δοκίμασαν πρώτα τη Μανία τού Φασισμού.

Φόδελε, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 444, υψ. 60 μ. Απέχει από το Ηράκλειο περί τα 20 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 17 χλμ. τού νέου δρόμου προς Ρέθυμνο.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248 Fodele. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κα-

Εικ. 383. Το χωριό Φόδελε Μαλεβιζίου (φωτ. Ρουσέτου).

τάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 193).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου Fodhele, από το Fr. Barozzi (f°27v), από τον Καστροφύλακα (K174) Fodele με 129 κάτ. το 1583 και (K183) Fodele et San Baseggio με 250 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Fodhele το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Fodule με 16 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 130).

Ο Χουρμούζης Βυζάν. (Κρητικά σ. 45) το αναφέρει **Φόδελε** το 1842. Και στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φόδελε** στο δήμο Δαμάστας, επαρχίας Μυλοποτάμου ν. Ρεθύμνου με 341 Χριστιαν. και 7 Τούρκ. κάτ. Σε υποσημείωση αναφέρεται, ότι τα χωριά Φόδελε και Μάραθος προσηρτήθηκαν διοικητικώς και δικαστικώς στην επαρχία Μαλεβιζίου, διοικήσεως Ηρακλείου. Όμως και στην απογραφή τού 1900 αναφέρονται στον ίδιο δήμο, επαρχία και νομό, με 405 κάτ.

Το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, στην επαρχία Μαλεβιζίου, ν. Ηρακλείου με 355 κάτ., το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 371, το 1940 κάτ. 481, το 1951 κάτ. 478, το 1961 465 και το 1971 κάτ. 466.

Το χωριό Φόδελε έχουν συνδέσει τελευταία με το μεγάλο κρητικό Μενέγο Θεοτοκόπουλο τού 16ου αιώνα (1545-1614).

Το 1900, ύστερα από το παγκόσμιο ενδιαφέρον γιά τον Γκρέκο και το έργο του, ξύπνησε και το ενδιαφέρον τής Ισπανίας και ζήτησε από τον πρόξενό της στο Ηράκλειο Ιωσήφ Κόρπι να την πληροφορήσει, αν υπάρχει στην Κρήτη χωριό με το όνομα οικογένειας με το επώνυμο Θεοτοκόπουλος. Οι σχετικές έρευνες τού προξένου απέβησαν άκαρπες.

Το 1914 η Ισπανία οργάνωσε εορτές στο Τολέδο, με την ευκαιρία τής 300ής επετείου από το θάνατο τού Θεοτοκόπουλου. Αυτό έδωσε αφορμή να ανακινηθεί και πάλι το ζήτημα τής καταγωγής του. Μάλιστα ένα δημοσίευμα σε εφημερίδα τού Ηρακλείου, που έλεγε,

ότι θα αμοιφθεί γενναίως, εκείνος που θα παρουσιάσει αποδείξεις, που να πείθουν γιά τη συνέχεια τής γενεαλογίας του, κίνησε περισσότερο το ενδιαφέρον. Βρέθηκε ο χωρικός Λεωνίδας Θεοτόκης από το Φόδελε, και ισχυρίστηκε, ότι είναι απόγονος τής ίδιας οικογένειας. Και μάλιστα, οι γεροντότεροι τού χωριού έλεγαν, ότι στα παλιά χρόνια, ένα παιδί τής ίδιας οικογένειας, με το όνομα Κυριάκος, είχε φύγει μικρός από το Φόδελε, χωρίς να δείξει έπειτα σημεία ζωής!

Οι Ισπανοί πίστεψαν στη δήλωση αυτή τού Λ. Θεοτόκη, ή βρήκαν αφορμή, να εκδηλώσουν το ενδιαφέρον τους γιά τη γενέτειρα εκείνου, που δημιούργησε μεγάλη τουριστική κίνηση στη χώρα τους.

Το 1934, οι καθηγητές και Φοιτητές τής Σχολής τής Ιστορίας τού Πανεπιστημίου τού Βαλιαντολίντ ήλθαν στο Φόδελε και εντοίχισαν, σε ειδική στήλη, την παρακάτω επιγραφή, ελληνικά και ισπανικά, γραμμένη πάνω σε πλάκα, βγαλμένη από το βράχο τού Τολέντο:

Η ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ / ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΒΑΛΙΑΔΟΛΙΔ / ΠΑΛΜΟΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΙΛΛΙΑΣ / ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ ΣΤΟ ΦΟΔΕΛΕ / ΤΗΝ ΠΛΑΚΑ ΑΥΤΗ ΒΓΑΛΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟ ΒΡΑΧΟ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟ / ΕΝΘΥΜΙΟΝ ΤΗΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ ΔΟΞΗΣ / ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ / ΙΟΥΛΙΟΣ 1934.

LA FACULTAD DE HISTORIA / DE LA UNIVERSITAD DE VALLADOLID / ALMA EN EL CORAZON DE CASTILLIA / OFRENDA A FODELE / ESTA PIEDRA ARRANCADA DE TOLEDO / EN MEMORIA DE LA GLORIA INMORTAL DE / DOMENICOS THEOTOCOPOULOS / JULIO 1934.

Αυτός είναι ο μύθος τής καταγωγής τού Θ. από το Φόδελε, που παρέσυρε μερικούς να γράψουν πολλούς μύθους ως ιστορικά γεγονότα.

Όμως στην Κρήτη, από πολύ παλιά, εκατό χρόνια πριν από την άλωση τής Κωνσταντινούπολης, αναφέρονται παρόμοια ονόματα, βαφτιστικά και επώνυμα. Σε έγγραφο τού 1367 αναφέρεται ο Theotochius (σ. 116), σε άλλο τού 1373 ο Theotochi Theofilacto, κάτοικος τού χωρίου Βόνη Πεδιάδας, (σ.175), σε άλλο τού 1374 ο σιδηρουργός Theotochius, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. τις σελίδες El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. Venezia, 1976).

Σε έγγραφο τού 1320 αναφέρεται το γυναικείο βαφτιστικό όνομα Theotocu. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 230).

Και κατά την Τουρκοκρατία αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1685 το Μετόχιον τού Μουρίνου Θεοτοκόπουλου, στην περιφέρεια τού χωριού Μοίρες Καινούργιου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 219 και «Μύσων», τόμ. Β΄, σ. 13). Στην εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου στο χωριό Κουστογέρακο, επαρχίας Σελίνου αναφέρεται σε επιγραφή του 1488 μεταξύ τών κτητόρων και η Μάρθα Θεοτοκοπουλίνα (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, vol. IV, σ. 470 και Η. Καλοκύρη, Αι Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τής Κρήτης 1957, σ. 54).

Τελευταία ο Νικ. Μ. Παναγιωτάκης πιστεύει, ότι η οικογένεια τού Δομένικου Θεοτοκόπουλου κατάγεται από την περιφέρεια τών Χανίων. Κατά τη γνωστή επανάσταση τού Γεωργ. Καντανολέου το 1527 (βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία τής Κρητικής Ιστορίας τόμ. ΙΙΙ, σ. 89, 135, 141) εκτελέστηκε και ο Λεων. Θεοτοκόπουλος, γυιός τού Γεωργίου Θεοτοκόπουλου από τούς Λάκκους τής Κυδωνίας, ο οποίος εξορίστηκε επίσης και ήλθε στο Χάντακα. Αυτός ο Γεώργιος Θεοτοκόπουλος, από τούς Λάκκους τής Κυδωνίας, πιστεύει ο Παναγιωτάκης ότι είναι ο πατέρας τού Δομένικου, ο οποίος γεννήθηκε συνεπώς στο Χάντακα το 1545. (Βλ. Νικ. Μ. Παναγιωτάκη, Η Κρητική περίοδος τής ζωής τού Δομένικου Θεοτοκόπουλου, Αθήνα, 1986, σ. 38).

Στο τέλος-τέλος δεν ενδιαφέρει και τόσο ο ακριβής τόπος τής καταγωγής του και τής γέννησής του, που μπορεί να είναι το Φόδελε, το Μετόχι τού Μουρίνου Θεοτοκόπουλου στη Μεσαρά, η Βόνη στην Πεδιάδα, το Κουστογέρακο τού Σελίνου ή οι Λάκκοι τής Κυδωνίας. Εκείνο που ενδιαφέρει τη ζωή του στην Κρήτη είναι το ότι έζησε τα νεανικά του χρόνια αναμφισβήτητα στο Χάντακα, ως μαθητευόμενος ζωγράφος και ως μαΐστρος (μάστορας) όπως υπογράφει στο συμβόλαιο τού Μαρά ως μάρτυρας, (βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΣΤ΄β, σ. 302). Στο Χάντακα, όπου ήταν, την περίοδο εκείνη, το μοναδικό και καλλιτεχνικό κέντρο στον ελληνικό χώρο.

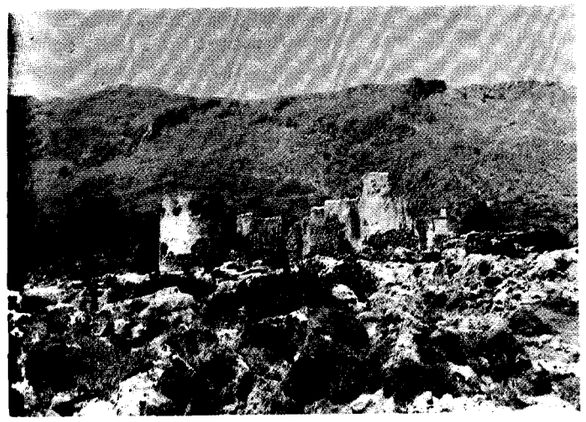
Φοινικάδα, η. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται Finicada μόνο από τον Antonio Trivan, (Varie Cose di Candia κ.λπ. σ. 110 τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris). Στο περιοδικό «Κρητική Εστία», τεύχ. 2 αναφέρεται, ότι σώζονται τα ερείπιά του στη θέση **Φοινικούντα**, κοντά στο σημερινό χωριό Κουνουπιδιανά. Δεν αναφέρεται σε καμμιά από τις γνωστές απογραφές.

Φοίνικας, ο. Νέος οικισμός τής κοινότητας Γουβών, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 770, υψ. 20 μ. Βρίσκεται στο 17,7 χλμ. τού δρόμου προς Αγ. Νικόλαο Λασιθίου.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1971 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 58.

Φοίνιξ, ο. Πόλη Ελληνικής, Αρχαϊκής, Ελληνιστικής εποχής στις νότιες ακτές τής Κρήτης. Προς νότο τής Ανώπολης Σφακίων σχηματίζεται το μικρό ακρωτήριο **Μουρί**, ή **Μούρες** (Muros το γράφει η Guarducci). Δυτικά από αυτό σχηματίζεται ο όρμος **Φοίνικας**, που διατηρεί το όνομα τής αρχαίας πόλης, όπου την τοποθετεί στο χάρτη της η Marg. Guarducci (Inscriptiones Creticae, τόμ. ΙΙ). Ανατολικά από το Μουρί είναι ο όρμος, όπου ο σημερινός οικισμός **Λουτρό**.

Από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφή-

Εικ. 384. Φοίνιξ. Αρχαίος παραθαλ. οικισμός Σφακίων.

γησις ΙΙΙ, 15) αναφέρεται *Φοινικούς λιμήν και Φοίνιξ πόλις*. Αναφέρεται επίσης στούς Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης, 328: *Από Απολλωνίας εις Φοίνικα στάδιοι ρ΄* (=100) *πόλιν και λιμένα* και *από Φοίνικος εις Τάρραν στάδιοι ξ΄*. Την Απολλωνία τοποθετεί η Guarducci στο χάρτη στην περιοχή τού Πλακιά τού Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου.

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Φοινικούς· πόλις Κρήτης — το εθνικόν Φοινικούντιος και Φοινικούσιος.*

Αναφέρεται και στη ρωμαϊκή περίοδο στις Πράξεις τών Αποστόλων (27, 12): *...οι πλείονες έθεντο βουλήν αναχθήναι κακείθεν* (από τούς Καλούς Λιμένες) *ει πως δύναιντο καταντήσαντες εις Φοίνικα παραχειμάσαι, λιμένα τής Κρήτης βλέποντα κατά λίβα και κατά χώρον...*

Ο Φλωρεντίνος ιερωμένος Buondelmonti, όταν έκανε τον περίπλουν τής Κρήτης το 1415, πέρασε και από το Λουτρό τών Σφακίων και αναφέρει σχετικά: *...ενώ παρατηρούμε αυτά τα θαύματα — τα Λευκά όρη, που αγγίζουν το στερέωμα — μπαίνομε στο αρχαίο λιμάνι Φοίνικα, που σήμερο ονομάζεται Λουτρό. Βλέπομε μιά αρχαία πόλη, που οι κολόνες της είναι σπαρμένες στο έδαφος. Ανάμεσα σ' αυτές βρήκα, στις καλύβες τών χωρικών, μαρμάρινες σαρκοφάγους με θαυμάσια ανάγλυφα και χοίρους να τρώνε το χυλό τους μέσα από τις σαρκοφάγους. Είδα πολυάριθμες προτομές αγαλμάτων ακρωτηριασμένων, ανάμεσα σε ερειπωμένα μαρμάρινα οικοδομήματα...και πολλούς λαξευμένους τάφους...* (Βλ. Christoforo Buondelmonti, Descriptio Cretae, έκδοση τού Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 117 και Μετάφραση Μάρθας Αποσκίτη, έκδοση τού ίδιου Συλλόγου, 1983, σ. 40).

Το όνομα πρέπει να οφείλεται σε δένδρο Φοίνικα, που θα υπήρχε αυτοφυής εκεί, όπως και σε πολλά άλλα σημεία τών νότιων παραλίων υπάρχουν και σήμερο αυτοφυείς φοίνικες, όπως στη νότια παραλία, από τον Αχεντριά Μονοφατσίου, στις εκβολές τού Μεγάλου ποταμού ή Κουρταλιώτη, κοντά στο Πρέβελη και στον όρμο τού Πλακιά Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου, όπου υπάρχει και το τοπωνύμιο **Φοινικιάς**, ο, = τόπος με πολλούς φοίνικες.

Φοίνιξ τών Λαμπαίων. Άλλος παράλιος αρχαίος οικισμός στα νότια παράλια τής Κρήτης. Αναφέρεται από το Στράβωνα, Χ, 475): *Φοίνικας τών Λαμπαίων*, που πιστεύεται ότι ήταν στην περιοχή τού παράλιου σημερινού οικισμού **Πλακιάς**, επαρχίας Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου. Ο χαρακτηρισμός *τών Λαμπαίων* έγινε, προφανώς, γιά διάκριση από τον Φοίνικα τών Σφακίων, γιατί ανήκε στούς Λαμπαίους, τούς κατοίκους τής Λάμπης ή Λάππας τής αρχαίας πόλης Λάππα, που ήταν στη θέση τής σημερινής Αργυρούπολης. (Βλ. και Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, τομ. ΙΙ, σ. 227).

Εικ. 385. Φοινικιά Ηρακλείου. Στη θέση Δρακουλιάρη βρέθηκαν σε σπηλαιώδη τάφο Γεωμετρικής περιόδου τα εικονιζόμενα αγγεία. (Το Έργον Αρχαιολ. Εταιρίας 1967, σ. 125)

Στη δυτική πλευρά τής κοιλάδας τής Φοινικιάς στη θέση **Δρακουλιάρη** βρέθηκαν τα αγγεία και σε σπηλαιώδη Πρωτογεωμετρικού τάφου διάφορα αγγεία όπως τα εικονιζόμενα. (Το Έργον τής Αρχαιολογικής εταιρίας 1967, σ. 125).

Φοινικιά, η. Οικισμός τού δήμου Ηρακλείου, επαρχίας Τεμένους, κάτ. (1981) 140, υψ. 40 μ. Απέχει από το Ηράκλειο, 8,9 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 3,9 χλμ. τού δρόμου προς Κανλί Καστέλι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1248: casale ονομαζόμενο Finichi, με χωράφια και κήπους, κτήματα τής αρχιεπισκοπής Κρήτης. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 194).

Το 1271 αναφέρεται σε συμβόλαιο, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, ότι ο Nicolaus Quirino, κάτοικος τού χωρίου Finikee, παρέλαβε από τον Iohanne Sclavo, χρυσοχόο, κάτοικο Χάντακα, 200 καλά πρόβατα (oves) να τα φυλάσσει και να τα βοσκίζει ένα ολόκληρο χρόνο κ.λπ. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana, di Creta, 1942, σ. 163).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1391, ο Baldessaro Cortese, τού ποτέ Ανδρέα, αναφέρεται ότι η Κοινότητα (εννοεί το βενετικό κράτος) ενοικίασε, την περίοδο τού Marinus Grimani (δούκας 1348) στο Franciscus Mudacio, το χωριό **Μεταξά** (άλλο χωριό τής περιφέρειας Paracandia = επαρχία

Τεμένους), δίδοντάς του το δικαίωμα να χρησιμοποιεί το νερό τής πηγής Vlachie (Βλυχιά;), που αναβρύζει στο χωριό Φοινικιά και να το διοχετεύσει στο χωριό Μεταξά, το οποίο και διοχέτευσε με υδραγωγείο...κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 297).

Το 1577 αναφέρεται στην επαρχία Τεμένους από το Fr. Barozzi, (f°23r) Finichia, από τον Καστροφύλακα δεν αναφέρεται, από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ Ιστ. V, σ. 117. Finichia το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Finika με 17 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 127).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φοινικιά** μετά μετοχίων **Φοινικιάς**, στο δήμο Δαφνών, κάτ. 40, το 1900, είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 112, το 1920 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου, κάτ. 81, το 1928 60, το 1940 κάτ. 88, το 1951 282, το 1961 113 και το 1971 κάτ. 113.

Φοινικιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σελιά, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1928) 7. Βρίσκεται στο 38 χλμ. τού δρόμου προς Χώρα Σφακίων - Αγ. Βασίλειος - Αγκουσελιανά - Αγ. Ιωάννης -Κάνεβος - Σελιά - Φοινικιάς - Ροδάκινο.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Finichia και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Finichià το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Finika με 22 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ σ. 128).
(μετόχι τής μονής Προφ. Ηλία Ρουστίκων) βλ. λήμμα.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Phoenikias, (Pashley, Travels in Crete, II, 313) με 6 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φοινικιάς**, στο δήμο Φοίνικος, κάτ. Χριστιαν. 36, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 37, Φοινικιάς (μετόχι).

Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Σελιά, κάτ. 22. Στις απογραφές 1940 και εξ. δεν αναφέρεται.

Στην περιοχή τού οικισμού φαίνεται να ήταν η αρχαία πόλη τού **Φοίνικα τών Λαμπαίων**, που αναφέρει ο Στράβων (Χ, 475), (βλ. λήμμα), τής οποίας διατηρεί το όνομα αλλοιωμένο, **ο Φοινικιάς**, (= τόπος που φυτρώνουν πολλοί φοίνικες), ως Πρινιάς, Πλατανιάς, ενώ παλαιότερα αναφέρεται Φοινικιά.

Φονές, ο. Οικισμός τής κοινότητας Μάζας, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 177, υψ. 140 μ. Βρίσκεται στην περιοχή τού Αλίκαμπου και απέχει από τα Χανιά 37 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 36 χλμ. (μετά τις Βρύσες) τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834, Phoné (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 18 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Φονές** στο δήμο Μαθέ, κάτ. Χριστιαν. 159, το 1900 Φονές στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 171, το 1920 Φονέ, στον αγροτ. δήμο Μάζας, κάτ. 198, το 1928 Φονές, στην κοινότ. Μάζας, κάτ. 223, το 1940 263, το 1951 262, το 1961 230 και το 1971 κάτ. 174.

Φόνισσα, η. Παλαιό χωριό στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Fonisa, από τον Καστροφύλακα (K176) Fonissa, με 103 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Fonissa, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Fonisa με 3 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 129).

Έκτοτε δεν αναφέρεται. Ο Paul Faure σημειώνει (Κρητολογία, τεύχ. 12-13, σ. 236) τοπωνύμιο **Φόνισσες** στην περιοχή Ατσιπάδων.

Φοραδάρης, ο. Οικισμός στην επαρχία Λασιθίου. Αναφέρεται το 1583 από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio de Foradari o ver (=ή) Vasmulo, αλλά δεν αναφέρει κατοίκους. Αναφέρεται επίσης από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 30) Metochio Foradari το 1630. Η θέση του ήταν στην περιοχή τού σημερινού χωριού Μέσα Λασίθι, όπου σώζεται ως τοπωνύμιο. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολή στην ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ. Ηράκλειο 1957, σ. 71, 89, 132). Το όνομα από μαρτυρημένο επώνυμο του οικιστή Φοραδάρης (βλ. Ζ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών, Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 273) Foradari Alexius.

Φορτέτσα, η. Προάστιο τής πόλης Ηρακλείου, απ' όπου απέχει 5 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 4,2 χλμ. τού δρόμου προς Κνωσό.

Η Φορτέτσα είναι κτίσμα τών Τούρκων στην περίοδο τής πολιορκίας, όπου ήταν η έδρα τού στρατηγείου των. Σε χάρτη τών τελευταίων χρόνων τής πολιορκίας σημειώνεται Candia Nova (= Νέος Χάντακας). (Βλ. Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, τόμ. VI, πίν. 9). Σε τουρκικό έγγραφο τού 1672, σχετικό με το υδραγωγείο Μοροζίνι, αναφέρεται, ότι το νερό «πλησίον τού έξωθι τής πόλεως κειμένου φρουρίου Inadiye (εννοεί τη Φορτέτσα) ανήκε δυνάμει αυτοκρατορικού τίτλου στον Αχμέτ Κιοπρουλί πασά». (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 1). Σε άλλο έγγραφο τού 1666 (στη διάρκεια τής πολιορκίας) αναφέρεται **Νέο Φρούριο**. (βλ. σ. 321 τού ίδιου τόμου).

Το 1842 το αναφέρει **Φορτέτσα** ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά, σ. 47). Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φορτέτσα** στο δήμο Αρχανών, κάτ. Χριστιαν. 70 Τούρκ. 263. Το 1900 αναφέρεται στο δήμο Ηρακλείου, κάτ. 462, το 1920 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 418, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 αναφέρεται Νέα Φορτέτσα (νέος οικισμός) κάτ. 1423 και Άνω Φορτέτσα κάτ. 137 (ο παλαιός οικισμός). Το 1951 Νέα Φορτέτσα, κάτ. 1262 και Άνω Φορτέτσα 646. Το 1961 και στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται, ενώ αναφέρονται όλα τα άλλα γύρω προάστια μέχρι και την Αγία Ειρήνη και το Μαραθίτη (βλ. λήμμα) που είναι λίγο πιό πάνω από τη Φορτέτσα.

από τη Φορτέτσα. Δεν αναφέρονται επίσης τα προάστια: Αγ. Ιωάννης, Μπεντεβής και Βραδιάρης, που, ως φαίνεται, περιλαμβάνονται έκτοτε στο σχέδιο της πόλης.

Φουμιστιανά, τα. Οικισμός στην επαρχία Σελίνου ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Fumistiana, από τον Καστροφύλακα (K239) Fumistiannà et Callamizi με 88 κάτ. το 1583 και (K224) Fumistianà Callami με 19 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 137) Pumistianà το 1630. Στις νεότερες απογραφές δεν αναφέρεται.

Είναι ο οικισμός τής οικογενείας Φούμη, απ' όπου πήρε το όνομα. (Βλ. Ν. Τωμαδάκη, «Κρητικά» Α΄, σ. 28).

Ο Antonio Trivan (Varie Cose di Candia κ.λπ. τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris σ. 113) το γράφει Fumostoma Callami. Ο Paul Faure (Κρητολογία τεύχ. 14-15, σ. 98) το Φουμιστιανά ταυτίζει με το νεότερο Κουμισιανά (βλ. λήμμα) ενώ δεν έχει καμμιά ομοιότητα εκτός από την κατάληξη.

Η οικογένεια Φούμη είναι κλάδος τής Βυζαντινής οικογένειας Σκορδίλη, μιά από τα λεγόμενα 12 αρχοντόπουλα, που έστειλε στην Κρήτη ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός το 1182. (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β΄, σ. 39).

Οι Φούμηδες πήραν μέρος στην επανάσταση τού Καντανολέου το 1527. Ο Filippo Pasqualigo, Capitano di Candia e Provveditore della Canea, αναφέρει σχετικά στην έκθεσή του (Βλ. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστορ. τόμ. ΙΙΙ, σ. 140):

Εκείνοι έπειτα τής γενιάς Φούμη, από το χωριό Κεραμειά, ισχυρίζονται, και αυτοί, πως είναι ευγενείς τής αυτοκρατορίας. Πολλοί απ' αυτούς καταδικάστηκαν σε θάνατο γιά παρόμοιες στάσεις, από τον παραπάνω εκλαμπρότατο Κορνάρο· οι υπόλοιποι, όλοι σχεδόν, εξορίστηκαν στην περιφέρεια του Χάντακα και τής Σητείας και το χωριό τους καταστράφηκε, γιατί βρισκόταν σε τόπο οχυρότατο, που ήταν μόνο δέκα μίλια από τα Χανιά. Στην ίδια θέση απαγορεύτηκε ρητά να ανοικοδομήσουν πιά σπίτια. Παρ' όλ' αυτά, με την πάροδο τού χρόνου, ξαναγύρισαν και ξανάκτισαν το χωριό πιό μεγάλο και τώρα (1592) *είναι τετρακόσιοι άνθρωποι, ανδρείοι βέβαια μα πολύ ανυπότακτοι και επιρρεπείς στις κακές πράξεις και ζουν μόνο από τις αρπαγές.*

Σχετικά με την οικογένεια Φούμη βλ. και E. Gerland, Histoire de la Noblesse Crétoise, Paris, 1907, σ. 114).

Φουνάροι, οι. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Funarus, από τον Καστροφύλακα (K94) Funarus με 223 κάτ. το 1583 (μεγάλο χωριό τότε) από το Βασιλικάτα (Μνημεία τής Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Funarus το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Funarus με 8 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις σ. 116).

Σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, τού 1393 αναφέρεται ο Vasili Filareto, κάτ. τού χωρίου **Fanari**. Πιθανότατα είναι λανθασμένη ανάγνωση ή γραφή τού Funarus, αφού χωριό με το όνομα Φανάρι δεν αναφέρεται. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 318).

Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει το 1842 στο βιβλίο του (Κρητικά σ.71):...ένα μίλι δυτικά από τη μονή Αγγαράθου είναι τα ερείπια χωριού, Φουνάρους λεγόμενο, το οποίον, ως φαίνεται, ερήμαξε από την άλωση τής Κρήτης (1668) και ότι είχε 28-30 οικογένειες. Έχει δε δυό κρημνησμένες εκκλησίες και μιά σώα.

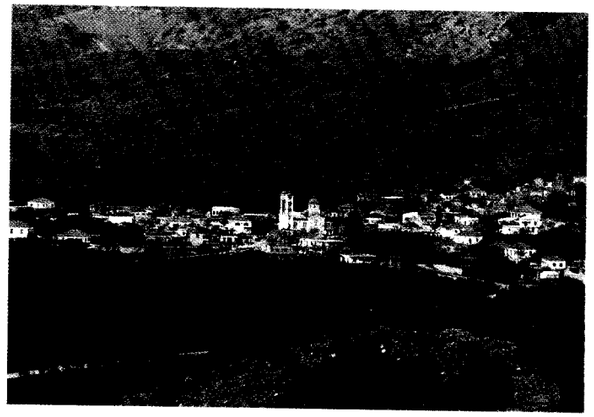
Τελευταία, το 1938, ο τότε μητροπολίτης Κρήτης Τιμόθεος Βενέρης, γράφοντας γιά τη μονή Αγγαράθου και τον πρώτο μητροπολίτη Κρήτης — ύστερα από την κατάκτησή της από τούς Τούρκους — Νεόφυτο Πατελάρο, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη μονή Αγγαράθου, γιατί δεν υπήρχε μητροπολιτικός ναός στο Χάντακα, ανάμεσα στις τόσες ενδιαφέρουσες πληροφορίες αναφέρει και τα παρακάτω, σχετικά με την καταστροφή τού χωριού Φουνάρους. Νοτιανατολικά από τη μονή, στη βουνοκορφή **Ντεντέ**, υπάρχει βράχος, γνωστός με το όνομα **τού Πατελάρο το χαράκι**, που είναι σχισμένο σταυροειδώς. Η παράδοση αναφέρει, ότι στο σημείο αυτό ο μητροπολίτης Πατελάρος ανέγνωσε επιτίμιον, κατά των ζημιωτών τής μονής, και γι' αυτό σχίστηκε ο βράχος. Ζημιωτές δε τής μονής ήταν οι κάτοικοι τού χωριού Φουνάρους, που καταστράφηκε, ύστερα από το επιτίμιον τού Πατελάρο. (Βλ. Τιμοθέου Βενέρη, Νεόφυτος Πατελάρος κ.λπ. Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α΄, σ. 12).

Φουρλάνου μετόχι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K98) Furlan Mettochio με 9 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Furlano το 1630. Είναι το μετόχι τού Φουρλάνο, επώνυμο που αναφέρεται σε συμβόλαιο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, τού 1271 Georgius Furlanus, κάτ. Χάντακα. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 155). Σε νεότερο έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα τού 1379 αναφέρεται ο Petrus Frulano, κάτοικος στο κάστρο Μονοφατσίου, που τον κτύπησαν 4 κάτοικοι από τα Μούλια. Συνεπώς η θέση τού μετοχιού του πρέπει να ήταν εκεί κοντά. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 211).

Φουρνάδω, το. Οικισμός τής κοινότητας Λαρδά (Γραμπούσας), επαρχίας Κισάμου, ν.Χανίων, κάτ. (1981) 50, υψ. 110 μ. Απέχει από το Καστέλι Κισάμου 6 χλμ., κοντά στο χωριό Αγ. Γεώργιος.

Αναφέρεται στην επαρχία Κισάμου από το Fr. Barozzi, (f°28v) Furnadho, από τον Καστροφύλακα (K237) Furnado με 54 κάτ. το 1583 και (K224) Furnado Messogia με 13 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 134) Furnadho το 1630. Το αναφέρει και ο Ant. Trivan (Varie cose di Candia κ.λπ. σελ. 112 τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris) Furnadho.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Αγ. Γεώργιος και Φουρνάδω**, στο δήμο Μεσογείων, κάτ. Χριστιαν. 252 και Τούρκ. 21, το 1900 Αγ. Γεώργιος και Φουρνάδων, στον ίδιο δήμο, κάτ. 147, το 1920 **Φουρνάδον** στον αγροτ. δήμο Αγ. Γεωργίου, κάτ. 59, το 1928

Εικ. 386. Το χωριό Φουρνές Κυδωνίας.

στην κοινότητα Λαρδά, κάτ. 57, το 1940 ο **Φουρνάδος** στην κοινότητα Γραμβουσής!!! (Λαρδά) κάτ. 63, το 1951 62, το 1961 60 και το 1971 κάτ. 43.

Φουρνές, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 591, υψ. 100 μ. Βρίσκεται στο 15 χλμ. τού δρόμου προς Λάκκους - Ομαλό.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (Κ236) στην επαρχία Κυδωνίας, Furnea, με 419 κάτ. το 1583, (Κ223) με 81 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 28 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Furnea το 1630 και από τον Anton Trivan, (Varie Cose di Candia κ.λπ. σ. 111 τού χειρογράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris) Furnea.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Furnés (Pashley Travels in Crete, II, 310) με 30 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Φουρνές**, στο δήμο Αλικιανού, κάτ. Χριστιαν. 284, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 487, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 563, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 653, το 1940 829, το 1951 909, το 1961 785 και το 1971 κάτ. 654.

Βρίσκεται στο μυχό τής κατάρρυτης κοιλάδας τού Κερίτη, στη δεξιά όχθη, πνιγμένο μέσα στο πράσινο πλαίσιό του, από τις πορτοκαλιές. «Είναι το θαύμα τής καρδιάς και η καρδιά τού θαύματος», είπε κάποιος επισκέπτης. Την άνοιξη, που ανθίζουν οι πορτοκαλιές, μέσα στα καταπράσινα φυλλώματά των χρυσίζουν ακόμη τα πορτοκάλια, πλαισιωμένα με κατάλευκα άνθη, που σκορπούν το εξαίσιο άρωμά των στο περιβάλλον. Είναι μιά σπάνια εικόνα, μυρωμένη, που ικανοποιεί όλες τις αισθήσεις.

Στην περιοχή τού χωριού βρίσκεται ο ιστορικός Χοιρόσπηλιος.

Φουρνή, η. Βορειοανατολικά από τη Νεάπολη Μεραμπέλου, πίσω από το ύψωμα τού Αγ. Αντωνίου, όπου ήταν η αρχαία Δρήρος (βλ. λήμμα), είναι μιά μικρή πόλγη, σε υψ. 300-320 μ. Στην πόλγη αυτή υπάρχουν τρεις οικισμοί με το κοινό όνομα **Φουρνή**.

Στη μέση περίπου τού κάμπου είναι το **Καστέλι Φουρνής**, στη νοτιανατολική άκρα το **Κάτω Χωριό** και λίγο υψηλότερα το **Απάνω Χωριό** τής Φουρνής.

Η Σοφία Μαυροειδή — Παπαδάκη, τέκνο τής Φουρνής, έχει τραγουδήσει το χωριό της με τα παρακάτω στίχους:

Στον κάμπο και στων λόφων τα ριζά
τρία λευκά κοπάδια,
γύρω από μιά αρχόντισσα εκκλησά.
Στα πόδια τους λιβάδια,
κατάφυτα από τού Βάκχου τη χαρά.
Τρεις χάντρες στο γιορντάνι...
τρία χωριά, μιά χάρη, ένα καμάρι.
Μα την καρδιά μου εγώ, του μεσιανού
θα κάμω ένα σινιάλο να την πάρει
στη ζέστη τού σπιτιού, τού πατρικού...

Το τοπίο είναι ειδυλλιακό. Την άνοιξη οι ανθισμένες αμυγδαλιές, στις γύρω πλαγιές, και η άλλη ποικιλόχρωμη βλάστηση, αποτελούν ένα στεφάνι υπέροχης ομορφιάς που περιβάλλει τα χωριά. Η αμυγδαλιά είναι το κύριο δέντρο τής Φουρνής και τα αμύγδαλα το κύριο προϊόν. Εκείνο που λείπει από τον ωραίο αυτό τόπο είναι το άφθονο νερό. Πηγή στην περιοχή δεν υπάρχει, ούτε στον κάμπο υπάρχουν υπόγεια νερά. Οι κάτοικοι υδρεύονται από υδατοδεξαμενές (στέρνες) στις οποίες συγκεντρώνονται τα νερά τής βροχής τον χειμώνα.

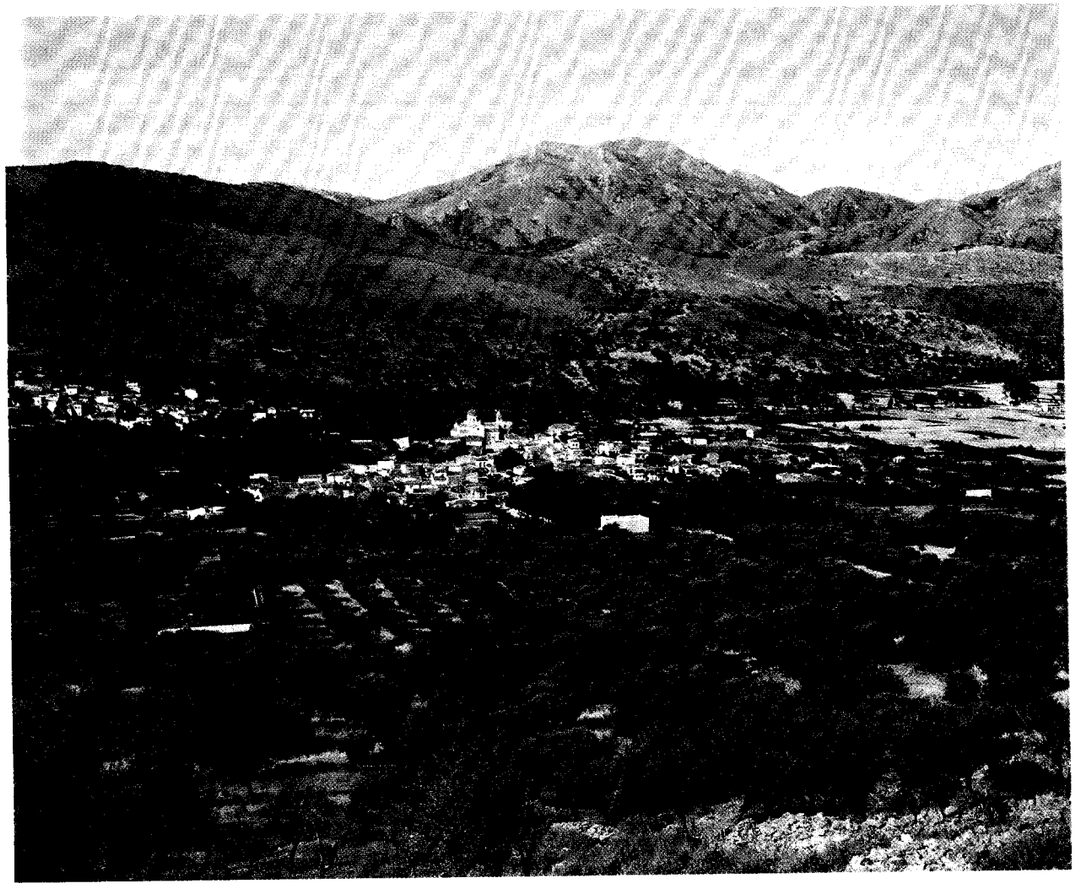
Τα παλαιότερα χρόνια οι στέρνες αυτές ήταν κοινές, μέσα στούς δρόμους, 10-15 μ. διάμετρος, με σκάλα στο εσωτερικό των, γιά να κατεβαίνουν να γεμίζουν τα δοχεία.

Ύστερα από την τραγωδία τής Μιλάτου, το Φλεβάρη τού 1823, ένας τουρκαλβανός τραβούσε αιχμάλωτη μια κοπέλα. Περνώντας από τη Φουρνή ξέφυγε την προσοχή του και έπεσε στη στέρνα και πνίγηκε, γιά να μη ζήσει δούλη. (Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα κ.λπ. σ. 218).

1. Καστέλι Φουρνής, το. Χωριό και κοινότητα τής επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 226, υψ. 320 μ. Βρίσκεται στη μέση τού κάμπου και απέχει από τη Νεάπολη 16 χλμ. Διαδρομή: Νικηθιανώ - Καστέλι και από τον Αγ. Νικόλαο 23,2 χλμ. Διαδρομή: Σκίσμα - Ελούντα - Πινές - Φουρνή Κάτω χωριό —Καστέλι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25r) Furni Castello, από τον Καστροφύλακα (K97) Furni Castello με 580 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Furgni Castelo το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1834 Furné - Kastéli (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 321) με 50 χριστιαν. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Καστέλι Φουρνής**, έδρα τού δήμου Φουρνής, κάτ. Χριστιαν. 453, το 1900 αναφέρεται **Καστέλι**, στον ίδιο δήμο, — πρωτεύουσά του το Κάτω Χωριό — κάτ. 487, το 1920 Καστέλι, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 446, το

Εικ. 387. Η πόλη τής Φουρνής Μεραμπέλου

1928 έδρα ομώνυμης κοινότητας, κάτ. 428, το 1940 **Καστέλιον Φουρνής** κάτ. 443, το 1951 412, το 1961 372 και το 1971 κάτ. 286.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας σε κάθε επαρχία υπήρχε ένα Καστέλι, έδρα τού καστελάνου - διοικητή όλης της επαρχίας. Τής επαρχίας Μεραμπέλου ήταν το Castel Mirabello, που ήταν στη θέση που είναι σήμερο το μέγαρο τής νομαρχίας Λασιθίου, στον Αγ. Νικόλαο. Δεν εξηγείται συνεπώς η ύπαρξη και άλλου Castello στην ίδια επαρχία.

Όμως αναφέρεται σε συμβόλαιο τής μονής Αρέτι, τού 1639, ότι «το μετόχι Ελούντας ήταν περτινέντζια (= δικαιοδοσία) τού Καστέλλου Μιραμπέλλου». Ο εκδότης τών συμβολαίων Στ. Ξανθουδίδης σημειώνει σε συνέχεια: «ενώ το Αρέτι και τα άλλα πλησίον χωριά, υπαγόταν στο Καστέλι Φουρνής, δηλαδή αποτελούσε ιδιαίτερη Καστελανία με ιδιαίτερο καστελάνο. (Βλ. «Χριστιαν. Κρήτη», Α, σ. 119 εξ.).

Νομίζω, ότι το Καστέλι Φουρνής πρέπει να ήταν ένας οχυρός πύργος, από τούς συνηθισμένους πύργους τών φεουδαρχών, γιά την προσωπική τους ασφάλεια, όπως ήταν και το Φραγκοκάστελο στην επαρχία Σφακίων, γιά ειδικούς λόγους. Άλλωστε σε όλες τις απογραφές αναφέρεται μόνο η καστελανία Μεραμπέλου, στην οποία υπαγόταν και τα χωριά τής Φουρνής.

Στο Καστέλι είναι η ιστορημένη εκκλησία τών Αγ. Αποστόλων, με τοιχογραφίες, τις περισσότερες καταστρεμμένες.

2. Φουρνή Κάτω (Αμπροχώρι). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 303, υψ. 320 μ. Απέχει από τη Νεάπολη 17 χλμ. Ένα χλμ. ανατολικά από το Καστέλι και από τον Αγ. Νικόλαο 22 χλμ. Διαδρομή η ίδια με το Καστέλι.

Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Furni Cato Abramaghori, από τον Καστροφύλακα (K97) Furni Ambramocori με 581 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Furgni Abramochori το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Kato Fruni με 114 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 134), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kato Furné (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 40 χριστιαν. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Κάτω χωριό Φουρνής**, στο δήμο Φουρνής, κάτ. Χριστιαν. 414, Τούρκ. 38, το 1900 αναφέρεται Κάτω Χωρίον, πρωτεύουσα τού δήμου Φουρνής, κάτ. 459, το 1920 Κάτω Χωρίον, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 453, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 459, το 1940 αναφέρεται **Φουρνή**, κάτ. 677, το 1951 543, το 1961 445, και το 1971 κάτ. 316.

Στο Κάτω Χωριό είναι η ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου με υπολείμματα τοιχογραφιών, τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου, τής Αγ. Άννας και τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου. Ο νέος μεγάλος τρίκλιτος ναός τής Αγ. Τριάδας, το κεντρικό κλίτος, τών Τριών Ιεραρχών το βόρειο και τής Αγ. Ειρήνης το νότιο, κτίστηκε στη θέση, όπου ήταν πριν τζαμί και εγκαινιάστηκε το 1925. (Πληροφορίες τού παπά Μανόλη Γωνιωτάκη, 1972).

Το Κάτω Χωριό αναφέρεται **Αμπραμοχώρι**, γιατί κατοικούνταν από τη μεγάλη βενετοκρητική οικογένεια τών Αμπράμων, επώνυμο που σώζεται σήμερο Αβραμάκης).

Στη Φουρνή ζούσαν τη Βενετοκρατία και άλλες μεγάλες βενετοκρητικές οικογένειες (Βενετοί φεουδάρχες εξελληνισμένοι) οι Τζεν ή Τζες ή Τζένος (Zen). Ο πρώτος ηγούμενος τής μονής Αρέτι ήταν ο Ιωσήφ Τζεν ή Τζες από τη Φουρνή. Το επώνυμο σώζεται επίσης σήμερο Τζενάκης, στο Τζερμιάδω μάλιστα ακούεται Τζένιος.

Πολλοί απ' αυτούς ήταν μορφωμένοι. Και η παλιά αυτή παράδοση τού τόπου, ανθρώπων τών Γραμμάτων, διατηρείται μέχρι σήμερο. Οι κάτοικοι τής Φουρνής έχουν ιδιαίτερη κλίση στα γράμματα και δεν υπάρχει οικογένεια, που να μην έχει δώσει καθηγητή ή δάσκαλο. Σπουδάζουν βέβαια και άλλες επιστήμες αλλά στον εκπαιδευτικό κλάδο έχουν ιδιαίτερη προτίμηση. Από τη Φουρνή κατάγονται ο γυμνασιάρχης Νικ. Γραμματικάκης, η Μαρίκα Αμαριώτου, εκπαιδευτική σύμβουλος, η αδελφή της Σοφία, διευθύντρια τού γυμνασιακού Παρθεναγωγείου Ηρακλείου και πολλών άλλων, καθηγητών και διδασκάλων και τών δύο φύλων.

3. Φουρνή Απάνω, η. Οικισμός τής κοινότητας Φουρνής (Κάτω), κάτοικοι (1928) 187, μερικά μέτρα υψηλότερα από το Κάτω Χωριό.

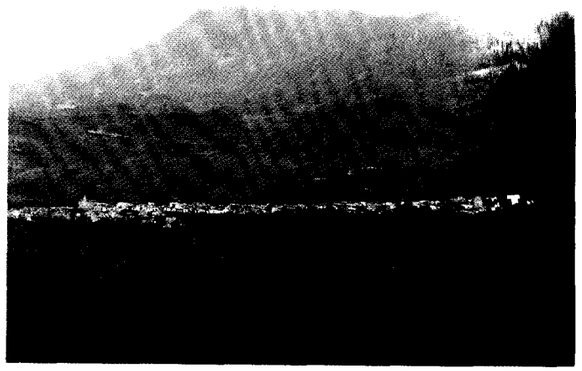
Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Furni Apano Abramsghori, από τον Καστροφύλακα (K97) Furni Apano, με 199 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Furgni Apano, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Apano Furni με 46 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 134).

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Epano Furné (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 30 χριστιαν. οικογένειες, στην απογραφή τού 1881 **Απάνω χωριό Φουρνής**, στο δήμο Φουρνής, κάτ. Χριστιαν. 237, Τούρκ. 21. Το 1900 Απάνω Χωριό, στον ίδιο δήμο, κάτ. 207, το 1920 Επάνω Χωριό, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 209, το 1928 είναι στην κοινότητα Κάτω Χωριού, κάτ. 187. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Οι κάτοικοί του απογράφονται, ως φαίνεται, στο Κάτω Χωριό.

Φουρνοφάραγγο, το. Οικισμός στην κοινότητα Στάβγιες, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 199, υψ. 320 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 62 χλμ. Διαδρομή: Από το Χάρακα - Αγιά Φωτιά - Στέρνες - Παναγία - Διονύσι - Στάβγιες - Φουρνοφάραγγο.

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1583 από το Fr. Barozzi (f°24r) Furnofarango, από το Καστροφύλακα (K98) Furnofarango με 22 κατ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Furnofarango το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1834 Furnofarago (Pashley, Travels in Crete, II 317) με 1 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει το 1842 στα (Κρητικά τοπ. σ. 77) με 5 χριστιαν. οικογ. ενώ πριν είχε 10 χριστιαν. και 4 τούρκ. οικογένειες και 3 εκκλησίες. Σε μεταγενέστερη μείωση αναφέρει, ότι ανατολικά από το Φ. υπήρχε μεγαλοπρεπής ναός τού αγίου Γεωργίου, **Κουλουρτζή** ονομαζόμενος, στα ερείπια αρχαίας πόλης και ερημοκλήσι χωρίου τού αυτού ονόματος (Βλ. λήμμα Κουλουρτζή).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο σημερ. Χάρακα, κάτ. Χριστιαν. 103, το 1900 γράφεται Φουρνοφάραγκο, στον ίδιο δήμο, κάτ. 127, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Στάβγιες, κάτ. 97, το 1928 στην κοινότητα Στάβγιες, κάτ. 125, το 1940 κάτ. 200, το 1951 225, το 1961 198 και το 1971 κάτ. 183.

Εικ. 388. Το χωριό Φουρφουράς επαρχ. Αμαρίου (φωτ. Ρουσάκη).

Φουρφουράς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 487, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 43 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 3,5 χλμ. (τού δρόμου προς Ηράκλειο) Πρασές - Αποστόλοι - Ασώματος - Φουρφουράς.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου, (Apano Sivrites) το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Furfura, από τον Καστροφύλακα (K176) Furfurà με 225 κάτ. το 1583, και (K184) με 139 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Furfurà το 1630. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Fúrfuras (Pashley, Travels in Crete, II, 315) με 40 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες.

Το 1881 αναφέρεται **Φουρφουράς**, στο δήμο Μοναστηράκι, κάτ. Χριστιαν. 420, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 580, το 1920 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 683, το 1940 718, το 1951 667, το 1961 631 και το 1971 κάτ. 546.

Εκκλησία ιστορημένη τού Αγ. Γεωργίου στη θέση Μούρτζες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 67).

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης αναφέρει (Χάνδαξ - Ηράκλειον, σ. 28) ότι είναι ανθρωπωνυμικό όνομα, οφειλόμενο στον πρώτο οικιστή **Φουρφουρά**, γνωστού βυζαντινού οίκου.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 107): Φουρφουράς (φούρο) κώμη μεγάλη και ληστρική το πάλαι, όθεν το όνομα. Εννοεί το λατιν. ρήμα furor-furtatus sum-ari που σημαίνει κλέπτω.

Η ανάβαση στον Ψηλορείτη γίνεται συνήθως από το Φουρφουρά, απ' όπου είναι ευκολότερη.

Φουρφουριανού μετόχι, το. Ήταν οικισμός τού δήμου Ρεθύμνου. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. Τούρκ. 27. Το όνομα από τον ιδιοκτήτη, που, ως φαίνεται, ήταν αγάς από το Φουρφουρά Αμαρίου. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται στο δήμο Ρ. τα μετόχια τών Τούρκων Φουρφουριανά, Μουσά και Ρισβάνη με 87 κάτ. Το 1920 αναφέρεται μετόχι **Φουρφουγιάννου!** (τον εβάφτισε, ως φαίνεται, και τον ονόμασε Γιάννη!) στο δήμο Ρεθύμνου, κάτ. 46. Αναφέρει και τα άλλα μετόχια **Ιρφάνι**, κάτ. 2, **Πρέβελη**, κάτ. 5, **Ρισβάνι**, κάτ. 8 και **Σκαρπίτσι**, κάτ. 2. Το 1928 γράφεται σωστά Φουρφουργιανού, κάτ. 2 και τού Ρισβάνη κάτ. 16. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρονται. Τα μετόχια άλλαξαν αφέντες!

Φραδιώ, το. Μονή Φραγκισκανών τής Παναγίας τών Αγγέλων Santa Maria degli Angeli. Σήμερο είναι σωρός ερειπίων. Στο χάρτη σημειώνεται **Φραδιό**. Το ορθόν είναι Φραδιώ. Σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις ακούονται **Φραρώ**, = μονή τών φράρων. Ελληνικές ονομασίες τών μονών τού λατινικού δόγματος, από τη λέξη **frate** = καλόγερος, αδελφός.

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορείως τού χωριού **Ρουφά**, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Η εκκλησία ήταν μονόκλιτη με οξυκόρυφο θόλο και οξυκόρυφα παράθυρα, όπως τού Αγ. Πέτρου στο Χάντακα. Πρέπει να ήταν τοιχογραφημένη. (Βλ. Gerola, Monumenti ecc. τομ. II. σ. 150 και Στ. Ξανθουδίδη, στην εφημερίδα «Νέα Ελευθερία», 23 Νοεμβρ. 1903).

Ο Ν. Σταυρινίδης αναφέρει (Μεταφράσεις τόμ. Γ΄, σ. 156) ότι κάθε χρόνο στις 15 Αυγούστου τελείται λειτουργία στη θέση τής μονής.

Φραθιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Αγ. Αντωνίου, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 12, υψ. 350 μ. Απέχει από τη Νεάπολη 12 χλμ. Διαδρομή: Νεάπολη - Κουρούνες - Ξερά Ξύλα - Φραθιάς.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά **Φραθιά** στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Αγ. Αντωνίου, κάτ. (1920) 46, στην απογραφή τού 1928 γράφεται **Φραθιάς** στην κοινότητα Αγ. Αντωνίου, κάτ. 45, το 1940 κάτ. 48, το 1951 51, το 1961 25 και το 1971 κάτ. 16.

Φραμένο, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 28. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Παλαιόχωρας: Πελεκάνος, Λιβάδι, Καλιτσουνιανά, Βαρδιανά, Βουτάς και **Φραμένο** με 126 Χριστιαν. κάτ. και 43 Τούρκ. όλοι αυτοί οι οικισμοί.

Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται μόνο ο Πελεκάνος με 202 κάτ. όπου πρέπει να έχουν απογραφεί και οι κάτοικοι τών άλλων οικισμών. Στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βουτά με 49 κάτ. και το 1928 με 28 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Φραντζεσκιανά Μετόχια. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 216, υψ. 210 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 12,5 χλμ. Διαδρομή: Ατσιπόπουλο - Πρινές - Γωνιά - Αγ. Ανδρέας - (διακλάδωση δεξιά) Φραντζισκιανά.

Το ίδιο το όνομα λέει, ότι — κατά τη Βενετοκρατία ασφαλώς — ήταν μετόχια κάποιου Βενετού φεουδάρχη **Φραγκίσκου** — μαρτυρημένο επώνυμο Francisco ▷ Francesco. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 335 passim) — απ' όπου και το σημερινό επώνυμο Φραντζεσκάκης. Ή — το πιθανότερο — ήταν μετόχια τής μονής τών Φραγκισκανών μοναχών, που υπήρχε στο Ρέθυμνο, στην οδό Ρούσων, όπως αναφέρει ο Gerola, (Monumenti Veneti, κ.λπ. τόμ. II, σ. 141).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Metókhia (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 314) με 24 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φραντσεσκιανά Μετόχια** στο δήμο Ατσιπόπουλου, με 251 κάτ. Χριστιαν. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 352, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου κάτ. 297, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 281, το 1940 κάτ. 323, το 1951 284, το 1961 280 και το 1971 κάτ. 212.

Ήταν γενέτειρα τού οπλαρχηγού Ιωάν. Δρουλίσκου. (Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, Απομνημονεύματα, κ.λπ. σ. 10 και Εμ. Λαμπρινάκη, Γεωγραφία τής Κρήτης σ. 87).

Φρατί, το. Οικισμός τής κοινότητας Μιξόρρουμα, επαρχίας Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 102, υψ. 350 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 30 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 24 χλμ. (τού δρόμου προς Σπήλι), Μιξόρρουμα - Αγ. Πελαγία - Φρατί.

Αναφέρεται στην επαρχία Αγ. Βασιλείου (Cato Sivrites) το 1577 από το Fr. Barozzi (f°26v) Pati, λανθασμένη γραφή, από τον Καστροφύλακα (K176) Fratti με 87 κάτ. το 1583, και (K184) με 62 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Frati το 630 και στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Frati με 6 σπίτια. (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 127), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 γράφεται Vrati (Pashley, Travels in Crete, II, 313), μαζί με τα άλλα κοντινά χωριά.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φρατί** στο δήμο Λάμπης, κάτ. Τούρκ. 67, το 1900 είναι στον ίδιο

δήμο, κάτ. 45, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Μιξόρρουμα, κάτ. 76, το 1928 στην κοινότ. Μιξόρρουμα, κάτ. 92, το 1940 το **Φρατίον** έχει 122 κάτ. το 1951 106, το 1961 97 και το 1971 κάτ. 85.

Φρες, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 472, υψ. 220 μ. Απέχει από τα Χανιά 30 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 28 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο.

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Fre, από τον Καστροφύλακα (K242) Fre με 30 προνομιούχους. Στην κατάσταση τών οικισμών τού νομού, όπου αναφέρει τον αριθμό τών κατοίκων κάθε οικισμού δεν αναφέρει το Φρε. Δεν το αναφέρει επίσης ο Βασιλικάτα. Ασφαλώς είναι παραλείψεις τών απογραφέων. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται Fre, (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 80 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά σ. 43) το γράφει **Φραι**. Το 1881 αναφέρεται **Φρες**, έδρα τού ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 707, το 1900 είναι πρωτ. τού ομώνυμ. δήμου, κάτ. 842, το 1920 έδρα ομών. αγροτ. δήμου κάτ. 739, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότ. κάτ. 818, το 1940 811, το 1951 711, το 1961 627 και το 1971 κάτ. 546.

Σε ένα ιστόρημα τού 1573, γραμμένο από το δόκτορα Θεόδωρο Τρουλλινό, αναφέρεται ότι, το 1571 ο κουρσάρος Ουλούτζ - Αλή αποβιβάστηκε στο Μουσέλα, έκαψε τον **Αλίκαμπο** και το χωριό **Φονές** (**Φόνη** το αναφέρει) και οι κάτ. κατέφυγαν στη **Φέγγη**, το σημερινό **Φρε**, όπου πρόβαλαν σοβαρά αντίσταση. Το νέο όνομα Φρε απόκτησε ύστερα από την ίδρυση ιερατικής σχολής Φρέρηδων (= καθολικών καλογήρων). (Βλ. «Κρητική Εστία», τόμ. 9, σ. 408 εξ.).

Οι πληροφορίες τού Τρουλλινού μού φαίνονται αμφίβολες, αφού το χωριό αναφέρεται την ίδια χρονολογία Φρε από τον Barozzi. (Βλ. παραπάνω). Αλλά και η πληροφορία γιά τη σχολή τών φρέρηδων ελέγχεται ανακριβής, αφού ο Gerola (Monumenti veneti II, σ. 111) στο κεφάλαιο chiese dei conventi (=εκκλησίες τών μοναστηρίων) δεν αναφέρει καμμιά μονή στο Φρε.

Στο Φρε, στη θέση **Τσίσκο** είναι η ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου με διατηρούμενες τοιχογραφίες (βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 28 και Gerola, Monumenti veneti, II, σ. 329). Και στη θέση **Κούκος** είναι η εκκλησία τής Παναγίας τοιχογραφημένη επίσης. Βρίσκεται σε μιά άδενδρη πλαγιά, στην κορυφή ενός βράχου. Είναι μιά μικρογραφία τών Μετεώρων. Οι τοιχογραφίες είναι ξεθωριασμένες και άτονες, αλλά παρουσιάζουν εξαιρετικό θεματογραφικό και τεχνοτροπικό ενδιαφέρον.

Ο Αιγύπτιος Χασάν πασάς, αφού έπνιξε με τούς καπνούς τούς 400 Χριστιανούς στο σπήλαιο τού Μελιδονίου Μυλοποτάμου, εισβάλλει στον Αποκόρωνα το Φεβρουάριο τού 1824 και κατακαίει τα χωριά του και αιχμαλωτίζει από το Φρε 400 Χριστιανούς που τούς πουλεί σκλάβους.

Στο Φρέ κηρύχτηκε το 1841 η Επανάσταση του Χαιρέτη. Το 1866 στο Φρε ρίχτηκε η πρώτη τουφεκιά. Στο Φρε έγινε το 1878 η Επαναστατική Συνέλευση που αποφάσισε την κήρυξη τής Επανάστασης τού ίδιου έτους και η σύσκεψη με τούς αντιπροσώπους τής Πύλης Κωστή Αδοσίδη πασά και Σελίμ Εφέντη.

Λεπτομέρειες, με σχέδια τών εκκλησιών και τη διάταξη τών θεμάτων τών τοιχογραφιών, βλ. Μ. Σπανάκη, Η Κρήτη, τόμ. Β΄, σ. 391, ή «Κρητικά Χρονικά» ΚΑ΄ 471.

Φτερέα. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από τον Καστροφύλακα (K175) Fterea, με 51 κάτ. το 1583 και (K184) Fterea με 73 οφειλόμενες αγγαρείες. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση τού οικισμού μού είναι αγνωστη.

Φτερόλακκα, τα. Νέος οικισμός τής κοινότητας Λουσακιές, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 72, υψ. 200 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 το **Φτερόλακκα**, στην κοινότητα Λουσακιών, κάτ. 48, το 1971 κάτ. 70.

Φυλακή, βλ. Φλακή.

Φωτακάδω, το. Οικισμός κοινότητας Βουκολιών, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 150, υψ. 300 μ. Απέχει από τα Χανιά 34,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 18,2 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο - Ταυρωνίτης - Βουκολιές - Φωτακάδω.

Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K237) Fottacado με 67 κάτ. το 1583. Αναφέρεται και από τον Antonio Trivan (Varie Cose di Candia κ.λπ. (Αντίγραφο τής Bibliothèque Nationale, Paris) Fotacadho. Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται. Το 1881 αναφέρεται **Φωτακάδω** στο δήμο Βουκολιών, κάτ. Χριστιαν. 24 και Τούρκ. 54. Το 1900 γράφεται Φωτακάδων, στον ίδιο δήμο, κάτ. 86, το 1920 **το Φωτακάδον**, στον αγροτ. δήμο Κακόπετρου, κάτ. 174, το 1828 στην κοινότητα Βουκολιών, κάτ. 173, το 1940 κάτ. 158, το 1951 238, το 1961 197 και το 1971 κάτ. 171.

Το όνομα τού οικισμού από το επώνυμο τών κατοίκων, επώνυμο που υπάρχει και σήμερο στο ν. Χανίων Φωτακάκης. Είναι το χωριό τών Φωτακάδων - Φωτακάκηδων. Η γραφή Φωτακάδον δείχνει άγνοια τής ελληνικής γλώσσας από την αρμόδια υπηρεσία.

Φωτεινιακώ, το. Ήταν μεγάλο χωριό τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, στις αρχές τού 16ου αιώνα, τής μεγάλης οικογένειας τών Φωτεινών, από το επώνυμο τών οποίων πήρε το όνομα.

Πάνω από το σημερινό χωριό Μουρνιές (βλ. λήμμα) είναι η τοποθεσία **Φωτεινάκι** ή **Φωτεινιάκος**. Στη θέση αυτή, όπου δεν υπάρχει σήμερο ίχνος ερειπίων, ήταν το χωριό τών Φωτεινών. Είχε 400 σπίτια, πριν από την επανάσταση τού Καντανολέου το 1527.

Ο Anton. Trivan, στο Χρονικό του: Varie Cose di Candia (1182-1669) σελ. τού αντιγράφου τής Bibliothèque Nationale, Paris, σ. 64 εξ.) αναφέρει μιά πλήρη περιγραφή τής εξόντωσης τής οικογένειας τών Φωτεινών και την παντελή εξαφάνιση τού χωριού των. Μεταφέρω εδώ σε μετάφραση τα πιό χαρακτηριστικά και τραγικά σημεία:

...Ο Γεώργιος Καντανολέος, ο λεγόμενος Λισογεώργης, από το Κριστογέρακο, όπου κατοικούσε με την οικογένειά του, έκαμε, με όλους τούς δικούς του Σύνδεσμο (lega) *με τη γενιά τών Πάτερων και τών Κοντήδων, απογόνων τών αρχοντορωμαίων Σκορδιλών και με μερικούς από τη γενιά τών Μουσούρων...χίλια περίπου πρόσωπα, συγγενικά μεταξύ των, και με μιά γενιά, που ονομάζονταν **Φωτεινοί**, οι οποίοι κατοικούσαν πάνω από το χωριό Μουρνιές, στον τόπο που λέγεται **Φωτεινιακώ**, και ήταν και αυτοί πολλοί. Κατασκεύασαν φρούρια στην κοιλάδα **Οφιδόσυρμα**, όπου έμεναν οι Φωτεινοί και οι Κόντοι και στον τόπο **Μεσκλά**, όπου έμενε ο Λισογιώργης με τη γενιά του, κι εκείνη τών Πάτερων και τών Μουσούρων, οργάνωσαν Αρχές και έκαμαν Καντανόλη ρετούρη* (διοικητή) *...και τον πρώτο τών Φωτεινών έκαμαν capitano di contrafures.*

Ύστερα από την καταστολή τής επανάστασης, με το γνωστό τρόπο, που περιγράφει ο Ζαμπέλιος στούς «Κρητικούς Γάμους»:

...Πήγε έπειτα προσωπικώς ο Marino Cavalli Γενικός προβλεπτής, στο χωριό Φωτεινιακώ, μακρυά από την πόλη 4 μίλια, όπου κατοικούσε η γενιά τών Φωτεινών, και περικύκλωσε το χωριό με όλο το στρατό, διάταξε και έσπασαν τις πόρτες τών σπιτιών και πήραν τούς άνδρες, τις γυναίκες και τα παιδιά, παίρνοντας και όλα τα πράγματά των και τα ζώα των. Κι έπειτα διάταξε να βάλουν φωτιά και κάηκαν όλα τα σπίτια, που ήταν περίπου 400 και έμεινε εκεί ώσπου ξημέρωσε. Οπότε διάταξε και κρέμασαν 12 από τούς πρόκριτους. Και γιά μεγαλύτερο εκφοβισμό διάταξε και βρήκαν 4 γυναίκες τών προκρίτων έγγυες και με μαχαίρια άνοιξαν τις κοιλιές των και βγάλαν τα παιδιά. Αυτή η πράξη προκάλεσε πραγματικά μέγιστο τρόμο σ' όλη την περιοχή. Διάταξε έπειτα να χαλάσουν όλα τα σπίτια από τα θεμέλια, και να μεταφέρουν τα υλικά μακρυά από το χωριό αυτό, γιά να μη δεί κανένας πιά ζωή στο χωριό εκείνο, που κατοικούσαν...

Τούς οδήγησαν όλους με τις οικογένειές τους στην πόλη και αποκεφάλισαν και εκρέμασαν ένα μέρος απ' αυτούς και τούς υπόλοιπους έβαλαν σ' ένα πλοίο και τούς μεταφέραν στα νησιά και αλλού, μοιράζοντάς τους σε μικρές ομάδες στα χωριά τών τόπων εκείνων. Με τον τρόπο αυτό ξερριζώθηκε η άθλια, η κακούργα και καταραμένη γενιά τών Φωτεινών. Και αν 5 ή 6 βρίσκονται ακόμη σε μερικά χωριά, δηλαδή στις Μουρνιές και στο Κυρτωμάδω, είναι εκείνοι που με κάποια απάτη διέφυγαν...

Φωτεινού, το. Οικισμός τής κοινότητας Αρμένων, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 77, υψ. 480 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 14,5 χλμ. Διαδρομή: Αρμένοι - Αγ. Γεώργιος - Φωτεινού.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Fotinu, από τον Καστροφύλακα (K174) Fottinù με 458 κάτ. το 1583 και (K183) με 295 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Fotinù το 1630 και στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Fotinus με 53 σπίτια. (N. Σταυρινίδη. Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 131).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Φωτεινού** στο δήμο Χρωμοναστηριού, κάτ. Χριστιαν. 2, Τούρκ. 134. Το 1900 είναι στο δήμο Βρυσιναίων, κάτ. 40, το 1920 στον αγροτ. δήμο Κούμων, κάτ. 60, το 1928 στην κοινότητα Αρμένων κάτ. 78, το 1940 **ο Φωτεινός**, κάτ. 117 — 400 χρόνια γράφεται στη γενική τού Φωτεινού — το 1951 128, το 1961 124 και το 1971 κάτ. 89.

Βενετσάνικη κρήνη, με ανάγλυφα, φύλλα, έλικες, ροζέτες και γιρλάντες τού 17ου αιώνα. (Βλ. Gerola, Monumenti Veneti, τόμ. IV, σ. 64).

Εκκλησία τού Μιχαήλ Αρχαγγέλου με τοιχογραφίες. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης, σ. 52).

Φώτη, το. Οικισμός παλαιός στην επαρχία Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου. Βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ τών σημερινών χωριών Γερακάρι και Γουργούθους.

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Foti et S. Theologo, από τον Καστροφύλακα (K175) S. Zuane Theologo με 59 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) St° (Giovanni) Theologo et Foti το 1630.

Όπως αναφέρεται και στα τρία παραπάνω ντοκουμέντα υπήρχε στον οικισμό η εκκλησία τού Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου, η οποία διασώζεται σήμερο ερειπωμένη, με τοιχογραφίες τών αρχών τού 13ου αιώνα, «που μάς μεταφέρουν κατευθεία σε ένα κόσμο φανταστικό και χιμαιρικό, σε ένα τοπίο παράξενο», όπως λέει ο Gerola. *Ci portano addirittura in un mondo fantastico e chimerico di strano paesaggio e di stranissime figure.* (Monumenti veneti, vol. II, σ. 300).

Εικ. 389. Φώτη Αμμαρίου. Ο βυζαντινός Αγ. Ιωάννου τού Θεολόγου

΄Οταν επισκέφτηκε το 1900 ο Gerola το ναό σωζόταν οι τοιχογραφίες ο Χριστός ανάμεσα στούς αγγέλους, Ανάληψη, Ευαγγελισμός, Κοίμηση τής Θεοτόκου, Μυστικός Δείπνος, Λάζαρος, Βαϊφόρος και μερικές άλλες.

Ο Κ. Καλοκύρης έκαμε συμπληρωματική αποκατάσταση τού ναού το 1956. Συμπλήρωσε την κόγχη, τα αψιδώματα και τα τόξα που βαστάζουν τον τρούλλο και στερέωσε πολλά τμήματα τών τοιχογραφιών. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, 408). Την εργασία συμπλήρωσε το 1967 και 1970 ο επιμελητής Μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων Εμ. Μπορμπουδάκης. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» ΚΓ΄, σ. 503).
(Βλ. και Σπύρου Μαρνιέρου, Η Αντίσταση στο Αμάρι, 1984, σ. 104).

Φωτιά, η. «Παλαιός, άθλιος και νοσογόνος από την ελονοσία οικισμός, μεταξύ τών ερειπίων τής Φαιστού και τού Αγ. Ιωάννου (chapel of Agios Ioannis) με 12 περίπου σπίτια» αναφέρει ο T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, σ. 24), ο οποίος τον επισκέφτηκε το 1851-1859.

Πιστεύω πως είναι το ίδιο χωριό — Φωτεινόπουλο — που αναφέρει ο Χουρμούζης Βυζ. στο βιβλίο του (Κρητικά, σ. 38) στην επαρχία Πυργιώτισσας και ο οικισμός **Αγία Φωτεινή**, και σε παρένθεση (Φωτεινόπουλο) που αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης το 1890 στο βιβλίο του (Γεωγραφία τής Κρήτης, 1890, σ. 143). ΄Ομως δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή, παλαιότερη ή νεότερη.

Χαβδοχώρι, το. Οικισμός στην επαρχία Μονοφατσίου ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο σε έγγραφο τού Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, τού 1672, μεταξύ άλλων ερημωμένων και εγκαταλειπομένων χωριών τού Μονοφατσίου. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τόμ. Β΄, σ. 71). Δεν αναφέρεται σε καμμιά από τις γνωστές απογραφές. Η θέση του άγνωστη.

Χαγκιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται μόνο στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Hankâna ή Hinkâna στην επαρχία Μονοφατσίου με 10 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 118). Ο Σταυρινίδης σημειώνει: Πιθανόν να πρόκειται γιά το μετόχι Χαβιανά, κοντά στο χωριό Σωκαρά.

Χαϊδέρης, βλ. Νερατζά.

Χαιρεθιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων κάτ. (1981) 125, υψ. 160 μ. Απέχει από τα Χανιά 40,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Χαιρεθιανά.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά, σ. 41) **Χαιρετιανά**, στην απογραφή τού 1881 **Χαιρεθιανά** στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 119. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 155, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 155, το 1928 γράφεται **Χωρεθιανά** στην κοινότητα Κουρουνιώτου κάτ. 21, το 1940 Χαιρεθιανά κάτ. 167, το 1961 έδρα πάλι έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 138, το 1961 Ι.Π. και το 1971 κάτ. 145.

Είναι το χωριό τών Χαιρέτηδων, απ' όπου πιστεύω το όνομα.

Χαιρεθιανά, βλ. λήμμα Πλαγιά.

Χαλασός, ο. Παλαιότατος οικισμός τής κοινότητας Πάρτιρα, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου κάτ. (1981) 5, υψ. 380 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό Πάρτιρα.

Αναφέρεται το 1391 Galisso και Ghalasso, σε έγγραφο τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 218, 301). Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από τον Fr. Barozzi, (f°25v) Galasso, από τον Καστροφύλακα (K96) Calasso με 53 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Chalasso το 1630 στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Drapeti Halaso στην επαρχία Ρίζου, με 16 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 137).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου **Χαλασός** με 4 χριστιαν. και 58 τούρκ. κάτ. το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 37, το 1920 **Χαλασό** στον αγροτ. δήμο Πάρτιρα, κάτ. 75, το 1928 στην κοινότ. Πάρτιρα, κάτ. 39, το 1940...εγχειρίστηκε και έγινε θηλυκή η Χαλασού! κάτ. 58, το 1951 80, το 1961 105 και το 1971 κάτ. 25.

Το τοπωνύμιο είναι προϊστορικό. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ι΄, σ. 399).

Χαλεβή. Με το όνομα αυτό αναφέρεται η σταυροπηγιακή Μονή τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου, τής κοινότητας Χρωμοναστηρίου, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, διαλυμένη από το 1900. Το 1979 έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο μνημείο. Απέχει από το Ρέθυμνο 6 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 3,5 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Εικ. 390. Η σφραγίδα τής μονής Χαλεβή.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Χρωμοναστηρίου με 2 μοναχούς και 1 κοσμικό και στην απογραφή τού 1900 στο δήμο Βρυσιναίων — μετονομασία τού προηγούμενου — με 5 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ο Gerola, (Monumenti veneti, τόμ. III, σ. 173, έκδ. 1917) το αναφέρει Khalevis μισοερειπωμένο, χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ότι το καθολικό του είναι νέο. Τα ερείπια τής μονής τής **Αγ. Ειρήνης**, που είναι εκεί κοντά, τα περισσότερα από τόξα σκαλισμένα στο βράχο, φαίνεται να είναι τού 18ου αιώνα. (1765). Η μονή τής Αγ. Ειρήνης, ήταν μετόχι τής μονής Χαλεβή το 1870.

Η μονή Χαλεβή, ή Χαλεβιανή Παναγία, δεν είναι γνωστό πότε ιδρύθηκε. Η παλαιότερη γνωστή χρονολογία αναφέρεται στη σφραγίδα τής μονής: *ΑΨΜΑ΄* (=1741). Ο ναός όμως είναι κτίσμα τού 1864, όπως αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή, στο υπέρθυρο τής βορείας κυρίας εισόδου τού ναού: *Ι.Χ.-ΝΙ-ΚΑ 1863 Ιουνίου 31 ωκοδομήται ο ναός ούτος επί τής ηγουμενείας Ιωακείμ ιερομονάχου Αγιοβασιλειώτη.* Αφού η σφραγίδα τής μονής φέρει χρονολογία 1741, πρέπει να υπήρχε παλαιότερος ναός, στη θέση που κτίστηκε ο νεότερος, μετά ένα αιώνα (1864). (Βλ. Στέργ. Μανουρά, Η σταυροπηγιακή μονή Χαλεβή, περιοδικό Προμηθεύς Πυρφόρος,τεύχ. 22, σ. 355 και 31, σ. 273).

Πότε ιδρύθηκε είναι άγνωστο. Στην είσοδο αναφέρεται η χρονολογία *1679, Ιερεμίου ηγουμένου.* Και στο προαύλιο η κρήνη έχει χρονολογία *1759.* Αλλά τα βενετσάνικα ερείπια που υπάρχουν πιστοποιούν, ότι ιδρύθηκε πολύ παλαιότερα.

Ο Γεώργ. Δακανάλης αναφέρει στα Απομνημονεύματά του ότι, η μονή αρχικά βρισκόταν στην Αγία Μαρίνα, και ήταν μονή Καλογραιών, ιδρυθείσα υπό τής οικογενείας τών Καλέργηδων, γιά να αποφύγωσει τη δήμευση τής περιουσίας ταύτης, κατά τον χρόνον τής διώξεώς των. Κατόπιν, κατά την Τουρκοκρατία, έγινε μονή καλογήρων και κτίστηκε πάνω από το αρχοντικό Βεργίτση και Βαρότση, σε μέρος υψηλό και οχυρό, προστατευόμενο από υψηλό κρημνό κατά το ήμισυ από Βορρά και από μικρό δάσος πρίνων από Ανατολή. Το υπόλοιπο οχύρωσαν με τείχος. Κατά την επανάσταση τού 1821 είχε 70 καλογήρους. Σε συνέχεια αναφέρει γιά τον ηγούμενο Νέστωρα κ.λπ. αλλά δεν αναφέρει πηγές, και μάλλον φαίνεται να είναι παράδοση.

΄Ηταν πολύ πλούσια. Είχε 70 μοναχούς και σκεύη αργυρά 300 οκάδες.

΄Οπως όλα τα μοναστήρια τής Κρήτης και η μονή τής Χαλέπας ήταν, την περίοδο τών επαναστάσεων, καταφύγιο και ορμητήριο τών επαναστατών. Γι' αυτό το 1821 την κατάστρεψε ο Αιγύπτιος Ασίμ πασάς και έκαψε όλα τα κελιά. Το 1822 στρατοπέδευσε στη μονή ο Χασάν πασάς, αλλά οι επαναστάτες τον ανάγκασαν να φύγει τη νύκτα κρυφά, αφίνοντας όλη την επιμελητεία του, γιά να απασχολήσει τούς επαναστάτες να μην τον κυνηγήσουν.

Τη μονή ανοικοδόμησε ο ηγούμενος Νέστωρ Κοκκινίδης, αλλά μετά το θάνατό του το 1859 άρχισε να παρακμάζει και το 1866 αρπάξαν τα κινητά της και την κατάστρεψαν και πάλι.

Ο Νέστωρ, από τον Καμαριώτη Μυλοποτάμου, έδρασε την επανάσταση τού 1821. Υστερα από τον εκφυλισμό της έγινε χαΐνης. Κάτω από τη μονή 2-3 χλμ. έστενε ενέδρα στούς Τούρκους που περνούσαν και τούς σκότωνε. Ο Μουσταφά πασάς τον επεκύρηξε 500 λίρες. Αλλά όταν ήταν στρατοπεδευμένος στη θέση **Φλαμούρα** και βομβάρδιζε τ' Ανώγεια το 1824, ο Νέστορας διέφυγε την προσοχή τών φρουρών και πήγε στη σκηνή τού πασά οπλισμένος και τού είπε: Εγώ 'μαι, πασά μου, ο Νέστορας που ζητάς. Ο Μουσταφάς θαύμασε το θάρρος του, τού χάρισε τη ζωή και τού έδωσε 10 λίρες, γιά να κτίσει στη μονή τούς σταύλους, που σώζονται και σήμερο. (Σημειώσεις Γεωργ. Δακανάλη, ιατρού).

Το Γενάρη τού 1867 έγινε στη μονή συμβούλιο τών αρχηγών, Κορωναίου, Κόρακα, Πετροπουλάκη, Ντεντιδάκη, Ρωμάνου, Σκουλά και άλλων και αποφάσισαν να κτυπήσουν το Ρεσίτ πασά, που θα περνούσε από το Σκλαβόκαμπο στο Μυλοπόταμο. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σελ. 300, 1005, 1088, κ.λπ. Ι. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 507 — **Γεωργ. Δακανάλη**, Σημειώσεις, ανέκδοτες, **Ιωάν. Νουχάκη**, Χωρογραφία, σ. 166.

Χαλέπα, η. Σήμερο αποτελεί τμήμα τής πόλης Χανιά, αλλά παλαιότερα ήταν ιδιαίτερος οικισμός.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά, ως ιδιαίτερος οικισμός, το 1842 από το Χουρμούζη Βυζαντ. στα «Κρητικά» του σ. 42. Στην απογραφη τού 1881 αναφέρεται **Χαλέπα** στο δήμο Ακρωτηρίου, με 1117 Χριστιαν. και 452 Τούρκ. κάτ. Το 1900 αναφέρεται ως προάστιο τού δήμου Χανίων με 3085 κάτ. Το 1920 έχει ενσωματωθεί στην πόλη Χανίων και δεν αναφέρεται πιά ονομαστικά ως ιδιαίτερος οικισμός.

Εικ. 391. Χαλέπα Χανίων. Το σπίτι Ελ. Βενιζέλου

Τα τελευταία χρόνια τού περασμένου αιώνα και τις αρχές τού σημερινού η Χαλέπα ήταν το πολιτικό κέντρο και η πρωτεύουσα τής Κρήτης. Εκεί ήταν τα προξενεία τών Τεσσάρων «Προστατίδων! Δυνάμεων», το Αρχηγείο τών Διεθνών Στρατευμάτων, λέσχες διεθνείς, το ανάκτορο τού Υπάτου αρμοστού και η κατοικία τού Ελευθερίου Βενιζέλου, που ήταν, την περίοδο εκείνη, ο άξονας τής πολιτικής ζωής τής Κρήτης.

Τον Οκτώβρη τού 1878 υπογράφηκε η **Σύμβαση τής Χαλέπας**, από τον τότε γενικό διοικητή Κωστή Αδοσίδη πασά, που παραχωρούσε αρκετά προνόμια στούς Χριστιανούς, που καταργήθηκαν έπειτα από το φιρμάνι τού 1889.

Στα ορεινά μέρη τής Κρήτης, όπου δεν υπάρχει πεδινό έδαφος για καλλιέργεια, σχημάτιζαν παλαιότερα - σήμερο δεν καλλιεργούν ούτε τα πεδινά με σιτηρά - σχημάτιζαν μικρές επίπεδες επιφάνειες (πεζούλες), που τις υποβάσταζαν με αναλημματικούς τοίχους, για τη συγκράτηση των χωμάτων. Η καλλιεργούσαν απ' ευθείας χωματώδεις πλαγιές, που, φυσικά, η παραγωγή ήταν πτωχή. Τα πετρώδη αυτά εδάφη ονόμαζαν με την αρχαία ελληνική λέξη **χαλεπά** και σήμερο ακόμη λέγονται **χαλέπες.**

Χαλέπα, η. Σταυροπηγιακή μονή αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση τού Σωτήρος. Υπάγεται στην κοινότητα Ασυρώτων, (Κρυονέρι) επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1961) 1, υψ. 440 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από το χωριό Ασυρώτοι. Με το Νόμο 4684 ανακηρύχτηκε διατηρητέα.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Δαμάστας, επαρχίας Μυλοποτάμου, τότε, κάτ. καλόγηροι 3 και κοσμικοί 8. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 41, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ασυρώτων, κάτ. 45, το 1928 στην κοινότητα Αΐμονα, κάτ. 18, το 1940 στην κοινότητα Ασυρώτων, κάτ. 6 και το 1951 κάτ. 1. Στις απογραφές 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Πότε ιδρύθηκε είναι άγνωστο. Στην είσοδο αναφέρεται η χρονολογία *1679, Ιερεμίου ηγουμένου. Και στο προαύλιο η κρήνη έχει χρονολογία 1759.* Αλλά τα βενετσάνικα ερείπια που υπάρχουν πιστοποιούν, ότι ιδρύθηκε πολύ παλαιότερα.

Ο Γεώργ. Δακανάλης αναφέρει στα Απομνημονεύματά του ότι, η μονή αρχικά βρισκόταν στην Αγία Μαρίνα, και ήταν μονή Καλογραιών, ιδρυθείσα υπό τής οικογενείας τών Καλέργηδων, γιά νά αποφύγωσει τη δήμευση τής περιουσίας ταύτης, κατά τον χρόνον τής διώξεώς των. Κατόπιν, κατά την Τουρκοκρατία, έγινε μονή καλογήρων και κτίστηκε πάνω από το αρχοντικό Βεργίτση και Βαρότση, σε μέρος υψηλό καί οχυρό, προστατευόμενο από υψηλό κρημνό κατά το ήμισυ από Βορρά και από μικρό δάσος πρίνων από Ανατολή. Το υπόλοιπο οχύρωσαν με τείχος. Κατά την επανάσταση τού 1821 είχε 70 καλογήρους. Σε συνέχεια αναφέρει γιά τον ηγούμενο Νέστωρα κ.λ.π. αλλά δεν αναφέρει πηγές, και μάλλον φαίνεται ότι είναι παράδοση.

Ήταν πολύ πλούσια. Είχε 70 μοναχούς και είχε αργυρά 300 οκάδες.

Όπως όλα τα μοναστήρια τής Κρήτης και η μονή τής Χαλέπας ήταν, την περίοδο τών επαναστάσεων καταφύγιο και ορμητήριο τών επαναστατών. Γι' αυτο το 1821 την κατάστρεψε ο Αιγύπτιος Ασίμ πασάς και έκαψε όλα τα κελιά. Το 1822 στρατοπεδεύει στη μονή ο Χασάν πασάς, αλλά οι επαναστάτες τον ανάγκασαν να φύγει τη νύκτα κρυφά, αφίνοντας όλη τη επιμελητεία του, γιά να απασχολήσει τούς επαναστάτες να μην τον κυνηγήσουν.

Τη μονή ανοικοδόμησε ο ηγούμενος Νέστωρ Κουκινίδης, αλλά μετά το θάνατό του το 1859 άρχισε να παρακμάζει και το 1866 αρπάξαν τα κινητά της και την κατάστρεψαν και πάλι.

Ο Νέστωρ, από τον Καμαριώτη Μυλοποτάμου, δρασε την επανάσταση τού 1821. Ύστερα από τον εκφυλισμό της έγινε χαΐνης. Κάτω από τη μονή 3 χλμ. έστενε ενέδρα στούς Τούρκους που περνούσαν καί τούς σκότωνε. Ο Μουσταφά πασάς τον επεκήρυξε 500 λίρες. Αλλά όταν ήταν στρατοπεδευμένος στη θέση **Φλάμουρα** και βομβάρδιζε τ' Ανώγεια το 1824, ο Νέστορας διέφυγε την προσοχή τών φρουρών και πήγε στη σκηνή τού πασά οπλισμένος και τού είπε: Εγώ 'μαι, πασά μου, ο Νέστορας που ζητάς. Ο Μουσταφάς θαύμασε το θάρρος του, τού χάρισε τη ζωή και τού έδωσε 100 λίρες, γιά να κτίσει στη μονή τους σταύλους, που σώζονται και σήμερο. (Σημειώσεις Γεωργ. Δακανάλη, ιατρού).

Το Γενάρη τού 1867 έγινε στη μονή συμβούλιο τών αρχηγών, Κορωναίου, Κόρακα, Πετροπουλάκη, Ντουντιδάκη, Ρωμάνου, Σκουλά και άλλων και αποφάσισαν να κτυπήσουν το Ρεσίτ πασά, που θα περνούσε από το Σκλαβόκαμπο στο Μυλοπόταμο. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Καπετάν Μιχάλης Κόρακας, σελ. 300, 1005, 1088, κ.λπ. Ι. Μουρέλλου, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 507 **Γεωργ. Δακανάλη,** Σημειώσεις, ανέκδοτες, **Ιωάν. Νουχάκη,** Χωρογραφία, σ. 166.

Χαλέπα, η. Οικισμός τής κοινότητας Κουκουναράς, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1928) 47. Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 στο δήμο Καστελίου, **Κουκουναρά, Τσικαλαριά** και **Χαλέπα**, κάτ. Χριστιαν. 202, και Τούρκ. 7. Το 1900 αναφέρεται Κουκουναρά και Χαλέπα στον ίδιο δήμο, κάτ. 171, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κουκουναράς, κάτ. 50 και το 1928 στην κοινότητα Κουκουναράς με 47 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Χαμαίζι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 319, υψ. 430 μ. Βρίσκεται στο 59 χλμ. τού δρόμου Αγ. Νικολάου - Σητείας, 11 χλμ. πριν από την πόλη Σητεία. Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Barozzi, (f°22r) Camesi, από τον Καστροφύλακα (K138) Camesi με 371 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ.

Εικ. 392. Το χωριό Χαμαίζι Σητείας (φωτ. Ρουσέτου).

114) Glamessi το 1630 και στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Hamizi με 7 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 131) στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kamesi (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 20 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. το γράφει το 1842 στα Κρητικά του σ. 36 **Χαμέζι**. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Χαμαίζι** στο δήμο Λιμένος Σητείας, κάτ. Χριστιαν. 313 και Τούρκ. 6. Το 1900 Χαμαίζι, στον ίδιο δήμο, κάτ. 364, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 475, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 520, το 1940 το **Χαμαίζιον** έχει 576 κάτ. το 1951 569, το 1961 540 και το 1971 456.

Νότια τού χωριού, πάνω σε ένα κωνοειδή λόφο, γνωστό με το όνομα **Σουβλωτό Μουρί**, ανέσκαψε ο Ξανθουδίδης το 1903, ένα ελλειπτικό σπίτι, μινωικής εποχής, μοναδικό στο είδος του στη μινωική αρχιτεκτονική, ένας ενδιάμεσος τύπος μεταξύ κυκλικής και ορθογώνιας οικοδομής (Hutchinson σ. 169). Ο Άγγλος αρχαιολόγος Machensie παρατήρησε, ότι τα δωμάτια είναι εσωτερικά ορθογώνια και ότι ο εξωτερικός περίβολος κτίστηκε κυκλικός λόγω τής φύσης τού εδάφους.

Ο Ξανθ. αναφέρει, ότι τα εξωτερικά κτίσματα είναι μυκηναίων αγροτών, που τα έκτισαν σε μεταγενέστερη εποχή.

Το όλο συγκρότημα παρουσιάζει φρουριακή διάταξη. Τα δωμάτια φωτιζόταν από την εσωτερική αυλή. Ανήκει στη Μεσομινωική εποχή και έχει σημασία και σπουδαιότητα, γιά την ιστορία τής αρχιτεκτονικής τών κατοικιών τών προϊστορικών λαών τής Ελλάδας και ειδικά τής Κρήτης.

Ύστερα από νεότερες παρατηρήσεις αμφιβάλλουν γιά την ορθότητα τής ερμηνείας, που δίδει ο Ξανθ. Ο Ν. Πλάτων («Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ. 122) πιστεύει, ότι πρόκειται μάλλον περί Μεσομινωικού Ιερού κορυφής, που το ελλειψοειδές κτήριο χρησίμευε ως κύριο ιερό και στα διαμερίσματα τοποθετούνταν τα αναθήματα. Ο βόθρος φαίνεται να ήταν Μεσομινωικός Ι αποθέτης. Ο βωμός, οι λύχνοι, το πύραυνο, το ρυτό,

που βρέθηκαν και τα είδωλα τής Μεσομινωικής Ι περιόδου ενισχύουν την άποψη αυτή.

Τελευταία, το 1971, ο έφορος αρχαιοτήτων Λασιθίου Κωστής Δαβάρας ασχολήθηκε με το κυκλικό σπίτι. Βρήκε και δεύτερη είσοδο από το Βορρά, από το δωμάτιο 11 και διάφορα άλλα στοιχεία μεταβάλλουν ριζικά την παραδεκτή άποψη. Βρέθηκε επίσης η θέση παλαιοτέρων κτισμάτων. Όλα αυτά δείχνουν, ότι ήταν μιά απομονωμένη κατοικία τιμαριούχου, που ίσως είχε ένα ιερό, που δεν έχει σχέση με τα ιερά κορυφής. (Βλ. Guide to Cretan Antiquitties, by **Costis Davaras**, 1976, σ. 47 — **Στ. Ξανθουδίδης**, Προϊστορική οικία εις Χαμαίζι Σητείας, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1906, σ. 118 - 155 — **Ν. Πλάτωνος**, Το ιερόν Μαζά και τα μινωικά ιερά κορυφής, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ε΄, σ. 122) — **Paul Faure**, BCH, vol. XCI, σ. 121.

Χαμαίτουλο, το. Οικισμός τής κοινότητας Ζίρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 23, υψ. 590 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 38 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Μαρωνιά - Επισκοπή - Χαντρά - Ζίρος - Χαμαίτουλο.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kamétulos (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 5 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χαμαίτουλο**, στο δήμο Χαντρά, κάτ. Χριστιαν. 79, το 1900 αναφέρεται στο δήμο Πραισού (μετονομασία τού πρηγούμενου) κάτ. 100, το 1920 στον αγροτ. δήμο Καλού Χωριού, κάτ. 81, το 1928 στην κοινότητα Ζίρου, κάτ. 73, το 1940 κάτ. 97, το 1951 78, το 1961 66 και το 1971 κάτ. 29.

Το όνομα πιθανώς από οικογενειακό επώνυμο. («Μύσων» Α΄, σ. 198).

Χαμαλεύρι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας και ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 124, υψ. 80 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 13,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 11 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26 r) Ghamalevri, από τον Καστροφύλακα (K172) Camalevri με 84 κάτ. το 1583, και (K183) με 570 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Camalavri το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1659 Hamalevri με 36 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 131), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khamalévri (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 10 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χαμαλεύρι** στο δήμο Πηγής, κάτ. Χριστιαν. 110, και Τούρκ. 57, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 120, το 1920 στον αγροτ. δήμο Αστέρι κάτ. 179, το 1928 στην κοινότητα Παγκαλοχωρίου, κάτ. 207, το 1940 το **Χαμαλεύριον** είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 221, το 1951 244, το 1961 183 και το 1971 κάτ. 143.

Ο Paul Faure (Bulletin de l' Association Budé, 1965, τόμ. XXIV, p. 430) πιστεύει, ότι το χωριό βρίσκεται στη θέση τής αρχαίας πόλης Παντομάτριον (Βλ. λήμμα).

Ο Pashley, Travels in Crete, vol. I, 121) αναφέρει: Αναχωρήσαμε από την Πηγή, περάσαμε από το χωριό Bagalokhori και έπειτα είδαμε δεξιά μας τα ερείπια τού χωριού Khamolévri, ένα άλλο χωριό που, όπως το Παγκαλοχώρι, έχει πληθυσμό μόνο 10 χριστιανικές και 5 τούρκικες οικογένειες!

Το όνομα τού οικισμού πιθανότατα οφείλεται στο μαρτυρημένο επώνυμο τού πρώτου οικιστή. Στον Κατάλογο τών εκκλησιών τού Χάντακα αναφέρεται: Ο΄ Αγιος Νικόλαος τού **Χαμαλεύρη**, (που ήταν περίπου στη σημερινή οδό Μιλάτου). (Βλ. G. Gerola, topografia della chiase della città di Candia, περιοδικό «Bessarione» XXII, 1918, σ. 246) και χάρτη τού Χάντακα τού Werdmüller, αριθ. εκκλησίας 12. Ο Χαμαλεύρης ήταν ο ιδιοκτήτης τής εκκλησίας.

Χαματάδι. Οικισμός, προφανώς κοντά στο χωριό Βασιλική, επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου.

Σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, αναφέρεται, ότι ο Marinus Bernardo από το Λασίθι, κάτοικος Χάντακα, δίδει, παραχωρεί και ενοικιάζει στο Michaeli Trevisano, κάτ. τού χωρίου **Βασιλική** (πιστεύω επαρχίας Καινούργιου και όχι Ιεράπετρας) ένα μύλο του (προφανώς νερόμυλο γιά άλεσμα) κείμενο στο χωριό του το ονομαζόμενο **Chamatathi**, με κήπο κ.λπ. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 165). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Χαμηλό, το. Οικισμός τής κοινότητας Μέσα Λακκώνια, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 136, υψ. 120 μ. Βρίσκεται στο 4,5 χλμ. τού δρόμου προς Λακκώνια.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1951 **Χαμηλό**, στην κοινότητα Μέσα Λακκώνια, κάτ. 171, το 1961 αναφέρεται στην ίδια κοινότητα κάτ. 172 και το 1971 κάτ. 152.

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης αναφέρει το 1903 τον οικισμό **Μετόχιον Χαμηλό**. Μικρή εκκλησία τής Παναγίας έξω από το μετόχι, με την ακόλουθη επιγραφή στο τύμπανο, πάνω από την πόρτα τού ναού:

Ανοικοδομήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός τής Υπεραγίας ενδόξου Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας διά κόπου και εξόδου τών δύο αδελφών και μοναχών Γερμανού και Νικοδήμου το κατά κόσμου Μαιγλορόπουλοι έτους ΖΡΚΓ΄ (=7123= 1614). (Στεφ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί εκ Κρήτης, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 72 και Gerola, Monumenti veneti, vol. IV, σ.529).

Χάμπαθα, τα. Οικισμός τής κοινότητας Μάζα, επαρχίας Αποκορώνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 61, υψ. 180 μ. Απέχει από τα Χανιά 37 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 35,6 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο. (μετά τις Βρύσες).

Αναφέρεται στην επαρχία Αποκορώνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°30r) Ghabatha, από τον Καστροφύλακα (K237) Maxa (Μάζα) Filippu Gambassa με 128 κάτ. (και οι 3 οικισμοί το 1583, (K242) με 3 πορνομιούχους και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Ελλην. Ιστ. V σ. 133) Chabata το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khabatha (Pashley, Travels in Crete, II, 312) με 6 χριστιανικές οικογένειες. Στην απογραφή 1881 αναφέρεται **Χάμπαθα** στο δήμο Μαθέ, κάτ. Χριστιαν. 69, το 1900 είναι στο δήμο Γεωργιούπολης, κάτ. 102, το 1920 στον αρχικό δήμο Μάζας, κάτ. 97, το 1928 στην κοινότητα Μάζα κάτ. 107, το 1940 133, το 1951 114, το 1961 110 και το 1971 κάτ. 95.

Το όνομα **χάμπαθα** πιστεύω πως είναι ταυτόσημο με το όνομα **χάμπασα**,τα, που ακούεται στην επαρχία Λασιθίου και σημαίνει τόπο γεμάτο πέτρες, σχεδόν χώμα και συνεπώς δίχως βλάστηση. Η πετρώδης η αυτή έκταση μοιάζει με τη **χαλασά**, σε επίπεδη περιφέρεια. Κάτω και βορείως από το γνωστό ύψωμα **Κυρφή** πάνω από τη μονή Καρδιώτισσας Κεράς, όπου η στερομινωική πόλη, είναι μιά τέτοια έκταση που λέγεται **Χάμπασα**, τα. Το χωριό τού Αποκορώνου δεν το επισκέφτηκα, αλλά πιστεύω να βρίσκεται σε μιά τέτοια περιοχή.

Χανδράς, ο. Χωριό τής Σητείας. Βλ. Χαντράς.

Χανδρού, η. Οικισμός Μονοφατσίου, βλ. Χαντρού.

Χανιά, τα. Μεγάλη και σπουδαία παραλιακή πόλη τής Δυτικής Κρήτης, κάτ. (1981) 47.338, υψ. 20 μ., πρωτεύουσα τού ομώνυμου νομού, στον ανατολικό μυχό τού κόλπου Κυδωνίας. Βρίσκεται στον 35° 30΄ παράλληλο βορείου πλάτους και 24° 00΄ ανατολικού μήκους Greenwich.

΄Εδρα τών διοικητικών, δικαστικών κ.λπ. δημοσίων υπηρεσιών τού νομού, τού Εφετείου Κρήτης και τής Μητρόπολης Κυδωνίας και Αποκορώνου, οικονομικό, συγκοινωνιακό και πνευματικό κέντρο τού νομού.

Η ιστορία τής πόλης Χανιά αρχίζει κυρίως το 1252, οπότε οι Βενετοί έστειλαν την τέταρτη αποστολή αποίκων Βενετών, γιά τον αποικισμό τής Κρήτης, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στον ασήμαντο, ως τότε, οικισμό, που ήταν γνωστός με το όνομα *κώμη Αλχανία*, που μετάτρεψαν στη γλώσσα των οι Βενετοί *La Cania* ▷ *La Canea*, όπως αναφέρεται έκτοτε στα βενετσάνικα έγγραφα. Σε συμβόλαια τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, τού 1271, αναφέρεται Chance και Chanea. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della colonia veneziana di Creta, 1942, σ. 5 και 217 αντίστοιχα).

Στην **απογραφή τού Καστροφύλακα το 1583** αναφέρεται: In tutta la città della Canea, Nobili Veneti, nobili Cretensi, mercanti et altri forestieri, cittadini, δηλαδή: Σ' όλη την πόλη τών Χανίων, Ευγενείς Βενετοί, Ευγενείς Κρητικοί, έμποροι και άλλοι πολίτες και ξένοι, κατά ενορίες (29 αναφέρονται ονομαστικά) συνολικά:

άνδρες	1864
αρσενικά παιδιά	1965
γυναίκες - κόρες	2786
γέροι	89

Σύνολο		6703
Γυναίκες και παιδιά		
Ιταλών στρατιωτών		540
Εβραίοι		256
Σύνολο κατοίκων		**7499**
Στην **αιγυπτιακή απογραφή τού 1834** αναφέρονται κάτοικοι Χριστιανοί και Τούρκοι (Βλ. Pashley, Travels in Crete, vol. II, σ. 325)		5800
Στην **απογραφή τού 1881** η πόλη και οι συνοικίες: Τοπχανέ, Γιουσούφ πασά, Αράπ τζαμισί, Καστέλι, Αγά τζαμισί, Δζιζάϊρ Κολλού, Σπλάντζια (Χουνκιάρ) και Κούμ Καπού και Τοπ Αλτί		
Σύνολα	Χριστιανοί	3477
	Τούρκοι	9469
Κάτοικοι Χανίων 1881		**12946**

Πληθυσμιακή ανάπτυξη τών Χανίων (μόνο τής πόλης) **από το 1583 μέχρι το 1981**

Χανιά	1583	1834	1881			1900	1920
			Χριστ.	Τούρκ.	Σύνολο		
	7500	5800	3477	9469	12946	20972	24884

Χανιά	1928	1940	1951	1061	1971	1981
	26604	28168	33211	38467	40564	47338

Τα Χανιά, όπως και το Ηράκλειο, αποτελούνται από δυό ξεχωριστές πόλεις. Μιά παλαιά, μεσαιωνική, που ήταν κλεισμένη μέσα στα τείχη, με στενούς και σκολιούς δρόμους τής εποχής εκείνης, και μιά νέα πόλη τού 20ου αιώνα.

Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν μιά μεσαιωνική πόλη, χωρίς σχέδιο, με στενούς δρόμους όπως και ο Χάντακας. Τούς δυόμισυ αιώνες τής Τουρκοκρατίας όχι μόνο δεν έγινε καμμιά βελτίωση αλλά αντίθετα, η κατάσταση χειροτέρευσε. Με την ασυδοσία τών αγάδων να κτίζουν όπου θέλουν και όπως θέλουν.

Ο Χριστιανικός πληθυσμός μειώθηκε με τις σφαγές, τούς συνεχείς πολέμους και τον εκπατρισμό τών Χριστιανών. Ακόμη και το 1881 ήταν μιά τουρκόπολη. Τα 3/4 τών κατοίκων ήταν Τούρκοι (9469 Τούρκοι και 3477 Χριστιανοί).

Τα Χανιά είχαν την καλή τύχη να έχουν ένα δήμαρχο, το Μανόλη Μουντάκη, που είχε την πρόνοια να κάνει ένα σχέδιο, αρκετά καλό γιά την εποχή εκείνη, στα χωράφια τής περιοχής έξω από τα τείχη, ανέξοδο, χωρίς αποζημιώσεις, διαμαρτυρίες κ.λπ. και με βάση αυτό έχει κτιστεί η νέα πόλη, με ευθύγραμμους και αρκετά ευρύχωρους δρόμους, πλατείες κ.λπ. που ικανοποιεί τις σύγχρονες απαιτήσεις πολεοδομίας. Αντίθετα το Ηράκλειο δεν είχε την τύχη αυτή, κι έτσι η ρυμοτομία στα νέα προάστεια δημιουργήθηκε, όπως και στην παλιά πόλη μέσα στα τείχη, αυτόματα, σύμφωνα με το γούστο και τα συμφέροντα τών νέων οικιστών.

Η ετυμολογία τού ονόματος Χανιά έχει φυσικά σχέση με την ιστορία τής πόλης. Σχετικά με το θέμα έχουν ασχοληθεί πολλοί. Ο Κριτοβουλίδης στα Απομνημονεύματά του (σ.4, υποσημ.) πιθανολογεί το έτυμο από το όνομα τής Κρήτης **Χθονία**. Αλλά η παράδοση πιστεύει, ότι το όνομα οφείλεται στο Σαρακηνό κατακτητή **Χάνη**.

Ο Στέφ. Ξανθουδίδης (Επαρχίαι και πόλεις τής Κρήτης (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Γ΄, σ. 63 εξ.) αναφέρει ότι μπορεί να προέρχεται από το αραβικό **χάνι** — τα χάνια, ή από το **Λαχανιάς**, Laghanea, που αναφέρει ο Christ. Buondelmonti (Βλ. Descriptio Insule Crete, έκδοση κριτική, Ηράκλειο 1981, σ. 134).

Ο Γεώργ. Κουρμούλης (Περί τού ετύμου τής λ. Χαννιά, Αθήναι 1937, διατριβή επί διδακτορία) ετυμολογεί το όνομα από το ψάρι **χάννο, χαννί**, πληθυντ. **τα Χαννιά**.

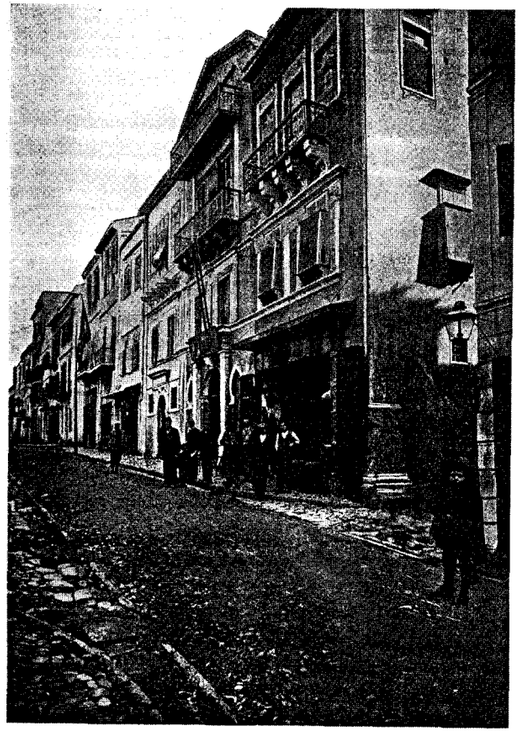
Ο Γ. Καλαϊτζάκης (εφημ. «΄Ερευνα», 14.12.1899) και ο Νικ. Τωμαδάκης, («Αθηνά», ΜΗ΄, σ. 91 εξ.) πιστεύουν ότι το όνομα προέρχεται από το αραβικό **χάνι**.

Πιθανότερη είναι η ετυμολογία που προτείνει ο Ν. Πλάτων, (Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Γ΄, σ. 227 και «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Α΄, σ. 248). Σύμφωνα μ' αυτή το τοπωνύμιο Χανιά προέρχεται από το μαρτυρημένο προελληνικό τοπωνύμιο **Αλχανία κώμη**, που αναφέρεται σε επιγραφή. Τοπωνύμιο που σχετίζεται με τη λατρεία τού θεού **Βαλχανού ή Βελχανού** στην Κρήτη. Πόλη μ' αυτό το όνομα αναφέρει και ο Κρητικός ιστορικός Ανδρέας Τζάκομο Κορνάρος, αντλώντας από άγνωστες πηγές. *Wlcania, a Minoe aedificatum apud mare, in qua Wlcanum praecipuo cultu incolae venerabantur.* Δηλαδή: η Wlcania είναι μιά πόλη που ίδρυσε ο Μίνως κοντά στη θάλασσα, στην οποία ελάτρευαν οι κάτοικοι κατ' εξοχήν τον Βελχανόν. Αυτά γράφει ο Ανδρ. Κορνάρος το 16ο-17ο αιώνα. Αλλά και οι νεότερες αρχαιολογικές ανασκαφές βεβαιώνουν τις πληροφορίες τού Κορνάρο (Βλ. Κατάλογο Κρητικών πόλεων, Creta Sacra, τόμ. I, σ. 124).

Στην Αγία Τριάδα, κοντά στη Φαιστό, αποκαλύφτηκε ιερό, αφιερωμένο στο θεό Βελχανό, με μικρό βωμό, όπου βρέθηκαν λείψανα θυσιών και κεραμεικά με την επιγραφή Βελχανός. Προς τιμήν τού θεού αυτού τελούνταν στη Λύκτο **τα Βελχάνια** και στη Γόρτυνα ενώ στην Κνωσό αναφέρεται μήνας με το **Ελχανιός**, άλλος τύπος τού Βελχανός, ο ΄Ηφαιστος τού ρωμαϊκού πανθέου.

Η **κώμη Αλχανία** και η ονομασία της διατηρήθηκε από τούς ΄Αραβες κατακτητές, γιατί νόμιζαν πως ήταν ο αραβικός τύπος *Al Hanim*, που σημαίνει στη γλώσσα τους καπηλιό - χάνι. Οι εντόπιοι παραφθείρουν το **Αλχανία** σε **Αχανία**, ή νόμισαν ότι το Αλ ήταν το άρθρο τής αραβικής ονομασίας και το μεταφέραν στα ελληνικά τα. τα Χανιά.

Τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο **τα Χανιά** υπήρχαν, αλλά ήταν, ως φαίνεται, ασήμαντη πόλη. (Gerola, Monumenti, I, 95). Οι Βυζαντινοί έκτισαν φρούριο στην

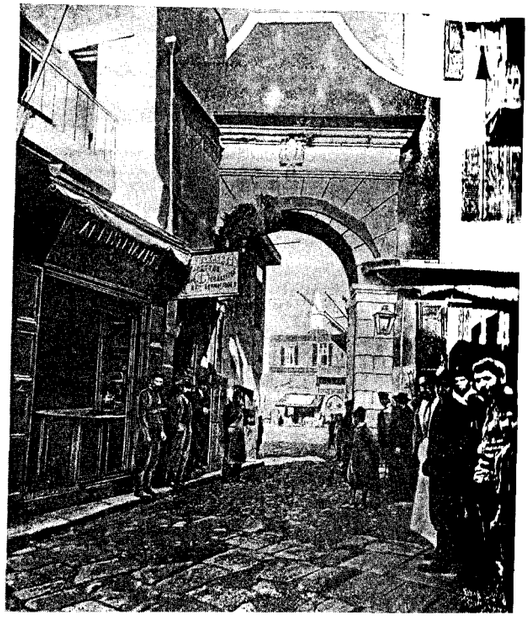

Εικ. 393. Χανιά. Το μέγαρο Premarin (Gerola III, 219)

κορυφή τού λόφου, που από πότε θα πήρε το όνομα **Καστέλι**.

Το τοπωνύμιο Χανιά βρήκαν οι Βενετοί το 1252, όταν ανοικοδόμησαν και αποίκισαν την πόλη, και το προσάρμοσαν στη γλώσσα των La Canea, όπως το βυζαντινό Χάνδαξ έκαμαν Candia ή Candida. Αρχικά εγκαταστάθηκαν στο Καστέλι, όπου έκτισαν τη νέα μητρόπολή τους, τη Santa Maria, το παλάτι τού ρετούρη και τις κατοικίες τών σπουδαιότερων αποίκων. Στούς πρόποδες τού Castello αναπτύχθηκαν με το χρόνο οι γνωστοί βούργοι - προάστια, που αργότερα το περιέκλεισαν στα νεότερα τείχη, όπως έγινε και στο Χάνδακα. (Βλ. Gerola, Monumenti, I, σ. 14, 155). Ο δόγης Marino Morosini, στέλνοντας την αποικία στην Κρήτη, διάταξε *civitatem Canee rehedificare,...plateas prodomo et domibus comunis et ruga magistra et ecclesia seu ecclesiis et municionibus hedificandis.* (Gerola, Monumenti τόμ. I, σ. 15). Το 1266 οι Γενοβέζοι, αντίζηλοι τών Βενετών, με αρχηγό τον Obertino Doria, αποβιβάστηκαν στα Χανιά, με σκοπό να τα αποσπάσουν από τούς Βενετούς. Οι υπερασπιστές εγκαταλείψαν την πόλη και ο Ντόρια, αφού πήρε ό,τι μπορούσε, την έκαψε.

Πάνω στο Καστέλλι, αναφέρει ο Άγγλος Wil. Lithgow το 1632, ήταν 97 παλάτια. *It last a large castle containing niteny seven palaces.* (Βλ. Gerola, Monunenti, I, 23 και Democratia Hemmerdinger Iliadou, La Crète

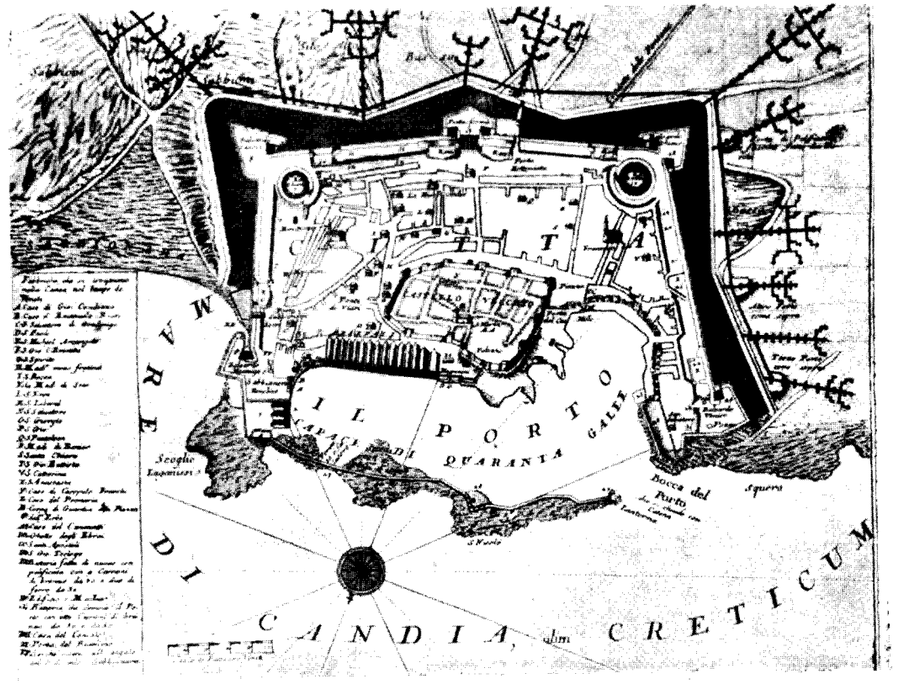
Εικ. 394. Χανιά. Η πόρτα Colombo. (Gerola IV σ. 105)

sous la Domination vénitienne et Turquie, Studi Venc ziani, IX, 1967, σ. 598). Και ο Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 103) αναφέρει το 1630, ότι μέσα στην πόλη υπάρχει ένα παλιό Καστέλι, που περιβάλλεται από τείχη και έχει καλά σπίτια.

Οι λαβυρινθώδικοι δρόμοι — που χαρακτηριστικά τούς ονόμαζαν μέχρι τελευταία **βενετσάνικα στενά** που συχνά σκεπάζονταν με τόξα, οι αυλές, οι εξωτερικές σκάλες, τα πηγάδια στη μέση τών δρόμων, έδιδαν μια όψη βενετσάνικη. Ο Ιταλός Benvegna, που επισκέφτηκε τα Χανιά το 17ο αιώνα αναφέρει: *E cosi bella, che allogiatovi, la ritrovai di sito simile a Capua e di palazzi non differenti nell' architettura delle faciate a Venezia.* (M. Benvegna, Viaggio di Levante, Bologna, 1688, σ.58), που σημαίνει: Είναι τόσο ωραία. Παρέμεινα εκεί και τη βρήκα όμοια με την Κάπουα και με παλάτια όχι διαφορετικά στην αρχιτεκτονική τών προσόψεων (τών οικοδομών) στη Βενετία.

Μέχρι τις αρχές τού 20ου αιώνα, που επισκέφτηκε τα Χανιά ο Gerola, στον Τοπανά στην οδό Θεοτοκόπουλου και πάνω στο Καστέλι, υπήρχαν μέγαρα με γοτθική αρχιτεκτονική και τής Αναγέννησης και σωζόταν οι επιβλητικές είσοδοι τών παλατιών τών Βενετών αρχόντων Zangarol, **Premarin**, Da Molin, Renier κ.λπ. Το παλάτι τού Άγγελου Πρεμαρίν ήταν κόσμημα τών Χανίων και οικοδομήθηκε το 1598 από το Ρεθεμνιώτη αρχιτέκτονα Μανόλη Λίτινα. Από τη νότια πλευρά του το corso, δηλαδή ο κεντρικός μεγάλος δρόμος, διέσχιζε το Καστέλι από Δ προς Α, ξεκινώντας από τη σημερινή πλατεία Ελ. Βενιζέλου (Σαντριβάνι), όπου ήταν η porta Colombo. Σήμερο το κόρσο έγινε οδός Κανεβάρο.

Χανιά

Εικ. 395. Χανιά. Σχεδιάγραμμα τού V. Coronelli το 1689. (Gerola, Mon. Ia 447)

Στην οδό Γαβαλάδω, πάροδο τού δρόμου Χ"Μιχάλη Γιάνναρη, ήταν το μέγαρο τού Βενετσάνου στρατηγού Gavutio De Collalto, αρχηγού τού στρατού, που κατέβαλε με δόλο τη γνωστή επανάσταση τού Καντανολέου στον Αλικιανό. (Βλ. Σπ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι, σ. 466). Το όνομα διασώθηκε ύστερα από τόσους αιώνες και την Τουρκοκρατία και η συνοικία ακουόταν μέχρι τελευταία **Στού Κολάτα**. (Βλ. «Κρητική Εστία», τεύχ. 37, σ. 21). Ο Δήμος θα πρέπει να διατηρήσει τις ονομασίες αυτές τών δρόμων, αλλά και άλλων τοπωνυμίων, που υπενθυμίζουν τραγικές ή ένδοξες σελίδες τής ιστορίας τού τόπου.

Η τελευταία οχύρωση τών Χανίων άρχισε το 1536, σε σχέδιο τού αρχιτέκτονα τής οχυρωματικής τέχνης, ύστερα από τη χρήση τής πυρίτιδας στα τηλεβόλα, Michele Sammicheli, ο οποίος ήλθε στα Χανιά το έτος αυτό.

Το σχήμα τού περιβόλου ήταν περίπου τετράγωνο. Είχε τέσσερις προμαχώνες. Στη ΝΔ γωνία τού περιβόλου ήταν ο προμαχώνας Schiavo ή San Dimitrio.

Κατά την πολιορκία τών Χανίων το 1645, στη θέση, απέναντι από τον προμαχώνα Schiavo, τοποθετήθηκε με τα στρατεύματά του, ο Χασάν πασάς, αρχηγός τών στρατευμάτων τής Ρούμελης, το ύψωμα τού εδάφους, που υπήρχε τότε στη θέση τής σημερινής εκκλησίας τού Αγίου Κωνσταντίνου, στη Νέα Χώρα. Στη θέση αυτή δημιουργήθηκε αμέσως μετά την άλωση, οικισμός, που πήρε το όνομα **Χασάν πασά κολού**, που σημαίνει: τομέας τών στρατευμάτων τού Χασάν πασά, όπως αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο τού 1684, τού Ιεροδικαστικού Συμβουλίου τού διβανίου τού Χάντακα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις τουρκ. εγγράφων, τόμ. Β', σ. 197).

Στη ΝΑ γωνία ο προμαχώνας Santa Lucia, στη ΒΑ ο προμαχώνας San Salvatore ή Venier ή Gritti. Σε κάθε προμαχώνα ήταν και ένας επιπρομαχώνας cavalliero ή ένα revelino. Στον προμαχώνα Schlavo ήταν ο επιπρομαχώνας Lando, στον Santa Lucia ο ομώνυμος επιπρομαχώνας, στον Sabbionera ήταν το revelino Michiel και στον San Salvatore το ομώνυμο revelino.

Οι προμαχώνες συνδεόταν με ισχυρά μεσοπύργια, (cortine poderose), κατά την έκφραση τού Γκερόλα. Το μεσοπύργιο τής νότιας πλευράς ήταν πολύ μακρύ και μοιράστηκε με μιά piattaforma, που από την ανατολική πλευρά είχε τον επιπρομαχώνα della Madonna ή Santa Maria και από τη δυτική τον επιπρομαχώνα San Giovanni.

Η βόρεια πλευρά προς τη θάλασσα ήταν ατείχιστη. Προστατευόταν από τον λιμενοβραχίονα, μήκους 337 μ.

Ο ρετούρης (διοικητής) Leonardo Loredan (1551-1554) έκαμε τις επιχωματώσεις και έκτισε την πύλη στη δυτική πλευρά τής Πιαταφόρμα, και την ονόμασαν Retimiota, γιατί από εκεί ξεκινούσε ο δρόμος προς το Ρέθυμνο. Οι Τούρκοι την έλεγαν **Καλέ Καπισί** = πόρτα τού φρουρίου. Μέσα από την πόρτα ήταν το τζαμί τού Χουσεΐν πασά, που από το μιναρέ του έδινε ο χότζας το σύνθημα, γιά το άνοιγμα και το κλείσιμο τής Πόρτας.

Απ' αυτή βγήκε ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης στις 3 τού Νοέμβρη 1898. Κατεδαφίστηκε και δεν σώζεται σήμερο τίποτε. Μπροστά απ' αυτή την πόρτα σχηματίστηκε η σημερινή πλατεία **Κοτζάμπαση**, —από *το όνομα τού καβάση τού ρωσικού προξενίου Κοτζά*-μπαση, τον οποίο σκότωσαν οι Τούρκοι εκεί, όπου ήταν μιά μουρνιά, δέντρο καταραμένο, γιατί κρεμόταν εκεί πάντα ο βρόγχος, που κρεμούσαν οι Τούρκοι τούς Χριστιανούς πατριώτες. Άλλη κρεμάλα γιά τούς Χριστιανούς ήταν στην πλατεία Σπλάντζιας, αναφέρει ο Εμ. Λαμπρινάκης (Γεωγραφία Κρήτης, 1890, σ. 9).

Τα οχυρωματικά αυτά έργα τών Χανίων, αν και έγιναν την ίδια εποχή με το φρούριο τού Χάντακα και σχεδιάστηκαν από τούς ίδιους μηχανικούς δεν ανταποκρίθηκαν στις αμυντικές απαιτήσεις τής εποχής. Γιά την οχύρωση τών Χανίων οι αδελφοί Βεργίτση από το Ρέθυμνο, πλήρωσαν 1000 δουκάτα, γιά να αποκτήσουν την Κρητική Ευγένεια. Χρησιμοποιήθηκαν 13936 αγγαρείες απ' όλες τις επαρχίες εκτός τών Σφακίων.

Ο οπλισμός τού φρουρίου τών Χανίων το 1630, 15 χρόνια πριν από την άλωσή του, ήταν 89 κανόνια διαφόρων τύπων, και αυτά που είχαν οι γαλέρες τών ταρσανάδων 230. Σύνολο 319 κανόνια μικρά και μεγάλα. Τον ίδιο χρόνο ο οπλισμός τού Χάντακα διέθετε 457. (Βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 158 εξ.). Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας το φρούριο τών Χανίων είχε 162 πυροβόλα. Τα περισσότερα πήρε ο Μωχάμετ Άλυ στην Αίγυπτο.

Παρά την οχύρωση και τον οπλισμό της η άμυνα δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη στούς ειδικούς. Ο στρατηγός Del Monte επρότεινε το 1591 να εγκαταλειφθεί το φρούριο και να μεταφέρουν την πόλη στο ύψωμα τού Παλαιόκαστρου, στη θέση τής αρχαίας πόλης **Άπτερα**.

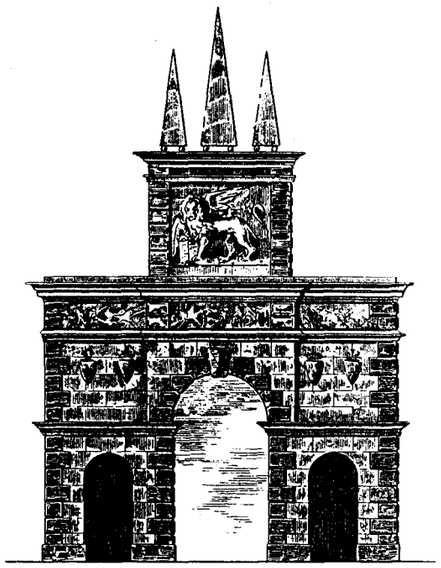
Η πρόταση δεν έγινε δεκτή και τον Ιούνιο 1645 οι Τούρκοι άρχισαν τη μοιραία πολιορκία. Στις 12 Αυγούστου έκαμαν ρήγμα στον προμαχώνα Schiavo, και παρά την ηρωική αντίσταση τών αμυνομένων, αναγκάστηκαν να υποκύψουν στις 22 Αυγούστου 1645. Ο Μπουνιαλής, με τον απλό λαϊκό στίχο του λέει:

...Ο πόλεμος ο φλογερός εκράτησε δυό μήνες
κι ο ήλιος έριχνε φωθιά όλες τσι μέρες κείνες.
... Έτσι, σαν εξημέρωσε σ' ένα βατζέλι (δίσκο) *παίρνουν*
τής Χώρας όλα τα κλειδιά κι εις τού πασά τα φέρνουν
Την Τρίτη τού τα πήγανε, τ' Αγούστου η δωδεκάτη,
τρεις άρχοντες τα φέρανε κι άλλοι πολλοί νομάτοι.
... Την αποχαιρετίσανε όλοι, δικοί και ξένοι
κι έξω στις πόρτες βγαίνοντας, εκλαίγαν οι καϋμένοι...

(Μαρ. Τζάνε, Μπουνιαλή, Κρητ. Πόλεμος 152)

Ο φρουριακός περίβολος τών Χανίων δεν υπάρχει σήμερο εκτός μικρού τμήματος στη δυτική πλευρά.

Τα Χανιά δεν υποφέραν από έλλειψη νερού όπως το Ηράκλειο. Το 1551 ο ρετούρης Leonardo Loredan μετέφερε το νερό από τρεις πηγές, που ήταν στην περιοχή τού χωριού **Γαρίπα**, όπου ήταν οι κήποι τής οικογενείας Viaro. Η μοναδική κρήνη στην οποία

Εικ. 396. Χανιά. Η Ρεθεμνιώτικη Πόρτα (Gerola, Mon. Ια σ. 401)

διοχετεύτηκε το νερό ήταν στην οδό Χάληδων, λίγο πιό κάτω από το Μουσείο. Είχε μιά μαρμάρινη λεκάνη τετράγωνη εσωτερικά και στρογγυλή εξωτερικά με 4 κεφάλια λιονταριών στις γωνίες και 4 στέμματα. (Βλ. Gerola, Monumenti veneti, IV, σ. 60). Ως φρούριο, σε περίπτωση πολιορκίας, είχαν προβλέψει ύδρευση από δεξαμενές και πηγάδια. Στο revelino τού S. Salvatore (Φιρκά) ήταν 3 δεξαμενές, που χωρούσαν 5000 βαρέλια, στο Καστέλι μιά χωρητικότητας 4000 και άλλες στη ρεθεμιώτικη πόρτα. Στα Χανιά υπήρχαν επίσης 600 πηγάδια. Στην πλατεία τού Αγ. Νικολάου ήταν ένα που μπορούσε να υδρεύσει την πόλη 6 μήνες. Αλλά με το σεισμό τού 1595 το νερό του χάθηκε. Σήμερο τα Χανιά υδρεύονται από τις πλούσιες πηγές τής Αγιάς.

Τα Χανιά έχουν ένα ωραίο **Δημοτικό Κήπο**, δημιούργημα τού Ρεούφ πασά. Σχεδιάστηκε το 1870, με ευρωπαϊκά πρότυπα και φυτεύτηκαν διάφορα δένδρα, με επιμέλεια και επίβλεψη τού ίδιου τού πασά. Βορείως από το Δημοτικό Κήπο είναι το Στάδιο και παραπλεύρως οι Σχολές τής Μέσης Εκπαίδευσης.

Το κέντρο τής σημερινής πόλης είναι η **πλατεία Σοφ. Βενιζέλου**. Στη θέση τού σημερινού ωραίου ξενοδοχείου «Κύδων», ήταν, τα χρόνια τής Κρητικής Πολιτείας, το περιώνυμο κέντρο London Bar, που είδε «ένδοξες» μέρες, όταν οι στόλοι τών Μεγάλων Δυνάμεων ναυλοχούσαν στη Σούδα, γιά να μας «προστατεύουν». Ήταν ένα Café chantant, με «αρτίστες» φερμένες από την Ευρώπη, γιά να ψυχαγωγούν τούς αξιωματικούς τών στόλων. Ανάμεσα σ' αυτές και η διάσημη madame Hortense, που πρώτη αυτή έκανε το strip tease στο London Bar πριν από ένα αιώνα σχεδόν.

Εικ. 397. Χανιά. Η Δημοτική Αγορά Χανίων

Η σημερινή Δημοτική Αγορά, κόσμημα τής πόλης, δείγμα πολιτισμού, μοναδική στην Κρήτη και ίσως στην Ελλάδα, βρίσκεται στη θέση τής Piattaforma τού φρουριακού περιβόλου. Ύστερα από την κατεδάφιση τού τείχους και τής Piattaforma εγκαταστάθηκαν στο χώρο που δημιουργήθηκε, κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία, λαχανοπωλεία, χάνια κ.λπ. Ήταν δηλαδή μιά αυτοσχέδια λαϊκή αγορά, με όλα τα επακόλουθά της. Την ασχημία αυτή αντικατάστησε ο Δήμος με το σημερινό ωραίο οικοδόμημα, που εξυπηρετεί τον ίδιο σκοπό. Η ανοικοδόμησή της άρχισε το 1911, με σχέδιο τού μηχανικού Δρανδάκη, σε σχήμα σταυρού, με πόρτες σε κάθε κεραία, που κλείνουν και έτσι ασφαλίζονται όλα, και τα 78 καταστήματα, όπου αντιπροσωπεύονται όλα τα επαγγέλματα. Μιά παρόμοια αγορά ενθυμούμαι στην Αλεξάνδρεια τής Αιγύπτου, τη λεγόμενη τότε Bazar Français.

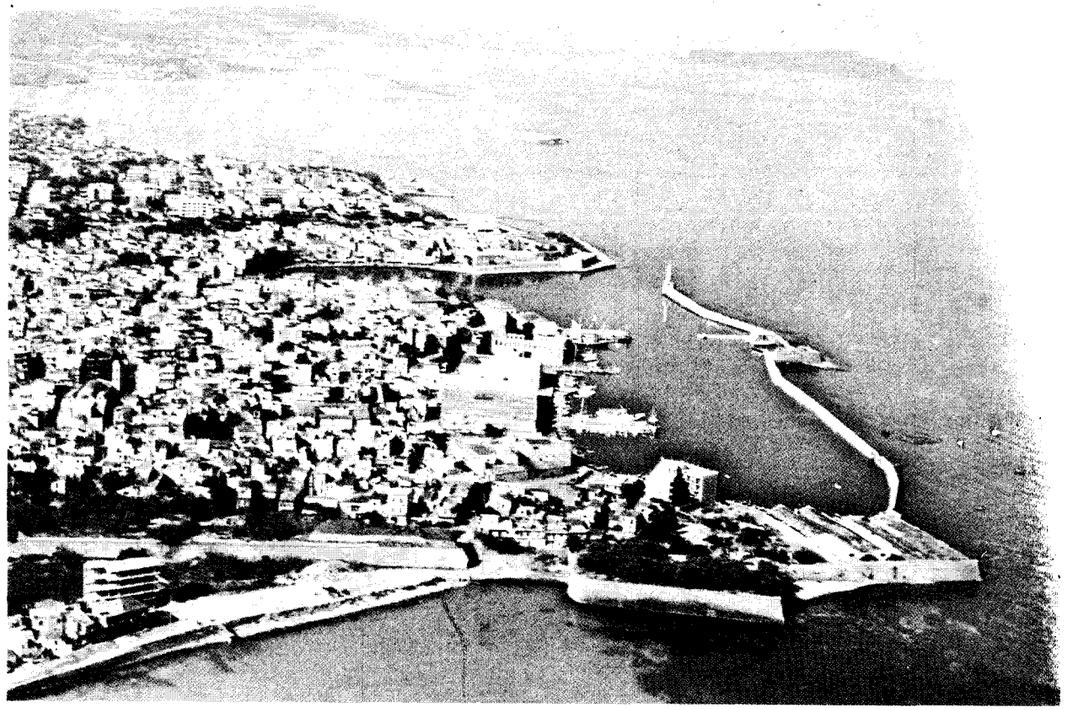
Δυτικότερα είναι η **Πλατεία Κοτζάμπαση**. Όνομα τού καφάση τού ρωσσικού προξενείου, τον οποίο σκότωσαν οι Τούρκοι στο σημείο αυτό. Από τη βορεινή πλευρά της αρχίζει η **οδός Μουσούρων**, στη θέση που ήταν η Ρεθεμνιώτικη Πόρτα.

Μεταπολεμικά, το 1954, ο Δήμος ίδρυσε τη Δημοτική Βιβλιοθήκη, η οποία πλουτίστηκε με χιλιάδες τόμους βιβλίων, που αφορούν κυρίως την Κρήτη, με την πολύτιμη βιβλιοθήκη τού Ελευθ. Βενιζέλου και σπουδαία συλλογή χαρτών, κυρίως τής Βενετικής εποχής, χάρη στις προσπάθειες τού αείμνηστου φίλου Λεωνίδα Μανολικάκη, που είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτό.

Στα Χανιά υπάρχει και η **Μάλμειος Βιβλιοθήκη**, ιδιοκτησία τού Αντ. Μάλμου, μιά σπουδαιότατη συλλογή σπανίων και δυσευρέτων βιβλίων και άλλων αντικειμένων, που αφορούν κυρίως την Κρήτη. Είναι μιά πολύτιμη συλλογή, γιά την οποία πρέπει να δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Δήμος.

Εκπρόσωπος τής πνευματικής ζωής στα Χανιά ήταν από πολλά χρόνια και είναι ο Φιλολογικός Σύλλογος Χρυσόστομος. Το ιδιόκτητο οίκημά του είναι κτισμένο πάνω στο βενετσάνικο τείχος. Διαθέτει μιά ωραία και ευρύχωρη αίθουσα διαλέξεων, πνευματικών εκδηλώσεων και άλλων δημοσίων εμφανίσεων, στις οποίες πρωτοστατεί πάντοτε ο Σύλλογος. Ο ίδιος οργάνωσε με μεγάλη επιτυχία το Β΄ Κρητολογικό Συνέδριο το 1966.

Ο «Χρυσόστομος» προπολεμικά είχε μιά πλούσια βιβλιοθήκη, τη **Βιβλιοθήκη Χανίων**, μοναδική τότε στην πόλη. Είχε συγκεντρώσει και τις βιβλιοθήκες τού Αντ. Γιάνναρη, τού Εμμ. Γενεράλη, τού Γεωργ. Καλαϊτζάκη και άλλων. Δυστυχώς κάηκε με τούς βομβαρδισμούς τών Γερμανών. Μεταπολεμικά συ-

Εικ. 398. Πανοραματική άποψη τών Χανίων

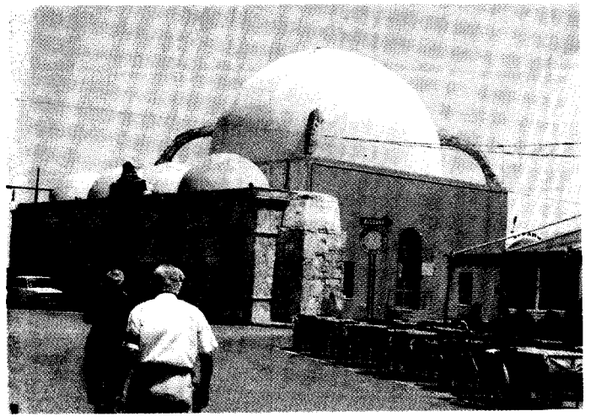
γκρότησε μιά καινούργια με 6-7 χιλ. τόμ. **Μουσείο.**

Και η Αρχαιολογική Συλλογή τής Δυτικής Κρήτης είχε τις ίδιες περιπέτειες της Συλλογής τού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου. Αρχικά στεγαζόταν στο Διοικητήριο. Με την πυρκαϊά που έγινε εκεί κάηκαν τα περισσότερα αρχαιολογικά ευρήματα. Τα «περίκαυστα αρχαία» που έμειναν, συσσωρεύτηκαν σε ένα υγρό υπόγειο τού Γυμνασίου Αρρένων. Αργότερα μεταφέρθηκαν στο τζαμί τού Χασάν πασά στο λιμάνι, εκτεθειμένα στην υγρασία και την αλμύρα τής θάλασσας.

Ο δήμος Χανίων εδώρησε στο Δημόσιο, οικόπεδο τέσσερα στρέμματα στην ανατολική καμπή τού βενετσάνικου τείχους, γιά να οικοδομηθεί ειδικό κτήριο, γιά τη μόνιμη και επιστημονική τοποθέτηση τού αρχαιολογικού υλικού αλλά από το 1937 (βλ. Έκθεση Πεπραγμένων τού Εφόρου Αρχαιοτήτων Δυτ. Κρήτης Βασ. Θεοφανίδη, «Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, τόμ. Α΄, σ. 609) μέχρι σήμερο 1986 δεν βρέθηκαν χρήματα γιά την κατασκευή του! Κι έτσι μεταφέρθηκαν στο ναό τού Αγ. Φραγκίσκου στην οδό Χάληδων, όπου εξακολουθεί να στεγάζεται το Μουσείον τής Δυτικής Κρήτης! ενώ σκορπούνται εκατομμύρια άσκοπα γιά τις λεγόμενες...πολιτιστικές εκδηλώσεις. Σαν να μην είναι ένα Μουσείο, μιά βιβλιοθήκη, η σπουδαιότερη πολιτιστική εκδήλωση.

Ο ναός τού Αγ. Φραγκίσκου ανήκε στούς Minori Osservanti. Ο χρόνος που κτίστηκε δεν είναι γνωστός. Πάντως το 1595 υπήρχε το σημερινό κτήριο με το κωδωνοστάστιό του, που το είδαν πολλοί να εγγίζει στην απέναντι εκκλησία τής Santa Chiara με το σεισμό τού έτους εκείνου, όπως αναφέρει στην έκθεσή του το 1596 ο Onorio Belli...il sue campaniile...lo videro toccare più di tre volte sopra la chiesa di Santa Chiara. (Βλ. G. Morgan, The Canea Earthquake 1595, «Κρητικά Χρονικά» Θ΄, σ. 77). Ο ναός τού αγίου Φραγκίσκου ήταν ο μεγαλύτερος τών Χανίων. Οι Τούρκοι τον μετατρέψαν σε τζαμί στο όνομα τού πορθητή τών Χανίων Γιουσούφ πασά. Από το τζαμί αυτό ξεκινούσαν γιά τον άλλο κόσμο οι πιο επίσημοι Τούρκοι τών Χανίων. Ύστερα από την ανταλλαγή τών πληθυσμών είχε την ίδια τύχη με τον άγιο Μάρκο τού Ηρακλείου. Κι ο άγιος Φραγκίσκος έγινε κινηματογράφος το **Ιδαίον Άντρον**. Κι αφού υπηρέτησε τη νέα τέχνη πολλά χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη στρατιωτικών ειδών, όταν έφυγαν οι Γερμανοί. Τέλος έγινε Μουσείο όπως και ο άγιος Φραγκίσκος τού Ηρακλείου.

Πλατεία Ελ. Βενιζέλου. Η οδός Χάληδων καταλήγει στη σημερινή πλατεία Βενιζέλου, που εξακολουθεί να διατηρεί και την παλιά της ονομασία **Σαντριβάνι**. Τον καιρό τής Κρητικής Πολιτείας ήταν η καρδιά τών Χανίων, όπου συγκεντρώνονταν οι αριστοκράτες

Εικ. 399. Χανιά. Το Γιαλί υζαμί

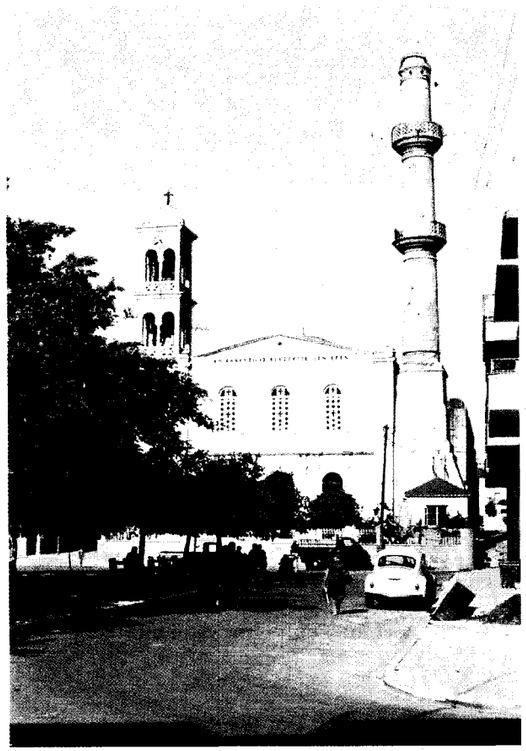
Χανιώτες να πάρουν τον καφέ τους, και οι Χανιώτισσες να φάνε το παγωτό τους, από γνήσια υλικά με χιόνι από τα Λευκά Όρη. Στη βορεινή πλευρά της ήταν η περίφημη **Λέσχη Κονδυλάκη**, που άφησε εποχή στα Χανιά.

Ήταν ο τόπος γιά πολιτικές συγκεντρώσεις, συλλαλητήρια και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις. Στο χώρο αυτό αντήχησαν λόγοι πολιτικοί, κοινωνικοί, λογοτεχνικοί από διάφορους ρήτορες, που ανάμεσά τους ξεχώριζε ο Μεγάλος Βενιζέλος, με τούς μνημειώδεις, επιγραμματικούς πολιτικούς λόγους του, από το μπαλκόνι τής δημαρχίας. Εδώ συναντώνταν και οι πρωτοπόροι τής πνευματικής και καλλιτεχνικής κίνησης τών πρώτων χρόνων του αιώνα μας, ο Κων. Μάνος, ο Λυκούργος Κυδωνάκης, ο Αλέξης Μινωτής, ο Κωστ. Καλεμικέρης, ο Νίκος Καζαντζάκης κ.λπ.

Η πλατεία υπήρχε, φυσικά, από την εποχή που συνοικίστηκαν τα Χανιά, αλλά δεν αναφέρεται η ονομασία της. Στο κέντρο της ήταν ένα βάθρο με κοντάρι όπου εκυμάτιζε η φλογοφόρος σημαία τού Αγ. Μάρκου, όπως και στην πλατεία τού Χάντακα. Στη θέση αυτή έκαμαν οι Τούρκοι το **Σαντριβάνι** τους (αναβρυτήριο), στο οποίο μεταφέραν το νερό μιάς βενετσάνικης κρήνης, που ήταν στην αρχή τής οδού Χάληδων. Στο συντριβάνι αυτό οφείλεται η ονομασία τής πλατείας.

Στη βόρεια πλευρά τής πλατείας είναι το ξενοδοχείο **Πλάζα,** βενετσάνικο κτίσμα με την εξωτερική σκάλα, όπου στεγαζόταν παλιά η Νομαρχία, στο ισόγειο η εκλεκτή ταβέρνα **Καβούρια** και λίγο βορειότερα το τζαμί τού Χασάν πασά, ωραίο αραβικό κτίσμα, που κηρύχτηκε από το 1938 διατηρητέο μνημείο. Δίπλα του το Λιμενικό περίπτερο, όπου ήταν πριν το τελωνείο.

Ο **Τοπανάς** είναι η δυτική συνοικία τών παλιών Χανιών. Ονομάστηκε από τούς Τούρκους, γιατί είχαν στην πλευρά αυτή τού τείχους τα **τόπια** τους, δηλαδή τα κανόνια. Σ' αυτή σώζονται ακόμη βενετσάνικα μέγαρα, μέσα στούς στενούς δρόμους, *που διατηρούν την ατμόσφαιρα τής μεσαιωνικής σιωπής και τού μισόφωτου, και βοηθά σε αναδρομές και αναπολήσεις,* όπως λέει κάπου ο αείμνηστος φίλος Κώστας Λασι-

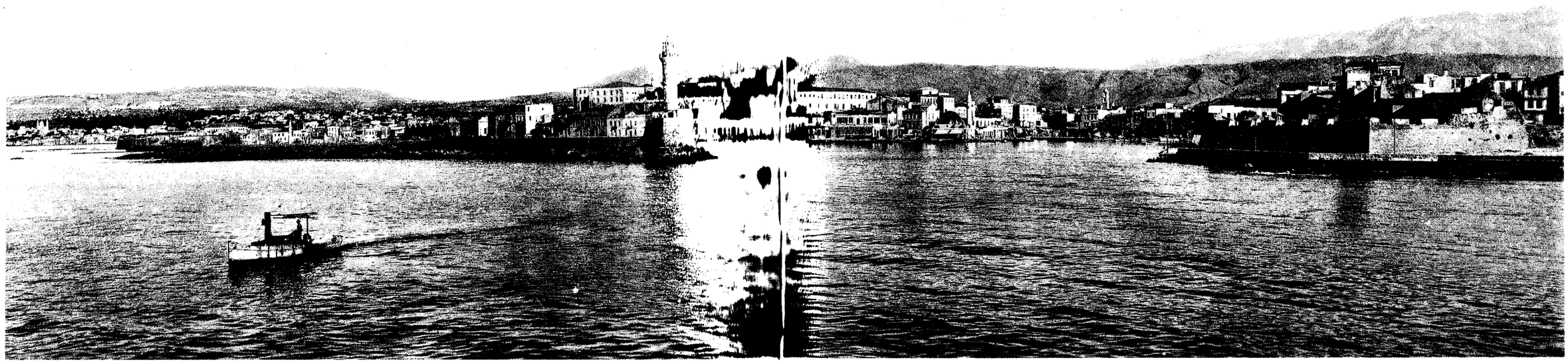

Εικ. 400. Χανιά. Ο Άγιος Νικόλαος στη Σπλάντζια

θιωτάκης. Εκεί κατοικούσαν τα τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας οι ευκατάστατες χριστιανικές οικογένειες. Εκεί ήταν και τα προξενεία τών Μεγάλων Δυνάμεων. Ήταν απροσπέλαστη στούς Τούρκους, οι οποίοι κατοικούσαν κυρίως στη Σπλάντζια.

Στο βορειότερο σημείο τής συνοικίας τού Τοπανά είναι ο **Φιρκάς**. Η λέξη σημαίνει στρατιωτική μονάδα, μεραρχία. Πάνω σε ένα τεχνητό ύψωμα ήταν ο ιστός τής σημαίας τού τουρκικού στρατού, που στρατωνιζόταν εκεί. Στον ίδιο ιστό την 1 τού Δεκέμβρη τού 1913 ο τότε βασιλιάς Κωνσταντίνος ύψωσε την ελληνική σημαία, σαν επισφράγιση τής Ένωσης τής Κρήτης με την Ελλάδα. Κάτω από το Φιρκά σωζόταν μέχρι τελευταία ο **κέρκελος**, ένας μεγάλος σιδερένιος κρίκος, όπου έδεναν την αλυσίδα, που κλειούσε την είσοδο τού λιμανιού. Η άλλη άκρα δενόταν στο φάρο. Στον προμαχώνα επάνω, σε μιά ωραία πανοραματική θέση, είναι το ξενοδοχείο **Ξενία**.

Στη βορειοανατολική άκρα τών παλιών Χανιών είναι η συνοικία **Σπλάντζια**. Στα παλιά σχεδιαγράμματα τής πόλης αναφέρεται Ponte di Viari. Στο χώρο πίσω από τον άγιο Νικόλαο και προς τον προμαχώνα τής Santa Lucia ήταν οι στρατώνες. Στην πλατεία τού Αγ. Νικολάου γινόταν θρησκευτικές τελετές και άλλες εκδηλώσεις από τούς Βενετούς αλλά και από τούς Τούρκους.

Εικ. 401. Χανιά. Γενική άποψη τής πόλης από τη θάλασσα

Στον άγιο Νικόλαο τής Σπλάντζας, την τελευταία επανάσταση τού 1897, αναφέρεται το ακόλουθο γεγονός. Η΄ Αννα Καλέργη, κόρη τού Κωνστ. Καλέργη, από το χωριό Ρογδιά τού Ηρακλείου, που έδρασε κατά την επανάσταση τού 1866, οπότε τον ακολουθούσε η κόρη του στις μάχες, είχε παντρευτεί το Γιάννη Κοντογιάννη από το Σέλινο. Εκεί έδρασε κατά τις επαναστάσεις, ώστε ο Κριάρης να την προαγάγει σε οπλαρχηγό. Το 1897 η καπετάν Κοντογιάννενα βρισκόταν στα Χανιά και πήρε την εικόνα τού Αγίου Νικολάου, ακολουθούμενη από χιλιάδες Χριστιανούς, να την εγκαταστήσει στην εκκλησία τού Αγ. Νικολάου στη Σπλάντζια, που είχε γίνει την Τουρκοκρατία τζαμί. Ένας Τούρκος αξιωματικός την εμπόδισε να μπει στο τζαμί. Η Κοντογιάννενα τον αφόπλισε, τον έδειρε και μπήκε με την εικόνα στην εκκλησία.

Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας η Σπλάντζια ήταν **τουρκομαχαλάς**. Στην πλατεία ήταν ένας αιωνόβιος πλάτανος, όπου εκρέμασαν οι Τούρκοι το 1821 τον επίσκοπο Μελχισεδέκ. Στη σκιά του έπιναν οι μπέηδες τον «καχβέ» τους από τα γύρω καφενεία. Και ο πλάτανος αυτός ήταν θύμα τών γερμανικών στούκας. Η πλατεία τής Σπλάντζιας ήταν γιά τούς Τούρκους ό,τι ήταν το Σαντριβάνι γιά τούς Χριστιανούς.

Ο μητροπολιτικός ναός τών Χανίων, η **Τριμάρτυρη**, όπως ακούεται, είναι τρίκλιτος, όπως λέει και η ονομασία του, καθιερωμένος το κεντρικό κλίτος στα **Εισόδια τής Θεοτόκου**, το βόρειο στον **Αγ. Νικόλαο** και το νότιο στούς **Τρεις Ιεράρχες**.

Ο ναός υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία διμάρτυρος (βλ. Κρητ. Χρονικά, Κ΄, σ. 51). Μετά την κατάκτηση οι Τούρκοι την έκαναν **σαπωνοποιείο**, ιδιοκτησία τα τελευταία χρόνια τού Μουσταφά Ναϊλί πασά τού **Γκιριτλή**, δηλαδή τού Κρητικού. Όμως το σαπουναριό εξακολουθούσε να είναι ιερός χώρος. Στην αλαταπο θήκη ήταν η εικόνα τών Εισοδίων τής Παναγίας, τής παλαιάς εκκλησίας, όπου έκαιε ακοίμητο καντήλι με την ανοχή τού πασά.

Η απόδοσή της στη χριστιανική λατρεία, και μάλιστα την περίοδο τών αγώνων τής Κρήτης, γιά την απελευθέρωσή της, έχει την ακόλουθη ιστορία:

Στα μέσα τού περασμένου αιώνα δούλευε στο σαπωνοποιείο ο Αγ. Τσερκάκης, και είδε στο όραμά του, την Παναγία και τού είπε ότι δεν θέλει το σπίτι της σαπουναριό. Και πραγματικά έφυγε αλλά πήρε μαζί του την εικόνα και πήγε στο χωριό του, το Ροδωπού Κισάμου.

Στο νότιο μέρος τού ναού - σαπουναριού ήταν ένα πηγάδι και έπεσε μέσα το παιδί τού Μουσταφά πασά. Ο Τούρκαλβανός πασάς, είχεν επιρρεασθεί από την πρώτη χανούμη του, την Ελένη Βολανοπούλλα από τα Σκουλούφια Μυλοποτάμου, που παρέμεινε πιστή στη θρησκεία της (βλ. Τιμοθέου Βενέρη, Το Αρκάδι, σ. 171) και επικαλέστηκε την Παναγία να σώσει το παιδί του. Πραγματικά το παιδί σώθηκε. Η Χριστιανική Κοινότητα ζήτησε τότε από το Μουσταφά να τής παραχωρήσει το σαπουναριό του, γιά να ανοικοδομήσει το ναό. Ο Μουσταφάς το εδώρησε στην κοινότητα και εδώρησε στην κοινότητα και 100 χιλιάδες γρόσα και την άδεια γιά το κτίσιμο τής νέας εκκλησίας.

Ο Τσερκάκης παρέδωσε την εικόνα που είχε διαφυλάξει στο χωριό του και άρχισε η ανοικοδόμηση τού ναού και τελείωσε το 1860. Η μεγάλη επανάσταση 1866-69 και οι επόμενες και οι σφαγές τών Χανίων καθυστέρησαν τα εγκαίνια τού ναού. Το 1897 έγινε ανακαίνιση τού ναού, με δαπάνη τού τσάρου, γιά

εξιλασμό, επειδή τα ρωσικά πολεμικά είχαν βομβαρδίσει το Ακρωτήρι. Εξιλαστήριο δώρο τού τσάρου είναι και η καμπάνα τής εκκλησίας.

Ο Αντ. Αντωνιάδης, ο ποιητής τής «Κρητηίδας» έγραψε το επίγραμμα, που είναι στην πρόσοψη τής εκκλησίας:

Τής Θεομήτορος ναόν, ώ διβάτα βλέπεις,
όν τέκνα ωκοδόμησαν πιστά τής εκκλησίας
προσφεύγοντα πτηνά δειλά εν μέσω τρικυμίας
υπό αυτήν την πτέρυγα τής ουρανίας σκέπης!

Στην οδό Ιωάν. Σφακιανάκη είναι το **Ιστορικό Αρχείο Κρήτης**. Ιδρύθηκε το 1920 και περιλαμβάνει κάθε είδους αρχειακό υλικό, που αφορά την Ιστορία τής Κρήτης, την περίοδο κυρίως τών επαναστάσεων τού 19ου αιώνα, τα προσωπικά αρχεία πολλών συμαινόντων προσώπων, πηγές αυθεντικές τής ιστορίας τής περιόδου εκείνης, και μάλιστα τα Αρχεία τής Κρητικής Πολιτείας, τής Επανάστασης τού 1866-69 και τής Διεθνούς Κατοχής τής Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ εκτενή βλ. Σ. Γ. Σπανάκη, Η Κρήτη Β΄, σ. 415.

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΧΑΜΙΩΝ
από το 1583 μέχρι το 1981

1583	1834	1881			1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
		Χριστ.	Τούρ.	Σύνολο								
7997	5800	3477	9469	12946	12016	24884	26604	28168	33211	38467	40564	47338

Χανίων νομός. Ο νομός Χανίων καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα τής Κρήτης. Τα ανατολικά τού σύνορα χωρίζει ο ποταμός **Μουσέλα**, που χύνεται στον κόλπο τής Γεωργιούπολης, αμετάβλητα από την εποχή τής Βενετοκρατίας. Τον αποτελούν οι 5 επαρχίες **Αποκορώνου, Κυδωνίας, Κισάμου, Σελίνου** και **Σφακίων**.

Τη νοτιοανατολική πλευρά τού νομού καλύπτει ο μεγαλύτερος ορεινός όγκος τής Κρήτης, τα **Λευκά Όρη**, με τις 57 κορυφές των 2000-2452 μ. και 54 κορυφές με 1500-2000 μ. υψόμετρο. Η υψηλότερη κορυφή είναι οι **Πάχνες**, 2452 μ. Οι άλλες κυριότερες κορυφές είναι ο **Τροχάρης** 2401 μ., ο **Μέσα Σωρός**,

Χανίων νομός

2397 μ., ο **Μπουρνέλος**, 2342 μ., ο **Σωρός τής Γρας**, 2331 μ., η **Σβουριχτή**, 2317 μ., το **΄Ορνιο**, 2153 μ., η **Μαύρη ή Βενιζέλος**, 2069 μ., η **Ζαρανοκεφάλα**, 2140 μ., η **Κακόβολη**, 2214 μ., ο **Γκίγκιλος**, 2005 μ., σκελετωμένος, καταφαγωμένος και γι' αυτό λέγεται και **Σαπημένος**, που υψώνεται στη δυτική πλευρά τού **Φάραγγα τής Σαμαριάς**.

Ο Λαμαρτίνος, αντικρύζοντας από το Μαλέα τα Λευκά όρη, νόμισε πώς έβλεπε την Ίδη, που έμοιαζε με άσπρο πανί μεγάλου καραβιού και ανεφώνησε: Voici l' Ida, couverte de neiges, qui parait d' ici comme les hautes voiles d' un vesseau sur la mer. Και ο Pashley, όταν αντίκρυσε τα Λευκά ΄Ορη δεν μπόρεσε να κρύψει το θαυμασμό του, μπροστά στο μεγαλείο τους: I was struck with the grandeur and beauty of the White Mountains.

Τα υψηλότερα μέρη είναι γυμνά από βλάστηση και γι' αυτό λέγονται **Μαδάρες**, όνομα αρχαίο από το ρ. μαδώ, μαδαρός = φαλακρός, αποψιλωμένος, γυμνός, όλες σκεπασμένες με χιόνια από τον Οκτώβριο μέχρι τον Ιούνιο.

Στα χαμηλότερα ήταν την αρχαία εποχή απέραντα δάση από κυπαρίσσα, πεύκα, πρίνους, σφεντάμους και γαύρους (carpinus), απ' όπου προμηθεύονταν οι Σφακιανοί την ξυλεία γιά τα καράβια των. Ο Fr. Basilicata αναφέρει στην έκθεσή του (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 22): *Προς τα μέρη τών Σφακίων υπάρχουν πολλά βουνά με απέραντα δάση, από κυπαρίσσα, πρίνους και άλλα δένδρα, από τα οποία φέρνουν στην πόλη τάβλες και ξυλεία, γιά την κατασκευή γαλερών και πλοίων, γιά τη στέγαση και άλλους σκοπούς.*

Και ο γενικός προβλεπτής Isepo Civran αναφέρει στην έκθεσή του το 1639 (βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΚΑ΄, σ. 387): *Υπάρχουν πολλά δάση στο Βασίλειο. ΄Εστειλα έμπειρο πρόσωπο και επιθεώρησε, με κάθε επιμέλεια, σφράγησε και κατέγραψε τα καλά, γιά να χρησιμοποιηθούν ως κατάρτια και κιλίβαντες τών πυροβόλων.* Και στη σ. 402 αναφέρει: *Οι κάτοικοι τών Σφακίων...έχουν κλίση προς τη θαλασσοπορία και κατασκεύαζαν άλλοτε πλοία μεγάλης χωρητικότητας, τα οποία κατασκεύαζαν τέλεια...Από τη ναυσιπλοΐα και την εμπορία τής ξυλείας, που κόβουν, από τα δάση αυτής τής περιφέρειας, και τη μεταφέρουν στο Χάντακα, στο Ρέθυμνο και τα Χανιά, εξικοινομούν την τροφή των.*

Αλλά το 1512 έγινε μιά μεγάλη πυρκαϊά, που βάσταξε περισσότερο από ένα χρόνο, χωρίς να μπορέσουν να τη σβήσουν, και τα δάση αυτά είναι σχεδόν καταστρεμμένα.

Οι σφακιανές Μαδάρες, όπως και στον Ψηλορείτη και τη Δίκτη, υπάρχει μεγάλη ποικιλία αρωματικών φυτών. Χάρη σ' αυτή τη βλάστηση τα κτηνοτροφικά προϊόντα τού τόπου είναι εξαιρετικής ποιότητας, ώστε να ονομάσουν τα Χανιά οι ΄Αραβες **Πόλη τού Τυριού**, (Rabdh-el-Djobn).

Τα βουνά τής Κρήτης είναι, από την αρχαιότατη εποχή, τα καταφύγια και τα ορμητήρια τού Κρητικού Λαού. Το λίκνο, όπου γαλουχείται και ανδρώνεται η Κρητική Ελευθερία.

Ποταμούς έχει το **Μουσέλα**, ανατολικό σύνορο με το νομό Ρεθύμνου, που χύνεται κοντά στο χωριό Δράμια Αποκορώνου, τον **Ξυδέ** κοντά στο χωριό Καλύβες και τον **Κοιλιάρη** (αρχαίος **Πυκνός**) στο Καλάμι (Ιτζεντίν), στην είσοδο τού κόλπου τής Σούδας και οι τρεις στην επαρχία Αποκορώνου.

Στην επαρχία Κυδωνίας είναι ο ομηρικός **Ιάρδανος**, γνωστός σήμερο με το όνομα **Κερίτης** στις πηγές του (Μεσκλά), όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη Κεραία, απ' όπου πήρε το όνομα, και στις εκβολές του **Πλατανιάς** που εκβάλλει κοντά στο ομώνυμο χωριό.

Στη δυτικότερη περιοχή είναι ο **Ταυρωνίτης**, όριο τών επαρχιών Κυδωνίας - Κισάμου, που εκβάλλει στον ομώνυμο χωριό.

Στην επαρχία Κισάμου μετά τον Ταυρωνίτη είναι ο **Σπηλιανός**, που πηγάζει από την περιοχή τού χωριού Σπηλιά, απ' όπου πήρε το όνομα, και εκβάλλει κοντά στο χωριό Κολυμπάρι. Ο **Κολένης** εκβάλλει στον ανατολικό μυχό τού κόλπου Κισάμου, κοντά στο χωριό Νοπήγια, ο **Τυφλός**, εκβάλλει ανατολικά από το Καστέλι Κισάμου και ο **Πυργιανός** που εκβάλλει δυτικά από το Καστέλι.

Στην επαρχία Σελίνου από τα δυτικά είναι ο **Σαρακηνιώτικος**, που διαρρέει την κοιλάδα τής Σαρακήνας, απ' όπου και το όνομα, ο **Αζογυριανός** διαρρέει την κοιλάδα Αζογυρέ, ενώνεται με το **Βλιθιά** και χύνεται ανατολικά από την Παλαιόχωρα. Ανατολικότερα είναι ο **Αγιορρινιώτικος**, που διαρρέει την κοιλάδα τής Αγ. Ειρήνης και εκβάλλει στη Σούγια.

Ανατολικότερα, όπου τα Λευκά ΄Ορη εκτείνονται σχεδόν μέχρι την παραλία τού Λιβυκού είναι διάφοροι ορμητικοί χείμαρροι μέσα στα ποικιλώνυμα φαράγγια.

Τα κυριότερα ακρωτήρια είναι το **Δρέπανον** στον Αποκόρωνα, το **Μελέχα** στο Ακρωτήρι τής Κυδωνίας, το **Σπάθα** στη χερσόνησο **Τίτυρο**, το **Μπούζα** στη χερσόνησο **Κόρυκο** και το **Κούτουλος** στην επαρχία Σελίνου και το **Μούρες** στο Λουτρό τής επαρχίας Σφακίων. Μεταξύ των σχηματίζονται οι κόλποι **Αρμυρού** ή **Γεωργιούπολης** στον Αποκόρωνα, ο περίφημος και μοναδικός στη Μεσόγειο κόλπος τής **Σούδας** στην επαρχία Κυδωνίας, όπου έγινε η απόβαση τών Σαρακηνών Αράβων το 828, ο κόλπος Κυδωνίας, τής **Γωνιάς** όπου έχουν γίνει οι αποβάσεις διαφόρων κατακτητών, Ρωμαίων, Τούρκων, και ο κόλπος τής Κισάμου.

Τα προϊόντα τού νομού είναι ποικίλα, αλλά κυρίως λάδι, εσπεριδοειδή, κυρίως τής κοιλάδας Κερίτη, κτηνοτροφικά εξαιρετικής ποιότητας κ.λπ.

Γιά τις αρχαιότητες και την ιστορία βλ. τα λήμματα τών αρχαίων πόλεων και οικισμών.

Διοικητική Διαίρεση, Οικισμοί και πληθυσμός

Για τη διοικητική διαίρεση τής Κρήτης την Α΄ και τη Β΄ Βυζαντινή περίοδο, που αποτελούσε θέμα τής Βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν υπάρχουν στοιχεία.

Χανιά

Αντίθετα την περίοδο τής βενετοκρατίας, οι Βενετοί, μόλις έγιναν κύριοι τής Κρήτης, εφαρμόσαν το διοικητικό σύστημα τής μητρόπολης Βενετίας, η οποία είχε διαιρεθεί σε 6 sestieri (= διαμερίσματα, συνοικίες). Και διαιρέσαν και την Κρήτη σε 6 σεστιέρι. Το 6ο σεστιέρε ονόμασαν **Dorsoduro** και περιλάμβανε τις **τούρμες** (επαρχίες) 1) **Κουφός**, που ήταν το ανατολικό τμήμα τής σημερινής επαρχίας Κυδωνίας, 2) **Κίσαμος** και 3) **Αρνά** (Ορεινά) το σημερινό **Σέλινο**, ως φαίνεται, βυζαντινές ονομασίες. Η επαρχία Αποκορώνου που λεγότανε τότε **Ψυχρό**, ήταν στο σεστιέρε **San Paolo**, με τις επαρχίες Ρεθύμνου και Αγίου Βασιλείου.

Στη διαίρεση αυτή δε γίνεται λόγος γιά τη σημερινή ορεινή επαρχία τών Σφακίων.

Η διοικητική αυτή διαίρεση ήταν μέχρι το 14ο αιώνα, οπότε έγινε νέα, σε 4 μόνο διαμερίσματα (territorii).

Το τέταρτο διαμέρισμα, με έδρα τα Χανιά, αποτέλεσαν οι καστελανίες - επαρχίες: 1) **Αποκορώνου**, με έδρα το Καστέλι Αποκορώνου, που ήταν ανατολικότερα από το σημερινό χωριό Καλύβες, 2) **Κισάμου**, με έδρα το Καστέλι Κισάμου, 3) **Σελίνου**, με έδρα το Καστέλι Σελίνου, τη σημερινή Παλαιόχωρα.

Το Καστέλι ήταν φρούριο, όπου ήταν η έδρα τού καστελάνου και τής φρουράς, ο οποίος ήταν πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής τής καστελανίας του.
4)Η επαρχία Σφακίων δεν αποτελούσε καστελανία. Είχε ιδιότυπη διοίκηση. Δεν είχε καστελάνο αλλά διοικούνταν από προβλεπτή, ευγενή Βενετσάνο από τα Χανιά απ' όπου εξαρτώνταν απ' ευθείας, ο οποίος είχε την έδρα του στο **Καστέλι**, που ήταν κοντά στη Χώρα Σφακίων. Τέλος η σημερινή επαρχία Κυδωνίας, που αναφέρεται Piano (= πεδιάδα) della Canea ήταν η έδρα τού rettore - ρετούρης, που αντιστοιχεί στο σημερινό νομάρχη, και συνεπώς διοικούσε και την επαρχία. (Βλ. σχετικά Στέργ. Γ. Σπανάκη, Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ΄, σ. 321 εξ. και Στ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 8 εξ.).

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε όλη την περίοδο τής Βενετοκρατίας και την Τουρκοκρατία με τροποποιήσεις μέχρι το 1867. Με την ανακήρυξη, τότε, τού «Οργανικού Νόμου» ιδρύθηκε και πέμπτη διοίκηση (λιβάς - νομός) ο **νομός Σφακίων**, τον οποίο αποτέλεσαν οι επαρχίες 1) Αποκορώνου, 2) Αγ. Βασιλείου και 3) Σφακίων. Η έδρα τού νομού ήταν στον Αποκόρωνα. (Βλ. Νικ. Σταυράκη, Στατιστική τής Κρήτης, σ. 163). Ο νομός Σφακίων αναφέρεται στην απογραφή τού 1881, και τού 1900 αλλά στην τελευταία αποτελούνταν μόνο από τις επαρχίες Αποκορώνου και Σφακίων. Τού Αγ. Βασιλείου αναφέρεται στο νομό Ρεθύμνου.

Πληθυσμιακή ανάπτυξη τού νομού

Το **1583** ο Καστροφύλακας (Κ235-Κ240) αναφέρει τον πληθυσμό κάθε οικισμού, χωριστά οι άνδρες 14-60 ετών, τα αρσενικά παιδιά μέχρι 14 ετών. Γυναίκες και κόρες, και Γέροι. Τα ονόματα τών οικισμών δεν αναφέρονται κατά επαρχίες, όπως στην περιφέρεια Ηρακλείου, ούτε κατά αλφαβητική τάξη.

Τα Χανιά διαιρούνται **σε 29 συνοικίες** (contrade) που μάλλον είναι ενορίες, καί είχαν κάτοικους **7.500**. (Βλ. λήμμα Χανιά). Οι κάτοικοι τών οικισμών όλου τού νομού (territorio) ήταν **48.788** που κατοικούσαν σε 270 οικισμούς.

Το **1577** ο Fr. Barozzi, (Descrittione dell' isola di Creta, (f°28r-31r) τού χειρογράφου τής Bibliothèque de Paris), δίδει τα παρακάτω στοιχεία τών οικισμών κατά επαρχίες και τού συνόλου τού πληθυσμού τού νομού.

Επαρχίες	Οικισμοί	Κάτοικοι
1. Κυδωνία	63	
2. Κίσαμος	92	
3. Σέλινο	63	55.635
4. Σφακιά	8	
5. Αποκόρωνας	44	
6. Φραγκοκάστελο	2	
	272	

Το **1630** ο Fr. Basilicata, (Βλ. Μνημεία Κρητ. ιστ. V, σ. 133-138) αναφέρει μόνο τα ονόματα τών οικισμών κατά επαρχίες.

Επαρχίες	Οικισμοί
1. Αποκόρωνας	50
2. Κίσαμος	118
3. Σέλινο	59
4. Κυδωνία	63
5. Σφακιά	—
	290

1834. Μετά το τέλος τής Επανάστασης τού 1821 και την εγκαθίδρυση τής Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη, έγινε απογραφή, που τα στοιχεία της διέσωσε ο ΄Αγγλος περιηγητής Rob. Pashley, στο βιβλίο του Travels in Crete, vol. II, 308 εξ.). Επίσημη απογραφή τής δημόσιας υπηρεσίας δεν υπάρχει, ως φαίνεται, αφού και η αιγυπτία καθηγήτρια Ισμετ Ράσεντ, στο βιβλίο της «Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακή εξουσία, 1830-1840» χρησιμοποιεί τα στοιχεία τού Πάσλεϊ με λατινικούς χαρακτήρες. Δυστυχώς ο Πάσλεϊ τη δημοσίευσε πλημμελώς, με πολλές παραλήψεις — ηθελημένως —ονομάτων οικισμών, και παραποιήσεις άλλων, και τα απογραφικά στοιχεία όλης τής επαρχίας Μυλοποτάμου ελλείπουν, γιατί, όπως λέει, τα έχασε. (I have mislaid my list of villages of Mylopotamo σελ. 315).

Η απογραφή έχει γίνει κατά οικογένειες και όχι κατ' άτομα, αλλά χωριστά οι χριστιανικές και οι τούρκικες.

Επαρχίες	Οικισμοί	οικογένειες		σύν. επαρχ.
		Χριστ.	Τούρ.	
1. Κίσαμος	39	1458	337	1795

Χανίων νομός

2. Σέλινο	56	500	451	951
3. Χανιώτικα (Κυδων.)	64	1655	252	1907
4. Σφακιά	19	848	0	848
5. Αποκόρωνας	55	1562	197	1759
Σύνολα	233	6023	1237	7260

Τα Χανιά αναφέρονται χωριστά με 5800 Χριστιανούς και Τούρκους.

1881. Στην απογραφή τού 1881, την οποία έκανε ο Νικ. Σταυράκης, και είναι η τελειότερη και πληρέστερη απ' όλες τις προηγούμενες, με τις ακριβέστερες ονομασίες τών οικισμών, χωρίς παραποιήσεις και εξελληνισμούς, αναφέρονται τα παρακάτω στοιχεία. Όπως αναφέρω και προηγουμένως, ο ν. Χανίων, αποτελούνταν τότε από τις τρεις επαρχίες, Κυδωνίας, Κισάμου και Σελίνου.

ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ ΤΟ 1881

Επαρχίες	Δήμοι	Οικισμοί	Χριστιανοί	Τούρκοι	Σύνολο
Κυδωνίας	1. Χανιά (πόλη, προαστ.)	1	3477	9469	12946
	2. Ακρωτηρίου	16	2927	592	3519
	3. Κεραμειών	18	2710	0	2710
	4. Αλικιανού	17	2644	398	3042
	5. Πύργου Ψηλόνερου	21	2079	432	2511
	6. Περιβολίων	10	3572	2026	5598
	7. Λάκκων	14	2945	157	3102
	8. Αζιζιέ (Τούζλα)	1	61	529	590
Σύνολο	8	98	20415	13603	34018
Κισάμου	1. Σπηλιάς	27	3868	26	3894
	2. Πανευφήμου	21	1986	450	2436
	3. Καστελίου	21	4217	530	4747
	4. Εννέα Χωρίων	14	2785	12	2797
	5. Βουκολιών	14	2284	576	2860
	6. Μεσογείων	10	1548	90	1638
	6	107	16688	1684	18372
Σελίνου	1. Καμπανού	20	2369	82	2451
	2. Καντάνου	16	1338	1114	2452
	3. Παλιόχωρας	31	1919	812	2731
	3	67	5626	2008	7634
3	17	271	42729	17295	60024

Ώστε ο νομός Χανίων το 1881 είχε 3 επαρχίες, 17 δήμους, 271 οικισμούς και κάτοικους 60.024 (42.729 Χριστιανούς και 17.295 Τούρκους).

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ 1900 - 1981

Επαρχίες	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Κυδωνίας	43632	48654	54042	61684	66937	75653	74896	84149
Κισάμου	21191	23164	23936	27071	26022	24918	21441	19938
Σελίνου	7938	9175	9933	11541	10336	9853	7806	7313
Αποκορώνου	ν. Σφακ.	18743	19210	21404	20034	17580	13339	11972
Σφακίων	ν. Σφακ.	—	4392	4393	3195	3057	2312	2484
Νομός	72761	99736	111513	126093	126524	131061	119794	125856
Η πόλη Χανιά	20972	24884	26604	28213	33211	38467	40564	47338

Σημείωση: Η επαρχία Απικορώνου και Σφακίων ήσαν το 1900 στο νομό Σφακίων. Και η επαρχία Σφακίων ήταν το 1920 στο νομό Ρεθύμνου.

Χαντράς

Χάνι Αλεξάνδρου, βλ. Αλεξάνδρου χάνι.

Χάνι Κοκκίνη, βλ. Κοκκίνη χάνι.

Χανιωθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Αγγελιανών, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 20, υψ. 80 μ. Αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 45) **Χανιοτιανά**, στην απογραφή τού 1881 **Χανιωθιανά**, ανάμεσα στα **Κάμπου μετόχια**, κάτ. Χριστιαν. όλα μαζί 316. Το 1900 αναφέρονται Κάμπου μετόχια, κάτ. 393, το 1920 αναφέρεται ονομαστικά **Χανοθιανά** στον αγροτ. δήμο Αγγελιανών, κάτ. 54, το 1928 στην κοινότητα Αγγελιανών, κάτ. 59, το 1940 46, το 1951 45, το 1961 52 και το 1971 κάτ. 32.

Το μετόχι ήταν ασφαλώς κάποιων **Χανιωτάκηδων**, κοινό επώνυμο και σήμερο. Συνεπώς η ορθογραφία του είναι Χανιωθιανά, όπως το γράφει σωστά ο Ν. Σταυράκης στην απογραφή τού 1881, οπότε θα ζούσαν και οι πρώτοι οικιστές.

Χαντράς, ο. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία αυτή το 1577 από το Barozzi (f°24r) Ghandra, από τον Καστροφύλακα (K98) Gandrá με 70 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. σ. 12) Candrà το 1630.

Η αρχαιότερη μνεία τού τοπωνυμίου αναφέρεται σε έγγραφο τού 1370, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Chandrà, που πιστέω πως πρόκειται γιά τον οικισμό αυτό τής επαρχίας Μονοφατσίου, αφού δεν αναφέρεται στο έγγραφο η επαρχία και δεν υπάρχει στο territorio τού Χάντακα άλλος οικισμός με το όνομα αυτό. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 49).

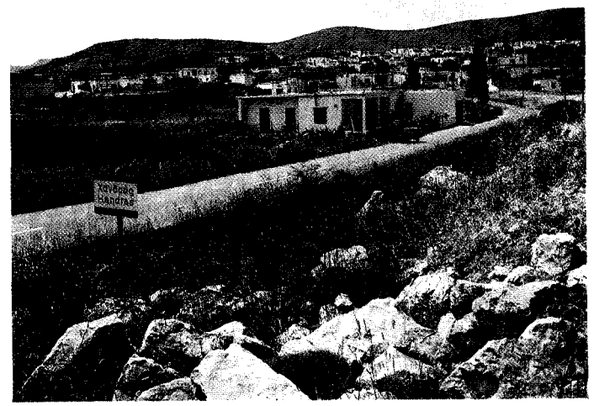
Το 1842 αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 79): *προς δυσμάς τού χωρίου **Αγιά Φωτιά** ένα μίλι είναι το χωρίδιον **Χαντρά**, με μιά οθωμανική οικογένεια, ενώ πριν είχε πέντε. Στη σειρά σε ίδια απόσταση είναι το χωρίον **Στέρνες**.*

Η τούρκικη οικογένεια εγκατέλειψε το χωριό, από αφορμή την ανώμαλη κατάσταση με τις επαναστάσεις και δεν κατοικήθηκε έκτοτε.

Χαντράς, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 445, υψ. 580 μ. Απέχει από την πόλη Σητεία 29,5 χλμ. Διαδρομή: Πισκοκέφαλο - Βαβέλοι (Ν. Πραισός) - Χαντράς.

Αναφέρεται στην επαρχία Σητείας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22r) Ghandra, από τον Καστροφύλακα (K138) Candrà με 403 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 114) Candrà το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Handra με 78 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 133), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Khandrà (Pashley, Travels in Crete, II, 322) με 22 χριστιαν. και 7 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χαντράς**, έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. 458 Χριστιαν. και 29 Τούρκ. Το

Εικ. 402. Το χωριό Χαντράς Σητείας (φωτ. Ρουσέτου)

1900, έδρα τού δήμου, κάτ. 458 Χριστιαν. και 29 Τούρκ. Το 1900, έδρα τού δήμου, Πραισού, κάτ. 438, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 416, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 532, το 1940 609, το 1951 571, το 1962 557 και το 1971 κάτ. 433.

Ο Gerola, (Monumenti veneti, IV, σ. 280) αναφέρει ότι σε ιδιωτικό σπίτι είδε υπέρθυρο με το οικόσημο Salomon.

Ο Χαντράς βρίσκεται σε ωραίο, καταπράσινο οροπέδιο, με κήπους και ανεμόμυλους γιά την άντληση τού νερού από πηγάδια, καρποφόρα και άλλα δένδρα, αχλαδιές κ.λπ. Είναι μιά μικρογραφία τού οροπεδίου Λασιθίου. Στην άλλη άκρα τού οροπεδίου είναι το χωριό Αρμένοι. Γι' αυτό οι Στειακοί το λένε **Αρμενοχαντράδες**.

Ο Χαντράς ασφαλώς είναι κτίσμα τών Αράβων Σαρακηνών και τού έδωσαν το όνομα τού τοπίου, που υπήρχε και πριν. Τόπος χλοερός, καταπράσινος. Η-ándra σημαίνει στα αραβικά ακριβώς αυτό. Ένα προάστιο τής Αλεξάνδρειας τής Αιγύπτου, καταπράσινο κι αυτό δίπλα στο κανάλι τού Νείλου, λέγεται **Χάντρα**.

Ο Εμ. Αγγελάκης από τούς Αρμένους αναφέρει (Σητειακά τόμ. Α΄, σ. 20) ότι άκουσε από Τούρκους, Στειακούς ασφαλώς, αραβομαθείς, να υποστηρίζουν, ότι η λέξη Χαντράς είναι αραβική και σημαίνει **πράσινο**. Αλλά δεν παραδέχτηκε τη γνώμη τών αραβομαθών Τούρκων και φρονεί, ο ίδιος, ότι το τοπωνύμιο προέρχεται, όπως υποστηρίζουν άλλοι, εκ τού χεντέρ-ερ, λέξη αραβική επίσης, ως λέγουν, που σημαίνει **πρωτεύουσα**. Η ορθή γραφή τού τοπωνύμιο είναι **Χαντράς** και όχι Χανδράς, όπως γράφεται σήμερο.

Χαντράς, ο. Οικισμός (ή τοπωνύμιο) στην περιοχή τού Χάντακα (Paracandia). Σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, αναφέρεται: ο Balduinus Lambardo, κάτοικος Χάντακα

έδωσε, παρέδωσε και εκμίσθωσε στη Bone, σύζυγο (uxori) τού Stephani Fuscari, κάτοικο επίσης Χάντακα, δυό «κομμάθια χωράφι» (pecias terrarum), τα οποία έχει στο Chandra, που είναι στην Paracandia κ.λπ. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Ίσως ήταν μετόχι. (Βλ. An. Lombardo, Documenti della colonia Veneziana di Creta, 1942, σ. 82).

Χαντρού, το. Μικρός οικισμός τής κοινότητας Βουτουφού, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 5, υψ. 380 μ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου, ή Ριζόκαστρου ή και Αρκαδίας το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Chandru, από τον Καστροφύλακα (K96) Cambrú — προφανώς λανθασμένη γραφή ή αντιγραφή — με 40 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Candrú το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Hanru, με 5 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136) από το Χουρμούζη Βυζ. αναφέρεται στην επαρχία Αρκαδίας ή Ρίζου το 1842 **Χαντρού** (Κρητικά σ. 37), το 1881, ύστερα από τον «Οργανικό Νόμο» τού 1867 η επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου διαμελίστηκε και το ανατολικό τμήμα της απετέλεσε την επαρχία Βιάννου και το δυτικό προσαρτήθηκε στην επαρχία Μονοφατσίου.

Συνεπώς στην απογραφή τού 1881 ο οικισμός **Χαντρού** αναφέρεται στο δήμο Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου με 46 Τούρκ. κάτ., το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, και αναφέρεται **Χανδρού και Πουλιά** με 37 κάτ. Το 1920 αναφέρεται στην κοινότητα Βουτουφού, κάτ. 36, το 1928 κάτ. 20, το 1940 **η Χανδρού** κάτ. 32, το 1951 37, το 1961 47 και το 1971 κάτ. 3.

Ο τύπος τού ονόματος τού οικισμού στη γενική πτώση τού θηλυκού σημαίνει, ότι ο οικισμός είναι κάποιας γυναίκας με το όνομα **Χαντρού**, που προϋποθέτει το αρσενικό **Χαντράς**, επώνυμο, που αναφέρεται σε έγγραφο τού 1320, Jani Chandra και μάλιστα στο Χάντακα. (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα, 1985, σ. 213). Και άλλο επώνυμο Nic. Candra, κάτοικο στο χωριό Χάρακα Μονοφατσίου, (S. Iohannes de Caraca) αναφέρεται σε έγγραφο τού 1368, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 131).

Χάρακας, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 958, υψ. 310 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,7 χλμ. Διαδρομή: Ηράκλειο - Πεζά - Χουδέτσι - Τεφέλι - Λιγόρτυνος - Πραιτώρια - Χάρακας.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1280, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, Sancti Iohannis de Caracha. (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia de Venezia, 1960, σ. 67).

Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1373 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα St. Johannis Characa (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 75) φέουδο τού Laurentius Maripero. Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου Αρχείου τού 1397 αναφέρεται, ότι ήταν φέουδο τού Iac. De Medio (= De Mezzo σ. 383).

Στην επαρχία Μονοφατσίου αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24r) S. Gio(vanni) Gharaca libero και S. Gio. Gharaca conditionato, από τον Καστροφύλακα (K100) S. Zuane Gharaca libero με 184 κάτ. και S. Zuane Gharaca conditionato με 59 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120) Characa S. Giovanni libero και Characa S. Giovanni condizionato το 1630.

Πρόκειται μάλλον γιά ένα και τον αυτό οικισμό αλλά οι κάτοικοι απογράφονται χωριστά. Condizion ήταν κατάστιχο, όπου περιγράφονται λεπτομερώς όλα τα κτήματα και τα υπάρχοντα τών πολιτών με τα όριά των. (Βλ. το βενετσάνικο λεξικό Boerio). Δηλαδή ήταν ένα κτηματολόγιο τών ακινήτων. Οι υπόλοιποι κάτοικοι, οι liberi δεν υπαγόταν στην κατηγορία αυτή τών πολιτών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι κανένας άλλος οικισμός τής Κρήτης δεν αναφέρεται ο διαχωρισμός αυτός τών κατοίκων.

Στις επόμενες απογραφές ο οικισμός αναφέρεται ενιαίος. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται Haraka με 82 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 120). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kháraka (Pashley, Travels in Crete, II, 317) με 25 χριστιαν. και 10 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ. 78) ότι το 1842 είχε 26 χριστιαν. και 20 τούρκ. οικογένειες, ενώ πριν είχε 60 χριστ. και 30 τούρκ., 6 εκκλησίες και ότι παράγει «πολλά και καλά λινάρια».

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χάρακας**, έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 321 και Τούρκ. 17, το 1900 έδρα τού δήμου, κάτ. 658, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 775, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας κάτ. 891, το 1940 κάτ. 1030, το 1951 999, το 1961 1112 και το 1971 κάτ. 974.

Το όνομα οφείλεται σε ένα πελώριο, απομονωμένο και συμπαγή βράχο, που υψώνεται στη δυτική άκρα τού χωριού, υψ. 35 μ. περίπου. Η ανατολική πλευρά του είναι κακόρυφη, ενώ από τη νοτιοδυτική υπάρχει μονοπάτι ανόδου. Η θέα από την κορυφή του σε όλη την πεδιάδα τής Μεσαράς είναι πανοραματική.

Η λέξη Χάρακας είναι μεγεθυντικό τού **χαράκι** = βράχος.

Σε ψηλό βουνό, σε ριζιμιό χαράκι
κάθετ' έν' αητός...

Ο Γεώργ. Σήφακας, (βλ. Η υπό τών Αράβων κατάκτησις τής Κρήτης, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Β΄, σ. 68) έχει υπόψει του τη φράση τού Γεωργ. Φραντζή, (βλ. έκδοση Ι. Παπαδοπούλου, σ. 102, 19), ότι ο Αμπού Χάφς Όμαρ προσωρμίσθη εις **Χάρακα**, πιστεύει ότι, χωρίς αμφιβολία, ο Όμαρ οχυρώθηκε εις το ωραίον χωρίον Χάρακα τής επαρχίας Μονοφατσίου Πεδιάδας (sic). Ενώ η λέξη **χάραξ** τού βυζαντινού κειμένου, σύμφωνα και με το θησαυρό τού Ερρίκου Στεφάνου, ερμηνεύεται ελληνικά και λατινικά **τάφρος** και **fossa**.

Χαραυγή, Βλ. λήμμα Πύργος, κοινότητας Περβολάκια, Κισάμου.

Ο V. Raulin, που πέρασε από το Χάρακα τα μέσα τού 19ου αιώνα, αναφέρει στο βιβλίο του (Description physique de l' île de Crète, τόμ. I, σ. 149)... *στο Χάρακα υψώνεται ένας μεγάλος ασβεστολιθικός βράχος, που στην κορυφή του είναι τα ερείπια ενός μοναστηριού, προφανώς βενετσάνικου.* Ο Gerola, που έχει μελετήσει όσο κανείς άλλος τα βενετσάνικα μνημεία στην Κρήτη, επισκέφτηκε το χάρακα, βγήκε στην κορυφή του, εσχεδίασε τα κτίσματά του και αναφέρει (βλ. Monumenti veneti κ.λπ. τόμ. I, σ. 290) στο κεφάλαιο τών φρουρίων, ότι πρόκειται γιά φρούριο, αφού σώζονται υπολείμματα τειχών, όπως τα σχεδίασε στο σχεδιάγραμμα. Τα κτίσματα στην κορυφή και η μικρή εκκλησία τού Χριστού, στη νότια πλευρά τού βράχου, εξυπηρετούσαν τη φρουρά και είναι μάλλον μεσαιωνικών χρόνων, αλλά δεν είναι βενετσάνικα, αφού δεν αναφέρεται τίποτε στα σχετικά κείμενα, που είναι τόσο φλύαρα γιά τα φρούρια.

Χαράκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 236, υψ. 390 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 36,8 χλμ. Διαδρομή:...Πεζά - Χουδέτσι - Αγ. Γεώργιος Απανωσήφης - Κακό Χωριό (Μεταξοχώρι) - Χαράκι.

Η ονομασία του οφείλεται σε μεγάλο χαράκι -βράχο, που είναι στη μέση τού χωριού.

Η παλιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1374 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Gharachi (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 179).

Αναφέρεται στην επαρχία Μονοφατσίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°23v) Carechi, από τον Καστροφύλακα (K98) Carachi, με 65 κάτ. το 1583, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Haraki με 12 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 118), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Karáki (Pashley, Travels in Crete, II, 317), με 6 τούρκ. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Χαράκι** στο δήμο Τεφέλι, κάτ. 73 Τούρκ., το 1900 είναι στο δήμο Μεγάλης Βρύσης κάτ. 16, το 1920 στον αγροτ. δήμο Κακού Χωριού κάτ. 57, το 1928 στην κοινότητα Τεφέλι, κάτ. 97, το 1940 το **Χαράκιον** στην κοινότητα Κακού Χωριού κάτ. 151, το 1951 είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 186, το 1961 224 και το 1971 κάτ. 208.

Χαρακιάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Περιβολίων επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1940) 93. Δεν αναφέρεται σε άλλη απογραφή.

Χαρασό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 150, υψ. 410 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 27,3 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 17,7 χλμ. τής αρτηρίας Ηράκλειο - Αγ. Νικόλαος Λασιθίου, Γούβες - Κόξαρη - Χαρασό.

Βρίσκεται στη νότια άκρα κοιλάδας, πάνω σε μικρό λόφο. Οι κάτοικοι ασχολούνται κυρίως με την αμπελοκαλλιέργεια και γενικά τη γεωργία και την οικόσιτη κτηνοτροφία.

Εικ. 403. Το χωριό Χαρασό Πεδιάδας

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας από τον Καστροφύλακα (K94) Carassò με 60 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Carass το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Haraso με 37 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 115), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kharasó (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 319), με 15 χριστιαν. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 **Χαρασό** στο δήμο Επισκοπής, κάτ. Χριστιαν. 77, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 117, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Βορού, κάτ. 157, το 1928 στην κοινότητα Καλού Χωριού, κάτ. 196, το 1940 το **Χαρασόν**! αποτελεί δική του κοινότητα, κάτ. 244, το 1951 247, το 1961 218 και το 1971 κάτ. 163.

Ποιά είναι η ετυμολογία τού ονόματος; Ο Στέφ. Ξανθουδίδης (βλ. Χάνδαξ - Ηράκλειον σ.27) αναφέρει: πιθανώς να οφείλεται στούς Σλάβους μισθοφόρους τού Νικηφ. Φωκά, δηλαδή είναι η σλαβική λέξη **χαρασό** που σημαίνει ευχάριστος, καλός. Ο Στυλ. Αλεξίου, στη νέα έκδοση τού Χάνδαξ - Ηράκλειον (σ. 110) πιστεύει, ότι η κατάληξη -ος (Χαρασός) υποδηλοί προελληνική καταγωγή, όπως Πανασός, Χαλασός, Νιπηδητός κ.λπ. (Βλ. και «Κρητικά Χρονικά» Ι΄, σ. 399). Συνεπώς η σωστή γραφή πρέπει να είναι ο **Χαρασός**.

Ο Εμ. Κριαράς αναφέρει τη λέξη χαρασός ως παρωνύμιο και την ερμηνεύει από το χαρωσός (χαρώ σε). («Αθηνά», ΜΔ΄, 1933, σ. 176).

Το 1583 αναφέρει ο Καστροφύλακας (K41) μεταξύ τών οφειλετών livelli — εδώ σημαίνει ενοίκια αστικών ακινήτων — ενοικίων στη βενετική διοίκηση τού Χάντακα, το όνομα οφειλέτη Zorzi Caraso per magazen in borgo = γιά ενοίκια μαγαζών στο προάστιο. Άρα το όνομα τού οικισμού μπορεί κάλλιστα να είναι ανδρωνυμικό, από το όνομα τού πρώτου οικιστή, ως συμβαίνει στην Κρήτη σε πολλούς οικισμούς.

Χαρβάτα, η. Οικισμός τής κοινότητας **Βούβες**, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1961) 7, υψ. 150 μ.

Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή τού 1920 **Χαρβάτα** στον αγροτ. δήμο Βούβες, με 52 κάτ., το 1928 στην κοινότητα Βούβες, κάτ. 32, το 1940 31, το 1951 32, το 1961 κάτ. 7 και τη σημείωση, ότι μετονομάστηκε **Περιστέριον!** Αλλά ως φαίνεται, «ψόφησε» — όπως έγραφαν οι Τούρκοι γιά τούς Χριστιανούς — και δεν αναφέρεται στις επόμενες απογραφές.

Χαριθέα; Οικισμός μάλλον στην περιοχή τού νομού Ηρακλείου. Αναφέρεται σε έγγραφο τού 1380 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Charitea. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts etc. σ. 223). Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Χάρκα. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Harka με 14 χαράτσα. (Ν.Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125). Ο Σταυρινίδης σημειώνει, ότι στην ίδια επαρχία, δυτικά από τη μονή Οδηγήτριας, είναι το ύψωμα **Χαρκοκεφάλα** υψ. 374,75 μ.) και ενδέχεται να έχει σχέση με τον οικισμό. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή.

Χάρκεια, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Ρεθύμνου κάτ. (1981) 139, υψ. 540 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 22 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 9 χλμ. τού δρόμου προς Αρκάδι - Πηγή - Μέση - Χάρκεια.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Gharchia, από τον Καστροφύλακα (K183) Carchia με 190 οφειλόμενες αγγαρείες, και (K174) Carchià με 128 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Charchia το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659 Harkia με 24 σπίτια (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητικά Χρονικά», ΚΒ΄, σ. 131).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χάρκεια**, στο δήμο Αμνάτου, κάτ. Χριστιαν. 130, Τούρκ. 7, το 1900 Χάρκεια, στον ίδιο δήμο, κάτ. 162, το 1920 τα Χάρκια είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 198, το 1928 είναι στην κοινότητα Κυριάννας, κάτ. 247, το 1951 259, το 1961 206 και το 1971 κάτ. 148.

Το όνομα Χάρκεια είναι προφανώς η ελληνική λέξη **χαλκείον** - χαρκείον, όπως πρέπει να λεγόταν παλαιότερα, αφού και σήμερο ο Κρητικός λαός λέει το σιδηρουργό **χαρκιά** και το εργαστήριό του **χαρκιδιό**. Συνεπώς σωστά γράφεται στις απογραφές τού 1881 και 1900 **Χάρκεια**, ενώ οι Νεοέλληνες από το 1920 **Χάρκια**. Καλό θα ήταν οι απογραφείς και οι άλλοι να συμβουλεύονται τις απογραφές τής...Τουρκοκρατίας και τής Κρητικής Πολιτείας.

Χαροδιά, η. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας ν. Χανίων. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28r) Gharodhia. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Αναφέρεται όμως από το Γρηγ. Παπαδοπετράκη, (Βλ. Ιστορία τής ιεράς μονής τής Αγ. Τριάδος, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Κ, σ. 63 εξ), ως μετόχι τής μονής, δωρεά τού ιερομονάχου Ανθίμου, και έπειτα αρχιεπισκόπου Τορνόβου, τού οποίου ήταν ιδιοκτησία, με την εκκλησία τού Αγ. Γεωργίου και πολλά κτήματα γύρω απ' αυτή, 2000 κοιλών γαίας, (κοιλόν = 24 οκάδες σπόρου), 950 ελαιόδενδρα και περιβόλι. Ήταν κοντά στο χωριό **Πορί**, στα Περιβόλια Χανίων.

Χαρχαλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κουκουναρά, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 62, υψ. 120 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Χαρχαλιανά**, στο δήμο Καστελίου, κάτ. Χριστιαν. 30, Τούρκ. 9. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Χαρχαλιανά και Σκουλουδιανά**, στον ίδιο δήμο, κάτ. 77 και οι δυό οικισμοί. Το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κουκουναρά, κάτ. 80, το 1928 στην κοινότητα Κουκουναρά, κάτ. 71, και γράφεται **Καρχαλιανά!**, το 1940 κάτ. 42, το 1951 52, το 1961 61 και το 1971 κάτ. 54.

Το τοπωνύμιο είναι ανδρονυμικό, αυτό το επώνυμο των οικιστών Χαρχαλάκης, κοινότατο και σήμερο στο νομό Χανίων.

Χαρχαλουδιανά, τα. Οικισμός τής επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Harhaludyana με 10 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 119). Τοπωνύμιο Χαρχαλουδιανά ακούεται ανατολικά από το χωριό Καπετανιανά. Στον ίδιο τόμο σ. 71, σε άλλο έγγραφο τού 1672 αναφέρεται **Χαρχαλιουδινά** με την πληροφορία ότι καθίσταται αδύνατη η είσπραξη τών μουκατάδων, επειδή οι κάτοικοι διασκορπίστηκαν και ερημώθηκε το χωριό.

Ο οικισμός αναφέρεται από το Βασιλικάτα το 1630 στην επαρχία Μονοφατσίου, Carcaletudianà, (βλ. Μνημεία Κρητ. Ιστ. V σ. 120).

Χασάν πασά Κολού. Όνομα οικισμού έξω από τα τείχη τών Χανίων. Ο Χασάν πασάς ήταν ένας από αυτούς που πολιόρκησαν τα Χανιά το 1645, ο οποίος ανέλαβε τον τομέα παρά την εκκλησία Αγ. Κωνσταντίνος στη Νέα Χώρα, και μετά την πολιορκία αποτέλεσε προάστιο τών Χανίων που πήρε το όνομα **Χασάν πασά Κολού**, που σημαίνει: τομέας τών στρατευμάτων του Χασάν πασά, (Βλ. και λήμμα Χανιά). (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, τόμ. Β΄, σ. 197).

Χασί, το. Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 90, υψ. 360 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση νότια από το Βουτά.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (29v) Gassi Zane, Gassi Zorzi, Gassi S. Theod(or)o, Gasi Renier, από τον Καστροφύλακα (K239) Gassi με 87 κάτ. το 1583, (K224) Cassi S. Thodoro, με 25 οφειλόμενες αγγαρείες, (K243) Cassi Vizzamano με 5 προνομιούχους, Cassi Chittiro με 9 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Cassi και Cassi Chitero Zane, το 1630,

στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khasi (Pashley, Travels in Crete, II, 309) με 5 χριστιαν. και 35 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χασί** στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 146 και Τούρκ. 68, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 194, το 1920 το Χασί είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 147, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Βουτά, κάτ. 158, το 1940 το **Χασίον!** κάτ. 172, το 1951 142, το 1961 126 και το 1971 κάτ. 101.

Χατζανώ μετόχια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Χερσονήσου, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 12, υψ. 208 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961 **Χατζανώ μετόχια** στην κοινότητα Χερσονήσου, κάτ. 2, το 1971 μετονομάζεται **Χατζανά**, κάτ. 12.

Χατζηβέης, ο. (Πλάτανος). Οικισμός τής κοινότητας Βουτά, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 350 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1940 στην ίδια κοινότητα, κάτ. 144, το 1951 κάτ. 99, το 1961 αναφέρεται Χατζηβέης (ν. ν.= νέον όνομα Πλάτανος) κάτ. 81, και το 1971 κάτ. 63.

Χατζηδιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Καντάνου, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων κάτ. (1961) 45, υψ. 420 μ. Πρώτη φορά απαντάται το 1842 στον κατάλογο τών χωριών τού Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 40) **Χατζιδιανά**. Το 1881 είναι στο δήμο Καντάνου, ανάμεσα στούς δέκα οικισμούς, Κάντανος κ.λπ. κάτ. συνολικά Χριστιαν. 265 και Τούρκ. 471. Στην απογραφή τού 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920 αναφέρεται ονομαστικά ως 20ός οικισμός τού αγροτ. δήμου Καντάνου **Χατζουδιανά**, κάτ. 44, το 1928 δεν αναφέρεται, το 1940 Χατζουδιανά, κάτ. 40, το 1951 47 το 1961 45, και το 1971 και 1981 δεν αναφέρεται.

Η σωστή γραφή τού τοπωνύμιου είναι η αρχική **Χατζηδιανά**, οικισμός τής οικογένειας Χατζηδάκη, κοινότατου επώνυμου στην Κρήτη.

Χατζημεμεθιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Συμπραγού (Ζυμπραγού), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1951) 87. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή 1928 στην ίδια κοινότητα **Χατζή Νεμεθιανά** με 18 κάτ., το 1940 Χατζημεμεθιανά, κάτ. 37. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Χαυγάς, ο. Οικισμός τής κοινότητας Φουρνής, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 1, υψ. 240 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται **Χαυγάς**, στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Πινές με 26 κάτ. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ελούντας, κάτ. 37, το 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Φουρνής, κάτ. 25, και το 1971 κάτ. 9.

Ο Μαν. Πιτυκάκης γράφει τη λέξη **χαυγάς**, «προφανώς, λέει, από το ρήμα χαίνω». (Βλ. Μαν. Πιτυκάκη, Το Γλωσσικό Ιδίωμα Ανατολ. Κρήτης, 1983). Αντίθετα ο Γεώργ. Ε. Πάγκαλος, Λασιθιώτης κι αυτός, το ετυμολογεί επίσης από το ρ. χαίνω, αλλά το γράφει **χαβγάς**. (βλ. Γ. Ε. Παγκάλου, Περί τού Γλωσσικού ιδιώματος τής Κρήτης, τόμ. 4, λήμμα χαβγάς).

Η λ. σημαίνει χαράδρα, χάσμα γης, φαράγγι. Υποκοριστικό χαβγούδι, τοπωνύμιο στην επαρχία Λασιθίου **Χαβγούδια**. Στον οικισμό Μοναστηράκι Ιεράπετρας ανατολικά, είναι το φαράγγι **Χα**. Χάσμα τών βουνών στα σύνορα Ιεράπετρας Σητείας.

Χελιά Βρύση, η. Οικισμός στην επαρχία Πυργιώτισσας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Helya Vrisi ή Hilia Vrisi με 4 χαράτσα. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 125). Ο Σταυρινίδης σημειώνει τοπωνύμιο δυτικά τού χωριού Καμάρες τοπωνύμιο Khelia Vrissi στο χάρτη τού Αγγλικού επιτελείου, που είναι μάλλον **Χλιά** (χλιαρή) **βρύση**. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Από το Fr. Barozzi αναφέρεται (f°23r) Ghiliasvrissi στην επαρχία Πυργιώτισσας.

Είναι απίθανο η βρύση να έχει σχέση με το **χέλι**. Το επίθετο **Χελιός** είναι όρος ποιμενικός και γενικά τών κτηνοτρόφων και χαρακτηρίζει το τρίχωμα τού ζώου, που έχει τη ράχη σκοτεινού ή μαύρου χρώματος και το κάτω μέρος τού σώματος ανοικτού ή λευκού χρώματος. Σείσε, κουρνέ, το τσάφαρο και σύ, χελιέ, το λέρι.

Ετυμολογείται από τη λέξη χελιδόνι, που έχει τη ράχη μαύρη και την κοιλιά λευκή. (Βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Μελετήματα, σ. 279, έκδοση Δήμ. Ηρακλείου).

Συνεπώς η βρύση με το χαρακτηρισμό **χελιά**, δεν έχει καμμιά σχέση με το χαρακτηρισμό **χελιά** αλλά είναι κακή γραφή τής **χλιά βρύση**, με χλιό = χλιαρό νερό (Βλ. και Χλιαρό, οικισμός, κοινότ. Σκινέ, επαρχ. Κυδωνίας.

Χελιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Δοξαρού, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 122, υψ. 250 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση αριστερά στο 41 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ηράκλειο.

Πρώτη φορά απαντάται το 1842 στα «Κρητικά» τού Χουρμούζη Βυζ. (σ. 45) **Χελιανά**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο Γαράζου, κάτ. Χριστιαν. 60, **Χελιανά**, το 1900 αναφέρεται **Χελιανά και Απλαδιανά**, στον ίδιο δήμο κάτ. 153, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 105, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Κλεψίμια, κάτ. 105, το 1940 στην κοινότητα Δοξαρού, κάτ. 135, το 1951 157, το 1961 172 και το 1971 κάτ. 129.

Το τοπωνύμιο μάλλον ανδρωνυμικό, από το επώνυμο τών οικιστών Χελιός ▷ Χελιουδάκης, γνωστό κρητικό επώνυμο.

Χελιδόνι, μετόχι. Οικισμός στο νομό Ρεθύμνου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K172) Chielidoni metochi, με 27 κάτ. το 1583. Δεν αναφέρεται σε καμμιά απογραφή. Σε ποιά επαρχία ήταν είναι άγνωστο.

Χερρόνησος, Χερσόνησος, η. Αρχαία πόλη στις βόρειες ακτές τής Κρήτης, στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο:

Χερρόνησος κατά Κρήτην νήσον έχουσα πολισμάτιον ομώνυμον. Ξενίων εν τω περί αυτής με... την Κρήτην «κατά δε την αυτήν πλευράν και Χερρόνησος κείται προς τη θαλάσση μεταξύ τής τε Κνωσού και τής Ολούντος. οι πολίται ομοίως Χερρονησίται και Χερρονήσσιοι ως αυτός φησίν».

Αναφέρεται στους Σταδιασμούς τής Μεγάλης Θαλάσσης (949): *από τού Ηρακλείου εις Χερρόνησον πόλιν στάδιοι λ΄* (=30) *ύδωρ έχει και νήσον έχουσαν πύργον και λιμένα. από Χερρονήσου εις Ολούντα στάδιοι ξ΄.* (=60).

Από το Στράβωνα (Χ, 479, 14). *Λύττου δε επίνειόν εστιν η λεγομένη Χερρόνησος, εν ή το τής Βριτομάρτεως ιερόν.*

Ο Πτολεμαίος (Γεωγραφική Υφήγησις ΙΙΙ, 14. 4: *Χερσόνησος inter Ολούς και Ζεφύριον άκρον* (πιθανον το σημερινό ακρωτήριο **Τηγάνι**).

Κατά τον Πλούταρχο («Ηθικά», γυναικών αρεταί, 8) οι Τυρρηνοί καταλάβαν τη Λήμνο και την Ίμβρο, αρπάσαν τις γυναίκες τών Αθηναίων από τη Βραβρώνα τής Αττικής και αποκτήσαν παιδιά, τα οποία έδιωξαν οι Αθηναίοι από τα νησιά αυτά, επειδή ήταν μιξοβάρβαροι, και αυτά πήγαν στη Σπάρτη και βοήθησαν τούς Σπαρτιάτες στον πόλεμο κατά τών ειλώτων το 465 π.Χ. Εκεί απόκτησαν πολιτικά δικαιώματα και παντρεύτηκαν. Αλλά έγιναν ύποπτοι στούς Λακεδαιμόνιους, και φοβόταν ότι θα ανατρέψουν το καθεστός των και τούς φυλάκισαν. Οι γυναίκες των πήγαν στη φυλακή και παρακάλεσαν τούς φύλακες να επιτρέψουν σ' αυτές να μπουν μέσα στη φυλακή *ασπάσασθαι και προσειπείν τούς άνδρας των.* Όταν μπήκαν στη φυλακή έβγαλαν τα φορέματά των και έντυσαν τούς άνδρες των, και έτσι, με τα γυναικεία ενδύματα και σκεπασμένοι με τις καλύπτρες τών γυναικών, βγήκαν από τη φυλακή και οι γυναίκες έμειναν μέσα με τα ανδρικά ενδύματα, έτοιμες να υποστούν τις συνέπειες.

Οι άνδρες καταλάβαν τον Ταΰγετο και κίνησαν σε αποστασία τούς Είλωτες. Οι Σπαρτιάτες δέχτηκαν να συμφιλιωθούν με τους απογόνους τών Τυρρηνών, με τον όρο να πάρουν τις γυναίκες των και χρήματα και πλοία από τούς Σπαρτιάτες να φύγουν από τη Σπάρτη, και μάλιστα με αρχηγούς των τούς Λακεδαιμόνιους **Πόλλιν, Δελφόν** και **Κραταΐδαν**.

Ο Πόλλις οδήγησε τούς πιό πολλούς στην Κρήτη, σε ένα τόπο που τον έλεγαν **Χερσόνησο**. Σύμφωνα με χρησμό έπρεπε να εγκατασταθούν εκεί που θα έχαναν το ξύλινο άγαλμα τής Αρτέμιδος, που είχαν κληρονομήσει από τούς πατέρες των, και την άγκυρα τού πλοίου. Τη νύκτα άκουσαν φοβερούς κρότους, φοβήθηκαν και μπήκαν με αταξία στα πλοία, αφίνοντας το άγαλμα τής θεάς στην ξηρά. Ο Πόλλις παρατήρησε πως έλειπε και το άκρο τής άγκυρας, είπε πως ο χρησμός εκπληρώθηκε, γύρισαν στη Χερσόνησο, νίκησαν τούς παλιούς κάτοικους, που αντιτάχτηκαν στούς κατακτητές, και αποίκησαν τον τόπο αυτό και έπειτα τη Λύττο. Γι' αυτό οι κάτοικοι τών δυό πόλεων θεωρούνταν συγγενείς και είχαν στενές οικονομικές σχέσεις. Μάλιστα μιά επιγραφή θεωρεί τούς κατοίκους και τών δυό πόλεων Λύττιους. *α τών λυττίων τών τε την άνω πόλιν οικούντων και τών επί θαλάσσα.* (Bul Corresp. Hellenique, 1885, σ. 17).

Οι νέοι άποικοι, που έφεραν μαζί τους το ξόανο τη Αρτέμιδος, έκτισαν το ιερό τής Βριτομάρτεως Αρτέμιδος, που αναφέρει ο Στράβων, αναφέρεται προηγουμένως. Τα ερείπιά του βρέθηκαν στη σημερινή τοποθεσία **Ελληνικό Λιβάδι**, όπου υπήρχαν και άλλα δημόσια οικοδομήματα, θέατρα κ.λπ.

Τελευταία ο Μαρινάτος βρήκε, κοντά στο εξωκκλήσι Αγ. Νικολάου — που είναι κτισμένο πάνω σε οικοδόμημα ρωμαϊκής εποχής — δίστιχο επιγραφή με «Βριτόμαρτιν», τού πρώτου αιώνα π.Χ.

Ευκλείδας και Λύκος οι Αλεξιμάχω
Βριτόμαρτι χαριστήριον

(Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I, σ. 35) (Βριτο-μαρτις = ηδεία παρθένος, γιατί οι Κρήτες **βριτύ** έλεγαν το γλυκύ και τις παρθένες προσαγόρευαν μαρνάν). Η Βριτόμαρπις ή Βριτόμαρτις ήταν από τις μεγαλύτερες θεότητες, μινωικής καταγωγής.

Στη θέση **Πόλη** βρέθηκε επίσης επιγραφή σε μαρμαρόπετρα, που περιέχει συνθήκη μεταξύ Γορτυνίων και Κνωσίων, τεμάχια αγαλμάτων και αρχιτεκτονικά μέλη οικοδομών. Είχε επίσης αναβρυτήρια, ρωμαϊκής εποχής, με μωσαϊκά και μαρμάρινους μικρούς καταρράκτες.

Το νερό μεταφέραν από μακρυνές πηγές με κτιστά υδραγωγεία. Στο 25 χλμ. τού δρόμου προς Ποταμιές - οροπέδιο Λασιθίου, σώζονται τα ερείπια γιγαντιαίας υδατογέφυρας, που έδωκε το όνομα **Ξεροκαμάρες** στην τοποθεσία. Επίσης στο δρόμο Χερσόνησο - Καστέλι Πεδιάδας, στη θέση μετά το **Άγιο Πνεύμα**, φαίνονται τα ερείπια άλλης υδατογέφυρας τού υδραγωγείου Χερσονήσου.

Τα λιμενικά έργα τής ρωμαϊκής Χερσονήσου διακρίνονται και σήμερο στο βυθό τής θάλασσας, μπροστά στο σημερινό οικισμό **Λιμήν Χερσονήσου**. Μιά προβλήτα πλάτους 4 μ. άρχιζε από τη χερσόνησο τής Αγ. Παρασκευής προς νοτιοανατολικά. Στην παραλία, που είναι σήμερο τα διάφορα κέντρα, βρέθηκαν από τον Ιταλό αρχαιολόγο L. Mariani τοίχοι κάθετοι προς την παραλία, που υποθέτει ότι αποτελούσαν στεγασμένα καταφύγια τών πλοίων γιά επισκευές κ.λπ. όπως οι μεσαιωνικοί **ταρσανάδες**, τα **νεώρεια**.

Την πρώτη Βυζαντινή περίοδο η Χερσόνησος υπήρξε σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο και έδρα επισκόπου από τούς πρώτους αιώνες τού Χριστιανισμού. Την επισκοπή Χερσονήσου ίδρυσε ο ίδιος ο Απόστολος Τίτος (Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Δ΄, σ. 93). Από τούς 4 επισκόπους Κρήτης, που αναφέρονται στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 431 ο *Χερρονήσου* αναφέρεται μετά τον Γορτύνης. (Βλ. Γερ. Κονιδάρη, Αι Επισκοπαί τής Κρήτης μέχρι και τού Ι΄, αιώνος, «Κρητικά Χρονικά», Ζ΄, σ. 464 πίνακες). Kironensis Episcopatus αναφέρεται το 1248 (Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλή,

Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού. Ιωάννινα 1985, σ. 191, passim).

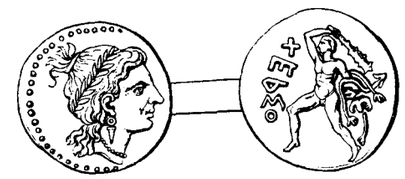
Ο καθηγητής Αν. Ορλάνδος έκαμε ανασκαφή το 1955, στο εξωκκλήσι τού Αγ. Νικολάου που αναφέρεται παραπάνω και αναφέρει ότι, το εκκλησάκι αυτό είναι ο τελευταίος απόγονος μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής τού 6ου π.Χ. αιώνος. Η πεντάπλευρη αψίδα τού ιερού βρεχόταν από τη θάλασσα και φαινόταν. Η βασιλική είχε μήκος 50,20 μ. και πλάτος 18,90 μ., με ορθογώνιο αυλή στο δυτικό μέρος, στενόμακρο νάρθηκα, τον κυρίως τρίκλιτο ναό και το ιερό.

Ο ίδιος ανέσκαψε και άλλη μεγάλη Βασιλική στη θέση **Καστρί**, πάνω στη μικρή χερσόνησο, 51,70×21,70 μ. με κτίσματα διαφόρων περιόδων, στενόμακρο νάρθηκα, τον κυρίως ναό και το ιερό, που γιά πρώτη φορά στην Κρήτη η ημικυκλική του αψίδα είναι εγγεγραμμένη κατά τα συριακά πρότυπα, μέσα στο ορθογώνιο περίγραμμα και δημιουργούνταν δυό διαμερίσματα, τα **παστοφόρια**. Μπροστά στην κόγχη τού ναού βρέθηκε η μαρμάρινη βάση τής Αγίας Τράπεζας, που ήταν πριν κάλυμμα ρωμαϊκής σαρκοφάγου. Το δάπεδο ήταν σκεπασμένο με ψηφιδωτά, με γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα. Αρχικά κτίστηκε τα τέλη τού 5ου αιώνα. Τον 7ο ή 8ο καταστράφηκε και ξανακτίστηκε αργότερα σε μικρότερες διαστάσεις. Πότε καταστράφηκε οριστικά είναι άγνωστο.

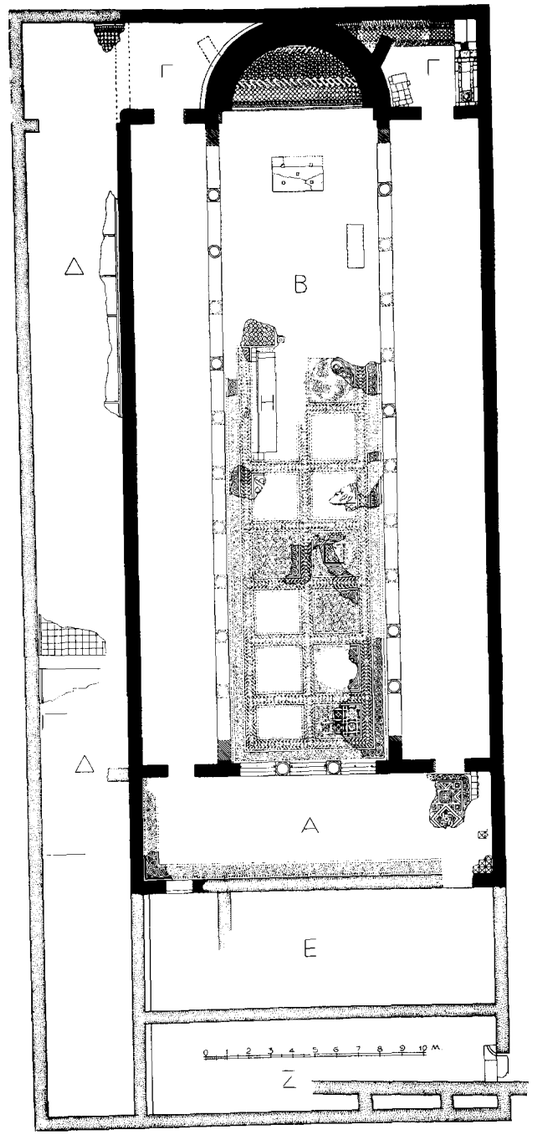
Στη νότια πλευρά τού ιερού βρέθηκε πολυτελής τάφος λαξευμένος στο βράχο εξέχοντα κληρικού ή και μάρτυρα. Πάνω στην πλάκα ήταν τοποθετημένο ομφάλιο από χρωματιστά μάρμαρα, με λαξευμένο στεφάνι. Τα φύλλα του ήταν γεμισμένα με μάργαρο (nacre) και σταυρό, που στο ένα σκέλος του σχηματίζεται το γράμμα Ρ, το αρχαιότερο σχήμα τού μονογράμματος ΧΡΙΣΤΟΣ. Από κάτω η επιγραφή: ΠΗΓΑΣΙΟΣ ΥΠΕΡ ΥΓΙΑΣ ΕΑΥΤΟΥ.

Η Χερρόνησος, πόλη αυτόνομη, και ανεξάρτητη, είχε πολλούς τύπους δικά της νομίσματα, που πολλά παριστάνουν κεφαλή τής Αρτέμιδος και από το άλλο μέρος τον Απόλλωνα γυμνό, καθισμένο σε κορμό δένδρου, κρατώντας τη λύρα. Άλλα παριστάνουν τον Ηρακλή, άλλα την κεφαλή τής Αθηνάς κ.λπ. και τη λέξη *ΧΕΡΣΟΝΑΣΙΟΝ.* (Βλ. J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, σ. 48).

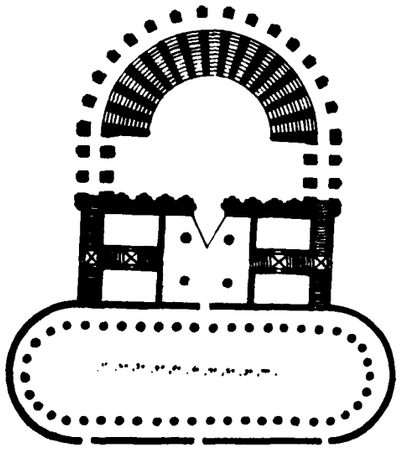
Ένας γιατρός από τη Vicenza τής Ιταλίας, που ασχολήθηκε πολύ με την ιστορία και την αρχαιολογία τής Κρήτης το 16ο αιώνα, ο Ονόριο Μπέλι (Onorio Belli) επισκέφτηκε τη Χερσόνησο το 1586 και γράφει σχετικά: *Η πόλη τής Χερσονήσου ήταν μικρή, λιμάνι τής Λύττου. Και όμως είχε ένα αμφιθέατρο και ένα θέατρο, όχι πολύ μεγάλο, και πολύ ωραία οικοδομήματα. Είχε λιμάνι που τώρα είναι επιχωματωμένο, είναι ικανό να χωρέσει 30 γαλέρες. Ο Στράβων λέει πως ήταν εδώ ο ναός τής Βριτομάρτιδος, που φαίνονται τα ίχνη του.*

Εικ. 404. Χερσόνησος. Νόμισμα τής αρχαίας πόλης

Εικ. 405. Χερσόνησος. Καστρί. Κάτοψη τής βασιλικής μετά τήν τού 1952. (Το Έργον τής Αρχ. Εταιρίας, 1959)

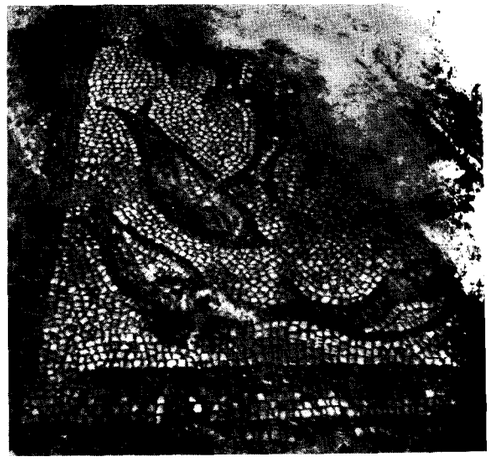
Εικ. 406. Χερσόνησος. Το υδραγωγείο τής Αρχαίας πόλης

Από τη Χερσόνησο στη Λύττο υπήρχε ένας ωραιότατος δρόμος και πολύ καλός, παρ' όλο που περνούσε από βουνά και λαγκάδια. Είχε ένα υδραγωγείο θαυμάσιο, που έφερνε το νερό μιάς πολύ μεγάλης πηγής. Το υδραγωγείο αυτό, άρχιζε 4 ή 5 μίλια πάνω από τη Λύττο και έπαιρνε το νερό μιάς πηγής, τών πολύ υψηλών βουνών που λέγονται Λασίθι. Το διοχέτευε πρώτα στη Λύττο και έπειτα στη Χερσόνησο, με υδατογέφυρες πολύ υψηλές, που προξενούν θάμβος ...Στέκει σχεδόν ολόκληρο και θα διατηρηθεί αιώνια. (Βλ. Στέργ. Γ. Σπανάκη, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄, Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ. 160 εξ.).

Τελευταία, μελέτη: **Το Υδραγωγείο Χερσονήσου** τού Νικολ. Εμ. Οικονομάκη, (Βλ. περιοδικό «Λύκτος», τόμ. 1986-1987, σ. 50 εξ.) διαπίστωσε ότι το Υδραγωγείο τής Χερσονήσου δεν έχει καμμιά σχέση με το Υδραγωγείο τής Λύκτου, όπως αναφέρει ο Ονόριο Μπέλι (βλ. Πεπραγμένα Β΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β΄, 161) και πίστεψαν και άλλοι, (Buondelmonti, Descriptio Insule Crete. Έκδοση Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1981, σ. 160 και μετάφραση Μάρθας Αποσκίτου, σ. 63).

Ο Οικονομάκης, με επιτόπια έρευνα, απόδειξε, ότι το υδραγωγείο Χερσονήσου μεταφέρει το νερό στη ρωμαϊκή Χερσόνησο από την πηγή **Κουτσουνάρα**, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΝΑ από το Καλό Χωριό, επαρχ. Πεδιάδας, όπως φαίνεται και στο σχεδιάγραμμα τής διαδρομής τού υδραγωγείου, που δημοσιεύει στη σ. 55.

Ο Πάσλεϋ, που επισκέφτηκε τη Χερσόνησο το 1834 αναφέρει: (Βλ. R. Pashley, Travels in Crete, I, 269 εξ.). *Η περιοχή τής παλιάς παραθαλάσσιας πόλης ονομαζότανε **Παλαιόπολη**.* Φιλοξενήθηκε στο σπίτι

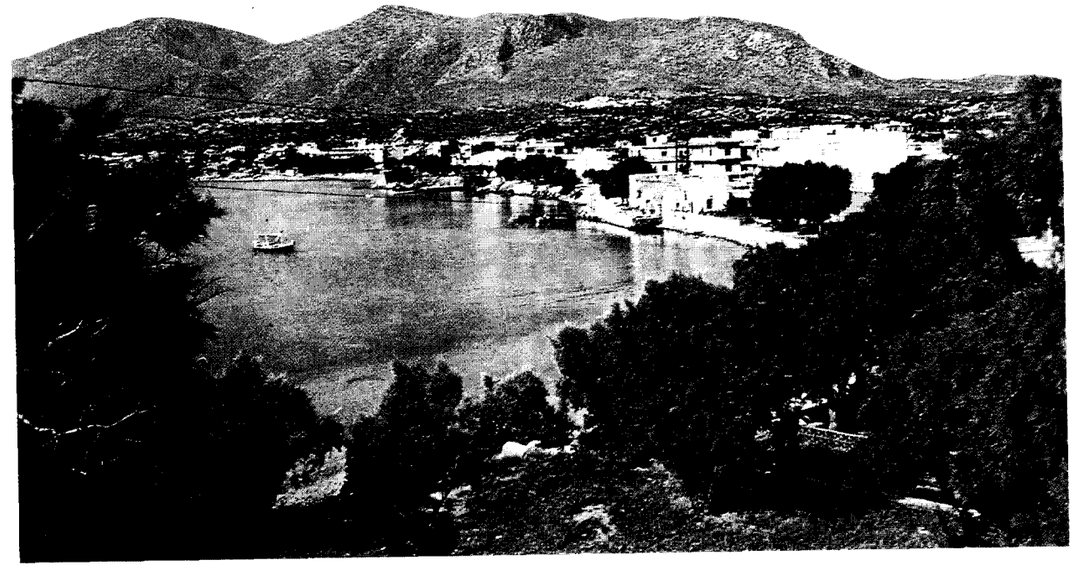

τού παπά στο **Πισκοπιανό** και γράφει παρακάτω: *Μ μεγάλη δυσκολία βρέθηκαν τρία αυγά και μιά οκά γάλα* (Μάρτης 1834) *και αυτά ήταν το φτωχικό δείπνο* (τού Πάσλεϋ). *Ο παπάς και η παπαδιά, οι δυό ψηλές κόρες τους και οι δυό μεγάλοι γυιοί τους και μερικά μικρότερα παιδιά, δυό γαϊδούρια, δυό αγελάδες και ένα μοσχάρι έμεναν στο ίδιο δωμάτιο. Και σ' αυτούς προστέθηκα κι εγώ. Μού φάνηκε πως γύρισα 3000 χρόνια πίσω! Αλλά δεν ήταν μόνο η παρουσία τών τετραπόδων η μοναδική αιτία τής άθλιας φιλοξενίας στού παπά το σπίτι. Ήταν και οι αναρίθμητοι επισκέπτες στον ύπνο μας...*

Έπρεπε να ζήσει, ο Άγγλος επιστήμονας τη δεκάχρονη επανάσταση, τις σφαγές και τις καταστροφές τών οικισμών τής Κρήτης, γιά να εκτιμήσει σωστά τις συνθήκες που ζούσε ο Κρητικός Λαός, κάτω από το γιαταγάνι τού βάρβαρου κατακτητή — και ποιός κατακτητής δεν είναι βάρβαρος! — που τού επέβαλε η Κυβέρνηση τής χώρας του, ύστερα από τις τόσες δεκάχρονες θυσίες, και να θαυμάσει και να εκτιμήσει την **Κρητική Φιλοξενία** που βρήκε στού παπά το σπίτι, με τόσα παιδιά και τόσες στερήσεις!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Το Έργον τής Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1955 σ. 109, 1956 σ. 118, 1959 σ. 148 — **L. Mariani**, Antichità Cretesi, Monumenti Antichi, vol. VI, 1896, p. 91 — **J. Svoronos**, Numismatique de la Crète ancienne, p. 48 — **R. Pashley**, Travels in Crete, I, p. 35 — **Ζαχ. Τσιρπανλή**, Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού, Ιωάννινα 1985, σ. 191 — **Στεργ. Γ. Σπανάκη**, Το Θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Β΄, σ. 160 εξ.) — **Νικ. Εμ. Οικονομάκη**, Το υδραγωγείο της Χερσονήσου, περιοδ. «Λύκτος», τόμ. 2, σ. 50 εξ.).

Χερσόνησος, η. (Μεγάλο χωριό). Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 808, υψ. 100 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 25,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 24,3 χλμ. τού δρόμου προς Ποταμιές - οροπέδιο Λασιθίου.

Εικ. 408. Χερσόνησος το μεγάλο χωριό

Αναφέρεται Chirsonisso σε διαθήκη το 1368 (βλ. λήμμα Ζαμπανιανά) και το 1379 Chersonisso (Βλ. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 216).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ghersoniso και Ghersonisso, από τον Καστροφύλακα (K94) Chierissonisso με 160 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα, (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Chierissonisso το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Kersoniso με 40 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 117 στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khersónesos (Pashley, Travels in Crete, II, 319) με 60 χριστιαν. και 3 τούρκ. οικογένειες, αλλά μαζί με τους 2 κοντινούς οικισμούς (εννοεί το Πισκοπιανώ και το Κουτουλουφάρι).

Το 1881 αναφέρεται στο δήμο Μοχού, κάτ. Χριστιαν. 307 και Τούρκ. 11, το 1900 είναι στο δήμο Λαγκάδας, κάτ. 397, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 463, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 700, με τη σημείωση ότι συμπεριλαμβάνονται και οι κάτ. στο Λιμάνι Χερσονήσου, το 1940 κάτ. 597, το 1951 594, το 1961 610 και το 1971 κάτ. 586.

Χερσονήσου Λιμάνι, το. Κωμόπολη, έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. (1981) 2.183, υψ. 10 μ. Βρίσκεται στο 21,1 χλμ. τού δρόμου Ηρακλείου - Αγίου Νικολάου Λασιθίου. Είναι νέος οικισμός. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1900 **Λιμήν Χερσονήσου**, κάτ. 133. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν έμποροι, γιά την εξαγωγή εγχώριων προϊόντων με καΐκια, πριν γίνει ο αμαξιτός δρόμος, που όταν ετελείωσε η μεταφορά γινόταν με αυτοκίνητο στο Ηράκλειο. Σήμερο είναι σπουδαίο τουριστικό κέντρο, με 30 ξενοδοχεία από lux μέχρι Δ΄ κατηγορίας. Και σ' αυτό κυρίως οφείλεται η καταπληκτική αύξηση τών κατοίκων την τελευταία δεκαετία.

Στην απογραφή 1920 αναφέρεται **Λιμήν Χερσονήσου**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, με 144 κάτ., το 1928 οι κάτοικοι - 185 - απογράφηκαν στο μεγάλο χωριό Χερσονήσου. Το 1940 ο Λιμήν Χερσονήσου είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 339, το 1951 442, το 1961 448, και το 1971 κάτ. 465.

Χερσόνησος, η. Αρχαία πόλη τής Δυτικής Κρήτης Ρωμαϊκής περιόδου. Τοποθετείται στη δυτική παραλία τής Κρήτης, παρά το σημερινό ακρωτήριο - χερσόνησο **Καραβούτας**. (Βλ. Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, σ. 238 και χάρτη στο τέλος τού τόμου, Paul Faure, La Crète aux cent villes, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΓ΄, σ. 199, 206 και J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne σ. 48). Και η Χερσόνησος όπως και τα Φαλάσαρνα ήταν λιμάνια τής Πολυρρήνιας.

Αναφέρεται από τον Πτολεμαίο (Γεωγραφική Υφήγησις (ΙΙΙ, 15, 2) και από το Στράβωνα (XVII, 838).

Χιλιομουδού, η. Οικισμός τής κοινότητας Ραμνής, επαρχίας Αποκορώνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 29, υψ. 380 μ. Βρίσκεται λίγο βορειότερα από τη Ραμνή.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khiliomudú (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 312) με 9 χριστιαν. οικογένειες. Το 1881 αναφέρεται **Χιλιομουδού** στο δήμο Φρε, κάτ. 63, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 87, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Ραμνής, κάτ. 100, το 1928 στην κοινότητα Ραμνής, κάτ. 73, το 1940 67, το 1951 52, το 1961 52 και το 1971 κάτ. 35.

Χλια Βρύση, Βλ. Χελιά, Βρύση.

Χλιαρό, το. Οικισμός τής κοινότητας Σκινέ, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 62, υψ. 140 μ. Απέχει από τα Χανιά 16,2 χλμ. Διαδρομή: Αγιά - Αλικιανού -Σκινές - Χλιαρό.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας από τον Καστροφύλακα (Κ236) Cliaro με 62 κάτ. το 1583, (Κ223) Cliaro με 16 οφειλόμενες αγγαρείες και (Κ242) με 2 προνομιούχους, από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Chliaro το 1630. Στις απογραφές 1834-1940 δεν αναφέρεται. Το 1951 αναφέρεται στην κοινότητα Σκινέ **Χλιαρόν** με 57 κάτ. το 1961 με 47 και το 1971 με 47 επίσης κάτ.

Χοντροβολάκοι, οι. Οικισμός τής κοινότητας Σκινιά, επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 0. υψ. 440 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται ονομαστικά στην απογραφή τού 1920, στον αγροτ. δήμο Σκινιά, κάτ. 46, το 1928 είναι στην κοινότητα Λούμα, κάτ. 37. Στις απογραφές 1940 και 1951 δεν αναφέρεται. Το 1961 αναφέρεται στην κοινότητα Σκινιά, κάτ. 14 και το 1971 κάτ. 11.

Στις απογραφές γράφεται με δυό κ (Χοντροβολάκκοι). Αλλά το τοπωνύμιο δεν έχει σχέση με το λάκκο (χοντρός λάκκος δεν έχει έννοια) αλλά από τη λέξη **βόλακας**, δηλαδή μεγάλος (πέτρινος) βόλος, τού οποίου είναι μεγεθυντικό. Στην περιοχή τού Τζερμιάδω επαρχίας Λασιθίου είναι τοπωνύμιο **Καβαλάρης Βόλακας**, που οφείλεται σε μεγάλη πέτρα (βόλακας) που είναι επάνω (καβαλικεύει) άλλη μεγάλη πέτρα.

Χοντρολιά, η. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται casale Chondrolea, μεταξύ τών χωριών τής επισκοπής Χερρονήσου (de possessionibus episcopatus Kironensis) και ενοικιαζόταν 76 υπέρπυρα το χρόνο. Αναφέρεται το 1248 στο «Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηρίων τού Κοινού» (έκδοση Ζαχ. Τσιρπανλή, Ιωάννινα 1985, σ. 191).

Αναφέρεται επίσης σε έγγραφο τού 1368 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. Ο Laurentius Maripero διεκδικεί ένα μύλο (molino) προφανώς νερόμυλο, που ανήκει στις 4 σερβενταρίες και 2/3 (= πεζικό φέουδο) στις Ποταμιές και Καμνέα (de Potamies et Camnea) που τού παρεχωρήθηκε από τη διοίκηση, που ήταν πριν τού Marcus Gradonico, (ήταν ο αρχηγός τής επανάστασης τού Αγ. Τίτου, βλ. Σ. Ξανθουδίδη, Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 88).

Ο Nic. Pisani απαντά ότι ο μύλος αυτός είναι μέρος τού φέουδού του, 2 σερβενταρίες και 1/4+1/9 τής **Χοντρολιάς**, τού Ξεριώνα και τού Σκαλάνι (de Chondrolea, Xeriona et Scalani), που τού παραχωρήθηκαν από τη διοίκηση, με τον ίδιο τίτλο τού προκατόχου Titus Gradonicus. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. 17).

Χόντρος, ο. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 228, υψ. 410 μ. Ο κάτοικος Χοντριγιανός. Απέχει από το Ηράκλειο 64,2 χλμ. Διακλάδωση δεξιά στο 61,3 χλμ. τού δρόμου προς Βιάννο. Βρίσκεται στη **χοντριγιανή Λαγκάδα**, με λιόφυτα και κήπους, που ποτίζονται με τα άφθονα νερά του Γεροπόταμου, που πηγάζει από τις πηγές τής Βιάννου.

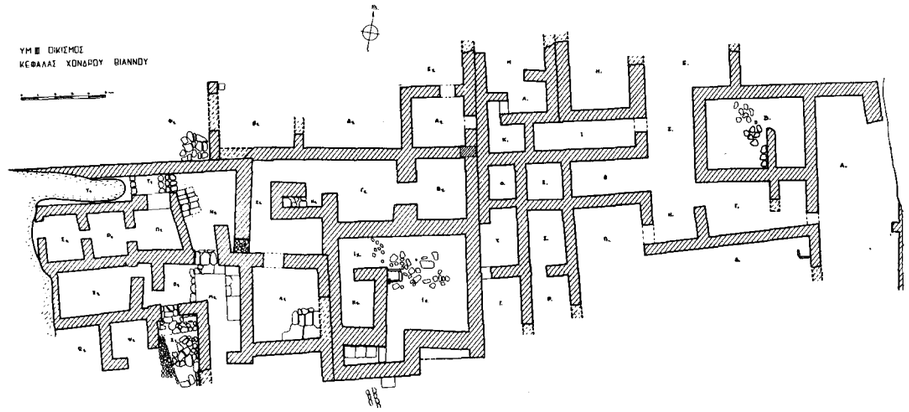
Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1395 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα: Ο Μιχάλης Γαβαλάς και η Καλή Προφήταινα (Cali Profitena) αφού ορκίστηκαν ονομάστηκαν κηδεμόνες τής Μαρίας, τής Ανίτσας, (Aniça) και τού Βασίλη, παιδιών τής ποτέ (πεθαμένης) Χοy Gavalu (Γαβαλού), κατοίκου τού χωρίου Condeo κατόπιν αιτήσεως τού αρχιεπισκόπου Κρήτης, (Βλ. El Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 374).

Πιστεύω ότι το casale Condeo είναι κακή ανάγνωση και γραφή τού Condro (= Χόντρος). Και η ίδια η Santschi αμφιβάλει για την ανάγνωση και σημειώνει: Condeo (sic).

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Ghondro, από τον Καστροφύλακα (Κ96) Condro με 278 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Condro το 1630.

Στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 αναφέρεται στην επαρχία Ρίζου - Ριζόκαστρου Khondhró (Pashley, Travels in Crete, II, 320) με 10 χριστιαν. και 40 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χόντρος**, στην επαρχία και στο δήμο Βιάννου, ν. Λασιθίου, κάτ. Χριστιαν. 116, Τούρκ. 308, το 1900 Χόντρος, στον ίδιο δήμο κάτ. 247, το 1920 εξελληνίστηκε **Χόνδρος**, έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 413, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 458, το 1940 η επαρχία Βιάννου αναφέρεται στο νομό Ηρακλείου, ο Χόνδρος έχει 212 κάτ. αλλά μαζί με τούς συνοικισμούς Αποστολιανώ, 76, Θυμιανώ 82, Μύλο Κωστιανού 106 και Περβόλα 50, είναι 520, το 1951 όλοι οι συνοικισμοί κάτ. 568, το 1961 ο Χόντρος κάτ. 429 και η Περβόλα 173 (βλ. λήμμα) και το 1971 κάτ. 444.

Η περιοχή είναι σπουδαίος αρχαιολογικός χώρος. Στη θέση Κεφάλα άρχισε ανασκαφή το 1956 ο Νικ. Πλάτων, μεγάλου οικισμού Υστερομινωικών ΙΙΙ χρόνων, Α και Β φάσεων, την οποία συνέχισε μέχρι το 1959, με σημαντικά κτήρια, κτισμένα με επιμέλεια,

πάνω στην κορυφογραμμή τής Κεφάλας. Ο οικισμός πιθανώς καταστράφηκε βιαίως διά πυρός. Σε ένα δωμάτιο αδιατάρακτο βρέθηκε ενδιαφέρουσα κεραμεική, σε άλλα κιβωτιόσχημες εστίες και μαγειρικά σκεύη, πήλινο πλαστικό αγγείο, με τη μορφή γυναίκας την ώρα που γεννά. Βρέθηκε επίσης αξιόλογο τελετουργικό υλικό, κωνικού τύπου, στον κεντρικό τομέα τού οικισμού, όπου, ως φαίνεται, ήταν ιερό.

Στη θέση **Ρουσές** ανέσκαψε ο ίδιος Ν. Πλάτων μεσομινωική οικία-ιερόν, με πολλά πιθάρια και άλλα αγγεία, τοποθετημένα κατά μήκος τών τοίχων. Και η οικία αυτή καταστράφηκε με φωτιά. Ήτο ιερόν κορυφής τής Μεσομινωικής ΙΙΙ περιόδου. Το 1959 ανακαλύφτηκαν τρία νέα δωμάτια, που χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες. Βρέθηκε και τμήμα λίθινου διπλού κέρατος, που βεβαιώνει τη χρήση τού οικήματος ως ιερού («Το Έργον» σ. 139).

Στην **Περβόλα** ανακάλυψε μεγάλο κτήριο, κτισμένο με πέτρες πελεκητές, πιθανώς Νεοανακτορικών Χρόνων.

Στη θέση **Καστρί**, στον Κερατόκαμπο, εξερεύνησε ακρόπολη μικρής άγνωστης πόλης. (Βλ. «Το Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1957, σ. 85 και 1959 σ. 134).

Στη θέση **Κεφάλι Λαζανά** απεκάλυψε αγρέπαυλη Μινωική, με άφθονο κεραμεική τών χρόνων προ τού 1600 π.Χ. Η καταστροφή οφείλεται πιθανώς σε σεισμό, ίσως το 1650 π.Χ. που κατέστρεψε και την Κνωσό. (Βλ. Ελ. Πλατάκη, Οι σεισμοί τής Κρήτης, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Δ΄, σ. 471).

Δοκιμαστική ανασκαφή έγινε και στη θέση **Τούρκισσα**, οικισμού Υστερομινωικής Ι-ΙΙ χρόνων, στο ύψωμα **Μπουμπούλη**, όπου είχαν βρεθεί κομμάτια πλαστικού αγγείου και λιθίνου σκεύους, καταστρεμμένα δωμάτια με θραύσματα αγγείων τού τέλους τής Προανακτορικής Μινωικής περιόδου.

Στη θέση **τού Ρουκούνη η Κορφή** ανέσκαψε κυκλικό οικοδόμημα, που, προφανώς, ήταν πύργος Φρυκτωρίας Ελληνιστικών και Ελληνορωμαϊκών χρόνων. (Βλ. «Το Έργον» τής Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1960, σ. 206).

Εικ. 409. Χόντρος Βιάννου. Ερείπια ΥΜ ΙΙΙ οικιών. (Το Έργον τής Αρχ. Εταιρίας 1959, σ. 136)

Χόντρου, ο. Οικισμός τής κοινότητας Σαρακήνας, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1981) 33, υψ. 460 μ. Απέχει από τα Χανιά 64 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω -Μύλοι - Στροβλές - Χόντρου - Σαρακήνα.

Αναφέρεται στην επαρχία Σελίνου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°29v) Ghondru, από τον Καστροφύλακα (Κ239) Ghondrù με 195 κάτ. το 1583, και (Κ224) Condrù με 18 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 136) Condru το 1630. Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 δεν αναφέρεται, το 1842 αναφέρεται **Χόντρου** από το Χουρμούζη Βυζάντ. (Κρητικά σ. 40).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χόντρου** στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστιαν. 27 και Τούρκ. 27. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, Χόντρου, κάτ. 33. Το 1920 γράφεται **Χόνδρον** στον αγροτ. δήμο Σαρακήνας, κάτ. 68, το 1928 στην κοινότητα Σαρακήνας, κάτ. 50,

το 1940 γράφεται **Χόνδρος**, κάτ. 51, το 1951 51, το 1961 46 και το 1971 κάτ. 34.

Εκκλησία Αγ. Παρασκευής τού 14ου 15ου αιώνα, κτήτωρ, μεταξύ τών άλλων και ο Ιωσήφ Βερίβος. (Gerola, Monumenti, IV, σ. 445).

Ο τονισμός και η πτώση στην οποία προφέρεται το όνομα καθορίζουν και την ετυμολογία του. Το χανδρός, κρητικό Ιδίωμα **χοντρός**, = παχύς, ογκώδης, σωματώδης κ.λπ. ενώ όταν τονίζεται στην παραλήγουσα **χόντρος** = σιτάρι χοντροκομμένο στο χειρόμυλο — που δεν είναι αλεύρι — γιά μαγειρική χρήση.

Χορευτιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κουκουναράς, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 27, υψ. 140 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται **Χωρεθιανά**, στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Κουκουναράς, κάτ. 28, το 1928 στην κοινότητα Κουκουναράς, κάτ. 21, το 1940 γράφεται **Χορευτιανά**, κάτ. 58, το 1951 33, το 1961 28 και το 1971 κάτ. 25.

Χουδαλιανά, τα. Οικισμός τής κοινότ. Βουλγάρω, επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 36, υψ. 120 μ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το Βουλγάρω. Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά, σ. 41) **Χουδαλιανά**, στην απογραφή τού 1881 **Χουδαλιανά** στο δήμο Πανευφήμου με 29 Χριστιαν. κάτ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 44. Στην απογραφή τού 1920 Χουδαλιανά, στον αγροτ. δήμο Σφακοπηγάδι, κάτ. 46, το 1928 είναι στην κοινότ. Βουργάρω, κάτ. 41, το 1940 κάτ. 49. Στις επόμενες απογραφές 1961 και 1971 δεν αναφέρεται.

Χουδέτσι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 855, υψ. 440 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 23 χλμ. Διαδρομή: Πεζά - Σκιλλούς (Καλλονή) - Αγ. Βασίλειος - Χουδέτσι.

Βρίσκεται στην κορυφή κατάρρυτης και κατάφυτης κοιλάδας, πλαισιούμενο από αιωνόβιους πλατάνους, πανύψηλες λεύκες, ποικίλα οπωροφόρα δένδρα και ανθόκηπους. Έχει ωραίες οικοδομές, ευρύχωρα και καθαρά κέντρα. Στη μέση τού χωριού αναβλύζει πλούσια πηγή. Οι κάτοικοι ασχολούνται στην αμπελοκαλλιέργεια ειδικά και στη γεωργία γενικά. Τα επιτραπέζια σταφύλια τής περιοχής φημίζονται. Υδρεύεται από κοινοτικό δίκτυο εντόπιας πηγής με νερό, που είχε χρησιμοποιηθεί και σε παλαιότερο οικισμό. Την πρώτη πεντηκονταετία τού αιώνα μας ήταν το θέρετρο τών ευκατάστατων Ηρακλειωτών.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα Leon. Marcello, τού 1279, casale Tudeti (Βλ. Chiaudano - Lombardo, Fonti per la storia di Venezia, 1960 σ. 46), που πιστεύω ότι πρόκειται γιά κακή γραφή τής λέξης Chudeci, συνηθέστατο φαινόμενο τής εποχής εκείνης.

Αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1379 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Chudeçi (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 215). Σε άλλο έγγραφο τού ίδιου Αρχείου, τού 1395 αναφέρεται Cudeci «feudum» de Christo τών Franciscus et Donatus Cornaro που ζητούν την έξωση τού Andrea Micael Cornaro, από το μύλο τους στο χωριό Cudeçi. (Βλ. σ. 362).

Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ghudheci, από τον Καστροφύλακα (K94) Cudeci με 233 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Chudheci το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Hodec με 27 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, 114), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kudhétsi (Pashley, Travels in Crete, II, 319) κάτ. 20 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες. Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά σ. 67), ότι το 1842 είχε 26 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες, ενώ πριν είχε 90 χριστιαν. και 6 τούρκ. και 6 εκκλησίες. Μιά απ' αυτές ήταν η παλαιά ιστορημένη εκκλησία τού Αγ. Νικολάου στα περίχωρα. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες Κρήτης σ. 77).

Το 1881 αναφέρεται **Χουδέτσι** στο δήμο Αγ. Παρασκιών, κάτ. Χριστιαν. 339 και Τούρκ. 12. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 362, το 1920 έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 492, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 612, το 1940 το **Χουδέτσιον** κάτ. 633, το 1951 628, το 1961 770 και το 1971 κάτ. 727.

Ο Paul Faure ετυμολογεί το τοπωνύμιο από το αραβικό quds, που σημαίνει άγιος. (Βλ. Paul Faure, Toponymes préhelleniques dans la Crète moderne, "Kadmos", Berlin, 1967, VI, 1, σ. 49).

Στη θέση **Φλαμπουριάρη**, βρέθηκε το 1952 μικρή πήλινη κεφαλή τής Αθηνάς με κράνος. Στην ίδια θέση σώζονται λείψανα εγκατάστασης και αγωγοί υδραγωγείου ελλην. εποχής. («Κρητικά Χρονικά», ΣΤ΄, σ. 480). Το 1961 στη θέση **Κορφή** βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων και ζωδίων, τύπου Μεσομινωικής Ι εποχής.

Από το Χουδέτσι καταγόταν ο Νικολής Μαρκάκης, ριμαδόρος, που έχει γράψει τη ριμάδα, γιά τη θρόνιαση τού Αγ. Μηνά στο Ηράκλειο, το 1895, όπως αναφέρει ο ίδιος:

...Γιατ' είμαι ένας χωρικός, τα γράμματά μου λίγα,
εις το Χουδέτσι κάθομαι, κρατώ και τη σκαλίδα...
Αν ερωτούν ποιός το 'βγαλε τούτο το τραγουδάκι, εις
το Χουδέτσι κάθεται, Νικόλαος Μαρκάκης...

(Βλ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Ι΄, σ. 125).

Χουμέρι, το. Οικισμός τής κοινότητας Αρκαλοχωρίου, επαρχίας Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 232, υψ. 440 μ. Βρίσκεται στο 30,7 χλμ. τού δρόμου προς Αρκαλοχώρι.

Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1364 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα Cato Chumeri (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 107), οπότε ήταν φέουδο τής οικογένειας Quirino.

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε ή Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25v) Ghumeri, από τον Καστροφύλακα (K96) Cumeri με 61 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Cumeri

το 1630, στην τούρκικη απογραφή τού 1671 Humeri με 20 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136), στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Kumeri (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 3 χριστιαν. και 5 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χουμέρι** στο δήμο Αρκαλοχωρίου, τής επαρχίας Μονοφατσίου, κάτ. 14, Χριστιαν. και 105 Τούρκ. Το 1900 είναι στον ίδιο δήμο κάτ. 13, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Ζίντας, κάτ. 171, το 1928 είναι στην κοινότητα Αρκαλοχωρίου, κάτ. 217, το 1940 το **Χουμέριον**, κάτ. 266, το 1951 315, το 1961 338 και το 1971 κάτ. 278.

Ο Στ. Ξανθουδίδης (Χάνδαξ - Ηράκλειον, σ.18) υποθέτει ότι είναι και αυτό αραβικό όνομα, όπως και μερικά άλλα που δεν εξηγούνται «δια τής ελληνικής ή ιταλικής γλώσσης».

Χουμέρι, το. Χωριό και κοινότητα, επαρχίας Μυλοποτάμου, ν.Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 365, υψ. 240 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 29 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 24 χλμ. τού παλιού δρόμου προς Ηράκλειο, Πέραμα - Χουμέρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Ghumeri, από τον Καστροφύλακα (K176) Cumeri, με 128 κάτ. το 1583, και (K183) με 80 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 131) Cumeri το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Humeri με 40 χαράτσα, (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 129).

Το 1881 αναφέρεται **Χουμέρι** στο δήμο Μελιδόνι, κάτ. Χριστιανοί 313 και Τούρκ. 34, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 357, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 421, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητ. κάτ. 562, το 1940 το **Χουμέριον** κάτ. 489, το 1951 483, το 1961 483 και το 1971 κάτ. 372.

Στη θέση **Λαριά** βρέθηκε νεκροταφείο Υστερομινωικών ΙΙΙ χρόνων, λαξευμένο στο βράχο, με πολλά πήλινα αγγεία, πίθος γεμάτος οστά, κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με απλή διακόσμηση (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», Ε΄, σ. 445).

Για την ετυμολογία τού ονόματος βλ. προηγούμενο λήμμα.

Χουμεριάκο, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μεραμπέλου, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 405, υψ. 240 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 11,7 χλμ. Διακλάδωση αριστερά στο 8,9 χλμ. τού δρόμου προς Νεάπολη.

Το χωριό απλώνεται σε τρεις ακτίνες, στούς βόρειους πρόποδες τού υψώματος (578 μ.) **Αγκιναράς**, ο. Την περίοδο τής Βενετοκρατίας ήταν ο τρίτος σε πληθυσμό οικισμός τής επαρχίας. Κριτσά — το μεγαλύτερο χωριό τής Κρήτης την περίοδο εκείνη — κάτ. 1625, το Καινούργιο Χωριό (Νεάπολη) κάτ. 1272 και ο Χουμεριάκος 1061.

Αναφέρεται στην επαρχία Μεραμπέλου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°25r) Ghumeriaco, από τον Καστροφύλακα (K97) Cumeriaco με 1061 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 125) Cumeriaco το 1630, στην τούρκ απογραφή τού 1671

Εικ. 410. Το χωριό Χουμεριάκο Μεραμπέλου

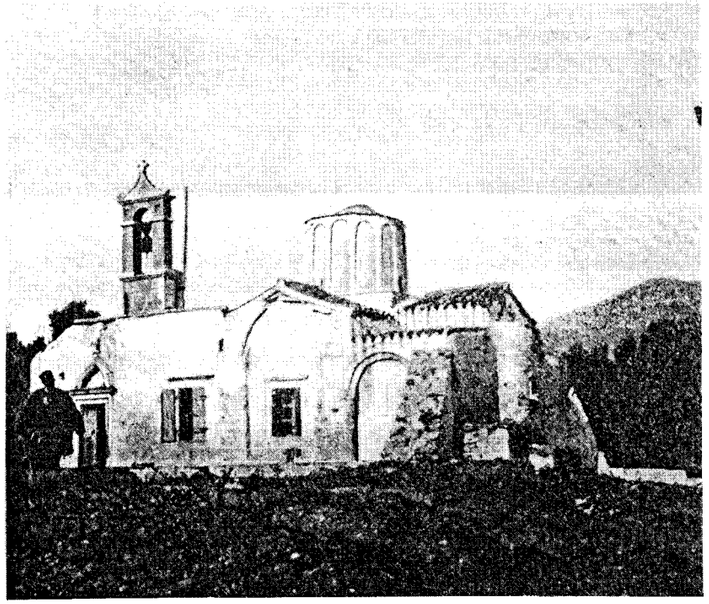
Hamariaku με 245 χαράτσα (N. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις Β΄, σ. 134), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Kommeriako (Pashley, Travels in Crete, II, 321) μαζί με όλα τα κοντινά χωριά και το Βραχάσι χριστιαν. 80 οικογένειες και τούρκ. 80 επίσης οικογέν.

Το 1881 αναφέρεται **Χουμεριάκος**, έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 607, και Τούρκ. 152, το μόνο χωριό και το Πλατυπόδι, που είχαν Τούρκ. κάτ. και μάλιστα αιμοβόρους και εγκληματίες. Γνωστή είναι η ιστορία τής απαγωγής από το Χουρσίτ-αγά τής Κριτσοτοπούλας Ροδάνθης, το σφάξιμό του από την ίδια και τη φυγή της στα Λασιθιώτικα βουνά, όπου με τον Καζάνη συμπολέμησε ως **Σπανομανόλης** και εκδικήθηκε τη σφαγή τής μάνας της. (Βλ. Μιχ. Διαλυνά Η Κριτσοτοπούλα, έκδ. 1912, την έμμετρη ιστορία τού γεγονότος). Γνωστή είναι επίσης η άλλη ιστορία με τον Αληδάκο, που τον απήγαγε από το Χουμεριάκο ο Μανόλης Καζάνης στο Μαρμακέτο τού Λασιθίου και τον τιμώρησε — όεν τον σκότωσε — γιά να τον εξευτελίσει, αναγκάζοντας τον πατέρα του να τού ανταποδώσει τις ραβδιές, που τού είχε καταφέρει πριν.

Το 1900 είναι έδρα τού δήμου, κάτ. 661, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 800, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 687, το 1940 κάτ. 649, το 1951 629, το 1961 548 και το 1971 κάτ. 500.

Εκκλησία τού Αγίου Νικολάου και Αγίου Ιωάννου τού Βαπτιστή τού 16ου αιώνα. Κτητορική επιγραφή σε υπόλευκη εγχώρια πέτρα, που διασώθηκε μέχρι σήμερο αναφέρει την ιστορία της:

† Ιωάννης και Φραγκίσκος αδελφοί οι Καλον(άδες)
τη αυτών επιμελεία και εξόδω το μαρτύριον τού Θείου
Ιωάννου / τού Βαπτιστού ανεκαίνισαν πάρεξ τής ιερας,
τραπέζης επί έτι ΑΦΠΔ΄ (=1584) / Θανόντος δε μετα
εξ έτι Φραγγίσκου, ο Ιωάννης τον τού ιερού / Νικολάου
ναόν εγγύς επίξατο επί έτι ΑΦ Θ΄ (=1599). (Βλ. Gerola, Monumenti veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ. 525 και

Εικ. 411. Χουμεριάκο. Ο νεόδμητος ναός Αγ. Νικολάου

Εικ. 412. Χουμεριάκο. Η «πορτέλα Ρωμάνα». Εξώθυρα βενετσάνικης βίλας (Gerola, III, σ. 297).

Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαί Επιγραφαί, «Αθηνά», τόμ. 15, σ. 75). Η εκκλησία είχε μετατραπεί σε τζαμί κατά την Τουρκοκρατία. Η επιγραφή αφαιρέθηκε και σώθηκε από τούς Χριστιανούς και ξαναεντοιχίστηκε το 1899.

Στην εκκλησία τής Αγ. Τριάδος τού 16ου αιώνα επίσης επιγραφή σε παρόμοια πλάκα, την οποία αντέγραψε ο Gerola, (Monumenti Veneti, IV, σ. 526) αναφέρει:

† *ΑΦΠ΄* (1580) *Ηκοδομήθη ο θείος και πάνσεπτος ναός ούτος τής ομοουσίου Τριάδος δη' εξόδου και κόπου Μανουήλ Καβάλου, ποτέ Γεωργίου και Κώστα αξαδέλφου αυτού και Μιχαήλ ιερέος ιώς Μανουήλ τού άνωθε...*

Το 1958 βρέθηκε, στην περιοχή τού Χουμεριάκου, πήλινη σαρκοφάγος Υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου και πολλά πήλινα αγγεία και κομμάτια χαλκών αντικειμένων. (Βλ. «Κρητικά Χρονικά», ΙΒ΄, σ. 481).

Χουμισιανά, τα. (Λαγκαδάς) Οικισμός τής κοινότητας Σκλαβοπούλας, επαρχίας Σελίνου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 40, υψ. 400 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Κουμουσιανά** στο δήμο Παλαιόχωρας, κάτ. Χριστ. 74, Τούρκ. 12. Το 1900 γράφεται **Χουμουσιανά**, είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 67, το 1920 γράφεται **Χουμουσιανά** στον αγροτικό δήμο Σκλαβοπούλας, κάτ. 57, το 1928 στην κοινότητα Σκλαβοπούλας, κάτ. 103 και γράφεται **Χαμουσιανά**, το 1940 **Χουμουσιανά**, κάτ. 98, το 1951 μετονομάζεται **Λαγκαδάς**, κάτ. 76, το 1961 62 και το 1971 κάτ. 66.

Χουρδιανώ μετόχι. Μετόχι τής οικογένειας **Χούρδος** ▷ Χουρδάκης. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 αναφέρεται ο οικισμός **Γοργορίμο** με τη συμπλήρωση ότι είναι κοντά στο μετόχι Χουρδιανώ. (Gorgorimo der Karip Kariye Metoh Hurdyano). Ο Ν. Σταυρινίδης (Μεταφράσεις, Β΄, σ. 123) σημειώνει: το Γοργορίμο είναι χωριό ερειπωμένο κοντά στο σημερινό χωριό Πηγαϊδάκια. Άρα εκεί κοντά θα ήταν και το μετόχι Χουρδιανώ.

Χουστουλιανά, τα. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Καινούργιου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 338, υψ. 110 μ. Απέχει από το Ηράκλειο 49,5 χλμ. Διαδρομή: Άγιοι Δέκα - Γόρτυνα - Μητρόπολη - Χουστουλιανά. Βρίσκεται στη μέση τής πεδιάδας τής Μεσαράς, μέσα σε δάσος πανάρχαιων ελαιώνων, στη δεξιά όχθη τού Γερωπόταμου. Οι κάτοικοι, όσοι απομένουν, ασχολούνται με τη γεωργία, κυρίως την αμπελοκαλλιέργεια, τα κηπευτικά κ.λπ.

Το όνομα από το επώνυμο τών οικιστών που διασώζεται μέχρι σήμερο (Χουστουλάκης).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή **Akustulianá** (Pashley, Travels in Crete, II, 316) με 12 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 **Χουστουλιανά** στο δήμο Αμπελούζου, κάτ. Χριστιαν. 216, το 1900 είναι στο δήμο Γόρτυνος, κάτ. 330, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 326, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 339, το 1940 378, το 1951 415, το 1961 421 και το 1971 κάτ. 376.

Χοχλακιές, οι. Μικρός οικισμός, μετόχι, τής κοινότητας Επισκοπής, επαρχίας Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 14, υψ. 320 μ. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1920 στον αγροτ. δήμο Επισκοπής, **Μετόχι Χοχλακιές**, κάτ. 26, το 1928 αναφέρεται **Χοχλακιές** στην κοινότητα Επισκοπής, κάτ. 10, το 1940 **αι Χοχλακιαί**, κάτ. 0, το 1951 0, το 1961 40 και το 1971 κάτ. 39.

Χοχλακιές, οι. Οικισμός τής κοινότητας Παλαικάστρου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 50, υψ. 100 μ. Βρίσκεται στο 27 χλμ. τού δρόμου Σητείας - Ζάκρου.

Πρώτη φορά αναφέρεται το 1842 από το Χουρμούζη Βυζ. **Χοχλακιαίς** (Κρητικά, σ. 36), αλλά υπήρχε πολύ προηγουμένως. Την περίοδο τής Τουρκοκρατίας ασφαλώς δεν υπήρχε, αφού δεν αναφέρεται στις γνωστές απογραφές.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χοχλακιαίς**, στο δήμο Καρυδίου, κάτ. Χριστιαν. 59, Το 1900 γράφεται **Χοχλακιές**, στο δήμο Ιτάνου, κάτ. 78, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κελάρια, κάτ. 86, το 1928 στην κοινότητα Ζάκρου, κάτ. 77, το 1940 **αι Χοχλακιαί** έχουν 78 κάτ., το 1951 69, το 1961 61 και το 1971 κάτ. 45, στην κοινότ. Παλαικάστρου.

Το τοπωνύμιο από το χοχλάδι - χοχλάκι - Χοχλακιάς οι Χοχλακιές. Το μέρος που έχει πολλά χοχλάκια, μικρές, στρογγυλές πέτρες και συνεπώς άγονο.

Στο απόμερο αυτό χωριό τής Σητείας εξελίχτηκε μιά τραγωδία στις 29 Ιουνίου 1821. Ο γενίτσαρος Χουσεΐν Λαγούδογλους, από το Λαμνόνι, εκτελώντας διαταγή τού Ιμπραχίμ Αφεντακάκη από τούς Τουρτούλους, διοικητή τότε τής Σητείας, μάζεψε από τη Ζάκρο τούς άνδρες, 50, και από τα χωριά Κλησίδι και Αζοκέραμο 20, και τούς οδήγησε στις Χοχλακιές, όπου τούς έσφαξε όλους, εκτός από το Νικ. Αικατερινίδη, που ήταν καχεκτικός και ο δήμιος τού έδωσε μιά κλωτσά από περιφρόνηση, και διέφυγε. (Βλ. Εμ. Αγγελάκη, Σητειακά, Β΄, σ. 48 και «Μύσων» Β΄, σ. 145).

Χριστός, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ιεράπετρας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 138, υψ. 500 μ. Απέχει από την Ιεράπετρα 45 χλμ. Διαδρομή: Γρά Λυγιά - Ανατολή - Μάλλες - Χριστός. Από τον Άγιο Νικόλαο 64,8 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 10,8 χλμ. τού δρόμου προς Σητεία - Καλό Χωριό - Πρίνα - Καλαμαύκα - Ανατολή - Μάλλες - Χριστός. Βρίσκεται στις νοτιοανατολικές πλαγιές τής Δίκτης.

Εικ. 413. Το χωριό Χριστός Ιεράπετρας (φωτ. Ρουσέτου)

Αναφέρεται στην επαρχία Μπελβεντέρε - Ρίζου το 1577 από το Fr. Barozzi (f°25v) Simi Christò, από τον Καστροφύλακα (K97) Simi Christò με 121 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 122) Simi Christò το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Hristu με 24 χαράτσα. (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 138), στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khristós, (Pashley, Travels in Crete, II, σ. 320) με 38 χριστιαν. και 1 τούρκ. οικογένειες.

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χριστός**, στο δήμο Μουρνιών, επαρχίας Βιάννου, κάτ. Χριστιαν. 381, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 445, το 1920 είναι έδρα αγροτ. δήμου, κάτ. 515, στην επαρχία Ιεράπετρας, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 544, το 1940 κάτ. 683, το 1951 691, το 1961 549 και το 1971 κάτ. 368.

Ο Καστροφύλακας αναφέρει (K96), στην ίδια επαρχία Μπελβεντέρε τη **Μονή τού Χριστού** (Monasterio di Christo) με 4 κάτ. το 1583. Αλλά δεν αναφέρεται στις απογραφές μονών. Πού ήταν δεν είναι γνωστό.

Χριστός Σαλιβάρδω, βλ. λήμμα Σαλιβάρδω.

Χριστοχώρι, το. Οικισμός στην επαρχία Ρεθύμνου. Αναφέρεται από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Christochori το 1630. Αναφέρεται και από το Fr. Barozzi, (f°26r) Chrissoghori, το 1577. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία», τεύχ. 12-13, σ. 228) ότι είναι καταστρεμμένο κοντά στο χωριό Καρέ.

Χρυσαυγή, η. βλ. λήμμα Μούλετε, επαρχ. Κισάμου.

Χρυσοπηγή, η. Βλ. λήμμα Ρουκάκα Σητείας.

Χρυσοπηγή, η. Βλ. λήμμα Τσαγκαρελιανά, επαρχίας Σελίνου.

Χρυσοπηγή, η. Μονή Ζωοδόχου Πηγής τού Χαρτοφύλακα, τού αγροτ. δήμου Νεροκούρου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1920) 19 άρρενες και 9 γυναίκες. Στο 3 χλμ. τού δρόμου προς Σούδα, δεξιά, μιά ευθεία δενδροφυτευμένη λεωφόρος οδηγεί στην Πύλη τού περιβόλου τής μονής.

Σε τούρκικο έγγραφο τού Ιεροδικείου τού 1684 αναφέρεται η Μονή Χρυσοπηγής Kubbeli Manastir (= τρουλλαία μονή), επειδή είχε τρούλλο (kubbe) (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 199).

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Ζωοδόχος Πηγή**, στο δήμο Περιβολίων, με 15 μοναχούς και 3 κοσμικούς, το 1900 αναφέρεται Ζωοδόχος Πηγή στον ίδιο δήμο, με 17 κάτ. άνδρες, και 3 γυναίκες. Το 1920 αναφέρεται μόνο **Χρυσοπηγή** στον αγροτ. δήμο Νεροκούρου με 19 άνδρες και 9 γυναίκες κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Η παράδοση αναφέρει, ότι ο αρχικός ναός τής μονής ήταν οικογενειακός. Της οικογένειας τών Χαρτοφυλάκων, και ανάγει την ίδρυσή του στις αρχές τού 15ου αιώνα.

Πότε όμως κτίστηκε ο σημερινός ναός και τα παρεκκλήσια τής Αγίας Αικατερίνης και τού Αγίου Ιωάννου τού Θεολόγου και ο πρόναος, από τούς προγόνους τού Ιωάννη Χαρτοφύλακα, δεν είναι εξακριβωμένο.

Ο Στεφ. Ξανθουδίδης, στηριζόμενος στην αίτηση τού Ιωάννη Χαρτοφύλακα προς τις βενετικές αρχές, να τού παραχωρηθεί η επιστασία τού μοναστηρίου, που είχαν κτίσει οι πρόγονοί του, υποθέτει ότι προγόνους εννοεί τούς πλησιέστερους προς αυτόν και συνεπώς πρέπει να έχει ιδρυθεί το 1550-1560. Εποχή, κατά την οποία άλλωστε, ιδρύθηκαν οι πιό πολλές μονές στην Κρήτη.

Η αίτηση τού Ιωάννη Χαρτοφύλακα έγινε δεκτή και με το διάταγμα τού 1611 τού δόγη τής Βενετίας Leonardus Donato *παραχωρείται στον ειρημένο Χαρτοφύλακα η κατοχή τού Μοναστηρίου τής Θεοτόκου,*

Εικ. 414. Χρυσοπηγή Κυδωνίας. Καθολικό τής Μονής τού επικαλουμένου Χρυσοπηγή, το οποίον ανηγέρθη υπό τών προγόνων του.

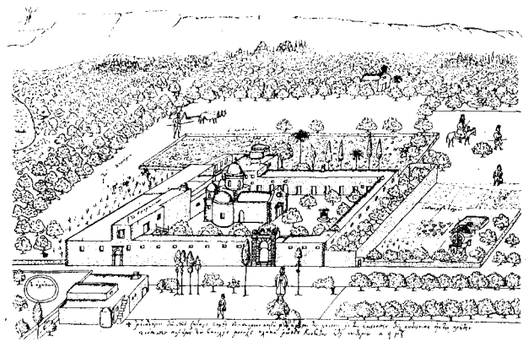
Ο πατέρας τού Ιωάννη Χαρτοφύλακα Χριστόφος είχε πλουτίσει τη μονή με κάμποσα κτήματα, γιά τη συντήρηση τών μοναχών τούς οποίους εγκατέστησε σ' αυτήν. Στο σχεδιάγραμμα τού Βασ. Πλάκα, που δημοσιεύεται εδώ, σημειώνονται, από τον ίδιο, γύρω στη μονή, που την επισκέφτηκε το 1745, τα χωράφια, το αλώνιον, ο αμπελώνας, ο κήπος με το μαγγανοπήγαδο και ο ελαιώνας. Ήταν ένα πραγματικό αγρόκτημα (Farma). Η μονή είχε 50 μουζουριώ χωράφια, κτήματα ελεύθερα από εισφορές φεουδαρχικές κ.λπ., όπως αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο τού δόγη. *(...cinquanta mi(su)re o campi di terreno, quali non siano sottoposti a feudo ne a guarnigione, ma beni liberi.*

Η μονή ήταν σταυροπηγιακή το 1681, όπως αναφέρεται στο σιργίλλιο τού έτους αυτού, τού πατριάρχου Ιακώβου.

Με το ίδιο σιγίλλιο κηρύσσεται σταυροπηγιακή και η μονή τού Αγ. Ελευθερίου στο χωριό Μουρνιές Κυδωνίας το οποίο ενώθηκε με τη Χρυσοπηγή και αποτελέσαν ένα κοινό μοναστήρι με ένα ηγούμενο. *(...εις το χωρίον Μουρνιές κείται ιερόν μοναστήριον, επ' ονόματι τού αγίου ιερομάρτυρος Ελευθερίου ...συνενώσαι αυτώ τη παρακειμένη σεβασμία πατριαρχική και **σταυροπηγιακή** μονή τής Ζωοδόχου Πηγής, τή καλουμένη τού Χαρτοφύλακος.* (Βλ. «Χριστιανική Κρήτη», τόμ. Β΄, σ. 212-213).

Η οικογένεια τών Χαρτοφυλάκων τών Χανίων ήταν μιά οικογένεια μορφωμένων τής εποχής εκείνης, όπως πιστοποιεί το ίδιο το επώνυμο **χαρτοφύλακας**, ο χαρτουλάριος τών Βυζαντινών, ο οποίος ήταν ο φύλακας τών Αρχείων πολιτικής ή και εκκλησιαστικής Γραμματείας. Που προϋποθέτει γνώσεις όχι τυχαίες.

Ως τέτοια είχε την οικονομική δυνατότητα να σπουδάζει τα παιδιά της στο φημισμένο τότε πανεπιστήμιο τής Πάντοβα, όπως ο Ιωάννης Χαρτοφύλακας, ο οποίος ήταν διδάκτωρ τής Φιλοσοφίας και τής Ιατρικής. Και ως τέτοιος ανεκηρύχθη το 1608, αυτός

Εικ. 415. Χρυσοπηγή Κυδωνίας. Σχεδιάγραμμ. τής μονής του Βασ. Πλάκα 1745

και οι νόμιμοι απόγονοί του άξιοι τής Κρητικής Ευγένειας. (*... dichiarato degno della Nobiltà Cretense.* (Βλ. το Διάταγμα τού δόγη τής Βενετίας Leo. Donato «Χριστιανική Κρήτη», Β΄, σ. 200).

Στις αρχές τού περασμένου αιώνα, πριν από την επανάσταση τού 1821, την ημέρα τού Πάσχα, μπήκαν στη μονή οι γενίτσαροι ξεκουκούλωτοι και σφάξαν όλους τούς καλογέρους. Ο Βασ. Χάλης, μαθητής τότε τού κρυφού σχολείου τής μονής, κρύφτηκε και σώθηκε. Ο μικρός Χάλης έφυγε έπειτα από το μοναστήρι και έκαμε όρκο να μην αποθάνει αν δεν εκδικηθεί τα εγκλήματα τών γενιτσάρων. (Βλ. Βασ. Ψιλάκη, Ιστορία Κρήτης, σ. 1593). Και τον όρκο τον ετήρησε. Μέλος τής Φιλικής Εταιρίας υπήρξε πρωτεργάτης, γιά την οργάνωση τής Επανάστασης τού 21 στην Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Στ. Ξανθουδίδη**, Δουκικά Διατάγματα κ.λπ. Χρυσοπηγής, «Χριστιαν. Κρήτη», Β΄, σ. 195 εξ. — **ιδίου**, Χριστιανικαί Επιγραφαί κ.λπ. «Αθηνά», 15, σ. 98 — **Διον. Ζακυθηνού**, Τα ιστορικα μοναστηριακά Αρχεία Κρήτης, Επ. Ετ. Κρητ. Σπουδών, Β΄, σ. 521 — **Νικολ. Παπαδάκη**, Το οικόσημο τού Χαρτοφύλακος και η μονή Χρυσοπηγής, Δελτίον Βιβλιοθήκης Κρητ. Φιλολ. Συλλόγου, Χανιά Α΄, 19 — **Βασ. Ψιλάκη**, Ιστορία τής Κρήτης, σ. 1493 — **Ανέστη Μακριδάκη**, Ιερά μονή Χρυσοπηγής κ.λπ. «Κρητ. Εστία», 8, 390 εξ. — **G. Gerola**, Monumenti veneti etc. III, 162.

Χρυσοπηγή, η. Προάστιο τού Ηρακλείου, το πρώτο από τα ανατολικά, στην κοιλάδα τού **Μαρουλά**. Το όνομα από τον οικισμό **Μαρουλά**, που υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία στην περιοχή τών σημερινών οδών, Τίτου Γεωργιάδη. Ανθεμίου, Αρχιμήδους και Τενέδου. (Βλ. σχετικά Μνημεία Κρητ. Ιστ. III, σ. 79).

Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Μισκινιά**, στο δήμο Ηρακλείου, κάτ. Χριστιαν. 253, Τούρκ. 541. Το 1900 αναφέρεται **Μεσκινιά**, κάτ. 1074. Η ονομασία Μεσκινιά από το ιταλικό όνομα meschino = φτωχός, άθλιος, ταλαίπωρος, όχι λεπρός, ο οποίος λέγεται aquamoso, lebbroso. Ως φαίνεται, οι Βενετοί έλεγαν τούς λεπρούς meschini, γιά τη φτώχεια των και την αθλιότητά των, επειδή τούς έδιωχναν από τα χωριά των, ερχόνταν στις πόλεις και καθόταν στις εισόδους ζητιανεύοντας. Και επειδή δεν υπήρχαν σπίτια έμεναν στις φυσικές σπηλιές τής κοιλάδας. Γιά να αποφύγουν την αποκρουστική ονομασία ονόμασαν τελευταία τον οικισμό **Χρυσοπηγή** από το όνομα τής εκκλησίας τού οικισμού. Κι έτσι στην απογραφή τού 1920 αναφέρεται Χρυσοπηγή με 1057 κάτ. και στην απογραφή τού 1928 με 120 κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται ονομαστικά.

Το χωριό τών λεπρών στο Ρέθυμνο αναφέρεται το 1881 **Λωβοχώρι** (Βλ. λήμμα).

Σε τουρκικό έγγραφο τού 1717 (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Δ΄, σ. 15) προς τον ιεροδίκη τού Χάντακα και το Σεκτσοντζή Μπασί αγά τών Γενιτσάρων, αναφέρεται να μαζέψουν τούς λεπρούς που κυκλοφορούσαν στην πόλη και προξενούσαν την αηδία στούς πολίτες, και να τούς περιορίσουν σε κατάλληλο μέρος έξω από το φρούριο. Τότε, πιστεύει ο Στ. Ξανθουδίδης (βλ. Χάνδαξ — Ηράκλειον, σ. 79) συνοικίστηκε από λεπρούς η Μεσκινιά και πήρε αυτό το όνομα.

Χρυσοσκαλίτισσα, η. Με το όνομα αυτό είναι γνωστή η ιερά μονή τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου, τής κοινότητας Κούνενι (Βάθη), επαρχίας Κισάμου, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 35, υψ. 35 μ. Απέχει από τα Χανιά 73 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 38,6 χλμ. τού δρόμου προς Καστέλι Κισάμου - Καλουδιανά - Τοπόλια - Κατσοματάδω — στο 53 χλμ. διακλάδωση δεξιά — Έλος - Λούχι - Κούνενι - Πλοκαμιανά - Χρυσοσκαλίτισσα. Ο δίκλιτος ναός είναι καθιερωμένος στην Κοίμηση τής Θεοτόκου και στην Αγία Τριάδα.

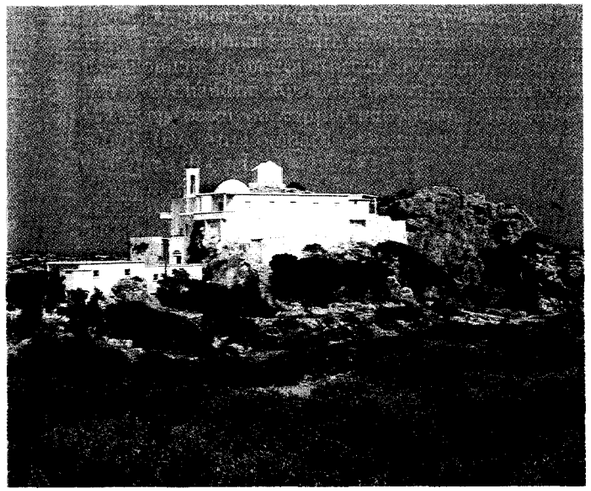
Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χρυσοσκαλίτισσα** στο δήμο Εννέα Χωρίων, κάτ. 6 μοναχοί. Το 1900 αναφέρεται στον ίδιο δήμο, **γυναικεία μονή** κάτ. άνδρες 8, γυναίκες 6. Το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Κούνενι, κάτ. 2 καλόγριες. Το 1928 δεν αναφέρεται. Το 1940 αναφέρεται στην κοινότητα Κούνενι, κάτ. 2 άνδρες και 5 γυναίκες, το 1951 κάτ. 8, το 1961 4 και το 1971 κάτ. 11.

«Είναι ένα κάστρο τού Σταυρού, κάστρο προσευχής, φρουρός και βιγλάτορας τής Θρησκείας», γράφει ο μητροπολίτης Κισάμου - Σελίνου σεβ. Ειρηναίος Γαλανάκης. (Βλ. το φυλλάδιο Από το μοναστήρι τής Χρυσοσκαλίτισσας 1964).

Βρίσκεται στην κορυφή ενός συμπαγή και απόκρημνου βράχου, στη νοτιοδυτική άκρα τής Κρήτης, στη δυτική πλευρά τού κόλπου **Στόμιο**. Η άνοδος γίνεται από μιά σκάλα, με 98 σκαλοπάτια, που το τελευταίο ήταν — λέει η παράδοση — χρυσό, και αυτό έδωσε την επωνυμία **Χρυσοσκαλίτισσα**, αλλά οι αμαρτωλοί δεν μπορούσαν να το δουν.

Όμως ο μητροπολίτης Ειρηναίος λέει, ότι το Πατριαρχείο, γιά να εξαγοράσει και να διασφαλίσει τα προνόμια τού εθνισμού και τής Χριστιανοσύνης, αναγκάστηκε να δώσει, ανάμεσα στα άλλα, και το χρυσό σκαλοπάτι στούς Τούρκους.

Στη θέση τής σημερινής μονής υπήρχε παλαιότερα

Εικ. 416. Η ιερά μονή Χρυσοσκαλίτισσα Κισάμου

κοινοβιακή μονή τού Αγ. Νικολάου. Ο T.A.B. Spratt (Travels and Researches in Crete τόμ. (II) σημειώνει στο χάρτη του A. Nikolo, στη θέση τής σημερινής μονής. Εκεί τάφηκε ο αρχηγός τής ομώνυμης επανάστασης Γεώργ. Καντανολέος και ο γυιός του Πέτρος, όπως αναφέρει ο Ζαμπέλιος.*(...οι νεκροί μετεκομίσθησαν...εις την περιοχήν τών Εννεαχωρίων...τούς επεσκέπαζαν η σημαία τής ελευθερίας, συρωμένη πενθίμως έως εδάφους... Τέρμα τής οδοιπορίας ωρίσθη ο άγιος Νικόλαος, κοινόβιον κτισθέν παρά τα μεθόρια Κισάμου, **επί περιβλέπτου βράχου**, εις μικράν τής αγίας Τριάδος απόστασιν...).* (Βλ. Σπ. Ζαμπελίου, Κρητικοί Γάμοι, Χανιά 1913, σ. 537-38).

Δεν είναι γνωστό πότε και πώς ερημώθηκε η μονή τού αγ. Νικολάου και πότε ιδρύθηκε η σημερινή μονή τής Κοίμησης τής Θεοτόκου, με το όνομα Χρυσοσκαλίτισσα. Με το όνομα αυτό πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1881. Ως φαίνεται, όταν πούλησε το Πατριαρχείο τα κτήματα τής μονής και παρέδωσε στούς Τούρκους και το χρυσό σκαλοπάτι, όπως αναφέρεται παραπάνω, η μονή ερημώθηκε και εγκαταλείφτηκε.

Η αναβίωση τής μονής αρχίζει το 1855. Τότε εγκαταστάθηκε εκεί ο μοναχός **Μανασσής Γλυνιάς** ή Κουτσομύτης, από το χωριό Ασκύφου, ο οποίος, με την οικονομική βοήθεια τών κατοίκων τών γύρω χωριών ανακαίνισε τη μονή, έκτισε νέα κελιά, αποθήκες και ξενώνα. Πήγαν και άλλοι μοναχοί κι έτσι το 1881 αναφέρονται 6 μοναχοί. Γυναικεία μονή έγινε μετά, όπως αναφέρεται στην απογραφή τού 1900. Στην περιοχή τών Εννέα Χωρίων εμόναζαν περί τις 15 μοναχές, τις οποίες συγκέντρωσε ο επίσκοπος σε ιδιαίτερα κελιά και αποζούσαν από την εργασία των, ραπτική, υφαντική, πλεκτική κ.λπ.

Ύστερα από το θάνατο τού Μανασσή το 1866, ανέλαβε τη μονή ο ιερομόναχος και έπειτα αρχιμανδρίτης Μελέτιος Καλιτσουνάκης. Τούτο διαδέχτηκε ο Μανασσής Κατερινάκης, που μαζί με το νέο ιερομόναχο Γρηγόριο Πλοκαμάκη, άρχισε το Μάη τού 1894 την ανοικοδόμηση τού νέου και μεγάλου ναού, ο οποίος εγκαινιάστηκε τον ίδιο χρόνο. Οι εικόνες είναι έργο τών ζωγράφων Βλαχάκη και Πολάκη. Το εικόνισμα τής Κοίμησης, που είναι σήμερα προσκυνητάρι ασημωμένο, λέει η παράδοση ότι έγινε πριν από χίλια χρόνια.

Το 1900 η μονή διαλύθηκε και η περιουσία της πουλήθηκε. Η διατήρησή της οφείλεται στην αυτοθυσία τών αυτοσυντηρουμένων καλογραιών.

Η μονή πολλές φορές πρόσφερε άσυλο σε ναυτιλομένους και ναυαγούς, αλλά και σε κάθε άνθρωπο, που βρέθηκε στην έρημη εκείνη περιοχή.

Το 1824, όταν οι Τούρκοι έσφαξαν τα γυναικόπαιδα στο **Ελαφονήσι**, — που είναι νοτιότερα — πήγαν να λεηλατήσουν τη μονή. Αλλά μέλισσες, που είχαν την κυψέλη των μέσα στο βράχο, τούς επιτεθήκαν και δεν τούς άφησαν να πλησιάσουν.

Ο Pentlebury παρατήρησε όστρακα ρωμαϊκής εποχής, μεταξύ Χρυσοσκαλίτισσας και Αγ. Παντελεήμονα. Νοτιοδυτικά τής απέναντι νησίδας διαπιστώθηκε, ότι υπήρξε μικρός οικισμός ψαράδων, τής τελευταίας Μινωικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: **Νικ. Πιμπλή**, Παναγία η Χρυσοσκαλίτισσα, «Κρητική Εστία», τεύχ. 56, 9 και 57, σ. 7 — ΄ **Ιδιου**, Περιγραφή τών Λευκών Ορέων, «Κρητική Εστία», τόμ. 13, σ. 313 — **Εμμ. Ροδολάκη**, Ο τάφος τού Καντανολέου, «Κρητ. Εστία», τεύχ. 58, σ. 33 —Μητροπολίτ. **Ειρηναίου Γαλανάκη**, Από το Μοναστήρι τής Χρυσοσκαλίτισσας — **Σπ. Ζαμπελίου**, Κρητικοί Γάμοι, σ. 537-38 — **J. Pendlebury**, Archaeology, 184, 369 — **T.A.B.Spratt**, Travels in Crete, κ.λπ. τόμ. II, χάρτης.

Χρυσοχώρι, το. Χωριό στην επαρχία Ρεθύμνου. Αναφέρεται μόνο από το Fr. Barozzi (f°26r) Ghrissoghori. Ο Paul Faure, σημειώνει («Κρητολογία» τεύχ. 12-13, σ. 228): κατεστραμμένο κοντά στην Καρέ.

Χρωμοναστήρι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 294, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 11 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 3,1 χλμ. τού δρόμου προς Ηράκλειο - Μύλοι - Χρωμοναστήρι.

Αναφέρεται στην επαρχία Ρεθύμνου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26r) Ghromonastiri, από τον Καστροφύλακα (K173) Gromonastiri, με 634 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 128) Acromonastiri, το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1659, Hora Manastiri με 96 σπίτια, (Ν. Σταυρινίδη, Απογραφικοί Πίνακες, «Κρητ. Χρονικά», τόμ. ΚΒ΄, σ. 131).

Στην απογραφή τού 1881 το **Χρωμοναστήρι** ήταν έδρα ομώνυμ. δήμου, κάτ. Χριστιαν. 176 και Τούρκ. 172. Το 1900 είναι έδρα τού δήμου Βρυσιναίων, κάτ. 302, το 1920 έδρα ομώνυμου αγροτ. δήμου, κάτ. 429, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 416, το 1940

γράφεται **Χρομοναστήριον**! κάτ. 439, το 1951 347, το 1961 293 και το 1971 κάτ. 173.

Ο Ρεθεμνιώτης δάσκαλος Εμ. Λαμπρινάκης, (βλ. βιβλίο του Γεωγραφία τής Κρήτης, σ. 82) αναφέρει: «**Ο-Χρω-Μοναστήρι**, πρωτεύουσα τού δήμου Βρύσινου. Το πάλαι υπήρχε ναός βεβαμμένος διά κιτρίνης αργίλλου, ώχρας, όθεν έλαβε την επίκλισιν η κώμη».

Αλλά στη συνθήκη Ενετών - Καλλέργη κ.λπ. τού 1299 αναφέρεται: *Ακμή δίδωμεν και παρεχώμεν σοι, τας καβαλλαρίας τής πόλης και τού **Χωριομοναστηρίου**, καθώς εκράτην αυτάς Γεώργιος ο Χορτάτζης*...(βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Η Συνθήκη Ενετών - Καλέργη κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», Γ΄, σ. 267).

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά από το χωριό είναι ο ιστορημένος ναός τής **Παναγίας Κεράς** με τοιχογραφίες δυό εποχών. (Βλ. Gerola - Λασιθιωτάκη, Τοιχογραφημένες εκκλησίες τής Κρήτης, σ. 52).

Χώνος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Μυλοποτάμου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 113, υψ. 360 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 50 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στον παλιό δρόμο προς Ηράκλειο, σε μικρή απόσταση μετά το Γενί Γκαβέ.

Αναφέρεται στην επαρχία Μυλοποτάμου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27v) Ghono, από τον Καστροφύλακα (K174) Cono, με 212 κάτ. το 1583 και (K183) με 554 οφειλόμενες αγγαρείες, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 131) Chono το 1630, στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Honos με 14 χαράτσα, (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 130).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χώνος** στο δήμο Δαμάστας, κάτ. Χριστιαν. 170, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 263, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 234, το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Αϊμονα, κάτ. 260, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, 311, το 1951 228, το 1961 205 και το 1971 κάτ. 150.

Στο Κρητικό γλωσσικό ιδίωμα λέγεται **χώνος** η καταβόθρα, που απορροφά τα νερά κλειστών οροπεδίων και από υπόγειους ποταμούς αναβλύζουν σε άλλα σημεία.

Χώνος, ο. Οικισμός τής κοινότητας Παλαιού Μητάτου, επαρχίας Σητείας, ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 15, υψ. 670 μ. Βρίσκεται νοτιανατολικά από το χωριό Ρούσα Εκκλησά.

Ο οικισμός υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία και την Τουρκοκρατία, αφού αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο τού 1689 Χώνος. Τότε κατοικούνταν, αφού αναφέρονται τα ονόματα δυό κατοίκων, οι οποίοι αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εξαγοράζουν από τούς απίστους πάντα αιχμαλωτιζόμενον μουσουλμάνον κ.λπ. (Βλ. Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ.328). Όμως δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές ούτε στην τούρκικη τού 1671.

Στην αιγυπτιακή απογραφή αναφέρεται Khónos (Pashley, Travels in Crete, II, 323) με 3 χριστιαν. και 6 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χώνος**, στο δήμο Καρυδίου, κάτ. Χριστιαν. 26, το 1900 είναι στο δήμο Ιτάνου, κάτ. 42, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο, Παλιού Μητάτου, κάτ. 47, το 1928 στην κοινότητα Καρυδίου, κάτ. 63, το 1940 στην κοινότητα Μισιριού, κάτ. 75, το 1951 65, το 1961 51 και το 1971 κάτ. 13.

Χώνος, ο. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Λασιθίου το 16ο αιώνα. Σήμερο σώζεται μόνο η εκκλησία Αγ. Γεώργιος τού οικισμού. Βρισκόταν κοντά στη θέση τού **Χώνου**, στο σημερινό δρόμο προς Τσούλη - Μνήμα - Καστέλι, Πεδίαδας. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio de Cono, a San Zorzi στον Endicti με 12 κάτ. το 1583. Αναφέρεται και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ.V, σ. 29) Chono Meghalo, metochio με 2 σπίτια. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη νεότερη απογραφή.

Χώρα Σφακίων, η. Χωριό και κοινότητα τής ομώνυμης επαρχίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 334, υψ. 5-80 μ. Απέχει από τα Χανιά 73,5 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 35 χλμ. τού παλαιού δρόμου προς Ρέθυμνο - Βρύσες - Ασκύφου - Ίμπρος — διακλάδωση δεξιά στο 69 χλμ. — Χώρα Σφακίων.

Βρίσκεται στις νότιες ακτές τής Κρήτης. Αποτελείται από τέσσερις συνοικίες με ιδιαίτερα ονόματα: **Ομπρόσγιαλος**, η συνοικία κοντά στο λιμάνι, τού **Γεωργίτση** βορειοανατολικά και πάνω από τον Ομπρόσγιαλο, το **Μεσοχώρι** και νοτιανατολικά ο **Θόλος**.

Η Χώρα τών Σφακίων δεν αναφέρεται στις βενετσάνικες απογραφές τού πληθυσμού. Ο Καστροφύλακας δεν αναφέρει την επαρχία Σφακίων ούτε στούς καταλόγους τών αγγαρειών ούτε στούς καταλόγους τών προνομιούχων. Μερικούς οικισμούς τής επαρχίας αναφέρει στον κατάλογο τού πληθυσμού.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Sfakiá, (Pashley, Travels in Crete, II, 311) με 60 χριστιαν. οικογένειες, με την υποσημείωση, ότι είναι η κύρια χειμερινή διαμονή τών Ασκυφιωτών. (is the chief winter - residence of the Askyfiótes). Ο Χουρμούζης Βυζ. αναφέρει (Κρητικά, σ. 39) **Μπρόσγυαλο** τη Χώρα Σφακίων το 1842. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χώρα Σφακίων**, όπως είναι γνωστή στο λαό, έδρα ομώνυμ. δήμου τού νομού Σφακίων, κάτ. Χριστιαν., 464 και Τούρκ. 4. Στην απογραφή τού 1900 αναφέρεται **Χώρα Σφακίων ή Μπρόσγιαλος**, έδρα τού δήμου, κάτ. 565, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγρ. δήμου, κάτ. 415, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 407, το 1940 307, το 1951 249, το 1961 294 και το 1971 κάτ. 246.

Οι περισσότεροι κάτ. είναι κτηνοτρόφοι, 160 με 17.000 αιγοπρόβατα. Παράγουν 20 τόν. γραβιέρα, μοναδικής ποιότητας, και 10 τόν. αθοτύρους. Μελισσοκόμοι είναι 10, έμποροι 20 και ψαράδες 10, στην πλούσια σε ψάρια νότια θάλασσα. Πολλοί επίσης εργάζονται στην εμπορική ναυτιλία, που συνεχίζουν παλαιά κλίση τών Σφακιανών προς τη θάλασσα.

Οι Σφακιανοί από πολύ παλιά είναι ναυτικοί. Η περιοχή είναι ορεινή, χωρίς καλλιεργήσιμη γη και

Εικ. 417. Η Χώρα Σφακίων

είχαν επιδοθεί στη ναυτιλία, από την εποχή τής Βενετοκρατίας, όπως αναφέρει στην έκθεσή του ο γεν. Προβλεπτής Zuanne Mocenigo: Οι Παπαδόπουλοι, οι Σκορδίληδες και άλλοι είναι οι περισσότεροι ναυτικοί, καλαφάτηδες, μαραγκοί και σιδηρουργοί. *(Li Papadopulli, Scordilli et altri, sono gran parte di loro marinai, calafatti, marangoni et fauri.* (Βλ. Στ. Γ. Σπανάκη, Μνημεία Κρητ. Ιστ. Ι, σ. 9).

Η επίδοση στη ναυτιλία συνεχίστηκε και την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, μέχρι την επανάσταση τού Δασκαλογιάννη. Ενώ οι άλλοι Κρητικοί στέναζαν, κάτω από τον αβάσταχτο ζυγό, πεινασμένοι και γυμνοί, οι κάτοικοι τής Χώρας και τής Ανώπολης ήταν σχεδόν ελεύθεροι, πολλοί από τούς ναυτικούς πλούσιοι, με καράβια, που όργωναν τη Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα, με οικοδομές καλύτερες από τα τούρκικα σεράγια, με πλουσιοπάροχα μέσα, γιά άνετη ζωή, που τη ζήλευαν οι αγάδες και αυτοί οι πασάδες. Αυτή η οικονομική υπεροχή, η ελευθερία και η επικοινωνία με τον έξω κόσμο ήταν ένα από τα κίνητρα, που έπεισαν το Δασκαλογιάννη να κάνει την επανάσταση, γιά την απελευθέρωση τής Κρήτης, παρά τη σωστή γνώμη τού Πρωτόπαπα, με τα τραγικά αποτελέσματα τής καταστροφής τών Σφακίων και τών Σφακιανών.

Απού 'χαν χώρες και χωριά, κονάκια και σεράγια...
Αναστενάζουν θλιβερά και χύνου μαύρα δάκρυα,
πώς αποδώκαν τα Σφακιά, τσή λευτεργιάς τα κάστρα!
Που 'χαν καράβια ξακουστά και ναύτες παινεμένους,
δεν εδειλιούσαν πέλαγος, φουρτούνες δεν ψηφούσα
και τα στοιχειά τση θάλασσας κι αυτάνα τα νικούσα!...
Που 'ναι οι άντρες τών Σφακιώ, οι άξιοι και παινεμένοι
σ' ούλο τον κόσμο ξακουστοί, περίσσα τιμημένοι...
Που 'ναι η Χώρα τών Σφακιών με τα πολλά καράβια;
με τσ' εκατόν τση εκκλησές, τα πλούσια τα σεράγια;
Το Μεσοχώρι, ο Μπρόσγιαλος, το Θόλος, το Γιωργίτσι;
Ούλα γενήκασι σωρός και δε βγορίζει σπίτι!...

Όπως λέει ο Μπάρμπα Παντζελιός, μερικοί γύρισαν, όταν πέρασε η μπόρα. Ξανάκτισαν πρόχειρα τα ερειπωμένα νοικοκυριά τους, αλλά ποτέ πιά η Χώρα δεν ανέκτισε την παλιά της αίγλη.

Σχετικά με την ετυμολογία τού ονόματος αναφέρονται διάφορες γνώμες. Μερικοί το ετυμολογούν από το φυτό **σφάκα**, όπως λένε στην Κρήτη την πικροδάφνη. Ο Σφακιανός Παπαδοπετράκης Γρ. λέει ότι «οι επιχώριοι γινώσκουσι, ότι το όνομα τής χώρας των μετεδόθη εκ τής κωμοπολεώς των **Σφακιάς**, που χαρακτηρίζει τόπο με πολλές σφάκες», όπως Πρινιάς, Πλατανιάς κ.λπ. Άλλοι το ετυμολογούν από τη λέξη **σφακός**, όπως λένε τη φασκομηλιά στη Δυτική Κρήτη. Άλλοι σχετίζουν το όνομα με την πόλη τής Τύνιδας **Σφαξ**. Ο Μιχ. Δέφνερ έχει τη γνώμη, ότι παράγεται από τη λέξη σ φ α ξ, που σημαίνει χάσμα γης (Διασφάξ). Συνεπώς Σφακιά = φαράγγια, η χώρα τών φαραγγιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στ. Γ. Σπανάκη, Τουριστικός Οδηγός τόμος Β΄, σ. 371, όπου εκτενέστατη Βιβλιογραφία.

Χωραφάκια, τα. Οικισμός τής κοινότητας Κουνουπιδιανών, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ.

(1981) 293, υψ. 50 μ. Βρίσκεται στο Ακρωτήρι. Απέχει από τα Χανιά 12,5 χλμ. Διαδρομή: Κουνουπιδιανά -Χωραφάκια.

Αναφέρεται στην απογραφή τού 1881 **Χωραφάκια** στο δήμο Ακρωτηρίου, κάτ. Χριστιαν. 94, το 1900 είναι τον ίδιο δήμο, κάτ. 147, το 1920 είναι στον αγροτ. δήμο Κουνουπιδιανών, κάτ. 145, το 1928 στην κοινότητα Κουνουπιδιανών, κάτ. 163, το 1940 214, το 1951 256, το 1961 286 και το 1971 κάτ. 252.

Όταν κτίζονταν η μονή τής Αγ. Τριάδας τών Τσαγκαρόλων το 1612, κατοικούσε στα Χωραφάκια ο Γεώργιος Χωραφάς — από τον οποίο έχει πάρει το όνομα — γεωκτήμονας τού χωριού, εδώρησε στη μονή την εκκλησία τού Αγ. Νικολάου και την περιοχή τής, στη θέση **Λιβάδια**. Αναφέρει ο Γρηγ. Παπαδοπετράκης, επίσκοπος. (Βλ. Ιστορία τής ιεράς μονής τής Αγ. Τριάδος τών Τσαγκαρόλων κ.λπ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Κ΄, σ.45).

Ο Εμ. Λαμπρινάκης αναφέρει (Γεωγραφίας Κρήτης, σ. 10) ότι είναι αποικία τών Κυθηραίων.

Χωραφιανά, τα. Οικισμός τής κοινότητας Γέρω Λάκκου, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1940) 36. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Βρίσκεται λίγο δυτικότερα από το χωριό Αλετρουβάρι.

Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Khorafianá (Pashley, Travels in Crete, 310) στην ομάδα τών χωριών με την ονομασία **Παπαδιανά**, στην περιοχή Κεραμειά. Το 1842 αναφέρεται Χωραφιανά από το Χουρμούζη Βυζ. (Κρητικά σ. 42). Στην απογραφή τού 1881 δεν αναφέρεται. Το 1900 αναφέρεται **Χωραφιανά**, στο δήμο Κεραμειών, κάτ. 50, το 1920 στον αγροτ. δήμο Παναγιάς, κάτ. 14, το 1928 στην κοινότητα Γέρω Λάκκου, κάτ. 28, το 1940 κάτ. 36. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Χωρ(ι)δάκι. Οικισμός τής κοινότητας Άνω Μέρους, επαρχίας Αμαρίου, ν. Ρεθύμνου, κάτ. (1981) 38, υψ. 460 μ. Απέχει από το Ρέθυμνο 43 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση δεξιά στο 31 χλμ. τού δρόμου προς Αμαρίου επαρχία - Μέρωνας - Έλενες - Γερακάρι - Χωριδάκι.

Η παλαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο τού 1372, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, Ο Coradinus Zane, φεουδάρχης Ρεθύμνου, διεκδικεί τούς αδελφούς, G. et Dimitrius Caravella, τού ποτέ Κώστα, ως βιλάνους δουλοπάροικους τού φεουδού του στο Choridachi κ.λπ. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ.72).

Αναφέρεται στην επαρχία Αμαρίου το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°27r) Ghoridachi, από τον Καστροφύλακα (K173) Coridachi με 42 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 129) Coridhachi το 1630, στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khordhaki (Pashley, Travels in Crete, II, 314) με 8 τούρκ. οικογένειες. Πρώτος ο Πάσλεϋ το γράφει λανθασμένα, όπως συνήθως και παρασύρει και τούς επόμενους. Ο Χουρμούζης Βυζ. (Κρητικά, σ. 38) το γράφει **Καρδάκι**, το 1842. Στην απογραφή τού 1881 γράφεται **Χωρδάκι**, στο δήμο Αποδούλου, κάτ. Χριστιαν. 44 και Τούρκ. 25, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 68, το 1920 στον αγροτ. δήμο Άνω Μέρους, **χορδάκι**, κάτ. 77, το 1928 στην κοινότ. Άνω Μέρους κάτ. 77, το 1940 γράφεται **Χωρδάκιον**, κάτ. 79, το 1951 96, το 1961 88 και το 1971 κάτ. 52.

Ο Victor Raulin (Description Physique de l'île de Crète, I, σ. 185), πέρασε από το χωριδάκι τα μέσα τού περασμένου αιώνα και αναφέρει το Khordhaki, village musulman presque ruiné, δηλαδή τούρκικο χωριό σχεδόν ερειπωμένο.

Χωρ(ι)δάκι, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 318, υψ. 230 μ. Απέχει από τα Χανιά 15 χλμ. Διαδρομή: Στο δρόμο προς Ακρωτήρι, Κουνουπιδιανά - Καμπάνι - Χωριδάκι.

Ο Χουρμούζης Βυζ. το αναφέρει το 1842 **Χωριδάκι**. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται επίσης **Χωριδάκι** στο δήμο Ακρωτηρίου, κάτ. Χριστιαν. 199, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, γράφεται **Χωρδάκι**, κάτ. 244, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 206, το 1928 Χωρδάκι στην κοινότητα Μουζουρά, κάτ. 317, το 1940 το **Χωρδάκιον** είναι έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 315, το 1951 337, το 1961 327 και το 1971 κάτ. 317.

Χωριδάκι, το. Οικισμός στην επαρχία Αγ. Βασιλείου, ν. Ρεθύμνου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°26v) Ghoridachi και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 130) Choridachi de Zane το 1630. Δεν αναφέρεται από τον Καστροφύλακα το 1583 ούτε στην τούρκ. απογραφή τού 1659. (Κρητικά Χρονικά, ΚΒ΄, σ. 127 εξ.). Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Χωριδάκια, τα. Οικισμός στην επαρχία Τεμένους, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°22v) Choridhacchia cato, Choridhacchia apano, από τον Καστροφύλακα (K94) Coridachia με 84 κάτ. το 1583, από το Βασιλικάτα (μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 117) Choridachia το 1630. Στην τούρκικη απογραφή τού 1671 δεν αναφέρεται.

Είναι πολύ παλαιός οικισμός. Αναφέρεται σε συμβόλαιο τού 1271, τού συμβολαιογράφου τού Χάντακα P. Scardon, Ο Phylippus Plakigna, κάτ. **Cordakia**, έλαβε από το Marco Cornario, κάτοικο Χάντακα, 100 υπέρπυρα κρητικά δάνειο, γιά να εμπορευθεί κ.λπ. στο Χάντακα. (Βλ. Ant. Lombardo, Documenti della Colonia Veneziana di Creta 1942, σ. 66).

Αναφέρεται και σε έγγραφο τού 1395 τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα, ότι στο χωριό Choridachia είχε δυό σερβενταρίες φέουδο η οικογένεια Venerio. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 367).

Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται στο δήμο τών Αρχανών **Άγιος Βλάσης και Χωριδάκι** με 6 Χριστιαν. και 134 Τούρκ. κάτ. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Στο Χωριδάκι (Khoridaki) Τεμένους ήταν η εκκλησία τού Αγ. Νικολάου. Πάνω από την πόρτα ήταν η επόμενη

επιγραφή στα λατινικά, σε πλάκα μαρμάρου, που βρίσκεται σήμερο στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, στην οδό ΄Αλπερ.

Divo Nicolao. Sacellum hoc Nicolaus Gessius doctor, ob votum a peste vovit. Hominum XXX milia morbo periere;ex hac villa LX mortui a kalendis maii usque ad Kalendas septembris M D XXIII + + +.

(Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti κ.λπ. τόμ. IV, σ. 376).

Που σημαίνει, περίπου: Θείε Νικόλαε, Ιερόν ενταύθα ο δόκτορ Nicolaus Gessius αφιερώνει στο λοιμό. 30.000 άνθρωποι από την επιδημία απέθαναν. Από τούτο το χωριό απέθαναν 60 από το Μάη μέχρι το Σεπτέμβρη το 1523.

Χωριδάκια, τα. Μικρός οικισμός, μετόχι, στην επαρχία Μονοφατσίου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K98) Corridachia Mettochio, με 5 κάτ. το 1583, και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 120 Ghoridachia), το 1630. Δεν αναφέρεται σε καμμιά άλλη απογραφή. Η θέση του μού είναι άγνωστη.

Χωριδάκια, τα. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°24v) Ghoridacchia και από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Ghoridachia το 1630. Ο Καστροφύλακας δεν το αναφέρει. Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία» V, σ.68) Χωρδάκια, πηγή στο Καλό Χωριό!

Χωστή, η. Οικισμός τής κοινότητας Πρασέ, επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 41, υψ. 540 μ. Απέχει από τα Χανιά 27,5 χλμ. Διαδρομή: Αλικιανού - Σκινές - Χλιαρό — διακλάδωση στο 23,5 χλμ. — Χωστή.

Αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Khostè (Pashley, Travels in Crete, II, 310) μαζί με τα χωριά τής περιοχής. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Χωστή** στο δήμο Λάκκων, κάτ. Χριστιαν. 51 και Τούρκ. 20, το 1900 είναι στον ίδιο δήμο, κάτ. 94, το 1920 αναφέρεται στον αγροτ. δήμο Πρασέ, κάτ. 110, το 1928 στην κοινότητα Πρασέ, κάτ. 120, το 1940 118, το 1951 100, το 1961 94 και το 1971 κάτ. 48.

Ψαθογιάννος, ο. Χωριό και κοινότητα επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων, κάτ. (1981) 167, υψ. 150 μ. Απέχει από τα Χανιά 20 χλμ. Διαδρομή: Διακλάδωση αριστερά στο 15 χλμ. τού δρόμου προς Κίσαμο - Γεράνι - Λουτράκι - Ψαθογιάννος.

Αναφέρεται στην επαρχία Κυδωνίας το 1577 από το Fr. Barozzi, (f°28v) Psatoiano, από τον Καστροφύλακα (K240) Psatogiano, με 76 κάτ. το 1583, (K223) Psathogiano, με 18 οφειλόμενες αγγαρείες και (K242) με 2 προνομιούχους. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) γράφεται λανθασμένα Psatoiorgio το 1630.

Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Psathogiáno, με 14 χριστιαν. και 12 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Ψαθογιάννος**, στο δήμο Αλικιανού, κάτ. Χριστιαν. 116 και Τούρκ. 63, το 1900 Ψαθογιάννος, στον ίδιο δήμο κάτ. 117, το 1920 είναι έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 159, το 1928 στην κοινότητα Μανολιόπουλου, κάτ. 185, το 1940 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 220, το 1951 198, το 1961 203 και το 1971 κάτ. 160.

Ψαλίδα, η. Οικισμός στην επαρχία Καινούργιου, ν. Ηρακλείου. Αναφέρεται στην επαρχία Καινούργιου το 1577, από το Fr. Barozzi, (f°23v) Psalidha, από τον Καστροφύλακα (K103) Psalidha με 60 κάτ. το 1583 και από το Βασιλικάτα, (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 118) Psalidha το 1630.

Ο Ν. Σταυρινίδης, αναφέρει (βλ. Καπετάν Μιχάλης Κόρακας σ. 175) ότι η τελευταία πράξη τού δράματος τής επανάστασης στην Κρήτη τού 1821, ήταν ο χαμός τού Ν. Μαλικούτη και τών συντρόφων του και ο φόνος τριών Τούρκων στο **χωριό** Ψαλίδα τής Μεσαράς, από τον Κόρακα και τον Τσακίρη.

Ο Paul Faure σημειώνει («Κρητολογία», V, σ. 61) Ψαλίδα προς Βρέλι!

Στον ελληνικό χάρτη τής περιοχής σημειώνεται **Ψαλλίδα** το ύψωμα 505 μ. ανατολικά από το Μορόνι.

Ψαρή Φοράδα, η. Νέος οικισμός τής κοινότητας Καλάμι, επαρχίας Βιάννου, ν. Ηρακλείου, κάτ. (1981) 49, υψ. 40 μ. Βρίσκεται νοτίως από το χωριό Καλάμι. Πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή τού 1961, κάτ. 0, το 1971 κάτ. 0.

Ψαρή Φοράδα είναι όρμος στις νότιες ακτές τής επαρχίας Βιάννου, βορείου πλάτους 34° 58΄ και ανατολικού μήκους 25° 30΄.

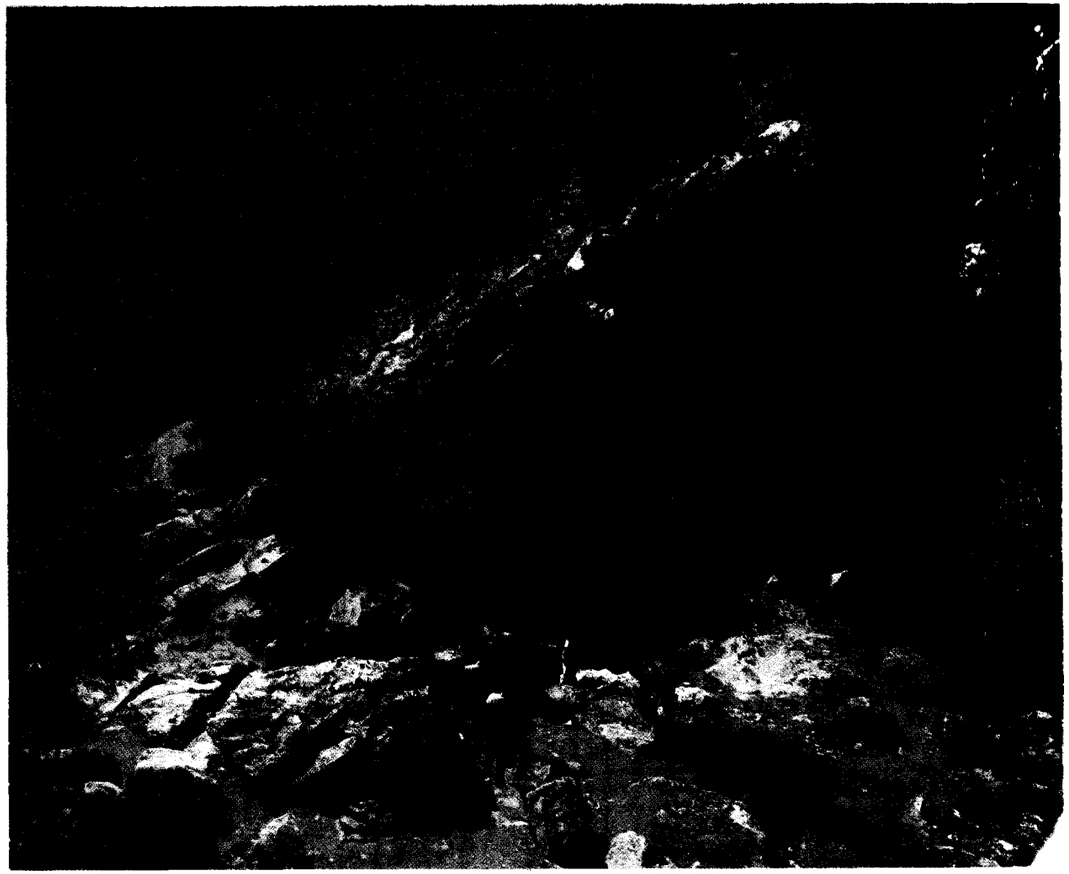
Ο Βασ. Ψιλάκης αναφέρει στην Ιστορία τής Κρήτης (σ. 718 νέας έκδοσης) ότι ο αρχηγός τών Αράβων Σαρακηνών *προσωρμίσθη εις τον τής Βιάννου ή Σύμης όρμον, τον τής νυν Ψαρής Φοράδας λεγόμενον*...κ.λπ.

Σχετικά με τη θέση που αποβιβάστηκαν οι ΄Αραβες το 828 βλ. λήμμα Σούδα.

Ψαριανά, τα. Οικισμός κοινότητας Πλεμενιανών, επαρχίας Σελίνου ν. Χανίων, κάτ. (1928) 21. Πρώτη φορά αναφέρεται στην αιγυπτιακή απογραφή τού 1834 Psarogharianá (Pashley, Travels in Crete, II, 308) με 3 τούρκ. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 αναφέρεται **Δρύα, Ψαριανά** κ.λπ. στο δήμο Καντάνου, κάτ. Χριστιαν. 5 Τούρκ. 141, το 1900 δεν αναφέρεται ονομαστικά. Το 1920 αναφέρεται Ψαριανά 11ος οικισμός τού αγροτικού δήμου Πλεμενιανών, κάτ. 6. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται.

Ψείρες. Οικισμός τής επαρχίας Κυδωνίας, ν. Χανίων. Μετονομάστηκε Κυπάρισσος. (βλ. λήμμα).

Ψειρόνερο, το. Οικισμός στην επαρχία Κυδωνίας, ν. Χανίων. Αναφέρεται από το Fr. Barozzi, (f°28v) Psironero, το 1577, από τον Καστροφύλακα (K236) Psironero με 52 κάτ. το 1583 και (K223) Psironero με 150 οφειλόμενες αγγαρείες. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 138) Psironero το 1630. Η θέση του μού είναι άγνωστη. Πιθανόν να ήταν στην περιφέρεια τών σημερινών χωριών Κυπάρισσος (παλαιότερα Ψείρες) και Πύργος Ψηλονέρου (πριν Ψειρονέρου). (βλ. λήμματα).

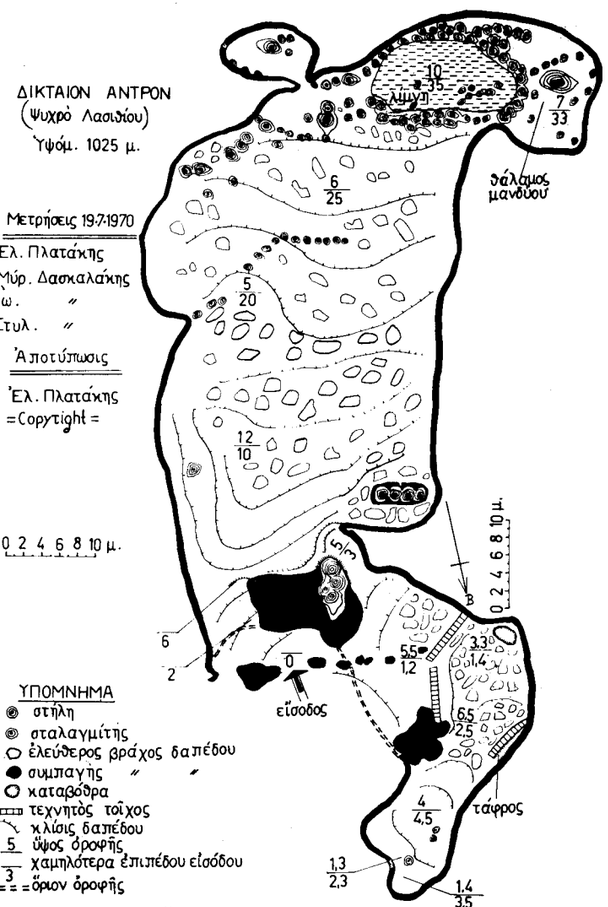
Εικ. 418. Το Δικταίο ΄Αντρον. (φωτ. Ρουσέτου)

Ψυχρό, το. Χωριό και κοινότητα επαρχίας και ν. Λασιθίου, κάτ. (1981) 248, υψ. 840 μ. Απέχει από τον Αγ. Νικόλαο 44,9 χλμ. Διαδρομή: Λακκώνια - Δράσι - Ζένια - Ποτάμοι - Μέσα Λασίθι - Κρουσταλλένια μονή - Αγ. Γεώργιος - Κουδουμαλιά - Μαγουλάς - Ψυχρό.

Βρίσκεται στούς βόρειους πρόποδες τού υψώματος **Τούμπα Μούτσουνας** (1532,42 μ.). Λίγο πιό πάνω από το Ψυχρό είναι το **Δικταίον ΄Αντρον**.

Το Ψυχρό, όπως και όλα τα χωριά τού Λασιθίου, είναι κτίσμα τών τελευταίων αιώνων τής Βενετοκρατίας. ΄Υστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή ολόκληρης τής επαρχίας το 1364, ένα αιώνα μετά, το 1465, η Βενετία αποφάσισε να καλλιεργηθεί ο κάμπος, γιά την παραγωγή σιτηρών. Από τότε άρχισε η εποχιακή παραμονή στο οροπέδιο, κατά τη σπορά και τη συγκομιδή. (Λεπτομέρειες βλ. στο λήμμα επαρχία Λασιθίου).

Πρώτη φορά αναφέρεται από τον Καστροφύλακα (K104) Mettocchio Psicrò, αλλά δεν αναφέρει τον αριθμό τών κατοίκων του, ενώ αναφέρει σε άλλα μετόχια. Ως φαίνεται, ήταν ακατοίκητο τότε. Από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) metochio Psichrò, με 20 σπίτια, το 1630. Στην τούρκ. απογραφή τού 1671 Psihro με 42 χαράτσα (Ν. Σταυρινίδη, Μεταφράσεις, Β΄, σ. 136). Στην αιγυπτ. απογραφή τού 1834 Psykhró (Pashley, Travels in Crete, II, 321) με 35 χριστιαν. οικογένειες. Στην απογραφή τού 1881 το Ψυχρό είναι έδρα ομώνυμου δήμου, κάτ. Χριστιαν. 333, το 1900 έδρα τού δήμου, κάτ. 363, το 1920 έδρα ομώνυμ. αγροτ. δήμου, κάτ. 325, το 1928 έδρα ομώνυμ. κοινότητας, κάτ. 390, το 1940 κάτ. 453, το 1951 422, το 1961 365 και το 1971 κάτ. 307.

Ψυχρό. Το Δικταίο Άντρο.

Το Ψυχρό είναι ιδιαίτερη πατρίδα τού Αντων. Παπαδάκη, τού μεγαλύτερου ευεργέτη, τού Πανεπιστημίου τών Αθηνών και τού Ισμαήλ Φερίκ πασά, διοικητή τού αιγυπτιακού στρατού, που κατέστρεψε την επαρχία την επανάσταση τού 1866. Και οι δυό ήταν παιδιά τού παπά Φραγκιά Καμπάνη (Παπαδάκη) και τα αιχμαλώτισε ο αιγυπτιακός στρατός με το Χασάν πασά το 1823, που κατάστρεψαν άλλη μιά φορά την επαρχία.

Ο ένας αδελφός, ο Αντώνιος, κατόρθωσε να φύγει από την Αίγυπτο. Ο άλλος, που στο μεταξύ είχε τουρκέψει, και είχε προαχθεί σε διάφορα υπουργήματα, πολιτικά και στρατιωτικά, δεν θέλησε να ακολουθήσει το παράδειγμα τού αδελφού του. Έγινε μεγάλος αξιωματικός, πασάς τού αιγυπτιακού στρατού με το όνομα Ισμαήλ Φερίκ πασάς. Και ήταν τυχερό του να συμβάλει στην καταστροφή τού Λασιθίου το 1867, με αρχηγό τον Ομέρ πασά. Ύστερα από την καταστροφή τού Λασιθίου επιστρέφοντας στο Ηράκλειο απέθανε στα Σπήλια. Σε έκθεση τού αρχηγού τών επαναστατών Κ. Σφακιανάκη 10-7-1867 αναφέρεται ότι τραυματίστηκε, κοντά στο χωριό Πινακιανώ. Άλλοι λένε, ότι δηλητηριάστηκε από τον Ομέρ πασά, που αντιλήφθηκε το ενδιαφέρον του, γιά τούς Χριστιανούς.

Ο Αντώνιος πήγε στη Ρωσία, όπου απόκτησε τεράστια περιουσία, ένα εκατομμύριο δραχμές τής εποχής εκείνης, την οποία εδώρησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ψωμοπούλα, ή Ψωμόπουλα. Οικισμός στην επαρχία Πεδιάδας, ν. Ηρακλείου. Η αρχαιότερη μνεία τού οικισμού αναφέρεται Psomopula σε έγγραφο τού 1380, τού Δουκικού Αρχείου τού Χάντακα. (Βλ. El. Santschi, Régestes des arrêts civils etc. σ. 223). Αναφέρεται στην επαρχία Πεδιάδας το 1583 από τον Καστροφύλακα (K95) Psomopulla με 15 κάτ., από το Βασιλικάτα (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 123) Psomopulla το 1630. Στις επόμενες απογραφές δεν αναφέρεται. Που ήταν η θέση του μού είναι άγνωστο.

Ο Στ. Ξανθουδίδης αναφέρει (Ενετοκρατία κ.λπ. σ. 93) τα παρακάτω, σχετικά με το χωριό:

«Ο Λεονάρδος Γραδόνικος, ο επιλεγόμενος Καλόγερος, ύστερα από την αποτυχία τής επανάστασης τής Δημοκρατίας τού Αγίου Τίτου, σκέφτηκε να φονεύσει όλους τούς Λατίνους, που κατοικούσαν στα χωριά, τούς οποίους εθεώρει ύποπτους ή μή συνεργούντες εις την επανάστασιν...και εφόνευσεν ο ίδιος τον φιλοξενούντα αυτόν Ανδρέαν Κορνάρον εις το χωρίον του Ψωμόπουλλα...

Ωλερος, η. Πόλη τής Ανατολικής Κρήτης, τής Ελληνικής - Ελληνιστικής εποχής. Βρίσκεται στη θέση τού σημερινού χωριού τής επαρχίας Ιεράπετρας ν. Λασιθίου, **Μεσελέρους**, (βλ. λήμμα), τού οποίου διατηρεί το όνομα αλλοιωμένο. Η Guarducci αναφέρει: ότι στούς Μεσελέρους ήταν κεφαλώς η Ωλερος. (M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, vol. II, p. 2, στο λήμμα Allaria). (*Meseleri...illic urbem antiquam Ωλερος fuisse certum sit).*

Αναφέρεται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Ώλερος. Κρητική πόλις, περί ής Ξενίων εν Κρητικοίς φησι «πορρωτέρω δε τής Ιεραπύτνης Ώλερος ήν πόλις, εφ' υψηλού μεν ωκισμένη τόπου» ο πολίτης Ωλέριος, και Ωλερία Αθηνά, το ουδέτερον Ωλέριον. φησί γαρ ο αυτός «τη δε θεώ ταύτη εορτήν άγουσιν Ιεραπύτνιοι, την δ' εορτήν Ωλέρια προσαγορεύουσιν».*

Η Ωλερος ήταν, ως φαίνεται, εξάρτημα τής πλησιόχωρης ισχυράς Ιεράπετρας. Γι' αυτό δεν είχε δικά της νομίσματα, και μόνο από το Στέφανο Βυζάντιο αναφέρεται, και σε επιγραφές. (Βλ. Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae, τόμ. III, σ. 131). Το όνομα Ωλερος είναι αρχαίο ελληνικό. (Βλ. Vlad. Georgiev, Les trois couches toponymiques de la Crète ancienne, Πεπραγμένα Γ΄ Κρητολ. Συνεδρίου, τόμ. Α΄, σ. 92).

Ωχρα, η. Μετόχι στην επαρχία Λασιθίου. Η αρχαιότερη μνεία τού ονόματος αναφέρεται στον Καστροφύλακα (K104) το 1583 Mettocchio de Oghra, αλλά δεν αναφέρει τον αριθ. τών κατοίκων, όπως άλλων μετοχιών. Από το Βασιλικάτα αναφέρεται (Μνημεία Κρητ. Ιστ. V, σ. 29) Metochio Ocra o Plaidenò με 6 σπίτια το 1630. Άρα το μετόχι Ωχρα λεγότανε το 1630 και Πλαϊδενό, που είναι το σημερινό χωριό **Πλαθιανώ** (βλ. λήμμα) επώνυμο τών κατοίκων Πλατής - Πλατάκης. Το όνομα Ωχρα οφείλεται στο χώμα τής περιοχής. (Βλ. λεπτομέρειες και στο βιβλίο μου Συμβολή στην Ιστορία τού Λασιθίου κ.λπ.).